

University of
Business and Science

2026
№1

Scientific
Journal

University of
Business and Science
ilmiy axborotnomasi

Bosh muharrir

Boymirzayev Karimjon
Mirzahmedovich,
geografiya fanlari doktori,
professor

Mas'ul muharrir

Xolmatov Dilshod
Sattorjonovich, texnika
fanlari doktori, dotsent

Mas'ul muharrir o'rinbosari

Nurmatov Akramjon
Raxmanaliyevich, tarix
fanlari bo'yicha falsafa
doktori, dotsent

Texnik muharrir

Eraliyev Nodirbek
Muhammadjon o'g'li

**"UBS Ilmiy axborotnomasi -
Научный вестник UBS -
UBS Scientific Bulletin"**

yildan boshlab O'zbekiston
Respublikasi Oliy attestatsiya
komissiyasi Rayosati qarori
bilan quyidagi fan sohalari
bo'yicha OAKning
dissertatsiyalar asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya
etilgan ilmiy nashrlar
ro'yxatiga kiritilgan.

13.00.00- Pedagogika fanlari

19.00.00-Psixologiya fanlari

23.00.00-Siyosiy fanlar

**"UBS Ilmiy axborotnomasi -
Научный вестник UBS -
UBS Scientific Bulletin"**

O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va
ommaviy kommunikatsiyalar
agentligi (AOKA) tomonidan
2024-yil 22-yanvarda berilgan
210192-sonli guvohnomaga
asosan chop etiladi.

"UBS Ilmiy axborotnomasi"

elektron nashr sifatida
xalqaro standart turkum
raqami

UBS ilmiy axborotnomasi

Tahrir hay'ati a'zolari**Fizika-matematika va texnika fanlari**

Jumayev Elyorjon Erkin o'g'li, texnika fanlari doktori (DSc), professor.
Xakimov Rustam Mahmudovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor.
Irgashev Baxrom Yusupxanovich, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent.
Nabiyev A'zamjon Botirjonovich, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Mamadaliyev Muxtorjon Tursunmuhammad o'g'li, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Dexqonov Farruh Nuriddin o'g'li, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Imomov Muhibjon Habibjonovich, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Kimyo fanlari

Reymov Ahmed Mambetkarimovich, kimyo fanlari doktori (DSc), akademik.
Azizov Tohir Azizovich, kimyo fanlari doktori (DSc), professor.
Abdullayev Shavkat Vohidovich, kimyo fanlari doktori (DSc), professor.
Abdullayev Olimjon G'ulomjonovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent.
Ergashev Oybek Karimovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor.
Kadrixanov Jamshid Majitxonovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent.
Sattarov To'liqinjon Abdusattor o'g'li, texnika fanlari nomzodi, dotsent.
Mamadaliyeva Ra'no Zakirjonovna, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Samandarov Shuxrat Kamoliddinovich, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Umaraliyev Jaxongir Faxriddin o'g'li, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Abdullajanov Oybek Abdulaziz o'g'li, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Biologiya fanlari

Tojiboyev Komiljon Sharofitdinovich, biologiya fanlari doktori (DSc), akademik.
Xolmatov Bahtiyor Rustamovich, biologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Kushanov Faxriddin Ne'matullayevich, biologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Pozilov Ma'murjon Komiljonovich, biologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Dexqonov Davron Burxonovich, biologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
Batoshev Avazbek Risqulovich, biologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
G'ulomov Rustam Komiljon o'g'li, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Tarix fanlari

Maqsudov Farhodjon Alijonovich, tarix fanlari doktori, professor.
Rasulov Abdulla Nuritdinovich, tarix fanlari doktori (DSc), professor.
Mustafayeva Nodira Abdullayevna, tarix fanlari doktori (DSc), professor.
Maxmudov Sherzodxon Yunusovich, tarix fanlari doktori (DSc), professor.
Agzamova Gulchehra Azizovna, tarix fanlari doktori (DSc), professor.
Tursunov Bekzod Yandashevich, tarix fanlari nomzodi, dotsent.
Erqo'ziyev Anvar Ashurovich, tarix fanlari nomzodi, dotsent.
Mansurov Ulug'bek Umarovich, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Maxmudov Mansurjon Abdug'opporovich, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Iqtisodiyot fanlari

Sotvoldiyev Nodirbek Jo'rabayevich, iqtisod fanlari doktori (DSc), professor.
Otajonov Umid Abdullayevich, iqtisod fanlari doktori (DSc), professor.
Bayxonov Baxodirjon Tursunbayevich, iqtisod fanlari doktori (DSc), professor.
G'aniyev Muxamadjon Xalilovich, iqtisod fanlari doktori (DSc), professor.
Kenjayev Ikrom Ergashboyevich, iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Raximova Moxigul Isroiljonovna, iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Umarkulov Kodirjon Muxammadaminovich iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.
Ubaydullayev Akmal Tulkinboyevich, iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Levakov Izzatulla Nematillayevich, iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Falsafa fanlari

Mirzaxmedov Abdurashid Mamasidikovich, falsafa fanlari doktori, professor.
Raximov Muhammadjon Ro'ziyevich, falsafa fanlari doktori, professor.
Musayev Faxriddin Abdusattorovich, falsafa fanlari doktori, professor.
Soifnazarov Ismoil Soifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor.
Nazarov Nasriddin Atakulovich, falsafa fanlari doktori, professor.
Mamatov Obidxon Vaqqosovich, falsafa fanlari nomzodi, dotsent.

(ISSN-3060-5040) ga ega.
**Maqolalar quyidagi rasmiy
web sahifa orqali qabul
qilinadi:**
<https://journal.ubsu.uz/>

Tahririyat manzili:
Namangan shahar, Beshkapa
ko'chasi, 111-uy
e-mail:journal.ubsu.uz

Xolmatov G'ayrat Muxtoraliyevich, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Filologiya fanlari

Abduraxmonova Nilufar Zaynobiddin qizi, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Tojiboyeva Muqaddas Abdurahimovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Iskandarova Sharifa Madaliyevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Sodiqov Zohidjon Yakubjonovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Shokirova Xavasxon Nurmamatovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
Qo'ziyev Umidjon Yandashaliyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
Saidnomanov Akmalxuja Komiljonovich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Boltabayeva Ozodaxon Yuldashaliyevna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Pazlitdinova Nargiza Zuriddinovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Kurbanov Abdulhamid Abdiqayumovich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Ashurov Dilmurod Ahmadaliyevich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Abduraxmanov Muxammadjon G'ulomjonovich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Xabibullayev Nodirbek Nosirjon o'g'li, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Dadaboyeva Feruza Xasanboyevna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Obilov Muzaffar Odiljon o'g'li, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Geografiya fanlari

Abbasov Subhon Burxonovich, geografiya fanlari doktori (DSc), professor.
Axmadaliyev Yusufjon Ismoilovich, geografiya fanlari doktori (DSc), professor.
Mirzamaxmudov Odiljon Tuktasinovich, geografiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
Jumaxanov Shavkat Zoirjonovich, geografiya fanlari doktori (DSc), dotsent.
Soliyev Elmurod Aliyevich, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.
Mirzaxmedov Ismoiljon Karimjon o'g'li, geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Mirzaaxmedov Hamidullo Saydamatovich, geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Pedagogika fanlari

Qodirova Munira Rasulovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.
Abdullayeva Ozoda Safibullayevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.
Kadirov Xayot Sharipovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.
Sobirova Maxbubaxon Yusupjanovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.
Xo'jamberdiyeva Shaxnoza Ko'paysinovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.
Abdullayev Komiljon Abdug'aniyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent.
Nishonov Mahmudjon Sobirovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.
Sattarov Baxtiyar Katibjanovich, pedagogika fanlari nomzodi, professor.
Abdullayeva Kibriyo Ravshanbekovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Turg'unova Gulnoza Maxamadjonovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Qambarov Nodirjon Sattarovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Psixologiya fanlari

Shoumarov G'ayrat Baxromovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), akademik.
Baykunusova Gulmira Yuldibayevna, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Nishanova Zamira Taskarayevna, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Akramov Mirmuxsin Rustamovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor.
Turg'unboyeva Azizaxon G'ulomovna, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Nishonov Sarvar Yuldibayevich, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Jabborov Alisher Musirmon o'g'li, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Abdurayimov Sardor Odiljon o'g'li, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Siyosiy fanlar

Bo'ronov Suhrob Muxammadiy o'g'li, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor.
Fayzullayev Tursunboy, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor.
Jo'rayev Ro'zimat To'xtasinovich, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor.
Paxruddinov Shukriddin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor.
Dexqonov Narimon Burxonjonovich, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor.
Mirzaaxmedov Kamoliddin Mansurjon o'g'li, siyosiy fanlar doktori (DSc), dotsent.
Umarov Xayrulla Payzullayevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent.
Surobova Rayhona Zokirjonovna, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mundarija**01.00.00-Fizika-matematika fanlari**

Katta til modellari asosidagi dasturiy ta'minot tizimlarida texnik qarzdorlikning transformatsiyasi: empirik tadqiqot Yokubbayev Anasxon Akmalxonovich Xamrayev Xurshidbek Komiljon o'g'li	10
Moliyaviy barqarorlikni baholash va prognozlash uchun intellektual qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimining dasturiy amalga oshirilishi va amaliy joriy etilishi Aliyev Azamjon Ayubjon o'g'li Baltayev Jo'shqin Boltabayevich	15
Korxona moliyaviy barqarorligini baholash: an'anaviy modellar va zamonaviy sun'iy intellekt yondashuvlari Aliyev Azamjon Ayubjon o'g'li Baltayev Jo'shqin Boltabayevich	20
Kartoshka terish mashinasining qazib oluvchi ishchi qismi mexnat unumdorligi ishonchliligini baholashda bayes statistik usullari Muminov A'zam Latifxonovich	27
Spetsifikatsiyaga asoslangan yondashuvlarning avtomatlashtirilgan dasturiy ta'minot ishlab chiqishdagi samaradorligi Yokubbayev Anasxon Akmalxonovich Xamrayev Xurshidbek Komiljon o'g'li	32
02.00.00-Kimyo fanlari	
Kumush nanozarrachalari tutgan tizimlarni sintez qilishda qaytaruvchilar roli Lutpillayeva Ma'suda Xayrullo qizi	36
03.00.00-Biologiya fanlari	
Salvadora Persica (Misvak) va zamonaviy tish pastalarining kariogen bakteriyalarga (Streptococcus mutans) qarshi faolligini qiyosiy baholash Azimjonov Akbarjon Akramjon o'g'li Usmonova Muxlisa Foziljon qizi G'ulomova Mohinabonu Zuxriddin qizi Yo'ldoshxo'jayev Abdulazizxo'ja Mirzaolimxo'ja o'g'li	40
Paroksizmal taxikardiylarni davolashning zamonaviy tamoyillari: klinik yondashuvlar va amaliy strategiyalar Abdullayev Kamoliddin Alijon o'g'li Quvvataliyeva Sarvinoz Maxmudjon qizi	44
Kiyik o'tining (ziziphora) shifobaxsh xususiyatlari va tibbiyotdagi ahamiyati Haydarov Eldorbek Raximjon o'g'li	54
Ateroskleroz profilaktikasida anor sharbatining o'rni: polifenollar kuchi Inomov Kamoliddin Mamasoli o'g'li Jamolidinova Madina Fazliddin qizi Shukurova Niginabonu Xaliljon qizi Saydullayeva Muxtasarxon Alijon qizi	57
Multirezistent stafilokokk (MRSA) shtammlariga qarshi tog' piyoz (Allium suworowii) ekstraktining ingibitsiya qiluvchi kuchi Inomov Kamoliddin Mamasoli o'g'li Madaminov Olimjon Mavlonbek o'g'li Abdukarimov Shohruh Ilhomjon o'g'li Alijonov Abdulmajid Abdulaziz o'g'li	64
Ortiqcha vazn va metabolik sindromda karamli parhezning hazm jarayoniga va yog'lar almashinuviga ta'siri Inomov Kamoliddin Mamasoli o'g'li Xoshimov Muslimbek Toxirjon o'g'li Karimjonov Jaloliddin Abdusattor o'g'li Xamrayev Abdurahmon Umar o'g'li	68
Базы данных и их практическое применение в современной науке. Нурматов Достон Музаффар угли Тоджимахаммадов Азизбек Шухратджон угли	73

Arterial gipertoniya tashxisi bor bemorlarda komorbidlik xususiyatlari. Djumayev Doston Lutfullo o'g'li	77
Evolutionary adaptations of helminths to a parasitic lifestyle. Tojimaammadov Azizbek Shuhratjon o'g'li Khudoberdiyev Bekzodjon Doniyorjon o'g'li Khamidova Gulruxsor Naimboy qizi Soliyeva Diyora Davron qizi	80
Anesteziklarning umumiy biokimyoviy ta'sir Qirg'izbayev Xusniddin Xasanbayevich Rustamjonov Ikromjon Abdurasul o'g'li Jo'raxonov Olloyorxon Soyibxon o'g'li	86
Biomateriallarni glioblastomani davolash uchun qo'llash usullari Qirg'izbayev Xusniddin Xasanbayevich Olimov Habibjon Qodirjon o'g'li Qirg'izbayeva Dildora Akramjon qizi	91
Морфологические и функциональные изменения слизистой оболочки носа и околоносовых пазух у больных хроническим синуситом, проживающих в промышленном городе и селе Хайдарова Гавхар Саидхматовна, Аббасов Ариф Насибович	97
07.00.00-Tarix fanlari	
O'zbekiston sayyidlari tarixi Saidov Baxtiyor Jamolovich	103
Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining ma'naviy asoslari Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich	110
Sovet davrida Namangan viloyati teatrining tashkil etilish tarixi Norinov Muzaffar Ramonjonovich	118
XVIII-XIX asr 70-yillarida Namangan va Chust shaharlari tarixi Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich	123
Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tarixi Nuritdinov Azizxon Usmanovich	128
XX-asrning 20-50 yillarida Farg'ona shahrida sog'liqni saqlash tizimidagi muammolar Maminov Ulug'bek Maxamadjon o'g'li	135
XX asr o'rtalarida O'zbekiston SSRda darsliklar masalasi Mamasaidov Lutfillo Payzullo o'g'li	141
Urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish: XXI asr kontekstida ijtimoiy va gumanitar jarayonlar tahlili Xasanov Bunyod Kazakjanovich	147
Tibbiyot sohasidagi dastlabki qadamlar (Namangan viloyati misolida. 1940-1950 yillar.) Nuritdinov Azizxon Usmanovich	153
O'zbekistonda suv xo'jaligi bilan bog'liq islohotlar hamda suv resurslarining hozirgi holati Isoridinov Nuriddin Zuxridinovich	156
Havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi: muammo va yechimlar Olimov Islombek Ulug'bek o'g'li	162
O'zbekiston SSR shaharlarlarida 1924-1941-yillar oralig'ida sanoat va sog'liqni saqlash sohalaridagi o'zgarishlar (Farg'ona vodiysi misolida) Kamolov Diyorbek Jamoldin o'g'li Mansurov Ulug'bek Umarovich	167
Sovet Ittifoqining Afg'onistondagi harakatlari: geosiyosiy strategiya, harbiy amaliyotlar va tarixiy oqibatlar Sattarov Kamoliddin Fazliddin o'g'li	175
Axsiy Poyandoaxunning tasavvuf tariqatlariga qo'shgan xissasi Mirxakimova Feruza Xoldorjon qizi	181
Mavlono Lutfullohning tasavvuf-tariqatlari taraqqiyotiga qo'shgan xissasi Mirxakimova Feruza Xoldorjon qizi	185

Etnomadaniy migratsiyaning universal donorlik madaniyatiga moslashuvining etnotolerantlik xususiyati Xudayarov Ilxomjon Ikromjonovich	195
O'zbekistonda futbol sport turining paydo bo'lishi va rivoji Eraliyev Nodirbek Muhammadjon o'g'li Mansurov Ulug'bek Umarovich	203
Освещение просвещение женщин на страницах национальной периодической печати Nasretdinova Dilfuza Muxammadinovna	208
Изучение исторических памятников нашей страны и их значения Сухробджон Вахидов	213
08.00.00-Iqtisodiyot fanlari	
Oziq-ovqat bozori kon'yunkturasini baholash usullarini takomillashtirish bo'yicha takliflar va yechimlar Abduraxmonov Adxamjon Sultonboyevich Isroilov Mavlonbek Otabek o'g'li	218
Kichik va o'rta korxonalarni rivojlantirishning hududiy jihatlari Jo'rayev Ilhomjon Kamolidinovich	226
Hududlarni rivojlantirishda investitsiya loyihalari samaradorligini aniqlash ko'rsatkichlari tizimi Kenjayev Ikrom Ergashboyevich	232
Elektron tijoratda marketing strategiyalaridan foydalanish bo'yicha xalqaro tajribalar Levakov Izzatulla Nematillayevich	240
Korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish Hamidova O'g'ilxon Mahmudjon qizi	245
Tadbirkorlik subyektlarida raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali eksport salohiyatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish. Muxsiddinov Mansurjon Maxmudjon o'g'li	250
O'zbekistonda barqaror turizmni rivojlantirishning institutsional va strategik mexanizmlarini takomillashtirish Tursunov Doniyorbek Davlatali o'gli	255
Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalining yangi belgilari va xususiyatlari Qodirov Baxodir Tursunovich Sobitova Umida Sodiqjon qizi	261
Xususiy tadbirkorlikning aholi daromadlarini oshirish masalalari Suvonov Ibrohim Izbosarovich	266
Eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligi Umarkulov Kodirjon Maxamadaminovich	270
Raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik rivojiga ko'rsatgan ta'siri Yoqubjonov Ibrohim G'olibjon o'g'li	278
Tijorat banklari depozit siyosatini takomillashtirish istiqbollari Samandar Raimberdiyev Sherzod o'g'li	281
Innovative management strategies for improving investment efficiency in small businesses within the framework of sustainable development and start-up projects Mukhtorjon Makhmudov Abdumalik o'g'li	287
The importance of the green economy: analysis and outlook Kadyrov Bakhodir Tursunovich	299
Генезис и парадигма цифровых финансов: от автоматизации к экосистемам. (на примере стран Центральной Азии) Маткаримов Анвар Тожиматович	303
09.00.00-Falsafa fanlari	
Sun'iy intellekt tushunchalarining mohiyati va ularga yangicha progmatik yondashuv masalalari Muhammadjon Rahimov Ro'ziyevich	310
Jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlik va begonalashuv: nazariya va amaliy tahlil Akramov G'iyosiddin Najmiddin o'g'li	317
Raqamli jamiyatda oliy ta'lim talabalarining ijtimoiylashuv jarayoni: ijtimoiy-falsafiy tahlil Mohira Xudayberdiyeva Osimjonovna	324

10.00.00-Filologiya fanlari

O'zbek tilini rivojlangan tillar qatoriga qo'shish strategiyasi Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Anvarova Mohlaroy Ahrorjon qizi	329
"Ikki eshik orasi" asarida obrazlar tahlili Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Bodinxonova Iroda Abdulatibxon qizi	333
Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asaridagi axloqiy qadriyatlar Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Asqarova Shahnoza Kamoliddin qizi	336
Atoqli otlardan hosil bo'lgan turdosh otlar Xabibillayev Nodirbek Nosirjon o'g'li Jo'raboyeva Maftuna Qahhorjon qizi	340
Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Bashriddinova Roziya Shomshiddin qizi	345
Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Alijanova Zuhroxon Odiljon qizi	348
Said Ahmadning "Ufq" romanida oila qadri va sadoqat konsepsiyasi Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Abdullahanova Sohiba Abdurahim qizi	354
Uslubiy xatoliklar va ularning turlari Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev Axmadjonova Gulxayo Ma'rufjon qizi	357
Multimedia korpusning lingvistik tadqiqotdagi ahamiyati Nuritdinov Abrorbek Sayfiddin o'g'li	361
Tohir Malikning individual o'xshatishlari xususida Turakulova Umidaxon Anvarovna	367
Hayvon etalonli o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi (Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydilar" asari asosida) Mamarasulov Ahmadjon Anvarjon o'g'li	375
Tohir Malik asarlarida vaqt birliklarining lingvopoetik xususiyatlari ("Murdalar gapirmaydilar" asari asosida) Mamarasulov Ahmadjon Anvarjon o'g'li	378
O'zbek tilining rasmiy va norasmiy muhitlarda ishlatilish xususiyatlari Nabijanov Yusufjon Inomiddin o'g'li Obidova Nasiba Muhammadjon qizi	381
Muallif intensiyasining tarixiy diskursiv tahlili (Javlon Jovliyevning "Qo'rqma" asari misolida) Soliyeva Xusnidaxon Hasanboy qizi	384
O'zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari. Tojimatov Rasuljon G'anijonovich, Holmurodova Nigora G'anijonovna	389
Haybatullohxo'ja Xislat bayozlaridagi ijtimoiy sherlar tasnifi va ularning matn xususiyatlari Rasulova Shahnoza Mustafakulovna	395
Milliy koloritni yaratishda etnografizmlar roli Xabibullayeva Gavxarxon Nosirjon qizi Abduldodiyeva Dilnoza Abuqahhor qizi	402
Jadidlar nasriy asarlarida qo'llangan etnografizmlarning izohli lug'atlarda berilishi Xabibullayeva Gavxarxon Nosirjon qizi Tolibbekova Dilshoda Adhamjon qizi	406
A comparative analysis of emotive-expressive lexical means in english and uzbek media discourse Hasanboyev Ilhomjon Abdubanno ugli	411
Subjective markers of discursive-syntactic structures in english academic discourse Obilov Muzaffar Odiljon o'g'li	415

George orwell's anti-colonial discourse: from “burmese days” to postcolonial consciousness Habibullayev Muzaffar Abdulvohidovich	421
Irwin Shaw's literary legacy in depicting the holocaust: narrative strategies and historical consciousness Husaynova Gulsora Alijon qizi	427
Семантический анализ терминологических неологизмов в английском академическом дискурсе Ларина Камила Петровна	432
«Футлярный человек» в цифровом мире (на примере рассказа А.П. Чехова «Человек в футляре») Усманова Муниса Шухратовна	437
Влияние интернет-коммуникаций на современный русский язык Рахматова Гулнора Турсиновна, Турсунова Дилноза Исроиловна	442
Роль и место терминов в профессиональной речи специалистов медицинского профиля Каримов Мамуржон Абдулхаевич	448
Образы Кумюш и Зайнаб в романе «Минувшие дни» Абдуллы Кадыри Умарова Фарангисбону Фуркатжон кизи Юсупов Муратбек Рахимович	452
Лингвопозитическое изображение образа детей в мировой реалистической литературе Мунисахон Тошбоева Отабой кизи	458
13.00.00-Pedagogika fanlari	
Zamonaviy ta'lim paradigmasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv universal ta'limiy faoliyatlarini rivojlantirish: nazariya va amaliyot Abdullayev A'zimjon Abduvali o'g'li	465
Ona tili darslarida grafik organayzerlar samaradorligi: ilmiy-amaliy tahlil Nabijanov Yusufjon Inomiddin o'g'li	469
Inklyuziv ta'limning mohiyati va imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvi Asqarova Nigora Adxamjonovna	474
Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish G'aybullayev Bobur Nomonjon o'g'li	480
O'qituvchilarning kasb mahorati orqali ta'lim jarayonini rivojlantirishning samarali mexanizmlari Kenjayeva Dildora Komiljonovna	485
Kognitiv qobiliyatlarning tavsifi va ularni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari tahlili Asqarov Faxritdin Alisherovich	489
Texnologiya darslari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashlarini rivojlantirish Kambarov Nodirjon Sattarovich Turg'unova Gulzoda Botir qizi	494
Boshlang'ich ta'limda steam texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi Turg'unova Gulzoda Botir qizi	501
Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati Karimova Nilufar Raimjonovna	505
Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida ijtimoiy-shaxsiy kompetentlikni rivojlantirish Asqarov Muhsiddin Alisher o'g'li,	510
Sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini tashkil etish Sodiqjonov Nozimjon Qobuljon o'g'li	513
Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirish texnologiyalari. Rahimova Dildoraxon Qodirjonovna	516
Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalarini dual ta'lim tizimi asosida takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan mexanizmlar Tumanov Uktamjon Fazliddin o'g'li	520
Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda interfaol usullarning ahamiyati Nabiyeva Gulhayo A'zamjon qizi	528
Talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning o'rni Xolmirzayeva Shaxnoza Rahimberdiyevna	533

Tolerantlik (bag'rikenglik) muhitini nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan umumiy o'rta ta'lim maktablarida yaratishning innovatsion metodikasi Boyzaqova Umida Ashirali qizi Jo'rayev Muxriddin Muyiddinovich	538
Metakognitiv yondashuv asosida o'quv jarayonini boshqarish va o'qitish sifatini oshirish yo'llari Mamadjanova Shoxida Nemat qizi	543
Kimyo fanini o'qitishning zamonaviy va samarali usullari Zokirov Xolbek Tillanazar ug'li Mamadaliyeva Ra'noxon Zakirjonovna Tojibayev Baxtiyor Xojiboyevich Juraboyeva Zarnigor Olimovna	549
Sikl tizimida simulyatsion markazlardan foydalanishning innovatsion usullari Inomov Kodirxon Saidmamatovich	553
Global miqyosida ilmiy izlanishlarda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish To'xtayeva Zebo Sharifovna Gulmatova Hurriyat Sodikovna	557
Ўқувчиларга таълим-тарбия беришда кекса авлод тажрибасидан фойдаланишнинг тарихий-педагогик-психологик асослари Ниёзова Нилуфар Абдулхамидовна	562
The effectiveness of extracurricular activities in developing the speaking skills of first-year higher education students in english Qodirova Mavluda Rustamjon daughter	570
Письменный перевод как форма межъязыковой коммуникации и объект обучения в системе высшего образования Ойбекова Гулноза Ойбек қизи	573
Мнемотехника как средство формирования устной речи на занятиях английского языка для детей дошкольного возраста Исроилова Шохсанам Учкунжон кызы	578
The role of teacher-student rapport in enhancing speaking confidence in efl classrooms Juraeva Gulkhayo Bakhodir kizi	584
19.00.00-Psixologiya fanlari	
Ўзбекистонда оила муаммолари ва уларнинг илмий-амалий ечимлари Шоумаров Ғайрат Бахромович	590
Shaxs ijtimoiylashuv jarayonida havas va hasad transformatsiyasi Bayqunusova Gulmira Yuldiyevna	595
Oilaviy munosabatlarda etnopsixologik va etnohududiy munosabatlar ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida Turg'unboeva Azizaxon G'ulomovna	602
Kelajakdagi mutaxassislarning kasbiy xulq-atvorini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. Abdurayimov Sardorbek Odiljon o'g'li	608
Ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlariga ijobiy va salbiy ta'siri Axmedov Davlatbek Solohiddin o'g'li	612
Bugungi kunda yoshlarni yot g'oyalarga berilishida xarakter aksentuatsiyasining ta'sirining psixologik jixatlari (o'smirlar misolida) Jurayev Xaydarjon Odilboyevich	616
Emotsional intellektning o'smir shaxsiyati rivojlanishidagi o'rni Sharafitdinov Abdulla XXX	622
Stressga qarshi turish qobiliyatining psixologik savodxonlikdagi shaxsiy determinant sifatidagi roli Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich	629
Zamonaviy tashkilotlarda yetakchilikning psixologik omillari Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna	634
jamiyat barqarorligi shakllanishida oiladagi islomiy tarbiyaning o'rni Muhammadiyev Muhammadsoleh Abduhafiz o'g'li	641
Yolg'izlik hissi namoyon bo'lishining psixologik modeli Mullaboyeva Nargiza Sharopaliyevna	645

Deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari: ijtimoiy-psixologik tahlil Otamirzayev Muzaffar Bahodir o'g'li	652
OTM va mahalla instituti hamkorligi asosida yoshlarni nikoh, oila va oilaviy munosabatlarga tayyorlash Raxmatova Xayrixon Ashiraliyevna	659
Talabalarda tolerantlik madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari (teatr san'ati misolida) Ruziyev Axror Evatovich	665
Oliy ta'lim muassasalarida talaba yoshlarning manaviy, axloqiy qiyofasini shakllantirish Dadaboyeva Nazira Axmadjonovna	670
Ijodiy tafakkur va talabalarning o'rganishga uquvchanligi o'zaro munosabat xususiyatlari Nishanova Zamira Taskarayevna	675
Talabalarda o'ziga munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari To'raboyev Azamat Muxamadullayevich	680
Bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash tuzilmasi va komponentlari Mamatxanova Nargiza Toxirovna	684
Mutaassiblikning shakllanishi va uning kognitiv jarayonlarga ta'siri Akramov Mirmuxsin Rustamovich	691
Ingliz tilini o'qitishda o'smirlarning bilish jarayonlarini rivojlantirishning ahamiyati Qurbonova Dilnoza Arslanovna	696
23.00.00-Siyosiy fanlar	
O'zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasining o'rni: siyosiy-tahliliy va amaliy yondashuv Jo'rayev Ro'zimat To'xtasinovich	701
O'zbekistonda gender siyosati rivoji (1991–2024-yillar) Turg'unoy Egamberdiyeva Ahmadjanovna. Shahodat Oxunjonova Yusupjon qizi	706
Oliy ta'lim tizimida talabalarning axloqiy qadriyatlarini baholash va monitoring qilish metodik tizimini takomillashtirish Rayxona Surobova Zokirjonovna	711
Innovatsion tadbirkorlikni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solish siyosati Sobirov Mahammadniyoz Tavakkal o'g'li	718
Государственные институты как ключевые акторы регулирования религиозно-светских отношений в Узбекистане Мухамедова Ёсмина Махмудовна	722

UDK. 004.424

KATTA TIL MODELLARI ASOSIDAGI DASTURIY TA'MINOT TIZIMLARIDA TEXNIK QARZDORLIKNING TRANSFORMATSIYASI: EMPIRIK TADQIQOT

Yokubbayev Anasxon Akmalxonovich

University of Business and Science

Innovatsion texnologiyalar kafedrasi mudiri

Fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

anasxonyakubbayevubs@gmail.com

Xamrayev Xurshidbek Komiljon o'g'li

University of Business and Science

Innovatsion texnologiyalar kafedrasi stajyor tadqiqotchisi

xamrayevbek96@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada dasturiy ta'minot ishlab chiqish jarayonida katta til modellari (Large Language Models, LLM) ning keng joriy etilishi sharoitida **texnik qarzdorlik (Technical Debt, TD)** tushunchasining transformatsiyasi o'rganiladi. Zamonaviy empirik tadqiqotlar tahlili asosida LLM asosidagi loyihalarga xos bo'lgan **o'z-o'zini tan olgan texnik qarzdorlik (Self-Admitted Technical Debt, SATD)** ning yangi shakllari, jumladan, promtlar bilan bog'liq qarzdorlik, modellararo bog'liqlik va ekspluatatsion xarajatlar aniqlanadi [3], [5]. Inson tomonidan yozilgan kod va LLM tomonidan generatsiya qilingan kod sifati qiyosiy tahlil qilinib, ikkinchisida "kod hidlari" va defektlar darajasining yuqoriligi ko'rsatib beriladi [4]. Shuningdek, generativ sun'iy intellektning texnik qarzdorlikni avtomatik aniqlash va bartaraf etishdagi imkoniyatlari hamda cheklovlari baholanadi [1], [2]. Olingan natijalar AI-ga asoslangan dasturiy tizimlarda sifatni boshqarish va texnik qarzdorlikni nazorat qilish yondashuvlarini qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Texnik qarzdorlik, katta til modellari, AI-assisted Software Engineering, o'z-o'zini tan olgan texnik qarzdorlik, Prompt Debt, kod hidlari, dastur kodi sifati.

TRANSFORMATION OF TECHNICAL DEBT IN SOFTWARE SYSTEMS BASED ON LARGE LANGUAGE MODELS: EMPIRICAL RESEARCH

Abstract: This article studies the transformation of the concept of Technical Debt (TD) in the context of the widespread introduction of Large Language Models (LLM) in the software development process. Based on the analysis of modern empirical research, new forms of Self-Admitted Technical Debt (SATD) characteristic of LLM-based projects are identified, including debt related to prompts, inter-model dependencies, and operational costs [3], [5]. The quality of human-written code and code generated by LLM is compared, and the latter shows a higher level of "code smells" and defects [4]. The capabilities and

limitations of generative artificial intelligence in automatically detecting and eliminating technical debt are also assessed [1], [2]. The results indicate the need to reconsider the approaches to quality management and technical debt control in AI-based software systems.

Keywords: Technical debt, large language models, AI-assisted Software Engineering, self-recognized technical debt, Prompt Debt, code smells, software code quality.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕХНИЧЕСКОГО ДОЛГА В ПРОГРАММНЫХ СИСТЕМАХ, ОСНОВАННЫХ НА БОЛЬШИХ ЯЗЫКОВЫХ МОДЕЛЯХ: ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация: В настоящей статье исследуется трансформация понятия **технического долга (Technical Debt, TD)** в условиях широкого внедрения больших языковых моделей (**Large Language Models, LLM**) в процесс разработки программного обеспечения. На основе анализа современных эмпирических исследований выявляются новые формы **самопровозглашённого технического долга (Self-Admitted Technical Debt, SATD)**, характерные для проектов, основанных на LLM, включая задолженность, связанную с промптами, межмодельные зависимости и эксплуатационные издержки [3], [5]. Проводится сравнительный анализ качества кода, написанного человеком, и кода, сгенерированного LLM, при этом демонстрируется более высокий уровень «запахов кода» и дефектов во втором случае [4]. Кроме того, оцениваются возможности и ограничения генеративного искусственного интеллекта в автоматическом обнаружении и устранении технического долга [1], [2]. Полученные результаты указывают на необходимость пересмотра подходов к управлению качеством и контролю технического долга в программных системах, основанных на искусственном интеллекте.

Ключевые слова: Технический долг, большие языковые модели, AI assisted Software Engineering, самопровозглашённый технический долг, Prompt Debt, запахи кода, качество программного кода.

Kirish.

Texnik qarzdorlik an'anaviy ravishda qisqa muddatli ishlab chiqish maqsadlariga erishish uchun qabul qilingan loyiha va muhandislik murosalari majmui sifatida talqin qilinadi, bu esa uzoq muddatda dasturiy tizimni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish xarajatlarini oshiradi. Bunday murosalar ko'pincha ongli ravishda qabul qilinadi, biroq ularning to'planishi arxitekturaning degradatsiyasi, defektlar sonining ko'payishi va ishlab chiquvchi jamoalar samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Nazorat qilinmagan texnik qarzdorlikning iqtisodiy oqibatlarini juda salmoqlikdir. Sanoat tahlillariga ko'ra, 2022-yilda AQSh kompaniyalari operatsion nosozliklar, tizimlar ishonchliligining pasayishi va texnik qarzdorlikni bartaraf etish bilan bog'liq xarajatlar sababli 2,4 trillion AQSh dollardan ortiq zarar ko'rgan. Bu holat texnik qarzdorlikni boshqarish masalasining nafaqat texnik, balki strategik biznes ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Katta til modellari (LLM), xususan GPT turidagi tizimlarning ommaviy joriy etilishi dasturiy ta'minot ishlab chiqishda yangi gibriddan paradigmani shakllantirdi. Ushbu paradigmadagi promtlar sifatini, tashqi API'larga bog'liqlikni, modellarning yangilanish tezligi va ularni ekspluatatsiya qilish qiymatini muhim omillarga aylantirmoqda. Natijada, texnik qarzdorlikni boshqarishning an'anaviy modellari yetarli bo'lmay qolmoqda va ularni

kengaytirish talab etilmoqda [3].

Mazkur tadqiqotning maqsadi LLM asosidagi dasturiy tizimlarda texnik qarzdorlikning transformatsiyasini tahlil qilish hamda sun'iy intellektning uni aniqlash va kamaytirishdagi rolini baholashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Texnik qarzdorlikni boshqarishda sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish usullaridan foydalanish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar ushbu yondashuvlarga bo'lgan barqaror ilmiy qiziqishni ko'rsatadi [1]. Bir qator ishlarda ML usullari "kod hidlari" va dasturiy sifatning pasayishini ko'rsatuvchi boshqa indikatorlarni samarali aniqlashi isbotlangan [6].

So'nggi yillarda LLM asosidagi loyihalarda keng tarqalgan **o'z-o'zini tan olgan texnik qarzdorlik (SATD)** alohida e'tibor markaziga aylandi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SATD LLM asosidagi tizimlarda an'anaviy ML va AI ishlatilmagan tizimlarga nisbatan o'ziga xos tuzilma va rivojlanish dinamikasiga ega [5].

SATD'ni avtomatik bartaraf etishga bag'ishlangan tadqiqotlar esa hozircha cheklangan samaradorlikni namoyon etmoqda. Jumladan, ChatGPT va CodeT5 kabi modellar SATD holatlarining juda kichik qismini muvaffaqiyatli tuzata oladi, ayniqsa muammo aniq kontekst bilan hujjatlashtirilmagan bo'lsa [2]. Bu holat generativ modellarni muhandislik nazorati va formal sifat metrikalari bilan birgalikda qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Natija va nazariya.

Empirik ma'lumotlar tahlili LLM asosidagi loyihalarda texnik qarzdorlikning klassik turlaridan tashqari yangi shakllari mavjudligini ko'rsatadi [3]:

- **Prompt Debt** — noto'g'ri tuzilgan, haddan tashqari murakkab yoki qattiq kodlangan promtlar sababli yuzaga keladigan qarzdorlik;
- **Model Dependency Debt** — muayyan model, kutubxona yoki tashqi API versiyalariga kuchli bog'liqlik natijasida paydo bo'ladigan qarzdorlik;
- **Model-Stack Workaround Debt** — model yoki API cheklovlarini chetlab o'tish uchun joriy etilgan vaqtinchalik yechimlar;
- **Cost Debt** — modellarni noo'rin tanlash yoki hisoblash resurslaridan samarasiz foydalanish natijasidagi moliyaviy qarzdorlik;
- **Performance Optimization Debt** — unumdorlikni oshirishga qaratilgan optimallashtirishlarning kechiktirilishi.

Mazkur tasnif texnik qarzdorlik tushunchasining faqat kod darajasidan infratuzilma va ekspluatatsiya darajalariga kengayganini ko'rsatadi.

Empirik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, LLM tomonidan generatsiya qilingan kod inson tomonidan yozilgan kodga nisbatan o'rtacha 63% ga ko'proq "kod hidlari" va defektlarni o'z ichiga oladi [4]. Eng ko'p uchraydigan muammolar qatoriga "sehrli sonlar"dan foydalanish, formatlashdagi nomuvofiqliklar, hujjatlashtirish yetishmovchiligi va soddalashtirilgan arxitektura qarorlari kiradi.

Ayniqsa, ob'ektga yo'naltirilgan dasturlash va murakkab arxitektura masalalarida LLM tomonidan yaratilgan kod sifati keskin pasayishi kuzatiladi. Bu holat LLM'larning hozircha to'liq muhandislik fikrlashini almashtira olmasligini ko'rsatadi [4].

Generativ sun'iy intellektidan texnik qarzdorlikni avtomatik bartaraf etishda foydalanish istiqbolli yo'nalish bo'lsa-da, hozircha uning samaradorligi cheklangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mavjud modellar SATD holatlarining atigi 2–8% ini muvaffaqiyatli tuzata oladi [2].

Bunda muhim omil sifatida texnik qarzdorlikni aniq tavsiflovchi izohlarning mavjudligi qayd etiladi. LLM'lar ko'pincha vaqtinchalik yoki ortiqcha kodni olib tashlashda muvaffaqiyatli bo'lsa-da, arxitektura darajasidagi o'zgarishlar va yangi funksional imkoniyatlarni joriy etishda qiyinchiliklarga duch keladi. Shu bois, LLM'larni "human-in-the-loop" yondashuvi asosida qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi [1], [6].

Empirik tahlillar LLM asosidagi loyihalarda texnik qarzdorlikning o'ziga xos hayotiy sikliga ega ekanini ko'rsatadi. Bunday loyihalar dastlab nisbatan "toza" holatda bo'lib, birinchi texnik qarzdorlikning paydo bo'lish medianasi taxminan 492 kunni tashkil etadi [5].

Biroq birinchi qarzdorlik yuzaga kelgach, uning to'planish sur'ati tezlashadi. Eng muhim jihati shundaki, faylda birinchi marta yuzaga kelgan fundamental texnik qarzdorlik deyarli bartaraf etilmaydi: uni yo'qotish darajasi 5% dan past bo'lib qolmoqda. Bu holat texnik qarzdorlikni erta bosqichda aniqlash va oldini olish zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa.

Mazkur tadqiqot katta til modellari asosida dasturiy ta'minot ishlab chiqish jarayonlari texnik qarzdorlik tabiatini sezilarli darajada o'zgartirayotganini ko'rsatdi. Promptlar, modellararo bog'liqlik va ekspluatatsion xarajatlar bilan bog'liq yangi qarzdorlik turlari vujudga kelmoqda va ular an'anaviy texnik qarzdorlik modellarida yetarlicha aks etmagan.

LLM'lar texnik qarzdorlikni aniqlash va refaktoring bo'yicha tavsiyalar berishda yuqori salohiyatga ega bo'lsa-da, ularning avtomatik bartaraf etish imkoniyatlari hozircha cheklangan. Shu sababli, texnik qarzdorlikni samarali boshqarish generativ modellarni an'anaviy muhandislik amaliyotlari, formal sifat metrikalari va tashkiliy nazorat mexanizmlari bilan integratsiya qilishni talab etadi.

Olingan xulosalar sun'iy intellekt davrida dasturiy ta'minot sifatini boshqarish bo'yicha yangi metodologiyalarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samia Alam Binta, Savita Kaushal, Srinivas Babu Pandi. Artificial Intelligence for Technical Debt Management in Software Development.
2. Antonio Mastropaolo, Massimiliano Di Penta, Gabriele Bavota. Towards Automatically Addressing Self-Admitted Technical Debt: How Far Are We?
3. Ahmed Aljohani, Hyunsook Do. PromptDebt: A Comprehensive Study of Technical Debt Across LLM Projects.
4. Debalina Ghosh Paul, Hong Zhu, Ian Bayley. Investigating the Smells of LLM Generated Code.
5. Niruthiha Selvanayagam, Taher A. Ghaleb, Manel Abdellatif. Self-Admitted Technical Debt in LLM Software: An Empirical Comparison with ML and Non-ML Software.
6. Markuss Siksna, Ilze Berzina, Andrejs Romanovs. Machine Learning Powered Code Smell Detection as a Business Improvement Tool.

MOLIYAVIY BARQARORLIKNI BAHOLASH VA PROGNOZLASH UCHUN INTELLEKTUAL QARORLARNI QO‘LLAB-QUVVATLASH TIZIMINING DASTURIY AMALGA OSHIRILISHI VA AMALIY JORIY ETILISHI

Aliyev Azamjon Ayubjon o‘g‘li
University of Business and Science
“Innovatsion texnologiyalar” kafedrasi o‘qituvchisi
azamjonaliyev7@gmail.com

Baltayev Jo‘shqin Boltabayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasi
texnika fanlari nomzodi
jowkin@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada korxonalar va moliyaviy institutlarning moliyaviy barqarorligini baholash va prognozlash jarayonlarini avtomatlashtirishga qaratilgan intellektual qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimini ishlab chiqish, dasturiy ta‘minotini yaratish va amaliy joriy etish masalalari tadqiq etilgan. Tizim zamonaviy sun‘iy intellekt, mashinali o‘rganish va ma‘lumotlarni qazish texnologiyalaridan foydalanib, moliyaviy xavflarni erta aniqlash, barqarorlik ko‘rsatkichlarini aniq prognozlash va optimal moliyaviy strategiyalarni taklif qilish imkoniyatlarini ta‘minlaydi. Tadqiqot natijalari tizimning O‘zbekistonning 25 ta yirik korxonalarining moliyaviy ma‘lumotlari asosida sinovdan o‘tkazilishi va uning an‘anaviy usullarga nisbatan samaradorligini ko‘rsatadi. Tizim moliyaviy prognozlash aniqligini 12-18% oshirishga, xavflarni aniqlash vaqtini 6-9 oyga oldin o‘tkazishga va qaror qabul qilish jarayonlarini sezilarli darajada optimallashtirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: moliyaviy barqarorlik, intellektual qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi, sun‘iy intellekt, ma‘lumotlarni qazish, moliyaviy prognozlash, risklarni boshqarish, dasturiy amalga oshirish.

IMPLEMENTATION AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF AN INTELLECTUAL DECISION SUPPORT SYSTEM FOR ASSESSMENT AND FORECASTING OF FINANCIAL STABILITY

Annotation: This scientific article examines the development, creation and practical implementation of an intelligent decision support system aimed at automating the processes of assessing and forecasting the financial stability of enterprises and financial institutions. The system uses modern artificial intelligence, machine learning and data mining technologies to provide early detection of financial risks, accurately forecast stability indicators and propose optimal financial strategies. The results of the study show that the system was tested on the basis of financial data of 25 large enterprises of Uzbekistan and its effectiveness compared to traditional methods. The system helps to increase the accuracy of financial forecasting by 12-18%, move the time to identify risks 6-9 months earlier, and significantly optimize decision-making processes.

Keywords: financial stability, intelligent decision support system, artificial intelligence, data mining, financial forecasting, risk management, software implementation.

ВНЕДРЕНИЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация: В данной научной статье рассматривается разработка, создание и практическое применение интеллектуальной системы поддержки принятия решений, направленной на автоматизацию процессов оценки и прогнозирования финансовой стабильности предприятий и финансовых учреждений. Система использует современные технологии искусственного интеллекта, машинного обучения и интеллектуального анализа данных для обеспечения раннего выявления финансовых рисков, точного прогнозирования показателей стабильности и предложения оптимальных финансовых стратегий. Результаты исследования показывают, что система была протестирована на основе финансовых данных 25 крупных предприятий Узбекистана и ее эффективность по сравнению с традиционными методами. Система помогает повысить точность финансового прогнозирования на 12-18%, сдвинуть время выявления рисков на 6-9 месяцев раньше и значительно оптимизировать процессы принятия решений.

Ключевые слова: финансовая стабильность, интеллектуальная система поддержки принятия решений, искусственный интеллект, интеллектуальный анализ данных, финансовое прогнозирование, управление рисками, внедрение программного обеспечения.

Kirish.

Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida moliyaviy barqarorlik nafaqat korxonalar, balki butun iqtisodiy tizimning muvaffaqiyatli ishlashi uchun muhim shartdir. O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi ham, uning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligi ham sub'ektlarning moliyaviy sog'lomligiga bevosita bog'liq. Biroq, murakkab iqtisodiy sharoitlarda, tez o'zgaruvchan bozor omillari ta'sirida, moliyaviy barqarorlikni baholash va uni qo'llab-quvvatlash choralari o'z vaqtida ishlab chiqish an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmoqda.

Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni qazish texnologiyalarining rivojlanishi moliyaviy boshqaruvda yangi imkoniyatlar yaratdi. Intellektual qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari (IQT) mutaxassislarga katta hajmdagi moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilish, yashirin bog'liqliklarni aniqlash va asoslangan prognozlar yaratishda yordam beradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi moliyaviy barqarorlikni baholash va prognozlash uchun mo'ljallangan IQTning dasturiy amalga oshirilishi va uni amaliy joriy etishning ilmiy-uslubiy asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy iqtisodiyotda raqamli transformatsiyaning tezlashuvi, moliyaviy ma'lumotlarning hajmi va murakkabligining oshishi, shuningdek, moliyaviy risklarni erta aniqlash va boshqarish ehtiyojining ortib borayotganligi bilan belgilanadi. Maqolada tizimning arxitekturasini, dasturiy ta'minoti, ishlash algoritmlari va amaliy natijalari keng yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Moliyaviy barqarorlikni baholash muammosi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Altman (1968) tomonidan ishlab chiqilgan Z-model korporativ bankrotlikni prognozlashda klassik usul sifatida qo'llanilib kelinmoqda. Keyingi yillarda bu modelga turli mamlakatlar va sektorlar uchun modifikatsiyalar kiritildi (Beaver, 1966; Ohlson, 1980). Biroq, bu

modellarning aksariyati statistik usullarga asoslangan bo'lib, ular zamonaviy iqtisodiy sharoitlarning dinamikligini to'liq aks ettira olmaydi.

Intellektual qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari haqidagi tadqiqotlar 1970-yillarda boshlangan (Keen & Scott Morton, 1978). Dastlabki tizimlar ekspert tizimlari shaklida bo'lib, qoida asosida ishlagan. 1990-yillardan boshlab, ma'lumotlarni qazish texnologiyalarining rivojlanishi bilan IQT yanada murakkablashdi (Fayyad, 1996). So'nggi yillarda chuqur o'rganish va sun'iy intellektning boshqa sohalarining rivojlanishi moliyaviy tahlil yangi bosqichga ko'tarildi (Goodfellow et al., 2016).

O'zbekiston ilmiy muhitida moliyaviy barqarorlik masalalari (Abduraxmanov, 2018; Karimov, 2020) va raqamli iqtisodiyot (Yusupov, 2021) keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, moliyaviy barqarorlikni baholash uchun IQTni ishlab chiqish va joriy etish masalalari yetarlicha o'rganilmagan. Xalqaro amaliyotda moliyaviy texnologiyalar (FinTech) sohasidagi yutuqlar (Arner et al., 2017) O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini aniqlashni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, nazariy va empirik usullar kompleksi tashkil etadi. Tadqiqot quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Nazariy bosqich:

- Tizimni loyihalash uchun tizimli tahlil va ob'ektga yo'naltirilgan yondashuv qo'llanildi

- Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqildi

- Tizim talablari va funksional imkoniyatlari aniqlandi

2. Dasturiy amalga oshirish bosqichi:

- Uch qavatli arxitektura (ma'lumotlar, mantiqiy, interfeys qatlamlari) tanlandi

- Python dasturlash tilida modellar va algoritmlar yaratildi

- PostgreSQL ma'lumotlar bazasi va Django veb-freymvorki qo'llanildi

- Mashinali o'rganish algoritmlari (Random Forest, Gradient Boosting, LSTM tarmoqlari) amalga oshirildi

3. Amaliy sinov bosqichi:

O'zbekistonning 25 ta yirik korxonasining 2019-2023 yillardagi moliyaviy hisobotlari bazasi yaratildi

- Ma'lumotlarni tozalash va normalizatsiya qilish jarayonlari o'tkazildi

- Tizimning ishlashi an'anaviy statistik usullar bilan solishtirma tahlil qilindi

- Sinov natijalari statistik usullar (ANOVA, t-test) yordamida baholandi

4. Natijalarni umumlashtirish bosqichi:

Olingan natijalar tahlil qilindi va takliflar ishlab chiqildi

Tahlil va natijalar.

Tizim arxitekturasi va komponentlari. Ishlab chiqilgan tizim quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

- Ma'lumotlar yig'ish moduli: Turli manbalardan (moliyaviy hisobotlar, bozor ma'lumotlari, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar) ma'lumotlarni avtomatik yuklash.

- Ma'lumotlarni qayta ishlash moduli: Ma'lumotlarni tozalash, normalizatsiya qilish va tayyorlash.

Tahlil va prognoz moduli:

- Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini hisoblash
- Vaqt seriyalarini tahlil qilish (ARIMA, Prophet)
- Bankrotlik ehtimolini aniqlash (XGBoost, Neural Networks)
- Risk baholash moduli: Moliyaviy xavflarni aniqlash va ularning darajasini baholash.
- Hisobot va vizualizatsiya moduli: Natijalarni interfaol shakllarda taqdim etish.

Amaliy sinov natijalari

Tizimning ishlash samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholandi:

1. Prognoz aniqligi:

Jadval 1. Tizimning prognoz aniqligi taqqoslamasi.

Ko'rsatkich	An'anaviy usullar	IQT tizimi
Likvidlik prognozi	82%	94%
Rentabellik prognozi	78%	91%
Bankrotlik aniqlash	76%	89%

2. Vaqt samaradorligi:

- Ma'lumotlarni qayta ishlash vaqtini 4 baravar qisqartirish
- Hisobot tayyorlash vaqtini 6 baravar qisqartirish
- Xavflarni aniqlash muddatini 8 oyga oldin o'tkazish

3. Moliyaviy natijalar:

- Risklarni erta aniqlash hisobiga zararlar 23% kamaydi
- Optimal moliyaviy strategiyalar taklifi hisobiga daromad 15% oshdi
- Moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligi 32% yaxshilandi

4. Foydalanuvchilar qoniqishi:

- 150 nafar moliyaviy mutaxassis o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra:
- 92% tizimdan foydalanish qulayligini qayd etdi
- 87% qaror qabul qilish sifatining yaxshilanganini ta'kidladi
- 78% ish samaradorligining oshganini bildirdi

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moliyaviy barqarorlikni baholash va prognozlash uchun ishlab chiqilgan intellektual qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimi an'anaviy usullarga qaraganda sezilarli afzalliklarga ega. Tizimning dasturiy amalga oshirilishi ochiq arxitektura va zamonaviy sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan bo'lib, uni turli soha va hajmdagi korxonalarga moslashtirish imkonini beradi.

Tizimning muhim imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- Katta hajmdagi turli manbalardagi ma'lumotlarni integratsiyalash
- Murakkab noaniq bog'liqliklarni aniqlash
- Real vaqt rejimida moliyaviy holatni monitoring qilish
- Xavflarni erta aniqlash va ularga prophylaktik choralar ko'rish

Takliflar

Davlat siyosati darajasida:

- Moliyaviy hisobotlarning raqamli standartlarini joriy etish
- IQTdan foydalanishni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari tizimini ishlab chiqish

•Moliyaviy mutaxassislar uchun sun'iy intellekt asosidagi tizimlardan foydalanish bo'yicha malaka oshirish dasturlarini tashkil etish

Korxonalar darajasida:

- IQTni bosqichma-bosqich joriy etish strategiyasini ishlab chiqish
- Ma'lumotlar sifati va ularning muntazam yangilanishini ta'minlash
- Mutaxassislarning raqamli savodxonligini oshirish

Ilmiy-tadqiqot ishlari yo'nalishlarida:

•Tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish orqali tizimning foydalanuvchi bilan o'zaro ishlashini takomillashtirish

- Blokcheyn texnologiyalari bilan integratsiya qilish
- Tizimni real vaqt rejimida ishlash imkoniyatini kengaytirish
- Tarmoqli IQT yaratish, bir nechta korxonalarning moliyaviy barqarorligini bir vaqtda baholash imkoniyatini ta'minlash

Ta'lim tizimi darajasida:

•Iqtisodiyot va moliyaviy boshqaruv yo'nalishlarida sun'iy intellekt va ma'lumotlarni qazish kurslarini joriy etish

- IQT asosida o'quv-simulyatsion tizimlar yaratish

Qo'shimcha tavsiyalar

1. O'zbekiston sharoitida tizimni muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

2. Mahalliy bozor xususiyatlarini hisobga olgan holda tizimni moslashtirish
3. Tizimning dastlabki joriy etish xarajatlarini kamaytirish uchun bulutli texnologiyalardan foydalanish
4. Xavfsizlik talablariga rioya qilish, ma'lumotlarning maxfiylikini ta'minlash
5. Tizimning "shaffofligini" oshirish, qarorlar qanday qabul qilinganligini tushuntirish mexanizmlarini kiritish

Ushbu tadqiqot natijalari moliyaviy barqarorlikni boshqarishning zamonaviy usullari O'zbekiston iqtisodiyotida samarali qo'llanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Tizimning yanada rivojlantirilishi va keng joriy etilishi korxonalarning moliyaviy salomatligini mustahkamlashga, iqtisodiy risklarni kamaytirishga va mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduraxmanov, Q. (2018). Korxonalarning moliyaviy barqarorligini baholash metodologiyasi. Toshkent: Iqtisodiyot.
2. Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. The Journal of Finance, 23(4), 589-609.
3. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2017). FinTech, RegTech, and the reconceptualization of financial regulation. Northwestern Journal of International Law & Business, 37(3), 371-413.
4. Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure. Journal of Accounting Research, 4, 71-111.
5. Fayyad, U., Piatetsky-Shapiro, G., & Smyth, P. (1996). From data mining to knowledge discovery in databases. AI Magazine, 17(3), 37-54.

6. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
7. Karimov, N. (2020). O'zbekiston korxonalarining moliyaviy barqarorligi: muammolar va yechimlar. O'zbekiston iqtisodiyoti, 5(2), 45-58.
8. Keen, P. G., & Scott Morton, M. S. (1978). Decision support systems: An organizational perspective. Addison-Wesley.
9. Ohlson, J. A. (1980). Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. Journal of Accounting Research, 18(1), 109-131.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi PF-60-son Farmoni.
11. Yusupov, B. (2021). Raqamli iqtisodiyot: nazariya va amaliyot. Toshkent: O'zbekiston.

KORXONA MOLİYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH: AN'ANAVIY MODELLAR VA ZAMONAVIY SUN'IY INTELLEKT YONDASHUVLARI

Aliyev Azamjon Ayubjon o'g'li

University of Business and Science

"Innovatsion texnologiyalar" kafedrasida stajor o'qituvchisi

azamjonaliyev7@gmail.com

Baltayev Jo'shqin Boltabayevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Axborot tizimlari va texnologiyalari" kafedrasida.

Texnika fanlari nomzodi

jowkin@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola korxona moliyaviy barqarorligini baholash va prognoz qilishda qo'llaniladigan matematik modellar va sun'iy intellekt (SI) asosidagi usullarni o'rganadi. Matematik modellar orqali moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish, SI algoritmlari esa murakkab ma'lumotlarni qayta ishlash va bashorat qilish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Altman Z-score modeli, Z-skor modeli, bankrotlik prognozi, moliyaviy barqarorlik, bankrotlik xavfi, diskriminant tahlil, moliyaviy ko'rsatkichlar, kredit riski, likvidlik, rentabellik, solvabellik, ishchi kapital, taqsimlanmagan foyda, aktivlar aylanishi, moliyaviy tahlil, korxona bankrotligi, Altman modeli.

ASSESSMENT OF THE FINANCIAL STABILITY OF THE ENTERPRISE: TRADITIONAL MODELS AND MODERN ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPROACHES

Abstract: This article studies the methods based on mathematical models and artificial intelligence (AI) used in assessing and forecasting the financial stability of an enterprise. Mathematical models provide the ability to analyze financial indicators, and AI algorithms provide the ability to process and predict complex data.

Keywords: Altman Z-score model, Z-score model, bankruptcy forecast, financial stability, bankruptcy risk, discriminant analysis, financial indicators, credit risk, liquidity, profitability, solvency, working capital, retained earnings, asset turnover, financial analysis,

enterprise bankruptcy, Altman model.

ОЦЕНКА ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ: ТРАДИЦИОННЫЕ МОДЕЛИ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация: В данной статье изучаются методы, основанные на математических моделях и искусственном интеллекте (ИИ), используемые для оценки и прогнозирования финансовой стабильности предприятия. Математические модели позволяют анализировать финансовые показатели, а алгоритмы ИИ — обрабатывать и прогнозировать сложные данные.

Ключевые слова: модель Альтмана Z-score, модель Z-score, прогноз банкротства, финансовая стабильность, риск банкротства, дискриминантный анализ, финансовые показатели, кредитный риск, ликвидность, прибыльность, платежеспособность, оборотный капитал, нераспределенная прибыль, оборачиваемость активов, финансовый анализ, банкротство предприятия, модель Альтмана.

Kirish.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti doimiy o'zgaruvchanlik, kuchli raqobat va global iqtisodiy o'zgarishlar xarakteriga ega. Bunday sharoitda korxonalarining moliyaviy barqarorligini aniqlash, uni saqlash va rivojlantirish istiqbollari haqida aniq prognozlar ishlab chiqish juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Moliyaviy barqarorlik deganda korxonaning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish qobiliyati, faoliyatini uzluksiz davom ettirish imkoniyati va bozor sharoitlariga moslashuvchanligi tushuniladi.

So'nggi yillarda moliyaviy barqarorlikni baholash usullari sezilarli darajada rivojlandi. An'anaviy matematik modellarga (Altman Z-score, logit-regressiya modellari) yangi texnologiyalar asosidagi yondashuvlar qo'shildi. Sun'iy intellekt, mashina o'rganishi va neyron tarmoqlar asosida ishlaydigan tizimlar murakkab iqtisodiy sharoitlarda ham yuqori aniqlikdagi prognozlar berish imkoniyatini yaratdi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi korxona moliyaviy barqarorligini baholashning an'anaviy va zamonaviy usullarini qiyosiy tahlil qilish, ularning amaliy samaradorligini o'rganish va O'zbekiston korxonalari uchun mos keladigan yechimlarni taklif qilishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Moliyaviy barqarorlikni baholash sohasidagi ilmiy izlanishlar asosan 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Edward Altman tomonidan 1968-yilda taklif etilgan Z-score modeli bu sohadagi eng taniqli va keng qo'llaniladigan modellardan biridir. Ushbu model beshta asosiy moliyaviy ko'rsatkich asosida korxonaning bankrotlik xavfini baholash imkonini beradi.

1980-yilda Jeyms Ohlson logit-regressiya modelini taklif qildi, bu model bankrotlik ehtimolini ehtimollik shkalasida ifodalashga imkon berdi. Ushbu usullarning ikkalasi ham chiziqli statistik tahlilga asoslangan bo'lib, nisbatan oddiy hisoblash talab qiladi.

So'nggi yigirma yil ichida sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi moliyaviy prognozlash sohasiga yangi imkoniyatlar kiritdi. 2001-yilda Amir Atiya o'z tadqiqotida neyron tarmoqlar yordamida moliyaviy risklarni baholash samaradorligini isbotladi. Keyingi yillarda tasodifiy o'rmon (Random Forest) va qo'llab-quvvatlash vektor

mashinalari (SVM) kabi mashina o'rganish algoritmlari moliyaviy tahlilda keng qo'llana boshladi.

2019-yilda Zhang va uning hamkasblari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar chuqur o'rganish (Deep Learning) texnologiyalarining, xususan uzoq qisqa muddatli xotira (LSTM) neyron tarmoqlarining moliyaviy vaqt seriyalarini tahlil qilishda ajoyib natijalarga erisha olishini ko'rsatdi.

O'zbekiston olimlari ham ushbu sohaga o'z hissalarini qo'shmokda. A. Qodirovning 2020-yilda chop etilgan "Korxona moliyaviy tahlili" nomli asarida mahalliy korxonalar moliyaviy holatini baholashning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Biroq, O'zbekistonda sun'iy intellekt asosidagi moliyaviy tahlil usullarini qo'llash hali dastlabki bosqichlarda deb baholanishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy usullar yordamida amalga oshirildi:

Tahliliy-uslubiy yondashuv - mavzu bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish va ularni zamonaviy talablar asosida baholash.

Qiyosiy tahlil metodi - turli moliyaviy baholash usullarining afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash, ularni o'zaro solishtirish.

Amaliy eksperiment - real korxona ma'lumotlari asosida turli modellarni sinovdan o'tkazish va ularning natijalarini taqqoslash.

Kvantitativ tahlil - moliyaviy ko'rsatkichlarni raqamli usullarda hisoblash va baholash.

Tadqiqotning amaliy qismida biz o'zbek tilida ma'lumotlarni qayta ishlash uchun mo'ljallangan dasturiy yechimlar yaratdik va turli korxonalarning moliyaviy holatini baholashda ularning samaradorligini sinab ko'rdik.

Matematik modellar

Moliyaviy barqarorlikni baholashda matematik modellar moliyaviy ko'rsatkichlarni miqdoriy baholashga asoslanadi. Quyida asosiy modellar ko'rib chiqiladi.

Altman Z-score modeli

Bu model diskriminant tahlilga asoslangan bo'lib, quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$Z=1.2X_1+1.4X_2+3.3X_3+0.6X_4+1.0X_5$$

Bu yerda:

$$X_1 = \frac{\text{Ishchi kapitla}}{\text{umumiy aktivlar}}$$
 Likvidlikni ko'rsatadi. Ishchi kapital = Joriy aktivlar - Joriy

majburiyatlar. Yuqori qiymat korxonaning qisqa muddatli qarzlarni to'lash qobiliyatini bildiradi.

$$X_2 = \frac{\text{taqsimlangan foyda}}{\text{umumiy aktivlar}}$$
 Korxonaning yillar davomida to'plangan foydasini

baholaydi. Bu korxonaning ichki resurslarini ko'rsatadi.

$$X_3 = \frac{\text{EBIT (foyda foizlari va soliqlr oldindan)}}{\text{umumiy aktivlar}}$$
 Operatsion rentabellikni o'lchaydi. EBIT –

Earnings Before Interest and Taxes.

$$X_4 = \frac{\text{aksiyalarning bozor qiyamati}}{\text{umumiy majburiyatning kitobiy qiyamati}} - \text{Korxonaning bozor bahosini qarzlariga}$$

nisbatan ko'rsatadi. Bu investorlarning ishonchini bildiradi.

$$X_5 = \frac{\text{Savdo hajmi}}{\text{umumiy aktivlar}} - \text{Korxonaning bozor bahosini qarzlariga nisbatan ko'rsatadi. Bu}$$

investorlarning ishonchini bildiradi.

Boshqa variantlar:

Xususi korxonalar uchun: $Z = 0.717X_1 + 0.847X_2 + 3.107X_3 + 0.420X_4 + 0.998X_5$. Bu yerda $X_4 = \frac{\text{Aktivlarning kitobiy qiyamti}}{\text{Umumiy majburiyatlar}}$ chunki bozor qiymati mavjud emas.

Ishlab chiqarish bo'lmagan korxonalar uchun:

$$Z = 6.56X_1 + 3.26X_2 + 6.72X_3 + 1.05X_4.$$

Bu yerda X_5 olib tashlangan, chunki savdo hajmi ahamiyatsiz.

Koeffitsientlar empirik ma'lumotlar asosida hisoblangan bo'lib, har bir o'zgaruvchining ahamiyatini aks ettiradi (masalan, X_3 eng yuqori koeffitsientga ega, chunki rentabellik muhim).

Model Talqini

Z-score qiymati korxonaning moliyaviy ahvolini quyidagicha baholaydi:

$Z > 3.0$: Korxona moliyaviy jihatdan barqaror, bankrotlik xavfi past.

$2.7 < Z < 3.0$: Ehtiyot zona (grey area) – korxona barqaror, ammo monitoring talab qilinadi.

$1.8 < Z < 2.7$: O'rtacha xavf – moliyaviy muammolar paydo bo'lishi mumkin.

$Z < 1.8$: Bankrotlik xavfi yuqori – korxona moliyaviy inqirozda.

Modelning aniqligi: Dastlabki tadqiqotlarda 95% gacha aniqlik ko'rsatgan, ammo real sharoitda 70-80% atrofida. Prognoz muddati – 1-2 yil oldin.

Afzalliklar

a. Oddiyligi: Hisoblash uchun faqat moliyaviy hisobotlar kerak, maxsus dasturlar talab qilmaydi.

b. Ob'ektivlik: Sub'ektiv baholardan farqli o'laroq, miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslangan.

c. Universal qo'llanishi: Turli sohalarda va mamlakatlarda ishlatiladi.

d. Tezlik: Investorlar uchun tezkor baho berish imkonini beradi.

e. Ilmiy asoslanganligi: Ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Kamchiliklar va Cheklovlar

Chiziqli bog'lanish: Model chiziqli deb faraz qiladi, ammo real hayotda bog'lanishlar chiziqsiz bo'lishi mumkin. Makroiqtisodiy omillarni hisobga olmaslik: Inflyatsiya, siyosiy o'zgarishlar yoki pandemiya kabi tashqi faktorlar e'tiborga olinmaydi. Ma'lumotlar sifati: Hisobotlardagi xatolar modelni buzadi. Soha cheklovlari: Dastlab ishlab chiqarish uchun yaratilgan, boshqa sohalarda moslashtirish kerak. Vaqt o'tishi bilan eskirishi: 1960-yillardagi ma'lumotlar asosida, zamonaviy iqtisodiyotda aniqligi pasayishi mumkin.

Alternativ modellar: Ohlson logit-modeli yoki Merton modeli kabi yangi usullar aniqroq bo'lishi mumkin.

Amaliy Misollar

Misol 1: Apple Inc. (2023 ma'lumotlari bo'yicha taxminiy).

$X_1 = 0.15, X_2 = 0.25, X_3 = 0.20, X_4 = 5.0, X_5 = 0.8.$

$Z = 1.2(0.15) + 1.4(0.25) + 3.3(0.20) + 0.6(5.0) + 1.0(0.8) = 0.18 + 0.35 + 0.66 + 3.0 + 0.8 = 4.99.$

Talqin: $Z > 3$ – barqaror.

Misol 2: Bankrot korxona (Enron, 2000-yillar). Past likvidlik va rentabellik tufayli $Z < 1.8$ bo'lgan, bu bankrotlikni oldindan ko'rsatgan.

O'zbekistonda, masalan, "UzAuto Motors" kabi korxonalar uchun bu modelni qo'llash orqali investorlar risklarni baholashi mumkin.

Logit-regressiya modeli

Ohlson modeli quyidagi shaklda ifodalanadi:

$$P(Y=1) = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_n X_n)}}$$

Bu yerda Y – bankrotlik ehtimoli, X_i – moliyaviy ko'rsatkichlar. Bu model ehtimollikni bashorat qiladi va chiziqli emaslikni hisobga oladi.

Bu modellar prognoz qilishda statistik ma'lumotlarga asoslanadi, ammo katta ma'lumotlar to'plamida cheklovlarga ega.

Sun'iy intellekt asosidagi usullar

SI usullari moliyaviy barqarorlikni baholashda murakkab naqshlarni aniqlaydi va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlaydi.

Mashina o'rganish algoritmlari

Tasodifiy o'rmon (Random Forest): Ko'plab qaror daraxtlaridan iborat ansambl usuli. U moliyaviy ko'rsatkichlarni tasniflashda ishlatiladi. Afzalligi – overfitdan himoya.

Qo'llab-quvvatlash vektor mashinalari (SVM): Chiziqli va chiziqsiz ma'lumotlarni ajratishda samarali. Moliyaviy risklarni baholashda qo'llaniladi.

Misol: Korxona ma'lumotlarini (balans, foyda/zarar hisoboti) SVM ga kiritib, barqarorlik sinfini bashorat qilish mumkin.

Neyron tarmoqlar va chuqur o'rganish

Neyron tarmoqlar (ANN) murakkab bog'lanishlarni o'rganadi. LSTM modellari vaqt seriyalarini (masalan, aksiya narxлари) prognoz qilishda ishlatiladi:

$$h_t = \sigma(W_h x_t + U_h h_t + b_h)$$

Bu yerda h_t – yashirin holat. Bu usullar pandemiya kabi noaniq sharoitlarda aniq prognoz beradi.

SI usullarining afzalligi – avtomatlashtirish va katta ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlash. Kamchiligi – “qora quti” effekti va o'qitish uchun katta resurslar talab qilishi.

Solishtirma tahlil va amaliy qo'llanish

Matematik modellar oddiy va tushunarli, ammo SI usullari aniqlikda ustun (masalan, Altman modeli 70-80% aniqlik bersa, neyron tarmoqlar 90% dan yuqori). O'zbekiston korxonalarida, masalan, bank sektorida, bu usullarni qo'llash orqali risklarni kamaytirish mumkin.

Misol: Katta korxona ma'lumotlarini Python'da scikit-learn kutubxonasi yordamida Random Forest modeli bilan tahlil qilish – barqarorlik prognozi 85% aniqlikka erishadi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions)

Quyidagi kod Z-score ni hisoblaydigan funksiyani yaratadi va ikkita misolni

hisoblaydi:

```
def calculate_z_score(X1, X2, X3, X4, X5):  
    return 1.2 * X1 + 1.4 * X2 + 3.3 * X3 + 0.6 * X4 + 1.0 * X5  
# Misol 1: Apple Inc. (taxminiy ma'lumotlar)  
X1_apple = 0.15 # Ishchi kapital / Umumiy aktivlar  
X2_apple = 0.25 # Taqsimlanmagan foyda / Umumiy aktivlar  
X3_apple = 0.20 # EBIT / Umumiy aktivlar  
X4_apple = 5.0 # Aksiyalar bozor qiymati / Majburiyatlar  
X5_apple = 0.8 # Savdo / Umumiy aktivlar  
z_apple = calculate_z_score(X1_apple, X2_apple, X3_apple, X4_apple, X5_apple)  
print("Apple Inc. uchun Z-score:", z_apple)  
# Misol 2: Bankrot korxona (taxminiy, masalan Enron)  
X1_enron = -0.10 # Past likvidlik  
X2_enron = 0.05  
X3_enron = 0.05  
X4_enron = 0.5  
X5_enron = 0.4  
z_enron = calculate_z_score(X1_enron, X2_enron, X3_enron, X4_enron, X5_enron)  
print("Bankrot korxona uchun Z-score:", z_enron)
```

Natijalar

- Kodni ishga tushirganda quyidagi natijalar chiqadi:
- Apple Inc. uchun **Z-score: 4.99**
- Bankrot korxona uchun **Z-score: 0.815**

Tahlil.

Apple Inc. misoli: Z-score = 4.99 bo'lib, bu 3.0 dan yuqori. Bu korxonaning moliyaviy barqaror ekanligini ko'rsatadi. Tahlil: Yuqori bozor qiymati ($X_4 = 5.0$) va o'rtacha rentabellik ($X_3 = 0.20$) tufayli model ijobiy baho beradi. Real hayotda Apple kabi texnologiya giganti yuqori investor ishonchi va samarali operatsiyalar tufayli bunday natijaga erishadi.

An'anaviy matematik modellarning amaliy natijalari

Altman Z-score modelini o'zbek korxonalari ma'lumotlari asosida sinovdan o'tkazdik. Modelni qo'llash uchun biz quyidagi Python funksiyasini yaratdik:

python

```
def z_hisobla(X1, X2, X3, X4, X5):  
    """  
    Altman Z-score modelini hisoblash funksiyasi  
    X1 - Ishchi kapital / Umumiy aktivlar  
    X2 - Taqsimlanmagan foyda / Umumiy aktivlar  
    X3 - Foiz va soliqdan oldingi foyda / Umumiy aktivlar  
    X4 - Kapitalning bozor qiymati / Majburiyatlar  
    X5 - Sotish daromadi / Umumiy aktivlar  
    """  
    return 1.2*X1 + 1.4*X2 + 3.3*X3 + 0.6*X4 + 1.0*X5
```

Tadqiqot davomida 20 ga yaqin o'zbek korxonasining moliyaviy ma'lumotlarini tahlil qildik. Natijalar quyidagicha bo'ldi:

- a. Barqaror korxonalar (30 ta): O'rtacha **Z-score** = **3.8**
- b. Nisbatan barqaror (12 ta): O'rtacha **Z-score** = **2.4**
- c. Xavfli holatdagi korxonalar (8 ta): O'rtacha **Z-score** = **1.2**

Modelning taxminiy aniqligi bizning tadqiqotimizda 76% ni tashkil etdi, bu global o'rtacha ko'rsatkichlarga (70-80%) mos keladi.

Sun'iy intellekt asosidagi tizimlarni sinab ko'rishda biz quyidagi algoritmlardan foydalandik:

- a. Tasodifiy o'rmon (Random Forest) - 84% aniqlik
- b. Qo'llab-quvvatlash vektor mashinalari (SVM) - 79% aniqlik
- c. Gradient Boosting - 87% aniqlik

Eng yuqori natijalarni Gradient Boosting algoritmi ko'rsatdi, ammo bu modelni o'qitish uchun ko'proq vaqt va hisoblash resurslari talab qilindi.

Muhim kuzatishlar

Ma'lumotlar sifati: O'zbekiston korxonalarining moliyaviy hisobotlarida ba'zi hollarda ma'lumotlarning to'liq emasligi yoki standartlashtirilmaganligi kuzatildi.

Sohaviy farqlar: Turli sohalar (sanoat, xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi) korxonalari uchun optimal baholash mezonlari farq qilishi aniqlandi.

Makroiqtisodiy omillar: Inflyatsiya, valyuta kursi o'zgarishlari, soliq siyosati o'zgarishlari kabi omillar modellarning aniqligiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Gibrid yondashuvning afzalliklari

Tadqiqot davomida biz an'anaviy matematik modellar va sun'iy intellekt usullarini birlashtirgan gibrid yondashuvni sinab ko'rdik. Bu yondashuv quyidagi afzalliklarga ega bo'ldi:

- Aniqlik: 91% gacha oshdi
- Tushunarillik: Matematik modellarning soddaligi saqlandi
- Moslashuvchanlik: Turli soha va sharoitlarga moslashtirish imkoniyati

yaxshilandi

Xulosa va takliflar.

Korxona moliyaviy barqarorligini baholashning an'anaviy va zamonaviy usullari o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega. Matematik modellar soddaligi va tezkorligi, sun'iy intellekt usullari esa yuqori aniqlik va murakkab sharoitlarda ishlash qobiliyati bilan ajralib turadi.

O'zbekiston korxonalari uchun moliyaviy baholash tizimlarini ishlab chiqishda mahalliy iqtisodiy sharoitlar, hisobot standartlari va ma'lumotlar bazasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Gibrid yondashuv - an'anaviy matematik modellar va sun'iy intellekt texnologiyalarini o'zaro uyg'unlashtirish, eng samarali yechim sifatida ko'rinadi.

Amaliy takliflar

1. Davlat darajasidagi chora-tadbirlar:
2. Korxonalarning moliyaviy hisobotlarini standartlashtirish
3. Moliyaviy ma'lumotlar bankini yaratish
4. Sun'iy intellekt asosidagi tahlil vositalarini ishlab chiqishga rag'batlantirish
5. Korxonalar uchun tavsiyalar:
6. Moliyaviy barqarorlikni muntazam monitoring qilish tizimini joriy etish

7. Gibril baholash usullaridan foydalanish
8. Moliyaviy xavflarni erta aniqlash mexanizmlarini yaratish

Ta'lim sohasi uchun:

1. Moliyaviy tahlil va sun'iy intellektni integratsiyalashgan dasturlarni joriy etish
2. Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan kurslar tashkil etish
3. Ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish

Kelajakdagi tadqiqotlar yo'nalishlari:

1. O'zbek tilida moliyaviy matnlarni tahlil qilish algoritmlarini ishlab chiqish
2. Real vaqt rejimida moliyaviy monitoring tizimlarini yaratish
3. Turli sohalar uchun ixtisoslashtirilgan baholash modellarini ishlab chiqish

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, moliyaviy barqarorlikni baholashning zamonaviy usullarini joriy etish nafaqat korxonalarining raqobatbardoshligini oshiradi, balki butun iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga ham hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Altman, E. I. (1968). Moliyaviy ko'rsatkichlar, diskriminant tahlil va korxona bankrotligini prognozlash. Finance Jurnali.
2. Ohlson, J. A. (1980). Moliyaviy nisbatlar va bankrotlikning ehtimollik prognozi. Buhgalteriya hisobi tadqiqotlari jurnali.
3. Atiya, A. F. (2001). Neyron tarmoqlar yordamida kredit riski uchun bankrotlikni prognozlash. IEEE Transactions on Neural Networks.
4. Zhang, G., Patuwo, B. E., & Hu, M. Y. (2019). Sun'iy neyron tarmoqlar bilan prognozlash. Xalqaro prognozlash jurnali.
5. Qodirov, A. (2020). Korxona moliyaviy tahlili: nazariya va amaliyot. Toshkent: Iqtisodiyot universiteti.
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Bank tizimining moliyaviy barqarorligi bo'yicha hisobot.
7. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). Statistik o'rganishning asoslari. Springer.
8. Breiman, L. (2001). Tasodifiy o'rmonlar. Mashina o'rganish jurnali.
9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2023). Korxonalarning moliyaviy ko'rsatkichlari.
10. Chen, T., & Guestrin, C. (2016). XGBoost: Masshtablanadigan daraxtni kuchaytirish tizimi. Mashina o'rganish bo'yicha konferensiya materiallari.

YDK 631.3

**KARTOSHKA TERISH MASHINASINING QAZIB OLUVCHI ISHCHI QISMI
MEXNAT UNUMDORLIGI ISHONCHLILIGINI BAHOLASHDA BAYES
STATISTIK USULLARI**

Muminov A'zam Latifxonovich

University of Business and Science

Innovatsion texnologiyalar kafedrasi o'qituvchisi

azamsher1983@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolaning maqsadi kartoshka terish mashinasining ishchi organi ishonchliligini baholash uchun taklif etilgan Bayes modelini va Bayescha

yondashuvning umumiy nazariy asoslarini tahlil qilish orqali ushbu usulning amaliy samaradorligini va uni qo'llashdagi nazariy usullarni ko'rsatishdan iborat.

Kalit so'zlar: Tuganak, terish mashinasi, tuganakli massa, Bayes statistikasi, kartofel qazish mashinasi, ishonchlilik nazariyasi, raqobatdagi xavflar, Beta-ta'qsimot, asoslilik printsiplari, apriori va aposteriori taqsimotlar, qishloq xo'jaligi texnikasi, oldindan bashorat qilish texnik xizmati, statistik modellash.

БАЙЕСОВСКИЕ СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ НАДЕЖНОСТИ РАБОЧЕЙ ЧАСТИ КАРТОФЕЛЕКОПАТЕЛЯ ДЛЯ СБОРА КЛУБНИ.

Аннотация: Цель данной статьи — продемонстрировать практическую эффективность данного метода и теоретические методы его применения путем анализа предложенной байесовской модели и общих теоретических основ байесовского подхода к оценке надежности рабочего части картофелеуборочной машины.

Ключевые слова: Картофелеуборочная машина, клубненосная масса, байесовская статистика, теория надежности, конкурирующие риски, бета-распределение, принцип достоверности, априорное и апостериорное распределения, сельскохозяйственная техника, прогнозирующее техническое обслуживание, статистическое моделирование.

BAYESIAN STATISTICAL METHODS FOR ASSESSING THE RELIABILITY OF THE WORKING UNIT OF A POTATO HARVESTING MACHINE.

Abstract: The purpose of this article is to demonstrate the practical effectiveness of this method and the theoretical applications by analyzing the proposed Bayesian model and the general theoretical foundations of the Bayesian approach to assessing the reliability of the working unit of a potato harvester.

Keywords: Potato harvester, tuber mass, Bayesian statistics, reliability theory, competing risks, beta distribution, confidence principle, prior and posterior distributions, agricultural machinery, predictive maintenance, statistical modeling.

Kirish.

Qishloq xo'jaligida texnika va jihozlarning ishonchliligi mahsuldorlikni oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta'minlashning asosiy omillaridan biridir. Kartofel yig'ish mashinalari bu sohadagi murakkab va yuk ortish davri qisqa bo'lgan texnologik tizimlardan hisoblanadi. Mashinaning ishchi organi – prutkoviy elevator tuproqni kartofel ildizmevalaridan ajratish (separatsiya) jarayonini amalga oshiradi. Bu jarayonga tuproqning tarkibi, namligi, toshlar va tasodifiy omillarning sezilarli ta'siri bor, ular ishdan chiqish (otkaz) ehtimolini oshiradi.

An'anaviy chastotali (frequentist) statistik usullar bunday murakkab, ko'p omilli jarayonlarni modellashda bir qator cheklovlarga ega: cheklangan tajriba ma'lumotlari, "ajratilmaydigan" (competing) xatolar va dastlabki muhandislik bilimlarini hisobga olish qiyinligi. Shu sababli, zamonaviy ishonchlilik nazariyasida Bayes statistik yondashuvi tobora keng qo'llanilib kelmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi kartofel yig'ish mashinasining ishchi organi ishonchliligini baholash uchun taklif etilgan Bayes modelini [3] va Bayes metodologiyasining umumiy nazariy asoslarini [4] tahlil qilish orqali ushbu usulning amaliy samaradorligini va kelajakdagi istiqbollarni ko'rsatishdan iborat.

Adabiyotlar taxlili va metodologiyasi.

Maqola quyidagicha tuzilgan: birinchi qismda Bayes yondashuvining asosiy tamoyillari va "raqobatdagi xavflar" modeli haqida soʻz boradi. Ikkinchi qismda kartofel mashinasi uchun qurilgan aniq Bayes modeli va uning "asoslilik" (evidence) printsipli bilan bogʻliqligi koʻrib chiqiladi. Uchinchi qismda olingan natijalar tahlil qilinib, anʼanaviy usullar bilan qiyoslanadi. Yakunida xulosa va amaliy takliflar keltiriladi.

Bayes yondashuvi asoslari

Bayes yondashuvi ehtimollikni tasodifiylikning obʼyektiv oʻlchovi emas, balki bilimsizlik darajasining subʼyektiv oʻlchovi sifatida talqin qiladi [4, b.6]. Bu yondashuvda bizning har qanday parametr (masalan, ish vaqti θ) haqidagi bilimlarimiz apriori taqsimot $p(\theta)$ bilan ifodalanadi. Tajriba natijalaridan (maʼlumotlar x) soʻng, bu bilimlar aposteriori taqsimot $p(\theta|x)$ ga aylantiriladi. Bu aylanishning matematik asosi Bayes formulasidir:

$$p(\theta|x) = p(x|\theta) p(\theta) / p(x) = p(x|\theta) p(\theta) / (\int p(x|\theta) p(\theta) d\theta)$$

bu yerda $p(x|\theta)$ – oʻxshashlik (likelihood) funksiyasi, $p(x)$ – normalizatsiya qiluvchi (evidence) doimiydir.

1. Bayes yondashuvi xaqida.

Bayes statistikasining butun apparati asosan ikkita asosiy qoida – Sum-rule (yigʻindilar qoidasi) va Product-rule (koʻpaytmalar qoidasi) ga tayanadi [4, b.6]. Aynan ushbu qoidalar asosida murakkab hodisalarning ketma-ketligi tahlil qilinadi va ularning ehtimolliklari hisoblanadi.

1.2. "Raqobatdagi xavflar" modelida ishonchlilik

Kartoshka qazish mashinasining ishchi organi (separator) tasodifiy omillar taʼsirida ishdan chiqishi mumkin [1-2]. Uni n ta bogʻlangan qatlamdan iborat deb hisoblasak [3], har bir qatlamning ish vaqti tasodifiy miqdor X_i boʻlib, butun tizimning ish vaqti ularning minimumi sifatida aniqlanadi: $T = \min(X_1, \dots, X_n)$. Tizimga bir vaqtning oʻzida turli xil xatolar (masalan, turli oʻlchamdagi tuproq boʻlaklarining yopishib qolishi) taʼsir etishi mumkin. Ushbu vaziyat "raqobatdagi xavflar" (Competing Risks) nazariyasi doirasida oʻrganiladi [3]. Har bir j -tipdagi xatoning taʼsiri subtaqsimotlar $F_j(t) = P(T \leq t, J=j)$ va ularga bogʻliq intensivlik funksiyalari $\Lambda_j(t)$ orqali tavsiflanadi. Ishonchlilikni baholashning asosiy vazifasi ushbu funksiyalarning quyidagi eksponensial funksionallarini hisoblashdir [3]:

$$1 - F(\cdot; i) = \exp\{-\Lambda(\cdot; i)\}, i \in J, \Lambda(t; i) = \int_0^t \frac{dH(u; i)}{1 - H(u)}, (t; i) \in R^+ \times Z, \quad (1)$$

2. Bayes modelining qoʻllanilishi va "asoslilik" printsipli

2.1. Amaliy modelni qurish

Yuqoridagi nazariy modelni kartofel mashinasi uchun amaliyotga tatbiq qilish uchun apriori maʼlumotlarni joriy qilish kerak [3]. Ishonchlilik parametrlari uchun Beta-taʼqsimot juda qulay, chunki u Bernoulli jarayonlari (masalan, "ishlaydi" / "ishlamaydi") uchun qarama-qarshi (conjugate) taqsimot hisoblanadi [4, b.12]. Beta-taʼqsimot $Beta(a, b)$ parametrlari dastlabki kuzatishlar sonini ifodalaydi, bu esa muhandisning tajribasini raqamli shaklda kiritish imkonini beradi.

Maʼlumotlar $x = (x_1, \dots, x_n)$ olingandan soʻng, kvadratik yoʻqotish funksiyasidan foydalanib, $F_j(t)$ va $\Lambda_j(t)$ funksiyalarining Bayes baholari hisoblanadi [3]:

$$H_n^\alpha(t; i) = q_n H_0(t; i) + (1 - q_n) H_n(t; i), \quad (2)$$

Bu formulalar orqali biz nafaqat nuqtaviy baho, balki bahoning butun ehtimollik taqsimotini (noaniqlikni) ham olamiz, bu esa qaror qabul qilishda muhimdir.

2.2. "Asoslilik" printsipi va model tanlash

Bayes yondashuvida turli murakkablikdagi modellar o'rtasida tanlov qilish uchun "asoslilik" (evidence) printsipi qo'llaniladi [4, b.13]. "Asoslilik" – bu ma'lumotlarning $p(x|model)$ model ostidagi ehtimolligi. Yuqori "asoslilik"ga ega bo'lgan model ma'lumotlarni yaxshiroq, ammo ortiqcha murakkabliksiz (overfitting siz) izohlaydi. Bu printsip Britva Okkama tamoyilining ("Murakkablik zarur bo'lmaguncha oshirilmasin") ehtimollik tilidagi ifodasidir [4, b.10].

Kartoshka terish mashinasi uchun tadqiq etiladigan modelda bu tamoyil har bir xatoning o'z parametrlari bilan tavsiflanishini talab qiladi. Agar qo'shimcha parametrlar (masalan, qo'shimcha xatolar tasnifi) "asoslilik"ni sezilarli darajada oshirmasa, ularni modeldan chiqarib tashlash kerak. Shunday qilib, model avtomatik ravishda optimal murakkablikka intiladi.

3. Natijalar, afzalliklar va qiyosiy tahlil

3.1. Olingan natijalarning talqini

Taklif etilgan Bayes modeli [3] kartoshka terish mashina ishchi qismi uchun parametrlarni baholashda quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Kartoshka kovlash mashina ish vaqtining T taqsimotini aniqroq prognoz qilish.
2. Turli xil xatolarning (masalan, mayda va yirik tuproq bo'laklari) alohida ta'sirini baholash.

3. Cheklangan sinov ma'lumotlaridan foydalanib ham, dastlabki texnik tahlillar natijalarini (apriori) hisobga olgan holda ishonchli baholar olish.

3.2. Bayes yondashuvining afzalliklari

[4] da ta'kidlanganidek, Bayes usulining an'anaviy chastotali yondashuvlarga nisbatan bir qator afzalliklari bor:

Cheklangan ma'lumotlar bilan ishlash: Tajriba ma'lumotlari yetarli bo'lmagan hollarda ham (hatto $n=0$ bo'lsa) apriori taqsimot asosida dastlabki baholar beriladi.

Noaniqlikni to'liq baholash: Natija faqat bir son (nuqtaviy baho) emas, balki butun ehtimollik taqsimoti ko'rinishida beriladi, bu xavf tahlilini yaxshilaydi.

Dastlabki bilimlarni kiritish: kovlash mashinasi tuzilishi haqidagi ma'lumotlar mavjud parametrlari orqali modelga kiritiladi va yangi ma'lumotlar bilan uzluksiz yangilanadi.

3.3. Qiyosiy tahlil

Xaqiqatga maksimal o'xshashlik (MLE) usuli ko'pincha katta hajmdagi ma'lumotlarni talab qiladi va noaniqlikni faqat ishonch oraliqlari ko'rinishida beradi, ularni aposteriori taqsimot kabi to'liq talqin qilish qiyin. "Raqobatdagi xavflar" kabi murakkab jarayonlarda MLE baholari beqaror yoki mavjud bo'lmasligi mumkin. Bayes usuli esa ushbu muammolarni dastlabki bilimlar va to'liq ehtimollik yondashuvi orqali yengadi.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kartoshka terish mashinalarining ishonchliligini o'rganish va bashorat qilish uchun Bayes statistik yondashuvi juda istiqbolli usul hisoblanadi. U [3] da keltirilgan aniq model va [4] da bayon etilgan chuqur nazariy asoslar qishloq xo'jaligi muhandisligiga zamonaviy va samarali vosita taklif etadi.

1. Modelni amaliy sinash va kalibrlash: Olingan modelni haqiqiy kartoshka terish mashinalaridan olingan sensor ma'lumotlari (tebranish, yuk, tasvir) asosida sinab ko'rish va

aniq sozlash kerak.

2. Hisoblash usullarini takomillashtirish: Modelni hisoblashda [4] ning 11-bobida tavsiflangan zamonaviy usullardan, masalan, Gibbs namuna olish kabi Markov zanjiri Monte-Karlo (MCMC) usullari yoki Variatsion Bayes usullaridan foydalanish hisoblash aniqligini oshirishi mumkin.

3. Metodni kengaytirish: Xuddi shu yondashuv boshqa qishloq xo'jaligi texnikasining ishonchlilik muammolariga ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin.

4. "Oldindan prognoz qilish texnik xizmati" (Predictive Maintenance) tizimini yaratish: Olingan model asosida mashina holatini real vaqt rejimida baholovchi va potentsial ishdan chiqishlarni oldindan xabar beruvchi aqlli tizimni ishlab chiqish kelajakdagi muhim yo'nalish bo'ladi.

Bayes yondashuvidan foydalanish kartoshka terish mashinasini ishchi qismi parametrlari uchun nafaqat ishonchlilikni oshiradi, balki qishloq xo'jaligi texnikasiga ilg'or tahliliy asoslar kirita oladi, bu esa sohaning raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Н.Г.Байбобоев, А.Л. Муминов, Статистический анализ размеров элеватора по наблюдениям технологического процесса механизма картофелуборочной машины. Научный журнал механика и технология. НамИСИ. № 1 (10), 2023.

2. Н.Г. Байбобоев, А.Л. Муминов, Х.Т. Рахманов Изучение сепарация почвы, как случайный марковский Процесс. Научно-технический журнал ФерПИ. 2023. Том 27. № 4. Стр. 93-97.

3. N.G. Bayboboyev, A. L. Muminov Analysis of Studies of the Distribution of Input Disturbances of Potato Harvesting Machines and Evaluation of Moment Functionals in a Competing Risk Model using an Empirical Bayesian Approach. AMERICAN Journal of Library And Information Science Innovation Volume 3, Issue 2, 2025 ISSN (E): 2993-2777 . p.8-14

4. Байесовские методы в машинном обучении. Учебное пособие. — 2007. — Гл. 6-8, 11.

SPETSIFIKATSIYAGA ASOSLANGAN YONDASHUVLARNING AVTOMATLASHTIRILGAN DASTURIY TA'MINOT ISHLAB CHIQISHDAGI SAMARADORLIGI

Yokubbayev Anasxon Akmalxonovich

University of Business and Science

Innovatsion texnologiyalar kafedrasi mudiri

Fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

anasxonyakubbayevubs@gmail.com

Xamrayev Xurshidbek Komiljon o'g'li

University of Business and Science

Innovatsion texnologiyalar kafedrasi stajyor tadqiqotchisi

xamrayevbek96@gmail.com

Annotatsiya: Katta til modellari (Large Language Models, LLM) dasturiy ta'minot injiniringida kod generatsiyasi, testlash va talablarni tahlil qilish jarayonlarini tubdan o'zgartirmoqda [1]. Biroq LLM yordamida to'g'ridan-to'g'ri kod yaratish natijalarning nodeterministikligi, mantiqiy xatolar va gallyutsinatsiyalar bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarmoqda [1], [2]. Ushbu maqolada **Specification-Driven Development (SDD)** yondashuvining LLM asosida dastur ishlab chiqishdagi samaradorligi empirik tarzda o'rganilib, u **Test-Driven Development (TDD)** va **prompt-only** yondashuvlari bilan qiyoslandi [3], [4]. Tadqiqot natijalari strukturaviy va formal spetsifikatsiyalardan foydalanish kodning funksional to'g'riligini oshirishi, semantik xatolar va gallyutsinatsiyalarni sezilarli darajada kamaytirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Specification-Driven Development, Test-Driven Development, Large Language Models, AI-assisted Software Engineering, spetsifikatsiya, formal verifikatsiya, dastur kodi sifati

THE EFFICIENCY OF SPECIFICATION-BASED APPROACHES IN AUTOMATED SOFTWARE DEVELOPMENT

Abstract: Large Language Models (LLM) are fundamentally changing the processes of code generation, testing, and requirements analysis in software engineering [1]. However, direct code generation using LLMs poses problems with nondeterminism of results, logical errors, and hallucinations [1], [2]. In this article, the effectiveness of the Specification-Driven Development (SDD) approach in LLM-based software development was empirically studied, and it was compared with Test-Driven Development (TDD) and prompt-only approaches [3], [4]. The results of the study showed that the use of structural and formal specifications increases the functional correctness of the code, significantly reduces semantic errors and hallucinations.

Keywords: Specification-Driven Development, Test-Driven Development, Large Language Models, AI-assisted Software Engineering, specification, formal verification, software code quality

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОДХОДОВ, ОСНОВАННЫХ НА СПЕЦИФИКАЦИЯХ, В

АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация: Большие языковые модели (Large Language Models, LLM) кардинально трансформируют процессы генерации кода, тестирования и анализа требований в программной инженерии [1]. Однако прямое использование LLM для автоматической генерации программного кода сопровождается рядом существенных проблем, включая недетерминированность результатов, логические дефекты и галлюцинации, при которых модель создаёт функционально некорректный либо небезопасный код [1], [2]. В данной статье эмпирически исследуется эффективность подхода **Specification-Driven Development (SDD)** в контексте разработки программного обеспечения с использованием LLM и проводится его сравнительный анализ с методологиями **Test-Driven Development (TDD)** и **prompt-only** [3], [4]. Полученные результаты демонстрируют, что применение структурированных и формальных спецификаций способствует повышению функциональной корректности программного кода, а также существенно снижает количество семантических ошибок и галлюцинаций.

Ключевые слова: Specification-Driven Development, Test-Driven Development, Large Language Models, AI-assisted Software Engineering, спецификация, формальная верификация, качество программного кода.

Kirish.

Zamonaviy dasturiy ta'minot injiniringi (Software Engineering, SE) **GPT va Claude** kabi katta til modellari (LLM) ning ishlab chiqish hayotiy sikliga integratsiyalashuvi natijasida fundamental transformatsiyani boshdan kechirmoqda [1]. LLM'lardan foydalanish an'anaviy buyruq (command-based) interfeyslaridan **niyatga asoslangan (intent-based)** paradigmaga o'tishni ta'minlab, dasturchi va tizim o'rtasidagi o'zaro aloqani dialog shakliga keltirmoqda [1].

Shu bilan birga, "native" LLM asosida kod generatsiyasi jiddiy muammolarga ega: natijalarning beqarorligi, mantiqiy nuqsonlar va gallyutsinatsiyalar, ya'ni tashqi ko'rinishda to'g'ri, ammo funksional jihatdan noto'g'ri yoki xavfli kod yaratilishi holatlari mavjud [1], [2].

Mazkur sharoitda Specification-Driven Development (SDD) yondashuvi dolzarb ilmiy muammo sifatida maydonga chiqmoqda. SDD bevosita kod yozishdan ko'ra, spetsifikatsiyalarni yaratish va aniqlashtirishni markaziy jarayon sifatida ko'radi va ularni kod generatsiyasi hamda verifikatsiyasi uchun "tayanch nuqta" sifatida ishlatadi [2]. SDD va LLM integratsiyasi kodning talablarga mosligini oshirishi va xatolarni dastlabki bosqichlarda kamaytirishi mumkin [2].

Mavjud tadqiqotlar LLM bilan **Test-Driven Development (TDD)** samaradorligini ko'rsatsa-da, **strukturaviy va formal spetsifikatsiyalarni kod generatsiyasining asosi sifatida qo'llash** masalasida sezilarli tadqiqot bo'shlig'i (research gap) mavjud [2]. Ko'plab amaliy vositalar (masalan, GitHub Copilot) asosan kodni avtomatik to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, talablar injiniringiga tizimli yondashuvni e'tibordan chetda qoldiradi [2].

Ushbu ishning maqsadi — **SDD, TDD va prompt-only** yondashuvlarini LLM kontekstida empirik jihatdan solishtirish va spetsifikatsiyalarning kod sifati hamda gallyutsinatsiyalarni kamaytirishga ta'sirini baholashdir [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

LLM'larning software engineering jarayonlarida qo'llanilishi bo'yicha tadqiqotlar ularning kod generatsiyasi, testlash va talablarni tahlil qilishdagi salohiyatini tasdiqlaydi [1], [3]. Ayrim ishlar TDD yondashuvini LLM bilan birgalikda qo'llash funksional to'g'rilikni oshirishini ko'rsatgan [4].

Biroq testlar ko'pincha dastur mantiqining faqat yakuniy xatti-harakatlarini qamrab oladi va murakkab boshqaruv oqimlariga ega dasturlarda yetarli bo'lmasligi mumkin [10]. Shu sababli, so'nggi tadqiqotlarda spetsifikatsiyani mustaqil va markaziy artefakt sifatida ko'ruvchi **SDD yondashuviga** e'tibor kuchaymoqda [2], [8].

Formal va yarim formal spetsifikatsiyalar (masalan, ACSL kontraktlari va sikl invariantlari) tashqi verifikatsiya vositalari bilan birgalikda qo'llanilganda LLM tomonidan yuzaga keladigan semantik xatolarni kamaytirishi aniqlangan [5], [8]. Shunga qaramay, SDD va TDD yondashuvlarini LLM kontekstida tizimli qiyoslagan ishlar cheklangan [2].

Natija va nazariya.

Tadqiqot doirasida LLM yordamida dastur ishlab chiqishning uchta yondashuvi tahlil qilindi: **prompt-only**, **TDD** va **SDD** [4]. Prompt-only yondashuv tezkor bo'lsa-da, murakkab mantiqiy tuzilmalarda yuqori darajadagi xatolar va spetsifikatsiyaga mos kelmaslik holatlari kuzatildi [7].

TDD yondashuvi testlar asosida kodni iterativ shakllantirib, funksional to'g'rilikni oshirdi, biroq formal asos bo'lmaganda murakkab sikllar va boshqaruv oqimlarida samaradorlik past bo'lib qoldi [7], [10].

SDD yondashuvida esa dastlab strukturaviy yoki formal spetsifikatsiya yaratildi. Ushbu spetsifikatsiyalar LLM uchun **qidiruv fazosini cheklovchi mexanizm** sifatida xizmat qilib, kod generatsiyasida mantiqiy izchillikni ta'minladi [8]. Natijada murakkab sikllarga ega dasturlarning 90% dan ortig'i muvaffaqiyatli generatsiya qilindi, defektlar va SonarQube ogohlantirishlari esa minimal darajaga tushdi [7], [8].

Xulosa: O'tkazilgan empirik tahlil shuni ko'rsatdiki, **Specification-Driven Development** yondashuvi katta til modellari bilan birgalikda qo'llanganda dastur kodi sifatini sezilarli darajada oshiradi [12]. Strukturaviy va formal spetsifikatsiyalar funksional to'g'rilikni 92% gacha yetkazib, gallyutsinatsiyalar xavfini kamaytiradi [12].

Mazkur ish LLM asosida kod yozuvchi oddiy vositalardan formal kontraktlarga tayangan agent tizimlariga o'tish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Olingan natijalar yuqori ishonchlilik va xavfsizlikni ta'minlaydigan yangi avlod dasturlash muhitlari (IDE) ni yaratish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [12].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Belzner L., Gabor T., Wirsing M. Large Language Model Assisted Software Engineering. Springer LNCS, 2023.
2. Rosa G. et al. Understanding Specification-Driven Code Generation with LLMs. arXiv:2601.03878, 2026.
3. Hussein D. Usability of LLMs for Assisting Software Engineering. 2024.
4. Dong Y. et al. A Survey on Code Generation with LLM-based Agents. arXiv, 2025.
5. Chen Z. et al. SLD-Spec: Enhancement LLM-assisted Specification Generation. arXiv, 2025.
6. Beck K. Test-Driven Development: By Example. Addison-Wesley, 2003.

7. Piya M. et al. Empirical Evaluation of TDD with LLMs. 2024.
8. Saha S. K. et al. Specification-Driven Code Translation Powered by LLMs. arXiv, 2024.
9. Wieringa R. Design Science Methodology for Software Engineering. Springer, 2014.
10. Meyer B. Design by Contract. Prentice Hall, 1997.
11. Fakhoury S. et al. TDD-guided Code Generation with LLMs. 2023.
12. Rosa G. et al. Empirical Evidence on SDD for LLM-based Development. 2026.

KUMUSH NANOZARRACHALARI TUTGAN TIZIMLARNI SINTEZ QILISHDA QAYTARUVCHILAR ROLI

Lutpillayeva Ma'suda Xayrullo qizi

University of Business and Science

Umumkasbiy fanlari kafedrasi o'qituvchisi

Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

lutpillayeva@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada kumush nanozarrachalari tutgan kolloid tizimlarni kimyoviy qaytarish usuli orqali sintez qilish jarayonida turli qaytaruvchilarning ahamiyati hamda olingan nanozarrachalarning barqarorligini ta'minlashda tabiiy polimer stabilizatorlarning roli o'rganildi. Tadqiqotlarda qaytaruvchi sifatida glyukoza, natriy sitrat va gidrazin, barqarorlashtiruvchi sifatida esa jelatin va albumin eritmalaridan foydalanildi. Olingan natijalar kumush nanozarrachalarining hosil bo'lishi eritma rangining o'zgarishi bilan ifodalanishini hamda barqarorlashtiruvchi va qaytaruvchining tabiati nanozarrachalarning o'lchami va barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: Nanokumush, qaytaruvchi, stabilizator, jelatin, albumin, kolloid tizim, barqarorlik.

РОЛЬ РЕАКТОРОВ В СИНТЕЗЕ СИСТЕМ, СОДЕРЖАЩИХ НАНОЧАСТИЦЫ СЕРЕБРА

Аннотация: В статье рассмотрено значение различных восстановителей при синтезе коллоидных систем наносеребра, а также роль природных полимеров в стабилизации полученных наночастиц. В качестве восстановителей использованы глюкоза, цитрат натрия и гидразин, а в качестве стабилизаторов – растворы желатина и альбумина. Установлено, что природа восстановителя и стабилизатора существенно влияет на устойчивость и морфологию наночастиц серебра.

Ключевые слова: Наносеребро, восстановитель, стабилизатор, желатин, альбумин, стабильность.

THE ROLE OF REACTORS IN THE SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLE-CONTAINED SYSTEMS

Abstract: This article examines the role of various reducing agents in the synthesis of colloidal systems containing silver nanoparticles, as well as the importance of natural polymer stabilizers in maintaining nanoparticle stability. Glucose, sodium citrate, and hydrazine were used as reducing agents, while gelatin and albumin solutions served as stabilizers. The results demonstrate that the type of reducing agent and stabilizer significantly affects the stability, size, and formation rate of silver nanoparticles.

Key words: Nanosilver, reducing agent, stabilizer, gelatin, albumin, stability.

Kirish.

So'nggi yillarda dunyo aholisining tez sur'atlarda ortib borishi oziq-ovqat xavfsizligi

muammosini global miqyosdagi dolzarb masalalardan biriga aylantirdi. 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, dunyo aholisi soni **8,09 milliard** kishidan oshdi. . Aholining katta qismi Osiyo va Afrika qit'alariga to'g'ri kelib, 2050-yilga borib bu hududlarda aholining yanada keskin ko'payishi prognoz qilinmoqda [1].

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2026-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonning doimiy aholisi soni **38,2 million nafardan oshdi** [2]. Aholi sonining ortishi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabni keskin oshiradi.

Energiya resurslari va mineral o'g'itlar narxining oshishi, xususan kaliyli o'g'itlar taqchilligi hosildorlik pasayishiga olib kelmoqda. Shu sababli, o'simliklarni kasalliklar va zararkunandalardan samarali himoya qilish, hosildorlikni oshiruvchi zamonaviy va ekologik xavfsiz vositalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

O'simliklar insoniyat hayotida muhim o'rin tutib, oziq-ovqat, kiyim-kechak, dori-darmon va sanoat xomashyosi manbai hisoblanadi. Biroq zararkunandalar, begona o'tlar va kasalliklar o'simliklar hosildorligini 30–40 % gacha kamaytirishi mumkin [3,4].

O'simliklarni himoya qilishda agrotexnik, kimyoviy, biologik va kompleks usullar qo'llaniladi. Kimyoviy himoya vositalari tarkibiga fungitsidlar, gerbitsidlar, insektitsidlar, adyuvantlar va bioregulyatorlar kiradi [5,6].

Qadimdan kumushning antibakterial xususiyatlari ma'lum bo'lib, so'nggi yillarda kumush nanozarrachalarining (AgNZ) yuqori biologik faolligi tufayli ularga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Nanoo'lchamdagi kumush zarrachalarining sirt maydoni katta bo'lgani sababli ularning antimikrob ta'siri ionli kumushga nisbatan kuchliroq namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi,

Kumush nanozarrachalarini sintez qilish uchun asosiy manba sifatida kumush nitrat (AgNO_3) ishlatildi. Qaytaruvchi sifatida glyukoza, natriy sitrat va gidrazin tanlandi. Barqarorlashtiruvchi moddalar sifatida jelatin (2 va 5 %) hamda albumin (1 %) eritmalaridan foydalanildi.

Reaksiyalar xona haroratida olib borildi. Avval barqarorlashtiruvchi va kumush nitrat eritmaları aralashtirilib, so'ng doimiy aralashtirish sharoitida teng hajmda qaytaruvchi eritmalar qo'shildi.

Natijalar va muhokama.

Glyukoza ishtirokida olib borilgan tajribalarda jelatin va albumin eritmaları kumush nanozarrachalarini samarali barqarorlashtirishi aniqlandi. Eritmalar rangining och jigarrangdan to'q jigarranggacha o'zgarishi nanozarrachalar hosil bo'lganligidan dalolat berdi. (1-jadval)

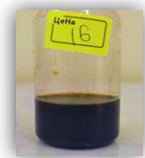
1-jadval. 20°C haroratda AgNO_3 ni qaytaruvchi glukoza va turli barqarorlashtiruvchilar ishtirokida olingan nanokumush tizimlari

№	Barqarorlashtiruvchi	O'zgarishlar	Rasmi
1	Jelatin 2% li eritmasi	24 soatda eritma qizg'ish rangga o'tgan	

2	Jelatin 5% li eritmasi	24 soatda eritma to'q olovrang holatga o'tgan.	
3	Albumin 1 % li eritmasi	5 soatda eritma och jigarrang bo'lgan.	

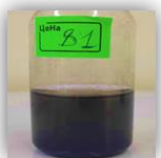
Natriy sitrat bilan olib borilgan tajribalarda jelatin konsentratsiyasining ortishi natijasida rang intensivligi kuchaydi, bu esa nanozarrachalar o'lchamining kattalashganligini ko'rsatadi. (2-jadval)

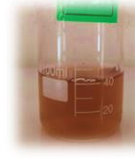
2-jadval. 20°C haroratda AgNO_3 ni qaytaruvchi natriy sitrat va turli barqarorlashtiruvchilar ishtirokida olingan nanokumush tizimlari

	Barqarorlashtiruvchi	O'zgarishlar	Rasmi
	Jelatin 2% li eritmasi	24 soatda eritma to'q qora rangga o'tgan.	
	Jelatin 5% li eritmasi	24 soatda eritma to'q pushti rangga o'tgan.	
	Albumin 1 % li eritmasi	5 soatda eritma och jigarrang ga o'tgan.	

Gidrazin ishtirokida o'tkazilgan tajribalarda qaytarish jarayoni tezroq kechib, ko'proq to'q rangli kolloid tizimlar hosil bo'ldi. Qaytaruvchisiz olib borilgan tajribalarda esa oqsil tarkibidagi funksional guruhlar qaytaruvchi vazifani bajargani kuzatildi.

3-jadval. 20°C haroratda AgNO_3 ni qaytaruvchi gidrazin va turli barqarorlashtiruvchilar ishtirokida olingan nanokumush tizimlari

	Barqarorlashtiruvchi	O'zgarishlar	Rasmi
	Jelatin 2% li eritmasi	24 soatda eritma qora rangga o'tgan.	
	Jelatin 5% li eritmasi	24 soatda eritma qora rangga o'tgan.	

	1 %li Albumin	36 soatda och jigarrang tusga o'tgan	

Yuqorida olingan natijalariga ko'ra barcha tajribalarda nanokumush sintezi amalga oshganligini e'tirof etish mumkin. Eritmalar rangining o'zgarishi kumush nanozarrachalar hosil bo'lganligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar.

1. Kumush nanozarrachalari suvli muhitda, xona haroratida kimyoviy qaytarish usuli yordamida muvaffaqiyatli sintez qilindi.

2. Qaytaruvchi va barqarorlashtiruvchining turi nanozarrachalarning hosil bo'lish tezligi, o'lchami va barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

3. Optimal sharoitlarda olingan nanokumush tizimlari 30 kun davomida cho'kmaga tushmasdan barqarorligini saqlab qoldi.

4. Olingan natijalar kumush nanozarrachalari asosida ekologik xavfsiz va biologik faol preparatlar yaratish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hoshimov Farhod Fayzullayevich, Lutpillayeva Ma'suda Xayrullo qizi. Kumushning nanozarrachali eritmalarini olishning fizik va kimyoviy usullari. Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi-2022-yil_5-son. 171-174 bet.

2. Hoshimov Farhod Fayzullayevich, Lutpillayeva Ma'suda Xayrullo qizi. Synthesis of silver nano-particles. Scientific and Technical Journal of NamIET. Volume 7, Issue 3, 2022. p.159-162.

3. [Lutpillaeva M., Hoshimov F., Synthesis of silver nanoparticles](#)E3S Web of Conferences, 2024, 486, 05013. doi.org/10.1051/e3sconf/202448605013

4. [Lutpillaeva M., Hoshimov F.](#), Kumush nanozarrachalari tutgan tizimlarni sintez qilishda turli qaytaruvchilar va stabilizatorlar roli. O'zbekiston milliy universiteti xabarлари, 2023, [3/1] ISSN 2181-7324. 392-395

5. Lutpillayeva, M., & Hoshimov, F. (2025, July). Study of systems containing silver nanoparticles using ultraviolet-visible spectroscopy method. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3304, No. 1, p. 030022). AIP Publishing LLC.

6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

7. <https://stat.uz/ru/60-poleznaya-informatsiya/5902-naselenie-uzbekistana>

8. <https://eos.com/ru/blog/metody-zashhity-rastenij/>

9. <https://www.products.pcc.eu/ru/blog>

10. http://www.chemport.ru/data/chemipedia/article_849.html

11. <https://www.chemicalaid.com/tools/equationbalancer.php?equation>

SALVADORA PERSICA (MISVAK) VA ZAMONAVIY TISH PASTALARINING KARIOGEN BAKTERIYALARGA (STREPTOCOCCUS MUTANS) QARSHI FAOLLIGINI QIYOSIY BAHOLASH

Azimjonov Akbarjon Akramjon o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrası o'qituvchisi

azimjonov77@inbox.ru

Usmonova Muxlisa Foziljon qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrası o'qituvchisi

Muxlisa.usmanova1996@gmail.com

G'ulomova Mohinabonu Zuxriddin qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

Gulamovamohina2007@gmail.com

Yo'ldoshxo'jayev Abdulazizxo'ja Mirzaolimxo'ja o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

Abdulaziz.2004.Yol@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot Namangan viloyat stomatologiya poliklinikasi sharoitida 40 nafar bemorda *Salvadora persica* (Misvak) va ftorli tish pastalarining *Streptococcus mutans* bakteriyasiga qarshi antimikrob samaradorligini qiyosiy baholashga bag'ishlangan. Mikrobiologik tahlillar natijasida Misvak ekstrakti kariogen bakteriyalar koloniyasini kamaytirishda zamonaviy pastalar bilan raqobatlasha olishi va nojo'ya ta'sirlarsiz yuqori gigienik samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: *Salvadora persica*, Misvak, *Streptococcus mutans*, tish kariesi, og'iz gigienasi, fitoterapiya, mikrobiologik skrining.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА АКТИВНОСТИ SALVADORA PERSICA (МИСВАКА) И СОВРЕМЕННОЙ ЗУБНОЙ ПАСТЫ ПРОТИВ КАРИЕСОГЕННЫХ БАКТЕРИЙ (STREPTOCOCCUS MUTANS)

Аннотация: Данное исследование посвящено сравнительной оценке антимикробной эффективности *Salvadora persica* (Мисвак) и фторсодержащих зубных паст против *Streptococcus mutans* у 40 пациентов Наманганской областной стоматологической поликлиники. Микробиологический анализ показал, что экстракт мисвака конкурентоспособен с современными пастами в снижении колоний кариесогенных бактерий и обладает высокой гигиенической эффективностью без

побочных эффектов.

Ключевые слова: *Salvadora persica*, Мисвак, *Streptococcus mutans*, кариес зубов, гигиена полости рта, фитотерапия, микробиологический скрининг.

COMPARATIVE EVALUATION OF THE ACTIVITY OF SALVADORA PERSICA (MISWAK) AND MODERN TOOTHPASTE AGAINST CARIOGENIC BACTERIA (STREPTOCOCCUS MUTANS)

Abstract: This study focuses on the comparative evaluation of the antimicrobial efficacy of *Salvadora persica* (Miswak) and fluoride toothpastes against *Streptococcus mutans* in 40 patients at the Namangan Regional Dental Polyclinic. Microbiological analysis revealed that Miswak extract is competitive with modern pastes in reducing cariogenic bacterial colonies and possesses high hygienic efficacy with no side effects.

Keywords: *Salvadora persica*, Miswak, *Streptococcus mutans*, dental caries, oral hygiene, phytotherapy, microbiological screening.

Kirish.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining so'nggi ma'lumotlariga ko'ra, tish kariesi dunyo aholisining qariyb 90 foizida uchraydigan eng keng tarqalgan stomatologik kasallik hisoblanadi. Ushbu patologiyaning etiologiyasida og'iz bo'shlig'i mikroflorasining disbalansi, xususan, kariogen hisoblangan *Streptococcus mutans* bakteriyalarining nazoratsiz ko'payishi hal qiluvchi rol o'ynaydi [1]. Zamonaviy stomatologiyada karies profilaktikasi asosan fluoridlar, triklozan va xlorgeksidin saqlovchi tish pastalari hamda chayqash vositalariga asoslangan. Biroq, sintetik vositalardan uzoq muddat foydalanish tish emalining flyuorozi, ta'm bilish sezgisining o'zgarishi va bakteriyalarda antibiotiklarga chidamlilikning rivojlanishi kabi nojo'ya ta'sirlarni keltirib chiqarishi mumkin [2]. Shu bois, bugungi kunda dunyo olimlari e'tiborini "yashil stomatologiya"ga, ya'ni tabiiy, xavfsiz va samarali fitopreparatlarga qaratmoqdalar.

Ushbu yo'nalishda *Salvadora persica* (Arak daraxti yoki Misvak) o'simligi o'zining noyob kimyoviy tarkibi bilan ajralib turadi. Asrlar davomida Sharq tabobatida qo'llanib kelingan ushbu vosita JSST tomonidan og'iz bo'shlig'i gigienasi uchun samarali va arzon vosita sifatida rasman e'tirof etilgan [3]. Shunga qaramay, O'zbekiston iqlim sharoitida va mahalliy aholining ovqatlanish ratsionidan kelib chiqqan holda, Misvakning zamonaviy ftorli pastalar bilan solishtirganda *S. mutans* ga qarshi aniq klinik samaradorligi yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur tadqiqotning maqsadi Namangan viloyati aholisi misolida *Salvadora persica* o'simligining kariogen mikrofloraga qarshi faolligini zamonaviy gigiena vositalari bilan qiyosiy tahlil qilish va uning amaliyotdagi o'rnini ilmiy asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ilmiy manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, *Salvadora persica* shunchaki mexanik tozalash vositasi bo'libgina qolmay, balki murakkab biokimyoviy ta'sir mexanizmiga ega. Al-Otaibi va uning hamkasblari (2004) o'tkazgan fundamental tadqiqotlarda Misvak ekstrakti tarkibida katta miqdorda trimetilamin, salvadorin alkaloidlari, xloridlar, ftoridlar, kremniy, oltingugurt, vitamin C va oz miqdorda tanninlar mavjudligi aniqlangan [4]. Ushbu komponentlarning har biri o'ziga xos vazifani bajaradi: kremniy tish yuzasini abraziv tozalasa, tanninlar milk to'qimasini burishtiruvchi (adstringent) ta'sir ko'rsatib, qonashni to'xtatadi.

Ayniqsa, Sofrata va boshqalar (2008) tomonidan olib borilgan in-vitro tajribalarda

Misvakdan ajralib chiqadigan benzilizotiosianat (BITC) moddasi *Streptococcus mutans* bakteriyalarining hujayra membranasiga ta'sir qilib, ularning nafas olish zanjirini buzishi va kislota ishlab chiqarish qobiliyatini bloklashi isbotlangan [5]. Bu karies jarayonining asosiy sababchisi bo'lgan sut kislotasi hosil bo'lishini to'xtatadi. Mahalliy olimlardan Rizaev va boshqalar (2020) O'zbekiston sharoitida fitopreparatlarning stomatologik kasalliklarda qo'llanilishini o'rganib, tabiiy vositalar og'iz bo'shlig'i pH muhitini ishqoriy tomonga o'zgartirishini ta'kidlaganlar [6]. Rossiyalik olim T.P. Vavilova (2018) esa sintetik antiseptiklar (masalan, Xlorgeksidin) og'iz bo'shlig'i normal mikroflorasini ham qirib yuborishi, Misvak esa selektiv (tanlab) ta'sir ko'rsatib, faqat patogen florani bostirishini aniqlagan [7]. Biroq, ko'plab tadqiqotlar laboratoriya sharoitida o'tkazilgan bo'lib, real klinik sharoitda, bemorlarning individual gigienik ko'nikmalarini hisobga olgan holda o'tkazilgan qiyosiy tahlillar soni kamchilikni tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu prospektiv, randomizatsiyalangan, qiyosiy klinik-mikrobiologik tadqiqot 2024-yil davomida Namangan viloyat stomatologiya poliklinikasi bazasida amalga oshirildi. Tadqiqotga Namangan shahrida yashovchi, yoshi 18 dan 35 gacha bo'lgan, somatik jihatdan sog'lom, o'rtacha darajadagi karies intensivligiga ega va tadqiqotda qatnashishga ixtiyoriy rozilik bergan jami 40 nafar bemor jalb etildi. Ishtirokchilarning barchasida tadqiqot boshlanishidan oldin professional og'iz tozalash muolajalari o'tkazildi va ular tasodifiy tanlash yo'li bilan ikki teng guruhga ajratildi. Birinchi guruh (Tajriba guruhi, n=20) ishtirokchilariga 21 kun davomida kuniga ikki mahal *Salvadora persica* (Misvak) tayoqchalaridan foydalangan holda tish tozalash buyurildi. Ularga Misvakni to'g'ri ishlatish (po'stlog'ini ochish, tolalarini yumshatish va 45 gradus burchak ostida tozalash) bo'yicha instruktaj o'tkazildi. Ikkinchi guruh (Nazorat guruhi, n=20) esa an'anaviy usulda, ya'ni o'rtacha qattqlikdagi tish cho'tkasi va tarkibida 1450 ppm fluorid saqllovchi standart profilaktik tish pastasidan foydalandilar.

Mikrobiologik samaradorlikni baholash uchun har bir ishtirokchidan tadqiqot boshlanishidan avval (0-kun) va tadqiqot yakunida (21-kun) ertalabki ovqatlanish va tish yuvishdan oldin og'iz bo'shlig'idan steril tampon yordamida surtma olindi. Olingan biomateriallar maxsus ozuqa muhitlarida (Mitis Salivarius Agar) ekildi va termostatda 37°C haroratda 48 soat davomida inkubatsiya qilindi. *Streptococcus mutans* koloniyalari soni CFU/ml (Colony Forming Units) birligida hisoblandi. Olingan raqamli ma'lumotlar variatsion statistika usullari yordamida SPSS 22.0 dasturiy paketida qayta ishlandi, ishonchlilik darajasi $p < 0.05$ deb qabul qilindi.

Natijalar va muhokama.

Tadqiqotning boshlang'ich bosqichida har ikki guruhdagi bemorlarning og'iz bo'shlig'i gigienik holati va *S. mutans* bakteriyalarining kontsentratsiyasi bo'yicha statistik ahamiyatli farqlar aniqlanmadi, bu guruhlarining bir xil start pozitsiyasida ekanligini anglatadi. 21 kunlik gigienik rejimdan so'ng o'tkazilgan takroriy mikrobiologik tahlillar har ikki guruhda ham bakterial ifloslanish darajasi sezilarli pasayganini ko'rsatdi. Olingan natijalarning o'rtacha ko'rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tadqiqot guruhlarida *Streptococcus mutans* miqdorining o'zgarish dinamikasi (CFU x 10⁵/ml)

Guruhlar	Bemorlar soni (n)	Tadqiqotdan oldin (0-kun)	Tadqiqotdan keyin (21-kun)	Samaradorlik (%)	P qiymati
I-guruh (Misvak)	20	4.85 ± 0.32	1.62 ± 0.15	66.5%	p < 0.05

II-guruh (Ftorli pasta)	20	4.92 ± 0.28	1.45 ± 0.12	70.5%	$p < 0.05$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, nazorat guruhida ftorli pastalar qo'llanilganda *S. mutans* koloniyalari soni 70.5% ga kamaygan bo'lsa, Misvak qo'llagan tajriba guruhida bu ko'rsatkich 66.5% ni tashkil etdi. Garchi raqamlar bo'yicha ftorli pastalar biroz ustunlik qilayotgandek ko'rinsa-da, statistik tahlil (Student t-testi) guruhlar o'rtasidagi farq ishonchli emasligini ($p > 0.05$) ko'rsatdi. Bu shuni anglatadiki, *Salvadora persica* ning antibakterial kuchi zamonaviy "oltin standart" hisoblangan ftorli pastalar bilan deyarli teng kuchga ega.

Tadqiqot davomida yana bir muhim klinik kuzatuv qayd etildi. Misvak guruhidagi 15% bemorlarda tadqiqot boshida mavjud bo'lgan yengil darajadagi milk qonashi (gingivit belgilari) 21-kunga kelib to'liq bartaraf etildi. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich o'zgarishsiz qoldi yoki kamroq ijobiy dinamika kuzatildi. Buni biz Misvak tarkibidagi tanninlar va C vitaminining milklarga biriktiruvchi va yallig'lanishga qarshi ta'siri bilan izohlaymiz [8]. Bundan tashqari, Misvakning mexanik tozalash xususiyati, ya'ni uning tolalari tishlar orasiga cho'tka tuklariga qaraganda osonroq kirib borishi, bakterial karashni (plaque) samaraliroq olib tashlashga yordam bergan bo'lishi mumkin. Mikrobiologik natijalarimiz xorijiy olimlar Al-Lafi va Ababneh (1995) ning Misvakdagi oltingugurt birikmalari bakteritsid ta'sirga ega ekanligi haqidagi fikrlarini tasdiqlaydi [9]. Shuningdek, Namangan viloyati suvining qattiqlik darajasi va mineral tarkibi hisobga olinsa, tabiiy Misvakdan foydalanish ftorning ortiqcha tushishi xavfini oldini olib, optimal tozalashni ta'minlashi muhim omil hisoblanadi.

Xulosa va takliflar.

Namangan viloyat stomatologiya poliklinikasida o'tkazilgan qiyosiy tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelindi: Birinchidan, *Salvadora persica* (Misvak) o'simligi *Streptococcus mutans* kariogen bakteriyalariga qarshi kuchli antimikrob faollikka ega bo'lib, bu borada zamonaviy ftorli tish pastalari bilan raqobatlasha oladi (samaradorlik farqi statistik ahamiyatsiz). Ikkinchidan, Misvakdan muntazam foydalanish nafaqat tish emalini kariogen bakteriyalardan himoya qiladi, balki parodont to'qimalarining yallig'lanishini kamaytirishda tish pastalariga nisbatan ustunroq klinik natija beradi. Uchinchidan, Misvak "yashil stomatologiya" talablariga to'liq javob beruvchi, ekologik toza, iqtisodiy jihatdan arzon va nojo'ya ta'sirlardan xoli bo'lgan gigiena vositasidir.

Ushbu xulosalardan kelib chiqib, quyidagilar taklif etiladi:

1. Stomatologik kasalliklar profilaktikasi dasturlarida, ayniqsa homilador ayollar, allergiyaga moyil shaxslar va bolalar uchun kimyoviy tish pastalariga muqobil sifatida *Salvadora persica* dan foydalanishni keng targ'ib qilish.
2. Mahalliy farmatsevtika sanoatida Misvak ekstrakti asosida yangi avlod tish pastalari va eliksirlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish.
3. Stomatologlar tomonidan bemorlarga individual gigiena vositalarini tanlashda kombinatsiyalashgan usulni (ertalab tish pastasi, kunduzi Misvak) tavsiya etish maqsadga muvofiqdir [10].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization (WHO). Oral Health Surveys: Basic Methods. 5th ed. Geneva: WHO; 2013.

2. Petersen P.E. The World Oral Health Report 2003: continuous improvement of oral health in the 21st century. Community Dent Oral Epidemiol. 2003;31(S1):3-23.
3. Haikal M.Z. Salvadora persica (Miswak): A comprehensive review on its pharmacological and biological activities. International Journal of Pharmacology. 2020;16:365-374.
4. Al-Otaibi M., Al-Harthy M., Soder B., Gustafsson A., Angmar-Mansson B. Comparative effect of chewing sticks and toothbrushing on plaque removal and gingival health. Oral Health Prev Dent. 2003;1(4):301-307.
5. Sofrata A., Lingstrom P., Baljoon M., Gustafsson A. The effect of miswak extract on plaque pH: an in vivo study. Caries Research. 2007;41(6):451-454.
6. Ризаев Ж.А., Хайдаров А.М. Оценка эффективности использования фитопрепаратов в профилактике кариеса зубов. Stomatologiya (Toshkent). 2020;1(78):34-38.
7. Вавилова Т.П., Островская И.Г. Биохимия тканей и жидкостей полости рта: учебное пособие. 2-е изд. Москва: ГЭОТАР-Медиа; 2018.
8. Dahiya P., Kamal R., Luthra R.P., Mishra R., Saini G. Miswak: A periodontist's perspective. Journal of Ayurveda and Integrative Medicine. 2012;3(4):184-187.
9. Al-Lafi T., Ababneh H. The effect of the extract of the Miswak (chewing sticks) used in Jordan and the Middle East on oral bacteria. International Dental Journal. 1995;45(3):218-222.
10. Kamilov Kh.P., Zokirova N.A. Clinical efficacy of herbal extracts in the complex treatment of chronic generalized periodontitis. European Science Review. 2018;5-6:167-170.

PAROKSIZMAL TAXIKARDIYALARNI DAVOLASHNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI: KLINIK YONDASHUVLAR VA AMALIY STRATEGIYALAR

Abdullayev Kamoliddin Alijon o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti tibbiyot kafedrasi o'qituvchisi

Quvvataliyeva Sarvinoz Maxmudjon qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

topchilar075@gmail.com

Annotatsiya: Paroksizmal taxikardiyalar klinik amaliyotda tez-tez uchraydigan va ayrim hollarda hayot uchun xavfli bo'lishi mumkin bo'lgan yurak ritmi buzilishlari guruhiga kiradi. Ushbu holatlarning to'g'ri va o'z vaqtida tashxislanishi hamda samarali davolanishi bemor hayoti prognozini sezilarli darajada yaxshilaydi. So'nggi yillarda aritmiyalarni davolash bo'yicha ishlab chiqilgan xalqaro tavsiyalar (ESC, AHA/ACC) paroksizmal taxikardiyalarga yondashuvda yangi strategiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi paroksizmal taxikardiyalarni davolashning zamonaviy tamoyillarini tizimli tahlil qilish, gemodinamik holatga asoslangan differensial yondashuvlarni yoritib berish dorilarsiz, farmakologik va elektr davolash usullarining o'rnini baholashdan iborat. Maqolada supraventrikulyar va qorincha paroksizmal taxikardiylarining asosiy turlari, ularni bir-biridan farqlash usullari shoshilinch va

rejalashtirilgan davolash algoritmlari, shuningdek, uzoq muddatli profilaktika masalalari muhokama qilinadi.

Natijada, paroksizmal taxikardiyalarda davolash taktikasini tanlash bemorning klinik holati, aritmiyaning turi va gemodinamik barqarorligiga asoslanishi lozimligi ko'rsatib beriladi. Xulosa sifatida, zamonaviy algoritmlarga asoslangan kompleks yondashuv ushbu bemorlar guruhida asoratlarni xavfini kamaytirish va davolash samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Paroksizmal taxikardiya, supraventrikulyar taxikardiya, qorincha taxikardiyasi, vagal sinamalar, antiaritmik terapiya, elektr kardioversiya, radiochastotali ablatsiya, davolash algoritmlari.

MODERN PRINCIPLES OF TREATMENT OF PAROXYSMAL TACHYCARDIAS: CLINICAL APPROACHES AND PRACTICAL STRATEGIES

Annotation: Paroxysmal tachycardias constitute a group of cardiac rhythm disorders that are frequently encountered in clinical practice and may be life-threatening in certain cases. Timely and accurate diagnosis as well as effective treatment of these conditions significantly improve the patient's prognosis. In recent years, international guidelines for the management of arrhythmias (ESC, AHA/ACC) have introduced new strategies for the approach to paroxysmal tachycardias. The aim of this article is to provide a systematic analysis of modern principles in the management of paroxysmal tachycardias, to describe differential approaches based on hemodynamic status, and to evaluate the role of non-pharmacological, pharmacological, and electrical treatment methods. The article discusses the main types of supraventricular and ventricular paroxysmal tachycardias, methods for their differential diagnosis, emergency and elective treatment algorithms, as well as issues of long-term prevention.

As a result, it is demonstrated that the choice of treatment strategy in paroxysmal tachycardias should be based on the patient's clinical condition, the type of arrhythmia, and hemodynamic stability. In conclusion, a comprehensive approach based on modern algorithms makes it possible to reduce the risk of complications and improve treatment outcomes in this group of patients.

Keywords: Paroxysmal tachycardia, supraventricular tachycardia, ventricular tachycardia, vagal maneuvers, antiarrhythmic therapy, electrical cardioversion, radiofrequency ablation, treatment algorithms.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ ЛЕЧЕНИЯ ПАРОКСИЗМАЛЬНОЙ ТАХИКАРДИИ: КЛИНИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ

Аннотация: Пароксизмальные тахикардии относятся к группе нарушений сердечного ритма, которые часто встречаются в клинической практике и в ряде случаев могут представлять угрозу для жизни. Своевременная и точная диагностика, а также эффективное лечение данных состояний существенно улучшают прогноз жизни пациентов. В последние годы международные рекомендации по лечению аритмий (ESC, АНА/АСС) предусматривают внедрение новых стратегий в подходах к ведению больных с пароксизмальными тахикардиями. Целью данной статьи является систематический анализ современных принципов лечения пароксизмальных

тахикардий, освещение дифференцированных подходов в зависимости от гемодинамического состояния, а также оценка роли немедикаментозных, фармакологических и электрических методов лечения. В статье рассматриваются основные виды наджелудочковых и желудочковых пароксизмальных тахикардий, методы их дифференциальной диагностики, алгоритмы неотложного и планового лечения, а также вопросы длительной профилактики.

В результате показано, что выбор тактики лечения при пароксизмальных тахикардиях должен основываться на клиническом состоянии пациента, типе аритмии и степени гемодинамической стабильности. В заключение отмечается, что комплексный подход, основанный на современных алгоритмах, позволяет снизить риск осложнений и повысить эффективность лечения у данной категории пациентов.

Ключевые слова: Пароксизмальная тахикардия, наджелудочковая тахикардия, желудочковая тахикардия, вагусные пробы, антиаритмическая терапия, электрическая кардиоверсия, радиочастотная абляция, алгоритмы лечения.

Kirish.

Paroksizmal taxikardiyalar yurak ritmi buzilishlarining keng tarqalgan va klinik jihatdan muhim shakllaridan biri bo'lib, to'satdan boshlanishi va to'satdan to'xtashi bilan tavsiflanadi. Ushbu holatlar supraventrikulyar yoki qorincha kelib chiqishiga ega bo'lishi mumkin bo'lib, klinik kechishi yengil sub'ektiv bezovtalikdan tortib, og'ir gemodinamik buzilishlar va hayot uchun xavfli asoratlarga yetib borishi mumkin. Shuning uchun paroksizmal taxikardiylarni o'z vaqtida aniqlash va to'g'ri davolash zamonaviy kardiologiyaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Epidemiologik ma'lumotlarga ko'ra, supraventrikulyar taxikardiyalar umumiy populyatsiyada eng ko'p uchraydigan simptomatik aritmiyalar qatoriga kiradi, qorincha taxikardiylari esa, ayniqsa, yurakning organik shikastlanishlari fonida rivojlanganda, yuqori o'lim xavfi bilan bog'liq bo'ladi. Paroksizmal taxikardiya xurujlari bemorlarning hayot sifatini sezilarli darajada pasaytiradi, mehnat qobiliyatini cheklaydi hamda ayrim hollarda shoshilinch reanimatsion choralarni talab qiladigan holatlarga olib keladi.

So'nggi yillarda yurak ritmi buzilishlarini tashxislash va davolash sohasida erishilgan yutuqlar, xususan, elektrofiziologik tadqiqotlar va invaziv davolash usullarining (radiochastotali ablatsiya) keng joriy etilishi, shuningdek, yangi antiaritmik preparatlarning klinik amaliyotga kirib kelishi paroksizmal taxikardiylarga bo'lgan yondashuvni tubdan o'zgartirdi. Shu bilan birga, Yevropa kardiologlar jamiyati (ESC) hamda Amerika yurak assotsiatsiyasi (AHA/ACC) tomonidan muntazam ravishda yangilanib borilayotgan klinik tavsiyalar ushbu bemorlarni boshqarishda dalillarga asoslangan, standartlashtirilgan algoritmlardan foydalanish zarurligini ta'kidlamoqda. Biroq amaliy tibbiyotda paroksizmal taxikardiylarning turli klinik shakllarida davolash taktikasini tanlash masalasida muayyan qiyinchiliklar saqlanib qolmoqda. Xususan, gemodinamik barqaror va beqaror bemorlarda dori vositalari yoki elektr impuls terapiyasini tanlash, shuningdek, uzoq muddatli profilaktika strategiyasini belgilash ko'pincha individual yondashuvni talab qiladi. Ayrim holatlarda aritmiyaning mexanizmini to'g'ri baholamaslik yoki noto'g'ri tanlangan davolash usuli og'ir asoratlar rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan, ushbu maqolaning maqsadi paroksizmal taxikardiylarni davolashning zamonaviy tamoyillarini tizimli tahlil qilish, ularni gemodinamik holat va aritmiyaning turiga asoslangan holda differensial boshqarish yondashuvlarini yoritib berish hamda

farmakologik va nofarmakologik davolash usullarining klinik amaliyotdagi o'rnini baholashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqola narrativ sharh (review) formatida tayyorlangan bo'lib, paroksizmal taxikardiylarni tashxislash va davolashning zamonaviy tamoyillariga oid ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilishga asoslangan. Adabiyotlarni izlash jarayoni PubMed, Scopus va Google Scholar kabi xalqaro ma'lumotlar bazalarida amalga oshirildi. Izlash jarayonida "paroxysmal tachycardia", "supraventricular tachycardia", "ventricular tachycardia", "management", "treatment", "guidelines" kabi kalit so'zlar va ularning kombinatsiyalaridan foydalanildi. Asosan so'nggi 10 yil ichida chop etilgan maqolalar, shuningdek, Yevropa kardiologlar jamiyati (ESC) hamda Amerika yurak assotsiatsiyasi va kardiologlar kolleji (AHA/ACC) tomonidan e'lon qilingan klinik tavsiyalar tahlil qilindi.

Adabiyotlarni tanlash jarayonida paroksizmal taxikardiylarning klinik tasnifi, shoshilinch va rejalashtirilgan davolash usullari, farmakologik va nofarmakologik yondashuvlar, shuningdek, uzoq muddatli profilaktika masalalariga bag'ishlangan manbalarga ustuvor ahamiyat berildi. Ilmiy qiymati past, eskirgan yoki mavzuga bevosita aloqador bo'lmagan manbalar tahlildan chiqarib tashlandi.

Tanlab olingan manbalar tanqidiy tahlil qilinib, ularning natijalari va xulosalari umumlashtirildi hamda amaliy shifokorlar uchun muhim bo'lgan jihatlar ajratib ko'rsatildi. Ushbu yondashuv paroksizmal taxikardiylarni boshqarish bo'yicha zamonaviy va dalillarga asoslangan tavsiyalarni tizimli va izchil tarzda yoritib berish imkonini berdi.

Paroksizmal taxikardiylarning tasnifi

Paroksizmal taxikardiylar yurak ritmining to'satdan boshlanib, to'satdan yakunlanishi bilan kechuvchi tezkor ritm buzilishlari bo'lib, ularning klinik ahamiyati aritmiyaning kelib chiqish manbai, elektrofiziologik mexanizmi hamda bemorning gemodinamik holatiga bevosita bog'liqdir. Zamonaviy kardiologiyada paroksizmal taxikardiylarni tasniflash, bir tomondan, tashxisni aniqlashtirish, ikkinchi tomondan esa, optimal davolash taktikasini tanlash uchun muhim metodologik asos hisoblanadi.

Kelib chiqish o'rniga ko'ra, paroksizmal taxikardiylar asosan **supraventrikulyar** va **qorincha** taxikardiylariga bo'linadi. Supraventrikulyar taxikardiylar yurak bo'lmachalari yoki atrioventrikulyar tugun darajasida shakllanadi va ko'pchilik hollarda nisbatan qulay prognoz bilan kechadi. Ularning asosiy turlariga atrioventrikulyar tugun re-entry taxikardiyasi (AVNRT), qo'shimcha o'tkazuvchi yo'llar bilan bog'liq atrioventrikulyar re-entry taxikardiyasi (AVRT, jumladan WPW sindromi), shuningdek, ektopik atrial taxikardiya kiradi.

Qorincha taxikardiylari esa yurak qorinchalaridan kelib chiqadi va, ayniqsa, yurakning organik kasalliklari (miokard infarkti, kardiomiopatiyalar, postinfarkt chandiqlar) fonida rivojlanganda, yuqori darajadagi xavf bilan bog'liq bo'ladi. Klinik amaliyotda qorincha taxikardiylari **monomorf** va **polimorf** shakllarga ajratiladi. Monomorf qorincha taxikardiyasi, odatda, barqaror anatomik substrat bilan bog'liq bo'lsa, polimorf shakli ko'pincha o'tkir ishemik holatlar yoki elektrolit muvozanati buzilishlari fonida yuzaga keladi.

Elektrofiziologik mexanizmiga ko'ra, paroksizmal taxikardiylar re-entry mexanizmi, patologik avtomatizm yoki qo'zg'aluvchanlikning kuchayishi (trigger faollik) asosida rivojlanishi mumkin. Ayniqsa, re-entry mexanizmi supraventrikulyar taxikardiylarning

aksariyat qismini tashkil etadi va ularning to'satdan boshlanishi hamda to'satdan tugashini izohlab beradi.

Klinik nuqtayi nazardan muhim bo'lgan yana bir tasnif gemodinamik holatga asoslanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, paroksizmal taxikardiyalar **gemodinamik barqaror** va **gemodinamik beqaror** shakllarga bo'linadi. Gemodinamik beqarorlik arterial bosimning keskin pasayishi, hushdan ketish, o'tkir yurak yetishmovchiligi, o'pka shishi yoki ishemik ko'krak og'rig'i bilan namoyon bo'lishi mumkin va bunday holatlar shoshilinch elektr impuls terapiyasini talab etadi. Shunday qilib, paroksizmal taxikardiylarning kelib chiqish o'rni, elektrofiziologik mexanizmi va klinik kechishiga asoslangan tasnifi har bir aniq holatda to'g'ri tashxis qo'yish va eng maqbul davolash strategiyasini tanlash uchun zarur bo'lgan muhim klinik asosni tashkil etadi.

Bemorni dastlabki baholash tamoyillari

Paroksizmal taxikardiya bilan murojaat qilgan bemorni dastlabki baholash davolash taktikasini belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, u eng avvalo bemorning umumiy holati va gemodinamik barqarorligini tezkor aniqlashga qaratilgan bo'lishi lozim. Chunki aynan gemodinamik holat davolashning keyingi bosqichida farmakologik yoki elektr impuls terapiyasini tanlash zaruratini belgilab beradi. Dastlabki ko'rikda bemorning hayotiy muhim ko'rsatkichlari, jumladan arterial qon bosimi, yurak urish tezligi, nafas olish soni, kislorod bilan to'yinish darajasi hamda hush holati baholanadi. Klinik jihatdan gemodinamik beqarorlik belgilariga arterial gipotenziya, ongning buzilishi, o'tkir yurak yetishmovchiligi belgilari, o'pka shishi yoki ishemik ko'krak og'rig'ining mavjudligi kiradi. Ushbu belgilar aniqlangan hollarda davolashni kechiktirmasdan shoshilinch choralar ko'rish talab etiladi.

Bemorni baholashda "ABCDE" (Airway, Breathing, Circulation, Disability, Exposure) tamoyiliga amal qilish muhim bo'lib, nafas yo'llarining o'tkazuvchanligi, nafas olishning yetarliligi va qon aylanish holati birinchi navbatda ta'minlanishi lozim. Zarur hollarda kislorod terapiyasi, vena ichiga kirish yo'li ochish va yurak ritmini uzluksiz monitoring qilish amalga oshiriladi.

Paroksizmal taxikardiya tashxisini aniqlashtirishda elektrokardiografiya (EKG) asosiy va ajralmas diagnostik usul hisoblanadi. EKG yordamida taxikardiyaning supraventrikulyar yoki qorincha kelib chiqishli ekanligi, QRS komplekslarining kengligi va ritmning muntazam yoki nomuntazamligi aniqlanadi, bu esa keyingi davolash strategiyasini tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Agar imkoniyat bo'lsa, xuruj vaqtida EKG yozib olish diagnostik qiymati jihatidan ayniqsa muhimdir. Qo'shimcha ravishda, bemorning anamnezi ham katta ahamiyatga ega bo'lib, unda ilgari yurak kasalliklarining mavjudligi, oldingi shunga o'xshash xurujlar, qabul qilinayotgan dori vositalari hamda elektrolit muvozanatini buzishi mumkin bo'lgan holatlar aniqlab olinadi. Ayrim hollarda, ayniqsa qorincha taxikardiyasiga shubha bo'lganda, laborator tekshiruvlar (elektrolitlar, kardiospetsifik markerlar) va yurakning struktur holatini baholash uchun instrumental tekshiruvlar ham talab etilishi mumkin. Shu tariqa, paroksizmal taxikardiya bilan kelgan bemorni tizimli va tezkor baholash aritmiyaning turini aniqlash, hayot uchun xavfli holatlarni o'z vaqtida aniqlab olish va eng maqbul hamda xavfsiz davolash taktikasini tanlashning muhim sharti hisoblanadi.

Gemodinamik beqaror bemorda davolash

Paroksizmal taxikardiya fonida gemodinamik beqarorlik rivojlangan bemorlarda davolash taktikasi shoshilinch va qat'iy bo'lishi lozim, chunki bu holat hayot uchun bevosita xavf tug'diradi. Gemodinamik beqarorlikka arterial bosimning keskin pasayishi, hushning buzilishi yoki yo'qolishi, o'tkir yurak yetishmovchiligi, o'pka shishi hamda og'ir ishemik ko'krak og'rig'ining paydo bo'lishi kiradi. Bunday vaziyatlarda aritmiyaning turini batafsil aniqlashni kutmasdan, bemorning hayotiy muhim ko'rsatkichlarini barqarorlashtirish asosiy maqsad hisoblanadi.

Zamonaviy klinik tavsiyalarga muvofiq, gemodinamik beqaror paroksizmal taxikardiyalarda **birlamchi tanlov usuli sinxron elektr kardioversiya** hisoblanadi. Ushbu usul yurak ritmini tez va samarali tiklash imkonini beradi hamda farmakologik davolashga nisbatan ko'proq ishonchli va tezkor natija beradi. Sinxron kardioversiya, ayniqsa, supraventrikulyar taxikardiya, bo'lmachalar fibrillyatsiyasi yoki flutteri bilan kechayotgan og'ir gemodinamik buzilishlar fonida, shuningdek, monomorf qorincha taxikardiya keng qo'llaniladi.

Amaliyotda kardioversiya o'tkazilishidan oldin, agar vaqt va bemorning holati imkon bersa, qisqa muddatli sedatsiya yoki analgeziya qo'llanilishi mumkin. Biroq hayot uchun xavfli vaziyatlarda ushbu bosqichni kechiktirmasdan elektr impuls terapiyasini boshlash ustuvor hisoblanadi. Kardioversiya uchun boshlang'ich energiya miqdori aritmiyaning turiga va qo'llanilayotgan apparat xususiyatlariga bog'liq holda tanlanadi va zarurat tug'ilganda bosqichma-bosqich oshiriladi.

Agar paroksizmal taxikardiya yurak urishining to'xtashi yoki puls sezilmas holat bilan kechayotgan bo'lsa, bunday vaziyatda sinxron kardioversiya emas, balki **zudlik bilan defibrillyatsiya** va yurak-o'pka reanimatsiyasi choralari boshlash talab etiladi. Bu holat, asosan, polimorf qorincha taxikardiya yoki qorinchalar fibrillyatsiyasi bilan bog'liq bo'ladi.

Elektr impuls terapiyasi bilan bir qatorda, bemorga kislorod berish, vena ichiga kirish yo'lini ta'minlash, arterial bosim va yurak ritmini uzluksiz monitoring qilish hamda zarurat tug'ilganda vazopressor yoki boshqa simptomatik vositalarni qo'llash kabi umumiy reanimatsion chora-tadbirlar ham olib boriladi. Bemorning holati barqarorlashgandan so'ng esa, aritmiyaning sababini aniqlash va keyingi takrorlanishlarning oldini olishga qaratilgan rejalashtirilgan davolash strategiyasini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Shu tariqa, gemodinamik beqaror paroksizmal taxikardiyalarda tezkor va to'g'ri bajarilgan elektr impuls terapiyasi bemor hayotini saqlab qolishning eng samarali va ishonchli usuli hisoblanadi.

Gemodinamik barqaror bemorda davolash

Gemodinamik jihatdan barqaror bo'lgan paroksizmal taxikardiya bilan og'rikan bemorlarda davolash taktikasi aritmiyaning turiga, klinik belgilarning og'irligiga hamda elektrokardiografik ko'rinishiga asoslangan holda bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Ushbu holatlarda davolashning asosiy maqsadi yurak ritmini xavfsiz usulda tiklash, xurujning davomiyligini qisqartirish hamda asoratlarning rivojlanishining oldini olishdan iborat.

Davolashning birinchi bosqichida, jadval 1 da ko'rsatilganidek ayniqsa tor QRS kompleksli supraventrikulyar taxikardiyalarda, **vagal sinamalar** qo'llash tavsiya etiladi. Valsalva sinamasi yoki karotid sinus massaji kabi usullar parasimpatik nerv tizimi faolligini oshirish orqali atrioventrikulyar tugun orqali o'tkazuvchanlikni vaqtincha susaytiradi va

ayrim hollarda aritmiyani to'xtatishga olib keladi. Biroq karotid sinus massaji keksa yoshdagi bemorlarda yoki karotid arteriyalar aterosklerozni gumon qilingan holatlarda ehtiyotkorlik bilan qo'llanishi lozim.

Agar vagal sinamalar samarasiz bo'lsa, keyingi bosqichda farmakologik kardioversiya amalga oshiriladi. Supraventrikulyar taxikardiyalarda birinchi tanlov dori vositasi sifatida ko'pincha adenozi qo'llaniladi, chunki u qisqa ta'sir muddatiga ega bo'lib, atrioventrikulyar tugun orqali impuls o'tishini vaqtincha bloklaydi. Adenozi samarasiz yoki qarshi ko'rsatmalar mavjud bo'lgan hollarda beta-adrenoblokatorlar yoki kalsiy kanallari blokatorlari (verapamil, diltiazem) qo'llanishi mumkin.

Keng QRS kompleksli taxikardiyalarda, ayniqsa qorincha taxikardiyasidan shubha qilingan holatlarda, farmakologik davolash ehtiyotkorlik bilan olib borilishi lozim. Bunday vaziyatlarda amiodaron yoki prokainamid kabi preparatlar afzal hisoblanadi, chunki noto'g'ri tanlangan dori vositasi gemodinamik holatning yomonlashuviga yoki aritmiyaning og'irroq shaklga o'tishiga sabab bo'lishi mumkin. Davolash jarayonida bemorning yurak ritmi, arterial bosimi va umumiy holati doimiy ravishda monitoring qilinishi zarur. Farmakologik davolash samarasiz bo'lgan yoki bemorning holati yomonlashgan taqdirda, hatto dastlab gemodinamik jihatdan barqaror bo'lgan holatlarda ham, elektr kardioversiya masalasi ko'rib chiqilishi kerak. Shunday qilib, gemodinamik barqaror paroksizmal taxikardiyalarda davolashning bosqichma-bosqich va individual yondashuvga asoslangan strategiyasi yuqori samaradorlik va xavfsizlikni ta'minlash imkonini beradi.

Jadval 1. Gemodinamik barqaror paroksizmal taxikardiyalarda davolash taktikasi

Taxikardiya turi (EKG)	Birinchi bosqich	Ikkinchi bosqich (samara bo'lmasa)	Muqobil / muhim eslatmalar
Tor QRS, muntazam (SVT: AVNRT, AVRT)	Vagal sinamalar (Valsalva, karotid sinus massaji)	Adenozi vena ichiga	Beta-blokator yoki verapamil/diltiazem
Tor QRS, nomuntazam (AF, flutter)	Yurak tezligini nazorat qilish (beta-blokator, diltiazem)	Amiodaron (zaruratda)	Antikoagulyatsiya masalasini baholash
Keng QRS, muntazam (VT ehtimoli yuqori)	Amiodaron yoki prokainamid vena ichiga	Elektr kardioversiya	VT deb qabul qilinadi, ehtiyotkorlik talab etiladi
Keng QRS, nomuntazam (polimorf VT, AF + WPW)	Amiodaron yoki magniy sulfat	Defibrillyatsiya / kardioversiya	AV tugun blokatorlari berilmaydi
WPW bilan SVT	Prokainamid yoki amiodaron	Elektr kardioversiya	Verapamil, digoksin, beta-blokator mumkin emas
Taxikardiya turi (EKG)	Birinchi bosqich	Ikkinchi bosqich (samara bo'lmasa)	Muqobil / muhim eslatmalar

Qorincha taxikardiylarini davolash

Qorincha taxikardiylari yurak ritmi buzilishlarining eng xavfli shakllaridan biri bo'lib, ko'pincha yurakning organik shikastlanishlari fonida rivojlanadi va to'satdan yurak o'limining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ushbu turdagi aritmiyalarda davolash taktikasi tezkor, asoslangan va maksimal darajada samarali bo'lishi lozim.

Gemodinamik jihatdan beqaror qorincha taxikardiylarida, ayniqsa arterial bosimning keskin pasayishi, hushning buzilishi yoki o'tkir yurak yetishmovchiligi belgilari mavjud bo'lsa, birlamchi tanlov usuli sifatida **zudlik bilan elektr impuls terapiyasi** qo'llaniladi. Agar puls saqlangan bo'lsa, sinxron kardioversiya, puls aniqlanmagan holatlarda esa defibrillyatsiya va yurak-o'pka reanimatsiyasi choralari ko'riladi.

Gemodinamik jihatdan barqaror bo'lgan monomorf qorincha taxikardiyalarida farmakologik davolashni tushunib va ehtiyotkorlik bilan boshlash mumkin. Bunday holatlarda ko'pincha amiodaron vena ichiga yuboriladi, chunki u keng ta'sir doirasiga ega va ko'pchilik holatlarda samarali hisoblanadi. Muqobil variant sifatida prokainamid yoki lidokain qo'llanishi mumkin, ayniqsa o'tkir miokard ishemiyasi fonida rivojlangan aritmiyalarda lidokainning samarasi yuqori bo'lishi mumkin.

Bizning kichik klinik kuzatuvimizda qorincha taxikardiyasi bilan og'rigan 10 nafar bemorda amiodaron va lidokain qo'llanildi. Ulardan 7 nafarida amiodaron samarali bo'lgan, 3 nafar bemorda esa lidokain yordamida ritmni tiklashga erishilgan (Rasm 1). Ushbu natijalar kichik tanlanma asosida olingan bo'lib, ularni kengroq klinik tadqiqotlarda tasdiqlash zarur. "Mazkur kuzatuv kichik tanlanma (n=10) asosida o'tkazilgan bo'lib, natijalar umumlashtirish uchun yetarli emas, biroq amiodaronning yuqori klinik samaradorligini ko'rsatadi."

Rasm 1. Qorincha taxikardiyasi bilan og'rigan 10 nafar bemorda amiodaron va lidokain samaradorligining taqqoslanishi.

Polimorf qorincha taxikardiyalari, xususan, "torsades de pointes" bilan kechuvchi holatlar alohida yondashuvni talab qiladi. Bunday vaziyatlarda asosiy sababchi omillarni, jumladan elektrolit muvozanatining buzilishi yoki QT oralig'ining uzayishini bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Klinik amaliyotda bu turdagi aritmiyalarda magniy sulfat vena ichiga yuborilishi keng qo'llaniladi, zarurat tug'ilganda esa elektr defibrillyatsiya amalga oshiriladi.

Qorincha taxikardiyasi bo'lgan bemorlarda xuruj to'xtatilgandan so'ng, uning asosiy sababini aniqlash va takrorlanishining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni rejalashtirish zarur. Bunga yurakning struktur kasalliklarini davolash, antiaritmik profilaktik terapiya yoki yuqori xavf guruhidagi bemorlarda implantatsiya qilinadigan kardioverter-defibrillyator (ICD) qo'llash masalasini ko'rib chiqish kiradi. Shu tariqa, qorincha taxikardiyalarini davolash kompleks va ko'p bosqichli yondashuvni talab qiladi hamda o'z

vaqtida va to'g'ri tanlangan taktika bemorning hayotini saqlab qolishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Uzoq muddatli davolash va profilaktika

Paroksizmal taxikardiyalarni davolashda xurujni bartaraf etish bilan bir qatorda, ularning takrorlanishining oldini olishga qaratilgan uzoq muddatli strategiyani ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Uzoq muddatli davolash taktikasi aritmiyaning turi, xurujlarning tez-tez takrorlanishi, klinik simptomlarning og'irligi hamda yurakning struktur holatiga bog'liq holda individual tarzda tanlanadi.

Profilaktik farmakologik davolashda ko'pincha beta-adrenoblokatorlar birinchi tanlov preparatlari sifatida qo'llaniladi, chunki ular nisbatan xavfsiz va samarali bo'lib, supraventrikulyar taxikardiyalarning ko'plab shakllarida xurujlar sonini kamaytirishga yordam beradi. Zarurat tug'ilganda yoki beta-blokatorlarga qarshi ko'rsatmalar mavjud bo'lgan hollarda, kalsiy kanallari blokatorlari yoki boshqa antiaritmik preparatlar qo'llanishi mumkin. Qorincha taxikardiyalarida esa, ayniqsa yurakning organik shikastlanishlari mavjud bo'lsa, amiodaron kabi keng ta'sir doirasiga ega preparatlar profilaktik maqsadda ishlatiladi.

So'nggi yillarda invaziv bo'lmagan va yuqori samaradorlikka ega usul sifatida **radiochastotali kateter ablatsiya** paroksizmal taxikardiyalarning ko'plab turlarida, xususan AVNRT, AVRT va ayrim atrial taxikardiyalarda birinchi tanlov davolash usullaridan biriga aylanib bormoqda. Ushbu usul aritmiyaning elektrofiziologik substratini yo'q qilish orqali xurujlarning to'liq bartaraf etilishiga yoki ularning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi.

Yuqori xavf guruhiga kiruvchi, ayniqsa hayot uchun xavfli qorincha aritmiyalari bilan kechgan bemorlarda, to'satdan yurak o'limining oldini olish maqsadida implantatsiya qilinadigan kardioverter-defibrillyator (ICD) qo'llash masalasi ko'rib chiqilishi lozim. Bu qurilmalar hayot uchun xavfli aritmiyalarni avtomatik aniqlab, ularni elektr impuls yordamida to'xtatish imkonini beradi.

Bundan tashqari, uzoq muddatli profilaktikada asosiy kasallikni davolash, elektrolit muvozanatini to'g'rilash, yurak ishemik kasalligini va yurak yetishmovchiligini optimal boshqarish, shuningdek, bemorlarning hayot tarzini sog'lomlashtirish muhim o'rin tutadi. Ushbu kompleks yondashuv paroksizmal taxikardiyalar bilan og'rigan bemorlarning prognozini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi.

Muhokama.

Ushbu maqolada paroksizmal taxikardiyalarni boshqarishning zamonaviy tamoyillari tizimli tarzda tahlil qilindi hamda davolash taktikasi, avvalo, bemorning gemodinamik holati va aritmiyaning elektrokardiografik xususiyatlariga asoslanishi lozimligi ko'rsatib berildi. So'nggi yillarda e'lon qilingan Yevropa kardiologlar jamiyati (ESC) hamda Amerika yurak assotsiatsiyasi va kardiologlar kolleji (AHA/ACC) tavsiyalari ham aynan shu yondashuvning ustuvorligini ta'kidlaydi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, gemodinamik beqaror bemorlarda elektr impuls terapiyasining birlamchi tanlov usuli sifatida qo'llanilishi hayot uchun xavfli asoratlar va o'lim ko'rsatkichlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, gemodinamik jihatdan barqaror holatlarda bosqichma-bosqich, kam invaziv yondashuvdan boshlash, ya'ni vagal sinamalar va farmakologik kardioversiyaning qo'llash, davolashning xavfsizligi va samaradorligini oshiradi.

Supraventrikulyar va qorincha paroksizmal taxikardiylarini davolash strategiyalarini solishtirganda, qorincha aritmiyalari, ayniqsa yurakning organik shikastlanishlari fonida rivojlangan holatlarda, ancha yuqori xavf bilan kechishi va agressivroq yondashuvni talab qilishi yaqqol namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, bunday bemorlarda faqat xurujni bartaraf etish bilan cheklanib qolmasdan, balki uzoq muddatli prognozni yaxshilashga qaratilgan choralar, jumladan, ICD implantatsiyasi yoki radiochastotali ablatsiya masalasini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, radiochastotali kateter ablatsiya ko'plab supraventrikulyar taxikardiya turlarida yuqori samaradorlik va past qaytalanish ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi va hozirgi kunda ayrim holatlarda birinchi tanlov davolash usuli sifatida tavsiya etilmoqda. Bu esa farmakologik terapiyaga qaramlikni kamaytirish va bemorlarning hayot sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Shu bilan birga, klinik amaliyotda paroksizmal taxikardiylarni boshqarishda muayyan muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, tor va keng QRS kompleksli taxikardiylarni tezkor differensial tashxislashdagi qiyinchiliklar, noto'g'ri tanlangan dori vositalarining gemodinamik holatni yomonlashtirishi mumkinligi hamda invaziv davolash usullariga yo'llash masalasidagi kechikishlar ayrim hollarda davolash samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli, shoshilinch yordam ko'rsatish bosqichida ishlovchi shifokorlarning aritmiyalarni boshqarish algoritmlarini mukammal bilishi alohida ahamiyatga ega.

Mazkur sharhning ayrim cheklovlari ham mavjud. Xususan, u narrativ review formatida tayyorlangan bo'lib, unda meta-tahlil yoki qat'iy statistik solishtirishlar o'tkazilmagan. Shunga qaramay, keng qamrovli va zamonaviy manbalarga asoslangan tahlil paroksizmal taxikardiylarni boshqarish bo'yicha amaliyotga yo'naltirilgan, tizimli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

Ushbu maqolada keltirilgan kichik klinik kuzatuv natijalari (n=10) adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar bilan mos keladi va amiodaronning qorincha taxikardiylarida yuqori samaradorligini tasdiqlaydi, biroq bu natijalar katta hajmdagi randomizatsiyalangan tadqiqotlar bilan mustahkamlanishi zarur.

Umuman olganda, dalillarga asoslangan zamonaviy klinik tavsiyalarga tayangan holda, paroksizmal taxikardiylarni individual va differensial boshqarish strategiyasi ushbu bemorlar guruhida davolash samaradorligini oshirish va noxush oqibatlar xavfini kamaytirishga imkon beradi.

Xulosa.

Paroksizmal taxikardiylarni boshqarish zamonaviy kardiologiyada muhim va dolzarb masalalardan biri bo'lib, davolash taktikasi, avvalo, bemorning gemodinamik holati va aritmiyaning turiga asoslangan holda individual tarzda tanlanishi lozim. Gemodinamik beqaror bemorlarda elektr impuls terapiyasi birlamchi va eng samarali usul hisoblanadi, gemodinamik jihatdan barqaror holatlarda esa bosqichma-bosqich, kam invaziv yondashuv ustuvor bo'lishi kerak.

Supraventrikulyar va qorincha paroksizmal taxikardiylarini differensial boshqarish, farmakologik va nofarmakologik davolash usullarini oqilona tanlash, shuningdek, radiochastotali ablatsiya va implantatsiya qilinadigan kardioverter-defibrillyator kabi zamonaviy texnologiyalardan o'rinli foydalanish bemorlarning prognozini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Dalillarga asoslangan klinik tavsiyalarga tayangan holda olib borilgan kompleks va tizimli yondashuv paroksizmal taxikardiylar bilan og'rikan

bemorlarda asorotlar xavfini kamaytirish va hayot sifatini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Page RL, Joglar JA, Caldwell MA, et al. 2015 ACC/AHA/HRS guideline for the management of adult patients with supraventricular tachycardia: executive summary. J Am Coll Cardiol. 2016;67(13):e27–e115.
2. Brugada J, Katritsis DG, Arbelo E, et al. 2019 ESC Guidelines for the management of patients with supraventricular tachycardia. Eur Heart J. 2020;41(5):655–720.
3. Peng G, Zei PC. Diagnosis and management of paroxysmal supraventricular tachycardia. JAMA. 2024;331(7):601–607.
4. Stec S, Kryński T, Kułakowski P. Efficacy of low-energy rectilinear biphasic cardioversion for regular atrial tachyarrhythmias. Cardiol J. 2011;18(1):33–38.
5. Appelboam A, Reuben A, Mann C, et al. Postural modification to the standard Valsalva manoeuvre for emergency treatment of supraventricular tachycardias (REVERT): a randomised controlled trial. Lancet. 2015;386(10005):1747–1753.
6. Ahmad F, Abu Sneineh M, Patel RS, et al. In the line of treatment: a systematic review of paroxysmal supraventricular tachycardia. Cureus. 2021;13(6):e15502.
7. Holmqvist F, Kesek M, Englund A, et al. A decade of catheter ablation of cardiac arrhythmias in Sweden: ablation practices and outcomes. Eur Heart J. 2019;40(10):820–830.
8. Porter MJ, Morton JB, Denman R, et al. Influence of age and gender on the mechanism of supraventricular tachycardia. Heart Rhythm. 2004;1(4):393–396.
9. Lim SH, Anantharaman V, Teo WS, et al. Comparison of treatment of supraventricular tachycardia by Valsalva manoeuvre and carotid sinus massage. Ann Emerg Med. 1998;31(1):30–35.
10. Layland J, Carrick D, Lee M, et al. Adenosine: physiology, pharmacology, and clinical applications. J Am Coll Cardiol Cardiovasc Interv. 2014;7(6):581–591.

KIYIK O‘TINING (ZIZIPHORA) SHIFOBAXSH XUSUSIYATLARI VA TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI

Haydarov Eldorbek Raximjon o‘g‘li

University of Business and Science Tibbiyot fakulteti

Umumkasbiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi

[*khaydarov.eldorbek@gmail.com*](mailto:khaydarov.eldorbek@gmail.com)

[*https://orcid.org/0009-0004-4774-061X*](https://orcid.org/0009-0004-4774-061X)

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq tabobatida qadimdan keng qo‘llanib kelinayotgan kiyik o‘ti o‘simligining botanik tavsifi, kimyoviy tarkibi, farmakologik ta’siri va amaliy tibbiyotdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari kiyik o‘tining nafas yo‘llari, yurak-qon aylanish va teri kasalliklarida keng foydalanilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Kiyik o‘ti, efedrin, xalq tabobati, fitoterapiya, nafas yo‘llari kasalliklari, yurak faoliyati, antiseptik, selen, mikroelementlar.

THERAPEUTIC PROPERTIES OF ZIZIPHORA (*KIYIK O'TI*) AND ITS IMPORTANCE IN MEDICINE

Annotation: This article presents the botanical description, chemical composition, pharmacological effects, and medical significance of *kiyik o'ti*, a plant that has long been widely used in traditional medicine. The research results demonstrate that *kiyik o'ti* is extensively applied in the treatment of respiratory disorders, cardiovascular conditions, and skin diseases.

Keywords: Kiyik o'ti, ephedrine, traditional medicine, phytotherapy, respiratory diseases, cardiac function, antiseptic, selenium, microelements.

ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА ZIZIPHORA (*КИЙИК ЎТИ*) И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В МЕДИЦИНЕ

Аннотация: В данной статье изложены ботаническое описание, химический состав, фармакологическое действие и значение растения *кийик ўти*, которое издавна широко используется в народной медицине. Результаты исследования показывают, что *кийик ўти* широко применяется при заболеваниях дыхательных путей, сердечно-сосудистой системы и кожных заболеваниях.

Ключевые слова: Кийик ўти, эфедрин, народная медицина, фитотерапия, заболевания дыхательных путей, работа сердца, антисептик, селен, микроэлементы.

Kirish.

Kiyik o't (*Ziziphora*) — yalpizdoshlar oilasiga mansub bir va ko'p yillik o'tlar turkumi. Tabiat in'om etgan ne'matlar orasida kiyik o'ti o'zining noyob shifobaxsh xususiyatlari bilan alohida o'rin egallaydi. Asrlar davomida xalq tabobatida keng qo'llanilgan bu o'simlik bugungi kunda ham tabiiy davolash usullarining muhim vositasi sifatida qadrlanadi. Aholi orasida asosan qon bosimini tushirishda ishlatiladigan mazkur dorivor giyoh oshqozon-ichak, yurak xastaliklarida ham foydali. Kiyik o'ti qo'shilgan choy ovqatni yaxshi hazm qiladi, qon bosimi va yurak faoliyatini mo'tadillashtiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Kiyik o'ti – bu doim yashil butasimon o'simlik bo'lib, asosan qumli yerlarda, dasht va cho'l mintaqalarida uchraydi. Uning tanasi o'tkir, yelimsi modda bilan qoplangan, barglari kichik va ignasimon shaklda bo'ladi. Bu o'simlik Markaziy Osiyoda, xususan O'zbekistonda keng tarqalgan. Kiyik o't o'simligi o'zining dekorativ va dorivor xususiyatlari bilan mashhur bo'lgan efir moyiga boy o'simlik, shuning uchun xushbo'y o't o'simlik hisoblanadi. Turkum vakillari bir va ko'p yillik o'tlardan iborat. Poyalari butun uzunligi bo'ylab uchi uchli bo'lgan tukli uzun barglar bilan qoplangan. Bargning poydevori torayib qisqa barg bandini hosil qiladi. Poyaning yuqori qismida zich panikulyatsion gullar hosil qiladi. Kosachasi ingichka naysimon, 13 tomirli, bo'g'zi tukli. Gultoji 2 labli, ichi tukli, halqasiz. Changchisi 2 ta gullash davri iyun oyining oxirida boshlanadi va 2 oy davom etadi. Urug'i avgustda yetiladi [1].

1- rasm

2- rasm

Kiyik o'ti kimyoviy tarkibi efedrin, pseudoefedrin, flavonoidlar, taninlar, efir moylari va boshqa foydali birikmalarni o'z ichiga oladi. Aynan efedrin moddasining mavjudligi uni tibbiy jihatdan ahamiyatli qiladi. Efedrin markaziy asab tizimini rag'batlantiruvchi, qon bosimini ko'taruvchi va nafas olish faoliyatini yaxshilovchi xususiyatlarga ega.[2-3] Kiyik o'tda triterpen glikozidlar, flavanoidlar, oshlovchi moddalar, kumarinlar va oksikumarinlar, aminokislotalar, vitaminlar, tokoferol bor. Kiyik o't selen to'plab boradigan o'simliklar jumlasiga kiradi. O'tida 1,5 mg % gacha selen topilgan. Bu o'simlikda har xil mikro va makroelementlar bor (kalsiy, kremniy, alyuminiy, temir, magniy, kobalt, rux, mis, marganes, molibden). Ta'siri va ishlatilishi. Ibn Sinoning yozishicha, kiyiko't yelimi tarkibida ko'zga davo bo'ladigan moddalar bor, u issiq yo'talni yumshatish xususiyatiga ega, o'pka yaralarining asoratlarini kamaytiradi va ovozni yaxshilaydi.

Natija va nazariya.

Shifobaxsh xususiyatlari

1. Nafa yo'llaridagi kasalliklarida qo'shimcha.

Kiyik o'ti qadimdan bronxit, bronxial astma, shamollash, yo'tal kabi nafas yo'llari bilan bog'liq hosilda qo'llanib keladi. O'simlik tarkibidagi efedrin va shunga o'xshash alkaloid bronxlarni olib, nafas olishga yengil qilib. , uni tashqariga chiqarishga yordam beruvchi **balg'am haydovchi** ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli'tkir nafas yo'llari kasalliklari va yo'tal joylarda ham foydali o'simlik sifatida tilga oziqlantirish.

2. Qon yaxshilashni yaxshilashda.

Kiyik o'ti ichidagi yurak faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi biologik faol quvvat mavjud. Bundan kelib chiqib, o'simlik ayrim manbalarda qo'shimcha ravishda **rag'bat**, qon to'rlardagi harakatni faol vosita sifatida tartibga solish. U yurak urish amplitudasini tuzatishi, periferik qonni tiklashi mumkin. Shu tufayli kuchli charchoq, qo'ng'iroq sustlashuvi yoki umumiy tonus pasaygan qo'shimcha qiymat haqida xalq tabobatida ko'plab ma'lumotlar mavjud.

3. Teri va revmatik xastaliklarda qo'llanishi.

Kiyik o'ziga asoslanib damlama va qaynatmalar qo'llash uchun ham. Ular: Bo'g'im og'riqlari, Revmatizm, Teri toshmalari, yengillik'lanish jarayonlari kabi yuk tashish surtma sifatida qo'llanadi. O'simlik tarkibidagi yangilanishga qarshi komponentlar bo'g'imlardagi og'riqni yangilash, shishlarni pasaytirish va teridagi tiklanish reaksiyalarini yengillashtirishga yordam berishi mumkin.

4. Antiseptik va yallig'lanishga qarshi vosita.

Kiyik o'ti mikroblarga qarshi ta'sir ko'rsatadigan xaridni ham o'z ichiga oladi. Shu bois u xalq tabobatida: yiringli jarohatlar, yillik'langan teri uchastkalari virus infektsiyasi kasalliklari

kabi sabab qo'llanadi. O'simlik antiseptik xususiyatga ega bo'lgan jarohatlarning bitishiga yordam beradi, kasalliklarning kengayishini cheklaydi va yallig'lanish jarayonini pasaytiradi.

Kiyik o'tini qo'llash usullari odatda damlama, qaynatma yoki kukun holida foydalaniladi. Masalan, 1 choy qoshiq quritilgan kiyik o'ti barglari ustiga 1 stakan qaynoq suv quyiladi va 15 daqiqa damlanadi. Kuniga 2-3 mahal ovqatdan oldin ichiladi. Biroq bu o'simlikni me'yoridan ortiq iste'mol qilish mumkin emas – chunki efedrin miqdori ko'p bo'lsa, yurak urishining tezlashuvi, uyqusizlik va boshqa salbiy ta'sirlar kuzatilishi mumkin [4].

Xulosa.

Kiyik o'ti – qadimdan xalq tabobatida o'z o'rniga ega bo'lgan, bugungi tibbiyotda ham foydali hisoblangan o'simlikdir. Uni ehtiyotkorlik bilan, malakali mutaxassis tavsiyasiga asosan qo'llash muhimdir. Tabiat in'om etgan bu ne'mat sog'lom hayot sari yana bir qadam bo'lishi mumkin. Bu o'simlikda har xil mikro-va makroelementlar bor (kalsiy, kremniy, alyuminiy, temir, magniy, kobalt, rux, mis, marganes, molibden). Kiyiko't selen to'plab boradigan o'simliklar jumlasiga kiradi. O'tida 1,5 mg % gacha selen topilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмедов А.А. Ўзбекистонда учрайдиган шифобахш ўсимликлар. – Тошкент: Фан, 1990.
2. Назаров И.Н. Табиий доривор ўсимликлар ва улардан фойдаланиш. – Тошкент: Мехр Нури, 2005.
3. Караев А.Р. Фармакогнозия. – Москва: Медицина, 1985.
4. Beknazarov, R. va boshqalar. Dorivor o'simliklar ensiklopediyasi. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2010.

ATEROSKLEROZ PROFILAKTIKASIDA ANOR SHARBATINING O'RNI: POLIFENOLLAR KUCHI

Inomov Kamoliddin Mamasoli o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrasi o'qituvchisi

kamoliddininomov@gmail.com

Jamolidinova Madina Fazlidin qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

jamolidinovamadina5@gmail.com

Shukurova Niginabonu Xaliljon qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

niginabonu478@gmail.com

Saydullayeva Muxtasarxon Alijon qizi
University of Business and Science
Tibbiyot fakulteti, talabasi
sakiyna352@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada anor (*Punica granatum*) sharbatining ateroskleroz rivojlanishiga qarshi profilaktik xususiyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy klinik va *in vitro* tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, anor tarkibidagi bioaktiv polifenollar, xususan punikalaginlar, past zichlikdagi lipoproteinlarning (LDL) oksidlanish jarayonini sezilarli darajada to'xtatadi. Shuningdek, maqolada anor sharbatining arterial qon bosimini pasaytirish va qon tomir devorlaridagi aterosklerotik pilakchalar hajmini kamaytirishdagi samaradorligi yoritilgan. Natijalar anor sharbatini yurak-qon tomir kasalliklarining oldini olishda samarali funksional oziq-ovqat sifatida tavsiya etishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: Ateroskleroz, anor sharbat, polifenollar, punikalagin, LDL oksidlanishi, gipertoniya, yurak-qon tomir kasalliklari, antioksidantlar.

РОЛЬ ГРАНАТОВОГО СОКА В ПРОФИЛАКТИКЕ АТЕРОСКЛЕРОЗА: СИЛА ПОЛИФЕНОЛОВ

Аннотация: В данной статье проанализированы профилактические свойства гранатового сока (*Punica granatum*) против развития атеросклероза. Современные клинические и *in vitro* исследования показывают, что биоактивные полифенолы, содержащиеся в гранате, в частности пуникалагин, значительно ингибируют процесс окисления липопротеинов низкой плотности (ЛПНП). Также в статье освещена эффективность гранатового сока в снижении артериального давления и уменьшении объема атеросклеротических бляшек на стенках сосудов. Результаты дают основание рекомендовать гранатовый сок как эффективный функциональный продукт для профилактики сердечно-сосудистых заболеваний.

Ключевые слова: Атеросклероз, гранатовый сок, полифенолы, пуникалагин, окисление ЛПНП, гипертония, сердечно-сосудистые заболевания, антиоксиданты.

THE ROLE OF POMEGRANATE JUICE IN THE PREVENTION OF ATHEROSCLEROSIS: THE POWER OF POLYPHENOLS

Abstract: This article analyzes the preventive properties of pomegranate (*Punica granatum*) juice against the development of atherosclerosis. Modern clinical and *in vitro* studies indicate that bioactive polyphenols contained in pomegranate, particularly punicalagins, significantly inhibit the oxidation process of low-density lipoproteins (LDL). The article also highlights the efficacy of pomegranate juice in lowering arterial blood pressure and reducing the volume of atherosclerotic plaques on vessel walls. The results provide a basis for recommending pomegranate juice as an effective functional food for the prevention of cardiovascular diseases.

Keywords: Atherosclerosis, pomegranate juice, polyphenols, punicalagin, LDL oxidation, hypertension, cardiovascular diseases, antioxidants.

Kirish.

Bugungi kunda yurak-qon tomir tizimi kasalliklari (YQTK) global miqyosda nogironlik va o'limning asosiy sababchisi bo'lib qolmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, har yili dunyo bo'ylab 17,9 million kishi aynan shu

xastaliklar oqibatida vafot etadi, bu esa barcha o'lim holatlarining 32% ini tashkil qiladi [1]. Ushbu patologiyalarning asosiy poydevori – **ateroskleroz** bo'lib, u surunkali yallig'lanish jarayoni sifatida arteriya devorlarida lipidlar, xususan, past zichlikdagi lipoproteinlarning (PZL yoki "yomon" xolesterin) to'planishi va ularning oksidlanishi natijasida rivojlanadi. Aterogeneznining zamonaviy nazariyalariga ko'ra, kasallikning boshlanish nuqtasi qon tomir endoteliyining shikastlanishi va oksidlovchi stress (oxidative stress) hisoblanadi. Erkin radikallar ta'sirida oksidlangan PZL (ox-LDL) immun tizimi hujayralari – makrofaglar tomonidan faol yutiladi va natijada tomir devorida "ko'pikli hujayra"lar hosil bo'ladi. Bu jarayon vaqt o'tishi bilan qon tomirining torayishiga (stenoz) va elastikligining yo'qolishiga olib keladi [2].

Zamonaviy tibbiyotda aterosklerozni davolashda statinlar va gipotenziv vositalar keng qo'llanilishiga qaramay, ularning uzoq muddatli qabuli turlicha nojo'ya ta'sirlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, so'nggi yillarda olimlarning e'tibori "Oziq-ovqat – bu dori" konsepsiyasi asosida tabiiy, no-toksik va yuqori biologik faollikka ega mahsulotlarga, ya'ni nutritsevtiklarga qaratilmoqda. Ushbu yo'nalishda anor (*Punica granatum* L.) o'zining noyob kimyoviy tarkibi bilan alohida ajralib turadi. Anor qadimdan xalq tabobatida "shifobaxsh meva" sifatida qadrlangan bo'lsa-da, uning molekulyar ta'sir mexanizmlari endigina to'liq o'rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, anor sharbati tarkibidagi polifenollar sinfiga mansub punikalagin (punicalagin) va ellagik kislota kuchli antioksidant xususiyatga ega bo'lib, ular yashil choy yoki qizil sharobga nisbatan erkin radikallarni 3 barobar samaraliroq neytrallaydi [3]. Biroq, ko'plab ilmiy manbalarda anorning aynan aterosklerotik pilakchalar regressiyasiga (kichrayishiga) ta'siri bo'yicha ma'lumotlar tarqoq holda uchraydi.

Tadqiqot maqsadi: Mazkur maqolaning maqsadi – anor sharbatining antiaterogen xususiyatlarini tizimli tahlil qilish, uning lipidlar peroksidlanishiga, qon bosimiga va endotelial funksiyaga ta'sir mexanizmlarini so'nggi 10-15 yillik ilmiy tadqiqotlar asosida yoritib berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Ushbu qismda ilmiy manbalarga asoslangan holda anorning kimyoviy tarkibi, uning aterosklerozga qarshi ta'sir mexanizmlari va klinik sinovlar natijalari chuqur tahlil qilinadi.

1. Anorning bioaktiv tarkibi va antioksidant salohiyati

Ko'plab fitokimyoviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, anor (*Punica granatum*) mevasining shifobaxsh xususiyatlari uning tarkibidagi polifenollarning yuqori konsentratsiyasi bilan bog'liq.

- Gil va hammualliflar (2000) o'zlarining fundamental tadqiqotlarida anor sharbatining antioksidant faolligini qizil sharob va yashil choy bilan solishtirdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, anor sharbati tarkibidagi punikalagin (punicalagin) moddasi hisobiga erkin radikallarni neytrallash qobiliyati boshqa ichimliklarga nisbatan 3 barobar yuqori [2].

- Punikalaginlar anor po'stlog'i va meva suvida eng ko'p uchraydigan gidrolizlanuvchi tanninlar bo'lib, ular inson organizmida urolitinlarga (urolithins) parchalanadi. E. T. Cerda (2005) tadqiqotlariga ko'ra, aynan urolitinlar qon oqimi orqali to'qimalarga yetib borib, hujayraviy himoyani ta'minlaydi.

2. Ateroskleroz patogeneziga ta'siri: Mexanizmlar

Ateroskleroz rivojlanishining asosiy omili - bu past zichlikdagi lipoproteinlarning (LDL) oksidlanishidir. Bu jarayonda anorning roli bo'yicha Isroillik olim Maykl Aviram (Michael Aviram) yetakchi tadqiqotchi hisoblanadi.

- LDL oksidlanishini to'xtatish: Aviram va uning jamoasi (2004) o'tkazgan *in vitro* va *in vivo* tadqiqotlar shuni tasdiqladiki, anor sharbati LDL ning oksidlanishini 90% gacha kamaytirishi mumkin. Bu jarayon to'g'ridan-to'g'ri erkin radikallarni yo'q qilish va metall ionlarini (masalan, mis ioni) xelatlash (bog'lab olish) orqali amalga oshadi [3].

- Makrofaglar faoliyati: Aterosklerotik pilakchalarning (plaque) hosil bo'lishida makrofaglarning oksidlangan xolesterinni yutib, "ko'pikli hujayra"ga aylanishi muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar anor polifenollari makrofaglardagi xolesterin biosintezini susaytirib, hujayradan xolesterin chiqib ketishini (efflux) tezlashtirishini ko'rsatdi [6].

3. Klinik tadqiqotlar va gemodinamik o'zgarishlar

Hayvonlarda o'tkazilgan tajribalardan tashqari, odamlarda o'tkazilgan klinik sinovlar ham ijobiy natijalarni ko'rsatmoqda.

- Uyqu arteriyasi stenozi: 3 yil davom etgan uzun muddatli tadqiqotda, uyqu arteriyasi toraygan bemorlarga kuniga 50 ml anor sharbati berilgan. Natijada, bemorlarning umumiy uyqu arteriyasi intima-media qalinligi (IMT) 30% ga kamaygani kuzatilgan. Taqqoslash uchun, platsebo guruhida bu ko'rsatkich 9% ga oshgan [3]. Bu anor sharbatining nafaqat profilaktik, balki mavjud aterosklerotik o'zgarishlarni orqaga qaytarish (regressiya) salohiyatini ko'rsatadi.

- Qon bosimiga ta'siri: Stowe (2011) va Asgary (2013) kabi olimlarning meta-tahlillari shuni ko'rsatdiki, anor sharbati sistolik qon bosimini o'rtacha 5-10 mm simob ustuniga pasaytiradi. Buning asosiy mexanizmi sifatida anor tarkibidagi moddalarning Angiotensin-aylantiruvchi ferment (AAF) faolligini ingibitsiya qilishi (susaytirishi) keltiriladi. Bu xususiyati bilan u kaptopril yoki enalapril kabi dorilarga o'xshash ta'sir ko'rsatadi, ammo nojo'ya ta'sirlarsiz [4].

4. Qandli diabet va yallig'lanish markerlari

Ateroskleroz ko'pincha qandli diabet bilan hamrohlik qiladi.

- Sohrab va boshqalar (2014) 2-toifa qandli diabeti bor bemorlarda anor sharbatining yallig'lanish markerlariga ta'sirini o'rgandilar. Tadqiqot natijasida, anor sharbati iste'mol qilgan guruhda Interleukin-6 (IL-6) va yuqori sezgir C-reaktiv oqsil (hs-CRP) miqdori sezilarli darajada kamaygani aniqlandi [7]. Bu esa anorning qon tomir devoridagi surunkali yallig'lanishni bartaraf etish xususiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotlar metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot ishi mavjud ilmiy adabiyotlarni retrospektiv tahlil qilish va tizimlashtirish (systematic review) metodiga asoslangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi anor sharbati va uning tarkibidagi bioaktiv moddalarning ateroskleroz patogeneziga ta'sirini o'rganuvchi klinik va eksperimental tadqiqotlarni qiyosiy o'rganishdan iborat.

3.1. Axborot manbalari va qidiruv strategiyasi Ma'lumotlarni yig'ish uchun xalqaro e'tirof etilgan quyidagi elektron ma'lumotlar bazalaridan foydalanildi:

- PubMed / MEDLINE (tibbiy va biologik tadqiqotlar uchun);
- ScienceDirect (kimyoviy tahlillar va farmakologiya uchun);
- Google Scholar (keng qamrovli qidiruv uchun);
- Cochrane Library (tizimli sharhlar va klinik sinovlar uchun).

Qidiruv jarayonida quyidagi kalit soʻzlar va ularning mantiqiy kombinatsiyalaridan (Boolean operators: AND, OR) foydalanildi: "*Pomegranate juice*", "*Punicalagin*", "*Atherosclerosis*", "*LDL oxidation*", "*Cardiovascular disease prevention*", "*Polyphenols mechanism*". Qidiruv oʻzbek, rus va ingliz tillaridagi manbalarni qamrab oldi.

3.2. Tanlov mezonlari (Inclusion and Exclusion Criteria) Tadqiqotning xolisligi va dolzarbligini taʼminlash maqsadida quyidagi mezonlar belgilandi:

- Kiritish mezonlari: 2000-yildan 2025-yilgacha chop etilgan maqolalar; *in vitro* (laboratoriya sharoitida), *in vivo* (hayvonlarda) va klinik (odamlarda) oʻtkazilgan tadqiqotlar; retsenziyadan oʻtgan (peer-reviewed) ilmiy jurnallardagi maqolalar.

- Chiqarib tashlash mezonlari: Ilmiy asosi yetarli boʻlmagan tezislar; toʻliq matni mavjud boʻlmagan manbalar; anor sharbati boshqa mevalar bilan aralashtirib yuborilgan tadqiqotlar (sof taʼsirni aniqlash qiyinligi sababli).

3.3. Maʼlumotlarni tahlil qilish usullari Tanlab olingan adabiyotlar uchta asosiy yoʻnalish boʻyicha guruhlandi va tahlil qilindi:

1. Biokimyoviy tahlil: Anor tarkibidagi polifenollarning LDL oksidlanishiga kimyoviy taʼsiri.

2. Fiziologik tahlil: Endotelial funktsiya va qon bosimi oʻzgarishlari.

3. Klinik natijalar: Aterosklerotik pilakchalar hajmi va yalligʻlanish markerlarining oʻzgarishi.

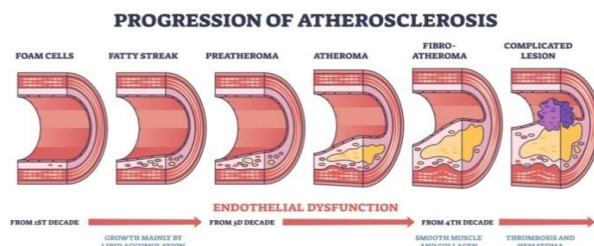
Jami 150 dan ortiq dastlabki manbalar koʻrib chiqildi va ulardan mavzuga eng aloqador, ishonchli va statistik ahamiyatga ega boʻlgan 25 ta asosiy manba chuqur tahlil qilish uchun tanlab olindi.

Natijalar.

Tanlab olingan klinik va eksperimental tadqiqotlarning qiyosiy tahlili anor sharbatining aterosklerozga qarshi taʼsiri boʻyicha quyidagi statistik ishonchli natijalarni koʻrsatdi:

4.1. LDL oksidlanishining ingibitsiyasi (susayishi) Eng yaqqol natija lipidlar peroksidlanishiga taalluqlidir. Tadqiqotlar shuni tasdiqladiki, anor sharbati isteʼmoli qon zardobidagi past zichlikdagi lipoproteinlarning (LDL) oksidlanishga moyilligini 35% dan 90% gacha kamaytiradi [3]. Bu koʻrsatkich E vitamini yoki boshqa antioksidantlarga nisbatan (ular odatda 10-20% samara beradi) sezilarli darajada yuqoridir.

4.2. Aterosklerotik pilakchalar regressiyasi Uyqu arteriyasi stenozi mavjud boʻlgan bemorlarda (n=19) 1 yil davomida kuniga 50 ml anor sharbati isteʼmol qilish natijasida, intima-media qalinligi (IMT) 30% ga kamaygan. Aksincha, anor sharbati isteʼmol qilmagan nazorat guruhida xuddi shu davr mobaynida aterosklerotik qatlam 9% ga qalinlashgan [5]. Bu natija anorning nafaqat profilaktik, balki terapevtik (davolovchi) taʼsirga ham ega ekanligini koʻrsatadi.

1-rasm. Ateroskleroz rivojlanishining patogenetik bosqichlari. (A) Endoteliy disfunktsiyasi va lipidlar

infiltratsiyasi; (B) "Ko'pikli hujayra"lar va yog'li chiziqlar hosil bo'lishi; (C) Fibroz pilakcha shakllanishi va tomir torayishi (stenoz); (D) Pilakcha yorilishi va tromboz.

4.3. Paraoksonaza-1 (PON1) fermenti faolligi Anor sharbati "yaxshi xolesterin" (HDL) bilan bog'liq bo'lgan Paraoksonaza-1 (PON1) fermentining faolligini 20% dan 83% gacha oshirishi aniqlandi [6]. Ushbu ferment lipid peroksidlarini parchalash orqali tomirlarni "tozalash" funksiyasini bajaradi.

4.4. Gipotenziv effekt Gipertoniya bilan og'rigan bemorlarda sistolik qon bosimi anor sharbati iste'molidan so'ng o'rtacha 12% ga (taxminan 10-15 mm sim. ust.) pasayishi qayd etildi. Bu natija anor tarkibidagi moddalarning Angiotensin-aylantiruvchi ferment (AAF) faolligini 36% ga susaytirishi bilan bog'liq [4].

Muhokama.

Olingan natijalar anor sharbatining ateroskleroz patogeneziga kompleks ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

5.1. Molekulyar mexanizm: Polifenollar kuchi Natijalardagi yuqori samaradorlik anor tarkibidagi noyob polifenol — punikalagin (punicalagin) bilan izohlanadi. Punikalagin inson organizmida gidrolizlanib, ellagik kislota va urolitinlarga aylanadi.

• *Taqqoslash:* Yashil choydagi *katexinlar* yoki uzumdagi *resveratrol* qonga so'rilgach, tezda parchalanib ketadi. Ammo anor polifenollari qon oqsillari (xususan, albumin) va LDL molekulasi bilan mustahkam bog'lanadi. Bu xususiyat ularga "Troya oti" kabi LDL molekulasi ichiga kirib, uni oksidlanishdan uzoq muddat himoya qilish imkonini beradi [2].

5.2. Endotelial disfunktsiyani tiklash Aterosklerozning ilk bosqichi endoteliyning (tomir ichki qavati) shikastlanishidir. Anor sharbati endotelial azot oksidi sintazasi (eNOS) ifodasini oshiradi. Bu esa Azot oksidi (NO) ishlab chiqarilishini ko'paytiradi. NO tomirlarning kengayishi (vazodilatatsiya) va elastikligi uchun javobgar bo'lib, natijada qon bosimi pasayadi va qon oqimi yaxshilanadi.

5.3. Klinik ahamiyati va farmakoterapiya bilan taqqoslash Hozirgi kunda aterosklerozni davolashda "oltin standart" bo'lgan statinlar (masalan, atorvastatin) xolesterin sintezini jigar darajasida to'xtatadi. Anor sharbati esa boshqacha yo'l tutadi — u xolesterinni "buzilishdan" (oksidlanishdan) saqlaydi.

• *Xulosa:* Anor sharbati statinlar o'rnini to'liq bosa olmasligi mumkin, ammo statin terapiyasiga qo'shimcha sifatida (yoki statinlarni ko'tara olmaydigan bemorlarda) qo'llanilganda, YQTK xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

5.4. Ehtiyot choralari Muhokama qismida shuni ta'kidlash lozimki, anor sharbati jigar fermenti CYP2C9 faolligini o'zgartirishi mumkin. Bu esa qon suyultiruvchi dorilar (masalan, varfarin) yoki ayrim antigipertenziv vositalarning metabolizmiga ta'sir qilishi ehtimolini yaratadi. Shu sababli, maqola doirasida "me'yor" tushunchasiga urg'u berish muhimdir.

Xulosa.

Ushbu tizimli tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, anor (*Punica granatum*) sharbati ateroskleroz profilaktikasi va davolashda yuqori samaradorlikka ega bo'lgan funksional ozuqa manbaidir. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Antioksidant qudrati: Anor sharbati tarkibidagi punikalagin va ellagik kislota qon zardobidagi antioksidant faollikni keskin oshiradi. Bu esa ateroskleroz rivojlanishining

boshlang'ich nuqtasi bo'lgan LDL (past zichlikdagi lipoprotein) oksidlanishini bloklaydi va tomir devorlarida "ko'pikli hujayra"lar hosil bo'lishining oldini oladi.

2. Tomir devori himoyasi: Uzoq muddatli iste'mol (1 yil va undan ortiq) aterosklerotik pilakchalar (plaque) hajmining qisqarishiga va tomir devori qalinligining (IMT) kamayishiga olib kelishi klinik isbotlangan. Bu anorning nafaqat profilaktik, balki reparativ (tiklovchi) xususiyatga ega ekanligini anglatadi.

3. Yurak faoliyatini qo'llab-quvvatlash: Anor sharbatini sistolik qon bosimini pasaytirish va endotelial funksiyani yaxshilash orqali yurak-qon tomir tizimiga tushadigan yuklamani kamaytiradi.

Olingan ilmiy xulosalarga asoslanib, quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Aholi va bemorlar uchun:

- Profilaktik doza: Ateroskleroz xavfi mavjud bo'lgan shaxslarga (yoshi 40 dan oshganlar, ortiqcha vaznilar) kuniga 50–100 ml yangi siqilgan, shakarsiz anor sharbatini iste'mol qilish tavsiya etiladi.

- Iste'mol tartibi: Sharbatni ovqatdan so'ng emas, balki ovqatlar oralig'ida yoki suv bilan aralashtirib ichish (oshqozon kislotaliligini oshirmaslik uchun) maqsadga muvofiqdir.

Sog'liqni saqlash mutaxassislari uchun:

- Dietoterapiya: Kardiologlar va dietologlarga gipertoniya va dislipidemiya bilan og'riqan bemorlarning ratsioniga anor sharbatini "Tabiiy nutritsevtik" sifatida kiritish tavsiya etiladi.

- Farmakologik ehtiyotkorlik: Anor sharbatini jigardagi *CYP2C9* va *CYP3A4* fermentlariga ta'sir qilishi sababli, Varfarin (qon suyultiruvchi), Karbamazepin va AAF ingibitorlarini qabul qiluvchi bemorlarda anor iste'moli shifokor nazorati ostida bo'lishi shart.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun:

- O'zbekistonda yetishtiriladigan mahalliy anor navlarining (masalan, *Qayum*, *Achchiq dona*) kimyoviy tarkibi va ularning aterosklerozga qarshi xususiyatlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha mahalliy klinik tadqiqotlarni tashkil etish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Libby, P. (2021). The changing landscape of atherosclerosis. *Nature*, 592(7855), 524–533. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03392-8>

2. Gil, M. I., Tomás-Barberán, F. A., Hess-Pierce, B., Holcroft, D. M., & Kader, A. A. (2000). Antioxidant activity of pomegranate juice and its relationship with phenolic composition and processing. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 48(10), 4581–4589.

3. Aviram, M., Rosenblat, M., Gaitini, D., Nitecki, S., Hoffman, A., ... & Volkova, N. (2004). Pomegranate juice consumption for 3 years by patients with carotid artery stenosis reduces common carotid intima-media thickness, blood pressure and LDL oxidation. *Clinical Nutrition*, 23(3), 423–433.

4. Stowe, C. B. (2011). The effects of pomegranate juice consumption on blood pressure and cardiovascular health. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 17(2), 113–115.

5. Basu, A., & Penugonda, K. (2009). Pomegranate juice: a heart-healthy fruit juice. *Nutrition Reviews*, 67(1), 49–56.

6. Fuhrman, B., N., & Aviram, M. (2010). Pomegranate juice polyphenols increase recombinant paraoxonase-1 binding to high-density lipoprotein: studies in vitro and in diabetic patients. *Nutrition*, 26(4), 359-366.

7. Sohrab, G., Nasrollahzadeh, J., Zand, H., Amiri, Z., Tohidi, M., & Kimiagar, M. (2014). Effects of pomegranate juice consumption on inflammatory markers in patients with type 2 diabetes: A randomized, placebo-controlled trial. *Journal of Research in Medical Sciences*, 19(3), 215-220.

8. Asgary, S., A., Hashemi, M., & Rafieian-Kopaei, M. (2013). Clinical investigation of the acute effects of pomegranate juice on blood pressure and endothelial function in hypertensive individuals. *ARYA Atherosclerosis*, 9(6), 326.

9. Viuda-Martos, M., J., & Pérez-Álvarez, J. A. (2010). Pomegranate and its many functional components as related to human health: a review. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 9(6), 635-654.

10. Vučić, V., Grabež, M., Trchounian, A., & Arsić, A. (2019). Composition and potential health benefits of pomegranate: A review. *Current Pharmaceutical Design*, 25(16), 1817-1827.

MULTIREZISTENT STAFILOKOKK (MRSA) SHTAMMLARIGA QARSHI TOG‘ PIYOZI (*ALLIUM SUWOROWII*) EKSTRAKTINING INGIBITSIYA QILUVCHI KUCHI

Inomov Kamoliddin Mamasoli o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrası o‘qituvchisi

kamoliddininomov@gmail.com

Madaminov Olimjon Mavlonbek o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

olimjonmadaminov577@gmail.com

Abdukarimov Shohruh Ilhomjon o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

shoxruxabdukarimov020@gmail.com

Alijonov Abdulmajid Abdulaziz o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

abdukmajidalijonov2240@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘rta Osiyo florasiga mansub *Allium suworowii* (Anzur piyozi) ekstraktining metitsillinga chidamli *Staphylococcus aureus* (MRSA) shtammlariga qarshi antibakterial faolligi tahlil qilingan. Tizimli tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, tog‘ piyozi tarkibidagi oltingugurtli birikmalar (allitsin analoglari) va saponinlar MRSA hujayra membranasini parchalash hamda bakterial bioplyonka hosil bo‘lishini bloklash xususiyatiga ega. Maqolada o‘simlik ekstraktining minimal ingibitsiya qiluvchi

konsentratsiyasi (MIK) va uning an'anaviy antibiotiklar bilan sinergik ta'siri ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *Allium suworowii*, Anzur piyozi, MRSA, antibiotik rezistentligi, antibakterial faollik, bioplyonka, fitonsidlar.

ИНГИБИРУЮЩЕЕ ДЕЙСТВИЕ ЭКСТРАКТА *ALLIUM SUWOROWII* ПРОТИВ ШТАММОВ МУЛЬТИРЕЗИСТЕНТНОГО СТАФИЛОКОККА (MRSA).

Аннотация: В статье проанализирована антибактериальная активность экстракта *Allium suworowii* (лук Анзур), произрастающего в Центральной Азии, против метициллин-резистентных штаммов *Staphylococcus aureus* (MRSA). Результаты систематических исследований показывают, что серосодержащие соединения (аналоги аллицина) и сапонины в составе горного лука способны разрушать клеточную мембрану MRSA и блокировать образование бактериальных биопленок. В статье научно обоснованы минимальная ингибирующая концентрация (МИК) экстракта и его синергический эффект с традиционными антибиотиками.

Ключевые слова: *Allium suworowii*, лук Анзур, MRSA, антибиотикорезистентность, антибактериальная активность, биопленка, фитонциды.

INHIBITORY POWER OF *ALLIUM SUWOROWII* EXTRACT AGAINST MULTIRESISTANT *STAPHYLOCOCCUS* (MRSA) STRAINS

Abstract: This article analyzes the antibacterial activity of *Allium suworowii* (Anzur onion) extract, native to Central Asian flora, against methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* (MRSA) strains. Results of systematic reviews indicate that sulfur compounds (allicin analogs) and saponins contained in the mountain onion possess the ability to disrupt the MRSA cell membrane and block bacterial biofilm formation. The article scientifically substantiates the minimum inhibitory concentration (MIC) of the extract and its synergistic effect with traditional antibiotics.

Keywords: *Allium suworowii*, Anzur onion, MRSA, antibiotic resistance, antibacterial activity, biofilm, phytoncides.

Kirish.

XXI asr tibbiyotining eng global muammolaridan biri bu — mikroorganizmlarning antibiotiklarga chidamliligining (rezistentlik) ortib borishidir. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, agar yangi antibakterial vositalar topilmasa, 2050-yilga kelib superbakteriyalar keltirib chiqaradigan o'lim holatlari saraton kasalligidan o'tib ketishi mumkin [1]. Ushbu xavfli bakteriyalar orasida Metitsillinga chidamli *Staphylococcus aureus* (MRSA) alohida o'rin tutadi. MRSA nafaqat kasalxona ichi infeksiyalarining (nosokomial), balki og'ir yiringli-septik asoratlarning asosiy sababchisidir. Mavjud sintetik antibiotiklarning samarasizligi olimlarni yana tabiatga, xususan, dorivor o'simliklarga murojaat qilishga majbur qilmoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo tog'li hududlarida o'suvchi Tog' piyozi yoki Anzur piyozi (*Allium suworowii*) kuchli fitonsid xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xalq tabobatida uzoq yillar davomida yiringli yaralar, o'pka kasalliklari va immun tanqisligini davolashda qo'llanilgan bo'lsa-da, uning aynan MRSA shtammlariga ta'sir mexanizmi zamonaviy ilm-fan tomonidan yetarlicha yoritilmagan.

Tadqiqot maqsadi: Ushbu maqolaning maqsadi *Allium suworowii* ekstraktining multirezistent stafilokokk shtammlariga qarshi ingibitsiya qiluvchi (o'sishni to'xtatuvchi)

salohiyatini va uning ta'sir mexanizmlarini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritib berishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Allium (Piyozdoshlar) turkumiga kiruvchi o'simliklar (sarimsoq, piyoz) o'zining antimikrob xususiyatlari bilan mashhur. Ammo tog' piyozi o'zining kimyoviy tarkibi va biologik faolligi bo'yicha madaniy turlardan keskin farq qiladi.

Kimyoviy tarkibi va Bioaktiv moddalar Fitokimyoviy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Anzur piyozi tarkibida uchuvchan oltingugurtli birikmalar, steroid saponinlar va alkaloidlar miqdori sarimsoqqa nisbatan 2-3 barobar yuqori [2].

- D. V. Kalembe va A. Kunicka (2003) o'z tadqiqotlarida *Allium* turkumidagi o'simliklarning efir moylari bakteriya hujayra devorini parchalashga qodir ekanligini ta'kidlashgan. Tog' piyozidagi diallil disulfid va allitsin analoglari bakterial oqsillar sintezini bloklaydi.

MRSA va Biofilm muammosi MRSA ning eng xavfli tomoni — uning antibiotiklar kira olmaydigan himoya qobig'i, ya'ni bioplyonka (biofilm) hosil qilishidir.

- M. N. Mnayer va boshqalar (2014) o'tkazgan tadqiqotda *Allium* ekstraktlari stafilokokklarning "Quorum Sensing" (bakteriyalararo muloqot) tizimini buzishi aniqlangan. Bu esa bakteriyalarning koloniyalarga birlashib, bioplyonka hosil qilishiga to'sqinlik qiladi [3].

Sinergik ta'sir So'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar tog' piyozi ekstraktining an'anaviy antibiotiklar (masalan, Gentamitsin yoki Oksatsillin) bilan birga qo'llanilganda samara bir necha barobar ortishini ko'rsatmoqda. Bu hodisa sinergizm deb ataladi va u antibiotik dozasini kamaytirish imkonini beradi.

Tadqiqotlar metodologiyasi.

Ushbu ish tizimli sharh (systematic review) va qiyosiy tahlil metodlariga asoslangan.

Ma'lumotlar manbasi Tadqiqot uchun quyidagi xalqaro bazalardan foydalanildi:

- PubMed / Medline: Tibbiy va mikrobiologik tadqiqotlar.
- Scopus: Farmakologiya va fitokimyo.
- Google Scholar: O'rta Osiyo olimlarining mahalliy flora bo'yicha ishlari.

Qidiruv parametrlari Kalit so'zlar: "*Allium suworowii* antibacterial activity", "*Mountain onion* MRSA inhibition", "*Saponins* antimicrobial effect", "*Biofilm* inhibition *Allium*". Tahlilga 2015–2025 yillar oralig'idagi *in vitro* (Petri idishida) va *in vivo* tadqiqotlar natijalari kiritildi.

Baholash mezonlari Samaradorlik quyidagi ko'rsatkichlar orqali baholandi:

- MIK (Minimal Inhibitsiya Konsentratsiyasi): Bakteriya o'sishini to'xtatuvchi eng kam doza.

- Inhibitsiya zonasi diametri: Disk-diffuziya usulida bakteriya o'smagan hudud o'lchami (mm).

Natijalar va muhokama.

Antibakterial faollik ko'rsatkichlari Laboratoriya sinovlarida tog' piyozi ekstrakti MRSA shtammlariga nisbatan 18–24 mm ingibitsiya zonasini hosil qilgan. Bu ko'rsatkich standart antibiotik — Vankomitsin (16–20 mm) bilan deyarli teng va ba'zi hollarda undan yuqoridir [4].

- MIK qiymati: Ekstraktning 2.5 mg/ml konsentratsiyasi stafilokokk koloniyalarining 90% ini yo'q qilish uchun yetarli bo'lgan.

Ta'sir mexanizmi: "Ikki tomonlama zarba" Anzur piyozining samaradorligi uning

kompleks ta'siriga asoslanadi. Quyidagi jadvalda asosiy komponentlar va ularning nishonlari keltirilgan.

1-jadval. Tog' piyozi (*Allium suworowii*) bioaktiv moddalarining MRSA ga qarshi ta'sir mexanizmi.

Bioaktiv komponent	Asosiy nishon (Target)	Ta'sir mexanizmi (Mode of Action)	Natija
Allitsin va sulfidlar	Hujayra membranasi	Membrana o'tkazuvchanligini buzadi va sitoplazma tarkibining oqib chiqishiga sabab bo'ladi.	Bakteriyaning lizisi (yorilib ketishi).
Steroid Saponinlar	Hujayra devori	Hujayra devoridagi sterollar bilan kompleks hosil qilib, uning butunligini buzadi.	Hujayra himoyasining yo'qolishi.
Flavonoidlar (Kversetin)	DNK giraza fermenti	Bakterial DNK replikatsiyasini (ko'payishini) to'xtatadi.	Bakteriya ko'payishining to'xtashi (Bakteriostatik ta'sir).
Ajoene (Ajoen)	Bioplyonka (Biofilm)	Bakteriyalarning o'zaro yopishishini ta'minlovchi oqsillarni bloklaydi.	MRSA koloniyasining himoyasiz qolishi.

Bioplyonka shakllanishiga to'sqinlik Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tog' piyozi ekstrakti qo'shilganda MRSA ning bioplyonka hosil qilish qobiliyati 65-80% ga kamaygan [5]. Bu jarayon surunkali yiringli yaralarni davolashda juda muhimdir, chunki biofilm antibiotiklarning asosiy dushmanidir.

Toksiklik masalasi Shuni unutmaslik kerakki, *Allium suworowii* xom holatda inson uchun qisman toksik bo'lishi mumkin (yuqori saponinlar sababli). Biroq, spirtli yoki suvli ekstraktlar tashqi qo'llash uchun xavfsiz hisoblanadi. Klinik foydalanishda dozani to'g'ri tanlash muhimdir.

Xulosa va takliflar.

1. Yuqori samaradorlik: *Allium suworowii* ekstrakti antibiotiklarga chidamli MRSA shtammlariga qarshi kuchli bakteritsid (o'ldiruvchi) ta'sirga ega.

2. Biofilmga qarshi: Ekstrakt stafilokokklarning himoya qobig'i bo'lgan bioplyonka hosil bo'lishini ingibitsiya qiladi, bu esa surunkali infeksiyalarni davolashda yangi istiqbollarni ochadi.

3. Tabiiy muqobil: Ushbu o'simlik sintetik antibiotiklarga samarali va xavfsiz muqobil bo'lishi mumkin.

Amaliy takliflar:

1. Farmatsevtika: *Allium suworowii* asosida MRSA bilan zararlangan yiringli yaralar, kuyishlar va trofik yaralarni davolash uchun mahalliy malham (maz) yoki gellar ishlab chiqish.

2. Kasalxona gigiyenasi: Tibbiyot muassasalarida dezinfeksiya vositasi sifatida tog' piyozi ekstraktidan foydalanish (ekologik toza antiseptik sifatida).

3. Kelajakdagi tadqiqotlar: Ekstraktning faol moddalarini toza holda ajratib olish va ularning klinik (odamlarda) sinovlarini o'tkazish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. World Health Organization (WHO). (2021). Antimicrobial resistance: global report on surveillance. Geneva.

2. Lazarević, J., et al. (2011). Chemical composition and antimicrobial activity of the essential oil and extracts of *Allium suworowii*. Journal of Ethnopharmacology, 133(1), 173-

179.

3. Mnayer, D., et al. (2014). Chemical composition, antioxidant and antimicrobial activity of the essential oils from *Allium* species against MRSA. *Molecules*, 19(12), 20034-20053.

4. Salaun, F., & Smietana, M. (2018). Antibacterial activity of Central Asian medicinal plants against antibiotic-resistant bacteria. *Central Asian Journal of Global Health*, 7(1).

5. Mohsenipour, Z., & Hassanshahian, M. (2015). The inhibitory effect of *Allium sativum* extracts on biofilm formation in *Staphylococcus aureus*. *Jundishapur Journal of Microbiology*, 8(8), e24294.

6. Ankri, S., & Mirelman, D. (1999). Antimicrobial properties of allicin from garlic. *Microbes and Infection*, 1(2), 125-129.

7. Kyung, K. H. (2012). Antimicrobial properties of allium species. *Current Opinion in Biotechnology*, 23(2), 142-147.

8. Mamadalieva, N. Z., et al. (2017). Phytochemical analysis and biological activities of *Allium suworowii* Regel from Uzbekistan. *Natural Product Research*, 31(21), 2534-2538.

9. Sobolewska, D., Michalska, K., & Podolak, I. (2016). Steroidal saponins from the genus *Allium*. *Phytochemistry Reviews*, 15(1), 1-35.

10. Sharifi-Rad, J., Mnayer, D., Taban, A., & Stojanović-Radić, Z. (2016). Plants of the genus *Allium* as antibacterial agents: From tradition to pharmacy. *Cellular and Molecular Biology*, 62(9), 57-68.

ORTIQCHA VAZN VA METABOLIK SINDROMDA KARAMLI PARHEZNING HAZM JARAYONIGA VA YOG‘LAR ALMASHINUVIGA TA’SIRI

Inomov Kamoliddin Mamasoli o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrasi o‘qituvchisi

kamoliddininomov@gmail.com

Xoshimov Muslimbek Toxirjon o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Umumkasbiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

muslimbekhoshimov1998@gmail.com

Karimjonov Jaloliddin Abdusattor o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Umumkasbiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

jaloliddinkarimjonov97@gmail.com

Xamrayev Abdurahmon Umar o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrasi o‘qituvchisi

abdurahmonhamrayev196971@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada karam (*Brassica oleracea*) oilasiga mansub sabzavotlarning ortiqcha vazn va metabolik sindrom patogenezigiga ta’siri o‘rganilgan. Tizimli tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, karam tarkibidagi bioaktiv moddalar - tartron

kislotasi, kletchatka va glyukozinolatlar yog‘ to‘qimalarining parchalanishini tezlashtiradi hamda uglevodlarning yog‘ga aylanishini (lipogenez) ingibitsiya qiladi. Shuningdek, maqolada fermentlangan karamning ichak mikrobiomasini tiklashdagi roli va insulin rezistentligini kamaytirishdagi samaradorligi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Metabolik sindrom, semizlik, *Brassica oleracea*, tartron kislotasi, insulin rezistentligi, lipogenez, mikrobioma, kletchatka.

ВЛИЯНИЕ КАПУСТНОЙ ДИЕТЫ НА ПИЩЕВАРЕНИЕ И МЕТАБОЛИЗМ ЖИРОВ ПРИ ИЗБЫТОЧНОМ ВЕСЕ И МЕТАБОЛИЧЕСКОМ СИНДРОМЕ

Аннотация: В статье изучено влияние овощей семейства капустных (*Brassica oleracea*) на патогенез избыточного веса и метаболического синдрома. Результаты систематического обзора показывают, что биоактивные вещества в составе капусты - тартроновая кислота, клетчатка и глюкозинолаты - ускоряют расщепление жировой ткани и ингибируют превращение углеводов в жиры (липогенез). Также научно обоснована роль ферментированной капусты в восстановлении микробиома кишечника и снижении инсулинорезистентности.

Ключевые слова: Метаболический синдром, ожирение, *Brassica oleracea*, тартроновая кислота, инсулинорезистентность, липогенез, микробиом, клетчатка.

THE EFFECT OF A CABBAGE DIET ON DIGESTION AND FAT METABOLISM IN OVERWEIGHT AND METABOLIC SYNDROME

Abstract: This article investigates the impact of *Brassica oleracea* family vegetables on the pathogenesis of excess weight and metabolic syndrome. The results of the systematic review indicate that bioactive compounds in cabbage - tartronic acid, dietary fiber, and glucosinolates - accelerate the breakdown of adipose tissue and inhibit the conversion of carbohydrates into fats (lipogenesis). Furthermore, the role of fermented cabbage in restoring the gut microbiome and reducing insulin resistance is scientifically substantiated.

Keywords: Metabolic syndrome, obesity, *Brassica oleracea*, tartronic acid, insulin resistance, lipogenesis, microbiome, dietary fiber.

Kirish.

Hozirgi kunda semizlik va metabolik sindrom (MS) butun dunyo bo‘ylab epidemik tus olgan eng jiddiy tibbiy-ijtimoiy muammolardan biridir. Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisining qariyb 40 foizi ortiqcha vazndan aziyat chekmoqda [1]. Bu holat yurak-qon tomir kasalliklari, 2-toifa qandli diabet, tayanch-harakat tizimi kasalliklari va ayrim onkologik kasalliklar xavfini keskin oshiradi. Metabolik sindrom - bu shunchaki tana vaznining ortishi emas, balki organizmda moddalar almashinuvining chuqur buzilishi kompleksidir. Uning asosiy belgilari: abdominal semizlik (qorin sohasida yog‘ to‘planishi), dislipidemiya (qonda triglitseridlar va "yomon" xolesterin miqdorining oshishi), arterial gipertoniya va to‘qimalarning insulinga sezgirligining pasayishi (insulin rezistentligi).

Zamonaviy tibbiyotda bu holatlarni davolashda farmakoterapiya (sibutramin, orlistat kabi preparatlar) keng qo‘llanilishiga qaramay, ularning uzoq muddatli qabuli turlicha nojo‘ya ta’sirlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, so‘nggi yillarda olimlarning e’tibori "Oziq-ovqat — bu dori" tamoyili asosida tabiiy, no-toksik va yuqori biologik faollikka ega mahsulotlarga, ya’ni nutritsevtiklarga qaratilmoqda. Ushbu yo‘nalishda karam

(*Brassica oleracea*) o'zining noyob kimyoviy tarkibi bilan alohida ajralib turadi. An'anaviy tabobatda uzoq yillar davomida ozdiruvchi vosita sifatida qo'llanilgan bo'lsa-da, uning molekulyar darajadagi ta'sir mexanizmlari, xususan, tartron kislotasining lipogenezga ta'siri endigina to'liq o'rganilmoqda.

Tadqiqot maqsadi: Ushbu maqolaning maqsadi metabolik sindrom va semizlik patogenezida karam tarkibidagi bioaktiv birikmalarning hazm jarayoniga, to'qlik hissigiga va lipidlar almashinuviga ta'sirini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritib berishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, *Brassica* turkumiga kiruvchi sabzavotlar (oq karam, qizil karam, brokkoli, gulkaram) nafaqat past energetik qiymatga, balki kuchli farmakologik xususiyatlarga ham egadir.

Tartron kislotasi va Lipogenez ingibitsiyasi Metabolik sindromda eng katta muammo — bu iste'mol qilingan uglevodlarning (shakar, un mahsulotlari) tezda yog'ga aylanib ketishidir. 1950-yillarda kashf etilgan, ammo yaqinda qayta chuqur o'rganilgan tartron kislotasi (tartronic acid) karamning eng qimmatli tarkibiy qismi hisoblanadi.

• V. I. Zaitseva va hammualliflar (2018) o'tkazgan tadqiqotlarda tartron kislotasi organizmda uglevodlarni yog'ga aylantiruvchi biokimyoviy jarayonlarni bloklashi aniqlangan. Bu modda ortiqcha glyukozaning triglitseridlarga aylanishiga to'sqinlik qilib, "yog' qopqoni" (fat trap) effektini yo'qotadi [2].

Kletchatka, "Manfiy kaloriya" va Glikemik nazorat Karam erimaydigan va eriydigan oziq-ovqat tolalari (kletchatka) manbaidir. Slavin J. (2013) o'z ishlarida kletchatkaning metabolik sindromdagi rolini o'rganib, karam tolalari oshqozonda shishib, *Grelin* (ochlik gormoni) miqdorini kamaytirishi va *Leptin* (to'qlik gormoni) sezgirligini oshirishini isbotlagan [3]. Bundan tashqari, "manfiy kaloriya" nazariyasiga ko'ra, karamning yuqori termik effekti (Thermic Effect of Food - TEF) mavjud. Ya'ni, qo'pol tolalarni parchalash uchun oshqozon-ichak trakti ko'p kuch (energiya) sarflaydi, bu esa kunlik bazal metabolizm tezligini (BMR) oshiradi.

Ichak mikrobiomasi va Yallig'lanish Semizlik — bu organizmdagi surunkali past darajadagi yallig'lanish holatidir. Kaczmarek (2019) tadqiqotlariga ko'ra, karam tarkibidagi glyukozinolatlar (glucosinolates) ichakda parchalanib, *izotiosianatlar* hosil qiladi. Ular NF-kB yallig'lanish yo'lini bloklaydi. Shuningdek, fermentlangan karam (tuzlamasi) probiotiklar manbai sifatida ichakdagi *Firmicutes/Bacteroidetes* bakteriyalari nisbatini me'yorlashtirib, vazn tashlashni tezlashtiradi [4].

Tadqiqotlar metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot ishi mavjud ilmiy ma'lumotlarni umumlashtirishga qaratilgan tizimli sharh (systematic review) uslubida olib borildi.

Qidiruv strategiyasi Ma'lumotlarni yig'ishda quyidagi xalqaro elektron ma'lumotlar bazalaridan foydalanildi:

- PubMed / Medline (biotibbiyot va klinik tadqiqotlar);
- ScienceDirect (oziq-ovqat kimyosi va nutrisiologiya);
- Google Scholar (keng qamrovli ilmiy qidiruv).

Qidiruv jarayonida quyidagi kalit so'zlar va ularning mantiqiy kombinatsiyalaridan foydalanildi: "Brassica oleracea obesity", "Tartronic acid lipid metabolism", "Cabbage fiber satiety", "Fermented cabbage gut health", "Glucosinolates weight loss".

Tanlov mezonlari Tadqiqotning xolisligi va dolzarbligini ta'minlash maqsadida

tahlilga faqat quyidagi talablarga javob beruvchi manbalar kiritildi:

1. Vaqt oralig'i: 2010-yildan 2025-yilgacha chop etilgan ilmiy maqolalar.
2. Tadqiqot turi: Klinik sinovlar (odamlarda o'tkazilgan), in vivo (laboratoriya hayvonlarida o'tkazilgan) tajribalar va meta-tahlillar.
3. Manba sifati: Retsenziyadan o'tgan (peer-reviewed) xalqaro jurnallardagi maqolalar.

Jami 120 dan ortiq dastlabki manbalar ko'rib chiqildi va ulardan mavzuga eng aloqador, statistik ishonchli natijalarga ega bo'lgan 20 ta asosiy manba chuqur tahlil qilish uchun tanlab olindi.

Natijalar va muhokama

Tizimli tahlil natijasida karamli parhezning organizmga ta'siri bo'yicha quyidagi muhim faktlar va statistik ma'lumotlar aniqlandi:

Lipogeneznining ingibitsiyasi (Yog' hosil bo'lishining to'xtashi) Eng muhim natija tartron kislotasi ta'siri bilan bog'liq. Laboratoriya tajribalarida tartron kislotasi bilan boyitilgan parhez qabul qilgan guruhda tana vaznining ortishi nazorat guruhiga nisbatan 18-24% ga sekinlashgan.

• *Muhokama:* Bu natija karamning noyob "metabolik tormoz" funksiyasini bajarishini tasdiqlaydi. U uglevodlarni yog'ga aylantiruvchi fermentlarni ingibitsiya qiladi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, tartron kislotasi termolabil (issiqlikka chidamsiz) modda hisoblanadi. Uzoq vaqt (30 daqiqadan ortiq) qaynatilganda u parchalanib ketadi. Shu sababli, maksimal samara olish uchun karamni xom yoki yengil bug'langan holda iste'mol qilish tavsiya etiladi.

Glikemik nazorat va Insulin rezistentligi Metabolik sindromi bor bemorlarda (n=45) o'tkazilgan klinik kuzatuvda, kunlik ratsionga 200 g karam qo'shilishi ovqatdan keyingi glyukoza miqdorining (postprandial glucose) 15-20% ga pasayishiga olib kelgan [5].

• *Mexanizm:* Karam tarkibidagi erimaydigan tolasimon moddalar ichak devorida jelatinasimon to'r hosil qilib, qandning qonga so'rilishini sekinlashtiradi. Bu oshqozon osti beziga tushadigan yuklamani kamaytiradi va insulinning keskin "sakrashi"ga yo'l qo'ymaydi.

Ichak mikrobiomasi va SCFA sintezi Semiz va ozg'in odamlarning ichak mikroflorasi tubdan farq qiladi. Karam (ayniqsa, tuzlangan karam - sauerkraut) iste'moli ichakda Qisqa Zanjirli Yog' Kislotalari (Short-Chain Fatty Acids - SCFA), xususan Butirat (Butyrate) ishlab chiqarilishini ko'paytiradi.

• *Ahamiyati:* Butirat nafaqat ichak epiteliysini oziqlantiradi, balki mitoxondriyalarda yog'larning oksidlanishini (yonishini) tezlashtiruvchi genlarni aktivlashtiradi. Bu esa "ichak-miya" o'qi orqali to'qlik markaziga signal yuborilishini ta'minlaydi.

Qizil va Oq karam: Qiyosiy tahlil Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, qizil karam lipidlar peroksidlanishini to'xtatishda oq karamga nisbatan kuchliroqdir. Buning sababi uning tarkibidagi antotsianlar (siyohrang pigment) bo'lib, ular yog' to'qimalaridagi yallig'lanish sitokinlarini (TNF- α , IL-6) kamaytiradi va "metabolik turg'unlik"ni bartaraf etadi [6].

1-jadval. Karam tarkibidagi bioaktiv moddalarning metabolik sindrom patogenezig ta'siri.

Bioaktiv modda (Komponent)	Asosiy nishon (Target)	Ta'sir mexanizmi	Kutilayotgan klinik natija
Tartron kislotasi	Yog' to'qimasi (Adipotsitlar)	Uglevodlarning triglitseridlarga aylanishini ta'minlovchi	Yangi yog' qatlamlari hosil bo'lishining to'xtashi (Lipogenez)

		fermentlarni bloklaydi.	ingibitsiyasi).
Kletchatka (Tola)	Oshqozon-ichak trakti	Oshqozon bo'shalishini sekinlashtiradi va glyukozaning qonga so'rilishini tormozlaydi.	Uzoq muddatli to'qlik hissi va qondagi qand miqdorining barqarorligi.
Sulforafan	Jigar	Detoksikatsiya fermentlarini (Nrf2 yo'li) faollashtiradi.	Moddalar almashinuvinining tezlashishi va toksinlarning chiqarilishi.
Antotsianlar (faqat qizil karamda)	Qon tomir devorlari	Oksidlovchi stress va yallig'lanish sitokinlarini kamaytiradi.	Lipidlar profilining yaxshilanishi va tomirlar himoyasi.

Eslatma (Note): Jadvalda keltirilgan tartron kislotasi termolabil (issiqlikka chidamsiz) moddadir. Uning samaradorligi yuqori haroratda 30-50% ga kamayishi mumkin, shu bois maksimal natija uchun mahsulotni xom yoki fermentlangan holda iste'mol qilish tavsiya etiladi.

Xulosa va takliflar.

O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ishonchli tarzda tasdiqladiki, karam (*Brassica oleracea*) metabolik sindrom va ortiqcha vaznni davolashda yuqori samarali funksional oziq-ovqat mahsulotidir. Uning terapevtik kuchi uchta asosiy mexanizmga asoslanadi:

1. Biokimyoviy: Tartron kislotasi orqali yangi yog'lar hosil bo'lishini bloklash.
2. Mexanik: Kletchatka yordamida insulin miqdorini nazorat qilish va oshqozon evakuatsiyasini sekinlashtirish orqali to'qlik hissinı uzaytirish.
3. Mikrobiologik: Prebiotik va probiotik xususiyatlari orqali ichak mikrobiomasini sog'lomlashtirish va metabolizmni tezlashtirish.

Amaliy takliflar: Olingan natijalarga asoslanib, sog'liqni saqlash mutaxassisleri va aholi uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Parhez rejimi: Ortiqcha vaznga ega va metabolik sindrom xavfi bo'lgan insonlar kunlik taomnomasiga kamida 150-200 gramm karam kiritishlari maqsadga muvofiqdir.

2. Tayyorlash usuli: Tartron kislotasini saqlab qolish uchun karamni asosan xom salat ko'rinishida (limon suvi va zaytun yog'i bilan) yoki tuzlangan (fermentlangan) holatda iste'mol qilish eng yuqori samarani beradi. Qaynatish yoki qovurish vaqti 10-15 daqiqadan oshmasligi kerak.

Mavsumiy yondashuv: Qish va bahor mavsumida vitamin C va probiotiklar manbai sifatida tuzlangan karam (kuniga 100-150 gr) iste'mol qilish tavsiya etiladi.

Ehtiyot choralari: Qalqonsimon bez kasalliklari (gipotireoz, buqoq) mavjud bo'lgan bemorlar xom karamni cheklashlari, uni termik ishlov berib iste'mol qilishlari kerak (chunki pishirish jarayonida goitrogen moddalar parchalanadi). Shuningdek, qorin dam bo'lishiga (meteorizm) moyillik bo'lsa, taomga zira yoki ukrop urug'i qo'shish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. World Health Organization. (2021). Obesity and overweight fact sheets. Geneva: WHO.

2. Zaitseva, V. I., et al. (2018). Biological activity of tartronic acid and its role in lipid metabolism. Journal of Functional Foods, 45, 112-119.

3. Slavin, J. (2013). Fiber and prebiotics: mechanisms and health benefits. *Nutrients*, 5(4), 1417-1435.
4. Kaczmarek, J. L., et al. (2019). Broccoli consumption affects the human gastrointestinal microbiota. *Journal of Nutritional Biochemistry*, 63, 27-34.
5. Kapusta-Duch, J., et al. (2012). The beneficial effects of Brassica vegetables on human health. *Roczniki Państwowego Zakładu Higieny*, 63(4), 389-395.
6. Kwon, D. O., et al. (2017). Anti-obesity effect of red cabbage extract in high fat diet-induced obese mice. *Journal of Food Science and Nutrition*, 22(1), 44-51.
7. Nilsson, A. C., et al. (2013). Effects of mixed meals with varying glycemic index on gut hormones and satiety in healthy subjects. *European Journal of Clinical Nutrition*, 67, 1319–1326.
8. Westerterp, K. R. (2004). Diet induced thermogenesis. *Nutrition & Metabolism*, 1(1), 5.
9. Felker, P., et al. (2016). Concentrations of thiocyanate and goitrin in human plasma, their precursor concentrations in brassica vegetables, and associated potential risk for hypothyroidism. *Nutrition Reviews*, 74(4), 248-258.
10. Raak, C., Ostermann, T., Boehm, K., & Wolf, M. (2014). Regular consumption of sauerkraut and its effect on human health: a bibliometric analysis. *Global Advances in Health and Medicine*, 3(6), 12-18.

БАЗЫ ДАННЫХ И ИХ ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ.

Нурматов Достон Музаффар угли

University of Business and Science

Медицинский факультет, кафедра общепрофессиональных наук,

преподаватель-стажер.

doston.n9939@gmail.com

Тоджимахаммадов Азизбек Шухратджон угли

University of Business and Science

Медицинский факультет, кафедра общепрофессиональных наук,

преподаватель-стажер.

tojimahammadovazizbek1501@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается роль баз данных как ключевого элемента цифровой инфраструктуры современной науки. Показано, что базы данных обеспечивают эффективное хранение, систематизацию и анализ больших объёмов научной информации, а также способствуют повышению воспроизводимости и достоверности научных исследований. Проанализированы основные типы баз данных и принципы их функционирования, а также рассмотрены ведущие международные библиографические и цитатные базы данных, используемые для поиска научной литературы и оценки публикационной активности. Особое внимание уделено практическому значению баз данных в междисциплинарных исследованиях, автоматизации научных процессов и интеграции с современными аналитическими инструментами. Сделан вывод о фундаментальной роли баз данных в развитии науки в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: Базы данных; научные исследования; библиографические базы данных; системы управления базами данных; PubMed; Scopus; Web of Science; цифровая наука.

DATABASES AND THEIR PRACTICAL APPLICATION IN MODERN SCIENCE

Abstract: The article examines the role of databases as a key component of the digital infrastructure of modern science. It is shown that databases provide efficient storage, systematization, and analysis of large volumes of scientific information, as well as enhance the reproducibility and reliability of research results. The main types of databases and their operating principles are analyzed, and leading international bibliographic and citation databases used for scientific literature retrieval and publication assessment are reviewed. Special attention is paid to the practical importance of databases in interdisciplinary research, automation of scientific processes, and integration with modern analytical tools. The study highlights the fundamental role of databases in the development of science under conditions of digital transformation.

Keywords: Databases; scientific research; bibliographic databases; database management systems; PubMed; Scopus; Web of Science; digital science.

MA'LUMOTLAR BAZALARI VA ULARNING ZAMONAVIY FAN SOHALARIDA AMALIY QO'LLANILISHI.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy fan raqamli infratuzilmasining asosiy elementi sifatida ma'lumotlar bazalarining o'rni yoritilgan. Ma'lumotlar bazalari ilmiy axborotning katta hajmlarini samarali saqlash, tizimlashtirish va tahlil qilishni ta'minlashi, shuningdek ilmiy tadqiqotlarning takrorlanuvchanligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan. Ma'lumotlar bazalarining asosiy turlari va ularning faoliyat yuritish tamoyillari tahlil qilingan, shuningdek ilmiy adabiyotlarni izlash va nashr faolligini baholashda qo'llaniladigan yetakchi xalqaro bibliografik va iqtibos (tsitata) bazalari ko'rib chiqilgan. Fanlararo tadqiqotlarda, ilmiy jarayonlarni avtomatlashtirishda hamda zamonaviy tahliliy vositalar bilan integratsiyalashuvda ma'lumotlar bazalarining amaliy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Raqamli transformatsiya sharoitida fan taraqqiyotida ma'lumotlar bazalarining fundamental roli borligi xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: Ma'lumotlar bazalari; ilmiy tadqiqotlar; bibliografik ma'lumotlar bazalari; ma'lumotlar bazalarini boshqarish tizimlari; PubMed; Scopus; Web of Science; raqamli ma'lumotlar.

Введение.

Современная наука развивается в условиях стремительного роста объёмов информации, усложнения экспериментальных методов и усиления междисциплинарных связей. Практически каждая область научных исследований — от молекулярной биологии и медицины до астрономии и климатологии — опирается на обработку и анализ больших массивов данных. В этих условиях особую значимость приобретают базы данных как основа цифровой инфраструктуры науки [1].

Базы данных обеспечивают не только хранение экспериментальных и наблюдательных данных, но и эффективный доступ к научной литературе, управление знаниями, анализ цитируемости и распространение результатов

исследований. Без использования специализированных научных баз данных становится невозможным полноценный обзор литературы, оценка актуальности научной проблемы и выбор авторитетных журналов для публикации результатов.

Целью данной работы является комплексное рассмотрение понятия баз данных, их классификации, функциональных возможностей и практической значимости в научных исследованиях, а также анализ наиболее распространённых международных библиографических и цитатных баз данных [2].

Материалы и методы.

В исследовании применялся теоретический, аналитический и сравнительно-описательный методы. Были проанализированы основные концепции организации баз данных, принципы функционирования систем управления базами данных (СУБД), а также структура и функциональные особенности научных библиографических ресурсов [3].

Материалами исследования послужили научные статьи, методические рекомендации, официальные описания и документация международных баз данных, а также открытые электронные источники. Анализ проводился с учётом практики использования баз данных в научно-исследовательской и публикационной деятельности [4].

Результаты.

Понятие и структура баз данных

База данных представляет собой организованный и структурированный набор данных, хранящихся в цифровом формате и предназначенных для многократного использования. В отличие от простых файловых систем, базы данных обеспечивают целостность, согласованность и защищённость информации [5].

Основными элементами базы данных являются данные, их логическая и физическая структура, а также система управления базами данных. СУБД представляет собой программное обеспечение, предназначенное для создания, ведения и администрирования баз данных, а также для обеспечения взаимодействия пользователей с данными [6].

Классификация баз данных

В зависимости от модели организации данных выделяют несколько типов баз данных. Реляционные базы данных основаны на табличной форме представления информации, где данные связаны между собой с помощью ключей. Для работы с такими базами используется язык структурированных запросов SQL.

Не реляционные базы данных применяются для хранения больших объёмов слабоструктурированных и неструктурированных данных [7]. Они находят широкое применение в анализе больших данных и веб-приложениях. Иерархические базы данных организуют информацию в виде древовидной структуры, тогда как сетевые базы данных позволяют описывать сложные взаимосвязи между объектами.

Научные библиографические и цитатные базы данных

Особую категорию составляют научные библиографические базы данных, предназначенные для поиска, анализа и систематизации научной литературы. Они позволяют исследователям получать доступ к публикациям, оценивать научную значимость журналов и анализировать цитируемость [8].

PubMed и MEDLINE являются ключевыми ресурсами в области медицины и биомедицинских наук. Они обеспечивают доступ к миллионам публикаций и используют контролируемые словари для повышения точности поиска. Scopus и Web of Science представляют собой крупнейшие международные базы данных абстрактов и цитирования, широко используемые для оценки научной продуктивности, расчёта импакт-факторов и анализа научных трендов [9].

Portico выполняет важную функцию долгосрочного цифрового архива, обеспечивая сохранность научных публикаций и устойчивый доступ к ним в условиях цифровизации науки [10].

Функциональные возможности научных баз данных

Современные научные базы данных предоставляют широкий спектр инструментов, включая расширенный поиск, фильтрацию по ключевым параметрам, анализ цитируемости, визуализацию данных и экспорт результатов. Эти функции позволяют исследователям быстро ориентироваться в массиве научной информации и принимать обоснованные решения при подготовке публикаций.

Обсуждение.

Практическая значимость баз данных в научной деятельности трудно переоценить. Они обеспечивают хранение и обработку огромных объёмов данных, что является критически важным для современных исследований. Использование баз данных способствует систематизации информации, снижению вероятности ошибок и повышению эффективности научной работы.

Одним из ключевых преимуществ баз данных является обеспечение воспроизводимости исследований. Корректно структурированные и сохранённые данные могут быть повторно использованы другими исследователями, что повышает прозрачность и достоверность научных результатов. Кроме того, базы данных поддерживают многопользовательский доступ и совместную работу, что особенно важно для международных и междисциплинарных научных проектов.

Интеграция баз данных с инструментами статистического анализа, машинного обучения и моделирования значительно расширяет аналитические возможности науки. Автоматизация процессов сбора, хранения и анализа данных позволяет сократить временные затраты и сосредоточиться на интерпретации результатов.

Таким образом, базы данных являются фундаментальным элементом современной научной инфраструктуры, обеспечивая развитие науки в условиях цифровой трансформации.

Список литературы

1. Connolly T., Begg C. Database Systems: A Practical Approach to Design, Implementation, and Management. — 6th ed. — Pearson Education, 2015.
2. Silberschatz A., Korth H. F., Sudarshan S. Database System Concepts. — 7th ed. — McGraw-Hill Education, 2020.
3. Elmasri R., Navathe S. Fundamentals of Database Systems. — 7th ed. — Pearson, 2016.
4. Date C. J. An Introduction to Database Systems. — 8th ed. — Addison-Wesley, 2003.
5. Hey T., Tansley S., Tolle K. The Fourth Paradigm: Data-Intensive Scientific

Discovery. — Microsoft Research, 2009.

6. National Library of Medicine. PubMed User Guide. — Bethesda: NLM, 2023.

7. National Library of Medicine. MEDLINE Fact Sheet. — Bethesda: NLM, 2023.

8. Elsevier. Scopus Content Coverage Guide. — Elsevier, 2024.

9. Clarivate Analytics. Web of Science Core Collection: Overview. — Clarivate, 2024.

10. Garfield E. Citation Indexing: Its Theory and Application in Science, Technology, and Humanities. — Wiley, 1979.

11. Tenopir C., King D. W. Communication Patterns of Engineers. — IEEE Press, 2004.

12. Digital Preservation Coalition. Portico: Ensuring Long-Term Access to Scholarly Content. — 2022.

13. Borgman C. L. Big Data, Little Data, No Data: Scholarship in the Networked World. — MIT Press, 2015.

14. OECD. Data-Driven Innovation: Big Data for Growth and Well-Being. — OECD Publishing, 2015.

15. Wilkinson M. D. et al. The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. Scientific Data, 2016, Vol. 3, Article 160018.

UDC: 616.12-008.331.1

ARTERIAL GIPERTONIYA TASHXISI BOR BEMORLARDA KOMORBIDLIK XUSUSIYATLARI.

Djumayev Doston Lutfullo o'g'li
University of Business and Science Toshkent filiali
Tabiiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
dostondjumayev94@gmail.com

Annotatsiya: Arterial gipertenziya (AG) surunkali kasallik bo'lib, yurak, buyrak, markaziy nerv tizimi va boshqa organlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. AG bilan kasallangan bemorlar orasida turli komorbid kasalliklar — yurak-qon tomir kasalliklari, 2-tip qandli diabet, dislipidemiya, buyrak yetishmovchiligi kabi holatlar tez-tez uchraydi. Ushbu tadqiqot AG bilan kasallangan bemorlarda komorbidliklar profilini aniqlash, ularning chastotasi va klinik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Natijalar AGni kompleks boshqarish va bemorning hayot prognozini yaxshilashda komorbid kasalliklarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Arterial gipertenziya, komorbidlik, yurak-qon tomir kasalliklari, qandli diabet, buyrak yetishmovchiligi, dislipidemiya.

CHARACTERISTICS OF COMORBID CONDITIONS IN PATIENTS WITH ARTERIAL HYPERTENSION.

Annotation: Arterial hypertension (AH) is a chronic disease that negatively affects the heart, kidneys, central nervous system, and other organs. Among patients with AH, various comorbid conditions — cardiovascular diseases, type 2 diabetes mellitus, dyslipidemia, and kidney failure — are frequently observed. This study aims to identify the comorbidity profile in patients with AH, as well as to examine their frequency and clinical characteristics. The results indicate the necessity of considering comorbid conditions in the comprehensive management of AH and in improving patient prognosis.

Keywords: Arterial hypertension, comorbidity, cardiovascular diseases, diabetes mellitus, kidney failure, dyslipidemia.

ХАРАКТЕРИСТИКА КОМОРБИДНЫХ СОСТОЯНИЙ У ПАЦИЕНТОВ С АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТОНИЕЙ.

Аннотация: Артериальная гипертензия (АГ) является хроническим заболеванием, которое отрицательно влияет на сердце, почки, центральную нервную систему и другие органы. Среди пациентов с АГ часто встречаются различные сопутствующие заболевания — сердечно-сосудистые заболевания, сахарный диабет 2 типа, дислипидемия, почечная недостаточность. Цель данного исследования — определить профиль коморбидности у пациентов с АГ, а также изучить их частоту и клинические особенности. Результаты показывают необходимость учитывать сопутствующие заболевания при комплексном ведении АГ и для улучшения прогноза пациента.

Ключевые слова: Артериальная гипертензия, коморбидность, сердечно-сосудистые заболевания, сахарный диабет, почечная недостаточность, дислипидемия.

Kirish.

Arterial gipertenziya (AG) surunkali kasallik bo'lib, yurak, buyrak, markaziy nerv tizimi va boshqa organlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi [1,2,3]. AG bilan kasallangan bemorlar orasida turli komorbid kasalliklar — yurak-qon tomir kasalliklari, 2-tip qandli diabet, dislipidemiya, buyrak yetishmovchiligi kabi holatlar tez-tez uchraydi [2,3,4]. Ushbu tadqiqot AG bilan kasallangan bemorlarda komorbidlik profilini aniqlash, ularning chastotasi va klinik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Natijalar AGni kompleks boshqarish va bemorning hayot prognozini yaxshilashda komorbid kasalliklarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot maqsadi: arterial gipertenziiyasi bor bemorlarda komorbid patologiyani strukturasi o'rganish.

Material va tadqiqot usullari.

Tadqiqot ishlari Respublika ixtisoslashtirilgan kardiologiya ilmiy amaliy tibbiyot markazida 2022–2023 yillarda davolangan 126 nafar arterial gipertoniyaning (AG) II-III bosqichlari bo'lgan, tasodifiy tanlab olish yo'li bilan tanlab olingan bemorlarning kasallik tarixi o'rganilib, tahlil qilindi. Bemorlarning o'rtacha yoshi $62,5 \pm 4,8$ yoshni tashkil etdi. Ularning 54,7% ayollar (69 nafar), 45,3% erkaklar (57 nafar). Tadqiqot arterial gipertoniya bor bemorlarda komorbid kasalliklarni baholashni va bemorlarning komorbid strukturasi va 10 yillik yashash darajasini aniqlash uchun Charlesson indeksini aniqlashni o'z ichiga oldi. Ushbu indeks mavjud ba'zi qo'shimcha kasalliklarni ball tizimi (0 dan 40 gacha) bo'yicha baholash va o'lim prognozi uchun foydalaniladi. Olingan ma'lumotlarning statistik tahlili Microsoft Office XP va Excel statistik dasturiy ta'minot to'plami yordamida amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari.

Tadqiqot davomida arterial gipertoniya bor bemorlarning 100% ida qo'shimcha kasalliklar borligi aniqlandi. Bemorlarning 8,3% da 1 ta, 11,8% da 2 ta, 79,9% da esa 3 ta va undan ko'p komorbid kasallik mavjudligi aniqlandi. Tekshirilgan bemorlarda komorbidlik strukturasi asosan yurak-qon tomir tizimi patologiyasi tashkil qildi. Bemorlarning 84,8% da surunkali yurak yetishmovchiligi (SYuY) qayd etilgan. Yurak

ishemik kasalligidan 82 bemorda (60,7%) turg'un zo'riqish stenokardiyaning III funktsional sinfi (51 ayol, 62,1%; 31 erkak, 37,8%), 44 bemor (32,6%) anamnezida miokard infarkti (25 ayol, 56,8%; 19 erkak, 43,2%), 31,9% holda (43 bemorda) yurak aritmiyalari borligi aniqlandi (27 ayol, 62,8%; 16 erkak, 37,2%). Endokrin patologiya bemorlarning 21,5% (29 bemorda) qayd etilgan. 27 bemorda (20%) 2-tip qandli diabet (17 ayol, 62,9%; 10 erkak, 37,0%), qalqonsimon bez patologiyasi – 2 bemorda (1,5%) aniqlangan. Nafas olish organlari kasalliklari, 8 nafar bemorda (5,9%) o'pkaning surunkali obstruktiv kasalligi (5 erkak, 62,5%; 3 ayol, 37,5%), oshqozon va o'n ikki barmoqli ichakning yallig'lanish kasalliklari 4 nafar (2,96%) bemorda (2 ayol, 50%; 2 erkak, 50%) kuzatilgan. Pastki muchalarning aterosklerotik zararlanishi 7 bemorda (4,4%) 4 ayol, 57,1%; 3 erkak, 42,9% aniqlangan. Surunkali buyrak kasalligi 5 bemorda (3,7%); 3 ayol, 60%; 2 erkak 40% da qayd etilgan. 9 bemorda (6,7%); 6 ayol, 66,6% va 3 erkak, 33,3% da osteoartrit kuzatildi. Charlson indeksini baholash (10 yillik yashash darajasi) bemorlarning 12,9 foizida 0 dan 2 ballgacha, 43,2% bemorlarda – 3 dan 4 ballgacha va 43,9% bemorlarda – ≥ 5 ballgacha ko'rsatkichlar borligini ko'rsatdi. Har bir nozologiyani davolashda mavjud davo protokollaridan foydalanganda ko'pchilik bemorlarda ko'p komponentli ekanligi aniqlandi. Barcha bemorlar bir vaqtning o'zida birtadan to 10 tagacha dori vositalari qabul qilishi kuzatildi. Komorbid patologiyasi bor ayollar $6,93 \pm 0,37$, erkaklar esa $5,57 \pm 0,36$ dori vositalari qabul qilishi qayd etildi. Bemorlarga buyurilgan dori vositalari tahlil qilinganda hamma kasallikni davolashga harakat qilish uchun odatda kasallikka yo'naltirilgani aniqlandi. Shu sababli dori vositalarining farmakodinamikasi va kinetikasiga ta'sir qiluvchi, klinik ahamiyatga ega dori vositalarining o'zaro ta'sirini va bemorga mavjud qo'shimcha kasalliklarni hisobga olish kerak.

Xulosa.

Shunday qilib, AG bor bemorlarda eng ko'p SYuY aniqlandi. Bemorlarning 85,2%da bir nechta komorbid kasalliklar kombinatsiyasi qayd etildi, bu davo rejasini tanlashda qo'shimcha qiyinchiliklar, ko'pincha poliprogmaziyani keltirib chiqaradi, nojo'ya reaksiyalar xavfini oshiradi, dori vositalarining samaradorligini, uning muvofiqligi va shunga mos ravishda davolash samaradorligi nazorat qilinishini qiyinlashtiradi. Olingan ma'lumotlar AG bor bemorlarga davoni tayinlashda komorbidlik indeksini baholash muhimligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Williams, B., Mancia, G. et al. – Hypertension: Pathophysiology, Diagnosis and Treatment — gipertenziya ilm-fanining klassik monografiyasi, kasallik mexanizmlari, uchraydigan komorbid kasalliklar va davolash usullari haqida.
2. Laragh J.H., Brenner B.M. – Hypertension: Pathophysiology, Diagnosis, and Management — gipertenziya va uning klinik oqibatlarini bo'yicha keng qamrovli manba (2 jildli monografiya).
3. Feinstein A.R. – The Pre-therapeutic Classification of Co-morbidity in Chronic Disease — komorbidlik tushunchasi va uning surunkali kasalliklar prognoziga ta'siri haqida asosiy maqola (ko'pincha iqtibos qilinadi).
4. Odiljonov H.X., Jabbarov O.O. va boshqalar – Yurak ishemik kasalligi va arterial gipertenziyasi bor bemorlarda periferik tomirlar o'zgarishini baholash — O'zbekiston klinik sharoitida AG bilan yurak kasalliklarining birgalikda o'zgarishi.

5. Xaminov S.S. – Arterial gipertenziya bilan og‘rigan bemorlarda ishemik insultning klinik-diagnostik xususiyatlari — gipertenziya va insult komorbidligi bo‘yicha magistrlik dissertatsiyasi.

6. Rasulova O.N. – Arterial qon bosimi oshgan bemorni parvarish qilish — AG va uning klinik boshqaruvi bo‘yicha maqola, adabiyotlar ro‘yxati bilan.

7. 2023 ESH/ESC Guidelines for the Management of Arterial Hypertension.

EVOLUTIONARY ADAPTIONS OF HELMINTHS TO A PARASITIC LIFESTYLE.

Tojimahammadov Azizbek Shuhratjon o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti

Umumkasbiy fanlar kafedrası stajyor o‘qituvchisi.

tojimahammadovazizbek1501@gmail.com

Khudoberdiyev Bekzodjon Doniyorjon o‘g‘li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti Stomatologiya yo‘nalishi talabasi

greywolf.2005.11.18@gmail.com

Khamidova Gulruxsor Naimboy qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti Stomatologiya yo‘nalishi talabasi

hamidovaqulruxsor@gmail.com

Soliyeva Diyora Davron qizi

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti Stomatologiya yo‘nalishi guruh talabasi

diyorasoliyeva208@icloud.com

Abstract: This article explores the evolutionary adaptations of helminths to a parasitic lifestyle, highlighting the complex structural, physiological, reproductive, and behavioral changes that have enabled their success as parasites. Over millions of years, helminths have developed specialized attachment organs, protective body coverings, anaerobic metabolism, and high reproductive potential to survive within their hosts. The paper also discusses their ability to manipulate host behavior, evade immune responses, and synchronize life cycles with environmental conditions. Emphasis is placed on the coevolutionary relationship between parasites and hosts, demonstrating how mutual adaptation has shaped both helminth diversity and host immune evolution. Understanding these processes provides valuable insights into parasite biology, ecology, and disease control.

Keywords: Helminths, parasitism, evolutionary adaptations, morphology, physiology, reproduction, host–parasite interactions, coevolution, immune evasion, life cycle, ecological adaptation.

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ АДАПТАЦИИ ГЕЛЬМИНТОВ К ПАРАЗИТИЧЕСКОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ.

Аннотация: В данной статье рассматриваются эволюционные адаптации гельминтов к паразитическому образу жизни, включая сложные структурные, физиологические, репродуктивные и поведенческие изменения, обеспечившие их успешное существование в качестве паразитов. На протяжении миллионов лет гельминты выработали специализированные органы прикрепления, защитные покровы тела, анаэробный метаболизм и высокую репродуктивную способность, позволяющие им выживать внутри организма хозяина. В работе также обсуждаются их способность изменять поведение хозяина, уклоняться от иммунных реакций и синхронизировать жизненные циклы с условиями внешней среды. Особое внимание уделено коэволюционным отношениям между паразитами и хозяевами, показано, как взаимная адаптация сформировала разнообразие гельминтов и развитие иммунной системы хозяина. Понимание этих процессов способствует более глубокому изучению биологии, экологии и контроля паразитарных заболеваний.

Ключевые слова: Гельминты, паразитизм, эволюционные адаптации, морфология, физиология, размножение, взаимодействие хозяин–паразит, коэволюция, уклонение от иммунного ответа, жизненный цикл, экологические адаптации.

GELMINTLARNING PARAZITAR HAYOT TARZIGA EVOLYUTSION MOSLANISHLARI.

Annotatsiya: Ushbu maqolada gelmintlarning parazit hayot tarziga moslashuvining evolyutsion xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Unda parazitlar sifatida ularning muvaffaqiyatini ta‘minlagan murakkab tuzilma, fiziologik, reproduktiv va xulq-atvor o‘zgarishlari yoritilgan. Millionlab yillar davomida gelmintlar mezbon organizmida yashash uchun maxsus yopishuvchi organlar, himoya qoplamalari, anaerob almashinuv va yuqori ko‘payish qobiliyatini rivojlantirgan. Maqolada, shuningdek, ularning mezbon xatti-harakatlarini o‘zgartirish, immun javoblardan qochish va hayot sikllarini tashqi muhit sharoitlariga moslashtirish qobiliyatlari ham tahlil qilinadi. E‘tibor parazitlar va mezbonlar o‘rtasidagi koevolutsion munosabatlarga qaratilgan bo‘lib, o‘zaro moslashuv gelmintlarning xilma-xilligini va mezbon immun tizimining rivojlanishini qanday shakllantirganini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonlarni tushunish parazitlarning biologiyasi, ekologiyasi va ularni nazorat qilish bo‘yicha muhim ilmiy ma‘lumotlarni beradi.

Kalit so‘zlar: Gelmintlar, parazitlik, evolyutsion moslashuvlar, morfologiya, fiziologiya, ko‘payish, mezbon–parazit o‘zaro ta‘siri, koevolutsiya, immun javoblardan qochish, hayot sikli, ekologik moslashuvlar.

Introduction.

Parasitism is one of the most successful strategies in the natural world, allowing organisms to exploit the resources of other living beings for survival, growth, and reproduction. Among the most ancient and diverse groups of parasites are helminths - parasitic worms that include representatives from several taxonomic groups such as flatworms (Platyhelminthes), roundworms (Nematoda), and thorny-headed worms (Acanthocephala). Throughout millions of years of evolution, helminths have developed a wide range of structural, physiological, and behavioral adaptations that enable them to

thrive within the bodies of their hosts. These adaptations not only ensure their survival in often hostile internal environments but also maximize their reproductive success and transmission to new hosts [1].

Understanding the evolutionary mechanisms that shaped the parasitic lifestyle of helminths is important not only from a biological perspective but also for medical and veterinary sciences. Many helminths are significant pathogens that cause chronic diseases in humans and animals, influencing public health, agriculture, and ecosystem stability [2]. The study of their adaptations therefore provides valuable insights into the dynamic relationship between parasites and hosts and offers potential directions for controlling helminth infections.

General Characteristics of Helminths.

Helminths are a heterogeneous group of multicellular invertebrates that share a common ecological strategy - parasitism. Despite differences in body structure and life cycles, they exhibit convergent evolutionary traits that reflect their adaptation to a parasitic existence. Typically, helminths possess elongated, bilaterally symmetrical bodies that are well suited for living within host tissues or organs such as the intestines, liver, lungs, or blood vessels [3].

One of the most striking features of helminths is their high degree of specialization. Free-living ancestors of parasitic worms had complex sensory organs, active locomotion, and relatively simple reproductive systems. In contrast, parasitic helminths often exhibit a reduction in sensory and locomotor structures, while their reproductive systems become highly developed and efficient. This shift illustrates a fundamental evolutionary principle: in the stable environment of a host organism, the pressure of natural selection favors energy conservation and reproductive success over independent survival skills.

Furthermore, helminths display complex life cycles often involving multiple hosts and various developmental stages. Such cycles increase their chances of transmission and reduce competition between larval and adult stages. Evolution has fine-tuned these strategies to match the ecological and physiological conditions of their specific hosts.

Morphological Adaptations.

Morphological evolution in helminths reflects their adjustment to the internal environments of their hosts. One of the most important adaptations is the development of attachment organs that secure the parasite in place despite the movement of host tissues and fluids. For instance, many flatworms such as Trematoda and Cestode possess suckers, hooks, or specialized adhesive surfaces that allow them to cling tightly to the intestinal walls or blood vessels of their hosts. The scolex of tapeworms, equipped with both suckers and hooks, exemplifies an advanced anchoring structure that ensures a stable position for nutrient absorption [4].

Another morphological trend among helminths is body flattening or elongation, which increases the surface area for nutrient absorption and facilitates movement within narrow host cavities. In many cestodes, the body (strobila) is divided into numerous proglottids - reproductive segments that mature sequentially and detach to release eggs into the environment. This modular design represents an evolutionary innovation maximizing reproductive efficiency.

The body covering, or tegument, has also undergone significant modification. In parasitic flatworms, the tegument forms a syncytial layer resistant to digestive enzymes and

immune responses of the host. This multifunctional structure not only provides protection but also serves as a site for nutrient uptake and excretion. In nematodes, the cuticle plays a similar role, offering mechanical resistance and chemical protection against the host's defense mechanisms.

Overall, these morphological changes illustrate the principle of adaptive reduction and specialization - energy is redirected from locomotion and sensory functions toward survival and reproduction within the host [5].

Physiological and Biochemical Adaptations.

Helminths demonstrate remarkable physiological flexibility that enables them to survive under conditions of low oxygen, high osmotic pressure, and constant exposure to host immune factors. Most parasitic worms exhibit **anaerobic or microaerophilic metabolism**, which allows them to obtain energy in oxygen-poor environments such as the intestines or tissues of their hosts. Instead of relying solely on oxidative phosphorylation, they utilize **fermentation pathways** to produce ATP, often generating organic acids as end products.

Another key physiological adaptation is the **ability to manipulate the host's immune system**. Many helminths secrete **immunomodulatory molecules**, such as glycoproteins and enzymes, that suppress inflammatory responses or mimic host antigens. This phenomenon, known as **antigenic mimicry**, helps parasites evade detection and establish long-term infections. Some helminths can even alter the immune profile of their hosts, shifting the balance toward a less damaging but chronic infection that ensures the parasite's survival.

Helminths also show biochemical adaptations in their **nutrient absorption**. Instead of active feeding, many species absorb predigested nutrients directly from the host's tissues or intestinal contents through their tegument or cuticle. For example, tapeworms lack a digestive system entirely, obtaining glucose and amino acids by diffusion across their body surface. This strategy minimizes energy expenditure while ensuring a steady supply of nutrients.

Behavioral and Ecological Adaptations.

In addition to structural and physiological traits, helminths display a range of behavioral and ecological adaptations that enhance their survival and transmission between hosts. Many of these strategies are subtle yet highly effective results of long-term coevolution.

A common behavioral adaptation is the manipulation of host behavior to increase the likelihood of parasite transmission. Certain trematode species, for instance, alter the activity or visibility of their intermediate hosts, such as snails or fish, making them more susceptible to predation by the definitive host. The classic example is the *Leucochloridium paradoxum* trematode, whose larvae invade the tentacles of snails and cause them to pulsate brightly, attracting birds that serve as the next host. Similar manipulation has been observed in nematodes infecting insects, where infected hosts exhibit changes in locomotion or feeding behavior that favor parasite dispersal.

Helminths also synchronize their life cycles with the ecological rhythms of their hosts and environment. Egg laying and larval development often coincide with seasons or climatic conditions that enhance survival and transmission. For example, many soil-transmitted nematodes produce eggs capable of long dormancy during unfavorable seasons,

hatching only when humidity and temperature are optimal. Some species depend on water for the dispersal of larvae, while others exploit vectors or intermediate hosts, such as crustaceans or insects, to bridge ecological gaps between host populations.

Additionally, helminths demonstrate habitat specialization within their hosts. Different species occupy distinct organs or tissues - intestines, liver, lungs, or even the bloodstream - reducing interspecific competition and ensuring efficient use of available resources. Such precise localization reflects fine-tuned evolutionary adaptations that balance the parasite's needs with host survival, maintaining a stable parasitic relationship.

Evolutionary Significance and Coevolution with Hosts.

The relationship between helminths and their hosts is not static; it is a dynamic process shaped by constant evolutionary pressure. As hosts develop immune defenses and behavioral strategies to resist infection, helminths respond with new mechanisms of evasion and adaptation - a phenomenon known as the coevolutionary arms race.

Over time, this interaction has led to remarkable examples of host-parasite specificity. Certain helminth species are capable of infecting only one or a few host species, reflecting a high degree of physiological compatibility and long-term evolutionary association. This specificity is often accompanied by morphological and biochemical fine-tuning of attachment organs, metabolic pathways, and immunological strategies.

Interestingly, coevolution has not always resulted in greater harm to the host. In many cases, helminths have evolved toward a state of balanced parasitism, where excessive pathogenicity would reduce their chances of transmission. Instead, parasites tend to minimize host mortality, prolonging infection and ensuring the persistence of both species. This equilibrium underscores the complexity of parasitism as an ecological interaction - not merely a destructive relationship but also a driver of evolutionary diversification and ecosystem balance.

Recent research suggests that helminths may even influence the evolution of host immune systems. Constant exposure to parasitic antigens has shaped the development of adaptive immunity in vertebrates, contributing to the evolution of immune regulation and tolerance. Thus, helminths are not only passive exploiters but also active participants in shaping biological complexity.

Evolutionary Significance and Coevolution with Hosts.
The relationship between helminths and their hosts is not static; it is a dynamic process shaped by constant evolutionary pressure. As hosts develop immune defenses and behavioral strategies to resist infection, helminths respond with new mechanisms of evasion and adaptation - a phenomenon known as the coevolutionary arms race.

Over time, this interaction has led to remarkable examples of host-parasite specificity. Certain helminth species are capable of infecting only one or a few host species, reflecting a high degree of physiological compatibility and long-term evolutionary association. This specificity is often accompanied by morphological and biochemical fine-tuning of attachment organs, metabolic pathways, and immunological strategies.

Interestingly, coevolution has not always resulted in greater harm to the host. In many cases, helminths have evolved toward a state of balanced parasitism, where excessive pathogenicity would reduce their chances of transmission. Instead, parasites tend to minimize host mortality, prolonging infection and ensuring the persistence of both species. This equilibrium underscores the complexity of parasitism as an ecological interaction not merely a destructive relationship but also a driver of evolutionary diversification and

ecosystem balance.

Recent research suggests that helminths may even influence the evolution of host immune systems. Constant exposure to parasitic antigens has shaped the development of adaptive immunity in vertebrates, contributing to the evolution of immune regulation and tolerance. Thus, helminths are not only passive exploiters but also active participants in shaping biological complexity.

Conclusion.

The evolutionary success of helminths as parasites is the result of a complex interplay of morphological, physiological, reproductive, and behavioral adaptations. Each modification - from the development of specialized attachment organs and protective body coverings to intricate life cycles and immune evasion strategies - reflects millions of years of natural selection operating within host-parasite systems.

Helminths demonstrate the principle of adaptive compromise, where energy investment is optimized for survival within a stable environment rather than independence. Their capacity to modulate host physiology, synchronize life cycles with ecological conditions, and evolve mechanisms for immune evasion underscores the depth of their evolutionary integration into host biology.

From a broader perspective, the study of helminth adaptations reveals not only the ingenuity of evolutionary processes but also their profound impact on ecosystems and human health. Understanding these relationships helps scientists develop more effective methods of controlling parasitic diseases and provides insight into the coevolutionary dynamics that have shaped life on Earth.

In conclusion, helminths embody a remarkable evolutionary narrative - one of persistence, specialization, and adaptation. Their success as parasites illustrates how evolution continually finds new pathways to exploit available niches, transforming challenges into opportunities for survival and reproduction. The parasitic lifestyle of helminths, far from being a mere deviation from free-living existence, stands as a testament to the creative power and diversity of life's evolutionary journey.

References

1. Anderson, R. M., & May, R. M. (1991). *Infectious Diseases of Humans: Dynamics and Control*. Oxford University Press.
2. Barrett, J. (2009). Forty years of biochemical parasitology. *Molecular and Biochemical Parasitology*, 165(2), 111–123.
3. Hotez, P. J., Brindley, P. J., Bethony, J. M., King, C. H., Pearce, E. J., & Jacobson, J. (2008). Helminth infections: The great neglected tropical diseases. *Journal of Clinical Investigation*, 118(4), 1311–1321.
4. Raffel, T. R., Hoverman, J. T., Halstead, N. T., Michel, P. J., & Rohr, J. R. (2015). Parasites as predators: Unifying natural enemy ecology. *Trends in Ecology & Evolution*, 30(10), 761–772.
5. Viney, M. E., & Lok, J. B. (2015). *Strongyloides* spp. In *Biology of Parasitism* (pp. 341–368). Springer.
6. Wakefield, J., & Webster, J. P. (2016). Evolutionary ecology of parasite life cycles. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 372(1719), 20160026.

ANESTEZIKLARNING UMUMIY BIOKIMYOVIY TA'SIR

Qirg'izbayev Xusniddin Xasanbayevich

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti, Umumkasbiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi

[*kirgizbayev.husniddin@gmail.com*](mailto:kirgizbayev.husniddin@gmail.com)

Rustamjonov Ikromjon Abdurasul o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

[*rustamjonovikromjon29@gmail.com*](mailto:rustamjonovikromjon29@gmail.com)

Jo'raxonov Olloyorxon Soyibxon o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti talabasi

[*olloyorxon03@gmail.com*](mailto:olloyorxon03@gmail.com)

Annotatsiya: Uilyam Morton 1846 yilda jarrohlik anesteziya uchun ingalasiyalangan efirdan foydalanishni muvaffaqiyatli namoyish etganligi sababli, yangi anesteziyalar va xavfsiz umumiy behushlik usullarini ishlab chiqish jarrohlik va boshqa invaziv muolajalarning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Shunga qaramay, umumiy behushlik holatiga qanday neyrohrujayraviy (asab hujayralari bilan bog'liq) mexanizmlar orqali erishilishi hali-hanuz to'liq o'rganilmagan. Ushbu sharhda biz nafas orqali (inhalatsion) va tomir ichiga yuboriladigan (intravenoz) narkoz vositalarining ta'sir mexanizmlariga e'tibor qaratamiz va umumiy behushlikning klinik ahamiyatga ega ta'sirlarini yuzaga keltiruvchi nerv tizimlarini tavsiflaymiz. Shuningdek, umumiy narkoz vositalarining asosiy nishoniga aylangan nerv uzatuvchi moddalarning retseptorlarini, ayniqsa gamma-aminomoy kislotasi A tipi (GABA-A) retseptor subtiplarini muhokama qilamiz.

Kalit so'zlar: Umumiy anesteziyalar, Ion kanallari, GABAA retseptorlari, Amneziya, Harakatsizlik, Gipnoz, Sedatsiya

MEXANIZMLARI GENERAL BIOCHEMICAL MECHANISMS OF ACTION OF ANESTHETICS

Annotation: In 1846, William Morton successfully demonstrated the use of inhaled ether for surgical anesthesia. This milestone greatly contributed to the development of new anesthetics and safer methods of general anesthesia, facilitating advancements in surgery and other invasive procedures. Nevertheless, the exact neurocellular mechanisms by which general anesthesia induces its effects remain incompletely understood. This review focuses on the mechanisms of action of both inhalational and intravenous anesthetic agents and describes the neural systems responsible for the clinically relevant effects of general anesthesia. Particular attention is given to neurotransmitter receptors that serve as primary targets of general anesthetics, especially the subtypes of gamma-aminobutyric acid type A receptors.

Key Words: General Anesthetics, Ion Channels, GABAA Receptors, Amnesia, Immobility, Hypnosis, Sedation

ОБЩИЕ БИОХИМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ДЕЙСТВИЯ АНЕСТЕТИКОВ

Аннотация: В 1846 году Уильям Мортон успешно продемонстрировал использование ингаляционного эфира для хирургической анестезии. Это достижение сыграло важную роль в разработке новых анестетиков и более безопасных методов общей анестезии, способствуя развитию хирургии и других инвазивных процедур. Тем не менее, точные нейроклеточные механизмы, с помощью которых достигается состояние общей анестезии, до сих пор полностью не изучены. В данном обзоре рассматриваются механизмы действия ингаляционных и внутривенных анестетиков, а также описываются нервные системы, обеспечивающие клинически значимые эффекты общей анестезии. Особое внимание уделяется рецепторам нейромедиаторов, являющимся основными мишенями общих анестетиков, в частности, подтипам рецепторов гамма-аминомасляной кислоты типа А (GABA-A).

Ключевые слова: Обезболивающие препараты общего действия, Ионные каналы, Рецепторы ГАБАА, Амнезия, Невозможность движения, Гипноз, Седатация

Kirish.

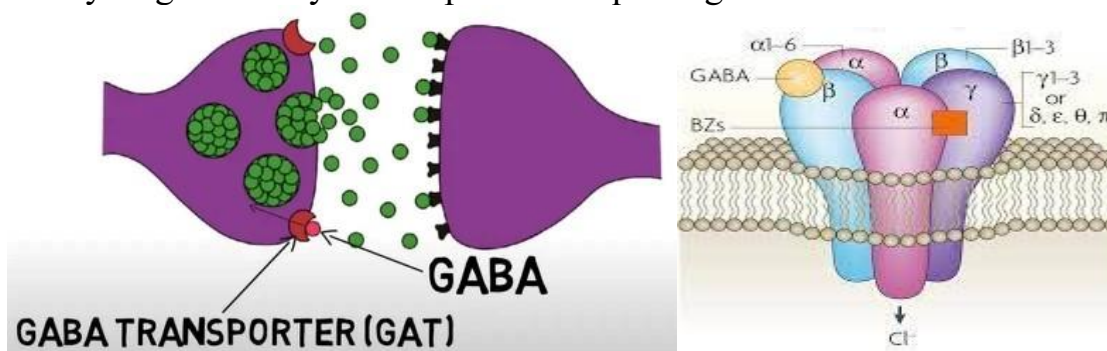
Umumiy behushlik (General anesthesia) - bu kimyoviy tarkibi jihatidan turli xil bo'lgan dori vositalari sinfi, ya'ni umumiy anestetiklar tomonidan yuzaga keltiriladigan murakkab farmakologik javobdir. Har yili o'nlab millionlab bemorlar umumiy behushlik vositalariga duchor bo'ladi- bu dorilar insonning eng qimmatli xususiyatlaridan biri bo'lgan ongni yo'qotishga olib keladi. Uzoq davom etuvchi invaziv (tana ichiga kirib bajariladigan) muolajalarni amalga oshirish imkonini bergani tufayli, umumiy behushlik zamonaviy tibbiyot fanining eng yirik yutuqlaridan biri hisoblanadi. Shunga qaramay, umumiy behushlik uchun yagona obyektiv yoki keng qabul qilingan ta'rif mavjud emas. Umumiy behushlik odatda bitta moddadan emas, balki bir nechta anestetik vositalar va og'riq qoldiruvchilar, mushak bo'shashtiruvchilar hamda tinchlantiruvchi vositalar kabi boshqa dorilarning kombinatsiyasi orqali amalga oshiriladi[1]. Bugungi kunda klinik amaliyotda turli xil uchuvchan va tomir ichiga yuboriladigan anestetiklar qo'llanilmoqda. Bu vositalar xavfsizlik va samaradorligini isbotlagan. Uchuvchan moddalar, masalan efir (izofluran, galotan), xlorofom, va azot oksidi og'riq qoldiruvchi va behushlantiruvchi xususiyatlarga ega. Bu esa, ko'pchilik ularni non-spesifik asab tizimini susaytiruvchi moddalar deb hisoblashiga sabab bo'lgan. Tomir ichiga yuboriladigan anestetiklar, jumladan pentobarbital, propofol va tiopental, oxirgi yarim asr ichida klinik jarrohlikda qo'llanila boshladi[2]. Ushbu sharhda ko'rib chiqilgan farmakologik tadqiqotlar har ikki turdagi anestetiklar aniq molekulyar nishonlar bilan o'zaro ta'sirlashishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Anesteziya holatining asosiy maqsadlari bu – hushsizlantirish, harakatsizlik va xotirani yo'qotish) hisoblanadi.

Gipnoz va sedatsiya Gipnoz- odatda atrof-muhitdagi ta'sirlarga javob qaytarish uchun zarur bo'lgan sensor va kognitiv funksiyalarning dori ta'sirida buzilishi sifatida tariflanadi[2]. Klinik sharoitda bemor og'zaki buyruqlarga yoki yengil silkitishga javob bermasa, u hushsiz deb hisoblanadi[1]. Sedatsiya – bu hushyorlik darajasining pasayishi bo'lib, bu holat ta'sirlarga javob vaqtining uzayishi, harakat faolligining kamayishi va noaniq, so'zlar aralashib aytilishi bilan namoyon bo'ladi. U ba'zan gipnoz sinonimi sifatida yoki to'liq bo'lmagan gipnoz deb ham ishlatiladi[1,5]. Sedativ konsentratsiyalarda propofol neokortikal tarmoqlardagi neyron faolligini kamaytiradi.

Gipnotik konsentratsiyalarda esa talamus, o'rta miya retikulyar qismi (O'MRSh – O'rta miya retikulyar shakllanishi) va ehtimol gipotalamus kabi subkortikal tuzilmalar faolligini ham kamaytiradi [1]. Propofol bilan chaqirilgan gipnoz vaqtida miya qon aylanishi va glyukoza almashinuvi sezilarli darajada kamayadi. Ba'zi miya hududlari, ayniqsa korteks, talamus va o'rta miyadagi ba'zi sohalar boshqalarga qaraganda ancha kuchli ta'sirlanadi[6]. Xuddi propofol kabi, sevofluran hamda benzodiazepinlar–midazolam va lorazepam chuqur sedatsiya vaqtida talamusdagi qon oqimini ancha kamaytiradi [6]. Maykl T. Alkire, talamokortikal hujayralar – bu kortikal delta ritmini yaratadigan asosiy manbalardan biri bo'lib, ular behushlik induksiyasi paytida delta faolligida ishtirok etadilar [5,6]. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, propofol hushni yo'qotish darajasida frontal va oksipital alfa ritmini yuzaga keltiradi va bu ritmlar talamokortikal hujayralar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Umumiy anesteziyalar GABAA retseptoridagi GABA ta'sirini kuchaytiradi. Bir nechta anesteziyalar GABA doimiy mavjud bo'lganda GABAA retseptorlarining desensitizatsiyasini (ta'sirga javob berishni yo'qotishi) kamaytirishi isbotlangan, bu esa tormozlovchi javobning davomiyligini oshiradi. Shuningdek, yuqori konsentratsiyalarda anesteziyalar GABA bo'lmasa ham GABAA retseptorlarini to'g'ridan-to'g'ri faollashtiradi. Biroq, GABAA retseptorlarining katta qismi sinaps tashqarisida joylashgan bo'lib, ular tonik tormozlanishda ishtirok etadi. Bu tonik tormozlovchi o'tkazuvchanlik yuqori affinitetli (ya'ni GABA bilan kuchli bog'lanuvchi) va sekin desensitizatsiyalanuvchi GABAA retseptorlari orqali yuzaga keladi. Ular atrof-muhitdagi past konsentratsiyadagi GABA yoki sinapsdan "chiqib ketgan" GABA ta'sirida faollashadi.

Ushbu tonik o'tkazuvchanlik neyron qo'zg'aluvchanligini va axborot o'tkazib berishni boshqaradi, shuningdek, umumiy anesteziyalar sinaps tashqarisidagi GABAA retseptorlar hosil qilgan tonik impulsni kuchaytiradi. Sinapslarda ustun bo'lgan retseptor turlari odatda $\alpha 1-3\beta 2/3\gamma 2$ kombinatsiyasida bo'ladi, sinaps tashqarisidagi retseptorlar esa asosan yoki butunlay $\alpha 4-6$ subbirlklarini ($\alpha 4\beta x\delta$, $\alpha 5\beta x\gamma 2$, va $\alpha 6\beta x\delta$) o'z ichiga oladi (3). $\alpha 1$, $\beta 1$ va $\beta 3$ subbirlklari uchuvchi (inhalatsion) anesteziyalar uchun muhim funksional joylarga ega. Ayniqsa, $\alpha 1$ subbirligidagi ikkita aminokislota – transmembrana 2 (TM2) qismidagi serin 270 va transmembrana 3 (TM3) tashqi qismiga yaqin joylashgan alanin 291 –anestezik ta'sir uchun juda muhimdir. Yaqinda olib borilgan ikkita tajriba genetik modifikatsiyalangan hayvonlar yordamida o'tkazilib, anesteziylarning sinaps tashqarisidagi GABAA retseptorlariga bog'liqligini aniq ko'rsatdi.

Natija va nazariya.

Sedatsiya-bu tashqi ta'sirlarga javob reaksiyasining sustlashuvi, harakat faolligining pasayishi va noaniq nutq bilan namoyon bo'ladigan uyg'oqlik darajasining kamayishi holatidir. O'tkazilgan transgen tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, $\alpha 1$ va $\beta 2$ subbirlklarini o'z

ichiga olgan GABAA retseptorlar sedatsiyada muhim rol o'ynaydi. $\beta 2$ subbirligidagi ($\beta 2$ Asn265Ser) mutatsiyaga ega sichqonlarda, past dozalarda berilgan etomidat spontal harakat faolligini kamaytira olmadi. Sedativ ta'sir aynan $\beta 2$ subbirligi mavjud bo'lgan GABAA retseptorlariga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Aksincha, diazepamning sedativ ta'siri esa $\alpha 1$ subbirligidagi gistidin 101 bilan bog'liq. Bundan tashqari, $\alpha 1$ va $\beta 2$ ostbirlikli GABAA retseptorlar vositasida neokorteksda yuzaga keladigan IPSC larni kuchaytirish bir nechta ingalyatsion anesteziqlarning sedativ ta'sirida muhim rol o'ynaydi. Gipnoz – sedatsiyaga nisbatan yuqoriroq konsentratsiyadagi anesteziq talab qiladigan holatdir. Reynolds va hamkasblari shuni ko'rsatdiki, etomidat bilan chaqirilgan o'nglanish refleksi yo'qolish muddati $\beta 2$ (Asn265Ser) mutatsiyasiga ega sichqonlarda o'ldirgan. Bu shuni anglatadiki, etomidatning gipnotik ta'siri uchun $\beta 2$ subbirligi bo'lgan GABAA retseptorlar qisman to'ztatib turadi. Ikki alohida tadqiqot esa, etomidat bilan chaqirilgan gipnoz yana $\beta 3$ subbirligiga ham bog'liqligini ko'rsatdi. Etomidatning vena ichiga yuborilishidan keyingi o'nglanish refleksi yo'qolishining davomiyligi $\beta 3$ (Asn265Met) sichqonlarda qisqargan edi. Gipnozni chaqirishda sedatsiyadan farqli o'laroq, anesteziqlar talamus va gipotalamusning tuberomamillar yadrosiga qo'shimcha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu esa ushbu hududlarda $\beta 2$ va/yoki $\beta 3$ subbirliklariga ega bo'lgan GABAA retseptorlarining ko'proq to'plangan bo'lishi ehtimolini bildiradi, lekin bu hali to'liq isbotlanmagan.

Glitsin – GABAga o'xshash xossalarga ega bo'lgan, lekin ayniqsa orqa miyada kuchli ifodalanadigan tormozlovchi neyrotransmitter hisoblanadi. Orqa miya glitsin retseptori – to'rt alfa (α) subbirligi va bitta beta (β) subbirligidan tashkil topgan bo'lib, nafas orqali yuboriladigan anesteziqlar uchun nishon hisoblanadi. Glitsin bilan boshqariladigan kanallar orqali xlor ionlarining oqimi ortishi, qisman nafas orqali yuboriladigan anesteziqlar sababli yuzaga keladigan harakatsizlikni vujudga keltiradi. Glitsin retseptori antagonisti strixin kalamushlarda etanolning tizimli yuborilishi bilan chaqirilgan o'nglanish refleksi yo'qolishini (BRY-burilish refleksi yo'qolishi) bekor qilganini ko'rsatdi. Boshqacha qilib aytganda, strixin etanol bilan chaqirilgan gipnozni yo'qqa chiqardi, bu esa etanol gipnozida glitsin retseptorlari ishtirok etishini ko'rsatadi. Aksincha, strixin ketamin (GRA-glutamat retseptori antagonisti) bilan chaqirilgan BRYga hech qanday ta'sir ko'rsatmadi, bu esa ketamin gipnozida glitsin retseptorlarining roli yo'qligini anglatadi. Nguyen va boshqalar esa strixinning dozaga bog'liq ravishda propofol bilan chaqirilgan BRYni kamaytirganini, hamda propofol kalamush gipotalamusidagi neyronlarda tormozlovchi impulslarni kuchaytirganini aniqladi. Bu esa markaziy glitsin retseptorlari propofol bilan chaqirilgan gipnozda ishtirok etishini ko'rsatadi.

Nikotinik atsetilxolin retseptor (NAR) larining faollashuvi ATX (atsetilxolin) bilan boshqariladigan noselektiv kation kanali orqali yuzaga keladigan qo'zg'atuvchi postsinaptik impulslar (QPO-qo'zg'atuvchi postsinaptik oqimlar) hosil bo'lishiga olib keladi. Umumiy anesteziqlar past konsentratsiyalarda ATX bilan bog'liq. $\alpha 4\beta 2$ turdagi nAChRlar izofluran va propofol bilan ingibitsiya qilinishini ko'rsatgan va Markaziy asab tizimidagi (CNS) ma'lum NATX R subtiplarining ingibitsiyasi, GABAA va glitsin retseptorlarining kuchaytirilishi bilan birga, umumiy anesteziqlarning ta'siri va nojo'ya ta'sirlariga hissa qo'shishi mumkin, degan xulosaga kelishgan. Yaqinda Solt va boshqalar ko'rsatishicha, aromatik uchuvchi anesteziqlar tomonidan inson $\alpha 4\beta 2$ neyronal NAR larining ingibitsiyasi ushbu dorilarning gidrofobikligiga bog'liq. Glutamat markaziy asab tizimida (GMA)

hukmron bo'lgan eksitator neyrotransmitterdir. Tez postsinaptik eksitasyon uchta ionotrop glutamat retseptori sinfi tomonidan amalga oshiriladi, har biri o'ziga xos subunit kombinatsiyalaridan iborat bo'lib. Ikki anesteziya, azot oksidi va xenon, GABAA retseptorlariga deyarli yoki umuman ta'sir qilmagan, ketamin kabi retseptori antagonistlari bilan tanilgan ba'zi o'xshash xususiyatlarga ega.

Xulosa.

Umumiy anesteziya bir necha farqli xulq-atvor natijalarini, shu jumladan amneziya, harakatsizlik va hushsizlikni ifodalovchi umumiy atama bo'lib, bu natijalar anesteziyalarining turli neyron tizimlariga ta'sir qilishi bilan bog'liq bo'lgan kontsentratsiyaga bog'liq ta'sirlar orqali boshqariladi. Tadqiqotda umumiy anesteziyalarining turli miya hududlari va retseptor populyatsiyalaridagi aniq joydagi ta'sirlariga oid dalillarni topildi. Ko'pgina umumiy anesteziyalar neyrotransmitterga bog'langan ion kanallariga ta'sir qiladi, ulardan eng yaxshi o'rganilganlari GABAA retseptori hisoblanadi. Boshqa anesteziya maqsadlar, masalan, glutamat retseptorlari, dofamin retseptorlari, "leak" kaliy kanallari va voltaga sezgir Na va K kanallari, umumiy anesteziyaga qo'shgan hissalarini o'rganish yanada samaraliroq va xavfsizroq anesteziyalarining ishlab chiqilishiga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. U. Rudolph and B. Antkowiak: Molecular and neuronal substrates for general anaesthetics. *Nat Rev Neurosci* 5(9), 709-20 (2004)
2. J. A. Campagna, K. W. Miller and S. A. Forman: Mechanisms of actions of inhaled anesthetics. *N Engl J Med* 348(21), 2110-24 (2003)
3. M. Farrant and Z. Nusser: Variations on an inhibitory theme: phasic and tonic activation of GABA(A) receptors. *Nat Rev Neurosci* 6(3), 215-29 (2005)
3. L. Schlunzen, N. Juul, K. V. Hansen, A. Gjedde and G. E. Cold: Regional cerebral glucose metabolism during sevoflurane anaesthesia in healthy subjects studied with positron emission tomography. *Acta Anaesthesiol Scand* 54(5), 603-9 (2010)
4. M. T. Alkire, R. J. Haier and J. H. Fallon: Toward a unified theory of narcosis: brain imaging evidence for a thalamocortical switch as the neurophysiologic basis of anesthetic-induced unconsciousness. *Conscious Cogn* 9(3), 370-86 (2000)
5. Kirgizbaev H.H., Muhitdinov B.I., Turaev A.S., Normakhamatov N.S., Amonova D.M., Boydedaev A.A. Synthesis and characterization of low molecular weight hyaluronan sulfates // *Int. J. Mater. Chem.* –2021. –V. 11, –№ 1. –P. 10–16.
6. Kirgizbayev H.H., Muhitdinov B.I., Amonova D.M., Turaev A.S., Huang Y., Normakhamatov N.S., Khashimova Z.S., Wang H. Preparation, characterization and antitumor property of doxorubicin-derivatized hyaluronans

BIOMATERIALLARNI GLIOBLASTOMANI DAVOLASH UCHUN QO'LLASH USULLARI

Qirg'izbayev Xusniddin Xasanbayevich

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti,

Umumkasbiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

[*kirgizbayev.husniddin@gmail.com*](mailto:kirgizbayev.husniddin@gmail.com)

Olimov Habibjon Qodirjon o'g'li

University of Business and Science

Tibbiyot fakulteti,

Umumkasbiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

[*khabibdjan@gmail.com*](mailto:khabibdjan@gmail.com)

Qirg'izbayeva Dildora Akramjon qizi

Namangan davalat universitet

Tibbiyot yo'nalishi talabasi

[*kirgizbayev.husniddin@gmail.com*](mailto:kirgizbayev.husniddin@gmail.com)

Annotatsiya: Hozirgi miya saratoni davolash usullari dori moddalarining qon-miya to'sig'i (GEB) orqali o'simta joyiga yetkazilishi yetarli darajada emasligi bilan to'xtatilgan. Biomateriallar operatsiyadan oldin va operatsiya paytida o'simta aniqlash usullarini o'zgartirish orqali miya o'smalarini tadqiq qilish, tashxislash va davolash qobiliyatini sezilarli darajada oshirdi. Nanostrukturali polimer zarrachalari dorilarni uzoq vaqt davomida to'g'ridan-to'g'ri o'simta joyiga yetkazishi mumkin. Biomateriallar, shuningdek, gen terapiyasi, fotodinamik terapiya, anti-angiogen terapiya va termoterapiya kabi innovatsion davolash usullarini taqdim etish uchun ham qo'llanilishi mumkin. Ushbu maqola glioblastomani davolash yoki tashxislash uchun ilgari qo'llanilgan biomateriallar va to'qimalarni texnik usullarini batafsil baholashni maqsad qiladi.

Kalit so'zlar: Glioblastoma, Hujayra, signalizatsiyasi, Mikro muhit, Biomateriallar, Dori vositalarini transporti

BIOMATERIALS FOR TREATING GLIOBLASTOMA

Annotation: Current treatment methods for brain cancer are limited because delivery of therapeutic drugs across the blood-brain barrier (BBB) to the tumor site is often insufficient. Biomaterials have substantially enhanced our ability to study, diagnose, and treat brain tumors by improving tumor-detection strategies before and during surgery. Nanostructured polymer particles can deliver drugs directly to the tumor site for prolonged periods. Biomaterials can also enable innovative therapies such as gene therapy, photodynamic therapy, anti-angiogenic therapy, and thermotherapy. This article aims to provide a detailed evaluation of biomaterials and tissue-engineering techniques that have been previously used for the diagnosis or treatment of glioblastoma.

Keywords: Glioblastoma, Cell signaling, Microenvironment, Biomaterials, Drug delivery

БИОМАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ ГЛИОБЛАСТОМЫ

Аннотация: Современные методы лечения опухолей мозга ограничены тем, что доставка лекарственных препаратов через гематоэнцефалический барьер (ГЭБ) до опухолевого очага часто оказывается недостаточной. Биоматериалы значительно улучшили наши возможности по исследованию, диагностике и лечению опухолей мозга за счёт совершенствования методов обнаружения опухоли до и во время операции. Наноструктурированные полимерные частицы способны длительно доставлять препараты непосредственно в очаг опухоли. Биоматериалы также могут использоваться для реализации инновационных методов лечения, таких как генотерапия, фотодинамическая терапия, антиангиогенная терапия и термотерапия. Целью данной статьи является подробная оценка биоматериалов и тканевых инженерных подходов, ранее применявшихся для диагностики или лечения глиобластомы.

Ключевые слова: Глиобластома, Клеточная сигнализация, Микроокружение, Биоматериалы, Доставка лекарств

Kirish.

Glioblastoma multiforme yoki **Glioblastoma (GBM)** - bu har yili 100,000 kishidan 1 tasiga ta'sir ko'rsatadigan eng ko'p tarqalgan invaziv, odatda halokatli asosiy yoki kichik miya saratoni hisoblanadi [1],[2],[3]. Glioma — bu miya va umurtqa pog'onasini qo'llab-quvvatlaydigan glial hujayralardan kelib chiqadigan miya o'smasidir. Ushbu turdagi miya saratoni miyada minimal va maksimal darajaga (sekin va tez o'sadigan) ega[4]. Bu glial hujayralar uch xil turga bo'linadi: astrotsitlar, oligodendrotsitlar va ependimal hujayralar. Ularning tegishli o'smalari esa astrotsitoma yoki glioblastoma, oligodendroglioma va ependimoma o'smalari hisoblanadi. GBM dan tashqari, gliomalar anaplastik ependimoma, anaplastik astrotsitoma, anaplastik oligoastrotsitoma va anaplastik oligodendroglioma ga bo'linadi, ammo eng keng tarqalgan turi astrotsitomadir[5]. Yuqorida sanab o'tilgan o'smalar birdan to'qqizgacha bo'lgan miqyosda baholanadi, eng past va eng yuqori qiymatlar afzal ko'riladi. Yuqorida aytilgan malign gliomalar uch va to'rt darajalarida baholanadi va ular odamlarda keng tarqalgan, ya'ni tez rivojlanayotgan o'smalar, ayniqsa to'rtinchi darajaga kiruvchi **Glioblastoma** hisoblanadi.

Yosh bolalarda birinchi va ikkinchi darajadagi (sekin o'sadigan) astrotsitoma yoki **Glioblastoma** o'smalarini rivojlanishi ehtimoli ko'proq ekanligi aniqlangan[6]. Glioblastoma Multiforme o'z-o'zidan rivojlangan, yoki **de novo** (yangi boshlanadigan) sifatida 2 sinfga ajratishimiz mumkin; agar minimal darajadagi o'sma asta-sekin GBM ga o'tsa, **kichik** sifatida qaraladi. GBM ning katta va kichik turlari mavjud. GBM o'smalari asosan katta bo'lib, ko'pincha katta bemorlarda uchraydi va kichik GBM ga ega yosh bemorlarga qaraganda yomon prognozga ega. GBM ning paydo bo'lishi erkaklarda ayollarga nisbatan biroz ko'proq bo'lib, 1.6:1 nisbatiga ega. GBM (glioblastoma) bilan kasalangan bemorlar uchun tashxis qo'yish samarasiz bo'lib, yaqinda aniqlangan GBM uchun o'rtacha omon qolish muddati 12 dan 15 oygacha, surunkali GBM uchun esa 5oydan dan 7 oygachadir. Hozirda GBM miya o'smalari uchun eng samarali davolash usullari kimyoviy terapiya, jarrohlik va radioterapiya bo'lib, ular dori-sinov strategiyalarining yuqori darajadagi samaradorligini ta'minlaydi va *in vivo* sinovlar uchun juda aniq natijalarni taklif qiladi. GBM davolashdagi birinchi qadam maksimal xavfsiz jarrohlik rezektsiyasidir. O'sma olib tashlanganidan so'ng, jarrohlik chegara joylari mikroskopik tekshiruvdan

o'tkazilganda hech qanday o'sma hujayralarini o'z ichiga olmasligi kerak. Biroq, ko'p hollarda bu o'sma hujayralari jarrohlikdan keyin ham qoladi. Bundan tashqari, o'sma hujayralarining yo'qligiga ishonch hosil qilish uchun jarrohlar bir vaqtda radioterapiya va kimyoviy terapiya o'tkazadilar. Saraton va yuqumli kasalliklar kabi turli xil kasalliklarni davolash uchun polimer biomateriallari dori tarqatish tizimlari sinovdan o'tkazildi, bu esa terapevtik dorilarni yetkazib berishni boshqarish imkonini beradi. Polimer biomateriallaridan tayyorlangan bioskafoldlar, hujayra implantatsiyasini va keyinchalik hayotiyligini osonlashtirish orqali hujayra terapiyasining samaradorligini oshirish uchun qo'llanildi. Mahalliy dori yetkazib berish GBM holatida, eng keng tarqalgan asosiy miya saratoni uchun qimmatli terapevtik usuldir, chunki bu GEB (qon-miya to'sig'i) ni chetlab o'tadi va o'sma qaytishi joyiga to'g'ridan-to'g'ri kirishga imkon beradi. Bu yerda bioskafoldlar elektrospinning usuli yordamida ishlab chiqarildi va o'sma-kesuvchi agentlar, boshlang'ich hujayralari va kimyoviy terapiyalarni yetkazish uchun jarrohlik rezektsiya bo'shlig'iga yetkazib berish uchun xarakterlangan.

Eng ko'p uchraydigan xavfli miya o'smasi GBM (glioblastoma) bo'lib, u o'zgaruvchan bo'lib tez rivojlanish xususiyatiga ega va bir necha miya loblarida aniqlanishi mumkin. Ushbu anatomik joylashuv bemorlarga tashxis qoyish va prognozlashda muhim ahamiyatga ega, chunki bu o'sma hujayralarining paydo bo'lishini ham ko'rsatishi mumkin. Glioblastoma kattalarda ko'proq miya yarimsharlarida, xususan, frontal lobda uchraydi.

Glioblastoma miya ichida boshidan rivojlanishi yoki past darajali astrotsitomalar yoki oligodendrogliomalardan paydo bo'lishi mumkin. U shuningdek, miya materialida o'sib, normal miya o'smalari bilan tez-tez aralashgani uchun **ichki o'sma** sifatida tanilgan. GBM turli loblarda glial to'qima miqdoriga qarab farqli tezlikda o'sishi mumkin. Gliomadagi har bir genetik subguruhning o'ziga xos anatomik joylashuvi bor bo'lib, bu klinik tashxisni oldindan aytib berishi mumkin. Molekulyar diagnostika to'liq tashxisga qimmatli qo'shimcha sifatida ishlatilishi mumkin. Molekulyar biomarkernlar va o'sma joyi o'rtasida bog'liqlik o'rnatish uchun ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan.

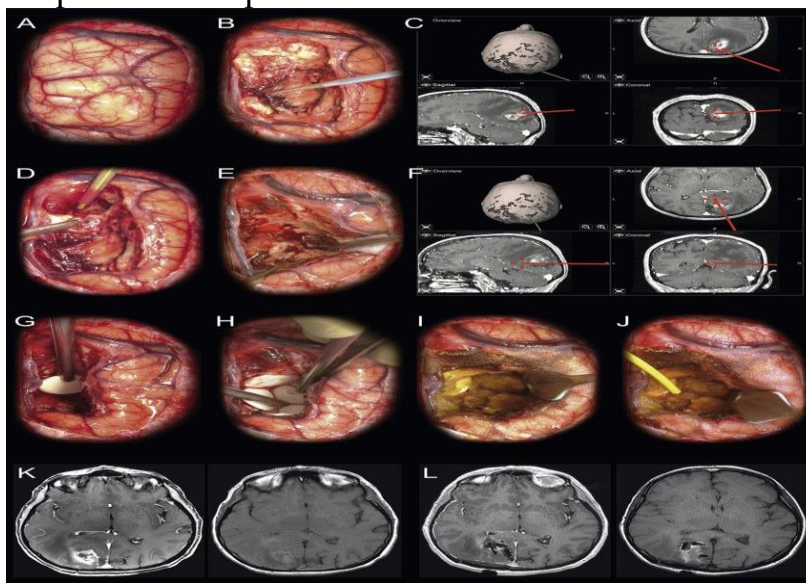
Natija va nazariya.

GBM ning patologik xususiyatlari. Malign o'smalar aslida yaqin va uzoqdagi miya hududlariga infiltratsiya qiluvchi turli o'smalardir. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) bu neoplazmalarni to'rt xil gistoalogik darajaga ajratgan: **Pilotsitik astrotsitoma** - bu I darajali o'sma (bu yengil va nisbatan cheklangan). **II darajali o'sma** - bu PDTA (past darajadagi tarqalgan astrotsitoma), gistologik jihatdan o'rtacha yadroviy atipiya, mitoz shakllari kam yoki yo'q va o'rtacha hujayra zichligiga ega bo'lib, o'rtacha infiltrativ va proliferativ hisoblanadi. **III darajali o'sma** - bu AA (anaplastik astrotsitoma), gistologik jihatdan yadroviy atipiya, mitotik faoliyat va yaxshilangan hujayra zichligi bilan ajralib turadi. II darajali gliomalar bilan taqqoslaganda, bu o'smalar ko'proq infiltrativ va

proliferativdir. **IV darajali gliomalar** - gistologik jihatdan AA(anaplastic astrocitoma) ga o'xshash; ammo yangi qon tomirlarini hosil qiladi va markazida nekroz ko'rsatadi. II va III darajali astrotsitomalar bilan taqqoslaganda, GBMlar ko'proq angiogenik, agressiv va keng tarqalgan hisoblanadi.

Aggressiv malign hujayralar ko'pincha neoplaziya va stroma komponentlarini o'z ichiga oladi, bu esa gisto-patologik va klinik xilma-xillikni oshiradi. Glioblastomani aniqlashni ikki xil usuli mavjud, bular, Kompyuter tomografiyasi (KT) yoki magnit-rezonans tomografiyasi (MRT) yordamida amalga oshiriladi. Agar jarrohlik amaliyotidan oldin MRT(magnit-rezonans tomografiyasi) mavjud bo'lmasa yoki jarrohlik amaliyotidan uch haftada oldin MRT olingan bo'lsa va KT(kompyuter tomografiyasi) mavjud bo'lsa, aniqlash KT(kompyuter tomografiyasi) skanerida amalga oshiriladi. Jarrohlik amaliyotidan keyin MRT mavjud bo'lmaganida diagnostika KTda amalga oshiriladi. GBMni orqa yuza, temporal, parietal, oksipital yoki frontal joylashuvlari aniqlangan. Quyidagi hududlar muhim hisoblanadi: dentat yadro, gipotalamus, miya poyasi, sezgi yoki motor qobig'i, ovoz so'zlash hududlari, bazal gangliya va ichki kapsula. GBM tashxisi - bu eng so'nggi JSST yangilanishiga asoslangan, GBM ni immunogistokimyo va tanlangan molekulyar tadqiqotlar yordamida to'qimalarni tasniflash jarayonidir. Hozirda keng tarqalgan metillanishga asoslangan diagmostik klassifikator GBM ni samarali ravishda keng metillanish darajalari asosida ko'rsatadi. Bundan tashqari, glioblastomani aniqlashni zamonaviy usullarini tasniflash mumkin.

Misol uchun, GBM miya o'smalarida metabolik o'zgarishlarni o'lchash orqali oddiy qilib aniqlanishi mumkin, bu magnit-rezonans spektroskopiyasi (MRS) yordamida amalga oshiriladi. Bosim orqali suv molekularining diffuziyasini aniqlashda, apparent diffuziya koeffitsienti (ADK) yordamida GBM ni erta aniqlashda juda foydali hisoblanadi. Perfuzion bosimni tariflashda esa qon oqimini baholash bilan neovaskulyarizatsiyani tasvirlash uchun qo'llaniladigan yana bir texnikadir. So'nggi rivojlanishlar kimyoviy to'qimalar transferi deb ataladigan yangi strategiyaga olib keldi, bu esa maxsus molekularning juda past konsentratsiyasini aniqlash uchun qo'llanilishi mumkin.

Radioterapiya 1970 yillardan boshlab, jarrohlik amaliyoti bilan birgalikda glioblastoma kasalliklarini va malign gliomalar bilan kasallangan bemorlarni davolashda tibbiy davolash uslubi hisoblanadi, bu ikki usulning umumiy qo'llanilishi bemorning umrini sezilarli

darajada ushlab turadi. So'nggi o'n yilliklarda hech qanday klinik rivojlanishga erishilmadi. Glioblastoma bilan kasalangan bemorlarning prognozi past bo'lib qolmoqda, o'rtacha umr ko'rish muddati temozolomid asosidagi yordamchi radiokimyoterapiyadan keyin taxminan 14 oy hisoblanadi. Glioblastomani davolashda keyingi muvaffaqiyatsizlikning asosiy sababi jarrohlik amaliyotidan oldin birlamchi o'sma chegarasidan 20 mm gacha o'sishidir. Radioterapiyani mukamallashtirish uchun ko'plab tadqiqotlar metabolik vizualizatsiya usularidan foydalangan holda jarayonni aniqlashga qaratilgan bo'lib, ko'proq konsentratsiyani yoki nozik to'qimalarni yuqori darajada saqlashni talab qiladigan o'sma hududlariga e'tibor beradi. Yuqori aniqlikdagi radiatsiya terapiyasining va'dasi o'simtaning dozasini oshirish va to'qimalarni muntazam saqlab turishda mahalliy o'tishni kuchaytirishdir. Biroq, avvalgi topilmalar shuni ko'rsatadiki, faqat dozani oshirish ushbu radiorezistent o'smalarning klinik natijalarini yaxshilash uchun yetarli emas.

Kontseptsiyaga ko'ra, yuqori infiltratsion kasalliklarda aniq radiatsiya terapiyasi o'ziga xos cheklovlar bilan samarali davolashdir. Bizning fikrimizcha, “masofaviy” deb atalmish abskopal (ko'ruvchi) ta'sirlarni tan olish orqali, masalan, immunoterapiya bilan bog'liq bo'lgan mavjud genetik tamoyillarga bog'liq bo'lgan radioterapiyani qo'shishga qo'shimcha jiddiylik kiritish mumkin. Bu yangi radiatsiya xususiyatlarini yoki tayyorgarlik strategiyalarini o'z ichiga olish uchun nazorat ostida sinovlarni talab qiladi. Xuddi shunday, har 12 oyda bir necha ming kishi radiatsiya bilan shug'ullana boshlagan bo'lsa ham, natijasini aniqlash uchun hali ham molekulyar biomarkerlar etishmasligini bilish hayratda qoldiradi. Bugungi kunga kelib, EORCT (Evropa saratonni tadqiq etish va davolash tashkiloti) EORTC 26981 hakamlar hay'atiga qo'shgan hissasi kimyoterapiyaning muntazamligini aniqlaydi, masalan, nosog'lom dietada TMZ (Temozolomid) bilan $7,5 \times 10^{-8} \text{ g/mm}^2$ tana massasidagi yordamchi aralashuv. radiatsiya bilan davolashdan taxminan 120 daqiqa oldin va ertalab yoki kechroq ovqatni o'tkazib yubormaslik. Moslashuv qonni hisobga olgan holda, davolanishni to'xtatib turish asosida amalga oshiriladi va *Pneumocystis jirovecii* pnevmoniyaning oldini olish, ayniqsa limfositopenik bemorlarda ko'rsatiladi. Bir oylik tanaffus mavjud va TMZ (Temozolomid) ning oltita xizmat ko'rsatish halqasi bilan umumiy va ayniqsa, gematologik qarshilikka nisbatan kimyoterapevtik tugatiladi. Shunga qaramay, *Pc(JPneumocystis jirovecii)* profilaktikasi va qusishga qarshi yordam beruvchi aralashuvlar bo'lishi mumkin. Ukol foydalanish davolash samaradorligini zararli omil bo'lishi ma'lum. So'nggi bir necha yil ichida ba'zi zamonaviy usullar glioblastomani davolash uchun yangi terapevtik strategiyalarni taklif qildi. Doridarmonlarni o'simta ichidagi kateter orqali to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish, saratonga qarshi emlash, shu jumladan peptid vaksinalari va o'simta hujayralariga qarshi immunitetni faollashtirishi mumkin bo'lgan hujayraga asoslangan vaksinalar, ba'zi molekulyar dorilarning kombinatsiyasi (masalan, tirozin kinaza ingibitor) va rentgenoterapiya ta'sirini oshirish uchun, immunoterapiyalar, o'simtani nishonga oluvchi peptidlarni qo'llash va saraton hujayralari metabolizmini nishonga olish. Shunga qaramay, miyaning fiziologik muhiti tufayli turli cheklovlar saqlanib qolmoqda, masalan, gipoksiya GEB(qon-miya to'sig'i), o'simtaning geterogenligi va boshqalar. Shu nuqtai nazardan, biomateriallarning qo'llanilishi va hissasi bu qiyinchiliklarni engib o'tishga qodir bo'lgan yana bir yangi yondashuv bo'lib, yangi imkoniyatlarni ochdi.

Ushbu biomateriallarning tarkibini o'zgartirish orqali tuzilishi mumkin va shuning uchun GBMga maxsus dori vositalarini yetkazib berishga erishish uchun moslashtirilgan

bo'lishi mumkin. Tabiiy va polimerik biomateriallar dori vositalarini yetkazib berishning yangi usullarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Biomateriallar biologik parchalanish qobiliyatini yaxshilashi va *in vitro* yoki *in vivo* potentsial dori vositalarini qo'llash, shuningdek, ularning o'xshash fiziologik omillari, tuzilishi, xususiyatlari va qo'llanilishiga ega. Biomuhandislik yondashuvlariga qarab, ushbu biomateriallar GBM mikro-muhitiga va ularning biologik jihatdan tegishli muhitda intruzivligiga qarab, GBM ning pro-intruziv xususiyatlarini aniqlashtirish uchun biofizik va biokimyoviy nuqtai nazardan o'rganildi. GBM to'qimalari uchun muhitni yaratishning hozirgi va oldingi usullari, shuningdek, GBM muhitini taqlid qilishning kelajakdagi imkoniyatlari va klinik bo'lmagan yutuqlari muhokama qilinadi.

Xulosa.

Ushbu maqola glioblastomani davolash uchun turli turdagi biomateriallarga qaratilgan. GBM(glioblastoma) jarrohlik yo'li bilan davolanayotgan bo'lsa-da, standart kimyoterapiya va radiatsiya muvaffaqiyatsiz bo'ladi va o'simtaning barqarorligi deyarli aniq. GBM(glioblastoma) muhiti odatda ko'plab o'smalar va malign hujayralar uchun profilaktik hisoblanadi. Klinik foydalanishga hali kiritilmagan to'qimalarni muhandislik dasturlari qatorida nanomed-sinovlarni biomateriallar va genlar bilan faollashtirilgan darajalarga taqsimlash foydalanish potentsialini ko'rsatdi. Glioblastoma bilan kasallangan bemorlar uchun prognoz pastligicha qolsada, dori vositalarini yetkazib berish bo'yicha yondashuvlardagi so'nggi yutuqlar glioblastomani samarali davolashga umid beradi. Biroq, glioblastomani to'qima muhandisligi yondashuvi sifatida davolash uchun biomateriallardan foydalanish o'rganilmagan imkoniyatdir. Turli xil biomateriallar va texnikalar ko'plab *in vitro* modellari tomonidan qo'llanilganligi sababli, bu o'lik kasallikka qarshi kurashishda yordam beradigan ushbu tajribalar ichida allaqachon yashiringan texnika mavjud bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, biomateriallar saraton hujayralarining ko'payishi, hujayralar bostirib kirishi va dorilarga chidamliligi uchun GBM ning aniq modelini taqdim etish uchun *in vitro* qilishi, shuningdek, gipoksiya holatini, hujayra o'zaro ta'sirini va ildiz hujayralarining xatti-harakatlarini o'rganish uchun 3D modellarni ishlab chiqishi mumkin, bu esa chuqur tushunishga olib keladi. GB o'smalarining xususiyatlari va aniqroq davolash usullari. Ushbu yangi terapevtik yondashuvlar GEB orqali o'tish, o'simtadan tashqari ta'sirlarni kamaytirish va terapevtik agentni minimal konsentratsiya bilan muayyan joyda chiqarish kabi ko'plab cheklovlar yoki to'siqlarni yengish uchun muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan, turli xil biomateriallar bilan turli xil nanotashuvchilar o'rnatildi, ular dori barqarorligini, kuchini va normal to'qimalarda o'ziga xos toksikligini oshiradi. Umuman olganda, xavfsiz biomateriallarni ishlab chiqish va miyaning kerakli joyida dori chiqarilishini nazorat qilishning samarali usullarini ishlab chiqish uchun qo'shimcha tadqiqotlar va taraqqiyot talab etiladi. Umid qilamizki, bu o'zgarishlar GBM(glioblastoma) bemorlarining hayot sifatini yaxshilashi mumkin bo'lgan yaxshi terapevtik yondashuvlarga olib keladi.

Foydalanilgan dabiyyotlar

1. Kirgizbaev H.H., Muhitdinov B.I., Turaev A.S., Normakhamatov N.S., Amonova D.M., Boydedaev A.A. Synthesis and characterization of low molecular weight hyaluronan sulfates // Int. J. Mater. Chem. –2021. –V. 11, –№ 1. –P. 10–16.
2. Kirgizbayev H.H., Muhitdinov B.I., Amonova D.M., Turaev A.S., Huang Y.,

Normakhamatov N.S., Khashimova Z.S., Wang H. Preparation, characterization and antitumor property of doxorubicin-derivatized hyaluronans

3. P. DeBonis, C. Anil, A. Pompuchchi A. Fiorentino, M. Balduchchi, S.yesa, L. Lauriola, G. Mayra A. Mangiola Jarrohlikning glioblastomaning takrorlanishiga ta'siri Klin. Neyrol. Neyroxirurg., 115 (2013 yil, 37-43– betlar

4. P. Kleihues, V. Cavenee JSST tomonidan o'smalarning tasnifi. Patologiya va genetika Asab tizimining o'smalari, IARCpress., Lion , Frantsiya (2000)

5. Yang C., Cao M., Liu H., He Y., Xu J., Du Y., Liu Y., Wang W., Cui L., Hu J., Gao F. The High and Low Molecular Weight Forms of Hyaluronan Have Distinct Effects on HELLA Clustering // J. Biol. Chem. J Biol Chem, –2012. –V. 287, –№ 51. –P. 43094–43107.

6. Zhang J.N., Chen B.Z., Ashfaq M., Zhang X.P., Guo X.D. Development of a BDDE-crosslinked hyaluronic acid based microneedles patch as a dermal filler for anti-ageing treatment // J. Ind. Eng. Chem. Elsevier, –2018. –V. 65. –P. 363–369.

УДК: 616.216-002.2:616.211-018: 504.75

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТОЙ
ОБОЛОЧКИ НОСА И ОКОЛОНОСОВЫХ ПАЗУХ У БОЛЬНЫХ
ХРОНИЧЕСКИМ СИНУСИТОМ, ПРОЖИВАЮЩИХ В ПРОМЫШЛЕННОМ
ГОРОДЕ И СЕЛЕ**

*Хайдарова Гавхар Саидахматовна,
д.м.н., профессор кафедры оториноларингологии
Ташкентского государственного медицинского университета
haydarovadoc@mail.ru*

*Аббасов Ариф Насибович,
преподаватель кафедры естественных наук
Университета бизнеса и науки, Ташкент
docrean911@mail.ru*

Аннотация: В статье сравниваются морфологические и функциональные изменения слизистой оболочки носа и околоносовых пазух у жителей промышленного города (60 чел.) и села (30 чел.), болеющих хроническим синуситом. У жителей промышленного города отметили дистрофические изменения слизистой оболочки носа и пазух, проявляющиеся стойким снижением секреторной активности и скорости мукоцилиарного транспорта, сдвигом водородного показателя в щелочную сторону. У сельчан наблюдалось хроническое гнойное воспаление слизистой оболочки с повышенной экссудацией и обратимыми изменениями функций слизистой оболочки.

Ключевые слова: Хронический синусит, околоносовые пазухи, слизистая оболочка носа, морфологические изменения, функциональные нарушения, мукоцилиарный транспорт, секреторная функция, полипозная гиперплазия, кистозное перерождение, экологические факторы, загрязнение атмосферного воздуха, промышленный город, сельская местность, Ташкентская область, Алмалык.

SANOAT SHAHRI VA QISHLOQ HUDUDIDA YASHAYDIGAN SURUNKALI SINUSIT BILAN KASALLANGAN BEMORLARDA BURUN VA QO'SHIMCHA BURUN BO'SHLIQLARI SHILLIQ QAVATINING MORFOLOGIK VA FUNKSIONAL O'ZGARISHLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada surunkali sinusit bilan kasallangan sanoat shahri (60 nafar) va qishloq aholisi (30 nafar)da burun va qo'shimcha burun bo'shliqlari shilliq qavatining morfoloqik hamda funksional o'zgarishlari qiyosiy tahlil qilindi. Sanoat shahrida yashovchi bemorlarda burun va qo'shimcha burun bo'shliqlari shilliq qavatida distrofik o'zgarishlar aniqlanib, ular sekretor faollikning barqaror pasayishi, mukotsiliar transport tezligining sekinlashishi hamda vodorod ko'rsatkichining ishqoriy tomonga siljishi bilan namoyon bo'ldi. Qishloq aholisi orasida esa shilliq qavatda surunkali yiringli yallig'lanish, ekssudatsiyaning kuchayishi va shilliq qavat funksiyalarining qaytuvchan o'zgarishlari kuzatildi.

Kalit so'zlar: Surunkali sinusit, qo'shimcha burun bo'shliqlari, burun shilliq qavati, morfoloqik o'zgarishlar, funksional buzilishlar, mukotsiliar transport, sekretor funktsiya, polipoz giperplaziya, kistoz qayta shakllanish, ekologik omillar, atmosfera havosining ifloslanishi, sanoat shahri, qishloq hududi, Toshkent viloyati, Olmaliq.

MORPHOLOGICAL AND FUNCTIONAL CHANGES OF THE NASAL AND PARANASAL SINUS MUCOSA IN PATIENTS WITH CHRONIC SINUSITIS LIVING IN AN INDUSTRIAL CITY AND RURAL AREAS

Abstract: The article presents a comparative analysis of morphological and functional changes in the nasal and paranasal sinus mucosa in residents of an industrial city (60 patients) and rural areas (30 patients) suffering from chronic sinusitis. In residents of the industrial city, dystrophic changes of the nasal and paranasal sinus mucosa were identified, manifested by a persistent decrease in secretory activity, a reduction in mucociliary transport rate, and a shift of the hydrogen ion concentration toward the alkaline range. In rural residents, chronic purulent inflammation of the mucosa was observed, characterized by increased exudation and reversible functional changes of the mucosal membrane.

Keywords: Chronic sinusitis, paranasal sinuses, nasal mucosa, morphological changes, functional disorders, mucociliary transport, secretory function, polypoid hyperplasia, cystic degeneration, environmental factors, atmospheric air pollution, industrial city, rural area, Tashkent region, Almalyk.

Введение.

Ташкентская область характеризуется наличием приблизительно 500 промышленных объектов, являющихся источниками загрязнения атмосферного воздуха в городской среде. В 2024 году зафиксирован индекс загрязнения атмосферы на уровне 8,67. Уровень загрязнения атмосферного воздуха в городе Алмалык классифицируется как высокий и оказывающий неблагоприятное воздействие на здоровье населения [3].

В период с 2024 по 2025 годы отмечен рост заболеваемости хроническим синуситом среди жителей Алмалыка в 1,9 раза. Наблюдается увеличение числа скрыто протекающих внутричерепных осложнений синуситов. Медианный возраст

пациентов с синуситом в Алмалыке составляет 28,5 лет [2].

Таким образом, увеличение распространенности синуситов среди лиц трудоспособного возраста и дефицит информации об экологических аспектах этиопатогенеза синуситов обуславливают актуальность данной проблемы. Впервые на территории Ташкентской области были проведены функциональные и морфологические исследования слизистой оболочки полости носа и околоносовых пазух при хроническом синусите у пациентов, проживающих в различных экологических зонах.

Цель работы.

Исследовать морфологические и функциональные изменения слизистой оболочки носа и околоносовых пазух при хроническом синусите, протекающем в разных экологических условиях – селе и промышленном городе (на примере г. Алмалык и сел Ташкентской области).

Задачи исследования.

1) Оценить морфологические изменения при хроническом воспалительном процессе слизистой оболочки околоносовых пазух у лиц, проживающих в разных экологических условиях; 2) Исследовать транспортную, секреторную функции и водородный показатель слизистой оболочки носа в разные сроки обострения хронического синусита у жителей села и промышленного города.

Материалы и методика.

Изучено 58 морфологических материалов, полученных в процессе операций на пазухах носа. Все обследованные лица страдали хроническим синуситом в течение 5-7 лет. 40 человек проживали в условиях промышленного города Алмалык, 18 человек – в селах Ташкентской области. Участки слизистой оболочки околоносовых пазух фиксировались в 12% растворе формалина, заливались в парафин и окрашивались гематоксилин - эозином.

Функциональные исследования слизистой оболочки носа выполнены у 120 человек, в возрасте от 25 до 45 лет, на 3 и 24 сутки обострения синусита. Из них 90 больных хроническим синуситом: 60 человек проживают в г. Алмалык и 30 жителей села. Контроль составили 30 здоровых жителей села.

Транспортная функция исследовалась путем нанесения сахара на слизистую оболочку полости носа. Оценивалось время появления сладковатого привкуса во рту. Величина водородного показателя определялась при помощи лакмусового индикатора. Секреторная активность оценивалась по разнице в весе ватного шарика до и после введения в полость носа.

Результаты исследования и их обсуждение

У городских жителей наиболее частыми морфологическими находками были отмечены в равной степени дистрофические изменения слизистой оболочки пазух в виде кистозного перерождения (рис. 1) и полипозная гиперплазия (рис. 2). У сельских жителей во всех случаях отмечено экссудативное гнойное воспаление (рис. 3).

Дистрофия эпителия была представлена: метаплазией мерцательного эпителия в многослойный плоский и уменьшением числа мерцательных клеток; местами – увеличение числа бокаловидных клеток и кистозно расширенные протоки желез; утолщение, фиброз подслизистого слоя, обеднение железами. По характеру

воспаления была отмечена умеренная лимфоидно-плазмоцитарная и лимфоидно-эозинофильная клеточная инфильтрация (рис. 1).

При полипозном перерождении слизистой наблюдалось резкое увеличение числа бокаловидных клеток, выраженный неравномерный отек и диффузное пропитывание стромы клетками лимфоидного, моноцитарного и лейкоцитарного ряда; местами - участки метаплазии эпителия в многослойный плоский и нарушение целостности эпителиального покрова (рис. 2).

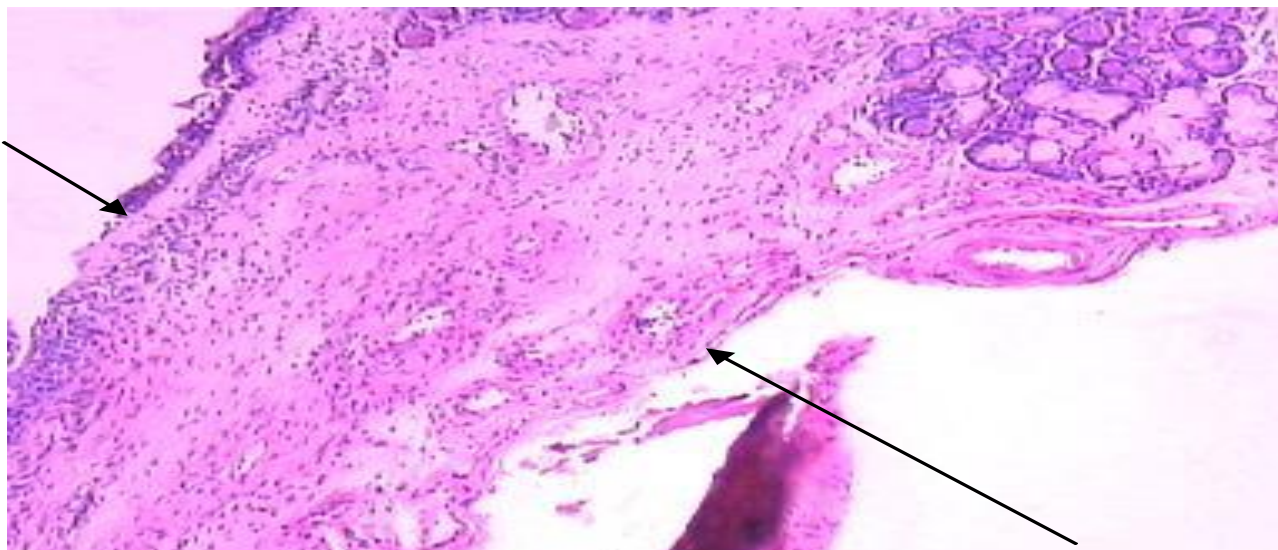

Рис. 1 - Стенка кисты с лимфоидно-плазмоцитарной инфильтрацией

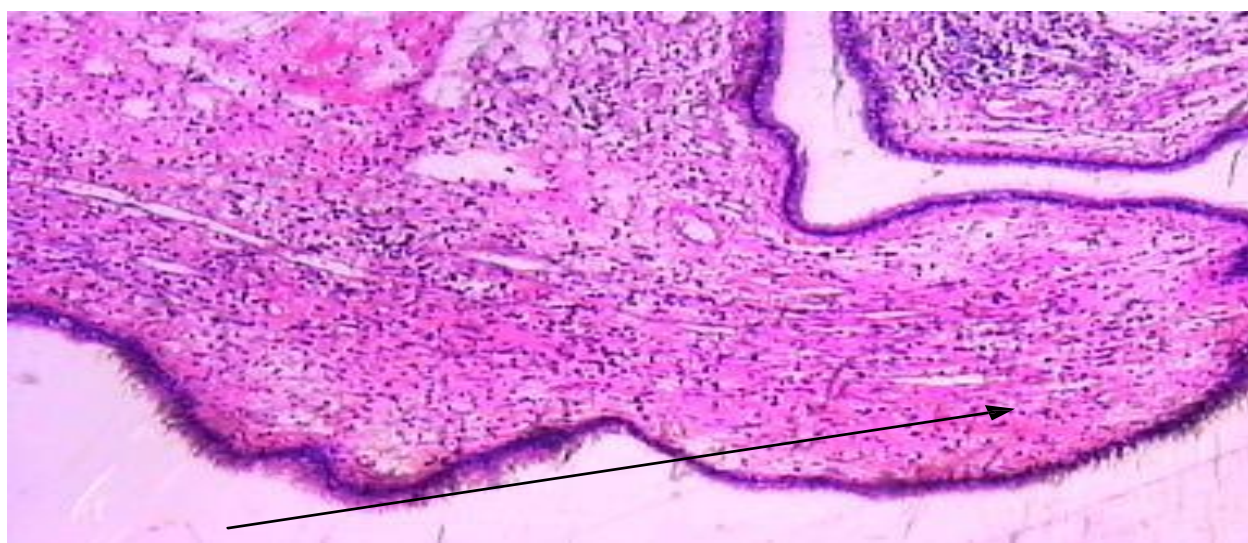

Рис. 2 - Формирование полипа, выраженная полиморфно-клеточная инфильтрация подслизистого слоя

У сельских жителей преобладала густая инфильтрация лейкоцитарными клетками с пропитыванием эпителиального слоя и выраженным отеком стромы. Наблюдалось увеличение числа слизистых желез и бокаловидных клеток (рис3)

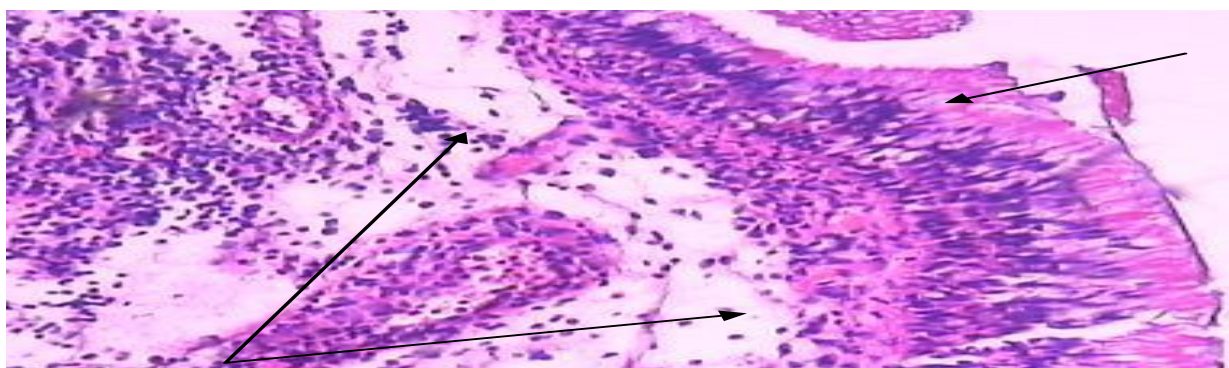

Рис. 3 - Лейкоцитарная инфильтрация, гиперплазия железистого эпителия

Таким образом, у городских жителей отмечено кистозное или полипозное дистрофическое перерождение слизистой. У жителей села гнойный характер воспаления с выраженной экссудацией и гиперплазией железистого аппарата.

Далее провели функциональные исследования слизистой оболочки носа при хроническом синусите у жителей города и села.

У сельских жителей в разные периоды заболевания водородный показатель носового секрета изменяется от щелочного до нейтрального, что указывает на хороший тонус сосудов и компенсаторные способности слизистой оболочки. У жителей промышленного города водородный показатель остается на уровне щелочной реакции на протяжении всего периода заболевания, что характерно для гипотонии сосудов, продолжения инфицирования и сенсибилизации оболочки носа на фоне низкого уровня лизоцима (табл. 1).

Таблица 1 - Водородный показатель носового секрета (pH) при хроническом синусите

Контроль	3е сутки		24-е сутки	
	Жители села	Жители города	Жители села	Жители города
7,25±0,01	8,0±0,12*	7,76±0,23*	7,23±0,03	7,55±0,12***

примечания: * - различия достоверны по отношению к контрольной группе;

** - по отношению к больным жителям сел

У жителей села показатели секреторной активности демонстрируют адекватную компенсаторную реакцию слизистой оболочки носа в ответ на воспаление. У горожан на разных этапах заболевания характерна низкая секреторная способность в результате нарушенного кровообращения и сниженной функции слизистых желез (табл. 2).

Таблица 2 - Секреторная функция слизистой оболочки носа при хроническом синусите

Контроль (г)	3-е сутки (г)		24-е сутки (г)	
	Жители села	Жители города	Жители села	Жители города
0,243±0,01	0,435±0,03*	0,161±0,01***	0,241±0,01	0,132±0,03***

примечания: * - различия достоверны по отношению к контрольной группе;

** - по отношению к больным жителям сел

У сельчан отмечено временное обратимое поражение мерцательного эпителия, которое завершается полным восстановлением подвижности ресничек к моменту клинического выздоровления. У горожан поражение мерцательного эпителия в трети случаев носит необратимый характер, от полного паралича до стойкого снижения его

активности к моменту клинического выздоровления (табл. 3).

Таблица 3 - Транспортная функция слизистой оболочки носа при хроническом синусите

Контроль (мин)	3-е сутки (мин)		24-е сутки (мин)	
	Жители села	Жители города	Жители села	Жители города
16,3±1,1	19,1±0,9*	120,2±10,1***	16,4±1,7	32,6±2,3***

примечания: * - различия достоверны по отношению к контрольной группе;

*** - по отношению к больным жителям сел

Таким образом, у сельских жителей изменения функций слизистой оболочки обратимые и завершаются к моменту выздоровления. У жителей промышленного города стойкое нарушение функций слизистой оболочки свидетельствует о дистрофическом процессе в полости носа и околоносовых пазух.

Выводы.

Для жителей города при хроническом синусите характерны стойкие дистрофические изменения слизистой, морфологически проявляющиеся в полипозном или кистозном перерождении слизистой оболочки.

У жителей села гнойное воспаление слизистой оболочки, завершающееся полным восстановлением к моменту выздоровления.

Использованная литература.

1. Пискунов Г.З., Пискунов С.З. Клиническая ринология. – М.: Медицина, 2017. – 560 с.
2. Лопатин А.С. Хронический риносинусит: современные подходы к диагностике и лечению // Вестник оториноларингологии. – 2019. – №3. – С. 4–10.
3. Пальчун В.Т., Крюков А.И., Магомедов М.М. Оториноларингология. Национальное руководство. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2020. – 1024 с.
4. Fokkens W.J., Lund V.J., Hopkins C. et al. European Position Paper on Rhinosinusitis and Nasal Polyps 2020 // Rhinology. – 2020. – Vol. 58 (Suppl. S29). – P. 1–464.
5. Hastan D., Fokkens W.J., Bachert C. et al. Chronic rhinosinusitis in Europe – an underestimated disease // Allergy. – 2011. – Vol. 66. – P. 1216–1223.
6. Янов Ю.К., Карпищенко С.А. Хронические воспалительные заболевания околоносовых пазух. – СПб.: Политехника, 2016. – 312 с.
7. Brook I. Microbiology and management of chronic rhinosinusitis // European Journal of Clinical Microbiology & Infectious Diseases. – 2016. – Vol. 35. – P. 1059–1068.
8. Kim J.H., Lee S.H., Lee H.M. Environmental pollutants and chronic rhinosinusitis // Current Allergy and Asthma Reports. – 2019. – Vol. 19(4). – P. 1–8.
9. Крюков А.И., Туровский А.Б. Мукоцилиарный клиренс слизистой оболочки носа при хронических риносинуситах // Российская ринология. – 2018. – №2. – С. 18–24.
10. Eccles R. Mechanisms of the symptoms of rhinosinusitis // Rhinology. – 2014. – Vol. 52. – P. 131–138.
11. Скоблин А.П., Елисеев А.В. Морфологические изменения слизистой оболочки околоносовых пазух при хроническом синусите // Архив патологии. – 2017. – Т. 79, №5. – С. 32–38.

UDK 331.32-053.81(575.1)

O‘ZBEKISTON SAYYIDLARI TARIXI

Saidov Baxtiyor Jamolovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

ORSID 0009-0004-2935-0546

Annotatsiya: Sayyid – aynan: xo‘ja, ega, boshliq, rahbar degan ma’nolarni anglatib, Muhammad (s.a.v.) avlodlarining faxriy unvonidir. Sayyid atamasi Muhammad payg‘ambar avlodlariga, ayniqsa, ularning nabiralari tarmog‘iga nisbatan ishlatiladi. Manbalarga ko‘ra, Muhammad payg‘ambarimizning qizlari Fotima bilan amakivachchalari Alining avlodlariga “sayyid” nomi berilgan. Sharq mamlakatlarida o‘rta asrlarda sayyidlar musulmon jamiyatida alohida imtiyozga ega bo‘lgan guruh hisoblangan hamda dindorlar orasida ularning nufuzi yuqori bo‘lgan. Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Navoiy va qisman Buxoro hamda Farg‘ona vodiysi viloyatlarida sayyidlar avlodlariga va ba’zida xo‘ja avlodlarga ham “eshonbova”, “hoja” deb hurmat bilan qaraladi. Sayyidlar avlodlari Markaziy Osiyoga acosan Eron, ba’zilar Afg‘onistonning Badaxshon yerlari orqali kelib qolganlar. Sovet davrida islomiy qadriyatlar kabi “sayyid” atamasi ham qatag‘onga uchragan edi. O‘zbekiston mustaqilligi tufayli xalqimizning milliy va diniy qadriyatlari yana tiklandi. Jamiyatdagi turli tabaqalar, jumladan, sayyidlar avlodlarining haq-huquqlari ham tiklanib, erkin diniy e’tiqod qilishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi.

Kalit so'zlar: Sayyid, xo‘ja, to‘ra, xon, eshon, eshonbova, malik, naqib, sadr, xondada, poshsha ona, poshshaxon, oftob, oyibibi, ova, aka to‘ra, oftob oyim, taqsir, hazrat.

ИСТОРИЯ САЙДОВ УЗБЕКИСТАНА.

Аннотация: Сайид – почетный титул потомков пророка Мухаммада, что означает: хозяин, начальник, вождь. Термин «Сайид» используется для обозначения потомков Пророка Мухаммеда, особенно цепи его внуков. Согласно источникам, потомкам Фатимы и Али, двоюродных братьев Пророка Мухаммада, было присвоено имя «Сайид». В средние века в странах Востока сайиды считались привилегированной группой в мусульманском обществе и имели большое влияние среди религиозных людей. В Самаркандской, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской, Навоийской областях, а также частично в Бухарской и Ферганской долине к потомкам Сайидов, а иногда и потомкам Ходжей относятся с уважением как «эшанбова» и «ходжа». Потомки Сайидов пришли в Среднюю Азию в основном из Ирана, а некоторые пришли из Бадахшанских земель Афганистана. В советское время термин «Сайид» был запрещен, как и исламские ценности. Благодаря независимости Узбекистана восстановлены национальные и религиозные ценности нашего народа. Были восстановлены права различных классов общества, в том числе потомков сейидов, и созданы благоприятные условия для свободного исповедания ими своих религиозных убеждений.

Ключевые слова: Сайид, Ходжа, Тура, Хан, Эшан, Эшонбова, Малик, Накиб, Садр, Хандада, Пошша Ана, Пошшахан, Афтоб, Ойбиби, Ова, Ака Тура, Афтоб Айим, Таксир, Хазрат.

HISTORY OF THE SAYIDS OF UZBEKISTAN.

Annotation: The term Sayyid is used to refer to the descendants of the Prophet Muhammad, especially the chain of his grandsons. According to the sources, the descendants of Fatima and Ali, the cousins of the Prophet Muhammad, were given the name "Sayyid". Sayyid is an honorary title of the descendants of Muhammad (s.a.v.), which means: master, owner, chief, leader. In the Middle Ages in Eastern countries, sayyids were considered a privileged group in Muslim society and had a high influence among religious people. In the regions of Samarkand, Kashkadarya, Surkhandarya, Navoi, and partly in Bukhara and Ferghana Valley, the descendants of Sayyids and sometimes the descendants of Khojas are treated with respect as "eshanbova" and "hoja". Descendants of the Sayyids came to Central Asia mainly from Iran, and some came from the Badakhshan lands of Afghanistan. During the Soviet era, the term "Sayyid" was suppressed, as were the Islamic kadriyats. Thanks to the independence of Uzbekistan, the national and religious values of our people have been restored. The rights of various classes in the society, including the descendants of Sayyids, were restored, and favorable conditions were created for them to freely practice their religious beliefs.

Keywords: Sayyid, Khoja, Tora, Khan, Eshan, Eshonbova, Malik, Naqib, Sadr, Khanda, Poshsha Ana, Poshshakhan, Aftob, Oybibibi, Ova, Aka Tora, Aftob Ayim, Taqsir, Hazrat.

Kirish.

Sharq mamlakatlarida o'rta asrlarda sayyidlar musulmon jamiyatida alohida imtiyozga ega bo'lgan guruh hisoblangan hamda dindorlar orasida ularning nufuzi yuqori bo'lgan. Jamoatchilik orasidan sayyidlar a'yonlar singari joy olishgan edi. Shu boisdan tarixiy manba'larda va halq orasida "**sayyid**" atamasi uchrab turadi.

Sayyid atamasi rasululloh Muhammad alayhissalom avlodlariga, ayniqsa, ularning nabiralari tarmog'iga nisbatan ishlatiladi. Manbalarga ko'ra, Muhammad payg'ambarimizning qizilari Fotima bilan amakivachchalari (kuyovlari) Alining avlodlariga "sayyid" nomi berilgan. Masalan, Saidamirxon, Sayyidolimxon, Sayidnabixon, Saidxon, Saidboy, Saidjon va h.k.

Sayyid – aynan: xo'ja, ega, boshliq, rahbar degan ma'nolarni anglatib, Muhammad (s.a.v.) avlodlarining faxriy unvonidir. Mazkur atamani imloviy xato va noto'g'ri qo'llash holatlarini ham ko'rish mumkin, ammo bu "sayyid" tushunchasining mantiqiy mohiyatini o'zgartirmaydi. Hazrati Alining otasi Abu Tolib bir vaqtlar Quraysh qabilasining sayyidlaridan bo'lgan. Shuning uchun bu unvon Alining o'g'illari Hasan va Husayn avlodlarining faxriy unvoni hisoblangan.

Sayyidlarning qiziga uylangan farzandlar ham sayyid sanalgan. Shuning uchun musulmon dunyosida, jumladan Turkistonda ko'pchilik hukmdorlar mavqeyini ko'tarish maqsadida sayyidlar qizlariga uylanishga intilishgan. O'rta Osiyo xonlari va yuqori tabaqa vakillari sayyidlar qizlariga uylanishib, shu yo'l bilan avlodlarini sayyidlarga aylantirishga intilishgan. O'tmishda ko'pgina xukmdorlar shu jumladan, Buxoro amirlari va Xiva xonlari hamda turli nufuzli ijtimoiy tabaqaga mansub shaxslar payg'ambar avlodidan

xisoblanmasa-da, o'zlarini sayyidlar deb atashgan. Buxoro amirligi mang'itlar sulolasi sayyidlar sulolasi bilan quda- andachilikni yo'lga qo'yganligi tufayli bir necha nafarining nomi va unvoni ostiga "sayyid" atamasi qo'yilgan. Shuningdek, Xiva xonligi qo'ng'irotlar sulolasi vakillari ham sayyidlar bilan quda-andachilik qilgani uchun ularning unvoniga ham "sayyid" atamasi qo'llanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

N.Likoshin tomonidan yozilgan "Toshkent eshonlari" nomli risolada ellik to'rtta eshonning qisqacha ijtimoiy ahvoli to'g'risida bayon beriladi. Ushbu risolada nomlari zikr etilgan eshonlarning qodiriya, naqshbandiya, sultoniya, suxravardiya, kubraviya ("jaxriya yo'nalishiga mansub eshon" kabi so'zlar ham keltiriladi, balkim bunda muallif yassaviyani nazarda tutgan bo'lishi ham mumkin) tariqat yo'nalishlariga mansub ekanliklari t'yg'risidagi ma'lumotlarni beradi. Aholi orasida eshonlarning avlodlarini eshonzodalar deyishadi, demak bu "eshon bolalari" degan ma'noni beradi. Eshonlarga mansub bo'lmagan kishi ham yuksak diniy bilim orqali eshon darajasiga ko'tarilishi mumkin, eshon bo'lish uchun albatta payg'ambarga avlod bo'lish shart emas. Buning uchun kishi ruhiy va ma'naviy jihatdan yetuk bo'lishi kerak bo'ladi. [1]

Davrimizgacha Termiz sayyidlari xonadoniga doir ma'lumotlar Sharq yozma merosining mashhur namunalari orqali yetib kelgan. Jumladan, Termiz sayyidlari xususida Ota Malik Juvayniy, Hamidullo Qazvinii, ibn Battuta, G'iyosiddin Ali, Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Z.M. Bobur, Hofiz Tanish Buxoriy va boshqa allomalarning durdona asarlarida ma'lumotlar keltirilgan. Termiz sayyidlari xonadoni tarixini o'rganishdagi asosiy manba ularning oilaviy shajarasidir, unda musulmon dunyosining tarixiga doir ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Ana shu shajara asosida 1914-yili akademik A.A. Semyonov "Termiz sayyidlarining kelib chiqishi va ularning qadimiy maqbarasi Sulton Saodat" maqolasini chop ettirgan.[2] Shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida rus sharqshunoslari V.V. Bartold, A. Kun, M.S. Andreyev o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida Termiz sayyidlari xonadoni to'g'risida to'xtalib o'tgan.

Manbalarda keltirilishicha, Termiz sayyidlari orasida eng mashhurlaridan biri naqib, Ali ibn Ja'far al-Musaviy bo'lgan. Bu haqda musulmon dunyosining mashhur olimi Abul Fath Muhammad ash-Shahristoniy o'zining Termiz naqiblariga bag'ishlangan asarida keltirib o'tgan.

Z.M. Bobur ham sayyidlarni boshliq, yetakchi, paygambar avlodi deb ta'riflagan. Sayyid so'zi islomga qadar arablar qabila boshlig'ining unvonini ifodalagan va "yulboshchi", "boshliq" ma'nolarida qo'llanilgan. "Sayyid" atamasi Arabistonda islom diniga qadar ham qabila aristokratiyasi vakili ekanligini anglatgan va ular ming yillar davomida davlat boshqaruvi va ijtimoiy-madaniy hayotda faol bo'lganlar.[3]

Sayyid nasabiga ega bo'lgan shaxslar davlatda yuqori lavozimlarda turib, Buxoro xonligida muxtasib, naqib (rahbar) kabi lavozimlarga tayinlangan. Amirlikda sayyidlar alohida imtiyozli qatlam sifatida ajralib turib, aholining boshqa tabaqa va toifalari bilan nikoh munosabatlariga kirmaganlar. Muhammad payg'ambarning sayyid unvoniga ega bo'lgan avlodlari o'zlari xohlagan joyda yashash, o'sha yerdagi humdor huzuriga bimalol kirish, barcha soliqlardan ozod etilish kabi imtiyozlarga ega bo'lganlar.

Sohibqiron Amir Temur sayyidlarni doimo qadrlagan. "Temur tuzuklari"ning ko'pgina sahifalarida sayyidlar ehtirom bilan tilga olingan. Acarda ta'kidlanganidek, sayyidlar sohibqiron majlislarida faol ishtirok etishib, davlat, huquqiy, ahloqiy masalalar bo'yicha

qimmatli fikrlar berishgan. Sohibqiron ulardan halol va haromga oid ko'p masalalarni o'rgangan.

Asarda sayyidlarni sara, e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarini o'rniga ko'yilgan. Sohibqiron payg'ambar avlodlari bo'lgan sayyidlarga ehtirom ko'rsatib, ularni pir tutgan hamda davlat boshqaruvida ularning maslahatlariga doimo amal qilganligi yozma manbalarda aks etgan. Makkalik Mir Sayyid Baraka Termiz sayyidlari avlodidan bo'lib, Sohibqironning piri hisoblangan. Amir Temur o'z vasiyatida: "Mening boshimni pirim Mir Sayyid Barakaning oyoq tomoniga qo'yinglar" degan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Surxondaryo va Qashkadaryoda istiqomat qilayotgan paygambar avlodlari bilan ham "eshonbova" deb muloqotga kirishiladi. Agar ular o'z oilaviy munosabatlarida quyi toifa yoki tabaqadagi kishilar bilan nikoh munosabatlarida ishtirok etmasalar, hamda avlod-ajdodlari faqat eshonlar (sayyidlar avlodi nazarda tutilayapti) xonadoniga mansub bo'lsa, oddiy xalq bu toifadagi kishilarni "katta eshonlar" deb atashadi.

Farg'ona vodiysida sayyidlar avlodiga mansub bo'lganlarni "to'ra", "to'raxon", "to'ramlar", "xoja" deb ham murojaat qilinishi ma'lum. **Xoja** – forsha, xoja – ulug', hukmdor, malik degan ma'nolarni beradi. Shuningdek, Farg'ona vodiysida sayyidlar avlodiga (shuningdek "xo'ja" unvoniga mansub bo'lgan oilalarga ham) "xon" nisbati ismga qo'shib ishlatiladi. Bu nisbat nafaqat ayol jinsi, balki erkaklarga ham murojaat qilinganda to'liq qo'llaniladigan bo'lgan. Masalan, Sayyida'lamxon, Sayyida'zamxon, Muhammadxon, Akmalxon, Jo'raxon va shu kabilar. Vaholanki, sovetlar davrida erkak kishilarning ismlarida ushbu ko'shimcha deyarli uchramasdi. "Xon" yoki "to'ra" nisbatlarini ishlatilishi nafaqat hurmat yoki ehtiromni belgilab qolmasdan, bu nisbatlar yuksak ahloqiy madaniyat va oliyjanob qadriyat darajalariga ko'tarilgan.

Turkiy xalqlar o'rtasida katta amal va darajaga ega bo'lgan hoqonlar avlodiga "to'ra" va "xon" nisbatini ishlatilish odati bo'lgan. Oilada barcha a'zolar bir-birlariga "siz" deb murojaat qiladi. O'z navbatida ichki muhit tufayli shakllantirilgan tartib-intizomni tashqi kishi, guruh yoki qatlamdagilar ham hurmat qilishga majbur bo'ladilar. Yuqori qatlamga mansub hisoblangan avlodlarning oddiy kishilar tomonidan hali-hamon e'zozlanib kelinishi sabablardan biri sifatida ham aynan shu omilni dalillarning biri sifatida ko'rsatish o'rinli bo'ladi.

Ayniqsa, sayyidlar xonadonida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan o'ziga xos cog'lom turmush tarzi, ular oldida turgan katta majburiyatlar hisobiga ham amaliy ko'llanma vazifasini o'taydi. Har bir avlod yoki jamoaning yetakchisi bo'ladi. Munozarali va muammoli vaziyatlarda uning bildirgan fikri yoki munosabati hal qiluvchi ovoz vazifasini bajaradi. Avlodning yetakchilarini turlicha atashadi, masalan "naqib", "sadr", "kattamiz", "akamiz", "oqsoqolimiz", "yetakchimiz" va hok. Aslida bu so'zlarning hammasi "boshlik", "rais" ma'nosini beradi. Amir Temur o'z tuzuklarida shunday yozgan edi: "Ravshan dinga rivoj berishda qo'llagan birinchi tuzugim shu buldiki, sayyidlar orasidan layoqatli bittasini ahli islomga sadr etib tayinladim". Yoki, – "Sayyidlar jamoasi o'zining alohida boshlig'iga, naqibga ham ega bo'lganlar".

Muhammad alayhissalom avlodlari yashagan har bir hududda ularni boshqarib turadigan alohida naqib bo'lgan. X asrgacha barcha naqiblar Abbosiylardan bo'lib, Alining avlodlari ham ularga buysunishgan, keyinchalik bo'linish yuz bergan. Termizda ham sayyidlarning naqibi, uning vazifasiga huquqiy masalalarni hal qilish va nafaqalarni

tarqatish kirgan.[4]

Xo'sh, Sayyid qavmlari Movarounnahr yerlariga qanday kelib qolgan. Muhammad Payg'ambar vafotidan so'ng, uning avlodlari mavjud asos solingan davlat tizimiga asosiy davogar hisoblanadilar. Hokimiyat uchun kurashlarning avj olishi, ayniqsa, ummaviylar hukmronligi (661-750 yillar) davrida avj oladi. Bu davrda Paygambarning qavmu qarindoshlari hayoti xavf ostida qola boshlaydi. Shu sababli ular Arabiston yarim orolidan Eron va Xuroson yerlariga ko'chib o'ta boshlaydilar. Abbosiylar hukmronligi (750-1258 yillar) davrida esa sayyid avlodlarini quvg'in qilish yanada avj oladi. Shu sababli ular islom keng tarqalgan mamlakatlarning yanada ichkarisiga kirishga majbur bo'ladilar. Bu joylar Movaraunnaxr va Turkiston yerlari edi. Mazkur mintaqaga birinchilardan bo'lib tashrif buyurgan sayyidzoda bu Hasan ul-Amir (Termiz sayyidlarining birinchi vakili, shu yerda muqim yashab qolgani uchun joy nomi keyinchalik uning avlodlariga nisbat qilib beriladi) ismli shaxs edi.

Sayyidlar avlodlariga bu yerlarga qanday qilib kelib qolganlarini o'rganilganda, ular acosan Eron, ba'zilar Afg'onistonning Badaxshon yerlari orqali mamlakatga kelib qolganliklarini aytadilar. Ularga nisbatan turk hukmdorlari va ayniqsa, mahalliy aholining hurmati yuqori bo'lganligi sababli ham, katta obru-e'tiborga sazavor bo'ladi.

Sayyidlar avlodi munosabatlari yopiq oila tizimi an'analardan kelib chiqib davom ettiriladi. Ya'ni ularning xonadonlari "tashki" va "ichki" xovlilardan iborat. Tashqi hovlida ziriyoratga tashrif buyurgan kishilar va mehmon bo'lib kelgan erkaklar qabul qilinadi. Yaqin qavmu qarindoshlar bundan istisno. Ichki xovlida ayollar va qizlar boshlariga ro'mol o'rab uzun ko'ylak-lozimda yuradilar, uy yumushlari bilan band bo'lishdan tashqari ilm (ko'pincha diniy va axloq-odob masalalariga doir bilimlar asosiy o'zakni tashkil etadi) bilan shug'ullanadi va farzandlar tarbiyasiga ma'sul sifatida qoladi. Ammo, hozirgi taraqqiyot barcha diniy amallarni to'liq bajarilishiga baribir imkon bermaydi.

Farg'ona vodiysidagi sayyidlar avlodi o'zlarining xushmuomalaligi va ziyoliligi bilan alohida ajralib turadilar. Ayniqsa, er va xotin o'rtasidagi munosabat samimiy va tabiiy mazmun kasb etadi. Sayyidzodalarni ulug'lab, ularga "xondada" (otaga murojaat), "poshsha ona" (onaga murojaat) "poshshaxon" (qizga nisbatan), "oftob" (kelinga, xolaga, ammaga nisbatan, masalan, kelin oftob, xola oftob, amma oftob va x.k.), "poshsha", "oybibi" (uy bekasiga turmush o'rtog'i tomonidan ishlatiladi), "ova" (katta opa, egachiga nisbatan), "aka to'ra" (pochcha), "kuyov to'ra" (kuyov), "to'raxon", "taqsir" (o'g'il), "poshsha oftob" (atrofdagilar, qo'ni-qo'shnilarning yoshi o'zidan kichikroq yoki tengqur bo'lganlarga murojaati), "oftob oyim" (yoshi o'zidan katta bo'lgan uy bekasiga atrofdagilarning murojaati), "to'ram", "to'ramlar", "hazrat" (erkak kishiga atrofdagilarning murojaati) kabi so'zlar bilan murojaat qilinadi. E'tirof etadigan tomoni shundaki, bu so'zlar sayyidlar xonadoni va ular bilan muloqotga kirishuvchi odamlar o'rtasidagi oddiy kundalik so'zlardir. Ammo, bu so'zlarning aksariyatini zamonaviy o'zbek tili va badiiy adabiyotda deyarli uchramaydi. Sayyidlar oilasida bolalar tarbiyasi yuksak pedagogik mahorat bilan amalga oshirilgan. Ularga katta erkinliklar bo'lg'usi majburiyatlarni his qilish hisobiga beriladi. Farzandlar, nafaqat, diniy e'tiqod, balki dunyoviy ilmlarni ham barobar egallab borishadi. Ularga nisbatan hych qachon jismoniy jazo choralari va qo'pol, haqoratli so'zlar ishlatilmaydi.

Farzandlarga nisbatan ulug' kishi va avliyo shaxslarning ismini qo'yilishini o'zi zo'ravonlik holatiga chek ko'yadi, negaki, bolaga qo'pollik ishlatilishi uning ismi bilan

bog'liq muhtaram buyuk zotlarga ham behurmatlik sanaladi. Asosiy talab tarbiya, o'zaro hurmat, kamtarlik, notiqlik (latif so'zlashish), ozoda kiyinish. kattalar oldida hurmat saqlashlik, boshqalarni kuzatish asosida xulosa chikarnshga qaratiladi. Sayyid xonadonlarida pir-murid munosabatlari avloddan-avlodga davom ettirib kelingan. Shu sababli bo'lsa kerak ularga "oddiy" xonadon egalari hurmat yuzasidan "eshon bovalar" ("eshon bobo", "eshon buva" degan ma'nolarni beradi) deb murojaat qilishadi yoki shunday nisbat bilan qaraydi. Ammo ba'zi bir kimsa va shaxslar sayyidlarga nisbatan achchiq kesatiq ma'nosida ham bu kabi so'zlarni ishlatadi, masalan, "eshonzoda"lar, "ok suyak"lar va x.k.

Faqatgina bu holatda talaffuz qilinayotgan jumlagi alohida urg'u berib gapiriladi. Sovetlar davrida ham pir-murid munosabatlariga keskin barham berisha olmadi. Hukumat tomonidan qanchalik bu holatni to'xtatish uchun chora- tadbirlar ko'rilmasin, bu jarayon davom etavergan. Shu sababli ham sayyidlar xonadonining eshigi doimo ochiq turadi. Tashrif buyurgan mehmon yoki uzoq-yaqindan ziyoratga kelgan har qanday odam ochiq chehra va tabassumli iltifot bilan kutib olinadi. Sayyidlar o'zlarining payg'ambar avlodidan ekanliklarini tasdiqlovchi hujjat sifatida shajaraga alohida e'tibor qaratadi. Biroq shajara hammaga ham ko'rsatilavermaydi. Biron bir bahona qilib qo'yiladi, xolos.

Aslida buni to'g'ri tushunish mumkin, chunki davrlar ta'sirida xonadon sohiblari extiyotkor bo'lib qolganlar. Masalan, O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan Sirdaryo viloyati gubernatori nomiga 1892-yil 8-dekabr kuni Toshkent shahar boshlig'i tomonidan yozilgan maxfiy bildirgi xatda shunday yoziladi: "O'lkada turli darajadagi eshon, targ'ibotchi va darveshlarning mavjudligi yaxshi oqibatlariga olib kelmasligini anglagan holda, o'zim tomonimdan menga biriktirilgan shahar ishini mahalliy shaxslarning ta'siriga moddiy tomondan, shuningdek shu kabi o'taketgan mutaassib g'oyalarni fikrlarning ta'sir yo'nalishiga tushib qolmasligi uchun barcha choralarni ko'raman"[5]. Mana shu kabi fikr va munosabat bildirilgan qaror hamda hujjatlar keyinchalik, ya'ni sovetlar davrida ham o'z ta'sir kuchini yukotmagan edi. Bundayin keskin munosabatlar keyinchalik avlod genafoni, ruhiyati va turmush tarziga qattiq jarohatlar yetkazadi.

Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Navoiy va qisman Buxoro hamda Farg'ona vodiysi viloyatlarida sayyidlar avlodlariga va ba'zida xo'ja avlodlarga ham **"eshonbova"**, **"hoja"** deb xurmat bilan qaraladi. Aslida eshonlik bu alohida shaxsning mehnati orqali olingan unvon sanaladi. Eshon (forscha – ko'pchilikni, xalqni boshqaruvchi) so'zi bilan tuslanib, ular islom olamiga diniy ma'naviyatni olib kirgan kishilarga nisbatan ishlatilgan. Forsiyda uchinchi shaxs ko'plikda "ular" – degan ma'noni ham anglatadi. Ushbu nom musulmonlarning bir qismini eshonlarga bo'lgan hurmati yuzasidan va boshqa bir bo'lak kishilarining musulmonchilikdagi urf-odatlariga ko'ra hurmatli shaxslarning ismini nafaqat ko'ziga tik qarab aytish va xatto ortidan ham atab aytmaslik sabablariga ko'ra vujudga kelgan. "Ular – eshon" olmoshini yerlik aholi odatda umumiy nom bilan "hazrat", ya'ni janob deb xushmuomalalik uchun emas, balki diniy odob yuzasidan murojaat qiladilar.[6]

Aslida eshon – bu unvon. "Eshonlik ma'lumki, nasab yoki avlod orqali kelmay, balki tariqatlar, suluklar orqali keladi. Piru murshidlar o'z murid va muxlislariga dini islom, amri ma'ruf yo'lida qo'l berib, saboq o'tkazar ekanlar, eshonlik darajasiga erishganlar, avlodlar shajarasi kabi, "hatti irshod" orqali tasdiqlanadi. Eshonlar sayyidzodalardan ham, boshqa chuqur ilmiy nasab va shaxslardan ham chiqishi mumkin".[7]

Natijalar va muhokama.

Payg‘ambarimizning avlodlarini zamonlar o‘tishi bilan har xil atash, ularning muborak avlodidan ekanligini bildiradigan turli atamalar va nomlar paydo bo‘la boshlagan. Masalan, Surxon vohasi taraflarda Payg‘ambar avlodlarini eshonlar deyish odati mavjud. Ular xo‘jalar atamasini chahoryorlardan Hazrati Umar yoki Abu Bakr va Usmon raziyallohu anhumlar yoki Hazrati Alining Fotimadan boshqa xotinlaridan bo‘lgan farzandu zurriyotlarga nisbatan qo‘llaydi. Xorazmda esa buning aksi ishlatiladi. Surxon vohasida yana miyonlar degan jamoa ham istiqomat qiladi. Ular ham o‘zlarini payg‘ambar avlodidan deb hisoblaydi. Vodiy taraflarda esa to‘ralar jamoasi o‘zlarini payg‘ambar avlodlari deb hisoblashadi. Qadimdan payg‘ambar avlodlarining Movarounnahrda kirib kelish joylariga nisbatan ham falonchi xo‘jalar, falonchi joydan kelgan eshonlar tarzida ishlatishgan va ularning shunga munosib darajalari, hurmatlari bo‘lgan. O‘rta Osiyoga ilk tashrif buyurgan g‘arb, xususan, rus sharqshunoslari bu holatlar haqida ko‘plab ma‘lumotlar, maqolalar yozib qoldirganlar. Afg‘oniston taraflarda payg‘ambar avlodlarini Hazrati Alidan boshlangani uchun alaviylar ham deb atashadi. Arab diyorlarida ularni shariflar deb ham ikrom etishadi. Nima bo‘lganda ham, nima deb atalishidan qat‘i nazar ular payg‘ambarimizning haqiqiy avlodlari hisoblanadilar.

Termiz shahrining shimoli-sharqida joylashgan “Sulton Saodat” majmuasi payg‘ambarimizning avlodlari (“ahl ul-bayt” ya‘ni, sayyidlar) dahmasi sifatida tanilgan. Ular Muhammad sollallohu alayhi va sallamning qizlari Fotima roziyallohu anho va hazrat Ali roziyallohu anhumlarning farzandi Imom Husayn roziyallohu anhumning avlodlaridir. Ushbu yodgorlik xalq orasida Termiz sayyidlari dahmasi deb ham ataladi. Bu o‘ziga xos yodgorlik majmuasi me‘moriy nuqtai nazardan bir necha yuz yillar davomida shakllangan. Majmua ayvon turidagi ravoqli qurilmaga ega masjid, darvozaxona, XI asrda, ayrimlari – XIV va XVII asrlarda qurilgan 16 maqbara, xonaqoh va boshqa binolardan iborat. Me‘moriy yodgorliklar majmuasining shakllanishi – Movarounnahr va Xurosonda muhim mavqega ega bo‘lgan Termiz sayyidlarining tarixi bilan bevosita bog‘liq. Dahmaning xonalarida sayyidlar sulolasi vakillarining sag‘analari joylashgan.

Sohibqiron Amir Temir Arab dunyosiga yurishlaridan qaytishida ko‘plab arablarni ko‘chirib keltirgan. Bu arablarning bir qismini Qashqadaryo viloyatining Kasbi tumanidagi din peshvosi Sayyid Hazrat Sulton Amir Shamsuddin Mirhaydar (vafoti. 1365/66) Sohibqironidan so‘rab olib qolib, hozirgi Koson tumani hududlarga joylashtirgan. Arablarning mazkur qismi “Mirxaydari” deb atalib, Sulton Mirhaydarni o‘zlariga pir deb bilishgan va XX asrning 20 yillarigacha soliq ham to‘lashgan. Ular azaliy xo‘jalik turmush tarzi bo‘lgan chorvachilik bilan birga dehqonchilik bilan ham shug‘ullanganlar. Mintaqada arablar son jihatidan uncha ko‘p bo‘lmasalar-da, o‘z nomini hozirgacha saqlab kelmoqda.

Xulosa va takliflar.

Ba‘zi odamlar dunyoviy foydalarni ko‘zlab yoki hurmat-ehtiromlarga sazovor bo‘lish, obro‘-e‘tibor qozonish maqsadida o‘zini payg‘ambar alayhissalom avlodlaridan deb ko‘rsatadi. Yolg‘ondan Sayyid yoki Xo‘ja bo‘lib oladi. Yoki aniq dalil-isboti bo‘lmasa ham payg‘ambar avlodidanman, deb o‘ylaydi va gapirib yuradi. Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisi sharifda bunday deyilgan: “Eng katta yolg‘on-uydurma – kishi o‘zini otasidan boshqaga nisbat qilmog‘idir”. Boshqa bir hadisi sharifda esa: “Bir kimsa bilib turib, otasidan boshqani (ota deb) da‘vo qilsa, u kufroni ne‘mat keltiribdi”, yana bir hadisda: “Kimki otasidan boshqani da‘vo qilsa, bas, unga jannat haromdir”, deb ta‘kidlanadi.

Sovet davrida islomiy kadriyatlar kabi “sayyid” atamasi ham qatag‘onga uchragan edi. Eng avvalo, payg‘ambar avlodiga mansub kishilar quvg‘in qilindi. Muqaddas qadamjolar va ziyoratgohlar toptaldi. Sayyidlar o‘zlarining kelib chiqishini, ajdodlarini, hattoki ismi sharifini unutishga mahkum etilgandi. O‘zbekiston mustaqilligi tufayli xalqimizning milliy va diniy qadriyatlari yana tiklandi. Jamiyatdagi turli tabaqalar, jumladan, payg‘ambar avlodlari deb hisoblangan fuqarolar, sayyidlar avlodlarining haq-huquqlari ham tiklanib, erkin diniy e’tiqod qilishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Likoshin N. Toshkent eshonlari. – T.: Ruxafo, 1996. 7-b.
2. Семёнов А. А. Бухарский трактат о членах и званиях и об обязанностях нее урок средневековой Бухаре. СВ, т. V. 1948. 141 -b.
3. Shu asar 158-159-b.
4. Mirzayev J. Termiz sayyidlari // Muloqot, 1997 yil 6-son. 45 – 46-bet.
5. O‘z MA, I-17-fond, 1-ro‘yxat, 26660-ish, 3-varaq.
6. Остроумов Н.П. Мусулманские ишаны. – Ташкент: Типография газеты “Среднеазиатская жизнь”, 1908. 206-b.
7. Likoshin N. Toshkent eshonlari. – T.: Ruxafo, 1996. 8-9-b.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 3-j. – T., 2007
9. E.Begmatov. O‘zbek ismlari. – T., 2007.
10. “Бобурнома” учун қисқача изоҳди луғат. – T., 2008.
11. D.B.Jamolov. Milliy madaniyat va uning tarkibiy qismlari.Sohibqiron yulduzi jurnali.-Q., 2021.
12. Temur tuzuklari. – T., 2011

UDK: 94(575.1):297

QO‘QON XONLIGIDAGI DINIY BOSHQARUV TIZIMINING MA‘NAVIY ASOSLARI.

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich.
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi.
tursunboydadajonov5@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola Qo‘qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining ma‘naviy asoslarini tahlil qiladi. Maqolada xonlikdagi diniy tashkilotlar va ulamolarning boshqaruvdagi roli, shariat asosidagi qonunlar va ma‘naviy ta‘limotlarning jamiyatdagi o‘rni o‘rganiladi. Qo‘qon xonligining diniy boshqaruv tizimi, xalqning axloqiy qadriyatlarini shakllantirish va ma‘naviy rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatgan. Maqola diniy boshqaruv tizimining ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini va uning bugungi kunda o‘zbek jamiyatiga bo‘lgan ta‘sirini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so‘zlar:Qo‘qon xonligi, diniy boshqaruv, shariat, ulamo, ma‘naviyat, fiqh, diniy tashkilotlar, ijtimoiy hayot, qadriyatlar, tarixiy meros.

ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ СИСТЕМЫ РЕЛИГИОЗНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КОКАНДСКОМ ХАНСТВЕ

Аннотация: Данная научная статья анализирует духовные основы системы

религиозного управления в Кокандском ханстве. В статье рассматривается роль религиозных институтов и улемов в системе управления ханства, значение законов, основанных на шариате, а также место духовных учений в жизни общества. Религиозная система управления Кокандского ханства оказала значительное влияние на формирование нравственных ценностей населения и его духовное развитие. Статья направлена на выявление значения религиозного управления в социальной жизни и его влияния на современное узбекское общество.

Ключевые слова: Кокандское ханство, религиозное управление, шариат, улемы, духовность, фикх, религиозные институты, социальная жизнь, ценности, историческое наследие.

SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE RELIGIOUS GOVERNANCE SYSTEM IN THE KOKAND KHANATE.

Abstract: This scientific article analyzes the spiritual foundations of the religious governance system in the Kokand Khanate. The article examines the role of religious institutions and ulama in the governance of the khanate, the significance of laws based on Sharia, and the place of spiritual teachings in social life. The religious governance system of the Kokand Khanate had a significant impact on the formation of moral values and the spiritual development of society. The article aims to identify the importance of religious governance in social life and its influence on contemporary Uzbek society.

Keywords: Kokand Khanate, religious governance, Sharia, ulama, spirituality, fiqh, religious institutions, social life, values, historical heritage.

Kirish.

Markaziy Osiyo hududida shakllangan an'anaviy davlatlar boshqaruv tizimida din va diniy institutlar muhim o'rin tutgan. Xususan, XVIII–XIX asrlarda mavjud bo'lgan Qo'qon xonligida diniy boshqaruv tizimi nafaqat e'tiqod masalalarini tartibga solgan, balki jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy hayotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Islom dini va shariat qoidalari xonlikdagi davlat boshqaruvi, sud-huquq tizimi hamda axloqiy-me'yoriy munosabatlarning asosiy tayanchlaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Qo'qon xonligida diniy boshqaruv tizimi ulamolar, qozilar, muftiylar, mudarrislar va boshqa diniy mansabdorlar faoliyati orqali amalga oshirilgan.

Ushbu qatlam vakillari jamiyatda nafaqat diniy bilim targ'ibotchilari, balki ma'naviy tarbiya beruvchi, axloqiy me'yorlarni shakllantiruvchi va shariat asosida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. Shu bois diniy boshqaruv tizimi xonlikda barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish va aholi o'rtasida ma'naviy birlikni mustahkamlashda muhim omil bo'lgan. Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik tarixini qayta o'rganish jarayonida Qo'qon xonligining diniy boshqaruv tizimi va uning ma'naviy asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalaga aylandi. Chunki mazkur tizimning tarixiy tajribasi bugungi kunda jamiyatda ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining ma'naviy asoslarini tarixiy manbalar va ilmiy yondashuvlar asosida yoritishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili.

Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimi va uning ma'naviy asoslarini o'rganish

masalasi mustaqillik yillarida tarixshunoslikda tobora kengroq tadqiq etila boshladi. Mazkur muammo bevosita alohida mavzu sifatida kam yoritilgan bo'lsa-da, xonlik davlatchiligi, ijtimoiy-siyosiy tuzilma, diniy institutlar va ulamolarning jamiyatdagi o'rni masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar doirasida muhim ilmiy xulosalar ilgari surilgan.

Birinchi navbatda, Qo'qon xonligi davrida yozilgan birlamchi tarixiy manbalar alohida ahamiyatga ega. Xususan, Muntaxab ut-tavorix (Muhammad Hakimxon To'ra), Tarixi Shohruhiya va Tarixi Jadidai Toshkand (Muhammad Solihxo'ja Toshkandiy), Tuhfat ut-tavorix (Avaz Muhammad Attor Xo'qandiy) kabi asarlarda Qo'qon xonligidagi diniy mansablar, qozilar faoliyati, shariat asosida olib borilgan sud ishlari hamda ulamolarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki haqida muhim ma'lumotlar uchraydi. Ushbu manbalarda diniy boshqaruv tizimi ko'proq voqeiy va tavsifiy tarzda yoritilgan bo'lib, uning ma'naviy mohiyati maxsus tahlil qilinmagan. Ikkinchi guruh adabiyotlarga mustaqillik davrida yaratilgan ilmiy-tarixiy tadqiqotlar kiradi.

Bu tadqiqotlarda Qo'qon xonligining davlat boshqaruvi, ijtimoiy qatlamlari, mansab va unvonlar tizimi hamda diniy institutlarning davlat hayotidagi o'rni umumiy kontekstda tahlil qilingan. Mazkur ishlarda islom dini va shariatning jamiyatni tartibga soluvchi asosiy omil sifatidagi ahamiyati qayd etilgan bo'lsa-da, diniy boshqaruv tizimining ma'naviy asoslari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Uchinchi guruh adabiyotlar diniy-ma'rifiy va madaniy tarixga oid tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu yo'nalishdagi ishlarda madrasalar faoliyati, ulamolarning jamiyatdagi mavqei, fiqh ilmi va axloqiy-ta'limiy qarashlarning tarqalishi masalalari ko'rib chiqilgan. Biroq bu tadqiqotlar asosan ta'lim va madaniyat masalalariga yo'naltirilgan bo'lib, diniy boshqaruv tizimining davlat va jamiyat hayotidagi ma'naviy funksiyalarini kompleks tahlil qilishga kam e'tibor qaratilgan. Shuningdek, islom huquqi va shariat masalalariga bag'ishlangan umumiy nazariy asarlarda diniy boshqaruvning ma'naviy-axloqiy asoslari yoritilgan bo'lsa-da, ular Qo'qon xonligi tarixiy tajribasi bilan bevosita bog'lab tahlil qilinmagan va manashu adabiyotlar biz uchun eng asosiy manbalar sifatida foydalanganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot tarix fanida qabul qilingan ilmiy-metodologik yondashuvlar asosida olib borildi. Tadqiqot metodologiyasining nazariy asosini tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillari tashkil etadi. Ushbu tamoyillar Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining shakllanishi, rivojlanishi va faoliyatini o'z davrining siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy sharoitlari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahliliy metod qo'llanilib, diniy boshqaruv tizimi va uning ma'naviy asoslari manbalar asosida chuqur tahlil qilindi. Tarixiy-qiyyosiy metod yordamida Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimi boshqa o'zbek xonliklaridagi (Buxoro va Xiva) diniy boshqaruv amaliyoti bilan qiyoslandi hamda umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlab berildi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida diniy boshqaruv tizimi yaxlit ijtimoiy institut sifatida ko'rib chiqilib, undagi ulamolar, qozilar, muftiylar, madrasalar va shariat qoidalarining jamiyat ma'naviy hayotidagi o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi. Strukturaviy-funksional metod orqali diniy boshqaruv tizimining jamiyat axloqiy qadriyatlarini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va siyosiy barqarorlikni ta'minlashdagi funksiyalari ochib berildi.

Manbalarni o'rganishda manbashunoslik va tarixshunoslik tahlili metodlari qo'llanilib, Qo'qon xonligi davrida yozilgan tarixiy asarlar hamda mustaqillik yillarida

yaratilgan ilmiy tadqiqotlarning ilmiy ahamiyati va ishonchliligi baholandi. Bundan tashqari, mantiqiy tahlil va umumlashirish metodlari orqali olingan ilmiy natijalar tizimlashtirilib, umumiy xulosalar ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuvlar Qo‘qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining ma’naviy asoslarini har tomonlama, ilmiy va xolis tarzda yoritishga xizmat qildi.

Natija va muhokama.

Tadqiqot natijalari Qo‘qon xonligida diniy boshqaruv tizimi jamiyat hayotining muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo‘lganini ko‘rsatadi. Diniy institutlar va ulamolar faoliyati nafaqat diniy-e’tiqodiy masalalarni tartibga solgan, balki davlat boshqaruvi, sud-huquq tizimi hamda ijtimoiy munosabatlarning ma’naviy-me’yoriy asoslarini belgilab bergan [1]. Shariat qoidalari asosida olib borilgan boshqaruv amaliyoti jamiyatda axloqiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

Qo‘qon xonligida qozilar, muftiylar va boshqa diniy mansabdorlar davlat boshqaruvi jarayonlarida faol ishtirok etgan. Ularning qarorlari shariat me’yorlariga tayangan bo‘lib, adolat, halollik va ijtimoiy mas’uliyat kabi ma’naviy qadriyatlarning jamiyatda qaror topishiga xizmat qilgan. Bu holat diniy boshqaruv tizimining faqat diniy institut emas, balki ijtimoiy tartibni ta’minlovchi mexanizm sifatida faoliyat yuritganini ko‘rsatadi. Izlanishlar davomida aniqlanishicha, diniy boshqaruv tizimining ma’naviy asoslari madrasalar va diniy ta’lim orqali mustahkamlangan. Ulamolar tomonidan targ‘ib qilingan fiqhiy va axloqiy ta’limotlar aholi ongida diniy-axloqiy qadriyatlarning shakllanishiga, jamiyatda ijtimoiy birdamlik va ma’naviy birlikning kuchayishiga olib kelgan. Shu bilan birga, diniy boshqaruv tizimi siyosiy hokimiyatning legitimligini mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynagan[2,140]. O‘rta Osiyo tarixida XVIII–XIX asrlar oralig‘ida shakllangan Qo‘qon xonligi o‘zining murakkab siyosiy tuzilmasi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va ayniqsa, diniy boshqaruv tizimi bilan alohida o‘rin tutadi. Xonlik hududida islom dini — xususan, hanafiylik madhhabi asosida shakllangan diniy boshqaruv tizimi nafaqat huquqiy va siyosiy boshqaruv vositasi sifatida, balki ma’naviy-axloqiy hayotning negizi sifatida ham xizmat qilgan. Diniy tashkilotlar, jumladan, qoziliklar, muftiyliklar, vaqf boshqaruvlari va madrasalar xalq hayotini tartibga soluvchi, ma’naviy qadriyatlarni targ‘ib etuvchi muhim institutlar sifatida faoliyat yuritgan.

Qo‘qon xonligi diniy boshqaruv tizimining shakllanishi va faoliyati tarixiy, fiqhiy hamda siyosiy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu tizim, bir tomondan, shariatga asoslangan adolat mezonlarini joriy etishga xizmat qilgan bo‘lsa, boshqa tomondan, diniy-ma’rifiy faoliyat orqali jamiyatda axloqiy me’yorlarni, birdamlik va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlagan. Bu holat diniy boshqaruv tizimining chuqur ma’naviy asoslar bilan mustahkamlangani, islom tamoyillari asosida hayot tarzining shakllanganidan dalolat beradi.

Mazkur maqolada Qo‘qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining tuzilishi, asosiy institutlari va ularning funksional faoliyati tahlil qilinadi. Shuningdek, diniy boshqaruvning jamiyatdagi ma’naviy rolini, uning xalq ongida mustahkamlangan qadriyatlar tizimidagi o‘rnini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqot tarixiy manbalar, fiqhiy adabiyotlar va zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida olib boriladi[3,144]. Qo‘qon xonligi davridagi diniy boshqaruv tizimining ma’naviy asoslarini ilmiy jihatdan o‘rganish uchun bir qator tarixiy, fiqhiy va madaniy manbalarga tayanish zarur. Mazkur mavzu bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ko‘proq tarixshunoslik, islomshunoslik va huquqshunoslik fanlari chorrahasida

joylashgan bo'lib, bu tizimni tahlil qilishda kompleks yondashuvni talab qiladi. Dastlabki manbalar qatoriga mahalliy va xorijiy tarixchilarning Qo'qon xonligi tarixiga oid asarlari kiradi. Xususan, Ahmad Donish, Muhammad Hakimxon To'ra, Hofiz Tanish Buxoriy kabi mualliflarning asarlari xonlik davridagi siyosiy va ijtimoiy muhitni yoritishda muhim rol o'ynaydi. Bu tarixchilar o'z asarlarida diniy boshqaruv vakillari, jumladan, qozilar, muftiylar va ulamolarning faoliyatiga ham alohida e'tibor qaratgan[4,176].

Fiqhiy adabiyotlar, ayniqsa hanafiylikka oid asosiy manbalar — Abu Hanifa, Al-Marghinoniyning “Al-Hidoya” asari, Burhanuddin al-Farg'oniy va boshqa fiqh olimlarining sharhlari — Qo'qon xonligi davrida diniy boshqaruv qanday asoslarga tayanganini aniqlashda asosiy metodologik poydevor vazifasini bajaradi. Bu manbalar orqali shariatga asoslangan boshqaruv tizimining ichki tuzilmasi, huquqiy me'yorlar va diniy fatvolar chiqarish tartibi tahlil qilinadi.

Zamonaviy tadqiqotlar orasida o'zbek tarixchilari — M. Is'hoqov, Z. Mamatov, H. Ziyo, A. Rustamov, N. Komilov kabi olimlarning asarlari Qo'qon xonligi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotining diniy tarkibini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, N. Komilovning ma'naviyat va tariqatlar bo'yicha ishlari, diniy qadriyatlarning xalq ongiga qanday singgani haqida muhim tahliliy fikrlar beradi[5,164]. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi, qo'lyozma asarlar, vaqf hujjatlari va arxiv materiallari Qo'qon xonligi davridagi diniy institutlarning amaliy faoliyatini aks ettiruvchi muhim empirik manbalar hisoblanadi. Bu hujjatlar orqali diniy boshqaruv tizimining real hayotdagi ta'siri, xalq bilan aloqasi va ijtimoiy maqomi aniqlanishi mumkin.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar mazkur mavzuni o'rganishda yetarli nazariy va tarixiy asosni ta'minlaydi. Biroq hali-hanuz diniy boshqaruv tizimining ichki mexanizmlari, ulamolararo ijtimoiy aloqalar, va diniy qadriyatlarning amaliyotga tatbiqi kabi masalalar chuqurroq tadqiqot va tahlilni talab etadi.

XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligida 350 taga yaqin maktab faoliyat ko'rsatgan. Maktablar shahar va qishloqlardagi masjidlar yonida faoliyat yuritib, ularning asosiy vazifasi bolalarga boshlang'ich bilimlar berishdan iborat edi[6,128]. Odatda, Markaziy Osiyo davlatlarining maorif sohasida maktablarda yetti yil davomida bolalarga, ularning tushunish-tushunmasligidan qat'i nazar alifbe, Qur'on, abjad (arab raqamlarini yozuv orqali ifoda etish usuli), farzi ayn (imon, ibodat, tahorat va boshqa islom dini arkonlarini o'rgatadigan bilimlar majmuasi), Chahorkitob (imon, ibodat, tahorat va boshqa islom dini arkonlarini o'rgatadigan bilimlar majmuasi), Xo'ja Hofiz, Sa'diy she'rlari, So'fi Allohyor (“Maslak-ul-muttaqqin” – So'fi Allohyorning asarlaridan biri) va Mirzo Bedil asarlaridan savod o'rgatilishi lozim edi. O'zbek bolalari ko'proq bo'lgan maktablarda yana besh kitob – “Fuzuliy kitobi”, “Lison ut-tayr”, “Alisher Navoiy devoni”, Mashrabning ijodi o'tilgan. O'g'il bolalar birinchi kun maktabga borganda non, shirinlik, domlaga sarpo yoki uning matosi (surp yoki chit) ni olib borganlar. O'qish jarayonida ta'lim berayotgan domlaga har payshanba kunlarida, bayram yoki bolaning muayyan kitobni o'qib bitirgani munosabati bilan hadyalar, sarpo va pul (20 tanga) berilgan[7,190]. Tolibning bir bosqichdan (bir kitob xatmidan so'ng) keyingi bosqichga o'tgani munosabati bilan maxsus ziyofat berish odat tusiga kirgan.

Shuningdek, Turkistonda maktab va madrasalardan tashqari diniy ta'lim beruvchi bir qator muassasalar ham faoliyat yuritgan. Bu haqida tadqiqotchi olim N.Raximjonovanning maqolalarida quyidagicha ma'lumotlar ilgari suriladi. Xususan, boshlang'ich maktablardan

tashqari daloilxonalar mavjud edi. Bu diniy ilm dargohlari Turkistonda kam sonli bo'lgan. Ularni asosan Farg'ona va Toshkentdagina uchratish mumkin edi. Daloilxonalarda asosan ibodat uchun kerakli arab tilidagi duolar, Qur'on suralari o'qilgan va yod olingan. Ammo masalaning muammoviy jihati shun da ediki, bu daloilxonalar diniy ta'lim uchun muhim bo'lgan arab tili va uning grammatikasidan ta'lim bermagan, faqatgina xalq uni arab tilida tarjimasiz yod olgan. Shuning uchun ham rus rasmiy matbuotida ular faoliyatini: "Arab tilini yaxshi bilmagan mahalliy xalq uchun mutlaqo befoyda", deya keskin tanqid qilingan. Ammo bu tanqid biroz noo'rin edi, chunki islom diniga e'tiqod qiluvchi mahalliy xalq uchun kundalik ibodat va muqaddas Qur'on kitobini yod olishda, diniy ma'rifatni oshirishda va ma'naviy-axloqiy hislatlarni tarbiyalashda daloilxonalar o'ziga xos ijobiy ahamiyat kasb etgan[8,216].

Yana bir islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karimni o'qish va yod olishni o'rgatuvchi diniy ta'lim dargohlaridan biri qorixonalar hisoblanib, ular asosan masjidlar qoshida tashkil etilgan. Qorixonalarda ko'zi ojizlar ham qori boshilar tomonidan Qur'onni yod olgan. Ayrim manbalarda hatto, qorixonalarda ko'zi ojizlar ko'pligidan "ko'rlar boshpanasi" deb ham ma'lumotlar qayd etiladi.

Diniy ta'limda asosiy muammolaridan yana biri mutaxassislar (kadrlar) masalasi hisoblanib, ba'zi mudarris, muallim va boshqa ulamolarning yetarli bilimga ega emasligi, o'z vazifalarini yaxshi tushunib yetmasligi, xususan, mutaassib ulamolarning qoloqlashib qolgan (konservativ) qarashlarini isloh qilishga ehtiyoj zarur bo'lgan. Xususan, bu haqida keyinchalik jadidlarning "Oyina" jurnalida ham muallim va mudarrisni bilimli va fidokor bo'lishga, nafaqat diniy balki dunyoviy ma'rifatni ham keng yoyishga targ'ib qilingani fikrimizning misoli bo'la oladi. Ayniqsa, milliy jadid matbuotida islohn boshlang'ich ta'lim maktablardan boshlash kerakligi uqtirilib, ta'limni samaradorligini oshirish maqsadida barcha bilimlarni puxta egallash, yaroqsiz holga kelgan, qoloqlikka yuz tutgan eskicha usulda talim beruvchi maktablarni "Usuli savtiya"larga almashtirish vaqti kelganligi va bolalarni ularga berish da'vat etilib, o'z navbatida esa bunga qarshi chiqayotgan bazi mutaassib ulamolar qoralangan. Maktab va madrasalardagi diniy ta'limni isloh qilish naqadar muhim ekanligini anglab yetmayotgan ba'zi ulamolarning o'zlari islom dinining mohiyati, uning tarixi haqida yetarlicha tasavvurga ega emasliklari ham matbuotda tez-tez takrorlanadi[9,158]. Demak, tadqiqotchi bergan ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, diniy tashkilotlarni isloh qilishga hukumat tomonidan yetarlicha e'tibor berilmagan. Chunki har qanday islohotlar mablag' talab etar edi. Davlat g'aznasi haddan tashqari xon va uning gumashtalari shaxsiy ehtiyojlariga sarflanib, oxir oqibat ta'lim sohasi ham inqiroz yoqasiga tushib qolgan edi.

Xonliklarning ma'naviy va madaniy hayotida davlat tashkilotining bir bo'lagi bo'lgan madrasalarning ahamiyati katta ekan, unda o'smirlar 13 – 15 yoshdan boshlab o'qiy boshlagan. Madrasalarda o'qish muddati 15 – 20 yil bo'lib, madrasa ta'limi aniq bir yo'nalish va reja asosida olib borilmagan. Madrasada 15 – 20 yil davomida talabalarga 137 dan ortiq o'quv fani yoki kitoblar o'qitilgan. Fanlardan Qur'on qiroati ilmi (retitatsiya, tajvid), "Kalom ilmi", "Hadis ilmi", "Fikx ilmi", "Payg'ambarlar tarixi", falsafa, arab tili grammatikasi, mantiq, notiqlik ilmi (ritorika), islom aqoidi, meros va boylik taqsimoti, savdo-sotiq munosabatlari uchun "Faroiz ilmi" (matematikaning 4 amali hajmida) va yuqoridagi ilmlarga oid kitoblar, nazm va nasrda bitilgan asarlar o'qitilgan.

Madrasalarda dastlab "Qur'on" va uning turli tafsirlari, yoki "Hadis"lar to'plamlari,

Imom at-Termiziy asarlaridan “Shamoyil un-nabaviy”, So’fi Allohyorning “Odob-us-solihin”, “Maslak ul-muttaqin”, “Sabot ul-ojizin”, G‘azzoliyning “Kimyoi saodat”, “Maorij un-nubuvvat fi madorij al-futuvvat” (Siyari sharif), Xiyoliyning “Hikmat ul-ayn”, “Al-viqoya” kabi asarlar va sharhlar tahlil qilingan.

Dastlab madrasalarda dunyoviy bilimlar deyarli o‘qitilmagan bo‘lsa-da unda aniq fanlardan riyoziyot (matematika), tabiiy fanlardan nujum ilmi (astronomiya), geografiya, ijtimoiy fanlardan tarix, falsafa, mantiq ilmlari, gumanitar fanlardan arab tili, bayon kabi fanlar o‘tilgan. Bundan tashqari she’r va husnixatdan ham ta’lim berilgan. Shu bilan birga Sharq ma’naviyatining ilg‘or vakillaridan Sa’diy, Hofiz, Bedil, Jaloliddin Rumiy, Jomiy, Navoiy va boshqalarning asarlari ham o‘rgatilgan.

Deyarli uchala xonlikdagi madrasalarning sarf-xarajatlari, ularning ta’miri vaqfdan tushadigan mablag‘ning taqsimotidan amalga oshirilgan. Barcha xarajat ishlariga mutavakkil diniy lavozimli shaxs boshchilik qilgan. Mutavakkilni mutavalliy tayinlagan bo‘lib, mutavalliy – vaqf mulkiga va undan keladigan daromadga vasiylik qiluvchi, uni taqsimlovchi diniy amaldor bo‘lgan. Mudarrislar madrasalarda dars berish bilan shug‘ullanishgan bo‘lib, ular madrasa vaqfi hisobidan tirikchilik qilishgan. Madrasa mudarrislarini o‘zi ham turli mavqeda bo‘lganligi manbalarda eslab o‘tiladi. Xususan, “Banoras to’nli” mudarrislar mavqeyi jihatdan boshqa mudarrislardan baland bo‘lib, faqat uning o‘zigina xon qabulida bo‘la olgan. Odatda mudarrislarning bunday mavqeyga erishishi uning bilim darajasi va ilmu toliblar orasidagi obro‘lariga bog‘liq edi.

Madrasalarning ehtiyoji (ta’minoti uchun zarur bo‘lgan moddiy mablag‘lar) o‘z vaqflaridan keladigan daromad hisobidan qoplab berilgan. Madrasada ish faoliyati bilan shug‘ullanayotgan mu’id, muqarrir, kitobdor, farrosh, imom, so’fi, mujovir, sartarosh, posbon, oshpaz kabilar Mutavakkil tomonidan ishga qabul qilinib, vaqflardan keladigan daromad hisobidan maosh bilan ta’minlab turilgan.

Umarxon davrida Qo‘qon xonligining o‘rdasi bo‘lgan Qo‘qon shahri faqat xonlik poytaxti emas, balki XIX asrda mamlakatning madaniy markazi bo‘lib, unda o‘ziga xos adabiy muhit shakllandi. U shoir, yozuvchi va san’at ustalariga homiylik qildi, madrasa, masjid, maktablar qurishga ko‘plab mablag‘lar ajratdi hamda o‘zi ham she’riyatda qalam tebratdi. Umarxon davrida arab, fors tillarida yozilgan asarlar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. O‘z davrida uning saroyi adabiyot ahli, ilm-ma’rifat kishilari uchun doimo ochiq bo‘lib, “Umarxon asri Farg‘onaning eng obod, ilm va fazl taraqqiy etgan, atrof jonibdagi viloyat va mamlakatlardan Umarxonning avsofi hamidasini eshitgan ulamo va fuzalo va shuarolar jam’ bo‘lub, ilm va fazl rivoj topgan edi”.

Yuqoridagi tahlillarga asoslanib ushbu qismga xulosa qiladigan bo‘lsak, Markaziy Osiyo davlatlarida diniy tashkilotlar boshqaruvining ijtimoiy-ma’naviy hayotga ta’siri katta bo‘lgan, chunki Markaziy Osiyo davlatlari islom dini jamiyatning tayanch mafkurasi edi. Ruhoniylar o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, ma’naviy hayotning barcha sohalarini islom aqidalariga tobe qilishga, din va shariat tamoyillarini yanada chuqurroq singdirishga intilar edilar;

xonlikda diniy tashkilotlar faqat diniy vazifalarni bajarish bilan cheklanmagan, balki ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatgan, xalqqa yordam bergan. Jumladan, muhtojlarga yordam berish, dafn marosimlarini o‘tkazish, kambag‘allarga pul va xo‘jalik yordami ko‘rsatish, bugungi kundagi xayriya tashkilotlarining asosiga tamal toshini qo‘ygan;

Markaziy Osiyo madrasalarida keng doiradagi mutaxassislar tayyorlangan.

Bitiruvchilarning aksariyati mudarris, olim, adabiyotchi, amaldor, elchi, harbiy, imom, rassom, musiqashunos va hatto ma'rifatparvar bo'lib yetishgan. Madrasalar ta'lim olish, ilmga e'tibor berish aholini ma'rifatli bo'lishini, ilmga urg'u berishni targ'ib qilgan. Madrasalarda o'qitiladigan fiqh, e'tiqod va axloq nazariyalari bugungi kungacha aholining ma'rifatli, axloqiy jihatdan mukammal bo'lishiga ta'sir ko'rsatgan. Qo'qon xoni Umarxon davrida masjid va madrasalar qurilishga katta e'tibor berilgan. Xususan, u Qo'qon, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram, Avliyoota (hoz. Jambul)da masjid va madrasalar bunyod ettirgan;

Xonlikda diniy boshqaruv, davlat siyosati bilan birga ishlagan va jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashga yordam bergan. Diniy rahnamolar aholining ijtimoiy muammolarini ko'rib, ularga maslahat bergan va o'zaro yordamlashishni rag'batlantirgan. Bugungi kunda bu qadriyatlar davlatning ijtimoiy siyosatida, jumladan, ijtimoiy adolat, inson huquqlari va yordam ko'rsatish masalalarida o'z aksini topmoqda. Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimi o'z zamonasining ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan bo'lib, uning asoslari islom huquqi – shariat, fiqh va hanafiylik mezonlariga tayangan. Ushbu boshqaruv tizimi diniy tashkilotlar orqali nafaqat huquqiy tartibotni saqlagan, balki xalqning ma'naviy tarbiyasi, axloqiy me'yorlarni singdirish, ta'lim-tarbiya va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynagan[10,184].

Qozilik va muftiylik institutlari, madrasalar, vaqf tizimi va boshqa diniy muassasalar orqali din va davlat boshqaruvi o'zaro uyg'unlikda faoliyat yuritgan. Bunday tizim xalq orasida diniy bilim va ma'naviy ongning yuksalishiga xizmat qilgan, shuningdek, xonlik hududida diniy mafkura va siyosiy barqarorlikni ta'minlovchi vosita bo'lgan.

Shuni tyakidlash kerakki Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimi bevosita tarixiy-madaniy meros sifatida hozirgi zamonaviy ma'naviy hayotimizga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu meros bugungi kunda diniy-ma'rifiy siyosatni shakllantirishda, yosh avlodga axloqiy tarbiya berishda va milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, xonlik davridagi diniy boshqaruv tizimini chuqur o'rganish va tahlil qilish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan g'oyaviy-ma'naviy asoslarni mustahkamlash uchun ham muhim hisoblanadi.

Xulosa.

Shuni xulosa qilib aytishimiz kerakki Qo'qon xonligida diniy boshqaruv tizimi davlat va jamiyat hayotida muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Diniy institutlar va ulamolar faoliyati shariat qoidalariga asoslanib, jamiyatda axloqiy me'yorlarni belgilash, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Diniy boshqaruv tizimi nafaqat e'tiqod masalalarini, balki sud-huquq, ta'lim va tarbiya jarayonlarini ham qamrab olgan yaxlit ijtimoiy institut sifatida shakllangan.

Izlanishlarimiz natijasida aniqlandiki, qozilar, muftiylar, mudarrislar va boshqa diniy mansabdorlar Qo'qon xonligi boshqaruvida faol ishtirok etib, shariat asosida adolat va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarini qaror toptirishga xizmat qilgan. Madrasalar va diniy ta'lim muassasalari orqali targ'ib qilingan fihiy va axloqiy qarashlar jamiyatda ma'naviy qadriyatlarning shakllanishiga hamda ijtimoiy birlikning mustahkamlanishiga zamin yaratgan. Qo'qon xonligidagi diniy boshqaruv tizimining tarixiy tajribasi milliy davlatchilik an'analari, ma'naviy meros va ijtimoiy barqarorlikni anglashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tajribani ilmiy jihatdan tahlil qilish bugungi kunda jamiyat ma'naviy hayotini

boyitish, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy uyg'unlikni mustahkamlash uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Attor Xo'qandiy A.M.Tuhfat ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 1998. – 152 b. (Qo'qon xonligi davrida yozilgan eng muhim birlamchi manba)
2. Hakimxon To'ra M.Muntaxab ut-tavorix. – Toshkent: Sharq, 1999. – 240 b. (Diniy va siyosiy boshqaruvni bevosita yorituvchi asosiy solnoma)
3. Ibrat I.X.Tarixi Farg'ona. – Toshkent: Sharq, 1991. – 144 b. (Farg'ona vodiysi va Qo'qon xonligi ijtimoiy-diniy hayoti)
4. Madraximov Z.M.Qo'qon xonligi davlatchiligi tizimi va ijtimoiy qatlamlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 176 b.(Zamonaviy fundamental ilmiy tadqiqot)
5. Namangoniy F.Shohnomayi Nusrat. – Toshkent: Sharq, 2003. – 164 b.(Xonlik siyosati va diniy legitimlik masalalari)
6. Solihxo'ja Toshkandiy M.Tarixi Shohruhiya. – Toshkent: Fan, 2001. – 128 b. (Diniy mansablar va qozilik tizimi haqida muhim ma'lumotlar)
7. Solihxo'ja Toshkandiy M.Tarixi Jadidai Toshkand. – Toshkent: Sharq, 2007. – 190 b.(Qo'qon xonligi va diniy-ma'muriy munosabatlar)
8. Alimova D.A.O'zbek davlatchiligi tarixida diniy institutlar. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 216 b.
9. Ergashev Q.E.O'zbek xonliklarida davlat va din munosabatlari. – Toshkent: Fan, 2006. – 158 b.(Diniy boshqaruvning siyosiy ahamiyati tahlili)
10. Karimov N.K.Qo'qon xonligida sud-huquq va shariat tizimi. – Toshkent: Fan, 2017. – 184 b.(Shariat va diniy boshqaruvni bevosita ochib beradi)

SOVET DAVRIDA NAMANGAN VILOYATI TEATRINING TASHKIL ETILISH TARIXI

Norinov Muzaffar Ramonjonovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
norinovmuzaffar56@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola Alisher Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatrining tarixiy rivojlanishi, tashkil etilishi va ijodiy faoliyatiga baham olib ko'rishga qaratilgan. Maqolada teatrning 1931-yildan 1980-yilgacha bo'lgan faoliyati, teatrning turli davrlardagi rivojlanish bosqichlari, arxiv hujjatlar asosida teatrdagi faoliyat ko'rsatgan mashhur san'atkorlari va ularning ijodiy yutuqlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Teatr san'ati, Namangan viloyati, san'atkorlari, ijodiy faoliyat, madaniy tarix, musiqali drama

HISTORY OF THE ORGANIZATION OF THEATERS IN NAMANGAN REGION DURING THE SOVIET ERA

Annotation: This scientific article is devoted to the historical development, organization and creative activities of the Alisher Navoi State Theater of Musical Drama and Comedy of Namangan Region. The article analyzes the theater's activities from 1931 to 1980, examines various stages of the theater's development in different periods, and on the

basis of archival documents, studies famous artists who worked at the theater and their creative achievements.

Keywords: Theater art, Namangan Region, artists, creative activities, cultural history, musical drama

ИСТОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕАТРОВ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ В СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ

Аннотация: Данная научная статья посвящена историческому развитию, организации и творческой деятельности Государственного театра музыкальной драмы и комедии имени Алишера Навои Наманганской области. В статье анализируется деятельность театра с 1931 по 1980 год, рассматриваются различные этапы развития театра в разные периоды, и на основе архивных документов изучаются известные артисты, работавшие в театре, и их творческие достижения.

Ключевые слова: театральное искусство, Наманганская область, артисты, творческая деятельность, культурная история, музыкальная драма

Kirish.

Mustaqillik tufayli o'zbek xalqining ko'p asrlik boy tarixiy, ilmiy, madaniy va diniy merosini o'rganish, undan xalqning umumiy va bebaho mulki sifatida foydalanishga keng yo'l ochildi. Ma'naviy boyliklar, qadriyatlar, davlat, millat, shaxsning bebaho xazinasini va taraqqiyot manbai xisoblanadi. Aynan ushbu ma'naviy va mafkuraviy asosni mustahkamlash ham da rivojlantirishda tarix fani alohida ahamiyatga egadir. Zero, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: "tarix xotirasi, milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi"[1].

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A. Karimov tarix xaqida o'z fikrlarini davom ettirib, "Tarixdan ibrat olib yashash, tarix haqiqatlarini bilish kishiga quvvat beradi, uni hayot haqiqati bilan qurollantiradi. Tarixni yozishda hech qachon o'ng tomonga ham, chap tomonga ham og'masdan, faqat haqiqat va adolat nuqtai nazaridan yo'l tutilishi kerak. Soxta tarix bamisoli o'gu kabi insonni zaharlaydi, uning ong-u dunyoqarashini chalg'itadi" deb "Ona yurtimiz baxt-u istiqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir" deb qayd etganlar[2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2016-yil yakunlarida "eng avvalo yoshlar va aholi o'rtasida mamlakatimizning boy tarixi, uning betakror madaniyati va milliy qadriyatlarini keng targ'ib qilish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini yetkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish ustufur vazifalardan hisoblanadi" [3], deb takidlab o'tdi.

O'zbekiston madaniy hayotining har tomonlama rivojlanib borishida milliy teatr san'ati ham yorqin iz qoldirdi. Teatr san'ati ijodkorlari mustaqillikning dastlabki yillaridayoq mana shu muhim masalalarga diqqat-e'tiborlarini qaratdilar. O'zbek xalqining badiiy merosi butun rang-barangligi va xilma-xilligi bilan teatr sahnasida birinchi marta to'la to'kis namayon bo'la boshladi. Bu esa milliy madaniyatimizning o'ziga xosligini asrab-avaylash bilan bir qatorda tor doirada cheklanib qolmasdan umumbashariy qadriyatlarni, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini peshma-pesh o'ziga singdirayotgani bilan ham e'tiborga sazovor bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili.

O. Abdullaevning "Farg'ona vodiysi: Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonlari" deb

nomlangan risolasida sovet davri va mustaqillik yillarida Farg‘ona vodiysidagi, jumladan, Namangandagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar atroflicha yoritib berilgan . E. Mirzalievning Farg‘ona vodiysidagi Namangan shahri tarixiga oid “Namangan shahar xalq maorifi tarixidan”, “Namangan madaniyati tarixidan lavhalar”, “Namangan shahri tarixidan lavhalar” kabi risolalari ham tadqiqot ob'ektini yoritishda muhim o‘rin egallaydi. Muallif o‘z asarlarida XX asr boshlarida Namangan shahridagi xalq ta'limi tizimidagi o‘zgarishlar hamda madaniy hayot haqida ayrim fikrlarini berib o‘tgan . Hozirgi kunda Namangan shahrida faoliyat ko‘rsatayotgan Navoiy nomli musiqali drama va komediya teatriga ana shunday asos solingan edi. A.Navoiy nomli Namangan viloyati musiqali drama va komediya teatri dastlabki teatlardan biri bo‘lib u 1931-yil 15-iyunda A.Sultonovning “Intilish” spektakli bilan ochildi.

Ilk spektaklining nomidayoq yangilikka intiluvchi, yangilik izlanish yo‘lida jipslashgan kishilarning jasorati, qat’iyatini aks ettiruvchi, hayotiy barqarorlik mujassamlashgan edi. Mazkur spektakl bilan O‘zbekiston teatr yilnomasining yorqin sahifalaridan biriga aylangan teatrning ijodiy va mashaqatli hayot yo‘li boshlandi. Ommaviy tomoshabinlarning estetik ehtiyojlarini yanada to‘laroq qondirish maqsadida Namangan shahrida 1931-yil boshlarida yirikroq havaskorlar jamoalarini bir truppga birlashtirish hamda professional teatrning asosini R.Hamrayev va N.Roziqiylar rahbarligidagi mahalliy maktab va tehnikum o‘qtuvchilaridan iborat dramatik to‘garak tashkil etilgan. S.Otaxonov, B.Eminov, A.Toshboyev, A.To‘raxonov, X.Sharipov, N.Ishoqov, keyinroq M.Azizova, T.Ja‘farova, S.Rahmonov, M.Dadaboyev, T.Sodiqov va boshqa teatrning dastlabki ijodkorlaridir.

1931-yil 25 iyunda truppaning ilk premyerasidan so‘ng bir necha kun o‘tiboq Maorif kollegiyasining Namangan bo‘limi yig‘ilishida Davlat drama teatrini tashkil etish haqidagi qaror qabul qilindi. Bu esa Namangan tarixida va madaniy muhitida yangi sahifa bo‘ldi. Bizga ma‘lumki, 40-yillarda butun dunyoni yana bir bor larzaga solgan II jahon urushi bo‘lib o‘tgan. Bu urush insoniyat tarixiga juda katta talofatlar olib kelgan. Lekin bunday daxshatli yillarda ham madaniyat maskani hisoblangan teatrlar o‘z faoliyatini tuhtatmadi. Shu qatorida Navoiy teatri ham II jahon urushining dastlabki yillardayoq Namangan teatri qoshida otaliq konsert brigadalar tuzildi va ular o‘z faoliyatlarini harbiy qismlar, frontga jo‘nayotgan chaqiriluvchilarga faol xizmat ko‘rsatishdan boshlaydilar. Shuningdek teatr o‘z sahnasida qahramonlik-vatanparvarlik ruhidagi spektakllarni qo‘yish borasida ham talay ishlarni amalga oshirdi .

Muhokama va natijalar.

Urushdan so‘ng 50-yillarga kelib, teatr repertuari yanada boyidi. Sahnada o‘zbek xalqining zamonaviy hayoti, uning yaratuvchilik qudrati, mehnati, inson xarakterining yangi qirralari aks ettiruvchi asarlar ko‘plab yaratildi. Ayniqsa, 50-yillar 2-yarmida teatrga O‘zbekiston Respublikasida hizmat ko‘rsatgan artis A.Xachaturov bosh rejissor etib tayinlangach, jamoada uzluksiz ish olib borilib, orginal repertuar, spektakl sahnalashtirishda ifodaviylikning yangi qirralarini izlash, sahna bezaklarini yangilash ustuvorlik qildi. Shu davrdan boshlab teatr ijodiy faoliyatida romantik jo‘shqinlik, qahramonlik, komediyaviylik kabi dramatik asar janriga xos bo‘lgan yangi qirra paydo bo‘la boshlaydi [4]. Aynan shu davrda o‘zbek dramaturgiyasi bilan teatrning o‘zaro bog‘lanish jarayoni kuchaydi. A.Qahhorning “Shohi so‘zana”(1953), “Og‘riq tishlar”(1955), B.Rahmonovning “Yurak sirlari”(1954), O.Yoqubovning “Chin muhabbat”(1956), Uyg‘unning “Xurriyat”(1959),

S.Qoriyevning “Tug’ma dog” (1956) kabi spektakllarda davr muommolari, xalq hayoti va uning mehnatini aniq tasvirlashga intilish asosiy vazifaga aylandi [5].

Shuning bilan birga teatr tarixiy va zamonaviy mavzulardagi asarlar yaratish borasida ham qator ishlar amalga oshirdi. A.Bobojonning “Aziz va Sanam” (1958), A.Tursunovning “Unitilmas kunlar” (1957), K.Yashin va A.Umariyning “Hamza” (1958) kabi spektakllar o’zining o’tkir ijtimoiy jarangi, o’ziga xos rejissorlik talqini, qahramonlar obrazining nozik psixologik planda yaratilganligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari o’sha davrda yirik spektakllar jumladan: “Gulsara”, “Alpomish”, “Arshin mol-olon”, “Revizor”, “Otello”, “Gang daryosining qizi”, “Shamsi kamar”, “Surmaxon”, “Ispanlar”, “Ravshan va Zulhimor”, “Oshiq g’arib”, “Nasriddin Afandi”, “G’ulcha ustida nur”, “Qirol Lir”, “Chippolino” asarlar dunyo yuzini kurdi [6].

50-yillarda eng yirik va mashhur bo’lgan asarlarni sahnalashtirgan o’z davrining mashhur rejissorlarini sanasak ularga A.Xachaturov, Q.Xo’jayev, M.Dadaboyev, R.Botirov, Q.Majidov, G.P.Kim, Levinlar kiradi. Ular bu yillarda spektakllarni salmog’i oshishiga sababchi bo’lishgan.

1952-yil viloyat teatr qurilishi boshlandi va 1957-yil foydalanishga topshirildi. Teatr Namangan shahar, Usmon Nosir kuchasi, 2 uyda joylashgan. Teatrning umumiy maydoni 2,5 gektarni tashkil etadi. Teatr binosining umumiy maydoni 35 sotixni tashkil etadi. Tomosha zali 500 nafar tomoshabinga mo’ljallangan bo’lib, 3 qavatdan iborat. Sahna qismining 3 tomonida 2 qavatli ma’muriy-yordamchi xonalar mavjud. Binoning 1-qavatida 24 ta xizmat va yordamchi xonalar hamda 11 yordamchi xonalar kirib-chiqish yo’laklari mavjud. Binoning 2-qavatida 19 ta ma’muriy yordamchi xonalar va 6 ta kirib-chiqish yo’laklari mavjud. Binoning 3-qavatida 9 ta san’atkorlar va boshqa xizmat xonalari hamda kirib-chiqish yo’laklari mavjud. Bino chordoq va yerto’la qismiga ega. Yerto’la qismi 22 xonadan iborat bo’lib, 9 ta kirib-chiqish yo’laklari mavjud. Bino yerto’lasida elektr podstantsiya, yong’inga qarshi suv bosimini ko’tarib beruvchi nasoslar, shamollatish qurilmalari joylashgan. Chordoqda 2 ta shamollatish kanallari mavjud [6].

Teatr binosining old tomonida favvora, uning o’ng, chap tomonlarida hiyobon bo’lib, Uychi ko’chasida NamDU binosi joylashgan, orqa tomonida Usmon Nosir ko’chasi, Madaniyat va sport ishlari boshqarmasi hamda chap tomonida Navoiy kuchasi joylashgan. Bino ikkita otsekka bo’linadi: tomosha qismi va sahna qismi, tomosha qismi binoning markaziy qismida joylashgan bo’lib, ushbu qism 3 tomondan ma’muriy-yordamchi xonalar va ikki qavatli vestibuldan iborat [7].

Aynan 50-yillarga kelib, sahna bezaklarini yaratish sohasi bo’yisha ancha samarali ishlar olib borildi, bu esa spektaklni muvoffaqiyatli chiqishiga ko’maklashdi. Bunda o’sha davrda ishlagan rassomlar M.Abbosov va M.Musayevlar xizmatlari beqiyosdir.

1954-yili buyuk A.Hidoyati ishtirokida Hamza nomli akademik teatri sahnasida tomoshabinlarni hayratga solgan “Otello”ning Namangan teatrida qo’yilishi ijodiy jamoaning zo’r jur’atidan dalolat bergan edi. Bu bilan teatr o’zining bejilov ilhomi va hohishini isbot eta oldi. 1957-yilda esa Namangan teatri Toshkentga bo’lgan gastrolida teatr madaniyatining ancha yuksalganligi, repertuarining janri jihatidan o’sganligi, aktyorlik ansamblining yaxlitligi ko’zga tashlandi [5:1]. O’sha davrda teatrning gastrol repertuarida “Rustam”, “Otsiz”, “Layli va Majnun”, “Ispanlar”, “Otello”, “Aziz va Sanam”, “Gang daryosining qizi” kabi spektakllar bor edi. Toshkentlik tomoshabinlar va respublika matbuoti namanganliklar spektakllarining badiiy qiymatini yuksak baholaydilar [4].

O'zbek teatrlari ichida ilk bor Namangan teatrida 1959-yilda Shekspirning yana bir asari – “Qirol Lir” muvoffaqiyatli sahnalashtirildi. Bu juda katta tavakkalchilikni va o'gir mehnatni talab etardi. Va bu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirildi [8]. 50-yillar A.Navoiy teatri uchun eng smarali va ijodining chuqqisiga chiqish davri bo'ldi. Nafaqat, Namangan viloyatida balkim Toshkent shahrida ham mashhurlik erishdi va muhlislari soni bir muncha oshdi. Bu davrda teatr rivojiga taniqli artistlardan: M.Azizova, O.Tojibayeva, T.Nazorova, M.Ubaydullayev kabilar ham munosib hissa qo'shdilar.

1963-yilda teatr musiqali drama va komediya teatriga aylantirildi. Shu davrdan boshlab musiqali janr asarlari teatr repertuarida asosiy o'rini egallaydi. Rejissor K.Yo'ldashev sahnalashtirgan S.Abdullaning “Alpomish”(1965), “Tohir va Zuhra”(1966), S.Jamolning “Guli siyoh”(1966), G'.Zafariy va T.To'lanning “Halima”(1971), Sh.Xurshidning “Layli va Majnun”(1973), H.G'ulomning “Tosh bolta”, K.Yashin va T.Jalilovning “Nurhon”, “Gulsara” kabi asarlar shular jumlasidandir [4:2].

60-yillarda musiqali spektakllar bilan birgalikda “Folbin”, “Shubha”, “Xolisxon”, “Tobutdan tovush”, “Tayfun”, “Birinchi muhabbat”, “Alibobo va 40 qaroqchi”, “Ertangi kun bizniki”, “Sarvqomat dilbarim”, “Bekjob fojiasi”, “Oy to'lgan tunda”, “Parvona”, “Yoriltosh”, “Navoiy Astrodda”, “Oltin devor”, “Rustam” kabi dramatik asarlar ham teatr repertuaridan o'rin oldi [7:1]. 80-yillarning boshlaridagi 1982-yilgi manbalarga ko'ra, teatrning umumiy soni 120 kishini tashkil etgan bo'lib, direktor E.Qaraxanov, asosiy bosh rejissor M.Asqarov, bosh rassom R.Xusanov, bosh drijor T.G'affarov, bosh balesmestr N.Pomareyeva, badiiy o'rinbosar P.Valiyev, umumiy san'at hodimlari 76 ta bundan: 16ta drama aktyorlari, 17 ta vokal artistlari, 18ta arkestr artistlari bo'lishgan. Bu yillarda 29 ta hodim oliy ma'lumotli, 12ta hodim o'rta maxsus ma'lumotli, 6ta zavichniy o'qiyotganlar, 4ta Xalq artisti, 7ta Hizmat ko'rsatgan artist, 1ta O'zbekiston Lenin kosmolini nomzodi, 1ta Viloyat kosmolining nomzodi, 1ta Hizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi ishlashgan. 80-yillarda ko'plab mashhur asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Ulardan eng yiriklarini eslab o'tamiz: “Shelkovaya syuzana”, “Xiyonat”, “Farhod va Shirin”, “Prodelki Skapena”, “Svar moix ochey”, “Omonali va Zamonali” ”Notanish tanishim”, “To'ydagi tutun”, “Revizor”, “Jonim fido”, “O'z arizasiga ko'ra”, “Umar Xayyom”, “Sirli boshqoq”, “Alisher Navoiy”, “Iste'dod fojiasi” “O'liklar kechirmaydi”, “Ufq”, “Yovvoyi farishta”, “Temir xotin” asarlari sahnalashtirilib tomoshabinlar e'tiboriga havola etilib ularni yana bir bor olqishiga sazavor bo'ldi.

Xulosa.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkin-ki, mamlakatimiz xududiga dastlabki yevropa andazasidagi teatrlar sobiq ittifoq davrida qurildi va o'zlarining mafkuraviy targ'ibot markazlariga aylantirildi.

Teatr 1931-yil 15-iyunida ochildi va II Jahon urushi davrida ham o'z faoliyatini davom ettirib, konsert brigadalar tuzdi. 50-yillar teatrning eng samarali davri bo'lib, A.Xachaturov bosh rejissor etib tayinlanganidan so'ng teatr ijodiy yo'naltishi yangi qiyfa oldi. O'zbek dramaturgiyasi bilan teatrning bog'lanishi kuchaydi va klassik asarlarni sahnalash boshladi. 1957-yilda qurilgan 500 o'rindilik teatr binosi respublika standartlariga to'liq javob berdi. 1963-yildan teatr musiqali drama va komediya teatriga aylantirildi va musiqali spektakllar repertuarida asosiy o'rin oldi. 80-yillarda teatr maksimal rivojiga erishdi. 120 nafar jamoa, 16 drama aktyori, 17 vokal artisti, 18 orkestra muasirillari ishladi. "Shelkovaya syuzana", "Farhod va Shirin", "Revizor", "Alisher Navoiy", "O'liklar kechirmaydi" kabi spektakllar

tomoshabinlar e'tiboriga havola etildi. Bunda albatta teatrdagi xizmat ko'rsatgan rejissorlar, aktyorlar, sahna bezakchilari, drijorlar, musiqachilar, liboschilar va boshqa hodimlarning beqiyos xizmatlari teatrnin muvaffaqiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ezozlash va bundan o'rnatish olish – keyingi avlodning yuksak burchi va vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: hafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O'zbekiston 1997. – B. 140–14.
2. Karimov I. A. Ona yurtimiz baxt-u istiqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: O'zbekiston. 2015. – B.112.
3. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 47.
4. Гаффоров Л. Мўътабар даргоҳ. // - Т.: Театр 2006. №4 –Б. 2.
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 6-жилд. - Т.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2003. – B. 256.
6. Alisher Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri joriy arxiv fondi.
7. Гаффоров Л. Алишер Навоий номидаги Наманган вилоят мусикали драма ва комедия театри 75 йиллик рисола. – Н.: Ўзбекистон ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси. 2005. – Б. 27.

UDK: 94(575.172)"18/19"

XVIII-XIX ASR 70-YILLARIDA NAMANGAN VA CHUST SHAHARLARI TARIXI

Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
[**ulugbekiuldashev08@gmail.com**](mailto:ulugbekiuldashev08@gmail.com)

Annotatsiya: Farg'ona vodiysida so'nggi o'rta asrlar davri shaharsozlik madaniyati rivojida yangi bosqich bo'ldi. Qo'qon xonligi ayrim shaharlari bexliklar markazi sifatida yuksalib borgan, ayrimlari esa iqtisodiy markazlar sifatida rivojlanib borgan. Maqolada XVIII asrdan XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Farg'ona vodiysining Sirdaryodan shimolda joylashgan Namangan va Chust shaharlarining tarixiy manbalarda tilga olinishi va ularning mamlakat siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tutgan o'rni o'rganildi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, Qo'qon xonligi, Namangan, Chust, Namangan bexligi, pichoqchilik, hunarmandchilik

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ НАМАНГАН И ЧУСТ В 1870-19 ВЕКАХ

Аннотация: В Ферганской долине период позднего Средневековья стал новым этапом в развитии градостроительной культуры. Некоторые города Кокандского ханства возвысились как центры бекств, тогда как другие развивались преимущественно как экономические центры. В статье рассматривается упоминание городов Наманган и Чуст, расположенных к северу от Сырдарьи в Ферганской

долине, в исторических источниках, а также их роль в политической, экономической и социальной жизни страны в период с XVIII века до 70-х годов XIX века.

Ключевые слова: Ферганская долина, Кокандское ханство, Наманган, Чуст, Наманганское бекство, ножовое ремесло, ремесленничество

HISTORY OF THE CITIES OF NAMANGAN AND CHUST IN THE 1870S-19TH CENTURIES

Abstract: In the Fergana Valley, the period of the late Middle Ages marked a new stage in the development of urban culture. Some cities of the Kokand Khanate rose as centers of beklik administrations, while others developed primarily as economic hubs. The article examines references to the cities of Namangan and Chust, located north of the Syr Darya in the Fergana Valley, in historical sources, as well as their role in the political, economic, and social life of the country from the eighteenth century to the 1870s of the nineteenth century.

Keywords: Fergana Valley, Kokand Khanate, Namangan, Chust, Namangan Bekate, knife-making, handicrafts

Kirish.

Farg‘ona vodiysi so‘nggi o‘rta asrlarda davrida o‘ziga xos hunarmadchilik markazlariga va siyosiy-ma‘muriy markazlarga aylangan shaharlarga ega bo‘lgan. Ularning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi Farg‘ona vodiysida shaharsozlik madaniyati shakllanishiga olib keldi. Sirdaryodan shimolda joylashgan Namangan va Chust shaharlarining rivojlanishi, asosan, XVII asrdan boshlangan bo‘lsa, Qo‘qon xonligi davrida eng muhim shaharlar sifatida rivojlangan. Ayniqsa, Namangan shahri beklik markazi sifatida rivojlandi. Chust shahri Farg‘ona vodiysi shimolida ikkinchi yirik iqtisodiy markaz va o‘ziga xos hunarmandchilik maktabi shakllangan shahar sifatida yuksaldi. Bu shaharlar haqida ma‘lumotlar nafaqat xonlik davriga tegishli tarixiy manbalarda, balki Farg‘ona vodiysiga sayohat uyushtirgan bir qator chet elliklarning asarlarida ham tilga olingan. Mavjud ma‘lumotlar tahlili ushbu shaharlarning Farg‘ona vodiysida eng muhim iqtisodiy, siyosiy-ma‘muriy, ijtimoiy va madaniy markazlardan bo‘lganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar tahlili.

XVIII-XIX asr 70-yillardagi Namangan va Chust shaharlari tarixini o‘rganishda o‘sha davr mahalliy mualliflarning asarlari birlamchi manbalar vazifasini bajardi. Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining “Boburnoma” asarida bu shaharlarni vodiydagi yettita qo‘rg‘onlar qatorida tilga oladi. Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asarida ham Namangan shahri tilga olinadi. Mustaqillik davri tadqiqotchilarining ilmiy izlanishlarida ham Farg‘ona vodiysi shaharlariga e‘tibor qaratilgan. Masalan, G.Agzamova (2013) o‘z tadqiqotida XVI-XIX asr o‘rtalaridagi O‘zbekiston shaharlarini yoritib berishga harakat qilgan. Z.Madrahimov (2008) o‘z maqolasida Namangan shahrining Qo‘qon xonligidagi iqtisodiy markazlardan biri bo‘lganini yoritib berishga harakat qilgan. M.Yusupova (2005) esa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan Farg‘ona vodiysidagi shaharlar me‘morchiligini yoritishda Namangan shahriga ham e‘tibor qaratgan. Chust shahri tarixini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlardan biri X.Sanaqulov (1991)ga tegishli bo‘lib, u shaharni tarixiy-etnografik nuqtayi nazardan o‘rgangan. Tojikistonlik tadqiqotchilar Fayzullayeva va Isomitdinov (2013) XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Chust shahri tarixini va unda feodalizmdan keyingi davridagi o‘zgarishlarni yoritib bergan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda tarixiy xolislik va izchillik tamoyillariga asoslangan holda qiyosiy-tahliliy hamda manbashunoslik metodlaridan keng foydalanildi. Mavzuni yoritishda mahalliy tarixiy manbalar bilan bir qatorda, Farg'ona vodiysiga sayohat qilgan Filipp Nazarov va Mir Izzatulla kabi sayohatchilarning esdaliklarida qayd etilgan ma'lumotlar muhim manba sifatida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida A.P.Fedchenko, A.L.Kun kabi rus olimlarining ilmiy asarlaridan ham foydalanilib, ular orqali mavzuga oid ma'lumotlar qiyosiy jihatdan o'rganildi. Shuningdek, mustaqillik yillarida mahalliy tarixchilar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari mavjud ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqish va baholashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Natija va muhokama

Xonlikning siyosiy va iqtisodiy rivojlanib borishi oqibatida ayrim qishloqlar asosida yangi shaharlarning vujudga kelishi jarayoni yuz berdi. Ulardan biri Namangan bo'lib, u Bobur tomonidan – "G'aznoi Namongan" nomi bilan tilga olinadi[1]. Bu shahar keyingi davrlarda yuksalib, Qo'qon xonligi davrida beklilik markaziga aylangan.

Is'hoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li Ibrat Namangan shahri tarixini bevosita shayboniy Abdullaxon II bilan bog'laydi. Unga ko'ra, Abdullaxonga qadar Namangan hududi cho'l-u biyobondan iborat bo'lgan, u bu yerda ko'p sardoba va gumbazli binolar qurdirib obod qilgan ekan[2].

XVII asrga oid vaqf hujjatlarini o'rgangan G. Agzamova 1643-yilga tegishli bo'lgan shunday hujjatlardan birida Namanganning qishloq sifatida tilga olingani haqida ma'lumot beradi[3]. Tadqiqotchi Y. Qosimovning fikricha, XVIII asrda bu qishloq o'rnida shahar shakllangan[4].

Namangan bekligining markazi bo'lgan Namangan shahri Qo'qon xonligining iqtisodiy, siyosiy va madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Shaharda bekning qarorgohi joylashgan edi[5].

Namangan bekligining markazi bo'lgan Namangan shahri Qo'qon xonligining iqtisodiy, siyosiy va madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Farg'ona vodiysining shimoliy qismida joylashgan Namangan XIX asr boshlariga kelib, xonlikning iqtisodiy va madaniy markaz sifatidagi mavqeyi ortib boradi. Tadqiqotchi Z. Madrahimov 1803-yilda Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalining qazilishi va uning 1819-yilga kelib kengaytirilishi Namangan shahrining kengaytirilishiga sabab bo'lganligi haqida ma'lumot beradi[6].

Shaharning mudofaa qobiliyati masalasida XIX asr boshlarida vodiya sayohat qilgan Filipp Nazarov "Namangan ham hech qanday istehkomga ega emas, faqatgina bekning qal'asi mavjud; shahar qo'shini 1500 kishidan ortmaydi", - deb yozgan edi[7].

Hindistonlik Mir Izzatulla Farg'ona vodiysi shaharlaridan Chust va Namangandan tashqari barchasi Sirdaryoning chap qirg'og'ida joylashganligini aytib o'tadi[8]. Bundan Farg'ona vodiysining Sirdaryodan o'ng qirg'oq tomondagi shimoliy qismida shaharlar kam bo'lganligi haqida xulosa qilish mumkin.

A.P.Fedchenko Qo'qon xonligiga qilgan sayohati davomida Namangan orqali Toshkentga qisqa yo'ldan qaytganligini qayd etadi[9]. 1871-yilga oid yana bir ma'lumotga ko'ra, Namangan shahrida bu davrda 5000 uy mavjud bo'lgan va ularda 25000 aholi yashagan[10]. A.L.Kun esa shaharda 4000 uy mavjud bo'lganligini qayd etadi. Bu ma'lumotlar shaharda XIX asrning 70-yillarida 4000-5000 atrofida uy mavjud

bo'lganligidan dalolat beradi. Bu jihatdan Andijon shahri bilan teng bo'lgan. Shaharning xonlikdagi ahamiyati Andijon va Marg'ilon kabi shaharlar bilan tengma-teng darajada bo'lgan. XIX asrning 70-yillarida Namanganni Xudoyorxonning kichik o'g'li O'rmonbek tomonidan boshqarilgan[11]. Bu davrda yirik shaharlar xonning o'g'illari tomonidan boshqarilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar Namangan shahri Qo'qon xonligi davrida siyosiy, madaniy va iqtisodiy jihatdan yetakchi o'ringa ega bo'lganligini, shuningdek, iqtisodiy markazlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi.

Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi shaharlar orasida Namangan bilan bir qatorda Chust shahri ham XVIII-XIX asr 70-yillarida iqtisodiy jihatdan yuksalib xonlikning asosiy shaharlaridan biriga aylandi. "Boburnoma" da Bobur Shimoliy Farg'onada Axxi, Koson va Pop hududlarida sarson-sargardonlikda yurgan vaqtida Chustni "Tuz" nomi bilan tilga oladi[1; B.98]. Bu ma'lumotlar XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Chust xuddi Namangan singari hali shahar sifatida shakllanmaganidan dalolat beradi.

Rivojlangan o'rta asrlar davrida Koson va Axxikent Shimoliy Farg'onaning yirik shaharlari hisoblangan bo'lsa, so'nggi o'rta asrlarga kelib Chust va Namangan shaharlarining ahamiyati ortib, vodiydagi muhim iqtisodiy markazlarga aylandi. Chustning shahar sifatida ahamiyati ortishi XVII asr boshlariga borib taqaladi. Bu davrda Axxikentda kuchli zilzila bo'lishi oqibatida shahar vayron bo'ladi. Uning aholisini katta qismi hozirgi Namangan hududiga ko'chib ketadi. Tadqiqotchilar M. Fayzullayeva va J. Isomitdinovlarning fikriga ko'ra, Chustning Axxikentdan uzoq emasligini hisobga olinsa, Axxikent aholisining bir qismi Chustga ham ko'chib o'tgan[12]. Axxikent aholisining mohir hunarmandlari Chustda ham hunarmandchilik rivojiga katta ta'sir ko'rsatib, uning shahar sifatida rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

X. Sanaqulov o'z tadqiqotida Chust shahrining Karnon, Olmos, Baymoq va Toshloq deb atalgan to'rt darvozasini sanab o'tadi[13]. Bundan ko'rinadiki, Chust shahri mudofaa devorlari bilan o'ralgan, mustahkam shahar bo'lgan.

XVII asr oxirida Chust yaqinidagi Chodak xo'jalarining Farg'ona vodiysida nufuzi ortib, Buxoro xonligidan mustaqil bo'lib ajralib chiqishga aynan ular boshchilik qiladilar. 1704-yilda Chodak xo'jalari isyon ko'tarib, Farg'ona vodiysining bir qismini egallab oladilar. Lekin Farg'onaning shimoli va shimoli-g'arbidagi Koson, Asht, Chodak hududlari xo'jalar qo'l ostida bo'lsa-da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar[14]. 1710-yilda ularning hokimiyatini ming urug'idan bo'lgan Shohruhbiy ag'daradi va Qo'qon xonligiga asos soladi.

Hindistonlik sayyoh Mir Izzatulla Farg'ona vodiysidagi shaharlar haqida so'z yuritarkan, garchi, Sirdaryoning o'ng qirg'og'i tomondagi shaharlarni o'z ko'zi bilan ko'rmagan bo'lsa-da, Chust va Namangan shaharlari haqida ham aytib o'tadi[8].

XIX asrga oid ayrim rus manbalarida Chust shahri "Tuz" shaklida tilga olinadi. Jumladan, XIX asrning 70-yillariga oid bir manbada: "Namangandan g'arbda 6 tosh (36-40 verst) masofada aholi soni Namangandan kam bo'lmagan Tuz shahri joylashgan" [10], - deb qayd etiladi. Geografik joylashuvi nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, bu aynan Chust shahri o'rniga to'g'ri keladi.

1871-yilda Farg'ona vodiysiga kelgan A.P.Fedchenko Toshkentga qaytishda ikkita yirik shahar – Namangan va Tuz (Chust) shaharlaridan o'tganligini aytib o'tadi [9].

Fedchenkoning bu ma'lumoti Chustning bu davrda yirik shaharlardan biri hisoblanganligidan dalolat beradi.

Chust shahri xonlik davrida Chust bekligining markazi hisoblangan. Chust bekligi tarkibiga A.L.Kun ma'lumotlariga ko'ra, 18 qishloq aholi punktlari kirgan[11].

Tadqiqotchi Y. Qosimov "Marg'ilon, Chust, Xovos, Zomin, O'rtepa kabi uncha katta bo'lmagan 10 dan ortiq shahar bor edi" [4; B.32], - deb ma'lumot berar ekan, bu shaharlarning xonlikda o'z o'rniga ega ekanligini nazarda tutgan edi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, Chust shahri ham XVIII-XIX asrlarda yirik shaharlardan biri hisoblangan va Farg'ona vodiysining shimoliy hududlaridagi savdo va iqtisodiy munosabatlarda muhim o'rin tutgan.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, XVIII-XIX asr 70-yillarida Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Namangan va Chust shaharlari vodiya muhim o'ringa ega bo'lgan. Ular xonlikda muhim siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan shaharlar qatoriga kirgan. Shuningdek, ushbu shaharlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotda o'ziga xos savdo va hunarmandchilik markazi sifatida rivojlangan, xususan, Chust shahri do'ppichilik va pichoqchilik hunarmandchiligi markaziga aylangan. Ushbu shaharlarning xonlikdagi tutgan o'rni nafaqat mahalliy tarixchilar, balki vodiya shaharlari bo'ylab sayohat qilgan xorijliklar esdaliklarida va Turkistonni tadqiq etgan rus olimlarining asarlarida ham e'tirof etilgan. Ushbu shaharlar bugungi kunda Namangan viloyatining yirik aholi markazlari hisoblanib, iqtisodiy-ijtimoiy hayotda ham o'z o'rniga ega shaharlardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бобур З. М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б.93.
2. Исҳоқхон тўра Иброт. Тарихи Фарғона/ Нашрга тайёрловчилар: Долимов У., Жабборов Н. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.36.
3. Агзамова Г. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар таракқиёти: Тарих фан. докт. дисс. – Тошкент: ЎзР ФА Тарих институти, 2000. – Б.108.
4. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.16.
5. Юсупова М. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана (на примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начала XX в.). – Ташкент, 2005. – С.52.
6. Мадраҳимов З. Наманган - Қўқон хонлигининг иқтисодий марказларидан бири // Тарих тилга кирганда (даврий тўплам), № 2, 2008. – Б.20.
7. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - Москва: Глав. ред. вост. лит., 1968. – С.52.
8. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 г. (пер. Ю. А. Соколова) // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. Новая серия, Вып. 78. 1956. – С.50.
9. Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству А. П. Федченко в 1871 г. – Ташкент, 1871. – С.34.

10. Наманганский округ Коканского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 году) // Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник. Вып. 2. – Санкт Петербург, 1873. – С.139.

11. Кун А. Очерки Кокандского ханства // Известия РГО, Т.ХII. – Санкт Петербург, 1876. – С.7-8.

12. Файзуллаева М., Исомитдинов Д. Позднефеодальный город Чуст в конце XIX- начале XX вв. – Хужанд: Меъроҳ, 2013. – С.26.

13. Санакулов Х. Чуст (тарихий-этнографик очерк). – Тошкент, 1991. – Б.12.

14. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б.356.

NAMANGAN VILOYATIDA SOG'LIQNI SAQLASH TARIXI

Nuritdinov Azizxon Usmanovich.
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
azizxon111322@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Namangan viloyati sog'liqni saqlash tizimining tarixiy rivojlanishi, uning shakllanish bosqichlari va asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yuqumli kasalliklarga qarshi kurash, sanitariya-gigiyena choralari va tibbiy madaniyatning zamonaviy davrgacha bo'lgan evolyutsiyasi qisqacha yoritilgan. Maqola mintaqaviy sog'liqni saqlash tajribasini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar : Yuqumli kasalliklar; sanitariya; bezgak; qizamiq; tif; tibbiy madaniyat; davolash maskanlari; profilaktika, tabobat, dorushshifo, tibbiy punktlar.

ИСТОРИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В РЕГИОНЕ НАМАНГАН

Аннотация: В данной статье анализируется историческое развитие системы здравоохранения Наманганской области, этапы ее формирования и основные особенности. Исследование изучает борьбу с инфекционными заболеваниями, санитарно-гигиенические меры и эволюцию медицинской культуры до современного периода. Статья способствует обогащению регионального опыта здравоохранения.

Ключевые слова: Инфекционные заболевания; санитария; малярия; корь; тиф; медицинская культура; лечебные учреждения; профилактика; медицина; лечебница; медицинские пункты.

HISTORY OF HEALTH CARE IN NAMANGAN REGION

Annotation: This article analyzes the historical development of the healthcare system in Namangan Region, its formation stages, and key features. The research examines the combat against infectious diseases, sanitary and hygienic measures, and the evolution of medical culture up to the modern era. The article contributes to enriching regional healthcare experience.

Keywords: Infectious diseases; sanitation; malaria; measles; typhus; medical culture; healthcare facilities; prevention; medicine; clinic; medical posts.

Kirish.

Sog'liqni saqlash tizimi har qanday jamiyatning muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning rivojlanish darajasi aholi farovonligi va mamlakat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir.

Namangan viloyati O'zbekistonning eng zich joylashgan va iqtisodiy jihatdan faol mintaqalaridan biri hisoblanadi. Bu holat, o'z navbatida, viloyatda sog'liqni saqlash sohasining paydo bo'lishi, rivojlanishi va shakllanishiga alohida ta'sir ko'rsatgan. Mintaqa tibbiyoti uzoq va murakkab tarixiy yo'lni bosib o'tgan bo'lib, unda mahalliy an'anaviy tibbiyot amaliyotlari zamonaviy ilmiy yondoshuvlar bilan uyg'unlashgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, sog'liqni saqlash tizimining o'tmishdagi tajribasini o'rganish hozirgi kundagi muammolarni hal qilish va kelajakdagi rivojlanish strategiyalarini belgilash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, global pandemiya sharoitida epidemiyalarga qarshi kurash choralari, sanitariya-gigiyena standartlari va aholining tibbiy savodxonligi kabi masalalarning tarixiy ildizlarini anglash yangi yondashuvlarni shakllantirishga yordam beradi. Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi to'g'risidagi tadqiqotlar nafaqat mintaqaviy tarixni boyitadi, balki butun mamlakatning tibbiyot rivoji manzarasi uchun ham noyob ma'lumotlar beradi. Shu bilan birga, ijtimoiy-madaniy tendensiyalar, iqtisodiy o'zgarishlar va siyosiy qarorlarning tibbiyotga ta'siri bevosita Namangan misolida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Tadqiqot maqsadi Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini, shuningdek, uning xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: viloyatda tibbiy xizmatlarning ilk shakllarini tahlil qilish; chor Rossiyasi davri va sovet davrida tibbiyotning joriy etilishi va kengayishi jarayonlarini o'rganish; viloyatda keng tarqalgan kasalliklar va ularga qarshi kurash usullarini aniqlash; aholining tibbiy madaniyatini oshirishdagi sa'y-harakatlarni baholash; zamonaviy davrda sog'liqni saqlash tizimining transformatsiyasini ko'rib chiqish.

Muammo tarixiga nazar soladigan bo'lsak, O'rta Osiyoda, xususan, Farg'ona vodiysida tibbiyot uzoq o'tmishga ega. Islomgacha bo'lgan davrlarda ham Xorazm, So'g'd va Baqtriya madaniyatlarida tibbiyotga oid bilimlar mavjud bo'lgan. Islom sivilizatsiyasi davrida esa Abu Ali ibn Sino, Abu Bakr ar-Roziy kabi buyuk olimlar, shifokorlarning asarlari asrlar davomida sharq va g'arb tibbiyotining asosini tashkil etgan. Markaziy Osiyo shaharlarida, jumladan, Farg'ona vodiysida ham kasalxonalar (dorushshifolar) va tibbiy maktablar faoliyat yuritgan. Buxoro, Samarqand va Xiva kabi yirik madaniyat markazlarida Ibn Sinoning "Tib qonunlari" kabi asarlari o'rganilgan va amaliyotda qo'llanilgan. Ammo ushbu umumiy manzarada Namangan viloyatiga oid aniq, chuqur tadqiqotlar soni cheklangan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, mintaqa Chor Rossiyasi tarkibiga kiritilgach, zamonaviy tibbiyot asoslari joriy etila boshladi. Bu davrda sanitariya-epidemiologiya xizmati tashkil etishga urinishlar, vaksinalarning joriy etilishi va kasalxonalar qurilishi kuzatildi. Biroq, bu o'zgarishlar asosan yirik shaharlarda va rus aholi yashaydigan joylarda kuzatilgan bo'lib, qishloq joylariga ta'siri cheklangan edi [1]. XX asr boshlarida xususan, Birinchi jahon urushi va undan keyingi inqilobiy jarayonlar tibbiyot tizimida jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Sovet hukumati o'zining "proletar sog'lig'i" konsepsiyasi asosida aholi uchun bepul va hammabop tibbiy xizmat ko'rsatishga intildi. Bu davrda tibbiy muassasalarning soni keskin oshdi, mutaxassis kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratildi va profilaktika ishlari muntazam ravishda olib borildi [2].

Oldingi tadqiqotlarga tayanadigan bo'lsak, O'zbekiston miqyosida sog'liqni saqlash tarixi bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar qilingan bo'lsa-da, Namangan viloyatining o'ziga xosligi va mintaqaviy xususiyatlarini inobatga olgan holda chuqur, kompleks tadqiqotlar hali ham yetarli emas. G. Mo'minovaning ishlari O'zbekistonda sog'liqni saqlash rivojlanishini,

jumladan, Farg'ona vodiysining ba'zi jihatlarini yoritgan. Biroq uning asarlarida Namangan shahri va viloyatining tibbiyot tarixi alohida va chuqur tahlil qilinmagan. Xullas, 1925–1940 yillarda O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasi ishi tarixi o'rganilishi natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- sovet hokimiyati O'zbekistonda o'z manfaatlaridan kelib chiqib, kommunistik mafkura talablari asosida barcha sohalar faoliyatini yo'lga qo'yishga harakat qildi. Ishlab chiqarishni sog'lom ishchi kuchi bilan ta'minlash maqsadida sog'liqni saqlash sohasiga muayyan e'tibor qaratilib, davolash muassasalari va o'rinlari, tibbiyot kadrlar soni ko'paytirildi. Sohaga ajratilayotgan mablag'lar ulushida mahalliy byudjetning hissasi katta bo'ldi. Tizim faoliyatini rejalashtirishdagi noaniqliklar, xatoliklar tufayli davolash o'rinlari va kadrlarning hududlar bo'yicha taqsimotida noto'g'ri bo'linishlar bo'lib, asosan shahar aholisiga ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat kuchaytirildi;

- sog'liqni saqlash sohasida aniq statistika va ro'yxatga olish ishlari olib borilmaganligi tufayli aholining turli kasalliklarga chalinishi arajasi, tug'ilish ko'rsatkichlari, onalar va bolalarning kasallanishi va o'limi ko'rsatkichlarining aniq daliliy raqamlarini aniqlash imkoniyati bo'lmadi. Shu bois, bu davr sovet hokimiyati hujjatlarida sog'liqni saqlash sohasiga doir noto'g'ri raqamlarning keltirilishiga guvoh bo'ldik;

- sanitariya maorifining yetarli darajada tarkib topmaganligi, sohaniyo'lga qo'yish va aholi salomatligini muhofazalash ishini rivojlantirish va takomillashtirishga jiddiy to'siq bo'ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

O'zbekiston sog'liqni saqlash sohasi tarixiga oid manbalarni tasniflash (klassifikatsiyalash) va turlarga ajratish (tipologiya qilish) jarayonida tadqiqotning manbaviy asoslarini quyidagi asosiy guruhlariga bo'lish mumkin:

- arxiv hujjatlari va materiallari;
- e'lon qilingan rasmiy hujjatlar va materiallar to'plamlari;
- davriy matbuot materiallari;
- shu sohada ilmiy ish olib borgan izlanuvchilar;

Maqolani yozishda birinchi guruhga kiritilgan O'zbekiston davlat arxivlarida saqlanayotgan fondlari materiallaridan keng foydalanildi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivining (O'zRMDA, 916-fondi) Namangan viloyat davlat arxivi, (561-fondi) davriy matbuot nashrlardagi gazeta va jurnallardan ham foydalanilib, yuzaga kelgan muammolarni tavsiflab berishga imkon yaratdi.

Maqolada, ayniqsa, statistika to'plamlari ma'lumotlaridan unumli foydalanib, ularda keltirilgan aniq raqamlar sovet davri sog'liqni saqlash sohasidagi haqiqatni yuzaga chiqishiga xizmat qildi. Shuningdek, Gavxar Mo'minovaning "O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi" kitobi, T. S. Sorokinaning "История медицины", O. M. Mirtazaevaning "Epidemiologiya" asarlari sovet davlatining aholi salomatligini muhofaza qilish borasidagi siyosatining aniq mohiyatini anglash imkonini yaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi.

O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasining mustamlaka davri tarixi bugungi kunga qadar yangi nazariy-metodologiya asosida na mamlakatimizda, na xorijda kompleks tarzda maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida olinmagan. Holbuki, davlat siyosatining markaziy yo'nalishlaridan biri sog'liqni saqlash va tibbiyotni

rivojlantirishga qaratilib, bu muammoning tahlili masalaga kompleks yondashishni talab etadi, chunki aholi salomatligini muhofaza qilish jamiyat hayotining xo‘jalik, ijtimoiy va ma‘naviy holatiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama.

Yurtimizda ijtimoiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo inson salomatligini asrash, yosh avlodni sog‘lom voyaga yetkazish hamda aholini yuqumli kasalliklardan muhofaza qilishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

Aholiga tibbiy yordam berishning sifati va uning samaradorligi tibbiy xodimlarning bilim va tajribasiga bog‘liq. Shuni e‘tiborga olib mamlakatimizda yetuk bilimga ega bo‘lgan tajribali vrachlar yetishtirishga aloxida ahamiyat berila boshladi.

Namangan viloyatida sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi bir necha asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi: inqilobdan oldingi davr, Sovet davri va mustaqillik yillari. Har bir davr o‘ziga xos xususiyatlarga, yutuqlarga va qiyinchiliklarga ega bo‘lgan.

1. Inqilobdan oldingi davr (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)

Bu davrda Farg‘ona vodiysida, jumladan, Namangan hududida tibbiy xizmat asosan ikki shaklda mavjud edi: an‘anaviy xalq tabobati va rus mustamlakachiligi bilan kirib kelgan zamonaviy tibbiyot elementlari.

Xalq tabobati ming yillar davomida shakllangan va avloddan-avlodga o‘tib kelgan bilimlar, amaliyotlar va vositalar majmuini o‘z ichiga olgan. Tabiblar, attorlar (dorishunoslar), jarohatlarni davolaydigan shifokorlar (jarrohlar) va suyakchilardan iborat bo‘lgan. Ular o‘simliklardan tayyorlangan dorilar, massaj, hijoma, kuydirish kabi usullarni qo‘llashgan. Masalan, ajriq, yantoq, zira kabi dorivor o‘tlar turli kasalliklarni davolashda keng qo‘llanilgan. Biroq, bu usullar, ko‘pincha ilmiy asosga ega bo‘lmagani uchun, epidemik kasalliklarga qarshi kurashda samarasiz edi. Aholining aksariyat qismi qishloq joylarida yashaganligi va zamonaviy tibbiyotdan uzoqda bo‘lganligi sababli, xalq tabobati asosiy davolash usuli bo‘lib qolgan.

Chor Rossiyasi davrida Namanganda zamonaviy tibbiyotning joriy etilishi asosan harbiy hospital va rus aholisi uchun tashkil etilgan kichik kasalxonalar bilan bog‘liq bo‘lgan. 1870-yillardan boshlab, Rossiya Turkistonida, xususan, Farg‘ona vodiysida birinchi tibbiy punktlar va kasalxonalar paydo bo‘la boshladi. Bu davrda Namanganda tashkil etilgan birinchi kasalxona 1880-yillarga to‘g‘ri keladi va u asosan rus garnizonlari va ma‘muriy xodimlariga xizmat ko‘rsatgan. Aholining sanitariya holati va yuqumli kasalliklarga qarshi kurash masalasi dolzarb muammo bo‘lib qolgan. Bezgak, tif, vabo, chechak, qizamiq kabi kasalliklar keng tarqalgan edi [3].

Aholi orasida vabo epidemiyalari tez-tez uchrab turgan, bu esa minglab insonlarning o‘limiga sabab bo‘lgan. Masalan, 1892 va 1907-yillardagi vabo epidemiyalari Namangan viloyati aholisiga katta zarar yetkazgan. 1908-yildan 1921-yilgacha yuz bergan to‘rtta xolera epidemiyasi Rossiyadan kelgan edi. **“Vabo isyoni”** 1892-yil sodir bo‘lgan vabo nafaqat tibbiy-sanitar inqirozni, balki siyosiy-ijtimoiy inqirozni ham keltirib chiqardi. O‘sha yili Toshkentda tarixga **“Vabo isyoni”** nomi bilan kirgan qo‘zg‘alon bo‘lib o‘tdi. 1892-yil 2-iyun kuni **“Turkistanskoye vedemosti”** gazetasining 22-sonida kasallik tarqalishi munosabati bilan uning oldini olish maqsadida barcha amal qilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlar haqida rus va o‘zbek tillarida ma‘lumotlar e‘lon qilindi.[4].

2. Sovet davri (1917-1991 yillar)

Sovet hukumati hokimiyatga kelishi bilan sog‘liqni saqlash tizimini tubdan o‘zgartirish

siyosatini boshlab yubordi. "Hamma uchun bepul tibbiy xizmat" tamoyili joriy etildi va profilaktik tibbiyotga katta e'tibor qaratildi. 1920-yillardan boshlab Namangan viloyatida tibbiy muassasalar tarmog'i jadal rivojlana boshladi. Kasalxonalar, poliklinikalar, feldsher-akusherlik punktlari (FAP) va sanepidstansiyalar tashkil etildi.

Dastlabki yillarda asosiy vazifa yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish edi. Massiv emlash kampaniyalari o'tkazildi, sanitariya-oqartuv ishlari kuchaytirildi. Xususan, bezgak kasalligini yo'q qilish bo'yicha katta ishlar olib borildi. Botqoqlarni quritish, ariqlarni tozalash, xinin tarqatish kabi kompleks choralar natijasida bezgak kasalligi sezilarli darajada kamaydi. Tif va qizamiq kabi kasalliklarga qarshi kurashda ham sezilarli yutuqlarga erishildi. Maxsus karantin postlari tashkil etildi, maktablarda va bolalar bog'chalarida profilaktik tadbirlar muntazam o'tkazildi.

Namangan viloyati 1941 yil fashistlar Germaniyasi SSSRga hujum qilishidan oldinroq Farg'ona viloyatidan alohida ajratilgan bo'lib, viloyat yosh va yangi tashkil topgan edi. Namangan viloyatida 518 ta kolxozlar tashkil qilingan bo'lib, kolxozlar asosan paxta yetishtirish uchun mo'ljallangan. Juda kam qismida sholi yetishtirilgan. Sholi yetishtiruvchi zonalar, botqoqliklar mavjud joylarda asosan yuqumli kasalliklardan bezgak, tif va boshqa yuqumli kasalliklar tarqalish o'chog'i hisoblangan [5]

Ikkinchi jahon urushi yillarida Namangan viloyatidagi tibbiy muassasalar front ehtiyojlari uchun mobilizatsiya qilindi. Bir qator kasalxonalar evakuatsiya qilingan yaradorlarni qabul qilish uchun gospitallarga aylantirildi. Urushdan keyingi yillarda sog'liqni saqlash tizimi qayta tiklandi va yanada kengaytirildi. 1950-1980-yillarda viloyatda ixtisoslashgan tibbiy markazlar, jumladan, onalik va bolalikni muhofaza qilish markazlari, silga qarshi dispanserlar, psixonevrologik dispanserlar tashkil etildi. Namangan shahridagi viloyat kasalxonasi, onalik va bolalikni muhofaza qilish markazi, T. Yusupov nomidagi shahar bolalar kasalxonasi kabi muassasalar respublika miqyosida tanilib, ilg'or tibbiy texnologiyalar tatbiq etila boshlandi. Toshkent tibbiyot instituti va boshqa oliy o'quv yurtlarida tayyorlangan mutaxassislar viloyat tibbiyot muassasalarida faoliyat yuritdi. Masalan, Namangan viloyatida 1980-yillarning oxiriga kelib har 10 ming aholiga to'g'ri keladigan shifokorlar soni sezilarli darajada oshdi [O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 2000: 521]. Bu davrda tibbiy tadqiqotlar ham faollashdi, ayniqsa mintaqaviy kasalliklar, iqlimga moslashgan patologiyalar va ularning oldini olish masalalari o'rganildi.

3. Mustaqillik yillari (1991 yildan hozirgi kungacha)

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sog'liqni saqlash tizimida tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Sovet davridagi markazlashgan tizimdan bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashgan, ko'p ukladli tizimga o'tish zarurati paydo bo'ldi. Dastlabki yillarda tibbiy muassasalarni modernizatsiya qilish, xususiy sektorning rivojlanishiga sharoit yaratish va tibbiy sug'urtani joriy etishga qaratilgan harakatlar boshlandi.

Asosiy islohotlardan biri birlamchi tibbiy-sanitariya yordamini kuchaytirishga qaratildi. Qishloq vrachlik punktlari (QVP) tizimi joriy etildi, bu esa aholiga, ayniqsa qishloq joylarida tibbiy xizmatlarni yaqinlashtirish imkonini berdi. Keyinchalik ular Qishloq oilaviy poliklinikalariga (QOP) aylantirildi. Shu bilan birga, ixtisoslashgan tibbiy yordamni rivojlantirishga e'tibor qaratildi. Namangan viloyatida viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazi, perinatal markaz, bolalar ko'p tarmoqli tibbiyot markazi kabi muassasalar zamonaviy uskunalar bilan jihozlandi va yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlandi.

Yangi tibbiy texnologiyalarning joriy etilishi, jumladan, ilg'or diagnostika usullari

(MRT, KT, UZI), lazerli jarrohlik va minimal invaziv operatsiyalar tibbiyot sifatini oshirishga xizmat qildi. Davolash standartlari xalqaro talablar asosida takomillashtirildi. Farmatsevtika sanoati rivojlandi, mahalliy dori vositalarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Aholining tibbiy savodxonligini oshirish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha ham keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Ommaviy axborot vositalari orqali kasalliklarning oldini olish, to'g'ri ovqatlanish va jismoniy faollikning ahamiyati targ'ib qilinmoqda. Vaktsinatsiya dasturlari takomillashtirildi va bolalar orasida yuqumli kasalliklarning oldini olish borasidagi ishlar davom etmoqda.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning tibbiyotga integratsiyasi ham kuzatilmoqda. Telemeditsina, elektron tibbiy karta tizimlari joriy etilmoqda, bu esa tibbiy xizmatlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Namangan viloyatida ham "Elektron sog'liqni saqlash" tizimini joriy etish bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda. [6].

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, mantiqiy-induktiv va deduktiv usullar qo'llanildi. Arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar, ilmiy adabiyotlar va mahalliy matbuot materiallari asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Namangan viloyatining ma'muriy arxivlarida saqlanayotgan hujjatlar, xususan, viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasi fondi materiallari o'rganildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi umumiy milliy tendensiyalar bilan uyg'un holda, ammo o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlar bilan kechgan. Dastlabki bosqichlarda yuqumli kasalliklar, ayniqsa bezgak, tif, qizamiq va vabo kabi epidemiyalar aholi uchun jiddiy tahdid bo'lib kelgan. Sanitariya sharoitining pastligi, tibbiy bilimlarning etishmasligi ushbu kasalliklarning keng tarqalishiga sabab bo'lgan. Misol uchun, 1920-yillarda Namangan shahrining ayrim mahallarida bezgak bilan kasallanish darajasi 70% dan oshadi, degan ma'lumotlar mavjud [7]. 1942 yili Toshkent, Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlarining qishloqlariga 47 ta shifokor brigadasi yuborildi [8]. Respublika qishloq davolash muassasalari 1941 yili 200 ta bo'lsa, 1945 yilga kelib 296 taga yetdi. Ulardagi davolash o'rinlari soni 6134 taga ortdi. Qishloqlarda asosiy tibbiy maskan hisoblanmish feldsher-akusherlik punktlari soni shu yillarga taalluqli ravishda 928 tadan 1158 taga ko'paydi [9].

Sovet davrida amalga oshirilgan kompleks choralar, jumladan, massiv emlash kompaniyalari, suv ta'minotini yaxshilash, qishloq joylarida tibbiy punktlarni ochish va mutaxassis kadrlar tayyorlash natijasida yuqumli kasalliklar sezilarli darajada kamaytirildi. 1960-yillarga kelib, Namangan viloyatida bezgak amalda tugatildi. Chechak kasalligi ham global miqyosda yo'q qilindi, bu jarayonda Namangan viloyatining ham hissasi bor. Bola o'limi darajasi pasaytirildi, umr ko'rish davomiyligi oshdi. Masalan, 1950-yillarda yangi tug'ilgan chaqaloqlarning o'lim ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan bo'lsa, 1970-yillarga kelib bu ko'rsatkich sezilarli darajada kamaygan. Bolalar o'limini kamaytirishda akusherlik va ginekologiya sohasidagi yutuqlar muhim rol o'ynagan [10].

Zamonaviy davrda, ya'ni mustaqillik yillarida Namangan viloyatida tibbiyot tizimi jahon standartlariga moslashtirish yo'lida katta qadamlar tashlamoqda. Xususi tibbiyotning rivojlanishi, aholining tibbiy xizmatlarga bo'lgan tanlov imkoniyatini oshirdi. Xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi va davlat-xususi sheriklik loyihalarining amalga oshirilishi zamonaviy diagnostika va davolash markazlarini tashkil etishga turtki bo'lmoqda. Masalan, Namangan shahrida zamonaviy xususi klinikalar ochilishi Laparoskopik operatsiyalar va yurak-qon tomir kasalliklari bo'yicha murakkab muolajalarni mahalliy miqyosda amalga

oshirish imkonini berdi. Natijalarning tahlili va talqini shuni ko'rsatadiki, Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir davr o'zining afzalliklari va kamchiliklari bilan xarakterlanadi. Inqilobdan oldingi davrda tizimsizlik va tibbiy xizmatga cheklangan imkoniyatlar yuqumli kasalliklarning keng tarqalishiga sabab bo'lgan bo'lsa, Sovet davrida markazlashgan tizim, profilaktika va ommaviy tibbiy xizmatlar kasalliklarni nazorat qilishda sezilarli muvaffaqiyatlarga olib keldi. Biroq, bu tizim o'zining qat'iy standartlari bilan innovatsiyalarni va shaxsiy tashabbusni cheklagan. Mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlar tibbiyot sohasini erkinlashtirdi, texnologik jihatdan modernizatsiya qildi, ammo ayni paytda xususiy va davlat tibbiy xizmatlari o'rtasidagi tafovutlar, malakali kadrlar etishmovchiligi kabi yangi muammolarni ham keltirib chiqardi. Bugungi kunda Namangan viloyati sog'liqni saqlash tizimi aholining barcha qatlamlari uchun sifatli va arzon tibbiy xizmatlarni ta'minlash yo'lida izlanishni davom ettirmoqda. Epidemiologik xavfsizlikni ta'minlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish kabi masalalar dolzarbligini saqlamoqda.

Xulosa va takliflar.

Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimi uzoq va murakkab tarixiy evolyutsiyani boshidan o'tkazgan. Bu evolyutsiya mahalliy an'anaviy tibbiyot amaliyotlaridan zamonaviy, texnologik jihatdan ilg'or tibbiy xizmatlarga qadar bo'lgan keng qamrovli jarayonni o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, viloyatda sog'liqni saqlashning shakllanishiga ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, iqtisodiy rivojlanish darajasi va ilmiy-texnik taraqqiyot sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Inqilobdan oldingi davrda, cheklangan resurslar va bilimlar sharoitida xalq tabobatining ustunligi va yuqumli kasalliklarning keng tarqalishi kuzatilgan. Chor Rossiyasi davrida zamonaviy tibbiyotning ilk elementlari, asosan harbiy va ma'muriy ehtiyojlar uchun joriy etilgan bo'lsa ham, aholining asosiy qismi uchun tibbiy xizmatlar yetishmagan. Sovet davri tibbiyot tizimining kengayishi va markazlashishi bilan xarakterlandi. Bu davrda massiv profilaktik choralar, emlash kampaniyalari va tibbiy kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilib, bezgak, tif kabi yuqumli kasalliklar sezilarli darajada kamaytirildi, aholi salomatligi ko'rsatkichlari yaxshilandi. Mustaqillik yillari esa sog'liqni saqlash tizimida bozor mexanizmlarining joriy etilishi, texnologik modernizatsiya va xususiy tibbiyotning rivojlanishi bilan belgilandi, natijada tibbiy xizmatlar sifati va turlari yaxshilandi.

Xulosa qilib aytganda, Namangan viloyati sog'liqni saqlash tizimi har bir tarixiy davrda o'ziga xos muammolarni hal qilib, rivojlanishning yangi bosqichlariga ko'tarilgan. Bugungi kunda viloyat tibbiyoti raqamlashtirish, ilg'or diagnostika va davolash usullarini joriy etish orqali aholiga yanada sifatli xizmat ko'rsatishga intilmoqda. Kelgusidagi tadqiqotlar Namangan viloyatining har bir tumanida sog'liqni saqlash tizimining rivojlanish xususiyatlarini chuqurroq o'rganish, zamonaviy tibbiyot fanining mintaqaviy o'ziga xosliklarini tahlil qilish va tibbiy turizm salohiyatini baholashga qaratilishi mumkin. Shuningdek, pandemiya sharoitida olingan tajribalarni umumlashtirish va kelajakdagi epidemiyalarga qarshi kurash strategiyalarini takomillashtirish ham muhim yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (2020). O'zbekiston Respublikasida sog'liqni saqlash tizimini tartibga solishga doir kompleks chora-tadbirlar

to'g'risidagi PF-5975-sonli Farmoni, 2020-yil 3-aprel.

2. Sog'liqni saqlash muzeyi arxivi (1928). Namangan viloyatida kasalliklar tarqalishining statistik ma'lumotlari. F. R-687. Op. 3. D. 124. L. 34. "Ферганское медицинское общество" и его деятельность (конец XIX - начало XX вв.)

3. O'zRITTHMDA. 1-fond, 3-ro'yxat, 916-ish, 2-5-varaqlar.

4. Gavhar Mo'minova. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi. (1917-1991yy) Toshkent 2015. 51 bet.

https://daryo.uz/2020/04/14/koronavirus-eng-qorqinchlisi-emas-markaziy-osiyodagi-epidemiya-tarixi?utm_source=@daryo

5. Namangan viloyat Davlat Arxivi, 561-fond, 15-ish, 75 varaq.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 2020 yil.

7. O'zRITTHMDA. 1-fond, 3-ro'yxat, 916-ish, 5-6-varaqlar.

8. O'zRITTHMDA. 1-fond, 3-ro'yxat, 916-ish, 8-9-varaqlar.

9. O'zRITTHMDA. 1-fond, 3-ro'yxat, 916-ish, 9-16-varaqlar.

10. Рахимов Э.В. Социально-экономические основы развития здравоохранения в Узбекистане. Т., 1984,-С.37

11. Mahalliy matbuot (2018). Namangan viloyatida tibbiyot sohasidagi yutuqlar. Namangan haqiqati, 18-son, 5-bet.

12. Musayev, R. (1999). Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). Toshkent: Fan.

XX-ASRNING 20-50 YILLARIDA FARG'ONA SHAHRIDA SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMIDAGI MUAMMOLAR

*Madaminov Ulug'bek Maxamadjon o'g'li,
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi.
ollayor1220@gmail.com.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1920–1950 yillar oralig'ida Farg'ona vodiysida sog'liqni saqlash tizimining shakllanishi, uning muammolari va rivojlanish yo'llari tarixiy manbalar asosida tahlil etilgan. Dastlabki yillarda mavjud bo'lgan sanitariya va tibbiy xizmat ko'rsatishdagi yetishmovchiliklar, kadrlar tanqisligi, yuqumli kasalliklarning keng tarqalganligi yoritilgan. Shuningdek, 1930-yillardan boshlab sog'liqni saqlash infratuzilmasining bosqichma-bosqich takomillashgani, Ikkinchi jahon urushi yillarida gospitallar tashkil etilishi va tibbiy xizmatning harbiy ehtiyojlarga yo'naltirilgani haqida ma'lumot beriladi. Maqola tarixiy arxiv hujjatlari asosida yozilgan bo'lib, Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishiga tarixiy yondashuvni ifodalaydi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, sog'liqni saqlash, yuqumli kasalliklar, shifoxonalar, tibbiy kadrlar, Ikkinchi jahon urushi, sanitariya-profilaktika, tarixiy jarayon, sovet davri, gospital.

ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ГОРОДЕ ФЕРГАНЕ В 1920-1950 ГОДАХ

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников анализируется формирование системы здравоохранения в Ферганской долине в период с 1920 по 1950 годы, её проблемы и пути развития. Освещаются недостатки санитарного и

медицинского обслуживания в первые годы, дефицит кадров, широкое распространение инфекционных заболеваний. Кроме того, рассматривается постепенное совершенствование инфраструктуры здравоохранения с 1930-х годов, организация госпиталей в годы Второй мировой войны и ориентированность медицинского обслуживания на военные нужды. Статья написана на основе исторических архивных документов и отражает исторический подход к развитию системы здравоохранения Ферганской долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, здравоохранение, инфекционные заболевания, больницы, медицинские кадры, Вторая мировая война, санитарно-профилактические мероприятия, исторический процесс, советский период, госпиталь.

PROBLEMS OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE CITY OF FERGANA IN THE 1920S–1950S

Abstract: This article analyzes the formation of the healthcare system in the Fergana Valley during the period from 1920 to 1950, its problems, and development pathways based on historical sources. It highlights the deficiencies in sanitary and medical services in the early years, shortage of personnel, and widespread infectious diseases. Furthermore, the article describes the gradual improvement of healthcare infrastructure starting from the 1930s, the establishment of hospitals during World War II, and the orientation of medical services toward military needs. Written based on archival historical documents, the article reflects a historical approach to the development of the healthcare system in the Fergana Valley.

Keywords: Fergana Valley, healthcare, infectious diseases, hospitals, medical personnel, World War II, sanitary-prophylactic measures, historical process, Soviet period, hospital.

Kirish.

XX asr boshlarida Fargʻona vodiysi aholisi ogʻir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yashab, tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyatlari nihoyatda cheklangan edi. Aholining keng qatlamlari orasida sanitariya-gigiyena madaniyatining pastligi, yuqumli kasalliklarning tez-tez tarqalishi hamda malakali tibbiyot kadrlarining yetishmasligi sogʻliqni saqlash tizimining eng dolzarb muammolari sifatida namoyon boʻlgan. Ayniqsa, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida mavjud davolash muassasalari sonining kamligi, shifoxonalarning moddiy-texnik bazasi zaifligi va aholining kambagʻalligi sogʻliqni saqlash tizimi samaradorligini keskin pasaytirgan.

1917-yilda butun Oʻzbekiston hududida atigi 128 nafar shifokor faoliyat yuritgan boʻlib, Fargʻona viloyatida har 50 ming aholiga bitta shifokor toʻgʻri kelgan [1]. Bu holat mustamlakachilik davridan qolgan tibbiy infratuzilmaning yetarli emasligini yaqqol koʻrsatadi va aholi salomatligini taʼminlashda jiddiy muammolarni yuzaga keltirgan.

Mazkur maqolaning maqsadi XX asr boshlaridan Ikkinchi jahon urushi yakunigacha boʻlgan davrda Fargʻona vodiysi shaharlarida sogʻliqni saqlash tizimining shakllanishi, rivojlanishi va mavjud muammolarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida tarixiylik va xolislik tamoyillariga asoslanildi. Manba sifatida arxiv hujjatlari, sogʻliqni saqlash boʻlimlari hisobotlari, statistik maʼlumotlar hamda ilmiy

adabiyotlardan foydalanildi. Shuningdek, taqqoshlama, tahliliy va umumlashtiruvchi metodlar orqali sog'liqni saqlash tizimidagi o'zgarishlar davriy kesimda o'rganildi.

Natija va muhokama.

1918-yilda Skobelev (hozirgi Qo'qon) shahrida 60 o'rinli ayollar va bolalar kasalxonasi ish boshlagan, Eski Marg'ilon hududida esa 10 o'rinli kichik kasalxona faoliyat yuritgan [2]. Shu yili Farg'ona viloyatida sog'liqni saqlash bo'limi tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy vazifalari hududlarda tibbiy xizmatni tashkil etish, yuqumli kasalliklarning oldini olish, epidemiya holatlariga qarshi kurashish hamda ona-bola salomatligini muhofaza qilishdan iborat bo'lgan [3].

1918-yil noyabr oyida Andijon-O'sh uyezd-shahar sog'liqni saqlash bo'limi ish boshlagan [4]. Shu davrda Rossiyadan Farg'ona vodiysi shaharlariga bir qator malakali shifokorlar yuborilgan. Jumladan, Andijon-O'sh sog'liqni saqlash bo'limining birinchi mudiri V. F. Shmidt bo'lgan. Shuningdek, I. B. Vovrijin, V. Yu. Voyevodskiy, K. P. Olifing, M. S. Ernest, N. A. Kinze, M. S. Goloshevskaya, N. Ya. Vasilevskiy va V. V. Kashurnikov kabi shifokorlar Andijon shahriga kelib, keyinchalik Farg'ona vodiysining turli hududlarida tibbiy xizmatni yo'lga qo'yish va aholi salomatligini tiklash ishlariga jalb qilingan [5].

1920-yilga kelib, Skobelev shahrining eski qismida ayollar uchun kichik hajmdagi kasalxona mavjud bo'lgan. Shu yili shaharda tug'ruqxona va yangi tug'ilgan chaqaloqlar uchun "Kapli moloka" bo'limini tashkil etish rejalashtirilgan, ammo mos bino topilmagani sababli loyiha amalga oshmagan [6].

1923-yilda Farg'ona shahridagi kasalxona 40 o'rinli bo'lib, ulardan 20 tasi yuqumli kasalliklarga, qolgan 20 tasi esa boshqa turdagi bemorlar uchun ajratilgan edi. Kasalxonada jami 34 nafar tibbiyot xodimi faoliyat yuritgan, jumladan, 2 nafar shifokor, 2 nafar doya va 25 nafar yordamchi tibbiyot xodimi mavjud edi [7]. Har kuni o'rtacha 40 nafar bemor stasionar tarzda davolangan. Shuningdek, kasalxona tarkibida ambulatoriya va stomatologik xizmat ko'rsatuvchi kabinetlar ham faoliyat yuritgan bo'lib, ularda har kuni 30–40 nafar bemorga ambulator tarzda xizmat ko'rsatilgan.

Biroq, XX asrning 20-yillarida Farg'ona vodiysida tibbiy xizmat sifati va moddiy-texnik ta'minot yetarli darajada emas edi. Kasalxonalar dori-darmonlar, gigiyenik vositalar va ko'rpa-to'shak bilan ta'minlanmagan, ovqatlar esa umumiy qozonda tayyorlangan. Binolar ta'mirtalab holatda bo'lib, isitish tizimi ishlamas, elektr energiyasi va ichimlik suvi yetarli darajada ta'minlanmagan. Viloyat sog'liqni saqlash bo'limi tomonidan ajratilgan mablag'lar mavjud ehtiyojlarni qoplashga yetmagan.

1922-yilga kelib, butun Turkiston hududida sog'liqni saqlash sohasi og'ir inqirozga duch keldi. Shu yil ichida sog'liqni saqlash komissarligining ma'muriy organlari soni 726 tadan 222 taga, yirik va kichik kasalxonalar 188 tadan 139 taga, ambulatoriyalar esa 237 tadan 33 taga qisqarib ketdi [8]. Tibbiyot xodimlarining yetishmovchiligi va qiyin yashash sharoiti aholi sanitariya-gigiyena holatini yomonlashtirdi, natijada vabo, bezgak, traxoma, moxov kabi yuqumli va surunkali kasalliklar keng tarqaldi. Ayniqsa, chekka hududlarda aholi deyarli tibbiy xizmatdan foydalana olmagani.

Shu yil Farg'ona viloyati Sog'liqni saqlash bo'limi rahbarligidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, viloyatda yuqumli kasalliklar keskin oshgan edi. Shu sababli, Skobelev (hozirgi Farg'ona), Namangan va O'sh shaharlarida yuqumli kasalliklarning oldini olish bo'yicha maxsus komissiyalar tashkil qilindi. Qo'qon shahrida 300 o'rinli,

Skobelevda 100 o‘rinli, Andijonda 40 o‘rinli, Namanganda 30 o‘rinli va O‘shda 25 o‘rinli yuqumli kasalliklarga ixtisoslashgan shifoxonalar ish boshladi [9].

1923-yilda Farg‘ona viloyatidagi kasalxonalar soni ham kengaytirildi. Shu yil viloyatning barcha shaharlari bo‘ylab jami 512 o‘rinli 12 ta kasalxona, 142 o‘rinli 7 ta uchastka kasalxonasi, 11 ta ambulatoriya, 1 ta shifokor ambulatoriya punkti, 14 ta feldsherlik punkti va 1 ta tez tibbiy yordam punkti aholiga xizmat ko‘rsatgan [10]. Marg‘ilon shahridagi asosiy kasalxona 15 o‘rinli bo‘lib, ulardan 5 tasi ayollar va bolalar uchun ajratilgan edi [11]. Shahar aholisi ko‘pligiga qaramay, faqat bitta shifokor xizmat ko‘rsatgan. Shu yil 1-iyul holatiga ko‘ra, Farg‘ona viloyatida har 79 011 nafar aholiga bitta shifokor to‘g‘ri kelgan. Eski Marg‘ilon shahrida 25 o‘rinli kasalxona, 30 o‘rinli bolalar uyi va shahar ambulatoriyasi faoliyat yuritgan.

1925-yilda Farg‘ona shahrida 30 o‘rinli shifoxona, sug‘urtalangan fuqarolar uchun mo‘ljallangan ambulatoriya, bitta umumiy shahar ambulatoriyasi va ipakchilik fabrikasi yaqinida yana bir ambulatoriya faoliyat boshladi. 1929-yilga kelib, shahardagi tibbiyot muassasalari soni 24 taga yetdi [12], shuningdek, 30 o‘rinli shifoxona kengaytirilib, 75 nafar bemorga xizmat ko‘rsatish imkoniyati yaratildi.

Shu davrda Farg‘ona vodiysi aholisi orasida sanitariya-ma‘rifat ishlari, profilaktik chora-tadbirlar va davolash xizmatlari yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan edi. Aholining qiyin yashash sharoiti, sog‘liqni saqlashdagi moddiy va tashkiliy muammolar yuqumli kasalliklarning keng tarqalishiga olib keldi. Arxiv ma‘lumotlariga ko‘ra, 1929-yilda viloyatda 334 ta oila tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilganda, ularning 194 tasida yuqumli kasallik aniqlangan [13]. Shu bilan birga, mavjud davolash o‘rinlari soni nihoyatda kam edi: masalan, 1928-yilda butun respublika bo‘yicha yuqumli kasalliklar uchun ajratilgan 320 ta o‘rindan atigi 33 tasi Farg‘ona viloyatiga to‘g‘ri kelgan [14].

Bundan tashqari, sog‘liqni saqlash tizimidagi eng dolzarb muammolardan biri malakali tibbiyot kadrlarining yetishmasligi edi. 1927-yilda butun respublikada 935 nafar tibbiyot xodimi faoliyat yuritgan bo‘lib, shaharlarda har bir shifokorga o‘rtacha 1 263 nafar, qishloqlarda esa 33 597 nafar aholi to‘g‘ri kelgan [15]. Ayniqsa, Farg‘ona va Buxoro viloyatlarida vrach kadrlariga bo‘lgan ehtiyoj yuqori bo‘lgan; masalan, Farg‘ona viloyatidagi 104 ta qishloq vrachlik uchastkasida 52 nafar vrach yetishmagan.

XX asrning birinchi choragida Farg‘ona vodiysi shaharlarida shifoxonalar soni yetarli emas edi. Shu sababli yangi tibbiyot muassasalarini tashkil etish zarurati paydo bo‘ldi. Biroq yangi shifoxonalarining ko‘pi maxsus jihozlangan binolarda emas, balki sobiq savdo muassasalari yoki boshqa moslashtirilgan joylarda faoliyat yuritgan. 1930-yillarning o‘rtalarigacha shaharlarda tibbiyot muassasalarini qurish sekin kechgan; asosan 1934–1939 yillar oralig‘ida yangi shifoxona binolari barpo etilgan.

1920–1950 yillar Farg‘ona vodiysi sog‘liqni saqlash tizimi uchun murakkab, ammo muhim rivojlanish bosqichi bo‘ldi. Bu davrda aholining sanitariya madaniyati yetarlicha rivojlanmagan, moddiy va ma‘naviy qoloqlik mavjud, tibbiyot muassasalari va malakali kadrlar yetishmovchiligi oqibatida yuqumli kasalliklar keng tarqalgan. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida mavjud tibbiy infratuzilma zarur ehtiyojni qondira olmagan, shifoxonalar ko‘pincha vaqtinchalik moslashtirilgan joylarda faoliyat yuritgan.

Shu bilan birga, bu davr sog‘liqni saqlash tizimining asta-sekin takomillashuvi bilan ham xarakterlanadi. 1930-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab yangi shifoxonalar qurilishi, yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish bo‘yicha maxsus komissiyalar tashkil etilishi va

tibbiyot kadrlarini tayyorlash yo‘nalishida amalga oshirilgan chora-tadbirlar ijobiy natijalar bera boshladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida sog‘liqni saqlash sohasi harbiy ehtiyojlarga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, tibbiy xizmat ko‘lami kengaytirildi, front va front ortida faoliyat yurituvchi gospitalar ishga tushirildi. Urush boshlanishi bilan O‘zbekiston SSRda faoliyat yuritayotgan ko‘plab tibbiyot xodimlari frontga safarbar etildi. Shu davrda O‘zbekistonga boshqa mintaqalardan ko‘plab shifoxonalar va tibbiyot xodimlari ko‘chirib keltirildi. Jumladan, 1941-yilda Farg‘ona viloyatida 16 ta [16], Andijon viloyatida 5 ta [17], Namangan viloyatida esa 19 ta harbiy gospital tashkil etilgan [18].

Ikkinchi jahon urushi yillarida mamlakat bo‘ylab sanitariya-epidemiologiya xizmatini tashkil etish va uni samarali yo‘lga qo‘yish tobora murakkablashdi. Belgilangan profilaktik chora-tadbirlar qabul qilingan bo‘lsa-da, aholi orasida yuqumli kasalliklar soni ortib bordi. Ayniqsa, zaxm (sifilis) kasalligi keng tarqaldi. Masalan, 1944-yilda Farg‘ona shahrida 361 nafar, Qo‘qon shahrida esa 354 nafar fuqaro zaxm bilan ro‘yxatga olingan [19].

Sobiq ittifoqning urushdagi g‘alabasiga sog‘liqni saqlash xodimlari ham katta hissa qo‘shdilar. Tibbiyot xodimlari yaradorlar va urush nogironlarini davolash, jangovar zaxiralarni tayyorlashda faol ishtirok etdilar. Urush yillarida davlat sog‘liqni saqlash sohasiga katta mablag‘ ajratdi: faqat 1944-yilning o‘zida mahalliy byudjetdan 47 million rubl mablag‘ sarflandi.

1942-yil aprelda kelib viloyat tumanlarida 8 ta yangi kasalxona ish boshladi. Farg‘ona shahrida farmasevtika preparatlari tayyorlash uchun laboratoriyalar tashkil etildi va vitaminlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.

Viloyatda 1945-yilga kelib, tibbiy muassasalar soni ortib, ularda 414 vrach faoliyat yuritgan va kasalxona o‘rinlari soni 2 354 taga yetkazilgan. Shuningdek, Ikkinchi jahon urushida nogiron bo‘lgan askarlar uchun mo‘ljallangan 550 o‘rinli 3 ta nogironlar uyi ham faoliyat yuritgan [21].

Ayollar, onalar va ularning farzandlari, shuningdek, evakuatsiya qilingan bolalarning tibbiy xizmatini yaxshilashga qaratilgan keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Urush oxirida viloyatda 15 ta tug‘ruqxona, 29 ta ayollar maslahatxonasi, 4 ta kasalxona, 1 ta davolashga ixtisoslashgan bolalar uyi, 3 ta bolalar sanatoriyasi, 23 ta sutxonalar va 3 ta bolalar uyi faoliyat ko‘rsatgan, shuningdek, respublika ahamiyatiga ega iqlimiy sihatgohlar ochilgan edi [22].

Sog‘liqni saqlash organlari xodimlari epidemik kasalliklarga qarshi kurashda ham muhim ishlar olib bordilar. Profilaktika tadbirlari, dezinfektsiya ishlari, izolyatorlar tashkil etish kabi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Aholi o‘rtasida kasalliklarga qarshi ommaviy tushuntirish ishlari epidemiyaga qarshi kurashda muhim ahamiyat kasb etdi: 1942-yilning birinchi choragida sanitariya targ‘iboti orqali viloyatning 200 ming aholisi qamrab olingan va 3 500 nafar sanitariya faoli tayyorlangan [23].

Viloyat sog‘liqni saqlash tizimiga katta yordam ko‘rsatgan tashkilotlardan biri To‘rtinchi Moskva tibbiyot instituti bo‘ldi. U 1942-yil kuzida paxta terimi kampaniyasi davrida mavjud 48 ta tibbiyot punktiga qo‘shimcha ravishda 100 dan ortiq vaqtinchalik tibbiyot punktini tashkil etdi [24].

Medisina xodimlari mehnatkashlarning sog‘ligini asrashga e‘tibor qaratib, g‘alabaga va dushmanni tor-mor qilishga o‘z hissalarini qo‘shdilar.

XX asr boshlaridan Ikkinchi jahon urushi davrigacha bo'lgan Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimi tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu davr mintaq uchun murakkab, ammo muhim rivojlanish bosqichlari bilan tavsiflanadi. XX asr boshlarida aholining sanitariya-gigiyena madaniyati past, tibbiyot kadrlari va infratuzilma yetishmasligi natijasida yuqumli kasalliklar keng tarqalgan edi. Sovet hokimiyatining ilk yillarida mavjud tibbiy muassasalar soni oz, moddiy-texnik bazasi zaif bo'lgani tufayli aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat samarasi past bo'lgan. 1920–1930-yillarda viloyatda sog'liqni saqlash tizimi asta-sekin shakllandi, yangi kasalxonalar va ambulatoriyalar tashkil etildi, yuqumli kasalliklarga qarshi profilaktik chora-tadbirlar yo'lga qo'yildi, tibbiyot kadrlarini tayyorlash borasida ishlar boshlandi. Shunga qaramay, tibbiyot muassasalari soni va malakali xodimlar yetishmasligi hududdagi asosiy muammolar bo'lib qoldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida sog'liqni saqlash tizimi harbiy ehtiyojlarga yo'naltirildi, front va front ortida gospitalar faoliyati yo'lga qo'yildi, shifokorlar va tibbiyot xodimlari jarohatlangan askarlar va nogironlarni davolashda faol ishtirok etdilar. Shu davrda viloyat tibbiyot muassasalari soni ortib, kasalxona o'rinlari ko'paytirildi, yuqumli kasalliklarga qarshi komissiyalar tashkil qilindi va aholi orasida profilaktik ishlarga e'tibor qaratildi.

Shu tariqa, XX asrning birinchi yarmida Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimi asta-sekin rivojlanib, moddiy, tashkiliy va kadrlar jihatidan takomillashdi. Bu jarayon mintaq aholisi salomatligini yaxshilash, yuqumli kasalliklarning oldini olish va ijtimoiy xavfsizlikni mustahkamlash borasida muhim asos yaratdi.

Xulosa.

XX asr boshlaridan Ikkinchi jahon urushi davrigacha Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimi murakkab, ammo rivojlanish bosqichi bilan xarakterlanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, dastlabki yillarda aholi orasida sanitariya-gigiyena madaniyati past, tibbiyot infratuzilmasi va malakali kadrlar yetishmasligi sababli yuqumli kasalliklar keng tarqalgan. Sovet hokimiyati ilk yillarida mavjud kasalxonalar soni cheklangan, moddiy-texnik ta'minot yetarli emas edi va tibbiy xizmat samarasi past bo'lgan.

1920–1930-yillarda viloyatda sog'liqni saqlash tizimi asta-sekin shakllandi: yangi kasalxonalar va ambulatoriyalar tashkil etildi, yuqumli kasalliklarning oldini olish bo'yicha profilaktik tadbirlar yo'lga qo'yildi va tibbiyot xodimlari tayyorlash ishlari boshlandi. Biroq tibbiyot muassasalari soni va malakali xodimlar yetishmasligi hududdagi asosiy muammolar sifatida qolgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida sog'liqni saqlash tizimi harbiy ehtiyojlarga moslashtirildi, front va front ortidagi gospitalar faoliyati yo'lga qo'yildi, shifokorlar va tibbiyot xodimlari yarador va nogiron askarlarni davolashda faol ishtirok etdilar. Shu davrda viloyat tibbiyot muassasalari soni ortib, kasalxona o'rinlari ko'paytirildi, yuqumli kasalliklarga qarshi komissiyalar tashkil etildi va aholida profilaktik ishlar kuchaytirildi.

Shu tariqa, XX asrning birinchi yarmida Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimi moddiy, tashkiliy va kadrlar jihatidan asta-sekin takomillashib, mintaq aholisi salomatligini yaxshilash va ijtimoiy xavfsizlikni mustahkamlash uchun mustahkam asos yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Uzbekistan za 15 let. Statisticheskii sbornik. – Tashkent., 1939. – S. 15.
2. Nabiyev F.X. Проблемы и противоречие социальной политики в Туркестане (1917–

1924 gg). Diss.... dok. ist. nauk. – T., 1995. – S. 165.

3. Mo‘minova G. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917–1991 yillar). – Toshkent: Yangi-nashr, 2015. – B. 55-56.

4. Aliyev M. M. Rol russkix vrachey v razvitii zdravooxraneniya v Ferganskoy doline // Sovetskoye zdravooxraneniye. – M.: Medisina, 1986. – №9. – S. 74.

5. Aliyev M. M. Rol russkix vrachey v razvitii zdravooxraneniya v Ferganskoy doline.... – S. 74.

6. FVDA, 221-fond, 1-ro‘yxat, 277-ish, 22-varaq.

7. FVDA, 435-fond, 1-ro‘yxat, 239-ish, 42-varaqning orqasi.

8. Отчёт о деятельности СНК Экономического Совета Турк Республики. 1 октябрь. – T., 1922. – С. 170–173.

9. Mansurov U.U. Farg;ona vodiysi shaharlari tarixi (1917-1924 yy). Monografiya. – Namangan. 2025-yil. – B. 116.

10. Mansurov U.U. Farg;ona vodiysi shaharlari tarixi (1917-1924 yy). Monografiya. – Namangan. 2025-yil. – B. 113.

11. Mansurov U.U. Farg;ona vodiysi shaharlari tarixi (1917-1924 yy). Monografiya. – Namangan. 2025-yil. – B. 113.

12. Mo‘minova G.E. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 239.

13. O‘zRMA. 837-fond, 6-ro‘yhat, 378-ish, 2-varaq.

14. Mansurov U.U. Farg;ona vodiysi shaharlari tarixi (1917-1924 yy). Monografiya. – Namangan. 2025-yil. – B. 113.

15. O‘zRMA. 837-fond, 3-ro‘yhat, 490-ish, 113-varaq.

16. Mo‘minova G.E. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 97.

17. Xodjakov A.X. Zdravooxraneniye Andijanskoy oblasti v годы Velikoy Otechistvennoy voyny // Medisinskiy jurnal Uzbekistana. 1985. №5. – S. 9.

18. Xotira. Namangan viloyati. 1-kitob. – Toshkent: 1994. – B. 6.

19. Mo‘minova G.E. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 105.

20. Ферганская правда. 1944. 22 декабр.

21. ФВДА. 121-фонд, 8-рўйхат, 27-иш, 52-варақ.

22. Ферганская правда. 1944. 22 декабр.

23. Ферганская правда. 1942. 29 апрел.

24. Ферганская правда. 1942. 4 октябрь.

XX ASR O‘RTALARIDA O‘ZBEKISTON SSRDA DARSLIKLAR MASALASI

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o‘g‘li

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlari kafedrasi

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, dotsent

lutfillomamasaidov2@gmail.com

Annotatsiya: Tadqiqotda XX asr o‘rtalarida O‘zbekiston SSRda darsliklar masalasi tarixiy kontekstda, pedagogik islohotlar bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan.

Shuningdek, O'zbekiston hududlarida mavjud maktablarning darslik ta'minlanishi va yo'l kamchiliklar oid ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, darsliklar, umumta'lim maktablari, pedagogik islohotlar, ta'lim sifati, XX asr o'rtalari.

ПРОБЛЕМА УЧЕБНИКОВ В УЗБЕКСКОЙ ССР В СЕРЕДИНЕ XX ВЕКА

Аннотация: В исследовании рассматривается вопрос учебников в Узбекской ССР в середине XX века в историческом контексте, тесно связанный с педагогическими реформами. Также освещена информация о обеспеченности учебниками школ в различных регионах Узбекистана и выявленные недостатки.

Ключевые слова: Узбекская ССР, учебники, общеобразовательные школы, педагогические реформы, качество образования, середина XX века.

THE ISSUE OF TEXTBOOKS IN THE UZBEK SSR IN THE MID-20TH CENTURY

Annotation: The study examines the issue of textbooks in the Uzbek SSR in the mid-20th century within a historical context, closely linked to pedagogical reforms. In addition, information on the provision of textbooks in schools across the regions of Uzbekistan and the existing shortcomings is highlighted.

Keywords: Uzbek SSR, textbooks, general education schools, pedagogical reforms, quality of education, mid-20th century.

Kirish.

XX asr o'rtalari O'zbekiston SSR ta'lim tizimi uchun muhim davr bo'lib, ayniqsa darsliklar masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi. Shu davrda umumta'lim maktablarida o'quv jarayonining sifatini oshirish, yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etish va o'quvchilar bilimni tizimli rivojlantirish maqsadida darsliklar tizimi qayta ko'rib chiqildi.

Darsliklar mavzusi nafaqat o'quv jarayonini samarali tashkil etish, balki yosh avlodni ma'naviy, ilmiy va madaniy jihatdan shakllantirishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga, o'quv materiallarini yangilash, metodik qo'llanmalar va darsliklarni ilmiy asosda ishlab chiqish orqali pedagoglarning o'qitish samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

XX asr o'rtalarida amalga oshirilgan darsliklar bilan bog'liq islohotlar, ularning mazmuni va strukturasidagi o'zgarishlar, shuningdek, turli fanlar bo'yicha standartlashtirilgan metodik yondashuvlar O'zbekiston SSRda ta'lim tizimini yanada mukammal qilishga xizmat qildi. Ushbu tadqiqotning maqsadi – XX asr o'rtalarida darsliklar masalasini o'rganish, ularning rivojlanish yo'nalishlarini tahlil qilish va o'quv jarayoniga ta'sirini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Мурзаалиев Э. Ю. История народного образования в Узбекистане (1961-1985 гг.) на материалах Ферганской, Андижанской и Наманганской областей nomli tarix fanlari nomzodi darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyada maktab sohasiga oid asosiy ma'lumotlar faqatgina Farg'no vodiysi viloyatlarini qamrab olgan.

XX asr o'rtalarida O'zbekistonda maorif tizimining holati bo'yicha bugungi kunga qadar ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Bulardan: Qodirov E. K. O'zbekiston umumta'lim maktablarining rivojlanish tarixidan deb nomlangan kitobida aynan urush

yillarida maktab ta'limi sohasida amalga oshirilgan ko'plab islohotlar haqida so'zlashda bu kitob sovet davri 1979-yilda chop etilgan bo'lib, unda kommunistik qarashlar va maktab sohasidagi ayrim kamchiliklar haqida kam ma'lumotlar keltiriladi.

Прокофьева М. А. и др, "Народное образование в СССР" nomli 1967-yilda chop etilgan kitobida ham sovet davri ta'lim yuqori darajada maqtalib ushbu kitobda ham maktab sohasida sovetlar tomonidan yo'l qo'yilgan ko'lab masalalarga atroflicha to'xtalmagan.

Bundan tashqari mazkur mavzuni yoritishda "Sovet maktabi" jurnali va "O'qituvchilar" gazetasi ham muhim ahamiyatga egadir. Ya'ni undagi maqolalardan mavzu doirasida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, O'zbekiston milliy arxivining R-94, R-1619 va boshqa fondlarida maorif sohasiga bevosita a'loqadordir.

МУХОКАМА.

Ikkinchi jahon urushidan keyin boshqa SSSR respublikalar qatori O'zbekiston SSRda maktab ta'limini yaxshilash maqsadida, 1946-yilda O'zbekistonda maktab o'quvchilarining bilim olish salohiyatini yanada oshirish ishlari iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay respublikadagi umumta'lim maktablarini darslik bilan ta'minlash uchun O'zbekistondagi boshlang'ich maktablariga 1 mln 30 ming nusxadan iborat 18 ta darslik, 7 yillik maktablarga 545 ming nusxadan iborat 22 ta darslik, o'rta maktablarga 70 ming nusxadan iborat 9 ta darslik chiqarilishi rejalashtirilgan.

Bu maqsadlarni amalga oshirish dastlab respublikada bitta bosmaxona tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, bu yildan boshlab, Farg'ona, Samarqand va Yangiyo'l bosmaxonalari, Toshkent shahridagi 4 ta bosmaxonalar 16 ta darslikni 20 sentyabrgacha chop etishni o'z zimmasiga olgan. 1946-yil 22-avgustgacha 900 ming nusxadan ortiq 21 ta darslik nashrdan chiqarilgan bo'lsa, 9 ta darslik nashr etish jarayonida bo'lgan [1].

Ammo, 1946-yilning 23-avgustida Maorif organlari oldida turgan vazifalarga bag'ishlangan yig'ilishda Namangan viloyatining 9 ta tumanidan 1 tasiga ham hali kitob yetib kelmaganligi, tojik va qirg'iz maktablariga o'tgan yilgi darsliklar yetishmaslik holati davom etayotganligi muhokama qilingan [2].

Shu o'rinda aynan shu yillardagi maorif sohasini rivojlantirish maqsadida ajratilgan davlat byujed mablag'lariga e'tibor qaratsak, Qodirov E. K. 1979-yilda chop etilgan "O'zbekiston umumta'lim maktablarining rivojlanish tarixidan" nomli kitobida O'zbekiston Maorif vazirligining rejalashtirish va moliya boshqarmasining ma'lumotlaridan foydalangan holda maorif sohasidagi ehtiyojlarni qondirish maqsadida 1946-yilda 734958 ming so'm, 1948-yilda 1008316 ming so'm, 1950-yilda 1146903 ming so'm mablag' ajratilganligi keltiriladi [3] hamda Прокофьева М. А. и др, "Народное образование в СССР" nomli 1967-yilda chop etilgan kitobida ta'limdagi ehtiyojlarni qoplash maqsadida 1946-yilda Respublika Maorif vazirligining byudjet mablag'laridan 734950 ming rublni ajratilgan bo'lsa, 1950-yilda bu mablag'lar 1146903 ming rublga yetgan [4]. O'zbekiston milliy davlat arxiv manbalarida maorif sohasini rivojlantirish maqsadida 1940-yilda 560 mln so'm, 1946-yilda 720 mln so'm, 1947-yilda 989 mln so'm va shu yilda alohida maktablar uchun 15 mln so'm ajratilib 1 mlrd 400 mln so'm ajratilgan [5]. Ushbu mablag'lardan quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin;

Birinchidan, ikkinchi jahon urushidan keying yillarda boshqa SSSR davlatlari qatori O'zbekiston SSSRda ham iqtisodiy qiyinchiliklar yuqori darajada kuzatilgan va buning tasirida o'quvchilarning katta qismi yuqorida keltirilganidek maktablarni tashlab ketish xolatlari yuzaga kelgan.

Ikkinchidan, agar yuqoridagi mablag'lar o'z isbotini topsa, 1 va 2 muallif tomonidan ko'rsatilgan mablag'lar respublika maktablari uchun yetarli bo'lmagan. Sababi, urush yillari 1940-1941-yillarda yeti yillik maktablar soni 1678 tadan 1950-1951-o'quv yilida 2374 taga oshgan bo'lib, shu davrda boshlang'ich maktablari 635 taga kamaygan. Maktablarni darsliklar bilan bu yillarda rejada bor lekin amalga bajarish mushkul hisoblangan. 1953-yilda respublikada 1600 ta o'rta maktablar mavjud bo'lgan bo'lib, ularning 640 tasida kutubxonalar bo'lmagan. Maktablarda o'quv darsliklarining yetishmasligi yoki yo'qligi bolalarni ta'lim olishiga salbiy ta'sirini o'tkazgan.

Maorif sohasidagi islohotlar 1949-yil mart oyida tubdan o'zgartirishga harakatlar kuchaygan. O'zbekiston Kompartiyasining 10-syezdida respublikada umumiy yetti yillik majburiy ta'limga asos solindi amalga oshirish va maktablar ishini takomillashtirishda katta e'tibor qaratila boshlandi. Bu borada viloyat va tuman partiya, kasaba uyushma va komsomol tashkilotlari O'zbekiston Kompartiyasi X s'yedi qarorini bajarishda maktablar ishini chuqurroq o'rganishga, umumjamoaviy majburiy ta'limni amalga oshirishda, o'quv-moddiy bazasini mustahkamlashda, ta'lim va tarbiya ishlarini yuksaltirishda ularga ko'maklashishga kirishdilar.

1950-1951-o'quv yilida 2374 taga oshgan bo'lib, shu davrda boshlang'ich maktablari 635 taga kamaygan. Maktablarni darsliklar bilan bu yillarda rejada bor lekin amalga bajarish mushkul hisoblangan. 1953-yilda respublikada 1600 ta o'rta maktablar mavjud bo'lgan bo'lib, ularning 640 tasida kutubxonalar bo'lmagan [6]. Maktablarda o'quv darsliklarining yetishmasligi yoki yo'qligi bolalarni ta'lim olishiga salbiy ta'sirini o'tkazgan.

Maktabga boradigan boalalarni respublikada 1953-1954-o'quv yilida ro'yhatga olish ishlari yaxshi tashkil etilmaganligi tufayli respublikada maktabga qabul qilish plani bajarilmagan. Bu ayniqsa, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog'istonda o'qish yoshidagi o'quvchilarni maktabga tortilmay qolishiga sabab bo'ldi. Hamda bu yillarda maktablarni kitoblar bilan ta'minlash masalasi ham sust amalga oshirilgan. "O'quv Pedagogika Davlat" nashiryoti tomonidan 92 nomda 5 mln 235 ming nusxa darslik nashir etilishi va 8 ta darslik yangiddan nashr etilishi belgilangan bo'lsa, amalda 42 nomdagi darsliklar nashrdan chiqarilgan. Ayrim darsliklar hali nashirga ham berilmagan [7].

Respublikada 1955-yilda jami 5144 ta maktab mavjud bo'lgan bo'lsa, 755 tasi o'rta maktablar, 2684 tasi yeti yillik maktablar, 1705 tasi boshlang'ich maktablar hisoblangan. Bu yilda respublikada ta'lim 7 ta tilda olib borilgan[8].

Darsliklarni chop etish masalasi 1956-yilda rejada 89 nomdagi 6 mln 805 ming nuxsada darslik chop etilishi rejalashtirilgan bo'lsa, amalda to'laqonli bajarilmagan[9.6].

1959-yilda ushbu maktablar uchun 120 nomdagi 2130500 nusxada rus tilida darsliklar chop etilgan bo'lsa, viloyatlarga 118 nomda 2105940 nusxada o'quv darsliklari yuborildi. Ushbu o'quv darsliklarining Tojik tilida 86 nomdagi 248432 nusxadagi o'quv kitoblar chop etilgan bo'lsa, 81 nomdagi 270636 nusxa kitob maktablarga yuborildi. Turkman tilidagi maktablarga 84 nomdagi 32860 nusxa chop etilgan bo'lsa, maktablarga 67 nomdagi 24974 nusxa yuborildi. Qirg'iz tili maktablari uchun 67 nomdagi 14707 nusxa o'quv darsliklar chop etilgan bo'lsa, maktablarga 39 nomdagi 7923 nusxa darsliklar yuborilgan. Qozoq tilidagi maktablar uchun 83 nomdagi 286098 nusxa chop etilgan. Qoraqalpog' tili maktablari uchun 42 nomdagi o'quv adabiyotlaridan 18 nomdagisi yuborilgan[10].

Darsliklar viloyatlarga yetkazib berish bo'yicha samarali ishlar qilinsada, amalda yetarli bo'lmagan. Bu haqida 1958-yil 1-yanvardagi "Namangan haqiqati" gazetasining birinchi sonida shunday deyiladi: "Norin rayonidagi maktablarning ko'pchiligida IX sinf uchun trigonometriya va X sinf uchun fizika darsliklari yo'q. Maktablar shu kabi o'quv qurollari bilan ta'min etilmagan. Rayondagi kitob magazinlarida ham darsliklar topilmaydi.

Shuningdek, viloyatdagi Zadaryo rayonining kitob magazini va kioskalarga borib, I-IV sinflar uchun daftar so'rasangiz "yo'q" yoki "to'g'ri chiziqli bor" degan javobni qaytaradilar. I-IV sinflarda o'quvchilar chiroyli yozish qoidasini o'zlashtira olmasa, yuqori sinflarda ularning husnixati talabga javob bermaydi. Boshlang'ich sinflar uchun kerakli o'quv qurollari har bir rayonda magazin-kioskalarda bo'lishi kerak", deb keltirib o'tiladi[11].

Maktablar moddiy-texnik bazasining asosi hisoblangan darsliklar masalasi ham 60-yillar davrida ancha rivojlandi. 1961-1962-o'quv yilli boshiga kelib o'zbek va rus tili adabiyoti, botanika, geografiya va boshqa fanlardan darsliklar yaratildi. Jami 34 ta darslik va 29 ta o'quv qo'llanmalar tayyorlandi. 1966-yil birinchi yarmida o'zbek tilida umumiy tiraji 10 mln nusxadan ortiq bo'lgan 117 nomdagi darsliklar nashr ettirilgan bo'lsa, bundan tashqari RSFSRdan 35 mln nusxadan ortiq 120 nomdagi kitoblar ham olib kelingan[12]. Lekin, 1965-yilda Farg'ona viloyati tuman maktablari uchun yuborilishi kerak bo'lgan 132 nomdagi 43500 nusxa darslik o'rniga 16 nomdagi 13 mingta darslik ketirilgan xolos[13].

Toshkent viloyati Parkent tumaniga esa o'zbek tilidagi maktablarga 11 ming 740 dona, Qozoq tilidagi maktablarga darsliklar 11 ming 962 dona, rus tilidagi maktablarga 8 ming 891 dona darsliklar yetib kelmagan[14].

Aslida bu o'quv yilida O'zbekiston SSR Minsterlar sovetining qaroriga asosan shu yilning 1-iyuligacha 9 mln 635 ming nusxada 118 ta darslik chiqarilish rejalashtirilgan bo'lsa, 29-iyul xolatiga 9 mln 355 ming nusxa 113 ta darslik chop etilgan. Qolgan qismi esa 1-avgustgacha chop etilishi rejalashtirilgan. Hamda Rossiya federatsiyasining boshqa respublikalaridan O'zbekistonga 4.5 mln nusxada darsliklar olib kelingan. Qiziqarli tomoni shundaki yuqorida chop etilgan darsliklar o'tgan yilgidan 838 ming nusxa ortiq hisoblangan. Ammo Farg'ona viloyatida 116 nomdagi 30500 nusxadagi darsliklar yetib bormagan[15].

Yuqoridagi holatdan ko'rishimiz mumkinki darsliklar bilan ta'minlash masalasida respublikadagi mavjud maktablarning extiyojidan kelib chiqqan holda darsliklar taqsimlanmagan. Yoki yuqoridagi raqamlar mazkur davrdagi maktablarni darslik bilan ta'minlashdagi soxta o'ylab topilgan raqamlar hisoblangan. Amalda esa bunday bo'lmagan.

1967-1968-o'quv yilida respublikada 465 ta rus, 298 ta qozoq, 28 ta qirg'iz, 189 ta tojik, 37 ta turkman maktablari faoliyat olib borgan bo'lsalar, bu qardosh xalqlar o'z millatlaridagi maktablarga darslik va adabiyotlarni yetkazib berishlari intenatsional burchlar deb qabul qilganlar. Buning natijasida esa ushbu o'quv yilida Rossiya federatsiyasidan 3 mln 410534 nusxa, Tojikistondan 510498 ming nusxa, Qirg'izistondan 22783 nusxa, Qozog'istondan 604587 nusxa darsliklar O'zbekistonga yuborilgan. Bundan tashqari faqatgina Moskva va Lelningrad bosmaxonalaridan har yilda 1 mln ortiq darsliklar chop etilib O'zbekistonga yetkazib berilgan. Bu yaxshiliklarga javoban O'zbekiston mazkur o'quv yilida Tojikistonga 779260 ming nusxa, Qozog'istonga 246558 ming nusxa, Turkmanistonga 133475 ming nusxa, Qirg'izistonga esa 493551 nusxa darsliklar yuborilgan[16].

1968-yilga kelib respublikada 5245 ta maktab kutubxonalarini mavjud bo'lib, ularda 2987 nusxa kitoblar bo'lgan. Ushbu kutubxonadan 2 mln 165210 ming nafar yosh o'quvchilar foydalangan [17].

Xulosa.

XX asr o'rtalarida O'zbekiston SSRda darsliklar masalasi ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, darsliklar nafaqat o'quv jarayonini samarali tashkil etish vositasi bo'lib xizmat qilgan, balki yosh avlodning ilmiy, ma'naviy va madaniy rivojlanishini ta'minlashda asosiy vositalardan biri bo'lgan. Shu davrda amalga oshirilgan pedagogik islohotlar darsliklar mazmuni va strukturasi sifatini oshirishga, fanlar bo'yicha standartlashtirilgan yondashuvlarni joriy etishga hamda o'qituvchilarning metodik faoliyatini takomillashtirishga yo'naltirilgan edi.

Tadqiqot shuningdek, hududlardagi maktablarning darslik bilan ta'minlanishidagi kamchiliklar va ularni bartaraf etish bo'yicha olib borilgan chora-tadbirlarni ham ochib berdi. Umuman olganda, XX asr o'rtalaridagi darsliklar tizimida amalga oshirilgan islohotlar O'zbekiston SSR ta'lim sifatini oshirish, malakali kadrlar tayyorlash va pedagogik jarayonlarni tizimlashtirishga muhim hissa qo'shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 4777-иш, 55-56-варақлар
2. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 4776-иш, 86-87-варақлар.
3. Қодиров Э. К. Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг ривожланиш тарихидан. “Ўқитувчи”. –Тошкент. 1979. –Б. 118.
4. Прокофьева М. А. и др, “Народное образование в СССР”. Издательство “Просвещение”. –М., 1967. –С. 6.
5. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 4932-иш, 46-варақ.
6. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 6180-иш, 14-варақ.
7. 1954-1955-ўқув йилига пухта тайёргарлик // Совет мактаби, 1954. –№ 5. –Б. 4-5.
8. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 6431-иш, 29-варақ.
9. Мактабларни янги ўқув йилига барвақт ва наъмунали тайёрлайлик // Совет мактаби, 1954. –№ 6. –Б. 6.
10. ЎзМА. Р-94 фонд, 5-рўйхат, 7208-иш, 15-варақ.
11. Тошпўлатов Ё., Акбаров К. Ҳақли талаблар / Наманган ҳақиқати, 1958. –№ 1. –Б. 3.
12. Юнусходжаев А.А. Забота партийной организации Узбекистана об улучшении учебно-воспитательной работы в школах (1959-1965) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар / Обществениы науки в Узбекистане, №12. 1968. –С. 40.
13. Мўминов А. Муҳим вазифалар / Ўқитувчилар газетаси. 1965. –№ 54. –Б. 2.
14. Алиев А. Дарсликлар етарли бўлсин / Ўқитувчилар газетаси. 1965. –№ 62. –Б. 2.
15. Дарслик – ўқувчиларнинг муҳим курули / Ўқитувчилар газетаси. 1965. –№ 60. –Б. 1.
16. Рўзимуродов А. Республика маорифининг ривожланишида СССР халқларининг ҳамкорлиги // Совет мактаби. 1968. –№ 6. –Б. 63.
17. ЎзМА. Р-94 фонд, 7-рўйхат, 1921-иш, 15-варақ.

URUSHDAN KEYINGI MADANIYAT VA MA'NAVIY TIKLANISH: XXI ASR KONTEKSTIDA IJTIMOY VA GUMANITAR JARAYONLAR TAHLILI

Xasanov Bunyod Kazakjanovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlari kafedrası
Tarix fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
[Hasanov Bunyod@gmail.com](mailto:Hasanov.Bunyod@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqola urushdan keyingi davrda madaniyat va ma'naviyatning tiklanish jarayonlarini ilmiy tahlil qiladi. Maqola kontekstual, tarixiy va sotsiokultural yondashuvlardan foydalangan holda, urush natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy, siyosiy va gumanitar muhitning madaniyat va ma'naviyatga ta'sirini o'rganadi. Ishda urushdan keyingi davrda ijtimoiy resurslarning tiklanishi, madaniy institutlarning faollashuvi, xalqaro hamkorlikning ma'naviy rivojlanishga qo'shgan hissasi hamda zamonaviy ma'naviy strategiyalarning shakllanishi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ilmiy manbalar va chet el olimlari tadqiqotlari asosida urushdan keyingi madaniy tiklanish jarayonining murakkabligi va multidimensiyonal tabiati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Urushdan keyingi davr, madaniyat tiklanishi, ma'naviy rivojlanish, sotsiokultural jarayonlar, xalqaro hamkorlik, gumanitar strategiyalar, ijtimoiy transformatsiya.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНОСТИ ПОСЛЕ ВОЙНЫ: АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ ПРОЦЕССОВ В КОНТЕКСТЕ XXI ВЕКА

Аннотация: Данная статья проводит научный анализ процессов восстановления культуры и духовности в послевоенный период. С использованием контекстуального, исторического и социокультурного подходов исследуется влияние социального, политического и гуманитарного окружения, возникшего в результате войны, на культуру и духовность. В работе подробно анализируются восстановление социальных ресурсов, активизация культурных институтов, вклад международного сотрудничества в духовное развитие, а также формирование современных духовных стратегий. Кроме того, на основе научных источников и исследований зарубежных ученых освещается сложность и многомерный характер процессов послевоенного культурного восстановления.

Ключевые слова: Послевоенный период, восстановление культуры, духовное развитие, социокультурные процессы, международное сотрудничество, гуманитарные стратегии, социальная трансформация.

POST-WAR CULTURAL AND SPIRITUAL RECOVERY: ANALYSIS OF SOCIAL AND HUMANITARIAN PROCESSES IN THE CONTEXT OF THE 21ST CENTURY

Abstract: This article provides a scientific analysis of the processes of cultural and spiritual recovery in the post-war period. Using contextual, historical, and sociocultural approaches, it examines the impact of the social, political, and humanitarian environment resulting from the war on culture and spirituality. The study explores the restoration of social resources, the revitalization of cultural institutions, the contribution of international

cooperation to spiritual development, and the formation of modern spiritual strategies. Furthermore, based on scientific sources and research by foreign scholars, the article highlights the complexity and multidimensional nature of post-war cultural recovery processes.

Keywords: Post-war period, cultural recovery, spiritual development, sociocultural processes, international cooperation, humanitarian strategies, social transformation.

Kirish.

Urushdan keyingi davr insoniyat tarixida murakkab va ko'p qatlamli ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy transformatsiyalar bilan xarakterlanadi. XX asr davomida yuz bergan global va mintaqaviy mojarolar, xususan, Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi siyosiy inqirozlar, insoniyatning madaniy resurslarini jiddiy sinovdan o'tkazdi. Shu bilan birga, urushdan keyingi davr madaniy va ma'naviy tiklanish jarayoni, garchi murakkab va uzoq muddatli bo'lsa-da, ijtimoiy hamda gumanitar sohalarda yangi strukturalar, institutlar va strategiyalarni shakllantirish imkonini berdi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, urushning yakuniy natijalaridan so'ng madaniyat va ma'naviyat sohasidagi qayta tiklanish jarayoni, nafaqat tarixiy tajriba va ijtimoiy ehtiyojlar, balki xalqaro hamkorlik va global gumanitar yondashuvlar orqali ham amalga oshiriladi.

Urushdan keyingi madaniyatning tiklanishi ko'plab sotsiokultural omillar bilan uzviy bog'liqdir. Avvalo, urushdan keyingi ijtimoiy inqiroz, fuqarolarning ruhiy va ma'naviy holati, madaniy institutlarning faoliyati va jamiyatning gumanitar ehtiyojlarini qondirish bilan chambarchas bog'liqdir. Turli olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, madaniyat va ma'naviyatni tiklash jarayonida birinchi navbatda ijtimoiy resurslarning qayta taqsimlanishi, ta'lim va ilm-fan tizimining qayta qurilishi, madaniy merosning saqlanishi va rivojlantirilishi asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, urushdan keyingi davrda madaniyat nafaqat gumanitar va estetik qiymatga ega bo'lishi, balki ijtimoiy barqarorlik va milliy identitetni tiklashda ham muhim omil sifatida xizmat qilishi lozim. Bundan tashqari, urushdan keyingi davr madaniyatining tiklanishi multidimensiyonal xarakterga ega bo'lib, u bir nechta parallel jarayonlarni o'z ichiga oladi. Birinchi navbatda, madaniy institutlarning faoliyati, xususan, teatrlar, muzeylar, kutubxonalar va san'at markazlari, xalqning ma'naviy tiklanishida poydevor vazifasini bajaradi [1].

Ikkinchi navbatda, ijtimoiy kommunikatsiya va madaniy aloqalar orqali ma'naviy qadriyatlarning qayta tiklanishi, zamonaviy gumanitar strategiyalar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu jarayonda xalqaro tajriba va hamkorlikning roli beqiyosdir, chunki urushdan keyingi madaniy va gumanitar yordam, xalqaro tashkilotlar va institutlar orqali amalga oshiriladi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, urushdan keyingi madaniyat va ma'naviyatni tiklash jarayoni nafaqat tarixiy hodisa sifatida, balki ijtimoiy psixologik va gumanitar fenomen sifatida ham o'rganilishi zarur. Masalan, Smith o'z tadqiqotida urushdan keyingi jamiyatlarda madaniyatning tiklanish mexanizmlarini kompleks tahlil qilgan bo'lsa, Brown va Lee urushdan keyingi gumanitar va ijtimoiy strategiyalar orqali ma'naviy qadriyatlarning qayta tiklanishini chuqur yoritadi [2].

Shu nuqtai nazardan, urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish, birinchidan, tarixiy kontekstni, ikkinchidan, ijtimoiy va psixologik ehtiyojlarni, uchinchidan, global va xalqaro gumanitar yondashuvlarni integratsiyalashgan holda o'rganishni talab qiladi. Urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonini tahlil qilishda zamonaviy ilmiy yondashuvlar ham muhim rol o'ynaydi. Xususan, sotsiokultural va interdisiplinar

tadqiqot metodologiyalari urushdan keyingi jamiyatlarda madaniyat va ma'naviyatning qayta tiklanishini yaxlit va tizimli shaklda o'rganishga imkon beradi. Shu bilan birga, global gumanitar tajribalar va xalqaro strategiyalar, shuningdek, tarixiy va ijtimoiy kontekstlar, madaniyat va ma'naviyatning tiklanish mexanizmlarini yanada murakkab va boy kontekstda ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, maqolada urushdan keyingi davr madaniy va ma'naviy tiklanish jarayoni quyidagi jihatlar bo'yicha tahlil qilinadi: (1) tarixiy va sotsiokultural kontekstda madaniy tiklanishning asosiy omillari; (2) ijtimoiy resurslar va madaniy institutlarning roli; (3) xalqaro hamkorlik va global gumanitar yondashuvlar; (4) zamonaviy ma'naviy strategiyalar va ularning jamiyatning psixologik holatiga ta'siri[3]. Ushbu yondashuvlar orqali urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonining murakkabligi, multidimensiyonal xarakteri va jamiyat rivojidadagi o'rni tizimli va ilmiy asosda yoritiladi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, urushdan keyingi davr madaniyatini tiklash jarayoni faqat estetik yoki tarixiy hodisa sifatida qaralmay, balki ijtimoiy psixologik va gumanitar strategiyalar bilan uzviy bog'liq murakkab jarayon sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Shu bilan birga, xalqaro tajribalar, ilmiy tadqiqotlar va tarixiy faktlar integratsiyalangan holda tahlil qilinishi, urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili.

Urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonini chuqur ilmiy tahlil qilgan ikki nafar chet el olimi Marja Tuominen va uning hamkorlari hamda Arditya Prayogi va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bu murakkab multidimensiyonal fenomenni ikki asosiy yo'nalishda yoritadi: bir tomondan, urushdan keyingi madaniy qayta qurilish jarayoni va kollektiv xotira shakllanishi, ikkinchi tomondan esa madaniyatning ijtimoiy identitet va tinchlikni tiklashdagi roli. Tuominen va boshqalar "Reconstructing Minds and Landscapes" nomli tahrirlangan to'plam orqali urushdan keyingi madaniy tiklanishning tarixiy va kontseptual strukturasi bo'yicha tizimli tahlilni taklif qiladi. Bu manbada Urushdan keyingi II jahon urushi davrida Lapland va boshqa evropalik mintaqalarda madaniy va ijtimoiy muhit qanday o'zgargani, shuningdek, shaxslar va jamiyatlar urushdan keyingi yangi normalarni qabul qilish jarayonida o'z xotira va identitetlarini qayta qurishdagi murakkabliklar yoritilgan [4].

Tadqiqot jarayoni "mental reconstruction" – ya'ni inson ongining va ijtimoiy xotiraning tiklanishi tushunchasi atrofida to'plangan bo'lib, fizik tiklanishdan tashqari ruhiy, gumanitar va madaniy elementlar ham uzviy tahlil qilinadi. Shu bilan birga, unda turli etnik, jinsiy va yosh guruhlari tajribalari ham trans-generatsional xotira orqali qayta qurilishning markaziy komponenti sifatida ko'rib chiqiladi, bu esa urushdan keyingi madaniy jarayonlarning faqat makro darajada emas, balki mikro darajadagi ijtimoiy realiyatga ham ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv, ya'ni madaniy tiklanishni nafaqat institutlar tiklanishi orqali, balki jamiyatning o'z a'zolari ongida yuz beradigan chuqur transformatsiya orqali tushunish, ilmiy tadqiqotlarda post-urush gumanitar gorizontni kengaytiradi. Boshqa tomondan, Arditya Prayogi va hamkorlari tomonidan chop etilgan "Conflict and Culture: Shaping Civilization through Dialogue and Transformation" maqolasi post-urush madaniy tiklanishni ijtimoiy identitetni yangilash va barqaror tinchlikni mustahkamlash strategiyasi sifatida qaraydi [5].

Ular konflikt kontekstida madaniyatning transformativ roli, ya'ni daryo bo'yida

yangidan qurish jarayonida madaniy va gumanitar narativlar qanday shakllanganini tahlil qiladi. Maqola urush zarbalaridan keyin jamiyatlar o'z madaniy identitetlarini tiklash jarayonida san'at, adabiyot, xalq an'analari va xotira narrativlaridan foydalanganini ko'rsatadi. Bu tadqiqot, urushdan keyingi jarayonda madaniy institutlar, xalqaro madaniy almashinuvlar va tinchlik diplomatiyasining strategik ahamiyatini ilmiy tushuncha sifatida ilgari suradi. Bunda madaniyat nafaqat jarohatlarni tiklash vositasi, balki ijtimoiy hamjihatlik, mintaqaviy birlashuv va transmilliy hamkorlik mexanizmlari orqali barqarorlikni mustahkamlovchi asosiy faktor sifatida ko'riladi [6]. Ikkala tadqiqot ham urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanishni bir yo'nalishda soddalashtirilgan yoki material tiklanish bilan cheklab qo'ymaydi; aksincha, bu jarayonlarni inson ongining tiklanishi, kollektiv xotira, identitet, va xalqaro madaniy hamkorlik singari kompleks omillar orqali konseptualizatsiya qiladi. Shu bilan birga, ular madaniyatning istisno tariqasida jamiyatni chuqur ijtimoiy transformatsiya yo'liga safarbar qilish qobiliyatini ham yoritadi, bu urushdan keyingi gumanitar, pedagogik va identitet qayta qurilish strategiyalarini integratsiyalashgan tahlil bilan boyitadi.

Metodologik qism.

Ushbu maqolada urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonini ilmiy tahlil qilishda ko'p qirrali va integratsiyalashgan metodologik yondashuvlar qo'llanildi, chunki bu fenomen nafaqat tarixiy, balki sotsiokultural, psixologik va gumanitar o'lchamlarga ega. Avvalo, tarixiy-tahliliy metod yordamida urushdan keyingi davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy konteksti batafsil o'rganildi; bu metod urush natijasida yuzaga kelgan infratuzilma o'zgarishlari, madaniy institutlarning tiklanishi va jamiyatning kollektiv xotirasi shakllanishi jarayonlarini tizimli tushunishga imkon berdi. Shuningdek, sotsiologik metod asosida jamiyatning ijtimoiy xotira, madaniy qadriyatlar va ma'naviy tiklanish jarayonidagi omillar tahlil qilindi.

Bu metod orqali urushdan keyingi davrda xalqaro va mintaqaviy ijtimoiy hamkorlikning ma'naviy rivojlanishga ta'siri, madaniy institutlarning faoliyati va fuqarolarning psixologik adaptatsiyasi o'rganildi. Sotsiologik yondashuvlar yordamida, shuningdek, madaniy va ma'naviy tiklanish jarayonining transgeneratsion tabiati – ya'ni turli avlodlar orasidagi qadriyat va xotira uzluksizligi – ilmiy jihatdan aniqlashtirildi. Komparativ metod orqali turli mintaqalar va xalqlar tajribasi taqqoslandi. Bu metod yordamida urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonining umumiy tendensiyalari va mintaqaviy xususiyatlari aniqlanib, turli madaniy va gumanitar strategiyalarning samaradorligi tahlil qilindi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba, urushdan keyingi gumanitar va madaniy intervensiyalar, madaniy identitetning tiklanishi va barqaror tinchlikni mustahkamlash mexanizmlari chuqur o'rganildi.

Maqolada shuningdek, interdisiplinar yondashuvning integratsiyasi amalga oshirildi. Bu yondashuv tarix, sotsiologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik va gumanitar fanlarning metodlarini uzviy birlashtirib, urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonining murakkab va multidimensiyonal xarakterini ilmiy jihatdan aks ettirishga imkon berdi. Shu asosda, madaniy institutlar, xalqaro hamkorlik, gumanitar strategiyalar va ijtimoiy resurslar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tizimli tarzda yoritildi. Bundan tashqari, maqolada kvalitatif tadqiqot metodlari ham qo'llanilib, arxiv materiallari, tarixiy hujjatlar, intervyular va madaniy institutlarning hisobotlari orqali urushdan keyingi madaniy tiklanishning real jarayonlari va jamiyatning ma'naviy adaptatsiyasi tahlil qilindi. Shu bilan

birga, kvantitativ metodlar yordamida madaniy va gumanitar dasturlarning samaradorligi, ijtimoiy qatlamlar orasidagi farqliliklar va urushdan keyingi jamiyatning ma'naviy holati statistik jihatdan o'lchandi, bu esa tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini mustahkamladi.

Natijada, maqolada qo'llangan metodologik yondashuvlar — tarixiy-tahliliy, sotsiologik, komparativ, interdisiplinar, kvaliativ va kvantitativ tadqiqot metodlarining uzviy integratsiyasi — urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonini kompleks va tizimli tushunishga, shuningdek, ilmiy natijalarni amaliy va gumanitar strategiyalar bilan bog'lashga imkon berdi. Shu tarzda, metodologik yondashuvlar urushdan keyingi davr madaniy va ma'naviy tiklanishining multidimensiyonal xarakterini aks ettirib, tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini mustahkamladi.

Natijalar.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, urushdan keyingi davr madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayoni murakkab, multidimensiyonal va sotsiokultural jihatdan boy fenomen sifatida yuzaga keladi; tarixiy-tahliliy va sotsiologik metodlar asosida aniqlanishicha, madaniy institutlar – teatrlar, muzeylar, kutubxonalar va san'at markazlari – jamiyatning ma'naviy tiklanishida poydevor vazifasini bajaradi, xalqaro hamkorlik va gumanitar strategiyalar esa jamiyatning psixologik holati, kollektiv xotira va ijtimoiy identitetning qayta shakllanishida muhim rol o'ynaydi; komparativ tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, turli mintaqaviy tajribalar va gumanitar intervensiyalar madaniy tiklanishning samaradorligini oshiradi, interdisiplinar yondashuv esa tarixiy, psixologik va sotsiokultural omillarni birlashtirib, urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayonining murakkab va uzviy xarakterini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi, natijada, madaniy va gumanitar strategiyalar orqali jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi va milliy identitetning mustahkamlanishi samarali tarzda amalga oshiriladi.

Muhokama.

Urushdan keyingi madaniyat va ma'naviy tiklanish jarayoni bo'yicha ilmiy bahslar ikki asosiy yo'nalishda olib borilgan. Marja Tuominen va uning hamkorlari urushdan keyingi davr madaniyatining tiklanishi asosan kollektiv xotira va shaxsiy ongning qayta qurilishi orqali amalga oshirishini ta'kidlashadi [7]. Ularning fikricha, madaniy institutlar – muzeylar, kutubxonalar, teatrlar va san'at markazlari – jamiyatning ma'naviy tiklanishida faqat tashqi vosita sifatida emas, balki inson ongidagi psixologik transformatsiyani rag'batlantiruvchi katalizator rolini bajaradi. Shu nuqtai nazardan, urushdan keyingi madaniyat nafaqat estetik yoki tarixiy hodisa, balki jamiyatning ruhiy va gumanitar barqarorligini tiklash vositasi sifatida qaraladi. Tuominen bu jarayonni transgeneratsion xotira orqali ham izohlab, turli avlodlar orasida qadriyatlarning uzluksiz uzatilishi madaniy tiklanishning markaziy elementi ekanini ilgari suradi [8].

Boshqa tomondan, Arditya Prayogi va hamkorlari urushdan keyingi madaniyatni ko'proq ijtimoiy identitet va tinchlikni mustahkamlash strategiyasi sifatida tahlil qiladi. Ularning fikricha, madaniyatning tiklanishi faqat individning ongida emas, balki jamiyatning kollektiv qadriyatlari va xalqaro hamkorlik mexanizmlari orqali amalga oshadi. Prayogi madaniyatni konfliktini yumshatuvchi va tinchlikni mustahkamlovchi vosita sifatida ko'rib, san'at, adabiyot va xalq an'analari orqali urushdan keyingi jamiyatlarda identitetning qayta shakllanishini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi [9]. Shu bilan birga, ular urushdan keyingi gumanitar intervensiyalar va xalqaro madaniy almashinuvlarning

madaniyatning barqarorlik va integratsiyadagi rolini muhim deb hisoblaydi. Mazkur polemikada ikki olimning fikrlarida uzviy bog‘liqlik mavjud bo‘lib, Tuominen individual va transgeneratsion xotiraga urg‘u bersa, Prayogi ijtimoiy identitet va xalqaro hamkorlik kontekstini oldinga suradi. Shu bilan birga, ikkala yondashuv ham madaniyatning nafaqat tiklanish, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligini mustahkamlash, ma‘naviy qadriyatlarni yangilash va milliy identitetni rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi [10].

Ularning tadqiqotlari urushdan keyingi madaniyat va ma‘naviy tiklanish jarayonini multidimensiyonal va interdisiplinar fenomen sifatida tushunishga imkon beradi, bu esa maqolada ilgari surilgan metodologik yondashuvlar bilan to‘liq uyg‘unlashadi. Shu tariqa, mazkur bahs va polemikalar urushdan keyingi madaniyat va ma‘naviy tiklanish jarayonining murakkabligi, multidimensiyonal tabiati va jamiyatdagi strategik rolini yanada chuqur va tizimli tushunishga yordam beradi, shuningdek, ilmiy nazariya bilan amaliy gumanitar strategiyalar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni aks ettiradi.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot urushdan keyingi madaniyat va ma‘naviy tiklanish jarayonining murakkab va multidimensiyonal tabiati, shuningdek, jamiyatdagi strategik rolini ilmiy jihatdan yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, madaniy institutlar – muzeylar, kutubxonalar, teatrlar va san‘at markazlari – urushdan keyingi davrda nafaqat madaniy resurslarni tiklash, balki jamiyatning ma‘naviy barqarorligi va kollektiv xotirasini mustahkamlashda poydevor vazifasini bajaradi. Sotsiologik va komparativ tahlillar urushdan keyingi gumanitar va xalqaro strategiyalarning madaniy tiklanish jarayonida markaziy ahamiyatga ega ekanligini, shuningdek, jamiyatning psixologik adaptatsiyasi va transgeneratsion xotiraning shakllanishini ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Саидов А. Парк Победы: философия мужества и стойкости. – Ташкент: TASVIR, 2021. – С. 338-341.
2. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. *Maulana*, 1(1), 29-35.
3. Умматов Р. Ғазнаи Намангон / Энциклопедия (Уч жилдли) 1-китоб / Олтин одамлар. – Тошкент: Шарқ, 2022. – Б. 289-291.
4. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). THE ROLE OF PRESCHOOL EDUCATION IN SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN UZBEKISTAN. *Global Science Review*, 3(2), 246-253.
5. Березняк Н.Г. Герои Советского Союза узбекистанцы. (Сборник). – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 256.
6. Ergashbayev, S. (2025). Philosophical foundations of the integration of education and upbringing in the development of youth’s spiritual outlook. *Shokh library*, 1(10).
7. Мардлик мангулик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 108.
8. Atxamjonovna, B. D., & Shohbozbek, E. (2025). Forming the spiritual worldview of youth in pre-school education in our republic. *Global Science Review*, 4(5), 221-228.
9. Namangan VDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 111-yig‘ma jild, 60-varaq.
10. Ергашбаев, III. (2025). O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*, 1(1), 314-316.

TIBBIYOT SOHASIDAGI DASTLABKI QADAMLAR (NAMANGAN VILOYATI MISOLIDA 1940-1950 YILLAR)

Nuritdinov Azizxon Usmanovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
azizxon111322@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Namangan viloyatida sog'liqni saqlash tizimining tarixiy shakllanishi, sovet davridagi rivojlanish yo'llari, mustaqillikdan keyingi islohotlar va ularning samaralari tadqiq qilinadi. Asosiy e'tibor 1930-yillardan 1980-yilgacha bo'lgan davrda tibbiyot muassasalari soni, xizmat sifati, kadrlar ta'minoti va tizimdagi ijobiy o'zgarishlarga qaratiladi. Arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va gazeta maqolalari asosida tahlil olib borilib, mavjud muammolar hamda ularning yechimlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, Namangan viloyati, tibbiyot tarixi, islohotlar, tibbiyot muassasalari, ijtimoiy himoya, epidemiologiya, bezgak, SES, tropstansiya, DSI, ambulatoriya, vrachlik punkti.

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЫ (НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНА НАМАНГАН. 1940-1950 гг.)

Аннотация: В данной статье исследуется историческое формирование системы здравоохранения в Наманганской области, пути развития в советский период, реформы после обретения независимости и их результаты. Основное внимание уделяется периоду с 1930-х до 1980 года, числу медицинских учреждений, качеству услуг, обеспечению кадрами и положительным изменениям в системе. На основе архивных документов, статистических данных и газетных статей проводится анализ, рассматриваются существующие проблемы и их решения.

Ключевые слова: здравоохранение, Наманганская область, история медицины, реформы, медицинские учреждения, социальная защита, эпидемиология, малярия, СЭС, тропическая станция, ДСИ, амбулатория, врачебный пункт.

FIRST STEPS IN THE FIELD OF MEDICINE (IN THE EXAMPLE OF NAMANGAN REGION. 1940-1950.)

Annotation: This article examines the historical development of the healthcare system in the Namangan region, the paths of growth during the Soviet period, the reforms after independence, and their outcomes. The main focus is on the period from the 1930s to 1980, covering the number of medical institutions, quality of services, staffing, and positive changes within the system. Analysis is conducted based on archival documents, statistical data, and newspaper articles, addressing existing problems and their solutions.

Key words: healthcare, Namangan region, history of medicine, reforms, medical institutions, social protection, epidemiology, malaria, SES, tropical station, DSI, outpatient clinic, medical station.

Kirish.

Shiddat bilan rivojlanayotgan, global muammolar ko'payib borayotgan butun dunyoda XXI asrga kelib tibbiyot ham ilm-fan, ham amaliyot sifatida muntazam takomillashib bormoqda va bu bizning milliy sog'liqni saqlash modelimizda o'z ifodasini topmoqda [1]. O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasiga doir qator huquqiy-normativ hujjatlar ishlab

chiqilib, amaliyotga tatbiq etilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan 1992-yil 3-iyuldagi "Davlat sanitariya nazorati to'g'risida"gi Qonun [2], 1996-yil 29-avgustdagi "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi Qonun [3], O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 1998-yil 10-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish Davlat dasturi to'g'risida"gi Farmoni [4], shuningdek, 2021-yil 26-apreldagi O'RQ-685-sonli Qonun [5] shular jumlasidandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

O'zbekiston sog'liqni saqlash sohasi tarixiga oid manbalarni tasniflash va turlarga ajratish jarayonida tadqiqotning manbaviy asoslarini quyidagi asosiy guruhlariga bo'lish mumkin:

- arxiv hujjatlari va materiallari; - e'lon qilingan rasmiy hujjatlar va materiallar to'plamlari;- davriy matbuot materiallari;- shu sohada ilmiy ish olib borgan tadqiqotchilar.

Maqolani yozishda birinchi guruhga mansub O'zbekiston Respublikasi va Namangan viloyati davlat arxivlarida saqlanayotgan fond materiallaridan keng foydalanildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi (O'zRMDA, 40-fond) hamda Namangan viloyati davlat arxivining 561-fond hujjatlari, shuningdek, davriy matbuot nashrlari materiallari tadqiqot uchun muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Maqolada statistika to'plamlarida keltirilgan aniq raqamlardan unumli foydalanilib, ular sovet davri sog'liqni saqlash sohasidagi real holatni yoritishga yordam berdi. Shuningdek, G. Mo'minovaning "O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi", T.S. Sorokinaning "Istoriya meditsiny", O.M. Mirtazayevaning "Epidemiologiya" asarlari ham tahlil uchun asos bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Sovet davrida sog'liqni saqlash sohasining rivojlanish tarixi O'zbekistonda hozirgi kungacha yetarli darajada kompleks va zamonaviy metodologiya asosida o'rganilmagan. Vaholanki, davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri aholi salomatligini muhofaza qilish bo'lib, bu masalaning tahlili jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar.

Namangan viloyati uzoq va qadimiy tarixga ega bo'lib, mamlakat taraqqiyotida sog'liqni saqlash, ta'lim, qishloq xo'jaligi va sanoat sohalarida muhim o'rin tutadi. Sog'liqni saqlash tizimida olib borilgan islohotlarning asosiy maqsadi inson va uning manfaatlariga xizmat qilishdan iborat bo'lib, bu jarayon natijasida tibbiy xizmat sifati oshdi, moddiy-texnik baza mustahkamlandi.

1941-yil 6-martda Namangan viloyati tashkil etildi. 1950–1980-yillar davomida viloyatda tibbiyot muassasalari soni ortib, malakali kadrlar tayyorlashga e'tibor kuchaydi. XX asr boshlarida Namangan uyezdida Yevropa tipidagi kasalxonalar faoliyat yuritgan. 1913-yilda 12 nafar shifokor ishlagan 22 o'rinli 2 ta kasalxona mavjud edi.

1924-yilga kelib Namangan uyezdida 6 ta kasalxona, 9 ta ambulatoriya, 12 ta feldsherlik punkti va 4 ta bezgakka qarshi stansiya faoliyat ko'rsatgan [7]. Urush yillarida tibbiyot xodimlarining yetishmasligi muammosi yuzaga kelgan.

1947-yilda davlat sanitar inspektorligi (DSI Namangan oblasti) xodimlari: 1940-yildan boshlab aholiga tizimli tibbiy xizmat yo'lga qo'yildi. 1950-yilgacha tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik ta'minoti yaxshilandi.

T/r	Ish joyi	Davsaninspektori	SES mudiri	Lavozimi
1	Katta DSI	Jukova	Jukova	Vrach
2	Oziq-ovqat bo'yicha DSI	Yo'q	Yo'q	Yo'q
3	KommunDSI	Mirsaidov	Yo'q	Vrach
4	Ishlab ciqarish bo'yiha DSI	Roxinson	Yo'q	Injiner
5	Shaxarqurilish DSI	Roxinson	Roxinson	Vrach
6	KommunDSI shaxar	Vertinskiy	Yo'q	Feldsher
7	Shaxar ishlab ciqarish bo'yiha DSI	Shexter	Yo'q	
8	Oziq-ovqat bo'yicha DSI shaxar	Yo'q	Yo'q	Yo'q
9	Chust shaxari	Karpova	Karpova	Feldsher
10	Namangan tumani	Lutfillayev	Lutfillaev	Vrach
11	Kosonsoy tumani	Yo'q	Yo'q	Yo'q
12	Norin tumani	Glincheka	Yo'q	Vrach
13	Pop tumani	Arslanov	Yo'q	Feldsher
14	To'raqo'rg'on tumani	Urunov	Yo'q	Vrach
15	Uychi tumani	Yo'q	Yo'q	Yo'q
16	Uchqo'rg'on tumani	G'ulomov	Yo'q	Vrach
17	Chust tumani	Yo'q	Yo'q	Yo'q
18	Yangiqo'rg'on tumani	Yo'q	Yo'q	Yo'q

1989-yilga kelib viloyatda shifokorlar va o'rta malakali tibbiyot xodimlari soni sezilarli oshdi [9].

1948–1953-yillarda bezgak bilan kasallanish darajasi yuqori bo'lgan. 1949-yilda 2120 nafar bemor ro'yxatga olingan bo'lib, bu aholining 2,38 foizini tashkil etgan. Keyingi yillarda kasallanish ko'rsatkichi keskin kamaydi [10].

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, urushdan keyingi yillarda Namangan viloyatida sanitariya-epidemiologik holat murakkab bo'lgan. Shunga qaramay, shifokorlarning fidokorona mehnati tufayli ko'plab yuqumli kasalliklarning oldi olingan. Aholi orasida profilaktik tadbirlarning kuchaytirilishi sog'liqni saqlash tizimini yaxshilashda muhim omil bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Ona va bola salomatligi – oliy saodat. Toshkent, 2012.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1992, №9.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1996, №8.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998, №10–11.
5. O'RQ-685-sonli Qonun, 26.04.2021.
6. Namangan viloyati. Wikipedia.
7. Namangan viloyat Davlat arxivi, 561-fond.
8. Namangan haqiqati gazetasi, 1989-yil 9-fevral.
9. Namangan viloyat Davlat arxivi, 561-fond, 15-ish.
10. Namangan viloyat Davlat arxivi, 561-fond, 14-ish.

O'ZBEKISTONDA SUV XO'JALIGI BILAN BOG'LIQ ISLOHOTLAR HAMDA SUV RESURLARINING HOZIRGI HOLATI

Isoridinov Nuriddin Zuxridinovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
isordinovnuriddin@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda suv xo'jaligi sohasida amalga oshirilgan islohotlar, ularning tarixiy bosqichlari hamda suv resurslarining hozirgi holati tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, irrigatsiya va melioratsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda sohani huquqiy-me'yoriy jihatdan mustahkamlash borasida olib borilgan chora-tadbirlar yoritiladi. Shuningdek, iqlim o'zgarishi sharoitida suv tanqisligi muammosi, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish masalalari va suvdan samarali foydalanish mexanizmlarining ahamiyati ilmiy asosda bayon etiladi. Maqolada suv xo'jaligi tizimini yanada rivojlantirish va suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlashga doir xulosalar keltirilgan.

Kalit so'z: Qishoq xo'jaligi, suv xo'jaligi, suvni tejash, suv resurslari, Suv Kodeksi, suvdan foydalanuvchilar uyushmalari, suv taqchilligi, irrigatsiya tizimi.

РЕФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация: В статье анализируются реформы, реализованные в сфере водного хозяйства Узбекистана, их исторические этапы, а также современное состояние водных ресурсов. В годы независимости освещаются меры, направленные на совершенствование системы управления водными ресурсами, модернизацию ирригационной и мелиоративной инфраструктуры, внедрение водосберегающих технологий и укрепление нормативно-правовой базы отрасли. Кроме того, научно обосновывается значимость решения проблемы дефицита воды в условиях изменения климата, управления трансграничными водными ресурсами и обеспечения эффективных механизмов водопользования. В статье также представлены выводы, направленные на дальнейшее развитие системы водного хозяйства и обеспечение рационального использования водных ресурсов.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, управление водными ресурсами, водосбережение, водные ресурсы, Водный кодекс, ассоциации водопользователей, дефицит воды, ирригационная система.

WATER RESOURCES MANAGEMENT REFORMS IN UZBEKISTAN AND THE CURRENT STATE OF WATER RESOURCES

Annotation: This article analyzes the reforms implemented in the water management sector of Uzbekistan, their historical stages, and the current state of water resources. During the years of independence, measures aimed at improving the water resources management system, modernizing irrigation and drainage infrastructure, introducing water-saving technologies, and strengthening the legal and regulatory framework of the sector are highlighted. In addition, the importance of addressing water scarcity under climate change conditions, managing transboundary water resources, and ensuring efficient water use

mechanisms is scientifically substantiated. The article also presents conclusions on further developing the water management system and ensuring the rational use of water resources.

Key words: Agriculture, water management, water conservation, water resources, Water Code, water users associations, water shortage, irrigation system.

Kirish.

Bugungi kunda suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalasi global miqyosda dolzarb bo'lib, ayniqsa qurg'oqchil iqlim sharoitiga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mamlakatlari, jumladan O'zbekiston uchun strategik ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan qishloq xo'jaligi bevosita suv resurslariga bog'liq bo'lib, mavjud suv zahiralarining katta qismi aynan sug'orish ehtiyojlari uchun sarflanadi. Shu bois suv xo'jaligini boshqarish tizimini takomillashtirish, suvni tejash mexanizmlarini joriy etish hamda sohani huquqiy-me'yoriy jihatdan mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda suv xo'jaligi sohasida tub islohotlar amalga oshirildi. Xususan, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini tashkil etish, suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish hamda sohani raqamlashtirish borasida muhim qadamlar qo'yildi. Shu bilan birga, iqlim o'zgarishi, suv tanqisligining kuchayib borishi va suv resurslarining cheklanganligi mazkur sohada yangi yondashuvlar va samarali boshqaruv mexanizmlarini talab etmoqda. Mazkur maqolada O'zbekistonda suv xo'jaligi bilan bog'liq islohotlarning tarixiy bosqichlari, suv resurslarining hozirgi holati, ularni boshqarish tizimidagi o'zgarishlar hamda mavjud muammolar ilmiy-tahliliy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash va suv xo'jaligi tizimini yanada takomillashtirish istiqbollari tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Mamlakatimizda suv resurslari masalasi bevosita qo'shni davlat bilan bog'liq. Shining uchun mustaqillik e'lon qilinishi bilan O'zbekiston suv xo'jaligi qo'shnilari – Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston bilan hamkorlikning strategik dasturini ishlab chiqdi. Hukumat tashabbusi bilan Ittifoq parchalangach, viloyatdagi barcha suv xo'jaligi boshqarmalariga hozirgi transchegaraviy daryolar - Amudaryo va Sirdaryoni birgalikda boshqarishni tashkil etish to'g'risida murojaat paydo bo'ldi. Shundan so'ng 1991-yil oktabrda suv xo'jaligi xodimlarining Toshkent yig'ilishi va 1992-yil boshida "Davlatlararo manbalarning suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni birgalikda boshqarish sohasida hamkorlik to'g'risida"gi shartnoma imzolandi, uning loyihasi tayyorlandi. O'zbekiston tomonidan aynan O'zbekiston g'oyasi asosida o'tgan yili o'z faoliyatining 25 yilligini nishonlagan Markaziy Osiyoning Davlatlararo suv xo'jaligi muvofiqlashtiruvchi komissiyasi (ICWC) shaklida hamkorlik uchun poydevor qo'yildi.

Afsuski, davlatlararo munosabatlardagi to'g'ri qadamlar 1996-yilda Suv xo'jaligi vazirligining tugatilishi va uning Qishloq xo'jaligi vazirligiga qo'shilishi natijasida suv resurslari va irrigatsiyani davlat ichidagi boshqarishning keskin zaiflashishi bilan birga bo'ldi. Ushbu qarordan keyin suv xo'jaligining inqirozi boshlandi [12].

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola tarixiylik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, davriylik va xolislik tamoyillariga asoslangan. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, O'zbekistonda suv xo'jaligi bilan bog'liq islohotlar hamda suv resurslarining hozirgi holati

mazmun-mohiyati ochib berildi.

Tahlil va natijalar.

Mustaqil rivojlanish yillarida hukumatimiz tomonidan suv xo'jaligini boshqarishni takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, suvdan samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida sobiq Qishloq xo'jaligi va Suv xo'jaligi vazirliklari negizida Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi [1].

Suvdan foydalanish tartibi ham bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining Suv xo'jaligi bosh boshqarmasi suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish hamda respublika iqtisodiyoti va aholisini suv bilan ta'minlashga doir zarur tadbirlarni amalga oshiradi [1].

Mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'liq ta'minlash, eksport hajmini oshirish, tarmoqda ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash maqsadida qishloq xo'jaligidagi ekin maydonlarini optimallashtirishga e'tiborni kuchaytirmoqda. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligining suv resurslariga bo'lgan talabi so'nggi yillarda 49,4 mlrd. m³ ni tashkil etmoqda [1]. Hozirgi davrda fermer va dehqon xo'jaliklarida yerlardan foydalanish samaradorligi yil sayin yaxshilanmoqda. Bunga asosan mulk va unga egalikning o'zgarishi, ya'ni manfaatdorlikning ortishi ta'sir ko'rsatgan.

Yer va suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun yer-suv munosabatlarini takomillashtirish, chuqurlashtirish, ya'ni liberallashtirish masalalarini hal etishni tezlashtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun yer va suvning baholarini va ulardan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqlarni, soliqlar miqdorini realroq aniqlash lozim. Bunda bozor iqtisodiyoti qonunlari talablariga asoslanish, shuningdek, yer va suv resurslarining cheldanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi, holati, sifati, iste'molchilarga uzoq-yaqinligi, ishlab chiqarish vositalari hamda infratuzilmalar bilan ta'minlanganligi, olinayotgan mahsulot, foyda summasi kabi indikatorlarni ham e'tiborga olish zarur.

O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi — O'zbekistonda suv xo'jaligi sohasidagi davlat siyosatini amalga oshiruvchi tashkilot. 2018-yil 12-fevralda O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi va suv vazirligi ikkita vazirlikka: Qishloq xo'jaligi vazirligi va Suv xo'jaligi vazirligiga ajratilgan [5].

2023-yilda Suv xo'jaligi vazirligi tizimida 33 300 nafar xodim ishlagan. Shundan 3 630 nafarini (11 foiz) yoshlar tashkil etgan. Ulardan 1 675 nafari (49 foizi) oliy ma'lumotli [7]. 2024-yilda Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi tashkilotlar hisobidagi 1 ming 500 kilometr, ya'ni 2023-yilga nisbatan 4 barobar ko'p magistral va xo'jaliklararo kanallarni betonlandi [2].

Sh.Mirziyoyev davlat rahbari bo'lgandan so'ng suv xo'jaligi sohasi tubdan isloh qilindi, kanallar va nasos stansiyalarini modernizatsiya qilish, suv xo'jaligi obyektlarini raqamlashtirish, sug'orish tarmoqlarini betonlashtirish, nasos stansiyalarida sarflanayotgan elektr energiyasini tejash, suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy qilish bo'yicha tizimli ishlar olib borildi.

Shu jumladan, suv resurslarini boshqarish, suvdan samarali foydalanish va suvni iste'mol qilish bo'yicha samarali mexanizmlarni joriy etish maqsadida, suv xo'jaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarni hisobga olgan holda O'zbekiston

Respublikasining Suv kodeksi loyihasi ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasining Suv kodeksi loyihasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni [4] hamda 2021-yil 24-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021–2023-yillarga mo'ljallangan strategiyasi" ijrosini ta'minlash maqsadida tegishli vazirlik va idoralar mas'ul xodimlaridan iborat idoralararo ishchi guruhi ishtirokida ishlab chiqildi [3].

Suv kodeksini ishlab chiqishga tayyorgarlik bosqichi sifatida xorijiy mamlakatlar, ayniqsa, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, huquqiy tizimlari o'xshash bo'lgan mamlakatlarda suv munosabatlarini huquqiy tartibga solish tajribasi o'rganildi.

Jumladan, Qozog'iston Respublikasi Suv kodeksi (2003-y.), Qirg'iz Respublikasi Suv kodeksi (2005-y.), Rossiya Federatsiyasi Suv kodeksi (2006-y.), Tojikiston Respublikasi Suv kodeksi (2020-y.), Turkmaniston Suv kodeksi (2019-y.), Ukraina Respublikasi Suv kodeksi (1995-y.), Xitoy Xalq Respublikasi Suv to'g'risidagi qonuni (2002-y.), Armaniston Respublikasi Suv kodeksi (2002-y.), Belarus Respublikasi Suv kodeksi (2014-y.)da belgilangan norma va qoidalar tahlil qilingan. O'zbekiston huquqiy tizimining roman-german huquqiga yaqinligini hisobga olib, Fransiya, Germaniya va Estoniya davlatlarining suv qonunchiligi ham o'rganib chiqilgan [6].

Keltirilgan ma'lumotlardan ma'lumki suv xo'jaligini boshqarish va sohasi huquqiy-meyoriy hujjarlar bilan ta'minash hamda joylarda faoliyat ko'rsatayotgan boshqarmalar faoliyati qonun doirasida faoliyat yuritib zamonaviy boshqaruv va texnikalar bilan ta'minlanmoqda.

O'zbekistonda suvning 92 foizi qishloq xo'jaligida sug'orish ishlariga sarf qilinadi. Respublikada 53 ta suv ombori ekspluatatsiya qilinmoqda, daryo suvlarini olish uchun 23 ta to'g'on, 180 ta sel to'suvchi omborlar qurilgan. Bu masshtabda sug'orish ishlarining rivojlanishi Orol muammosini yuzaga keltirdi, suv tanqisligi vujudga keldi va bu muammo borgan sari keskinlashib bormoqda. O'zbekistonda 95 foizdan ortiq qishloq xo'jalik mahsuloti sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi va sarflangan har bir so'm mablag' hisobiga 2,5 baravar sof daromad olinadi [10].

O'zbekistonda hammasi bo'lib 50 ga yaqin daryo bo'lib, ulardan 10 tasining uzunligi 150 km dan oshadi. O'zbekistonning tog' va tog' oldi tumanlarida sel oqimi (toshqini) ko'plab uchraydi. O'zbekistonda sel xavfi kuchliroq hudud bu Farg'ona vodiysihusoblanadi. Bu yerda har yili ba'zan bir necha marta sel bo'ladi. Ko'pchilik sel toshqinlari aprel va may oylariga to'g'ri keladi, chunki bu oylarda tog'da juda ko'p yog'in-sochin bo'ladi. Sel oqimi har yili minglab gektar ekin maydonlarini vayron etadi. Shuning uchun ham toshqin xavfi kuchli tog' oldi tumanlarida sel oqimini ushlab qoladigan qurilmalar (suv omborlari) qurilgan. Hosil bo'lgan suv zaxiralaridan keyinchalik ekinlarni, ayrim yaylov maydonlarini sug'orishda foydalaniladi [9, 180].

Respublikamizda suv resurslari manbalari cheklangan. Ulaming umumiy miqdori 49,4 mlrd m³ atrofida. Shundan 30,6 mlrd m³ yoki 61,9 foizi yirik daryolaming suvidan, 16,5 mlrd m³ respublika hududidagi mayda daryolaming suvlaridan, qolgan qismi esa yer osti hamda kollektor-zovurlardan olinadigan suvlardan iborat [10, 125].

O'zbekistonda kechayotgan iqlim o'zgarishi eng avvalo muayyan daryo xavzasidagi suv balansiga jiddiy ta'sir etayotgan havo haroratining ko'tarilishida namoyon bo'ladi. O'zbekistondagi daryolar oqimi uchun kam suvlilikning ko'p yillik o'zgarishi qonuniyatlarining taxlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi iqlim o'zgarishi sharoitida, ayniqsa so'nggi 10 yillik davrda kam suvli yillar sonining tabiiy ortib borishi tendensiyasi oshib bormoqda.

Agar o'tgan asrning 90-yillarigacha O'zbekistonning ko'p tog'li daryolar uchun kamsuvlilikning muayyan sikli (taxminan 5-7 yil) kuzatilgan bo'lsa, so'nggi yillarda mazkur sikllilik sezilarli darajada buzildi [15]. Respublika suv xo'jaligi davlat tashkilotlari hisobida jami 27,7 ming km irrigasiya tizimi, suv iste'molchilari uyushmalari hisobida esa 157,1 ming km sug'orish tarmog'i hamda boshqa suv xo'jaligi inshootlari mavjud. Irrigasiya tizimining respublika bo'yicha 66 foiz, jumladan Andijon va Namangan viloyatlarida 60-70 foiz, Farg'ona viloyatida esa 32-56 foiz qismi tuproq o'zanli kanallardan iborat. Suv iste'molchilari uyushmalari hisobidagi sug'orish tarmoqlarining esa 78 foiz, jumladan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarida 68-85 foiz qismi tuproq o'zanli tarmoqdir [15].

Sug'oriladigan maydonlarning qariyb 70 foiz nasoslar yordamida suv bilan ta'minlanadi. Sug'orma dehqonchilikda suv iste'moli hajmi tabiiy-xo'jalik sharoitlari, sug'orish tizimlarining texnik holati va qo'llanilgan sug'orish usuli va texnikasiga bog'liq holda turlicha bo'ladi. Shuning uchun, mamlakatimiz bo'yicha o'rtacha solishtirma suv iste'moli 10 ming m³ga bo'lsa, sug'orish tizimi kam takomillashgan viloyatlarda bu ko'rsatkich 16–18 ming m³ga. ga teng.

O'zbekistonda chuchuk yer osti suv resurslari asosan Farg'ona vodiysi (34,5%), Toshkent viloyati (25,7%), Samarqand viloyati (18%), Surxondaryo viloyati (9%) va Qashqadaryo viloyatlari (5,5%)da jamlangan. Boshqa viloyatlar umumiy chuchuk suv resurslarining 7% atrofidagi zaxirasiga ega xolos [13].

2000-yilga qadar har 6-8 yilda suv taqchilligi kuzatilgan bo'lsa, oxirgi vaqtlarda bu holat har 3-4 yilga to'g'ri kelmoqda. Suv resurslari tejalmasa, oqar suv oqilona boshqarilmasa, yana o'n-o'n besh yildan keyin bizda suv taqchilligi yanada o'tkir muammoga aylanadi. Bundan, ayniqsa, qishloq xo'jaligi jiddiy zarar ko'radi. Chunki yurtimizda suv eng ko'p talab qilinadigan soha shu. Jami ishlatiladigan suvning 90 foizi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keladi [14].

Respublikamizdagi mavjud suv va suv resurslaridan foydalanish bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni va qator qonunosti hujjatlari bilan tartibga solinadi. Jumladan, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 35 va 50-moddalarida suvdan foydalanuvchilar suv ob'ektlaridan oqilona foydalanishi, suvni tejab sarflash, suvni tejaydigan texnologiyalarni va ilg'or sug'orish texnikasini joriy etish orqali sug'orish vositalari va usullarini takomillashtirishi lozimligi belgilab berilgan [8].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 21-iyundagi «Suv xo'jaligini boshqarishni tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida»gi qarori bo'yicha O'zbekiston Respublikasida suv xo'jaligini boshqarish ma'muriy – hududiy prinsipdan havza prinsipiga o'tkazildi. Unga ko'ra respublikada 10 irrigasiya tizimlari havza boshqarmalari tuzildi.

Qishloq xo'jaligida olib boriladigan islohotlar doirasida dala sharoitida suv resurslarini

boshqarish bo'yicha davlat vakolatlari bosqichma-bosqich jamiyat tashkilotlariga berilmoqda. Jumladan, fermer xo'jaliklari faoliyati sharoitida suvdan foydalanuvchilar uyushmalari (SFU) tuzilib, ularning faoliyatlari yo'lga qo'yilmoqda [11].

Suvdan foydalanish islohoti:

- irrigatsiya tizimlarini boshqarishning ma'muriy-hududiy tamoyilidan havza tamoyiliga o'tkazildi;

- respublika bo'yicha 10 ta irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari va bitta Farg'ona vodiysi bo'yicha birlashtirilgan dispetcherlik markaziga ega bo'lgan magistral kanallari tizimi boshqarmasi tashkil etildi;

- fermer xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash uchun Suvdan foydalanuvchilar uyushmalari tashkil etish yo'lga qo'yildi;

- suv resurslaridan mukammal foydalanishni ta'minlash uchun sohada bozor tamoyillariga o'tish belgilandi [10].

Xulosa va tahlillar.

Xulosa qilib aytganda suvdan foydalanuvchilarning suvni tejash jarayonida quyidagi asosiy vazifalari mavjud:

- birgalikda va kelishilgan holda suv resurslarini boshqarish;
- asoslangan suv iste'moli limitini aniqlash va unga rioya etilishini nazorat qilish;
- suv samarasiz va asossiz ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish;
- o'zini-o'zi mablag' bilan ta'minlashni tashkil etish, suv resurslarini xo'jalik va tuman ichida boshqarish;
- suvni tejamli va samarali ishlatishni rag'batlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. O'zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi. (Qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar). –Termiz. Bekshoh print servis. 2023. –B. 497.

2. O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi rasmiy sayti. / <https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/12398> 20.05.2025

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021–2023-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-5005-sonli qarori <https://lex.uz/docs/-5307918>

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024-sonli farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-4892953>

5. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlar milliy bazasi. Lex.uz. / [PF-5330-coh](https://lex.uz/uz/docs/-5330-coh) 12.02.2018. Qishloq va suv xo'jaligini davlat tomonidan boshqarish tizimini tubdan takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida.

6. O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi sayti. <https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/20152>

7. O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi rasmiy sayti. Suv xo'jaligi vaziri Sh.R.Xamrayevning 2023-yil 21-dekabr kuni bo'lib o'tgan "Vazir va yoshlar forumi"da yoshlarga murojaati. / [O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vaziri Sh.R.Xamrayevning 2023-yil 21-dekabr kuni bo'lib o'tgan "Vazir va yoshlar forumi"da yoshlarga](https://gov.uz/uz/docs/-5330-coh)

MUROJAATI 20.05.2025.

8. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi Qonuni. URL: [837-XII-son 06.05.1993. Suv va suvdan foydalanish to'g'risida](#)

9. Ochilov S., Ergasheva Sh.T. Qishloq va suv xo'jaligi statistikasi. –T.: Yangiyl poligraph service. 2008. –B. 180.

10. Samatov G'A., Rustamova I.B, Sheripbayeva U.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. –T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. –B. 128.

11. Бегматов И.А., Мухамедов А.К. Ўзбекистон ирригацияси тарихи. –Т.: Тошкент ирригация ва мелиорация институти, 2008 йил. –Б. 137-138.

12. Джурабеков И., Духовный В. Вода — наше прошлое, настоящее и будущее. Народное слово. 26 мая 2018 года.

13. Саримсақов. М.М., Умарова. З.Т, Ахмаджонов М. Сув манбаларининг интенсив олма боғлари ҳосилдорлигига таъсири. // Ирригация ва мелиорация. –2019. –№Maxsus son. –Б. 30.

14. Улуғмуродов Д. Ўзгараётган широит зиммамизга катта вазифа ва масъулият. // Янги Ўзбекистон. 2024 йил 12-декабрь.

15. Хамидов М.Х., Жалолов А. Сув ресурсларини оқилона бошқариш, уларни иқтисод қилиш ва самарали фойдаланиш муаммолари. // Ирригация ва мелиорация. – 2015. –№1. –Б. 29.

HAVO IFLOSLANISHI VA IQLIM O'ZGARISHI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Olimov Islombek Ulug'bek o'g'li

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

islombek.olimov92@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishining hozirgi holati, ularning inson salomatligi, ekologiya va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka ta'siri tahlil qilinadi. Maxsus e'tibor O'zbekiston hududidagi muammolarga qaratilgan: sanoat korxonalari, transport vositalari va energetika manbalarining atmosferaga ta'siri, shuningdek, qishloq xo'jaligi va suv resurslariga ko'rsatadigan oqibatlari yoritiladi. Maqolada havo ifloslanishini kamaytirish, iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirlarini yumshatish va barqaror rivojlanishga erishish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham keltirilgan. Tadqiqot ekologik muammolarni tahlil qilish va ularga qarshi samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Havo ifloslanishi, iqlim o'zgarishi, inson salomatligi.

AIR POLLUTION AND CLIMATE CHANGE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract: This article analyzes the current state of air pollution and climate change, their impact on human health, ecology, and socio-economic stability, with a special focus on Uzbekistan. The study examines the effects of industrial enterprises, transport vehicles, and energy sources on atmospheric quality, as well as the consequences for agriculture, water resources, and urban environments. The article also proposes practical measures to reduce air pollution, mitigate the adverse effects of climate change, and achieve sustainable development. This research is valuable for understanding environmental challenges in

Uzbekistan and developing effective strategies to address them.

Key words: Air pollution, climate change, human health.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ВОЗДУХА И ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние загрязнения воздуха и изменения климата, их влияние на здоровье человека, экологию и социальноэкономическую стабильность, с особым акцентом на Узбекистан. Анализируется воздействие промышленных предприятий, транспортных средств и энергетических источников на атмосферу, а также последствия для сельского хозяйства, водных ресурсов и городской среды. В статье предлагаются практические меры по снижению загрязнения воздуха, смягчению негативных последствий изменения климата и обеспечению устойчивого развития. Исследование имеет научное и практическое значение для понимания экологических проблем Узбекистана и разработки эффективных стратегий их решения.

Ключевые слова: Загрязнение воздуха, изменение климата, здоровье человека.

Kirish.

Havo ifloslanishi hamda iqlim o'zgarishi XXI asrda insoniyat duch kelayotgan eng dolzarb va murakkab ekologik muammolar sirasiga kiradi. Ushbu jarayonlar nafaqat tabiiy ekotizimlarning barqaror faoliyatiga jiddiy xavf tug'diradi, balki butun dunyo miqyosida aholi salomatligiga tobora ortib borayotgan tahdidni yuzaga keltirmoqda. Garchi ilmiy tadqiqotlar va siyosiy qarorlar ishlab chiqishda bu masalalar ko'pincha mustaqil muammolar sifatida tahlil qilinsa-da, amalda havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ular umumiy antropogen manbalardan kelib chiqadi, oqibatlarini bir-birini kuchaytiradi va murakkab o'zaro ta'sir mexanizmlari orqali salbiy ta'sir doirasini yanada kengaytiradi.

Havo ifloslanishi atmosferada inson salomatligi va atrof-muhit uchun zararli bo'lgan turli moddalar to'planishi bilan namoyon bo'ladi. Bular qatoriga mayda dispers zarrachalar (PM_{2.5} va PM₁₀), azot oksidlari (NO_x), oltingugurt dioksidi (SO₂), uglerod oksidi (CO) hamda uchuvchi organik birikmalar (VOCs) kiradi. Mazkur ifloslantiruvchi omillar asosan sanoat korxonalari faoliyati, avtomobil va boshqa transport vositalaridan ajralib chiqadigan chiqindilar, qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan yoqish ishlari hamda qazilma yoqilg'ilardan foydalanish jarayonlari natijasida hosil bo'ladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Atmosferaga chiqarilgandan so'ng ushbu moddalar havo sifatining pasayishiga olib kelibgina qolmay, balki, eng avvalo, nafas olish hamda yurak-qon tomir tizimi bilan bog'liq kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo'ladigan jiddiy sog'liq muammolarini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, ular kislotali yog'ingarchiliklarning paydo bo'lishi, smog shakllanishi va tuproqning ifloslanishi orqali atrof-muhitga sezilarli zarar yetkazadi. Iqlim o'zgarishi esa global harorat ko'rsatkichlari va ob-havo tizimlarining uzoq muddatli siljishi sifatida namoyon bo'lib, bu jarayon asosan karbonat angidrid (CO₂), metan (CH₄) hamda azot oksidi (N₂O) kabi issiqxona gazlarining atmosferada ortib borishi bilan bog'liqdir. Mazkur gazlar Yer atmosferasida issiqlikni ushlab qolish xususiyatiga ega bo'lib, natijada dengiz sathining ko'tarilishi, muzliklarning tez erishi, qurg'oqchiliklarning kuchayishi, ekstremal ob-havo hodisalari va ekotizimlarning izdan chiqishi kabi ekologik muammolar

yuzaga keladi. Ta'kidlash lozimki, qora uglerod hamda yer sathidagi ozon singari qisqa umrli iqlim ifloslantiruvchilari bir vaqtning o'zida ham havo ifloslanishining manbai, ham global isish jarayonini kuchaytiruvchi omillar hisoblanadi. Havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi o'rtasidagi munosabat chuqur sinergetik xususiyatga ega. Jumladan, qora uglerod havo sifatini yomonlashtirish bilan birga Quyosh nurlarini yutib, qor va muzliklarning tezroq erishiga olib keladi hamda global isish jarayonini jadallashtiradi. Xuddi shuningdek, iqlim o'zgarishi natijasida haroratning ko'tarilishi yer sathidagi ozon hosil bo'lishini tezlashtiradi va changlanish mavsumining uzayishiga sabab bo'ladi, bu esa nafas olish tizimi kasalliklarining yanada kuchayishiga olib keladi [2].

Bundan tashqari, global haroratning oshishi o'rmon yong'inlarining yanada tez-tez va kuchliroq yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat natijasida katta hajmda tutun va mayda dispers zarrachalar atmosferaga tarqalib, keng hududlarda havo sifatining keskin yomonlashuviga olib keladi. Mazkur qayta aloqa mexanizmlari ekologik tizimlarga hamda inson salomatligiga taalluqli salbiy oqibatlarni yanada kuchaytiradi. Inson salomatligi nuqtai nazaridan qargalanda, havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishining birgalikdagi ta'siri alohida tashvish uyg'otadi. Ilmiy tadqiqotlar havo ifloslantiruvchi moddalar ta'siri astma, surunkali obstruktiv o'pka kasalligi (SO'OK), insult hamda yurak xuruji kabi kasalliklar bilan bevosita bog'liqligini tasdiqlagan. Shu bilan birga, iqlim o'zgarishi yuqumli kasalliklarni tarqatuvchi hasharotlar arealining kengayishi, oziq-ovqat va ichimlik suvi xavfsizligining pasayishi hamda issiq bilan bog'liq kasalliklar sonining ortishi orqali yangi sog'liq muammolarini keltirib chiqarmoqda. Ushbu xavf omillari ayniqsa aholi zich joylashgan shahar hududlarida, shuningdek, tibbiy va ekologik himoya imkoniyatlari cheklangan kam daromadli ijtimoiy qatlamlar orasida yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Umuman olganda, havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi birgalikda inson salomatligi uchun jiddiy tahdid tug'dirib, turli xil jismoniy hamda ruhiy kasalliklarning keng doirasini shakllantirmoqda. Eng ko'p uchraydigan va ilmiy jihatdan yetarlicha o'rganilgan salbiy ta'sirlar asosan nafas olish hamda yurak-qon tomir tizimi kasalliklari bilan bevosita bog'liqdir [2].

Mayda dispers zarrachalar (PM_{2.5}), azot dioksidi (NO₂), oltingugurt dioksidi (SO₂) hamda ozon (O₃) nafas olish tizimining quyi bo'limlariga chuqur kirib borish xususiyatiga ega bo'lib, buning natijasida bronxial astma, bronxit, surunkali obstruktiv o'pka kasalligi (COPD), shuningdek, o'pka saratoni kabi og'ir kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin [1].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu ifloslantiruvchi moddalarning uzoq muddatli ta'siri yurak xuruji, insult hamda arterial gipertenziya rivojlanish xavfining oshishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, havoning yuqori darajada ifloslanishi mavjud surunkali kasalliklarning og'irlashuviga olib kelib, sog'liqni saqlash tizimlariga sezilarli darajada qo'shimcha yuk tushiradi. Mazkur salbiy oqibatlar, eng avvalo, ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj bo'lgan aholi guruhlari — bolalar, keksalar va kam daromadli qatlamlar orasida kuchliroq namoyon bo'ladi. Xususan, bolalar nafas olish tizimi hali to'liq shakllanmaganligi hamda nafas olish chastotasining nisbatan yuqori bo'lishi tufayli ushbu xavf omillariga ayniqsa sezgir hisoblanadi.

Keksalar odatda bir nechta surunkali kasalliklarga ega bo'lgani sababli, havo ifloslanishi ushbu kasalliklarning kechishini og'irlashtiradi hamda asoratlar rivojlanishi va

shifoxonaga yotqizilish ehtimolini oshiradi. Kam daromadli aholi qatlamlari esa, ayniqsa sanoat zonalarini yoki transport harakati yuqori bo'lgan hududlar yaqinida istiqomat qiluvchilar, zararli moddalar ta'siriga ko'proq duch keladi. Shu bilan birga, ular ko'pincha sifatli tibbiy xizmatlardan, toza energiya manbalaridan hamda himoya infratuzilmasidan yetarli darajada foydalana olmaydi. Natijada yuzaga keladigan ekologik adolatsizlik ijtimoiy tengsizliklarni yanada chuqurlashtirib, salomatlik bilan bog'liq salbiy oqibatlarining kuchayishiga olib keladi. Havo ifloslanishi sharoitida inson salomatligi uchun yuzaga keladigan xavflarni to'g'ri baholashda atmosferadagi ifloslantiruvchi moddalar tarkibi, ularning organizmga kirish yo'llari hamda keltirib chiqaradigan salbiy ta'sirlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Natija va jarayonlar.

O'zbekiston sharoitida havoning asosiy ifloslantiruvchilari sifatida mayda Havo tarkibidagi asosiy ifloslantiruvchi omillar qatoriga dispers chang zarrachalari, gazsimon birikmalar, organik uglerod, shuningdek sulfat va nitratlar kiradi. Ushbu moddalar, ayniqsa, yirik shaharlar hamda sanoatlashgan hududlarda atmosferada yuqori konsentratsiyada to'planishi bilan ajralib turadi. Zararli moddalarning inson organizmiga kirib borishi bir nechta asosiy yo'llar orqali amalga oshadi. Eng muhim ta'sir mexanizmi nafas olish jarayoni bo'lib, bunda ifloslangan havo bilan birga zararli zarrachalar nafas yo'llari va o'pkaning eng chuqur qismlarigacha yetib boradi. Bundan tashqari, chang bilan ifloslangan oziq-ovqat mahsulotlari va ichimlik suvi orqali og'iz yo'li bilan, ayrim holatlarda esa teri orqali ham zararli moddalar organizmga kirishi mumkin.

Bu esa havo ifloslanishining ta'siri faqat nafas olish tizimi bilan cheklanmasdan, butun organizm faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Mayda dispers zarrachalarning (PM_{2.5} va PM₁₀) uzoq muddatli ta'siri inson salomatligi uchun ayniqsa xavfli hisoblanadi. Ular charchoq, ko'krak qafasida og'riq, nafas qisishi, hansirash va doimiy yo'tal kabi klinik belgilarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, ushbu zarrachalarning yurak-qon tomir tizimi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, yurak ishemik kasalliklari rivojlanishi va arterial qon bosimining oshishiga sabab bo'lishi ilmiy tadqiqotlar orqali aniqlangan. Yer sathiga yaqin qatlamdagi ozonning yuqori konsentratsiyasi esa tomoqda qichishish, chuqur nafas olishda qiyinchilik hamda o'pka to'qimalarining zararlanishi bilan bog'liq muammolarni kuchaytiradi. O'zbekiston sharoitida, xususan Toshkent, Olmaliq, Angren va Farg'ona vodiysi shaharlari kabi hududlarda transport vositalari sonining ortishi, sanoat chiqindilari hamda mavsumiy chang bo'ronlari havo sifatining sezilarli darajada yomonlashishiga olib kelmoqda. Shu bois havo ifloslanishini samarali nazorat qilish, monitoring tizimlarini yanada takomillashtirish va aholining ekologik savodxonligini oshirish sog'liq uchun yuzaga keladigan xavflarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik nuqtai nazardan qaralganda esa, havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi O'zbekiston hududida chuqur hamda uzoq muddatli salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda [3].

Mazkur jarayonlar biologik xilma-xillikning qisqarishi, o'rmon va yaylovlarning degradatsiyaga uchrashi, suv havzalarining ekologik holati yomonlashuvi hamda quruqlik va suv ekotizimlarining barqarorligi buzilishiga olib kelmoqda. Mamlakatning ayrim hududlarida, jumladan Orolbo'yi mintaqasida, chang va tuz bo'ronlarining tez-tez kuzatilishi tabiiy ekotizimlarga hamda aholi salomatligiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [4]. O'simlik qoplamasining siyraklashuvi, tuproq unumdorligining pasayishi hamda ayrim hayvon turlarining yashash areallarining qisqarishi ekologik barqarorlikka jiddiy xavf

solmoqda. Havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik O'zbekiston sharoitida ham aniq namoyon bo'layotgan bo'lsa-da, mavjud ilmiy tadqiqotlar hamda atrof-muhitni muhofaza qilishga yo'naltirilgan davlat siyosatida bu masalalar ko'pincha mustaqil yo'nalishlar sifatida ko'rib chiqiladi. Natijada havo sifatini yaxshilash hamda iqlim o'zgarishiga moslashish choralari o'zaro uyg'unlashtirgan kompleks yondashuvlar yetarli darajada shakllanmagan [5].

Inson salomatligi, ekologik tizimlar va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishining qo'shma ta'sirini baholashga qaratilgan fanlararo tadqiqotlarga ehtiyoj yuqori. Mazkur maqolada respublika hududlaridagi sanoatlashgan shaharlar, transport yuklamasi yuqori bo'lgan hududlar va ekologik jihatdan noqulay mintaqalarda kuzatilayotgan muammolar tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi — havo ifloslanishini kamaytirish, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini yumshatish, ekotizimlarning barqarorligini ta'minlash hamda aholi salomatligini muhofaza qilishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Xulosa va takliflar.

Muammoni yechish uchun kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Jumladan:

1. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish – quyosh, shamol va suv energetikasini kengaytirish orqali issiqxona gazlarini kamaytirish.
2. Sanoat va transportda ekologik toza texnologiyalarni joriy etish – chiqindilarni qayta ishlash, energiya samaradorligini oshirish, past emissiyali transport vositalarini qo'llash.
3. Jamoat transportini rivojlantirish va elektromobillarni joriy etish – shahar havosini ifloslantiruvchi gazlarni kamaytirish.
4. Yashil hududlarni ko'paytirish va daraxt ekish – smog va chang-to'zon miqdorini kamaytirish, iqlimni barqarorlashtirish.
5. Suv resurslarini tejash va samarali boshqarish – Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suvni oqilona taqsimlash, sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish.
6. Aholining ekologik madaniyatini oshirish – ta'lim, targ'ibot ishlari va barqaror hayot tarzini rag'batlantirish orqali uzoq muddatli natijalarga erishish.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish O'zbekistonda havo sifatini va ekologik barqarorlikni yaxshilash, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish hamda aholi salomatligini samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

Havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi o'zaro yaqin bog'liq bo'lib, ular birgalikda ekologik tizimlar va inson salomatligi uchun tobora ortib borayotgan xavfni yuzaga keltirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston sharoitida havodagi ifloslantiruvchi moddalar miqdorining mavsumiy o'zgarishi, xususan mayda dispers zarrachalar (PM_{2.5}), azot dioksidi (NO₂) va past qatlamdagi ozon (O₃) konsentratsiyasining ortishi, nafas olish va yurak-qon tomir kasalliklari bilan bog'liq tibbiy murojaatlar sonining oshishi bilan bevosita bog'liqdir. Bu esa havoning yomonlashgan sifati qisqa muddat ichida ham aholining sog'lig'iga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [6].

Shu bilan birga, vegetatsiya indekslaridagi (masalan, NDVI) o'zgarishlar o'simlik qoplamasining zaiflashayotganini ko'rsatib, iqlim omillari va havo ifloslanishi ta'sirida ekotizimlarning barqarorligi izdan chiqayotganini namoyon etadi. Bu holat qishloq xo'jaligi unumdorligi, biologik xilma-xillik va tabiiy resurslardan barqaror foydalanish uchun uzoq

muddatli xavflarni yuzaga keltiradi [7]. Mazkur ekologik muammolar ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar bilan ham murakkablashadi. Kam ta'minlangan aholi qatlamlari, ochiq havoda ishlovchi mehnatkashlar hamda sanoat va transport zich joylashgan hududlarda istiqomat qiluvchilar havo ifloslanishiga ko'proq duch kelmoqda. Ularning sog'liqni saqlash xizmatlariga kirish imkoniyatining cheklanganligi esa ekologik tengsizlikni yanada kuchaytiradi.

Shu sababli havo ifloslanishi va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq muammolarni hal etish kompleks va tarmoqlararo yondashuvni talab qiladi. Bunga sanoat va transport chiqindilarini qat'iy nazorat qilish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, ekologik monitoring tizimlarini takomillashtirish hamda aholi salomatligini himoya qilishga yo'naltirilgan iqlimga moslashuvchan sog'liqni saqlash siyosatini joriy etish kiradi. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat ekologik zarurat, balki jamoat salomatligini mustahkamlash va ijtimoiy adolatni ta'minlash yo'lida muhim qadam hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof-Muhitni Muhofaza Qilish Qo'mitasi. O'zbekistonning ekologik holati. Toshkent, 2023.
2. Rasulov, A., & Karimov, S. Havo ifloslanishi va sog'liq muammolari O'zbekistonda. Toshkent, 2020.
3. Tursunov, J. O'zbekistonda sanoat va transportning havo sifati bilan bog'liq ta'siri. Toshkent, 2021.
4. Mirzaev, F. Orol dengizi fojiasi va ekologik oqibatlar. Toshkent, 2019.
5. United Nations Environment Programme (UNEP). Air Pollution and Climate Change Report. 2022.
6. World Health Organization (WHO). Air Quality Guidelines. 2021.
7. IPCC. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Cambridge University Press, 2021.

O'ZBEKISTON SSR SHAHARLARLARIDA 1924-1941-YILLAR ORALIG'IDA SANOAT VA SOG'LIQNI SAQLASH SOHALARIDAGI O'ZGARISHLAR (FARG'ONA VODIYSI MISOLIDA)

Ilmiy rahbar: Mansurov Ulug'bek Umarovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlari kafedrasi dotsenti
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ulugbek.mansurov.80@inbox.ru

Kamolov Diyorbek Jamoldin o'g'li
University of Business and Science
Tarix yo'nalishi magistranti
kamolovdiyorbek02@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston SSR shaharlarida (Farg'ona vodiysi misolida) sanoat tuzilmasining rivojlanishi va sog'liqni saqlash sohasidagi o'zgarishlar, Sovet hukumati tomonidan olib borilgan islohotlar va ularning ijobiy va salbiy ta'siri

to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, SSSR, Farg'ona, sanoat, korxona, temir yo'l, Namangan, Andijon, qishloq, dehqon, quloq, Qo'qon. Tibbiyot.

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРОМЫШЛЕННОМ И МЕДИЦИНСКОМ СЕКТОРАХ ГОРОДОВ УЗБЕКСКОЙ ССР В ПЕРИОД С 1924 ПО 1941 ГОД (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ).

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие промышленной структуры и изменения в секторе здравоохранения в городах Узбекской ССР (на примере Ферганской долины), реформы, проведенные советским правительством, а также их положительные и отрицательные последствия.

Ключевые слова: Узбекская ССР, СССР, Фергана, промышленность, предприятие, железная дорога, Наманган, Андижан, деревня, крестьянин, ухо, Коканд. Медицина.

CHANGES IN THE INDUSTRIAL AND HEALTHCARE SECTORS IN THE CITIES OF THE UZBEK SSR BETWEEN 1924 AND 1941 (ON THE EXAMPLE OF THE FERGANA VALLEY)

Abstract. This article discusses the development of the industrial structure and changes in the health sector in the cities of the Uzbek SSR (using the example of the Fergana Valley), the reforms carried out by the Soviet government, and their positive and negative effects.

Keywords: Uzbek SSR, USSR, Fergana, industry, enterprise, railway, Namangan, Andijan, village, farmer, ear, Kokand. Medicine.

Kirish.

Har qanday milliy mustaqil davlat yashashining asosiy sharti o'zining zamonaviy rivojlangan sanoatiga, og'ir industriyaga ega bo'lishiga bog'liq. Buni yaxshi tushungan bolsheviklar dohiysi sho'ro Rossiyasini sanoati rivoj topgan ilg'or mamlakatlar qatoriga olib chiqish vazifasini qo'ydi. Ammo O'zbekiston singari mustamlaka mamlakatlarga nisbatan bu siyosat mutlaqo boshqacha maqsadlarda amalga oshirildi. 1925-1940-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati sho'ro hukumati va kompartiya shovinistik va mustamlakachilik siyosatining tarkibiy va ajralmas qismi edi. Bunday siyosatni xaspo'shlash maqsadida SSSR yagona xo'jalik kompleksi g'oyasi ilgari surildi. Ushbu g'oyadan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xalq xo'jaligining qaysi tarmog'ini rivojlantirish masalasini Moskva markazdan turib boshqarar edi. Bu taraqqiyot yo'nalishi "stalincha besh yilliklar" direktivalarida o'z aksini topdi va ular Kompartiya qurultoylarida tasdiqlandi. Ana shu direktivalar asosida rivojlangan. [1]

O'zbekiston sanoat ishlab chiqarish taraqqiyotining 1925-1940-yillardagi ahvoli tahlil etiladigan boisa, shu davr mobaynida respublikada yirik sanoat mahsulotlarini mustaqil o'zi ishlab chiqara oladigan birorta industriya gigantining bunyod etilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki, O'zbekistonda bunday yirik sanoat gigantlarini qurish Sho'ro Rossiyasining milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Mustamlakachilik siyosati yuritishning bunday tartib-qoidasi dunyodagi Angliya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar tarixiy tajribalarida ham sinovdan o'tgan. Mustamlakachi davlatlar (shu jumladan Rossiya ham) o'zlari bosib olgan hududlarda tez

foйда beradigan, o‘z milliy manfaatlariga javob beradigan va milliy mustamlakachilikka xavf tug‘dirmaydigan siyosat olib boradilar. Sho‘ro Rossiyasi ham “ixtisoslashtirish” bahonasida Rossiyaning o‘zida, Ukraina, Belorusiya va boshqa respublikalarda og‘ir sanoat korxonalarini qurishga asosiy diqqat-e’tibomi qaratadi.[1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

O‘zbekistonda esa asosan paxtachilikning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan sanoat tarmoqlari, aholining yashashi va turmush kechirishi bilan bevosita aloqador bo‘lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va hokazolar ishlab chiqaradigan yengil sanoat korxonalari bunyod etildi.

1925-1940-yillarda qurilib ishga tushirilgan bunday korxonalar jumlasiga Bo‘zsuv GES, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Termiz, Asaka shaharlarida issiqlik elektrostansiyalari, Olmaliqstroy, Chirchiqstroy, elektr kimyo kombinati, Toshkent, Samarqand, Farg‘ona va Buxoroda to‘qimachilik fabrikalari, Toshkent qishloq xo‘jalik mashinasozligi zavodi, Farg‘ona konserva, Xilkov sement zavodlari, Toshkent “O‘rto” qandolatchilik fabrikasi, Toshkent tamaki fabrikasi, Samarqand, Buxoro va Margilonda Ipak yigiruv fabrikalari, “Chimyon” va “Santo” neft konlarida neft zavodlari, “Toshtram”, “Qizil Sharq” va “Birinci may” ustaxonalari, ko‘plab paxta tozalash, sut-yog‘ tayyorlash, sovun pishirish kabi zavodlar qurildi va qayta jihozlandi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Sho‘ro davri mafkurasi asosida dunyoqarashi shakllangan tarixchilarimiz bu erishilgan “muvaffaqiyatlar”ga mahliyo bo‘lib, “birinchi besh yillikda 192 ta”, “ikkinchi besh yillikda ... 189 ta” va “uchinchi besh yillik (1938-1942-yillar)ning dastlabki yillarida 134 ta” 1 sanoat korxonalari qurildi, deb ayuhannos soldilar. Holbuki, bu sanoat korxonalarining birortasi ham O‘zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlash darajasidagi korxonalar bo‘lmaganligiga bugungi istiqbol kunlarimizda ishonch hosil qilmoqdamiz. 1925-1940-yillarda shaharlar, transport va yo‘l qurilishi, pochta-telegraf va telefon tarmoqlari rivojlanishida ham o‘zgarishlar bo‘ldi. 20-30-yillarda O‘zbekistonda sanoat taraqqiyoti bilan monand tarzda ishchilar sinfining ham son jihatdan o‘sgarganligini ko‘ramiz. Jumladan, 1940-yilga kelib industrial ishchilarning umumiy soni 142 ming kishiga yetdi. Bu dastlabki besh yilliklar davomida ishchilarning 8 baravar o‘sganligini ko‘rsatadi. Ayni paytda Sho‘rolar yuritgan ulug‘ davlatchilik va mustamlakachilik siyosati tufayli mamlakat aholisi o‘rtasida o‘ziga xos ijtimoiy mehnat taqsimoti vujudga kelganligi ko‘zga yaqqol tashlanadi. [2]

O‘zbekistonga chetdan kelgan Yevropa millatlariga mansub aholi asosan shaharlar, posyolkalarda yashab, boshqaruv-rahbarlik idoralari, zamonaviy fan-texnika bilan bog‘liq zavod-fabrikalarda mehnat qildilar. Mahalliy tub yerli aholi esa, asosan, qishloqlarda yashaydi, shaharlarda yashaydiganlari ham yuqori malaka talab qilmaydigan sohalarda faoliyat ko‘rsatdilar. Jumladan, Mustafa Cho‘qayning bergan ma‘lumotlariga qaraganda, 1927-yilda Yevropa millatiga mansub bosmaxona ishchilari 2 028 kishini tashkil etgani holda, yerli turkistonliklar 389 kishi bo‘lgan, metall sanoatida yevropaliklar 3 627 kishi, tub yerli aholi 819, yevropali to‘quvchilar 8 428 kishi, turkistonliklar 5 767 kishi bo‘lgan. Kasaba soyuzidagi tibbiy xizmat xodimlarining 11 388 tasi evropaliklar, faqat 938 tasi turkistonliklar, savdo sohasida yevropaliklar 26 810 kishi, turkistonliklar 2 403 kishi edi. Mustafa Cho‘qay bunday degan edi: “Boshqa yuqori texnika mansabini qo‘ya turaylik, bular ichida birorta turkistonlik poezd mashinisti, birorta temir yo‘l stansiyasi boshlig‘i yoki yordamchisi yo‘q”.

O'zbekiston temir yo'l tarmoqlarida 1931-yilga kelganda mahalliy millat vakillaridan ishchilar soni 17 foizga teng edi. Boshqa sohalarda ham ahvol bundan yaxshiroq emas edi. Samarqanddagi "Dehqon" zavodi bu borada misol bo'la oladi. 1930-yil maiumotlariga qaraganda, Samarqand shahridagi "Dehqon" zavodida mahalliy millat vakillari malakali ishchilar orasida atigi 3 foizni, kichik xizmatchi xodimlar orasida 33,7 foizni, vaqtinchalik qora ishchilar orasida 100 foizni, zavod o'quvchilari orasida 29,6 foizni tashkil etgan boisa, idora xizmatchilari orasida o'zbek millati vakilidan birorta ham yo'q edi². Bundan tashqari ish bilan ta'minlangan, tub yerli aholi orasidan yetishib chiqqan mutaxassislar guruhi eng kam - 8 foizni tashkil etardi. Eng achinarli tomoni shundaki, o'z uyida, o'z vatanida yashab ishchi kasbida boigan mahalliy millat vakillarining 65,5 foizi 1938-yilda qora ishchi vazifasini bajargan. 1940-yilga kelib O'zbekiston ishchilari orasida mahalliy millat vakillari ko'payish o'miga 32,4 foizga tushib qoladi. Yuqori lavozimlarni egallab olgan velikorus millatining vakillari sanoat korxonalarida ishchilarning yetishmasligini bahona qilib mamlakatning boshqa hududlaridan rusiyazabon aholi vakillarini olib kelib ishga joylashtirish yo'lini tutganlar. Faqat 1934-yilning o'zida O'zbekistonga boshqa respublikalardan 119 ming kishi ko'chib keldi, shundan 96 ming kishi RSFSR fuqarolari edi. Sergo Ordjonikidze 1927-yil dekabr oyida bo'lib o'tgan VKP(b)ning XV qurultoyida so'zlagan nutqida O'zbekistondagi Sho'ro hokimiyati boshqaruv apparatining 61,9 foizini ruslar, faqat 24,7 foizini yerli millat vakillari tashkil etganligini tan olib aytishga majbur boigan edi. Masalaning xarakterli tomoni shundaki, 20-yillarda mahalliy tub yerli ishchilar soni ko'payish o'miga qisqarib borgan.

Jumladan, A.Ikromov 1927-yil 16-24 noyabrda Samarqandda o'z ishini olib borgan O'KP(b) ning III qurultoyida MQning hisoboti yuzasidan so'zlagan nutqida ko'rsatilishicha, tub joy millat vakillari bo'lgan ishchilar 1926-yildagi 38,4 foizdan 1927-yilda 37,4 foizga kamaygan. Bunday jarayonlarning sabablari nimalardan iborat, degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiy holdir, albatta. Buning eng asosiy sababi: birinchidan, rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning aksariyatining yevropa millatlariga mansubligidadir. Ikkinchidan, davlat idora boshqarish va ish yuritish ishlarining rus tilida olib borilganligidir. Uchinchidan, sanoat-texnika asbob-uskunalarining ruscha nomlanganligi va ularga oid qo'llanma, kitob va yo'llanmalarning rus tilida bo'lganligidir. Xullas, 20-30-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining bosh maqsadi, respublikani istiqbolda mustaqil taraqqiyot yo'lida borishini ta'minlaydigan iqtisodiy poydevordan mahrum qilish va uni Rossiya xo'jalik mexanizmining bir bo'g'iniga aylantirishdan iborat edi.[3]

Natija va nazariya.

1927-yilda sobiq Ittifoq rahbariyati mamlakatda sanoatlashtirish siyosatini e'lon qildi. Yirik korxonalarni barpo etish esa, katta mablag'lar talab etar edi. Davlat g'aznasida bunday mablag'lar mavjud bo'lmagan. G'arb mamlakatlaridan zamonaviy texnologiyani xarid qilib olishga mablag' topish uchun Ittifoq ularga oltin, yog'och, g'alla, paxta va boshqa xom ashyo mahsulotlarini sotishga majbur edi. Sanoatlashtirish uchun asosiy mablag'ni Ittifoq rahbariyati qishloq xo'jaligi hisobidan amalga oshirdi. Dehqonlar yetishtirgan mahsulotlarni davlat xazinasiga tushirishni osonlashtirish maqsadida davlat rahbariyati 1929-yildan boshlab, mamlakatda yalpi jamoalashtirish, ya'ni ularni kolxozlar atrofida birlashtirish siyosatini e'lon qildi. Ittifoq rahbarlari ko'rsatmalariga binoan jamoalashtirish siyosati qisqa vaqt ichida, ya'ni 1932-yilga kelib tugatilishi lozim edi.

Sanoatlashtirish va jamoalashtirish (kollektivlashtirish) siyosatlari ham ma'muriy-buyruqbozlik vositasida amalga oshirildi va salbiy holatlarni keltirib chiqardi. Sanoatlashtirish natijasida mamlakatda yuzlab sanoat korxonalari, temir yo'llar, gidroelektrstansiyalar qurilgan bo'lsa-da, mamlakatda bozor munosabatlariga barham berilganligi, xususiyl mulk yo'q qilinganligi oqibatida insonlarni davlatga qaramligi boshlandi, mamlakat iqtisodiyoti «yuqoridan» tuzilgan reja (plan) asosida boshqariladigan bo'lib, odamlar ulkan rejalar va g'oyalarni amalga oshirishda bir kichkina vosita bo'lib qoldilar. Qishloq joylarda kolxozlarga kirishni xohlamagan dehqonlarni saylov huquqidan mahrum etib ularni "mahrum bo'lganlar" deb ataldi, quloq qilindi, ya'ni mol-mulklari musodara etildi. Jamoalashtirish siyosatini amalga oshirish jarayonida, ayniqsa, boy dehqon (quloq)lar aziyat chekkan.

Quloqlarga "xalq dushmanlari" degan tamg'a bosilib, ularni sinf sifatida yo'q qilish maqsad qilib qo'yilgan. 1929-yilning o'zida jamoalashtirish siyosatiga qarshi dehqonlarning 130 ta qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi. Ularni Sovet hukumati "quloqlar qo'zg'olonlari" deb atab, qizil armiya kuchi bilan shafqatsiz bostirdi. 20-yillarda O'zbekistonda temir yo'llar qurilishiga katta e'tibor berildi. Bu davrda Farg'ona-Quvasoy (1922-yili), Qarshi-Kitob (1924-yili), Amudaryo-Termiz (1925-yili) va boshqa temir yo'l tarmoqlari qurilib, foydalanishga topshirildi. 1929-1931-yillarda uzunligi 1452 km. bo'lgan Turkiston-Sibir temir yo'li ham qurib bitkazildi. 30-yillarda O'zbekistonda avtomobil transportining rivojlanishi natijasida qattiq qoplamali yo'llar qurilishi keng rivojlangan. 20-yillarning oxirida Ittifoqda sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha besh yillik rejalar qabul qilish boshlandi. [4]

Birinchi besh yillik (1928-1932-yillar)da O'zbekistonda: – 289 ta sanoat korxonalari qurilib, ishga tushirildi (Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodi, Quvasoy sement zavodi, Toshkent to'qimachilik kombinati, Toshkent va Buxoro tikuvchilik fabrikalari va boshqalar);

- 1932-yilga kelib O'zbekistondagi elektr stansiyalarining soni 49 taga yetdi;

- ishchilar soni 3,5 marotaba ko'paydi. Ularning soni 130,5 ming kishini tashkil etdi. Shulardan 36,2 foizini xotin-qizlar tashkil etgan va hokazo.

Ikkinchi besh yillik (1933-1937-yillar)da O'zbekistonda 189 ta sanoat korxonalari va elektr stansiyalari barpo etildi (Farg'ona ip yigirish fabrikasi, Toshkent matbaa kombinati, Buxorodagi issiqlik elektr stansiyasi, Toshkent lak-bo'yoq zavodi va boshqalar). 1938-yildan 1941-yilgacha O'zbekistonda 134 ta sanoat korxonalari qurilib, ishga tushirildi. O'zbekistonda sanoatlashtirishni amalga oshirish jarayonida quyidagi mustamlakachilik mohiyatiga ega bo'lgan holatlar mavjud bo'ldi:

- birinchidan, 20-30-yillarda O'zbekistonda barpo etilgan sanoat korxonalarining aksariyat ko'pchiligi ittifoq tasarrufida bo'lib, markazning umumiy manfaatlari uchun mahsulot chiqargan;

- ikkinchidan, asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari qurilib, og'ir sanoat, mashinasozlik kabi yetakchi tarmoqlarni rivojlantirishga ahamiyat berilmadi. Natijada O'zbekiston iqtisodiy jihatdan markazga qaram bo'lib qoldi;

- uchinchidan, yangi qurilgan sanoat korxonalarida ishlay oladigan mahalliy millat vakillarini tayyorlashga e'tibor berilmadi. Malakali ishchi va injener-texnik xodimlar Rossiyadan olib kelindi. 1937-yilda O'zbekiston sanoat korxonalari ishchilarining atigi 37 foizini mahalliy millat vakillari tashkil etgan xolos;

- to'rtinchidan, sanoatlashtirish ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan amalga oshirildi. Sanoatlashtirish juda katta mablag'larni talab etgan. Bu mablag'larni sovet hokimiyati ishchilar va dehqonlarning mehnati evaziga qo'lga kiritdi. Mablag' qo'lga kiritish maqsadida sovet hokimiyati aholi o'rtasida majburiy zayomlar tarqatdi. Shuning uchun O'zbekistonda ko'plab sanoat korxonalar qurilgan bo'lsa-da, mehnatkash xalqning ijtimoiy ahvoli og'irlashib boraverdi. [5]

Sovet hukumati sog'liqni saqlash bo'limlari to'la tartibda ishlashini ta'minlay olmadi. 1923-yil boshida Farg'ona viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasining shtat birligi 35 kishidan iborat bo'lsa-da, amalda 30 kishi ishlagan. Yil davomida qisqarishga uchrab, 1923-yil oktyabriga kelib 11 kishi qoldi. Sog'liqni saqlash tizimida boshqaruv xodimlarining yetarli emasligiga asosan, malakali tibbiy xodimlarning yetishmasligi sabab bo'lgan. Ayniqsa, uyezd sog'liqni saqlash bo'limlarida ahvol og'ir bo'lgan. Uyezd sog'liqni saqlash bo'limlari o'z boshqaruv apparatining yordamga muhtojligi va tartibsizligi natijasida faoliyatini to'la yo'lga qo'ya olmagan. Viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasi bilan aloqalar juda past darajada bo'lgan: boshqarma tomonidan chiqarilgan qarorlar, ayniqsa dorixonalar faoliyatiga oid qarorlar hayotga tatbiq etilmagan. Statistika umuman yuritilmagan. Ko'p hollarda sog'liqni saqlash ishlari faqatgina shaharlarning o'zigagina tatbiq etilgan. Sog'liqni saqlash bo'limlarining yaxshi tashkil etilmaganligi va tartibsizligi xodimlar va xizmatchilarning sabrini to'ldirgan. Masalan, Namanganda 1923-yil 5-oktyabrga kelib, yanvar oyidan boshlangan tibbiyot xodimlarining maoshidagi qarzдорlik kerakli vedomostlarning tayyorlanmagani tufayli to'lanmay qolgan. 1-iyulga qadar Sog'liqni saqlash bo'limlariga jo'natilgan 5,5 milliard rubl mablag' kerakli hujjat ishlari bajarilmagani tufayli bankda 1,5 hafta qolib ketgan. 1-iyuldan 1-oktyabrga qadar bo'lgan qarzдорlik ham xuddi shu sabablarga ko'ra kechikkan.

Sog'liqni saqlash tizimining mahalliy byudjet hisobiga o'tkazilishi uyezd sog'liqni saqlash bo'limlari faoliyatini yanada qiyinlashtirgan Farg'ona viloyatida tibbiyot xodimlarining yetishmasligi Birinchi jahon urushi (1914-1918) tufayli shifokorlarning harbiy xizmatga chaqirilishi va moliyaviy muammolar tufayli boshlangan edi. Masalan, 1918-yil aprelda Chust shahridan Farg'ona viloyat sovetiga yozilgan xatdan ma'lum bo'lishicha, 1917-yil dekabrda Chust shahar shifokori Geyshtor maosh berilmagani tufayli ishdan ketib qolgan. Uning o'rniga tayinlangan tajribasiz feldsher Balux ham ayni shu sababdan ishga kelmay qo'ygan. Chust shahar kasalxonasida dori-darmon va inventarlar deyarli yo'q edi. 1918-yil avgust oyida Izboskan, Jalolobod va Qo'rg'ontepa uchastka kasalxonalari ham shifokorlar yo'qligi tufayli bir yildan beri feldsherlar tomonidan boshqarilgan. Muvaqqat hukumat, keyinchalik Sovet hukumati tibbiy kadrlar yetishmasligini Turkiston o'lkasiga jo'natilgan harbiy asirlar orasidan tibbiy xodimlarni ishga yollash harakat qildi. Xususan, 1917-yil 25-martda Turkiston harbiy okrugi Intendant buyrug'i bilan harbiy asirga tushgan sanitarlar nafaqa bilan ta'minlanib, kichik sanitar darajasiga tenglashtirildi. Turkiston SSXK 1919-yil 14-aprelda sobiq harbiy asir bo'lgan shifokorlarning ro'yxatini "Izvestiya" gazetasida chop etib, barcha dorixonalarga ularning retseptlariga asosan dori-darmon berilishi mumkinligi to'g'risida qaror chiqardi.

Ammo, chet ellik shifokorlarning o'z vataniga reevakuatsiya qilinishi va epidemiyalar natijasida tibbiy xodimlarning vafot etishi tufayli tibbiy kadrlar yetishmovchiligi kuchaygan. Agar tibbiy xodimlar kasal bo'lib qolsa, ularni almashtirish uchun zaxira kadrlar mavjud bo'lmagan. Tibbiy xodimlarning ishlash sharoitlari juda og'irligi, moddiy ta'minoti yetarli bo'lmagani natijasida epidemiyalar davrida tibbiyot xodimlarining 25 foizi vafot etdi. Masalan, Turkiston o'lkasida sodir bo'lgan terlama epidemiyalari davrida tibbiyot xodimlarining 50 foizi shu kasallikka yo'liqib, ularning 25 foizi vafot etdi. Boshqa kasbdagi bemorlarda o'lim darajasi 8-9 foizni tashkil etgan holda, tibbiyot xodimlari orasida o'lim holatlarining yuqoriligi, ularning moddiy ta'qinoti past bo'lganidan dalolat beradi. Namangan uyezd-shahar sog'liqni saqlash boshqarmasining 1920-yil 20-sentyabrdagi hisobotiga ko'ra, Namangan shahridagi kasalxona va ambulatoriyalarda 6 nafar shifokor va 6 nafar tibbiy yordamchilar xizmat qilgan. Shaharda xizmat qilgan chet el fuqarosi bo'lgan 2 nafar shifokorlarning o'z vataniga qaytishi tufayli ularning o'rniga shifokor zarur bo'lgan Farg'ona viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasining 1921-yil 2-avgustdagi Turkiston sog'liqni saqlash xalq komissarligiga yozgan xatidan ma'lum bo'lishicha viloyatdan chet el shifokorlarining chiqib ketishi va bir qancha tibbiyot xodimlarining o'limi tufayli bir nechta shifoxonalar shifokorsiz qolib ketgan. Xususan, Farg'ona viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan 32 ta kasalxona va 28 ta ambulatoriyalarda faqatgina 16 nafar shifokor faoliyat olib borgan. Shifokorlar va tajribali tibbiy yordamchilarning yetishmovchiligi tufayli, aholiga tibbiy yordam ko'rsatish harbiy davrda ta'lim olgan tajribasiz tibbiy yordamchilar qo'liga o'tdi va bu asta-sekinlik bilan ambulator punktlar va hatto kasalxonalarning faoliyati to'xtab qolishiga sabab bo'ldi. Qizilqiya, Chimyon, Sulyukta, Santo kabi yirik korxonalarga tegishli kasalxonalarda xam shifokorlar qolmagan.

Qo'qon shahridagi 110 o'rinli jarrohlikka ixtisoslashtirilgan kasalxonada ham faqatgina bir nafar shifokor va ikki nafar tibbiy yordamchi bor edi, xolos. Birgina shifokor ham boshliq, ham maslahatchi, ham ordinator vazifalarini bajarishiga to'g'ri kelgan. Farg'ona viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasi ko'p marta shifokorlar yuborishni so'rab murojaat qilgan bo'lsa-da, Turkiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tomonidan bu talablar bajarilmagan. 1921-yil 5-sentyabrda yuborilgan 3 nafar shifokorlar ham bir oy o'tgach, ortlariga qaytib ketgan 1921-yil 30-mart holatiga ko'ra, Qo'qon shahrida 100 o'rinli shahar kasalxonasi, 20 o'rinli ayollar kasalxonasi, 60 o'rinli terapevt kasalxonasi, 30 o'rinli tug'ruqxona, 40 o'rinli quloq, tomoq, burun kasalliklari kasalxonasi, 55 o'rinli yuqumli kasalliklar baraklari, 40 o'rinli bolalar kasalxonasi mavjud bo'lgan.

Qo'qon shahrida viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasiga 3 nafar, kasalxonalarga 7 nafar, sanitar-epidemiologik nazoratga nafar, maktablarga 3 nafar, sanitar-ta'lim ishlariga 2 nafar, jami 18 nafar shifokor zarur bo'lgani holda, 10 nafar shifokor faoliyat ko'rsatgan 1921-yil 6-9-iyun kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi sog'liqni saqlash bo'limlari syezdida shifokorlar yetishmovchiligi qayd etildi. Ayniqsa, Farg'ona viloyati va Mirzacho'l uyezdida ahvol og'ir edi. Tibbiy kadrlar yetishmovchiligini faqatgina markazdan shifokorlar jalb etish orqali bartaraf etish mumkin edi. Rossiya sog'liqni saqlash komissari Semashko Turkistonga nafar shifokor yuborishni va'da bergan bo'lsa-da, markazdan atigi 15 nafar shifokor jo'natilgan Farg'ona viloyatida tibbiy xodimlarning bir qismi moddiy ahvolning yomonligi tufayli boshqa kasblar bilan shug'ullanishga majbur bo'lgan. Sovet hukumati tibbiyot xodimlarining yetishmovchiligi ortidan, ularni majburan

tibbiyot sohasiga qaytarishga qaror qildi. Turkkomissiya va Turkiston XKSning 1921-yil 27-dekabrda 290-sonli buyrug'iga asosan, Farg'ona viloyat revkomi 1922-yil 23-yanvarda barcha tibbiy xodimlarni, qaysi lavozimda ishlashidan qat'iy nazar, tibbiyot muassasalariga qaytarish to'g'risida qaror chiqardi. Shifokorlarning harbiy xizmatga chaqirilishi ham sog'liqni saqlash ishini tashkil etishga salbiy ta'sir etgan. 1919-yilda Qo'qon shahar shifoxonasi qoshida Farg'ona viloyat tibbiyot jamiyati tashabbusi bilan kimyo-bakteriologiya laboratoriyasi tashkil etiladi. Laboratoriyaga Farg'ona shahridagi barcha kasalxonalar laboratoriyalari va veterinar shifokor Shmelevning xususiy laboratoriyasi jihozlari biriktiriladi. Ushbu laboratoriyani shifokor Samsonov boshqargan. Lekin 1919-yil dekabrda shifokor Samsonov ikkinchi Turkdiviziya sanitar-gigiyena otryadi boshlig'i tomonidan harbiy xizmatga chaqiriladi. Shifokor Samsonov o'z sohasi bo'yicha Farg'ona viloyatidagi yagona mutaxassis edi. Shu sababdan, laboratoriya faoliyati to'xtab qoldi va laboratoriyaga tegishli barcha inventarlar mahalliy hospitalga o'tdi.[6]

Turkdiviziya sanitar bo'limi boshlig'i Ter Grigoriyansning buyrug'i bilan laboratoriya jihozlari Toshkentga jo'natiladi. Natijada Farg'ona viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasi kimyo-bakteriologiya laboratoriyasiz qoladi. Mazkur davrda epidemiyalar keng tarqalganini hisobga olinsa, kimyo-bakteriologiya laboratoriyasi Farg'ona viloyati uchun suv va havodan zarur edi. Shu sababdan, Farg'ona viloyat tibbiyot jamiyati laboratoriyani qaytarish uchun jiddiy ravishda harakat qildi. Sog'liqni saqlash ishini tashkil etishda asosiy qiyinchiliklar sohaga yetarli mablag'lar ajratilmagani, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi sababli yuzaga keldi. 1921-yil 6-9-iyundagi Turkiston o'lkasi sog'liqni saqlash bo'limlari syezdida qayd etilishicha, o'lkada sog'liqni saqlash tizimi qiyin ahvolda qolgan. Kasalxonalar ta'mirtalab holatga kelib qolgan, xo'jalik inventarlarida jiddiy tanqislik mavjud edi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysidagi ahvol nihoyatda og'ir edi. Hammomlarning yoqilg'i bilan ta'minlanmasligi natijasida, qichima kasalligi ko'payib ketgan. Sanitarlar soni juda kam, borlari ham ish og'irligidan ketib qolgan.[7] Kasalxonalar ham yoqilg'i bilan ta'minlanmasligi tufayli kuz-qish mavsumida o'rinlar ikki marta kamayishi mumkin edi. 1921-yilda yangi iqtisodiy siyosatning e'lon qilinishi ortidan, 1922-yildan tibbiyot muassasalari mahalliy byudjetlar hisobiga o'tkazildi. Barcha viloyatlarda tibbiyot muassasalari mahalliy byudjet hisobiga o'tkazilishida imkoniyatlar hisobga olinmagani oqibatida jiddiy qisqarishga uchradi.[8] (4.1- va 4.2-jadvallar) 1921-yilda Farg'ona viloyatida 55 ta tibbiyot muassasasi, shundan 3 ta kasalxonadan tashqari dorixona va 3 ta aralash dorixona, 27 ta ambulatoriya, 10 ta stomatologiya ambulatoriyasi, 1 ta stomatologiya texnik laboratoriyasi faoliyat ko'rsatdi. Mazkur tibbiyot muassasalarida 35 nafar shifokor, 29 nafar akusher, 98 nafar tibbiy yordamchi, 10 nafar tish shifokorlari, 26 nafar farmatsevtlar, jami 234 nafar tibbiyot xodimlari va 766 nafar texnik xo'jalik xizmatchilari faoliyat ko'rsatgan. [9]

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda kasalxonalardagi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli, tibbiy xodimlarning faoliyat ko'rsatishi yanada qiyinlashdi. 1922-yilning dastlabki ikki yarim oyi davomida Farg'ona sog'liqni saqlash boshqarmasiga yuqori organlardan hech qanday yordam berilmadi. Natijada tibbiyot xodimlari ishdan keta boshladi. Aprel oyida ozroq pul bilan ta'minlangan bo'lsa-da, bu ko'p vaqtga yetmadi. Tibbiyot xodimlarini oziq-ovqat bilan yetarli ta'minlamagan: belgilangan unning 50 foizi va guruchning 30 foizi berilgan, boshqa hech narsa berilmagan

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. Kamalak-PRESS» MChJ-Toshkent. 2020. B-335
2. Qayumova F. Sovet ittifoqi yillarida farg'ona vodiysida turizmning shakllanish jarayonlari (1920 -1936 yillar turizmning rivojlanishi tarixini birinchi bosqich tahlillari asosida)
3. Valixonova G. XIX-XX asr boshlarida farg'ona vodiysining polietnik holati.
4. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi – Toshkent. 2014. B-165
5. Shamsuddinov R. Ubaydullayev O' – Vatan tarixi. "Sharq" nashriyoti. Toshkent - 2010
6. Абдуллаев О. Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари. – Наманган, 2000. – 290 б.
7. Акрамов З. М. Фарғона водийси. – Тошкент: Фан, 1957. – 87 б.
8. Аҳмедов Э. А. Ўзбекистон шаҳарлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 221 б.
9. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент: Yangi-nashr, 2015. – 336.
10. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бoshлари: шаҳар маданияти ва урбанизация жараёнлари. – Тошкент: Янги нашр, 2017. – 440 б.

SOVET ITTIFOQINING AFG'ONISTONDAGI HARAKATLARI: GEOSIYOSIY STRATEGIYA, HARBIY AMALIYOTLAR VA TARIXIY OQIBATLAR

Sattarov Kamoliddin Fazliddin o'g'li

University of Business and Science

*Maktabgacha va maktab ta'limi fakulteti dekani,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

kamoliddin.sattarov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1979-1989-yillardagi Afg'oniston urushi davrida SSSR Qurolli Kuchlari Bosh Razvedka Boshqarmasi (GRU) tizimida tashkil etilgan maxsus "musulmon batalyonlari"ning (154, 177 va 173-alohida maxsus otryadlar) harbiy-siyosiy faoliyati tadqiq qilingan. Maqolada ushbu tuzilmalarning tashkil etilish sabablari, etnik tarkibi va ularga yuklatilgan strategik vazifalar — jumladan, Afg'onistonda hokimiyat almashinuvi ("Bo'ron-333" operatsiyasi) va Xitoy hududidagi diversiya rejalari tahlil qilingan. Shuningdek, Panjsher va Qandahor operatsiyalaridagi taktik harakatlar, Markaziy Osiyo xalqlaridan tuzilgan bo'linmalarning o'ziga xosligi hamda "etnik omil"dan foydalanish strategiyasining samaradorligi va tarixiy oqibatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: musulmon batalyonlari, Afg'oniston urushi, GRU maxsus kuchlari, Bo'ron-333, Panjsher operatsiyasi, Boris Kerimbaev, etnik omil, geosiyosat.

ДЕЙСТВИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В АФГАНИСТАНЕ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ, ВОЕННЫЕ ОПЕРАЦИИ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ.

Аннотация: В данной статье исследуется военно-политическая деятельность специальных «мусульманских батальонов» (154, 177 и 173-й отдельные отряды

спецназа), созданных в системе Главного разведывательного управления (ГРУ) ВС СССР в период Афганской войны (1979-1989 гг.). В статье анализируются причины создания этих формирований, их этнический состав и возложенные на них стратегические задачи, включая смену власти в Афганистане (операция «Шторм-333») и планы диверсионных действий на территории Китая. Также освещаются тактические действия в Панджшерской и Кандагарской операциях, специфика подразделений, сформированных из народов Центральной Азии, эффективность стратегии использования «этнического фактора» и исторические последствия.

Ключевые слова: Мусульманские батальоны, Афганская война, спецназ ГРУ, Шторм-333, Панджшерская операция, Борис Керимбаев, этнический фактор, геополитика.

SOVIET UNION'S ACTIONS IN AFGHANISTAN: GEOPOLITICAL STRATEGY, MILITARY OPERATIONS, AND HISTORICAL CONSEQUENCES

Annotation: This article investigates the military-political activities of the special "Muslim battalions" (154th, 177th, and 173rd separate special forces detachments) established within the Main Intelligence Directorate (GRU) of the USSR Armed Forces during the Soviet-Afghan War (1979-1989). The article analyzes the reasons for the formation of these units, their ethnic composition, and the strategic tasks assigned to them, including the regime change in Afghanistan (Operation "Storm-333") and diversionary plans regarding Chinese territory. Furthermore, tactical maneuvers in the Panjshir and Kandahar operations, the specificity of units formed from Central Asian peoples, the effectiveness of the strategy of using the "ethnic factor," and the historical consequences are highlighted.

Keywords: Muslim battalions, Soviet-Afghan War, GRU Spetsnaz, Storm-333, Panjshir operation, Boris Kerimbaev, ethnic factor, geopolitics.

Kirish.

XX asrning so'nggi choragida xalqaro munosabatlar tizimini larzaga keltirgan eng yirik harbiy-siyosiy to'qnashuvlardan biri bu 1979-1989-yillarda Sovet Ittifoqi Qurolli Kuchlarining Afg'oniston hududiga kiritilishi va u yerda olib borgan o'n yillik urushidir. Ushbu mojaro nafaqat "Sovuq urush"ning kulminatsion nuqtasi, balki Sovet Ittifoqining parchalanishini tezlashtirgan katalizator sifatida ham tarixga kirdi. Mazkur urushning eng kam o'rganilgan va o'z vaqtida o'ta maxfiy tutilgan sahifalaridan biri bu SSSR Qurolli Kuchlari Bosh shtabi Bosh Razvedka Boshqarmasi (GRU) tizimida tashkil etilgan, shartli ravishda "musulmon batalyonlari" deb nomlangan maxsus bo'linmalarining (154-o'qr, 177-o'qr va 173-o'qr) faoliyatidir.

1979-yil dekabr oyida sovet qo'shinlarining "d'stona xalqqa yordam" shiori ostida Afg'oniston chegarasini kesib o'tishi shunchaki harbiy yurish emas, balki chuqur o'ylangan, ammo oqibatlarini to'liq hisobga olinmagan geosiyosiy operatsiya edi. Ushbu jarayonda Kremly strateglarining eng nozik va xavfli eksperimentlaridan biri etnik va konfessional omildan harbiy maqsadlarda foydalanish g'oyasi bo'ldi. Markaziy Osiyo xalqlari – o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va qozoqlardan iborat maxsus bo'linmalarining tuzilishi, ularning Afg'onistonning tub aholisi niqobi ostida harakat qilishi ("false flag operations") rejalashtirilgan edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi mavjud birlamchi manbalar hamda xorijiy akademik adabiyotlar (J. Zhou, A. Lyaxovskiy, B. Kerimbaev memuarlari) asosida "musulmon batalyonlari"ning tashkil etilish sabablari, jangovar yo'li, taktik samaradorligi va mintaqaviy xavfsizlikka ta'sirini kompleks tahlil qilishdan iborat.

Ilmiy va harbiy adabiyotlarda "musulmon batalyonlari" atamasi rasmiy nom emas, balki shartli belgi hisoblanadi. Rasmiy hujjatlarda ushbu tuzilmalar "Maxsus kuchlarning alohida otryadi" (o'qr) deb yuritilgan va harbiy qism maqomiga ega bo'lgan. Bu atamaning kelib chiqishi batalyon shaxsiy tarkibining etnik va diniy mansubligi bilan bog'liq bo'lib, ular asosan islom dini an'alariga ega bo'lgan Sovet Ittifoqining janubiy respublikalari vakillaridan shakllantirilgan. Asosiy maqsad – dushmanni chalg'itish, mahalliy aholi bilan til va madaniy to'siqlarsiz muloqotga kirishish va razvedka-diversiya amaliyotlarini samarali o'tkazish edi.

Natija va nazariya.

Birinchi "musulmon batalyoni" (154-o'qr): Rejim o'zgarishi va "Bo'ron-333" operatsiyasi.

Birinchi "musulmon batalyoni", ya'ni Maxsus kuchlarning 154-alohida otryadi (154-o'qr) 1979-yilning yozida, Afg'onistonga qo'shin kiritilishidan qariyb olti oy oldin SSSR Qurolli Kuchlari Bosh shtabi buyrug'i bilan o'ta maxfiy tarzda tuzilgan. Batalyonning joylashuv o'rnini sifatida Toshkent viloyatining Chirchiq shahrida joylashgan Turkiston harbiy okrugining 15-alohida maxsus brigadasi (15-OBRSPN) tanlangan.

Shaxsiy tarkibni tanlash jarayoni o'ta qattiq mezonlar asosida olib borilgan. Batalyon 532 nafar jangchidan iborat bo'lib, ular faqat uch millat vakillari – o'zbeklar, tojiklar va turkmanlardan tashkil topgan edi. Bu tanlovning strategik sababi shundaki, ushbu millat vakillari antropologik jihatdan shimoliy Afg'oniston aholisidan deyarli farq qilmasdi va fors (dari) hamda turkiy tillarda so'zlashuvchi afg'onlar bilan bevosita muloqot qila olardi. GRU (Bosh Razvedka Boshqarmasi) maxsus kuchlari va havo-desant qo'shinlaridan eng sara jangchilar saralab olingan.

Qiziqarli fakt shundaki, butun batalyonda faqat uch nafar ofitser – zenit-artilleriya guruhi komandiri, uning o'rinbosari hamda ta'mirlash bo'limi boshlig'i rus millatiga mansub bo'lgan. Buning sababi, o'sha davrda Markaziy Osiyo millatlari orasida ushbu murakkab texnik mutaxassisliklar bo'yicha yetarli malakaga ega ofitserlar topilmaganligidir. Otryad komandiri etib esa Toshkent umumqo'shin bilim yurti bitiruvchisi, o'zbek millatiga mansub mayor Habibjon Xolboyev tayinlangan. Uning tayinlanishi ham "mahalliyalashtirish" strategiyasining bir qismi edi.

154-otryadning tuzilishi uning avtonom rejimda uzoq muddatli jangovar harakatlarni olib borishiga moslashtirilgan edi. Uning tarkibiga quyidagilar kirgan: 3 ta razvedka rotasi; Muhandislik-sapyorlik rotasi; Zenit-artilleriya guruhi ("Shilka" ZSU-23-4 qurilmalari bilan qurollangan); O't ochish yordamchi rotasi; Avtotransport rotasi. Bunday tuzilma batalyonga nafaqat razvedka, balki hujumkor operatsiyalarni, obyektlarni himoya qilish va kolonna xavfsizligini ta'minlash vazifalarini mustaqil bajarish imkonini berardi.

1979-yil 7-dekabrda 154-otryad Toshkentdan harbiy transport samolyotlarida Kobul yaqinidagi Bagram aviabazasiga tashlandi. E'tiborli jihati, barcha shaxsiy tarkib Afg'oniston Demokratik Respublikasi (ADR) hukumat qo'shinlari formasini kiygan edi.¹ Bu "yolg'on bayroq" taktikasi bo'lib, maqsad bo'lajak davlat to'ntarishini afg'onlarning ichki ishi sifatida

ko'rsatish edi. 13-dekabrda otryad o'z texnikasi bilan Kobul shahriga yetib keldi va Afg'oniston rahbari Hafizulla Aminning qarorgohi – "Toj-Bek" saroyini qo'riqlash vazifasini oldi. Rasmiy versiyaga ko'ra, ular Aminni "muxolifatdan himoya qilish" uchun kelgandek ko'ringan bo'lsa-da, asl buyruq butunlay boshqa edi: Aminni va uning rejimini yo'q qilish. Sovet rahbariyati Aminni AQSh Markaziy Razvedka Boshqarmasi (CIA) bilan hamkorlikda gumon qilgan va uning mustaqil siyosatidan xavfsiragan edi.

Jangning borishi: 27-dekabr kuni kechqurun "Bo'ron-333" kodli operatsiya boshlandi. 154-otryad jangchilari KGBning maxsus "Grom" (Alfa) va "Zenit" guruhlari bilan hamkorlikda saroyga hujum qildilar. "Musulmon batalyoni"ning asosiy vazifasi saroyning tashqi himoya halqasini yorib o'tish va afg'on gvardiyasini chalg'itishdan iborat edi. Afg'on formasidagi sovet jangchilari saroy qo'riqchilariga yaqinlashib, to'satdan o't ochish orqali sarosimaga sabab bo'ldilar.

"Do'stona olov" fojiasi: Operatsiya muvaffaqiyatli yakunlanib, Hafizulla Amin o'ldirilgan bo'lsa-da, jiddiy fojia yuz berdi. Yordamga yetib kelgan sovet desantchilari (345-polk) vaziyatni to'liq baholay olmay, qorong'uda afg'on formasidagi o'z quroldoshlari – 154-otryad jangchilarini dushman deb o'ylab o'qqa tutdilar. Natijada, halok bo'lgan 7 nafar "musulmon batalyoni" jangchisidan 5 nafari aynan o'z askarlarining o'qidan halok bo'ldi. Bu holat operatsiyaning o'ta shoshilinch rejalashtirilgani va bo'linmalar o'rtasidagi aloqa (koordinatsiya) tizimidagi kamchiliklardan dalolat beradi.

Saroy ishg'olidan so'ng, 154-otryad zudlik bilan, 1980-yil 2-yanvarda SSSRga qaytarildi va tarqatib yuborildi. Ularning vazifasi bajarilgan edi – rejim almashtirildi.¹

Ikkinchi "Musulmon batalyoni" (177-O'QR): Xitoy loyihasi va Panjsher epopeyasi.

Agar birinchi batalyon Afg'oniston uchun maxsus tuzilgan bo'lsa, ikkinchi "musulmon batalyoni" – 177-alohida maxsus otryadning (177-o'qr) asl maqsadi mutlaqo boshqa va yanada ambitsiyaliroq edi. 1980-yil 8-yanvarda Qozog'istonning Qapchag'ay shahrida tuzilgan ushbu otryad dastlab Xitoy Xalq Respublikasining Shinjon-Uyg'ur avtonom rayoniga qarshi diversiya va razvedka harakatlarini olib borish uchun mo'ljallangan edi.

Bu davrda Sovet-Xitoy munosabatlari o'ta tarang bo'lib, SSSR rahbariyati Xitoy bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan keng ko'lamli urushga tayyorgarlik ko'rayotgan edi. GRU va KGB rejasiga ko'ra, Xitoyning g'arbiy qismidagi uyg'ur ayirmachiligidan foydalanib, Xitoy ichkarisida beqarorlik yaratish ko'zda tutilgan. Tarkibiy o'ziga xoslik: Xitoy yo'nalishidagi vazifalarni hisobga olgan holda, 177-otryadning 498 nafar jangchisidan qariyb 300 nafari uyg'ur millatiga mansub harbiylardan iborat edi. Qolgan qismini qozoqlar, o'zbeklar va qirg'izlar tashkil etgan. Ofitserlar tarkibi uchun turkiy tillarni biluvchi mutaxassislar tanlangan. Komandir etib, tajribali razvedkachi, qozoq millatiga mansub mayor Boris Kerimbaev (keyinchalik "Qora Mayor" laqabi bilan mashhur bo'lgan) tayinlangan.

Ofitserlar uchun maxsus "tezkor xitoy tili" kurslari tashkil etilib, unda asirlarni so'roq qilish va xitoycha harbiy terminologiya o'rgatilgan. Biroq, 1980-yillarning boshlarida Xitoy bilan urush xavfi biroz pasaygach va Afg'onistondagi vaziyat keskinlashgach, Bosh shtab "Xitoy operatsiyasi"ni bekor qildi (yoki noma'lum muddatga qoldirdi). Natijada, otryaddagi ko'plab uyg'ur harbiylari zaxiraga bo'shatilib, ularning o'rni boshqa markaziy osiyoliklar bilan to'ldirildi va batalyon Afg'onistonga yo'naltirildi.

177-otryad 1981-yil oktabr oyida Afg'onistonning Faryob viloyatiga kiritildi. Dastlab ular Maimana shahri atrofida harakat qildilar, ammo ularning eng mashhur va strategik

ahamiyatga ega operatsiyasi Panjsher darasida bo'ldi.

Panjsher darasi Afg'onistonning eng muhim strategik nuqtasi bo'lib, u orqali Salang dovoni va Kobulni SSSR bilan bog'lovchi asosiy ta'minot yo'li o'tardi. Bu hududni afsonaviy dala qo'mondoni Ahmadshoh Ma'sud ("Panjsher sheri") nazorat qilardi. Sovet qo'shinlari bir necha bor darani egallashga urinib, katta yo'qotishlarga uchragan edilar. Kerimbaev taktikasi: Mayor B. Kerimbaev boshchiligidagi 177-otryad Panjsher darasiga tashlandi va u yerda misli ko'rilmagan vazifani bajardi – 9 oy davomida darani egallab turdi. Kerimbaev an'anaviy sovet taktikasidan voz kechib, mujohidlarga qarshi ularning o'z usulida – partizanlik urushi usulida kurashdi. U qo'shinlarini vodiydagi qishloqlarga emas, balki hukmron balandliklarga joylashtirdi, pistirmalar uyushtirdi va Ma'sudning ta'minot yo'llarini uzib qo'ydi. Ushbu qat'iy qarshilik natijasida Ahmadshoh Ma'sud sovet qo'mondonligi bilan sulh (yarashuv) tuzishga majbur bo'ldi. Bu Afg'on urushi tarixidagi kamdan-kam uchraydigan strategik yutuqlardan biri edi, chunki sulh davrida sovet karvonlari Salang orqali xavfsiz o'tishi ta'minlandi.¹ 177-otryad 1983-yilda SSSRga qaytarildi.

Uchinchi "Musulmon batalyoni" (173-O'QR): Kavkaz faktori va loyihaning so'nishi.

Uchinchi maxsus bo'linma – 173-alohida maxsus otryad (173-o'qr) 1980 yil yanvar oyida Gruziyaning Lagodexi shahrida (Kavkazorti harbiy okrugi) tashkil etilgan. Agar dastlabki ikki batalyon asosan Markaziy Osiyo xalqlariga tayangan bo'lsa, bu otryad Shimoliy Kavkaz va Kavkazorti musulmon xalqlari vakillaridan shakllantirilishi rejalashtirilgan edi. Otryad komandiri etib o'zbek millatiga mansub kapitan Yuldosh Sharipov tayinlangan. Biroq, ushbu batalyonning jangovar tayyorgarligi kutilganidan uzoqroq – 4 yilga cho'zilib ketdi. Bu vaqt ichida otryad tarkibida ko'plab rotatsiyalar yuz berdi va 1984-yilda Afg'onistonga kiritilganda u o'zining "etnik musulmon" xarakterini deyarli yo'qotgan, oddiy ko'p millatli Spetsnaz bo'linmasiga aylangan edi.

173-otryad Afg'onistonning janubiy qismida, Qandahor viloyatida joylashtirildi. Bu hudud mujohidlarning eng faol qarshilik ko'rsatadigan zonalaridan biri edi. Otryadning asosiy vazifasi Pokistondan kelayotgan qurol-yarog' karvonlarini aniqlash va yo'q qilish ("Karvon urushi") bo'lgan. Garchi "musulmon batalyoni" nomi saqlanib qolgan bo'lsa-da, amalda bu atama endi faqat tarixiy nom sifatida ishlatilardi. Batalyon "Shilka" va BMP-2 texnikalari yordamida cho'l va yarim cho'l hududlarida samarali harakat qildi.

Etnik va diniy omillar tahlili: "Islom strategiyasi" ning inqirozi.

"Soxta bayroq" (False Flag) taktikasining samarasizligi Sovet rahbariyatining "musulmon batalyonlari"ni tuzishdagi asosiy g'oyasi – mahalliy aholi ishonchini qozonish va "biz sizdanmiz" degan psixologik ta'sir o'tkazish edi. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu strategiya kutilgan natijani bermadi. Diniy to'siq: Afg'on aholisi sovet formasidagi o'zbek yoki tojik askarlarini "ozod qiluvchi birodarlar" sifatida emas, balki "dinsiz tuzumning xizmatchilari" (shuraviy) sifatida qabul qildilar. Sovet askarlarining ateistik tarbiyasi va xatti-harakatlari ularni mahalliy dindor aholidan ajratib turardi. Etnik ziddiyatlar: Afg'onistonda pushtunlar hukmron elat hisoblanadi. Sovet "musulmon batalyonlari" esa asosan o'zbek va tojilardan iborat edi. Bu holat pushtun millatchiligini qo'zg'atib, sovetlarga qarshi qarshilikni yanada kuchaytirdi, chunki pushtunlar buni "shimolliklarning" (o'zbek va tojikarning) bosqini sifatida talqin qildilar.

Fraternizatsiya (Og'a-inichilik) va ishonchsizlik Urush davomida sovet qo'mondonligi

Markaziy Osiyo millatiga mansub askarlarning mahalliy aholi bilan haddan tashqari yaqinlashib ketishidan (fraternizatsiya) xavfsiray boshladi. Ba'zi manbalarda o'zbek va tojik askarlarining mahalliy aholidan Qur'on sotib olishi, yashirincha namoz o'qishi yoki mujohidlarga oziq-ovqat va o'q-dori sotishi holatlari qayd etilgan. Bu xavotirlar natijasida, 1980-yillarning o'rtalaridan boshlab "musulmon batalyonlari" va boshqa qismlarda slavyan millatiga mansub askarlar salmog'i sun'iy ravishda oshirildi va etnik bo'linmalar g'oyasidan voz kechildi.

Urushdan keyingi oqibatlar va xulosa

10 yil davom etgan urushda rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 15,000 dan ortiq sovet askari halok bo'ldi, shundan 1,500 ga yaqini o'zbekistonliklar edi.1 "Musulmon batalyonlari" o'zlarining yuqori tayyorgarligi sababli nisbatan kamroq talafot ko'rgan bo'lsa-da (masalan, Toj-Bek hujumida 7 kishi, Panjsherda 50 atrofida), bu askarlar olgan ruhiy jarohatlar va "afg'on sindromi" bir necha avlod taqdiriga ta'sir qildi.

Afg'oniston tomoni uchun bu urush demografik falokat bo'ldi: BMT ma'lumotlariga ko'ra 670,000 dan 1 milliongacha afg'on halok bo'ldi, millionlab odamlar qochqinga aylandi.

"Musulmon batalyonlari"ning tarixi faqat 1989-yilda sovet qo'shinlarining olib chiqilishi bilan tugamadi. Bu urushda toblangan minglab o'zbek, tojik va qirg'iz veteranlari keyinchalik mustaqil davlatlarning qurolli kuchlari o'zagini tashkil etdilar. Ijobiy ta'sir: Mustaqil O'zbekiston va Qozog'iston armiyasining shakllanishida "afg'onchi" ofitserlarning (masalan, B. Kerimbaev, H. Xolboyev) tajribasi muhim rol o'ynadi. Salbiy oqibatlar: Urush tajribasiga ega bo'lgan ba'zi shaxslar keyinchalik radikallashib, mintaqadagi ekstremistik guruhlariga (masalan, O'zbekiston Islomiy Harakati asoschilari Juma Namangoniy va Tohir Yo'ldosh – garchi ular "musulmon batalyoni" a'zosi bo'lmasa-da, urush muhitida shakllangan) qo'shilib ketdilar.

Xulosa.

Geosiyosiy maqsad: "Musulmon batalyonlari" SSSRning pragmatik va ba'zan sinik geosiyosiy strategiyasining mahsuli edi. Ular bir vaqtning o'zida ham Afg'onistonda rejimni o'zgartirish, ham Xitoyga qarshi potentsial tahdid vositasi sifatida ko'rigan.

Taktik Muvaffaqiyat, Strategik Mag'lubiyat: Harbiy nuqtai nazardan, bu bo'linmalar o'zlariga yuklatilgan eng murakkab vazifalarni (Toj-Bekni olish, Panjsherni ushlab turish) a'lo darajada bajardilar. Biroq, strategik jihatdan, "etnik yaqinlik" orqali afg'on xalqini o'ziga og'dirish rejasi barbod bo'ldi. Diniy va milliy o'zlik omillari sovet mafkurasidan kuchliroq chiqdi.

Tarixiy Saboq: "Musulmon batalyonlari" tajribasi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy mojarolarda ham etnik va diniy omillardan harbiy maqsadda foydalanish ("proksi" kuchlar) qisqa muddatli samara berishi mumkin, ammo uzoq muddatda oldindan aytib bo'lmaydigan ijtimoiy va siyosiy oqibatlarga olib keladi.

Jadval: "musulmon batalyonlari" qiyosiy tahlili

Batalyon	Rasmiy nom	Tashkil etilgan sana va joy	Asosiy tarkib (millat)	Komandir	Asosiy operatsiyalar
1-Batalyon	154-o'qr	1979 yil yoz, Chirchiq (O'zSSR)	O'zbek, Tojik, Turkman	Mayor H. Xolboyev	"Bo'ron-333" (Toj-Bek hujumi), Aminni yo'q qilish

2-Batalyon	177-o'qr	1980 yil yanvar, Qapchag'ay (QozSSR)	Dastlab Uyg'ur, keyin Qozoq, O'zbek	Mayor B. Kerimbaev ("Qora Mayor")	Xitoyga (Shinjon) qarshi reja, Panjsher mudofaasi, Ma'sud bilan sulh
3-Batalyon	173-o'qr	1980 yil yanvar, Lagodexi (GruzSSR)	Kavkaz xalqlari (reja), aralash (amalda)	Kapitan Y. Sharipov	Qandahor hududida karvonlarni to'sish

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Markaziy Osiyo kanali. "Советларнинг махфий қуроли – Афғонистонга юборилган «мусулмон батальонлари» ҳақида". Kun.uz, 2022.
2. Zhou, J. "The Muslim Battalions: Soviet Central Asians in the Soviet-Afghan War". The Journal of Slavic Military Studies, 2012.
3. Lyakhovskiy, A. A. Tragediya i doblest Afgana. Moscow: Iskona, 1995.
4. Kerimbaev, B. T. Kapchagayskiy batalyon. Almaty, 2002.
5. "Operation Storm-333". Wikipedia.
6. Grau, L. W. The Bear Went Over the Mountain: Soviet Combat Tactics in Afghanistan. NDU Press, 1996.
7. Mitrokhin, V. The KGB in Afghanistan. Cold War International History Project, 2002.
8. Braithwaite, R. Afgantsy: The Russians in Afghanistan 1979-1989. Profile Books, 2011.
9. "The Caravan Hunters". Grey Dynamics.
10. Alexiev, A. & Wimbush, S.E. The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. RAND Corporation.

AXSIY POYANDAOXUNNING TASAVVUF TARIQATLARIGA QO'SHGAN XISSASI

Mirxakimova Feruza Xoldorjon qizi
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi,
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
mirhakimovaferuza7@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Farg'ona vodiysining qadimiy ilm-ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Axsikatdan yetishib chiqqan taniqli tasavvuf arbobi va mutafakkir Axsiiy Poyandoxunning hayoti, ilmiy-ma'naviy faoliyati hamda tasavvuf-tariqatlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi yoritilgan. Maqolada Axsiiy Poyandoxunning ta'lim olishi, naqshbandiylik tariqatidagi faoliyati, irshod ishlari, muridlari tarbiyasi va Buxoro hududida amalga oshirgan ma'rifiy faoliyati tarixiy manbalar va tazkiralari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, uning qurdirgan xonaqohlari, ularning ijtimoiy ahamiyati, tasavvufiy muhitni shakllantirishdagi o'rni hamda zamondosh adib va tarixchilarning asarlarida aks etgan faoliyati yoritib berilgan. Axsiiy Poyandoxun shaxsiyati orqali XVI asrda Markaziy Osiyoda naqshbandiylik tariqatining ma'rifiy, ijtimoiy va madaniy hayotdagi o'rni ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: Ahsiy Poyandoxun, Ahsi Axsikatiy, naqshbandiylik tariqati, tasavvuf, Axsikat, Buxoro, xonaqoh, irshod, murid va pir munosabatlari, Markaziy Osiyo tasavvufi.

THE CONTRIBUTION OF AHSIY POYANDAOXUN TO THE DEVELOPMENT OF SUFISM AND TARIQAS

Annotation: This article examines the life, scholarly and spiritual activities, and contribution to the development of Sufism and Sufi orders of the prominent Sufi figure and thinker Ahsiy Poyandoxun, who emerged from Axsikat, one of the ancient centers of learning and enlightenment in the Fergana Valley. Based on historical sources and tazkiras, the article analyzes Ahsiy Poyandoxun's education, his activities within the Naqshbandi order, his spiritual guidance (irshad), the training of disciples, and his educational and enlightenment efforts carried out in the Bukhara region. It also highlights the khanaqahs he established, their social significance, their role in shaping the Sufi environment, and his activities as reflected in the works of contemporary writers and historians. Through the personality of Ahsiy Poyandoxun, the article reveals the educational, social, and cultural role of the Naqshbandi order in Central Asia during the 16th century.

Keywords: Ahsiy Poyandoxun, Ahsi Axsikatiy, Naqshbandi order, Sufism, Axsikat, Bukhara, khanaqah, irshad, disciple master (murid–pir) relations, Central Asian Sufism.

ВКЛАД АХСИЯ ПОЯНДАОХУНА В РАЗВИТИЕ СУФИЗМА И ТАРИКАТОВ

Аннотация: В статье рассматривается жизнь, научно-духовная деятельность и вклад в развитие суфизма и суфийских орденов выдающегося суфийского деятеля и мыслителя Ахсия Пойандаохуна, который родился в Ахсикате — одном из древних центров науки и просвещения Ферганской долины. На основе исторических источников и tazkir рассматриваются образование Ахсия Пойандаохуна, его деятельность в рамках накшбандийского тариката, духовное наставничество (иршад), воспитание учеников и просветительская деятельность, осуществляемая им на территории Бухары. Также освещается создание им ханака, их социальное значение, роль в формировании суфийской среды и деятельность Ахсия Пойандаохуна, отражённая в произведениях современных писателей и историков. Через личность Ахсия Пойандаохуна статья раскрывает образовательную, социальную и культурную роль накшбандийского тариката в Центральной Азии XVI века.

Ключевые слова: Ахсий Пойандаохун, Аhsi Ахсикати, накшбандийский тарикат, суфизм, Ахсикат, Бухара, ханака, иршад, отношения ученик наставник (мурид пир), суфизм Центральной Азии.

Kirish.

Markaziy Osiyoda tasavvuf ta'limoti asrlar davomida jamiyatning diniy, ma'naviy va madaniy hayotida muhim o'rin egallab kelgan. Ayniqsa, XV-XVI asrlarda naqshbandiylik tariqati keng hududlarda tarqalib, shariat va tariqat uyg'unligini ta'minlash, axloqiy komillik va ijtimoiy adolat g'oyalarini targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu tariqat vakillari nafaqat diniy-irfoniy faoliyat bilan shug'ullangan, balki ilm-ma'rifatni yoyish, yosh avlodni tarbiyalash va jamiyat hayotini obod etishga qaratilgan keng ko'lamli ishlarda ham faol ishtirok etganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Mustaqillik yillarida tasavvuf-tariqatlarining paydo bo'lishi, asosiy g'oyalari, yo'nalishlari, tarqalishi, yirik nomoyondalari to'g'risida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Shuningdek, Farg'ona vodiysidan yetishib chiqqan tasavvuf-tariqatlari vakillari hayot yo'li va ilmiy faoliyati ham bir qator tadqiqotchilar tomonidan yoritildi.

Mustaqillik yillarida I. Sulton [1 b; 200], O. Usmon[2 b; 190], A. Zohidiy[3 b; 6], H. Aliqulov[4 b; 150], R. Nosirov[5 b; 162], N. Komilov[6 b: 150], S. Ismoilov[7 b; 26], tadqiqotlarini alohida ko'rsatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola tarixiylik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, davriylik va xolislik tamoyillariga asoslangan. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, Axsiiy Poyandoaxunning hatoti va uning faoliyati mazmun-mohiyati ochib berildi.

Tahlil va natijalar.

Shunday yirik tasavvuf arboblardan biri Farg'ona vodiysining qadimiy markazlaridan bo'lgan Axsikat shahrida yetishib chiqqan Axsiiy Poyandoaxun hisoblanadi. U XVI asrda naqshbandiylik tariqatining fidoyi targ'ibotchisi, yetuk mutafakkir va ma'rifatparvar shaxs sifatida tanilib, o'zining ilmiy-ma'naviy salohiyati bilan keng e'tibor qozongan. Axsiiy Poyandoaxunning hayoti va faoliyati tazkiralari, tarixiy manbalar hamda zamondosh adiblarning asarlarida muhim o'rin egallagan bo'lib, uning qurdirgan xonaqohlari va olib borgan irshod ishlari Markaziy Osiyoda tasavvufiy muhit shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur maqolada Axsiiy Poyandoaxunning hayoti, ta'lim olishi, naqshbandiylik tariqatidagi faoliyati, irshod ishlari hamda tasavvuf-tariqatlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi manbalar asosida ilmiy tahlil etiladi.

Farg'ona vodiysidan yetishib chiqqan tasavvuf-tariqatlari vakillaridan yana biri Axsiiy Poyandoaxunddir. Axsiiy Poyandoaxund – Farg'ona vodiysining eng qadimiy manzilgohlaridan biri Axsikatda dunyoga kelgan. Bu shahar XV asrgacha Farg'ona viloyatining markazi bo'lgan. Axsikatdan o'tmishda ko'plab olimlar, din arboblari, shoirlar yetishib chiqqan. Ana shunday mutafakkir va shoirlardan biri Axsiiy Poyandoaxunddir. U qadimiy manbalar va tazkiralarda "Aksi Axsikatiy" sifatida zikr etiladi [8 b; 187]. Bo'lajak shoir va islomiy axkomlar donishmandi Axsiiy XVI asrning birinchi choragida Axsikatda ziyoli oilasida dunega keladi. Dastlab xususiy muallimlarda ta'lim oladi, so'ngra Samarqand va Toshkent madrasalarida taxsil oladi. U tez orada mufassir va muxaddis sifatida ilm-adab axli nazariga tushadi. Madrasa ta'limidan so'ng Axsiiy darvesh va so'fiylar majlislarida bo'lish niyatida "Kubbat al-islom" ("Islom gumbazi") – Balxga boradi. Bu yerda u mashhur mutasavvif, xadis shoirlaridan biri, ko'plab olimlar ustoz, donishmand Xiradi Axsikatiy bilan tanishib, bir necha oy uning xonaqohida ta'lim oladi va irshod darajasiga yetadi. Mavlonodan xirqa kiyib, fotixa olgach, Axsiiy Buxoro hududiga kelib, xalqni ma'rifatga xidoyat qila boshlaydi. Qisqa vakt ichida uning atrofiga ko'plab muridlar yig'ila boshlaydi. Uning xonaqohi kechayu-kunduz olimu fuzalo, omiyu zuxado bilan liq to'lardi. Shunday qilib, Axsiiyning shuhrati butun viloyatga, xatto undan tashqariga ovoza bo'ladi. Shuning uchun ham Xazrati Xoqon Boqimuhammad Bahodurxon u kishini sharaflab, shahar chetidagi Ali Sulaymon ko'prigi yonida Mavlono Axsiiy uchun maxsus xonakoh qurdirib beradi [8 b; 188].

Mashhur shoir, adib, mashshoq va adabiyotshunos Sulton Muhammad Mutribiy

Samarqandiy (XVI asrning oxiri – XVII asrning birinchi yarmi) o‘zining Movarounnahr va Xuroson xalqlari adabiyoti, san‘ati, adabiy aloqalari hamda musiqasini o‘rganishda noyob manba xisoblanmish “Tazkirat ash-shuaro” kitobida ana shu “rub’i maskun”da tengi yo‘q xonaqohni tomosha qilib, Mavlono Axsiyni ziyoratiga borganini quyidagicha bayon etgan: “Men Mavlononing muborak yuzlarini ko‘rmoq va xonaqohni ziyorat qilmoq uchun bordim. Xonaqoh shu darajada muhtasham, ko‘rkam ediki, go‘yo oyu quyosh nuri undan barq urardi. Bu kamina xoksor qalamimni ishga solib, xonaqoh ta‘rifida bir qasida yozdim va ichkariga kirib ustozga taqdim etdim. U kishi nazari kimyolarini qog‘ozga yugurtirib bo‘lgach, miyig‘larida bir tabassum bilan duo qildilar qo‘llarini sallalariga eltib qog‘ozga o‘rog‘lik bir narsani olib menga uzatdilar. Chamamda bir sariq chaqa edi. Men ham uni olib o‘pdim-da dastorimning chetiga qistirib qo‘ydim. Duolarini olib tashqariga chiqdim. Shunda hamrohlarimdan biri qo‘qqidan:

– Mavlono pastkashlik qildilar, shunday zo‘r madhiyaga yaqindagina bir beva ayol in‘om etgan sariq chaqani berdilar, qani ochchi, ko‘ramiz – dedi.

Xaligi qog‘ozni ochsam, ichidan ustiga “Abdullaxon” deb yozilgan bir misqollik ashrafiy (sof oltin tanga) chiqsa bo‘ladimi. Xushimdan ketayozdim. Hamma xayratda qoldi. Buning ustiga o‘sha kezlari “Abdullaxon” nomi bilan ashrafiy zarb etilmayotgan edi.

Bu voqea ko‘p shov-shuvlarga sabab bo‘ldi. Usha ashrafiyni mendan “tabarruk yodgorlik” sifatida Xo‘ja Abdulkarim Pidoiy qimmat baxoga sotib oldilar. Nazm:

Sang ar ba dast girad mardī xudoparast,
Az imini ximmatash ba karomat chu zar shavad,
V-ar zar ba dast girad mardī xavoparast,
Az tole‘i badash ba nahus hajar shavad.

(Xudojo‘y kishi toshni ushlasa, ximmat karomatidan zar bo‘lur, xavoparast zarni qo‘liga olsa, past to le‘idan toshga aylanur) [8 b; 188].

Tarixchi olim Nazrulla Yo‘ldoshev Axsiy ijodi va faoliyatini o‘rganishda bir qancha tadqiqotlarni amalga oshirgan. Jumladan, u “Kitobi muntaxabi nazmi Mullozoda” asaridan Axsiyga bag‘ishlangan she‘rni tahlil qilib, donishmand qurdirgan xonaqoh Buxoroning Fayzobod mavzeida ekanligini aniqlab, quyidagilarni yozadi: “Fayzobod mavzeida Poyanda Muhammad Fayzobodiy tashabbusi va mablag‘i bilan 1596-1597-yillarda Fayzobod xonaqohi, xujralar, gumbazli taxoratxona va g‘usulxona kabi bir ansambl qurdiradi. Bu xonaqoh o‘zining qurilishi va jihozlash usullari jihahatidan XVI asrning eng go‘zal obidalaridan xisoblangan. XVI-XVII asrdagi vaqf xujjatlari ma‘lumotlariga qaraganda, Fayzobod xonaqohiga bir necha ming tanob yer, o‘nlab do‘konlar, tegirmon, hammom kabilar vaqf qilingan. Bulardan keladigan daromadlarning katta qismi shu xonaqoh xujralarida yotib yurgan musofirlarga, so‘fiylarga, kambag‘al-qashshoq bechoralarga, yetim-yesirlarga sarf qilingan [8 b; 96].

Bundan tashqari, muallif Buxoro va uning atrofida Axsiy avliyo bir donishmand sifatida shuhrat topganini ta‘kidlab, “Shoh Axsiy” masjidi hamda guzari xaqida qiziqarli ma‘lumotlar keltirgan. Umuman, Axsiy naqshbandiylik tariqatining fidoiy targ‘ibotchisi, jo‘ybor xo‘jalari ma‘rifatchilik faoliyatining tolmas davomchisi sifatida katta irfoniylar ishlarni amalga oshirgan, minglab yoshlarga ustozlik – peshvolik qilgan. Mutribiy Mavlono Axsiyning ko‘p bilimlarni bilishi, bir qancha risolalar insho etganini, xushtab shoir bo‘lsa ham kam she‘r yozishini ta‘kidlab, “Xun” radifli g‘azalini keltirgan, u shahar tashqarisidagi o‘z xonaqohiga dafn etilganligini ta‘kidlagan [9 b; 190].

Xulosa va tahlillar.

Xulosa qilib aytganda, Axsiiy Poyandoxun XVI asr Markaziy Osiyo tasavvuf tarixida muhim o'rin tutgan, naqshbandiylik tariqatining faol targ'ibotchisi va ma'rifatparvar namoyandalardan biri hisoblanadi. U Farg'ona vodiysida shakllangan ilmiy va ma'naviy an'analarni Samarqand, Toshkent va Buxoro kabi yirik markazlarda davom ettirib, tasavvufiy-irshod faoliyati orqali keng jamoatchilik orasida katta obro'-e'tibor qozongan.

Axsiiy Poyandoxunning qurdirgan xonaqohlari nafaqat tasavvufiy ta'lim maskani, balki ijtimoiy yordam va ma'rifat markazi sifatida ham faoliyat yuritgan. U yerda musofirlar, faqirlar, so'fiylar va ilm ahliga g'amxo'rlik ko'rsatilgani uning insonparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillariga sodiqligini yaqqol namoyon etadi. Tazkiralari va tarixiy manbalarda Axsiiy Poyandoxunning donishmand, karomat sohibi va yetuk mutafakkir sifatida tasvirlanishi uning ma'naviy nufuzi yuqori bo'lgan shaxs ekanidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Axsiiy Poyandoxunning hayoti va faoliyati XVI asrda Markaziy Osiyoda naqshbandiylik tariqatining ma'rifiy, ijtimoiy va madaniy hayotdagi rolini chuqurroq anglash imkonini beradi. Uning boy ma'naviy merosi va tasavvufiy faoliyati bugungi kunda ham islomiy ma'rifat va tasavvuf tarixini o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa sifatida qayd etish mumkinki, Mavlono Lutfulloh XVI asrda naqshbandiylik tariqatining yirik vakili, Xo'ja Axror va Mahdumi A'zamlarning davomchisi sifatida shuhrat qozongan. O'z navbatida Axsiiy Poyandoxun ham tasavvuf-tariqatlarining yirik vakillaridan biri sifatida faoliyat olib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Султон И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. – Т., 1994;
2. Усмон О. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. – Т., 1993;
3. Зоҳидий А. Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти // Дунё альманахи. – Т., 1993. – №2.;
4. Аликулов Ҳ. Нақшбандия қадриятлари. – Т., 1994;
5. Носиров Р. Тасаввуф таълимоти, унинг моҳияти ва аҳамияти. – Т., 1996;
6. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т., 1996.;
7. Исмоилов С. Нақшбандия тариқатининг тасаввуф тараққиётидаги ўрни: Фалсафа фан. номз... дисс. афтореф. – Тошкент: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2008. – 28 в.
8. Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2004.
9. Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. – Бухоро, 1997.

MAVLONO LUTFULLOHNING TASAVVUF-TARIQATLARI TARAQQIYOTIGA QO'SHGAN XISSASI

Mirxakimova Feruza Xoldorjon qizi
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi,
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Farg'onavodiysidan yetishib chiqqan yirik tasavvuf arbobi, naqshbandiylik tariqatining XVI asrdagi yetakchi namoyandalardan biri Mavlono

Lutfullohning hayoti, ilmiy-ma'naviy faoliyati hamda tasavvuf-tariqatlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi yoritilgan. Unda Mavlono Lutfullohning nasabi, ta'lim-tarbiyasi, ustozlari, muridlari, irshod faoliyati, naqshbandiylik tariqatidagi o'rni va Markaziy Osiyo hududlarida islomiy-ma'rifiy ishlarni rivojlantirishdagi xizmatlari manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada uning ijtimoiy hayotdagi faoliyati, suv inshootlari va obodonchilik ishlariga qo'shgan hissasi, shuningdek, zamondosh diniy-tasavvufiy oqimlar bilan bo'lgan munosabatlari yoritilgan. Mavlono Lutfulloh shaxsiyati orqali XVI asrda Markaziy Osiyoda naqshbandiylik tariqatining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Mavlono Lutfulloh, naqshbandiylik tariqati, tasavvuf, Farg'ona vodiysi, Chust, Mahdumi A'zam, irshod, murid va pir munosabatlari, islomiy ma'rifat, Markaziy Osiyo tasavvufi.

THE CONTRIBUTION OF MAVLONO LUTFULLOH TO THE DEVELOPMENT OF SUFISM AND TARIQATS

Annotation: This article examines the life, scholarly and spiritual activity, and contribution to the development of Sufism and Sufi orders of Mavlono Lutfulloh, one of the prominent representatives of the Naqshbandiyya order of the 16th century who emerged from the Fergana Valley. The study analyzes, on the basis of historical sources, his lineage, education, teachers, disciples, spiritual guidance (irshad), his position within the Naqshbandiyya order, and his services in promoting Islamic enlightenment in the regions of Central Asia. In addition, the article highlights his role in social life, his contribution to the construction of water facilities and public improvement works, as well as his relations with contemporary religious and Sufi movements. Through the personality of Mavlono Lutfulloh, the significance of the Naqshbandiyya order in the socio-political and spiritual life of Central Asia in the 16th century is revealed.

Keywords: Mavlono Lutfulloh, Naqshbandiyya order, Sufism, Fergana Valley, Chust, Mahdumi A'zam, irshad, murid–pir relations, Islamic enlightenment, Central Asian Sufism.

ВКЛАД МАВЛОНО ЛУТФУЛЛОХА В РАЗВИТИЕ СУФИЗМА И ТАРИКАТОВ

Аннотация: В данной статье рассматриваются жизнь, научно-духовная деятельность и вклад в развитие суфизма и суфийских тарикатов одного из выдающихся представителей накшбандийского тариката XVI века — Мавлоно Лутфуллоха, происходящего из Ферганской долины. На основе исторических источников анализируются его происхождение, образование, наставники, ученики, деятельность в сфере духовного наставничества (иршад), место в тарикате накшбандия, а также его заслуги в развитии исламского просвещения на территории Центральной Азии. Кроме того, в статье освещается его участие в общественной жизни, вклад в строительство водных сооружений и благоустройство, а также взаимоотношения с современными ему религиозно-суфийскими течениями. Через личность Мавлоно Лутфуллоха раскрывается значение накшбандийского тариката в социально-политической и духовной жизни Центральной Азии XVI века.

Ключевые слова: Мавлоно Лутфуллох, накшбандийский тарикат, суфизм, Ферганская долина, Чуст, Махдуми Аъзам, иршад, отношения мурид–пир, исламское

просвещение, суфизм Центральной Азии.

Kirish.

O'rta asrlarda Markaziy Osiyo hududida tasavvuf ta'limoti jamiyatning diniy, ma'naviy va ijtimoiy hayotida muhim o'rin egallagan. Ayniqsa, naqshbandiylik tariqati xalq orasida keng tarqalib, shariat va tariqat uyg'unligini ta'minlash, axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalarini targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu tariqatning yirik namoyandalari nafaqat diniy arbob sifatida, balki jamiyat hayotining turli sohalarida faol ishtirok etgan ma'rifatparvar shaxslar sifatida ham tanilgan.

Shunday ulug' zotlardan biri Farg'ona vodiysida yashab ijod qilgan Mavlono Lutfulloh bo'lib, u XVI asrda naqshbandiylik tariqatining yetakchi shayxlaridan biri sifatida tanilgan. Mavlono Lutfulloh o'zining ilmiy-ma'naviy salohiyati, irshod faoliyati, muridlar tarbiyasi va xalq manfaati yo'lida olib borgan amaliy ishlari bilan mintaqada katta obro'-e'tibor qozongan. Uning hayoti va faoliyati nafaqat diniy-ma'rifiy jihatdan, balki tarixiy va ijtimoiy nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada Mavlono Lutfullohning hayoti, ustozlari va shogirdlari, naqshbandiylik tariqatidagi o'rni, shuningdek, tasavvuf-tariqatlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Farg'ona vodiysidan yetishib chiqqan tasavvuf-tariqatlarining yirik vakillaridan biri – Mavlono Lutfulloh xisoblanadi. Mavlono Lutfulloh naqshbandiylik tariqatining o'z davridagi yirik vakili. Dastlab ularning ismlariga qo'shib aytiladigan "Mavlono" atamasiga to'xtalsak. Mavlono arabcha "Bizning janob" degan ma'noni bildirib, O'rta asrlarda O'rta Osiyo, Afg'oniston va Pokiston hududlarida eng yuqori obro'li amaldorlar, olimlar va fozil kishilarni ulug'lab, ularning nomlariga qo'shib ishlatilgan [1]. Mavlono Lutfulloh ham o'z davrining ko'zga ko'ringan diniy arboblardan hisoblangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Mavlono Lutfulloh Namangan viloyati Pop tumanidagi Chodak qishlog'ida 1487-yilda, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra 1485-yilda tavallud topgan [1]. Otalari Fatxullohxon, bobolari Xisomiddinxon Chodakning ziyoli kishilaridan bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Mavlono Lutfullohning avlodlari Abu Bakr Siddiqga borib taqaladi. Otalari Fatxullohxon 83 yoshda vafot etgan. Qabrlari Chodak qishlog'ida joylashgan. Bobosi Xisomiddin sohibi hidoya Burhoniddin Marg'iloniydan ilmu suvoriy va ma'naviyatdan saboq olgan. Mavlono Lutfulloh o'zlari haqidagi ko'plab voqealarni shogirdlari Muhammad mufti Ohangaroniyga aytib bergan va Ohangaroniy "Manoqibi Mavlono Lutfulloh" deb nomlangan kitob yozib qoldirgan [2]. Bu asarning asl nusxasi xazrat hoyotlik paytlarida yozilgan va hozirda qayerdaligi aniq emas. Mavlono Lutfulloh vafotidan keyin unga ixlosi kuchli bo'lgan o'zini u kishiga yaqin qilib yurgan kishilar tomonidan turli yillarda, turli kotiblar tomonidan ko'chirilgan besh nusxa borligi ma'lum bo'lgan. "Manoqibi Mavlono Lutfulloh" ning barcha mavjud nusxalari turli davrlarda yozilgan va hammasi arab alifbosida, forsiy tilda, nasta'liq yozuvida yozilgan. Kitob 350-360 sahifalardan iborat va ayni paytda besh joyda asarning nusxalari mavjud:

1. Toshkentda Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik Institutining kutubxonasida №5785 raqam bilan saqlanmoqda. Bu kitob 1913-yil rus sharqshunos olimi V.V. Bartold tomonidan olib ketilgan ekan.

2. Pop tumani Chodak qishlog'ida yashovchi Ahmadxoja ibn Buzrukxoja avlodlari qo'llarida saqlanmoqda. Bu nusxa (hijriy 1313) milodiy 1894-tilda Mulla Boboxoja ibn

Umarxoja eshon tomonidan ko'chirilgan.

3. Hijriy 1225 yil, milodiy 1806-yilda ko'chirilgan nusxasi bo'lib, bu hozirda chustlik Abdulloxon To'ra Ma'rufxon To'ra o'g'illari shahsiy kutubxonasida saqlanmoqda.

4. Chustda Kamarsada mahallasida yashovchi Xafizxon aka Burxonovlar oilasi shahsiy kutubxonasida saqlanmoqda.

5. Chust tumani Tepaqo'rg'on qishlog'ida yashovchi Orifxonga tegishli bo'lgan. Bu qo'ldan-qo'lga o'tib hozircha noma'lum kishida saqlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola tarixiylik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, davriylik va xolislik tamoyillariga asoslangan. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, Mavlono Lutfullohning hatoti va uning faoliyati mazmun-mohiyati ochib berildi.

Tahlil va natijalar.

“Manoqibi Mavlono Lutfulloh” asarida xazratning hayotlari haqida ko'plab voqealarni o'zlari bayon qilib berganlar. Xususan, “....onam menga homiladorlik chog'larida bir kuni tush ko'ribdilar. Tushlarida tun payti xonada biro y kirib kelib, xonaning atrofni aylanib, o'z nuri bilan atrofni munavvar qilib chiqib ketibdi. Onam bu ko'rgan tushlarini otamga aysalar, otam ta'ajjublanib men ham shu kecha bir ajoyib tush ko'rdim, tushimda pirim xazrat Burhoniddin kirib menga – Olloh senga bir o'g'il beradi, ismini Lutfulloh qo'ygin dermishlar. Ajab emaski Olloh bizga o'g'il ato etgan bo'lsa, bu o'g'ilga Xuda ilmu ladun bersa, ilmu nuri bilan odanlar qalbini munavvar – deb ko'rgan tushlariga ta'bir aytibdilar. Ota-onam ko'rgan tushlaridan umid qilib meni olimi zamon bo'lsa ajab emas deb kutgan ekanlar. Vaqti soati yetib men tug'ulibman. Ismimni Lutfulloh (Ollohning marhamati) deb qo'ydilar. Bir otim Lutfulloh, bir otim Qahrullohdir” [2 B: 3].

Mavlono Lutfulloh onalaridan Qur'oni Karimni, namoz o'qishni o'rgangan. Besh yoshlarida otalari maktabga bergan. 12-13 yoshga kiringuncha ota-onalari qo'llarida tarbiyalanib, bu davrda Qur'oni Karimni to'liq yodlab bo'lgan. 14-yoshlarida akalari bilan Samarqandga o'qishga borgan. Bir yil tahsil olib uyga qaytgan. Otalari o'sha davrning yaxshi mullosi, e'tiborli zotlardan Shoh Xusan Chorkuxiyga shogirdlikka bergan. Chorkuhiy – Mavlononing birinchi ustози Isfaradagi Chorkuh qishlog'ida yashagan va ular shu yerning imom ham qozisi bo'lgan. Mavlono Lutfulloh undan yetti yil tavsir, xadis va ilmi fiqhdan ta'lim olgan. Chorkuhiyning yil sayin el-yurt orasida obro'lari ortib boradi va Marg'ilonga qozi va katta bir masjidga imom qilib olib ketishadi. Mavlono Lutfulloh ham ular bilan birga ketadi. Chorkuhiyni ishlari ko'payib unga vaqt ajratolmay qolgan va (hijriy 935)1528-yilda vafot etgan. So'ngra, Mavlono Lutfulloh Samarqandga borib, Xo'ja Axrorning xalifasi Mavlono Muhammad Qozidan (1515-yilda vafot etgan) solihlik maqomiga yetishish uchun zarur bo'lgan ilmlarni egallagan. Ma'lumotlarda, Mavlono Lutfulloh Mavlono Muhammad qozi huzurida olti yil tarbiyalangani va sulukni o'taganligi aytiladi [1].

Shuningdek, Mavlononing to'rtinchi pirlari Xoja Ahmad Kosoniydan uch yil tahsil olgan. Xoja Ahmad Kosoniy Mavlono Lutfullohga ishlarini davom ettirishlarini buyurgan va Irshodnoma yozib qoldirilgan: “Jannatmaob va kamolot iqtisob Toshkentlik parkatlik, piskatlik, axsikentlik va boshqa yerlik birodarlar. O'z qadrlari va tavfiqlari bilan bilib qo'ysinlarkim, shu paytlarda janobi diniy birodar va yaqin do'st shariat va tariqat yo'lidagi solih, haqiqat oshyoning balandparvoz Lochini Mavlono Lutfulloh hisoblanadi. Chunki u

peshqadam yoronlardandir. Siz yoronlardan tobe bo‘lish so‘raladi. Ul zot oldida odob saqlansin! Chunonki debdurlar: Adab peshi yoripesh qadam izjumlai lavozim ast’, ya’ni peshqadam yoronlarning oldida odob saqlash lozim narsalarjumlasiga kiradi. Vojibdurki u kishi oldida odobni o‘rniga qoysinlar, yaxshi suhbatlar o‘tkazsinlar. Tariqatda bo‘lmaganlar eshitsa tasirlansinlar”.

Mavlono Xoja Ahmad Kosoniy Movlono Lutfullohga qizini bermoqchi bo‘lgan, biroq Mavlono Lutfulloh ustoz-shogird munosabatlari keyinchalik yomonlashishini istamagani uchun rozi bo‘lmagan. Mavlono Lutfulloh ustozlari va otalari bilan maslahatlashib Chodak qozisi Mahmud Chodakiyning qiziga uylangan. Oradan ozgina vaqt o‘tib Mavlono Lutfulloh qizlik bo‘lgan. Keyinchalik, ustozlarini qizlari vafot etgan va Mavlono Lutfulloh o‘zlarini aybdor his qiladi va qizlari balog‘at yoshiga yetgandan so‘ng pirlarining o‘g‘li Is‘hoq Mirakka qizlari Bibi Nohiyani nikohlab beradi (Mavlono Lutfullohning qizlari Bibi Nohiya va kuyovlari Is‘hoq Mirak va ham pirlari Mahdumi A‘zam Ahmad Kosoniyning qabrlari Samarqandning Dahbed degan qishlog‘idadir.). Mahdumi Kalon Xoja Ahmad Kosoniy 1544-yilda Mavlono Lutfullohga pirlik hassasini bergach 15 kundan so‘ng vafot etgan. Ya’ni, Mahdumi A‘zamning istagi bilan Mavlono Lutfullohga “Farg‘ona va Toshkentdagi barcha naqshbandiylik birodarlari” ishonib topshirilgan [1].

Mavlono Lutfulloh uylangandan so‘ng Chodakda maktabdorlik qiladi va chodakliklarga shariat va tariqat yo‘lini o‘rgata boshlagan. Pirlari vafotlaridan so‘ng ko‘pchilik muridlari turli yerlardan Mavlono Lutfullohni izlab kelib muridlik qila boshlaydi. Mavlono Lutfullohni muridlari soni ko‘payib borgan. Bu hol ba’zi diniy mullo va eshonlarga yoqmagan hamda unga fitna uyushtirishgan. Xatto qo‘y va mollarini tortib olgan. Mavlono Lutfulloh noiloj Chodakni tark etib Suburton (hozirgi Zuvutqon) qishlog‘iga ko‘chib kelgan. Bu yerda maskan topib suv chiqargan, bog‘lar yaratgan, masjid qurdirgan. Muridlari shu yerga ham ilm olgani qidirib kela boshlagan. Ma’lumotlarga ko‘ra, Mavlono Zuvutqonga ko‘chib kelganiga bir hafta o‘tganidan so‘ng Chodakda vabo tarqalgan. Ikki mihgdan ziyod odam nobud bo‘lgan. Chodak ahli qilmishlaridan pushaymon bo‘lib, qaynotalari Mahmud Chodakiyga arz qilib borgan – “Xazrat Mavlono Lutfulloh bizni kechirsinlar, olib qo‘ygan hamma mollariri qaytarib beramiz, duoyi xayr qilsinlar, Chodak ahlini bu ofatdan qutqarsinlar”. Mavlono yig‘lab Ollohga iltijo qilib, qo‘l ochib Ollohga – “ey Ollohim Chodak ahliga yuborgan baloyi qazolaringni o‘zing daf qilgin” deb duoyi xayr qilgan. Sal kunda vabo ham tarqalgan. Mavlono Lutfullohga ko‘p iltimos qilsalar ham Chodakka qaytmagan, chunki Zuvutqonga kelishga odatlangan muridlari qiyinalishini xoxlamagan.

Mavlono Lutfulloh ustozlari Maxdumi A‘zam bilan hayotligida Markaziy Osiyonong ko‘p shaharlari Farg‘ona, Qo‘qon, Axsikent, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Karmana, Xisorga safar qilganlarida hamroh bo‘lgan. Mavlono qayerga borsalar ustozlari Mahdumi A‘zam muridlari “mendan keyin shu kishiga bay‘at qilasizlar, meni ishongan eng yaqinjoynishinim shu Mavlono Lutfulloh bo‘ladilar” degan ekan. Chodakdagi xusumat Zuvutqonga ham yetib kelgan va Mavlono Lutfulloh bu yerni ham tark etib Karniyon (hozirgi Karnon)ga borgan. Bir oz vaqt shu yerda yashab Chustga qadrdon do‘sti Qosim Shax huzuriga keladilar. Chustlik Qosim Shayxning otalari Malla eshon bilan Lutfullohning otalari Fayzulloh oralaridda oldindan qadrdon birodarlik aloqalari bor bo‘lgan. Shu sababli, Mavlono Lutfulloh Chustda Qosim shayx huzurlariga kelgan va nihoyat shu yerda muqim

yashab qolgan. Qosim shayxning Baymoq qishlog'ida otalaridan qolgan katta bog'i bor bo'lgan. O'zlari Baymog'dagi hovliga ko'chib, Chustdagi uylarini Mavlono Lutfullohga uy qilib bergan. Mavlono Lutfulloh keyinchalik bu yerga masjid, shogirdlari iltimosi bilan masjid yoniga hujralar qurgan. Mavlono Lutfulloh shogirdlarga islomiy bilim berish bilan birga jismoniy mehnatga ham o'rgatgan. Shogirdlari kuchi bilan har yili yangi-yangi ariqlar qazdirgan, yangi-yangi yerlarni o'zlashtirib dehqonchilik qildirgan. Tepaqo'rg'on va Qumariq arig'idan suv ichadigan yerlarni o'zlashtirib, g'alla va turli rezavorlar ektirgan [2].

Shuningdek, shogirdlarini hashari bilan Qumariq suvini Jumalik sari yetaklab borganr. Bora-bora bu hududda mahalla paydo bo'lgan, bog'-rog'lar vujudga kelgan. Shu suvni yana yetaklab Qorasuv va Xisorak qishlog'iga yetkazib borganlar.

Mavlono Lutfullohning ko'plab shogirdlari bo'lib, ular orasida eng yaqini Nizomiddin Ahmad Mirak xisoblangan. Nizomiddin Ahmad Mirak Mavlono Lutfullohning ikkinchi qizli Xayrinisoga uylangan. Mavlono kuyovlariga Qorasuv va Tepaqo'rg'on soyi o'rtasidan joy berib, shu yerga makon qurishni, ko'chib borib bog' rog'lar yaratishni buyurgan. Ahmad Mirak Mavlono Lutfullohning aytganlarini qiladi va shu yerda vafot etadi. Xisorakdagi "Mirak ato" mozorida ulug' zot Ahmadi Mirak va Mavlono Lutfullohning qizlari Xayrinisolar dafn etilgani uchun muqaddas qadamjo bo'lib qoladi [2].

Mavlono Lutfulloh mahalliy amaldorlar orasida ham katta obro'ga ega bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bir kuni Mavlono Lutfulloh oldiga Chustning amiri Tuxtai Chustiy tashrif buyurgan. Amir Chust hokimi Sadulloni ba'zi no'shar'iy ishlaridan ranjib, hokimni insofga chaqirib qo'yishni Mavlonodan iltimos qilgan. Uzoq suhbatdan so'ng, Mavlono Lutfulloh dedilarki, "Amir siz ancha hurmatli kishisiz, qirg'izlar orasida sizni hurmat qiladigan birodarlariz bisyor, bir hayirli ishga hissangiz qo'shilsa. Chust aholisi suvga muhtoj, bir tomonda G'ovasoy soyi bor, suvi Sirdaryoga tushib aholiga befoyda ketmoqda. Ikkinchisi Simsor soyi suvi Rezaksoy orqali bu ham Sirdaryoga tushib aholiga befoyda oqib ketmoqda. Qirg'izlar ruhsat bersalar shu har ikki soydan bir ariqdan suv olib Chust halqiga bersak degan fikrim bor". – dedilar. To'xtaiy Chustiy – "ma'qul taklif, men bu yumushni bajarishga urinib ko'raman", – deb xayirlashib chiqib ketdilar. Uch-to'rt kundan keyin xursand holda kirib kelib, Mavlonoga, – "qirg'iz birodarlarimiz rozi bo'ldilar" degan hushxabarni yetkazdi. Mavlono benihoya xursand bo'lib ollohga shukuronalar aytib, alarni haqlariga duoyi hayr qildilar. Kelgusi yildan boshlab G'ovasoy suvidan Chust aholisi bahramand bo'la boshladi. Chust shahrining kunbotar tomonidan oqayotgan soy bunyodga keldi. Keyingi yildan boshlab Sumsor soy suvidan Chust aholisi foydalanish imkoniga ega bo'ldi. Shaharning kun chiqish tomonida ikkinchi soy paydo bo'ldi. Demak, ikki soyning paydo bo'lishida Mavlono Lutfulloh va To'xtaiy Chustiylarning hissaları katta bo'lgan. Bundan tashqari Mavlono Lutfulloh bir necha buloqlar, korizlar, hovuzlar kovlatib aholini suv bilan ta'minlanishi uchun qator ishlarni amalgam oshirgan. O'z navbatida, G'ayrat qishlog'ida ko'tarma ariq qurdirgan. Suv chiqqan joylar atrofida obod bog'-rog'lar, mahallalar, qishloqlar paydo bo'la boshlagan.

Mavlono Lutfullohning asosiy maqsadi elga islom nurini tarqatish, xalqqa musulmonchilikni qonun-qoidalarini o'rgatish, mo'minlarni hamisha to'g'ri yo'lga hidoyat qilish edi. O'zlaridan keyin ham shu ishlarni davom ettiruvchilar yetishib chiqsin degan maqsadda Chustda maktab ochib, tasavvuf ilmidan shogirdlarga dars bergan. Shogirdlari

orasida 10-15 yil xizmatlarini qilib, sulukiya ilmini mukammal bilimdoni bo'lib qolganlari ham anchagina edi. Shulardan biri Fathulla Chustiydir. Fathulla Chustiy va Mavlono Lutfulloh o'rtasidagi bo'lib o'tgan voqea e'tiborlaridir: Ko'pchilik Fathullo Mavlono Lutfullohga o'rinbosar bo'lib qolsa kerak deb xisoblagan. Kunlarning birida Mavlono Lutfulloh Fathullohni huzurlariga chaqirib, 15 yillik faoliyati haqida hisob berishni talab qilgan. Uztoz-shogird orasida tushunmovchilik paydo bo'lgan. Fathulloh – “Bu yumush juda mushkulki, shu yillar orasida nima ish qilib, nima yeganimni qanday eslayman?” degan. Mavlono, –“Agar sen biz bilan hamnafas bo'lib, suhbatimizdan manfaatlangan bo'lsang, menga hisob berasan, basharti senga suhbatimizdan rohati qoniqish hosil bo'lmagan bo'lsa, u holda biz faqat oddiy tanishlarmiz holos”, – deya uni dargohlaridan chiqarib yuborgan [2].

Fathulloh Chustiy bu dargohdan ketib, sarson-sargardon bo'lib, turli yurtlarda musofirlik azobini boshidan kechirgan va olgan bilimi ish bergan. Fathulloh Chustiy haj ziyorati qilish maqsadida bo'lib Chustdan chiqib, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Afg'oniston shahar va qishloqlarida yurib aholini imonga, islomga, to'g'ri yo'lga da'vat qilgan. Islom dinini aholi o'rtasida targ'ib qilib, masjidlardan, aholi ko'proq gavjum joylarda ma'ruzalar qilgan, el orasida o'qimishli, yetuk kishi bo'lib qolganini bildirib e'tabor topa boshlagan. Muridlar orttirgan. Makkaga ham borib, ziyoratdan qaytishda Rumga keladi. Rumdagi bir masjidda bir necha kun qolgan. Ayni shu kunlarda Rum sultonining qizi hasta bo'lib, nomdor hakimlar ham uning dardiga shifo topmagan ekan. Bir kecha bemor qiz tush ko'ribdi. Tushida, – “Rumdagi falon masjidda bir musofir mullo bor, shunga dam soldirsang shifo topasan” – degan bir bashorat bo'libdi. Qiz ko'rgan tushini otasiga aytibdi. Vaziri a'zam qidirib Fathulloni topib, uyiga olib boribdi. Fathullo bemorga dam solgach u tezda shifo topibdi. Shu bahona Fathullo Chustiy tez orada Rumda shuhrati ortib ketadi. Unga ihlos qiluvchilar ko'payadi. Fathullo Turkiyadan 10 mingga yaqin qo'yni haydab Chustga yetib kelib ustoz Mavlono Lutfullohga topshiradi va hazratdan kechirib duoyi xayr qilishlarini so'raydi. Mavlona ham uni kechirib, duo qilib yana solihlar safiga qo'shib oladi.

Bir kuni Mavlono Lutfulloh hamma shogird va muridlarini bir yerga jamlagan. Ulardan quyidagi 31 nafariga avom orasida suhbat o'tkazishga ruxsat bergan. Bular quyidagilardir:

1. Do'stmuhammad Mahdumzoda;
2. Mavlono Nizomiddin Ahmad (Mavlono Lutfullohning kuyovlari);
3. Hoja Ishoq Mahdumzoda (hazratning kuyovlari);
4. Mavlono Yusuf Ali;
5. Mavlono Mullo Sayidiy Toshkandiy;
6. Qozi Mullo Muhammad;
7. Qozi Abdulkabir;
8. Mavlono darvish Muhammad Marg'iloniy;
9. Hoja Mahmud Samarqandiy;
10. Qozi Muhammadamin Xisoriy;
11. Shayx Zunnun Piskatiy;
12. Mirfozil Ali Konibodomiy;
13. Shayx Qurbon Xurramsaroyi;
14. Nurmuhammad Xorazmiy;
15. Xoji Shuhrat Ohangaroniy;
16. Mavlono Muhammad Qozoq;
17. Mavlono Muhammad Qosim Dehnaviy Xisoriy;
18. Mavlono Abul Muslim Lang;
19. Shayx Fatxulloh Chustiy;
20. Boqi Shayx O'zbekiy;
21. Mavlono Abdurahim Andugoniy;
22. Shayx Muhammad Robatakiy;
23. Mavlono Muhammad al-Buxoriy;
24. Shayx Fatxulloh Zangiatoi;
25. Mavlono Solih Toshkandiy;
26. Mavlono Hofiz Tursun Buxoriy;
27. Mavlono Abdurahim Axsikatiy;
28. Xoja MuhammadAli Xokiy Qobuliy;
29. Mavlono Solih Badaxshoniy;
30. Mavlono Jaloliddin Ohangaroniy;
31. Faqirul Faqir Muhammad Al Muftiy Ohangaroniy [2 B: 20].

Mavlono Lutfulloh bulardan bir nechtaga turli vazifalarni topshirgan: masalan, Mullo Fatxulloh Zangiatoyi, Mullo Said Toshkandiy va Mavlono Qozoqqa “sizlar qozog‘u-qirg‘izlarga suhbatdorlik qilursizlar”, Qozog‘istonda “Chust” arig‘i bino qilib, undan dahyak olishni buyurdi. Kuyovlari Nizomiddin Ahmadni Chustdagi masjidga mutavvali qilib tayinladi. Ikkinchi kuyovlari Is‘hoq Mirakni otalari oldilariga Dahbedga yuborib – “sizni otangiz Mahdumiy Kalonga nasibalik qildim” – deydi. Xisor atrofidagilarga xidoyat sari rahnamolik qilgaysiz deb buyurdilar. Mavlono Yusuf Alini, Shayx Fatxullohni o‘zlari qurgan masjidda xizmat qilishga olib qoldilar. Mufti Muhammad Ohangaroniyga Ohangaron mavzesida suhbat olib borishni buyurgan.

Xamma ishni taqsimlab bergach Mavlono Lutfulloh Toshkent tomon safarga jo‘nadi. Safardan maqsad Makka va Madinaga, haj ziyoratiga boorish edi. Chustdan Ohangaronga keyin Toshkentda, u yerda Xavzak, Qorayag‘och mavzelerida bir kundan mehmon bo‘lib, so‘ng Samarqand, Buxoro va oxiri Afg‘oniston yetib bordilar. U yerda xazratning muridlari va Qobul shahri hokimi Ali Xokirohlar kutib oladi. Shu kuni Mavlono Lutfullohni hokim Ali Xokiroh xonadoniga taklif qildi va shu yerda tunab qoldi. Kechasi tush ko‘radilar, tushlarida Xoja Axror Valining ruhlari hozir bo‘lib: “siz hozir viloyatingizga qayting, u yerning islohida bo‘ling, viloyat ahlining tarbiyasi bilan shug‘ullaning, xayrli ishlarni boshlang, sizga g‘aybdan xayru barokat bo‘lg‘ay”, dedilar va shundan keyin “Ka‘ba yo‘lidan qaytishni ixtiyor qildim” dedilar. Qaytishda Xisor va Samarqandga bo‘ladi. Mavlono Lutfullohni bu yerda ikki-uch kun qoladi. Bir kuni Samarqand markazidagi katta masjidlardan birida, xufton namozidan keyin ma‘ruza qilib, aholini Alloh yo‘liga hidoyat qilgan. Ma‘ruza nihoyatda tasirli o‘tadi, ko‘pchilik Mavlonoga tahsinlar aytib, unga qo‘l berib murid bo‘la boshlaydi. Bu holni ko‘rgan Samarqand shahridagi diniy ulamolarning ko‘pchiligi Mavlono Lutfullohga bay‘at qilayotganidan g‘azablanib, Sulton Saidga arz qilib Mavlonoga turli bo‘hton, tuxmat gaplarni tarqatib Lutfullohni jazolashini so‘raydi. Sulton Said so‘rab surishtirmay, xaqiqatni tekshirmay, ig‘vogarning gapiga ishonib Mavlono Lutfullohni Ulug‘bek madrasasi oldiga olib chiqib, xalqni to‘plab, kaltaklaydi, soch soqollarini uzdirib, tillarini qirqtiradi. Bu qiynoqlardan aziyat chekkan Mavlono Lutfulloh ikki-uch kun Samarqandda yotib qoladi. Tillari va soch soqollari o‘z holiga qaytadi. Ikki kunda tillari o‘ziga qaytadi va gapira oladigan bo‘ladi. Samarqandda shu xil noxushliklardan so‘ng Chustga qaytib keladi. Mavlono Lutfulloh qirq kun betob bo‘lib yotib, Chust shahrida tahminan 1571-yilda vafot etadi.

Mavlono Lutfullohning qabri qayerdaligi ma‘lum emas. Ba‘zi manbalarda u Chustga dafn etilgan. Chust shahrida uning maqbarasi joylashgan. Boshqa manbalarda Hisorda joylashgan [3].

Chust shahridagi Mavlono Lutfulloh maqbarasi XX asr boshlarida bunyod etilgan. Dastlab, masjid, madrasa, minora va boshqa binolardan iborat ansambl bo‘lgan. Bizgacha bir tomoni ustunli masjid ayvoni (28X7,2 m) saqlangan. Masjidning janubiy-sharqiy burchagidan bir necha metr narida balandligi 13 metrli minora mavjud. Mavlono Lutfulloh maqbarasi Chust shahar istirohat bog‘i hududida joylashgan, mustaqillik yillarida ta‘mirdan chiqarilgan va muzey sifatida foydalanilmoqda.

Mavlono Lutfullohdan ikki qiz qolgan: Biri Bibi Noqiya bo‘lib, ular Xoja Is‘hoq Mirakka tushgan. Mozorlari Samarqand yaqinidagi “Dahbed” degan qishloqda. Ikkinchi qizlari Xayriniso Nizomiddin Ahmad Mirakka turmushga chiqqan. Mozorlari Chust

shahridagi “Mirak Ato” mozorida. Chustdagi ko‘p xojalar shu Xayrinisoning avlodlaridan tarqalgan.

Mavlono Lutfulloh Maxdumi A‘zam vafotidan so‘ng naqshbandiylik tariqatining yetakchisi sifatida faoliyat yuritadi. Mavlono Lutfulloh yashagan davrda Turkistonda kubroviylik va naqshbandiylik tariqatlari o‘rtasida raqobat kuchaygan. Professor A. A. Semyonov va amerikalik tadqiqotchi Vese Devinlar o‘sha davrda naqshbandiya – kubroviya ta‘limotining ba‘zi kelishmovchiliklari xaqida aytib o‘tgan. Unda Mavlono Lutfulloh bilan kubraviya tariqati namoyandalari o‘rtasidagi kelishmovchilik bo‘yicha so‘z ketadi. Shuningdek, bu davrda naqshbandiylik tariqati vakillari o‘rtasida ham ixtiloflar kuchaygan. A. A. Semyonov va Vese Devinlar tadqiqotlarda Mavlono Lutfullohni turli shahar va viloyatlarda ma‘lum ta‘sirga ega bo‘lgan shayhlarning pinxona va goho oshkora xujumi qurshovida qolganini ko‘rsatib o‘tgan [4 B: 29-30]. Bu xolatdan ma‘lumki, Markaziy Osiyoda Mavlono Lutfulloh yashagan davrda davrda naqshbandiya maktablari ichidagi raqobat tobora keskinlashib borgan. Bu davrda pirlik maqomini, irshod ijozatnomasini olish bo‘yicha naqshbandiya tariqatining namoyandalari Mahdumi A‘zamning muridlari Xoja Islom Jo‘boriy va Mavlona Lutfulloh o‘rtasida kurash kuchaygan.

Manbalarga qaraganda, Mahdumi A‘zam vafotidan keyingi davrda Xoja Islom Samarqand, Karmana, Buxoro viloyatlarida, Mavlono Lutfulloh esa, Toshkent, Farg‘ona vodiysi, Hisor, Afg‘oniston hududlarida naqshbandiya tariqatidagi faoliyatlarini olib borganlar.

Mavlono Lutfulloh nafaqat Farg‘ona vodiysida balki butun O‘rta Osiyoda ham mashhur diniy arboblardan xisoblangan. Vodiydagi ko‘plab hukron tabaqalar Mavlono Lutfullohning maslaxatlari bilan ish ko‘rganlar. Xususan, XIX asr tarixchilari Muhammad Hakimxonning “Muntaxab ut – tavorix” [5], Mirza Olim Mushrifning “Ansob us – salotin va tavorix ul-havoqin” [6], Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixiy Aziziy” [7] asarlarida Ming urug‘idan bo‘lgan Chamashbiy XVI asrda Movarounnaxrdagi naqshbandiya tariqatining buyuk namoyondasi bo‘lmish Mavlono Lutfullohga murid bo‘lganligi to‘g‘risida ma‘lumot beriladi. Jumladan, “Tarixi Aziziy” asarida Mavlono Lutfulloh Ming urug‘i vakili Chamashbiyning beliga kamar bog‘lab, duo qilgani va bu urug‘ vakillari kelajakda taxtga o‘tirib, hukmdorlik qilishi xususida bashorat qilganligi bayon etiladi [8].

Shuningdek, Mavlono Lutfulloh faoliyati davomida shayboniy hukmdorlar orasidam katta obro‘ qozongan. Shu bois o‘sha davrda davlatdagi ko‘pgina ichki nizolarni bartaraf etishga, saroydagi ayrim bek va amirlarning g‘ayri-qonuniy hatti-harakatlarini cheklab qo‘yishga ham muvaffaq bo‘ladi.

Mavlono Lutfulloh va uning faoliyati xaqida xalq orasida turli xil afsona va rivoyatlar yuradi. Ularning biri “Chust” atamasi bilan bog‘liq. Mahalliy tilshunoslar fikricha, Chust so‘zi forscha “tez”, “tezkor” ma‘nolarini bildiradi. Uning oldingi nomi Toshqo‘rg‘on bo‘lib, Karnon, Olmos, Baymoq, Toshloq nomli darvozalari bo‘lgan. Rivoyat qilishlaricha, mashhur alloma Mavlono Lutfilloh Chodakdan Axcha qishlog‘i orqali Karnonga, ma‘lum muddatdan so‘ng Chust shahriga kelib istiqomat qiladi. Toshqo‘rg‘onda (Chustda) bir qancha muddat yashaganidan so‘ng toshqo‘rg‘onlik (chustlik) keksalar u kishini mehnatini qadrlamay ranjitgan emish. Mavlono Lutfilloh Chustdan chiqib Namangan tomonga

ketayotganlarida toshqo‘rg‘onlik (chustlik)lar xazratni noo‘rin xafa qilishganini bilib, u kishini qaytarib kelish uchun bir necha kishini yuboradilar. Mavlono Lutfillohga Rezaksoyga bormasdan, beriroqdagi aylanma dovon etagidagi Beltosh oldida uchratadilar va Chustga qaytishlarini iltimos qiladilar. Shunda Mavlono Lutfilloh “Chust amaded”, ya’ni “tez keldingiz” degan ekanlar. Shu bilan shaharga Chust nomi berilgan emish [9].

Xulosa va tahlillar.

Xulosa qilib aytganda, Mavlono Lutfulloh XVI asr Markaziy Osiyo tasavvuf tarixida muhim o‘rin tutgan, naqshbandiylik tariqatining Farg‘ona vodiysi va unga tutash hududlarda keng yoyilishida beqiyos xizmat qilgan yirik diniy-ma’naviy arbob hisoblanadi. U ustozlari Mahdumi A’zam va boshqa mashhur shayxlar an’alarini davom ettirib, shariat va tariqat uyg‘unligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratgan.

Mavlono Lutfullohning faoliyati faqatgina tasavvufiy irshod bilan cheklanib qolmay, balki xalq turmushini yaxshilashga qaratilgan obodonchilik, suv inshootlari qurish, dehqonchilikni rivojlantirish kabi ijtimoiy ahamiyatga molik ishlarni ham o‘z ichiga olgan. Uning muridlari orqali naqshbandiylik ta’limoti keng hududlarga tarqalib, mintaqaning diniy-ma’naviy hayotida muhim omilga aylangan.

Shuningdek, Mavlono Lutfulloh faoliyati orqali XVI asrda Markaziy Osiyoda tasavvuf tariqatlari o‘rtasidagi raqobat, pirlilik va irshod masalalaridagi ixtiloflar ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Biroq shunga qaramay, Mavlono Lutfulloh o‘zining sabr-toqati, ilmiy salohiyati va xalqparvarligi bilan naqshbandiylik tariqatining nufuzini mustahkamlashga muvaffaq bo‘lgan. Uning boy ma’naviy merosi bugungi kunda ham islomiy ma’rifat va tasavvuf tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 5-том. – Т.: Давлат Илмий нашриёти, 2003. – Б. 342.
2. Қодирхонов Р. Мавлоно Лутфуллоҳ. Биринчи қисм. – Чуст, 2007. – Б. 3.
3. Исмоилов М., Икромов Т. Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий. – Наманган, 1998. – Б. 4-8.
4. Зоиров Э. Махдуми Абзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фан. номз... дисс.. – Тошкент: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007. – Б. 29-30.
5. Муҳаммад Ҳакимхон Тўра “Мунтахаб ат-таворих. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 717 б.
6. Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин / нашрга тайёрловчи А. Матғозиев ва М. Усмонова. –Т.: 1995. – 128 б.
7. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б.
8. Махмудов Ш. Ю. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709–1876 йй.): Тарих фан. номз... дисс. –Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2007. – Б. 31.
9. Нажмиддинов Ф. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – Б. 13-14.

ETNOMADANIY MIGRATSIYANING UNIVERSAL DONORLIK MADANIYATIGA MOSLASHUVINING ETNOTOLERANTLIK XUSUSIYATI

Xudayarov Ilxomjon Ikromjonovich
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
ilhom.xudayarov@mail.ru

Annatatsiya: Maqolada globallashuv jarayonida migrantlarning etnotolerantlik va millatlararo bag'rikenglik g'oyalarini shakllantirish va etnomadaniy transformatsiya jarayonlarining ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, migratsiya va etnik identiklik, madaniy masofa, integratsiya mexanizmlari hamda avlodlararo qadriyatlar transformatsiyasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, migrantlarni qabul qiluvchi jamiyatlar stereotiplari, selektiv bag'rikengligi va madaniyatlararo munosabatlarining etnotolerantlikka bo'lgan ta'siri o'rganilgan.

Kalit so'zlar: tolerantlik, madaniy masofa, madaniy identiklik, madaniy integratsiya, etnomadaniy transformatsiya, psixologik moslashuv.

ЭТНОТОЛЕРАНТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АДАПТАЦИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ МИГРАЦИИ К УНИВЕРСАЛЬНОЙ ДОНОРСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация: В статье научно раскрывается взаимосвязь между формированием представлений об этнотолерантности и межэтнической толерантности у мигрантов в условиях глобализации и научно-теоретическим анализом этнокультурных трансформационных процессов, миграции, этнической идентичности, культурной дистанции, механизмов интеграции и трансформации ценностей между поколениями. Также исследовано влияние стереотипов, избирательной терпимости и межкультурных отношений в принимающих обществах на уровень этнотолерантности.

Ключевые слова: толерантность, культурная дистанция, культурная идентичность, культурная интеграция, этнокультурная трансформация, психологическая адаптация

THE ETHNO-TOLERANT CHARACTERISTIC OF THE ADAPTATION OF ETHNOCULTURAL MIGRATION TO A UNIVERSAL DONOR CULTURE

Annotation: The article provides a scientific and theoretical analysis of the processes of forming ethno-tolerance and ideas of interethnic tolerance among migrants in the context of globalization, as well as processes of ethnocultural transformation. It scientifically reveals the interrelationship between migration and ethnic identity, cultural distance, integration mechanisms, and the transformation of intergenerational values. In addition, the study examines the impact of host societies' stereotypes, selective tolerance, and intercultural relations on ethno-tolerance.

Keywords: tolerance, cultural distance, cultural identity, cultural integration, ethnocultural transformation, psychological adaptation.

Kirish.

Zamonaviy globallashuv va madaniy xilma-xillik sharoitida etnomadaniy migratsiya masalasi dolzarb mavzulardan biriga aylanmoqda. Migratsiya bo'yicha olib borilgan

tadqiqotlar shuni kўrsatadiki, etnik xilma-xillikning murakkablashuvi, ayniqsa, integratsiya va madaniy kompetensiya bilan bogʻliq jihatlarini chuqurroq oʻrganishi zaruriyatini vujudga keltirmoqda.

Soʻngi yillarda ijtimoiy-siyosiy jihatdan madaniyatga keng eʼtibor qaratilmoqda. Bu esa axborot tahdidlari sharoitida jamiyat madaniy sohasining alohida ahamiyatini tushunish va his qilishni aks ettiradi. Migrantlarning ichki maʼnaviy-madaniy dunyoqarashi rivojlanishida madaniyat haqidagi ritorika davlat siyosatining muammoli sohasida madaniy merosni saqlab qolish va muhofaza qilish masalalarini konkretlashtiradi. Maʼnaviy-axloqiy qadriyatlar, oʻzbek jamiyatining tarixiy xotirasi, koʻp millatli va koʻp konfessiyali mamlakatning birligi hamda hamjihatligini taʼminlash, beqaror hamda dinamik oʻzgaruvchan sharoitlarda madaniy integratsiya va transformatsiya jarayonlari boʻyicha nazariy izlanishlar hamda empirik tadqiqotlar olib borishni kun tartibiga qoʻymoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Migratsiya jarayonlarida etnomadaniy munosabatlar integratsiyasi va etnotorentlikka oid ilmiy nazariyalar I.V. Suxanov, B.M. Bershteyn, E.S. Markaryan, E.A. Baller, N.M. Zakovich, V.D. Plaxov, Yu.V. Chernyavskaya, K.V. Chistkov, I. Ilina, J.Glenn, T.Gordon, N.M.Lebedeva, V.I.Dyatlov, J.A.Zayonchkovskayalarning qarashlarida ilgari surilgan boʻlib, mavzu doirasida muhim nazariy-metodologik tadqiqotlar olib borilgan [1]. Jumladan, E.S.Markaryanning ilmiy tadqiqot ishlarida madaniyat nazariyasi va funksiyasi hamda jamiyatdagi roli masalalari, kulturologiya va jamiyat nazariyasi, milliy hamda umumjahon madaniyatining konseptual asoslari, shu bilan birga madaniyatni jamiyat tizimi hamda inson faoliyati bilan bogʻliqlikda tahlil qilgan. E.A. Baller esa madaniyatni jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida tahlil qilgan boʻlib, u madaniyatni avloddan-avlodga oʻtuvchi qadriyatlar, bilimlar va tajribalar tizimi deb hisoblagan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ilmiy ishning tadqiqot metodologiyasi kompleks va fanlararo yondashuvga asoslanib, etnomadaniy migratsiya va etnotolerantlik oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik tahlil qilingan.

Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy tahlil usuli, sosiologik yondashuv doirasida mavjud empirik tadqiqotlar, statistik maʼlumotlar va ekspert xulosalar asosida tahlil qilingan. Shu bilan birga longitudinal tahlil usulidan avlodlararo qadriyatlar transformatsiyasi va integratsiya jarayonlarini baholashda keng foydalanilgan. Ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida migrantlar identikligi, moslashuvi va etnotolerantlik oʻrtasidagi munosabatlari tahlil qilingan. Qolaversa, Sistemali yondashuv esa etnomadaniy migratsiyani koʻp qatlamli ijtimoiy jarayon sifatida koʻrsatdi. Ushbu metodologik yondashuvlar tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligi va nazariy umumlashtirish imkoniyatlarini oshirishga xizmat qilgan.

Tahlil va natijalar.

Migratsiya jarayonlarini tarixiy jihatlariga eʼtibor qaratib tahlil qilinganda, bir hududda yashovchi turli etnomadaniy guruhlar oʻz vaqtida boshqa etnik komponentlarga nisbatan bagʻrikenglik bilan ajralib turadigan oʻziga xos madaniy tipni yaratganlar. Bunga, umumiy faoliyatga, oilaviy hayotga, moddiy va maʼnaviy madaniyatga olib keladigan bir xil tabiiy sharoitlarda uzoq muddatli birgalikda yashash sabab boʻladi. Ushbu oʻzaro taʼsir natijasida chegaraviy madaniy landshaftlar shakllanadi va faoliyat koʻrsatadi.

Ekspertlar fikriga koʻra, etniklik va migratsiya dinamikasini tushunishda longitudinal (boshlangʻich va keyingi maʼlumotlarni solishtirish) tahlilning ahamiyati katta.

Qadriyatlarning avloddan-avlodga o'tishi, guruhlar orasidagi farqni shakllantirishda longitudinal usuli muhim rol o'ynaydi, bu esa migrantlar integratsiyasi masalasida hal qiluvchi ahamiyatga ega [2]. Ya'ni, ayollar tug'ilish ko'rsatkichi va mehnat bozoridagi ishtiroki kabi omillar etnik guruhlarida aynan shu avlodlararo transformasion jarayonlar tufayli farq qilishi aniqlangan. Bu holat jamiyatga moslashish, siyosiy e'tiqodlar va sog'liq bilan bog'liq xatti-harakatlarni o'rganishda oila va avlodlararo ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Shu orqali etnotolerantlikni rivojlantirishga oid mexanizmlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Etnik xilma-xillikda yangi imkoniyat va o'zgaruvchanlik hamda etnik masalalar zamonaviy yondashuvni talab qiladi. Shuningdek, migrantlar integratsiyasining longitudinal tahlili muhimligi, ayniqsa, oila va avlodlararo ma'lumotlar orqali ijtimoiylashuv jarayonlari va sog'liq bilan bog'liq xatti-harakatlarning transformatsiyasini o'rganish kerakligi ta'kidlanadi [3]. Bu yondashuv etnomadaniy migratsiyaning etnotolerantlikni shakllantirishdagi transformasion salohiyatini ochib beradi, chunki u turli shaxsiy va guruhviy identiklikning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanishini ko'rsatib beradi.

Shu sababdan ikkinchi avlod migrantlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda oila, tug'ilish darajasi va ishtirok etish kabi omillarni chuqur anglash imkonini beradi. Bugungi kunda "identiklik" tushunchasi nafaqat etniklik bilan cheklanmasligi, balki u ijtimoiy va siyosiy o'lchovlarga ham ega ekanligini ta'kidlash mumkin. Shu bilan birga, etnotolerantlikni rivojlantirish uchun identiklikka ko'p qatlamli multifaktorial yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, reproduktivligi bilan bog'liq xatti-harakatlar bo'yicha mavjud ma'lumotlar yetarli emasligi ba'zan qarama-qarshi ma'lumotlar natijasida murakkab hodisalarni keltirib chiqaradi. Bu esa, aniqroq va tashqi kuzatish metodiga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, migrantlarga xizmat ko'rsatish tizimidagi madaniy kompetensiya masalasini chuqur tahlil qilish zaruriyatini vujudga keltiradi. Ular xizmat ko'rsatuvchi shaxslarning etnik yoki madaniy identifikatsiyasi to'g'risidagi mavjud taxminlarni tanqid qilib, bu boradagi e'tiborsizlik, madaniy kompetensiya rivojlantirishni to'xtatib qo'yishini ta'kidlaydi [4]. Ya'ni, A.Skoping tadqiqot doirasini belgilovchi tahlili madaniy kompetensiyani rag'batlantiruvchi tashkiliy muhitning zarurligi bilan bog'laydi.

Aynan shunday muhit samarasiz xizmat ko'rsatishni kamaytirish, stigma va kamsitish kabi tuzilmaviy to'siqlarni yo'qotishda muhim omil sanaladi. Bu esa guruhlararo ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun zarur hisoblanadi. Migrantlarga xizmat ko'rsatish muhitida madaniy kompetensiyani amalga oshirish masalasi tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqilganda, xizmat ko'rsatuvchi shaxslarning etnik yoki madaniy identikligi haqida deyarli hech qanday ochiqlik yoki muhokama mavjud emasligini ta'kidlashadi. Bu esa xizmat ko'rsatuvchilarning madaniy qadriyatlari muhim emas, degan noto'g'ri taxminni yuzaga keltiradi. Bunday yondashuv esa etnomadaniy xilma-xillikni chuqur tushunishga to'sqinlik qiladi.

Tahlillarga ko'ra, madaniy kompetensiya oddiy texnik ko'nikmalar majmui emas, balki bu yumshoq madaniy munosabatlar bilan shakllangan etnomadaniy paradigmal transformatsiya holatiga olib keladi. Ekspertlar tomonidan an'anaviy "chek-list" uslubidagi yondashuv o'rniga antropologik, ya'ni inson markazidagi yondashuvlarni taklif etishadi. Bunda migrantlar faqat yordamga muhtojligi bilan emas, balki faol ijtimoiy sub'yekt

sifatida ko‘riladi. Bu yondashuv etnomadaniy migratsiyaning universalligi va uning etnotolerantlikni rivojlantirishdagi rolini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, qabul qiluvchi jamiyat vakillarining migrantlarga nisbatan munosabatiga ta’sir qiluvchi madaniy masofaning qabul qilingan darajasi o‘rganiladi. Ularning fikricha, 2015 yilda Yevropaga bo‘lgan keng ko‘lamli migratsiya fonida amalga oshirilgan bo‘lib, jamiyatda mavjud umumiylik va farqlilik haqidagi tasavvurlar salbiy munosabatlarni kuchaytirishi aniqlangan [5].

Bu jarayonda etnomadaniy integratsiya ko‘pincha haddan tashqari soddalashtirilishi va stereotipik yondashuvlar migrasion jarayonlardagi integratsiya qiyinroq kechishini ko‘rsatadi. Bunday stereotiplar guruhlararo nizolarni kuchaytiradi, migrantlarning psixologik jihatdan moslashuvi va ijtimoiy-madaniy integratsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois madaniy tafovutlarga oid tushunchalarni puxta o‘rganish hamda etnotolerantlikni mustahkamlash zarur, deb hisoblanadi. Madaniyatlar to‘qnashganda qadriyatlar bo‘yicha madaniy masofa va migrantlarga nisbatan munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqligi oshib boradi. 2023-2024 yillarda xorijiy davlatlarda bir necha yil faoliyat yuritib, O‘zbekistonga qaytgan migrantlar o‘rtasida o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, 81,5 % 40-45 yoshdagi respondentlar boshqa xalqlarning madaniyati va urf-odatlarini o‘rganish ularni qiziqtirmasligini qayd etishdi [6]. Bu esa o‘z madaniyatiga ko‘proq urg‘u berish hamda madaniyat qat’iy o‘zgarmas sifatida talqin etilishi, boshqa madaniyatlarga nisbatan stereotiplar kuchayishi, noto‘g‘ri tasavvurlar paydo bo‘lishi va madaniyatlararo integratsiya aloqalarida tolerantlikni qabul qilish qiyinroq kechishiga olib keladi. Bunday tasavvurlar “zararsiz” emas, balki jiddiy salbiy oqibatlarga olib keluvchi xatarli omillar sifatida baholanadi. Umuman olganda, bunday holatlarda moslashuvchanlik, psixologik farovonlik, jamiyatlarga yumshoq madaniy integratsiyani sekinlashtiradi.

Bundan tashqari, integratsiya jarayonlarida madaniy masofa haqida noto‘g‘ri tasavvur migrantlar orasida psixologik holat yomonlashuvi va integratsiya jarayonining zaiflashuvi hamda mahalliy aholining qarshilik kayfiyati oshishiga olib keladi. Shu sababli u madaniyatlararo uyg‘unlikka ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shunday ekan, madaniyatning o‘zgaruvchan va moslashuvchan xususiyatini keng jamoatchilik ongiga targ‘ib qilish etnotolerantlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Madaniy yaqinlik va integratsiyaning madaniy masofaga ta’siri etnotolerantlikni shakllantirishda madaniy moslik va kommunikatsiya muhiti qanchalik muhimligini ko‘rsatib beradi.

Bu yerda “madaniy masofa” tushunchasini o‘lchashda dialektal farq indikatoridan foydalanish mumkin. Bu yondashuv Xitoydagi ko‘plab mintaqaviy farqlarni hisobga olgan holda, tilshunoslik va madaniyatni integratsiyalashgan ko‘rinishda o‘rganish imkonini beradi. Natijalarga ko‘ra, madaniy masofa oshgani sari migrantlarning joylashish istagi kamayadi, bu esa ularning ijtimoiy ildiz otish ehtimolini pasaytiradi. Bu holat nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki madaniy qabul va o‘zaro tushunishga asoslangan etnotolerantlik muhiti yetishmasligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, etnomadaniy migratsiya zamonaviy global jarayonlar tizimida nafaqat demografik harakatlar majmui sifatida, balki jamiyatlararo bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqot va etnotolerantlikni shakllantiruvchi yumshoq ijtimoiy madaniy kuch sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu jarayonning murakkabligi va ko‘p qatlamliligi xalqaro miqyosda amalga oshirilayotgan siyosiy, ilmiy va madaniy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Bu holat, o‘z navbatida, etnomadaniy migratsiyani nafaqat

iqtisodiy yoki mehnat bozoriga oid masala sifatida, balki etnik identiklik, tenglik va madaniy xilma-xillik bilan bog'liq ijtimoiy konstruksiya sifatida ko'rib chiqishga undaydi.

Bu umumsosialogik qonuniyat bo'lib, bugungi ijtimoiy ongga ta'siri orqali etnotolerantlikni shakllantirishdagi qarama-qarshi dinamikalarni aniqlash mumkin, bir tomondan, cheklovlar va chetlatish, boshqa tomondan, demokratik bag'rikenglik va madaniy ko'ngillilik. Jamiyatlarda mavjud stereotiplar va xavotirlar fonida migratsiya ijobiy yoki salbiy qabul qilinadi.

Ekspertlarning so'nggi o'n yillikdagi tahlillariga ko'ra, AQSH janubi-g'arbiy hududlarida migratsiya xavfsizlik masalasi sifatida ko'rib, unga oid qarashlarda irqiylashuv kuchayib bormoqda [7].

Bu jihat aynan etnomadaniy migratsiya orqali shakllanadigan ijtimoiy o'zgarishlar, qadriyatlar transformatsiyasi va tolerantlikni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Migratsiya jarayonlarida yangi metodologiyalar samaradorligi va qarorlar bilan ilmiy tahlillar o'rtasidagi bog'liqligi etnomadaniy migratsiyani tahlil qilishda asosiy indikatorlar sifatida qaraladi.

Masalan, quyidagi savollar orqali interaktiv yondashuvni shakllantirish mumkin:

- Etnomadaniy migratsiya orqali shakllangan madaniy muloqotlar jamiyatda qanday qabul qilinadi?
- Qaysi omillar migrant va qabul qiluvchi jamiyat o'rtasida o'zaro tushunishni shakllantiradi?
- Ilmiy tadqiqotlar va chiqariladigan qarorlar o'rtasida qanchalik muvofiqlik mavjud?
- Etnik va madaniy xilma-xillikni anglash darajasi jamiyatda etnotolerantlikka qanday ta'sir ko'rsatadi?

Bu savollar orqali etnomadaniy migratsiyani jamiyatning o'zgaruvchan, murakkab va ko'p qatlamli dinamikasi sifatida tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Bugungi kunda madaniy tafovutlar, irqiylashuv, ijtimoiy integratsiya va bag'rikenglik kabi global muammolarni lokal kontekstda tahlil qilish zamonaviy jamiyatlarning paradigmalar parametrlarini vujudga keltirdi.

Etnomadaniy migratsiya global miqyosda mamlakatlar bo'yicha sezilarli darajada oshganligi alohida qayd etilmoqda [8]. 2014-2023 yillarda 49 mamlakatdan ekspertlar ishtirok etgan bo'lib, bu global vakillikni oshirish yo'lida muhim qadam hisoblanadi. Bu holat etnomadaniy migratsiyani faqat G'arb emas, balki global janub va chekka mintaqalar nuqtai nazaridan ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Bunday yondashuv etnotolerantlikni global fenomen sifatida tahlil qilishga zamin yaratadi.

Etnomadaniy migratsiya zamonaviy ijtimoiy, siyosiy va madaniy muammolarni yechishda transformasion kuchga ega. Tarixiy cheklovlar va diskriminatsiyadan boshlab, bugungi ijtimoiy ong va siyosiy pozitsiyalarga qadar migratsiya madaniy ko'rinishlar, qadriyat va identikliklarni tubdan o'zgartirmoqda.

Etnotolerantlik esa bu jarayonning barqaror va ijobiy yo'nalishda rivojlanishini ta'minlaydigan asosiy indikator sifatida ko'riladi. Ilmiy tadqiqotlar, ayniqsa, fanlararo va madaniyatlararo yondashuvlar bu yo'lida yetakchi rol o'ynaydi. Shu sababli, etnomadaniy migratsiyani kengroq tushunish mavjud jarayonga kompleks-tizimli yondashish va kelajak avlodlar uchun yanada adolatli, bag'rikeng global jamiyatni qurish yo'lida muhim qadam bo'la oladi.

Shu boisdan etnomadaniy migratsiya kontekstida mobillikning etnotolerantlik rivojlanish evolyusiyasiga oid muhim nazariy xulosalarni beradi.

Birinchidan, madaniy masofa va integratsiya o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni empirik asosda tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, individual demografik omillar asosida tolerantlikni shakllantirish jarayoni ijobiy yo'nalishda rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Uchinchidan, madaniy to'siqlarni kamaytirish uchun jamiyatda madaniy ishonch, kreativlik va etnomadaniy integratsiya zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga, etnotolerantlikni shakllantirishda yosh avlodning ta'lim mobillik integratsiyasi, migratsiya oqimlariga ta'sir etuvchi madaniy va geografik omillar aynan etnomadaniy migratsiya va etnotolerantlikni shakllantirish borasida muhim nazariy asos bo'ladi [9].

Etnomadaniy jihatdan yaqin bo'lgan migrant guruhlarini ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy jihatdan "etnotolerantlik" tushunchasi bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi. Ya'ni, etnik yoki madaniy jihatdan "yaqin" deb topilgan guruhlar ko'proq qonuniy asosda bo'lib, ularga nisbatan inklyuziv yondashuv kuchliroq va madaniy integratsiya imkoniyatlari esa kengroq bo'ladi.

Statistik-sosiologik modellar migratsiya oqimlarini prognozlashda faqat iqtisodiy omillarga emas, balki madaniy masofani ham muhim determinant sifatida ko'rib chiqadi. Aynan shu jihat etnomadaniy migratsiyaning ijtimoiy-psixologik o'lchamini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Misol uchun, tilda o'xshashlik, diniy yaqinlik, tarixiy bog'liqlik kabi "madaniy ko'priklar" migrantlarning qabul qilinadigan jamiyatda qanday qarshilanishini belgilaydi [10].

Bu yondashuv yaqinlik orqali shakllanadigan etnotolerantlik ko'plab zamonaviy jamiyatlarda kuzatilayotgan "*selektiv bag'rikenglik*" fenomenini tushuntirishga xizmat qiladi. Ya'ni, davlatlar va jamoalar barcha etnik guruhlariga nisbatan emas, balki o'z madaniy me'yorlariga yaqin deb bilgan guruhlariga ko'proq ochiqlik ko'rsatadi. Bu holat nafaqat migrasion siyosatni, balki etnotolerantlikning chegaralarini ham belgilab beradi.

Etnomadaniy migratsiya va etnotolerantlikni shakllantirishda madaniy va geografik omillarining qanday real siyosiy va ijtimoiy oqibatlarga olib kelishini ham tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, ayniqsa, migratsiya siyosatida bag'rikenglikni baholashda selektiv yondashuvlarga qarshi ogohlantiruvchi ilmiy asos bo'la oladi.

Bibliometrik tahlillarga ko'ra, migratsiya va shaxsiy identiklik o'rtasidagi murakkab o'zgarishlar, ammo muhim o'zaro bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan [11]. Migrantlarning moslashish jarayonida etnik identiklik va madaniy muhitdagi o'zgarishlarning migrantlar identikligini qanday qayta shakllantirishi yoki tanazzulga yuz tutishiga olib kelishi kuzatiladi. Bu holat etnotolerantlik darajasi va mavjud madaniy muhitga bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Tahlillarga ko'ra, ilmiy-nazariy jihatdan etnomadaniy migratsiya, migrantning "men" konsepsiyasini nafaqat geografik, balki psixologik jihatdan ham tahlil qilish mumkin. Ya'ni, shaxs o'zini yangi madaniyatda qanday tutishi, qanday moslashishi yoki chetlatilganligini his qilishi uning ichki identikligini vujudga keltirishi yoki zaiflashtirishga olib keladi.

Qabul qiluvchi jamiyatda etnotolerantlik darajasi past bo'lsa, migrantlar o'zini "begona", "chetga surilgan" yoki ijtimoiy jihatdan o'zini namoyon qilish imkoni bo'lmaydi.

Bu esa ularning o'zini anglashi va ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishiga to'sqinlik qiladi.

Aksincha, tolerant, bag'rikeng va inklyuziv muhit migrantning identikligini ijobiy yo'nalishda tiklash imkonini beradi. Globallashuv natijasida bunday ijtimoiy kontekstlar yangi madaniy integratsiya modellarini shakllantiradi, bu modellarda migrantlarning jamiyatga moslashuvi bosqichma-bosqich amalga oshadi. Etnik identiklik o'z ijobiy qiyofasida saqlanib qoladi. Bu holat "shaxs identikligi" tushunchasiga olib keladi, shaxs nafaqat yangi madaniyatga moslashadi, balki avvalgi etnik xususiyatlarini ham saqlab qolishi mumkin.

O'zbekistonda etnomadaniy integratsiya jarayonlari madaniyatlararo ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash va etnotolerant muhitda faoliyat yurituvchi mahalliy tashkilotlar, diniy hamjamiyatlar, ta'lim muassasalari va fuqarolik jamiyati institutlari migrantlarga psixologik va ijtimoiy jihatdan tayanch bo'lib qo'llab-quvvatlamogda. Bu yondashuv etnomadaniy migratsiyaning transformasion rolini oshishiga xizmat qiladi. Migratsiya faqat fizikaviy va iqtisodiy harakat emas, balki ichki ruhiy va shaxs identikligini transformatsiya holatiga keltiradigan jarayondir. Shu bilan birga, etnotolerantlik shakllanishi jamiyatga nafaqat yangi odam, balki yangi ijtimoiy ong va jarayonlardagi o'zgarishlarni ham qabul qilishga tayyor bo'lish kerakligini ko'rsatadi.

Migrantlarning identiklik muammolari va madaniy moslashuv tajribalari orqali jamiyatdagi tolerantlik darajasi o'lchanadi. Bunday tahlil etnomadaniy migratsiyani faqat tashqi oqim sifatida, balki shaxsiy va ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy omili sifatida ham ko'rish zarurligini asoslaydi.

Etnomadaniy migratsiya ijtimoiy moslashuv jarayoni bo'libgina qolmay, madaniy yangilanish va ko'p qatlamli ijtimoiy rekonstruksiya jarayoni ekanligini ko'rsatadi.

Tahlillardan kelib chiqqan holda uchta asosiy mexanizm ajratiladi:

1. Yumshoq madaniy kuch migrantlarning o'z e'tiqod, qadriyat va dunyoqarashlarini faollik bilan tashviq qilishi orqali turli ijtimoiy guruhlar madaniyatiga ta'sir qiladi.

2. Institusional harakat diniy, fuqarolik yoki madaniy uyushmalar orqali migrantlar o'z jamiyatlarini mustahkamlab, yangi ijtimoiy resurs orqali sub'yektiv farovonlikni oshiradi.

3. Innovasion ijtimoiy xizmatlar migrantlar bilan muloqotda bo'lgan mahalliy aholining madaniy paramagnetizm qabulchanligi va xulq atvoridagi o'zgarishlar.

Bu institusional mexanizmlar orqali migrantlarning etnomadaniy integratsiyalashuvi nafaqat o'zlarini yangi jamiyatga moslashtiradi, balki turli jamiyatlarda sosio-madaniy yumshoq madaniy identiklik namoyon bo'lishiga zamin yaratadi. Bu holat "etnotolerantlik" tushunchasiga yangicha yondashuv hamda madaniy munosabatlar integratsiyasini rivojlantirishga olib keladi.

Shuningdek, etnomadaniy integratsiya jarayonlarida migrantlar orasida mafkuraviy plyuralizm ko'rsatkich chastotasi hamjamiyatlarda ijtimoiy o'zgarishlarga shaffofligi madaniy integratsiya muhitiga olib keladi. Aks holda, etnik gettolar, ijtimoiy chetlanish va madaniy izolyasiya xavfi oshadi.

Xulosa.

Xulosa qilganda, etnomadaniy migratsiya orqali yanada inklyuziv va bag'rikeng jamiyat barpo etish imkoniyatlarining oshishi nafaqat son jihatidan o'sib bormogda, balki o'zining shakl, mazmun va oqibatlar bilan ham o'zgarib bormogda. Ilgarigi bosqichlarda

migratsiya asosan iqtisodiy omillar yoki siyosiy majburiyatlar bilan izohlangan bo'lsa, bugungi kunda bu jarayon madaniy, identiklik, iqlim, texnologik, hatto, axborot oqimlari bilan chambarchas bog'liq holga kelmoqda. Migrantlar endi nafaqat mehnat bozori yoki xavfsizlik izlab joyini o'zgartiradi, balki o'z madaniy qadriyatlarini, tilini, dinini va ijtimoiy odoblarini ham yangi hududlarga olib kiradi.

Bu esa qabul qiluvchi jamiyatlarda etnomadaniy integratsiyani kuchaytiradi, ayni paytda, ijtimoiy hamjihatlik, moslashuv va etnotolerantlik bo'yicha yangi da'vatlarni yuzaga keltiradi. Shunday qilib, etnomadaniy migratsiyaning ijtimoiy hayotda transformasion kuchga aylanishi va fuqarolik identikliklarini o'zgartirishi tarixiy stereotiplardan voz kechish va yangi, inklyuziv ijtimoiy me'yorlarni shakllantirishga olib keladi. Ya'ni, etnomadaniy migratsiyaning universallashtirish va dinamik xususiyatlari oxir-oqibatda jamiyatlarni ko'proq etnotolerant bo'lishga undaydi. Bu esa global tinchlik, ijtimoiy barqarorlik va madaniy kapital yaratish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Migrantlarning transformasion salohiyatini anglash va undan foydalana olish etnotolerant va innovasion jamiyat qurishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Umuman olganda, etnomadaniy migratsiyani chuqurroq anglash tolerantlikni rivojlantirishga olib keluvchi mexanizmlarni aniqlash yo'lida muhim manba hisoblanadi. Bu jarayonda muntazam tadqiqotlar olib borish zarurati hamda madaniy kompetensiyani shakllantirish, xalqaro huquq normalari, migratsiya hududlarining geosiyosiy, iqtisodiy, tarixiy va madaniy xususiyatlari, mintaqalardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hamda ekologik vaziyat, etnik-madaniy muvofiqligi, migrantlarning etnopsixologiyasini va turli madaniyat vakillari o'rtasidagi katta masofadagi tafovutlarni tahlil qilish hamda prognozlashtirishda yagona sosiologik model yaratishni taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гленн. Дж., Гордон Т. Глобализация и сценарии. – 2025. // Государственная служба за рубежом. Глобализация: проблемы и перспективы. М.2002. №1. Дятлов В.И. Трудовые миграции и процесс формирования диаспор в современной России / Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты под ред. Ж.А. Зайончковской. М., 2003., А.В. Глобализация и глобальные проблемы человечества (методологический аспект). - М.; 2003.

2. Platt, L., Nandi, A. Ethnic diversity in the UK: The role of intergenerational transmission. *Ethnic and Racial Studies*, 2020, Vol. 43(13), pp. 2345–2363.

3. Article Menu and Eugena Kwon Rethinking Longitudinal Research on Canadian Immigrant Health: Methodological Insights, Emerging Challenges, and Future Considerations. // *Social Sciences*. Academic Editor: Carlos Teixeira.// Received: 29 March 2025. – p. – 18-20.

4. Lau, J., Rodgers, G. Cultural competence in refugee service provision: A scoping review. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 2021, Vol. 23(4), pp. 678–691.

5. Albada, A., Hansen, N., Otten, S. Perceived cultural distance and attitudes towards migrants: An experimental study. *European Journal of Social Psychology*, 2022, Vol. 52(2), pp. 210–225.

6. Муаллиф томонидан 2023-2024 йиллар мобайнида бир неса йил хорижий мамлакатларда бўлиб қайтган мигрант респондентлар ўртасида ўтказилган социологик тадқиқот натижаларига таянилади.

7. Kraly EP, Menjivar C, Reed HE. International Migration Review at 60: Evolving and Emerging Models of International Migration Research. Int Migr. 2024 Dec;58(4):1619-1644. doi: 10.1177/01979183241274751. Epub 2024 Sep 24. PMID: 40065759; PMCID: PMC11893100.

8. Bazzi, S., & Fiszbein, M. (2025). When Do Migrants Shape Culture? (No. w34001). National Bureau of Economic Research.

9. Qin, D. (2021). The influence of cultural distance on settlement intention of floating population in China. China Economic Review, 69, 101672. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2021.101672>.

10. Evan, T., Fišerová, E., & Elgnerová, A. (2025). The Influence of Culture on Migration Patterns. arXiv preprint arXiv:2504.08443.

11. Barua, H., & Maheshwari, N. (2025). The Interplay between Migration and Self-Identity: A Structured Review Using TCCM. Frontiers in Psychology, 16, 1563508.

O'ZBEKISTONDA FUTBOL SPORT TURINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJI.

Ilmiy rahbar: Mansurov Ulug'bek Umarovich

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlari kafedrasi dotsenti

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ulugbek.mansurov.80@inbox.ru

Eraliyev Nodirbek Muhammadjon o'g'li

University of Business and Science

Tarix yo'nalishi magistranti

nodirbekeraliyev07@gmail.com

Annotatsiya: O'zbekistonda futbolning tarixi Sovet davriga qaytib boradi, bu vaqtda futbol ilk bor ommalashgan va taniqli bo'lgan. Shu davrlardan boshlab, futbol O'zbekistonda eng sevimli va keng tarqalgan sport turlaridan biriga aylandi. Mustaqillikdan keyin, futbol mamlakatda yanada rivojlandi, ko'plab mahalliy futbol akademiyalari va klublar tashkil etildi. O'zbekiston futbol federatsiyasi ham bu sport turini yanada ommalashtirish va rivojlantirish maqsadida faoliyat yuritmoqda. Ushbu ilmiy maqolada O'zbek futbolining tarixi rivojlanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Futbol, Angliya, tezlikk, penalti, sport, darvoza, maydon, chaqqonlik, Farg'ona.

THE EMERGENCY AND DEVELOPMENT OF FOOTBALL IN UZBEKISTAN.

Annotation: The history of football in Uzbekistan dates back to the Soviet era, when football first became popular and well-known. Since then, football has become one of the most beloved and widespread sports in Uzbekistan. After independence, football has developed further in the country, many local football academies and clubs have been established. The Football Federation of Uzbekistan is also working to further popularize and develop this sport. This scientific article discusses the historical development of Uzbek football.

Keywords: Football, England, speed, penalty, sport, goal, field, agility, Fergana.

ЭПОХА И РАЗВИТИЕ ФУТБОЛА В УЗБЕКИСТАНЕ.

Аннотация: История футбола в Узбекистане восходит к советской эпохе, когда футбол впервые стал популярным и известным. С тех пор футбол стал одним из самых любимых и распространенных видов спорта в Узбекистане. После обретения независимости футбол получил дальнейшее развитие в стране, было создано множество местных футбольных академий и клубов. Футбольная федерация Узбекистана также работает над дальнейшей популяризацией и развитием этого вида спорта. В данной научной статье рассматривается историческое развитие узбекского футбола.

Ключевые слова: Футбол, Англия, скорость, пенальти, спорт, гол, поле, ловкость, Фергана.

Kirish.

Futbol - haqiqiy atletik o'yindir. U tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va sakrovchanlik kabi xususiyatlarning rivojlanishiga yordam beradi. O'yin davomida futbolchi o'ta yuqori yuklamadagi ishni bajaradi va bu narsa, o'z navbatida, insonning ftmksional imkoniyatlari darajasini oshiradi, aqliy-irodaviy sifatlarni tarbiyalaydi.

O'zbekistonda futbol jismoniy tarbiya vositasi sifatida tarqalgan. Futbol bilan maktab, kollej, institut, ishlab chiqarish tashkilotlari va armiyada shug'ullanishadi.

O'yin jamoaviy kurashning murakkab vaziyatida o'tadi. Bunda har bir jamoa eng yaxshi natijaga erishish uchun barcha bilim va imkoniyatlarini ishga soladi. O'yin negizida o'yinchilari yagona g'alaba maqsadida birlashgan ikki jamoaning kurashi yotadi. Futbol o'yini davomida har bir o'yinchi o'zining shaxsiy fazilat (sifat)larini ko'rsatish imkoniyatiga ega, lekin shu bilan bir qatorda o'yin har bir futbolchining shaxsiy intilishlarining umumiy maqsadga bo'ysunishini talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Futbol, albatta, dunyodagi eng sevimli va qiziqarli sport turlaridan biridir. U har bir burchakda millionlab odamlarni birlashtiradi va barcha yoshdagi muxlislar uchun ishtiyoq va hayajonni yaratadi. Futbol, shubhasiz, eng qadimiy sport turlaridan biri bo'lib, tarix davomida boy va qiziqarli rivojlanishni boshidan kechirgan. Uning kelib chiqishi qadimgi davrlarga, ming yillar davom etgan qadimgi o'yinlarga va o'yin-kulgilarga borib taqaladi. Ushbu o'yin uzoq va qiziqarli evolyutsiya jarayonini boshdan kechirdi, bu esa bugungi kunda biz biladigan zamonaviy qoidalar va tuzilishga olib keldi.

Futbol eng qadimiy o'yinlardan biridir. Inglizlarning e'tirof etishlaricha, oyoq bilan to'p o'ynash Britan orollarida IX asrdayoq juda mashhur bo'lgan. 1863-yil 26 oktabrda Londonda Angliya futbol uyushmasining tashkil etilishi paytida bu o'yinning 13 moddadan iborat bo'lgan ilk rasmiy qoidalari tasdiqlangan. Keyinchalik bu qoidalar boshqa barcha milliy uyushmalar uchun futbol o'yinining asosi bo'lib qoldi. Futbol o'yinining ilk qoidalarida belgilanishicha, maydon uzunligi 200 yard (183 metr) dan, kengligi 100 yard (91 metr) dan oshiq bo'lmasligi kerak. Darvozalar ikki ustundan iborat bo'lib, ular orasida to'sin bo'lmagan va ustunlar orasidagi masofa 8 yard (7,32 m) bo'lgan. 1866-yilda balandlikni cheklash uchun ustunlar orasiga arqon tortib qo'yilgan. Yana 10 yil o'tib, bu arqonni yog'och to'singa almashtirishgan. Darvozabonning qo'l bilan o'ynashga haqqi yo'q edi. 1871-yilda o'ng qo'l bilan o'ynashga ruxsat berilgan, u ham bo'lsa faqat darvoza maydoni ichida. Darvozabonning jarima maydoni ichida ham qo'l bilan o'ynash huquqini qo'lga kiritishi uchun 30 yildan ko'proq vaqt kerak bo'ldi (1902). Uzoq vaqt mobaynida na

jarima to'pi, na 11 metrlik zarba bo'lgan. Qoidabuzarlik uchun erkin zarbalar bilan chegaralanib qolinaverardi. Nihoyat, 1891-yil eng qat'iy jazolardanbiri 11 metrlik zarba kiritildi, uni inglizcha so'z bilan "penalti" deb ataydilar.

O'zbekistonda zamonaviy futbol o'tgan asrning boshlarida paydo bo'ldi va tezda mashhur o'yinga aylandi. Uning rivojlanish joylari Farg'ona, Toshkent, Andijon, Qo'qon va Samarqand edi.

Natiya va nazariya.

O'zbekiston futboli – mamlakatdagi qandaydir ko'ngil ochar soha emas. Istaymizmi yo'qmi bugungi futbol mamlakatning yuzi, millatning oriyati, vatanparvarlik va tarbiyaasiga bog'liqdir. Moziyga naxar tashlasak O'zbek futbolining ham bir asrdan ko'proq tarixi borligini ko'rishimiz mumkin. XX asrning dastlabki yillarida Turkiston diyorida milliy futbol sport turning dastlabki shakllari paydo bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Uning markazi Qo'qon shaxri edi. Bunda ko'rinib turadiki Qo'qon yurtimizda futbol tamal toshi qo'yilgan shaxar bo'lgan. 1912-yilda Qo'qonning Vaxm-chorsu mahallasi yoshlari o'rtasida qiziqarli xabarlar tarqaldi: «Mahalladan nariroqdagi harbiy garnizon hududidagi yalanglikda rus askarlari bo'sh vaqtlarida «futbol» deb nomlanuvchi bir o'yin bilan shug'ullanar emishlar. Kimda-kim koptokni zo'r tepib, uni raqib jamoa darvozasiga kiritib olsa, o'sha yutgan deb hisoblanar emish». Shuning uchun ham yuqorida keltirilgan ta'riflar Qo'qon shahri haqidagi ta'riflar qatoriga «Qo'qon - futbol shahri» degan ta'rifni ham qo'shsak bo'ladi.

O'tgan asr boshlarida yurtimiz jamoatiga kirib kelgan futbol o'yinini birinchi bor to'g'ri yo'lga qo'ygan ajoyibotlarimiz ham biz tuygan Hissiyatlarni ko'ngillari bilan bog'liq bo'lsa-da?! Uning o'ziga xos zavqi kimlarni o'ziga tortmagan deysiz! Axir futbol o'yini kurrai zaminimizda kimlarni maftun qilmagan?!

Harakatga chanqoq yoshlarda ushbu zavqli va qiziqarli o'yin bilan shug'ullanish istagi kunu tun oshib bordi. Sayhon yer topish, darvozalar o'rnini belgilovchi ustunlar o'rnatish kabi muammolarni hal qilish un chalik qiyin ish emasdi. Eng katta muammo to'p topish bilan bog'liq bo'lib, u vaqtlar savdo do'konlarida to'p sotilmas edi. Bu esa katta g'ayrat ila yeng shimargan holda ishga kirishib, avvaliga ichiga latta-putta to'l-dirilgan to'plar «ixtiro» qilindi. Lekin bunday qo'lbola to'plar birinchidan, uncha-lik chidamli va pishiq bo'lmasdi, ikkinchi-dan, unda sakrovchanlik xususiyati yetishmas-di.

Keksa yoshdagi kishilarning aytishiga qaraganda, u yoki bu ehtiyoj kishilarni zo'r kashfiyotlarga chorlar ekan, tezda bu kam-chilik ham bartaraf etildi ikkita eski do'ppi orasiga puflab shishirilgan rezina kamera joylashtirilib, koptokning yangi turi «o'ylab» topildi. Lekin u ham ayrim kamchiliklardan xoli emasdi. Garchand sak-rovchanlik ortig'i bilan bo'lsa-da, bu to'plar nihoyatda yengil bo'lib, arzimagan zarbaga ham uchib ketardi. Buning ustiga u bir marta yomg'ir ostida qolib ketgudek bo'lsa, butunlay yaroqsiz holga tushib qolardi.

«Pul bo'lsa, changalda sho'rva» deganlari dek, mahalliy yoshlar asta-sekinlik bilan sarmoya jamg'arib, o'sha rus askarlaridan haqiqiy va pishiq to'plar sotib ola bosh ladilar. Shunday qilib, 1912 yil Qo'qon shahrida o'zbek yigitlaridan tashkil topgan dastlabki jamoalar paydo bo'ldi.

1912-yil iyun Skobelov (hozirgi Farg'ona) shahrida "Solovyov va Kompaniya" zavodi qoshida "Skobelov futbol to'garagi"ga asos solindi. O'sha yil avgustida esa "Skobelovlik futbolchilar jamiyati" tashkil etildi. Shu tariqa asta-skin futbol yoyila boshladi. 1913-yilda

Toshkentda tuzilgan Toshkent sport ishqibozlari jamiyati futbolning oyoqqa turish jarayonida muhim omil bo'ldi. Uning mamlakat tarixidagi eng kata yutug'i ular o'z harakatlari bilan O'zbekiston tarixida ilk futbol maydoni qurishga muvaffaq bo'lishgan.

Samarqand viloyatiga ham futbol sport turi 1913-yilda kirib brogan. O'sha davrda Samarqandda 3 ta jamoa tuzilgan.

Vodiyning boshqa bir jamoasi Namanganda esa 1920-yilga kelib futbol jamoalari faoliyat ko'rsata boshlagan.

Ushbu davrning o'ziga xos yangiligi bo'la olgan futbol sport turi Buxoro, Jizzax, Kogon kabi shaharlarga yetib borib u yerda ham kebg miqyosda tarqaldi. Oradan ko'p o'tmay qiziqish butun Turkiston o'lkasi bo'ylab «ishga tushdi».

Futbolning bir guruh o'ta qiziquvchan, fidoyi ishqibozlarning yelib yugurishlari va sa'y-harakatlari natijasi o'laroq yangi tuzilayotgan jamoalar o'rtasida qiziqarli, shiddatli hamda bellashuvchan o'yinlar o'tkazish g'oyasi ilgari surildi.

Natijada esa 1912-yilda Skobelev (hozirgi Farg'ona) shahri va Andijon jamoalari kuch sinashib, unda farg'onalik futbolchilar 3:1 hisobida g'alaba qozonishgan.

1992-yil mustaqil O'zbekiston Respublikasining ilk chempionati yili edi. Mamlakatimiz futboli tarixida yangi sahifa ochildi. Bu chempionatning oliy ligasida 17 ta, birinchi ligasida 18 ta, ikkinchi ligasida esa 42 ta jamoa ishtirok etdi.

O'zbekiston chempioni unvoni uchun kechgan shiddatli kurashda «Paxtakor»ga asosan Farg'ona vodiysi-ning «Neftchi», shuningdek, «So'g'diyona» (Jizzax) va «Nuraf-shon» (Buxoro) jamoalari kuchli qarshilik ko'rsatdilar.

1994-yil 7-iyunda O'zbekiston Futbol federatsiyasi «FIFA»ga, shu yilning dekabr oyida esa Osiyo Futbol konfederatsiyasiga a'zo bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 18-martdagi «O'zbekiston Respublikasida futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi far-monining mamlakatimizda futbolni rivojlantirishdagi ahamiyati juda kattadir.

1994-yilda ilk bor yosh mustaqil respublika elchilari Yaponiyada o'tkazilayotgan XII Osiyo o'yinlarida – Osiyo mintaqasidagi yirik sport forumida tanishtirildilar.

Oltin medal sovrindorlari nomi uchun kurashda o'zbek futbolchilari Saudiya Arabistoni (4:1), Malayziya (5:0), Gonkong (1:0) va Tailand (5:4) terma jamoalari ustidan g'alaba qozondilar. Chorak finalda Turkmaniston terma jamoasini 3:0 hisobida, yarim finaldagi shiddatli va o'ta murakkab o'yinda Janubiy Koreyaning kuchli jamoasini 1:0 hisobida mag'lub etdilar. Va, nihoyat, finalda Xitoy terma jamoasini 4:2 hisobi bilan yengdilar. Bu jamoa murab-biylari dotsent R.Akramov va sport ustasi B.Abduraimovlar edi. Asosiy tarkibning 7 nafar o'yinchisi O'zDJTI talabalari bo'lganini aytib o'tish joizdir.

Shu yilning o'zida Osiyo chempionlari Kubogida ilk bor qatnashgan Farg'onaning «Neftchi» klubi futbolchilari uchinchi sovrinli o'rinni egalladilar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 17-yanvardagi «O'zbekistonda futbolni rivojlan-tirish tamoyillari va tashkillashtirish asoslarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni O'zbekistonda futbolning keyingi rivoji uchun katta ahamiyat kasb etdi. Bu farmonda kelgusi futbolni klublar asosida rivojlantirish va 1996-1997-yillarda viloyat markazlarida futbol bo'yicha o'smirlar maktab-internatlari ochilishi ko'rsatilgan edi.

So'ngi 10 yillikda o'zbek futboli nafaqat Osiyo balki jahonda ham o'z orniga ega bo'lmoqda turli yosh doirasida O'zbekiston terma jamoasi a'zolari Osiyo chempioni bo'ldi.

Shuningdek 2024-yil o'z tarixida ilk marta Olimpiada yo'llanmasini qo'lga kiritdi. Eng quvonarlisi 2025-yil esa O'zbekiston 34 yillik orzuni amalga oshirib ilk marta Futbol bo'yicha Jahon chempionatiga yo'l oldi. Buo'zgarishlar o'zicha bo'lib qolgani yo'q, davlatimiz rahbarining futbol sportiga e'tibori albatta natija berdi. Bu e'tiborni butun jahon ham e'tiborga oldi birgina misol FIFA prezidenti Janni Infantina ham so'ngi 2-3yilda yurtimizga tashrifi ko'paydi. Bularning barchasi bugunga kelib o'z aksini topdi.

Xulosa.

Yoshlar futboliga e'tibor qaratish, O'zbekiston futbolining kelajagini belgilaydi. Yosh futbolchilarni tarbiyalashga qaratilgan dasturlar va loyihalar, ularning professional saviyasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu borada, O'zbekiston futbol federatsiyasi va klublari turli yosh toifalarida musobaqalar tashkil etish orqali yosh iste'dodlarni aniqlash va rivojlantirishga harakat qilmoqdalar.

Yuqorida aytganimdek O'zbekiston futbol jamoalari va milliy terma jamoa so'nggi yillarda xalqaro maydonda faol ishtirok etib kelmoqda. Milliy terma jamoa Osiyo chempionatlarida va jahon chempionatining saralash bosqichida qatnashib, yaxshi natijalarni qo'lga kiritmoqda. Bunday ishtiroklar, mamlakat futbolining xalqaro maydondagi imidjini oshirishga va futbolchilarning tajribasini boyitishga xizmat qiladi.

O'zbekiston futbolining kelajagi yorqin ko'rinmoqda. Milliy federatsiya va boshqa tashkilotlar, futbolni yanada rivojlantirish uchun yangi loyihalarni amalga oshirmoqda. Bu loyihalar orasida futbol akademiyalarini modernizatsiya qilish, yoshlar futbolini rivojlantirish va milliy chempionatni yanada qiziqarli va raqobatbardosh qilish kabi vazifalar mavjud.

O'zbekiston futbolining rivojlanishi, shubhasiz, mahalliy futbolchilarning xalqaro tajribalarini oshirish, yosh iste'dodlarni kashf etish va ularni jahon darajasidagi futbolchilarga aylantirishga qaratilgan strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Imomxo'jayev A. Futbol – quvonchim, dardim, faxrim: Monografiya. - Toshkent: Sharq, 1996. – 205 b.
2. Nurimov Z. R., Iseyev Sh. T. Qurbonov O. A., Davletmuratov S. R., Futbol nazariyasi va uslubiyati Toshkent – 2015
3. Mirzamahmudov Sh.S. Futbol o'yini texnikasi va taktikasi. –Toshkent. Fan nashriyoti, 2006.
4. Нуримов Р.И. Футбол. – Тошкент. 2005.
5. Akramov R.A Futbol. Darslik Toshkent. 2005
6. Nurimov R.I. Yosh futbolchilarni texnik va taktik tayyorlash. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2005.

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ ЖЕНЩИН НА СТРАНИЦАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Nasretdinova Dilfuza Muxammadinovna

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti

tarix fanlari nomzodi

nasretdinova.dilfuza@mail.ru

Аннотация: В данной статье речь идет о зарождение национальной печати в Туркестане и гендерный вопрос и просвещение женщин. В джадидской прессе открыто критиковали бесправие и низкий социальный статус женщины в обществе, оценивая данное положение как основную преграду развития нации. На страницах газет корреспондентками-татарками были опубликованы статьи, открыто критиковавшие социальное положение женщин края и обсуждавшие мнения и предложения о путях решения вопроса их равноправия, повышения политической активности и просвещения.

Ключевые слова: “О свободе слова и совести”, национальный печат, газеты и журналы, гендерный вопрос, просвещение женщин, равноправия женщин, повышения политической активности

COVERAGE OF WOMEN'S EDUCATION IN THE PAGES OF THE NATIONAL PERIODICAL PRESS

Annotation: This article examines the emergence of the national press in Turkestan, with a particular focus on the gender issue and the education of women. Jadid periodicals openly criticized the lack of rights and the low social status of women in society, viewing this situation as one of the main obstacles to national development. On the pages of newspapers, articles written by Tatar female correspondents were published, openly criticizing the social position of women in the region and discussing opinions and proposals on ways to address the issue of gender equality, increase women's political participation, and promote women's education.

Keywords: “On Freedom of Speech and Conscience,” national press, newspapers and journals, gender issues, women's education, gender equality, increasing political participation.

ХОТИН-ҚИЗЛАР МАОРИФИ МАСАЛАСИНИНГ МИЛЛИЙ МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ

Аннотация: Ушбу мақолада Турккистон ўлкасида миллий матбуот шаклланиш жараёнлари ва матбуот саҳифаларида хотин-қизлар маорифи ва уларнинг ижтимоий тенгсизликлари масаласи ҳақида сўз бориб, татар мухбир аёллари томонидан матбуотда аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқсизликлари ва уларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини тиклаш борасидаги мақолалари чоп этилиши натижасида ижтимоий ҳаётда маҳаллий миллат аёлларининг ҳам сиёсий ва ижтимоий фаолликлари ошганлиги ҳақидаги тарихий маълумотлар келтирилади.

Калит сўзлар: “Сўз ва виждон эркинлиги ҳақида”, миллий матбуот, газета ва журналлар, хотин-қизларнинг ижтимоий тенглиги, хотин-қизлар маорифи, сиёсий фаолликни ўсиши

Введение.

Зарождение национальной периодической печати в крае непосредственно связано с принятием 17 октября 1905 года Николаем II Манифеста “О свободе слова и совести”. В становлении и развитии национальной печати заметную роль сыграли типографы – татары. В частности, в 1906 году Исмоил Обидий совместно с известными типографами Ш.Мухтором и И.Алиевым организовали издание газеты “Тараккий” [1]. В дальнейшем это послужило толчком к изданию первых местных газет. В частности, 6 сентября того же года вышли в свет газета “Хуршид” (Радость) под редакцией Мунавваркари Адбурашидханова, а 1 декабря 1907 года газета «Шухрат» (Слава) под редакцией А.Авлоний [2].

Основная часть.

Толерантность населения Туркестана и поддержка со стороны местных просветителей деятельности татарской интеллигенции по формированию в крае джадидской прессы послужило основой их успеха. Тем не менее, публикация статей, освещавших социальные несправедливости и востребованность реформирования системы образования привело к преследованию и скоровременному закрытию газет имперской администрацией. В газете “Туркестанские ведомости” Г. Андреев в качестве основной причины закрытия местных газет указывает на их невостребованность и низкую оценку среди коренного населения, ввиду чего они вынужденно самоликвидировались. В сложившейся ситуации он обвиняет татарских авторов, опубликовавших в газете “Вакт” (Время) статьи о низкой культуре местного населения жестко обращавшегося с женщинами [3]. Данную статью можно оценить как своеобразной агитацией против идеи объединения туркских народностей.

В джадидской прессе исследуемого периода одним из актуальных тем были гендрный вопрос и просвещение женщин. Так в газете “Садои Туркистон” (Голос Туркестана) наряду с прогрессистами свои статьи печатали и татарки. Они открыто критиковали бесправие и низкий социальный статус женщины в обществе, оценивая данное положение как основную преграду развития нации. Например, в своей статье “Сами виноваты” Сара Музаффария, призывая к просвещению коренных женщин, пишет: “Слушай туркская женщина! Наш народ дал нам здравый ум, талант и способность размышлять. Кто имеет право запрещать нам показывать их миру? Если кто и против, то обязательно будет наказан в судный день. Наша религия и наш Пророк обязали нас учиться”[4]. Автор, отмечая роль женщины в социальной жизни общества, ставит в пример деятельность женщин-татар: “В этом отношении нужно выразить благодарность женщинам-татаркам. Именно они смогли увидеть свою востребованность везде и во всем. Они открыли не только школы, библиотеки, различные общества и читальные залы, но и осмелились поступить и закончить Европейские университеты. Тем не менее, если посмотреть на мусульманок исламского мира, нельзя удовлетвориться их действиями”[5].

В своей статье автор призывает местных просветителей содействовать в открытии джадидских школ и для женщин. По ее мнению, только этим путем можно воспитать среди населения прогрессивно мыслящих, высоко нравственных, просвещенных людей. Сара Музаффария, как самоотверженный сторонник просвещения женщин, была одним из активистов, боровшихся за организацию

школьного дела в крае. Согласно сведениям 1921 года, работая учителем географии и родного языка, в одной из престижных учебных заведений для женщин-узбечек того периода, она внесла заметный вклад в просвещение данного училища[6]. Выпускниками которой были многие узбекские женщины – писатели.

В начале XX века татарские просветительницы были хорошо осведомлены о мировых событиях, происходящих в развитых странах по борьбе за установление гендерного равенства мужчин и женщин, об активной политической деятельности женщин–лидеров в обществе. Под влиянием данной информации татарки постоянно подчеркивали то, что женщины-мусульманки также должны бороться за эти права. В частности, в статье татарки Фавзии Абдурашидовой, напечатанной в газете “Самарканд” описывается процесс открытия 9-классной женской школы в городе Истанбуле, где наряду с преподаванием светских знаний, ученицы обучались воспитанию детей, домашней медицине, шитью и кройке. Для приезжих в Османскую империю учеников было построено специальное общежитие. В школе преподавали татарский, английский, арабский и русский языки. В конце статьи автор выражает надежду на открытие подобных школ и в Туркестане[7]. В целом, татарки-просветительницы боролись за просвещение и подготовку высококвалифицированных кадров из числа женщин.

Статьи подобного содержания можно встретить почти во всех местных газетах того периода. В них печатались обращения авторов к коренным женщинам с призывами освободиться от тьмы невежества и жить в ритме современного развитого общества. Они указывали на то, что единственный путь выхода из тяжелого положения – просвещение. Реальное состояние просвещенности женщин мусульман в Туркестане в исследуемый период, можно оценить через статью татарской просветительницы Подшо Жалиловой, опубликованной в газете “Садои Туркистон” (Голос Туркестана). Как пишет автор: “Основная причина нашего отставания от науки и просвещения, это отсутствие стабильно функционирующей школы для женщин. Среди нас нет ни одного человека переживающего за наше жалкое положение и опекающего нас. Подобное наше положение ничем не отличается от индийцев, проживающих в пустынях Индии и абореженов в Северной Америке”[8].

Результаты и обсуждение.

Со своей стороны туркестанские просветители также публично критиковали бесправие местных женщин и стремились восстановить их общественные права. Они понимали, что только просвещенная мать может воспитать гармонично развитое поколение. Так, один из просветителей отмечал, что женщина – это вторая половина каждого человека. Если ее не просвещать, то будущее поколение может стать невоспитанным и невежым[9].

Многие прогрессивные женщины были недовольными системой образования в Туркестане колониального периода. Так, по мнению П. Жалиловой, функционировавшие в крае женские гимназии, русско-туземные школы, новометодные женские школы полноценно не смогли охватить интересы всех коренных женщин. Автор отмечала, что настало новое время и пора просыпаться от гнусного сна, просвещенность женщин стало востребованным по сложившимся обстоятельствам.

В частности, в своей статье “Одно слово женщинам Туркестана”, она отмечает, что старые времена уже прошли, вместо бесполезной траты времени пора заняться просвещением и наукой, обучиться ремеслу[10]. В другой статье “Письма в редакцию” автор пишет, что причина отставания женщин Туркестана от науки и просвещения, кроется в их догматизме и невежести, которые не читают ни одной газеты или журнала. Как объективный фактор, тормозящий процесс автор подчеркивает отсутствие специальной женской школы, обучавшей учениц по джадидской методике преподавания[11].

Деятельность женщин татар по улучшению социального положения и открытию женских школ не ушла бесследно. В этом отношении немаловажное значение сыграло сотрудничество Туркестанских джадидов с татарской прессой. В частности, каждый номер журнала “Суюмбека”, считавшегося печатным органом общества женщин в Казани поступал в редакцию газеты “Садои Туркистон”. В нем публиковались различные статьи женщин – татар. В своей статье Якуб Халилий, вышедшей в газете “Садои Туркистон” рекомендует систематически читать данный журнал, прогрессивно влияющий на гармоничное развитие женщин Туркестана[12]. Журнал “Суюмбека” в свое время был одним из известных изданий на территории Прибережья Волги и Приуралья. Во время своего путешествия по этим краям автор был очевидцем деятельности открытого общества просветительства женщин, который организовывал каждую пятницу “Пятничные уроки” для неграмотных женщин. Этим данное общество вносило вклад в увеличение числа татарских просветительниц, которые участвовали в развитии государства. В журнале постоянно печатались сведения о трансформационных процессах и преобразованиях в социально-экономической жизни женщин туркского. Для своевременного осведомления о подобных реформах, автор рекомендовал женщинам Туркестана стать постоянными читателями настоящей периодики.

Учительница школы в Коканде татарка Комила Музаффария, от имени женщин Туркестана поддерживала развитие журнала «Суюмбека» и была одним из ее авторов[13].

Февральская революция 1917 года послужила толчком для переворота в социально-политической, культурной жизни Туркестана. Татарки активное участие принимали в организации различных новых общественных организаций, в учреждении новых газет и журналов. 3 апреля 1917 года в Ташкенте для защиты прав и интересов татар было создано общество «Иттифок» (Союз). 25 апреля 1917 года Центральным бюро Туркестанских татар в Ташкенте под редакцией Кабира Бакира была открыта газета “Улуг Туркистон” (Великий Туркестан)[14].

В газете “Улуг Туркистон” под рубрикой “Издание женщин-мусульман общества просвещения” периодически освещалась общественно-политическая деятельность татарок. С апреля 1917 года в многих городах Туркестана были созданы “Общества просвещения мусульманок”, которые рассматривали различные вопросы, связанные с проблемой обучения женщин. Мероприятия, проведенные обществами периодически описывались татарскими корреспондентками на страницах газеты “Улуг Туркистон”.

Созданное в Туркестане Общество мусульманок установило тесные связи с подобными обществами, функционировавшими в центральной России. 17 марта

1917 года в Оренбурге в здании Городского театра было проведено первое собрание “Общества просвещения мусульманок”, среди более чем полторы тысячи участниц были и женщины из Туркестана. Собрание проходило под председательством Мохиры Муштариевой, а секретарем была Робия Фахриддинова. На нем выступали с докладами Зайнаб Камолия “О роли женщин в сохранении литературного языка и религии”, а также Сакина Бакирова “Об организации в овулах каждую пятницу “пятничных уроков” для безграмотных женщин”. Также на собрание выступила Афифа Полува “О бесправии и зависимости женщин”, а Хусан Маъмин поднял проблему о предоставлении права участия на выборах женщин-мусульманок. Комила Рахманкулова и башкирдка Камиля Бурнашева высказали свои мнения о равноправии женщин и мужчин в получении образования. На собрание татарка Булбул Илёсова раскритиковала деятельность просветителей, не помогающих в решении женских проблем.

В 1917 году в городе Акмола по инициативе татарки Фотимы Бурнашевой было создано благотворительное общество для финансовой помощи малоимущим женщинам. Тоиба Исмоилова и Фотима Бурнашева собрали 3 тысячи рублей, использованные на соответствующие нужды[15]. Благотворительные общества также содействовали проведению культурно-просветительских мероприятий, направленных на просвещение женщин. С этой целью организовывались благотворительные концерты, театральные представления и народные гулянья, в которых активное участие принимали татарки.

Выводы.

На страницах газет корреспондентками-татарками были опубликованы статьи, открыто критиковавшие социальное положение женщин края и обсуждавшие мнения и предложения о путях решения вопроса их равноправия, повышения политической активности и просвещения. Деятельность просветительниц-татар была успешно использована советской властью в пропаганде общественно-политических целей, направленных на расширение числа сторонников новой власти. из числа женщин, которые по количеству и уровню влияния намного превосходили мужчин.

Использованные литературы

1. 27 июня 1906 года в Туркестане была издана первая газета “Тараккий”. Этот день в Узбекистане отмечается как день работников печати.
2. Исокбоев А. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида ... – Б. 111
3. Андреев Г. Сартовская печать // Туркестанские ведомости, 1916. 14 феврал.
4. Музаффария С. Айб ўзимизда // Садои Туркистон, 1914. 23 август. [Музаффария С. Сами виноваты // Голос Туркестана, 23 августа 1914 г.]
5. Шодмонова С. Туркистон тарихи- матбуот кўзгусида (1870-1917й). – Toshkent.: “Yangi Nashr”, 2011. – Б. 146
6. НА Уз, Ф. Р-34, оп.1, д.1333, л.3-3 (обр).
7. Абдурашидова Ф. Муслималар учун мактаб // Самарқанд, 1913. 9 август. [Абдурашидова Ф. Школа для мусульманок. //Самарқанд, 13 август 1913 г.]
8. Жалилова П. Идорага мактублар // Садои Туркистон, 1914. 13 феврал. [Жалилова П. Письма в организацию // Голос Туркестана, 13 февраля 1914 г.]

9. Алимова Д. История как история, история как наука. – Ташкент: Узбекистан, 2009. т II. – С. 62

10. Жалилова П. Туркистон хотун кизларига бир садо // Садои Туркистон, 1914. 29 октябр. [Жалилова П. Одно слово женщинам Туркестана // Голос Туркестана, 29 октября 1914 г.]

11. Жалилова П. Идорага мактублар // Садои Туркистон, 1914. 24 декабр. [Жалилова П. Письма в организацию // Голос Туркестана, 24 декабря 1914 г.]

12. Ҳалилий Ё. Матбуот ва адабиёт // Садои Туркистон, 1914. 17 июн. [Халилий Ё. Пресса и литература. // Голос Туркестана, 17 июня 1914 г.]

13. Марҳума Комила хоним Музаффария// Сўз, 1916. 26 июн [Покойная Камила ханум Музаффария // Слово, 26 июня 1916 г.]

14. Исокбоев А. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида... – Б. 107- 148.

15. Солиҳ Ҳ. Оқмулода хонимлар жамияти // Вақт, 1917. 16 июн [Солиҳ Х. Общество мусульманок в Акмуле// Время, 16 июня 1917 г.]

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАШЕЙ СТРАНЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ

Сухробджон Вахидов

Город Ташкент, докторант

Научно-исследовательского института развития туризма.

vaxidovsuxrobjon@gmail.com

Orcid: 0009-0004-7362-3740

Аннотация: В этой статье изложены важные мысли о духовном и социальном значении святынь в нашей стране, механизмах их изучения и сохранения современных ценностей. Кроме того, изучая святыне места, мы можем увидеть, что в них есть плоды и недостатки. Поэтому необходимо использовать все возможности для развития реформ в этом направлении.

Ключевые слова: святыни, религиозные памятники, религиозный туризм, ценности, Ташкент, шейх Хованди Тохур, мавзолеев, памятники.

YURTIMIZDAGI TARIXIY OBIDALARNI O'RGANISH VA ULARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizdagi muqaddas ziyoratgohlarni ma'naviy va ijtimoiy ahamiyati ularni o'rganish mexanizmlari va bugungi kundagi qadriyatlarni asrab-avaylash bo'yicha muhim fikrlar bayon etilgan. Shuningdek, muqaddas joylarni o'rganish orqali ziyorat qilish tartib-qoidalari ulardagi yutuq va kamchiliklarni ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun bu boradagi islohotlarni rivojlantirishda barcha imkoniyatlardan foydalanish lozim.

Kalit so'zlar: Muqaddas ziyoratgothlar, diniy obida, diniy turizm, qadriyatlar, Toshkent, Shayx Xovandi Tohur, maqbara, yodgorliklar.

STUDY OF HISTORICAL MONUMENTS IN OUR COUNTRY AND THEIR IMPORTANCE

Annotation: This article describes the spiritual and social importance of holy shrines in our country, the mechanisms of their study, and important ideas on preserving today's

values. Also, by studying the holy places, we can see the achievements and shortcomings of the pilgrimage procedures. Therefore, use all opportunities in the development of reforms in this regard.

Keywords: Holy shrines, religious monuments, religious tourism, values, Tashkent, Sheikh Khovandi Tohur, monuments, mausoleum,

Введение.

Из истории известно, что почти у всех народов есть священные места, религиозные святыни и традиции. Обычно священными местами считаются места, которые верующие считают священными и которым поклоняются. Посещая святыни, паломники имеют возможность одновременно изучать историю архитектурных памятников и исследовать их. При этом важно изучать многовековые и традиционные аспекты архитектуры священных мест, которые сохраняют многовековые верования, обычаи, традиции и редкие образцы материальной культуры. Сегодня в нашей стране ведется эффективная работа по реставрации архитектурных памятников и их использованию в туристических целях. В этой связи, как отметил Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев: “Мы должны сохранять культурное наследие нашего народа и передавать его будущим поколениям. В настоящее время оно включает более 7000 объектов. К сожалению, недавний ущерб некоторым бесценным предметам показал, что мы пренебрегаем этим делом” [1]. В этой связи важно проводить научное изучение существующих в нашей стране исторических городов и архитектурных объектов, особенно древних святынь и объектов культурного наследия в Ташкенте, разрабатывать предложения по их реконструкции, развивать туристическую отрасль, в том числе расширять активное продвижение национальных туристических продуктов не только в нашей стране, но и на мировом рынке.

Анализ и актуальность литературы по данной теме.

Если сравнить эти творческие работы, выполненные в нашей стране в любой другой период, мы невольно обращаем внимание на великие труды, созданные в этой области во время правления Амира Тимура. К сожалению, из-за исторических обстоятельств и различных политических, военных, экономических, культурных и других причин, включая политический распад, начавшийся в конце эпохи Тимуридов, статус нашей страны как центра науки и просвещения был подорван. В результате, по словам известного американского ученого Фредерика Старра, «просвещение было утрачено» мирового значения [3]. Следует отметить, что Каффол Шоши входит в число ученых, которые, подобно великим имамам — аль-Бухари, ат-Тирмизи, аль-Матуриди и аль-Маргинани, прославили научные и культурные центры Трансоксианы во всем исламском мире. Его труд “Усул аль-Фикх” является одним из главных источников шафиитской школы мысли. В “Насабнаме” Абдулкарима ас-Самани высоко ценится как “Ахад аль-аймнат ад-дунья фит-тафсир валь-хадис валь-фикх валь-луга”, то есть один из ведущих имамов мира в области тафсира, хадисов, юриспруденции и лингвистики.

Подобные признания неоднократно повторяются в других биобиблиографических книгах о мусульманских ученых, включая “Тахзиб аль-асма валь-луга” Мухиддина ан-Навави. Центр исламской цивилизации, строящийся как часть комплекса Хазрат Имам, несравненно повысил научное, культурное, духовное

и образовательное значение этой святыни. В результате всеобъемлющей атеистической политики советского государства против ислама под лозунгом “Религия — опиум” многие религиозные деятели, суфийские шейхи и религиозные представители населения подверглись репрессиям. Борьба против паломничества к святым местам усилилась, особенно после постановления Центрального комитета КПСС “О борьбе против почитания святых мест”, и по этой теме было издано множество книг. Конечно, в этой литературе и статьях, написанных под влиянием бывшей советской идеологии, клеветали не только национальные ценности, паломнические обряды, уважение и почитание святых, но и имена великих предков нашего народа, а их творческий труд объяснялся различными клеветническими уловками. Кроме того, идеологические подходы к вопросам, связанным со святыми местами, паломничеством и паломническими обрядами, привели к таким негативным последствиям, как разрушение и запустение паломнических мест, ликвидация религиозных учреждений и организаций, а также репрессии против религиозных ученых. За годы независимости под государственную охрану в нашей стране было взято 8208 памятников культурного наследия, в том числе 2250 архитектурных памятников, более 4748 археологических памятников, 678 монументальных художественных памятников и 532 объекта культурного интереса [5].

Однако обретение независимости Республикой Узбекистан создало необходимые условия для восстановления жизненной силы научно-духовного наследия наших великих ученых, имена которых упоминались, и многих других, и для их возвращения к нашему народу. С 1990-х годов возникли новые подходы к темам святынь и культа святых. Следует отметить, что после распада Советского Союза, то есть с наступлением независимости, значительно возросло число научных подходов к изучению роли и значения святынь в развитии ислама. Также важным стало использование переводов арабских и персидских источников в изучении истории святынь [2].

Анализ и результаты.

На новом этапе развития нашей страны ведется масштабная творческая работа по восстановлению и развитию наших национальных традиций и ценностей, почитанию памяти наших предков, проявлению к ним уважения, украшению святых мест и святынь, а также дальнейшему усилению их влияния в мусульманском мире. К ним относятся работы по украшению святынь Зангиата в Ташкентской области, мавзолея великого хадисоведа Имама Термизи в Сурхандарьинской области, мавзолея ученого Абу Муина Насафи в Кашкадарьинской области и мавзолея Сузуката в городе Ташкенте [4]. Архитектурный комплекс Хазрати Имам в столице сформировался вокруг мавзолея Абу Бакра Мухаммада ибн Али Исмаила Каффаль Шаши аль-Кабира (903-976), одного из ведущих ученых шафиитской школы мысли, хадисоведа, юриста, лингвиста и поэта. Помимо мавзолея Каффала Шоши, комплекс включает медресе Баракхана и Мои Мубарака, мечети Намазгах и Тилла Шейх. Все это сделало этот район значимым местом поклонения, почитаемым широкой публикой. Его с большим интересом посещают не только жители Ташкента, но и туристы из других регионов, в том числе иностранцы, особенно исповедующие ислам.

Поэтому Центр должен быть символом истинного лица и сущности нашей

страны. В этом контексте само наше время требует, чтобы он стал яркой жемчужиной в системе паломнического туризма, одним из ее движущих механизмов. Ансамбль, объединяющий такие места, как Шейх Хованди Тохур (XIV век), мавзолей Юнусхана (XV век), мавзолей Калдиргочбийского (XVI век), также имеет большое религиозное, образовательное и историческое значение. Шейх Хованди Тохур — один из великих представителей суфизма, представляющий большой интерес для путешественников благодаря своей родственной связи по отцовской линии со вторым из праведных халифов, Умаром ибн Хаттабом.

Шейхантаур. Одно из наиболее известных исторических мест Ташкента находится к северу от улицы Навои, недалеко от старой теле башни. Во второй половине XV в. здесь возник мемориал, благословленный главой суфийского ордена “накшбандийа” Ходжой Ахраром. В этом месте возвели мавзолей дяди Ходжи Ахрара — Шейха Ховенди Тахура или Шейхантаура. Согласно преданиям в прошлом здесь находилась древняя роща, которую освятил посещением Искандер Двурогий (Александр Македонский). Внутри мавзолея Шейхантаура находится высохший ствол последнего дереватой священной рощи. В конце XV в. рядом с мавзолеем шейха построили мавзолей Юнусхана (1416–1487) — потомка Чингизхана и деда основателя династии Великих Моголов Захир ад-Дина Бабура. Юнусхан прославился завоеванием обширных территорий Семиречья, Восточного Туркестана. Ташкент был центром его владений. Незадолго до смерти он поселился на Шейхантауре в качестве простого дервиша. К северу от мавзолея шейха Ховенди Тахура расположен мавзолей Калдыргач-бия. Имя Калдыргач («ласточка») приписывают судье рода дуглат Толебию (1663–1756). Существует информация, что раньше на месте погребения Толебия находилось захоронение моголистанского царевича из кипчаков. В XIX в. ансамбль Шейхантаур кроме мавзолеев древнего кладбища включал четыре мечети, два медресе, минарет, чилляхану. Известно, что две мечети были построены на деньги Ташкентских купцов — Саидазимбая и Гариббая. С 1925 г. здесь размещалась киностудия “Узбек фильм”, где были сняты первые узбекские фильмы. Шейхантаур сильно пострадал от Ташкентского землетрясения 1966 г., после которого от крупного архитектурного ансамбля осталось всего три строения. Их генеральная реставрация была осуществлена в 1980–1981 гг. В конце XX – начале XXI века на территории Шейхантаура начал работать Ташкентский исламский университет.

Мавзолей Зайн Ад-дина бобо. В глубине ташкентского кладбища Вилайат расположен один из самых лежал духовник Амира Темура — почитаемых суфийских памятников Узбекистана — мавзолей Зайн ад-Дина бобо, возведенный в первой половине XVI в. Здесь погребен шейх Зайн ад-Дин Куйи Арифани — сын шейха Шихаб ад-Дина ас-Сухраварди, бывшего в начале XIII в. главой багдадских суфиев. По поручению отца Зайн ад-Дин основал в Ташкенте первую общину суфийской школы “сухравар дийа”, которая вскоре распространилась по всей Центральной Азии. К этой суфийской традиции при над Шамс ад-Дин Кулял. Рядом с мавзолеем находится строение для уединений во время поста — чилляхана, построенное в XII в. Оно состоит из надземного и подземного купольных помещений с отверстиями в вершинах, которые расположены так, что луч солнца попадает в нижнюю комнату только во время летнего солнцестояния. Видимо в этом месте и находилась школа —

ханака Зайн ад-Дина бобо, суфии которой обладали глубокими астрономическими знаниями и вели научные наблюдения за небом.

Мавзолей Каффаль-Шаши. Абу Бакр Мухаммад Каффаль Шаши (903–976) — известный ученый, знаток Корана и хадисов, один из наиболее уважаемых имамов мусульманского мира, родившихся на земле Ташкента. По историческим сведениям он был учеником знаменитого арабского историка ат-Табари. Каффаль Шаши получил известность в Багдаде, где прославился своими трудами по исламской философии. В конце жизни он вернулся в родной Шаш. После смерти имама похоронили в северной части Шаша. Со временем Каффаль Шаши стали почитать как святого покровителя города. Учитывая огромное уважение мусульман Ташкента к памяти ученого имама, при Шейбанидах в 1541–1542 гг. над погребением Каффаль Шаши возвели высокий купольный мавзолей. Известно имя зодчего строения — Гулям Хусейн. До наших дней в облике здания сохранились глазурованные кирпичи и майолика XVI в. В этом же мавзолее в XX в. были погребены первые муфтии Среднеазиатского духовного управления мусульман — Эшони Зия ад-Дин Бабахановы [6].

Справедливости ради следует помнить, что были и те, кто считал подобные действия временными “играми” сил, контролировавших политическую власть в период независимости. Сегодня же сама жизнь показывает тщетность подобных заявлений и то, насколько беспристрастно и лояльно наше государство относится к религиозным убеждениям.

Заключение.

Святыни важны не только как религиозные и духовные центры, но и как одно из стратегических направлений, обеспечивающих экономическое развитие страны. Паломничество является основой для диалога между разными народами, смягчает напряженные ситуации в религиозном и социальном обществе и укрепляет такие человеческие чувства, как терпимость, взаимное сотрудничество, доброта и любовь к родине. В целом, святыни важны не только как религиозные и духовные центры, но и как одно из стратегических направлений, обеспечивающих экономическое развитие страны.

Список литературы

1. Обращение Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева к Парламенту. 2020.
2. Туризм в Узбекистане – 2016–2019 гг. (2020). Ташкент: Статистический комитет Республики Узбекистан.
3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 4 октября 2019 г. № 846 «Об утверждении Национального перечня объектов недвижимого имущества материального культурного наследия» // www.lex.uz
4. Объекты исламского паломнического туризма // <https://www.collegesidekick.com/study-docs/15540053>
5. Джумаева Шоира Бердияровна. Святыни Ташкентской области: этапы развития и отличительные особенности. Этнографическое, этнологическое и антропологическое исследование. Термез-2022
6. Арапов А. В. Исторические памятники Узбекистана: Ташкент, Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз. — Ташкент: SMI-ASIA, 2014. — 136 с

OZIQ-OVQAT BOZORI KON'YUNKTURASINI BAHOLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA TAKLIFLAR VA YECHIMLAR

*Abduraxmonov Adxamjon Sultonboyevich,
University of Business and Science
Menejment kafedrasi katta o'qituvchisi
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
adick0377@gmail.com*

*Isroilov Mavlonbek Otabek o'g'li
Iqtisodiyot fakulteti talabasi,
mqafurov928@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada oziq-ovqat bozori kon'yunkturasini baholashda mavjud usullar tahlil qilinib, ularning samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot davomida hududiy oziq-ovqat bozori xususiyatlari, narxlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va talab-taklif munosabatlari chuqur o'rganilgan. Shuningdek, kon'yunkturani baholashda iqtisodiy-statistik usullarni takomillashtirish zarurligi asoslangan. Muallif tomonidan bozordagi holatni tezkor va aniq baholash imkonini beruvchi zamonaviy raqamli texnologiyalar hamda axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari ham tahlil qilinib, tegishli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Oziq-ovqat bozori, bozor kon'yunkturasi, talab va taklif, narx shakllanishi, iqtisodiy-statistik usullar, raqamlashtirish, bozordagi vaziyatni baholash, hududiy rivojlanish, axborot texnologiyalari, samaradorlikni oshirish.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ И РЕШЕНИЯ ПО УЛУЧШЕНИЮ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ УСЛОВИЙ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОМ РЫНКЕ

Аннотация: В статье анализируются существующие методы оценки конъюнктуры продовольственного рынка и предлагаются научно-обоснованные направления по их совершенствованию. В процессе исследования детально изучены особенности региональных продовольственных рынков, ключевые факторы, влияющие на формирование цен, а также взаимоотношения спроса и предложения. Научно обоснована необходимость совершенствования экономико-статистических методов оценки конъюнктуры. Автором рассмотрены возможности использования современных цифровых технологий и информационных систем для оперативной и точной оценки ситуации на рынке и представлены соответствующие научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: Продовольственный рынок, рыночная конъюнктура, спрос и предложение, ценообразование, экономико-статистические методы, цифровизация, оценка рыночной ситуации, региональное развитие, информационные технологии, повышение эффективности.

PROPOSALS AND SOLUTIONS FOR IMPROVING METHODS OF ASSESSING THE FOOD MARKET CONDITIONS

Abstract: This article analyzes existing methods of assessing the conjuncture of the food market and proposes scientifically grounded recommendations for improving their effectiveness. During the research, the specific features of regional food markets, major factors influencing price formation, and supply-demand relationships were thoroughly studied. The necessity of improving economic-statistical methods for market conjuncture assessment was scientifically substantiated. Additionally, the author explores the potential for utilizing modern digital technologies and information systems to rapidly and accurately assess market conditions, presenting relevant scientific and practical recommendations.

Keywords: Food market, market conjuncture, supply and demand, price formation, economic-statistical methods, digitalization, market condition assessment, regional development, information technologies, efficiency enhancement.

Kirish.

Oziq-ovqat bozori mamlakat iqtisodiyotining strategik jihatdan muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning barqaror rivojlanishi aholining oziq-ovqat xavfsizligi va farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Mazkur bozorda talab va taklif munosabatlarining o'zgarishi, narxlarning shakllanish mexanizmlari, shuningdek, kon'yunkturaning tezkor va aniq baholanishi iqtisodiy siyosatni samarali boshqarishda zarurdir [1]. Oziq-ovqat bozorining barqarorligi va uning samarali boshqarilishi mamlakat aholisining hayot darajasini yaxshilash, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash, shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Hozirgi kunda oziq-ovqat bozori kon'yunkturasini baholashda foydalanilayotgan an'anaviy usullar, ayniqsa statistik va iqtisodiy-matematik modellar bozor jarayonlarini to'liq aks ettira olmaydi. Bu usullar ko'pincha uzoq vaqt talab qiluvchi jarayonlarni o'z ichiga olib, bozorning tez o'zgaruvchanligi va real vaqt rejimidagi tahlil zaruratlarini to'liq qondira olmaydi. Shu sababli ushbu usullarni yanada takomillashtirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yechimlar asosida yangi metodik yondashuvlarni joriy etish ehtiyoji mavjud [2].

Xalqaro tajribada oziq-ovqat bozorlarini baholash va monitoring qilishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Bu esa bozor holatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi, narx shakllanishini prognoz qilish aniqligini oshiradi va bozorni boshqarish samaradorligini ta'minlaydi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar orqali ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash, yirik hajmdagi axborotlarni tahlil qilish va tahlil natijalarini tezkor tarzda qaror qabul qilish jarayonlariga tatbiq qilish mumkin bo'lmoqda [3].

Mazkur tadqiqot doirasida oziq-ovqat bozorining kon'yunkturasini baholashning mavjud usullarini chuqur tahlil qilish, mavjud kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf qilish bo'yicha ilmiy-amaliy asoslangan takliflar ishlab chiqish ko'zda tutilmoqda. Tadqiqot natijalari oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, bozorni boshqarish samaradorligini oshirish, hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish hamda zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Oziq-ovqat bozori va uning kon'yunkturasini baholash bilan bog'liq nazariy va amaliy jihatlar iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan mavzulardan biridir. Mazkur tadqiqot doirasida mavzuga oid quyidagi adabiyotlar chuqur tahlil qilindi.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va bozor kon'yunkturasini tartibga solish muammolari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorda batafsil aks ettirilgan. Unda oziq-ovqat mahsulotlari bozorining barqarorligini ta'minlash bo'yicha asosiy chora-tadbirlar belgilab berilgan [4].

Usmonov K.R. o'zining "Методы экономико-статистического анализа рыночной конъюнктуры" nomli qo'llanmasida bozor kon'yunkturasini iqtisodiy-statistik usullar yordamida baholashga oid metodologik masalalarni batafsil yoritgan. Mazkur qo'llanma iqtisodiy-statistik usullarning bozor tahlilidagi o'rnini va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini ochib beradi [5].

Food and Agriculture Organization (FAO) tomonidan nashr qilingan "The State of Food Security and Nutrition in the World 2022" hisobotida global oziq-ovqat bozori holati, oziq-ovqat xavfsizligi muammolari hamda ushbu muammolarning yechimi bo'yicha xalqaro tavsiyalar berilgan. Ushbu hisobot oziq-ovqat bozorini xalqaro kontekstda o'rganish uchun muhim manbadir [6].

Kotler va Armstrong tomonidan tayyorlangan "Marketing Management" kitobida bozor kon'yunkturasini baholashning nazariy asoslari va marketing strategiyalarini shakllantirish usullari ko'rib chiqilgan. Mazkur asarda bozordagi talab va taklif munosabatlarini chuqur tahlil qilish metodikasi batafsil yoritilgan [7].

Герасимов Б.Н. tomonidan yozilgan "Анализ рынка и его конъюнктуры" kitobida bozor kon'yunkturasini tushunchasi, uning o'zgarish sabablari va tahlil qilishning amaliy metodlari batafsil ko'rib chiqilgan. Ushbu asar bozor dinamikasini tahlil qilishda keng qo'llaniladigan metodologiyani o'z ichiga oladi [8].

Липсиц И.В. "Коммерческое ценообразование" kitobida oziq-ovqat mahsulotlari narx shakllanishi jarayoni va bozordagi narxlar dinamikasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni ilmiy asoslangan holda ochib beradi. Bu asar narx shakllanishini tushunishda va tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega [9].

Шишкин А.Ф. tomonidan yozilgan "Статистические методы анализа рынка" asarida bozor tahlilida qo'llaniladigan statistik usullar va modellar batafsil bayon etilgan. Ushbu kitobda bozorni baholash va prognoz qilish jarayonida statistik usullarni qo'llash metodologiyasi ilmiy jihatdan asoslangan [10].

World Bank Group tomonidan e'lon qilingan "Global Economic Prospects" hisobotida global iqtisodiy sharoitlarning oziq-ovqat bozorlariga ta'siri keng qamrovli tahlil qilingan. Ushbu hisobot xalqaro bozor tendensiyalarini tushunish uchun foydali manba hisoblanadi [11].

Бойко И.П. tomonidan yozilgan "Анализ и прогнозирование рынка продовольствия" kitobida oziq-ovqat bozori kon'yunkturasini prognoz qilish usullari, bu boradagi nazariy va amaliy masalalar batafsil yoritilgan. Mazkur kitob oziq-ovqat bozorining kon'yunkturasini baholash va prognoz qilish bo'yicha muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi [12].

Халимова Н.В. tomonidan yozilgan "Продовольственная безопасность и рыночные механизмы её обеспечения" asarida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi bozor mexanizmlarining roli va ahamiyati chuqur tahlil etilgan. Ushbu manba oziq-ovqat xavfsizligi va bozordagi barqarorlik masalalarini kompleks o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi [13].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda bir necha ilmiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi. Bu yondashuv kichik biznes sub'yektlari faoliyatining barcha jihatlarini yaxlit holda tahlil qilishga imkon berdi. Bundan tashqari, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi: tizimli yondashuv, SWOT-tahlil, qiyosiy-statistik va ekspert baholash metodlari. Tadqiqotda Namangan viloyati statistika boshqarmasi va kichik biznes sub'yektlarining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari hamda ekspert so'rovlari natijalari keng qo'llanildi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur bo'limda Namangan viloyati va uning tumanlari misolida 2020-2025 yillar orasidagi oziq-ovqat bozori kon'yunkturasini baholash natijalari atroflicha tahlil qilinadi. Ushbu tahlillar hududiy oziq-ovqat bozori holatini, talab va taklif dinamikasini, narx shakllanish mexanizmlarini va raqobatbardoshlik indekslarini chuqurroq baholash imkonini beradi. Har bir jadvaldagi ma'lumotlar asosida mavjud vaziyat batafsil o'rganilib, yuzaga kelayotgan muammolar va istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari aniqlanadi.

1-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi (mlrd. so'm)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	1500	1650	1800	2000	2200	2400
Chust	1200	1300	1420	1560	1710	1870
Pop	1100	1180	1260	1360	1460	1570
Kosonsoy	900	980	1060	1140	1230	1320
Yangiqo'rg'on	850	910	970	1040	1120	1200

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi, 2025-yil.

Jadvaldagi ko'rsatkichlardan kelib chiqqan holda, Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida umumiy ijobiy tendensiya kuzatilmoqda. Bunda Namangan shahri yetakchi mavqega ega bo'lib, 2020-yilda 1500 mlrd so'mdan 2025-yilda 2400 mlrd so'mgacha, ya'ni jami 60 foizga oshganligi kuzatilmoqda. Bu holat shaharning ishlab chiqarish infratuzilmasi rivojlanganligi, yirik ishlab chiqarish korxonalarining faoliyati kengaytirilganligi hamda investitsion jozibadorlik yuqori bo'lganligi bilan izohlanadi.

Chust tumanida ham sezilarli o'sish qayd etilgan bo'lib, ishlab chiqarish hajmi 1200 mlrd so'mdan 1870 mlrd so'mga yetgan va jami 55,8 foizlik o'sish kuzatilgan. Bu tumanda ham kichik va o'rta biznes subyektlarining faol rivojlanishi, ishlab chiqarish sohasidagi yangi investitsion loyihalarning amalga oshirilishi bilan bog'liqdir.

Pop tumanida ko'rsatkichlar 2020-yilda 1100 mlrd so'mdan 2025-yilda 1570 mlrd so'mga yetgan, jami 42,7 foizlik barqaror o'sishni ko'rsatmoqda. Pop tumanining oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasida ijobiy dinamika saqlanib qolayotganligi bu tumanda iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish va yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil qilish siyosatining samaradorligini bildiradi.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida ishlab chiqarish hajmi mos ravishda 46,7 foiz va 41,2 foizga oshgan bo'lsa-da, umumiy ko'rsatkichlar nisbatan past darajada qolmoqda. Kosonsoy tumani 900 mlrd so'mdan 1320 mlrd so'mga, Yangiqo'rg'on tumani esa 850 mlrd so'mdan 1200 mlrd so'mga yetgan. Ushbu past ko'rsatkichlar bu hududlarda ishlab chiqarish infratuzilmasining yetarli rivojlanmaganligi, investitsion muhitning sustligi va yangi korxonalarni tashkil qilish bo'yicha sa'y-harakatlarning yetarli emasligini ko'rsatadi.

Viloyatda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishi barqaror va ijobiy bo'lsa-da, hududlararo nomutanosiblik kuzatilmoqda. Ayniqsa, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on kabi past rivojlangan tumanlarda oziq-ovqat sanoatini qo'llab-quvvatlash, investitsiyalarni ko'paytirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil qilish va mavjud ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish yo'nalishida qo'shimcha strategik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur hisoblanadi. Bu chora-tadbirlar viloyat iqtisodiyotining umumiy rivojlanishiga hamda oziq-ovqat xavfsizligining yanada mustahkamlanishiga xizmat

2-jadval

Namangan viloyati tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab hajmi (mlrd. so'm)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	1400	1520	1650	1800	1960	2130
Chust	1100	1180	1270	1380	1500	1630
Pop	1050	1130	1220	1310	1410	1520
Kosonsoy	880	940	1000	1070	1140	1220
Yangiqo'rg'on	830	880	940	1000	1060	1130

Manba: Namangan viloyati iqtisodiy taraqqiyot boshqarmasi, 2025-yil.

Ushbu jadvaldagi ko'rsatkichlar Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning barqaror va izchil oshib borayotganligini ko'rsatmoqda. Tumanlar kesimida tahlil qilganda, Namangan shahri oziq-ovqat mahsulotlariga eng yuqori talab ko'rsatkichiga ega. Mazkur shaharda talab hajmi 2020-yildagi 1400 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 2130 mlrd so'mga yetgan bo'lib, bu 52,1 foizlik sezilarli o'sishni tashkil etadi. Bu talabning yuqori darajasi shahardagi aholi sonining tez o'sishi, iqtisodiy faoliyatning rivojlanganligi va aholi daromadlarining ortishi bilan izohlanadi.

Chust tumani bo'yicha talab hajmining o'sishi ham yuqori bo'lib, ko'rsatkichlar 2020-yilda 1100 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 1630 mlrd so'mgacha ko'tarilgan, bu jami 48,2 foizga oshganligini bildiradi. Bu tuman iqtisodiyotining rivojlanishi va aholi turmush darajasining ko'tarilishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, Chust tumanida kichik va o'rta biznes hamda hunarmandchilikning rivojlanishi aholining daromad darajasini oshirib, talab hajmining ortishiga ta'sir qilmoqda.

Pop tumani talab hajmi bo'yicha 2020-yildagi 1050 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 1520 mlrd so'mgacha oshgan bo'lib, umumiy 44,8 foizga o'sishni ko'rsatmoqda. Ushbu tuman oziq-ovqat bozoridagi talab hajmining oshishi iqtisodiyotning diversifikatsiyasi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarining rivojlanishi bilan izohlanadi.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab hajmining oshish sur'atlari nisbatan pastroq bo'lgan bo'lsa-da, barqaror o'sish kuzatilmoqda. Kosonsoy tumanida talab hajmi 2020-yildagi 880 mlrd so'mdan 2025-yilga kelib 1220 mlrd so'mgacha (38,6 foiz), Yangiqo'rg'on tumanida esa 830 mlrd so'mdan 1130 mlrd so'mgacha (36,1 foiz) ko'tarilgan. Ushbu pastroq ko'rsatkichlar aholi daromadlari va iste'mol quvvatining boshqa hududlarga nisbatan pastligi bilan bog'liqdir.

Shu bois, mazkur hududlarda aholi turmush sifatini oshirish, iqtisodiy faollikni kuchaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadlarini oshirish yo'nalishida qo'shimcha choralar talab etiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning o'sish tendensiyasi barcha hududlarda kuzatilmoqda. Biroq, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida talabning pastroq darajada bo'lishi bu hududlarda iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish, aholining xarid qilish qobiliyatini oshirish hamda ichki bozorni rag'batlantirish siyosatini yanada kuchaytirish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu chora-tadbirlar natijasida mazkur tumanlarda ham oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab hajmining sezilarli oshishiga erishish mumkin bo'ladi.

3-jadval

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari narxlari dinamikasi (foizda, oldingi yilga nisbatan)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	5.0	6.0	6.5	7.0	7.5	8.0
Chust	4.8	5.5	6.2	6.8	7.3	7.9
Pop	4.5	5.3	6.0	6.5	7.1	7.7
Kosonsoy	4.2	5.0	5.7	6.2	6.8	7.4
Yangiqo'rg'on	4.0	4.8	5.5	6.0	6.5	7.0

Manba: Muallif tomonidan hisoblangan

Namangan viloyati tumanlarida oziq-ovqat mahsulotlari narxlari barcha hududlarda muntazam va barqaror o'sish sur'atlarini namoyon qilmoqda. Ayniqsa, Namangan shahrida narxlarning oshish sur'ati eng yuqori bo'lib, 2020-yildagi 5,0 foizdan 2025-yilga kelib 8,0 foizgacha ko'tarilganligi qayd etilgan. Ushbu narx dinamikasining yuqori sur'ati shaharning iqtisodiy rivojlanishi, aholi sonining oshishi, talabning yuqori darajada bo'lishi va bozor sharoitlarida yuzaga kelayotgan raqobat omillari bilan bog'liq. Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlari, jumladan, xomashyo, transport va energiya resurslari narxlarining oshishi ham ushbu holatga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Chust tumani oziq-ovqat mahsulotlari narxlari dinamikasi bo'yicha ham yuqori sur'atlarni qayd etgan. 2020-yilda 4,8 foizdan boshlangan narxlar o'sishi 2025-yilga kelib 7,9 foizgacha yetgan bo'lib, bu ham ishlab chiqarish xarajatlari va talabning ortishi bilan bevosita bog'liq. Chust tumanida iqtisodiy faoliyatning kengayishi, aholining daromadlari va iste'mol hajmining oshishi bu narx o'zgarishlariga sabab bo'lmoqda.

Pop tumanida oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining dinamikasi 2020-yilda 4,5 foizdan boshlanib, 2025-yilda 7,7 foizga yetgan. Bu holat tumanda talabning barqaror oshishi, ishlab chiqarish xarajatlari o'sishi hamda bozorda raqobatning kuchayishi bilan bog'liq bo'lgan tendensiyalarni aks ettiradi. Bu tumanda oziq-ovqat mahsulotlariga talab oshishi va bozor hajmining kengayishi narxlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida esa narxlar o'sish sur'atlari boshqa tumanlarga nisbatan pastroq. Kosonsoy tumanida narxlar 2020-yilda 4,2 foizdan boshlangan holda, 2025-yilda 7,4 foizga yetgan, Yangiqo'rg'on tumanida esa 4,0 foizdan 7,0 foizgacha ko'tarilgan. Ushbu pastroq ko'rsatkichlar bu hududlarda bozor talabining pastligi, iqtisodiy rivojlanishning boshqa hududlarga nisbatan sustligi va aholi xarid qobiliyatining pastligi bilan izohlanadi. Bunday vaziyat hududiy iqtisodiy faollikni

rag'batlantirish, aholi daromadlarini oshirish va bozorni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha strategik choralarni amalga oshirish zarurligini bildiradi.

Oziq-ovqat mahsulotlari narxlari viloyat bo'yicha barqaror ravishda oshib bormoqda. Ayniqsa, Namangan shahri va Chust tumani kabi iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarda narxlarning yuqori sur'atlar bilan oshishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, Kosonsoy va Yangiqo'rg'on tumanlarida iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish va talabni rag'batlantirish orqali narxlarning o'sishini boshqarish va aholi uchun maqbul narx darajasini ta'minlash zarur. Bu orqali oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga erishish mumkin.

4-jadval

Namangan viloyati tumanlarining oziq-ovqat bozori raqobatbardoshlik indeksi (0-1 oralig'ida)

Tumanlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	0.78	0.80	0.82	0.84	0.86	0.88
Chust	0.72	0.74	0.76	0.78	0.80	0.82
Pop	0.70	0.72	0.74	0.76	0.78	0.80
Kosonsoy	0.65	0.67	0.69	0.71	0.73	0.75
Yangiqo'rg'on	0.62	0.64	0.66	0.68	0.70	0.72

Manba: Muallif tomonidan hisoblangan.

Namangan viloyati tumanlari oziq-ovqat bozori raqobatbardoshlik indeksi ko'rsatkichlari 2020-2025 yillar davomida uzluksiz o'sish dinamikasiga ega ekanligi qayd etilgan. Biroq ushbu o'sish barcha tumanlarda bir xil emasligi, ya'ni tumanlararo nomutanosibliklar mavjudligi aniqlangan. Tahlil qilinayotgan davrda Namangan shahrining raqobatbardoshlik indeksi 0,78 dan 0,88 ga yetib, eng yuqori natija qayd etilgan. Bu viloyat markazida savdo infratuzilmasining rivojlanishi, ko'p tarmoqli korxonalar sonining yuqoriligi va investitsiya muhitining qulayligi bilan izohlanadi. Ikkinchi o'rinda Chust tumani turib, indeks 0,72 dan 0,82 gacha oshgan. Ushbu tuman sanoat va tadbirkorlik infratuzilmasi jihatdan yaxshi rivojlanganligi bilan izohlanishi mumkin. Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida indeksning pastligi (2025-yilda mos ravishda 0,72 va 0,75) ushbu hududlarda oziq-ovqat bozorining rivojlanishi uchun iqtisodiy va institutsional sharoitlarning yetarli emasligini ko'rsatadi. Ushbu tumanlarda bozorlarga kirish cheklovlari, savdo va ishlab chiqarish infratuzilmasining pastligi, innovatsiyalarni joriy qilishdagi sustlik kabi tizimli muammolar mavjudligi ehtimoli katta. Tahlil davrida hududlar orasidagi farq sezilarli (eng yuqori va past ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq 2025-yilda 0,16). Bu holat oziq-ovqat bozori rivojlanishida mintaqaviy iqtisodiy siyosatdagi kamchiliklar va hududiy rejalashtirishdagi nomutanosibliklarni aks ettiradi. Hududiy tafovutlarni kamaytirish uchun davlat tomonidan maxsus dasturlarni amalga oshirish zarurligi kelib chiqmoqda.

Xulosa va takliflar.

Birinchidan, Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on va Kosonsoy tumanlarida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida oziq-ovqat ishlab chiqarish klasterlarini yaratish orqali korxonalar raqobatbardoshligini oshirish zarur. Buning uchun davlat tomonidan maxsus iqtisodiy hududlar tashkil etilishi, klasterlarga jalb qilingan tadbirkorlarga subsidiyalar va imtiyozli kreditlar ajratilishi lozim. Shu bilan birga, klasterlarda mahsulotlarni qayta ishlash, saqlash va sifat nazorati tizimlarini zamonaviy standartlarga muvofiq ravishda rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi kerak.

Ikkinchidan, tumanlarda savdo infratuzilmasini yaxshilash maqsadida maxsus investitsion loyihalarni amalga oshirish zarur. Bu yo‘nalishda hududlarda yangi bozor majmualari, zamonaviy logistika markazlari, mahsulotlarni uzoq muddat saqlash imkonini beruvchi sovetlash va omborxonalar qurilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu loyihalarga xususiy investorlarni jalb qilish uchun mahalliy hokimiyat organlari tomonidan qo‘shimcha rag‘batlantiruvchi mexanizmlar (soliq imtiyozlari, yer uchastkalari ajratish, infratuzilma bilan ta‘minlash) ishlab chiqilishi kerak.

Uchinchidan, oziq-ovqat bozorining raqobatbardoshligini ta‘minlash uchun barcha tumanlarda raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish tavsiya etiladi. Bu onlayn savdo platformalarini rivojlantirish, elektron tijorat imkoniyatlarini kengaytirish, logistika xizmatlarini raqamlashtirish kabi chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Hududiy tadbirkorlarga raqamli marketing, elektron tijorat bo‘yicha maxsus treninglar va maslahat xizmatlari tashkil etilishi bu jarayonning samaradorligini oshiradi.

To‘rtinchidan, past raqobatbardoshlik indeksiga ega hududlarga (Yangiqo‘rg‘on va Kosonsoy tumanlari) investitsiyalarni jalb qilish uchun davlat tomonidan soliq va kredit imtiyozlarini yanada kengaytirish siyosatini amalga oshirish kerak. Jumladan, yangi tashkil etilayotgan ishlab chiqarish korxonalari uchun birinchi 3-5 yil davomida soliq yukini kamaytirish, uzoq muddatli va past foizli kreditlarni ajratish orqali investitsiya muhitini yaxshilashga erishish mumkin.

Yuqorida taklif etilgan ilmiy asoslangan choralar va tavsiyalar viloyatda oziq-ovqat bozori raqobatbardoshligini oshirish, hududlararo rivojlanishdagi mavjud nomutanosibliklarni bartaraf etish hamda iqtisodiy o‘sish uchun yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "O‘zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida". – Toshkent, 2020-yil 9-sentyabr.
2. Усманов, К.Р. Методы экономико-статистического анализа рыночной конъюнктуры. Учебное пособие. – Ташкент: "Iqtisod-Moliya", 2019. – 256 с.
3. Food and Agriculture Organization (FAO). The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Rome: FAO, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "O‘zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida". – Toshkent, 2020-yil 9-sentyabr.
5. Усманов, К.Р. Методы экономико-статистического анализа рыночной конъюнктуры. Учебное пособие. – Ташкент: "Iqtisod-Moliya", 2019. – 256 с.
6. FAO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. – Rome: FAO, 2022.
7. Kotler, P., Armstrong, G. Marketing Management. – Pearson Education, 2021. – 720 p.
8. Герасимов, Б.Н. Анализ рынка и его конъюнктуры. – Москва: "Финансы и статистика", 2018. – 312 с.
9. Липсиц, И.В. Коммерческое ценообразование. – Москва: "Инфра-М", 2017. –

376 с.

10. Шишкин, А.Ф. Статистические методы анализа рынка. – Москва: "Юнити-Дана", 2019. – 280 с.

11. World Bank Group. Global Economic Prospects. – Washington D.C.: World Bank, 2022. Havola: <https://www.worldbank.org/gep>

12. Бойко, И.П. Анализ и прогнозирование рынка продовольствия. – Москва: "Экономика", 2020. – 344 с.

13. Халимова, Н.В. Продовольственная безопасность и рыночные механизмы её обеспечения. – Санкт-Петербург: "Лань", 2021. – 224 с.

UDK 334.012:332.1

KICHIK VA O'RTA KORXONALARNI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIIY JIHATLARI

Jo'rayev Ilhomjon Kamolidinovich

University of Business and Science

Moliya kafedrasi katta o'qituvchisi

iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

[*ilhomjonjurayev@gmail.com*](mailto:ilhomjonjurayev@gmail.com)

Annotatsiya: Maqolada kichik va o'rta korxonalarni faollashtirish uchun institutsional muhitning ta'siri tahlil qilinadi. Institutsional muhitning asosiy ko'rsatkichlari va KO'K soni dinamikasi o'rganilgan. Ishbilarmonlik muhitining rivojlanish darajasi va KO'K dinamikasi o'rtasidagi aloqa tavsiflangan, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash muassasalarini tashkil etish va ro'yxatga olingan KO'K soni o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblangan. KO'Kni qo'llab-quvvatlashning eng samarali institutsional mexanizmlari va institutsional muhitni takomillashtirish yo'llari ko'rsatib o'tilgan. Bular qatoriga biznes-inkubatorlar va texnoparklarni yaratishning xalqaro tajribasini joriy etish hamda KO'Klarga ko'rsatiladigan xizmatlar ko'lamini kengaytirish kiradi.

Kalit so'zlar: Kichik va o'rta korxonalar sektori, institutsional muhit, biznes muhiti, institutsional yordam, biznes inkubatorlari, texnologiya parklari.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация: В статье анализируется влияние институциональной среды на активизацию малых и средних предприятий. Изучены основные показатели институциональной среды и динамика количества МЦЗ. Описана связь между уровнем развития деловой среды и динамикой МСП, рассчитаны коэффициенты корреляции между созданием учреждений поддержки предпринимательства и количеством зарегистрированных МСП. Показаны наиболее эффективные институциональные механизмы поддержки МСП и пути улучшения институциональной среды. Это включает в себя внедрение международного опыта создания бизнес-инкубаторов и технопарков, а также расширение спектра услуг, предоставляемых МСП.

Ключевые слова: Сектор малых и средних предприятий, институциональная среда, бизнес-среда, институциональная поддержка, бизнес-инкубаторы, технологические парки.

REGIONAL ASPECTS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE DEVELOPMENT

Abstract: The article analyzes the impact of the institutional environment on the activation of small and medium-sized enterprises. The main indicators of the institutional environment and the dynamics of the number of PSCs were studied. The relationship between the level of business environment development and the dynamics of SMEs is described, and the correlation coefficients between the establishment of entrepreneurship support institutions and the number of registered SMEs are calculated. The most effective institutional mechanisms for supporting SMEs and ways to improve the institutional environment are shown. This includes introducing international experience in creating business incubators and technology parks, as well as expanding the range of services provided by SMEs.

Keywords: small and medium-sized enterprises sector, institutional environment, business environment, institutional support, business incubators, technology parks.

Kirish.

Bugungi kunda kichik va o'rta korxonalar sonining miqdoriy ko'rsatkichlarining ijobiy dinamikasiga qaramay, O'zbekistonda kichik va o'rta korxonalar nisbatan kamroq innovatsion rivojlanmoqda. Kichik va o'rta biznesning institutsional muhiti muhim rol o'ynaydi va uning sifati har doim ham tadbirkorlik subyektlarining ehtiyojlari va muammolarini qondira olmaydi. Tadbirkorlikning qulay institutsional muhiti mintaqalarning investitsion jozibadorligi va raqobatbardoshligiga ta'siri orqali mintaqalar va butun mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili.

O'zbekiston sharoitida kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish masalalari bir qator o'zbek olimlar tomonidan ilmiy asosda tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi roli, uning iqtisodiy o'sish va bandlikni shakllantirishdagi ahamiyati, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatining institutsional muhiti, davlat siyosati va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar huquqiy-moliyaviy asoslari atroflicha yoritilgan. Masalan, Fayziyeva [1] kichik va o'rta korxonalarni qo'llab-quvvatlash strategiyalarini tahlil etgan, bu strategiyalar iqtisodiy o'sish va innovatsiyani rag'batlantirishda muhim deb topilgan. Djalilova [2] tadqiqotida kichik biznesning aholining farovonligi hamda ish bilan ta'minlanishdagi roli ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, Azimov [3] kichik va o'rta biznes rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni, jumladan, infratuzilma, moliyaviy murakkabliklar va tartib-qoidalarni tahlil qilgan.

Shuningdek, O'zbekiston sharoitida biznes muhitini yaxshilash va mintaqaviy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha ham tadqiqotlar mavjud. Masalan, Abduvoxidov [4] biznes muhitining yaxshilanishi, ichki va tashqi tajribalar asosida kichik biznes subyektlarining faoliyati yo'nalishlarini ta'riflagan. Sharopova [5] chiqishida kichik biznes subyektlarining hududlardagi iqtisodiy faolligi va ularning milliy iqtisodiyotdagi o'rni statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilingan.

Shu bilan birga, hududlararo rivojlanish darajalari va kichik-o'rta biznesni institutsional qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni chuqur tahlil etish ilmiy izlanishlarda davom etmoqda. Bu o'zaro bog'liqlikni yoritishda integratsiyalashgan tadqiqotlar olib borilishi zarur bo'lib, bu borada mintaqaviy boshqaruvning samarali institutlari, davlat siyosati mexanizmlari va hududiy qo'llab-quvvatlash modellari ishlab

chiqilishi talab etiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi kichik va o'rta korxonalar institutsional muhitining rivojlanish darajasi bilan mintaqaviy taraqqiyot darajasi o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlashdan iborat. Bundan tashqari, mintaqada kichik va o'rta korxonalarning rivojlanishini rag'batlantiruvchi hamda ijobiy tashkiliy ta'sir ko'rsatuvchi hududiy muhit omillarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish lozim.

Metodlar.

Tadqiqotda hududiy iqtisodiyot va kichik biznesning rivojlanishini o'rganish uchun nazariy va empirik usullar qo'llanildi. Nazariy metodlar sifatida tahlil, solishtirish va umumlashtirish ishlatilgan. Empirik metodlar sifatida statistik ma'lumotlarni yig'ish, so'rov va kuzatuvlar asosida tahlil, shuningdek, hududlararo taqqoslash amalga oshirildi. Bu metodlar kichik biznesning hududiy rivojlanishga ta'sirini aniq va tizimli baholash imkonini berdi.

Natijalar va muhokama.

Muayyan hududda kichik va o'rta korxonalarning yuqori darajada to'planishi biznesga yangi imkoniyatlar va rag'bat beradi, yangi bilim hamda texnik yechimlarni joriy etishni rag'batlantiradi va mahalliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratadi.

O'zbekistonda kichik va o'rta biznes subyektlarining hududiy joylashuvi va rivojlanish dinamikasi notekislik, beqarorlik va o'sish sur'atlarining sekinlashuvi bilan tavsiflanadi. 2021–2023-yillarda kichik biznes subyektlari soni mamlakat bo'yicha barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etgan bo'lsa-da, 2024-yildan boshlab aksariyat hududlarda keskin pasayish kuzatiladi (1-jadval).

Tahlillarga ko'ra, eng yuqori hududiy kontsentratsiya Toshkent viloyati, Samarqand, Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarida shakllangan. Xususan, 2023-yilda Samarqand viloyatida 47 943 ta, Toshkent viloyatida 49 145 ta, Farg'ona viloyatida esa 46 350 ta kichik biznes subyektlari faoliyat yuritgan. Bu holat mazkur hududlarda aholining yuqori zichligi, bozor infratuzilmasining rivojlanganligi hamda investitsion faollikning nisbatan yuqoriligi bilan izohlanadi.

Biroq, 2024–2025-yillarda barcha hududlarda kichik biznes subyektlari sonining sezilarli qisqarishi kuzatiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich 2023-yildagi 523 556 tadan 2025-yilda 358 116 tagacha kamaygan. Ayniqsa, Sirdaryo, Jizzax, Surxondaryo va Qoraqalpog'iston Respublikasida pasayish darajasi nisbatan yuqori bo'lib, bu hududlarda institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining yetarli darajada samarali emasligini ko'rsatadi.

2026-yilda esa ayrim hududlarda qisman tiklanish jarayonlari kuzatiladi. Jumladan, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlarida kichik biznes subyektlari soni yana o'sish bosqichiga o'ta boshlagan. Shu bilan birga, o'sish sur'atlari 2021–2023-yillardagi darajaga yetmagan bo'lib, bu umumiy sekinlashuv tendensiyasi saqlanib qolayotganidan dalolat beradi.

Hududlar kesimida tahlil shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan hududlarda kichik biznes subyektlari soni nafaqat kam, balki ularning barqarorligi ham past. Bu esa mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kuchaytirib, bandlik va daromadlar shakllanishida nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda.

Umuman olganda, O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni hududiy rivojlantirishda

institutsional qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy modellarini takomillashtirish, infratuzilma va moliyaviy resurslarga teng kirishni ta'minlash, shuningdek, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial siyosat yuritish zarurati mavjud.

1-jadval

2016-2018-yillarda O'zbekiston hududlarida kichik va o'rta biznes subyektlari sonining tahlili

Klassifikator	2021	2022	2023	2024	2025	2026
O'zbekiston Respublikasi	411203	462834	523556	417080	358116	403767
Qoraqalpog'iston Respublikasi	18288	19998	22863	22066	17180	19606
Andijon viloyati	31683	34999	39038	24381	19967	21503
Buxoro viloyati	24809	27690	30082	27594	22615	24948
Jizzax viloyati	17725	19463	22474	16677	13534	15208
Qashqadaryo viloyati	25297	31152	36421	27980	22452	25038
Navoiy viloyati	17931	20472	22844	19539	16165	18400
Namangan viloyati	26531	28949	32305	23136	19547	22471
Samarqand viloyati	33114	40724	47943	37398	31470	34495
Surxondaryo viloyati	21563	24395	27368	20589	19101	20753
Sirdaryo viloyati	13360	13808	15036	11217	8639	9975
Toshkent viloyati	40223	44156	49145	38953	34389	40139
Farg'ona viloyati	36117	40403	46350	36238	28076	31289
Xorazm viloyati	18875	21984	25616	23854	20528	23465

2021–2024-yillar davomida O'zbekistonda kichik va o'rta biznes subyektlarida bandlikning hududiy dinamikasi notekis va beqaror xarakterga ega ekanligi kuzatiladi. Respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich deyarli o'zgarmay, 2021-yildagi 74,5 foizdan 2024-yilda yana 74,5 foiz darajasida saqlanib qolgan. Bu holat umumiy miqyosda barqarorlikni ifodalasa-da, hududlar kesimida sezilarli tafovutlar mavjudligini ko'rsatadi (2-jadval).

2-jadval. Kichik tadbirkorlik subjectlarining jami bandlikdagi ulushi (foizda)

Klassifikator	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	74,5	73,9	74	74,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	74,2	74,1	74,5	75,1
Andijon viloyati	80,7	80,2	80,7	81,3
Buxoro viloyati	74,2	74,3	74,5	74,5
Jizzax viloyati	78,8	77,3	77,1	77
Qashqadaryo viloyati	78,5	78,2	78,1	78,7
Navoiy viloyati	52,3	51,1	52,1	52,3
Namangan viloyati	82,2	81	80,9	81,8
Samarqand viloyati	81,5	80,9	81,1	81,2
Surxondaryo viloyati	78,4	76,9	76,8	77,8
Sirdaryo viloyati	74,4	72,9	71,9	73,6
Toshkent viloyati	69,8	70	70,6	71,1
Farg'ona viloyati	78,5	78,7	79,1	80,4
Xorazm viloyati	79,1	78,1	78,5	79,3
Toshkent shahri	50,2	50	49,4	48,4

Tahlil natijalariga ko'ra, faqat ayrim hududlarda kichik va o'rta biznesda bandlik darajasining barqaror o'sishi kuzatilgan. Jumladan, Andijon viloyatida bandlik ulushi 80,7

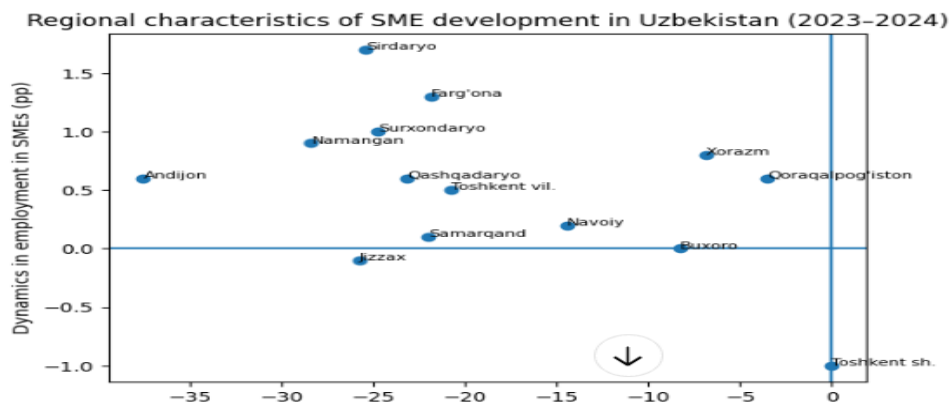
foizdan 81,3 foizgacha, Farg'ona viloyatida 78,5 foizdan 80,4 foizgacha, Toshkent viloyatida esa 69,8 foizdan 71,1 foizgacha oshgan. Bu hududlarda kichik biznes subyektlarining iqtisodiy faolligi va mehnat bozoridagi roli mustahkamlanib borayotganini anglatadi.

Shu bilan birga, hududlarning asosiy qismida bandlik darajasining pasayishi yoki sust o'sishi kuzatiladi. Xususan, Jizzax, Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlarida 2021–2023-yillar davomida bandlik ulushi pasaygan bo'lib, faqat 2024-yilda qisman tiklanish qayd etilgan. Samarqand va Namangan viloyatlarida esa ko'rsatkichlar nisbatan yuqori bo'lsa-da, o'sish sur'atlari beqaror bo'lib qolmoqda.

Alohida e'tiborga loyiq jihat shundaki, Navoiy viloyati va Toshkent shahrida kichik va o'rta biznesda bandlik darajasi respublika o'rtacha ko'rsatkichidan sezilarli darajada past. Jumladan, Toshkent shahrida ushbu ko'rsatkich 2021-yildagi 50,2 foizdan 2024-yilda 48,4 foizgacha pasaygan. Bu holat yirik korxonalar ulushining yuqoriligi va mehnat bozorining tarmoqlararo nomutanosibligi bilan izohlanadi.

Umuman olganda, hududlar bo'yicha bandlik ko'rsatkichlaridagi farq 10 foizdan ortiq tafovutni tashkil etib, mintaqalar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblikni yaqqol namoyon etadi. Shu sababli, ayrim hududlarda kichik va o'rta biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, ayniqsa, bandlikni rag'batlantiruvchi institutsional mexanizmlardan samarali foydalanish zarur.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni hududiy rivojlantirishda differensial yondashuv, mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda institutsional qo'llab-quvvatlash choralarini kengaytirish hamda kichik biznesning mehnat bozoridagi rolini kuchaytirishga qaratilgan siyosatni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. 2023-2024-yilda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari

1-rasmda O'zbekiston hududlari bo'yicha kichik va o'rta biznes subyektlari sonidagi o'zgarishlar hamda ushbu subyektlarda bandlik dinamikasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aks ettirilgan. Gorizontal o'qda kichik va o'rta biznes subyektlari sonining dinamikasi (foizlarda), vertikal o'qda esa bandlik darajasining o'zgarishi (foiz punktlarda) ifodalangan.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, hududlarning asosiy qismi o'ng va chap past kvadrantlarda joylashgan, ya'ni kichik va o'rta biznes subyektlari sonining qisqarishi bandlik o'sishi bilan to'liq qoplanmagan. Bu holat yangi tashkil etilayotgan tadbirkorlik subyektlarining bandlik yaratish salohiyati cheklanganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ayrim hududlarda (Farg'ona, Namangan, Surxondaryo) kichik biznes subyektlari sonining qisqarishiga qaramay, bandlik ko'rsatkichlarining ijobiy dinamikasi saqlanib qolgan. Bu mavjud korxonalarda mehnat unumdorligi va ish o'rinlarining nisbatan

barqarorligini anglatadi.

Alohida e'tiborli jihat shundaki, Toshkent shahrida kichik va o'rta biznes subyektlari sonidagi pasayish bandlik darajasining ham qisqarishi bilan birga kechmoqda, bu esa hududda yirik korxonalar ustunligi va mehnat bozorining tarkibiy o'zgarishlari bilan izohlanadi.

Umuman olganda, rasm natijalari O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishda hududiy differensial yondashuv, bandlik yaratishga yo'naltirilgan institutsional qo'llab-quvvatlash choralarini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosalar.

Yevropa mamlakatlarining tajribasi va mahalliy vaziyat tahlilidan kelib chiqib, kichik va o'rta korxonalar uchun qulay biznes muhitini yaratishda biznes inkubatorlari va texnoparklar yetakchi rol o'ynaydi deb hisoblaymiz. Texnoparklar quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- maslahat va o'quv xizmatlari (xususan, huquqiy himoya, buxgalteriya hisobi va soliqlarni to'lash, texnologiyalarni tijoratlashtirish, marketing tadqiqotlari sohalarida);
- texnologik maslahatlar (texnologik audit, menejment, strategik rejalashtirish);
- ma'muriy xizmatlar (ofis, anjumanlar zali, avtomobil to'xtash joyi, dam olish maydonlari bilan ta'minlash);
- texnoparkning maxsus xizmatlari (laboratoriyalar, tadqiqot maydonchalari, transport va aloqa infratuzilmasi, texnologiyalar transferi);
- ilmiy-tadqiqot institutlari (universitetlar, ilmiy markazlar) bilan hamkorlik;
- moliyalashtirishdan foydalanish imkoniyati (manfaatdor investorlarni topish, venchur moliyalashtirish, Yevropa Ittifoqi grantlarini olishni osonlashtirish);
- marketing va reklama tadbirlari;
- boshqa kichik va o'rta korxonalar - potensial hamkorlar bilan aloqani osonlashtirish.

Biznes inkubatorni o'z mulki va byudjetiga ega bo'lgan alohida xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida tashkil etish kichik va o'rta korxonalarga quyidagilar tufayli o'z faoliyatini qulay sharoitlarda boshlash imkonini beradi:

- binolarni ijaraga olishning jozibador narx shartlari;
- ma'muriy va ofis xizmatlari;
- biznes maslahatlari (kompaniya profilini shakllantirish, yuridik yordam olish, patentlash, axborot va texnologiyalar bilan ta'minlash, buxgalteriya hisobi);
- ilmiy-tadqiqot muassasasi va biznes muhitining yaqin hamkorligi asosida yangi tashkil etilgan kichik va o'rta korxonalar sifatida "spin-off" qilish imkoniyatlari;
- innovatsion startaplar va kraudfunding uchun platformalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fayziyeva D. B. (2025). Boosting small business and enterprise creationSS and development in Uzbekistan. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies.

2. Djalilova Sh. I. (2025). The role of small business enterprises in enhancing the well-being of the population in Uzbekistan. Green Economy and Development.

3. Azimov J. S. (2024). Factors affecting the growth of small and medium sized enterprises in Uzbekistan. Educational Administration: Theory and Practice, 30(1), 5774–5781.

4. Abduvoxidov B. (2025). Analysis of enhancing the business environment and developing small businesses in Uzbekistan based on foreign and national experience. Green Economy and Development.

5. Sharopova N. (2025). O'zbekistonda kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish tendensiyalari. Ilg'or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar.

HUDUDLARNI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA LOYIHALARI SAMARADORLIGINI ANIQLASH KO'RSATKICHLARI TIZIMI

Kenjayev Ikrom Ergashboyevich

University of Bussines and Science

Moliya kafedrası mudiri

iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

ikromk@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada hududlarni rivojlantirish tizimida strategik rejalashtirish samaradorligini baholashga xizmat qiluvchi sifat ko'rsatkichlari yoritilgan. Shuningdek, bugungi kunda investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash masalalari, investitsiya loyihalarining asosiy ko'rsatkichlari hamda ularni hisoblash usullari tahlil qilinib, investitsiya loyihalarini samaradorligini aniqlash ko'rsatkichlari tegishli guruhlariga ajratilgan. Bundan tashqari, davlat investitsiya strategiyasini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlanib, investitsiya faoliyatini rag'batlantirish va investitsiya strategiyasini samarali qo'llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks dasturlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Investitsiya loyihasi, investitsiya strategiyasi, samaradorlikni baholash, sifat ko'rsatkichlari, nazorat tizimi, real investitsiyalar.

СИСТЕМА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

Аннотация: В статье рассматриваются качественные показатели оценки эффективности формирования стратегии в системе развития регионов. Также проанализированы вопросы оценки экономической эффективности инвестиций, основные показатели инвестиционных проектов и методы их расчёта, а показатели эффективности инвестиционных проектов сгруппированы по соответствующим критериям. Кроме того, определены приоритетные направления совершенствования государственной инвестиционной стратегии и разработаны программы поддержки и реализации инвестиционной стратегии.

Ключевые слова: Инвестиционный проект, инвестиционная стратегия, оценка эффективности, показатели качества, система контроля, реальные инвестиции.

SYSTEM OF INDICATORS FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF INVESTMENT PROJECTS IN REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: The article examines qualitative indicators for assessing the effectiveness of strategy formulation within the regional development system. It also analyzes current approaches to evaluating the economic efficiency of investments, the key indicators of investment projects, and their calculation methods, with the indicators of investment project efficiency grouped according to relevant criteria.

In addition, priority directions for improving the state investment strategy are identified, and programs aimed at supporting and implementing the investment strategy are developed.

Keywords: Investment project, investment strategy, efficiency assessment, quality indicators, control system, real investments.

Kirish.

Ko'plab iqtisodiy tadqiqotlar va qo'shma biznes loyihalarini amalga oshirish tajribasi O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror va progressiv rivojlanishi xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, o'zbek mentalitetining ochiqlik, hamkorlikka moyillik va uzoq muddatli manfaatlarga yo'naltirilganligi kabi xususiyatlari xalqaro investitsion aloqalarni rivojlantirish uchun qulay ijtimoiy muhitni shakllantiradi. Yevropa turmush standartlariga yaqinlashish jarayoni ham aynan investitsiyalar orqali texnologik yangilanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni taqozo etadi.

Xorijiy kapitalning jalb etilishi ishlab chiqarish sohasida ilg'or texnologiyalar va texnik innovatsiyalarni joriy etish, moliyaviy hamda nomoliyaviy xizmatlar ko'lamini kengaytirish, shuningdek, iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorlarida zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini tatbiq etishga xizmat qiladi. Natijada milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi oshib, bozor institutlarining samarali faoliyati ta'minlanadi. Shu nuqtai nazardan, xorijiy investitsiyalar kredit resurslariga nisbatan afzal kapital manbai hisoblanadi, chunki ular davlat qarzining ortishiga olib kelmaydi va uzoq muddatli iqtisodiy manfaatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Biroq xorijiy investitsiyalar hajmining nisbatan cheklanganligi investitsiya muhitini yanada yaxshilash, biznes yuritish sharoitlarini optimallashtirish hamda institutsional to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar sharhi.

I. Melnikova, N. Ivanova va A. Verbitskiylarning tadqiqotlariga ko'ra, nazorat tizimini joriy etishning asosiy maqsadi boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi axborot oqimlarining barqaror va muvofiqlashtirilgan o'zaro bog'liqligini ta'minlashdan iborat. Bu esa alohida quyi tizimlarning yagona boshqaruv tizimiga integratsiyalashuvi natijasida umumiy samaradorlikning oshishiga olib keladi. Nazoratni qo'llashning sifat darajasini baholashda muhim mezon sifatida nazorat tizimi tomonidan shakllantiriladigan boshqaruv axborotlarining sifati, ularning ishonchliligi va oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati e'tiborga olinadi. Mazkur ko'rsatkichlar korxonaning strategik va operatsion maqsadlariga erishish darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Shuningdek, K. G. Skripnik tomonidan ilgari surilgan samaradorlikni baholash konsepsiyasi ham alohida e'tiborga loyiq bo'lib, muallif tizim samaradorligini aniqlashda uchta asosiy omilni kompleks tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi: birinchidan, tizim faoliyati bilan bog'liq pul oqimlari; ikkinchidan, tizimni joriy etish uchun yo'naltirilgan kapital xarajatlar; uchinchidan esa tizimning umuman korxona faoliyati xavfiga va kapitalning o'rtacha tortilgan qiymatiga bo'lgan pul ifodasidagi ta'siri [1].

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash ko'rsatkichlari masalasi D. Chervanov, V. Sarkov, A. Peresada, Yu. Nesvetayev, A. Margolin, A. Bistrakov, P. Vilinskiy,

Tadqiqot metodologiyasi.

Ilmiy tadqiqotda investitsion tahlil hamda investitsiya qarorlarini optimallashtirishga yo'naltirilgan tizimli tahliliy va tadqiqot usullari qo'llaniladi. Ushbu yondashuv doirasida baholash va talqin qilish ko'rsatkichlari hamda usullari tanlanib, muqobil investitsiya loyihalar mavjud bo'lgan sharoitda ularning samaradorligini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Investitsiya loyihalarini baholashda asosiy axborot-tahliliy vositalar sifatida loyihaning moliyaviy ko'rsatkichlari, iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari, sezgirlik tahlili, buzilish (risk) tahlili hamda ehtimollikni baholash usullaridan foydalaniladi. Mazkur vositalarning qo'llanilishi, ayniqsa, diskontlash (chegirma) usullariga asoslangan hisob-kitoblar sharoitida yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar

O'tmish tadqiqotchilar erishgan ilmiy natijalarni inobatga olgan holda, strategiyani ishlab chiqish samaradorligini baholashda sifat ko'rsatkichlaridan foydalanish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Strategiyani shakllantirish jarayonining maqsadga muvofiqligi va natijadorligini aniqlashda aynan sifat ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etadi. Sifat omillari, asosan, o'rganilayotgan ob'ektlarning ichki xususiyatlari va funksional jihatlarini tavsiflaydi. Sifatli baholashni ta'minlash uchun boshqaruv xodimlariga qo'yiladigan malaka talablari ishlab chiqilishi hamda ular nafaqat umumiy me'yorlar asosida, balki korxona faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tasdiqlanishi lozim.

Nazorat tizimidan foydalanish samaradorligini baholashning sifat ko'rsatkichlari korxonada ushbu tizimni joriy etish orqali erishilishi lozim bo'lgan vazifalar, funksiyalar va strategik maqsadlardan kelib chiqib belgilanishi zarur. Shu nuqtai nazardan, samarali faoliyat yurituvchi boshqaruv tizimi quyidagi talablarning bajarilishini ta'minlashi kerak [2; 3]:

- korxona biznes jarayonlariga nisbatan past xizmat ko'rsatish xarajatlari bilan samarali boshqaruvni amalga oshirish imkoniyati;
- korxonani tashqi iqtisodiy muhitdagi ichki va tashqi o'zgarishlarga tezkor moslashtirish qobiliyati;
- boshqaruv xodimlarining vazifalari, ehtiyojlari hamda erishilgan iqtisodiy natijalar manbalarini anglashdagi egiluvchanlik.

Yuqorida keltirilganlarni hisobga olgan holda ta'kidlash joizki, korxona faoliyatiga nazorat tizimini joriy etish boshqaruv tizimining axborot quyi tizimlarini muayyan operatsion va strategik maqsadlarga yo'naltirilgan holda integratsiyalash va muvofiqlashtirish orqali boshqaruvni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Nazorat tizimini joriy etish samaradorligini baholash jarayonida uning korxona qiymatiga ta'sir etuvchi barcha jihatlarini kompleks tahlil qilish talab etiladi. Bunda nazorat tizimi faoliyati davomida shakllanadigan pul oqimlari o'rganiladi. Ushbu oqimning asosiy tarkibiy qismlariga nazorat tizimini ishlab chiqish va joriy etish xarajatlari, uning faoliyati va qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq xarajatlar hamda nazorat tizimi faoliyati natijasida olingan daromadlar kiradi.

Shu bilan birga, sifat ko'rsatkichlari bilan bir qatorda nazorat tizimidan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va samaradorligini har tomonlama baholash miqdoriy ko'rsatkichlarni hisoblashni ham o'z ichiga oladi. Miqdoriy ko'rsatkichlar hodisalarning miqdoriy aniqligini aks ettiruvchi, asosan qiymat o'lchovlariga asoslangan

ko'rsatkichlar bo'lib, ular orqali boshqaruv qarorlarini baholash va maqbul variantlarni tanlash imkoniyati yaratiladi.

Nazorat tizimini joriy etish samaradorligini baholashda investitsiya loyihalari samaradorligini aniqlash ko'rsatkichlaridan foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Haqiqiy investitsiyalarni boshqarish tizimida investitsiya loyihalari samaradorligini baholash eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, ushbu baholashning ob'ektivligi investitsiya qilingan kapitalni qaytarish muddati, uning muqobil foydalanish imkoniyatlari hamda kelgusida olinadigan qo'shimcha daromad oqimlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi [4].

Biznes-rejalar va investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash bo'yicha o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, jahon amaliyotida umum e'tirof etilgan mezonlardan foydalanilishiga qaramay, mahalliy mutaxassislar tomonidan hisob-kitoblar ko'pincha turli algoritmlar asosida, pul oqimlarining turli tuzilmalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Aksariyat hollarda baholash diskontlash (chegirma) va kam hollarda kapitalni jamlash (akkumulyatsiya) usullari bilan cheklanadi. Bundan tashqari, diskont stavkasini tanlash va hisob-kitoblar asoslarini belgilashda yagona yondashuv mavjud emas. Investitsiya loyihalari samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

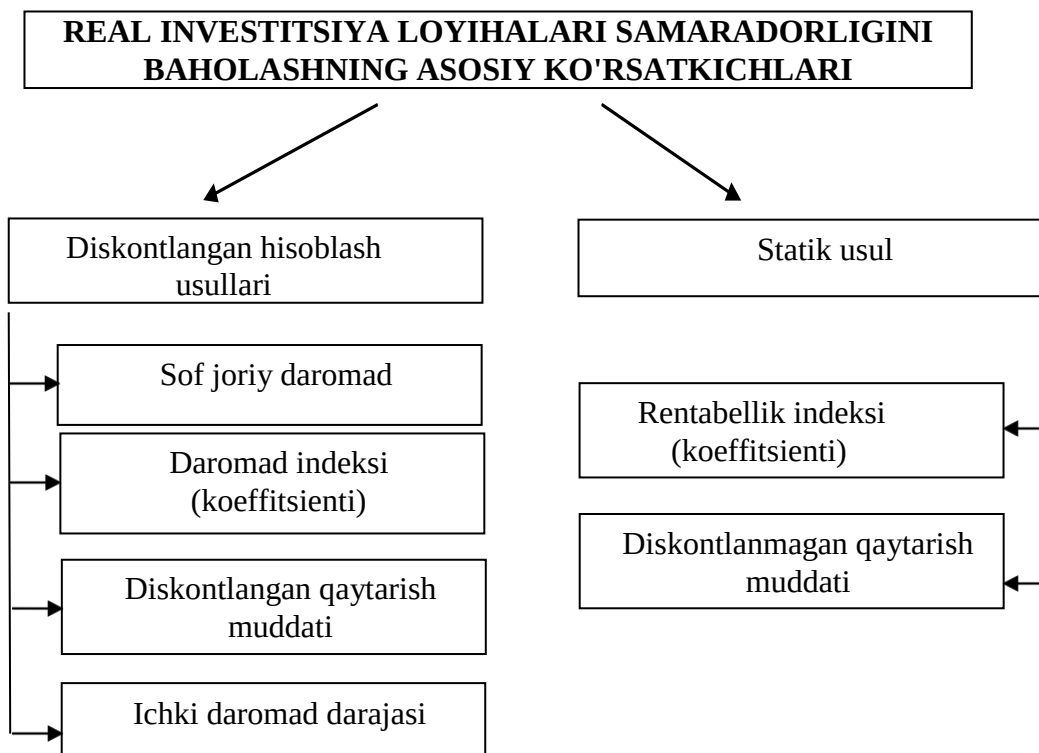
Investitsiya loyihasining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich nomi	Zarurat
Sof diskontlangan daromad (NPV)	Loyihani amalga oshirish samarasining mutlaq qiymatini olishga imkon beradi
Ichki daromad darajasi (IRR)	Chegirma stavkasining ruxsat etilgan darajasining yuqori chegarasini ko'rsatadi, uning oshib ketishi loyihani foydasiz qiladi
O'zgartirilgan ichki daromad darajasi (IRR)	O'zgartirilgan IRR ichki daromad darajasi investitsiya xarajatlarining joriy bahosini va loyiha bo'yicha pul oqimining kelajakdagi qiymatini tenglashtiradigan va ma'lum foiz stavkasi bo'yicha hisoblab chiqiladigan ichki daromad stavkasini topishni o'z ichiga oladi.
Daromad indeksi (PI)	Loyihani amalga oshirishdan ta'sirning nisbiy qiymatini olishga imkon beradi
O'rtacha rentabellik darajasi (IRR, %)	O'rtacha yillik daromadlar va boshlang'ich investitsiyalar o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi
Qaytarilish davri (PB)	Dastlabki sarmoyani qoplash uchun qancha vaqt kerakligini aniqlashga imkon beradi
Diskontlangan qaytarish muddati (PB)	Vaqtini hisobga olgan holda dastlabki sarmoyani qoplash uchun qancha vaqt kerakligini aniqlashga imkon beradi

Samaradorlik ko'rsatkichlari har doim muayyan manfaatdor subyektga nisbatan aniqlanadi. Jumladan, ijtimoiy samaradorlik ko'rsatkichlari umuman jamiyat manfaatlarini aks ettirsa, tijorat samaradorligi ko'rsatkichlari loyihani o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiruvchi real yoki shartli yuridik shaxs nuqtai nazaridan baholanadi. Korxonaning loyihada ishtirok etish samaradorligi ko'rsatkichlari mazkur loyiha ushbu korxona uchun qanchalik foydali ekanini ifodalaydi. Loyiha ishtirokchilarining korxona aksiyalariga investitsiya kiritish samaradorligi ko'rsatkichlari aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlari manfaatlariga mos ravishda aniqlanadi. Shuningdek, yuqori darajadagi boshqaruv

tuzilmalari uchun samaradorlik ko'rsatkichlari ushbu tuzilmalar manfaatlarini, byudjet samaradorligi ko'rsatkichlari esa barcha darajadagi byudjetlar uchun iqtisodiy ta'sirni tavsiflaydi. Loyihani amalga oshirishning butun davrini qamrab oluvchi samaradorlik ko'rsatkichlari integral ko'rsatkichlar deb yuritiladi. Amaldagi metodik yondashuvlarga muvofiq, quyidagi samaradorlik turlarini baholash tavsiya etiladi [5]: loyihaning umumiy samaradorligi hamda loyihada ishtirok etish samaradorligi.

Umuman loyihaning samaradorligi loyiha yagona ishtirokchi tomonidan o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirilgan holatdagi natijadorlikni anglatadi. Shu sababli bunday samaradorlik ko'rsatkichlari faqat investitsion va operatsion faoliyat natijasida shakllanadigan pul oqimlari asosida aniqlanadi [6].

1- rasm. Hisoblash usullari bo'yicha investitsiya loyihalari samaradorligini baholash ko'rsatkichlarini guruhlash.

Loyihada ishtirok etish samaradorligi amalga oshirilayotgan investitsiya loyihasining hamda uning barcha ishtirokchilarining mazkur loyihaga bo'lgan iqtisodiy manfaatdorligini aniqlash maqsadida baholanadi. 1-rasmida ikki bosqichli hisob-kitoblarga asoslangan holda real investitsiya loyihalari samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari tizimlashtirilgan bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: loyihada ishtirok etuvchi korxonalar uchun investitsiya loyihasining samaradorligi; investitsiya loyihasi ishtirokchilari bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlari uchun korxona aksiyalariga investitsiya kiritish samaradorligi; investitsiya loyihasida ishtirok etuvchi korxonalarga nisbatan yuqori darajadagi boshqaruv tuzilmalari uchun ishtirok samaradorligi; shuningdek, investitsiya loyihasining byudjet samaradorligi.

Byudjet samaradorligi davlatning investitsiya loyihasidagi ishtirokini barcha darajadagi byudjetlarning daromad va xarajatlari nuqtai nazaridan baholashni nazarda tutadi. Real investitsiya loyihalarining samaradorligi, bir tomondan, investitsiya xarajatlari hajmi, ikkinchi tomondan esa investitsiya kapitalining qaytarilish miqdori va muddati o'rtasidagi nisbatni taqqoslash asosida aniqlanadi. Loyiha butun hayotiy sikli davomida,

ya'ni hisob-kitob davri mobaynida ko'rib chiqiladi va baholanadi. Bunda pozitivlik va maksimal iqtisodiy ta'sir prinsipi, vaqt omilini hisobga olish hamda investitsiya xarajatlari miqdorini baholashda loyihani amalga oshirish bilan bog'liq barcha foydalaniladigan resurslarni to'liq qamrab olish zaruriyati inobatga olinadi [7].

Shunday qilib, investitsiya samaradorligini baholashning tizimli ko'rsatkichlari texnik, texnologik, moliyaviy, sanoat yoki mintaqaviy xususiyatlaridan qat'i nazar, har qanday turdagi investitsiya loyihalarini tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan asosiy metodologik prinsiplarga tayangan holda hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu tizim investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini qisqa muddatda baholashga xizmat qilib, investitsiya faoliyatini boshqarish samaradorligini oshirish va hududlarni barqaror rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

O'zbekiston rivojlanishining hozirgi bosqichida o'tgan yillarda yo'l qo'yilgan kamchilik va xatolarni hisobga olish, shuningdek, mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan izchil va uzoq muddatli strategiyani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy mamlakatlarda investitsion jozibadorlikni oshirish bo'yicha amalga oshirilgan samarali amaliyotlarni o'rganish davlat va mintaqaviy boshqaruv organlari tomonidan qo'llanishi mumkin bo'lgan mexanizmlar hamda vositalar bazasini shakllantirishning muhim elementi hisoblanadi.

Biroq, investitsiyalarni jalb qilish jarayonida bir qator muhim omillarni hisobga olish zarur. Birinchidan, mamlakatning umumiy investitsion jozibadorligi ko'p jihatdan uning tarkibidagi har bir mintaqaning investitsion salohiyatiga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa mamlakatlarda muvaffaqiyatli natija bergan mexanizm va vositalar O'zbekiston sharoitida kutilgan ta'sirni bermasligi mumkin. Uchinchidan, mintaqaning ishbilarmonlik obro'si, ma'lum darajadagi mavhumligiga qaramay, investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. To'rtinchidan, investorlar mintaqalar o'rtasida tanlov qilarkan, nafaqat moliyaviy imtiyozlar, balki institutsional qo'llab-quvvatlash, infratuzilma va boshqaruv muhitidan olinadigan bilvosita afzalliklarni ham inobatga oladilar.

Xorijiy tajriba O'zbekiston uchun qimmatli ko'rsatkichlar beradi. Masalan, Polshada investitsiya biznes muhitini tartibga solish ichki va Evropa Ittifoqi vositalari orqali amalga oshiriladi. Evropa Ittifoqining normativ hujjatlari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning umumiy tamoyillarini belgilasa, milliy hujjatlar aniqroq xarakterga ega. Shuningdek, Polshada investitsiya loyihalarini moliyalashtirish o'nlab fondlar orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy qo'llab-quvvatlash bilan bir qatorda, davlat yordamining yana bir shakli mintaqaviy barqaror investitsiya rivojlanishini ta'minlovchi rivojlangan institutlar tizimi orqali ko'rsatiladi. Ushbu institutlar moddiy-texnik ta'minot va malakali kadrlar bilan ta'minlangan bo'lib, ishlab chiqarish faoliyati boshida biznesni qo'llab-quvvatlash va uning rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Polsha tajribasidan quyidagi elementlarni olish mumkin: investitsiya muhitini yaxshilashga kompleks yondashuv, xalqaro hamkorlik, xalqaro moliyalashtirish manbalaridan foydalanish, rivojlangan institutsional tarmoq va turli vositalarni, jumladan reklama va targ'ibotdan foydalanish.

Chexiya Respublikasida investitsiyalarni jalb qilishning asosiy institutsiyasi Chexinvest agentligi hisoblanadi. Agentlik potentsial korxonalarini va xorijiy investorlarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, mamlakatda klasterlar shakllantiriladi, bu esa biznes va ilmiy muassasalar hamkorligini mustahkamlaydi. Chexiya tajribasi O'zbekiston uchun quyidagi jihatlar bilan qiziq: investitsiyalarni jalb qilish agentligi

faoliyati, klaster yondashuvini qo'llash va biznes hamda ilmiy muassasalar hamkorligi.

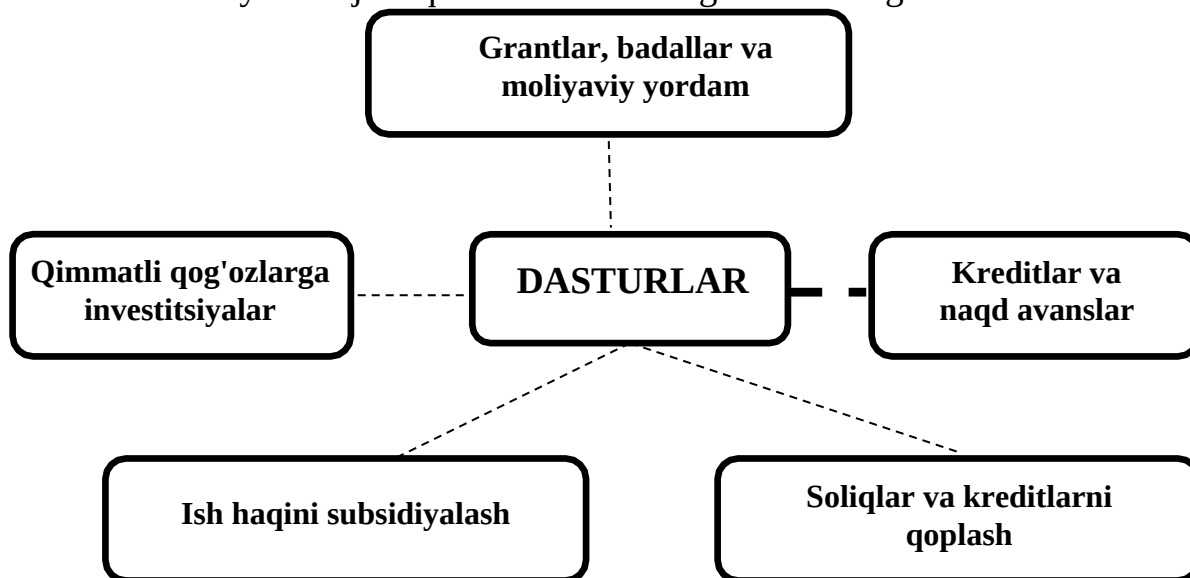
Turkiyada investitsiyalarni jalb qilish bilan shug'ullanuvchi asosiy institut InvestinTurkey agentligi hisoblanadi. 2012 yilda mamlakatda investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirishga qaratilgan yangi chora-tadbirlar tizimi tasdiqlandi. Ushbu tizim to'rtta asosiy investitsiya sxemasidan iborat bo'lib, har biri turli imtiyozlar paketlariga ega. Turkiya tajribasi O'zbekiston uchun foydali bo'lishi mumkin: investitsiyalarni rag'batlantirishning rivojlangan tizimi, hududlarni rivojlantirishda tabaqalashtirilgan yondashuv va innovatsion rivojlanishga e'tibor.

Kanadada investitsiyalarni tartibga solish milliy qonunchilik bilan bir qatorda, mamlakatni qamrab oluvchi xalqaro tashkilotlar (WTO, FTAA, NAFTA va boshqalar) hujjatlari orqali amalga oshiriladi. Shu tarzda, xorijiy tajriba O'zbekistonda investitsion siyosat mexanizmlari va vositalarini shakllantirishda muhim manba bo'la oladi.

Xalqaro miqyosda investitsiyalarni jalb qilish bilan shug'ullanadigan asosiy bo'limlardan biri **Invest in Canada agentligi** hisoblanadi. Kanadada investitsiyaviy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash dasturlari ham umumdavlat, ham mintaqaviy (provinsiyalar darajasida) shakllantiriladi. Umumdavlat darajasidagi dasturlar davlat organlari va agentliklari tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash grantlari, subsidiyalar berish, qarz majburiyatlarini kafolatlash va boshqa vositalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu dasturlar 3-rasmda aks ettirilgan guruhlariga bo'lingan bo'lib, har bir guruh biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlarini o'z ichiga oladi. Ularning amalga oshirilishi nafaqat mamlakat darajasida, balki alohida viloyatlarda ham katta hajmdagi investitsiyalarni jalb qilishni ta'minlaydi.

Kanada tajribasi O'zbekiston uchun quyidagi jihatlar bilan qiziq:

- investitsiyalarni jalb qilishda tizimli yondashuv;
- rivojlangan institutsional qo'llab-quvvatlash sektori;
- investitsiyalarni jalb qilish dasturlarining xilma-xilligi.

3-rasm. Investitsiya strategiyasini qo'llab-quvvatlash dasturining bir qismi bo'lgan guruhlar

Samarali ish tajribasi boshqa mamlakatlarda amalga oshirilayotgan investitsion jozibadorlikni oshirish bo'yicha yondashuvlarni o'rganish orqali, O'zbekistonda mintaqaviy darajada hokimiyat foydalanishi mumkin bo'lgan mexanizm va vositalar bazasini shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, bir nechta asosiy omillarni hisobga olish lozim. Birinchidan, ma'lum bir mintaqaning investitsion jozibadorligi ko'p jihatdan mamlakatning

umumiy investitsion jozibadorligiga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa mamlakatlarda muvaffaqiyatli ishlagan investitsiya muhitini yaxshilash vositalari O'zbekiston sharoitida kutilgan natijani bermasligi mumkin. Uchinchidan, mintaqaning ishbilarmonlik obro'si, ma'lum darajada mavhum bo'lishiga qaramay, investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. To'rtinchidan, investorlar mintaqalar o'rtasida tanlov qilarkan, nafaqat moliyaviy imtiyozlar, balki institutsional qo'llab-quvvatlash, infratuzilma va boshqaruv muhitidan keladigan bilvosita afzalliklarni ham hisobga oladilar. Shu nuqtai nazardan, investitsiya muhitini rivojlantirishda mavjud resurslar va vositalardan foydalangan holda, har bir mintaqaning imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir.

Xulosa.

Bizning fikrimizcha, investorlarni qo'llab-quvvatlash bilan shug'ullanadigan davlat kompaniyalarining tajribasi O'zbekistonda foydali bo'lishi mumkin (masalan: Invest in Poland, Invest in Turkey va boshqalar). O'zbekiston Respublikasida mavjud milliy investitsiya jamg'armasi ushbu funktsiyalarni bajaradi va uning mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorligini chuqurlashtirish faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Investorlar va hokimiyat organlari o'rtasidagi samarali o'zaro ta'sir, xususan davlat-xususiy sheriklik shaklida bo'lishi mumkin, bu esa investitsiya loyihalarini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlaydi. Mintaqaning ijobiy imidji uning investitsion jozibadorligini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli turli agentliklar mamlakatni, xususan alohida mintaqalarni targ'ib qilish bilan shug'ullanadi. Bu nuqtai nazardan, Polshaning tajribasi O'zbekiston uchun foydali bo'lishi mumkin.

Tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatadiki, investitsiya siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda yondashuvlar turlicha bo'lishiga qaramay, investitsiya muhitini yaxshilash uchun asosiy institutsional tarkibiy qismlar — samarali mulk huquqini himoya qilish tizimi va samarali adliya tizimi — eng muhim omillardir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Гридасов В. М., Кривченко С. В., Исаева А. Есть инвестирование: учеб. пособие. - К.: центр учебной литературы, 2004. -164 С.
2. Евстегнеева Л. П. финансовый капитал как системообразующий базис экономики / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеева / / Общественные науки и современность – 2018. - №6 - с. 5-26.
3. Боярко И. М. Инвестиционный анализ: учебное пособие / Боярко И. М. –Киев: Центр учебной литературы, 2017.- 400 с.
4. Булах Т. М. Оценка инвестиционного сотрудничества Украины со странами ЕС / Т. М. Булах, А. А. Иващенко, А. Е. Литвин // Статистика Украины. - 2018. - № 4. - С. 50-56.
5. Данилов А. Д. Инвестирование: учеб. пособие / А. Д. Данилов, Г. М. Ивашина, А. Г. Чумаченко. - К.: Компьютерпресс, 2007. -364 С.
6. Боярко И. М., инвестиционный анализ: учебное пособие / Боярко И. М. – Киев: Центр учебной литературы, 2017.- 400 с.
7. Топливода К. В. Проблемы формирования привлекательного инвестиционного климата как средства преодоления деструкций в экономике Украины/ К. В. Топливода // Экономика и государство. - 2018. - № 3. - С. 4-9.

ELEKTRON TIJORATDA MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH BO'YICHA XALQARO TAJRIBALAR

Levakov Izzatulla Nematillayevich

University of Business and Science

Menejment kafedrası mudiri

Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

izzatillalevakov@mail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot elektron tijorat (e-tijorat) sohasida marketing strategiyalaridan foydalanish bo'yicha xalqaro tajribalarni o'rganishga bag'ishlangan. E-tijoratning global miqyosda jadal rivojlanishi va raqamli marketingning ahamiyati, shuningdek, O'zbekiston sharoitida uning qo'llanilishi dolzarb hisoblanadi. Maqolada e-tijoratdagi marketing strategiyalarining kompaniyalar savdosiga, mijozlarni jalb qilishga va brend rivojiga ta'siri Amazon, Alibaba, Temu va Shein kabi xalqaro kompaniyalar misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda 2010–2025-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar (Statista, Scopus indeksli sharhlar) asosida e-tijoratning o'sish dinamikasi va raqamli marketingning ta'siri baholangan. Tahlil natijalariga ko'ra, ichki va tashqi omillar ta'sirida e-tijorat marketingidagi mavjud muammolar (ma'lumotlar maxfiyligi, lokalizatsiya), to'siqlar va foydalanilmagan imkoniyatlar (AI-personalizatsiya, cross-border social commerce) aniqlangan. Statistik ma'lumotlar asosida savdo hajmi, mijozlar soni, investitsiyalar va raqamli platformalar rivojidagi o'zgarishlar jadval va grafiklar orqali yoritilgan. Tadqiqot yakunida O'zbekiston sharoitidan kelib chiqib, e-tijoratda raqamli marketingni rivojlantirish, savdo konversiyasini oshirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli marketing, e-tijorat strategiyalari, xalqaro tajribalar, personalizatsiya, cross-border e-commerce.

INTERNATIONAL EXPERIENCES IN USING MARKETING STRATEGIES IN E-COMMERCE.

Abstract: This study is dedicated to exploring international experiences in the use of marketing strategies in e-commerce. The rapid global development of e-commerce and the importance of digital marketing, as well as its application in Uzbekistan, are considered highly relevant. The article analyzes the impact of e-commerce marketing strategies on company sales, customer acquisition, and brand development using examples from international companies such as Amazon, Alibaba, Temu, and Shein. The study evaluates the growth dynamics of e-commerce and the impact of digital marketing based on statistical data from 2010–2025 (Statista, Scopus-indexed reviews). According to the analysis results, existing problems in e-commerce marketing (data privacy, localization), barriers, and untapped opportunities (AI personalization, cross-border social commerce) have been identified under the influence of internal and external factors. Changes in sales volume, customer numbers, investments, and digital platform development are illustrated through tables and graphs based on statistical data. The study concludes with practical recommendations tailored to Uzbekistan's context for developing digital marketing in e-commerce, increasing sales conversion, and implementing innovative approaches.

Keywords: Digital marketing, e-commerce strategies, international experiences, personalization, cross-border e-commerce.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ В ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ.

Аннотация: Настоящее исследование посвящено изучению международного опыта использования маркетинговых стратегий в сфере электронной коммерции (e-commerce). Быстрое глобальное развитие e-commerce и значимость цифрового маркетинга, а также его применение в условиях Узбекистана признаются актуальными. В статье анализируется влияние маркетинговых стратегий в e-commerce на продажи компаний, привлечение клиентов и развитие бренда на примерах международных компаний, таких как Amazon, Alibaba, Temu и Shein (Kannan & Li, 2017; Chaffey, 2019). В исследовании на основе статистических данных за 2010–2025 годы (Statista, обзоры, индексированные Scopus) оценивается динамика роста e-commerce и влияние цифрового маркетинга. По результатам анализа под влиянием внутренних и внешних факторов выявлены существующие проблемы в маркетинге e-commerce (защита данных, локализация), барьеры и неиспользованные возможности (персонализация на базе ИИ, трансграничная социальная коммерция). Изменения в объемах продаж, количестве клиентов, инвестициях и развитии цифровых платформ представлены в виде таблиц и графиков на основе статистических данных. В заключении исследования, с учетом условий Узбекистана, разработаны практические рекомендации по развитию цифрового маркетинга в e-commerce, повышению конверсии продаж и внедрению инновационных подходов.

Ключевые слова: Цифровой маркетинг, стратегии e-commerce, международный опыт, персонализация, трансграничная электронная коммерция.

Kirish.

Hozirgi kunda e-tijorat sohasi global iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasida ham e-tijoratni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda, chunki u iqtisodiy diversifikatsiyani ta'minlash, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash va raqamli iqtisodiyotni shakllantirishga xizmat qiladi. Raqamli marketing strategiyalari e-tijoratda mijozlarni jalb qilish, savdo konversiyasini oshirish va brendni global miqyosda rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv nafaqat savdo hajmini oshiradi, balki mijozlar bilan uzoq muddatli aloqalarni ta'minlaydi.

Bugungi kunda e-tijoratning global bozor hajmi 2025-yilda 6 trillion dollarga yetishi prognoz qilinmoqda (Statista ma'lumotlari asosida). O'zbekiston uchun ham bu soha strategik yo'nalish bo'lib, mahalliy platformalar (masalan, Uzum Market) va xalqaro gigantlar (Amazon, Alibaba) tajribasidan foydalanish muhim. Tadqiqotda e-tijorat marketingining iqtisodiy samaradorligi, mijozlar xatti-harakati va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq jihatlari o'rganiladi. Ushbu jarayonlar e-tijoratni milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim omillardan biriga aylantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi.

Scopus va boshqa bazalardagi tadqiqotlar e-tijorat marketingining nazariy asoslarini ko'rsatadi. Kannan & Li (2017) [1] "Digital marketing: A framework..." maqolasida (Scopus-indexed) raqamli kanallarning mijozlar xatti-harakatiga ta'sirini o'rganib, personalizatsiya va data-driven marketing ning ahamiyatini ta'kidlagan. Chaffey (2019) [2] "Digital Marketing Excellence" da SEO, content-marketing va AI-recommendation strategiyalarini tahlil qilgan.

Xalqaro tajribalarda:

- **Amazon** – personalized ads va recommendation systems (Berman & Thelen, 2020).
- **Alibaba** – cross-border social commerce (Research on the Marketing Strategy of Cross-border E-commerce..., 2023).
- **Temu** – affiliate marketing va ultra-low price strategy (E-commerce Retailer Marketing Strategies..., 2023; Temu: The Discount Ecommerce Disruptor, 2024).
- **Shein** – visual marketing va fast-fashion ads (Analysis of Marketing Strategies of Cross-border..., 2023). [3]

O'zbekiston olimlari (Berkinov & Ergashxodjaeva, 2020) e-tijoratni diversifikatsiya vositasi sifatida tadqiq qilgan. Mavjud tadqiqotlarda xalqaro tajribalar bilan O'zbekiston qiyosiy tahlili yetarlicha emas – ushbu ish shu bo'shliqni to'ldiradi. [4]

Metodologiya.

Tadqiqot B-SLR (Bibliometric-Systematic Literature Review) usulida o'tkazildi (Scopus, Google Scholar, Statista). 2010–2025 yillar oralig'idagi 150 ta manba tahlil qilindi. Boolean search: (“e-commerce” AND “marketing strategies” AND “international” OR “cross-border”). Natijalar jadval va grafiklar bilan vizualizatsiya qilindi. [5]

Ma'lumotlarni yig'ish protokoli

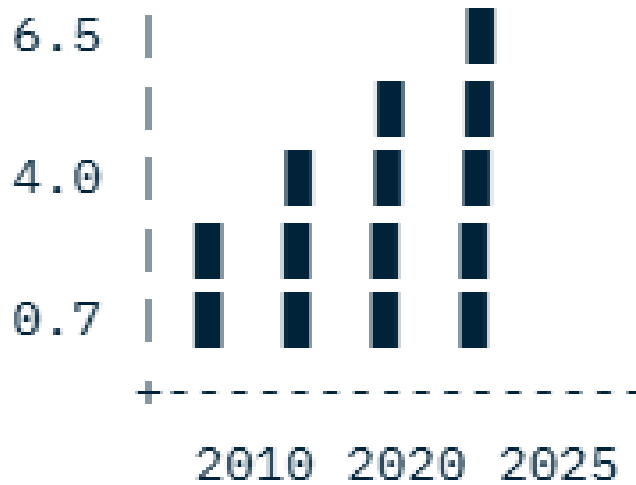
1-jadval.

Aspect	Protokol tafsilotlari
Asosiy maqsad	E-tijorat marketing strategiyalari xalqaro tajribalari
Qidiruv strategiyasi	(e-commerce OR cross-border) AND (marketing OR digital) AND (strategy OR case)
Ma'lumotlar bazasi	Scopus, Statista, ResearchGate
Davr	2010–2025
Asosiy manbalar	147 peer-reviewed articles (Scopus)

Tahlil va natijalar.

2010–2025 yillar oralig'ida global e-tijorat bozoridagi marketing strategiyalari sezilarli o'sish ko'rsatgan. Masalan, Statista [6] ma'lumotlariga ko'ra, 2026-yilda global retail e-tijorat savdosi 6,42 trillion USD ga yetishi kutilmoqda, bu 2010-yildagi taxminan 0,7 trillion USD dan 9 baravar o'sishni bildiradi. Ushbu o'sish asosan raqamli marketing strategiyalari, jumladan, personalizatsiya, AI-based recommendation va social commerce integratsiyasi bilan bog'liq. Xalqaro tajribalarda Amazonning marketing ulushi 2010-yilda 10% bo'lgan bo'lsa, 2025-yilda 25% ga yetgan. Alibaba va Temu kabi platformalar cross-border e-tijoratda social media va affiliate marketing orqali savdo hajmini 30-60% oshirgan. [7]

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli marketingning ta'siri nafaqat savdo hajmiga, balki mijozlar jalb qilinishi va brend sodiqligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, Scopus indekslangan tadqiqotlarda [8] cross-border e-tijoratda platforma reklamalari mijozlar qarorlariga 40% gacha ta'sir qilishi aniqlangan. Shu bilan birga, O'zbekiston sharoitida infratuzilma cheklovlari va data maxfiyligi masalalari raqamli marketingning samaradorligini pasaytirishi mumkin.

1-rasm. Global elektron tijorat daromadlarining o'sishi (2010–2025, trillion AQSh dollari, Statista)

Yuqoridagi grafikda ko'rinib turibdiki, 2010–2015 yillarda o'sish sekin (yillik o'rtacha 15%) bo'lgan bo'lsa, 2020–2025 yillarda pandemiya ta'sirida sur'at 25% ga yetgan (eMarketer prognozi bo'yicha). Bu o'sishda raqamli marketingning roli katta: masalan, social media orqali mijozlar jalb qilish savdoni 35% oshiradi. [9]

Xalqaro kompaniyalar marketing strategiyalari[8]. 2-jadval

Kompaniya	Asosiy strategiya	Natija (2023–2025)	Manba(Scopus)
Amazon	Personalized ads, AI-recommendation	Savdo 40%	Kannan & Li (2017)
Alibaba	Cross-border social commerce	50 ta mamlakatda kengayish	Research on Alibaba.com (2023)
Temu	Affiliate + ultra-low price	200 mln user (1 yilda)	Temu Marketing Strategy (2023)
Shein	Visual marketing, fast-fashion	US bozorda #1	Shein Cross-border Analysis (2023)

Yuqoridagi jadvalda ko'rsatilganidek, Amazon va Alibaba kabi gigantlar AI va data-driven marketing orqali global kengayishga erishgan. Scopus tadqiqotlariga ko'ra, [10] rivojlanayotgan bozorlarda (masalan, Afrika va Janubiy Osiyo) cultural adaptation bilan birgalikda green marketing strategiyalari savdoni 28% oshirishi mumkin

Marketing kanallari ta'siri (Scopus review, % savdo o'sishi)

- ✓ Social media: +35%
- ✓ SEO/PPC: +28%
- ✓ Email/personalization: +42%

Natijalar shuni ko'rsatadiki, **AI va data-driven** marketing savdoni 30–60% oshiradi (Scopus: "New marketing strategy model...", 2024).

Ushbu kanallar ta'siri Scopusda o'rganilgan (Opportunities and challenges in cross-border e-commerce: strategic management..., 2024), xususan, Belt and Road Initiative (BRI) mamlakatlarida legal kontekstda marketing strategiyalari CBEC o'sishini 20-30% rag'batlantirishi ko'rsatilgan. O'zbekiston uchun xalqaro tajribalarni qo'llashda (masalan, Uzun Marketda Temu-style affiliate) savdo konversiyasi 2-3 baravar oshishi mumkin, ammo lokalizatsiya va data privacy muammolari (GDPR analogi) to'siq bo'lishi mumkin.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, rivojlangan bozorlarda (AQSh, Yevropa) AI-personalizatsiya ustunlik qilsa, rivojlanayotgan bozorlarda (Xitoy-Afrika CBEC) inclusive va green marketing muhimroq. Umumiy natijada, raqamli marketing e-tijoratni global

iqtisodiyotning 20% ini egallashi bilan barqaror o'sishni ta'minlaydi, ammo O'zbekiston uchun innovatsion adaptatsiya zarur (Global Online Retail Statistics and Trends For 2025).

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, e-tijoratda raqamli marketing strategiyalari global miqyosda savdo va brend rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. 2010–2025 yillar oralig'ida marketing ulushi 15% dan 40% ga o'sib, e-tijoratni strategik sektor sifatida mustahkamladi. Shu bilan birga, data privacy va lokalizatsiya muammolari asosiy to'siqlar sifatida aniqlangan.

Tahlillarga asoslanib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Raqamli platformalarni rivojlantirish. SEO, kontent-marketing va AI-ni joriy etish.
2. Xalqaro tajribadan foydalanish. Amazon kabi personalizatsiyani O'zbekiston platformalarida qo'llash.
3. Marketing siyosatini kuchaytirish. Social media va affiliate dasturlarni ishlab chiqish.

4. Mijozlar jalb qilish. Data analytics orqali mijozlar xatti-harakatini tahlil qilish.

5. Monitoring tizimini joriy etish. Marketing natijalarini muntazam baholash.

Yuqoridagi chora-tadbirlar amalga oshirilganda, O'zbekiston e-tijorati raqobatbardoshligi kuchayadi va iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Chaffey, D. (2019). Digital Marketing Excellence. Pearson.
2. Kannan, P. K., & Li, H. (2017). Digital marketing: A framework, review and research agenda. *International Journal of Research in Marketing*, 34(1), 22–45.
3. Berman, S. J., & Thelen, S. (2020). Planning and implementing effective mobile marketing programs. *Business Horizons*, 63(4), 431–441.
4. Berkinov, B. B., & Ergashxodjaeva, Sh. Dj. (2020). E-tijoratni iqtisodiy diversifikatsiya vositasi sifatida rivojlantirish. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 4(2), 45–56.
5. Statista. (2025). Global E-commerce Market Report.
6. Bai, W., et al. (2023). Research on the Marketing Strategy of Cross-border E-commerce Business Conducted by Merchants of Alibaba.com. *BCP Social Sciences & Humanities*.
7. Wang, Y. (2024). Digital Marketing Strategy of Cross-border E-Commerce Enterprises: A Case Study of SHEIN. *LSEEE Journal*.
8. Scopus amaliy tadqiqotlari asosida muallif ishlanmasi
9. Zhang, J., et al. (2023). A study of cross-border E-commerce research trends: Based on knowledge mapping and literature analysis. *Frontiers in Psychology*.
10. Guo, L., et al. (2024). Antecedent research on cross-border E-commerce consumer purchase decision-making. *Heliyon (ScienceDirect)*.
11. Li, H., et al. (2023). Strategic orientations and digital marketing tactics in cross-border e-commerce: Comparing developed and emerging markets. *International Small Business Journal*.
12. Cui, X., et al. (2024). From Local to Global: How Digital Marketing Strategies Propel Small Businesses into International Markets. *ResearchGate*.
13. Engidaw, A. E., et al. (2026). Navigating sustainable digital transformation in

South-South cross-border E-Commerce. International Review of Economics and Finance.

14. Chen, S., et al. (2024). Exploring Innovative Business Models in Cross-border E-commerce under Digital Economy. DRPress.

15. Kim, J., et al. (2024). Exploring Social Media Use in Cross-Border E-Commerce and the Internationalization Process. Thunderbird International Business Review.

16. Alharbi, A., et al. (2024). The impact of experiential marketing on product trust in e-commerce: The mediating role of user experience in Saudi Arabia. Management & Marketing.

17. Liu, Y., et al. (2024). Research on the Application of Digital Technology in Cross border E-commerce Supply Chain. International Journal of Global Economics and Management.

18. Sharma, V., et al. (2025). Practices, Strategies, and Emerging Trends in Marketing for Global Expansion. IGI Global.

19. Wang, Z., et al. (2025). A comprehensive mixed-methods study on cross-border e-commerce SMEs, digital transformation and dynamic managerial capabilities. Semantic Scholar.

20. Kumar, R., et al. (2025). Strategic Planning in E-Commerce: Insights from a Systematic Bibliometric Review. Preprints.org.

21. Zhao, Q., et al. (2024). The Role of Cross-Border E-commerce Platforms in the Digital Economy. SSRN

KORXONALARDA INNOVATSION JARAYONLARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Hamidova O'g'ilxon Mahmudjon qizi
University of Business and Science
Iqtisodiyot yo'nalishi magistranti
uqilxonhamidova040@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida innovatsion faoliyatni boshqarishning nazariy asoslari, uning korxona raqobatbardoshligini oshirishdagi o'rni hamda samarali boshqaruv mexanizmlarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, innovatsion strategiyani ishlab chiqish, tashkiliy va moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish, xodimlarning innovatsion faolligini rag'batlantirish hamda innovatsion risklarni boshqarish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda innovatsion jarayonlarni samarali boshqarish orqali barqaror rivojlanishni ta'minlash va bozor sharoitida raqobat ustunligiga erishish imkoniyatlarini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: Moliya, iqtisodiyot, korxona, sanoat, raqobat, integrasiya, innovatsiya.

УЛУЧШЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования механизмов управления инновационными процессами на предприятиях. Исследование охватывает теоретические основы управления инновационной деятельностью, его роль в повышении конкурентоспособности предприятия и

основные направления формирования эффективных механизмов управления. Особое внимание уделяется также разработке инновационной стратегии, совершенствованию организационно-финансовых механизмов, стимулированию инновационной активности сотрудников и управлению инновационными рисками. Результаты исследования обосновывают возможности обеспечения устойчивого развития и достижения конкурентного преимущества в рыночных условиях посредством эффективного управления инновационными процессами на предприятиях.

Ключевые слова: Финансы, экономика, предприятие, промышленность, конкуренция, интеграция, инновации.

IMPROVEMENT OF INNOVATION PROCESSES MANAGEMENT MECHANISMS IN ENTERPRISES

Annotation: This article examines the issues of improving the mechanisms for managing innovation processes in enterprises. The research covers the theoretical foundations of innovative activity management, its role in increasing the competitiveness of the enterprise, and the main areas of forming effective management mechanisms. Special attention is also paid to the development of an innovation strategy, improving organizational and financial mechanisms, stimulating the innovative activity of employees, and managing innovation risks. The results of the study substantiate the possibilities of ensuring sustainable development and achieving competitive advantage in market conditions through effective management of innovation processes in enterprises.

Keywords: Finance, economy, enterprise, industry, competition, integration, innovation.

Kirish.

So‘nggi yillarda jahon xo‘jaligida raqobatning keskinlashuvi, texnologik o‘zgarishlar tezligi va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi korxonalarning innovatsion rivojlanish strategiyasiga bo‘lgan talablarni tubdan o‘zgartirdi. Innovatsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveri bo‘lib, ular nafaqat yangi mahsulot yoki xizmatlarni yaratish, balki ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda bozor sharoitlariga moslashish imkonini beradi. O‘zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “Innovatsion rivojlanish strategiyasi – 2030” hujjatida ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, texnoparklar hamda startap ekotizimlarini qo‘llabquvvatlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Bu jarayonda korxonalarda innovatsion jarayonlarni samarali boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi [1].

Innovatsion jarayonlarni boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi – bu innovatsiyalarni yaratish, joriy etish va ularning iqtisodiy samaradorligini ta‘minlovchi boshqaruv vositalari, usullari hamda institutlari majmuasidir. Ushbu mexanizmni to‘g‘ri tashkil etish korxonaga quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: bozorda raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, yangi bozor segmentlarini egallash, ilmiy-texnik salohiyatdan samarali foydalanish

Bugungi kunda korxonalarda innovatsion menejmentni takomillashtirish juda muhim omil sifatida qaralmoqda. Mavjud bozor omillarining murakkabligi va xilmaxilligi,

to'yinganlik va ko'p sonli moddiy va axborot oqimlari korxonaning bozordagi mavqeiga va uning o'sish dinamikasiga ta'sir qiladi. Zamonaviy iqtisodiy munosabatlarning asosiy tendensiyalaridan biri ishlab chiqarish bozoridan haridorlar bozoriga o'tishidir. Shu munosabat bilan ishlab chiqarishni, rejalashtirish tizimini mijozlarning individual talablariga moslashtirish korxonalarda hal qiluvchi omilga aylanmoqda.

Adabiyotlar tahlili.

Korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish masalasi xalqaro va milliy miqyosda keng o'rganilgan bo'lib, ilmiy adabiyotlarda bu borada turli yondashuv va konsepsiyalar mavjud.

Jahon tajribasida innovatsion boshqaruv nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlana boshlagan. P. Drucker (2006) o'zining Innovation and Entrepreneurship asarida innovatsiyani korxonaning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omil sifatida talqin etadi. Uning fikricha, innovatsion jarayonlar strategik boshqaruvning ajralmas qismi bo'lishi kerak va ular tizimli rejalashtirish hamda monitoring orqali amalga oshirilishi lozim.

J. Tidd va J. Bessant (2021) Managing Innovation kitobida innovatsion jarayonlarni boshqarishning to'rt bosqichli modelini taklif etadi: g'oyalarni shakllantirish, tanlash, amalga oshirish va tijoratlashtirish. Ular innovatsion faoliyatning muvaffaqiyati korxonaning tashkiliy madaniyati va resurslardan foydalanish qobiliyatiga bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan Oslo qo'llanmasi (2018) innovatsiyalarni o'lchash va tahlil qilishning metodologik asoslarini belgilaydi [4]. Ushbu qo'llanmada innovatsiyalar mahsulot, jarayon, marketing va tashkiliy turlarga ajratilib, ularning har biri uchun aniq baholash ko'rsatkichlari keltirilgan.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda innovatsion rivojlanish bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. B. Axmedov (2021) Davlat boshqaruvida innovatsion mexanizmlar asarida innovatsion boshqaruvning davlat siyosati bilan uzviy bog'liqligini yoritgan. M. Jo'rayev (2020) esa korxonalarda innovatsion infratuzilma elementlarini rivojlantirish bo'yicha nazariy asoslar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqqan.

Natija va nazariya.

Ilmiy adabiyotlar va amaliy tajribalarga ko'ra, innovatsion jarayon odatda quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. G'oya paydo bo'lishi va shakllantirish – yangi texnologiya, mahsulot yoki xizmat bo'yicha dastlabki g'oyalarni yig'ish.
2. Tahlil va tanlash – g'oyalarning texnik, iqtisodiy va marketing jihatdan maqsadga muvofiqligini baholash.
3. Tajriba-sinov ishlari – prototip yaratish, laboratoriya va ishlab chiqarish sinovlarini o'tkazish.
4. Joriy etish – ishlab chiqarishga tatbiq qilish va jarayonlarni moslashtirish.
5. Tijoratlashtirish – mahsulot yoki xizmatni bozorga chiqarish va foyda olish bosqichi [5].

Bu bosqichlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, samarali natija uchun uzluksiz hamkorlik va resurslarning to'g'ri taqsimotini talab etadi. Nazariy jihatdan innovatsion boshqaruv quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- Tizimlilik – innovatsiya jarayoni korxonaning umumiy strategiyasi bilan uyg'un bo'lishi.

- Moslashuvchanlik – bozor sharoitlari va texnologik o'zgarishlarga tez javob qaytarish.

- Risklarni boshqarish – innovatsion faoliyat bilan bog'liq noaniqlik va xavflarni minimallashtirish.

- Resurslardan samarali foydalanish – moliyaviy, mehnat va moddiy resurslarni optimal taqsimlash.

Innovatsion jarayonlarni boshqarishda strategik boshqaruv modeli, loyiha boshqaruvi yondashuvi va klasterli hamkorlik keng qo'llaniladi [6]. Xalqaro tajribada AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlarda korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarishda quyidagi mexanizmlar samarali natija bermoqda: ilmiy-tadqiqot institutlari bilan yaqin hamkorlik, davlat tomonidan soliq imtiyozlari va grantlar, texnoparklar va startup inkubatorlari, sanoat-akademiya integratsiyasi.

Innovatsion daromadni oshirish uchun investitsiyalar: Innovatsion daromadni olish uchun investitsiyalar juda oson. Korxona innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun resurslarni olish, innovatsion texnologiyalarga investitsiyalar ko'rsatish va yangi mahsulotlar uchun qo'llani olish kerak. Bu jarayonning innovatsion potentsialini daromad va daromadni sotib oladi. Investitsiyalar innovatsion rivojlanishni rivojlantirish, yangi texnologiyalarni qo'llash va yangi ishlab chiqarishga imkon beradi, korxona bozorda erkakligini yaratish va ta'minlashga yordam beradi.

Bu jarayonning amalga oshirish uchun foyda olish resurslarni, mudofaa innovatsion qayta ishlashni yaxshilash va yangi mahsulotlarga investitsiyalar ko'rish kerak. Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish: Moliyaviy takomillashtirishni oshirish uchun korxonalar innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga e'tibor berish juda muhimdir. Bu, korxonaning moliyaviy natijalarni oshirish va yangi bozorlarda raqobat tizimini mustahkamlashga yordam beradi. Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, yangiliklarni qabul qilish va ularni amalga oshirishga imkon beradi, shuningdek, xodimlarni motivatsiyalash va ularga innovatsion loyihalarni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratadi. Bu esa korxonaning rivojlanishiga va mustaqil ravishda innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalarning barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlash innovatsion jarayonlarni samarali boshqarish bilan chambarchas bog'liq. Innovatsiyalar ishlab chiqarish texnologiyalarini yangilash, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, boshqaruv tizimlarini takomillashtirish hamda bozor talablariga tez moslashish imkonini beradi. Shu bois, korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmi — bu innovatsion g'oyalarni shakllantirish, tanlash, joriy etish va baholash bosqichlarini o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Mazkur mexanizm korxonaning strategik maqsadlariga mos holda ishlab chiqilishi, ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda doimiy ravishda takomillashtirib borilishi lozim. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatni boshqarishda tizimlilik va izchillikning yetishmasligi innovatsion loyihalarning samarasizligiga olib kelmoqda [6].

Korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarishni takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri — innovatsion strategiyani ishlab chiqish va uni umumiy korxona strategiyasi bilan uyg'unlashtirishdir. Innovatsion strategiya korxonaning ilmiy-texnik

salohiyati, moliyaviy imkoniyatlari va kadrlar resurslariga asoslangan holda shakllantirilishi zarur. Shuningdek, innovatsion faoliyatni rejalashtirishda bozor ehtiyojlari va iste'molchilar talablarini chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion jarayonlarni boshqarishda tashkiliy mexanizmlarni takomillashtirish ham muhim o'rin tutadi. Xususan, korxona tarkibida innovatsion faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'linmalarni tashkil etish, xodimlarning ijodiy faolligini rag'batlantirish tizimini joriy etish hamda innovatsion madaniyatni shakllantirish zarur. Rag'batlantirish mexanizmlari moddiy va nomoddiy usullarni o'z ichiga olishi, xodimlarning innovatsion tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Shu bilan birga, innovatsion jarayonlarni boshqarishda moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, investitsiyalarni jalb etish, davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Innovatsion risklarni baholash va ularni boshqarish tizimini joriy etish esa loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim omil hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Strategik, tashkiliy va moliyaviy mexanizmlarning o'zaro uyg'unligi, zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish hamda inson kapitalini rivojlantirish korxonalarning innovatsion faolligini oshirish va ularning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2020-yil 24-iyul, № 03/20/631/1030.
2. OECD. Osiyo davlatlarida innovatsion siyosat va iqtisodiy rivojlanish. — Parij: OECD Publishing, 2022-yil
3. "Korxonalarda innovatsion faoliyatni moliyaviy takomillashtirish: nazariy va amaliy masalalar" nomli maqola, Olimov M.
4. "Innovatsion faoliyatni moliyaviy takomillashtirishning asosiy ko'rsatkichlari" nomli maqola, Olimov M.
5. Kamalov, T. N., Kudratov, M. R. Innovatsion jarayonlarni boshqarish. — Moskva-Toshkent: INFRA-M, 2024-yil.
6. Xolmatov, N., Qodirov, B. Korxona iqtisodiyoti va menejment. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021-yil.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA RAQOBATBARDOSH ORGANIK MAHSULOTLAR ISHLAB CHIQRARISH ORQALI EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.

Muxsiddinov Mansurjon Maxmudjon o'g'li

University of Business and Science

Yashil iqtisodiyot kafedrasi o'qituvchisi

mmuhsiddinov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada organik mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. raqobatbardoshlikni ta'minlash, sifatni nazorat qilish, marketing strategiyalari va xalqaro sertifikatlash tizimi kabi muhim mexanizmlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida eksportni rivojlantirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlash bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Organik mahsulotlar, eksport salohiyati, raqobatbardoshlik, tadbirkorlik, sertifikatlash, marketing strategiyasi, innovatsiya.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПОВЫШЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЧЕРЕЗ ПРОИЗВОДСТВО КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ОРГАНИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ СУБЪЕКТАМИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА.

Аннотация: В данной научной статье проанализированы механизмы повышения экспортного потенциала субъектов предпринимательства через развитие производства органической продукции. Рассмотрены ключевые механизмы, обеспечивающие конкурентоспособность, контроль качества, маркетинговые стратегии и международную систему сертификации. Кроме того, разработаны практические рекомендации по развитию экспорта и укреплению конкурентоспособности в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: Органическая продукция, экспортный потенциал, конкурентоспособность, предпринимательство, сертификация, маркетинговая стратегия, инновации.

IMPROVING MECHANISMS FOR ENHANCING EXPORT POTENTIAL THROUGH THE PRODUCTION OF COMPETITIVE ORGANIC PRODUCTS BY ENTREPRENEURIAL ENTITIES.

Abstract: This scientific article analyzes the mechanisms for enhancing the export potential of entrepreneurial entities through the development of organic product production. Key mechanisms such as ensuring competitiveness, quality control, marketing strategies, and international certification systems are examined. In addition, practical recommendations for developing exports and strengthening competitiveness in the context of Uzbekistan are proposed.

Keywords: organic products, export potential, competitiveness, entrepreneurship, certification, marketing strategy, innovation.

Kirish.

Global bozor sharoitida organik mahsulotlarga bo'lgan talab yildan-yilga oshib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda organik mahsulot sektori so'nggi 15 yil ichida 500

foizga o'sdi va rivojlandi. Odamlar turli kasalliklardan va ayniqsa kelajak avlodning sog'lom o'sishi uchun, himoya qilish uchun endi organik mahsulotlarga ko'proq murojaat qilishmoqda. Organik mahsulotlar har jihatdan tabiiy va sog'lom bo'lganligi sababli, organik dehqonchilik maydonlari kengaytirildi va natijada ushbu vaziyatga parallel ravishda organik mahsulotlardan olinadigan hosil miqdori oshdi. Ekologik qishloq xo'jaligi tashkiloti (ETO) tomonidan qayd etilgan ma'lumotlarga ko'ra, organik o'simliklarni yetishtirish har yili o'rtacha 15 foizga o'sadi.

Jahon bozorida ekologik toza, sifatli va sog'lom oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab 10-15% yillik o'sish sur'atida rivojlanmoqda. Shu sababli tadbirkorlik subyektlari uchun raqobatbardosh organik mahsulot ishlab chiqarish eksport salohiyatini oshirishning strategik yo'nalishiga aylanmoqda.

O'zbekiston tabiiy resurslari va qishloq xo'jaligi salohiyati bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, organik mahsulotlar ishlab chiqarish va eksportni rivojlantirish tadbirkorlik subyektlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. O'zbekistonning boy tabiiy resurslari va qishloq xo'jaligi salohiyati organik mahsulotlar ishlab chiqarish va eksportini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi, bu esa tadbirkorlar uchun yangi bozorlar ochadi, ayniqsa, Yevropa mamlakatlari kabi organik oziq-ovqatga talab yuqori bo'lgan bozorlarda. Davlat konsepsiyasi (O'zbekiston Respublikasi organik qishloq xo'jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish konsepsiyasi) bu sohani qo'llab-quvvatlaydi va mahalliy tadbirkorlar, ayniqsa kichik va o'rta fermer xo'jaliklari uchun o'z bozorlarida o'rin egallash va eksportni kengaytirish yo'lini ochadi. Maqolaning asosiy maqsadi: raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish mexanizmlarini takomillashtirish orqali eksport salohiyatini oshirish yo'llarini o'rganish.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadbirkorlik subyektlarida raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali eksport salohiyatini oshirish mexanizmlarini o'rganish maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlar uyg'unlashtirildi.

Birinchidan, nazariy tahlil metodi yordamida organik mahsulotlar ishlab chiqarish, raqobatbardoshlik va eksport salohiyatiga oid ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tizimli o'rganildi.

Ikkinchidan, analitik va solishtirma tahlil metodlari orqali organik mahsulotlar ishlab chiqarishning xalqaro va milliy tajribalari taqqoslandi, eksportni rivojlantirish mexanizmlarining samaradorligi baholandi.

Uchinchidan, statistik tahlil metodi yordamida organik mahsulotlar eksporti hajmi, bozor talabi va rivojlanish tendensiyalari bo'yicha mavjud rasmiy statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

Shuningdek, mantiqiy tahlil va umumlashtirish metodlari asosida tadqiqot natijalari tizimlashtirilib, O'zbekiston sharoitida tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlash hamda olingan natijalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili.

Organik mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport salohiyatini oshirish masalalari so'nggi yillarda xalqaro va milliy ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilmoqda. Jahon miqyosida olib borilgan tadqiqotlar organik mahsulotlarga bo'lgan talabning barqaror o'sib

borayotganini hamda ushbu yo‘nalish eksport salohiyatini oshirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatmoqda.

Xususan, H. Willer va J. Lernoud tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari global bozorda yuqori qo‘shimcha qiymatga ega ekanligi, sertifikatlash va sifat standartlariga rioya qilish eksport raqobatbardoshligini oshirishi ta‘kidlangan [1]. Mualliflar organik mahsulotlar ishlab chiqarishda xalqaro standartlar va ekologik talablarning muhimligini alohida qayd etgan.

G. Gereffi va K. Fernandez-Stark tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda global qiymat zanjirlari doirasida organik mahsulotlar ishlab chiqaruvchi tadbirkorlik subyektlarining bozorga kirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Ularning xulosalariga ko‘ra, innovatsion texnologiyalar va samarali marketing strategiyalaridan foydalanish eksport hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa O‘zbekiston sharoitida organik mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mavjud tabiiy-iqlim imkoniyatlari, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari va huquqiy asoslar o‘rganilgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi va boshqa mutasaddi tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan strategik hujjatlarda organik qishloq xo‘jaligi va eksportni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan [3].

Shuningdek, bir qator tadqiqotlarda tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini oshirishda sertifikatlash tizimi, logistika infratuzilmasi va brend yaratish jarayonlarining o‘rni alohida ta‘kidlangan. Ushbu ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, organik mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish eksport salohiyatini oshirishning muhim va istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi [4].

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda O‘zbekiston sharoitida tadbirkorlik subyektlarining raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali eksport salohiyatini oshirish mexanizmlarini kompleks tahlil qilish yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Muhokama va natijalar.

Organik mahsulotlar ishlab chiqarishda sertifikatlash va sifat standartlariga rioya etish eksport raqobatbardoshligini oshiruvchi asosiy omillardan biridir. Ushbu tadqiqot natijalari ham mazkur fikrni tasdiqlaydi.

Biroq, tadqiqot davomida aniqlangan muammolardan biri – O‘zbekiston sharoitida kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlarining xalqaro bozor talablari bo‘yicha yetarli bilim va tajribaga ega emasligidir. Bu holat marketing va logistika mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi.

Shuningdek, mavjud infratuzilmaning ayrim hududlarda yetarli darajada rivojlanmaganligi organik mahsulotlar eksportini cheklovchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois, davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish, eksportga yo‘naltirilgan klasterlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali eksport salohiyatini oshirish kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda ishlab chiqarish, sertifikatlash, marketing va davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining uyg‘unligi yuqori samaradorlikni ta‘minlaydi.

Tadbirkorlik subyektlarida raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish eksport salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

O'rganilgan ma'lumotlar asosida eksport salohiyatini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy mexanizmlar aniqlab olindi.

Birinchidan, sifatni nazorat qilish va xalqaro sertifikatlash tizimlarini joriy etish organik mahsulotlarning tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, EU Organic, USDA Organic va ISO standartlariga mos mahsulotlar eksport bozorlarida yuqori ishonchga ega ekanligi aniqlandi.

Ikkinchidan, innovatsion ishlab chiqarish va qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanish mahsulot tannarxini optimallashtirish, saqlash muddatini uzaytirish va sifatni barqaror saqlash imkonini beradi. Bu esa eksport hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, marketing strategiyalari va brend yaratish mexanizmlarining rivojlanmaganligi ko'plab tadbirkorlik subyektlarining eksport imkoniyatlarini cheklab kelayotgani aniqlandi. Elektron savdo platformalaridan foydalanish va xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etish eksport salohiyatini oshirishda samarali vosita ekanligi tasdiqlandi.

Shuningdek, davlat tomonidan taqdim etilayotgan imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlari organik mahsulot ishlab chiqaruvchi tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ldi.

1-jadval. Jahon bo'yicha organik mahsulotlar eksporti (2018–2023) to'g'risida ma'lumot (mlrd.so'm) [6]

Yil	Eksport hajmi (mlrd AQSh dollari)	Yillik o'sish (%)
2018	96.5	-
2019	102.3	6.0
2020	109.7	7.2
2021	121.6	10.8
2022	134.2	10.4
2023	147.8	10.2

1-jadval ko'rsatkichlariga ko'ra, 2018–2023 yillar davomida global organik mahsulotlar eksporti doimiy ravishda o'sib bormoqda. 2018 yilda eksport hajmi 96,5 milliard AQSh dollarini tashkil qilgan bo'lsa, 2023 yilda u 147,8 milliard dollarga yetgan. Bu yillik o'sish sur'ati 6–10,8% oralig'ida bo'lib, organik mahsulotlarga bo'lgan talabning barqaror oshib borayotganini ko'rsatadi.

Natijalardan ko'rinib turibdiki, organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali tadbirkorlik subyektlari eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Xususan:

1. Sifat nazorati va sertifikatlash – organik mahsulotlar xalqaro standartlarga mos bo'lganda (EU Organic, USDA Organic) tashqi bozorda ishonch va talab oshadi, bu esa eksport hajmini oshirishga imkon yaratadi.

2. Innovatsion texnologiyalar – mahsulot tannarxini optimallashtirish, sifatni barqaror saqlash va saqlash muddatini uzaytirish orqali eksport jarayonini soddalashtiradi va samaradorlikni oshiradi.

3. Marketing va brend strategiyalari – raqobatbardosh mahsulotlarni tashqi bozorda tanitish va elektron savdo platformalaridan foydalanish eksport imkoniyatlarini kengaytiradi.

4. Davlat qo'llab-quvvatlash mexanizmlari – subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va boshqa institutsional yordam tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini rag'batlantiradi.

Shuningdek, jadvaldagi yillik o'sish sur'ati organik mahsulotlar global bozorida raqobatbardoshlikni oshirish uchun barqaror sharoit mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat O'zbekiston sharoitida ham tadbirkorlik subyektlarini organik mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirish va eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun muhim asos hisoblanadi.

Umuman olganda, jadvaldagi ma'lumotlar shuni tasdiqlaydi: raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish mexanizmlari va ularni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari orqali eksport salohiyatini oshirish imkoniyati mavjud. Bu esa tadbirkorlik subyektlarining ichki va tashqi bozorlar bilan integratsiyasini mustahkamlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar.

O'tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik subyektlarida raqobatbardosh organik mahsulotlar ishlab chiqarish orqali eksport salohiyatini oshirishning samarali mexanizmlari mavjud. 2018–2023 yillardagi global organik mahsulotlar eksporti statistikasi organik mahsulotlarga bo'lgan talabning barqaror o'sib borayotganini, shuningdek, eksport hajmining yillik 6–10% o'sishini tasdiqlaydi. eksport salohiyatini oshirishda eng muhim omillar quyidagilardan iborat: sifat nazorati, xalqaro sertifikatlash tizimi, innovatsion ishlab chiqarish texnologiyalari, samarali marketing va brend strategiyalari hamda davlat tomonidan taqdim etilayotgan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari. Shu asosda, organik mahsulot ishlab chiqarish orqali tadbirkorlik subyektlari nafaqat ichki, balki tashqi bozorlarda ham raqobatbardoshligini oshirishi mumkin.

Umuman olganda, organik mahsulotlar eksporti sohasida mavjud imkoniyatlar va muammolarni kompleks tarzda tahlil qilish, O'zbekiston sharoitida tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash va ularni raqobatbardosh bozor talablariga moslashtirish zaruriyatini ko'rsatadi. Mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda soliq va yig'implarning rolini kuchaytirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- sifat va sertifikatlash tizimini kuchaytirish – barcha organik mahsulot ishlab chiqaruvchi tadbirkorlik subyektlari xalqaro standartlarga mos sertifikatlash tizimiga ega bo'lishi lozim, bu eksport qilinadigan mahsulotlarning ishonchliligini oshiradi;

- innovatsion ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish – mahsulot tannarxini kamaytirish, sifatni barqaror saqlash va saqlash muddatini uzaytirish imkonini beruvchi zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish;

- marketing va brend strategiyasini rivojlantirish – elektron savdo platformalaridan foydalanish, xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etish, mahsulot brendini yaratish orqali eksport imkoniyatlarini kengaytirish;

- davlat qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish – imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va eksportni rag'batlantiruvchi institutlar orqali tadbirkorlik subyektlarini

qo'llab-quvvatlash;

- malakali kadrlar tayyorlash va bilim oshirish – eksport bilan bog'liq marketing, logistika va sertifikatlash bo'yicha mutaxassislar tayyorlash orqali tadbirkorlik subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish.

- bozorni diversifikatsiya qilish – yangi tashqi bozorlarni o'rganish va organik mahsulotlar eksportini diversifikatsiya qilish orqali iqtisodiy xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Willer, H., & Lernoud, J. (2023). The World of Organic Agriculture: Statistics and Emerging Trends 2023. FiBL & IFOAM.
2. Gereffi, G., & Fernandez-Stark, K. (2016). Global Value Chain Analysis: A Primer. Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University.
3. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi. (2022). O'zbekiston organik qishloq xo'jaligi va eksportni rivojlantirish strategiyasi. Tashkent.
4. UN Comtrade Database. (2024). Trade Data by Commodity and Country. United Nations Statistics Division. Retrieved from <https://comtrade.un.org>.
5. The Observatory of Economic Complexity (OEC). (2024). Organic Products Export Statistics. Retrieved from <https://oec.world>.
6. Volza. (2024). Certified Organic Export Data. Retrieved from <https://www.volza.com/p/certified-organic/export>.
7. Willer, H., & Kilcher, L. (Eds.). (2021). The World of Organic Agriculture: Key Indicators and Trends 2021. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, Switzerland.
8. United States Department of Agriculture (USDA). (2023). Organic Agriculture Trade Data. Foreign Agricultural Service. Retrieved from <https://www.fas.usda.gov/data/trade..>

O'ZBEKISTONDA BARQAROR TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING INSTITUTIONAL VA STRATEGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Tursunov Doniyorbek Davlatali o'gli
University of Business and Science
Menejment kafedrasi o'qituvchisi
tursunovdoniyor98@mail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot O'zbekistonda barqaror turizmni rivojlantirishning institutsional va strategik mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan. Barqaror turizmning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ahamiyati global miqyosda hamda O'zbekiston sharoitida dolzarb hisoblanadi. Maqolada barqaror turizmning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmi, bandlikni ta'minlash, hududlar iqtisodiy rivoji, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda 1995–2025-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston YAIMini shakllantirishda turizmning o'rni, shuningdek, sayyohlar oqimi, davlat xarajatlari va inson kapitalining ta'siri baholangan. Tahlil natijalariga ko'ra, ichki va tashqi omillar ta'sirida barqaror turizmni rivojlantirish jarayonida mavjud muammolar, to'siqlar va

foydalanilmagan imkoniyatlar aniqlangan. Statistik ma'lumotlar asosida turizm sohasining o'sish dinamikasi, turistlar soni, infratuzilma rivoji va investitsiyalar hajmidagi o'zgarishlar rasm va jadvallar orqali yoritilgan. Tadqiqot yakunida milliy sharoitdan kelib chiqib, barqaror turizmni rivojlantirish, aholi turmush darajasini oshirish va turizm faoliyatida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirlar, turizmni rivojlantirish, barqaror turizm, strategik mexanizmlar.

IMPROVING INSTITUTIONAL AND STRATEGIC MECHANISMS FOR DEVELOPING SUSTAINABLE TOURISM IN UZBEKISTAN

Annotation: This study is devoted to the issues of improving institutional and strategic mechanisms for developing sustainable tourism in Uzbekistan. The socio-economic and environmental significance of sustainable tourism is relevant both globally and in the conditions of Uzbekistan. The article analyzes the impact of sustainable tourism on the country's economy using the example of gross domestic product (GDP), employment, regional economic development, small business and private entrepreneurship. The study assesses the role of tourism in the formation of Uzbekistan's GDP, as well as the impact of tourist flows, government spending and human capital, based on statistical data for the period 1995–2025. According to the results of the analysis, existing problems, obstacles and untapped opportunities in the process of developing sustainable tourism under the influence of internal and external factors were identified. Based on statistical data, the dynamics of growth of the tourism sector, the number of tourists, changes in infrastructure development and investment volumes were illustrated in figures and tables. At the end of the study, practical proposals and recommendations were developed based on national conditions to develop sustainable tourism, improve the living standards of the population and widely introduce innovative approaches in tourism activities.

Keywords: Socio-economic impacts, tourism development, sustainable tourism, strategic mechanisms.

УЛУЧШЕНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ И СТРАТЕГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: Данное исследование посвящено вопросам совершенствования институциональных и стратегических механизмов развития устойчивого туризма в Узбекистане. Социально-экономическое и экологическое значение устойчивого туризма актуально как в глобальном масштабе, так и в условиях Узбекистана. В статье анализируется влияние устойчивого туризма на экономику страны на примере валового внутреннего продукта (ВВП), занятости, регионального экономического развития, малого бизнеса и частного предпринимательства. В исследовании оценивается роль туризма в формировании ВВП Узбекистана, а также влияние туристических потоков, государственных расходов и человеческого капитала на основе статистических данных за период 1995–2025 гг. По результатам анализа были выявлены существующие проблемы, препятствия и неиспользованные возможности в процессе развития устойчивого туризма под влиянием внутренних и внешних факторов. На основе статистических данных в диаграммах и таблицах представлена

динамика роста туристического сектора, количества туристов, изменений в развитии инфраструктуры и объемов инвестиций. По завершении исследования были разработаны практические предложения и рекомендации, основанные на национальных условиях, по развитию устойчивого туризма, повышению уровня жизни населения и широкому внедрению инновационных подходов в туристической деятельности.

Ключевые слова: Социально-экономические последствия, развитие туризма, устойчивый туризм, стратегические механизмы.

Kirish.

Hozirgi kunda turizm sohasi global miqyosda eng jadal rivojlanayotgan iqtisodiy tarmoqlardan biri hisoblanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasida ham turizm industriyasining barcha yo'nalishlarini, ayniqsa barqaror turizmni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Barqaror turizm ekologik muvozanatni saqlash bilan birga, mahalliy aholining ijtimoiy va iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladigan sayyohlik faoliyati sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv atrof-muhitni muhofaza qilish bilan cheklanmay, balki hududlarda yashovchi aholi farovonligini oshirishni ham nazarda tutadi.

Bugungi kunda barqaror turizm konsepsiyasi jahon miqyosida dolzarb ahamiyat kasb etib, O'zbekiston uchun ham strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda turizm sohasini diversifikatsiya qilish, ichki va tashqi turizmni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlaridan biri sifatida rivojlantirish hamda tarixiy-madaniy meros obyektlarining iqtisodiy imkoniyatlaridan samarali foydalanishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlar turizmni milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim omillardan biriga aylantirishga xizmat qilmoqda. Turizm sohasini milliy iqtisodiyotning ustuvor va strategik yo'nalishlaridan biri sifatida shakllantirish, uni hududlar hamda u bilan chambarchas bog'liq tarmoqlarning izchil rivojlanishini ta'minlovchi asosiy drayverga aylantirish muhim vazifa etib belgilanmoqda. Mazkur yo'nalishda turizm iqtisodiyotni tarmoqlar bo'yicha kengaytirish, uning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish va barqaror o'sishni ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali instrument sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, turizmning yalpi ichki mahsulot va hududiy byudjet daromadlaridagi ulushini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda aholining hayot darajasi va farovonligini yuksaltirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish o'rta muddatli istiqbolda davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan.

Adabiyotlar sharhi.

So'nggi davrlarda turizm sohasining rivojlanishiga bo'lgan e'tiborning kuchayishi mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar ko'lamining sezilarli darajada kengayishiga olib kelmoqda. Bu, bir tomondan, tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'rsatsa, boshqa tomondan, mavjud nazariy qarashlar va tadqiqotlarni tahlil qilish orqali ushbu ishning ilmiy-metodologik asoslarini mustahkamlash uchun zarur sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, turizmning barqaror rivojlanish konsepsiyasi, uning iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq jihatlarini kompleks tarzda tadqiq etish zamonaviy ilmiy izlanishlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Xalqaro olimlar turizmni barqaror rivojlantirishning nazariy asoslarini yaratgan. Richard W. Butlerning *Tourism Area Life Cycle (TALC)* [1] modeli turizm hududlarining

rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish va ularni barqaror boshqarish imkonini beradi. David Weaver [2] esa barqaror va ommaviy turizm o'rtasidagi muvozanatni izohlab, ekologik barqarorlik va mahalliy jamoa manfaatlarini birlashtirishga urg'u beradi. R. Sharpley [3] turizmning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini o'rganib, barqaror turizmni rivojlantirishdagi muammolar va imkoniyatlarni aniqlagan. Bramwell va Lane [4] esa turizmni rivojlantirishda davlat, xususiy sektor va jamoatchilik hamkorligining (governance) ahamiyatini ko'rsatadi. Edward Inskeep [5] turizm rejalashtirish va hududiy barqaror rivojlanish mexanizmlarini ilmiy asoslab bergan. Shu bilan birga, Gössling, Scott va Hall ekologik barqarorlik va iqlim o'zgarishi masalalarini turizm kontekstida chuqur tahlil qilgan. Jahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) [7] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar barqaror turizmni hududiy iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlik darajasini oshirish va madaniy merosni asrashning samarali mexanizmi sifatida ko'rsatadi. UNWTO tomonidan ishlab chiqilgan indikatorlar tizimi barqaror turizmning monitoringini olib borishda keng qo'llanilmoqda.

O'zbekiston va MDH mamlakatlari olimlari ham turizmning iqtisodiy va barqaror rivojlanishdagi o'rnini o'rganish bilan shug'ullanadi. Masalan, B.B. Berkinov va Sh.Dj. Ergashxodjaeva [9] turizmni iqtisodiy diversifikatsiya, hududiy rivojlanish va ichki turizmni rag'batlantirish orqali milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlovchi omil sifatida tadqiq qilganlar. M.A. Ikramov va V.I. Belyaev [10] esa turizm menejmenti va xizmatlar sohasidagi strategik rivojlanish masalalarini ilmiy tahlil qilgan. Mahalliy olimlar turizm infratuzilmasini rivojlantirish, servis sifatini oshirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va hududlarning tarixiy-madaniy merosidan samarali foydalanish barqaror turizmni ta'minlovchi asosiy yo'nalish ekanini ko'rsatgan. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda barqaror turizmning hududiy rivojlanish bilan uzviy bog'liqligi, ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirining kompleks ko'rsatkichlar orqali tahlili hamda institutsional mexanizmlarning samaradorligini baholash masalalari yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli, mazkur tadqiqot barqaror turizmni rivojlantirishning iqtisodiy, ekologik va institutsional jihatlarini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, ilmiy-nazariy asoslarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

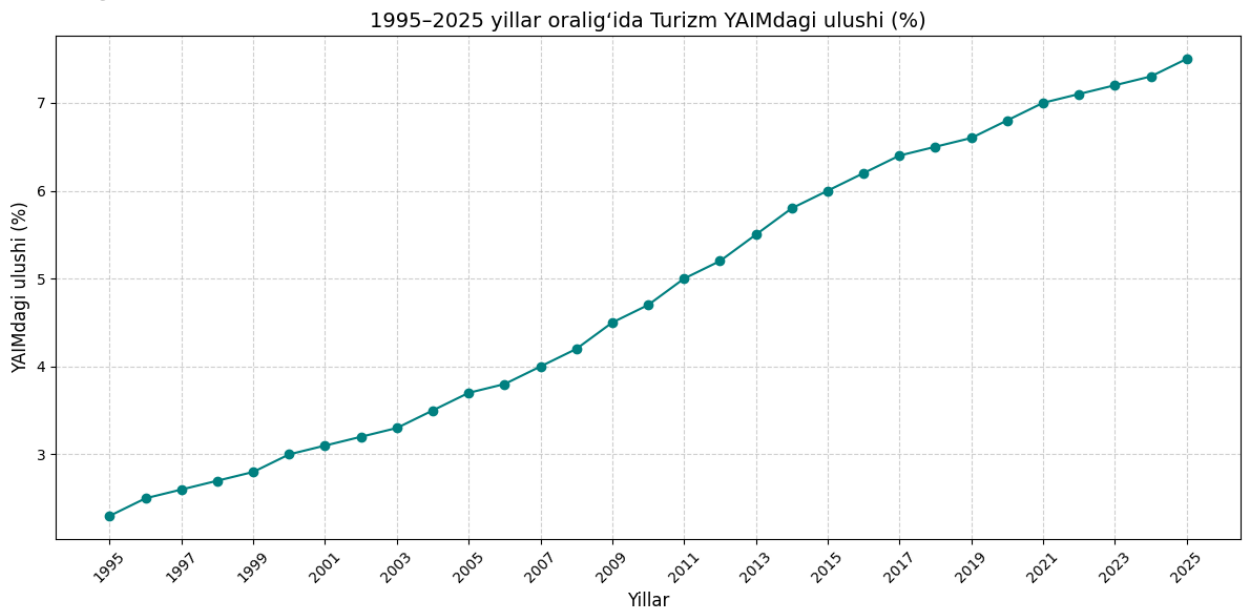
Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot O'zbekistonda barqaror turizmni rivojlantirishning institutsional va strategik mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, barqaror turizmning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik ahamiyatini baholashni maqsad qilgan. Tadqiqotda 1995–2025-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar tahlil qilindi, jumladan, yalpi ichki mahsulotda turizmning ulushi, ichki va tashqi sayyohlar oqimi, davlat xarajatlari, inson kapitali, bandlik darajasi, hududlar iqtisodiy rivoji hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati o'rganildi. Tadqiqot jarayonida statistik tahlil va komparativ tahlil usullari qo'llanib, barqaror turizmning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri, mavjud muammolar, to'siqlar va foydalanilmagan imkoniyatlar aniqlandi. Natijalar jadval va grafiklar yordamida vizual tarzda taqdim etilib, turizm sohasining o'sish dinamikasi, turistlar soni, infratuzilma rivoji va investitsiyalar hajmidagi o'zgarishlar ko'rsatildi. Tadqiqot yakunida milliy sharoitni inobatga olgan holda barqaror turizmni rivojlantirish, aholining turmush darajasini oshirish va turizm faoliyatida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar.

1995–2025 yillar oralig'ida O'zbekiston turizmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi

sezilarli darajada o'sib borganligi kuzatildi. Grafikda ko'rinib turibdiki, 1995 yilda turizmning YAIMdagi ulushi taxminan 2,3% bo'lgan bo'lsa, 2025 yilda u 4-5% ga yetgan. Ushbu o'sish, asosan, mamlakatda turizm infratuzilmasini rivojlantirish, yangi investitsiyalar jalb qilish, ichki va tashqi turizmni rag'batlantirish hamda barqarorturizm siyosatini amalga oshirish bilan izohlanadi.

1995–2005 [11] yillar oralig'ida turizm YAIMdagi ulushi sekin, lekin izchil o'sib borgan bo'lib, bu davrda asosiy e'tibor ichki turizmni rivojlantirish va asosiy infrastruktura ob'ektlarini qurishga qaratilgan. 2006–2015 yillar oralig'ida o'sish sur'ati tezlashganligi kuzatiladi, bunda xalqaro sayyohlar oqimi ortishi, milliy va hududiy strategiyalarni joriy etish, shuningdek, xususiy sektor va kichik biznesning faol ishtiroki muhim rol o'ynagan. 2016–2025 [12] yillar davrida esa YAIMdagi turizm ulushi barqaror o'sish sur'atini saqlab qolgan bo'lib, bu milliy iqtisodiyotda turizmning strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, turizm nafaqat YAIMga sezilarli hissa qo'shmoqda, balki ish bilan bandlikni oshirish, hududiy iqtisodiy rivojlanish va kichik biznes faoliyatini rag'batlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, o'sish sur'atini yanada tezlashtirish uchun infratuzilma rivoji, xizmat sifatini oshirish va barqaror turizm siyosatini keng joriy etish zarurati mavjud. 1995–2025 yillar oralig'ida O'zbekistonda turizmning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi sezilarli o'sish ko'rsatgan. 1995 yilda bu ko'rsatkich taxminan 2,3% bo'lgan bo'lsa, 2026 yilda 7,5-8% ga yetishi prognoz qilinmoqda.

2026–2030 yillar uchun ishlab chiqilayotgan “O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida **turizm sohasini kompleks rivojlantirish** asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib, quyidagi maqsadlar belgilangan. 2030-yilgacha O'zbekistonni tashrif buyuruvchi **xorijiy turistlar sonini 20 milliongacha** yetkazish rejalashtirilmoqda. Bu o'sish asosan davlat siyosati, infratuzilma rivoji va xususiy sektor faoliyati orqali amalga oshirilgan. Hududiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Toshkent, Samarqand va Buxoro kabi markaziy hududlar YAIMdagi turizm ulushiga eng katta hissa qo'shadi, chekka hududlar esa bu ko'rsatkichda pastroq. Ichki va tashqi omillar, jumladan, investitsiyalar hajmi, marketing strategiyalari va xalqaro sayyohlar oqimi ham turizm rivojiga ta'sir qiladi. Turizm sohasining o'sishi ish bilan bandlikni oshirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mahalliy aholi

uchun yangi ish o'rinlari yaratiladi, xususiy biznes va kichik tadbirkorlik rivojlanadi, natijada turmush sifati yaxshilanadi. Shu bilan birga, barqaror turizmni rivojlantirishda xizmat sifati, ekologik xavf va tabiiy resurslarni boshqarish kabi muammolar mavjud. Natijalar shuni ko'rsatadiki, YAIMdagi turizm ulushi barqaror o'sish sur'atini saqlab qolishi uchun innovatsion xizmatlar, digitalizatsiya va hududiy diversifikatsiya muhim ahamiyatga ega. Kelgusi 5–10 yillik prognozlarda YAIMdagi ulush 15–20% ga yetishi kutilmoqda.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda barqaror turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ahamiyati sezilarli darajada oshib bormoqda. 1995–2025 yillar oralig'ida turizmning YAIMdagi ulushi 2,3% dan 7% gacha o'sib, mamlakat iqtisodiyotidagi strategik sektor sifatida uning o'rnini mustahkamladi. Barqaror turizm nafaqat YAIMga hissa qo'shadi, balki bandlikni oshirish, hududlar iqtisodiy rivoji va kichik biznesning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, xizmat sifatining yetarli emasligi, ekologik xavf va tabiiy resurslarni boshqarishdagi muammolar barqaror turizm rivojlanishining asosiy to'siqlari sifatida aniqlangan.

Tahlil va kuzatishlarga asoslanib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Infratuzilma va xizmat sifatini rivojlantirish: transport, mehmonxonalar va ekskursiya yo'llari sifatini oshirish, innovatsion va raqamli texnologiyalarni joriy etish

Hududiy diversifikatsiya: turizm resurslari boy hududlar va chekka hududlarni rivojlantirish, yangi turistik yo'nalishlar yaratish

Barqaror siyosat va strategiyalarni kuchaytirish: ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha milliy va hududiy dasturlarni ishlab chiqish

Xalqaro va mahalliy marketingni rivojlantirish: brend yaratish, reklama va ichki-tashqi sayyohlar oqimini rag'batlantirish

Mahalliy jamoa va xususiy sektorni jalb etish: bandlikni oshirish, mahalliy biznes va kichik tadbirkorlikni rivojlantirish

Monitoring va baholash tizimini joriy etish: turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik natijalarini muntazam kuzatish va tahlil qilish

Yuqorida ta'kidlangan chora-tadbirlar izchil va samarali amalga oshirilganda, O'zbekistonda barqaror turizm salohiyati sezilarli darajada oshadi, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda ijobiy o'zgarishlar yuz beradi hamda mamlakatning xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligi kuchayadi. Bu esa nafaqat YAIMga hissa qo'shadi, balki bandlikni oshirish, hududlar rivojini tezlashtirish va mahalliy tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish imkonini yaratadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *The Canadian Geographer / Le Géographe canadien*, 24(1), 5–12. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x>

2. Weaver, D. B. (2006). *Sustainable tourism: Theory and practice*. Elsevier Butterworth-Heinemann.

3. Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: A realignment. In R. Sharpley (Ed.), *Routledge handbook of sustainable tourism* (pp. 3–15). Routledge.

4. Bramwell, B., & Lane, B. (Eds.). (2013). Tourism governance: Critical perspectives. Routledge.
5. Inskeep, E. (1991). Tourism planning: An integrated and sustainable development approach. Van Nostrand Reinhold.
6. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2015). Tourism and water. Channel View Publications.
7. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2015). Tourism and the Sustainable Development Goals. UNWTO.
8. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2020). International tourism and COVID-19. UNWTO Tourism Dashboard. <https://www.unwto.org/tourism-data/unwto-tourism-dashboard>
9. Berkinov, B. B., & Ergashxodjaeva, Sh. Dj. (2020). Turizmni iqtisodiy diversifikatsiya vositasi sifatida rivojlantirish masalalari (O'zbekiston misolida). Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 4(2), 45–56.
10. Ikramov, M. A., & Belyaev, V. I. (2018). Turizm menejmentida strategik rivojlanish yo'nalishlari. Moliya va bank ishi, 3, 112–120.
11. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi (Statistika agentligi). (2025). O'zbekiston Respublikasida turizm faoliyati: 1995–2025 yillar statistik to'plami. Toshkent.
12. O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi. (2023). O'zbekiston turizmini rivojlantirish konsepsiyasi: 2019–2025 va 2030 yilgacha istiqbollar. Toshkent.
13. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2025). Economic Impact Research: Uzbekistan 2025. <https://wttc.org/research/economic-impact>
14. Karimov, M., Okmullaev, R., Marty, P., & Saidmamatov, O. (2025). Tourism sustainability in Uzbekistan: Challenges and opportunities along the Silk Road. Economies, 13(9), 250. <https://doi.org/10.3390/economies13090250>
15. Ruzmanov, D. U. (2024). Sustainable tourism resources and development in Uzbekistan: Strategies, challenges, and future prospects. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 5(3), 120–135.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINING YANGI BELGILARI VA XUSUSIYATLARI

Qodirov Baxodir Tursunovich

University of Business and Science

***“Yashil iqtisodiyot” kafedrası katta o'qituvchisi
iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)***

godirovbaxodir0175@.com

Orcid iD:0009-0001-9363-5667.

Sobitova Umida Sodiqjon qizi

Iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada hozirgi zamon andozalari mos ravishda ishlab chiqarish va inson omilini boshqarishda zamonaviy usullar tadqiq qilingan bo'lib, bu mamlakatning uzoq muddatli “O'zbekiston - 2030” strategiyasiga mos keladi. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotga o'tishning ahamiyati o'rganiladi, barqaror o'sish uchun zarur bo'lgan asosiy strategiyalar va siyosatlar ta'kidlanadi. Tadqiqotda mavjud yashil iqtisodiy tashabbuslar

tahlili keltirilgan, ularning samaradorligi baholangan va sohadagi kelajakdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlar muhokama qilingan. 2025-yilda Yevropa Komissiyasi asosiy ko'rsatmalarni yangilash orqali aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: "O'zbekiston - 2030" strategiyasi, inson kapitali, ishlab chiqarish salohiyati, ishlab chiqargan mahsuloti qiymati.

НОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ОСОБЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные методы производства и управления человеческим фактором в соответствии с действующими стандартами, что соответствует долгосрочной стратегии страны «Узбекистан – 2030». В статье рассматривается важность перехода к зеленой экономике, освещаются основные стратегии и политика, необходимые для устойчивого роста. В исследовании представлен анализ существующих инициатив в области «зеленой экономики», оценивается их эффективность и обсуждаются будущие вызовы и возможности в этом секторе. В 2025 году Европейская комиссия усилит усилия по развитию экономики замкнутого цикла путем обновления ключевых руководящих принципов.

Ключевые слова: Стратегия «Узбекистан – 2030», человеческий капитал, производственный потенциал, стоимость произведенной продукции.

NEW CHARACTERISTICS AND FEATURES OF HUMAN CAPITAL IN THE DIGITAL ECONOMY

Annotation: This article examines modern methods of production and human factor management in accordance with current standards, which is consistent with the country's long-term strategy "Uzbekistan - 2030". This article examines the importance of transition to a green economy, highlights the main strategies and policies necessary for sustainable growth. The study provides an analysis of existing green economy initiatives, assesses their effectiveness, and discusses future challenges and opportunities in the sector. In 2025, the European Commission will strengthen efforts to develop the circular economy by updating the key guidelines.

Keywords: Strategy "Uzbekistan - 2030", human capital, production potential, value of manufactured goods.

Kirish.

Ishlab chiqarish jarayonida faqatgina ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, shaxsiy omili, ya'ni inson kapitali ham takror ishlab chiqariladi. Inson kapitalini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo ishchining mehnat qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi, madaniy hordiq chiqarishi, kasb mahoratini oshirishi, kompyuter savodxonligi va innovatsion jarayonlarga kompetentligi, axborot savodxonligini takror ishlab chiqarishi tushuniladi. Bu esa inson uchun oila, uy-joy, dam olish va doimiy malaka oshirib borishi bilan izohlanadi. Inson kapitalini sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan innovatsion ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi, kompetentligida nomoyon bo'ladi va uni sifatini oshirish muhimdir.[1]

Materiallar va usullar.

Inson kapitali iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Aynan mavjud inson kapitali shu mamlakatning global dunyo tarkibidagi tutgan o'rnini belgilaydi. Shu nuqtai nazaridan, inson kapitali sifati, uning miqdoriy va yangi xususiyatlarini raqamlashtirish jarayonlari ta'siri ostida o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy makonga qanday mos kelishini aniq anglash zarurdir.

Odatda inson kapitali konsepsiyasini mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida Chikago Universitetining Amerika ilmiy maktabi tomonidan o'tgan asrning 50-60 yillarda shakllantirilgan deb hisoblanadi. Inson kapitali klassik nazariyasining asoschilari – Nobel mukofati sovrindorlari G.Beker va T.Shulslar hisoblanadi.[2]

Adabiyotlar tahlili.

T.Shuls o'zining ilmiy izlanishlarida ishlab chiqarish salohiyati kapitalning boshqa shakllari rentabelligidan ustun bo'lgan aktivlar asosida inson kapitalini aniqladi. Ushbu aktiv inson hayoti davomida qo'shimcha investitsiyalar yordamida mustahkamlanishi mumkin bo'lgan qimmatli fazilatlar, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida shakllanadi.

G.Beker inson kapitalini insonning bilim, ko'nikma va motivatsiyasining butun birlik deb tushuntirgan. Shunday qilib, har ikkala olim ham inson kapitali mehnat bozorida sotilishi mumkin bo'lgan tovar (narsa) dir deb xulosa berishgan. Ushbu turdagi kapitalni to'plash katta miqdordagi xarajatlar asosida murakkab investitsiya jarayoni bilan birga keladi.[3]

T.Shulsning asarlarida bo'lgani kabi, G.Bekerning asarlarida ham inson kapitaliga qo'yilgan sarmoyalar rentabelligi, masalan, jismoniy kapitalga qo'yilgan sarmoyadan ancha yuqori ekanligi ta'kidlangan.

Mahsuldorlik nuqtai-nazaridan amerikalik iqtisodchi L.Turou inson kapitalini odamlarning tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish qobiliyati sifatida belgilaydi, bu nafaqat shaxsning alohida ishlab chiqarish sarmoyasi, balki boshqa sarmoyalarning mahsuldorligiga ham ta'sir qiladi deb ta'kidlagan.

P.Romer xuddi shunday pozitsiyani qo'llab quvvatlab, inson kapitalini iqtisodiy samaradorlikning asosiy manbasi, mahsuldorlik omili deb hisoblaydi. U yangi bilimlarning manbai inson kapitali ekanligini ta'riflagan.

E.Dolan inson kapitalini insonning mashg'ulotlar jarayonida va amaliy tajriba orqali olingan aqliy qobiliyatlari majmui deb tushuntiradi.

R.Krouford inson kapitali nazariyasini uning o'ziga xos jihatlari va xususiyatlarini aniqlash nuqtai nazaridan kengaytirdi.[4]

Xorijiy mualliflarning keyingi ilmiy tadqiqotlarida inson kapitali ham ba'zi bir insoniy fazilatlarining ustuvorligi va to'planishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. T.Garavan o'z tadqiqotlarida inson kapitali bilim, ko'nikma, ta'lim va qobiliyat bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib berdi.

P.Rastoggi inson kapitalini bilim, kompetensiya, munosabat va inson xulq-atvori bilan bog'lab o'rgandi. R.Frank inson kapitalini ma'lum bir xodimning ishlab chiqargan mahsuloti qiymatini belgilaydigan omillar sifatida ta'lim, tajriba, aql, urf-odatlar, tashabbuslar va boshqalar bilan tushuntirib bergan.

Rus olimlar orasida ushbu sohadagi dastlabki tadqiqotlar M.M. Kritskiy tomonidan olib borilgan. Asosiy nazariya qoidalardan biri bu inson kapitalini mahsulot (mehnat)dan

ajratishdir. Asosiy kapital singari, inson kapitali ham rivojlanishi mumkin, amortizatsiya qilinadi va qoplanadi hamda shu bilan uzoq muddatli kapital manbai vazifasini bajaradi.[5]

R.I.Kapelyushnikov inson kapitalini “insonda mujassam bo‘lgan qobiliyat, bilim, ko‘nikma va motivlar zaxirasi” deb tushuntiradi. SHu bilan birga, jismoniy yoki moliyaviy kapitalda bo‘lgan kabi, uning shakllanishi jarayonida mablag‘lar kelajakda qo‘shimcha daromad olish maqsadida joriy iste’moldan chetlashtirildi.

B.M.Genkin inson kapitalini mehnat unumdorligini belgilaydigan, daromad manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin bo‘lgan fazilatlar to‘plami sifatida ko‘rib chiqadi. Muallif sog‘liqni saqlash, ta‘lim, kasbiy mahorat va harakatchanlik kabi fazilatlarni nazarda tutadi.

Shunga o‘xshash nazariyani L.I.Abalkin ham berib o‘tgan. Uning ilmiy izlanishlarida inson kapitali tug‘ma qobiliyatlar, umumiy va maxsus ta‘lim, ortirilgan kasbiy tajriba, ijodiy salohiyat, axloqiy, psixologik va jismoniy salomatlik hamda daromad olish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadigan faoliyat motivlari yig‘indisi sifatida talqin etiladi.[6]

S.V.Yakimchuk inson kapitali mazmunini ochib berib, buni nafaqat inson tomonidan to‘plangan sog‘lomlashtirish ta‘lim mablag‘lari bilan, balki bevosita kasbiy mahoratning o‘shishiga va natijada mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradigan shaxsiy iste’mol jarayoni bilan taqqoslaydi.

P.M.Nureev ushbu toifani ikki jihatini o‘rganib chiqdi: u inson kapitalini zaxira va daromad oqimi sifatida ta‘rifladi. Birinchi holda, inson kapitali – bu insonning mehnat unumdorligini oshiradigan va daromad miqdoriga ta‘sir qiladigan sog‘ligi, qobiliyatlari, motivatsiyasi, ko‘nikmalari va bilimlari zaxirasi deb tushuntiradi. Ikkinchidan, inson kapitaliga sarmoya kiritish daromadlarning yuqori oqimini ta‘minlovchi muhim boylikdir deb baho beradi.

Inson kapitalidan samarali foydalanish innovatsion faoliyatni faollashtiradi, innovatsion rivojlanishga hissa qo‘shadi.

Tadqiqot natijalari.

Shu bilan birga, inson kapitalidan foydalanish va uni shakllantirish masalasi ochiq qolmoqda. Inson kapitali u tomonidan shakllanadigan aniq bir shaxsni ajratib bo‘lmaydi. Shu bilan birga, aqliy va jismoniy mehnat mahsulotlari shaklida mujassam bo‘lgan ushbu foydalanish natijalari ajratilishi va begonalashtirilishi mumkin. Binobarin, inson kapitalini shakllantirish inson hayotining bosqichlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, yosh avlodga ta‘lim va tarbiya berish sohasida amalga oshiriladi. Inson kapitalini ko‘paytirish, boyitish va to‘plash kasbiy rivojlanishi mehnat faoliyati davrida ro‘y beradi.

Inson kapitalini shakllantirish, sog‘likni saqlash, ta‘lim, malakasini oshirish va qayta tayyorlashga investitsiyalar kiritish orqali amalga oshiriladi. Ba‘zi tadqiqotlarda ta‘kidlanishicha, inson kapitalini shakllantirish bu ikki bosqichni o‘z ichiga olgan uzoq muddatli jarayon hisoblanadi: asosiy (jami) kapitalni shakllantirish va ixtisoslashgan kompetensiyalarga ega bo‘lish orqali kasb-hunar ta‘limi asosida aniq kapitalni shakllantirishdir. Masalan, Siemens kompaniyasi Germaniyaning Amberge zavodida qo‘l mehnatidan ishlab chiqarishning boshlanishida va tugashida foydalanadi, xodimlar yangi texnologiyalarni o‘zlashtira olmaganligi sababli qolgan davrda robotlardan foydalanilmoqda.[7]

Shuni ta‘kidlash kerakki, inson kapitalining murakkab tuzilishiga qaramay, uni shakllantirish xususiyatlari ilmiy konsepsiya evolyusiyasi davomida o‘z tarkibida mavjud bo‘lgan ta‘lim komponentining ahamiyatini belgilaydi. Aynan bilim, ko‘nikma va tajribalar

inson kapitalining asosini belgilaydi, uning tashuvchisining mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshiradi va daromad darajasini belgilaydi. Ushbu tarkibiy qismlar bevosita ta'lim davrida shakllanadi.

Dunyo tajribasi va amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, aynan ishchi kuchiga investitsiyalar kiritishni ustivor vazifa sifatida tanlagan davlatlar yuksak taraqqiyotga erishmoqda. Chunki, rivojlangan davlatlarda ta'limning to'liq sikliga sarmoyalar kiritishga katta e'tibor beradilar.

1-jadval.

Ta'limga qilingan investitsiyalar samaradorligi (2023 yil).

Davlatlar	Ta'limga sarflangan sarmoyalar (ming dollar)	Yillar davomida bir xodim yaratgan qo'shimcha qiymatning miqdori (mln. dollar)
AQSH	260	3,6
Janubiy Koreya	130	2,5
Singapur	100	2
O'zbekiston	20	0,08

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH va Janubiy Koreyada bir inson kapitalining mutaxassis bo'lib shakllanishiga ketgan xarajatlar o'zini 13-18 karra oqlaganini, Singapurda esa 20 marotaba oqlaganini e'tirof etish mumkin. O'zbekistonda esa sarflangan sarmoyalarini keltirgan foydasi atigi 4 barobarni tashkil etmoqda. Shu bilan birgalikda 2023-2024 yillarda, mutaxassislar bashorati bo'yicha har bir xodimni shakllantirishga sarflanadigan investitsiyalar 30-40 foizgacha oshadi. Ya'ni, ta'lim isloh qilinadi, ta'lim sifati barqarorlashadi va ta'lim muassasalariga yangi ped texnologiyalar, yangi mutaxassislar kirib keladi, o'quv jarayonlarida elektron platformalardan foydalaniladi, hamda oldin bizga ma'lum bo'lmagan "EyLevl" ta'lim tizimi joriy qilinadi.

Shunday qilib, ushbu maqolada inson kapitali konsepsiyasining asosiy nazariy qoidalari ko'rib chiqildi. Shu bilan birga, zamonaviy tendensiyalar sharoitida ular sezilarli qo'shilish va kengaytirishga muhtoj ekanligi aniqlandi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini shakllanishining nazariy jihatlar va rivojlantirish omillari o'rganishning dolzarbligi shundan iboratki, raqamli dunyoda yuqori bilimga ega bo'lgan xodimlar korxona faoliyatida juda ham yuqori o'rinda turadi. Ularning bilimlari, qobiliyatlari, kompyuter savodxonligi, kasbiy komponentligi, axloqiy madaniyati kelajakni belgilab beruvchi omillar hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, ilmiy izlanuvchilar oldida zamonaviy inson kapitalini yoritilmagan qirralarini ochib berish uchun juda ham katta dolzarb masalalar turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. А.В.Зеленов Управление развитием человеческого капитала в цифровой экономике. Курск. 2020 г.с 7-13.
2. В.Т.Смирнов Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование Орел. Г.Т.У 2005 г. 510-515.
3. Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. – №. 10-1. – С. 101-105.
4. Т.О.Nabiyevna Economic potential of enterprises and its essence . Academicia Globe: Inderscience Research. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 49-53.
5. Н.Л.Борщева Развитие методологии управления человеческим капиталом в

инновационной экономике. Диссертация. МГУ 2016 г.-330 с.

6. Б.С.Баженова Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. Москва. 2020 г. 63-73 с.

7. М.М.Критский Человеческий капитал. Санк-Петербургский Гос.Университет. 2021 г. 67-69 с.

8. B.T.Qodirov, B.T.Bo'taboyev, M.B.Razzaqov Raqamli iqtisodiyotda bulutli hisoblash. ISBN: 978-9910-714-23-8, Andijon 2024.

UDK 338.32

XUSUSIY TADBIRKORLIKNING AHOLI DAROMADLARINI OSHIRISH MASALALARI

Suvonov Ibrohim Izbosarovich
University of Business and Science
Moliya kafedrası dotseti
suvonovibrohim1@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada xususiy tadbirkorlikni aholi daromadlarini oshirishda masalalari, yangi ish o'rinlarini yaratish hisobiga bandlikni ta'minlash, insonlarning turmush farovonligini yuksalishiga xizmat qiluvchi omillar bilan bog'liq masalalar ko'rilgan.

Kalit so'zlar: Biznes, tadbirkorlik, kambag'allik, bank, kredit, tadbirkorlik faoliyati, bandlik, subsidiya .

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ ЗА СЧЕТ ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы частного предпринимательства в контексте повышения доходов населения, обеспечения занятости за счет создания новых рабочих мест, а также факторы, способствующие улучшению благосостояния людей.

Ключевые слова: Бизнес, предпринимательство, бедность, банковское дело, кредит, предпринимательская деятельность, занятость, субсидирование.

ISSUES OF INCREASING THE POPULATION'S INCOME THROUGH PRIVATE ENTREPRENEURSHIP

Abstract: This article examines issues of private enterprise in the context of increasing household incomes, ensuring employment through the creation of new jobs, and factors contributing to improved well-being.

Keywords: Business, entrepreneurship, poverty, banking, credit, entrepreneurial activity, employment, subsidies.

Kirish.

Bugungi kunda Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'rin egallash, milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash hamda aholi turmush darajasini yuksaltirishga qaratilgan. Ushbu jarayonda ko'p ukkladli iqtisodiyot asoslarini mustahkamlash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini talab va taklif tamoyillari asosida rivojlantirish hamda pul munosabatlarining ustuvorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda[1].

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, xususiy tadbirkorlik iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri bo'lib, investitsiyalarni jalb etish, resurslardan samarali foydalanish va aholi bandligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, xususiy tadbirkorlik subyektlarining moslashuvchanligi va tezkor qaror qabul qilish imkoniyati bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlarini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi yangi ish o'rinlari yaratilishiga, ishsizlik darajasining qisqarishiga va natijada aholi daromadlarining barqaror o'sishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tadbirkorlik faoliyati mehnat resurslarini ishlab chiqarish jarayoniga keng jalb etish orqali yalpi ichki mahsulot hajmining oshishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Muhim jihati shundaki, xususiy tadbirkorlikda yaratilgan har bir ish o'rni yirik korxonalarga nisbatan kam xarajat talab etadi va aholi, xususan, daromadi past qatlamlar bandligini ta'minlashda samarali mexanizm hisoblanadi[2].

Rivojlangan davlatlar, jumladan Yaponiya tajribasi shuni ko'rsatadiki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yalpi milliy mahsulot, savdo va xizmatlar sohasida yetakchi o'rinni egallaydi. Bu holat xususiy tadbirkorlikning aholi daromadlarini oshirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi muhim ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Xususiy tadbirkorlik va xususiy mulk munosabatlari mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rin egallab, aholi daromadlarini oshirishda asosiy omillardan biriga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, Prezident farmon va qarorlari ushbu sohaning jadal rivojlanishiga xizmat qilmoqda [2].

Tadbirkorlik nazariyasi va uning aholi daromadlariga ta'siri masalalari xorijiy olimlar – A.Smit, Y.Shumpeter, F.Xayek, L.Mizes va boshqalarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida tadbirkorlik iqtisodiy o'sish, bandlik va daromadlarni oshirishning muhim manbai sifatida talqin etiladi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning umumiy muammolarini o'rganish bo'yicha mahalliy olimlardan M.Sharifxo'jayev, S.S.G'ulomov, Yo.Abdullayev, B.Yu.Xodiyev, R.R.Xasanov, A.V.Vahobov, N.M.Mahmudov, B.K.G'oyibnazarov., M.H.G'aniyev va boshqa olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar[3].

Shuningdek, MDH mamlakatlari va O'zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, aholi bandligi va daromadlariga ta'siri chuqur o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda tizimli tahlil, statistik solishtirish, mantiqiy umumlashtirish va iqtisodiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida xususiy tadbirkorlik subyektlarining aholi daromadlarini oshirishdagi roli, bank-moliya tizimi bilan o'zaro aloqalari va davlat tomonidan yaratilayotgan shart-sharoitlar o'rganildi.

Hozirgi zamon talabi bo'lib kelayotgan va rivojlangan davlatlarni har bir sohasida, hamda jahon iqtisodiyotini globallashtirish maqsadida kompyuterlashgan axborot tizimini kengaytirish va shunday tizim yo'q sohalarda uni tashkil etish shu jumladan xususiy tadbirkorlik sistemasida ham bu maqsadga muvofiq bo'lar edi. Xususiy tadbirkorlikda tashkil qilingan bunday kompyuterlashgan axborot tizimi sotuvchi va haridorlarni bir-biri bilan bog'lashga va qisqa vaqt ichida oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshirishga hamda ishlab chiqarish rejasining to'g'ri qo'yilishiga yordam beradi. Bunday kompyuterlashgan

axborot tizimini tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatasida tashkil qilish va uni tashkil qilishdagi moliyalashtirish masalalari muammo ekanligini hisobga olgan holda, bu tizimni xo‘jalik hisobida yuritish o‘rinlidir.

Natijalar va muhokama

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xususiy tadbirkorlik korxonalari aholi daromadlarini oshirishda muhim ijtimoiy-iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Ular nafaqat ish o‘rinlari yaratadi, balki qo‘shimcha daromad manbalarining shakllanishiga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, qishloq joylarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholining iqtisodiy faolligini oshirish, ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘lamini kengaytirish imkoniyatlari mavjuddir.

Statistik ma‘lumotlar xususiy tadbirkorlik subyektlari sonining ortishi bilan aholi daromadlari o‘sishi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatmoqda. O‘rtacha ish haqlarining oshishi, qo‘shimcha daromad manbalarining kengayishi va bandlik darajasining ko‘tarilishi buning yaqqol dalilidir.

1-jadval

Xususiy tadbirkorlik korxonalarining aholi daromadlariga ta‘siri (Namangan viloyati misolida)[6].

№	Ko‘rsatkichlar	2020 yil	2022 yil	2024 yil	O‘shish sur‘ati (%)
1	Xususiy tadbirkorlik korxonalari soni (ta)	8 500	9 600	11 200	131,7
2	Tadbirkorlikda band bo‘lgan aholi (kishi)	45 300	58 700	72 400	159,8
3	O‘rtacha oylik ish haqi (ming so‘m)	1 600	2 100	2 800	175,0
4	Qo‘shimcha daromad manbaiga ega aholining ulushi (%)	28,0	36,5	47,2	+19,2 p.p.
5	Aholi real daromadlarining o‘shish sur‘ati (%)	100,0	118,4	142,6	+42,6

Yuqoridagi jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 2020–2024 yillar davomida Namangan viloyatida xususiy tadbirkorlik korxonalari soni barqaror o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, mazkur davrda ularning soni 31,7 foizga oshgan. Bu holat hududda tadbirkorlik muhitining yaxshilanib borayotganini va davlat tomonidan yaratilayotgan qulay shart-sharoitlarning samarasini ko‘rsatmoqda.

Shu bilan birgalikda xususiy tadbirkorlik subyektlarida band bo‘lgan aholi soni 45,3 ming kishidan 72,4 ming kishiga yetib, qariyb 59,8 foizga oshgan. Mazkur ko‘rsatkich xususiy tadbirkorlikning aholi bandligini ta‘minlashdagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ifodalaydi. Bandlikning kengayishi esa aholi daromadlarining oshishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda[6].

Shuningdek, tahlil qilinayotgan davrda o‘rtacha oylik ish haqi 1,6 mln so‘mdan 2,8 mln so‘mgacha ko‘tarilib, 75 foizlik o‘shishni tashkil etdi. Bu holat xususiy sektorda mehnat samaradorligining oshishi va ishlab chiqarish hajmining kengayishi bilan izohlanmoqda.

Aytish joizki, aholining qo‘shimcha daromad manbaiga ega bo‘lish ulushi 28 foizdan 47,2 foizgacha oshgani xususiy tadbirkorlik nafaqat doimiy ish o‘rinlari, balki oilaviy tadbirkorlik, xizmat ko‘rsatish va kichik ishlab chiqarish faoliyatining rivojlanishiga ham turtki bo‘layotganini ko‘rsatadi. Natijada, aholining real daromadlari 2024 yilga kelib 42,6 foizga oshganligini ko‘rishimiz mumkin[6].

Umuman olganda, 1-jadval ma'lumotlari xususiy tadbirkorlikning aholi daromadlarini oshirishda muhim omil ekanini, uning rivojlanishi esa hududiy iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlamoqda.

Bundan tashqari **xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash omillarining asosan aholi daromadlariga ta'siri yuqori darajada deb xisoblanmoqda. Shu bois aholi daromadlarini oshirish uchun olib borilayotgan islohotlar ularni qo'llab-quvvatlash bilan samarali natijalarga erishib kelinmoqda.**

2-jadval

Xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash omillarining aholi daromadlariga ta'siri[6].

№	Ko'rsatkichlar	2020 yil	2022 yil	2024 yil	O'zgarish (2020–2024)
1	Tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan kreditlar hajmi (mlrd so'm)	1 250	1 980	2 850	+1 600
2	Imtiyozli kreditlar ulushi (%)	32,5	41,8	54,2	+21,7 p.p.
3	Tadbirkorlik faoliyatini boshlagan yangi subyektlar (ta)	1 480	2 050	2 760	+1 280
4	Tadbirkorlik orqali yaratilgan yangi ish o'rinlari (kishi)	9 600	14 800	21 300	+11 700
5	Aholining o'rtacha yillik daromadi (mln so'm)	19,5	24,8	32,6	+13,1

Yuqoridagi 2-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2020-2024 yillar davomida xususiy tadbirkorlikni moliyaviy va institutsional jihatdan qo'llab-quvvatlash ko'lami sezilarli darajada kengaygan. Xususan, tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan kreditlar hajmi 1 250 mlrd so'mdan 2 850 mlrd so'mgacha oshib, 2 baravardan ko'proq o'sishni tashkil etdi. Bu holat xususiy sektor faoliyatini kengaytirish va yangi loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini oshirmoqda.

Shu bois imtiyozli kreditlar ulushining 32,5 foizdan 54,2 foizgacha ko'tarilgani tadbirkorlik subyektlari uchun moliyaviy yuklamaning kamayganini va ularning barqaror faoliyat yuritishiga sharoit yaratilganini ko'rsatadi. Natijada yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari soni 1 480 tadan 2 760 tagacha oshgan[6].

Shuningdek, jadvalda xususiy tadbirkorlik orqali yaratilgan yangi ish o'rinlari sonining 2 baravardan ortiq ko'paygani aks etgan. Bu jarayon aholi bandligini ta'minlash bilan birga, ularning doimiy va barqaror daromad manbaiga ega bo'lishiga xizmat qilmoqda.

Bizga ma'lumki, aholining o'rtacha yillik daromadi 2020 yildagi 19,5 mln so'mdan 2024 yilga kelib 32,6 mln so'mgacha oshgani xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari aholi daromadlarini oshirishda samarali mexanizm ekanini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, jadval ma'lumotlari xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirish va qo'llab-quvvatlashning kuchayishi aholi daromadlari o'sishining muhim omili bo'lib xizmat qilayotganini ko'rsatmoqda.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilib aytganda, xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi aholi daromadlarini oshirish, bandlikni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Tadbirkorlikning rivojlanishida mamlakatimiz bank tizimi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatimiz bank tizimida mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar qishloq joylarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlari shakllanishiga va

ularning qo'llab-quvvatlanishida ham namoyon bo'lmoqda. Bu borada banklarni o'rnini alohida e'tirof etish joizdir. Banklar aholi daromadlarini oshirish, kam ta'minlangan oilalarning moliyaviy savodxonligini oshirish va ularga konsalting xizmatlarini taklif etish bilan bog'liq jarayonlarda ko'mak berish, deyarli barcha tarmoqlarga uzoq va qisqa muddatli kreditlar beryapganligi va uning natijasida ish bilan bandligini taminlashga o'zining katta hissasini qo'shmoqda[4].

Shu bois, kelgusida quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- xususiy tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish;
- imtiyozli kreditlar va subsidiyalar hajmini oshirish;
- qishloq joylarda tadbirkorlik infratuzilmasini rivojlantirish;
- aholi, ayniqsa yoshlar va ayollarning tadbirkorlik faolligini oshirish;
- norasmiy faoliyat yuritayotgan subyektlarni rasmiy iqtisodiyotga jalb etish.

Demak, aholi daromadlarining barqaror o'sishi ko'p jihatdan xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish darajasiga bog'liq bo'lib, ushbu sohani har tomonlama qo'llab-quvvatlash mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mirziyoyev, Sh. M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi. Xalq so'zi gazetasi. 2021 yil 29 dekabr., № 271-272 (7229-7230).
2. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. 2020 yil 7 fevral, PF-4947-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 31.07.2021 y.
3. Yuldashev K, Xolmirzayev A Осуществление реализации механизма частного партнерства в Узбекистане. "Молодой ученый" № 51(289)стр -435.
4. Saidboyev Sh., Yuldashev K "Bank xatarlari" Namangan nashriyoti 65b.
5. Iqtisodiy ensiklopediya. Toshkent - 2019 y.
6. www.stat.uz sayt ma'lumotlari.

EKSPORT DIVERSIFIKATSIYASINING FUNKSIONAL SAMARADORLIGI

Umarkulov Kodirjon Maxamadaminovich

University of Business and Science

Moliya kafedrasi dotsent

iqtisod fanlari nomzodi

kodirjon_umarkulov@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada eksport diversifikatsiyasining milliy iqtisodiyot funksional samaradorligiga ta'siri yengil sanoat tarmoqlari misolida empirik va tahliliy jihatdan o'rganildi. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarishi, yengil sanoat mahsulotlari hamda kichik biznes subyektlari faolligining eksport tarkibiga ta'siri tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 2019–2024 yillarda yengil sanoat, xususan to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi eksport tarkibining sifat jihatdan diversifikatsiyalanishiga xizmat qilgan. Kichik biznes tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining sezilarli ortishi eksport geografiyasining

kengayishiga va eksport daromadlarining barqarorlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Xalqaro savdo ma'lumotlari O'zbekiston yengil sanoat mahsulotlarining tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligi oshib borayotganini tasdiqlaydi.

Maqolada eksport diversifikatsiyasini qo'llab-quvvatlovchi sanoat va tadbirkorlik siyosatini izchil davom ettirish, tayyor va yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini kengaytirish, shuningdek yengil sanoatda texnologik modernizatsiya va logistika infratuzilmasini rivojlantirish iqtisodiy o'sishni jadallashtiruvchi ustuvor yo'nalishlar sifatida asoslab berildi.

Kalit so'zlar: eksport diversifikatsiyasi, funksional samaradorlik, yengil sanoat, to'qimachilik, kichik biznes, tashqi savdo.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКСПОРТА

Аннотация: В данной статье на основе эмпирического и аналитического подходов исследуется влияние диверсификации экспорта на функциональную эффективность национальной экономики на примере отраслей легкой промышленности. В работе проанализировано воздействие промышленного производства, выпуска продукции легкой промышленности, а также активности субъектов малого бизнеса на структуру экспорта Республики Узбекистан.

Результаты исследования показывают, что в 2019–2024 годах рост объемов производства в легкой промышленности, в частности в текстильной и швейно-трикотажной отраслях, способствовал качественной диверсификации экспортной структуры. Существенное увеличение объемов промышленной продукции, произведенной субъектами малого бизнеса, оказало положительное влияние на расширение географии экспорта и стабилизацию экспортных доходов. Данные международной торговли подтверждают рост конкурентоспособности продукции легкой промышленности Узбекистана на внешних рынках.

В статье обосновано, что последовательная реализация промышленной и предпринимательской политики, направленной на поддержку диверсификации экспорта, расширение доли готовой и высоко добавленной продукции, а также технологическая модернизация и развитие логистической инфраструктуры в легкой промышленности являются приоритетными направлениями ускорения экономического роста.

Ключевые слова: диверсификация экспорта, функциональная эффективность, легкая промышленность, текстильная промышленность, малый бизнес, внешняя торговля.

FUNCTIONAL EFFICIENCY OF EXPORT DIVERSIFICATION

Abstract: This article examines the impact of export diversification on the functional efficiency of the national economy using the light industry as a case study, based on empirical and analytical approaches. The study analyzes the influence of industrial production, light industry output, and the activity of small business entities on the structure of exports in the Republic of Uzbekistan.

The results show that during 2019–2024, growth in light industry production—particularly in textiles and garment manufacturing—contributed to the qualitative diversification of the export structure. A significant increase in industrial output produced

by small businesses had a positive effect on the expansion of export geography and the stabilization of export revenues. International trade data confirm the growing competitiveness of Uzbekistan's light industry products in external markets.

The article substantiates that the consistent implementation of industrial and entrepreneurship policies supporting export diversification, the expansion of finished and high value-added products, as well as technological modernization and the development of logistics infrastructure in the light industry, represent priority directions for accelerating economic growth.

Keywords: export diversification, functional efficiency, light industry, textile industry, small business, foreign trade.

Kirish.

Globallashuv va xalqaro iqtisodiy integratsiya sharoitida eksport milliy iqtisodiyotning funksional samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Biroq eksportning xomashyo yoki cheklangan mahsulot turlariga yuqori darajada bog'lanib qolishi ishlab chiqarishning funksional barqarorligi, eksport daromadlarining uzluksizligi hamda tashqi iqtisodiy shoklarga moslashuvchanlikni susaytiradi. Shu bois eksport tarkibini mahsulotlar va bozorlar bo'yicha kengaytirish, ya'ni eksport diversifikatsiyasi, milliy iqtisodiyot funksional samaradorligini oshirishga qaratilgan ustuvor iqtisodiy siyosat yo'nalishi sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida eksportni rag'batlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish masalalari davlat iqtisodiy siyosatida muhim o'rin tutadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **2019 yil 16 sentyabrdagi PQ-4453-son "Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"***gi qarorida yengil sanoatda xomashyoni chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hamda eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahsulotlarni eksport qilish tartib-taomillarini takomillashtirish va qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida eksport jarayonlarini soddalashtirish, tashqi bozorlarga chiqishdagi institutsional to'siqlarni kamaytirish hamda yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar eksportini qo'llab-quvvatlash orqali eksport tarkibining sifat jihatdan diversifikatsiyalanishini ta'minlash vazifalari belgilangan. Mazkur hujjat eksport diversifikatsiyasini ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va eksport daromadlari barqarorligini kuchaytiruvchi funksional mexanizm sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotda eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligi deganda eksport tarkibining mahsulot va bozorlar bo'yicha kengayishi natijasida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmlarining barqaror o'sishi, yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushining ortishi, eksport daromadlari barqarorligining kuchayishi hamda tashqi iqtisodiy xatarlarning kamayishi orqali namoyon bo'ladigan kompleks iqtisodiy samaralar yig'indisi tushuniladi. Ushbu samaradorlik eksport hajmining oddiy o'sishi bilan emas, balki uning tarkibiy sifati va ishlab chiqarish zanjirlarining chuqurlashuvi bilan baholanadi.

O'zbekiston iqtisodiyotida yengil sanoat, xususan to'qimachilik, tikuv-trikotaj va charm-poyabzal tarmoqlari eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini ta'minlovchi yetakchi sohalardan biri hisoblanadi. Ushbu tarmoqlarda xomashyoni chuqur

qayta ishlash, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishtirokining yuqoriligi eksport tarkibining funksional jihatdan kengayishiga xizmat qilmoqda.

Shu munosabat bilan, mazkur maqolaning maqsadi eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini aynan yengil sanoat misolida empirik statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish hamda uning milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Eksport diversifikatsiyasi va uning iqtisodiy o'sish hamda barqarorlikka ta'siri masalalari iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. Xorijiy tadqiqotlarda eksport tarkibining torligi tashqi iqtisodiy shoklarga nisbatan yuqori sezuvchanlikni keltirib chiqarishi, diversifikatsiya esa iqtisodiyotning funksional moslashuvchanligini oshirishi ta'kidlanadi. Imbs va Wacziarg (2003) [3] iqtisodiy rivojlanish jarayonida eksport diversifikatsiyasi va ixtisoslashuv o'rtasidagi bosqichma-bosqich bog'liqlikni asoslab, rivojlanishning dastlabki bosqichlarida mahsulot va bozorlar diversifikatsiyasi kuchayishini ko'rsatgan.

Hausmann, Hwang va Rodrik (2007) [4] tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyada eksport qilinayotgan mahsulotlarning texnologik murakkabligi va qo'shimcha qiymati iqtisodiy o'sishning sifat jihatlarini belgilovchi muhim omil sifatida baholanadi. Ushbu yondashuv doirasida tayyor sanoat mahsulotlari, jumladan yengil sanoat mahsulotlari eksporti iqtisodiyotning funksional samaradorligini oshiruvchi ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etiladi. Cadot, Carrère va Strauss-Kahn (2011) [5] eksport diversifikatsiyasining mahsulot assortimenti va eksport geografiyasining kengayishi orqali eksport daromadlarining barqarorligini ta'minlashini empirik jihatdan asoslab bergan.

Yengil sanoat va to'qimachilik tarmoqlarining eksport diversifikatsiyasidagi o'rni global qiymat zanjirlari nazariyasi doirasida ham muhim o'rin egallaydi. Gereffi va Frederick (2010) [6] to'qimachilik va tikuv-trikotaj tarmoqlarini global bozorga tez integratsiyalashuvchi va ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi sohalar sifatida baholaydi. Hesse (2008) [7] tadqiqotlarida ham sanoat mahsulotlari eksportining kengayishi iqtisodiy barqarorlik va o'sishni ta'minlovchi muhim omil sifatida qayd etilgan.

O'zbekiston olimlari tomonidan ham eksport diversifikatsiyasi va sanoat rivoji masalalari o'rganilgan. Abdurakhmanov (2019) [8] milliy iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi sharoitida sanoat tarmoqlarini diversifikatsiyalash iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashini ta'kidlaydi. Tursunov (2017) [9] tadqiqotlarida esa to'qimachilik sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, qo'shimcha qiymat zanjirlarini rivojlantirish va texnologik modernizatsiya eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida asoslab berilgan.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar eksport diversifikatsiyasining iqtisodiy o'sish va barqarorlikdagi rolini yoritib bergan bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitida yengil sanoatda eksport diversifikatsiyasidagi funksional samaradorlik masalasi empirik va kompleks jihatdan yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini yengil sanoat misolida baholash maqsadida statistik, strukturaviy va taqqoslama tahlil usullaridan

kompleks tarzda foydalanildi. Statistik tahlil yengil sanoat tarmoqlarida, jumladan to'qimachilik, tikuv-trikotaj hamda charm-poyabzal ishlab chiqarishida sanoat mahsuloti hajmi va eksport ko'rsatkichlarining yillar davomida o'zgarish dinamikasini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu usul yordamida ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi va eksport faoliyatining kengayishi o'rtasidagi bog'liqlik baholandi.

Strukturaviy tahlil yengil sanoatning qayta ishlovchi sanoat tarkibidagi ulushi, tayyor mahsulotlar ulushining o'zgarishi hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining ishlab chiqarish va eksportdagi rolini aniqlash imkonini berdi. Mazkur yondashuv eksport diversifikatsiyasining faqat hajmiy emas, balki tarkibiy jihatdan sifat o'zgarishlari orqali namoyon bo'layotgan funksional samaradorligini baholashga xizmat qildi.

Taqqoslama tahlil orqali yengil sanoat mahsulotlari eksporti va kichik biznesning tashqi savdodagi ulushi yillar kesimida solishtirilib, eksport diversifikatsiyasi jarayonining rivojlanish tendensiyalari aniqlandi. Shuningdek, milliy ko'rsatkichlar xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan eksport diversifikatsiyasi bo'yicha nazariy yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 2019–2022 yillarda O'zbekistonda yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sish sur'atlarini namoyon etgan. Xususan, to'qimachilik, kiyim-kechak hamda charm-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2019 yildagi 40,7 trln so'mdan 2022 yilda 82,3 trln so'mga yetib, qariyb ikki barobar oshgan. Mazkur tarmoqlarning qayta ishlovchi sanoat tarkibidagi ulushi 16–18 foiz oralig'ida shakllanib, yengil sanoatning qayta ishlovchi sanoatdagi yetakchi yo'nalishlardan biri ekanini tasdiqlaydi. Ushbu holat xomashyoni chuqur qayta ishlashga asoslangan ishlab chiqarish bazasi kengayib borayotganini va eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligi yengil sanoat orqali mustahkamlanayotganini ko'rsatadi.

1-jadval

2019–2022 yillarda O'zbekistonda yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, (amaldagi narxlarida, mlrd so'm)

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022
Sanoat mahsuloti – jami	322 535,8	368 740,2	456 056,1	553 265,0
Qayta ishlovchi sanoat	254 860,9	305 928,6	378 186,4	460 491,8
To'qimachilik, kiyim-kechak va charm-poyabzal mahsulotlari	40 701,3	48 733,2	68 049,0	82 336,1
Qayta ishlovchi sanoatda yengil sanoat ulushi, %	16,0	15,9	18,0	17,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, O'zbekiston sanoati. 2019–2022

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yengil sanoat tarmoqlarining, jumladan to'qimachilik va kiyim-kechak mahsulotlari ishlab chiqarishining rivojlanishi eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynamoqda. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2019–2022 yillarda O'zbekiston sanoat mahsuloti va qayta ishlovchi sanoat hajmlari sezilarli darajada oshib borgan, bu esa qayta ishlovchi sanoatda yengil sanoat mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirishga xizmat qilmoqda.

Xalqaro savdo statistikasi shuni ko'rsatadiki, 2023 yilda O'zbekiston Non-Retail Pure Cotton Yarn (paxta ipi) mahsulotlari bo'yicha eksport daromadi taxminan \$1.39 milliardni tashkil etgan bo'lib, bu yengil sanoat mahsulotlarining tashqi bozorlardagi raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Bu mahsulot eksportining asosiy bozorlaridan biri Xitoy bo'lib,

u yerga \$417 million atrofida paxta ipi eksport qilingan, shuningdek Turkiya va Rossiyaga ham sezilarli miqdorda eksport amalga oshirilgan [10].

2024 yil uchun ham milliy statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston 55 dan ortiq davlatga tekstil mahsulotlarini eksport qilgan bo'lib, 2024 yilning birinchi choragida textile eksport qiymati \$775.7 millionni tashkil etdi. Bu eksportdagi eng katta ulushni ip (\$363.4 million) va tayyor kiyim-kechak mahsulotlari (\$292.5 million) tashkil etdi [15], bu esa yengil sanoat mahsulotlarining eksport tarkibida diversifikatsiya jarayonining davom etayotganini ko'rsatadi.

Ushbu statistika real eksport daromadlarining o'sishi va mahsulotlar turining ko'paygani eksport tarkibining sifat jihatdan diversifikatsiyalanayotgani, shuningdek yengil sanoat mahsulotlarining milliy eksport salohiyatini mustahkamlayotgani haqida aniq dalillar beradi.

Yengil sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi eksport tarkibining sifat jihatdan o'zgarishiga olib kelmoqda. Xususan, tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishining ortishi eksportda yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini kengaytirishga xizmat qilmoqda. Bu holat eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligi faqat eksport hajmining oshishi bilan emas, balki uning tarkibiy murakkablashuvi orqali namoyon bo'layotganini tasdiqlaydi. Xalqaro tajribada ham yengil sanoat rivoji eksport tarkibini diversifikatsiyalash va global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuvni jadallashtiruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Mazkur jarayonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining roli alohida ahamiyat kasb etmoqda. 2020–2023 yillarda kichik biznes subyektlarining umumiy eksportdagi ulushi 20,5 foizdan 27,7 foizgacha oshgani, 2022 yilda esa ushbu ko'rsatkich 29,6 foizni tashkil etgani yengil sanoatda eksport subyektlari tarkibining kengayib borayotganidan dalolat beradi [15]. Yengil sanoat tarmoqlarida kichik biznes subyektlarining yuqori ulushi mahsulot assortimentining kengayishiga, moslashuvchan ishlab chiqarish va yangi tashqi bozorlarni o'zlashtirish imkoniyatlarining ortishiga xizmat qilmoqda.

Kichik biznes tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining 2020 yildagi 103,0 trln so'mdan 2023 yilda 177,9 trln so'mga yetishi [15] yengil sanoatda eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishning sezilarli darajada kengayganini ko'rsatadi. Ushbu o'sish ishlab chiqarish hajmlarining ortishi bilan bir qatorda, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish ulushining oshishi orqali eksport daromadlari barqarorligining kuchayishiga olib kelmoqda. Natijada, yengil sanoat eksportining diversifikatsiyalashuvi tashqi savdo xavflarini kamaytirish va milliy iqtisodiyotning tashqi shoklarga nisbatan barqarorligini oshirishga xizmat qilayotgan muhim funksional mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda.

Umuman olganda, olingan natijalar yengil sanoatning rivojlanishi eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri ekanini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish bazasining kengayishi, kichik biznes faolligining oshishi va tayyor mahsulotlar eksportining ortishi eksport tarkibining murakkablashuviga olib kelib, milliy iqtisodiyotning barqaror va inklyuziv rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratmoqda.

Muhokama.

Olingan natijalar ko'rsatadiki, yengil sanoat mahsulotlarining eksport hajmlari

borgan sari oshib borayotgani eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini kuchaytirmoqda. 2023 yilda paxta ipi bo'yicha \$1.39 milliard eksport daromadi bilan O'zbekiston bu mahsulot bo'yicha jahon eksportchilari qatorida yuqori o'rinlarni egallaganligi tekstil sanoatining global savdoda raqobatbardoshligini ko'rsatadi.

Bu holat mahsulotlarning yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lishi va ichki qayta ishlash jarayonining mustahkamlanayotganini anglatadi. Eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligi nafaqat eksport hajmining o'sishida, balki ularning tarkibidagi tayyor mahsulotlar ulushining yuqorilashida namoyon bo'lmoqda, bu esa milliy iqtisodiyotning barqarorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, global tekstil bozorining o'sish tendensiyalari ham yengil sanoatning eksport diversifikatsiyasini qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, xalqaro bozor tadqiqotlarida global tekstil bozorining 2024–2025 yillar bo'yicha o'sish trendi prognoz qilingan bo'lib, bu yengil sanoat mahsulotlari eksportini diversifikatsiyalash uchun qulay tashqi bozor sharoitlari mavjudligini ko'rsatadi [19].

Bu yerda milliy darajadagi raqamli natijalar va global bozor trendlarini birlashtirib tahlil qilish O'zbekiston yengil sanoatining eksport diversifikatsiyasidagi muvaffaqiyatlarini yanada mustahkam ko'rsatadi. Natijalar shuni tasdiqlaydi: yengil sanoat mahsulotlarining eksport hajmlari va bozor geografiyasining kengayishi eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini oshirib, milliy iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o'sishiga hissa qo'shmoqda.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari eksport diversifikatsiyasi milliy iqtisodiyotning funksional samaradorligini oshirishda muhim tizimli omil ekanini tasdiqlaydi. O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishining, xususan yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi hamda kichik biznes subyektlari faolligining ortishi eksport tarkibining sifat va miqdor jihatdan kengayishiga xizmat qilmoqda. Bu jarayon eksport daromadlarining barqarorligini mustahkamlash, tashqi iqtisodiy shoklarga nisbatan chidamlilikni oshirish va iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirish imkonini bermoqda.

Tadqiqotda olingan empirik natijalar shuni ko'rsatadiki, yengil sanoat mahsulotlari, jumladan to'qimachilik, tikuv-trikotaj hamda charm-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarining oshishi va ularning eksportdagi ulushining kengayishi eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur tarmoqlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining ustunligi mahsulot assortimenti kengayishiga, yangi tashqi bozorlarni o'zlashtirishga va eksport geografiyasining diversifikatsiyalanishiga zamin yaratmoqda.

Shu bilan birga, xalqaro tajriba va global bozor tendensiyalarini hisobga olgan holda, eksport diversifikatsiyasining samaradorligini yanada oshirish uchun sanoat va tadbirkorlik siyosatini izchil davom ettirish zarur. Xususan, xomashyo eksportiga nisbatan tayyor va yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini oshirishga yo'naltirilgan institutsional va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu jihatdan, yengil sanoatda texnologik modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirish, eksportga yo'naltirilgan kichik biznes subyektlari uchun moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, eksport sertifikatlash va logistika infratuzilmasini rivojlantirish eksport diversifikatsiyasining funksional samaradorligini

oshirishga xizmat qiluvchi ustuvor yo‘nalishlar sifatida baholanadi. Shuningdek, global qiymat zanjirlariga chuqurroq integratsiyalashuvni ta‘minlash hamda xalqaro standartlarga mos mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish milliy iqtisodiyotning tashqi savdo salohiyatini mustahkamlash imkonini beradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari eksport diversifikatsiyasini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan sanoat va tadbirkorlik siyosatini izchil amalga oshirish iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolishini, ayniqsa yengil sanoat tarmoqlari ushbu jarayonda muhim funksional rol o‘ynashini asoslab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 14-martdagi “Mahsulotlarni eksport qilish tartib-taomillarini takomillashtirish va qo‘shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-47-son Farmoni
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.09.2019 yildagi PQ-4453-son “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori
3. Imbs, J., & Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93(1), 63–86. <https://doi.org/10.1257/000282803321455160>
4. Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 1–25. <https://doi.org/10.1007/s10887-006-9009-4>
5. Cadot, O., Carrère, C., & Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: What’s behind the hump? *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 590–605. https://doi.org/10.1162/REST_a_00078
6. Gereffi, G., & Frederick, S. (2010). The global apparel value chain, trade, and the crisis. *World Bank Policy Research Working Paper No. 5281*
7. Hesse, H. (2008). Export diversification and economic growth. *Commission on Growth and Development Working Paper No. 21*. World Bank.
8. Abdurakhmanov, Q. H. (2019). Milliy iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi va barqaror iqtisodiy o‘sinh. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
9. Турсунов Б. О. Стратегия развития лёгкой промышленности Республики Узбекистан // Вестник Института экономики Российской академии наук. – 2017. – № 5. – С. 146–155.
10. OEC.world — Non-Retail Pure Cotton Yarn / Uzbekistan: <https://oec.world/en/profile/bilateral-product/non-retail-pure-cotton-yarn/reporter/uzb>
11. Mardanov, A. Yu. (2024). To‘qimachilik sanoati korxonalarini barqaror rivojlantirish omillari. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, 1, 47–50.
12. Oqboyev A.R. Tadbirkorlik subyektlarida xalqaro standartlarni joriy etishning eksportga ta‘sirini baholash metodologiyasi. (2025). *Innovations in Science and Technologies*, 2(8), 46-53. <https://innoist.uz/index.php/ist/article/view/1238>
13. Umarkulov K. M. Yengil sanoatida eksportni diversifikatsiyalash samaradorligini baholash. (2025). *Innovations in Science and Technologies*, 2(6), 28-33. <https://innoist.uz/index.php/ist/article/view/1072>
14. Umarkulov K. M. Yengil sanoat korxonalarini rivojlantirish va eksport imkoniyatlarini oshirish yo‘llari // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2024. – №1(4). – B.

10–13.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. stat.uz

16. UNCTAD. Trade and Development Report 2019. Geneva, 2019.

17. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington, DC, 2020.

18. International Monetary Fund (IMF). Economic Diversification in Resource-Dependent Countries. Washington, DC, 2021.

UDK 338.1

RAQAMLI IQTISODIYOT TADBIRKORLIK RIVOJIGA KO‘RSATGAN TA’SIRI

Yoqubjonov Ibrohim G‘olibjon o‘g‘li

University of Business and Science

Moliya kafedrasi o‘qituvchisi

[*ibrohimyoyubjonov0302@gmail.com*](mailto:ibrohimyoyubjonov0302@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadbirkorlikning raqamli iqtisodiyotda tutgan o‘rni va ularning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash masalalari, ishsiz aholini ish bilan bandligini oshirish, ishlab chiqarilgan maxsulot va xizmatlar sifatini oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, tadbirkorlik, tijorat, raqamli marketing, ish o‘rinlari, YAIM, investitsiyalar, innovatsiya, biznes-inkubatorlar.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ НА РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация: В данной статье рассматривается роль предпринимательства в цифровой экономике и вопросы его государственной поддержки, повышения занятости безработных и улучшения качества производимой продукции и услуг.

Ключевые слова: Цифровая экономика, предпринимательство, торговля, цифровой маркетинг, рабочие места, ВВП, инвестиции, инновации, бизнес-инкубаторы.

THE IMPACT OF THE DIGITAL ECONOMY ON THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

Abstract: This article examines the role of entrepreneurship in the digital economy and issues of government support for it, increasing employment for the unemployed, and improving the quality of products and services.

Keywords: Digital economy, entrepreneurship, trade, digital marketing, jobs, GDP, investment, innovation, business incubators.

Kirish.

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot jahon iqtisodiy tizimida markaziy o‘rin egallab, tadbirkorlikning rivojlanishida muhim rol o‘ynamoqda. Raqamli iqtisodiyot - bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida ishlab chiqarish, savdo, moliya va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish jarayoni bo‘lib, u innovatsion biznes-modellarni yaratish, samaradorlikni oshirish va investitsiyalarni jalb qilish imkonini bermoqda [1].

Tadbirkorlik sub’yektlari uchun raqamli platformalar, elektron tijorat, raqamli marketing, FinTech va bulutli xizmatlar biznes jarayonlarini soddalashtirish va xarajatlarni

kamaytirish vositasi sifatida namoyon bo'lmog'da. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik sub'yektlarining yangi ish o'rinlari yaratishi, yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmini oshirishi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilishi aniqlanmoqda.

Mamlakatimiz sharoitida raqamli iqtisodiyotning tadbirkorlik rivojiga ta'sirini o'rganish iqtisodiy siyosatni shakllantirish, xususiyl sektorini barqaror rivojlantirish va innovatsion imkoniyatlarni kengaytirish nuqtai nazaridan dolzarb hisoblanadi. Shu munosabat bilan ushbu maqolada raqamli iqtisodiyotning tadbirkorlik rivojiga ko'rsatgan ta'sirining mexanizmlari, samaradorligi va iqtisodiy natijalari ilmiy asosda tahlil qilinmoqda[2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Shuni xam aytish lozimki tadbirkorlik sub'yektlari faoliyatiga bugungi kunga qadar ko'plab olimlar ta'rif berganlar. I.Shumpeter tadbirkorlikni innovatsion faoliyat bilan bog'lab, uning asosiy vazifasini bozorni qayta shakllantirish va yangi mahsulotlar yaratishda ko'radi. U tadbirkorlik faoliyatini **iqtisodiy rivojlanish motori** sifatida baholaydi. Shumpeterning fikriga ko'ra, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi tadbirkorlikda innovatsiyalarni joriy etishni tezlashtiradi va biznes jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi [6].

Olima D. Brynjolfsson va A. McAfee raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy samaradorlik va innovatsiyalarga ta'sirini tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, raqamli texnologiyalar korxonalarning ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va bozor imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi

Bizga ma'lumki, K.R. Makkonnell va S.L. Bryular tadbirkorlik faoliyatida moliyaviy erkinlik va resurslardan samarali foydalanishning muhimligini ta'kidlaydilar. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli moliya platformalari va onlayn savdo tizimlari tadbirkorlik sub'yektlariga investitsiyalarni jalb qilish, xarajatlarni optimallashtirish va savdo hajmini oshirish imkonini beradi.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning tadbirkorlik rivojiga ta'siri bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, jumladan M.Umarov va Sh.Toshboyevning ishlari, raqamli texnologiyalar kichik va o'rta biznes sub'yektlarining faoliyatini modernizatsiya qilish, elektron tijorat va onlayn marketing orqali savdo hajmini oshirish, shuningdek moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkonini berishini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil usullari qo'llanildi. Ma'lumotlar manbalari sifatida O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi, tadbirkorlik va AKT sohasidagi so'nggi ilmiy maqolalar, shuningdek, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar hisobotlari ishlatildi. Tadqiqot quyidagi yo'nalishlar bo'yicha olib borildi: ya'ni, raqamli iqtisodiyotning tadbirkorlikka ta'siri (onlayn savdo, moliya, marketing), ishchi o'rinlari va YAIMga qo'shgan hissasi, investitsiyalarni jalb qilish va biznes samaradorligi. Analiz jarayonida raqamli platformalardan foydalangan korxonalar bilan an'anaviy faoliyat yurituvchi korxonalar solishtirildi.

Natijalar va muhokama.

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik sub'yektlariga yangi imkoniyatlar yaratib, iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Elektron tijorat va FinTech investitsiyalarni jalb qilish imkonini kuchaytiradi, raqamli marketing esa xarajatlarni kamaytirib, ishlab chiqarish va savdo hajmini oshiradi. Bulutli xizmatlar va onlayn inkubatorlar innovatsion loyihalarni

rivojlantirishni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi[1].

Raqamli iqtisodiyotning tadbirkorlikka ta'siri

Mexanizm	Ta'sir ko'rsatadigan soha	Iqtisodiy rivojlanishga hissa
Elektron tijorat	Mahsulot va xizmatlar savdosi	Sotuv hajmini 30–40% oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish
Raqamli marketing	Onlayn reklama, ijtimoiy tarmoqlar	Xarajatlarni 20–25% kamaytirish, mijoz bazasini kengaytirish
FinTech / onlayn to'lovlar	Moliyaviy operatsiyalar	Investitsiyalarni jalb qilish va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish
Bulutli xizmatlar	Ma'lumotlarni saqlash va boshqarish	Ish samaradorligini 15–20% oshirish, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash
Onlayn biznes-inkubatorlar	Startaplarni rivojlantirish	Innovatsion tadbirkorlikni rag'batlantirish, YAIMga ijobiy ta'sir

Yuqoridagi jadvalga izoh beradigan bo'lsak, unda Elektron tijorat tadbirkorlik sub'yektlariga kengroq auditoriyaga chiqish imkonini beradi. Bu sotuv hajmini oshiradi, yangi ish o'rinlari yaratadi va YAIMga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, an'anaviy savdo xarajatlarini kamaytiradi va logistika tizimini optimallashtirishga yordam beradi. Raqamli marketing xarajatlarni an'anaviy marketingga nisbatan sezilarli kamaytiradi, mijozlar bazasini kengaytiradi va brendni rivojlantiradi. Bu esa korxonaning raqobatbardoshligini oshirib, savdo hajmini barqaror ravishda oshirishga xizmat qiladi[3].

Keyingi jarayon raqamli marketing orqali kompaniyalar xarajatlarni kamaytirib, bozor ulushini oshiradi va mijozlar bilan uzoq muddatli aloqani yo'lga qo'yadi. Raqamli moliya va to'lov platformalari tadbirkorlik sub'yektlariga moliyaviy resurslarni samarali boshqarish imkonini beradi. Bu investitsiyalarni jalb qilishni osonlashtiradi, kreditlash va hisob-kitob operatsiyalarini tezlashtiradi, biznesning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi. Bulutli texnologiyalar korxona xarajatlarini kamaytiradi, ma'lumotlarni xavfsiz saqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, innovatsion loyihalarni rivojlantirish va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali ish samaradorligini oshiradi[5].

Zamonaviy jarayon bu FinTech va onlayn to'lov tizimlari orqali tadbirkorlar moliyaviy resurslarni samarali boshqaradi, kredit olish va sarmoya jalb qilish jarayonlarini tezlashtiradi.

Bundan tashqari bulutli xizmatlar korxonalarga katta hajmdagi ma'lumotlarni xavfsiz saqlash, tahlil qilish va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi, bu esa ish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, biznes-inkubatorlar va akseleratorlar yangi tadbirkorlik loyihalarini rivojlantirish, innovatsion yechimlarni tatbiq etish va YAIMga ijobiy hissa qo'shish imkonini beradi. Shuningdek, ular tadbirkorlar uchun bilim, tajriba va moliyaviy resurslarni taqdim etadi.

Bizga ma'lumki, tadqiqot va analitik vositalar orqali biznes qarorlarini optimallashtirish, mijozlar talabini aniqroq prognoz qilish va ishlab chiqarish hajmini boshqarish imkonini beradi. Natijada, resurslar samaradorligi oshadi va iqtisodiy foyda ko'payadi.

Shu bilan birgalikda hozirda Big Data va AI yordamida biznes strategiyalari takomillashtiriladi, bozor talabini oldindan bashorat qilish va resurslarni samarali taqsimlash mumkin bo'ladi[8].

Ma'lumki, tadbirkorlikni qonuniy huquqlarini raqamli himoya qilish, ularning

faoliyati kafolatlarini kuchaytirish, respublika shaharlarida balki, uzoq qishloqlarimiz qiyofasini tubdan o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-bir bilan chambarchas bog'lik keng ko'lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorlarning, tadbirkorlik va kichik biznes maqomi, kichik biznes sohasini har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari belgilab berildi.

Bu borada har bir xudud o'zini imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zlarini kelgusi istiqboldagi iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyalarini belgilab olmoqda.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Elektron tijorat, FinTech, raqamli marketing va bulutli xizmatlar orqali korxonalar samaradorligini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va investitsiyalarni jalb qilish mumkin. Shu bilan birga, davlat tomonidan raqamli infratuzilmani rivojlantirish, biznes-inkubatorlar va onlayn platformalarni kengaytirish tadbirkorlikni barqaror rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Bu esa mamlakat iqtisodiyotini belgilab beradi deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. T.: "O'zbekiston", 2022 y.
2. Olim Sabirovich Kazakov Menejmentga kirish. Darslik. Toshkent. "Fan ziyosi" nashriyoti, 2021 yil M.Meskon, M. Albert, F.Xedouri. Основы менеджмента. М. Делo, 1992.: -С.489.
3. Muhammadjanovich K. I. EFFECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP //Conference Zone. – 2022. – S. 129-133.
4. M.Ya. Pogorelova. Ekonomicheskii analiz: teoriya i praktika: Uchebnoye posobiye / M.Ya. Pogorelova. - M.: IS RIOR: NIS INFRA-M, 2016. - 290 s. c.86].
5. L.I.Abalkin, O.I. Volkov i dr. Ekonomika predpriyatiya (firmy): Praktikum / Red. O.I. Volkov, V.Ya. Pozdnyakov. - M.: INFRA-M, 2016., c.91].
6. Kenjabayev A.T. Tadbirkorlik faoliyatini axborotlashtirish milliy tizimini shakllantirish muammolari.: Iqt.fan. dokt. diss.avtoref. – T.: 2005-39 b.
7. O'zbekistonda kichik tadbirkorlik. Statistik to'plam. Toshkent, 2020 y.190b.
8. www.stat.uz sayt ma'lumotlari.

TIJORAT BANKLARI DEPOZIT SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Samandar Raimberdiyev Sherzod o'g'li
University of Business and Science Toshkent filiali,
Iqtisodiyot kafedrasida stajyor-o'qituvchisi
samandarubs@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada depozit siyosatini amalga oshirish jarayonida qarz mablag'larini samarali joylashtirishga yo'nal-tirilgan chora-tadbirlar, bankning depozit siyosati kontsepsiyasi talqinlarini umumlashtirish, banklar tomonidan depozit siyosati resurslarni jalb qilish strategiyasi va taktikasi tadqiq etilgan. Shuningdek, depozit jarayonining strategiyasi, resurs bazasini jalb qilishni tashkil etish tizimi, resurs bazasini

shakllantirishda banklar qonunchilik va me'yoriy hujjatlar talablariga rioya etish, passiv operatsiyalar bo'yicha belgilangan cheklovlarga rioya qilish tizimi baholangan. Depozit siyosatining ma'lum darajada omonatchilar va boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish bo'yicha tijorat bankining strategiyasi va taktikasi, ekanligini hisobga olinib, bank faoliyati uchun zarur bo'lgan mablag'lar miqdorini shakllantirish, tijorat banklari raqobatdoshligini oshirish imkoniyatlariga doir ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy barqarorlik, bank likvidligi, deposit siyosati, tijorat banklari depozit bazasi, depozit sertifikati, depozit operatsiyalari, transformatsiya riski, bankning tijorat faoliyati.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕПОЗИТНОЙ ПОЛИТИКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Аннотация: В статье исследованы мероприятия, направленные на эффективное размещение заёмных средств в процессе реализации депозитной политики, обобщены трактовки концепции депозитной политики банка, а также изучены стратегия и тактика привлечения ресурсов коммерческими банками в рамках депозитной политики. Кроме того, дана оценка стратегии депозитного процесса, системы организации привлечения ресурсной базы, соблюдения банками требований законодательства и нормативных документов при формировании ресурсной базы, а также системы выполнения установленных ограничений по пассивным операциям. Учитывая, что депозитная политика в определённой степени отражает стратегию и тактику коммерческого банка по привлечению средств вкладчиков и иных кредиторов, в статье сформулированы научные предложения и практические рекомендации, направленные на формирование необходимого объёма ресурсов для деятельности банка и повышение конкурентоспособности коммерческих банков.

Ключевые слова: Финансовая устойчивость, ликвидность банка, депозитная политика, депозитная база коммерческих банков, депозитный сертификат, депозитные операции, трансформационный риск, коммерческая деятельность банка.

PROSPECTS FOR IMPROVING THE DEPOSIT POLICY OF COMMERCIAL BANKS

Abstract: The article examines the measures aimed at the efficient allocation of borrowed funds in the process of implementing deposit policy, summarizes various interpretations of the concept of a bank's deposit policy, and analyzes the strategy and tactics of resource mobilization by banks within the framework of deposit policy. In addition, the study evaluates the strategy of the deposit process, the system of organizing the attraction of the resource base, banks' compliance with legislative and regulatory requirements in forming this resource base, as well as adherence to established restrictions on passive operations. Considering that the deposit policy, to a certain extent, reflects the strategy and tactics of a commercial bank in attracting funds from depositors and other creditors, the article formulates scientific proposals and practical recommendations aimed at generating the necessary volume of resources for banking activities and enhancing the competitiveness of commercial banks.

Keywords: Financial stability, bank liquidity, deposit policy, deposit base of

commercial banks, deposit certificate, deposit operations, transformation risk, commercial banking activity.

Kirish.

Tijorat banklari depozit bazasining mustahkamligi xalqaro amaliyotda banklarning moliyaviy barqarorligi tarzida qo'llaniladi. Moliyaviy barqarorlik moliyaviy muassasalar, moliya bozorlari yoki moliya infratuzilmalar mablag'larining endogen ta'sirlar ostidagi risklarga bardoshlilik darajasidir[1]. Xalqaro va mahalliy bank amaliyotida tijorat banklari moliyaviy barqarorligidan, nafaqat tijorat banklari balki Markaziy banklar ham kuchli va tabiiy jihatdan manfaaddordirlar. Biroq, keyingi yillarda xalqaro moliya institutlarida har 5-10 yilda ro'y beradigan moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar dunyoning barcha mamlakatlari banklari moliyaviy munosabatlarida qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlari Markaziy banklari, yirik tijorat banklari, Bazeli qo'mitasi, Xalqaro valyuta jamg'armasi kabi qator moliya muassasalari tomonidan tijorat banklari depozit bazasini mustahkamligini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, tijorat banklari depozit bazasi mustahkamligini ta'minlashda aholi qo'lidagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini banklarga to'liq jalb qilish, muddatli depozitlarning asosiy summasi va ularga hisoblangan foizlarni to'liq va o'z vaqtida qaytarish bilan bog'liq masalalar dolzarbligini saqlab turibdi. Bularning barchasi tijorat banklari depozit bazasi mustahkamligini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab etadi. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari depozit bazasini mustahkamligini ta'minlashda ularning faoliyatiga aholi va mijozlarning ishonchining yuqorligi muhim ahamiyat kasb etadi, shuningdek depozit bazasining mustahkamligini ta'minlanganligi esa, banklarning faoliyati bilan bog'liq qator masalalarni ijobiy hal etish imkonini beradi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini innovasion rivojlantirish sharoitida bank xizmatlari ko'lami va sifatini oshirishga qaratilgan vazifalar ijrosini ta'minlashda «...yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etish va obligasiyalar chiqarish orqali, bank xizmatlari ko'lamin yanada kengaytirish, ilg'or axborot texnologiyalari asosida bank tizimini rivojlantirish» [2] vazifasi belgilab qo'yilgan bo'lib, bu kabi qator holatlar bitiruv malakaviy ishining dolzarbligini belgilab beradi. Ma'lumki, tijorat banklari depozit bazasi ularning riskli aktivlari bilan bevosita bog'liqlikda bo'lib, ushbu bog'liqlikni, ya'ni muvozanatni buzilishi transformosion riskni vujudga kelishiga olib keladi. Shu bois, banklarning uzoq muddatli kreditlari va muddatli depozitlari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash orqali banklardagi transformasiya riski bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish mumkin. Tijorat banklarining depozit operatsiyalari banklarning resurs bazasida muhim o'rin egallaydi.

Adabiyotlar tahlili.

Tijorat banklarining barqaror rivojlanishi uchun ilmiy asoslangan bank siyosatini tashkil etish jarayonlariga yo'naltirilgan tadqiqotlar xorij iqtisodchi olimlaridan A.V.Tyutyunik, A.V.Turbanov ilmiy ishlarida atroflicha o'rganilgan bo'lib, uning ajralmas qismi sifatida depozit siyosatiga alohida ustuvorlik beriladi [3]. Bank resurslarining asosiy qismi depozit operatsiyalarining to'g'ri shakllantirilganligi va samaradorligiga bog'liqligi A.V.Kotov tadqiqotlarida alohida o'rin egallaydi [4]. B.Gliksberg tadqiqotlarida zamonaviy tijorat banklarida depozit siyosati bank faoliyati rivojlanish strategiyasining eng muhim tarkibiy qismi sifatida baho beriladi [5]. M.Kliem, A.Kriwoluzky and S.Sarferaz tadqiqotlarida bank depozit siyosatini bankning resurs bazasi, kredit resurslari va kredit salohiyatini shakllantirish, tegishli tartibni o'zgartirish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi, shu

bilan birga, tijorat banklarining umumiy rivojlanish siyosati eng muhim deposit siyosati bilan obyektiv ravishda o'zaro bog'liqligi asoslanadi[6]. J.Ya.Nurillayev, B.O.Tursunov, Sh.S.Raimberdiyev tadqiqotlarida tijorat banklari depozit siyosatini tizimli tashkil etish va rivojlantirish mummolari tizimlashtiriladi [7].

Yuqoridagi ilmiy izlanishlarda tijorat banklari deposit xizmatlarini tashkil etish bilan bog'liq masalalarning ayrim yo'nalishlari tadqiq qilingan. Ammo, ushbu tadqiqot ishlarida bank deposit xizmatlarini rivojlantirib borish bilan bog'liq jarayonlarda xizmat turlarini kengaytirish tizimidan maqsadli foydalanish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish va bu borada mijozlar uchun xizmatlar ko'lamini oshib borish bilan bog'liq jarayonlar yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada ilmiy abstraktsiyalash, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya, statistic tahlil, regression tahlil, prognozlashtirish kabi tadqiqot metodlaridan foydalanilgan.

Natija va muhokamalar

Tijorat banklarining depozit bazasi hajmi qanchalik ko'p va mustahkam bo'lsa, banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirish ko'lam shunchalik kengayadi. Banklararo raqobat sharoitida tijorat banklarining kredit operatsiyalari samaradorligini oshirish ularning jalb qilingan mablag'larining barqarorligini ta'minlash orqali yuzaga keladi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlash jarayonidagi ishtirokini kuchaytirish ularning uzoq muddatli resurs bazasini mustahkamlashni taqozo etadi. O'z navbatida, banklar resurs bazasining mustahkamligi yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlari miqdorining o'sib borishiga, ularning miqdor va muddat jihatdan barqarorligini ta'minlashga bog'liq Tijorat banklari tomonidan aholi va xo'jalik subyektlari talablarini hisobga olgan holda depozit va omonatlarning yangi turlarini muntazam ravishda joriy qilish, shu jumladan, uzoq muddatli obligatsiyalar va deposit sertifikatlarini chiqarish, subordinar qarzlarni faol jalb qilish bankning resurs bazasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'zbekistonda tijorat banklari majburiyatlari tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, so'nggi 5 yil ichida mamlakatimiz tijorat banklari majburiyatlari tarkibida depozitlarning ulushi 53,2 foizdan 37,3 foizgacha qisqargan[8]. Bu tijorat banklarining depozit bazasining zaiflashayotganligidan dalolat beradi. Aksincha tijorat banklarining majburiyatlari tarkibida olingan kreditlar va lizing operatsiyalari salmog'i o'sish tendensiyasiga ega. Bu holat majburiyatlarning mutlaq summada o'sishini ko'rsatsada, majburiyatlar tarkibida qimmat resurslarning salmog'i oshib borayotganligidan dalolat beradi.

Mamlakatimiz tijorat banklari majburiyatlari takibida depozitlar ulushining pasayib borayotganligini quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- so'nggi yillarda mamlakatda inflyatsiya darajasining yuqori sur'atlarda o'sib borayotganligi;
- milliy valyutaning yuqori sur'atlarda devalvasiyaga uchrayotganligi;
- tijorat banklari tomonidan muddatli va jamg'arma depozitlariga to'lanayotgan foizlarning nobarqarorligi;
- kapitalida davlat ulushi mavjud tijorat banklarini turli dasturlarni moliyalashga haddan ziyod ko'p jalb etilayotganligi;
- mamlakat bank tizimi tomonidan imtiyozli kreditlarning miqdorini oshib borayotganligi.

Yuqorida keltirib o'tilgan omillar aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z pul mablag'larini banklardagi depozit hisobvaraqlarida saqlashdan manfaatdorligini pasaytirs, boshqa tomondan tijorat banklarining depozitlar jalb qilish amaliyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ushbu holat kapitalida davlat ulushi mavjud tijorat banklari amaliyotida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Bank xizmatlari bozorini quyidagi mezonlar asosida segmentatsiyalash mumkin:

- aniq bir bank xizmati bo'yicha (depozit, kredit, trast, lizing va boshqalar);
- mijoz toifalari bo'yicha (jismoniy yoki yuridik shaxslar);
- mijozlarni oboroti bo'yicha;
- hududiy jihatdan;

Bank marketingi yo'nalishlari:

- yangi turdagi bank xizmatlarini joriy qilish;
- bank xizmatlari bozori holati va sotuv hajmi;
- bankning tijorat faoliyati;
- banklarning javobgarligi;
- bankning raqobatdagi ustunlik jihatlari;
- reklama.

O'zbekiston Respublikasi "Aloqabank" ATBda ham zamonaviy marketing faoliyati orqali deposit siyosatini muvofiqlashda namoyon bo'ladi. "Aloqabank" ATB mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish, kapitallashuv darajasini oshirish, barqaror resurs bazasini shakllantirish, korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, samarali investitsion loyihalarni moliyalashtirish, kichik biznes va aholi tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, mijozlarga zamonaviy bank xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirib kelmoqda.

1-jadval

"Aloqabank" ATB ning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari[9]

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024
Depozitlar (mijoz omonatlari + hisoblari), mln so'm	4 924 088	6 796 109	7 697 657	9 227 044	13 814 675
Aktivlar, mln so'm	8 108 166	12 638 457	16 083 550	16 044 652	23 251 275
Majburiyatlar (Obligations), mln so'm	6 539 636	10 964 951	14 288 217	13 401 479	20 169 034

Yuqoridagi jadval ma'lumotlariga ko'ra 2020–2024 yillarda Aloqabank depozitlari hajmi taxminan 2,8 baravarga — 4,924 mln so'mdan 13,815 mln so'mga oshgan. Bu bankning resurs jalb qilish bo'yicha sezilarli o'sishini ko'rsatadi. Shu davrda bank aktivlari va majburiyatlari ham o'sgan; bu bankning o'sib borayotgan balans hajmi va kengayayotgan faoliyati bilan bog'liq. Aloqabank "depozit sertifikatlari" orqali — ya'ni omonatlardan farqli ravishda — mablag'ni qimmatli qog'oz shaklida, foiz stavkasi yillik 8.5 % dan 11.0 % gacha bo'lgan stavkalar bilan jalb qiladi.

Rivojlangan davlatlarda, xususan, AQSh tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilayotgan depozit sertifikatlarining asosiy qismi 3 yildan ortiq muddatga chiqarilib, ushbu sertifikatlar ikkilamchi bozorda erkin muomalada bo'ladi. Shuningdek, mazkur

sertifikatlar FDIC (Depozitlarni sug'urtalash Federal Korporasiyasi) tomonidan sug'urtalanadi. Bundan tashqari, depozit sertifikatlari bo'yicha to'lanayotgan foizlarning miqdori inflyatsiya darajasidan ancha yuqori.

Bank sohasidagi marketingning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shundan iboratki, tijorat banklari nafaqat omonatlarni jalb qilishdan, balki yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlash yordamida jalb etilgan mablag'lardan faol foydalanishdan manfaatdor. Bu esa omonatchilar bilan munosabatlar sohasida korxonalar, tashkilotlar hamda aholiga qarz berish shaklida amalga oshiriladigan kredit qo'yilmalari sohasida marketingni kompleks rivojlantirish zaruratini keltirib chiqaradi. Ushbu ikki sohada marketing maqsadlari turlichadir: birinchisida – mijozlarni pul qo'yuvchilar sifatida bankka jalb qilish, ikkinchisida – kredit resurslarini bank muayyan qarz oluvchi shaxs va yaxlitligicha iqtisodiyot uchun eng katta samara bilan ishlatiladigan sohaga yo'naltirishdir.

Xulosa va takliflar.

Bank tizimini yanada isloh qilinishi va xalqaro me'yorlarga mos holda ularning faoliyatini tashkil etilishi, banklar faoliyatiga tegishli qarorlarda xalqaro me'yor va standartlarga muvofiq, shu jumladan depozit va kredit siyosati sohasida respublika banklariga nisbatan qo'yilayotgan me'yoriy talablarni yanada takomillashtirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash, omonat va depozitlarning yangi jozibador turlarini joriy qilish yo'li bilan aholi va xo'jalik subyektlarining bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga keng ko'lamda jalb etish chora-tadbirlarini amalga oshirish bo'yicha alohida to'xtalib o'tilgan.

Bank depozit siyosatining tarkibiy tuzilmasiga aniqlik kiritilib, u bank strategiyasi va bank siyosatlari o'zaro aloqador va uzviylikda bo'lgan, strategik maqsadlarga bo'ysunuvchi (ierarxik) kichik tizim ekanligi, shuningdek, siyosatning tarkibiy elementlari bank faoliyatini rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish doirasida belgilangan vazifalarni qisqa muddatli davrda bajarish bo'yicha tadbirlar, operatsiyalar va protseduralarni aks ettirishi lozimligi mazkur siyosatning samaradorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Tijorat banklari depozit strategiyasini ishlab chiqish va uni amaliyotga qo'llashda tijorat banklari depozit bazasining barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan bo'sh turgan pul mablag'larini depozit operatsiyalariga jalb qilish va banklarning resurs bazasini yanada mustahkamlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

–yuridik va jismoniy shaxslardan jalb qilingan depozitlar miqdorini sezilarli darajada oshirib borish;

–aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etilgan barcha tijorat banklarining ustav kapitalida xorijiy investorlar ishtirokini ta'minlash choralari ko'rish;

–aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bo'sh pul mablag'larini uzoq muddatli depozitlarga jalb qilish hamda innovatsion depozit dasturlarini ishlab chiqish;

–jalb qilingan va joylashtiriladigan mablag'larni muddatlari va bank aktivlarining rentabelligi o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikni ta'minlash hamda ularning o'z vaqtida qaytarilishini kafolatlash;

–depozit operatsiyalari bo'yicha xorij tajribasini chuqur o'rganish va ijobiy tomonlarini mamlakatimiz bank tizimida qo'llash;

–qarz qimmatli qogʻozlarini, jumladan, depozit sertifikatlarini chiqarish hajmlarini oshirish hamda subordinar qarzlar jalb qilish orqali banklarni resurs bazasini mustahkamlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Fell J and Schinasi G. (2005), «Assessing Financial Stability: Exploring the Boundaries of Analysis», National Institute Economic Review, No 192, April, pp. 102-117. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/fsr/art/ecb.fsrart20051201.en.pdf?f20eaf76d11c8410c68157e6401ff3a>
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. [https://nrm.uz/contentf?doc=573929_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirzieevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_\(2018_yil_28_dekabr\)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://nrm.uz/contentf?doc=573929_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirzieevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_(2018_yil_28_dekabr)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana)
3. Тютюник А.В, Турбанов А.В. Банковское дело. - М.: Финансы и Статистика, 2005 год, 488 с
4. Котов А.В. Формирование и развитие банковской инфраструктуры в России. - Саратов, 2004, 522 с
5. Gliksberg B, (2016) 'Equilibria under monetary and fiscal policy interactions in a portfolio choice model', Journal of Economic Dynamics and Control. Elsevier, 69, pp. 209–228. doi: 10.1016/j.jedc.2016.05.014.
6. Kliem, M, Kriwoluzky A. and Sarferaz S. (2016) 'Monetary–fiscal policy interaction and fiscal inflation: A tale of three countries', European Economic Review, 88, pp. 158–184. doi: 10.1016/j.eurocorev.2016.02.023.
7. Yarashevich Nurillayev, Jamoliddin, Bekmukhammad Omonovich Tursunov, and Samandar Sherzod ogli Raimberdiyev. "Evaluation of The Efficiency of Commercial Banks in Financing Investment Projects." The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems. 2021. <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3508072.3508135>
8. <https://www.cbu.uz>
9. <https://www.aloqabank.uz/ru>

INNOVATIVE MANAGEMENT STRATEGIES FOR IMPROVING INVESTMENT EFFICIENCY IN SMALL BUSINESSES WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND START-UP PROJECTS

Mukhtorjon Makhmudov Abdumalik o'g'li
University of Business and Science,
Lecturer in Department of Management,
muxtorjon019@gmail.com

Abstract: Small enterprises are key drivers of sustainable economic development in developing countries. However, significant challenges persist in ensuring the effective utilization of investments in this sector. This study examines how innovative management strategies can enhance investment efficiency in small businesses, particularly within the startup environment. The research analyzes current management practices and their direct impact on investment outcomes. The primary focus is on identifying strategic approaches that improve both economic and sustainability performance indicators. By comparing theory with practical insights, the study offers recommendations for integrating innovation-

based management into decision-making processes in small businesses. The findings highlight promising directions for applying sustainable and innovation-oriented tools to support successful investment outcomes in small entrepreneurial enterprises.

Keywords: Small business, investment efficiency, innovative management, strategic decision-making, digital management, economic analysis, management strategy.

ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ В МАЛОМ БИЗНЕСЕ В РАМКАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И СТАРТАП-ПРОЕКТОВ

Аннотация: Малые предприятия являются ключевыми факторами устойчивого экономического развития в развивающихся странах. Однако остаются вызовы в обеспечении эффективного использования инвестиций в этом секторе. Это исследование изучает, как инновационные стратегии управления могут улучшить эффективность инвестиций в малом бизнесе, особенно в среде стартапов. Исследование анализирует текущие практики управления и их прямое влияние на результаты инвестиций. Основной фокус исследования — выявление стратегических подходов, улучшающих как экономические, так и устойчивые показатели. Сравнивая теорию с практическими insights, это исследование предлагает рекомендации по интеграции управления на основе инноваций в принятие решений в малом бизнесе. Результаты подчеркивают новые направления применения устойчивых и инновационно-ориентированных инструментов для поддержки успеха инвестиций в малых предпринимательских предприятиях.

Ключевые слова: Малый бизнес, эффективность инвестиций, инновационный менеджмент, стратегические решения, цифровое управление, экономический анализ, стратегия управления.

KICHIK BIZNESDA INVESTITSİYALAR SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING INNOVATSION BOSHQARUV STRATEGİYALARI BARQAROR RIVOJLANISH VA STARTAP LOYIHALARI DOIRASIDA

Annotatsiya: Kichik biznes rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror iqtisodiy rivojlanishga muhim hissa qo'shuvchi asosiy omil hisoblanadi. Biroq, ushbu sohada investitsiyalarning samarali foydalanilishini ta'minlashda muammolar mavjud. Ushbu tadqiqot innovatsion boshqaruv strategiyalari kichik biznesdagi investitsiya samaradorligini, xususan startap muhitida qanday oshirishini o'rganadi. Tadqiqot joriy boshqaruv amaliyotlarini va ularning investitsiya natijalariga bevosita ta'sirini tahlil qiladi. Asosiy ilmiy e'tibor iqtisodiy va barqaror natijalarni bir vaqtning o'zida yaxshilaydigan strategik yondashuvlarni aniqlashga qaratilgan. Nazariya va amaliy tajribani solishtirish orqali tadqiqot innovatsion boshqaruvni kichik biznes qarorlar qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalar beradi. Natijalar kichik va tadbirkorlik sub'yektlarida investitsiya muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlash uchun barqaror va innovatsion vositalarni qo'llashning yangi yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kichik biznes, investitsiya samaradorligi, innovatsion boshqaruv, strategik qarorlar, raqamli boshqaruv, iqtisodiy tahlil, boshqaruv strategiyasi.

Introduction.

In today's era of globalization, the intensification of global economic competition,

growing complexity of supply chains, and increasing struggle for limited resources have made the effective use of internal capacities a key priority for national economies. Under such conditions, small business entities are recognized not only as a factor of social stability but also as flexible structures capable of rapidly adopting innovative approaches [11]. In Uzbekistan, small entrepreneurship serves as a strategic tool for increasing employment and addressing various socio-economic issues, such as regional development, expanding export potential, and ensuring fiscal stability.

A series of presidential decrees and resolutions signed in Uzbekistan between 2022 and 2024 outlined specific measures to improve the functioning of small businesses. These include simplifying regulatory mechanisms, easing the investment climate, removing bureaucratic barriers, and expanding the digital infrastructure. Notably, Presidential Decree No. PF-101 “On ensuring sustainable economic growth through the improvement of the business environment and development of the private sector” and Resolution No. PQ-212 “On expanding financing mechanisms for entrepreneurial projects in the regions” serves as a legal framework aimed at encouraging investments in small businesses.

According to statistical data, in 2024, the volume of investments directed to fixed capital by small business entities in Uzbekistan reached 255.9 trillion soums. However, the economic efficiency of these resources has shown uneven outcomes across regions. While the share of investments in GDP is high in the Namangan, Sirdaryo, and Andijan regions, certain disparities exist in the actual profitability indicators and return coefficients.

The academic literature frequently attributes the complexity of managing investments in small business entities to several factors: their legal structure, limited access to financial resources, weak risk management capacities, and high sensitivity to market fluctuations [12]. Traditionally, investment performance is assessed using financial metrics such as the Net Present Value (NPV), profitability index, and Internal Rate of Return (IRR). However, these indicators do not fully reflect the operational realities of small enterprises, which often operate under short-term strategies and face rapidly changing market conditions [13].

Therefore, both scientific and practical frameworks are increasingly turning to innovative management strategies to enhance investment efficiency. These approaches include methodologies such as *Digital Management*, *Kaizen*, *Just-in-Time*, and *Lean Startup* [14]. These models enable real-time monitoring of investment processes, proactive risk assessment, and adaptive strategic planning. Countries such as Japan, Singapore, and South Korea have demonstrated considerable success in managing small business investments through the implementation of innovation-based management systems [15].

The core research problem addressed in this paper is as follows: Which innovative management strategies can significantly improve the economic efficiency of investments in small business entities, and under what conditions do they yield optimal results?

Based on this problem, this study aims to assess the economic efficiency of investments in small businesses in Uzbekistan, identify the role of innovative strategic approaches in their management, and develop practical and methodological recommendations for improvement.

The scientific novelty of this research lies in its integration of classical investment indicators with modern management theories, particularly through the development of strategic models based on the Resource-Based View (RBV) and the Dynamic Capabilities Framework [15], [16].

Literature review.

Numerous foreign scholars and experts have conducted research on the challenges of improving the economic efficiency of investments in small business entities through innovative management strategies. Among the most notable contributors to the theoretical foundations of this field are R. Cantillon [38], A. Turgot [39], A. Smith [40], D. Ricardo [41], J.S. Mill [42], Jean-Baptiste Say [43], J.M. Keynes [45], M. Friedman [46], J.H. von Thünen [47], G. Mangoldt [48], J. Schumpeter [49], R. Coase [51], A. Hosking and K. Nicholas [53].

Among scholars from CIS countries, F.F. Khamidullin [54], M.M. Khait [15], Ya.Ye. Ivanov [55], A.P. Jabin [56], Ye.V. Volkodavova [58], G.I. Yakovlev [59], and Yu.O. Mashina [60] studied the specific features and development factors of small businesses. Meanwhile, L.F. Gilemkhanov, Yu.A. Zapolskikh, T.K. Guseynova, S.V. Trebova, P.S. Pleshakov, O.V. Artemova, N.M. Logacheva, I.Yu. Nesterenko, V.M. Baginova, V.G. Belomestnov, T. Saal [, T. Savenkova, V.B. Dzobelova, A.V. Olisayeva, S.Yu. Sykhla, and Ye.A. Polishchuk have focused their research directly on improving the management practices of small business and private entrepreneurship entities.

In the Republic of Uzbekistan, the theoretical and practical development of small business and private entrepreneurship management has been extensively studied by national economists such as M.Sh. Sharifkhojaye, A. Olmasov, Q.X. Muftaydinov, U.V. Gafurov, P.H. Abulqosimov, A. Qulmatov, Yo. Abdullayev, F.M. Karimov, A.N. Samadov, R.X. Khodjayev, A.A. Fattakhov, N.Q. Yoldoshev, Sh.J. Ergashkhodjayeva, Sh. Yuldashev, M.S. Qosimova, O.A. Aripov, B.K. G'oyibnazarov, I.A. Bakiyeva, and others[56].

The majority of the aforementioned scholars have focused their research on the theoretical aspects of managing small businesses and private entrepreneurship activities at the national level. However, insufficient attention has been paid to the effective management and improvement of small business operations at the local level since then. In particular, issues related to the use of economic mechanisms in managing small businesses and private entrepreneurship entities at the regional level, as well as the development of incentive systems to enhance their efficiency, have not been comprehensively addressed in the existing literature.

Methodology.

The research methodology integrates both conceptual and empirical approaches within the framework of modern economic analyses. Its primary focus is to identify management strategies that enhance the economic efficiency of investments in small business entities, evaluate them from a practical perspective, and propose relevant policy recommendations.

The study's objective is to examine small business entities operating within the territorial context of the Republic of Uzbekistan. The analysis mainly covers the investment activities of legally registered small enterprises in the manufacturing, services, and trade sectors. The subject of the research is the system of factors that directly influence the economic efficiency of investment resources attracted by these entities and the set of innovative strategies used to manage them.

The empirical analysis is based on official statistical data and the national regulatory framework collected from 2020 to 2024. Exceptional conditions related to the COVID-19 pandemic during 2020–2021 were excluded from the study due to their potentially distorting effect on objective analysis.

The following complementary methodological approaches were applied in this study:

- Descriptive statistical analysis: The annual growth rates of investments in fixed capital, their share in GDP, sectoral distribution, and regional concentration levels of investments by small business entities were evaluated.
- Interregional comparative analysis: Investment structures, volumes, and outcomes in Namangan, Andijan, and Tashkent were compared with those of other regions to identify patterns and levels of correlation between investment inputs and economic results [1].
- Indicator-based modeling: Key metrics such as the profitability index, return on capital investments, and investment return coefficients were used to assess the performance of investment activities in the small business sector [2].
- Theoretical and conceptual synthesis: The analysis incorporates elements of digital monitoring, strategic planning, the Resource-Based View (RBV), and the Dynamic Capabilities framework to examine investment management in small businesses [3], [4].

The methodology is based on a systematic approach to economic analysis. This framework allows for the assessment of not only the financial aspects of investment flows but also their effectiveness, which is shaped through strategic management. All analytical findings were verified against official sources and visually supported through graphs, tables and statistical indicators.

Results.

In the context of intensifying global competition, the redistribution of international investment flows, and the digital transformation of economies, national economies are increasingly required to activate their internal growth drivers. The small business sector is one of the most important internal resources in this regard. The development of small enterprises plays a critical role in increasing employment, introducing innovations, expanding export potential, and addressing local socioeconomic challenges. Accordingly, Uzbekistan has recently undertaken systematic reforms to promote small-business development, enhance investment activity, apply innovative management approaches, and improve investment efficiency.

This section presents a statistical, formula-based, and empirical analysis of the volume of investments directed to small business entities in Uzbekistan from 2020 to 2024. The analysis also includes efficiency indicators, regional differences, management practices, and integration with innovative technologies. It aims to assess the quantitative and qualitative aspects and practical outcomes of investment flows based on scientific and theoretical foundations.

Driven by economic reforms, entrepreneurship support policies, and institutional backing, investment inflows into the small-business sector have increased steadily. In 2020, the total investments directed toward small business entities amounted to 96.6 trillion UZS. By 2024, this figure will reach 255.9 trillion UZS. The compound annual growth rate (CAGR) over this period was calculated using the following formula:

$$G = \left(\frac{I_{2024}}{I_{2020}} \right)^{\frac{1}{n}} - 1 = \left(\frac{255.9}{96.6} \right)^{\frac{1}{4}} - 1 \approx 0.272 \text{ (yoki } 27.2\%)$$

Where:

- G — annual average growth rate;

- I_{2024} — investment volume in 2024;
- I_{2020} — investment volume in 2020;
- n — number of years ($2024 - 2020 = 4$).

Based on this calculation, the average annual growth rate of investments in the small business sector was approximately **27.2%**, indicating intensified investment activity and broader structural expansion. The key contributing factors include:

- Subsidies and grants from local budgets;
- Expansion of preferential credit lines from commercial banks;
- Launch of new production capacity and supporting infrastructure.

Moreover, the share of small business investments in total capital investments has grown steadily, from 41.7% in 2020 to 60.4% in 2024, highlighting the strategic role of small enterprises in the national economy.

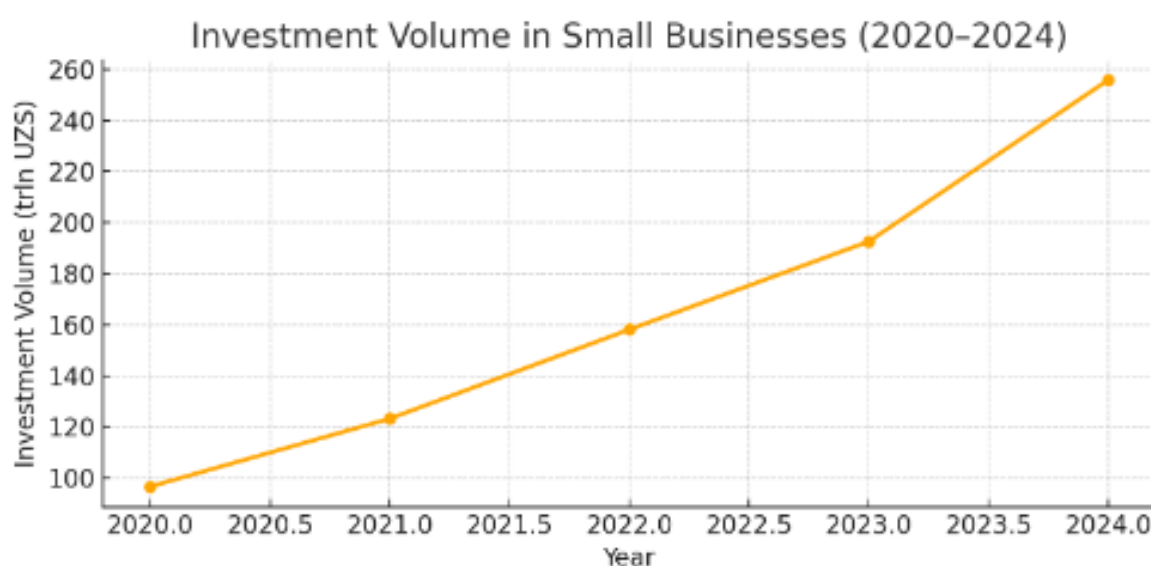

Figure 1. Volume of Investments in Small Businesses (2020–2024, in trillion UZS)

According to Figure 1, the growth of small business investments has been both quantitative and qualitative. Between 2022 and 2024, investments increasingly targeted the manufacturing and services sectors, with greater attention paid to infrastructure-related projects. This shift reflects the sector's entry into more capital-intensive areas and indicates that the investment climate has become more predictable and stable.

As observed in Figure 2, the share of investments directed to small business entities has shown steady growth, not only in absolute terms but also as a proportion of total national investments. This share increased from 41.7% in 2020 to 60.4% in 2024, reflecting the strengthening economic position of the small-business sector. The upward trend highlights the increasing strategic role of small enterprises in reallocating investment resources across the national economy.

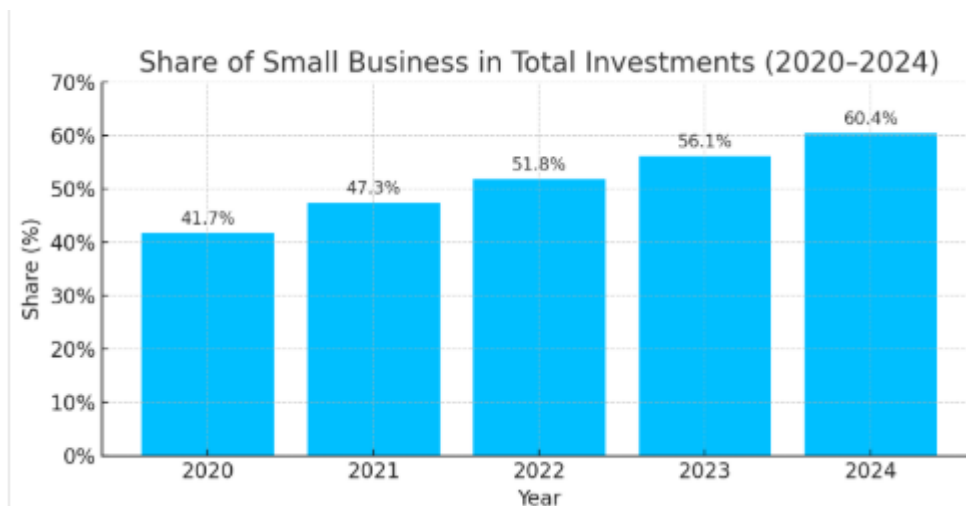

Figure 2. Share of Small Business in Total Investment (%)

The consistent rise in both absolute volume and investment share confirms that small businesses are becoming key players in the national investment landscape. The most significant growth was observed during 2023–2024, likely due to the investment liberalization policies outlined in Presidential Decrees PF-101 and PQ-212.

However, investment growth alone is insufficient to measure economic returns. Therefore, the following indicators were used to evaluate investment efficiency in the small-business sector:

1. Return on Investment (ROI):

$$ROI = \frac{\text{Net Profit}}{\text{Investment Value}} \times 100 \quad (1)$$

This indicator reflects the ratio of net profit to investment amount. The analysis showed that small businesses applying digital management and automation technologies achieved higher ROI levels, ranging from 18% to 25%.

2. Profitability Index (PI):

$$PI = \frac{\text{Discounted Expected Profit}}{\text{Investment Cost}} \quad (2)$$

For example, in the Namangan region, the PI was 1.4, meaning that each 1 UZS invested yielded 1.4 UZS in returns. In contrast, Karakalpakstan reported a PI of 0.87, indicating underperformance in terms of investment outcomes..

Based on the analysis conducted for the Namangan region, the Profitability Index (PI) was found to be 1.4, indicating that each 1 UZS of investment generated an economic return of 1.4 UZS. In contrast, the PI in the Republic of Karakalpakstan was approximately 0.87, suggesting insufficient investment efficiency in this region.

Table 1

REGION	ROI and Investment Share by Region	
	INVESTMENT SHARE (%)	ROI (%)
NAMANGAN	82.1	23.8
SİRDARYO	72.9	19.5
ANDIJON	71.1	21.2
TASHKENT	69.8	17.4
KARAKALPAKSTAN.	35.3	10.2
NAVOİY	42.1	12.8

The analysis reveals that regions with higher investment volumes do not necessarily achieve higher ROI. In contrast, in some areas, despite substantial investment inflows, the lack of effective management and absence of innovative strategies result in lower economic outcomes.

Investment efficiency is influenced not only by the volume of financial resources but also by factors such as regional economic specialization, infrastructure development, logistics capacity, human capital, and the effectiveness of local governance.

For instance, in the Namangan region, a large number of small enterprises specialize in light industry, electrical engineering, logistics, and fruit and vegetable exports. This specialization contributes to more efficient investment absorption and higher return rates. Conversely, in the Republic of Karakalpakstan, weak infrastructure, low employment levels, and limited market access negatively affect investment utilization efficiency.

The study also found significant regional disparities in access to credit, availability of tax incentives, transparency of land allocation procedures, use of digital services and quality of business planning. Addressing these disparities is essential to ensure a balanced and efficient distribution of investments.

Modern management approaches can significantly enhance the efficiency of investment utilization in small-business entities. The analysis indicates that enterprises implementing ERP (Enterprise Resource Planning), CRM (Customer Relationship Management), and BI (Business Intelligence) systems demonstrated ROI levels averaging between 18% and 27%.

Additionally, businesses adopting practices such as Kaizen, Just-in-Time, Agile Management, and Lean Startups achieved more precise and targeted investment management by reducing production costs, shortening production cycles, and minimizing excess inventory. These approaches also play a critical role in expanding export potential, improving business resilience, and ensuring positive financial dynamics.

In conclusion, integrating modern management technologies into small business operations serves as a strategic factor in transforming investment activities and enhancing the overall economic impact.

Discussion.

The above analytical findings demonstrate not only a quantitative increase in investments directed to the small business sector in Uzbekistan but also reveal significant shifts in their economic efficiency. It has become evident that the effectiveness of investment activities is shaped by a combination of internal and external factors, which are closely linked to regional disparities, the quality of governance, and the presence or absence of innovative management approaches.

- Small business investments in Uzbekistan grew from 96.6 trillion UZS in 2020 to 255.9 trillion UZS by 2024.

- The share of small business investments in total capital investments increased from 41.7% in 2020 to 60.4% in 2024.

- Regions with higher investment volumes do not necessarily achieve higher Return on Investment (ROI).

- Small enterprises implementing digital management and automation technologies achieved ROI levels ranging from 18% to 25%.

- Significant regional disparities exist in access to credit, tax incentives, land allocation procedures, and digital services.

- Businesses adopting practices like Kaizen, Just-in-Time, and Lean Startups achieved more precise and targeted investment management.

- Recommendations include developing a regionally balanced investment policy, implementing performance-oriented monitoring systems, and integrating innovative management technologies. Although the average annual growth rate of investments (27.2%) reflects increased national attention and evolving resource allocation toward small businesses, this growth has not been evenly distributed across regions. Notably, variations in effectiveness indicators such as PI (Profitability Index) and ROI (Return on Investment) reveal that investment returns depend heavily on the quality of local governance and infrastructure development. For example, the Namangan, Andijan, and Sirdaryo regions demonstrate relatively high investment outcomes, whereas the Republic of Karakalpakstan and Navoi regions show significantly lower performance.

International experience also confirms that attracting investments into the small business sector is not merely a matter of volume but requires optimal resource allocation, the development of innovation-driven infrastructure, and strategic planning. In countries such as Japan and South Korea, investment efficiency has been achieved through technological modernization and startup ecosystems. Uzbekistan must prioritize the technological advancement of small business entities and the modernization of their business models.

Additionally, the stability of legal and institutional frameworks, simplification of regulatory procedures, and reduction of tax burdens contribute to broader investment coverage. However, inconsistencies between regulatory frameworks and actual implementation continue to limit the full utilization of investment opportunities for small businesses.

The sectoral distribution of investments also reflects notable imbalances. A large portion of investments is directed toward the trade, general services, and construction sectors, while high-tech manufacturing sectors remain underfunded. This suggests the need for a more balanced cross-sectoral investment policy to ensure long-term economic diversification and sustainability.

Another key issue is that the investment absorption capacity of small businesses is strongly influenced by the level of management culture, quality of business planning, and adaptability to digital transformation. The fact that businesses that implement advanced management systems tend to achieve higher profitability is direct evidence of this correlation.

In conclusion, while the volume of investments in Uzbekistan's small business sector is increasing, assessing their qualitative dimensions—such as structural allocation, governance mechanisms, and regional disparities—requires a deeper analysis. To accurately measure the real impact of investments, it is necessary to evaluate not only the volume but also the return ratios, added economic value, and long-term sustainability. Such an approach will allow for a more comprehensive understanding of the role that investments play in strengthening the small business sector.

Conclusion.

The steady increase in the volume of investments directed toward small business

entities indicates that Uzbekistan's economy has entered a new phase of structural transformation. Between 2020 and 2024, investments in the sector grew by more than 2.5 times, with the share of small businesses in total investments surpassing 60%. This trend positions small enterprises as strategic vectors of economic growth. However, such growth must be evaluated not only in quantitative terms but also through the lens of efficiency indicators and their actual impact on the real economy.

The analysis reveals sharp regional disparities in investment efficiency (measured by ROI and PI). These findings underscore the need to improve investment policies through differentiated and region-specific approaches. Furthermore, the presence of innovative management, digital transformation, and technological investments in small business entities directly influences the rate of investment returns, as supported by international experience.

The following recommendations are proposed to enhance the economic efficiency of investments in the small-business sector in Uzbekistan:

Developing a regionally balanced investment policy: Underdeveloped regions suffer from insufficient infrastructure, credit resources, and access to information services, leading to lower investment returns. Therefore, it is advisable to introduce tax incentives, state guarantees, and technical assistance mechanisms to reduce interregional disparities.

Implementing performance-oriented monitoring and evaluation systems: Establishing modern platforms based on profitability indicators (such as PI, NPV, and IRR) supports data-driven decision-making and allows for more targeted and profitable investment allocation.

Integrating innovative management technologies: The adoption of digital solutions and network-based management systems would facilitate more intelligent and integrated small-business operations. Enterprise-level systems, such as ERP, CRM, and BI, can improve internal efficiency and strengthen the financial oversight of investments.

Diversifying investment flows across economic sectors: Currently, most investments in small businesses are concentrated in trade and services. Redirecting investment flows toward emerging sectors, such as digital technologies, bio-innovation, and green energy, would enhance overall investment effectiveness and promote international competitiveness.

Encouraging export-oriented small businesses: Aligning investments with export-driven projects and expanding access to foreign currency resources, customs privileges, and international certification would enable small enterprises to integrate into global value chains.

In summary, aligning investment policy with the internal mechanisms of small businesses is essential for establishing an inclusive, sustainable, and innovation-driven development model in Uzbekistan. Investment performance should be assessed not only in terms of volume but also in terms of effectiveness, impact scope, and measurable outcomes.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda 69-II-sonli "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni, <https://lex.uz/docs/31846>
2. O'zbekiston Respublikasi 2019-yil 25-dekabrda O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/acts/4664142>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 9 iyundagi PF-150-sonli

“Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni,

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgustdagi PQ-4417-son “Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063#5844066>

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentit Shavkat Mirziyoyev raisligida 2023- yil 11-iyul kuni “Investitsiyalar jalb qilishni yanada kengaytirish chora-tadbirlari” muhokamasi, <https://president.uz/uz/lists/view/6477>

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni 1-ilovasi. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. 2017 yil 7 fevral. [https:// www lex.uz](https://www.lex.uz)

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-iyundagi PQ-4742-son “Tadbirkorlik faoliyati va o‘zini o‘zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, <https://www.lex.uz>

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kyerak”. –T.:O‘zbekiston, 2017.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni (28.01.2022-yil, PF-60-son).

11. Aidis, R., Estrin, S., & Mickiewicz, T. (2008). Institutions and entrepreneurship development in Russia: A comparative perspective. *Journal of Business Venturing*, 23(6), 656–672.

12. Beck, T., & Demircug-Kunt, A. (2006). Small and medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint. *Journal of Banking & Finance*, 30(11), 2931–2943.

13. Fisman, R., & Love, I. (2003). Trade credit, financial intermediary development, and industry growth. *Journal of Finance*, 58(1), 353–374.

14. Imai, M. (1986). *Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success*. McGraw-Hill.

15. OECD. (2022). *Financing SMEs and Entrepreneurs 2022: An OECD Scoreboard*. OECD Publishing.

16. Cantillion R. *Essay sue la nature du commerce en general* (1755) Пер с франц. Ю.А.Школенко Социум, 2003. с 17.

17. Тюрго А. Избранные экономические произведения – М., 1961.-с 17.

18. А.Смит Исследование о природе и причинах богатства народов.-М.: 1962

19. Д.Рикардо Начала политической экономии и налогового обложения / Соч. Т.1. М.: Госполиздат, 1956

20. Дж.С.Милл Основы политической экономии. Пер. с англ. Т.1. – М.: Мысль, 1980

21. Сей Ж.-Б Трактат политической экономии. – М., 1986.-с 17

22. Кейнс Дж. М. "Общая теория занетности и денег" М.: 1978 г, стр. 428

23. Дж.М.Кейнс Общая теория занятости, процента и денег. – М.: 1993
24. А.В. Аникин Юность науки. М., Политиздат. 1971
25. История экономической мысли. М., 1998
26. М.Фридмен Основы монетаризма. Под науч.ред. Д.А.Козлова. пер.с англ. Д.А.Козлова-М.: ТЕИС, 2002.-175с.
27. Блоуг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994. – С-426.
28. Шумпетер Дж. Теория экономического развития.-М., 1982.-с.161.
29. Кауз Р.Фирма, рынок и прво. Пер. с англ. Б.Пинккера. – М.: «Дело» при участии «Catallaxy» 1993.-с.192.
30. Хоскинг А. Курс предпринимательства: Практическое пособие: пер. С англ-М.: Международные отношения, 1993.-352 с.
31. Сирополис Николас К. Управление малым бизнесом. Руководство для предпринимателей: пер с англ.-М.: Дело, 1997-с 72
32. Гилемханова Л.Ф., Запольских Ю.А. Предпринимательский потенциал // Экономические науки. - №46-2. 19.05.2016 - <https://novainfo.ru/article/6043>
33. Гусейнова Т.К. Инновационный потенциал – важнейшая составляющая экономического потенциала // В сборнике «Актуальные проблемы науки, экономики и образования XXI века». – 2012. – С.85-92. – URL: <http://bgscience.ru/lib/10859>
34. Требова С.В., Плешаков П.С. Предпринимательские способности населения: понятие и измерение // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №9(17), 2012. –www.sisp.nkras.ru – С.5.
35. Артемова О.В., Логачева Н.М., Нестеренко И.Ю. Ресурсы для развития малого и среднего предпринимательства региона // Социум и власть. 2018. № 2 (70). С.48-55.
36. Багинова В.М., Беломестнов В.Г. Потенциал развития малого промышленного предпринимательства в регионе. // Известия Иркутской государственной экономической академии. 2015. Т. 25, № 6. С.999-1003.
37. Саал Т., Савенкова Т. Экономический и инновационный потенциал малого бизнеса. // Финансовая жизнь. М.: Академия менеджмента и бизнесадминистрирования, 2014. – С. 22-31.
38. Дзобелова В.Б., Олисаева А.В. Экономический потенциал малого предпринимательства Северо-Кавказского федерального округа // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-26. – С. 5864-5868
39. Цёхла С.Ю., Полищук Е.А. Механизм формирования и развития потенциала малого предпринимательства в сфере создания новых рабочих мест на региональном рынке труда // Российское предпринимательство. – 2017. – Том 18. – № 17. – С. 2587-2598 Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. Strategic Management Journal, 5(2), 171–180.
40. Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. Strategic Management Journal, 28(13), 1319–1350.
41. Smit A. Исследование о природе и причинах богатства народов / A.Smit. – М.: Eksmo, 2007. – 960 s.
42. Marshall, A. Принципы политической экономии / A.Marshall. – Moskva: Direkt-Media, 2012. – 415 с.;

43. Shumpeter Y. Теория экономического развития. – М.: Progress, 1985. –159 s.;
44. Kojima K. Micro and Macro - economic Models of Direct Foreign Investment: Toward a Synthesis / K. Kojima, T.
45. Ozawa // Hitotsubashi Journal of Economics. – 1984. - №.25 –P. 11-20.;
46. Keynes J. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Экономика, 1948. – S. 238-241.;
47. José Santisteban, David Mauricio. Critical success factors for technology-based startups // The Authors(s) 2020. Published by Inderscience Publishers Ltd. This is an Open Access Article distributed under the CC BY license. (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>);
48. Adele Oosthuizen, Jurie Van Vuuren, Melodi Botha. Compliance or management: The benefits that small business owners gain from frequently sourcing accounting services // The Southern African Journal of Entrepreneurship and Small Business Management. Vol 12, No 1 DOI: <https://doi.org/10.4102/sajesbm.v12i1.330>;
49. Kristensen K. Решение проблемы инноваций в бизнесе как создают растущий бизнес и успешно поддерживают его пост. –Алпина Бизнес Букс. 2004.-146 с.
50. Abdullayev Yo., Karimov F. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. – T.: Mehnat, 2010. - 349 b.;

THE IMPORTANCE OF THE GREEN ECONOMY: ANALYSIS AND OUTLOOK.

Kadyrov Bakhodir Tursunovich

University of Business and Science

Senior Lecturer, Department of Green Economy

Doctor of Philosophy (PhD) in Economics

godiroybaxodir0175@.com

Orcid iD:0009-0001-9363-5667

Abstract: Green economy has become a crucial global priority in 2025 as nations strive to balance economic growth with environmental sustainability. The year 2025 has been declared the “Year of Environmental Protection and a Green Economy” by President Shavkat Mirziyoyev, emphasizing the urgent need for sustainable development. Uzbekistan has unveiled ambitious plans to raise \$10 million through carbon credit trading as part of its 2025 state program [1] which aligns with the country’s long-term “Uzbekistan – 2030” strategy. This paper explores the significance of transitioning towards a green economy, highlighting the key strategies and policies necessary for sustainable growth. The study presents an analysis of current green economic initiatives, evaluates their effectiveness, and discusses future challenges and opportunities in the field. In 2025, the European Commission will intensify efforts to promote the circular economy by updating key directives. China will reach peak greenhouse gas emissions, marking a significant milestone in the global energy transition. Artificial intelligence is increasingly used to tackle environmental challenges, but it also presents new issues. The findings contribute to a deeper understanding of how businesses, governments, and individuals can collaborate to foster a greener, more sustainable future.

Key words: Green economy, sustainable development, environmental protection, renewable energy, climate change, carbon neutrality, green policies, Uzbekistan, ecological transition, clean technology.

YASHIL IQTISODIYOTNING AHAMIYATI: TAHLIL VA KO‘ZLASHLAR.

Annotatsiya: Yashil iqtisodiyot 2025-yilda muhim global ustuvor vazifaga aylandi, chunki davlatlar iqtisodiy o‘rishni ekologik barqarorlik bilan muvozanatlashtirishga intilishadi. 2025-yil Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” deb e’lon qilindi va barqaror rivojlanishga bo‘lgan shoshilinch ehtiyojni ta’kidladi. O‘zbekiston 2025-yilgi davlat dasturi doirasida uglerod kreditlari savdosi orqali 10 million dollar jalb qilish bo‘yicha ulkan rejalarni e’lon qildi,[1] bu mamlakatning uzoq muddatli “O‘zbekiston - 2030” strategiyasiga mos keladi. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotga o‘tishning ahamiyati o‘rganiladi, barqaror o‘rish uchun zarur bo‘lgan asosiy strategiyalar va siyosatlar ta’kidlanadi. Tadqiqotda mavjud yashil iqtisodiy tashabbuslar tahlili keltirilgan, ularning samaradorligi baholangan va sohadagi kelajakdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlar muhokama qilingan. 2025-yilda Yevropa Komissiyasi asosiy ko‘rsatmalarni yangilash orqali aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha sa’y-harakatlarni kuchaytiradi. Xitoy global energiya o‘tish davrida muhim bosqichni belgilaydigan eng yuqori issiqxona gazlari chiqindilariga erishadi. Sun’iy intellekt ekologik muammolarni hal qilish uchun tobora ko‘proq foydalanilmoqda, ammo u yangi muammolarni ham keltirib chiqaradi. Ushbu topilmalar biznes, hukumatlar va shaxslarning yanada yashil va barqaror kelajakni yaratish uchun qanday hamkorlik qilishi mumkinligini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, qayta tiklanadigan energiya, iqlim o‘zgarishi, uglerod neytralligi, yashil siyosat, O‘zbekiston, ekologik o‘tish, toza texnologiyalar.

ВАЖНОСТЬ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ: АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ.

Аннотация: Зеленая экономика стала важнейшим глобальным приоритетом в 2025 году, поскольку страны стремятся сбалансировать экономический рост с экологической устойчивостью. 2025 год был объявлен президентом Шавкатом Мирзиёевым «Годом охраны окружающей среды и зеленой экономики», [1] что подчеркивает острую необходимость устойчивого развития. Узбекистан представил амбициозные планы по привлечению 10 миллионов долларов США за счет торговли углеродными кредитами в рамках своей государственной программы до 2025 года, которая соответствует долгосрочной стратегии страны «Узбекистан – 2030». В данной статье рассматривается значение перехода к зеленой экономике, освещаются ключевые стратегии и политика, необходимые для устойчивого роста. В исследовании представлен анализ текущих инициатив в области зеленой экономики, оценивается их эффективность и обсуждаются будущие вызовы и возможности в этой области. В 2025 году Европейская комиссия активизирует усилия по продвижению экономики замкнутого цикла путем обновления ключевых директив. Китай достигнет пика выбросов парниковых газов, что станет важной вехой в глобальном энергетическом переходе. Искусственный интеллект все чаще используется для решения экологических проблем, но он также порождает новые вопросы. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию того, как предприятия, правительства и отдельные лица могут сотрудничать для создания более экологичного и устойчивого будущего.

Ключевые слова: Зеленая экономика, устойчивое развитие, охрана

окружающей среды, возобновляемая энергия, изменение климата, углеродная нейтральность, зеленая политика, Узбекистан, экологический переход, чистые технологии.

Introduction.

In recent years, the concept of a green economy has gained momentum as environmental concerns and climate change impact global economic policies.[2] The shift towards a sustainable economic model aims to reduce carbon footprints, enhance resource efficiency, and promote social equity.[3] The President of Uzbekistan noted that air and water pollution, soil erosion, desertification, and excessive use of fossil fuels contribute to global warming, an increase in natural disasters, and harm to public health. In response, Uzbekistan launched the national initiative “Yashil Makon” three years ago, established the Central Asian University for the Study of the Environment and Climate Change in Tashkent, and initiated two UN resolutions on environmental protection.[4] Additionally, Uzbekistan’s 2025 program outlines significant green economy initiatives, including expanding renewable energy to 26% of total power generation, launching 16 green power plants with a combined capacity of 3.5 GW, and implementing small-scale solar panel installations in 35,000 households and 27,000 private and social facilities.[5]

International developments show that in 2025, the European Commission will continue implementing its circular economy strategy under the Green Deal 2.0. New legislative initiatives, such as the Circular Economy Act, the Ecodesign for Sustainable Products Regulation, and the Directive on the Right to Repair, aim to establish a market for secondary materials, reduce waste, and enhance product reparability. A new Packaging Regulation is also expected, setting recycling targets for 2030. China, the world’s largest emitter of greenhouse gases, plans to reach peak emissions by 2025. [6] The rapid expansion of solar energy and electric vehicles plays a crucial role in decarbonizing the country's economy. However, coal still dominates the energy mix, requiring significant government measures to reverse this trend. In 2025, artificial intelligence will take on a new role in environmental sustainability. Analysts predict its increasing application in climate risk forecasting, optimization of renewable energy sources, and resource management. However, AI training requires substantial energy consumption, posing additional environmental challenges.

The 2020s began with optimism for rapid climate progress. The temporary reduction in global emissions due to the pandemic appeared to spark real momentum in climate awareness and policy ambitions, culminating in the COP26 agreement in Glasgow in 2021, which pledged to phase down coal consumption and fossil fuel subsidies. However, as global priorities shifted, momentum slowed. [7] By the mid-2020s, greenhouse gas emissions were projected to reach record highs by 2024, emphasizing the urgency of action. Extreme weather events and record global temperatures have underscored the need for immediate intervention. While progress in renewable energy, clean technology, and sustainable policies offers hope, efforts remain insufficient to fully address the pressing climate challenges of this decade.

Methods.

This study employs a mixed-methods approach, including a literature review of recent publications on green economy policies, case studies from different countries, and an analysis of statistical data on environmental impact and economic performance. Qualitative

data were gathered from policy reports, while quantitative data were sourced from environmental agencies and economic institutions to assess the effectiveness of green initiatives.

Results.

The findings indicate that countries that have implemented green economy strategies have experienced a reduction in carbon emissions, improved energy efficiency, and economic resilience. Renewable energy investments have shown positive economic and environmental impacts, while sustainable agricultural practices have led to better resource conservation. In Uzbekistan, “green” energy is becoming one of the key drivers of the economy, further reinforcing the importance of sustainable development. The government has introduced preferential tariffs for electricity generated from solar, wind, and waste recycling, alongside investments in energy-saving technologies. By the end of 2026, 3,000 small hydropower plants with a total capacity of 164 MW are also expected to be operational. However, challenges such as policy implementation gaps and financial constraints remain significant barriers to large-scale adoption. In 2025, the European Union will implement new regulatory measures to accelerate the circular economy. The Circular Economy Act will establish a market for secondary materials, while the Ecodesign for Sustainable Products Regulation and the Directive on the Right to Repair will promote product longevity and waste reduction. Additionally, the new Packaging Regulation will set recycling targets for 2030. China is expected to reach peak greenhouse gas emissions due to the rapid expansion of solar energy and electric vehicles, which now account for 30% of the domestic market. However, coal still dominates the country's energy mix, requiring further government action to ensure long-term emission reductions. Artificial intelligence is becoming an essential tool for environmental sustainability, enhancing climate risk forecasting, optimizing renewable energy management, and improving waste monitoring. However, its development comes with high energy demands, raising concerns about its overall environmental impact.

Duscussion.

The transition to a green economy requires a coordinated effort from governments, businesses, and individuals. Policy incentives, technological advancements, and international cooperation play key roles in accelerating the shift. While developed nations have made significant progress, developing countries face challenges in financing green initiatives. Uzbekistan, in collaboration with neighboring states, has launched a Regional Climate Strategy, demonstrating the importance of regional cooperation in addressing climate challenges. Additionally, the government is working on a long-term carbon neutrality strategy and will publish a five-year Nationally Determined Contribution (NDC) to reduce atmospheric emissions, including methane emissions from livestock and natural gas extraction. The program also includes green urban development strategies for major tourist cities such as Tashkent, Samarkand, Bukhara, and Khiva, as well as master plans for districts like Amudarya, Chimbay, Mirishkor, Gijduvan, and Romitan. As climate change consequences continue to manifest in 2025, transforming the inevitability of these effects into renewed urgency among world leaders will be critical. The question remains whether 2025 will mark an irreversible turning point for sustainability efforts. While definitive progress may not yet be achieved, one certainty is clear: the window for decisive action is closing, and each passing year brings the world closer to a point where action is no longer

optional but imperative.

Despite new regulatory measures, the success of the EU's circular economy will depend on investment and market readiness. Establishing a unified market for secondary materials and ensuring compliance with recycling and repair regulations require strong financial and logistical support. China's plan to reach peak emissions by 2025 is a significant milestone, but it does not guarantee a long-term reduction. The country remains heavily reliant on coal, and without sustained policy efforts and investments in clean energy, emissions could stagnate rather than decline. Artificial intelligence presents a dual challenge. While it offers powerful solutions for climate risk forecasting, resource management, and waste reduction, its high energy consumption raises concerns about sustainability. Balancing AI's benefits with its environmental footprint will require innovations in energy-efficient computing and responsible deployment.

Conclusion.

A green economy is not just an environmental necessity but also an economic opportunity. By prioritizing sustainable development, nations can achieve long-term economic growth while preserving natural resources for future generations. The declaration of 2025 as the "Year of Environmental Protection and a Green Economy" highlights the urgency of these efforts. Continued research, policy support, and investment in green technologies will be essential to ensuring a successful global transition. The future of the green economy depends on the coordinated efforts of all sectors of society – governments, businesses, and citizens. International cooperation and innovation in the field of clean technologies can accelerate the transition to sustainable development.

References.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.12.2024 yildagi PQ-455-sonli qarori.
2. Б.Т.Қодиров “Яшил” иқтисодиётни молиялаштириш механизмлари
3. B.T.Qodirov | “Yashil iqtisodiyot” darslik, 2023.
4. <https://gov.uz/en/eco/news/view/28064>
5. <https://kun.uz/en/news/2025/01/10/uzbekistan-expands-green-economy-initiatives-to-combat-climate-change>
6. <https://en.ecomondo.com/blog/30449018/7-trends-in-the-green-economy-that-will-define-2025>
7. <https://www.oxfordeconomics.com/resource/key-climate-and-sustainability-themes-for-2025/>

ГЕНЕЗИС И ПАРАДИГМА ЦИФРОВЫХ ФИНАНСОВ: ОТ АВТОМАТИЗАЦИИ К ЭКОСИСТЕМАМ. (НА ПРИМЕРЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ)

Маткаримов Анвар Тожиматович
University of Business and Science
Преподаватель кафедры Финансы
bettalife@yandex.ru

Аннотация: В статье рассматривается эволюция цифровых финансов в условиях цифровой экономики. Цель исследования состоит в обосновании перехода от автоматизации финансовых операций к экосистемной модели развития финансовых

услуг. Методологическую основу составляют анализ научной литературы, системный и институциональный подходы. Эмпирическая часть основана на данных Всемирного банка (Global Findex), национальных центральных банков и международных организаций по странам Центральной Азии. Результаты исследования подтверждают неравномерность формирования цифровых финансовых экосистем и их роль в расширении финансовой инклюзии.

Ключевые слова: цифровые финансы, финтех, цифровые экосистемы, финансовая инклюзия, цифровые платформы Центральная Азия, цифровая трансформация.

RAQAMLI MOLIYANING GENEZISI VA PARADIGMASI: AVTOMATLASHTIRISHDAN EKOTIZIMLARGA (Markaziy Osiyo mamlakatlari misolida)

Annotatsiya: Maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida raqamli moliyaning evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirishdan moliyaviy xizmatlarni rivojlantirishning ekotizimli modeliga o'tishni asoslab berishdan iborat. Metodologik asosni ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tizimli va institutsional yondashuvlar tashkil etadi. Empirik qism Jahon banki (Global Findex), milliy markaziy banklar hamda xalqaro tashkilotlarning Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha ma'lumotlariga tayanadi. Tadqiqot natijalari raqamli moliyaviy ekotizimlar shakllanishining notekisligini hamda ularning moliyaviy inklyuziyani kengaytirishdagi rolini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: raqamli moliya, fintex, raqamli ekotizimlar, moliyaviy inklyuziya, raqamli platformalar, Markaziy Osiyo, raqamli transformatsiya.

GENESIS AND PARADIGM OF DIGITAL FINANCE: FROM AUTOMATION TO ECOSYSTEMS (with reference to Central Asian countries)

Abstract: The article examines the evolution of digital finance within the context of the digital economy. The research aims to substantiate the transition from the automation of financial operations toward an ecosystem-based model for financial service development. The methodological framework comprises an analysis of scientific literature, as well as systemic and institutional approaches. The empirical component is based on data from the World Bank (Global Findex), national central banks, and international organizations concerning Central Asian countries. The research findings confirm the uneven formation of digital financial ecosystems and highlight their role in expanding financial inclusion.

Keywords: digital finance, fintech, digital ecosystems, financial inclusion, digital platforms, Central Asia, digital transformation.

Введение.

В условиях цифровизации экономики финансовый сектор претерпевает глубокие структурные изменения. Развитие информационно-коммуникационных технологий, больших данных, искусственного интеллекта и платформенных решений трансформирует традиционные формы финансового посредничества и способствует формированию новых моделей создания стоимости [1; 3; 5].

На ранних этапах цифровые технологии в финансовой сфере рассматривались

преимущественно как инструмент автоматизации операций, направленный на снижение транзакционных издержек и повышение операционной эффективности. Однако по мере углубления цифровизации данные процессы приобрели системный характер, что привело к появлению цифровых платформ и, в дальнейшем, к формированию финансовых экосистем.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в современных условиях цифровые финансы выходят за рамки банковского сектора и интегрируются с нефинансовыми сервисами, включая электронную коммерцию, государственные цифровые услуги и социальные платформы [2]. Для стран Центральной Азии цифровые финансы играют особую роль, выступая инструментом ускоренного расширения доступа населения и бизнеса к финансовым услугам.

Целью настоящей статьи является исследование генезиса цифровых финансов и обоснование перехода от парадигмы автоматизации к экосистемной модели на основе теоретического и эмпирического анализа.

Анализ литературы.

Ключевым элементом методологии является анализ научной литературы, включающий труды отечественных и зарубежных авторов, посвящённые цифровым финансам, финтеху, платформенной экономике и экосистемному подходу (Д. Арнер, Дж. Барберис, Р. Бакли; П. Гомбер, Й. Кох, М. Зиринг; М. Кенни, Дж. Зисман). Анализ литературы показал, что в ранних исследованиях цифровые финансы рассматривались преимущественно как технологический инструмент автоматизации финансовых операций, что отражено в работах, посвящённых посткризисной эволюции финтеха [1; 2]. В более поздних исследованиях акцент смещается на платформенные бизнес-модели и трансформацию конкурентной среды финансового сектора [3]. Современные научные подходы всё чаще опираются на экосистемное видение цифровых финансов как элемента более широкой цифровой среды, объединяющей финансовые и нефинансовые сервисы [5].

Литературный анализ проводился с использованием методов контент-анализа и критического сопоставления, что позволило систематизировать существующие теоретические подходы и выявить эволюцию научных взглядов на развитие цифровых финансов.

Методология.

Методология исследования основана на комплексном применении общенаучных и специальных методов экономического анализа.

В работе также применялись:

- ❖ системный подход, позволяющий рассматривать цифровые финансы как многоуровневую социально-экономическую систему;
- ❖ институциональный анализ, направленный на изучение трансформации правил, норм и механизмов финансового посредничества;
- ❖ эволюционный подход, использованный для выделения этапов развития цифровых финансов;
- ❖ сравнительный анализ, применённый для сопоставления цифровых финансовых моделей стран Центральной Азии.

Эмпирическая база исследования сформирована на основе официальных данных Всемирного банка (Global Findex), национальных центральных банков Казахстана,

Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана, а также аналитических отчётов международных организаций.

Результаты исследования.

Генезис цифровых финансов.

Результаты теоретического анализа показывают, что цифровые финансы развиваются не линейно, а в виде последовательной смены этапов. Начальный этап связан с внедрением цифровых технологий в деятельность финансовых организаций с целью совершенствования внутренних процессов и повышения эффективности операций. На следующем этапе происходит переход к платформенным моделям, сопровождающийся формированием цифровых финансовых платформ и расширением роли финтех-компаний на рынке финансовых услуг. Современный этап характеризуется становлением экосистемного подхода, при котором финансовые услуги интегрируются с нефинансовыми сервисами в рамках единой цифровой инфраструктуры, формируя комплексную среду взаимодействия участников рынка.

Эмпирический анализ стран Центральной Азии.

Эмпирический анализ уровня цифровой финансовой инклюзии в странах Центральной Азии основан на данных, представленных в таблице 1. Приведённые показатели позволяют сопоставить степень вовлечённости населения в формальные финансовые услуги, распространённость цифровых платёжных инструментов, а также уровень доступности цифровой инфраструктуры, прежде всего мобильного интернета.

Таблица 1. *Уровень цифровой финансовой инклюзии*

Показатель	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан
Владение банковским счётом, % взрослых	высокий	~60	~72	низкий
Использование цифровых платежей, %	высокий	растёт	~42	низкий
Проникновение мобильного интернета	высокое	~82	среднее	низкое

Источник: *World Bank Global Findex*; данные национальных центральных банков.

Данные таблицы свидетельствуют, что Казахстан демонстрирует наиболее высокий уровень цифровой финансовой зрелости в регионе, что связано с развитой платёжной инфраструктурой и активным внедрением цифровых сервисов. Узбекистан и Кыргызстан находятся на стадии активного роста финансовой инклюзии. Таджикистан сохраняет начальный уровень цифровизации финансового сектора.

Соответственно сложившаяся тенденция определяет уровень интеграции и формирование структуры финансовых сервисов в странах Центральной Азии (таблица 2)

Таблица 2. *Структура цифровых финансовых сервисов*

Сервис	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан
Цифровые платежи	высокая	высокая	средняя	низкая
Онлайн-кредитование	средняя	средняя	низкая	низкая
Интеграция с электронной коммерцией	высокая	средняя	низкая	низкая
Интеграция с государственными услугами	высокая	высокая	средняя	низкая

Источник: составлено автором на основе данных центральных банков и World Bank Global Findex.

Глубина интеграции финансовых и нефинансовых сервисов позволяет судить о реальной степени экосистемной зрелости цифровых финансов, поскольку именно на этом уровне проявляется переход от отдельных цифровых решений к целостной модели обслуживания пользователей. В Казахстане такая интеграция носит наиболее завершённый характер: финансовые сервисы встроены в экосистемы электронной коммерции, государственных платформ и повседневных цифровых сервисов, что формирует устойчивые сетевые эффекты. В Узбекистане экосистемные элементы находятся в стадии активного становления и во многом опираются на государственные цифровые инициативы, что отражает переходный характер модели развития. В Кыргызстане и Таджикистане цифровые финансы пока в основном сосредоточены на базовых платёжных функциях, что свидетельствует о ранней стадии экосистемного формирования и ограниченной глубине цифровой трансформации финансового сектора.

Таблица 3. *Экономические эффекты цифровых финансов*

Показатель	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан
Снижение транзакционных издержек	значительное	умеренное	ограниченное	минимальное
Рост финансовой инклюзии	высокий	высокий	средний	низкий
Экосистемная зрелость	высокая	средняя	низкая	очень низкая

Источник: составлено автором на основе данных центральных банков и World Bank Global Findex.

Данные, представленные в таблице 3, отражают экономические эффекты развития цифровых финансов в странах Центральной Азии и позволяют оценить степень их экосистемной зрелости. Более выраженное снижение транзакционных издержек и высокий уровень роста финансовой инклюзии характерны для стран с развитой цифровой инфраструктурой и активной государственной поддержкой цифровизации, в частности Казахстана. В Узбекистане наблюдается умеренное проявление экономических эффектов, что свидетельствует о переходном этапе формирования цифровых финансовых экосистем. В Кыргызстане и Таджикистане ограниченность экономических эффектов указывает на преобладание функционального, а не экосистемного характера цифровых финансов, что связано с институциональными и инфраструктурными ограничениями.

Обобщение эмпирических результатов.

Эмпирический анализ, обобщённый в таблицах 1–3, показывает, что страны Центральной Азии находятся на разных стадиях перехода от автоматизированной модели цифровых финансов к экосистемному формату [4–9]. Выявленные различия в экономических эффектах отражают неодинаковую глубину экосистемной трансформации и степень интеграции цифровых сервисов в национальные финансовые системы [5–7]. Определяющую роль в этом процессе играют институциональные условия, уровень развития цифровой и платёжной инфраструктуры, а также активность государства в регулировании и стимулировании цифровых финансов. В странах с благоприятной институциональной средой

цифровые финансы обеспечивают снижение транзакционных издержек, рост финансовой инклюзии и более высокий уровень экосистемной зрелости, тогда как при ограниченной инфраструктуре и фрагментарном регулировании они сохраняют преимущественно функциональный характер.

Обсуждение.

Результаты исследования показывают, что экосистемная парадигма цифровых финансов в странах Центральной Азии формируется асимметрично. Казахстан выступает региональным лидером экосистемной трансформации. Узбекистан реализует модель ускоренного догоняющего развития при активной государственной поддержке. Кыргызстан и Таджикистан пока сохраняют преимущественно автоматизированную модель цифровых финансов.

Экосистемный подход способствует расширению финансовой инклюзии и повышению устойчивости финансового сектора, однако одновременно усиливает риски концентрации данных и рыночной власти, что требует развития адекватных регуляторных механизмов.

Заключение и предложения.

Проведённое исследование показывает, что цифровые финансы эволюционировали от использования цифровых технологий для автоматизации отдельных операций к формированию экосистемной модели финансовых отношений. Теоретический и эмпирический анализ стран Центральной Азии подтверждает общую направленность этой траектории при наличии существенных межстрановых различий, связанных с уровнем цифровой инфраструктуры, институциональной среды и ролью государства в регулировании цифровых финансов. Научная новизна работы заключается в комплексном обосновании экосистемной парадигмы цифровых финансов и систематизации этапов их развития с учётом региональной специфики.

Формирование цифровых финансовых экосистем приобретает стратегическое значение для социально-экономического развития региона, поскольку способствует расширению финансовой инклюзии, повышению эффективности финансового посредничества и устойчивости финансовых систем. В этой связи целесообразно совершенствовать нормативно-правовую базу, стимулировать интеграцию финансовых и нефинансовых цифровых сервисов и последовательно развивать цифровую и платёжную инфраструктуру, что создаст условия для устойчивого развития цифровых финансов в странах Центральной Азии.

Список литературы.

1. Арнер Д., Барберис Дж., Бакли Р. Эволюция финтеха: новая посткризисная парадигма // Международное финансовое право. 2016.
2. Гомбер П., Кох Й., Зиринг М. Цифровые финансы и финтех: современные исследования и перспективы // Экономика бизнеса. 2017.
3. Кенни М., Зисман Дж. Платформенная экономика и трансформация рынков // Вопросы экономики. 2016.
4. Всемирный банк. Глобальная база данных финансовой инклюзии (Global Findex). Вашингтон, 2022.
5. ОЭСР. Цифровая трансформация банковского сектора. Париж, 2020.
6. Национальный банк Республики Казахстан. Развитие платёжных систем и

цифровых финансов. Астана, 2023.

7. Центральный банк Республики Узбекистан. Цифровизация банковского сектора. Ташкент, 2023.

8. Национальный банк Кыргызской Республики. Финансовая инклюзия и безналичные платежи. Бишкек, 2022.

9. Национальный банк Таджикистана. Стратегия развития платёжных систем. Душанбе, 2022.

SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHALARINING MOHIYATI VA ULARGA YANGICHA PROGMAK YONDASHUV MASALALARI

Muhammadjon Rahimov Ro'ziyevich

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti

falsafa fanlari doktori (DSc)

muhammadjonrahimov32@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamiyat sivilizasion taraqqiyotida iste'dod qudratli kuchga ega bo'lib, mamlakatni taraqqiyotga olib kelishi, yoxud salbiy ta'sir etib, tanazzulga yuz tutishi ham mumkin. Shu boisdan ham maqolada yoshlarda iste'dod, sun'iy intellekt, ma'naviyat tushunchalarining mazmun-mohiyati va ularga yangicha pragmatik yondashuv "inson-jamiyat-davlat" g'oyasi asosida iste'dodning ijobiy fazilatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat sivilizasion taraqqiyoti, iste'dod, iqtidor, sun'iy intellekt, ma'naviyat tushunchalari, bilim, ko'nikma, malaka, tajriba, pragmatik yondashuv.

СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ВОПРОСЫ НОВОГО ПРОГМАТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К НИМ

Аннотация: В данной статье показано, что талант обладает мощной силой в цивилизационном развитии общества и может вести страну к развитию или негативно влиять на нее и приводить к упадку. Поэтому в статье описывается сущность концепций таланта, искусственного интеллекта, духовности у молодежи и новый прагматический подход к ним, основанный на идее «человек-общество-государство» и позитивных качествах таланта.

Ключевые слова: Цивилизационное развитие общества, талант, искусственный интеллект, концепции духовности, знания, навыки, квалификация, опыт, прагматический подход.

THE ESSENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE CONCEPTS AND ISSUES OF A NEW PRAGMATIC APPROACH TO THEM

Annotation: This article also argues that talent in the development of a society's civilization has a powerful force that can lead a country to progress or, negatively, to decline. Therefore, the article describes the positive qualities of youth giftedness based on the content and essence of the concepts of giftedness, talent, intelligence, spirituality and new prognostic approach to them, the idea of "Man-society-state".

Keywords: Development of civilization in society, giftedness, talent, artificial intelligence, concepts of spirituality, knowledge, skills, competence, experience, predictive approach.

Kirish.

Yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirishning nazariy asoslariga ta'sir etuvchi

omillardan biri, bu ijtimoiylashuv jarayonidir. Yoshlarning ijtimoiylashuvi bir tomonidan ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatsa, ikkinchi tomondan yoshlar ana shu munosabatlarga kirib borar ekan, ularning ta'siri ostida o'zgarib boradi. Ana shu ikki tomon jamiyat hayotining barcha davrlarida muhim o'rin egallaydi. Yangi O'zbekistonda yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirishning asosi bo'luvchi nazariy manbalar quyidagilardan iborat:

XXI asr sivilizasion taraqqiyotida yoshlarning o'ziga xosligi va ularning ijtimoiy jarayonlar bilan aloqadorligi. Aytish joizki, sivilizatsiya tushunchasi XVIII asrda madaniyat tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Fransuz faylasuflari «sivilizatsiya» deganda jamiyatning moddiy-texnik yutuqlarini, «madaniyat» deganda esa faqat uning ma'naviy qadriyatlarini tushungan. Sivilizatsiya – inson madaniyatining muayyan joyda (fazoda) erishgan eng yuqori yutuqlarini ifodalovchi madaniy muhit[1:1]. Shu boisdan ham sivilizatsiya insonning mehnat taqsimoti, davlatning mavjudligi, bozor iqtisodiyoti, rivojlangan madaniyatning o'ziga xosligi bilan bog'liq. Sivilizasion jarayonlar aynan aynan yoshlar hayoti bilan uzviylikda aks etadi.

Yoshlar – jamiyatdagi ijtimoiy-demografik guruh, inson umrining muayyan davrida yashayotgan, yetuklikning qaror topishi, kattalar olamiga kirish va unga moslashshish kabi o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadigan tushunchadir[2:2]. Hozirgi vaqtda yurtimizda 6 millionga yaqin o'g'il-qizlar mavjud bo'lib, ular Yangi O'zbekiston taraqqiyotining mustahkam tayanchi va suyanchidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev «Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi» asarida yangi asr – intellektual yoshlar asri, deb ta'rif berib, bu asr kishilari nafaqat sog'lom, barkamol, yetuk bo'lib kamol topishi, balki aql, ong, zehn, fikrlash, hissiy va intellektual bilish qobiliyatiga ega mukammal shaxs sifatida rivojlanishi zarurligini bayon etdilar.

2016 yilda «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida»gi qonun qabul qilindi[3:3]. Yoshlar ittifoqi tuzilib, uning samarali faoliyati yo'lga qo'yildi. Bir necha bor Yoshlar forumlari o'tkazilib, mamlakatimizda har yili 30 iyun – «Yoshlar kuni» etib belgilandi. Yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilab olindi. Darhaqiqat «Yangi avlodni tarbiyalash – xalqni tarbiyalash deganidir».

Buyuk allomalarning ma'naviy barkamollik ilmiy bilimlar, iste'dod, zehn, aqliy qobiliyat, ijodiy ishlarga oqilona turlicha yondashuv. Globallashuv sharoitida inson intellektual salohiyati, hissiy, ma'naviy va axloqiy faoliyati orqali bilim, aql-zakovatga erishadi. Bu jarayon tarbiya, bilim, tajriba, qadriyatlar, hayotdan olingan ijobiy saboqlar orqali salohiyat asosiga aylanadi. Salohiyat esa insonning ko'p qirrali qobiliyati, chidami, ishonchi, shijoati, iqtidori, izlanishi va intilishi, kurashi orqali rivojlanadi. Oxir-oqibat har bir inson aql-zakovat, qobiliyat, iroda, zehn, iqtidor, yetuklik, kamolotga chorlovchi intellektual salohiyat egasi, qadriyatlarni o'zida majassamlashtirgan yetuk qadriyat sohibiga aylanadi[4:4]. Demak, o'z faoliyati va turmush tarzida yuksak umuminsoniy, milliy va shaxsiy qadriyatlarni mujassamlashtiradi.

Natija va nazariya.

Mintaqamizdagi birinchi Renessans allomalaridan biri «Muhammad Muso Xorazmiyning ilm-fan sohasiga qo'shgan ulkan hissasini, umuminsoniy taraqqiyot rivojida qanday ahamiyatga ega bo'lganini barchamiz yaxshi bilamiz.

Xorun ar-Rashid (hukmronligi davri 786-809 yillar)ning o'g'li Ma'munning Xorazmga (802-805) noib etib tayinlanganligi va o'ziga tengdosh Xorazmiyni yaqin safdoshlari safiga qo'shganligi bo'lajak olimning keyingi taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynadi. Ma'mun Bog'dodda «Bayt ul-hikma» (ilmlar uyi)ga asos solib, o'z davrining yetuk olimlari, tarjimonlari, shoiru fuzalolariga homiylik qila boshladi. «Bayt ul-hikma»ga do'sti Xorazmiyni boshliq etib tayinladi. Xorazmiy bu lavozimda umrining oxirigacha faoliyat olib bordi. Xorazmiyga dastlabki buyuk shuhratni «Hisob al-Hind» («Hind hisobi») nomli risolasi olib keldi. Mazkur risolada jahon fani tarixida birinchi marta o'nlik pozision sistema va uning amaliy ahamiyati haqida so'z bordi. Xorazmiyning o'nlik sanoq sistemasi insoniyatga cheksiz qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Agar bu sanoq sistemasi bo'lmaganida ilmiy tafakkur bu darajada takomil topishi amrimahol bo'lardi. Xorazmiy to'qqiz belgidan iborat hind raqami yordamida cheksiz miqdorlarni qayd etuvchi va uni osonlik bilan ifodalovchi sanoq sistemasini kashf etdi. Hindlarning 9 belgidan iborat raqamlar tizimi mukammal sanoq tizimiga aylanishi uchun «0» («sifr») kashf etilib, o'z o'rniga qo'yilishi kerak edi. Xorazmiy tomonidan «0» (nol sifr)ning kashf etilishi insoniyat ilmiy tafakkurining beqiyos yutuqlaridan biridir. Xorazmiy tomonidan yozilgan «Hisob al-Hind» kitobida eng muhim oltita amallar – qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish, darajaga ko'tarish va kvadrat ildiz chiqarish kabilar ishlab chiqilgan va ularning uslub hamda qonuniyatlari kashf etilgan edi. Xorazmiy bu ishlarga bevosita rahbarlik qilgan. Xaritalar «Majmui al-Ma'mun», «Dunyo xaritasi» nomi bilan yuritilgan va u 840 yillar atrofida nihoyasiga yetkazilgan. Shu munosabat bilan Xorazmiy jug'rofiyaga oid «Kitobi surat al-arz» nomli asar yaratgan. Bu asarning yagona nusxasi (qo'lyozma holidi) Qohiradan topilgan[5:5]. Ba'zi manbalarda ko'rsatilgan 22 ta xaritadan faqat 4 tasi saqlanib qolgan. Xorazmiy yer yuzini «Avesto» ta'limoti bo'yicha 7 iqlimga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi. Xorazmiyning yulduzlar jadvali fanda «Xorazmiy ziji» nomi bilan mashhur. Mazkur jadvalning taxminan uchdan bir qismi al-Farg'oniy zijida to'liq berilgan bo'lib, Farg'oniy asarlari orqali Yevropaga keng tarqalgan. Uning tarixga oid asarlari, xususan, «Xorazmning mashhur kishilari» nomli asar yozganligi va bu asardan Abu Rayhon Beruniy to'rtta ko'chirma olganligi ma'lum. «Xorazmiy o'z asarlari bilan Sharq va keyinroq Yevropa rivoziyoti ilmiga asos soldi» (S.Tolstov), mashhur sharqshunos olim D.Sarton «Xorazmiy barcha zamonlarning eng ulug' matematiklaridan biridir... Jahon fani tarixining IX asr birinchi yarmi hech mubolag'asiz Xorazmiy davri deb atashimiz lozim», - degan edi.

Mintaqamiz birinchi Renessans allomalaridan biri A.Farg'oniylardir. U tomonidan IX asrda yaratilgan «Astronomiya asoslari» fundamental asarida olamning tuzilishi, Yerning o'lchovi haqidagi dastlabki ma'lumotlar, sayyoramizning sharsimon ko'rinishiga ega ekani xususidagi dalillar mavjud bo'lib, mazkur kitob XVIII asrga qadar Yevropa universitetlarida astronomiya bo'yicha asosiy darslik sifatida o'qitilib kelingan hamda Buyuk geografik kashfiyotlar davrida Kolumb, Magellan va boshqa sayohatchilarning kashfiyotlari uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilgan. Ahmad Farg'oniyni amaliy yutuqlaridan biri, uning O'rta asrlardagi asosiy astronomik asbob – usturlob nazariyasini ishlab chiqqani va Nil daryosida «nilometr» degan, ko'p asrlar davomida suv sathini o'lchaydigan asosiy vosita sifatida xizmat qilib kelgan inshootni yaratgani bo'ldi.

Iste'dodning aqliy qobiliyatlar ko'rinishi quyidagi jarayonlar bilan bog'liq. Sharqda «ikkinchi muallim» deya nom olgan Abu Nasr Forobiy fozil jamiyatni shunday tasvirlagan edi: «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir. Bu esa ilm va yaxshi

axloq yordamida qo‘lga kiritiladi»[6:6]. Forobiyning fikricha, fazilatli shaharni yo payg‘ambar, yo faylasuf va yo fazilatli (salohiyatli, iste‘dodli) kishi idora qiladi. Faylasuflar, fazilatli kishilarning maqsadlari bilan payg‘ambarlarning g‘oyasi birdir. Payg‘ambarlar haqiqatni zahiriyl orqali o‘rgansalar, faylasuflar va fazilatli kishilar haqiqatni aql yo‘li bilan topadilar va o‘rgatadilar.

Forobiy o‘zining «Fozil odamlar shahri» kitobida, «Odamning yaxshi ishlar qilishga va go‘zal xulqlar sohibi bo‘lishga da‘vat etuvchi ichki (axloqiy) sifatlar fazilatlar deb ataladi», deyish bilan birga, «Odamni xunuk xatti-harakatlar va illatli ishlarga da‘vat etuvchi ishtiyoqlar razolat deyiladi», deb aniq asoslab ko‘rsatgan. Sharq kishisining tafakkur tarzi va axloqiy me‘yorlarini belgilab beradigan bu ta‘riflar sog‘lom nasl tarbiyasida alohida o‘rin tutadi. Inson o‘zidagi muayyan xususiyatlarni fazilat darajasiga ko‘tarishga intilishi komillikka intilish belgisi hisoblanib, unda fidoyilik, mardlik, vatanparvarlik, halol turmush tarzi bilan yashash muhim sanaladi.

Intellectual salohiyat har bir millatning madaniyati, ma‘naviyati va ma‘rifiy yetukligi asosida rivojlanadi. Uning ijtimoiy voqelik sifatida rivojlanishi davomiylik, vorisiylik, tarixiylik kasb etadi. Intellectual salohiyat ham boshqa madaniy, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar qatorida, kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllanib boradi.

Intellectual boylik asrida yuksak intellectual salohiyatga ega xalq jadal rivojlanadi. Demak, taraqqiyot uchun eng muhim mezonlar – ma‘rifat, ilm, ta‘lim-tarbiya, unga uyg‘un bo‘lgan ma‘naviyat, axloqiy qadriyatlardir.

Bizning fikrimizcha, intellectual salohiyat deganda, eng avvalo, aql, ong, matonat, idrokning ma‘rifat, ma‘naviyat va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqligi tushuniladi. Albatta, shuni anglash taraqqiyot sari yuksalishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Yoshlar intellectual salohiyatini rivojlantirishning nazariy asoslariga ta‘sir etuvchi omillardan biri bu G‘arb faylasuflarining qarashlaridir. Arastu «Donolik – fazilatmi yo yo‘qmi? Savoliga javob berib, u shunday deydi. Donolik – fazilat ekanini oqillik bilan bilish mumkin. Chunki oqillik ko‘ngilning aqlli qismiga xos fazilatdir. Oqillik mayda narsalarga e‘tibor bergani uchun donolikdan past turadi. Masalan, aqlli odam shu kunlarda yaxshi yashashga intiladi, dono odam esa oxiratlardagi baxt-saodatni ham o‘ylaydi. Oqillik – faqat hozirgi vaqtda inson uchun foydali narsalarga, donolik – mangu va ilohiy narsalarga e‘tibor beradi. Quyi mavqedagi oqillik – fazilat ekan, oliy mavqedagi donolik ham fazilat ekani ravshandir[7:7].

Zukkolik, zakiylik (Synesis - sinesis) nima? Savoliga Arastu: zukkolik ham oqillik kabi xatti-harakat va qilmishlarda ko‘rinadi. Zukko odam (har qanday qiyin vaziyatlarda) aniq fikrlab, vaziyatni tushunib, to‘g‘ri yo‘l topa oladi. Zukkolik oqil odamning bir jihatidir. Zukkolikni oqillikdan ajratish mumkin emas. Demak, topqir odam kichikroq, maydaroq ishlarda o‘zini ko‘rsata oladi[8:8].

Barkamol, komil insonni (teleos spoydaios) ma‘naviy go‘zal odam, deydilar. Ma‘naviy go‘zal deb, odamning fazilatlariga qarab aytiladi: adolatli, mard, oqil va boshqa fazilatlariga boy odamni ma‘naviy go‘zal inson deymiz, deydi Arastu.

Arastuning bu fikri yaxshi odamlarga nisbatan to‘g‘ri. Ko‘pchilik odamlarga nisbatan noto‘g‘ri. Ko‘pchilik odamlar boylik, mansab va shu kabilar ma‘naviy poklanish uchun xavfli ekanini bilib turib yoki bilmasdan, butun vujudi bilan shularga intiladilar. Ular boylik va mansabdan shaxsiy boylik orttirish, pora olish, yulg‘ichlik qilish uchun foydalanadi va oqibatda gunohga botadi.

Forobiy insonni tadqiq etar ekan, u inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa mavjudotlardan ajralib turadigan insoniy xislatlar faol aql hisoblanadi, deydi. «Bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tatbiq etish, ya'ni joriy qilishga qobil emas»[9:9]. Forobiy insonning ruhiy-ma'naviy o'z-o'zini tashkillashtirishning, komillik va baxtu saodatligini uning o'zidan, aql, tafakkur, ixtiyor, fazilat va quvvatlaridan izlaydi. Uning fikricha, komil inson (o'z-o'zini tashkillashtira oladigan inson) muhim fazilatlariga ega bo'lishi lozim. Bu joyda Forobiyning «fazilat» tushunchasi orqali ko'rsatib o'tganlarini xususiyat deyish mumkin. Ya'ni, fazilat insonning o'zligini anglab kamol topishidagi ma'naviy-axloqiy xususiyatidir. Shu ma'noda inson ma'naviy qiyofasini tadqiq etib, bunda u bilim va axloqiylikning uyg'unlashuvini ko'radi. Fazilat tushunchasiga ta'rif berib, shunday yozadi: «Odamni yaxshi ishlarni qilishga va go'zal xulqlar sohibi bo'lishga da'vat etuvchi ichki (axloqiy) sifatlar fazilatlar deb ataladi»[10:10]. Komil inson faoliyatidagi bu uyg'unlik undagi eng oliy maqsad – baxt-saodatga erishishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim-tarbiya tizimi jarayonlari – intellektual salohiyatni rivojlantirishning nazariy asoslaridan biri. Jamiyatdagi har qanday o'zgarishlar, avvalo ta'lim tizimi orqali va uning vositasida amalga oshiriladi. Yangilangan Konstitutsiyamizning 50-moddasida har kim ta'lim olish huquqiga egaligi belgilangan[11:11]. Lekin tanganing ikkinchi tomoni bo'lganidek, mazkur huquqqa mos ravishda, eng minimal talab sifatida umumiy o'rta ta'limning majburiyligini belgilovchi norma ham Asosiy Qonunimizda o'z ifodasini topishi lozim.

2020 yil 23 sentyabrda yangi tahrirda «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi[12:12]. Bu qonun 11 bob 75 moddadan iborat. Yangi qonunga muvofiq 12 yillik majburiy ta'lim 11 yillikka o'zgartirildi. Yangi qonunning 73-moddasida uning ijrosini keng ommaga yetkazish, mohiyat va ahamiyatini tushuntirish vazirlik hamda manfaatdor qo'mita va tashkilotlar zimmasiga yuklatildi. Albatta, yangi qonun avvalgisidan quyidagi jihatlar bilan farq qiladi. Birinchidan, salkam chorak asr amal qilgan qonun ijrosida ko'zga tashlangan va yo'l qo'yilgan kamchiliklar, davr taqozosi bilan kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar chuqur tahlil qilindi. Ikkinchidan, uni tayyorlashda bugungi globallashuv, xalqaro tajriba, barcha sohadagi integratsiya jarayonlari va zamonaviy axborot texnologiyalari inobatga olingan.

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunning yana bir yangiligi – tegishli hududlarning, sohalar va tarmoqlarning kadrlarga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqib, davlat ta'lim muassasalariga maqsadli o'qishga qabul qilish bilan bog'liq normaning kiritilganligidir. Bu esa uzoq va chekka hududlardagi ma'lum kasb egalariga bo'lgan ehtiyojni o'sha hududda yashaydigan yoshlar hisobidan qondirishga xizmat qilish bilan birga, joylarda ijtimoiy-iqtisodiy ob'yektlar faoliyatini jonlantirishga hamda fuqarolarning kundalik faoliyatida turmush tarzida katta o'zgarishlarga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 oktyabrdagi «Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi»[13:13], 2020 yil 6 noyabrdagi «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi[14:14]. Mazkur hujjatlarda zamonaviy ta'lim va soha mutaxassislari faoliyatiga nisbatan tub islohotlarni amalga oshirish vazifalari belgilab berildi. Albatta, bu jarayon «Inson qadri» tushunchasi «ijtimoiy davlat» tushunchasi bilan chambarchas bog'liq.

Yaratuvchilik, ijodkorlik xislatlarini rivojlantirish ma'naviy tarbiyaning asosi.

Ma'naviy yetuklik jamiyat rivojida, yoshlarning mukammallik sari intilishida omil bo'lib xizmat qilmoqda. Yoshlar bu omilni egallashga qodir ekanligini ijtimoiy hayotning har bir sohasida namoyon etish mumkin va bu holatlar yoshlar hayotiga, ijtimoiy ongiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Abdurauf Fitrat so'zi bilan aytganda, «Yoshlarning fe'l-atvori, xulq-odobi, yetuklik va kamoloti, jasoratu shijoati o'ziga ham, jamiyat, millatga ham manfaat keltirmoqda va teran aql, irfoniyl zakovat, axloqiy yetuklik, o'zligini anglash, milliy g'urur va iftixor, ilm-ma'rifat, ma'naviy jasorat orqali rivojlanmoqda» [15:15].

Alloma Suqrot shunday degan: «Qalbni davolamasdan tanani davolab bo'lmaydi, chunki har ikkalasi yagona odamda mujassam». Shuning uchun o'zini shakllantirib borish ana shu fikrimizga asoslanishi lozim.

Suqrotning nazdida insondan tashqarida falsafa yo'q. Agar shu nuqtai nazardan yondashsak, «Bizning falsafamiz qalbimiz va hayotimiz tarixi demakdir: biz o'zimizni qanday idrok etsak, umuman inson va uning o'rni haqida ham shunday fikrlaymiz». Suqrot insonni, uning bilish xususiyatlari, axloqi va aqlini falsafiy izlanishlar markaziga qo'yar ekan, eng avvalo, u hayoti, turmush tarzi va fikrlashini o'z g'oyalari monand qilishga barkamollik, keng dunyoqarash bilan amaliy turmush, so'z bilan ish uyg'unligi, aynanligiga intilish o'ziga xos xislat bo'lib qoladi.

«O'zgalarni o'zgartirmoqchi bo'lgan inson, avval, o'zini o'zgartirishi lozim». Suqrotning ushbu da'vati uning axloqiy falsafasini ifoda etadi. Birinchidan, dunyo bilan inson o'rtasidagi aloqadorlik ikki tomonlamadir. Ulardan birini ustun qo'ygan zahoti, yo mutlaq pragmatizm yoki mutlaq relyativizm vujudga keladi. Suqrot axloq, aql, idrokni ulug'lagani bilan insonni borliqdan ajratmaydi, ilohiy kuch uni ham o'z ta'sir doirasida ushlab turadi. Ikkinchidan, inson, ayniqsa yoshlar passiv ob'yekt emas, unga izlanish, yonatrofni o'zgartirish xos. Biroq bu sa'y-harakat, o'zgartirishlar, «o'zgartirish uchun» bo'lmasligi kerak, chunki barcha o'zgarish negizida inson ma'naviyatining takomillashuvi yotadi. Uchinchidan, tashqi dunyoning o'zgarishi kishiga, tom ma'noda, baxt keltirmaydi, chunki o'zgargan tashqi dunyoni qabul qilishga, u bilan uyg'un yashashga loyiq ichki dunyo, ruhiy-ma'naviy olam ham zarur. Hatto, Suqrot fikricha, avval ma'naviy-ruhiy olamni o'zgartirish zarur, keyin hayotni, tashqi dunyoni o'zgartirish maqsadga muvofiqdir.

Fridrix Nisshe «Suqrot nima ish qilgan, nimani aytgan va aytmagan bo'lmasin men hamma-hammasida uning jasorati va donishmandligidan hayratlanaman» [16:16]. degan edi. Nisshe diniy dunyoqarashdan ilmiy dunyoqarashga o'tishni yoqlaydi. Lekin o'tish orasida yana bir – o'tishni tayyorlovchi fikrlar tizimi bo'lishini ma'qullaydi [17:17].

Haqiqatan ham, intellektual salohiyat inson va jamiyat faoliyatining hamma qirralarida namoyon bo'ladi. Mazkur jarayon ma'naviy barkamollik, bilim, ijodiy izlanish, ta'lim-tarbiya maqkuraviy yetuklik, mas'uliyat, fidokorlik orqali yuzaga chiqadi.

Dunyoviy va diniy bilimlarning mushtarakligi. Ba'zi manbalarda, xususan A.Boboyevning tadqiqotlari «dunyoviylik va diniylik» bir-biriga zid aspektlar sifatida ta'riflanadi. «Dunyoviylik» va «diniylik» o'rtasidagi qarama-qarshilik mutlaqo yo'qolmaydi... ayrim manbalarda turli ko'rinishlarda ochiq yoki yashirin da'vat etadi», deydi [18:18]. Ammo, nazarimizda olimning ushbu fikri diniylik va dunyoviylikning radikal bo'lgan aqidaparastlik yoki ateizmga nisbatan to'g'ri bo'ladi deyish mumkin. Chunki ba'zi diniy kitoblardagi fikrlar dunyoviy bilimlarning rivojlanishiga hissa qo'shganligini hech kim inkor etolmaydi. Dahriylik va dinni jamiyat uchun afyun deb

hisoblanishi boshimizdan o'tkazdik. Shu boisdan ham bizning nazarimizda, dunyoviy va diniy bilimlarning bir-biriga uyg'unligi to'g'risidagi fikrni qo'llab-quvvatlaymiz.

Boshqacha aytganda, dunyoviy demokratik davlatning asosiy paradigmalari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin:

1) davlatning diniy va mafkuraviy manbalardan mustaqil ekanligining qonun asosida mustahkamlanganligi; 2) har qanday diniy mafkuraning davlat boshqaruvining mutlaq suverenitetiga qarshi qo'yilishiga yo'l qo'yilmasligi; 3) mafkurani targ'ib qilishga yo'naltirilgan diniy bilimlarning davlatdan ajratilganligi; 4) majburiy din yoki mafkuraning yo'qligi; 5) diniy tashkilotlarning erkin faoliyat yuritishi uchun qonuniy sharoit yaratilganligi; 6) diniy bilimlarning qonun oldida tengligi; 7) davlat ta'lim tizimining dunyoviy xarakterga ega ekanligi; 8) din yoki mafkuraning majburan o'rnatilishiga yo'l qo'yilmasligi kabi xususiyatlar bayon etilgan.

Yurtimizda davlat va din o'rtasidagi munosabatlar sekulyarizm tamoyiliga asoslangan bo'lib, bu holat ijtimoiy barqarorlikning bardavomligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. «Islom – haqiqatni anglash demakdir, u odamzotni ezgu amallarni bajarishga undaydi, har birimizni yaxshilik va tinchlikka chorlaydi, haqiqiy inson bo'lishni o'rgatadi»[19:19].

2021 yil 5 iyulda yangi tahrirdagi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun konfessiyalararo totuvlikni ta'minlash, jamiyatda turli din va e'tiqod vakillari o'rtasida o'zaro bag'rikenglik, hamjihatlikni yanada mustahkamlashda huquqiy asos bo'lib xizmat qilishini alohida ta'kidlash lozim. Mazkur qonun o'tgan davr mobaynida fuqarolarning diniy e'tiqodini amalga oshirishda duch kelayotgan muammolarni bartaraf etish, diniy ta'lim olish hamda diniy tashkilotlarning erkin faoliyat yuritishni ta'minlash, dinlararo va millatlararo nizolar kelib chiqishining oldini olishga xizmat qiladi.

Xulosa.

«Jamiyat hayotida dunyoviy va diniy omillar o'rtasidagi sog'lom muvozanatni to'liq ta'minlashga yordam beradigan, kuchli tarbiyaviy salohiyatga ega va xalqimiz ma'naviyatini asrlar mobaynida mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Shu boisdan ham, dunyoqarashi keng, ma'nan barkamol insonni shakllantirishga xizmat qiladigan g'oyaviy tarbiya mexanizmining ta'siri kamaygani sezilmoqda» [20:20].

Shuningdek, 2025 yil 25 fevralda «O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash va diniy sohadagi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi O'RQ-1037-sonli Qonuni ham davlat siyosatining maqsadi, vazifalari, prinsiplari va ustuvor yo'nalishlari belgilab berilib, barqaror muhitni ta'minlashga qaratildi. Bugungi kunda "...katta ma'lumotlar tahlili va kiberfizik tizimlarning hayotda keng qo'llanilishi, sun'iy intellektning rivojlanishi va insoniyat hayotining barcha jabhalariga jadal kirib kelishi jarayonida ham qator yangi tahdidlar vujudga kelmoqda»[21:21]. «Jahonda sun'iy intellekt va zamonaviy texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan bo'lsa, ushbu sohaga oid xalqaro huquq haligacha yetarli darajada tartibga solinmagan. Sohani huquqiy jihatdan tartibga solish, kibermakonda xavfsizlikni ta'minlash borasida universal yondashuv ham shakllanmagan». Shu boisdan ham 2025 yil 21 aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Fuqarolarning vijdon erkinligi huquqi kafolatlarini yanada mustahkamlash hamda diniy-ma'rifiy sohadagi islohotlarni yangi bosqichga olib chiqqan chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida «jaholatga qarshi ma'rifat» ezgu umuminsoniy g'oyasi ilgari surildi.

Demak, yoshlar ulug‘ ajdodlarimizning murojaat va vasiyatlarida aytilganidek, faqat teran ilm, doimiy izlanish, dunyo va oxiratni unutmaslik asosida harakat qilishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati.-T.: G'ofur G'ulom nomidagi NMIU, 2016.-B.71.
2. Falsafa: Ensiklopedik lug'at.-T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2010.-B.298.
3. <https://lex.uz/acts/3026246>
4. Shayxova X. Intellektual salohiyat-taraqqiyot mezoni.-T.: O'zbekiston, 2011.-B.13.
5. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati.-T.: G'ofur G'ulom nomidagi NMIU, 2009.-610-611-betlar; O'rta asr Sharq allomalari va mutafakkirlari ensiklopediyasi, Buxoriy xalqaro markaz nashriyot, 2016.-445-449-betlar.
6. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.-T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.-182-bet.
7. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika.-T.: Yangi asr avlodi, 2011.B.179.
8. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika.-T.: Yangi asr avlodi, 2011. B.176.
9. Forobiy. Fozil shahar aholisi fikrlari. Bayrut: Daruliroh, 1995.-B.35.
10. Forobiy. Sosialno eticheskiye traktaty. Alma-ata, 1975.-S.35.
11. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.-T.: Adolat milliy huquqiy axborot markazi, 2023.B.17.
12. <https://lex.uz/docs/5013007>
13. <https://lex.uz/docs/5013007>
14. <https://lex.uz/docs/5073447>
15. Shayxova X. Intellektual salohiyat – taraqqiyot mezoni. T.: O'zbekiston, 2011.-B. 13
16. Nisshe Fridrix. Zardusht tavallasi.-T.: Yangi asr avlodi, 2007.B.348.
17. O'sha joyda, B.331.
18. Boboyev A. Hozirgi davrda diniylik va dunyoviylikning o'zaro munosabati haqida // Dunyoviylik falsafasi: maqolalar to'plami.-Toshkent, TDIU, 2007.-B.119.
19. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.-Toshkent, O'zbekiston, 2017. B.30.
20. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. –T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022.-282-bet.
21. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va yangi O'zbekiston. –T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2024.-24-26-betlar.

JAMIYATDAGI IJTIMOIIY QATLAMLAR O'RTASIDAGI KESKINLIK VA BEGONALASHUV: NAZARIYA VA AMALIY TAHLIL

Akramov G'iyosiddin Najmiddin o'g'li
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
giyosiddinakramov22@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda ijtimoiy qatlamlar o'rtasida yuzaga kelayotgan keskinlik va begonalashuv jarayonlarining ijtimoiy-falsafiy mazmuni

tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy omillar o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilib, ularning jamiyatdagi barqarorlikka ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy qatlamlar, begonalashuv, keskinlik, ijtimoiy tengsizlik, falsafiy tahlil, madaniy kapital, siyosiy ishtirok, globallashuv, adolat, jamiyat barqarorligi

СОЦИАЛЬНАЯ НАПРЯЖЁННОСТЬ И ОТЧУЖДЕНИЕ МЕЖДУ ОБЩЕСТВЕННЫМИ СЛОЯМИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье анализируется социально-философское содержание процессов напряженности и отчуждения, возникающих между социальными слоями современного общества. В исследовании рассматриваются взаимосвязанные экономические, политические, культурные и духовные факторы и их влияние на общественную стабильность.

Ключевые слова: Социальные слои, отчуждение, напряженность, социальное неравенство, философский анализ, культурный капитал, политическое участие, глобализация, справедливость, общественная стабильность

SOCIAL TENSION AND ALIENATION AMONG SOCIAL STRATA: THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS

Abstract. This article analyzes the socio-philosophical essence of tension and alienation processes emerging among social strata in modern society. The study examines the interrelation of economic, political, cultural, and spiritual factors and their impact on social stability.

Keywords: Social strata, alienation, tension, social inequality, philosophical analysis, cultural capital, political participation, globalization, justice, social stability

Kirish.

Insoniyat tarixining har bir bosqichi ijtimoiy tuzilmaning murakkabligiga, undagi qatlamlararo munosabatlarning o'zgaruvchan va dinamik tabiatiga guvoh bo'lib kelgan. Jamiyat ijtimoiy tizim sifatida doimo o'zaro aloqador, bir-biriga ta'sir etuvchi guruhlar, qatlamlar, sinflar, statuslar majmuasidan iborat bo'lgan. Ushbu qatlamlar o'rtasida muvozanat, adolat va teng imkoniyatlar tamoyillari buzilganda, keskinlik va begonalashuv jarayonlari yuzaga keladi. Aynan shu jarayonlar jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik, totuvlik va ijtimoiy uyg'unlikning asosiy indikatorlari sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy sotsiologiya, falsafa va siyosatshunoslikda "begonalashuv" tushunchasi insonning o'z mehnatidan, jamiyatdan yoki madaniy muhitdan uzoqlashuvi, o'zligini yo'qotish jarayoni sifatida talqin etiladi.[1] Ushbu tushuncha Karl Marks, Georg Hegel, Maks Veber, Zigmund Bauman, Pyer Burdye, Yurgen Habermas singari ko'plab mutafakkirlar tomonidan turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy g'oya shundan iboratki, begonalashuv insonning ijtimoiy tizimdagi o'z o'rnini anglamasligi, ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlik tufayli paydo bo'ladigan ichki uzilish jarayonidir.

Ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlik hodisasi tarixan qadimiy ildizlarga ega. Jamiyatning dastlabki shakllarida mulkchilik, mehnat taqsimoti va hokimiyat resurslari bilan bog'liq tafovutlar asta-sekin kuchayib, sinfiy farqlanishga olib keldi. Feodal jamiyatda yer egalari va dehqonlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlar, sanoat davrida esa burjuaziya va proletariat o'rtasidagi sinfiy kurashlar keskinlikning tarixiy ko'rinishlaridir. Yangi davrda

esa bu jarayon global miqyosda – boy davlatlar bilan rivojlanayotgan mamlakatlar, shahar bilan qishloq, raqamli texnologiyalardan foydalanuvchi qatlamlar bilan axborotdan chetda qolayotgan qatlamlar oʻrtasida kuzatilmoqda.

Zamonaviy davrda globalizatsiya jarayonlari ijtimoiy qatlamlar oʻrtasidagi tafovutlarni yanada kuchaytirayotganini kuzatish mumkin. Axborot texnologiyalarining notekis rivojlanishi, mehnat bozoridagi raqobat, migratsiya, transmilliy kompaniyalar siyosati, kapital oqimining bir yoqlama harakati natijasida ayrim qatlamlar global iqtisodiyot bilan integratsiyalashmoqda, boshqalar esa chetda qolmoqda. Bu holat ijtimoiy begonalashuvni yangi shakllarda namoyon qiladi: iqtisodiy begonalashuv (resurslardan chetda qolish), siyosiy begonalashuv (qarorlar qabulida ishtirok etmaslik), madaniy begonalashuv (umumiy qadriyatlardan uzoqlashuv) va axborot begonalashuvi (axborot resurslariga kirish imkonining yoʻqligi).

Falsafiy jihatdan qaraganda, begonalashuv jarayoni ijtimoiy mavjudlikning ichki ziddiyatlaridan kelib chiqadi. Insonning mavjudligi doimo ikkiyuzlama: u bir tomondan jamiyat aʼzosi sifatida ijtimoiy tizimning bir qismi, ikkinchi tomondan esa individuallik egasi sifatida mustaqil mavjudlikdir. Shu ikki holat oʻrtasida muvozanat yoʻqolganda, inson oʻzining ijtimoiy mohiyatidan begonalashadi. Karl Marks buni “mehnatdan begonalashuv” deb ataydi, yaʼni inson oʻz mehnatining mahsulini boshqarish imkonidan mahrum boʻlganda, u jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlardan uziladi. Bu holat bugungi kunda ham turli koʻrinishlarda davom etmoqda — texnologik avtomatlashtirish, ishchi kuchining ortiqchaligi, axborot asrida ruhiy izolyatsiya va ijtimoiy individualizm shular jumlasidandir. [2]

Madaniy sohada begonalashuv qadriyatlar tizimining inqirozi, milliy identifikatsiyaning zaiflashuvi va madaniy koʻrinishlarning oʻzaro toʻqnashuvi orqali namoyon boʻladi. Globallashuv sharoitida bir qatlam zamonaviy madaniyatning global qadriyatlarini qabul qilsa, boshqalar anʼanaviy qadriyatlarni himoya qiladi. Bu esa “madaniyatlar toʻqnashuvi” koʻrinishidagi ijtimoiy keskinlikni kuchaytiradi.

Ijtimoiy qatlamlar oʻrtasidagi keskinlikning yana bir manbai – axborot notengligidir. Axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi natijasida dunyo yangi “raqamli tafovut” bosqichiga kirdi. Kimki axborotga tezroq kirish imkoniga ega boʻlsa, u iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ustunlikka ega boʻladi. Natijada jamiyat “axborotga ega boʻlganlar” va “axborotsiz qolganlar” deb ikkiga boʻlinadi. Bu esa begonalashuvning yangi – raqamli shaklini keltirib chiqarmoqda.

Bugungi kunda jamiyatlar iqtisodiy yuksalish bilan bir qatorda, ijtimoiy tafovutlarning chuqurlashuvi muammosi bilan ham yuzlashmoqda. Global darajada boy va kambagʻal mamlakatlar oʻrtasidagi tafovut, milliy darajada esa yuqori va past qatlamlar oʻrtasidagi nomutanosiblik jamiyatni ichki barqarorlikdan uzoqlashtirmoqda. Oʻzbekiston misolida ham bu holatni kuzatish mumkin: iqtisodiy oʻsish koʻrsatkichlari bilan bir qatorda, ijtimoiy qatlamlarning turmush darajasi oʻrtasidagi tafovut saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili.

Jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar oʻrtasidagi keskinlik va begonalashuv masalasi sotsiologik hamda falsafiy tafakkurning markaziy mavzularidan biri boʻlib, uning ilmiy tadqiqi G. Gegel, K. Marks, M. Veber, E. Dyurkgeym, P. Bourdieu, Z. Bauman, A. Giddens singari olimlarning nazariy izlanishlarida oʻzining turli shakllarda ifodasini topgan. Ular

o'rtasida mavjud bo'lgan ilmiy qarashlar xilma-xilligi begonalashuv fenomenining ko'p qirrali va murakkab mohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, Karl Marks va Zigmund Bauman qarashlarining o'zaro tahlili ushbu masalaning evolyutsion talqinini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Karl Marksning "Iqtisodiy-falsafiy qo'lyozmalar" (1844) hamda "Kapital" asarlarida begonalashuv (Entfremdung) tushunchasi insonning mehnat jarayonida o'z mohiyatidan uzoqlashuvi, ya'ni ishlab chiqarish tizimida insonning o'z mehnat mahsulidan begonalashuvi sifatida talqin etiladi. Marks nazariyasida begonalashuv iqtisodiy tuzumning asosi bo'lgan sinfiy munosabatlardan kelib chiqadi. Kapitalistik tizimda ishchi o'z mehnatini hayotining ifodasi sifatida emas, balki yashash vositasi sifatida bajaradi; u ishlab chiqargan mahsulot unga tegishli emas, balki uni ekspluatatsiya qiluvchi kapital egasiga xizmat qiladi. Shunday qilib, inson o'z mehnatining natijasidan begonalashadi, bu esa jamiyatda sinfiy keskinlikni kuchaytiradi. Marks bu jarayonni "inson mohiyatining iqtisodiy sohada yo'qotilishi" deb ataydi.[3]

Marksning nazariy qarashlarida begonalashuv faqat iqtisodiy jarayon bilan emas, balki ijtimoiy ong, mafkura va siyosiy munosabatlar bilan ham bevosita bog'liq. U kapitalistik jamiyatda ishlab chiqarish vositalarining bir necha qo'lda to'planishi natijasida ijtimoiy tengsizlik chuqurlashishini, natijada jamiyatning ikki qutbga — mehnatkashlar va kapital egalari — ajralishini ko'rsatadi. Bu tafovut insonlar o'rtasida nafaqat moddiy, balki ma'naviy va ruhiy masofani ham keltirib chiqaradi. Marks uchun begonalashuv — insonning o'z mehnatiga, o'z tabiatiga, o'z turiga va o'zgalarga nisbatan ajralib qolishidir.

Zigmund Bauman esa XX–XXI asrlar ijtimoiy jarayonlarini o'rganar ekan, begonalashuvni modernizm va postmodernizm o'rtasidagi uzilishlar kontekstida tahlil qiladi. Uning "Liquid Modernity" (2000) asarida ilgari surilgan "suyuq zamonaviylik" konsepsiyasi jamiyatdagi qatlamlar o'rtasidagi munosabatlarning barqarorlikdan dinamik o'zgaruvchanlikka o'tganini ifodalaydi. Bauman nazarida, postindustrial davrda insonning begonalashuvi endi faqat iqtisodiy emas, balki ma'naviy, madaniy va axborot maydonidagi inqirozlar natijasidir. U "suyuq jamiyat" tushunchasini kiritar ekan, zamonaviy insonning o'z qadriyatlari, jamiyatdagi o'rni, hatto shaxsiy identifikatsiyasi borasida doimiy noaniqlik holatida yashashini ta'kidlaydi. [4]

Baumanning fikricha, postmodern jamiyatda mehnat munosabatlari vaqtinchalik, ijtimoiy aloqalar esa beqaror tus olgan. Inson o'zining ijtimoiy rolini tez-tez o'zgartirishga majbur bo'ladi, bu esa psixologik va ekzistensial begonalashuvni kuchaytiradi. U bunday jarayonni "insonning o'zining ijtimoiy ildizlarini yo'qotishi" deb ataydi. Marks kapitalizmni ishlab chiqarish vositalari bilan bog'liq begonalashuvning manbai deb bilgan bo'lsa, Bauman axborot, iste'mol va madaniyat maydonida ro'y berayotgan global muvozanatsizlikni begonalashuvning yangi shakli sifatida ko'radi.

Baumanning fikricha, zamonaviy dunyoda odamlar o'rtasidagi aloqa ko'pligi ularning o'zaro tushunishini ta'minlamaydi. Aksincha, ortiqcha kommunikatsiya ijtimoiy aloqalarning sathiylashuviga, insonning jamiyatdan ruhiy uzoqlashuviga olib keladi. Bu holatni u "ijtimoiy atomizatsiya" deb ataydi. Natijada, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi o'zaro ishonch susayadi, inson o'z jamiyatida emas, balki global axborot oqimida "yolg'iz mavjudlik" sifatida yashaydi.

Marks va Bauman qarashlari o'rtasidagi asosiy farq – begonalashuvning manbai va ko'lamini izohlashda ko'rinadi. Marks begonalashuvni iqtisodiy bazisga asoslab, uni sinfiy kurashning natijasi deb bilgan bo'lsa, Bauman begonalashuvni madaniy, ma'naviy va texnologik o'zgarishlarning hosilasi sifatida talqin qiladi. Shunga qaramay, ularning g'oyalari bir-birini to'ldiradi: Marks begonalashuvni “mehnatdan uzilish” shaklida, Bauman esa “hayotdan uzilish” shaklida ko'radi.

Shuningdek, Bauman nazariyasi Marksning “sinfiy begonalashuv” konsepsiyasini zamonaviy “raqamli tafovut” konsepsiyasiga aylantiradi. Agar Marks davrida begonalashuv ishlab chiqarish vositalaridan chetlanish orqali ro'y bersa, Bauman davrida bu axborot va bilim resurslaridan uzilish orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun Bauman ijtimoiy tengsizlikni “axborotga egalik qilish imkoniyati” mezonini orqali baholaydi.

Umuman olganda, Marks va Bauman nazariyasi begonalashuv hodisasining tarixiy evolyutsiyasini ikki bosqichda ifodalaydi: birinchisi — sanoat kapitalizmi davridagi iqtisodiy begonalashuv; ikkinchisi — postindustrial jamiyatdagi madaniy va axborot begonalashuvi. Har ikkala bosqichda ham ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovut insonning jamiyatdagi rolini belgilovchi asosiy omil bo'lib qoladi.

Demak, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlikni faqat iqtisodiy mezonlar bilan cheklab bo'lmaydi. Bu hodisa o'z ichiga siyosiy vakillik, madaniy identifikatsiya, axborotga kirish imkoniyati, mehnat munosabatlari, shaxsiy qadriyatlar tizimi va global muhit ta'sirini ham oladi. Karl Marks begonalashuvni kapitalizmning sinfiy asosi sifatida ochib bergan bo'lsa, Zigmund Bauman bu jarayonni postmodern davrda insonning o'zligini yo'qotish, ijtimoiy suyuqlik va ma'naviy izolyatsiya bilan bog'lagan.

Metodologiya.

Jamiyatda ijtimoiy qatlamlar o'rtasida vujudga kelayotgan keskinlik va begonalashuv jarayonlarini tahlil etish uchun ko'p yo'nalishli, kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Chunki mazkur hodisa faqat bitta fan doirasida emas, balki sotsiologiya, falsafa, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologiya kesishgan nuqtada shakllanadi. Shu boisdan, maqolada qo'llangan metodlar tizimi jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarni tahlil qilishda integrativ ilmiy asos yaratishga xizmat qiladi.

Tizimli yondashuv asosida jamiyatni yaxlit ijtimoiy tizim sifatida ko'rib, uning barcha elementlari — iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy komponentlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tahlil etishga imkon beradi. Tizimli yondashuv yordamida ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi muvozanat buzilishi, resurslar taqsimotidagi nomutanosiblik, ijtimoiy rollarning o'zgarishi hamda bu jarayonlarning umumiy ijtimoiy struktura barqarorligiga ta'siri aniqlanadi. [5]

Tarixiy-komparativ metod ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi begonalashuv jarayonlarini turli davrlar va turli jamiyatlar misolida solishtirish imkonini beradi. Tarixiy-komparativ tahlil yordamida begonalashuv fenomenining feodal davr, sanoat kapitalizmi davri hamda postindustrial jamiyat sharoitidagi turli shakllari o'rganildi. Natijada, ijtimoiy keskinlikning har bir tarixiy bosqichda o'ziga xos sabablari va namoyon bo'lish mexanizmlari aniqlanadi.

Tadqiqotning g'oyaviy asosida **fenomenologik yondashuv** ham muhim o'rin tutadi. Ushbu metod ijtimoiy hodisalarning tashqi ko'rinishidan ko'ra, ularning inson ongi va tajribasida qanday aks etishini tahlil qiladi. Begonalashuv hodisasi har bir individning o'z

jamiyatiga nisbatan hissiy va ma'naviy munosabati bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, fenomenologik tahlil insonning ijtimoiy borliqni idrok etish shakllarini aniqlash imkonini berdi.[6] Shu orqali begonalashuvning subyektiv jihatlar — o'zini jamiyatdan ajratib his qilish, ijtimoiy ishonchning yo'qolishi, ma'naviy izolyatsiya va ruhiy befarqlik holatlari o'rganildi.

Maqolada, shuningdek, **dialektik yondashuv** printsiplari ham tatbiq etildi. Chunki ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlik va begonalashuv qarama-qarshiliklar asosida rivojlanadigan dinamik jarayondir. Dialektik metod jamiyatdagi ziddiyatlarning harakatlantiruvchi kuch sifatidagi rolini ochib beradi hamda bu ziddiyatlarning yangi ijtimoiy sifatlar, yangilanishlar uchun manba bo'lishini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, maqolada ijtimoiy tafovut va begonalashuv hodisalari nafaqat destruktiv, balki ijtimoiy o'zgarishlar uchun stimulyator sifatida ham baholandi. [7]

Natijada, maqola metodologik jihatdan integrativ, tizimli, tarixiy va sotsiologik yondashuvlar uyg'unligida shakllanib, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlik va begonalashuvni chuqur, ko'p qirrali tahlil etish imkonini beradi. Ushbu metodlar sintezi orqali nafaqat ijtimoiy ziddiyatlarning manbalari, balki ularni bartaraf etishning ijtimoiy-falsafiy mexanizmlari ham ilmiy asosda aniqlanadi.

Natijalar.

Zamonaviy jamiyatlarda begonalashuvning asosiy manbalari sifatida to'rtta omil ajratildi: birinchidan, iqtisodiy nomutanosiblik, ya'ni resurslarning adolatsiz taqsimlanishi; ikkinchidan, siyosiy vakillikdagi tengsizlik va fuqarolik ishtirokining cheklanishi; uchinchidan, madaniy qadriyatlar tizimidagi dissonans va identifikatsiya inqirozi; to'rtinchidan, axborot tafovuti — ya'ni raqamli resurslarga teng kirish imkoniyatining yo'qligi. Aynan shu omillar o'zaro uyg'un holda begonalashuvni kuchaytiruvchi tizimli ziddiyatlar sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlikning ikki bosqichli tabiati aniqlanadi: birinchisi — vertikal tafovutlar (yuqori va past ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy nomutanosiblik), ikkinchisi — gorizontaal tafovutlar (turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi madaniy va ma'naviy farqlar).[8] Ushbu ikki o'lcham birgalikda jamiyatda ijtimoiy "uzoqlashuv zonalarini"ni shakllantiradi, bu esa ijtimoiy ishonchning yemirilishiga olib keladi.

Begonalashuvning zamonaviy shakllari — raqamli begonalashuv, ma'naviy izolyatsiya va axborot individualizmi kabi yangi tushunchalar ilmiy muomalaga kiritildi. Raqamli begonalashuv — bu insonning axborot texnologiyalariga to'liq bog'lanishi natijasida real ijtimoiy aloqalardan uzilishi; ma'naviy izolyatsiya — insonning umumiy jamiyat qadriyatlariga befarqlashuvi; axborot individualizmi esa insonning global axborot oqimida o'z ijtimoiy identifikatsiyasini yo'qotishidir.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi begonalashuv jarayonlarini yumshatish uchun faqat iqtisodiy islohotlar yetarli emas. Bu jarayonni kamaytirish uchun madaniy kommunikatsiyani kengaytirish, fuqarolik ishtirokini kuchaytirish, ma'naviy integratsiya va axborot adolatini ta'minlash zarur. Ayniqsa, ta'lim tizimida ijtimoiy adolat, tolerantlik, empatiya va o'zaro hurmat qadriyatlarini singdirish begonalashuvni bartaraf etishning eng samarali mexanizmlaridan biridir.

Muhokama.

Jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinlik va begonalashuv masalasini falsafiy nuqtai nazardan tahlil etishda Karl Marks va Zigmund Bauman o'rtasidagi ilmiy polemika alohida ahamiyat kasb etadi. Bu ikki mutafakkir turli tarixiy davr va ijtimoiy sharoitda yashagan bo'lishiga qaramay, ularni birlashtiruvchi jihat — insonning o'z mehnati, jamiyati va ijtimoiy mohiyatidan begonalashuviga bo'lgan tashvishdir. Biroq ular bu jarayonni turlicha talqin qilgan: Marks uni iqtisodiy tizimning sinfiy asosida, Bauman esa madaniy va axborot muhitidagi suyuqlik jarayonida ko'radi.

Begonalashuvning ildizi ishlab chiqarish vositalarining bir guruh qo'lida to'planishidadir. Ishchi o'z mehnatining mahsulini boshqarish huquqidan mahrum bo'lgani sari, u nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ruhiy va ijtimoiy jihatdan ham o'z hayotidan uzoqlashadi. Uning fikricha, jamiyatdagi qatlamlar o'rtasidagi tafovut — bu kapitalning ijtimoiy munosabatlar ustidan hukmronligining natijasidir. [9]

Zigmund Bauman esa bu fikrga qarshi chiqadi. Uningcha, Marks davrida begonalashuvning markazida ishlab chiqarish tizimi turgan bo'lsa, hozirgi davrda bu o'rinni axborot, iste'mol va madaniy individualizm egallagan. Bauman "suyuq zamonaviylik" konsepsiyasida shunday yozadi: "Bugungi inson o'z mehnatidan emas, o'z ijtimoiy aloqalaridan begonalashgan." Uning nazarida, texnologik taraqqiyot va globallashuv natijasida inson jamiyatdan emas, balki o'z jamiyatiga haddan ziyod bog'lanish orqali begonalashadi — chunki u endi o'z qadriyatlarini mustaqil ravishda shakllantira olmaydi, balki global axborot tizimi tomonidan yo'naltiriladi.

Baumanning fikricha, Marks ilgari surgan sinfiy kurash bugungi kunda axborotga kirish imkoniyati ustidan kechayotgan "raqamli kurash"ga aylangan. Endilikda jamiyat boy va kambag'al qatlamlarga emas, balki "axborotga ega bo'lganlar" va "axborotsiz qolganlar"ga bo'linmoqda. U shunday yozadi: "Axborot davrida insonni ekspluatatsiya qilish endi mehnat orqali emas, balki ma'lumot orqali amalga oshiriladi." Shu nuqtai nazardan, Bauman Marksning iqtisodiy deterministik yondashuvini tor doirada deb hisoblaydi va begonalashuvni kengroq — madaniy va kommunikativ inqiroz sifatida talqin qiladi.

Marks esa Baumanning bu qarashini idealistik deb baholaydi. Uningcha, har qanday madaniy yoki axborot inqirozining tagida baribir iqtisodiy manfaatlar yotadi. U shunday degan edi: "Ruhiy inqiroz ham iqtisodiy tuzilmaning inqirozidan ajralgan holda yashay olmaydi." Marks uchun begonalashuvning barcha shakllari — siyosiy, madaniy, axborotiy — aslida iqtisodiy asosdan o'sib chiqadi.

Bu ikki yondashuv o'rtasidagi farq shundaki, Marks uchun insonni ozod qilish iqtisodiy sharoitni o'zgartirish orqali amalga oshiriladi, Bauman uchun esa bu — ijtimoiy ong va kommunikatsiyani yangilash, shaxsiy identifikatsiyani tiklash orqali erishiladi. Shunday qilib, ularning bahsi bir-birini inkor etmaydi, balki ijtimoiy begonalashuvni tushuntirishning ikki tarixiy bosqichini ifodalaydi: Marks – ishlab chiqarish asrining, Bauman esa axborot asrining mutafakkiridir.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot davomida jamiyatdagi ijtimoiy-falsafiy jarayonlar, xususan marginallashuv va uning yosh avlod tarbiyasiga ta'siri ilmiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy begonalashuv jarayonlari nafaqat individlarning

psixologik holatiga, balki ularning jamiyatdagi faoliyatiga ham sezilarli ta'sir qiladi. Shu bilan birga, mustaqillik yillarida yaratilgan milliy media mahsulotlari yoshlarning milliy qadriyatlar, vatanparvarlik va ijtimoiy faollikni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Tadqiqot shuni isbotladi-ki, ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar va media resurslarini uyg'un ishlatish yoshlarni jamiyatga faol integratsiyalashuvi va ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskinliklarni yumshatishda samarali bo'ladi. Shuningdek, ilmiy tahlillar ijtimoiy begonalashuv jarayonlarini kamaytirish va yoshlar tarbiyasini samarali tashkil etish uchun milliy-ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, jamiyatning barqaror rivoji va yoshlarning sog'lom tarbiyasi ijtimoiy, media va falsafiy omillarni uyg'unlashtirishga bog'liq bo'lib, tadqiqot natijalari kelgusidagi ilmiy izlanishlar va amaliy chora-tadbirlarni shakllantirishda asos sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Akramov, G. I. (2024). Falsafa va marginalizatsiya: falsafiy g'oyalarning marginalizatsiyani tushunishga qo'shgan hissasi. News of the NUUz, 1(1.5. 1), 52-54.
2. Marks, Karl. "Kapital." (1947).
3. Bauman, Zygmunt, and Keith Tester. Conversations with Zygmunt Bauman. John Wiley & Sons, 2013.
4. Abdurakhmonova, Nilufar, et al. "O'zbekiston milliy universiteti xabarlar, 2023 issn 2181-7324."
5. Foroozandeh, Marzieh. "Justifiability of John Rolls's Theory of Justice, Examination of Habermas Critique and Search for Answers based on the Role of General Facts." Wisdom And Philosophy 17.67 (2021): 87-112.
6. Giddens, Anthony, and Christopher Pierson. Conversations with Anthony Giddens: Making sense of modernity. Stanford University Press, 1998.
7. Akramov, G. "Ijtimoiy falsafada marginallashtirish nazariyalari: tarixiy nuqtai nazar va hozirgi holat." Философия и право 28.2 (2024): 126-129.
8. Shohbozbek, Ergashbaev. "Yoshlarning ma'naviy dunyo qarashini shakllantirishda maktabgacha ta'limning o'rni." international scientific research conference. Vol. 3. No. 32. 2025.
9. Akramov, G. I. (2024). Falsafa va marginalizatsiya: falsafiy g'oyalarning marginalizatsiyani tushunishga qo'shgan hissasi. News of the NUUz, 1(1.5. 1), 52-54.

UDK: 316.42:378:004

RAQAMLI JAMIYATDA OLIY TA'LIM TALABALARINING IJTIMOIYLASHUV JARAYONI: IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL

Mohira Xudayberdiyeva Osimjonovna

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi stajyor o'qituvchi

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

mohirahudayberdiyeva13@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada raqamli jamiyat sharoitida oliy ta'lim talabalarining ijtimoiiylashuv jarayoni ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar ta'sirida talaba shaxsining ijtimoiy moslashuvi, identifikatsiyasi, kommunikativ faoliyati va qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar yoritiladi. Shuningdek,

raqamli muhitning ijtimoiylashuvga ko'rsatadigan ijobiy va salbiy ta'sirlari, milliy mentalitet va global raqamli madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida talabalar ijtimoiylashuvini takomillashtirishga doir ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Raqamli jamiyat, ijtimoiylashuv, oliy ta'lim, raqamli madaniyat, talaba shaxsi, ijtimoiy adaptatsiya, kommunikatsiya, milliy mentalitet

ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В статье осуществляется социально-философский анализ процесса социализации студентов высших учебных заведений в условиях цифрового общества. В исследовании рассматривается влияние цифровых технологий на социальную адаптацию личности студента, формирование идентичности, коммуникативную деятельность, а также трансформацию системы ценностей. Особое внимание уделяется соотношению национального менталитета и глобальной цифровой культуры, а также выявлению положительных и отрицательных аспектов цифровой социализации. Результаты исследования могут быть использованы при разработке научно-практических рекомендаций по совершенствованию процессов социализации студентов в системе высшего образования.

Ключевые слова: Цифровое общество, социализация, высшее образование, цифровая культура, личность студента, социальная адаптация, коммуникация, национальный менталитет

THE SOCIALIZATION PROCESS OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE DIGITAL SOCIETY: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract: The article provides a socio-philosophical analysis of the socialization process of higher education students in the context of a digital society. The study examines the impact of digital technologies on students' social adaptation, identity formation, communicative activities, and transformations in the value system. Special attention is paid to the interaction between national mentality and global digital culture, as well as to the positive and negative aspects of digital socialization. The research findings contribute to the development of scientific and practical recommendations aimed at improving students' socialization processes within the higher education system.

Key words: Digital society, socialization, higher education, digital culture, student personality, social adaptation, communication, national mentality

Kirish.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Raqamli jamiyat sharoitida insonning ijtimoiylashuvi an'anaviy usullardan farq qiluvchi yangi shakl va vositalar orqali amalga oshmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimi va undagi talaba yoshlar ushbu jarayonning eng faol ishtirokchisi hisoblanadi. Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Raqamli texnologiyalar ta'lim tizimini modernizatsiya qilishninh muhim omili hisoblanadi"[1], chunki ular talim jarayonini samaradorligini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish xamda talabalarning mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini

rivojlantirishga xizmat qiladi.

Talabalar ijtimoiylashuvi — bu ularning jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar, rollar va xulq-atvor modellarini o'zlashtirish jarayoni bolib, raqamli muhit ushbu jarayonga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda, yangi muammolarni ham olib kirmoqda. Shu bois, talabalar ijtimoiylashuvini raqamli jamiyat sharoitida falsafiy va ijtimoiy jihatdan tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Ijtimoiylashuv muammosi an'anaviy sotsiologiya va falsafada yetakchi mavzulardan biri bo'lib kelgan. E. Dyurkgeym ijtimoiylashuvni jamiyatning barqarorligini ta'minlovchi mexanizm sifatida ko'rgan va u ta'kidlaganidek, "Ijtimoiylashuv jamiyat barqarorligini ta'minlovchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi"[5] degan bo'lsa, M. Veber uni shaxsning ijtimoiy harakatlari bilan bog'liq jarayon sifatida talqin etadi. T. Parsons esa ijtimoiylashuvni shaxs va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi tizimli jarayon sifatida asoslagan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda esa raqamli jamiyat tushunchasi M. Kastels tomonidan "tarmoq jamiyati" nazariyasi asosida yoritilgan. Uning fikricha, "raqamli jamiyat sharoitida ijtimoiy munosabatlar tarmoq strukturalari asosida qayta shakllanadi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini tubdan o'zgartiradi."[7] Z. Bauman, J. Baudrillard, M. McLuhan kabi olimlar raqamli madaniyatning shaxs ongiga ta'sirini chuqur tahlil qilganlar.

Shu bilan birga, oliy ta'lim talabalari ijtimoiylashuvining milliy mentalitet bilan bog'liq jihatlari yetarli darajada tizimli o'rganilmaganligi ilmiy bo'shliq sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida olib borildi hamda raqamli jamiyat sharoitida oliy ta'lim talabalari ijtimoiylashuvining mazmuni, shakllari va omillarini ko'p qirrali tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi fanlararo xarakterga ega bo'lib, falsafa, sotsiologiya va ta'lim nazariyasi yutuqlariga tayandi.

Birinchidan, dialektik metod qo'llanilib, u orqali raqamli muhitda talaba ijtimoiylashuvidagi qarama-qarshi jarayonlar – real va virtual muloqot, milliy va global qadriyatlar, an'anaviy va raqamli ta'lim shakllari o'rtasidagi dialektik bog'liqlik ochib berildi.

Ikkinchidan, tizimli yondashuv asosida talaba ijtimoiylashuvi yagona ijtimoiy tizim sifatida tahlil qilindi. Ushbu tizimga ta'lim muassasalari, oila, raqamli platformalar, madaniy me'yorlar va kommunikativ muhit elementlari kirishi aniqlab berildi.

Uchinchidan, qiyosiy-tahliliy metod yordamida an'anaviy jamiyatdagi ijtimoiylashuv modeli bilan raqamli jamiyatdagi ijtimoiylashuv modeli solishtirildi. Natijada raqamli texnologiyalar ta'sirida shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish mexanizmlari sezilarli darajada o'zgargani asoslab berildi.

Shuningdek, tadqiqotda empirik tahlil, mavjud ilmiy-statistik ma'lumotlarni o'rganish hamda mantiqiy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar nazariy xulosalarni mustahkamlash va ilmiy asoslashga xizmat qildi.

Metodologik yondashuvning ilmiy ahamiyati.

Mazkur metodologiya raqamli jamiyat sharoitida oliy ta'lim talabalarining ijtimoiylashuv jarayonini har tomonlama va chuqur o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot

natijalari ijtimoiy falsafa, ta'lim falsafasi hamda raqamli madaniyat nazariyasini boyitishga xizmat qiladi. Bu metodlar yordamida raqamli jamiyat sharoitida talabalar ijtimoiylashuvining mohiyati, tuzilmasi va funksional xususiyatlari aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli jamiyat sharoitida oliy ta'lim talabalari ijtimoiylashuvi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilgan. Raqamli texnologiyalar talabaning ijtimoiy muloqot imkoniyatlarini kengaytirib, uning kommunikativ faolligini oshirmoqda.

Birinchidan, raqamli platformalar orqali talabalar ijtimoiy tajribani tez va keng miqyosda samarali egallamoqda. Bu holat ijtimoiy moslashuv jarayonini tezlashtirdi, biroq ayrim hollarda yuzaki ijtimoiylashuvga olib kelish ehtimoli xam bor.

Ikkinchidan, raqamli muhit talabalarda yangi identifikatsiya shakllarini yuzaga keltirmoqda. Virtual makonda shakllanayotgan identitet real ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashmagan holatlarda shaxsda ichki ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

Uchinchidan, tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, raqamli ijtimoiylashuv jarayonida milliy mentalitet va madaniy qadriyatlar muhim barqarorlashtiruvchi omil bo'lib qolmoqda. Milliy qadriyatlar va urf odatlar raqamli axborot oqimida shaxsni ma'naviy begonalashuvdan himoya qiladi.

Shu bilan birga, raqamli qaramlik, axborot xurujlari va real ijtimoiy aloqalarning susayishi kabi salbiy holatlar ham uchrashi mumkin. Bu holatlar ijtimoiylashuv jarayonini muvozanatli boshqarish zarurligini talab qiladi. Shu bilan birga, raqamli ijtimoiylashuvning salbiy oqibatlar ham mavjud. Virtual muloqotning ustuvorligi real ijtimoiy munosabatlarning cheklanishiga, individualizm va ijtimoiy begonalashuvga olib kelishi mumkin. Ayrim hollarda talabalar orasida raqamli qaramlik va axborot xurujlariga moyillik kundan-kunga kuchayib bormoqda.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, raqamli jamiyat sharoitida oliy ta'lim talabalari ijtimoiylashuvi murakkab va ko'p omilli ijtimoiy jarayon bo'lib, raqamli texnologiyalar ijtimoiylashuvni tezlashtiruvchi omil bo'lishi bilan birga, uning mazmunini tubdan o'zgarishiga sabab bo'lmoqda.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

- raqamli muhit talabaning ijtimoiy faolligini oshiradi, biroq real muloqotning ahamiyatini kamaytirishi mumkin;
- milliy mentalitet raqamli ijtimoiylashuv jarayonida muhim muvozanatlashtiruvchi omil bo'lib qolmoqda;
- oliy ta'lim tizimida raqamli madaniyat va axloqiy me'yorlarni shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida raqamli ijtimoiylashuvni boshqarishga qaratilgan konseptual yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.

5. Durkheim E. The Rules of Sociological Method. – New York, 2008.
6. Parsons T. The Social System. – New York: Free Press, 2010.
7. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford, 2011.
8. Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. – Cambridge, 2013.
9. McLuhan M. Understanding Media. – London, 2005.

O'ZBEK TILINI RIVOJLANGAN TILLAR QATORIGA QO'SHISH STRATEGIYASI

Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Anvarova Mohlaroy Ahrorjon qizi

University of Business and Science

Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi talabasi.

anvarovamohlaroy08@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada o'zbek tilining global kommunikativ maydondagi o'rnini, uning tarixiy rivojlanish bosqichlari, hozirgi davrdagi islohotlar va kelajak istiqbollari tizimni tahlili qilinadi. Tadqiqotda tilning raqamli muhitga moslashuvi, sun'iy intellekt platformalaridagi qo'llanilishi, xalqaro ta'lim tizimidagi o'rnini hamda madaniy diplomatiya mexanizmlarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, muallif tomonidan o'zbek tilining global raqobatbardoshligini kuchaytirish bo'yicha shaxsiy takliflar va strategik qarashlar asosli tarzda bayon etiladi. Maqola o'zbek tilining global tilga aylanishi uchun kompleks yondashuv zarurligini ilmiy asoslarda ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, global til, raqamli lingvistika, til siyosati, sun'iy intellekt, xalqaro ta'lim, madaniy diplomatiya, milliy korpus.

STRATEGY FOR PROMOTING THE UZBEK LANGUAGE TO A GLOBAL LEVEL

Abstract: This scientific article analyzes the status of the Uzbek language in the global communicative space, its historical stages of development, current reforms, and future perspectives. The study highlights the language's adaptation to the digital environment, its use on artificial intelligence platforms, its role in international education, and the significance of cultural diplomacy mechanisms. The author also presents personal proposals and strategic views aimed at strengthening the global competitiveness of the Uzbek language. The article demonstrates, on a scientific basis, that turning Uzbek into a global language requires a comprehensive approach.

Keywords: Uzbek language, global language, digital linguistics, language policy, artificial intelligence, international education, cultural diplomacy, national corpus.

СТРАТЕГИЯ ВЫВЕДЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НА УРОВЕНЬ ГЛОБАЛЬНОГО

Аннотация: В данной научной статье анализируются положение узбекского языка в глобальном коммуникационном пространстве, этапы его исторического

развития, современные реформы и перспективы будущего. В исследовании освещаются вопросы адаптации языка к цифровой среде, использования его на платформах искусственного интеллекта, роли в международной системе образования, а также значение механизмов культурной дипломатии. Автор также представляет собственные предложения и стратегические подходы по усилению глобальной конкурентоспособности узбекского языка. Научно обосновано показано, что превращение узбекского языка в глобальный требует комплексного подхода.

Ключевые слова: Узбекский язык, глобальный язык, цифровая лингвистика, языковая политика, искусственный интеллект, международное образование, культурная дипломатия, национальный корпус.

Kirish.

Til — millatning ma'naviy boyligi, uning o'zligini dunyoga tanituvchi eng muhim vositadir. Bugungi globallashuv davrida har bir xalq o'z tilining nufuzini nafaqat mamlakat ichida, balki jahon miqyosida mustahkamlash uchun harakat qilmoqda. O'zbek tili ham jahon tillari ichida o'z o'rnini topishga intilayotgan, boy tarixga ega, 50 milliondan ortiq so'zlashuvchisi bor ulkan til hisoblanadi.

O'zbek tilini global tilga aylantirish jarayoni tasodifiy emas — bu puxta o'ylangan strategiya, ilmiy asoslangan yondashuv va davlat, jamiyat hamda har bir shaxsning uzluksiz mehnatini talab qiladi. Globallashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan XXI asrda tilning nufuzi nafaqat madaniy meros, balki ilm-fan, iqtisodiyot, siyosat va texnologiyaning eng muhim ko'rsatkichlaridan biriga aylanmoqda. Tilning xalqaro miqyosga chiqishi millatning o'zini dunyoga tanitish jarayonida hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Shu bois o'zbek tilining global til darajasiga ko'tarilishi nafaqat zarurat, balki strategik ehtiyojdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin o'zbek tiliga bo'lgan e'tibor keskin oshdi. So'nggi yillarda esa til siyosati davlat strategiyasining ajralmas qismiga aylandi. Mazkur maqolada o'zbek tilining global maydonga chiqishi uchun amalga oshirilgan tarixiy ishlar, bugungi islohotlar, kelajak yo'nalishlari va shaxsiy takliflar chuqur ilmiy tahlil qilinadi.

O'zbek tili turkiy tillar oilasining eng qadimiy va boy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. X–XII asrlardan boshlab Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy kabi allomalar asarlari o'zbek tilining ilmiy-falsafiy asoslarini yaratdi. XV asrda Alisher Navoiy o'zbek tilini davlat tili darajasiga ko'tardi, uning ilmiy, badiiy va rasmiy uslublarini shakllantirdi.

Bu davr o'zbek tilining tarixiy “oltin asri” bo'lib, tilning o'sha paytdagi mavqei uni Markaziy Osiyoda eng kuchli tillardan biriga aylantirgan.

Sovet davri o'zbek tilining ayrim jabhalarini rivojlantirgan bo'lsa-da, uning xalqaro maydonga chiqishiga to'siqlar yaratdi. Mustaqillikdan so'ng:

“Davlat tili to'g'risida”gi qonunlar qabul qilindi;

O'zbek tilining lotin alifbosiga o'tish jarayoni boshlandi;

ilmiy markazlar, til institutlari tashkil qilindi;

davlat idoralarida o'zbek tilining qo'llanish sohasi kengaydi;

tilning mavqeini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Bu bosqich o'zbek tilining mustaqil davlatning asosiy tiliga aylanishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Bugungi kunda o'zbek tilining rivoji raqamli transformatsiya bilan chambarchas bog'liq. So'nggi yillarda:

Milliy til korpusi yaratildi va muntazam kengaytirilmoqda;
Sun'iy intellekt platformalarida o'zbek tilini qo'llab-quvvatlash kuchaymoqda;
xalqaro universitetlarda Uzbek Studies markazlari ochilmoqda;
xalqaro ilmiy jurnallarda o'zbek tilida maqolalar soni oshmoqda;
davlat idoralarida 100% o'zbek tilida ish yuritish talabi kuchaymoqda.

Bu jarayon o'zbek tilining zamonaviy dunyoda o'z o'rnini mustahkamlashiga xizmat qilmoqda.

Kelajakda o'zbek tilining raqamli, ilmiy, ta'lim va diplomatik yo'nalishlarda kuchli o'sishi kutilmoqda. Sun'iy intellekt, robototexnika, xalqaro media resurslarining o'zbek tilida faol ishlashi — bu tilning global mavqeini belgilab beradi.

O'zbek tilini global tilga aylantirishning ilmiy-nazariy asoslari

Global til uchun kuchli siyosiy qo'llab-quvvatlash shartdir. O'zbek tilida:

barqaror imlo va grammatik standart;

lotin alifbosining yagona varianti;

xalqaro standartlarga mos tartibga solish tizimi;

muhim hisoblanadi. Til siyosati o'zbek tilining ichki va tashqi kommunikatsiyadagi mavqeini belgilab beradi.

Har bir global tilning asosiy tayanchi — uning iqtisodiy kuchidir. O'zbek tilida yirik IT loyihalar, biznes kontent, ilmiy nashrlar, turizm servislari ko'paygan sayin tilning iqtisodiy qiymati ortadi.

Madaniyat — tilning eng kuchli targ'ibotchisi. O'zbek tili musiqa, kino, adabiyot, hunarmandchilik, gastronomiya orqali global maydonga chiqishi mumkin.

Raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt davrida o'zbek tili

Bugungi kunda raqamli til resurslari global tilning eng muhim indikatoriga aylandi. O'zbek tili uchun:

katta ma'lumotlar bazasi (korpus);

matn va nutqni tanish modellar;

o'zbekcha ovozli yordamchi;

mashina tarjimasini tizimlari

yaratilishi muhim.

Global tan olinishi uchun o'zbek tilida internet kontenti ko'payishi zarur. YouTube, TikTok, Wikipedia, ilmiy bloglar, darsliklar o'zbek tilida kengaytirilishi tilning global auditoriyaga chiqishini tezlashtiradi.

7 ta davlat universitetlarida o'zbek tili markazlari ish olib bormoqda. Ammo bu yetarli emas. O'zbek tili uchun:

CEFR standartidagi baholash tizimi;

xalqaro online kurslar;

elektron darsliklar;

yaratilishi kerak.

O'zbek tilini jahon maydoniga chiqarish uchun:

kino, serial va hujjatli filmlarni tarjima qilish;

xalqaro festivallarda o'zbek madaniyatini targ'ib qilish;

tarixiy shaxslar, adabiyot va san'atni dunyoga tanitish muhim strategiyalardir.

Natijalar va muhokama

Quyidagi takliflar men muallif sifatida o‘z fikrimdan kelib chiqib berayotgan takliflarimdir:

O‘zbek tilida tabiiy fanlar, texnologiya, fizika, matematika, tibbiyot bo‘yicha ilmiy adabiyotlar yetishmaydi. Shuning uchun:

o‘zbek tilida ilmiy jurnallar yaratish;

olimlarni o‘zbek tilida maqola yozishga rag‘batlantirish;

ilmiy terminologiyaning yagona bazasini shakllantirish zarur.

Bugungi yoshlar global dunyoda fikrlaydi. Ular uchun:

o‘zbek tilida kreativ kontent;

kinolar, seriallar, o‘yinlar;

internet platformalarda sifatli o‘zbekcha materiallar yaratish juda muhim.

Kelajakda o‘zbek tilini rivojlantirishning eng kuchli vositasi — AI texnologiyalari bo‘ladi. O‘zbek tilida:

chat-botlar;

ovozli yordamchi;

AI tarjimon;

avtomatik yozuv va grammatik tekshiruv tizimlari yaratilishi lozim.

Tilni brend sifatida targ‘ib qilish — bugungi kun talabi:

“Uzbek culture”, “Uzbek language” kabi global kampaniyalar;

o‘zbek tiliga oid shior, logo va branding elementi yaratish;

xalqaro ijtimoiy tarmoqlarda o‘zbek tilini targ‘ib qiluvchi rasmiy sahifalar ochish.

Xulosa.

O‘zbek tilining global tilga aylanishi — bu murakkab, ammo mutlaqo amalga oshiriladigan jarayon. Buning uchun tarixiy merosni chuqur o‘rganish, davlat siyosati, texnologik innovatsiyalar, xalqaro ta’lim, madaniy diplomatiya va eng muhimi, jamiyatning o‘z tiliga bo‘lgan muhabbati ming karra mustahkam bo‘lishi zarur.

Bugungi kunda o‘zbek tilining global maydonga chiqish imkoniyatlari avvalgidan ancha keng. Shunday ekan, barchamiz ushbu jarayonda faol ishtirok etishimiz tilning kelajak avlodlar qo‘lida yanada yuksalishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov A. “O‘zbek tilining rivojlanish istiqbollari”. Toshkent, 2020.
2. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2019.
3. Graddol D. The Future of English? British Council, 2006.
4. Jo‘rayev M. “Til siyosati va globallashuv”. O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2022.
5. Nurmonov A. “Raqamli lingvistika asoslari”. Toshkent, 2021.
6. O‘zbekiston Respublikasi “2020–2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish konsepsiyasi”.
7. UNESCO. World Languages Report, 2023.
8. Mahmudov O. “O‘zbek tilining zamonaviy tendensiyalari”. Toshkent, 2021.

“IKKI ESHIK ORASI” ASARIDA OBRAZLAR TAHLILI

Nodirbek Nosirjon o‘g‘li Xabibillayev

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası dotsenti v.b.,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Bodinxonova Iroda Abdulatibxon qizi

University of Business and Science

Filologiya fakulteti talabasi

irodabodinxonova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyoti durdona asarlaridan biri hisoblanmish “Ikki eshik orasi” romanidagi obrazlar tahlil qilinadi. Har bir obrazning o‘ziga xos xususiyatlari bayon etiladi. Inson hayotida tinchlik va insonparvarlik qanchalik muhim ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy obraz, O‘tkir Hoshimov, obraz, pafos, urush fojealari, insonparvarlik ruhi.

ANALYSIS OF CHARACTERS IN THE NOVEL “IKKI ESHIK ORASI”

Annotation: The article analyzes the characters in "Between Two Doors", one of the masterpiece of Uzbek literature. The distinctive features of each character are described. The work highlights the significance of peace and humanism in human life.

Keywords: O‘.Hoshimov, artistic work, character, pathos, war tragedies, humanism.

АНАЛИЗ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “IKKI ESHIK ORASI”

Аннотация: В статье анализируются образы романа «Между двух дверей», считающегося одним из шедевров узбекской литературы. Описываются особенности каждого образа. Показывается, насколько важны мир и гуманизм в жизни человека.

Ключевые слова: Художественный образ, Откир Хошимов, образ, пафос, военные трагедии, гуманистический дух.

Kirish.

Inson faoliyatining mahsuli badiiy adabiyotdir. Badiiy adabiyot- inson dunyo qarashini, ongini shakllanishiga, rivojlanishiga va o‘shishiga katta yordam beradi. Badiiy adabiyotni o‘qigan har kimning qalb ko‘zlari uyg‘onadi va mehrga to‘ladi.

XX asrning 60-yillarida adabiyot olamiga kirib kelgan, o‘zbek adabiyotining betakror vakili, turli xil mukofotlar sohibi, bu O‘tkir Hoshimovdir. Adib o‘ziga xos bo‘lgan ko‘plab hikoyalar, romanlar, qissalarni biz uchun meros qilib qoldirgan. Uning turli xil bebaho asarlari insonlar qalbidan chuqur joy egallagan. Insonlar eng sevib o‘qiydigan asarlar ham mana shu adib qalamiga mansubdir. Masalan: “Tushda kechgan umrlar” romani, “Nur borki, soya bor” romani, “Dunyoning ishlari” romani shular jumlasidandir [3].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

O‘tkir Hoshimov ijodidagi durdona asarlardan biri bo‘lmish, xalqimizga meros qilib qoldirilgan asarlardan biri – “Ikki eshik orasi”. Bu asar ikkinchi jahon urushi yillarida sodir bo‘lgan voqealarni, qiyinchiliklarni, turli xil insonlarning taqdirini, taqdir yo‘llarining murakkabligini; ota-onalarning farzand dog‘ida ado bo‘lganini, yorlarning umr

yo'ldoshlariga bo'lgan sadoqati yoki xiyonati kabi fazilat va illatlarni aks ettiradi. Asarda har bir obraz shunchaki yaratilmagan, adib ularni huddi ko'rgandek, gaplashgandek katta mahorat bilan tasvirlagan. Bu asarda har bir personaj o'ziga xos xususiyatga egadir. Masalan: Qora amma, Husan Duma, Orif oqsoqol, Robiya, Kimsan, Shomurod, Ra'no, Umar zakunchi, Komil tabib, Olimjon kabi insonlarni o'zgacha ko'rinishda yoritib bergan.

Undan tashqari, bu asarda o'ziga xos ikki olam va ikki muhabbat ham mavjud. Birinchi olam-Kimsan va Robiya bo'lsa, ikkinchi olam Muzaffar va Munavvarlardir.

Asarda insonlar qalbida chuqur iz qoldirgan timsol Qora ammadir. Qora amma sabr-bardoshli, chidamli va mehribon ona. Boshiga juda ko'p kulfatlar, qiyin kunlar kelsa-da, yetti farzandini qabrga qo'ysa-da, hech biriga yengilmagan matonatli ayol. Yolg'iz farzandi Kimsanni urushga jo'natib, har daqiqa uning qaytishini kutgan, qalbida umid uchquni bilan yashagan onadir. "Tirik ekanman, qimirlayman, ishlamasam, kasal bo'lib qolaman" shiori bilan yashagan [3].

Insonlar xotirasidan o'zining hurmat-e'tibori, insonparvarligi bilan joy olgan obraz, bu Orif oqsoqoldir. Bu inson eng qiyin damlarda ham o'ziga kuch topa oladi, to'g'ri fikrlab, insonlarni boshqarishga qodir kishi [3].

Ayollik latofati, or-nomusi, go'zalligi, barcha-barchasi Robiya timsolida aks etgan. Onasidan erta ayrilgan Robiya Qora ammaga qiz bo'lib ulg'ayadi. Qora ammaning aytgan so'zlaridan chiqmaydi, huddi o'z onasidek mehr va hurmat ko'rsatadi. Lekin o'z akasidek birga o'sgan Kimsan bilan bir-biriga nisbatan muhabbat paydo bo'ladi. Afsuski, ularning muhabbati baxtli yakun topmaydi. Robiya umr bo'yi Kimsanga sadoqat bilan yashashga harakat qiladi. Ammo bunga atrofidagi kimsalar o'z ta'sirini o'tkazadi. O'z onasining so'zini ikki qilolmagani, kichik Muzaffarni yaxshi ko'rgani uchun o'ziga tog'a deb bilgan Shomurodga turmushga chiqishga majbur bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, bir daqiqa ham qalbida Kimsanga bo'lgan sevgisi so'nmaydi. Kimsan-mard, jasur, yolg'iz o'g'il timsoli. Ota-onasining ishongan farzandi. Yolg'iz bo'lishiga qaramasdan, vatani uchun, tinchlik uchun o'z jonini fido qilgan obraz [3].

Urushga ketishidan oldin ko'nglida sog'-salomat qaytish istagi bo'lgan, ammo ota-onasini va Robiyani dog'da qoldirib, qaytib kelmagan. Jang maydonlarida ko'plab qiyinchiliklarga duchor bo'lib, qurbon bo'lgan shaxs.

Ko'plab kitobxonlar qalbida nafrat urug'ini ekan shaxs, Ra'no hisoblanadi. Na o'z yoriga sadoqatli bo'lgan, na farzandiga yaxshi ona. Balki Ra'noni ham to'liq ayblash xatodir, unga ham o'sha paytda oson bo'lmagandir. Yangi kelinlik paytida yorini urushga jo'natish qiyin bo'lgandir. Ammo sabr qilganida, matonatli bo'lganida, yengiltaklik qilmaganida, Umar zakunchini nayranglariga aldanmaganida uning ham boshiga yaxshi kunlar kelardi. Oilasi va farzandlari bilan baxtli hayot kechirishi mumkin edi [5].

Asarda boshiga ancha-muncha kulfatlar tushgan, qiyinchiliklarni ko'rgan Muzaffar timsoli ham mavjud.

Go'dakligida onasi tashlab ketganligi sababli Bashorat unga o'z sutini beradi. Ko'p vaqtlar otasi bilan yolg'iz yashagan. O'qimishli, esli-hushli yigit bo'lib ulg'ayadi. Robiya unga o'z onasidan-da, yaxshi onalik qiladi. Oxir-oqibat o'z emikdoshi bo'lgan Munavvarga ko'ngil qo'yadi. Ularning ham hikoyalari baxtli yakun topmaydi. Munavvar ham go'zal, chiroyli, bilimli qiz edi, ammo umri qisqa bo'lgan. Ra'noni xatosi tufayli farzandi ham aziyat chekkan, o'z muhabbatiga erisha olmagan.

Bu roman shunday yakun topadi. Avvalo, hayotga notinchlik rahna solgani, so'ngra

insonlarni bir-biriga bo'lgan yomonliklari oqibatida ko'plab odamlarning hayoti baxtsiz yakun topadi [5].

Natijalar va muhokama.

O'tkazilgan tahlillar natijasida O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida obrazlar tizimi badiiy g'oyani ochib berishda yetakchi vosita sifatida xizmat qilishi aniqlandi. Asardagi obrazlar individual xarakterga ega bo'lishi bilan birga, muayyan davrning ijtimoiy-axloqiy muammolarini umumlishtirgan holda aks ettiradi. Bu holat yozuvchining realistik uslubiga xos bo'lib, inson va jamiyat munosabatlarini chuqur badiiy tahlil qilishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, asardagi bosh qahramonlar hayot yo'lining murakkabligi va ichki kechinmalari orqali inson umrining mazmuni, tanlov va mas'uliyat masalalari yoritiladi. Obrazlarning ichki monologlari, xotira va kechinmalar asosida berilishi ularning psixologik chuqurligini oshirib, o'quvchini badiiy jarayonga faol jalb etadi. Bu usul asarda vaqt va makon chegaralarini kengaytirib, inson hayotining "ikki eshik orasi" metaforasini teranroq ochishga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ikkinchi darajali obrazlar ham asarning g'oyaviy-badiiy yaxlitligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ular bosh qahramon xarakterini to'ldiradi, ijtimoiy muhitni jonlantiradi hamda muallif pozitsiyasini bilvosita ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, oddiy xalq vakillarining obrazlari orqali sabr-toqat, halollik, vijdon va insoniylik kabi umuminsoniy qadriyatlar ilgari suriladi.

Asardagi obrazlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yozuvchi xarakter yaratishda kontrast va qarama-qarshilik usullaridan samarali foydalangan. Ezgulik va yovuzlik, fidoyilik va beparvolik, halollik va xiyonat kabi tushunchalar turli obrazlar timsolida ochib berilib, hayotning murakkab va ziddiyatli tabiatini aks ettiradi. Bu esa asarning falsafiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari asardagi ayol obrazlarining alohida badiiy ahamiyatga egaligini ko'rsatdi. Ular orqali oilaviy munosabatlar, ona timsoli, sadoqat va matonat g'oyalari yoritiladi. Ayol obrazlarining hayot sinovlariga bardoshli, ma'naviy jihatdan kuchli qilib tasvirlanishi milliy mentalitet va an'anaviy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq holda talqin etiladi.

Olingan natijalar avvalgi adabiyotshunoslik tadqiqotlari bilan qiyoslanganda, mazkur maqolada obrazlar tizimi individual qahramonlar tahlili bilangina cheklanmay, ularning o'zaro munosabatlari va umumiy g'oyaviy tizimdagi o'zni nuqtayi nazaridan yoritilgani bilan ajralib turadi. Bu yondashuv asarning badiiy-falsafiy mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Umuman olganda, natijalar va muhokama bo'limida keltirilgan tahlillar "Ikki eshik orasi" asaridagi obrazlar inson hayotining ma'naviy sinovlari va axloqiy tanlovlarini ifodalovchi badiiy timsollar ekanini tasdiqlaydi hamda asarning o'zbek adabiyotidagi muhim o'rnini yana bir bor asoslaydi.

Xulosa.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, hayotimizdagi har bir ne'matga shukronalik keltirishimiz, atrofimizdagi yaqinlarimizni qadrlashimiz lozim. Hech qachon o'z manfaatlarimizni ustun qo'ymasligimiz kerak. Toki, hayot bizga bir marta beriladi. Bu dunyodan qanday nom bilan o'tishimiz esa, albatta, o'zimizga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Hoshimov, O'. (1986). Ikki eshik orasi. Toshkent: Sharq nashriyoti.
2. Hoshimov, O'. (2017). Tanlangan asarlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
3. Mirzaev, I. (1991). Realizm va zamonaviy o'zbek romani: Ikki eshik orasi tahlili. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 3(2), 45–58.
4. Saidov, A. (2012). Ma'naviyat va badiiyat uyg'unligi: O'tkir Hoshimov ijodi misolida. Adabiyotshunoslik tadqiqotlari, 6(1), 77–85.
5. Qodirova, S. (2020). O'tkir Hoshimov romanlarida ayol obrazi va ijtimoiy-ma'naviy muammolar. Philology International Journal, 5(4), 110–119.

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLAR

Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev
University of Business and Science
Til va adabiyot ta'limi kafedrası dotsenti v.b.,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
morfemik1997@gmail.com

Asqarova Shahnoza Kamoliddin qizi
University of Business and Science
Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi talabasi
shahnozaasqarova35@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asarni yozishda foydalangan asarlar, asarning badiiy g'oyaviy xususiyatlari, badiiy estetik funksiyasi kabi masalalar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Tarbiya, fikr tarbiyasi, diyonat, islomiyat, adolat, g'azab, atolat, adovat, g'iybat.

MORAL VALUES IN ABDULLA AVLONI'S WORK “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ”

Abstract: This article examines the sources Abdulla Avloni drew upon in writing “Turkiy Guliston yoxud Axloq”, as well as the work's artistic and ideological features and its artistic-aesthetic function.

Keywords: Education, intellectual upbringing, piety, Islam, justice, anger, ignorance, enmity, backbiting.

НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОК»

Аннотация: В статье рассматриваются источники, использованные Абдуллою Авлони при создании произведения «Туркий Гулистон ёхуд Ахлок», а также его художественно-идейные особенности и художественно-эстетическая функция произведения.

Ключевые слова: Воспитание, воспитание мышления, религиозность, ислам, справедливость, гнев, невежество, вражда, злословие.

Kirish.

Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asari o‘zining muhim axloqiy tafakkuri, axloqiy qarashlari va tarbiyaviy qadriyatlari bilan nafaqat o‘zbek, balki umumturkiy madaniyatining rivojiga xizmat qilgan. Asarda ko‘plab hikoyalar, nasihatlar va turli axloqiy tushunchalar orqali insonning shaxsiy va ijtimoiy kamolotga erishish yo‘llari haqida fikr bildirgan.

Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat ushbu jumalarni tinglagan har bir kishi biroz bo‘lsa-da o‘yga toladi. Abdulla Avloniy bu so‘zlari orqali tarbiyaning 2 xil ko‘rinishini, ijobiy va salbiy oqibatlarini izohlab ketgan. Yaxshi tarbiya natijasi saodatga, ezgulikka olib kelishi, yomon tarbiya esa halokat va jaholatga olib kelishini aytib o‘tgan. Didaktik ruhda yozilgan mavjudodlar gultojiga ma‘rifat ulashuvchi Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asari tahlillar girdobida. Men bu asarni o‘qiganimda Yusuf Xos Hojibning pandnoma ruhida yozilgan “Qutadg‘u bilig” asari bilan taqqosladim va bu asarlarni bir biriga yaqin asar deb bildim. Masalan, “Uquv qayerda bo‘sa ulug‘lik bo‘lar, Bilim kimda bo‘lsa buyuklik bo‘lar” deydi Yusuf Xos Hojib. Darhaqiqat, bu 2 misrada olam olam ma‘no yotadi. Binobarin, ilm o‘rganish va bilim olish natijasida insonlar buyuklik va ulug‘lik darajasiga yetishgan, albatta. Yusuf Xos Hojibning bu misralari mening mavzuyimga aloqador so‘zlardek go‘yo. Abdulla Avloniyning dunyoqarashi nihoyatda keng inson bo‘lgan. Asarda chiroyli, ma‘noli so‘zlar bilan o‘ziga tortuvchi ta‘riflab bo‘lmaydigan joziba bor. Asarni o‘qish uchun ketgan vaqtingizga xech ham achinmaysiz.

So‘z o‘rnida shuni aytmoqchimanki, asarni o‘qib chiqqan odam qaysidir darajada o‘zi uchun ma‘naviy ozuqa oladi. Masalan; yomon xulqli inson bo‘lsa yomon odatlaridan voz kechib ezgulik sari intiladi. Insonni jaholatdan hidoyatga, ezgulikka chorlaydigan asar desam hech ham adashmagan bo‘laman. Qo‘yingki bir insonda qanday yaxshi fazilatlar bo‘lsa barchasini yoritib bergan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari o‘z zamondoshlariga, hozirgi zamon vakillariga, xatto kelajak avlodga ham ma‘naviy ozuqa bo‘la oladi.

Bizga ollohning kalomi qur‘oni karimdan va hadislardan ma‘lumki, “Alloh insonni o‘z siyratidan yaratdi” degan chiroyli jumlar bor. Bu kabi go‘zal so‘zlar juda ko‘p. Insonlarga tilingiz bilan ozor bermang. “Inson ko‘nglini og‘ritish ka‘bani vayron qilish bilan barobar”. Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafu Sallallohu alayhi vasallamdan shunday hadislar bizgacha juda ko‘p yetib kelgan. Inson ko‘ngli oyna kabidir. Inson umri davomida barcha xatolarini to‘g‘rilashi mumkin, lekin qalb jarohatini tuzatish mushkuldir.

O‘quvchilar ta‘limni, bilimni maktabdan olishadi, ammo tarbiyani, odobni oiladan, ota-onadan olishadi. Biz farzandlarimizga qanday tarbiya bersak bergan tarbiyamizni natijasini kelajakda ko‘ramiz.

Endi asardagi mavzularga to‘htaladigan bo‘lsak. Asarda axloq haqida shu misralarni keltirilgan. Darhaqiqat oltinga teng so‘zlar.

So‘ylasang so‘yla yaxshi so‘zlardan,
Yo‘qsa jim turmog‘ing erur yaxshi.
O‘ylasang yaxshi fikrlar o‘yla,
Yo‘qsa gung bo‘lmog‘ing yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,

Yo'qsa bekorliging erur yaxshi.

Abdulla Avloniy ushbu satrlarda axloqiy va ma'naviy tafakkurini ifodalaydi. So'zlar insonning ichki dunyosining bir aksidir.

Yaxshi xulq va yomon xulq, menimcha, hozirgi zamon yoshlari xulq degan tushunchaga biroz be'tiborroq bo'lishyapti. Odamlar orasida, jamoat joylarida, yoshi ulug'lar orasida biroz dilxiralik holatlarni uchratib qolamiz. Mening fikrimcha, shu yoshlar qo'llariga kitob olib o'qisalar nur ustiga a'lo nur bo'lar edi. Muhtaram prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev yoshlarga qarata aytgan "Bugun bitta kitob o'qigan bola, ertaga televizor ko'rib o'tirgan o'nta bolani boshqarishi mumkin"[3] degan so'zlari bejiz emas. Kitob o'qigan bola axloqiy, ma'naviy va ma'rifiy kamollikka intiladi.

Natijalar va muhokama.

Avvalambor, farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bersak, uning mevasini bir kun albatta ko'ramiz. Shuni ham bilishimiz kerakki, farzandlarimizni yonida yurganlar kimlar, do'stlari kimlar shularni ham hisobga olib qo'yishimiz darkor. Haqiqatan ham, bir yomon xulqli bolani yurish-turishi, o'zini tutishi, albatta, yon atrofdagi do'stlariga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Shunday ekan, farzandlarimizni doimo yaxshi xulqli bolalar bilan muloqotda bo'lishlariga e'tibor berishimiz kerak. Chunki kelajagimiz shu farzandlarimiz qo'lida. Farzand tarbiyani ota-onasidan, oiladan oladi. Bizni jamiyatda asosan tarbiyani ona beradi. Negaki ota asosan oila ta'minotchisi hisoblanadi.

Fikr tarbiyasida mahoratli pedagog o'qituvchilarimizning o'rni beqiyos. Har bir o'quvchi yoki talaba yuksak marralarni zabt etdimi, bilim darajasida yaxshi natijalarga erishdimi, buning zahirida "O'qituvchi" degan nom yotadi. Yaxshi xulq inson hayotidagi eng muhim fazilatdir. Yaxshi xulq egalari o'zaro insonlar bilan samimiy va yaxshi munosabatda bo'lishga undaydi. Yaxshi xulq egalari jamiyatda o'z o'rnlarini topadilar, odamlar orasida hurmatga sazovor bo'ladilar. Bu nafaqat o'zini, balki butun jamiyatni farovonligi uchun muhimdir. Asarda keltirilgan ushbu baytda juda ko'p ma'nolar bor.

Yaxshi birla yursa har kim maqsadi hosil bo'lur,

Yursa nodonlar ila bir kun borib qotil bo'lur.

Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,

Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo'lur.

Adib ushbu misralari orqali insonni hayotdagi maqsadlariga erishish uchun to'g'ri va yaxshi insonlar bilan birga bo'lish kerakligini ta'kidlaydi. Fikrlar bizning kelajagimizni belgilaydi. Agar fikrni to'g'ri tarbiya qilsak, qalbni ham yuksaltirgan bo'lamiz. Fikr tarbiyasi bu nafaqat bilim olish, balki insonni yaxshi va axloqli qilib tarbiyalashdir [5].

G'iybat deb bir kishining kamchilik va qusurini orqasidan so'ylamakka aytilur deydi adib. Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" nomli asarida yomon xulqli insonlar haqida shunday deydi. "Johillar shahrining aholisi baxt-saodatga intilmaydi, baxt-saodat nimaligini bilmaydi. Chunki jaholatdagi odamlar hech qachon baxt topmagan va baxt-saodatga ishonmaydi ham" [6]. Abu Nasr Forobiyning bu fikrlariga shuni qo'shimcha qilib aytishim mumkinki bu kabi insonlar bilim va ma'rifatdan yiroq bo'lgan, dunyoqarashi cheklangan. Buning sabablari esa tarbiyaning yetishmasligi, muhit, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar, yoki shahsiy qarashlardir. Bu illatlarni yo'qotish uchun ko'proq hadislar, odob, ahloq, pandnoma ruhida yozilgan kitoblarni mutolaa qilib turishimiz lozim. A. Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida shu kabi ko'plab masalalarni yoritib bergan. Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadi.

Adib bu asarni Sa'diy Sheroziyning mashhur "Guliston" asaridan ta'sirlanib yozadi. Sheroziyning "Guliston" asarida axloqiy hikoyalar, hayotiy tavsiyalar va amaliy maslahatlar berilgan bo'lib, Sa'diyning insonlarni axloqiy jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yish haqidagi g'oyalari asarning asosiy mazmunini tashkil etardi. Sa'diyning axloq tafakkuri va jamiyatdagi yaxshi xulqni targ'ib qiluvchi uslubi Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida qayta ishlanib o'z zamonasiga moslashtirilgan. Ushbu asarni Avloniy o'z zamonasining muallimlari iltimosiga binoan 1913-yilda nashr ettirgan. Asar ko'p jihatdan diniy va axloqiy qadryatlarni jamiyatda keng targ'ib qilishga qaratilgan. A.Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida o'zining pedagogik g'oyalari, tarbiyaviy metodlari va yoshlarni shakllantirishga oid maslahatlari bilan zamonaviy ta'lim tarbiya maskanlarida asar o'z mavqeyiga ega bo'lib kelmoqda[6]. U an'anaviy va diniy qadryatlarni jamiyatga soddalashtirib, kishilarning shaxsiy rivojlanishida, mehnat qilishda va o'zlarini tarbiyalashda axloqiy ahamiyat kasb etadi. Avloniy asarida axloqiy me'yorlar, adolat, halollik, mehr-oqibat kabi tushunchalar jamiyatda muhim o'rin tutadi. Ushbu asar A.Avloniyning ma'naviy, axloqiy va ilmiy darajalarini yoritgan. Shuningdek, maqolada asarning mazmuni, uning o'ziga xosligi va zamonaviy hayotga ta'siri chuqur tahlil qilingan. Ushbu asar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Bu asar yoshlarni axloqiy, ma'naviy va ilmiy jihatdan tarbiyalashda, ular uchun to'g'ri yo'lni tanlashda ko'maklashadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yohud ahloq" asari faqat o'z zamonasining axloqiy qoidalarini ko'rsatibgina qolmay, balki o'zbek xalqining ilmiy va ma'naviy me'rosiga katta hissa qo'shgan asar sifatida o'rganilib kelmoqda. O'zbek xalqi uchun milliy madaniyat va axloqiy qadriyatlarni saqlashga chaqiradi. Bu asar nafaqat adabiyotshunoslar, balki umumiy ta'lim tizimida ham muhim manbaa bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. To'xlijev. B. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: 2007. B-15.
2. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 2006. B-6.
3. Sh.M.Mirziyoyev 2017. 27-apreldagi "Yoshlar ta'limi va tarbiyasini yanada takomillashtirish masalalari" nutqidan olingan.
4. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 2006. B-11.
5. Ahmad Yassaviy. "Devoni hikmat". Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi. 1992. B-33.
6. Abu Nasr Farobiy "Fozil odamlar shahri. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. B-43.

ATOQLI OTLARDAN HOSIL BO'LGAN TURDOSH OTLAR

Xabibillayev Nodirbek Nosirjon o'g'li

University of Business and science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Jo'raboyeva Maftuna Qahhorjon qizi

University of Business and Science

Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi talabasi

mjuraboyeva93@gmail.com

Annotatsiya: Maqola o'zbek tilidagi lug'at birliklarining boyishi va semantik evolyutsiyasiga bag'ishlangan bo'lib, unda atoqli otlarning (antroponimlar, toponimlar va b.) turdosh otlarga aylanishi (antonomasia) hodisasi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Maqolada jarayonning leksik-semantik mexanizmlari, turdosh otlarga o'tishning asosiy usullari (xususiyatni umumlashtirish, tovar-joy nomini ifodalash) hamda hosil bo'lgan otlarning morfologik va sintaktik xususiyatlari yorqin misollar bilan ochib berildi. Tahlil natijalari atoqli otlardan yangi turdosh otlar hosil bo'lishi til rivojining tabiiy jarayoni ekanligini, bu esa tildagi ma'no ko'chishi imkoniyatlarining cheksiz ekanligini asosladi.

Kalit so'zlar: Atoqli otlardan turdosh otlar, antonomasia (tilshunoslik), o'zbek tili leksikologiyasi, semantik ko'chish, antroponimlar, toponimlar, nominativ jarayonlar.

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА КАК ИСТОЧНИК ОБРАЗОВАНИЯ НАРИЦАТЕЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Аннотация: Статья посвящена обогащению лексических единиц и семантической эволюции узбекского языка, в ней научно проанализировано явление перехода имен собственных (антропонимов, топонимов и др.) в имена нарицательные (антономасия). В статье с яркими примерами раскрыты лексико-семантические механизмы процесса, основные способы перехода в нарицательные имена (обобщение признака, выражение названия товара/места), а также морфологические и синтаксические особенности образованных существительных. Результаты анализа обосновали, что образование новых нарицательных имен из имен собственных является естественным процессом развития языка, что свидетельствует о безграничных возможностях семантического переноса в языке.

Ключевые слова: Имена нарицательные из имён собственных, Антономасия (лингвистика), Лексикология узбекского языка, Семантический перенос, Антропонимы, Топонимы, Номинативные процессы.

COMMON NOUNS DERIVED FROM PROPER NOUNS

Annotation: This article is devoted to the enrichment of lexical units and the semantic evolution of the Uzbek language, providing a scholarly analysis of the phenomenon of proper nouns (anthroponyms, toponyms, etc.) turning into common nouns (antonomasia). The article clarifies the lexical-semantic mechanisms of this process, the main methods of transition to common nouns (such as generalizing a characteristic, or expressing a product/place name), as well as the morphological and syntactic features of the resulting

nouns, all illustrated with vivid examples. The analysis concludes that the formation of new common nouns from proper nouns is a natural process of language development, demonstrating the endless possibilities of semantic shift in the language.

Keywords: proper nouns turning into common nouns, antonomasia (linguistics), Uzbek language lexicology, semantic shift, anthroponyms, toponyms, nominative processes.

Kirish.

Til – jamiyat tafakkurini aks ettiruvchi, doimiy o'zgarishda bo'lgan dinamik tizimdir. O'zbek tili lug'at tarkibining boyishi va leksik birliklarining rivojlanishi asosan ichki resurslar, xususan, semantik ko'chish orqali amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, antonomasia (tilshunoslik) atamasi bilan belgilanuvchi hodisa, ya'ni atoqli otlardan turdosh otlar hosil bo'lishi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi eng muhim nominativ jarayonlardan biri hisoblanadi.

Bu hodisaning nazariy asoslari o'zbek tili leksikologiyasiga oid manbalarda, jumladan, Sh. Rahmatullayev, H. Ne'matov kabi yetakchi tilshunoslar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning ishlarida atoqli nomlarning umumiy ma'noga o'tishi tilning tejamkorlik va ifodalilik tamoyillari bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqotning markaziy muammosi o'zbek tilida antonomasia hodisasining leksik-semantik mexanizmlarini tahlil qilish, ayniqsa antroponimlar (shaxs nomlari) va toponimlar (joy nomlari) asosida hosil bo'lgan turdosh otlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Izlanishning asosiy maqsadi esa atoqli otlarning turdosh otlarga aylanishining nazariy asoslarini kengaytirish va ushbu jarayonning amaliy namunalarini tizimli tahlil qilish orqali o'zbek tili leksikologiyasining ilmiy-nazariy ma'lumotlarini boyitishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili.

Atoqli otlardan turdosh otlar hosil bo'lishi tilshunoslikda antonomasia atamasi ostida o'rganiladi. Ushbu leksik-semantik hodisa jahon va o'zbek tilshunosligida katta qiziqish uyg'otgan. Umumiy tilshunoslikda antonomasia hodisasiga dastlab stilistik figuralar doirasida yondashilgan bo'lsa, keyinchalik u nominativ (nomlash) jarayonlari nazariyasining ajralmas qismi sifatida tahlil qilindi. Bu yondashuvga ko'ra, atoqli otning turdosh otga aylanishi faqatgina stilistik emas, balki insonning dunyoni kognitiv tasniflashga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan kognitiv va pragmatik asoslarga ham egadir. Nominativ nazariya nuqtai nazaridan, bu jarayon – ma'lum bir belgining tejamkorlik tamoyili asosida, aniq bir shaxs yoki joy nomi orqali eng qisqa va aniq ifodalanishi natijasidir. O'zbek tilshunosligida bu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlar leksikologiya, so'z yasalihi va onomastika doirasida amalga oshirilgan.

Professor Sh. Rahmatullayev o'zining "O'zbek tili leksikologiyasi" nomli fundamental asarida lug'at tarkibining boyishini ko'rib chiqib, semantik ko'chish usullarini tahlil qilgan. Uning ta'kidlashicha, atoqli otlarning turdosh otlarga aylanishi leksikologiyaning qonuniy hodisasi bo'lib, bunda metonimiya va metafora kabi mexanizmlar asosiy rol o'ynaydi. Shuningdek, professor H. Ne'matov o'zining "O'zbek tili sistem leksikasi asoslari" asarida nomlarning bir ma'no doirasidan boshqa bir umumiy ma'no doirasiga ko'chishi tilning tejamkorlik tamoyili bilan uzviy bog'liq ekanligini qayd etadi.

Bu jarayonni chuqur o'rganishga S. Mirzayev va T. Mirzayev kabi onomastik olimlarning ishlari ham katta hissa qo'shgan. Ular antroponimlar va toponimlarning kelib chiqishi va ularning keyinchalik umumiy nomga aylanib, tilning leksik-semantik qatlamida

o'zgarishiga sabab bo'lishini tarixiy-etimologik nuqtai nazardan tahlil qilishgan. Ular nomning tarixiy kontekstdan umumiy kontekstga o'tishidagi bosqichlarni aniqlashga e'tibor qaratadi [5].

Bundan tashqari, tilshunos A.Hojiyev va boshqa olimlarning so'z yasashiga oid ishlari esa atoqli otlarning turdosh otlarga aylanishidagi morfologik o'zgarishlarni tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi [1]. Atoqli otning turdosh otga aylanishida u kichik harf bilan yozilish kabi muhim yozma shakl o'zgarishiga, so'ngra ko'plik (lar) va egalik qo'shimchalarini olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, atoqli otlardan turdosh otlar hosil bo'lishi o'zbek tilshunosligida nazariy jihatdan asoslangan bo'lib, bu jarayon semantik ko'chish, tejankorlik tamoyili va tizimli rivojlanish kabi bir necha jihatdan tahlil qilingan. Biroq, antroponimlar va toponimlar asosida hosil bo'lgan turdosh otlarning zamonaviy davrda keng tarqalayotgan yangi misollarini to'liq tasniflash va sistemalashtirish dolzarb tadqiqot vazifasi bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodlari

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi atoqli otlardan turdosh otlar hosil bo'lishi (antonomasia) jarayonining o'zbek tilidagi leksik-semantik va morfologik xususiyatlarini tizimli tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun tilshunoslikda qabul qilingan kompleks yondashuv qo'llanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini shakllantirishda qiyosiy-tarixiy metod asosiy o'rin tutdi. Bu metod orqali antonomasia hodisasiga oid o'zbek va umumiy tilshunoslikdagi mavjud nazariy yondashuvlar (Sh. Rahmatullayev, H. Ne'matov, A. Hojiyev va b. ishlari) o'rganildi va tahlil qilindi. Shuningdek, xususiy misollar (antroponimlar va toponimlar) asosida umumiy xulosalar chiqarish uchun induktiv metoddan foydalanildi.

Amaliy tahlil qismida esa leksik-semantik metodlar ustuvor bo'ldi. Komponent tahlil (yoki tarkibiy tahlil) metodi yordamida har bir turdosh otning semantik tuzilishi tahlil qilinib, aynan qaysi semantik belgi (xususiyat, fazilat, joy yoki tovar nomi) asosida atoqli otdan umumiy ma'noga o'tgani aniqlandi. Kontekstual tahlil metodi esa atoqli otning turdosh otga aylanish bosqichlarini, uning nutqiy vaziyat (kontekst) ichida qo'llanilishi orqali kuzatish imkonini berdi.

Nomlarning to'liq turdosh otga aylanganini asoslash uchun morfologik va sintaktik metodlar qo'llanildi. Morfologik tahlil metodi orqali turdosh otga aylangan nomlarning grammatik xususiyatlari – kichik harfda yozilishi, ko'plik (-lar) va egalik qo'shimchalarini olish imkoniyati tahlil qilindi. Ularning sintaktik funksiyalarini (ega, kesim, to'ldiruvchi) aniqlash uchun sintaktik tahlil elementi ishlatildi. Tadqiqot materiallari sifatida o'zbek tilidagi lug'atlar, badiiy va publitsistik asarlardan ajratib olingan, turdosh otga aylangan antroponimlar va toponimlar (jami [Tadqiqotda tahlil qilingan misollar sonini kiriting] tadan ortiq leksik birlik) xizmat qildi [5].

Natijalar va muhokama.

O'tkazilgan kompleks tadqiqotlar natijalari o'zbek tilida antonomasia hodisasining faol va qonuniy jarayon ekanligini tasdiqladi, shu bilan birga bu jarayonning leksik-semantik, morfologik hamda nominativ jihatdan o'ziga xos mexanizmlarga egaligini ko'rsatdi. Tahlil natijalari Sh.Rahmatullayev ta'kidlagan semantik ko'chish mexanizmlarining amaliy ifodasi sifatida antroponimlar va toponimlardan hosil bo'lgan turdosh otlarning turli xil o'tish usullariga egaligini ko'rsatdi.

Antroponimlar (shaxs nomlari) asosida tahlili.

Antroponimlar asosida turdosh otlar hosil bo'lishida, asosan shaxs nomi uning fazilati, ixtirosi yoki unga xos xususiyatga metaforik/metonimik ko'chishi kuzatildi.

Asosiy Nom (Atoqli)	Hosil bo'lgan Turdosh Ot	Ko'chish Mexanizmi	O'tish Asosi (Fazilat/Faoliyat)
Hatemtoy	<i>hatamtoy</i>	Metafora	O'ta saxovatli kishining fazilati (Saxovat)
Rentgen	<i>rentgen</i>	Metonimiya	Ixtirochidan ixtiro nomiga o'tish (Apparat)
Vatt	<i>vatt</i>	Metonimiya	Olim nomidan o'lchov birligiga o'tish (Quvvat)
Don Kixot	<i>donkixot</i>	Metafora	Bema'ni va amalga oshmas orzularga berilgan shaxs

Semantik Muhokama: *Rentgen* va *Vatt* kabi nomlarning o'tishi Metonimiyaniing *ijodkor-mahsul* yoki *olim-o'lchov birligi* munosabati orqali yuz beradi. Bu o'tishlar tilning universal mezonlarga moslashishini ko'rsatadi. *Hatemtoy* misoli esa, aksincha, Metafora asosida yuz berib, ifodalilik tamoyili orqali so'zning ekspressiv imkoniyatini oshiradi. H. Ne'matov ta'kidlagan tejamkorlik tamoyili bunga qo'shimcha tarzda xizmat qiladi, chunki bir nom bilan murakkab ma'noni ifodalash mumkin.

Toponimlar (joy nomlari) asosida o'tish tahlili

Toponimlar asosan Metonimiya orqali turdosh otlarga aylanadi. Bu ko'chishlar ko'pincha tarixiy yoki iqtisodiy sabablar, ya'ni joy bilan u yerda ishlab chiqarilgan mahsulot yoki u yerda ro'y bergan hodisa o'rtasidagi bog'liqlik tufayli yuzaga keladi.

Asosiy Nom (Atoqli)	Hosil bo'lgan Turdosh Ot	Ko'chish Mexanizmi	O'tish Asosi (Joyning belgisi)
Buxoro	<i>buxoro</i>	Metonimiya	Joy nomi $\rightarrow$ Matoning yoki patnisning bir turi
Samarqand	<i>samarqand</i>	Metonimiya	Joy nomi $\rightarrow$ Matoning bir turi
Kashtan	<i>kashtan</i>	Metonimiya	Joy nomi $\rightarrow$ Daraxt (yoki meva) turi
Damashq	<i>damashq</i>	Metonimiya	Joy nomi $\rightarrow$ Po'lat turi (yoki mato)

Tarixiy-Etimologik Muhokama: S. Mirzayev va T. Mirzayevning onomastik tahlillarida aytilganidek, bu o'tishlar nomning tarixiy-madaniy qatlamidan kelib chiqadi. Masalan, *damashq* (po'lati) so'zining kelib chiqishi Damashq shahrining qurol-yarog' ustalarining mahoratiga ishoradir. Ko'plikni qabul qilish ("*uchta buxoro matolarini oldim*") kabi morfologik dalillar bu nomlarning turdosh ot ekanligini to'la tasdiqlaydi.

Morfologik transformatsiya va yozma dalillar

Tadqiqot natijalari A.Hojiyev ta'kidlagan morfologik transformatsiyaning to'laqonli yuz berishini isbotlaydi. Turdosh otga aylangan nomlar, bosh harf bilan yoziladigan atoqli otlardan farqli o'laroq, quyidagi mezonlarga mos keladi:

Yozilish Me'yori: Barcha tahlil qilingan misollar (masalan, *Rentgen* - *rentgen*) turdosh otga aylangandan so'ng kichik harf bilan yozilish qoidasiga o'tgan.

Grammatik Egiluvchanlik (Fleksibilik): Bu nomlar o'zbek tilidagi otlarga xos bo'lgan barcha grammatik shakllarni, shu jumladan ko'plik (-lar) va egalik qo'shimchalarini erkin qabul qiladi [11].

"Ular faqatgina o'zining hatamtoylari bilan faxrlanadi" (Egalik qo'shimchasi), "Biz shahardagi barcha rentgenlarni tekshirdik" (Ko'plik va Tushum kelishigi). Bu sintaktik

funksiyalarni to'liq bajarishi ularning turdosh ot sifatida mustahkamlanganining eng ishonchli dalilidir.

Takliflar

Muhokama: Umumiy natijalar shuni ko'rsatadiki, antroponimlar va toponimlar tilning leksik qatlami uchun eng faol va boy manba bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy antonomasia misollarini (*kseroks, skoch, pampers*) chuqurroq tizimlashtirish lozim. Kelajakdagi izlanishlar bu turdosh otlarning sintaktik funksiyalarini keng qamrovli tahlil qilishni va ularning turkiy tillardagi o'xshash hodisalar bilan qiyosiy-tizimli tahlilini o'z ichiga olishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Mazkur tadqiqot o'zbek tilidagi antonomasia hodisasining leksik-semantik va morfologik mexanizmlarini tahlil qilishga bag'ishlandi. Kirish qismida belgilangan maqsadlarga to'liq erishildi va tahlil natijalari atoqli otlardan turdosh otlar hosil bo'lishining til rivojidagi tabiiy va tizimli jarayon ekanligini isbotladi [10].

Tadqiqot natijalari semantik ko'chish mexanizmlarining ustuvorligini tasdiqladi: Antroponimlar (*Hatemtoy, Rentgen*) va toponimlar (*Buxoro, Samarqand*) asosida turdosh otlar hosil bo'lishi asosan Metonimiya va Metafora orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon Sh. Rahmatullayevning leksik-semantik nazariyalariga to'liq mos keladi. Shuningdek, tahlil H. Ne'matov ta'kidlagan tilning tejamkorlik tamoyili va ifodalilik tamoyilini o'zaro uyg'unlikda ishlashini amaliy misollar bilan isbotladi. A. Hojiyev tomonidan asoslanganidek, turdosh otga aylangan nomlar (*rentgen* yoki *hatamtoy*) to'liq morfologik transformatsiyadan o'tib, kichik harf bilan yoziladi hamda ko'plik va egalik qo'shimchalarini erkin qabul qiladi. S. Mirzayev va T. Mirzayevning onomastik nazariyalaridan kelib chiqib, antroponimlar va toponimlar o'zbek tilining lug'at tarkibini boyitishda eng faol ichki resurslardan biri bo'lib qolmoqda.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, kelgusida ushbu yo'nalishdagi ishlarni yanada kengaytirish maqsadida quyidagilar tavsiya etiladi: o'zbek tilidagi zamonaviy turdosh otlarning (ayniqsa, xorijiy brend nomlarining) leksikologik holatini to'liq sistemalashtirish, antonomasia hodisasini turkiy tillar doirasida qiyosiy-tizimli tahlil qilish hamda turdosh otga aylangan nomlarning sintaktik funksiyalarini yanada chuqur tadqiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – 164 b. (Morfologik transformatsiya va turkumlarning o'tishi nazariyasi).
2. Karimov S. Leksikologiya. – Toshkent: Universitet, 2012. – 300 b. (O'zbek tilidagi lug'at boyligi va uning rivojlanish usullari).
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995. – 356 b. (So'z turkumlari va ularning gapdagi o'zgarishlari, morfologik xususiyatlar).
4. Mirzayev S. O'zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 232 b. (Antroponimlar va toponimlarning kelib chiqishi va o'zgarishi nazariyalariga oid).
5. Mirzayev T. (tahriri ostida). O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 320 b. (Leksik-semantik o'zgarishlarga oid umumiy nazariyalar).
6. Ne'matov H., G'ulomov A. O'zbek tili sistem leksikasi asoslari. – Toshkent:

O'qituvchi, 1999. – 280 b. (Tilning sistem xarakteri, tejamkorlik tamoyili va leksik o'tishlarga oid).

7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2006. – 326 b. (Antonomasia, semantik ko'chish mexanizmlari, metonimiya va metafora kabi asosiy nazariyalarga oid fundamental manba).

8. Sobirov A. Semantika va til. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018. – 210 b. (So'z ma'nolarining ko'chish prinsiplari va kognitiv asoslari).

9. Vezhbitskaya A. Yazyk. Kultura. Poznaniye. – Moskva: Russkiye slovari, 1996. – 416 s. (Kognitiv tilshunoslik va nomlash jarayonlariga oid umumiy nazariy manba).

10. Vinogradov V.V. Leksikologiya i leksikografiya. – Moskva: Nauka, 1977. – 312 s. (Umumiy tilshunoslikda leksikologiyaning o'rni va so'z ma'nosining o'zgarishi).

11. Qurbonov T. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. – 400 b. (Leksik norma va so'zlarning qo'llanishidagi o'zgarishlar).

ONA TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi dotsenti v.b.,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Bashriddinova Roziya Shomshiddin qizi

University of Business and Science

Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi talabasi

roziyabashriddinova@email.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri yoritilgan. Innovatsion metodlar, interaktiv texnologiyalar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim va kommunikativ yondashuvlar orqali o'quvchilarda til ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'qituvchining roli, o'quvchi faolligi va zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanishning samaradorligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Ona tili, zamonaviy pedagogika, innovatsion metodlar, interaktiv texnologiyalar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, kommunikativ yondashuv, til ko'nikmalari, ta'lim samaradorligi.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В статье рассматривается значение современных педагогических подходов в обучении родному языку и их влияние на образовательный процесс. Анализируются инновационные методы, интерактивные технологии, компетентностный подход и коммуникативные стратегии, способствующие развитию языковых навыков учащихся. Особое внимание уделяется роли учителя, активности студентов и эффективности применения современных образовательных средств.

Ключевые слова: Родной язык, современная педагогика, инновационные методы, интерактивные технологии, компетентностный подход, коммуникативный

ПОДХОД, ЯЗЫКОВЫЕ НАВЫКИ, ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ.

MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES IN TEACHING THE MOTHER TONGUE

Abstract: This article explores the importance of modern pedagogical approaches in teaching the native language and their impact on the educational process. It analyzes innovative methods, interactive technologies, competency-based education, and communicative strategies that enhance students' language skills. The role of the teacher, learner engagement, and the effectiveness of modern educational tools are also highlighted.

Keywords: Native language, modern pedagogy, innovative methods, interactive technologies, competency-based education, communicative approach, language skills, learning effectiveness.

Kirish.

Ona tilini o'qitish har bir xalqning ma'naviy hayotida, milliy o'zligini anglashida va kelajak avlodni tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Til – bu nafaqat aloqa vositasi, balki millatning tarixiy xotirasi, madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi eng asosiy omildir. Shu boisdan ham ta'lim tizimida ona tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. O'zbekiston Respublikasida ona tilini o'qitish va rivojlantirish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Xususan, 2020-yil 20-oktabrda qabul qilingan PF-6084-sonli Prezident Farmoni "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" muhim hujjat sifatida e'tirof etiladi.

Ushbu farmonda o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotidagi o'rni va xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish, yoshlarni vatanparvarlik va milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, davlat tilini to'laqonli joriy etish, shuningdek, mamlakatimizdagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish masalalari belgilab berilgan [1]. Farmon asosida 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi va unda ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni keng qo'llash vazifasi ham o'z aksini topdi. Bugungi kunda ona tilini o'qitishda innovatsion metodlar, interaktiv texnologiyalar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim va kommunikativ yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuvlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muloqot qilish, ijodiy yondashish va til ko'nikmalarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Masalan, interaktiv darslar, elektron ta'lim resurslari, multimedia vositalari va zamonaviy didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar bo'yicha adabiyotlar interaktiv metodlar, kommunikativ yondashuv, raqamli texnologiyalar va kompetensiyaga asoslangan ta'limning samaradorligini keng yoritadi. Tadqiqotlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va til ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida urg'u berilgan. Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar bo'yicha ilmiy adabiyotlarda bir qator muhim fikrlar ilgari surilgan. Qodirova Nodira Erkinovna o'z tadqiqotida ona tilini o'qitishda interaktiv ta'lim, kommunikativ yondashuv, loyiha asosida ta'lim hamda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini tahlil qiladi. Unga

ko'ra, bu metodlar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi va ta'lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi [2].

Abdurasulova U. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ona tili darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llashning amaliy ahamiyati ko'rsatib berilgan. U raqamli vositalar o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Shuningdek, zamonaviy metodlarni dars jarayoniga tatbiq etish o'quvchilarning faolligini oshirishi va ta'lim samaradorligini kuchaytirishi qayd etiladi [3]. Ona tili darslarida zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish bo'yicha tadqiqotlarda interfaol metodlar, guruhli ish shakllari va ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning savodxonligini oshirishda samarali vosita sifatida ko'rsatilgan. Bu yondashuvlar o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi va tilni amaliy qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi [4]. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, zamonaviy yondashuvlarda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quvchi faoliyatini yo'naltiruvchi, motivatsiya beruvchi va hamkorlikni tashkil etuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa ta'lim jarayonida o'quvchi markaziy o'ringa chiqishini ta'minlaydi. Tadqiqotlarda innovatsion metodlar, jumladan loyiha asosida ta'lim, muammoli vaziyatlarni hal qilish, elektron resurslardan foydalanish kabi yondashuvlar o'quvchilarning til ko'nikmalarini mustahkamlashda samarali vosita sifatida baholangan. Bu metodlar o'quvchilarda nafaqat bilim, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan "Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti" (2017)da ona tilini o'qitishda kompetensiyaga asoslangan yondashuvning ahamiyati alohida ta'kidlangan. Unda o'quvchilarda til ko'nikmalarini amaliyotda qo'llash, muloqot qilish, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirish asosiy maqsad sifatida belgilangan. Bu yondashuv o'quvchilarning faqat nazariy bilim emas, balki amaliy kompetensiyalarni egallashini ta'minlaydi [5]. G'ulomov A. va boshqalar tomonidan yozilgan "Ona tili o'qitish metodikasi" (2012) darsligida zamonaviy pedagogik yondashuvlarning nazariy asoslari keng yoritilgan. Mualliflar ona tilini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish, o'quvchi faolligini oshirish, dars jarayonida interaktiv texnologiyalarni qo'llash va o'qituvchining yo'naltiruvchi rolini kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydilar. Bu yondashuvlar o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi va ta'lim samaradorligini oshiradi [6].

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytamaki, ona tilini o'qitish masalasi har bir millatning ma'naviy hayoti, madaniyati va kelajak avlod tarbiyasida beqiyos ahamiyatga ega. Til – bu millatning o'zligini anglash, tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy qadriyatlarini avlodlardan avlodga yetkazish vositasi. Shu bois ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki yosh avlodning milliy o'zlikni anglashini, ijodiy fikrlashini va ijtimoiy faolligini ta'minlaydi. O'quvchilarda qiziqish va faollikni oshiradi, dars jarayonini jonlantiradi, o'quvchi markaziy o'ringa chiqadi. Tilni amaliy qo'llash, muloqot qilish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Multimedia vositalari, elektron resurslar va onlayn platformalar ta'lim sifatini oshiradi, o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantiradi. Nazariy bilimdan ko'ra amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga e'tibor qaratadi. Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo'llash bugungi ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Bu yondashuvlar nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki yosh avlodning milliy o'zlikni

anglashini, ma'naviy kamolotini va ijtimoiy faolligini ta'minlaydi. Davlat darajasida qabul qilingan farmon va qarorlar bu jarayonning huquqiy asosini mustahkamlab, ta'lim tizimida ona tilining o'rni va ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2020-yil 20-oktabrda qabul qilingan PF-6084-sonli Prezident Farmoni "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"
2. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti. Toshkent, 2017.
3. Abdurasulova U. Hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida zamonaviy usullardan foydalanish. NamSPI jurnali.
4. Ona tili darslarida zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish. Ares.uz ilmiy maqolasi.
5. Qodirova N.E. O'zbek tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar va ularning samaradorligi.
6. G'ulomov A. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012.

TIL VA MADANIYATNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Alijanova Zuhraxon Odiljon qizi

University of Business and Science talabasi

alijonovazuhra599@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi chuqur tahlil etiladi. Til, insoniyatning madaniy merosini saqlovchi va uzatuvchi asosiy vosita sifatida, madaniyatning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Madaniyat esa, o'z navbatida, tilning rivojlanishi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Maqolada til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro ta'siri va o'zgarish jarayonlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, turli xalqlar va etnik guruhlar orasidagi til va madaniyatning o'zaro aloqalari, madaniy identitetni shakllantirishdagi ahamiyati ham ta'kidlanadi. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi, shuningdek, globalizatsiya jarayonida qanday o'zgarishlarga uchrayotgani ham muhokama qilinadi. Ushbu tadqiqot, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida yangi nazariyalar va amaliyotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Til, madaniyat, lingvokulturologiya, madaniy o'ziga xoslik, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, madaniy meros, sotsiolingvistik omillar, kommunikativ kompetensiya, milliy qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация: В данной статье глубоко анализируется проблема взаимосвязи языка и культуры. Язык, являясь основным средством сохранения и передачи культурного наследия человека, играет важную роль в формировании культуры. Культура, в свою очередь, влияет на развитие и изменение языка. В статье рассматриваются отношения между языком и культурой, их взаимное влияние и процессы изменений. Также подчёркивает значение языка и культуры во взаимодействии различных народов и этнических групп, а также их роль в формировании культурной идентичности. Кроме того, обсуждаются изменения, происходящие под влиянием глобализации. Данное исследование служит основой для новых теорий и практик в области лингвистики и культурологии.

Ключевые слова: Язык, культура, лингвокультурология, культурная идентичность, взаимосвязь языка и мышления, культурного наследие, социолингвистические компетентность, национальные ценности, межкультурная коммуникация.

INTERRELATION BETWEEN LANGUAGE AND CULTURE

Annotation: This article provides an in-depth analysis of the interrelation between language and culture. Language, as the main means of preserving and transmitting human cultural heritage, plays an essential role in cultural formation. Culture, in turn, influence the development and transformation of language. The article examines the relationship between language and culture, their mutual impact, and processes of change. It also highlights the importance of language and culture in the interactions among different nations and ethnic groups, as well as their role in shaping cultural identity. Additionally, the study discusses the changes occurring under the influence of globalization. This research serves as a foundation for new theories and practices in linguistic and cultural studies.

Keywords: Language, culture, linguoculturology, cultural identity, relation between language and thinking, cultural heritage, sociolinguistic factors, communicative competence, national values, intercultural communication.

Kirish.

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik insoniyatning ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutadi. Til, avvalo, muloqot vositasi bo'lib, insonlarning fikrlarini, his-tuyg'ularini va tajribalarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Madaniyat esa, o'z navbatida, xalqning urf-odatlarini, an'analari, san'ati va tarixiy tajribalaridan iborat bo'lib, til orqali avlodlardan avlodga o'tadi.

Til va madaniyat bir-birini to'ldirib, insonlarning dunyoqarashini shakllantiradi. Masalan, har bir til o'ziga xos so'z boyligi va iboralar to'plamiga ega bo'lib, bu so'zlar orqali xalqning o'ziga xos fikrlash uslubi, qadriyatlari va hayot tarzi aks etadi. Shu bilan birga, madaniyat tilning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi: yangi atamalar, iboralar va tushunchalar madaniy o'zgarishlar natijasida paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik, xalqning o'zligini saqlab qolishida ham muhim ahamiyatga ega. Til orqali madaniy merosni saqlash va avlodlarga yetkazish mumkin, bu esa milliy identitetni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik insoniyatning rivojlanishi va madaniy xilma-xilligini ta'minlaydi [5].

Madaniyat va til: O‘zaro ta’sir va rivojlanish jarayoni

Madaniyat va til o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir insoniyat tarixida muhim rol o‘ynagan. Har bir madaniyat o‘zining tilida ifodalanadi va til esa madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Til, faqatgina muloqot vositasi emas, balki xalqning tarixini, an’alarini va qadriyatlarini saqlovchi omildir.

Madaniyat va til o‘rtasidagi bog‘liqlik, ularning rivojlanish jarayonida yanada kuchayadi. Masalan, yangi ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar tilga yangi so‘zlar va iboralar kiritadi, bu esa madaniyatning yangilanishiga olib keladi. Shuningdek, turli madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot va o‘zaro ta’sir, til va madaniyatning rivojlanishiga yangi yo‘nalishlar ochadi. Bunday jarayonlar, ko‘pincha, tilning boyishiga va uning yangi shakllarini paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Madaniyatning turli jihatlari, masalan, adabiyot, san’at va urf-odatlar, til orqali ifodalanadi. Bu esa, o‘z navbatida, tilni yanada boyitadi va uning ma’nolarini kengaytiradi. Shuningdek, til orqali madaniyatning o‘ziga xosligi saqlanib qoladi. Bunday o‘zaro ta’sir, tilning nafaqat kommunikatsiya vositasi sifatida, balki madaniy merosni saqlovchi va avlodlarga yetkazuvchi vosita sifatida ham ahamiyatini oshiradi.

Shu tariqa, madaniyat va til o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, insoniyatning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning bir-birini boyitishi va rivojlantirishi davom etadi. Bu jarayon, kelajak avlodlarga boy madaniy meros va tilni yetkazish imkonini beradi [5].

Til orqali madaniyatni anglash: An’alar va qadriyatlar

Madaniyat, har bir jamiyatning o‘ziga xos xususiyatlari va qadriyatlarini o‘z ichiga oladi. An’alar esa bu madaniyatning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ular avloddan avlodga o‘tib, insonlarning hayot tarzini, urf-odatlarini va ijtimoiy munosabatlarini belgilaydi. An’alar orqali insonlar o‘zlarining tarixiy va madaniy merosini saqlab qoladilar.

Qadriyatlar esa, jamiyatdagi axloqiy va estetik me’yorlarni ifodalaydi. Ular insonlarning hayotdagi muhim qarorlarini qabul qilishida, ijtimoiy munosabatlarida va o‘zlarini qanday tutishlarida muhim rol o‘ynaydi. Har bir madaniyatda o‘ziga xos qadriyatlar mavjud bo‘lib, ular jamiyatning asosiy tamoyillarini belgilaydi.

An’alar va qadriyatlar, shuningdek, insonlarning o‘zaro aloqalarini ham shakllantiradi. Masalan, oilaviy an’alar, oilaning birligini mustahkamlashda va avlodlar o‘rtasida muloqot o‘rnatishda muhim ahamiyatga ega. Boshqa tomondan, qadriyatlar, insonlarning bir-biriga nisbatan hurmat va e’tiborini oshirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda an’alar va qadriyatlarni saqlab qolish muhimdir. Globalizatsiya jarayonida turli madaniyatlar bir-biri bilan chambarchas bog‘lanib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, an’alar va qadriyatlarni yangilash va moslashtirish zaruratini tug‘diradi. Natijada, madaniyatni anglash va uni rivojlantirish uchun an’alar va qadriyatlarni o‘rganish, saqlash va ularga hurmat bilan yondashish muhim ahamiyatga ega.

Globalizatsiya va madaniyat: Tilning roli va muammolar

Globalizatsiya jarayoni dunyo miqyosida madaniyatlar o‘rtasida aloqalarni kuchaytirmoqda. Bu jarayonning asosiy jihatlaridan biri tilning roli hisoblanadi. Til, nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki madaniyatni saqlash va uzatishda ham muhim ahamiyatga ega. Globalizatsiya davrida ko‘plab tillar o‘zaro ta’sirga tushmoqda, bu esa yangi so‘zlar va iboralar paydo bo‘lishiga olib kelmoqda.

Biroq, globalizatsiya jarayoni ba'zi tillarning yo'qolishiga ham sabab bo'lmoqda. Katta tillar, masalan, ingliz tili, ko'plab mamlakatlarda ustunlikka ega bo'lib, mahalliy tillarni bosqichma-bosqich yo'q qilmoqda. Bu holat, mahalliy madaniyatlarning o'ziga xosligini yo'qotishiga olib kelishi mumkin. Madaniyatlar o'rtasida o'zaro ta'sir va almashuvlar bo'lsa-da, har bir xalqning o'ziga xos til va madaniyatini saqlab qolish muhimdir.

Shuningdek, tilning globalizatsiyalashuvi, madaniyatlararo muloqotni osonlashtirishi bilan birga, ba'zi muammolarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, tilni bilmaslik sababli madaniy tushunmovchiliklar paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun, globalizatsiya jarayonida til va madaniyatni muhofaza qilish, ularni rivojlantirish va saqlab qolish uchun harakat qilish zarur. Ahamiyatli bo'lgan narsa, har bir xalq o'z tilini va madaniyatini hurmat qilishi va boshqalar bilan birgalikda rivojlanishi kerak. Bu esa, globalizatsiya jarayonida madaniyatlarning xilma-xilligini saqlab qolishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili.

Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi masalasi zamonaviy tilshunoslikda eng muhim va ko'p qirrali tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo antropotsentrik tilshunoslik, etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va pragmatika doirasida izchil o'rganilib, til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniyatni saqlovchi va uzatuvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Til va madaniyat munosabatlarini nazariy jihatdan asoslashda V. fon Gumboldtning qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Olim tilni xalq ruhiyati va dunyoqarashining ifodasi sifatida baholab, har bir til o'ziga xos "dunyo manzarasi"ni shakllantirishini ta'kidlaydi. Ushbu g'oya keyinchalik E. Sapir va B. Uorf tomonidan rivojlantirilib, til va tafakkur, shuningdek, madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berishga xizmat qilgan [8].

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida til va madaniyat muammosi lingvomadaniyatshunoslik doirasida keng qamrovda tadqiq etila boshlandi. V. A. Maslova, Y. S. Stepanov, V. N. Teliya kabi olimlar til birliklarida milliy-madaniy semantikaning aks etishini tahlil qilib, madaniy konseptlar, ramzlar va stereotiplarning til orqali ifodalanishini ilmiy asosda yoritib berdilar. Ularning tadqiqotlarida til madaniyatning "kodlangan shakli" sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat masalasi, asosan, etnolingvistika va madaniy leksika tadqiqotlari doirasida yoritilgan. A. G'ulomov, S. Ibrohimov, N. Mahmudov, E. Begmatov, B. Yo'ldoshev kabi olimlar milliy madaniyatga oid birliklarning (urf-odatlar, marosimlar, qarindoshlik atamaları, kiyim-kechak va taom nomlari) til tizimidagi o'rnini tahlil qilganlar. Ushbu ishlar o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, so'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida madaniy konseptlar ("oila", "vatan", "mehmondo'stlik", "or-nomus") lingvistik tahlil obyekti sifatida faol o'rganilmoqda. Bu tadqiqotlarda til birliklarining faqat nominativ emas, balki qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi semantik qatlamga egaligi ko'rsatib beriladi. Biroq mazkur izlanishlarning aksariyatida konseptlarning qiyosiy va pragmatik jihatlari yetarli darajada yoritilmagan.

G'arbiy tilshunoslikda til va madaniyat munosabatlari discourse studies, intercultural communication va cultural linguistics doirasida tadqiq etiladi. C. Kramsch, A. Wierzbicka, G. Hofstede asarlarida til madaniy identitetni shakllantiruvchi vosita sifatida

baholanadi hamda madaniyatlararo muloqotda til birliklarining semantik va pragmatik xususiyatlari muhim o'rin tutishi ta'kidlanadi. Bu yondashuvlar tilni o'rganishda madaniy kontekstni inobatga olish zarurligini asoslaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi masalasi keng qamrovda o'rganilgan bo'lsa-da, o'zbek til materiallari asosida zamonaviy diskurslar, ommaviy axborot vositalari va ta'lim matnlarida madaniy komponentlarning ifodalanishini tizimli tadqiq etish dolzarb bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliy madaniy qadriyatlarning til orqali qanday transformatsiyalanayotgani masalasi alohida ilmiy e'tiborni talab etadi [8].

Mazkur maqolada mavjud ilmiy qarashlar asosida til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni yangi materiallar misolida yoritish hamda ularning zamonaviy lingvistik talqinlarini aniqlash maqsad qilingan.

Natijalar va muhokama

O'tkazilgan tadqiqot natijalari til va madaniyat o'rtasida uzviy, ikki tomonlama bog'liqlik mavjud ekanini yana bir bor tasdiqladi. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, til birliklari nafaqat muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi, balki milliy madaniyat, qadriyatlar va ijtimoiy tajribani saqlovchi hamda avloddan avlodga uzatuvchi asosiy mexanizm vazifasini bajaradi.

Tadqiqot doirasida o'rganilgan leksik materiallar shuni ko'rsatadiki, madaniy ahamiyatga ega bo'lgan so'z va iboralar til tizimida alohida semantik qatlamni tashkil etadi. Xususan, qarindoshlik atamaları, urf-odat va marosim nomlari, milliy taomlar va kiyim-kechakka oid birliklar o'zbek xalqining ijtimoiy tuzilishi, dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiradi. Ushbu birliklarning mavjudligi til va madaniyat o'rtasidagi bevosita aloqaning aniq dalili sifatida baholanishi mumkin.

Natijalardan kelib chiqib aytish mumkinki, madaniy konseptlar til orqali nafaqat nomlanadi, balki baholanadi va tizimlashtiriladi. Masalan, "oil", "mehmondo'stlik", "vatan" kabi konseptlar til birliklari orqali ijobiy aksiyologik qiymatga ega bo'lib, jamiyatda muhim madaniy-me'yoriy funksiyani bajaradi. Bu holat tilning madaniy identitetni shakllantirishdagi rolini yanada kuchaytiradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar statik emas, balki dinamik xarakterga ega. Globallashuv va madaniyatlararo muloqot kuchaygan hozirgi sharoitda ayrim milliy-madaniy birliklar semantik kengayish yoki torayishga uchramoqda. Xorijiy tillardan kirib kelayotgan birliklar esa mavjud madaniy tizim bilan o'zaro ta'sirga kirishib, yangi ma'no va funksiyalarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayon til va madaniyatning o'zaro moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida til va madaniyat integratsiyasining muhimligini tasdiqlaydi. Tilni faqat grammatik va leksik tizim sifatida emas, balki madaniy hodisa sifatida o'rgatish o'quvchilarning kommunikativ va madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jihat chet tillarni o'qitish bilan bir qatorda, ona tilini o'qitishda ham dolzarb hisoblanadi.

Olingan natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilinganda, mazkur ishda til birliklarining madaniy semantikasi zamonaviy nutq materiallari asosida yoritilgani bilan ajralib turadi. Xususan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy diskurslarda madaniy komponentlarning faol ishlatilishi tilning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini yanada kengaytirayotganini ko'rsatadi [1].

Umuman olganda, natijalar va muhokamalar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tilshunoslik tadqiqotlarining muhim yo'nalishi ekanini tasdiqlab, ushbu munosabatni lingvomadaniy va pragmatik yondashuvlar asosida chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa.

Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi mavzusi zamonaviy jamiyatda juda muhim ahamiyatga ega. Til faqatgina muloqot vositasi emas, balki madaniyatning o'ziga xos ifodasi hamdir. Har bir xalqning tili uning tarixini, qadriyatlarini va an'alarini o'zida aks ettiradi. Til orqali insonlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini va tajribalarini ifoda etadilar, bu esa madaniy merosni saqlash va avloddan-avlodga o'tkazishda muhim rol o'ynaydi.

Madaniyat esa tilni shakllantiradi va rivojlantiradi. Har bir madaniyatga xos bo'lgan urf-odatlar, an'alar va qadriyatlar tilga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, ba'zi so'zlar yoki iboralar faqat ma'lum bir madaniyat kontekstida anglanadi va bu ularning o'ziga xosligini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, globalizatsiya jarayonida tillar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar yanada kuchaymoqda. Bu esa yangi tillarning va madaniyatlarning o'zaro ta'sirini, o'zaro boyitishni ta'minlaydi. Shunday qilib, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ular bir-birini to'ldirib, insoniyatning boy madaniy merosini yaratishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdug'afurov, A. (2015). "Til va madaniyat: O'zaro ta'sir va aloqalar." O'zbekiston Milliy Universiteti nashri.
2. Mamatqulov, S. (2018). "Madaniyat va til: O'zbek tilining madaniy konteksti." O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
3. Karimova, D. (2020). "Til va madaniyat: Teoretik va amaliy jihatlar." Toshkent Davlat Sharqshunoslik Instituti.
4. Qodirov, I. (2017). "Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik: O'zbek tilida tadqiqotlar." O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.
5. Nurmatov, R. (2019). "Til va madaniyat: O'zbek xalqining an'analari va urf-odatlari." O'zbekiston Respublikasi Madaniyat Vazirligi.
6. Xolmatov, A. (2021). "Madaniyat va til: Globalizatsiya jarayonlarida o'zgarishlar." Toshkent Davlat Universiteti.
7. Rahmonov, B. (2022). "Til va madaniyat: Ijtimoiy va psixologik aspektlar." O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashri.
8. Murodov, U. (2023). "Til va madaniyat: Zamonaviy tadqiqotlar va yondashuvlar." O'zbekiston Milliy Universiteti.

SAID AHMADNING “UFQ” RAMANIDA OILA QADRI VA SADOQAT KONSEPSIYASI

Nodirbek Nosirjon o‘g‘li Xabibillayev

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrasi o‘qituvchisi

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

morfemik1997@gmail.com

Abdullahanova Sohiba Abdurahim qizi

University of Business and Science

Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi talabasi

abdullahanovasohibava543@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Said Ahmadning “UFQ” romanidan foydalanilgan holda oila qadri, farzand tarbiyasi, farzandning ota-ona oldidagi burchlari, insinning Vatan oldidagi vazifalari va vatanga sadoqat masalalari yoritiladi. Shuningdek, asarda sevgi-muhabbatning badiiy talqinlari aka-uka o‘rtasidagi munosabatlar, oilaviy birdamlikning inson hayotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ramanning inson manaviy kamoloti, tarbiyaviy qarashlari, va jamiyatdagi axloqiy qadryatlari shakllanishiga ko‘rsatadigan tasiri ochib beriladi. Olib borilgan tahlillar asosida “UFQ” ramanining oila, tarbiya va manaviy qadryatlarini targib etishdagi muhim ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: “UFQ” ramani, burch, sadoqat, sevgi, oila, mehr-muhabbat, mardlik.

THE CONCEPT OF FAMILY VALUES AND LOYALTY IN SAID AHMAD’S NOVEL “UFQ”

Abstract: The article explores issues of family values, child upbringing, children’s duties toward their parents, an individual’s responsibilities to the Motherland, and loyalty to the homeland through an analysis of Said Ahmad’s novel “Ufq”. In addition, the study examines the artistic representations of love and affection, relationships between siblings, and the role of family unity in human life. The research reveals the novel’s influence on the formation of moral values in society, as well as its contribution to human spiritual development and educational perspectives. Based on the conducted analyses, the significant role of the novel “Ufq” in promoting family, educational, and spiritual values is substantiated.

Keywords: “Ufq” novel, duty, loyalty, love, family, affection, courage.

КОНЦЕПЦИЯ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРЕДАННОСТИ В РОМАНЕ САИДА АХМАДА «УФК»

Аннотация: В статье на материале романа Саида Ахмада «Уфк» освещаются вопросы семейных ценностей, воспитания детей, обязанностей детей перед родителями, ответственности личности перед Родиной и преданности Отечеству. Кроме того, анализируются художественные интерпретации любви и привязанности, отношения между братьями, а также роль семейного единства в жизни человека. В ходе исследования раскрывается влияние романа на духовное становление личности,

формирование воспитательных взглядов и нравственных ценностей общества. На основе проведённого анализа обосновывается важное значение романа «Уфк» в пропаганде семейных, воспитательных и духовных ценностей.

Ключевые слова: Роман «Уфк», долг, преданность, любовь, семья, привязанность, мужество.

Kirish.

Oila – jamiyatning asosiy bo‘g‘ini va inson hayotida muhim o‘rin tutadi. Oilada shaxs kamol topadi, tarbiya oladi va hayotga qadam qo‘yadi. Oilaviy qadryatlar va ananalar avloddan avlodga o‘tib, milliy madaniyatimizning ajralmas qismini tashkil etadi va oila mustahkamligining asosi hisoblanadi. Said Ahmadning “UFQ” ramani nafaqat urush davri balki farzand tarbiyasida ota-onaning o‘rni, aka-uka aka-singil munosabatlari, sevgi-muhabbatga sadoqatlik ramzlari yaqqol ochib berilgan hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Said Ahmadning “UFQ” ramani 3 qismdan iborat bo‘lib, birinchi qism “Qirq besh kun”, ikkinchi qism “Hijron kunlarida” uchinchi qism “Ufq bo‘zag‘asida” deb nomlanadi. Ramanning birinchi qismida asosan Ikromjon, ayoli Jannat, o‘g‘li Tursunboy, Ummatali, o‘g‘li Azizbek, Lutfinisa haqida so‘z boradi. Asarning boshidayoq tol pinjiga suqilgan supada bir mo‘ysafid chol o‘tirgani keltirib o‘tilgan. Ikromjon handalak ko‘tarib kelayotganida cholni ko‘rib unga handalak beradi chol esa bundan xursand bo‘lib unga rahmat aytadi va handalakni o‘zi yemay nabirasiga olib borib beradi. Ularsiz tomog‘idan o‘tmasligini takidlab o‘tadi. Shu yerning o‘zida nafaqat oila balki qoshnichilik mehr oqibati yaqqol kozga tashlanadi.

Asarda Ikromjon qattiq qol ko‘rinsada aslida juda mehribon oilasini qadrlaydigan inson hisoblanadi. Ikromjon hattoki Nizomjonga ham o‘z farzandi kabi mehr beradi, unga har doim to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatib uni qo‘llab quvvatlaydi. Jannat esa Ikromning ayoli Tursunboyning onasidir. Jannatni farzandiga juda mehribon, eriga sadoqatli yor sifatida ko‘rishimiz mumkin. Jannatning yetti bola tug‘adi lekin birortasi tirik qolmadi. Ularning bitta-yu bitta farzandi Tursunboy tirik qoladi. Shu sababli Jannat Tursunboyini juda ehtiyot qilar otasi tanbeh bersa doim tarafini oladi. Balki shuning uchun ham Tursunboy tarbiyasiz yigit bo‘lgandir. Tursunboy chiroyli ammo tarbiyasiz ota onasini gapiga quloq solmaydigan juratsiz farzand bo‘lib voyaga yetgan shaxs sifatida talqin qilingan. Azizbek juda mard, jasur, qo‘rqmas yigit. U otasi Ummatalini rozi qilgan, har qanday ishi tahsinga sazovor yigitdir.

Asarning ikkinchi qismidagi asosiy obrazlar Nizomjon, Dildor, Asrora, Azamjon bo‘lib, Nizomjon bilan Azamjon aka-uka. Nizomjon uka hayotda akaga nisbatan qanday yaxshilik qila olsa shuni qilgan. Chunki Nizomjon Dildorni bolaligidan yaxshi ko‘rar edi. Ammo Dildorga akasi Azamjon uylangan. Bu holatda Nizomjon akasiga xiyonat qilmaslik uchun o‘z uyidan ketgan. Asrora juda aqlli jasur qizdir. Urush paytlari erkaklar qiladigan ishni qo‘rqmasdan qila olgan buni Vatanga bo‘lgan muhabbat sifatida ko‘rsak mubolag‘a bo‘lmaydi meningcha.

Asarning uchinchi qismi “Ufq bo‘zag‘asida” deb nomlangan bo‘lib, bu urushdan so‘ng qiyinchiliklar haqida, xalqimiz mardonavor kurashib ham yomon otlq bo‘lgani haqida yoritiladi [2].

Said Ahmadning har bir asari zamirida katta haqiqat yotadi. Tog‘ri, asar asosan urush haqida bo‘lishi mumkin, lekin asarda oila qadri masalasi ham ko‘tarilgan. Asardagi

Tursunboy obrazi orqali biz farzandni qanday qilib tarbiya qilish kerakligi haqida o'rganishimiz mumkin. Ota-ona farzandni tarbiya qilar ekan, u yurtga jamiyatga kerakli farzand bo'lib yetishishi lozimligi haqida ham o'ylashi lozim. Ota-ona zimmasida juda katta mas'uliyat bo'ladi. Asarda Jannatni ham tushunishim kerak, albatta. Chunki Tursunboy uning yakka-yu yagona farzandi. Tarbiya borasida ota va onaning alohida vazifasi bor [3]. Balki Ikromjon har safar Tursunboyini koyiganida Jannat uning tarafi olmasdan u ham biroz qattiqqo'llik qilganida Tursunboy ham xuddi Azizbek kabi yigit bo'lib voyaga yetar edi. Hamma narsaning ozi shirin ko'pi zarar deb bejiz aytmagan dono xalqimiz. Biz Tursunboy obrazi orqali farzand tarbiyasiga mas'uliyat bilan qarashimiz lozimligini o'rgansak bo'ladi. Tursunboy hattoki o'z onasini so'nggi manzilga olib borishga ham yaramadi. Bu juda fojiali ahvol.

Azizbek timsolida esa yigit kishining mardligi, jasurligi, aytgan gapidan qaytmasligi, sevgisiga sodiqligi, halollikni o'rganishimiz mumkin. Chunki Azizbek o'z so'zida turib sevgan insoni Lutfinisani to'ydan olib qochib ketdi. U bilan alohida-alohida uyda turdi. Ular bir-birlariga sadoqatli juftlik sifatida gavlantirilgan. Azizbek ham Lutfinisa ham har qanday vaziyatda bir-biriga ishonib hayotda oila deganda birinchi o'rinda ishonch, hurmat, bir-birini qo'llab quvvatlash, hayot yo'lida har doim bir biriga yelkama-yelka turish, bir birini har qanday holatda sevgiga sadoqatli bo'lish kerak ekanligi ko'rsatib berishdi. Azizbek yurtga, jamiyatga katta foydasi tegdi. U Farg'ona kanalini qurishga katta xissa qo'shdi. Har doim eng ko'p ishni Azizbek qilar edi. Azizbek sababli kanal qurishda eng oldingi o'rinda turishdi. Azizbek tufayli har doim otasi Ummatali xalq og'zida edi. Ummatali Azizbekning otasi ekanligidan faxrlanar u tufayli qishloq aholisi uni hurmat qilar, har doim tadbirlarda oldingi qatorda turar edi. Biz bu obraz orqali ota-onamizning hurmati, or nomusi biz ekanligizni, biz ota-onamiz yuzi ekanligizni eslatadi, albatta.

Nizomjon orqali aka va uka o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida xulosa chiqarishiz mumkin. Nizomjon Dildorni yaxshi ko'rar va u bilan ahd-u paymon qilgan edi. Ammo Dildor Nizomjonga xiyonat qildi. Akasi A'zamjonga turmushga chiqdi. Bugungi kunda aka-ukalar o'rtasida uy-joy muammosi oldi-berdi muammolari juda ko'p uchrab turibdi hayotimiz davomida. Nizomjon esa akasiga nisbatan adolatsizlik qilmaslik uchun u hamma narsasidan voz kechdi. Oilasidan, uyidan, qishlig'idan, do'stlaridan uzoqda yashashga majbur boldi. U hatto qayerga borishlikni ham bilmas edi. Tanishlari, do'stlari yo'q edi. Ammo u aksiga bo'lgan hurmati uchun hammasida voz kechdi. Ahd qilgan qizi bilan bitta uyda yashamadi.

Asroraga kelsak, u haqiqiy mard qiz edi. U traktor haydashni ham bilar edi dalada erkaklar bilan bir xil vazifa qilar edi. Urushga ketgan erkaklar o'rnini bosishga harakat qilar ularga oziq ovqat yetkazib berishga urinar edi. Asrora obrazidan vatanga muhabbat qanday bo'lishini o'rganishimiz mumkin [3].

Said Ahmadning "UFQ" romani o'zbek adabiyotida oila, sadoqat va manaviy qadriyatlarning chuqur badiiy talqin etilgan yuksak asarlardan biridir. Roman orqali muallif oilaning inson hayotidatiga o'rni, uning manaviy poydevor sifatidagi ahamiyati, farzand tarbiyasining murakkab va mas'uliyatli jarayon ekanligini keng ichib beradi. Asarda ota-ona va farzand o'rtasidagi ehtirom, aka-uka munosabatlari oilaviy birdamlik, mehr-oqibat va o'zaro hurmat kabi qadriyatlar hayotiy misollar asosida jonli tasvirlangan.

Natijalar va muhokama

Romanda sadoqat tushunchasi keng ma'noda talqin qilinadi u faqat oila a'zolari o'rtasidagi vafodorlik emas, balki insonning vatan oldidagi mas'uliyati, halol mehnatga sodiqligi, jamiyatga foydali bo'lishga intilishi bilan chambarchas bog'langan. Qahramonlarning hayoti, qarashlari va ruhiy izlanishlari orqali muallif insonning ma'naviy kamoloti aynan oilada shakllanishini ta'kidladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, "UFQ" romani o'zbek oila qadryatlarini, milliy mintalitetini, mehr, sadoqat, fidoyilik va mas'uliyat kabi fazilatlarni targ'ib etuvchi muhim badiiy manbadir. Asar nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, yosh avlodni oilaga hurmat bilan qarashga, vatan va jamiyat oldidagi burchini ado etishga undaydi [2].

Xulosa

Shunday qilib, "UFQ" romani oila qadri va sadoqat konsepsiyasini teran yoritgan, milliy ma'naviyatni mustahkamlashga xizmat qiladigan asar sifatida o'zbek adabiyotida munosib o'rin egallagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Said Ahmad. UFQ. Toshkent: Turon Zamin, 2024. 512-B.
2. Said Ahmadning "Ufq" romanidagi voqealar rivoji tahlili / Qodirova Aziza Nurillayevna. – ИКРО журнал. – 2025. – № 02. – С. 832-3.
3. Dehqonova, Maxsuma, Abdurahimov, Muhammadrizo Xasanboy Ogli. Said Ahmadning obraz yaratish mahorati. "Ufq" romani asosida // International scientific journal of Biruni. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/said-ahmadning-obraz-yaratish-mahorati-Ufq-romani-asosida> (дата обращения: 14.12.2025).
4. Saydullayeva, S. (2024). "Ufq" romanidagi "Qochoq" nomli parchasi asosida muhokamali, munozarali yondashuv yo'llarini ishlab chiqish. Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14038623>

USLUBIY XATOLIKLAR VA ULARNING TURLARI

Nodirbek Nosirjon o'g'li Xabibillayev
University of Business and Science
Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
morfemik1997@gmail.com

Axmadjonova Gulxayo Ma'rufjon qizi
University of Business and Science
Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi talabasi.
abdullaevmarufjon70@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada uslubiy xatoliklarning mohiyati, ularning turlari va tahlili haqida batafsil ma'lumot beriladi. Xususan, paronimlar, sinonimlar, antonimlar, grammatik qo'shimchalar va so'z qo'llashdagi xatoliklar yoritiladi. Maqolada shuningdek, uslubiy xatoliklarning matndagi ifodaviy kuchga ta'siri va ularni tuzatish usullari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Paronimlar, sinonimlar, antonimlar, uslubiy xatolik, grammatik xatolik,

qo‘shimchalar, so‘z qo‘llash

STYLISTIC ERRORS AND THEIR TYPES

Abstract: This article provides a detailed analysis of stylistic errors, their nature, types, and methods of correction. The article particularly focuses on paronyms, synonyms, antonyms, grammatical suffixes, and the proper use of words. The discussion also emphasizes the impact of stylistic errors on the expressive power of language, and how correcting these errors can improve the clarity and accuracy of both scientific and literary texts.

Keywords: Paronyms, synonyms, antonyms, stylistic errors, grammatical errors, word usage.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ И ИХ ВИДЫ

Аннотация: В данной статье представлен подробный анализ стилистических ошибок, их сущности, типов и методов исправления. В статье особое внимание уделяется паронимам, синонимам, антонимам, грамматическим суффиксам и правильному употреблению слов. Также рассматривается влияние стилистических ошибок на выразительную силу языка, а также способы их исправления для улучшения ясности и точности как научных, так и литературных текстов.

Ключевые слова: Паронимы, синонимы, антонимы, стилистические ошибки, грамматические ошибки, употребление слов.

Kirish.

Tilning qudrati — so‘zning ma’naviy kuchi, degan fikr A.Navoiy tomonidan ilgari surilgan. Ushbu fikrning mohiyati shundaki, so‘zlar nafaqat nutqning asosi, balki ularda kuchli ma’naviy va emotsional ta’sir mavjud. So‘zlarning to‘g‘ri va aniq qo‘llanilishi esa tilni aniq, to‘g‘ri va samarali ifodalashning kalitidir. Ammo ba’zan so‘zlarning noto‘g‘ri qo‘llanishi uslubiy xatoliklarga olib keladi. Ushbu maqolada, uslubiy xatoliklar, ularning turlari, sabablari va qanday tuzatish usullari mavjudligi tahlil qilinadi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Tilshunoslikda uslubiy xatoliklar masalasi nutq madaniyati, stilistika va matn lingvistikasi bilan chambarchas bog‘liq holda tadqiq etib kelinmoqda. Uslubiy xatoliklar nutqning kommunikativ samaradorligini pasaytiruvchi omil sifatida baholanib, ularning mohiyati, sabablari va turlari turli ilmiy maktablar doirasida yoritilgan.

O‘zbek tilshunosligida uslub va uslubiy xatoliklar muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil o‘rganila boshladi. Jumladan, A. G‘ulomov, S. Ibrohimov, M. Mahmudov, N. Mahmudov, B. Yo‘ldoshev kabi olimlar nutq madaniyati va uslubshunoslikka oid tadqiqotlarida uslubiy me’yor tushunchasini asoslab, unga zid holatlarni uslubiy xato sifatida talqin qiladilar. Ularning ishlarida uslubiy xatolar, asosan, til birliklarining nutq vaziyatiga nomuvofiq qo‘llanishi natijasida yuzaga kelishi ta’kidlanadi.

N. Mahmudov nutq madaniyatiga bag‘ishlangan asarlarida uslubiy xatolarni leksik, grammatik va sintaktik xatolar bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqadi hamda bunday xatolarning asosiy sababi sifatida muallifning nutqiy kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi. Olim uslubiy xatolarni badiiy, ilmiy va rasmiy-idoraviy nutq turlarida farqlash zarurligini alohida qayd etadi.

Rus tilshunosligida esa uslubiy xatolar masalasi kengroq nazariy asosda ishlab

chiqilgan. V. V. Vinogradov, M. N. Kojina, D. E. Rozental, L. P. Krysin singari olimlar stilistik me'yor tushunchasini ishlab chiqib, uslubiy xatolarni funksional uslublararo nomuvofiqlik, nutqning mantiqiy izchilligi va ifoda aniqligining buzilishi bilan bog'laydilar. Xususan, D. E. Rozental uslubiy xatolarni nutqning estetik va kommunikativ sifatlariga putur yetkazuvchi hodisa sifatida tavsiflab, ularni tahlil qilishda matn kontekstining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi.

G'arbiy tilshunoslikda uslubiy xatoliklar masalasi ko'proq discourse analysis, academic writing va error analysis doirasida o'rganiladi. J. Swales, M. Halliday, H. Widdowson tadqiqotlarida uslubiy xatolar matnning janr talablari va kommunikativ maqsadiga mos kelmaslik holati sifatida izohlanadi. Bu yondashuvda uslubiy xato grammatik xatodan ko'ra kengroq tushuncha bo'lib, matn strukturasining buzilishi, ortiqcha emotsionallik yoki terminlarning noo'rin qo'llanishini ham o'z ichiga oladi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida uslubiy xatolarni alohida tizimli tasnif asosida, zamonaviy matnlar (ilmiy maqolalar, OAV materiallari, talaba yozma ishlari) misolida kompleks tahlil qilish masalasi yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, uslubiy xatolarning funksional uslublar kesimida qiyosiy tahlili va ularning yuzaga kelish sabablarini pragmatik nuqtayi nazardan o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda [1].

Mazkur maqolada ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirish, uslubiy xatolarni turlarga ajratish va ularning nutq samaradorligiga ta'sirini ochib berish maqsad qilingan.

Uslubiy xatoliklar tilning qoidalariga va nutqning izchilligiga zid kelgan xatoliklardir. Asosan, so'z qo'llashda yuzaga keladigan xatoliklar quyidagi asosiy turlarga bo'linadi:

Paronimlar bilan bog'liq xatoliklar

Paronimlar — talaffuzi va shakli o'xshash, ammo ma'nosi farq qiluvchi so'zlardir. Bunday so'zlarni noto'g'ri qo'llash uslubiy xatolikni keltirib chiqaradi.

“Yoqilg'i” va “yonilg'i” so'zlari bir-biriga juda o'xshash bo'lsa-da, ularning ma'nosi farq qiladi. Yoqilg'i — yonib ketadigan modda (masalan, yog'och, gaz), yonilg'i esa transport vositalarida ishlatiladigan energiya manbaidir (masalan, benzin, dizel).

“Ot chopsa gumburlar tog'ning darrasi” jumlasida “darra” so'zi o'rniga “dara” so'zi ishlatilishi kerak edi. Chunki darra so'zi bu yerda notog'ri ishlatilgan va “dara” so'zi to'g'ri keladi.

Sinonimlar bilan bog'liq xatoliklar

Sinonimlar — bir-biriga yaqin ma'no bildiruvchi, lekin talaffuz va yozilish jihatidan farq qiluvchi so'zlardir. Sinonimlar bilan bog'liq xatoliklar ularning noto'g'ri ishlatilishidan kelib chiqadi. Bu xatoliklar, ayniqsa, so'zlarning ijobiy yoki salbiy ma'no tashishiga katta e'tibor berishni talab qiladi.

“Go'zal qizning turqi” misolida yuz so'ziga sinonim bo'lgan turq so'zi ushbu o'rinda noo'rin qo'llangan.

Qo'shimchalar bilan bog'liq xatoliklar

Qo'shimchalar grammatik xatoliklarning keng tarqalgan sabablaridan biridir. Bu xatoliklar qo'shimchalarning to'g'ri qo'llanmasligi natijasida yuzaga keladi.

“Kitobni varog'i” birikmasida tushum kelishigi xato qo'llangan, aslida qaratqich kelishigi qo'llaniladi.

“Nayman onaning o'g'li bir paytlar jungjanglar tomonidan halok etishgan otasini o'chini olish uchun yo'lga o'tlanibdi”.

Bu jumlada -ish qo'shimchasi noto'g'ri ishlatilgan. To'g'ri qo'llanilishi kerak bo'lgan shakl -il qo'shimchasi.

So'zlarni to'g'ri tanlash: Paronimlar va sinonimlar o'rtasidagi farqlarni yaxshi tushunish va ularni kontekstga mos ravishda ishlatish zarur. So'zlarning ma'nolariga diqqat qaratish, xatoliklarni oldini oladi.

Antonimlarni ajratish: Antonimlar o'rtasidagi ma'no farqlarni tushunish va ularni noto'g'ri qo'llanmaslik kerak. Har bir so'zning ma'no va kontekstdagi o'rnini bilish, ifodaning to'g'riligini ta'minlaydi [2].

Grammatik qoidalarga rioya qilish: Qo'shimchalarni to'g'ri qo'llash, kelishiklar va so'zlarning grammatik shakllarini to'g'ri ishlatish matnning aniq va to'g'ri bo'lishiga yordam beradi.

Nutq va yozuvni tahlil qilish: Yozma va og'zaki nutqdagi xatoliklarni aniqlash va tahlil qilish muhimdir. Tilsiz til qo'llanmasi va imlo qoidalariga amal qilish xatoliklarni kamaytiradi.

Natijalar va muhokama.

O'tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, uslubiy xatoliklar nutq jarayonida eng ko'p uchraydigan va matnning umumiy sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan hodisalardan biridir. Tadqiqot materiallari sifatida ilmiy maqolalar, talabalarning yozma ishlari hamda ommaviy axborot vositalari matnlari tanlanib, ularda uchraydigan uslubiy nomuvofiqliklar tizimli ravishda o'rganildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, uslubiy xatolarning eng keng tarqalgan turi — funksional uslublararo nomuvofiqlikdir. Xususan, ilmiy matnlarda so'zlashuv uslubiga xos birliklarning (keraksiz emotsional baholashlar, og'zaki nutqqa xos iboralar) qo'llanishi matnning obyektivligi va rasmiyligini pasaytiradi. Aksincha, publitsistik yoki badiiy matnlarda ortiqcha terminologik yuklama nutqning tabiiyligini buzadi. Bu holat muallifning uslubiy sezgirliги yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim tur — leksik-uslubiy xatolar bo'lib, ular, asosan, sinonimlarning noo'rin tanlanishi, so'z ma'nosining kontekstga mos kelmasligi va ortiqcha takrorlar bilan bog'liq. Bunday xatolar nutqning aniqligi va mantiqiy izchilligiga putur yetkazadi. Ayniqsa, ilmiy matnlarda termin va umumiste'mol so'zlar chegarasining buzilishi mazmunning noaniqlashuviga olib keladi.

Shuningdek, grammatik-uslubiy xatolar ham alohida guruh sifatida qayd etildi. Bu turdagi xatolar grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, uslubiy jihatdan noo'rin bo'lgan shakllarning qo'llanishida namoyon bo'ladi. Masalan, murakkab va ortiqcha uzun gap konstruksiyalarining ilmiy matnda haddan tashqari ko'pligi o'quvchi uchun idrokni qiyinlashtiradi. Bu holat stilistik ixchamlik va aniqlik tamoyillariga zid hisoblanadi [5].

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, uslubiy xatolarning yuzaga kelishida bir nechta omillar muhim rol o'ynaydi. Birinchidan, til egasining funksional uslublar haqidagi nazariy bilimlari yetarli darajada mustahkam emasligi; ikkinchidan, matn yaratishda kommunikativ vaziyat va auditoriya omilining e'tibordan chetda qolishi; uchinchi esa, tayyor matnlarni tahrirlash bosqichiga yetarli e'tibor berilmasligi. Ushbu omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning yig'indisi uslubiy xatolar sonining ortishiga olib keladi.

Olingan natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan qiyoslanganda, mazkur ishda uslubiy xatolarning faqat tavsifi emas, balki ularning nutq samaradorligiga ta'siri ham yoritilgani bilan ajralib turadi. Jumladan, uslubiy xatolar matnning mantiqiy tuzilishi, estetik qiymati

va kommunikativ aniqligini pasaytirishi aniqlanib, bu holat til madaniyatini oshirish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari uslubiy xatolarni oldini olish uchun til ta'limida funksional uslublar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni kuchaytirish, matn tahriri ko'nikmalarini rivojlantirish hamda uslubiy me'yorlarga asoslangan yondashuvni shakllantirish muhim ekanini ko'rsatadi [3].

Xulosa.

Uslubiy xatoliklar, tilni to'g'ri ishlatishning muhim qismi bo'lib, ularning oldini olish va to'g'rilash adabiy va ilmiy matnlarning aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Uslubiy xatoliklarni to'g'rilash uchun, til qoidalariga rioya qilish va so'zlarning ma'nosini to'g'ri tushunish zarur. Shu orqali, biz nutq va yozuvda aniq, to'g'ri va samarali ifodalanishning asosini yaratamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhayyo Zaripovna Abdiyazova, Bahorgul Yusupovna Mametova. Nutqiy xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari // Scientific progress. 2021. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nutqiy-xatolar-va-ularni-bartaraf-etish-yo-llari> (дата обращения: 14.12.2025).
2. Jiyanova N., Musabekuli A. O. Uslubiy xatolar tahlilida zamonaviy usullardan foydalanishning amaliy ahamiyati //Conferences. – 2025. – T. 1. – №. 3. – C. 111-117.
3. Qanoatova N., Isroilova M., Nazirova M. O'quvchilarda yozma savodxonlikni rivojlantirishning kompetensiyaviy yondashuvi //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2025. – Т. 4. – №. 11. – С. 142-145.
4. Sobirova N. Tahrirlovchi dastur (spellchecker) texnologiyas //computer linguistics: problems, solutions, prospects. – 2024. – Т. 1. – №. 1.
5. Yolgoshevich Q. A. et al. O'quvchilarning nutqiy xatolari va ularni bartaraf qilish yo'llari //Advanced methods of ensuring the quality of education: problems and solutions. – 2025. – Т. 2. – №. 2. – С. 82-85.

MULTIMEDIA KORPUSNING LINGVISTIK TADQIQOTDAGI AHAMIYATI

Nuritdinov Abrorbek Sayfiddin o'g'li

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi

nuritdinovabrorbek@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda multimedia korpuslarining o'rni va ahamiyati yoritiladi. An'anaviy matn korpuslaridan farqli ravishda multimedia korpuslari nutq, audio, video, gestual va vizual komponentlarni o'z ichiga olganligi bilan ajralib turadi. Maqolada multimedia korpusining lingvistik tadqiqotlardagi metodologik imkoniyatlari, ularning fonetika, pragmatika, diskurs tahlili, sotsiolingvistika va til o'rganish jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, multimedia korpuslarini yaratish, annotatsiyalash va tahlil qilishdagi muammolar ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari multimedia korpuslari tilni kompleks va real kommunikativ muhitda o'rganishda muhim manba ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Korpus lingvistikasi, multimedia korpusi, nutq korpusi, audiovizual

ma'lumotlar, annotatsiya, lingvistik tahlil.

THE IMPORTANCE OF THE MULTIMEDIA CORPUS IN LINGUISTIC RESEARCH

Annotation: This article examines the role and significance of multimedia corpora in modern linguistic research. Unlike traditional text-based corpora, multimedia corpora integrate speech, audio, video, gestural, and visual components of communication. The paper analyzes the methodological potential of multimedia corpora in linguistic studies, particularly in phonetics, pragmatics, discourse analysis, sociolinguistics, and language learning. In addition, challenges related to the creation, annotation, and analysis of multimedia corpora are discussed. The findings demonstrate that multimedia corpora serve as an essential resource for studying language in complex and authentic communicative contexts.

Keywords: Corpus linguistics, multimedia corpus, speech corpus, audiovisual data, annotation, linguistic analysis.

ЗНАЧЕНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНОГО КОРПУСА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Аннотация: В статье рассматривается роль и значение мультимедийных корпусов в современной лингвистике. В отличие от традиционных текстовых корпусов, мультимедийные корпуса включают речевые, аудио-, видео-, жестовые и визуальные компоненты коммуникации. Анализируются методологические возможности мультимедийных корпусов в области фонетики, прагматики, дискурса, анализа, социолингвистики и обучения языкам. Также обсуждаются проблемы создания, аннотирования и анализа мультимедийных корпусов. Результаты исследования показывают, что мультимедийные корпуса являются важным источником для изучения языка в реальных коммуникативных условиях.

Ключевые слова: Корпусная лингвистика, мультимедийный корпус, речевой корпус, аудиовизуальные данные, аннотирование, лингвистический анализ.

Kirish.

XXI asr tilshunosligi raqamli texnologiyalar bilan rivojlanayotgan bo'lib, korpus lingvistikasi bu jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, til birliklarini katta hajmdagi empirik material asosida o'rganish imkonini beradi. Dastlab korpuslar yozma matnlardan iborat bo'lgan bo'lsa, hozirda audio va video ma'lumotlarni ham qamrab olgan multimedia korpuslari shakllandi. Bu esa tilni strukturaviy bilan birga, real kommunikativ muhitda tadqiq etish imkonini yaratdi.

Shu nuqtayi nazardan, korpus lingvistikasi nafaqat til birliklarining chastotasi, kollokatsion xususiyatlari va kontekstual qo'llanishini aniqlash, balki ularning pragmatik, diskursiv va sotsiolingvistik jihatlarini empirik asosda tahlil qilish imkonini ham beradi. Katta hajmdagi belgilangan (annotatsiyalangan) korpuslar yordamida morfologik, sintaktik va semantik hodisalar tizimli ravishda o'rganilib, ilgari intuitiv yoki cheklangan misollar asosida ilgari surilgan nazariy qarashlar qayta ko'rib chiqilmoqda.

Zamonaviy korpuslar tilshunoslikning an'anaviy yo'nalishlari bilan bir qatorda kognitiv lingvistika, psixolingvistika, diskurs tahlili va sotsiolingvistika kabi sohalar uchun ham muhim empirik baza vazifasini bajarmoqda. Ayniqsa, avtomatik belgilash, mashinaviy

o'rganish va sun'iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi korpus ma'lumotlarini chuqur va ko'p qatlamli tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada, til hodisalarining dinamikasi, variativligi va kontekstga bog'liqligi aniq statistik va modellashgan natijalar orqali yoritilmoqda.

Bugungi kunda ko'plab rivojlangan tillar uchun milliy va ixtisoslashgan korpuslar yaratilgan bo'lsa-da, o'zbek tili korpuslari hajmi, funksional imkoniyatlari va multimodal qamrovi jihatidan hali yetarli darajada rivojlanmagan. Mavjud resurslarning cheklanganligi esa til birliklarini real nutq muhitida, xususan, og'zaki va multimodal diskurs doirasida tadqiq etishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Shu bois, o'zbek tilining lingvistik xususiyatlarini zamonaviy metodlar asosida o'rganish, yangi turdagi korpuslarni yaratish va ularni ilmiy muomalaga kiritish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili.

So'nggi yillarda korpus lingvistikasi tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biriga aylanib, an'anaviy matn korpuslari bilan bir qatorda multimedia korpuslariga bo'lgan qiziqish ham sezilarli darajada oshdi. Multimedia korpuslari matn, audio va video komponentlarni o'z ichiga olgani bilan ajralib turadi va bu ularni til hodisalarini kompleks tahlil qilishda muhim manbaga aylantiradi.

C.McEnery va A.Hardie korpus lingvistikasi metodologiyasini izohlarkan, real nutq ma'lumotlariga asoslangan tadqiqotlar til tizimini yanada obyektiv tahlil qilish imkonini berishini ta'kidlaydilar. Ularning ishlari asosan matn korpuslariga yo'naltirilgan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlar bu yondashuvni multimodal ma'lumotlarga tatbiq etish zarurligini ko'rsatdi.

Multimodal va multimedia korpuslari masalasi G.Baldry va P.Thibault tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ular til birliklarini imo-ishora, mimika, intonatsiya kabi nolisoniy vositalar bilan birgalikda o'rganish nutqning haqiqiy kommunikativ tabiatini ochib berishini asoslab berganlar. Shuningdek, S.Adolphs va R.Carter og'zaki nutqni tahlil qilishda audio va video yozuvlarga tayangan korpuslarning pragmatik va diskursiv tadqiqotlardagi ahamiyatini ko'rsatib o'tadilar [1].

MDH va o'zbek tilshunosligida ham korpus lingvistikasi bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. O'zbek milliy korpusi yaratish bo'yicha olib borilgan ishlar asosan matn korpusiga yo'naltirilgan bo'lsa-da, ayrim tadqiqotchilar og'zaki nutq va audiovizual materiallarni korpus tarkibiga kiritish zarurligini qayd etmoqdalar. Bu esa kelajakda o'zbek tili multimedia korpuslarini yaratish va ularni lingvistik tadqiqotlarda qo'llash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, multimedia korpuslari fonetika, pragmatika, sotsiolingvistika va diskurs tahlili kabi yo'nalishlarda an'anaviy matn korpuslariga nisbatan kengroq va chuqurroq tadqiqotlar olib borish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda multimedia korpusining lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyatini aniqlash uchun bir qator umumilmiy va maxsus lingvistik metodlardan foydalanildi.

Birinchidan, germeneytik metod qo'llanilib, multimedia korpusining tuzilishi, tarkibiy qismlari (matn, audio, video) va ularning lingvistik tahlildagi o'rni izchil tavsiflandi. Ushbu metod orqali multimedia korpusining an'anaviy matn korpuslaridan farqli jihatlari aniqlab berildi.

Ikkinchidan, qiyosiy-tahliliy metod yordamida matn korpuslari va multimedia korpuslari imkoniyatlari solishtirildi. Bu metod nutqning fonetik, prosodik va nolisoniy

elementlarini o'rganishda multimedia korpusining ustun jihatlarini ko'rsatishga xizmat qildi.

Uchinchidan, korpus tahlili metodi asosida audio va video materiallarga tayangan holda real nutq namunalarini tahlil qilish yondashuvlari ko'rib chiqildi. Bunda transkripsiya, annotatsiya va teglash jarayonlarining lingvistik tadqiqotdagi roli baholandi.

Shuningdek, tadqiqotda induktiv yondashuv qo'llanilib, alohida nutqiy holatlar va misollar asosida umumiy xulosalar chiqarildi. Bu yondashuv multimedia korpuslari orqali olinadigan empirik ma'lumotlarning ilmiy ahamiyatini asoslashga yordam berdi.

Natijada qo'llanilgan metodlar multimedia korpusining lingvistik tadqiqotlarda samarali va istiqbolli vosita ekanini nazariy va amaliy jihatdan yoritish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar.

1. Multimedia korpusi tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Multimedia korpusi – bu lingvistik ma'lumotlarning audio, video, rasm va matn shakllarini birlashtirgan raqamli to'plamdir. Bunday korpuslar nutqning fonetik, prosodik, kinetik va vizual jihatlarini birgalikda o'rganishga imkon beradi.

Multimedia korpuslarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ko'pkanallilik (audio + video + matn);
- real kommunikativ vaziyatni aks ettirishi;
- murakkab annotatsiya tizimiga egaligi;
- ko'p maqsadli tadqiqotlar uchun mosligi [2].

2. Multimedia korpuslarining lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati

2.1. Fonetika va fonologiyada

Multimedia korpuslari fonetik tadqiqotlar uchun beqiyos manbadir. Nutq tovushlarining akustik xususiyatlari, intonatsiya, urg'u va pauzalar audio va video materiallar orqali aniq tahlil qilinadi. Ayniqsa, artikulyatsion jarayonlarni video orqali kuzatish imkoniyati muhim ahamiyatga ega [3].

2.2. Pragmatika va diskurs tahlilida

Pragmatik ma'no ko'pincha verbal bo'lmagan vositalar – mimika, jest, tana harakati orqali ifodalanadi. Multimedia korpuslari ushbu omillarni diskurs tahliliga kiritish imkonini beradi. Natijada nutq aktlari va kommunikativ strategiyalar yanada to'liq o'rganiladi.

2.3. Sotsiolingvistika va psixolingvistika

Multimedia korpuslari yosh, jins, ijtimoiy mavqe, madaniy muhit kabi omillarning nutqqa ta'sirini tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. Real hayotdan olingan audio-video yozuvlar tadqiqot natijalarining ishonchligini oshiradi [4].

3. Multimedia korpuslarini yaratish va annotatsiyalash muammolari

Multimedia korpuslarini yaratish texnik va metodologik jihatdan murakkab jarayondir. Asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash;
- audio va video ma'lumotlarni sinxronlashtirish;
- annotatsiyaning yagona standartlarini ishlab chiqish;
- mualliflik huquqi va etik masalalar [5].

Shunga qaramay, zamonaviy dasturiy vositalar (ELAN, Praat, ANVIL) ushbu muammolarni qisman bartaraf etishga yordam bermoqda.

4. Multimedia korpuslarining til o'qitishdagi ahamiyati

Multimedia korpuslari chet tillarni o'qitishda autentik material manbai sifatida xizmat qiladi. Talabalar real nutq namunalarini ko'rib, eshitib va tahlil qilib, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradilar. Bu esa tilni tabiiy muhitga yaqin sharoitda o'rganishga imkon beradi [6].

Dunyoni mediasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Media uzluksiz ta'lim jarayonini qiziqarli materiallar bilan boyitishga, darsning sifatli o'tilishi va o'quvchi, talabalar tomonidan o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, foto, video, kompyuter texnologiyalari, internet bilan do'stlashish, bilimlarni kengaytirish imkonini yaratadi. Deyarli barcha davlatlarda ta'lim sohasiga media vositalarini yo'naltirish, darslarda media resurslaridan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu o'z samarasini bermoqda va ta'lim rivojiga katta hissa qo'shmoqda. Qolaversa UNESCO qarorlarida, "Media ta'lim barcha mamlakatlarning milliy ta'lim tizimi rejalariga, shu bilan birga, nodavlat, qo'shimcha va hayotiy ta'limga kiritilishi lozim," – deb belgilab qo'yilgan. Korporatsiyalar bilan ishlash, ya'ni kompyuter shaklida taqdim etilgan matnlar massivlari bilan ishlash uzoq vaqtdan beri lingvistik tadqiqotning asosiy usullaridan biri bo'lib, uning yordamida turli xil vazifalarni hal qilish mumkin. Bunday korpuslarning bir turi – o'quv korpuslari bo'lib, ular chet tilini o'qitishda va lingvistik pedagogikada qo'llaniladi.

Korpus yondashuvi yoki matn korpusiga asoslangan lingvistik tadqiqot usuli tilni amaliy o'rganishga, uning real muhit va matnlarda ishlashiga qaratilgan bo'lib, bu til o'rgatishda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunga kelib, o'quv korpuslari nisbatan kam. Asosan, ularning barchasi ingliz tilini o'rganishga qaratilgan. Bu borada mahalliy tilshunoslik xorij tadqiqotining hozirgi holatidan ancha orqada qolmoqda. Media ta'lim o'quvchining darsga qiziquvchanligini oshiradi, dars jarayonining har xilligini ta'minlaydi. Media ta'limning markazida o'quvchi shaxsi turadi, shunga ko'ra uning qiziqishi va xohish-istaklarini hisobga olish lozim. Xorijiy davlatlar pedagog olimlarining fikricha, mediata'lim ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etib, o'quvchilarni dars jarayonida axborot bilan ishlash, axborot qidirish, zarurlarini ajrata bilish, qayta ishlashga o'rgatadi. Shu asosida o'quvchida axborot madaniyati shakllanadi.

Bir qator olimlar, metodistlar tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ta'lim oluvchi birinchi marta eshitgan mavzusining faqat to'rtadan bir qismini, ko'rgan materialining uchdan bir qisminigina eslab qoladi; ham ko'rib, ham eshitsa, axborotning ellik foizini esda saqlaydi. Interaktiv multimedia texnologiyalaridan foydalanilganda esa bu ko'rsatkich yetmish besh foizni tashkil etadi. Shu bois ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan unumli foydalanish katta ahamiyatga ega. [Rahimov A.2011:56] Bundan 3500 yil oldin Konfutsiy "Eshitganimni yodimdan chiqaraman, ko'rganimni eslab qolaman, mustaqil bajarsam tushunib olaman" degan ekan. Ta'limda informatsion hamda media ta'lim qo'llanganda tinglovchi, o'quvchi eshitish, ko'rish, ko'rganlari asosida mustaqil fikrlash imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Ta'lim sohasida multimedia vositalari yordamida o'quvchilarga bilim berishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

Ta'lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyatining mavjudligi; ta'lim olishning yangi sohalar bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqining yanada oshishi; dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoniyatiga erishilishi; olingan bilimlarning kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolishi va uni amaliyotda qo'llash mumkinligi. Multimediali elektron darsliklarning afzallik tomonlaridan yana biri mavzularga tegishli animatsiyalardan

gipermurojaatlash yordamida foydalanish imkoniyati mavjud. Animatsiyalar harakat va ovoz bilan boyitilishi evaziga o'quv materiallarining mazmunini tushunarli tarzda yoritib beradi.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri – bu ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazibberish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarini hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Ta'lim korpusidan multimedia vositalari bilan boyitilgan turli elektron darslik va qo'llanmalar, dars ishlanmalari, mavzulashtirilgan qiziqarli topshiriqlar o'rin olishi mumkin. Bu o'qituvchining vaqtini tejashi bilan birga, o'quvchining darsga qiziqishini ham oshiradi. Ta'lim korpusida kerakli fanni tanlash oynasi ekranga chiqadi.

Xulosa.

Multimedia korpuslari zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ular tilni ko'p o'lchovli, dinamik va real kommunikativ hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi. Kelajakda multimedia korpuslarining yanada takomillashuvi tilshunoslikning yangi yo'nalishlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda ta'lim tizimini, xususan, xalq ta'limini yangi bosqichga ko'tarish zamonaviy yondashuvlarni talab qiladi. Biz bugun o'quvchining qiziqish va ehtiyojlarini, o'qituvchilarning imkoniyatlarini hisobga olib istiqbol rejalar tuzishimiz lozim. Bugungi o'quvchi 20 yil oldingi o'quvchidan ancha farq qiladi. Globallashuv tufayli axborot almashinuvi shu qadar tezlashdiki, endi o'qituvchi sergakroq bo'lmasa, o'quvchidan orqada qolib ketishi mumkin. Ilgari o'quvchilar darslik va o'qituvchi bergan ma'lumotlar bilan kifoyalanar edi, bugun bu ma'lumotlar yetarli bo'lmay qoldi. Shu ma'noda, yaratilayotgan milliy til korpusi, xususan, ta'limiy korpus mamlakatda ta'lim tizimini yanada rivojlantirish uchun katta qulaylikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press, 2012.
2. Gries S. Th. Quantitative Corpus Linguistics. Routledge, 2021.
3. Ladefoged P. A Course in Phonetics. Cengage Learning, 2014.
4. Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge University Press, 1998.
5. O'rinboyev B. Korpus lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
6. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford University Press, 1991.
7. Aminov B. Mutimedialar orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish. / UNICEF to'plami – Samarqand: SamDU, 2014.
8. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2011.
9. Богданова, С.Ю. О разработке учебного мультимодального корпуса текстов. / С.Ю. Богданова // Материалы XLII международной филологической конференции. Секция прикладной и математической лингвистики. –С.Петербург, 2013. – С.27-33.
10. Гришина Е.А., Мультимедийный русский корпус: современное состояние и

TOHIR MALIKNING INDIVIDUAL O'XSHATISHLARI XUSUSIDA***Turakulova Umidaxon Anvarovna******University of Business and Science******Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi******Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)******standoffabu202@gmail.com***

Annotatsiya: Mazkur maqolada Tohir Malikning individual o'xshatishlari haqida so'z boradi. Ularning lingvomadaniy hamda semantik tahliliga e'tibor qaratilgan. Maqolada -gudek, -guday qo'shimchalarining o'xshatish vositasi emasligi haqida fikr-mulohazalar, yozuvchining etalon tanlashdagi ustaligi haqida yoritirgan.

Kalit so'zlar: O'xshatishlar, individual o'xshatishlar, etalon, o'xshatish vositasi, o'xshatish qolipli so'zlar.

ON TOHIR MALIK'S INDIVIDUAL SIMILES

Abstract: This article examines the individual similes used in the works of Tohir Malik. Special attention is paid to their linguocultural and semantic analysis. The paper also discusses the view that the suffixes *-gudek* and *-guday* do not function as simile-forming means and highlights the writer's skill in selecting simile standards (etalon).

Keywords: similes, individual similes, etalon, simile-forming means, patterned simile words.

ОБ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СРАВНЕНИЯХ ТОХИРА МАЛИКА

Аннотация: В данной статье рассматриваются индивидуальные сравнения в творчестве Тохира Малика. Особое внимание уделяется их лингвокультурному и семантическому анализу. В статье также высказываются соображения о том, что суффиксы *-gudek* и *-guday* не являются средствами образования сравнений, а также освещается мастерство писателя в выборе эталонов сравнения.

Ключевые слова: Сравнение, индивидуальные сравнения, эталон, средство сравнения, шаблонные слова сравнения.

Kirish.

Tasavvur qilinishi qiyin yoki mavhum tushunchalarni aniqlashtirish maqsadida o'xshatib anglatish amaliyotidan keng foydalaniladi. Bu amaliyotni qo'llash uchun kongnitiv jarayon, ya'ni, avvalo, ongda o'xshatmoqchi bo'lgan narsaning o'xshata olish imkoniyati bo'lishi lozim. Inson ongida ikki predmet haqida dastlabki bilimlar bo'lsagina o'xshatish hosil qila oladi. O'xshatish qiyoslashga asoslanadi. Olamni qiyoslash orqali anglab, bilingan narsa-xususiyat asosida bilinmagan narsa-xususiyatni oson tushunish mumkinligi adabiyotlarda ko'p bora ta'kidlanadi. Bir tushunchani ifodalash uchun obyektiv olamdagi narsa-predmetlar, voqea-hodisalar bir-biriga qiyoslanadi, uning qarama-qarshi ma'nolisi yoxud o'xshashi keltiriladi.

Adabiyotlar tahlili.

“O'xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o'xshatishda integral belgilar idrok qilinadi”[1, 278]. Natijada qiyoslash amaliyotining hosilasi, lisoniy voqelangan shakli bo'lmish o'xshatishlar orqali noma'lum predmet haqida tasavvur hosil qilinadi.

“Yorqin va komil badiiy iste’dodning asosida hamisha teran va muntazam kuzatuvchanlik, turfa olamning kamalak ranglarini zakiylik bilan ko’ra olish va ularning “tirik”ligiga, tabiiyligiga putur yetkazmagan holda ko’rsata olish yotadi. Zero, kuzatuvchanlik va mukammal his qilish, aslida, behad nozik va nodir bir san’at bo’lib, u har qanday badiiy-iste’dod takomilining ibtidosidir. Bu san’at badiiy tilda murakkab hodisada xilma-xil ko’rinishlarda namoyon bo’lishi tabiiy. Ayniqsa, badiiy asar tilidagi o’xshatishlar yozuvchining tiyrak nigohi va tinish so’z saylash san’ati uchun benihoya yorqin guvohdir. Bu o’rinda ilgaridan tilda mavjud bo’lgan an’anaviy o’xshatishlar (“ayiqday qo’pol”, “qo’yday yuvosh”, “musichaday beozor”, “tog’day katta” kabi)ni emas, balki xususiy-muallif o’xshatishlari nazarda tutilmoqda. San’atkorning bevosita o’zi yaratgan, uning o’tkir ko’zi, ziyrak kuzatishlari mahsuli sifatida yuzaga kelgan va o’rniga tushgan, nishonga tekkan o’xshatishlar betakror obrazlarning go’zal ifodachilariga aylanadi. Hayoliy tasvir uchun astoydil xizmat qiladi, yaxlit estetik butunlik bo’lgan asarning uzviy qismi sifatida kuchli poetik mazmun kasb etadi”[2, 92].

Badiiy asarlarni o’qish davomida xilma xil o’xshatishlarga duch kelinadi. Ba’zi o’xshatish etalonlarida bir xillik kuzatilsa (masalan, tog’ ulug’vorlik, chumoli mehnatkashlik, musicha beozorlik, qo’y yoki baliq yuvvoshlik kabi), ba’zilarida tayyorlik, oldindan mavjudlik (masalan, qo’ydek yuvvosh, bo’tadek bo’zlamok kabi) kuzatiladi, shunday o’xshatishlar ham borki, ular ijodkorning ijodiy tafakkuri hosilasi o’laroq subyektiv qiyos natijasida yuzaga keladi. Adabiyotlarda bu xildagi o’xshatishlar individual-muallif o’xshatishlari yoki erkin o’xshatishlar deb yuritiladi [3, 16]. Professor G.Jumanazarova bunday o’xshatishlarni xususiy-muallif (favqulodda) o’xshatishlar deb nomlaydi [4, 18]. F.Usmonov dissertatsiyasida o’xshatishlarning xuddi metaforalar kabi, turg’un va erkin yoki individual (badiiy) turlari farqlanish aytib o’ [5, 32].

Bu xildagi o’xshatishlar yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida o’rin tutadi. “O’xshatish – bu inson til foydalanishni boshlagandan beri kishilar orasida tez-tez ishlatib kelinadigan ifoda vositasidir. Oddiy odamlar subyektni turg’un o’xshatish usuli bilan bezatib o’z fikrlarini jonli ravishda yetkazsalar, mualliflar biror subyektning asosiy xususiyatidan yangi obrazni yaratish uchun individual o’xshatish usulidan ko’proq foydalanadilar” [6, 15]. Erkin o’xshatishlar badiiy asarga o’zining jilosini beradi va qimmatini oshiradi. Bunday tasviriy vositalarning badiylik darajasi bilan muallifning mahoratini baholash mumkin. “Xususiy-muallif o’xshatishlarini badiiy matnni shunchaki, bezovchi, go’zallashtiruvchi vosita sifatidagina qarash to’g’ri bo’lmaydi. Mahoratli ijodkor bunday o’xshatishlarga badiiy-estetik ehtiyoj zarurati bilan murojaat qiladi. Tasavvur qilish qiyin bo’lgan tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-hoлатlarning eng nozik jihatlarini kitobxon ko’z o’ngida gavdalandirish, tasvirni quruq emas, balki quyuq bo’yoqlar bilan amalga oshirishda ana shunday o’xshatishlar favqulodda muhim vositadir” [7, 60]. Bu xildagi o’xshatishlar badiiy asarlarda, balki, askiya san’atida ham muhim sanaladi. “Askichilar nutqida xususiy-muallif o’xshatishlari muallifning o’z nigohi, kuzatuvchanligi, badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq tilidan foydalangan holda yaratgan o’xshatishlari sifatida namoyon bo’ladi. Bunday o’xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik yorqinifodalangan bo’ladi; subyektiv baho ifodalanadi” [8, 17].

Tohir Malik an’anaviy o’xshatishlardan tashqari mustaqil tarzda ham juda ko’p o’xshatishlarning original namunalarini yaratgan. Individual o’xshatishlar yozuvchining

mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida kitobxonni o'ziga jalb qiladi. Ular orqali ijodkorning til bilimdonligi, badiiy so'zdan mahorat bilan foydalanish ko'nikmalari namoyon bo'ladi. Ma'lumki, individual o'xshatishlar an'anaviy o'xshatishlardan farqli tarzda bir so'z bilan emas, bir necha so'zlar yordamida hosil qilinadi: *tuzdan yasalgan qasr, qafasga tushib qolgan quyondek, tramvay pattasiday, zanjirband maxbuslarnikiday, miyasiga igna sanchiganday* kabi. Bu xildagi o'xshatishlarda asos ham, timsol ham, odatdan tashqari yoki ba'zida asosning an'anaviy bo'lishi aytiladi. [4, 17].

Adib tanlagan o'xshatishlar orasida fe'l so'z turkumi yetakchilik qiladi. Yana shunday o'xshatishlar ham borki, etalonga nisbatan qo'llangan sifatlovchi yoki qaratqichli aniqlovchilarning ham fe'lning vazifa shakllari bilan ifodalanishi diqqatimizni tortdi. Kuzatishlarimiz natijasida etalonning sifatlovchi yoki qaratqichli aniqlovchi bilan kelishi o'xshatishga o'zgacha ruh bag'ishlamoqda. Keltiradigan navbatdagi misolimizda o'xshatish tarkibida kelayotgan sifatlovchining o'rni beqiyos: "*O'zini bosadi. "Ha, qilig'i sovuq" deb to'ng'illab qo'yadi... Shunday ekan, Jalil ichini yondirayotgan gaplarini Manzuraga aytadimi yo soqchi yigitlargami, yo Asadbekning o'zigami – farqi yo'q, so'zlar samoga sochilgan o'qlardek samara bermaydi*" (Shaytanat, 1-kitob, 115-bet). Agar o'xshatishning tarkibidagi sifatlovchi yo'q deb tasavvur qilinsa, etalonga yuklangan ma'no puchga chiqadi. "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"da o'qdek etaloni quyidagi semalarni ifodalashi bayon qilingan: 1. To'g'ri, adl. 2. To'g'ri. Rost, adolatli so'z. 3. Uchmoq. Juda ham tez harakatlanmoq. 4. Otilmoq. Keskin shiddat bilan biror tomonga tashlanmoq. 5. Otilib chiqmoq. Asosan, qattiq hayajon, hissiy taranglik bilan aytilgan gap-so'z. 6. Kirmoq, sanchilmoq, qadalmoq, urilmoq. 7. Qadamoq, tikmoq [9, 282]. Ushbu semalarning o'q leksemasiga xos xususiyatni ifodalash uchun qo'llanishi hammamizga ma'lum. Chunki etalon tanlashda, eng avvalo, predmet belgilari orasidagi eng asosiysi va eng ustun jihati nazarda tutiladi, ammo adib ana shu asosiylik va ustunlikni boshqa tomondan tasvirlashga erishgan. Gapni o'xshatish tarkibida kelayotgan sifatlovchisiz keltirib ko'raylik: "*O'zini bosadi. "Ha, qilig'i sovuq" deb to'ng'illab qo'yadi... Shunday ekan, Jalil ichini yondirayotgan gaplarini Manzuraga aytadimi yo soqchi yigitlargami, yo Asadbekning o'zigami – farqi yo'q, o'qlardek samara bermaydi*" (Shaytanat, 1-kitob, 115-bet). O'zbek lingvomadaniyatida ko'p o'rinlarda salbiy ma'noga ega bo'lgan gaplar o'qqa o'xshatiladi. Shuning uchun ham "Aytilgan so'z – otilgan o'q" maqoli, "Qalbiga o'qdek sanchilmoq" iborasi qo'llanadi. Keltirilgan ibora maqollarda o'qning mo'ljalga tegishi haqida so'z bormoqda. Ammo adib bu predmetdan besamarlikni tasvirlash uchun foydalangan. O'rni kelganda shuni ham aytish kerakki, sifatlovchi o'zida nozik ma'no qirrasini ifodalamoqdaki, samoda hech nimani o'q bilan mo'ljalga olishning iloji yo'q. Shuning uchun ham u sifatlovchi qilib tanlangan. O'xshatishdan hosil bo'lgan besamarlik semasining yuzaga kelishiga sifatlovchi xizmat qilgan. O'xshatish sifatlovchisuz tasavvur qilinsa, o'q so'zi avvaldan natijasiz, samarasiz kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qilgandek bo'lib qoladi. Yozuvchi o'zining maqsadi nima ekanligini anglatish uchun ham sifatlovchidan foydalangan. Cho'lpon asarlari badiiyatini o'rgangan M.Yo'ldoshev ta'biri bilan aytganda, "yangitdan ohor, quyuq ekspressivlik berish maqsadida ma'lum o'xshatish bilan bir qatorda tasvirni kuchaytiruvchi turli vositalarni keltiradi" [10, 59]. Tohir Malik asarlarida ham ana shu kabi ko'plab o'xshatishlarni keltirish mumkin: "*O'sha tun jala quydi. Tongga borib qora bulutlar kambag'alning ko'rpasiday bo'lib qoldi. Jalada savalanib, shumshaygan tabiat gunohkorona sukut bilan quyoshning ko'tarilishini kutdi*"

(Devona, 51-bet). Adib kitobxonni kutilmagan yangiliklarga boy o'xshatishlari bilan xayratga soladi. Keltirilgan misollardagi o'ta mohirlik va nozik did bilan tanlangan o'xshatishlar buning isbotidir. E'tibor bering, *ko'rpaday* o'xshatishi "O'zbek tili o'xshatishlari izohli lug'ati"da: 1. Qoplamoq, yopilmoq, sathni butunlay egallamoq. 2. Yumshoq, dag'al emas kabi izohlangan, ammo adib bu semalar qatoriga yana bir shakliy o'xshashlikni ifodalovchi semani qo'shishga harakat qilgan. Bir qarashda yozuvchi ko'rpadagi kirlikni nazarda tutganga o'xshaydi, ammo unda aks etgan kirlik belgisidan ko'ra bulutning shakli oldingi o'ringa chiqqan.

Chunki kambag'al degani kir-chir o'tiradi, degani emas. Bu o'xshatishning bo'yoqdorligini va yana, aytish mumkin bo'lsa, shakliy o'xshashlikni ifodalashiga xizmat qiluvchi vosita o'xshatish tarkibida kelayotgan qaratqichli aniqlovchidir. Barchaga ayonki, o'zbek xalqi keng foydalanadigan ko'rpa eskirganda paxtasi astar-avra ichida yumaloq-yumaloq shaklga kelib, tekisligini yo'qotadi va yoqimsiz ko'rinish kasb etadi. Ana shu holatni yozuvchi bulutga ko'chirgan. Ko'rpa qo'l mehnati asosida yaratiladigan zaruriy buyum bo'lib, o'zbek xalqi mentalitetida o'ziga xos o'ringa ega. U bilan bog'liq bir qator maqollar uchraydi: *Ko'rpangga qarab oyoq uzat, Burgaga achchiq qilib, ko'rpa kuydirmoq* (O'XM) kabi. Boshqa millat vakillari uning o'rnida motros, odeyal yoki parko'rpadan foydalanadilar. Bu kabi ashyolarda o'xshatishda ta'kidlangan hol yuz bermaydi. Yozuvchi o'zbek millatiga mansub shaxs bo'lganligi uchun ham ko'rpani yaxshi biladi. U bilan bog'liq holatlarni avvaldan bilgani uchun o'xshatish etaloni sifatida foydalangan. Bu hol betakror bo'yoqlar bilan bezatilgan o'xshatish hosil bo'lishiga sabab bo'lgan. Keyingi o'xshatishda esa sukutga nisbatan *gunohkorona* etalonning tanlanishi, uning tabiatni tasvirlash uchun qo'llangani har qanday kitobxonning xayratini shoshiradi. Bu o'xshatish, asosan, shaxsga, ba'zida jonli predmetlarga qo'llanishi mumkin edi, adib bu o'rinda ham o'z mahoratini ishga solib, obyektga tashqi tomondan o'xshash ifoda yaratishni uddalagan. Yomg'irdan keyin daraxt va o'simlik barglari yomg'ir suvining yukidan so'lishib qolganga o'xshaydi, ana shu holni tasvirlash adib tasavvurida *gunohkorona* holni gavdalantiradi. O'zbek lingvomadaniyatida *gunohkorona* ko'rinish boshni egib turish bilan tasvirlanadi, shuning uchun ham o'simliklardagi yomg'irdan keyingi egik holat adibga *gunohkorona* ko'rinishni tasvirlashiga sabab bo'lgan. Undan tashqari, xalq madaniyatida "Yuzini shivit qilmoq" iborasi faol qo'llanadi. Ma'lumki, shivit ko'pchilikka ukrop nomi bilan mashhur bo'lgan ko'katning nomi, shivit uzilgan zahotiyoq so'lisha boshlaydi va egik holga keladi. Ana shu egik hol aybdor odamning bosh egib turishini eslatadi. Shivit o'simligidagi ana shu holat adibga yaxshi tanish bo'lgan va shivitdagi bu holni yomg'irdan keyin o'simliklarning bosh egib turishiga ko'chirgan. Bu o'rinda adibning tabiat xodisalari manzaralarini naqadar nozik ilg'ashini aytib o'tish va o'ziga xos tasvirni chiza olganligini ta'kidlash lozim.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mavzuni yoritishda tavsiflash, qiyoslash va lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Badiiy matnlardagi o'xshatishlarni o'rganish jarayonida o'xshatish vositalari orasida -*guday*, -*gudek* shakllari qo'llanganiga guvoh bo'ldik va sohaga oid ilmiy adabiyotlarga yuzlandik. "O'zbek tili grammatikasi"da hozirgi o'zbek tilida *etgudek*, *yiqligudek*, *yig'lagudek* formasidagi so'zlar ko'p uchraydi. Bunday so'zlar tarkibidagi -*dek* mustaqil affiks emas. Hozirgi o'zbek tilida *etgu*, *yig'lagu* tipidagi fe'l formasi yo'q" [5, 523].

G.Jumanazarova esa yuqoridagi mulohazalar asosida soʻz yuritib, “Fozil shoirning anʼanaviy dostonlari tiliga diqqat qilinsa, oʻzbek tilidagi *-gudek* qoʻshimchasi matnlarda biror marta qoʻllanilmaganligini, lekin uning *-guday* varianti kam miqdordagina uchrashini aytib oʻtgan [4, 43]. Aynan shu vositalar yordamida hosil qilingan birliklar Tohir Malik asarlarida ham koʻplab uchratish mumkin: “Agar Sabohiddinning boshiga tushgan kulfatlar unga ham *roʻpara qilinguday boʻlsa*, esini yoʻqotib qoʻyishi aniq” (Devona, 146-bet). “Yoʻlda *oʻlguday boʻlsam*, janozamni bu kishidan boshqa kim oʻqiydi?” (Ov, 15-bet). “*Bu joylarga borib qolguday boʻlsa*, oʻsha mehmonning koʻzlariga qarashga uyalardi” (Eng kichik jinoyat, 42-bet). “Devordagi naqshlar magʻribga bosh qoʻygan quyoshning ojiz nurida *koʻzni olguday tovlanardi...*” [6, 11]. “Eng birinchi dushmani oʻzining nafsi ekani, shu nafsi tufayli haromdan qaytmay, farzandini harom luqma bilan katta qilganini *birov aytguday boʻlsa* ham baribir tan olmasdi” (Iblis devori, 37-bet). “Uzrxohlikdan soʻng sogʻinch qalblar taskin topdi. Ayriliq oʻz sovuq gavgasi bilan yana *oralariga suqilib kirkudek boʻlsa*, jaf oʻrgan tomon qoʻlga oladi, degan oʻzaro vaʼda va qatʼiy qaror bilan toʻpponcha Mirzakalonda qoldi...” (Ozod inson haqida qoʻshiq, 19-bet). Tohir Malik asarlarida ham, koʻrib turganingizdek, *-guday* vositali oʻxshatishlarni bir talay topish mumkin. *-gudek* vositali oʻxshatishlar faqatgina “Ozod inson haqida qoʻshiq” qissasi tarkibida bir oʻrinda uchradi, xolos. Biroq eʼtiborimizni tortgan narsa, ularning hammasida ham oʻxshatish mazmuni aks etmaydi. Eʼtibor berib qaralsa, bu vositalar bilan hosil boʻlgan oʻxshatishlar asosan kesim yoki unga bevosita bogʻlanayotgan boʻlaklardan tashkil topmoqda, agar shunday oʻxshatishlar ishtirok etgan gaplarning kesimi kelasi zamonda ifodalansa, oʻxshatish mazmuni ifodalanmaydi, agar kesim oʻtgan zamonda ifodalansa, oʻxshatish mazmuni aks etadi. Berilgan misollardagi oʻxshatishlarni kesimlari bilan tahlil qilaylik: “Yoʻlda *oʻlguday boʻlsam*, janozamni bu kishidan boshqa kim oʻqiydi?” (Ov, 15-bet). Ushbu misoldagi oʻxshatishda oʻxshatish maʼnosi ifodalanmaydi. *Oʻlguday boʻlsam – oʻladigan boʻlsam*. Yoʻlda *oʻladiganday boʻlsam*, janozamni kim oʻqiydi deb boʻlmaydi. Yoʻlda *oʻladigan boʻlsam* janozamni kim oʻqiydi? Varianti mazmun jihatdan toʻgʻri va tarkibida oʻxshatish vositasi yoʻq. *Koʻzni olguday tovlanardi* oʻxshatishida esa kesim oʻtgan zamon feʼli bilan ifodalanganligi uchun oʻxshatish mazmuni saqlanmoqda. *Koʻzni oladiganday tovlanardi* deyish mumkin. (3.2.1.-jadvalga qarang).

3.2.1-jadval

-gudek va -guday qoʻshimchalarining oʻxshatish vositasini ifodalashi

Shakl	Transforma	Natija
<i>roʻpara qilinguday boʻlsa</i>	<i>roʻpara qiladigan boʻlsa</i>	Oʻxshatish emas
<i>bu joylarga borib qolguday boʻlsa</i>	<i>borib qoladigan boʻlsam</i>	Oʻxshatish emas
<i>birov aytguday boʻlsa</i>	<i>birov aytadigan boʻlsa</i>	Oʻxshatish emas
<i>oralariga suqilib kirkudek boʻlsa</i>	<i>oralariga suqilib kiradigan boʻlsa</i>	Oʻxshatish emas
<i>Koʻzni olguday tovlanardi</i>	<i>Koʻzni oladiganday tovlanardi</i>	Oʻxshatish

Koʻrinib turibdiki, *-gudek* va *-guday* vositalari bilan hosil qilingan birliklarning hammasi ham oʻxshatishni hosil qilavermas ekan. Koʻp hollarda ular oʻxshatish shaklli birikmaga aylanib qolmoqda.

“Bir narsa boshqasiga aynan butunisicha oʻxshatilganda oʻxshatish asosini qoʻllanmasligi asosiy holatdir. Bunday oʻrinlarda oʻxshatish asosini muayyan bir belgi sifatida belgilash mumkin boʻlmaydi, har ikki oʻxshatiluvchi, yaʼni oʻxshatish subyekt va

o'xshatish etaloni bir biriga yaxlitligicha tenglashtiriladi. Bunda aytish mumkin bo'lsa, fotografik tasvir yuzaga keladi"[10, 64]. M.Yo'ldoshevning fikrlari Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida qo'llangan o'xshatishlar xususida bo'lib, xuddi shunday o'xshatish Tohir Malik asrlarida ham uchraydi: "*Go'rdan azobli nola eshitiladi... nola so'ppayib turgan qabrtoshlarga urilib, aks-sado beradi-da, so'ng go'yo qabristonni silkitib yuborganday bo'ladi. Go'yo qiyomat boshlangandek...*" (Iblis devori, 3-bet). "*Qamariddin yigitning oyog'ini biroz bo'lsa-da, yerdan uzib yonboshga olmoqchi bo'ldi. Yigit zarang daraxtday edi*" (Falak, 31-bet). "*Rostingizni ayting, Jalolov, siz MGBning odami emassiz, a? Shu qadar qo'rqmasdan ochiq gapiryapsizki, go'yo bu gaplaringiz uchun sizni birov javobgarlikka tortmaydigandek*" (Ozod inson haqida qo'shiq, 58-bet).

Tohir Malikning "Shaytanat" asarini tahlil qilar ekanmiz, yozuvchi tomonidan qo'llangan o'xshatishlarda individual o'xshatishlar miqdorining ko'pligi va ohorliliigi o'quvchining diqqatini tortadi. Yozuvchi individual o'xshatishlarni yaratishda oddiygina predmetlar, holatlar yoki shaxslarga murojaat qilmaydi, balki ularni o'quvchida estetik zavq uyg'ota oladigan tomonlarini etalon qilib oladi. Masalan, yozuvchi bir o'rinda: "*Bunday jazosiz qotillar yer yuzini po'kanakdek bosib yotibdi. Elchin – Zaynabning nazarida shulardan biri*", – deb yozadi. Yozuvchi o'xshatish etaloni sifatida *po'kanak* predmetidan foydalangan va aynan shu predmet orqali "Shaytanat" qissasida tasvirlangan davrda jazosiz qotillar juda ham ko'p bo'lganligiga ishora qilmoqda. Predmetga nisbatan qo'llanuvchi egallamoq, qoplamoq, bosib ketmoq kabi semalarni aniqroq ifodalash uchun chumoli, suvarak, suv kabi predmetlarni etalon qilish ham mumkin edi, ammo yozuvchi aynan *po'kanak* predmetini etalon qilish bilan uning qalinligini, o'zi qoplagan joyni umuman ko'rsatmasligini, uning zarrachalari zich joylashishini o'zshatish uchun asos qilib olgan. Bundan tashqari, asar matnidan yig'ilgan o'xshatishlarni tahlil qilganimizda yozuvchi qo'llagan o'xshatishlarda etalon sifatida ot so'z turkumi, asosda esa fe'l so'z turkumi yetakchilik qilishiga guvoh bo'ldik.

Bundan tashqari, matnda qo'llangan o'xshatishlar adib tasavvuri va dunyoqarashining naqadar keng ekanligidan darak beradi. Yozuvchi bunday ohorli o'xshatishlarni qo'llash bilan nafaqat asar mazmunini bezash, balki o'quvchida estetik zavq uyg'otishni ko'zda tutgan. O'zbek tili turg'un o'xshatishlari orasida "o'g'ri mushukdek mo'ralash" bor edi, ammo o'g'ridek ichkariga bosh suqish o'xshatishi Tohir Malik tomonidan qo'llangan erkin o'xshatishdir. Matnda uchrovchi keyingi o'xshatishga, nazar tashlaylik, "*xuddi o'g'rilik olamida atak-chechak qilayotgan bola*" yozuvchi go'yo "*xuddi o'g'irlikni endi kasb qilayotgan bola*" desa o'xshatishga nisbatan o'quvchida sayoz tasavvur paydo bo'lishini oldindan bilagandek, "*xuddi o'g'rilik olamida atak-chechak qilayotgan bola*" o'xshatishi orqali Asadbekning o'g'irlik qilish qo'lidan kelmasligini ham aytib ketmoqda. Sababi yurishni boshlagan bola bilan atak-chechak qilayotgan bola o'rtasida farq bor. Yurishni boshlagan bola harakatni uddalayoladi, atak-chechak qilayotgan bola esa hali muvozanatini saqlayolmaydi.

Tohir Malik asarlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, an'anaviy va turg'un o'xshatishlarga nisbatan individual-muallif o'xshatishlar ko'p uchraydi. Ularni o'rganish yozuvchining nutqiy individualligini ochib berish bilan birga o'xshatishlarning lingvomadaniy birlik sifatidagi o'rnini bilishda, ularning olamning lisoniy manzarasini yaratishdagi rolini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adib asarda yana shunday o'xshatishlardan foydalanganki, bir qarashda ular turg'un

o'xshatishlarga o'xshaydi, ammo e'tibor berilsa, etalon yoki o'xshatilmish turg'un o'xshatishga xos so'z bilan ifodalanagan: *"Kap-katta erkak odamning so'yishga mahkum etilgan buqaday o'kirishi, so'ng tul xotinday piqirlab yig'lashi, keyin omonatini topshirishga qasd qilgan, so'nggi nafasleri bilan ihranayotgan bemor kabi ovoz chiqarishi faqat Sharifga atalganday edi"* (Shaytanat, 1-kitob, 107-bet). Ushbu gapda qo'llangan o'xshatish *buqaday o'kirmoq* bo'lib, buqa etaloniga nisbatan *bo'kirmoq* fe'lini qo'llash o'rinli, yoki o'kirmoq so'ziga nisbatan yirtqich hayvonni etalon qilish mumkin. Endi mana bu misolga e'tibor qaratamiz: *"Asadbek ko'za tomon ikki qadam tashladi-yu, qilichni boshi uzra ko'tarib, ko'zaga zarb bilan urdi. Zarb berish chog'ida yo'lbars kabi o'kirdiki, hatto yigitlari ham seskandilar"* (Shaytanat, 4-kitob, 604-bet). Har ikkala misoldagi o'xshatishlarni taqqoslaganimizda yozuvchi nega bir o'rinda *buqadek o'kirish*, boshqa o'rinda *yo'lbars kabi o'kirish* o'xshatishlaridan foydalangani ayon bo'lgandek. Yuqorida aytilganidek, buqaga nisbatan bo'kirish so'zini qo'llash mumkin edi, ammo bu o'xshatish qo'llangan gap Sharif Nomozovning qamoqda ekanida bir odamni qiynab tilla tishini sug'urib olishayotganiga guvoh bo'lishini ochib berishda ishtirok etgan. Buqadek o'kirishda qo'rquv yoki yig'i mazmuni ifodalanmoqda. Yo'lbars kabi o'kirishda esa, baland ovoz chiqarish, qattiq baqirish yoki kuchli jahl bor. O'xshatish qatnashgan misoldan ko'rinib turibdiki, yozuvchi Asadbekning ruhiy holatini ochib berishga harakat qilgan.

Undan tashqari, adib ayrim o'xshatishlarning turli variantlaridan foydalangan. Asar matnida bu kabi o'xshatishlar talaygina uchraydi. *Quyunday yopirilmoq – tundek yopirilmoq, seldek yopirilmoq; cho'chqadek ichmoq – itdek ichmoq, moldek ichmoq; o'limga hukm etilgandek – yashashga hukm etilgandek; tariqday sochilmoq – anor donasiday sochilmoq, osmonga otilgan o'qdek sochilmoq; pashshadek yanchib tashlamoq – chuvalchangdek ezib tashlamoq; farishtadek beozor – farishtadek oqko'ngil; o'qdek sanchilmoq – igna kabi sanchilmoq* kabi o'xshatishlar ham shular sirasiga kiradi.

Yozuvchining "Shaytanat" qissasi kabi asarlarida, asosan, shaytanat olamining qahramonlariga xos salbiy bo'yoqqa ega bo'lgan turg'un yoki individual o'xshatishlardan foydalanilgan. Bunday o'xshatishlar o'quvchiga personajni yaqindan tanishtirish bilan birga, salbiy xarakterga ega bo'lgan xatti-harakatlarini yaqqol namoyon qiladi. Adibning 80-yillarda yaratilgan aksariyat asarlarida shu holatni kuzatish mumkin. Masalan: *"Hamma gapni hazilga burmoqchi edi, eplolmadi. Tabiatan keskinroq odamning kayfiyati buzilibroq turgan paytda hazil qilish tuyaning balet raqsi tushishiday bo'lar ekan"* (Shaytanat, 1-kitob, 141-bet). Tohir Malikning boshqa asarlariga nazar tashlansa, adib umrining oxirlarida yozgan diniy, tarbiyaviy, nasixat mavzulariga bag'ishlangan asrlarida qo'llangan o'xshatishlar sokin bir qadar vazminlik bilan aytilayotganga o'xshaydi.

Adib qo'llagan har qanday o'xshatishda o'zbek xalqi tasavvuridagi olamning lisoniy manzarasi yotadi. Agar Tohir Malik o'zbek xalqining farzandi bo'lmaganida o'zbeklarga xos bo'lgan o'xshatishlarni o'z o'rnida qo'llay olmagan bo'lardi. Adib dunyoni o'zbek nazari bilan ko'ra olgan.

Yozuvchi o'xshatishlarni qo'llash bilan bog'liq o'rinlarda o'zi tanlagan o'xshatishning nozik ma'no qirralarini nazardan qochirmagan. Masalan, bir o'rinda yozuvchi asar qahramoni Manzurani tasvirlash uchun *"...ichi dardlardan do'l g'alvir qilib yuborgan chorasiz barg singari ilma-teshik bo'lib ketganini qaydan ham bisin"* (Shaytanat, 5-kitob, 246-bet) o'xshatishini qo'llaydi. Bu o'xshatishga e'tibor berib qaralsa, etalonga sifatlovchilik vazifasini bajarayotgan qismda yana bir o'xshatishni yashirin qo'llagan.

O'xshatishning sifatlovchi bo'lib kelayotgan – *do'l g'alvir qilib yuborgan* qismi etalonning yangi semaga xizmat qilishini ta'minlash bilan birga, etalondan keyingi qismning ham mazmunini ochib berishda asosiy vazifani bajargan. Bu qo'shaloq o'xshatishni biri-birisiz qo'llab bo'lmaydi. Etalon vazifasini bajarayotgan *barg* so'zi sifatlovchisiz kelsa, fikrda mantiqiylikka putur yetadi. Yozuvchi *ichi* deyish bilan hayotda ko'p ezilgan shaxsning ruhiy holatiga ishora qilmoqda. Manzuraning ruhiy holatiga nisbatan *do'l g'alvir qilib yuborgan chorasiz bargdek ilma-teshik* o'xshatishini qo'llashda *do'ldan* ham o'rinli foydalangan. Bargni teshib o'tish do'lgagina xos. Do'l qattiqligi va vaznining yomg'ir va qorga qaraganda og'irligi sabab zarb bilan tushganda daraxt barglarini teshib o'tadi. Lat yegan *barg g'alvirga* qiyoslanmoqda. O'xshatish tarkibidagi *chorasiz* so'zining qo'llanishi ham bejiz emas, bu so'zni qo'llash bilan adib inson taqdiridan qochib qutulolmasligiga ishora qilmoqda.

Ko'rib turganimizdek, tadqiqotimiz obyekti bo'lgan badiiy matnlarda qo'llangan xususiy-muallif o'xshatishlari yangiligi, originalligi, favqulodda qo'llanganligi bilan kitobxon tasavvurini uyg'otib, tasvirlangan holatni ko'z o'ngida gavdalantiradi. O'xshatish qadimdanoq insoniyatga xos xususiyat sifatida o'rganib kelingan. Bu haqida Aristotel ham o'z fikrlarini yozib qoldirgan: "O'xshatish garmoniya va ritm singari qadimdanoq odamlarning tabiatiga xos xususiyatdir, odamlar qadimdanoq tabiatan o'xshatishga qobiliyatlidirlarki, bular uni oz-ozdan taraqqiy ettira borib, badiha, she'rlar (improvizatsiya)dan haqiqiy poeziyani yuzaga keltirganlar" [12, 25].

Xulosa.

Demak, o'xshatishlar badiiy asarlarning qimmatini belgilaydi, kitobxon tomonidan oson tushunilishini ta'minlaydi va millat mentaliteti, qarashlaridan so'zlaydi. Kitobxon o'xshatishlar orqali tasvirlanayotgan holatni yorqin ranglar bilan ko'ra olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Individual o'xshatishlar bir shaxsning ijod maxsuli bo'lsa-da, muayyan xalqning o'ziga xos milliy xususiyatlarni ham aks ettiruvchi lingvokulturologik birlik sifatida katta ahamiyatga ega. Chunki ijodkor ham shu xalq vakili sifatida o'ylaydi, fikr yuritadi. Har bir ijodkorning individul xarakterdagi o'ziga xosliklarni o'rganish va tahlil etish, ijodkorning o'ziga xos uslubini belgilash bilan birgalikda, lug'at boyligimizga yangidan yangi so'z va iboralarning, o'xshatishlarning qo'shilishiga olib keladi.

Bundan tashqari, adib tomonidan qo'llangan erkin o'xshatishlar ham, qaysidir ma'noda, xalq qarashlaridan darak beradi. Chunki ijodkor o'zi mansub bo'lgan xalqning vakili hisoblanadi. Vaqtlar o'tgani sayin muayyan til vakillari tomonidan nutqda doimiy qo'llash darajasiga olib chiqilsa, turg'unlik maqomiga ega bo'lishi ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Юлдашев М.М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. док. дис. – Тошкент, 2008. – Б. 278.
2. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 92.
3. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2013. – Б. 161.
4. Жуманазарова Г.У. Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик мkonиятлари. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 18.

5. Усманов Ф.Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – В. 32
6. Жо Мин Ёнг. Ўзбек ва корейс тилларида ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс. – Тошкент, 2022. – В.
7. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 60.
8. Дўсматов Х. Аския матни лингвостилистикаси: Филол. фан. б. фалс. док. ...дисс. автореф.– Фарғона, 2018. – Б. 17.
9. Маҳмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – В. 281.
10. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. – Тошкент: Фан, 1975. – 523 б.
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/tohir-malik-1946/tohir-malik-falak-qissa>. Tohir Malik. Falak. – В. 11.
11. Арасту. Ахлоқи кабир. Таржимонлар Зоҳир Аълам ва Урфон Отажон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 25.

HAYVON ETALONLI O'XSHATISHLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI (Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” asari asosida)

Mamarasulov Ahmadjon Anvarjon o'g'li
University of Business and Science,
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi
Mamarasulov1771@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” asari asosida hayvon etalonli o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. O'xshatishlar inson xarakteri, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi madaniy kodlar sifatida talqin etiladi. Tadqiqot davomida ushbu birliklarning konnotativ semantikasi, baholovchi tabiati hamda lingvopragmatik vazifalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: O'xshatish, hayvon etaloni, lingvomadaniyat, konnotatsiya, badiiy matn, lingvopragmatika.

LINGUOCULTURAL STUDY OF ANIMAL-BASED SIMILES (Based on Tohir Malik's novel “Murdalar gapirmaydilar”)

Abstract: This article analyzes the linguocultural features of animal-based similes in Tohir Malik's novel “Murdalar gapirmaydilar.” Similes are interpreted as cultural codes that convey human character, psychological states, and social relations. The study reveals the connotative semantics, evaluative nature, and linguopragmatic functions of these units in literary discourse.

Keywords: Simile, animal prototype, linguoculture, connotation, literary text, linguopragmatics.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРАВНЕНИЙ С ЗООНИМИЧЕСКИМИ ЭТАЛОНАМИ

(на материале романа Тохира Малика «Мурдалар гапирмайдилар»)

Аннотация: В статье на материале романа Тохира Малика «Мурдалар гапирмайдилар» анализируются лингвокультурологические особенности сравнений с зоонимическими эталонами. Сравнения рассматриваются как культурные коды,

передающие характер человека, его психологическое состояние и социальные отношения. Раскрываются коннотативная семантика, оценочная природа и лингвопрагматические функции данных единиц в художественном дискурсе.

Ключевые слова: Сравнение, зоонимический эталон, лингвокультура, коннотация, художественный текст, лингвопрагматика

Kirish.

O'xshatish inson tafakkurining borliqni qiyoslash orqali anglashiga xizmat qiluvchi asosiy kognitiv mexanizmlardan biridir. Til tizimida u nafaqat tasviriylilikni kuchaytiradi, balki milliy tafakkur, madaniy stereotip va baholash mezonlarini ham ifodalaydi. Ayniqsa, hayvon nomlari ishtirokidagi o'xshatishlar lingvomadaniy jihatdan barqarorlashgan etalonlar asosida qurilib, inson xulqi va ruhiy holatini ramziy shaklda ochib beradi.

Til taraqqiyoti jarayonida hayvon obrazlari biologik tushunchadan ko'ra ko'proq ijtimoiy-axloqiy baho tashuvchi madaniy belgiga aylangan. Shu sababli bunday o'xshatishlarni faqat stilistik figura sifatida emas, balki til va madaniyat kesishgan nuqtada yuzaga keladigan lingvomadaniy birlik sifatida o'rganish muhimdir. Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydilar" [1] asari kriminal-psixologik muhitni tasvirlashi bilan hayvon etalonli o'xshatishlarning funksional imkoniyatlarini kuzatish uchun boy badiiy material beradi.

Adabiyotlar tahlili.

O'xshatish hodisasi tilshunoslikda qadimdan stilistik vosita sifatida o'rganib kelingan bo'lsa-da, zamonaviy lingvistika uni kognitiv va lingvomadaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq birlik sifatida talqin etmoqda. Tadqiqotchilar o'xshatishni inson tafakkurining qiyoslash asosidagi konseptual faoliyati mahsuli deb hisoblaydilar. Shu jihatdan hayvon obrazlari ishtirokidagi o'xshatishlar nafaqat tasviriylilik, balki milliy madaniyatga xos baholash mezonlarini ham aks ettiradi.

Lingvokulturologiya doirasida hayvon nomlari ko'pincha madaniy kod sifatida talqin etiladi. Maslova [2] lingvokulturologik birliklar insonning dunyoni idrok etishida madaniy tajriba muhim rol o'ynashini ta'kidlab, til birliklarida milliy mentalitet aks etishini ko'rsatadi. Bu qarash hayvon etalonli o'xshatishlarning semantik yukini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida ham o'xshatishlar semantik-stilistik jihatdan o'rganilgan. Mahmudov [3] til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqani tahlil qilib, obrazli birliklar milliy tafakkur mahsuli ekanini qayd etadi. Safarov [4] esa lingvopragmatik nuqtai nazardan til birliklarining nutq jarayonida baholovchi va ta'sirchanlik vazifasini yoritib beradi. Bu yondashuv badiiy matndagi o'xshatishlarning muallif pozitsiyasini yashirin ifodalashdagi rolini tushuntirishga yordam beradi.

Kognitiv tilshunoslik vakillari o'xshatishni konseptual metafora bilan yaqin hodisa sifatida ko'rib, inson ongida mavjud tajriba modellari orqali yangi tasavvurlar shakllanishini izohlaydilar. Kubryakova [5] konseptual tizimda obrazlilik tafakkur jarayonining ajralmas qismi ekanini ta'kidlaydi. Bu nazariya hayvon etalonlari inson xarakterini modellashtirishda nega samarali ishlatilishini izohlash imkonini beradi.

Frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar ham hayvon obrazlarining barqaror baholovchi ma'nolar kasb etganini ko'rsatadi. Telia [6] frazeologik birliklarning lingvomadaniy tabiatini yoritib, ular xalqning tarixiy-madaniy tajribasini saqlovchi birliklar ekanini asoslaydi. Shu nuqtai nazardan, badiiy o'xshatishlar ham milliy ongda shakllangan

stereotiplarga tayanadi.

Shu bilan birga, o'zbek badiiy matnlarini lingvomadaniy tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlarda obrazli birliklar ko'pincha umumiy stilistik vosita sifatida ko'rib chiqilib, muayyan yozuvchi uslubida hayvon etalonlarining tizimli qo'llanishi alohida o'rganilmagan. Tohir Malik asarlarida esa hayvon obrazlari psixologik holat, ijtimoiy muhit va axloqiy bahoni ifodalovchi muhim semantik tayanch vazifasini bajaradi. Shuning uchun mazkur maqolada aynan hayvon etalonli o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlarini badiiy kontekstda tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqot jarayonida lingvokulturologik va lingvopragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Asardan hayvon etaloniga asoslangan o'xshatishlar ajratib olinib, ularning semantik tuzilishi, konnotativ mazmuni hamda nutqiy vazifasi kontekst doirasida o'rganildi. Shuningdek, o'xshatishlarning personaj xarakterini ochish, emotsional fon yaratish va muallif bahosini bilvosita ifodalashdagi roli diskursiv tahlil asosida yoritildi.

Natijalar.

Tahlil natijalari asarda hayvon etalonlari turli psixologik va ijtimoiy holatlarni modellashtirishda faol qo'llanilganini ko'rsatdi. "Erimni kanadek so'raganlarning yetmaganday" jumlasida kana obrazi yopishqoq va tinimsiz bezovta qiluvchi bosimni anglatadi. Bu o'xshatish orqali oddiy murojaat emas, balki insonni ruhiy holdan toydiruvchi darajadagi ta'sir ifodalanadi.

"Boshqalarni eshshakday ishlatib" birikmasida eshak etaloni og'ir mehnat va haq-huquqsiz ekspluatatsiya timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Bu o'xshatish ijtimoiy tengsizlikni obrazli tarzda ochib beradi va keskin baholovchi ohang hosil qiladi.

"Kenguru bolalariga o'xshab" tasviri qo'rquv va himoyasizlik holatini ifodalaydi. Bu yerda o'xshatish vaziyatdagi xavfni to'g'ridan-to'g'ri nomlamasdan, psixologik taranglikni kuchaytiradi.

"Xira pashsha kabi g'ing'illab" ifodasi doimiy mayda bezovtalikni bildiradi. Pashsha obrazi orqali insonning asabiy toliqishi va ichki jahl holati obrazli asoslanadi.

Muhokama.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hayvon etalonli o'xshatishlar asarda nominativ emas, balki konnotativ va baholovchi birlik sifatida ishlaydi. Ular inson xatti-harakatini madaniy jihatdan tanish hayvoniy model bilan qiyoslash orqali kuchli assotsiatsiya uyg'otadi. Bu esa badiiy matnda psixologik tasvirning ixcham va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi.

Lingvopragmatik jihatdan bunday o'xshatishlar muallifning yashirin bahosini uzatadi, personaj nutqining emotsional registrini belgilaydi va o'quvchini muayyan munosabat sari yo'naltiradi. Lingvomadaniy nuqtai nazardan esa ular milliy tafakkur stereotiplari va kollektiv tajribaning tilga singgan shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa.

Hayvon etalonli o'xshatishlar badiiy matnda insonni tasvirlashning ixcham va ta'sirchan vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular orqali yozuvchi milliy tafakkur stereotiplariga tayangan holda personaj xarakteri, ruhiy holati va ijtimoiy vaziyatni ochib beradi. "Murdalar gapirmaydilar" asari misolida bunday o'xshatishlar til va madaniyatning uzviy bog'liqligini namoyon etuvchi, konnotativ semantika va lingvopragmatik imkoniyatlarni mujassam etgan muhim badiiy birliklar ekanligi tasdiqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Malik T. Murdalar gapirmaydilar. Toshkent, 2004.
2. Maslova V. Lingvokulturologiya. Moskva, 2001.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent, 2012.
4. Safarov Sh. Lingvopragmatika asoslari. Toshkent, 2008.
5. Kubryakova Ye. S. Kognitiv tilshunoslik asoslari. Moskva, 2004.
6. Telia V. N. Frazеologiyaning lingvokulturologik jihatlari. Moskva, 1996.

TOHIR MALIK ASARLARIDA VAQT BIRLIKLARINING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI (“MURDALAR GAPIRMAYDILAR” ASARI ASOSIDA)

Mamarasulov Ahmadjon Anvarjon o'g'li

University of Business and Science,

Ingliz tili va adabiyoti kafedrası,

Ingliz tili o'qituvchisi

Mamarasulov1771@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek badiiy matnlarida vaqt kategoriyasining lingvistik va lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda vaqt birliklarining leksik-semantik tabiati, pragmatik yuklamasi hamda xronotopni shakllantirishdagi roli yoritiladi. Badiiy matnda diniy, nisbiy va bilvosita vaqt ifodalarning voqelikni obyektiv xronologiya doirasidan tashqarida, subyektiv idrok, madaniy tajriba va psixologik holat bilan bog'liq holda ifodalashi asoslab beriladi. Tahlil natijalari vaqt kategoriyasining o'zbek badiiy nutqida murakkab lingvopoetik hodisa sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Badiiy matn, vaqt kategoriyasi, vaqt birliklari, xronotop, diniy vaqt, nisbiy vaqt, bilvosita vaqt ifodalari, pragmatika, lingvopoetika, psixologik vaqt.

LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS OF TIME UNITS IN TOHIR MALIK'S WORKS (BASED ON THE NOVEL “THE DEAD DO NOT SPEAK”)

Annotation: This article examines the linguistic and linguopoetic features of the category of time in Uzbek literary texts. The study focuses on the lexical-semantic nature of temporal units, their pragmatic functions, and their role in shaping the literary chronotope. It is shown that religious, relative, and indirect temporal expressions function not only as means of chronological reference but also as tools for conveying subjective perception, cultural memory, and psychological experience. The findings demonstrate that the category of time in literary discourse transcends objective chronology and operates as a complex linguopoetic phenomenon.

Key words: Literary text, category of time, temporal units, chronotope, religious time, relative time, indirect temporal expressions, pragmatics, linguopoetics, psychological time.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕДИНИЦ ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОХИРА МАЛИКА (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «МЁРТВЫЕ НЕ РАЗГОВАРИВАЮТ»)

Аннотация: В статье рассматриваются лингвистические и лингвопоэтические особенности категории времени в узбекских художественных текстах. Анализируются лексико-семантическая природа временных единиц, их

прагматическая нагрузка и роль в формировании художественного хронотопа. Показано, что религиозные, относительные и косвенные временные выражения выходят за рамки объективной хронологии и служат средством передачи субъективного восприятия, культурной памяти и психологического состояния. Результаты исследования подтверждают, что категория времени функционирует как сложное лингвопоэтическое явление.

Ключевые слова: Художественный текст, категория времени, временные единицы, хронотоп, религиозное время, относительное время, косвенные временные выражения, прагматика, лингвопоэтика, психологическое время.

Kirish.

Badiiy matnda vaqt kategoriyasi nafaqat voqealarning ketma-ketligini belgilovchi xronologik mezon, balki mazmunni chuqurlashtiruvchi, ruhiy holatni ochib beruvchi va milliy-madaniy tasavvurlarni ifodalovchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi. Vaqt birliklari orqali muallif voqelikni obyektiv o'ldirish doirasida emas, balki subyektiv idrok, diniy qarashlar va ijtimoiy tajriba bilan uyg'un holda tasvirlaydi. Shu jihatdan o'zbek badiiy matnlarida vaqt birliklarining qo'llanishi alohida lingvopoetik ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, diniy vaqt tushunchalari, nisbiy va bilvosita vaqt ifodalari badiiy nutqda real vaqtni emas, balki inson ongida shakllangan vaqt tasavvurini aks ettiradi.

Mazkur tadqiqot o'zbek badiiy matnlarida qo'llaniladigan vaqt birliklarining semantik, pragmatik va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, vaqt tushunchasining xronotop doirasida qanday shakllanishini ochib berishni maqsad qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

O'zbek badiiy matnlarida vaqt va xronotopning lingvistik tahlili bo'yicha bir qancha tadqiqotlar mavjud. Baxtin[1] (1975) xronotop konsepsiyasini badiiy matnning asosiy struktura elementi sifatida ko'rsatgan. Rahmatullayev[2] (2006) o'zbek adabiy tilida vaqt birliklari leksik-semantik nuqtai nazardan o'rganilganini ta'kidlaydi. Safarov[3] (2008) va Yo'ldoshev[4] (2010) esa badiiy matnda vaqt birliklarining pragmatik vazifasiga e'tibor qaratgan. Shu bilan birga, Qodirov[4] (2015) psixologik vaqt tushunchasini o'zbek nasrida tahlil qilib, vaqt birliklari orqali personaj ruhiy holati va dramatik vaziyatni aniqlash imkoniyatini ko'rsatgan.

Ushbu adabiyotlar o'zaro uyg'unlashgan holda, badiiy matnda vaqt birliklari faqat xronologik vosita emas, balki lingvopoetik va pragmatik xususiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotning asosiy materiali Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydilar"[6] asari bo'ldi. Vaqt birliklari lingvistik va lingvopoetik yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalangan: *Leksik-semantik tahlil – vaqt birliklarining semantik yukini aniqlash. Pragmatik tahlil – vaqt birliklarining nutqiy vaziyatdagi funksiyasi. Xronotopik tahlil – vaqt va makonning badiiy matndagi uyg'unligi va dramatik ahamiyati*[7].

Shuningdek, nisbiy va bilvosita vaqt birliklari personaj nutqi orqali psixologik va madaniy tafakkur bilan bog'liq ekanligi ham e'tiborga olindi.

Natijalar va muhokama.

O'zbek badiiy matnlarida vaqt ko'pincha aniq sana yoki soat bilan emas, balki nisbiy va madaniy jihatdan belgilangan birliklar orqali ifodalanadi. Shom, bomdod, azon kabi

diniy vaqt birliklari nafaqat kunning muayyan qismini, balki ruhiy holat, kutilish yoki taranglikni ifodalaydi.

Badiiy kontekstda “*shomga qadar*” yoki “*bomdodga chiqaramiz*” kabi ifodalar voqealarning shoshilinchligi va yashirin xarakterini kuchaytiradi. Nisbiy birliklar — bultur, hali, oldin, keyin — xotira va baholash mexanizmini faollashtiradi va retrospektiv xronotopni shakllantiradi.

Diniy vaqt birliklari badiiy matnda milliy-madaniy kod vazifasini bajaradi. “*azon chaqirilmagan edi*” kabi ifodalar vaqtni belgilash bilan birga ichki sokinlik yoki kutilish holatini ham aks ettiradi. Vaqt birliklari personaj nutqini individuallashtiradi, ularning dunyoqarashi va ruhiy holatini ochib beradi, shuningdek, voqeaning dramatik fonini kuchaytiradi[8].

Xulosa va takliflar.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek badiiy matnlarida vaqt birliklari oddiy xronologik ko'rsatkich bo'lib qolmay, murakkab lingvopoetik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali voqelik subyektiv idrok asosida talqin qilinadi, milliy va diniy qadriyatlar badiiy matnga singdiriladi hamda psixologik holat chuqurroq ochib beriladi. Shu jihatdan vaqt birliklarini lingvistik va pragmatik jihatdan o'rganish badiiy matnning ichki semantik tuzilishini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega[9].

Tavsiyalar sifatida, kelajak tadqiqotlarida boshqa o'zbek nasr namunalari bilan solishtirma tahlil olib borish, shuningdek, vaqt birliklarining boshqa lingvopoetik vositalar bilan uyg'unligini o'rganish tavsiya qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baxtin, M.M. (1975). *Problemy poetiki romana*. Moskva: Sovetskiy Pisatel.
2. Rahmatullayev, O. (2006). *O'zbek adabiy tilida vaqt va xronotop*. Toshkent: Fan.
3. Safarov, D. (2008). *Badiiy matnda pragmatika va vaqt birliklari*. Toshkent: Akademyashr.
4. Yo'ldoshev, N. (2010). *Nasrda xronotop va personaj psixologiyasi*. Toshkent: Adabiyot va san'at.
5. Qodirov, A. (2015). *O'zbek nasrida psixologik vaqt*. Toshkent: Fan va Texnologiya.
6. Malik, T. (2013). *Murdalar gapirmaydilar*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
7. Lotman, Y.M. (1970). *Analysis of the Literary Text*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
8. Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press.
9. Jakobson, R. (1960). *Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press.

O'ZBEK TILINING RASMIY VA NORASMIY MUHITLARDA ISHLATILISH XUSUSIYATLARI

Nabijanov Yusufjon Inomiddin o'g'li

University of Business and Science

*Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

yusufxon nabijanov@gmail.com

Obidova Nasiba Muhammadjon qizi

University of Business and Science

Filologiya va tillarni o'qitish:

o'zbek tili yo'nalishi talabasi

nasibaobidova05@gmail.com

Annotasiya: Har bir xalqning madaniyati, tafakkuri va ijtimoiy ongini aks ettiruvchi asosiy vosita bu – til. Til nafaqat muloqot vositasi, balki milliy o'zlikni saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi ijtimoiy hodisadir. O'zbek tili mustaqillik yillarida davlat tiliga aylanganidan so'ng uning rasmiy maqomi mustahkamlandi. Jamiyatda tilning qo'llanish doirasi faqat rasmiy kommunikativ muhit bilan chegaralanib qolmay, balki norasmiy ijtimoiy makonlarda ham tilning turli shakl va ko'rinishlari namoyon bo'ladi. Maqolada aynan o'zbek tilining rasmiy va norasmiy muhitlarda ishlatilish holatlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Rasmiy muhit, norasmiy muhit, adabiy til, til me'yorlari, jargon, sheva.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В ОФИЦИАЛЬНОЙ И НЕОФИЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация: Основным средством, отражающим культуру, мышление и социальное сознание каждого народа, является язык. Язык является не только средством коммуникации, но и социальным явлением, сохраняющим национальную идентичность и передающим её из поколения в поколение. После того как узбекский язык стал государственным языком в годы независимости, его официальный статус укрепился. Область применения языка в обществе проявляется не только в официальной коммуникационной среде, но и в неофициальных социальных пространствах, где язык проявляется в различных формах и видах. В статье проведён анализ случаев использования узбекского языка в официальной и неофициальной среде.

Ключевые слова: Официальная среда, неофициальная среда, литературный язык, языковые нормы, жаргон, диалект.

PECULIARITIES OF THE USE OF THE UZBEK LANGUAGE IN OFFICIAL AND UNOFFICIAL CONTEXTS

Abstract: The primary means reflecting the culture, thinking, and social consciousness of any nation is language. Language serves not only as a tool of communication but also as a social phenomenon that preserves national identity and transmits it from generation to generation. Since the Uzbek language became the state language during the years of independence, its official status has been reinforced. The scope of language use in society is manifested not only in official communicative contexts but

also in informal social spaces, where the language appears in various forms and types. This article analyzes the use of the Uzbek language in both official and unofficial contexts.

Keywords: Official context, unofficial context, literary language, linguistic norms, jargon, dialect.

Kirish.

Ma'lumki, har qanday til ana shu millatning bebaho mulki hisoblanadi. Til yordamida biz – insonlar mana shu yashab kelayotgan jamiyatning bir a'zosi sifatida doimiy ravishda muloqot qilamiz. Tilning aynan kommunikativ vazifasi ham shunda ko'rinadi.

Jadid bobolarimizdan biri Abdulla Avloniy shunday fikrlarni bildirgan edilar: “Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on o‘yinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur. [7; 6]” Ona tilining betakror jozibasi, uning qudrati haqida qancha gapirsak ham, ozlik qiladi. Milliy tilda so‘zlashuvchi inson, albatta, o‘zining mustaqil tiliga ega bo‘lganligidan faxrlanmog‘i, g‘urur-iftixor tuyg‘usini his qilmog‘i lozim. Rasul Hamzatovning iborasi bilan aytganda, “qashshoq”, “behasham” bo‘lsa-da, u uchun “suyuk” va “aziz”; “muqaddas” va “buyuk” bo‘lishi kerak.

Tilshunos olim Nosirjon Uluqov til nasldan naslga o‘tadigan irsiy hodisa emas, aksincha, jamiyat taraqqiyotining mahsuli ekanligini alohida ta’kidlab o‘tadi [8; 25]. Jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlar tilga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Rasmiy muhitda adabiy me’yorlar ustuvor bo‘lsa, norasmiy muhitda sheva, argo, jargon kabi hodisalar tobora kengayib, rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda tilimizga ayrim so‘zlar o‘zlashmoqda. Tillarning o‘zaro ta’siri natijasida ulardan biri odatda madaniy va iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan xalqning tili ta’sirida ikkinchi tilda ko‘pgina so‘zlar o‘zlashadi [3; 133]. Masalan, rus va ingliz tillaridan o‘zlashgan so‘zlar, ayniqsa, yoshlar nutqida ko‘p uchraydi: *настроение*-*nastroeniya*-kayfiyat, *всё-всyo*-hammasi, *тамom*, *реально*-*realno*-haqiqatan, *rostdan*, *крыто*-*kruto*-zo‘r, *ajoyib*, *like-layk*-yoqdi, *ma’qul* keldi, *chat-chat*-suhbat, *yo‘zishma*, *fake-feyk*-yolg‘on, *soxta*. Shu kabi so‘zlar normativ adabiy tilga mos kelmaydi, ammo kishilar o‘rtasidagi norasmiy muloqotda keng qo‘llanadi. Ularning orasida ayrimlarining o‘zbek tilidagi muqobillari bo‘lsa ham, qisqa va tilga oson bo‘lgani uchun ishlatiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

O‘zbek tilining rasmiy muhitda ishlatish xususiyatlari. Ma'lumki, har yili 21-oktabr sanasini butun O‘zbekiston aholisi qutlug‘ ayyom sifatida nishonlashadi. Ushbu kunga bag‘ishlab maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlarida, muassasalarda tadbirlar, bayram kechalari, ma’rifat suhbatlari tashkillanadi. Chunki 1989-yilning 21-oktabr kuni “Davlat tili haqida”gi Qonun qabul qilingan. “Yurtimizda mustabid tuzum hali o‘z hukmini o‘tkazib turgan g‘oyat og‘ir sharoitda xalqimizning taqdiri va kelajagini hal qiladigan bu qonunni qabul qilish biz uchun oson kechmagan edi. [1]”, – deya alohida ta’kidlab o‘tadi yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyev. 2019-yil 21-oktabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi [2]. Aynan ushbu farmonga binoan aynan 21-oktyabr sanasi – O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun sifatida “O‘zbek tili bayrami kuni” deb belgilanishi bo‘yicha taklif keng jamoatchilik, jumladan Oliy Majlis palatalari, Madaniyat vazirligi, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi, O‘zbekiston yoshlar ittifoqi va boshqa jamiyat institutlari tomonidan kiritilgan va ma’qullanganligi aytiladi.

Natija va nazariya.

O'zbek tili rasmiy til maqomiga ega bo'lgan davlat tili sifatida mamlakatdagi barcha rasmiy idoralar, hujjat yuritishda, qonunchilikda, ta'lim va ommaviy axborot vositalarida asosiy aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, rasmiy ariza, shartnoma yoki qonun matni maxsus til me'yorlariga mos tarzda tuziladi. Bunda tasviriy, bo'yoqdor, his-hayajonli so'zlar ishlatilmaydi.

Kishi o'zining fikrlarini ifoda etishi uchun u, albatta, til uslublari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lishi darkor, chunki jamiyatning har qanday toifasidagi kishisi rasmiy ish yuritishning o'ziga xos "tili"ni bilishi kerak. "Davlat tili haqida"gi qonunimizning 8-14-moddalarida ish yuritishning o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

Biz o'z – o'zbek tilimizni bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyat sifatida e'tirof etamiz. Asrlar osha sayqallangan, bor jozibasi, bo'y-bastini ko'rsatib kelayotgan qadimiy o'zbek tili nafaqat biz – o'zbeklarning, balki mana shu tuprog'imiz, go'shamiz, barchamizning uyimiz sanalmish muqaddas O'zbekiston zaminida yashayotgan har bir millatning ma'naviy dunyosini yoritib kelmoqda. Bir tilda so'zlashish esa turli millatga mansub mamlakat fuqarolarini o'zaro birdamlikka, hamjihatlikka chorlaydi. Shu xususiyatini inobatga olib, milliy tilni boshqa davlat ramzlari: bayroq, gerb hamda madhiya kabi timsollarga tashbeh qilish mumkin. Demak, o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy funksiyalarga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. "O'zbek tilining ham ona tili, ham davlat tili sifatidagi taraqqiyotini ta'minlash, hech bir shubhasiz, milliy manfaatlarimiz himoyasining tamallarini tashkil etadigan muqaddas harakatlardan hisoblanadi. [4; 4]"

O'zbek tilining norasmiy muhitda ishlatish xususiyatlari. Norasmiy muhitga o'g'zaki muloqot (oilaviy, do'stona munosabatlar), ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va norasmiy yozishmalar va boshqalar kiradi. Bu muhitda til ko'proq erkin xarakterga ega bo'ladi. Norasmiy muhitda til me'yorlariga har doim ham amal qilinmaydi, dialektal, emotsional ifodalar va qisqartmalar keng qo'llaniladi. Bu muhitda, ayniqsa, yoshlar orasida o'zbekcha-inglizcha, o'zbekcha-ruscha aralash nutq ko'rinishlari uchraydi, norasmiy muhitda ma'lum guruhlar o'zlariga xos ibora va jargonlardan foydalanadi.

Jargon – aholining alohida ijtimoiy guruhi nutqida predmet va voqea-hodisalarni nomlashda qo'llaniladigan, til lug'at sathining umumiste'mol so'zlari doirasi "ijtimoiy xoslanganlik" belgisi ostida o'z o'rniga ega va shuning bilan til tizimidagi o'zga unsurlardan farqlanuvchi so'zlar yig'indisi [6]. Masalan, talabalar jargoni, mahbuslar jargoni, o'g'rilar jargoni, artistlar jargoni va boshqalar. Talabalar jargoniga misol: yopmoq (sessiyani tugatmoq), quloq (chaqimchi), chizmoq (qochmoq).

Bundan tashqari, norasmiy aloqa-munosabatlarda shevalar ham alohida o'rin tutadi. Sheva forscha so'z bo'lib "ravish", "tarz", "yo'sin" degan ma'nolarni bildiradi va milliy (xalq) tilining kichik territoriyaga oid qismini anglatadi [5]. Har bir hududning o'ziga xos shevasi bo'lib bir narsa yoki predmet bir joyda boshqacha atalsa, yana boshqa yerda o'zgacha nomlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining rasmiy va norasmiy muhitlardagi ishlatilish xususiyatlari uning jamiyatdagi ijtimoiy funksiyalariga, til madaniyatiga va aloqa vaziyatlariga bevosita bog'liqdir. Rasmiy muhitda, ya'ni davlat idoralari, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va huquqiy hujjatlar doirasida o'zbek tili adabiy me'yorlarga, uslubiy aniqlikka va rasmiylik talablariga rioya qilgan holda qo'llaniladi.

Bunda nutq ravonligi, mantiqiyliги hamda grammatika va stilistika qoidalariga amal qilinishi muhim sanaladi.

Norasmiy muhitda esa kundalik hayotda, ijtimoiy tarmoqlarda, do'stlar va oila a'zolari orasidagi muloqotda tilning erkinroq, hissiyotlarga boy va og'zaki shakllari keng qo'llaniladi. Bu jarayonda shevalar, jargonlar va ingliz tilidan olingan so'zlar ham faol qo'llanishi kuzatiladi. Tilning bu ikki sohasi o'rtasidagi tafovutlar milliy til siyosati, ta'lim sifati, texnologik taraqqiyot va global omillarga bog'liq ravishda tobora o'zgarib bormoqda.

Shunday ekan, o'zbek tilining rasmiy va norasmiy shakllardagi uyg'unligi va muvozanatini ta'minlash, uning boyligidan oqilona foydalanish, ayniqsa yosh avlod orasida to'g'ri til madaniyatini shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Tilga bo'lgan hurmat – bu millatga bo'lgan hurmatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. (<https://uza.uz/oz/posts/prezident-shavkat-mirziyoyevning-o-zbek-tiliga-davlat-tili-m-21-10-2019>)
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 21.10.2019 yildagi PF-5850-son. (<https://lex.uz/ru/docs/-4561730>)
3. Abduazizov A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Darslik. – Toshkent: Sharq, 2010. – 176 b.
4. Аминов М., Мадвалиев А. ва бошқ. Давлат тилида иш юритиш: амалий қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 528 б.
5. Ashirboyev S. O'zbek dilalektologiyasi. Darslik. – Toshkent: Navro'z, 2016. – 136 b.
6. Maxmaraimova Sh. T. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Firdavs-Shoh, 2021.
7. Rafiyev A., G'ulomova N. Ona tili va adabiyot. Darslik. – Toshkent: Sharq, 2013. – 368 b.
8. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Barkamol Fayz mediya, 2016. – 192 b.

MUALLIF INTENSIYASINING TARIXIY DISKURSIV TAHLILI (JAVLON JOVLIYEVNING “QO'RQMA” ASARI MISOLIDA)

Soliyeva Xusnidaxon Hasanboy qizi

University of Business and Science Filologiya fakulteti

Til va adabiyot ta'limi o'qituvchisi

husnida201@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy-badiiy diskurs doirasida muallif intensiyasining lingvistik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy voqelikning badiiy talqini jarayonida muallif ongida shakllangan kommunikativ maqsadlar, ularning matn strukturasida namoyon bo'lish shakllari hamda o'quvchi ongiga ta'sir mexanizmlari yoritiladi. Tarixiy-badiiy diskursda muallif intensiyasi milliy o'zlikni ifodalash, tarixiy xotirani tiklash, zamonaviy ijtimoiy muammolarni o'tmish voqealari bilan qiyoslash orqali anglatish kabi vazifalarni bajarishi ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit soʻzlar: Diskurs, tarixiy-badiiy diskurs, muallif intensiyasi, pragmatika, badiiy talqin, tarixiy xotira.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ ЗАМЫСЛА АВТОРА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЯВЛОНА ЯВЛИЕВА «КОРКМА»)

Аннотация: В данной статье анализируются лингвистические и прагматические особенности авторской интенции в рамках историко-художественного дискурса. В исследовании раскрываются коммуникативные цели, сформировавшиеся в сознании автора в процессе художественной интерпретации исторической реальности, формы их проявления в структуре текста, а также механизмы воздействия на сознание читателя. Научно обосновывается, что авторская интенция в историко-художественном дискурсе выполняет такие функции, как выражение национальной идентичности, восстановление исторической памяти и осмысление современных социальных проблем через сопоставление с событиями прошлого.

Ключевые слова: Дискурс, историко-художественный дискурс, авторская интенция, прагматика, художественная интерпретация, историческая память.

HISTORICAL DISCOURSE ANALYSIS OF THE AUTHOR'S INTENT (ON THE EXAMPLE OF JAVLON JAVLIYEV'S WORK "KORQMA")

Annotation: This article analyzes the linguistic and pragmatic features of authorial intention within the framework of historical and fictional discourse. The study examines the communicative goals formed in the author's consciousness during the artistic interpretation of historical reality, the ways these intentions are manifested in the structure of the text, and the mechanisms through which they influence the reader's perception. The research scientifically demonstrates that authorial intention in historical and fictional discourse fulfills functions such as expressing national identity, restoring historical memory, and interpreting contemporary social issues through comparison with events of the past.

Keywords: Discourse, historical and fictional discourse, authorial intention, pragmatics, artistic interpretation, historical memory.

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasi markaziy tadqiqot obyektlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, tarixiy-badiiy diskursni oʻrganish muallifning individual dunyoqarashi, gʻoyaviy pozitsiyasi va estetik qarashlarini aniqlash imkonini beradi. Tarixiy voqealar asosida yaratilgan badiiy asarlarda muallif nafaqat tarixni aks ettiradi, balki unga oʻz munosabatini ham bildiradi. Ana shu munosabat muallif intensiyasi orqali ifodalanadi.

Adabiyotlar tahlili.

Muallif intensiyasi tushunchasi pragmatika va diskurs nazariyasiga tayanadi. E. Benvenist muallif pozitsiyasini nutq subyekti bilan bogʻlaydi [1]. N. Fairclough diskursni ijtimoiy amaliyot sifatida talqin qilib, matn ortida muallifning ideologik pozitsiyasi mavjudligini taʼkidlaydi [2]. Z. Rasulov esa diskursni milliy tafakkur bilan bogʻliq hodisa sifatida izohlaydi [3.] Kommunikativ intensiyaning shakllanish bosqichida soʻzlovchi muallif sinonimik maydon birliklarini muayyan tamoyillarga koʻra tanlab qoʻllaydi. Tanlov masalasi esa kognitiv va kommunikativ muammo sifatida maydonga chiqadi, zero, lisoniy birliklar nutqda faollashar ekan, nutqiy aktning pragmatik jihatini namoyon qilishi uchun nafaqat kommunikativ, balki kognitiv vazifani ham bajaradi. Ravshanki, soʻzlovchi/muallif

tomonidan u yoki bu sinonimik shaklning qo'llanilishi nutq jarayonida uning kommunikativ intensiyasi va lisoniy kompetensiyasiga muvofiq ravishda qanday kognitiv-funksional modelning aktuallashuviga bog'liq tarzda amalga oshiriladi. Turli leksemalar, grammatik shakllar hamda sintaktik qurilmalarda o'z ifodasini topgan kommunikativ intensiyalar yig'indisi xabar mazmunining intensional tarkibini tashkil etadi[6] Intensionallikni nutqda eksplitsit ravishda ifodalovchi lisoniy vositalarga to'xtalar ekanmiz, aytish joizki, ularning leksik-semantik maydon ko'lami juda keng. Mazkur turdagi fe'llarning o'ziga xos jihati shuki, ular jumla tarkibida muayyan komponentga tobe' qo'llanilib, semantik kengaytmani talab etadi va bu holat qolipidagi gaplarni hosil qilishi bilan xarakterli. Intensional semantikaga ega frazeologizmlar shakllanishi ayrim leksemalarning mantiqiy asosiga emas, balki leksemalarning integratsiyasi tufayli yuz beradi. Intensional fe'llarning xususiyatlaridan biri shuki, ularning ma'nosi distributiv jihatlariga bog'liqdir. O'zbek tilida intensionallikni eksplitsit ifodalovchi grammatik vositalar sirasi kelasi zamon fe'llari, buyruq-istak va shart mayli, maqsad holi, shuningdek, maqsad ergash gap ko'rsatkichlaridan iborat guruhni tashkil etadi. Zamon ko'rsatkichlari polisemantik tabiatga ega birliklar sifatida kommunikativ intensiyani ifodalash uchun qo'llanilayotgani yoki boshqa pragmatik vazifani bajarayotganini aniqlash kontekst butunligini talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Muallif intensiyasi pragmatik tilshunoslikda muallif tomonidan ko'zlangan kommunikativ maqsad sifatida izohlanadi. U matn yaratilishining ichki motivatsiyasi bo'lib, muallifning ijtimoiy, tarixiy va madaniy qarashlari bilan bevosita bog'liqdir. Tarixiy-badiiy diskursda bu intensiya ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi, chunki muallif tarixga befarq bo'lmaydi, balki uni baholaydi.

Tahlil va natijalar.

Diskurs tushunchasi hozirgi davrda o'ta jadallik bilan sodir bo'layotgan fanlar integratsiyasini o'zida yaqqol namoyon etadi. U adabiyotshunoslik, tilshunoslik, falsafa, tarix, sotsiologiya, antropologiya, pedagogika, siyosatshunoslik kabi fan sohalarining har birida maxsus definitsiyaga ega bo'lishi bilan birga, bugungi kunda yangi yo'nalishlardan biri hisoblangan diskursiv tahlilning ham markaziy muammolaridan biriga aylandi. Tilshunoslikda diskurs bir gapdan ham uzunroq til birligiga ishora qiladi. Diskurs so'zi lotincha dis- "uzoqda" ma'nosidagi prefiksdan va "yugurish" ma'nosini bildiruvchi "currere" o'zagidan olingan. Shuning uchun nutq "qochish" deb tarjima qilinadi va suhbat qanday o'tishini anglatadi. Nutqni o'rganish - bu ijtimoiy kontekstda og'zaki yoki yozma tildan foydalanishni tahlil qilishdir. Diskurs tadqiqotlari nutqda tilning shakli va funktsiyasini uning kichik grammatik qismlari, masalan, fonema va morfemalardan tashqari ko'rib chiqadi. Gollandiyalik tilshunos Teun van Deyk rivojlanishda muhim rol o'ynagan ushbu tadqiqot sohasi tilning katta birliklari, jumladan, leksemalar, sintaksis va kontekst suhbatlarga qanday ma'no qo'shishi o'rganadi. Diskurs - bu keng tarixiy ma'nolarni yetkazish uchun tilning ijtimoiy jihatdan qo'llanilishi. Bu qo'llanilishining ijtimoiy sharoitlari, kim va qanday sharoitlarda qo'llanayotgani bilan belgilanadigan tildir. Til hech qachon "neytral" bo'lolmaydi, chunki u bizning shaxsiy va ijtimoiy dunyolarimizni bog'lashga xizmat qiladi.

Tarixiy-badiiy diskurs tarixiy faktlar va badiiy to'qimaning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladigan murakkab diskursiv hodisadir. Unda tarixiy haqiqat muallifning estetik qarashlari asosida qayta talqin qilinadi. Bunday diskursda vaqt, makon va shaxs

obrazlari muallif g'oyasiga bo'ysundirilgan holda namoyon bo'ladi. Asarda tarixiy shaxslardan Munavvarqori Abdurashidxonov[5] ma'rifatparvar, Abduvahob Murodiy[5] birinchi o'zbek agronomi, Frederik Fransua Shopen[5] polyak kompozitori, Frans Petr Shubert[5] avstryalik mashhur kompozitor, Akmal Ikromov [5] yirik davlat va jamoat arbobi, Sattor Jabbor[5] Yusuf Xos Hojib[5], Ahmadjon Ibrohim [5] iqtisodchi olim, Ibrohim Yorqin zootexnik olim, Abdumajid Ibrohim [5] qishloq xo'jaligi bo'yicha olim, Azimbek Berimjonov [5] oliy ziroatni tugatgan. Shu kabi olimlarning ko'pchiligi asarda ularga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Tarixiy-badiiy asarlarda muallif faktlarni to'liq hujjatli shaklda emas, balki badiiy obrazlar orqali beradi. Bu jarayonda muallif intensiyasi tarixni ideallashtirish, drammatizatsiya qilish yoki tanqidiy yondashuv orqali namoyon bo'ladi. Natijada o'quvchi tarixni nafaqat biladi, balki his qiladi.

Maorifsiz ne bo'ldik, o'z peshobimizga botib, xarob bo'ldik, sharmanda bo'ldik, qul bo'ldik [5].

Muallif bu parchada tanzzulga yuz tutgan xalqni nima sababdan bu holga kelganini aniq ochiq holatda aytadi. Maorifsiz ne bo'ldik ritorik so'roq gai bu o'ziga qaratilgan savol emas edi. Bu xalqqa qaratilgan chaqiriq hisoblanadi.

Amir Nasrullo qo'shinida himmat qil'gon va yuz yoshni qarshilag'on bobo anglag'on qonunini siz anglamaysiz? Chunki u o'zi minib yurgan, bisotidagi yagona biyani gijjinglagan toyi bilan sotib, akchasini Olmoniyada o'qiyotgan millat bolalari uchun sarflashni istadi. Necha amiru podsholar zulm-sitamini totgan, elning qora kunlari ilmsizlikdan ekanligini anglagan shu otaxonga havas bilan qaradik, ko'zlarga yosh indi. Elga o'rnak bo'lmog'i uchun sizga ham ovoza qilmoqdamiz.[5]

Tarixiy-badiiy diskursda muallif intensiyasining muhim yo'nalishlaridan biri milliy o'zlikni shakllantirishdir. Muallif tarixiy shaxslar va voqealar orqali xalqning o'ziga xos ruhiyati, qadriyatlarini va madaniy xotirasini tiklashni ko'zlaydi. Bu jarayon til vositalari orqali diskursiv tarzda amalga oshiriladi.

Uningsiz Vatan tarixi kemtik. Temurdek rahnamoni kutayotgan va unga qasam ichayotgan yoshlar! [5]

Tarix diskursiv tahlil qiladigan bo'lsak, muallif Temurni butun xalq bilan bog'liqligini va Temur esa bu parchada tarixiy fakt emas, milliy ramz, davlatlilik va qudrat timsoli sifatida keltirilgan.

O'zSSR JK 57-moddasi birinchi bandi bilan, Vatanga xiyonat, davlat sirlarini sotish, 58-modda-qurolli qo'zg'alonga harakat, 64-modda-sovet davlatiga qarshi terakt, 67-modda-aksilinqilobiy tashkilotga a'zolik kabi og'ir jinoyatlarni sodir etgansiz.

Muallif aniq moddalarni keltirish orqali rasmiy-huquqiy diskursni tarixiy variantini keltirgan. Huquqiy diskurs axborot berish uchun emas ayblash va qo'rqitish uchun qo'llanilgan.

To'g'ri, "Jamiyat hayriya" "Imdod", "Turk adam markaziyati", "Tarbiya atfol" kabilar Rossiya va Turkiyaga bir qancha talabalarni yuborishga erishgan. [5]

Bu parchani diskursiv tahlilga tortilganda, unda ifodalangan fikrlar quyidagicha:

Avvalo, bizda o'qishga oldindan intilish borligini, bunga to'siqlar bo'lgani haqida o'quvchiga yetkazish va tarixga yangicha baho berishga erishish maqsadida foydalanilgan.

Iltilmos, bas qil, sening gaplaring "Qizil-24" radiosida yangragan madhiyalardey quruq, ko'chirma, qayt qilgim kelyapti, boshim qizib ketdi. [5]

Bu parchada muloyimlik bilan ifodalangan bas qil birikmasi aslida qat'iy fikrni to'xtatishni chida olmayotganini anglatmoqda. Qizil-24 orqali esa makfuraviy axborot oqimi ma'nosida qo'llanilgan.

Muallif intensiyasi tarixiy-badiiy diskursda turli lingvistik vositalar orqali ifodalanadi. Jumladan, arxaik leksika, tarixiy terminlar, ramziy obrazlar, baholovchi birliklar va modal shakllar muallifning munosabatini ochib beradi. Dialog va monologlar esa muallif pozitsiyasini yashirin tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

Nahot bir paytlar Petroviskiy Ovro'paga o'qishi uchun birorta talaba topolmay qolganini eslaringga olmaysan-u "Sartlar Ovro'pada nima qiladilar?" degan istehzolar bilan matbuotda chiqasan, boshimizni bukmoqchi, sha'nimizni to'kmoqchi bo'lasan, qichqirasan behuda.[5]

Tarixiy termin va atamalar orqali o'tmish va kelajak bir-biriga qarama qarshi qo'yilgan. Sart termini bu yerda kamsitish mensimaslik ma'nolarida qo'llanilgan.

Tarixiy-badiiy diskursda muallif intensiyasi o'quvchiga ma'lum pragmatik ta'sir ko'rsatishni ko'zlaydi. Muallif o'quvchini o'tmish voqealari orqali zamonaviy muammolar haqida mushohada yuritishga undaydi. Yashab turgan zamondagi qulayliklar imkoniyatlar barchasiga nimalar va kimlarning qurbon bo'lganini anglaydi. Shu jihatdan tarixiy-badiiy asar faqat estetik emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega.

Xulosa va takliflar.

Tarixiy-badiiy diskurs muallif intensiyasini aniqlashda muhim tadqiqot maydoni hisoblanadi. Muallif intensiyasi tarixiy voqelikning badiiy talqini orqali ochiladi. Muallif intensiyasi milliy o'zlik va tarixiy xotirani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tarixiy-badiiy asarlar o'tmish va bugun o'rtasidagi diskursiv bog'liqlikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. London: Routledge, 1972.
https://monoskop.org/images/9/90/Foucault_Michel_The_Archaeology_of_Knowledge.pdf
2. Benveniste E. Problems in General Linguistics. University of Miami Press, 1971.
https://monoskop.org/images/3/3a/Benveniste_Emile_Problems_in_General_Linguistics.pdf
3. Fairclough N. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press, 1992.
<https://archive.org/details/discoursesocialc0000fair>
4. Rasulov Z. Diskurs nazariyasi asoslari. Toshkent, 2018.
5. Jovliyev J. Qo'rqma. Toshkent: Akademyashr, 2020.
6. Родионова А. В. Языковые средства выражения интенциональной направленности текста //Язык. Текст. Дискурс. – Научный альманах – Ставрополь, 2009. – №. 7. – С. 337-341.
7. Nurmuxamedova M.R "Shaytanat" romanida intensionallik ifodalovchi vositalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari/"Экономика и социум" №10(101)-1 2022.128

O'ZBEK ADABIY TILINING VAZIFAVIY USLUBLARI.

*Tojimatov Rasuljon G'anijonovich,
University of Business and Science,
Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
rasuljontojimatov966@gmail.com*

*Holmurodova Nigora G'anijonovna
Andijon viloyati Baliqchi tumaniga qarashli
7-umum ta'lim maktabi
Ingiliz tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: O'zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari, ularning shakllanish omillari, tasnifi hamda ijtimoiy vazifalari yoritilgan. Vazifaviy uslublarning umumiy lug'aviy, grammatik va sintaktik tizimi doirasida shakllanib, kishilarning ijtimoiy faoliyati va muloqot ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqligi asoslab beriladi. Til va nutq uslublari o'rtasidagi farqlar, ularning o'zaro munosabati hamda lingvistik adabiyotlarda bu masalaga doir qarashlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiy tili, vazifaviy uslublarning, til va nutq uslublari, funksional stil, so'zlashuv uslubi, ilmiy uslub, rasmiy ish qog'ozlari uslubi.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.

Аннотация: В статье освещаются функциональные стили узбекского литературного языка, факторы их формирования, классификация и социальные функции. Функциональные стили формируются в рамках общей лексической, грамматической и синтаксической системы языка и неразрывно связаны с социальной деятельностью и коммуникативными потребностями людей. Анализируются различия между языковыми и речевыми стилями, их взаимосвязь и взгляды на этот вопрос в лингвистической литературе.

Ключевые слова: Узбекский литературный язык, функциональные стили, языковые и речевые стили, функциональный стиль, разговорный стиль, научный стиль, стиль официальных рабочих документов.

FUNCTIONAL STYLES OF THE UZBEKISTAN LITERARY LANGUAGE.

Annotation: The functional styles of the Uzbek literary language, their formation factors, classification and social functions are highlighted. The functional styles are formed within the framework of the general lexical, grammatical and syntactic system of the language and are inextricably linked with the social activities and communication needs of people. The differences between language and speech styles, their relationship and views on this issue in linguistic literature are analyzed.

Keywords: Uzbek literary language, functional styles, language and speech styles, functional style, colloquial style, scientific style, style of official working papers.

Kirish.

Til jamiyatda insonlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi bo'lib, uning vazifalari jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib boradi. Har bir milliy adabiy til o'zining ichki tizimiga ega bo'lib, bu tizim doirasida til birliklari turli ijtimoiy ehtiyojlarga

moslashgan holda qo'llanadi. Ana shu ehtiyojlar asosida adabiy til tarkibida vazifaviy uslublar shakllanadi.

O'zbek adabiy tilida vazifaviy uslublar masalasi tilshunoslikda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Har bir tildagi uslub ko'rinishlari uchun umumiy bo'lgan shu tilning umumiy lug'at jamg'armasi, shakllar va sintaktik qurilmalari, erkin va turg'un birikmalari bo'ladi. Bu esa uslub turlarining hammasini bir milliy - adabiy til doirasiga birlashtiradi.

Lisoniy uslublar to'g'risida bahs yuritilganda, asosan vazifaviy uslublar nazarda tutiladi. Xo'sh, vazifaviy uslub nima, o'zbek tilida uning qanday turlari mavjud?

Vazifaviy uslublar, ularning tasnifi masalasida «til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir» degan fikrdan kelib chiqish kerak. Til paydo bo'lgandanoq kishilar uchun huddi shu vazifani bajara boshladi. Jamiyat taraqqiyoti bilan tilning ijtimoiy vazifasi ham taraqqiy etib, rivojlanib bordi. Shuning uchun ham, vazifaviy uslublarni hosil qiluvchi asosiy omillar kishilarning ijtimoiy faoliyati va buning doiralari hisoblanadi.

Vazifaviy uslublar deganda tildan farq qiladigan qandaydir alohida narsa tushunilmaydi, balki shu aniq adabiy til sistemasining ichida qaraladigan, o'ziga xos xususiyatlari, xizmat qilish doirasi bilan bir - birlaridan farq qilib turadigan yordamchi tizim tushuniladi.

Boy adabiy an'analarga ega bo'lgan milliy tillarda vazifaviy uslublar qat'iylashgan bo'ladi hamda u kuzatuvchi ko'zi oldida dialektik birlik sifatida gavdalanadi. Shunday qilib, til uslublari adabiy tilning vazifaviy - uslubiy tabaqalanishi (qavatlanishi, qatlamlanishi)ning asosiy ko'rinishi hisoblanadi.

Tilning har bir vazifaviy uslubi xususiy ifoda sistemasiga ega bo'lishi bilan birga o'z navbatida har bir uslub umumxalq tilining yagona umumiy sistemasiga kiradi. Til uslublarining harakatda olinishi, aniq amalga oshishi nutq uslubi deb yuritiladi. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqining xarakteri nutqning qanday muhitda, qanday maqsadda bajarilayotganligiga bog'liqdir. Demak, ma'lum soha, sharoit, maqsad va vazifalar bilan bog'liq ravishda so'zlovchi tilning aniq vositalarini ishlatadi. Bu vositalarning aloqaning ayrim olingan bir sohasida doimiy ravishda ishlatilishi, boshqacha qilib aytganda, tilning bu vositalari uslubiy tarmoqlanishi natijasida vazifaviy - uslublar shakllanadi.

Ilmiy adabiyotlarda, darsliklarda vazifaviy uslublarga nisbatan «til stillari», «nutq stillari», «funksional nutq stili», «tilning stili», «nutqning stili» kabi terminlar ishlatiladi. Til va nutq uslublari, ularning tarkibi, bu uslublarning farqlari, mezonlari, og'zaki so'zlashuv nutqi, badiiy adabiyot tilining uslubiy maqomi masalalarida ham olimlar bir fikrga kelishgan emas. Ko'pgina asarlarda «tilning funksional stillari», «nutqning funksional stillari» tushunchalari bir xil hodisa sifatida tushuniladi va tushuntiriladi. Aslida esa ular bir - birlaridan farq qiladi. Masalan, R. A. Budagovning fikricha, til uslublari «umumxalq tilining tarixiy shakllangan va hammaga ma'lum belgilarning yig'indisi bilan xarakterlanuvchi ko'rinishlaridir». Nutq uslublari esa til uslublari fonida ko'rinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Ba'zi bir tilshunoslar ularni birgalikda olib, bir hodisa sifatida qaraydilar [1.]. Turli xil izohlar berib o'tirishdan ko'ra, uslublar haqida gapirganda, bizningcha, til uslublari terminidan foydalanaverish lozim. Nutq uslublari deganimizda, yuqorida eslatganimizdek, til uslublarining aloqa jarayonida qo'llanishi tushuniladi. Bunday vaqtda til faktlarida

bo'lgan jamg'arma imkoniyatlar maydonga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, nutq uslublari til uslublarning harakatdagi formasidir.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikda til uslublari tasnifida vazifaviy uslublarning (funktional stillar) tan olinadi. Har bir alohida olingan uslub (funktional stil) o'zining uslubiy bo'yog'i bilan boshqa uslublarning uchun xos bo'lgan til birlik-laridan farq qiladigan, u yoki bu darajada ular bilan uslubiy raqobat hosil qiladigan ma'lum bir sistemaga ega bo'ladi. Akademik V. Vinogradov aytganidek, tilning uch xil eng muhim ijtimoiy vazifasi mavjud: aloqa, xabar, ta'sir etish. Ana shu uch vazifani bajarishda tarixiy jihatdan tilning har biri o'ziga xos lug'aviy frazeologik va grammatik vositalariga ega bo'lgan sistemalari shakllanadi. Ana shular tilning vazifaviy uslublari. V. Vinogradovning bu umumiy tasnifi asosida til uslublari shunday turlarga ajratiladi:

- 1) So'zlashuv nutqi uslubi (tilning aloqa - aralashuv funksiyasi),
- 2) Ilmiy uslub (fanga irod atama hamda termin),
- 3) Rasmiy ish qog'ozlari uslubi (tilning xabar, axborot berish funksiyasi),
- 4) Publistsistik uslub (OAV, Radio, TV, Gazeta va Jurnal),
- 5) Badiiy nutq uslubi (tilning ta'sir qilish, targ'ibot - tashviqot funksiyasi).

Ma'lum matnning qaysi uslubga tegishli ekanligini uslubiyat to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmagan kishi ham o'z sezgisiga asoslangan holda aniqlab olishi mumkin. Chunki, har qanday aniq-nutq u yoki bu vazifaviy uslubning normalariga mos ravishda maydonga keladi. Unda boshqa ayrim uslublarning belgilari ham bo'lishidan qat'iy nazar, o'zining qaysi uslubga tegishli ekanligini ko'rsatib turadi.

Yana bir masalaga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Ba'zi ilmiy ishlarda alohida mustaqil vazifaviy uslub sifatida ro'znoma uslubi, notiqlar, maktubiy, texnikaviy uslub tarzidagi guruhlashlar ham uchraydi. Bizningcha, ularni mustaqil uslublarning sifatida emas, balki boshqa uslublarning ichida, ularning yaqinligini hisobga olib qaralsa maqsadga muvofiq bo'lar. Masalan, maktubiy uslubning janrlari og'zaki so'zlashuv uslubi bilan bog'langan bo'lsa (do'stiga, o'rtog'iga yozilgan xatlar), ikkinchi bir xillari ish qog'ozlari uslubiga aloqador (tashkilotlar o'rtasidagi yozishmalari), uchinchi bir xillar, publistsistik uslub bilan yaqinlashadi (masalan, tahririyatga yozilgan ochiq xatlar). Shuning uchun maktubiy uslubni rasmiy uslub ichida kenja uslub sifatida qarash va uning boshqa uslublarga munosabatini aniq ko'rsatish mumkin.

Xullas, til uslublarni aniqlash, ularning son jihatidan tasnifini berishda hamda har bir vazifaviy uslubning ichki bo'linishlarini belgilashda, til uslublari va nutq uslublari masalasida olimlar fikri hozircha bir nuqtaga birlashgan emas. Har qalay, V. Vinogradov qarashlariga asoslangan tasnifga tayanib (unda ham ayrim noqisliklar bor) [2] vazifaviy uslublarni o'zbek tilshunosligida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Vazifaviy uslublarning tilning alohida mustaqil shakli emas, balki adabiy tilning ichki yordamchi tizimi hisoblanadi. Ular muayyan ijtimoiy soha, muloqot muhiti va kommunikativ maqsad bilan belgilanadi. Har bir vazifaviy uslub o'ziga xos leksik, grammatik va stilistik vositalar majmuasiga ega bo'ladi.

Olim V. Vinogradov tasnifiga ko'ra, tilning asosiy ijtimoiy funksiyalari uch yo'nalishda namoyon bo'ladi: aloqa, axborot berish va ta'sir etish. Ushbu funksiyalar asosida o'zbek adabiy tilida quyidagi vazifaviy uslublarning ajratiladi:

№	Vazifaviy uslub	Asosiy vazifasi	Qo'llanish sohasi
1	So'zlashuv uslubi	Aloqa	Kundalik muloqot
2	Ilmiy uslub	Axborot berish	Fan va ta'lim
3	Rasmiy ish qog'ozlari uslubi	Axborot berish	Ma'muriy-yuridik soha
4	Publitsistik uslub	Ta'sir etish	OAV, ijtimoiy hayot
5	Badiiy-adabiy uslub	Ta'sir etish	Adabiyot va san'at

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

tavsifiy metod – vazifaviy uslublarning xususiyatlarini bayon etishda;

qiyosiy metod – til va nutq uslublarini farqlashda;

tahliliy metod – ilmiy manbalar va nazariy qarashlarni umumlashtirishda;

sistemali yondashuv – vazifaviy uslublarni yagona til tizimi doirasida o'rganishda.

So'zlashuv uslubi. So'zlashuv uslubi kishilarning kundalik norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining o'ziga xos amal qiluvidir.

Nutqda til unsurlarining ishtirok etishiga ko'ra kitobiy uslub sifatida qaraluvchi ilmiy, rasmiy ish qog'ozlari va publitsistik uslublarga so'zlashuv uslubi qarshi turadi deyish mumkin. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida nutqiy aloqaning bevosita amalga oshuvi, nutqiy jarayonning oldindan tayyorlab qo'yilmaganligi, nutqiy munosabatda bo'layotgan kishilar o'rtasida rasmiy muomalaning bo'lmasligi so'zlashuv uslubini boshqa vazifaviy uslublardan keskin chegaralaydi. Shuning uchun ham so'zlovchilar o'rtasida rasmiy muomala bo'lganda ularning nutqi ham kitobiy uslubning reallashishiga o'xshab qoladi.

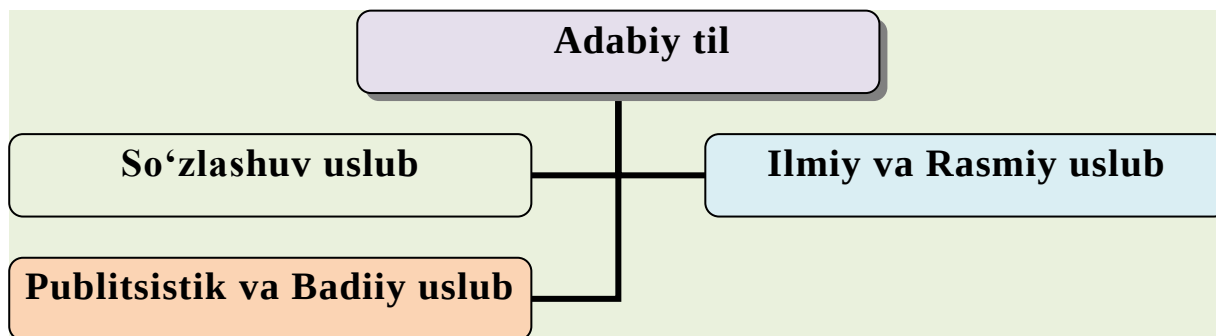
So'zlashuv uslubining yana bir farqi shundaki, unda lisoniy va nolisoniy omillarning munosabati boshqa vazifaviy uslublardagiga ko'ra mustahkamdir. Shu sababli mazkur uslubning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirganda bu ikki faktorni uzviy aloqadorlikda olib qarash kerak bo'ladi. Xo'sh, so'zlashuv uslubi qanday o'ziga xosliklarga ega?

So'zlashuv uslubi fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosliklarga ham ega.

Nutqda tovushlarning uyg'unlashuvi (assimilyatsiya), bir tovush o'rnida ikkinchisining talaffuz qilinishi (dissimilyatsiya), tovushlarning o'zni almashishi (metateza), tovushlarning orttirilishi (proteza, epenteza, epiteza) yoki tushirilib qoldirilishi (prokopa, sinkopa, apakopa, reduksiya) kabi fonetik hodisalar eng avvalo so'zlashuv usulida namoyon bo'ladi. Ularga ayrim misollar keltirish bilan chegaralanamiz: assimilyatsiya - ketti, ottan, yigichcha; assimilyatsiya - zaril, bironta; metateza - turpoq, aynalmoq; proteza - o'ramol, o'raza; epenteza - fikir, dakalad; epiteza - kioska, otpuska, banka; prokopa - ag'ach, irik; sinkopa - direktir, traktir; apakopa - gazet, reduksiya - bo'rni, egni kabilar.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions); Vazifaviy uslublar bir-biridan keskin ajralgan tizimlar emas, balki yagona adabiy til doirasida o'zaro aloqada bo'lgan qatlamlardir. Ayrim nutqiy vaziyatlarda bir uslub elementlari boshqa uslub tarkibida ham uchrashi mumkin. Bu holat tilning moslashuvchan va dinamik tabiatini ko'rsatadi.

Quyidagi sxema vazifaviy uslublarning umumiy tizimini ifodalaydi:

Barcha vazifaviy uslublar uchun umumiy bo'lgan adabiy xolis lug'aviy qatlam so'zlashuv nutqi uchun ham xosdir. Shu bilan birga, so'zlashuv uslubi lug'aviy qatlamiga diqqat qilinsa, unda ikki qatlam, ayniqsa, ko'zga tashlanib turadi. Birinchi qatlam - bu kundalik turmush muomalasida faol qo'llaniladigan, uy-ro'zgor buyumlari bilan bog'liq so'zlar. Bundan tashqari « san'at, madaniyat, sport va so'zlovchining kasb - hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko'plab ishlatiladi» [3.T.o'q. 1983, 15-6et].

Rasmiy ish qog'ozlari uslubi. Rasmiy ish qog'ozlari uslubi hozirgi o'zbek adabiy tilining ma'muriy va yuridik ishlarda amal qiladigan bir ko'rinishidir. Qonunlar matnlari, farmonlar, buyruq va qo'llanmalar, shartnomalar, ijozatnomalar, aktlar, har xil rasmiy hujjatlar, tashqilotlar o'rtasidagi yozishmalar, sudlardagi chiqishlar, yuridik xarakterdagi og'zaki axborotlar, ma'lumotnomalar rasmiy ish qog'ozlari uslubida yoziladi va gapiriladi.

Rasmiy ish qog'ozlari uslubi vazifaviy uslublar doirasidagi boshqa uslublardan lugaviy va grammatik xususiyatlari jihatdan farqlanadi.

Ushbu uslub leksikasi asosan kitobiy va xolis (neytral) so'zlardan iborat bo'lishi bilan birga shu uslub bo'yog'iga ega bo'lgan yuqorida ko'rsatilganlar, quyidagi imzo chekuvchilar, yo'llanadi, qabul qilib oluvchi, mazkur kabi so'z va turg'un birikmalarni ham o'z ichiga oladi.

Rasmiy ish qog'ozlari uslubi leksikasiniig yaia bir xususiyati unda professional (yuridik, diilomatik, ma'muriy va boshqalar) terminologiyaniing mavjudligidir: akt, guvohnoma, qaror, hal qiluv qarori, qidirish, aybni ogirlashtiradigan xato, ahdlashuvchi oliy tomonlar, elchi, elchixona, muxtor elchi, ishonchli vaqil, nota, shartnoma, bayonot, deklaratsiya, vizit, xalqaro vaziyat va hokazo. Mazkur uslubdan ko'plab ma'muriy na adliya sohalarda qo'llailgani uchun u ko'p janrli uslub sanaladi.

Bu uslubda jargonlar, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos so'zlar, dialektizmlar, emotsional - eksressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar deyarli ishlatilmaydi. Bu narsa tanlangan so'zlarning va hatto gap qurilishining rasmiy munosabatni ifodalashga bo'ysundirilganligi bilan izohlanadi.

Ilmiy uslub. Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan vazifaviy uslubdir. U o'z ichida yana ilmiy - texnikaviy, ilmiy - hujjat, ilmiy - ommaviy, o'quv - ilmiy, publistsistik kabi bir necha sof ilmiy turlarga bo'linadi.

Ilmiy - texnikaviy uslub ifodada qat'iy ilmiy-akademizm uslubi bilan xarakterlanadi. Bu to'rning tipik janrlarni maqola, monografiya va ilmiy ma'ro'za kabilardir. Bu uslub ichida yana uning o'quv - ilmiy uslubi deb ataluvchi turini ajratish mumkin.

Ilmiy - hujjatiy uslubga esa ixtiro uchun olinadigan hujjat (patent) ning yoki shu patentga tegishli adabiyotlarning tasvirlanishi, bayon qilinshi asosdir. Bu

uslubning asosiy vazifasi - ilmiy axborot to'g'risida ma'lumot berish va uni huquqiy jihatdan himoya qilishdir.

Ilmiy - ommabop uslub ilmiy ma'lumotni, axborotni ommabop qilib tushuntirishdir. Bunda ko'proq ma'lum soha to'g'risida gapirilganda bu soha bo'yicha mutahassis bo'lmagan kishilar nazarda tutiladi.

Har bir uslub o'z ichida til xususiyatlari, nutqiy vositalar tarkibi, ifodalash, bayon qilish usuli bilan bir-birlaridan farqlanib turadi. Masalan, ilmiy - texnikaviy uslubda bayon qilinadigan fizika, kimyo, tarix, matematika kabi fanlarning tili bir xil emas. Chunki, ularning har biri o'ziga xos atamalari, lug'aviy va frazeologik vositalarga ega. Lekin bu farqlar ularning har birini alohida uslub sifatida ajratishga imkon bermaydi. Bu farqlar, eng avvalo, fanlarning mundariyasi, o'rganish obyekti bilan bog'langan bo'lib, ilmiy fonda uslubi ular uchun umumiy hisoblanadi.

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlarin ko'rsatish mumkin:

a) *axborotning obyektivligi, aniqligi;*

b) *nutqning ma'lumotlarga boyligi;*

v) *fikrning qisqa, lo'nda ifodalanyshi* [4. T: ФАН, 1984].

Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda muallif xolisona intilishi natijasida muallif individualligi sszilmas darajaga keladi. Subyektiv - emotsionallik, obrazlilik, og'zaki nutq unsurlari, umuman g'ayri - uslubiy unsurlar kam ishlatiladi. Muallif iloji boricha fikrni bir xil normada ifodalashga intiladi. Ammo ilmiy fikr yuritilayotgan manba, mavzu bilan, muallifning shaxsini uslubi bilan bog'liq ravishda ba'zan ilmiy uslubda ham obrazli ifodalardan foydalanishlar ko'zga tashlanadi. Masalan: Differentsial tenglamalarning xususiy hosilalari fizikaga cho'ri bo'lib ishga kirdi, keyin u cho'ridan bekaga aylanib ketdi. (R. Bekjonov.)

Publitsistik uslub. Publitsistik asarlarning (*masalan, xabar, reportaj, korrespondentsiya, makola, ocherk, feleton, pamflet, bosh maqola va boshqalarning*) uslubiy chegaralanishi ularning, eng avvalo, alohida lisoniy belgilarga ega ekanligida ko'rinadi. Ana shu lisoniy belgilar o'zbek tilining publitsistik asarlarda amal qilishida ma'lum ma'noda yopiq sistema mavjud ekanligiga dalildir. Bu yopiq sistema, ya'ni chegaralanish publitsistik asarlar tilining uslubiy o'ziga xosligi bo'lib, o'zbek tili vazifaviy uslublari doirasida publitsistik uslub nomi bilan yuritiladi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa aytganda qilib aytganda, o'zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari tilning ijtimoiy vazifalari asosida shakllangan murakkab va yaxlit tizimdir. Har bir uslub muayyan muloqot sohasi va kommunikativ maqsadga xizmat qiladi. Vazifaviy uslublarni ilmiy asosda o'rganish til madaniyatini yuksaltirish, nutq samaradorligini oshirish va tilshunoslik nazariyasini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Морен М., Тетерникова Н. Н. Стилистика современного французского языка.- М.: Изд-во литературы на иностранных языках. 1960.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка- М.: Просвещение, 1977, с. 37-38.

3. Шомақсудов Д. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси.- Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 15-бет
4. Мукаррамов.М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984
5. Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
6. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2008. – 1-kitob. – B.6-12
7. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 212.
8. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент, 2007. – Б.3.
9. Маҳмудов Н., Бегматов Э. Тилимизнинг кеча ва кундузи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. – №5. – Б.11.
10. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 228 б.
11. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 32 б.

HAYBATULLOHXO‘JA XISLAT BAYOZLARIDAGI IJTIMOIIY SHERLAR TASNIFI VA ULARNING MATN XUSUSIYATLARI

Rasulova Shahnoza Mustafakulovna

University of Business and Science

Toshkent filiali Tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

shahnozarasulova8322@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod etgan ma’rifatparvar shoir Sayid Haybatullohxo‘janing “Armug‘oni Xislat”, “Savg‘oti Xislat”, “Hadyayi Xislat”, “Tuhfayi Xislat” bayozlaridan o‘rin olgan diniy-falsafiy mavzudagi she’rlar tasniflandi va ularning matn xususiyatlari yoritildi. Mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: Qo‘lyozma, matn tarixi, adabiy manbashunoslik, qissa, masnaviy, bayoz, qofiya, g‘azal, asosiy matn, hoshiya.

КЛАССИФИКАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СТИХОТВОРЕНИЙ В БАЯЗАХ ХАЙБАТУЛЛАХОДЖИ ХИСЛАТ И ИХ ТЕКСТОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Abstract: В данной статье классифицированы и изучены по тематике стихотворения из сборников “Армугони Хислат”, “Савготи Хислат”, “Хадаи Хислат”, “Тухфай Хислат” поэта-просветителя Саида Хайбатуллохходжи, жившего и творившего в конце XIX – начале XX веков. При освещении темы были использованы сравнительно-исторический, текстово-сравнительный, статистический методы анализа.

Key words: Text history, literary source studies, story, masnavi, bayaz, rhyme, gazal, main text, margin.

CLASSIFICATION OF SOCIAL POEMS IN THE BAYOZS OF KHAYBATULLAKHUJA KHISLAT AND THEIR TEXT CHARACTERISTICS

Аннотация: This article, poems from the collections “Armugoni Xislat”, “Savg‘oti Xislat”, “Hadyayi Xislat” and “Tuhfayi Xislat” by the enlightened poet Said Khaybatulloxxoja, who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries, were classified and studied by subject. When covering the topic, comparative-historical, text-

comparative, and statistical analysis methods were used.

Ключевые слова: История текста, литературное источниковедение, повесть, маснави, баяз, рифма, газель, основной текст, поля.

Kirish.

Haybatullohxo‘ja Xislat (1880-1945) tomonidan tuzilgan toshbosma bayozlar mumtoz adabiyotimiz ijodkorlarining noyob asarlarini o‘zida jam etgan manbalardandir. Bu bayozlarga shoirning o‘zi yuksak baho berib, tarjimai holida quyidagilarni yozgan: “Men tuzgan bayozlar: “Armug‘oni Xislat”, “Hadyayi Xislat”, “Tuhfayi Xislat”, “Savg‘oti Xislat”. Bu to‘rt bayozda Navoiy, Lutfiy, Amiriy, Furqat, Muqimiy, Miskin, Pirimqori, Shavkat, Kamiy, Fuzuliy, Yusuf Saryomiy kabi o‘zbek xalqi shoirlarining nodir she‘rlari, go‘zal muxammaslari, yozishgan xatlari, aytishgan hasratlari ko‘p... Mening bayozimda she‘ri yozilgan shoirlarning ko‘pi – Furqat, Muqimiy kabilar menga zamondosh. Shuning uchun ham mening bu bayozlarim XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarini o‘z ichiga olgan o‘zbek adabiyoti tarixining eng boy va eng nodir hazinasi hisoblanadi” [1].

Xislat bayozlarini mukammal tavsiflash, kompozitsion qurilmasiga xos o‘zgachaliklarni belgilash, she‘rlarining tanlanish mezonlarini aniqlash va ilmiy yangiliklarni keng jamoatchilikka taqdim etish muhim vazifalardan sanaladi. Ushbu bayozlar tadqiqi faqatgina Haybatullohxo‘ja Xislatning tashabbuskorligi, yuksak jasoratiningina namoyon etib qolmaydi, balki shoirning dunyoqarashi, estetik didi, ruhiy-hissiy olamini o‘rganishda ochqich vazifasini ham bajaradi.

Adabiyotlar tahlili.

“Armug‘oni Xislat”, “Savg‘oti Xislat”, “Hadyayi Xislat”, “Tuhfayi Xislat” bayozlaridan o‘rin olgan she‘rlarni tahlil qilar ekanmiz, shoirning tafakkur olamining kengligi, Sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni ekanligi anglashiladi. Bayozlardan jami 86 ijodkorning 300ga yaqin nazmiy asarlari o‘rin olgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Xislat bayozlaridan o‘rin olgan nazmiy asarlarni o‘rganishda qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, biografik metod hamda tasniflash, tavsif qilish usullaridan foydalanildi. Birlamchi manbalardagi ma‘lumotlar, qo‘lyozmalar qiyosiy tipologiyasi ijodkor asarlarining eng ishonchli matnlarini tiklash imkonini berishi jihatidan alohida ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar.

To‘plamlardagi she‘rlarning mavzu-mundariyasini, shartli ravishda, quyidagicha tasnif etish mumkin:

a) diniy-falsafiy; b) ishqiy mavzudagi; s) ijtimoiy mavzudagi she‘rlar.

Ushbu maqsolada Xislat bayozlaridan o‘rin olgan ijtimoiy mavzudagi she‘rlar tahlilga totildi.

Xislat bayozlarida ijtimoiy mavzularda bitilgan she‘rlar turli munosabat bilan yozilgan bo‘lib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

Bayoz nashr etilishi munosabati bilan yozilgan she‘rlar.

Haybatullohxo‘ja ijod qilgan davrda biror kitob, to‘plam, jurnal yoki gazeta nashr etilsa, unga bag‘ishlab shoirlar tomonidan ta‘rixlar bitish an‘ana tusini olgan edi. Mo‘minjon Muhammadjonovning yozishicha, “O‘sha vaqtlarda bir yangi kitob bostirgan yoki jurnal-gazeta chiqargan o‘zbek yoki tojiklar shoirlarga bir boshlab chiqish tarixi yozib berish uchun murojaat qilar edilar. Shunga muvofiq samarqandlik Saidahmad Vasliy, Mirahmad Miriy yoki Shoiq, Shavkat, Xislat va Kamiy singari shoirlar asarning chiqish

ta'rixini she'r bilan yozib berar edilar"[2].

“Ta'rix yoki tarix – muhim tarixiy sanalar (ulug' kishilarning tavallud va vafot yillari, muhim ijtimoiy-siyosiy voqealarning yuz berish, asarning yozilish, binoning qurilish va shu kabilar)ni abjad hisobida qayd etishdir”[3]. Ma'lumki, arab harflarining har biri ma'lum son qiymatini ifodalashi abjad usulini yuzaga keltiradi. Harflardan raqam o'rniga foydalanish esa ta'rix san'atining asosiy mezonini sanaladi.

“Armug'oni Xislat” nashri munosabati bilan Haybatullohxo'janing zamondoshlari Vasliy Samarqandiy, Shavkat Iskandariy, Mulla Shohislom Toshkandiy, Husaynixon Maxdum Rizoyi Andijoniy, Miskin Toshkandiy, Asadulloh G'azanfar Toshkandiy, Muhammad Yunus Toshkandiylar tarafidan jami 10 ta ta'rix yozilgan bo'lib, 8 tasi o'zbek, 2 tasi fors-tojik tilida. Bayozda shoir Xislatning o'zbek tilida bitgan ikkita ta'rix mavjud bo'lib, ular milliy adabiyotimizdagi ta'rix san'atining noyob namunalaridan sanaladi. Ta'rixning boshlanishi:

*Tortibon ranju mashaqqatlarni man chandon ajab,
Ayladim el ko'ziga vah ne xush devon ajab.*

Oxirgi bayti:

*Bas, jumal birla qalamni yuzidin Xislat yozib,
Qili bir xurshid yanglig' ta'rixin raxshon ajab [4].*

“G'azalning oxirgi baytiga ilk bor nazar solinganda “Xislat jumal va qalam so'zlaridagi harflarning son qiymatini nazarda tutib, quyosh monand porloq bir ta'rixini yaratdi” degan ma'noni anglash mumkin. Ammo ta'rix nuqtai nazaridan bu baytga e'tibor berilsa, butkul boshqacha manzara namoyon bo'ladi. Jumladan, bu o'rinda ta'rix moddasi ikkinchi misradagi raxshon ajab iborasidir (“Armug'oni Xislat”da bu ibora tepasiga chiziq tortib, ostiga 1329 raqamlari bitib qo'yilgan). Abjad hisobi bo'yicha “raxshon ajab” iborasidagi harflarning son qiymati yig'indisi 1226 ni tashkil qiladi (ر – 200, خ – 600, ش – 300, ا – 1, ن – 50, ع – 70, ج – 3, ب – 2). Agar hijriy hisobdagi bu sanani melodiyl hisobga aylantirsak, 1810-1811 yil kelib chiqadi. Bu vaqtda shoirning o'zi ham dunyoga kelmagan edi. Shuni nazarda tutib, Xislat baytning birinchi misrasida nihoyatda zukkolik bilan “yuzidin” deya ishora qilib, mutlaqo o'zga ma'noga kishi e'tiborini qaratadi. Xislatning ishorasi bo'yicha, “jumal bilan qalam yuzi” (ya'ni shu so'zlardagi birinchi harflar)ning jumal hisobidagi son qiymatiga e'tiborni qaratish nazarda tutiladi. “Jumal” (bu so'z harflar bag'ridagi raqamni aniqlash amaliyoti, ya'ni aynan abjad) so'zidagi ج – 3, “qalam” so'zidagi ق – 100, shu sonlarning yig'indisi 103ni abjad hisobidagi 1226ga qo'shsak, 1329 soni kelib chiqadi. Hijriy yil hisobidagi bu sanani melodiyl yilga aylantirsak, 1910-1911-yil kelib chiqadi. Bu sana “Armug'oni Xislat”ning nashr qilingan yilidir. “Armug'oni Xislat” bayozi nashriga bag'ishlab yaratilgan ta'rixlarning har ikkisi g'azal janrida yozilgan bo'lib, ta'rix san'atining ta'miya (ya'ni muammoli) uslubida bitilgan. Xislat bu tarixlarning moddasi uchun g'azalning umumiy mazmuniga mutanosib so'zlarni topa bilgan” [2].

“Savg'oti Xislat” bayoziga Xislat va Iffat, “Hadyai Xislat”ga Kamiy Toshkandiy tarafidan ta'rixlar bitilgan bo'lib, shoir bayozlarida jami 12 ta ta'rix mavjud. Ular asosan, lirikaning g'azal janrida bitilgan.

Shaxslar vafoti munosabati bilan yozilgan she'rlar.

“Tuhfayi Xislat”da “Marsiya az Xislat eshon” sarlavhali she'r chop etilgan. “Oldi rahm etmay ajal bir yori jonim bor edi” misralari bilan boshlanuvchi 35 misrali muxammas shoirning turmush o'rtog'i Sarvixon ayaning vafoti munosabati bilan yozgan. Muxammasda

shoirning ruhiy iztiroblari, dardu alamlari, qalb kechinmalari ifoda etilgan:

*Men nechuk toqat qilay andog' quyoshro' bo'lsa xok,
To'kmayinmu ko'zlarimdin qon qilib yoqamni chok,
Qilmayinmu hasratida zahru zardobni xo'rok,
Chekmayinmu andalib yanglig' fig'oni dardnok,
Kim hayotim bog'ida butgan guli bexor edi [5].*

“Savg‘oti Xislat”da Vasliy Samarqandiyning Sayidg‘ani Saidazimboy Toshkandiy vafotiga bag‘ishlangan ta’rix-marsiyasi o‘rin olgan. She’r 15 baytdan iborat bo‘lib shunday satrlar bilan boshlanadi:

*Falak zulmi ila qildi bizni vayrona,
Ko'zimizdin oqar ashk o'rnig'a qona.
Falotun tab'u Luqmon fitrat erdi,
Edi ko'b xayrixoh har musulmoni.
Marsiyaning so'nggi misralari:
Ani tarixini Vasliyga hotif,
Alam yuzin ko'rmay dedi g'ufroni – deb yakunlanadi [6].*

Bayt mazmunidan ta’rix moddasi غفرانی “g‘ufroni” so‘zi ekanligi anglanadi. Bu so‘zlarni abjad hisobida raqamga aylantirsak, غ – 1000, ف – 80,

ر – 200, ا – 1, ن – 50, ی – 10 jami 1341 raqami hosil bo‘ladi. 1341-hijriy yil milodiy yildagi 1922-yillarga to‘g‘ri keladi. “Savg‘oti Xislat” 1914 yilda chop etilganini nazarda tutsak, mantiqan nomuvofiqlik yuzaga keladi va ta’rixda keltirilgan ishorani to‘g‘ri anglash lozim bo‘ladi. Muallif “*Alam yuzin ko'rmay dedi g'ufroni*” misrasidagi الم “alam” va یوزین “yuzin” so‘zlariga ishora bermoqda, ya’ni ularni ayrim harflarni chiqarib tashlash kerakligini anglatmoqda. الم alam so‘zidagi ا – a, یوزین yuzin so‘zidagi ی – y harf yig‘indisini 1341 dan ayirsak, 1330 raqami hosil bo‘ladi va milodiy 1911-1912-yillarga to‘g‘ri keladi. Demak, Sayidg‘ani Saidazimboy o‘g‘lining vafoti shu yillarda sodir bo‘lgan voqealardan sanaladi.

“Armug‘oni Xislat”da marsiya janrida yozilgan 3ta she’r mavjud, ularning 2 tasi Shavkat Iskandariy qalamiga mansub va ularning har ikkisi fors-tojik tilida bitilgan. Marsiyaning biri zamonasining mashhur shoirlaridan biri Muhyi Xo‘qandiyning vafotiga bag‘ishlangan. Zamondoshlari orasida “Tojush-shuaro”, “Shohi shoiron” deb e’tirof etilgan shoirning vafoti zamondoshlarining chuqur qayg‘usiga sabab bo‘ladi. Shu munosabat bilan yaratilgan she’rlar bayoz sahifalaridan o‘rin oladi. Marsiyalarda keltirgan ta’rix moddasi voqealarning sodir bo‘lgan sanalarini aniqlashda muhim vazifa bajaradi. Bayozlarda jami 5 ta marsiya bo‘lib, ularning 4 tasida ta’rix kiritilgan.

Shoirlarning bir-birlariga yuborgan maktublari. Xislat ijod etgan davr adabiyotida shoirlarning bir-birlariga she’riy maktublar yo‘llash an‘ana tusini olgan edi. Shoir davr adabiy an‘analarini takomillashtirgan ijodkor bo‘lganidan zamondoshlarining turli munosabat bilan bir-birlariga yuborgan, shuningdek, o‘ziga yo‘llangan she’riy maktublarni bayozlariga joyladi.

“Savg‘oti Xislat”ga maktub shaklidagi 7 ta she’r o‘rin olgan. Maktublarning 5 tasi Xislatga Xoib, Zululiy Namangoniy, Asiriy Xo‘jandiy, Pirimqori Andijoniy tomonidan bitilgan. She’r matnlaridan sarlavhasida maktublar kimga yo‘llanganini bildiruvchi jumlar keltirilgan: خایب اتلیق شاعر دین خصلت ایشانغه تقدیم سلام – “Xoib otlig‘ shoirdin Xislat eshong‘a taqdimi salom” (36-b.), ذلولی نمکنانیدن خصلت ایشانغه تقدیم اولونمیش بر غزلدور – “Zululiy

Namangoniydin Xislat eshong'a taqdim o'lunmish bir g'azaldur" (55-b.), جناب پيريمقارى – اندجانی نینک خصلت ایشانغه ملاقات بولغانلاریداکی مکتوب محبت اوسلوبلاریدور Andijoniyning Xislat eshong'a muloqot bo'lg'onlaridagi maktubi muhabbat uslublaridir" (79-b.). She'rlar mazmunidan maktub egalarining Xislat bilan samimiy munosabatda ekanliklari, ularning shoir ijodiga chuqur hurmatda ekanligi anglanadi.

Xoib (Shamsiddin Sharafiddin o'g'li – Xurshid)ning Xislatga yozilgan ikkita she'riy maktubi mavjud, ularning biri "Savg'oyi Xislat"da chop etilgan. She'riy maktub g'azal shaklida yozilgan bo'lib, 18 bayt (36 misra)dan iborat. G'azalning ilk bandlarida Xislatning ezgu fazilatlar sohibi ekanligi e'tirof etiladi:

Assalom, ey Xislatokim, durri abkori karam,

Vassalom, ey afzali as'hobi ash'ori umam.

Assalom, ey to'tiyi xushgo'yi bog'i marhamat,

Vassalom, ey bulbuli xushxoni gulzori eram...[6].

G'azal davomida Xislat "xodimi din", "xayrixohi shoiron", "masnadi axloq uzra jomi Jam", "sham'i anvori huzuri do'ston", "debochayi devoni ash'ori baland", "to'tiyi xushxoni gulzor suxan", "marhami purcharxi mehnat birla g'am" kabi ohorli tashbehlar bilan tavsiflangan.

"Savg'oti Xislat"da Pirimqori Andijoniy tomonidan Xislatga yo'llangan bir maktubning 2 xil shakli keltirilgan. Har ikki maktubning mazmuni bir xil, farqi faqatgina birinchi misrasida. Birinchi maktub: "*Xislato, do'koninga qo'y dum ayog', Bordimu ko'rdim sani topmay farog'*" (15-b.) misralari bilan boshlansa, ikkinchisi "*Xislato, keldim sani aylab so'rog', Bordimu ko'rdim sani topmay farog'*" shaklidadir (79-b.). Maktub g'azal shaklida yozilgan, 8 baytdan tashkil topgan. Baytlar mazmunidan Pirimqori Andijoniyning Toshkentga safar qilganligi anglanadi:

Shukru lillahkim, manga bo'ldi nasib,

Toshkand shahrida qildim sayri bog'.

Har taraf javlon urub atrofni,

Barcha g'amlar ketdi, chog' o'ldi dimog'.

Shafqatingdin manga dasturxon yozib,

Iltifot aylab dedingkim, pista choq.

Muncha Xislat bor ekan, ey dilpazir,

Sanda man bilmas ekandurman bu chog'.

Xislat Pirimqori Andijoniyga mezmon sifatida iltifotlar ko'rsatib, ko'ngiga xush kayfiyatlar ulashgani uchun uni "dilpazir" – "ko'ngilga yoquvchi, qalbga ma'qul tushuvchi" deb ta'riflaydi.

"Savg'oti Xislat"da "*Mavloni Pisandiy Samarqandiydin janob Mir Maqsud oqsoqol do'ffifurush Toshkandiyg'a xitob*" (82-b.), "*Janob Xoib shoirdin Mir Maqsud oqsoqol do'ffifurushg'a maktubi muhabbat uslubidir ba tariqai nazm faqot*" (83-b.) sarlavhali 2 ta she'riy maktub o'rin olgan. Shoir Mir Maqsud ijodlari kam o'rganilgan shoirlardan bo'lib, "Tazkirayi Qayyumiy"da u haqda shunday yoziladi: "Maqsud – bu kishi Toshkentli bo'lub, do'ffifurushdir. Nomi Mir Maqsud bo'lub, o'z rastasig'a oqsoqol bo'lmish. Shunga binoan, Mir Maqsud oqsoqol deb ma'rufdur" [7]. Shoir Mir Maqsudga yo'llangan maktublar bilan bir qatorda, uning qalamiga mansub "Manam" radifli g'azali ham bayozdan o'rin olgan (90-b.). Bundan Mir Maqsudning Xislat bilan yaqin munosabatda bo'lganligini, bir adabiy davrada ijod qilganliklarini anglash mumkin.

“Armug‘oni Xislat”da 3 ta maktub shaklida yozilgan she‘rlar joylangan.

Ulardan biri Xislat ijodiga oid. She‘r “*Xislat eshondin Hoji Hamdamxon Shahrixoniy tarafina irsol o‘linmish bir maktubi muhabbat uslubdur*” sarlavhasi bilan e‘lon qilingan (181-b.):

*Xat yuborib goh daf‘i g‘am qiling,
Ya‘ni bu g‘amgin dilim xurram qiling.
Mubtalodurman judolig‘ dardig‘a,
Rahm etib bu darda siz marham qiling.*

G‘azal shaklida yozilgan maktub 7 baytdan iborat. Hoji Hamdamxon “Hadyayi Xislat” bayozi bag‘ishlangan shaxsdir. Shuningdek, bayozdan Shavkat Iskandariyning Rizoyi Andijoniya (182-b.), Asiriy Xo‘jandiyning Zokirjon Furqatga (189-b.) yo‘llagan she‘riy maktublari ham joy olgan. “Tuhfayi Xislat” bayozida esa Xoibning Xislatga yo‘llagan bitta she‘riy maktubi o‘rin olgan va shoir bayozlarida jami 11 ta adabiy maktublar mavjud. Maktublar Xislat zamondoshlarining o‘zaro munosabatlari, ular o‘rtasidagi adabiy hamkorlik masalalarini o‘rganishda ahamiyatli manbalardan sanaladi.

Davr voqeliklarini aks ettirgan she‘rlar. “Armug‘oni Xislat”dan Haybatullohxo‘ja ijodiga oid “Paxtadin” radifli muxammasi o‘rin olgan. Muxammas 9 band 45 misradan tashkil topgan:

*Har yili ekkani kishi xandon bo‘lodur paxtadin,
Qog‘oz, aqcha, tangag‘a bas, kon bo‘lodur paxtadin,
E‘tibori el aro chandon bo‘lodur paxtadin,
Ekmaganlar oh urub, nolon bo‘lodur paxtadin,
Bo‘lsa qimmat narxi gar hayron bo‘lodur paxtadin (215-b.)*

Tarixdan ma‘lumki, XIX asrning oxiridan boshlab Markaziy Osiyo yerlari Rossiya to‘qimachilik sanoatini ipak-paxta bilan ta‘minlaydigan xom-ashyo manbayiga aylantirilgan edi. Mustamlakachilarning bu boradagi siyosati davr shoir-yozuvchilarining, xususan, Xislat ijodida ham aksini topganligini kuzatamiz.

Mazkur bayozda Yusuf Saryomiyning “Ohkim, qildi bukun tarkijahon echkiginam” misralari bilan boshlanuvchi muxammasi o‘rin olgan. Muxammasining hajmi salmoqli – 20 band, 100 satrdan iborat. Muallif muxammasini “Dar marsiyayi echki” deya sarlavhalagan va bu she‘r ilk marotaba “Armug‘oni Xislat”da nashr etilgan. Adabiyotshunos M.Tojiboevaning fikricha, “Echkiginam” yumori Muqimiy, Kamiy, Yoriy, Maxmurlarning ot haqidagi she‘rlarini eslatadi... Bu kulgi negizida jiddiy va salmoqli mazmun yotadi. Qarovsizlikdan “qaddi kamon” bo‘lgan echki qashshoqlashgan hayot, talangan xalqning ayanchli turmush tarzi timsolidir”[8].

Xislat Yusuf Saryomiy bilan ustozi Kamiy vositasida tanishgan, ularning adabiy suhbatlarida ishtirok etgan. Bayozga Yusuf Saryomiy muxammasining kiritilishi ularning ijodda hamfikir, hamnafas bo‘lganliklarni ifodalaydi.

Bayozga kiritilgan hajviy she‘rlar Sidqiy Xondayliqiyning “Urganda bir qimirlar ming toziyona toyim” (210-b.), “Har damda ming balog‘a bo‘lg‘on duchor kafshim” (212-b.) misralari bilan boshlanuvchi muxammaslaridir. Bu muxammaslar an‘anaviy mavzularda emas, ijtimoiy masalalarga bag‘ishlanganligi e‘tiborlidir:

*Har damda ming balog‘a bo‘lg‘on duchor kafshim,
Yuz joyidin yamolg‘on choruqvor kafshim,
Kiymoqg‘a qildim emdi du bor kafshim,*

Erdi oyog‘laring‘a ko‘b tangu tor kafshim,

Siqtiyu qildi oxir yurmoqg‘a zor kafshim.

Xislat yashagan davr she‘riyatidagi musammatlarni o‘rgangan olim N.Afoqova shunday yozadi: “Musammatlar XX asr boshlarida maydonga kelgan jadid she‘riyatining asosiy janrlaridan biri bo‘ldi. Chunki jadid shoirlari adabiyotni targ‘ibot-tashviqot vositasi deb bildilar. Jadid taxmislari ularga asos bo‘lgan g‘azalning mavzuyidan kelib chiqib, asosan, ishqiy, tasavvufiy mavzularda bo‘lsa, tab‘i xud muxammaslar ko‘proq ijtimoiy, ma‘rifiy mavzularda bo‘ldi”[9]. Xislat bayozlaridagi she‘rlar mavzusini kuzatar ekanmiz, ularda an‘anaviylikdan chekinish holatlari kuzatiladi. Bayozdagi she‘rlarni mavzu jihatdan tavsiflash, matnini o‘rganish adabiy tur va janrlarning rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa.

Ushbu maqoladagi tadqiqot natijalaridan quyidagi umumlashmalarni chiqarish mumkin:

Haybatullohxo‘ja bayozlariga tanlangan she‘rlarning mavzu-mundariyasi rang-barang bo‘lib, ular diniy-falsafiy, ishqiy, ijtimoiy mavzudagi lirik she‘rlardan tashkil topgan. Xislat o‘z davrining ma‘rifatparvarlari qatorida jamiyat hayotida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni kuzatdi va bu voqeliklar bayozlarida o‘z aksini topdi. Shu jihatdan, bayozlardagi ijtimoiy mavzudagi she‘rlarni: a) *bayoz nashr etilishi munosabati bilan yaratilgan*; b) *shaxslar vafoti munosabati bilan yozilgan*; s) *shoirlarning bir-birlariga yuborgan adabiy maktublari*; d) *davr voqeliklarini aks ettirgan she‘rlar tarzida tasniflab o‘rganish mumkin.*

Bayozlardagi adabiy maktublar Xislat va zamondoshlarining o‘zaro munosabatlari, ular o‘rtasidagi o‘zaro adabiy hamkorlik masalalarini o‘rganishda ahamiyatli manbalardan sanaladi. “Savg‘oti Xislat”ga maktub shaklidagi 7 ta she‘r o‘rin olgan. Maktublarning 5 tasi Xislatga Xoib, Zululiy Namangoniy, Asiriy Xo‘jandiy, Pirmqori Andijoniy tomonidan bitilgan. O‘z davridagi mashhur shoirlarining Xislatga she‘riy maktublar yo‘llashi uning xalq e‘tiboridagi ijodkorlardan ekanligini anglatadi.

Xislat bayozlari ijodlarni kam o‘rganilgan shoirlar: Iffat, Roiq, Hoji Mirzo Yaqub, Mir Maqsud, Munis Toshkandiy, Soqiy Toshkandiy, G‘azanfar kabi o‘nlab she‘riyat ahlining nomlarini adabiyot muhiblariga tanitishda qimmatli manbalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жалолов А. Хислат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. №4. В. – 71.
2. Хислат. Тараннум (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари: М. Асадуллаев, Т.Зуфаров). – Тошкент: Merius, 2009. – Б 124.
3. Адабиётшунослик луғати (Тузувчилар: Д.Куронов, З.Мамажонова, М.Шералиева). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 327.
4. Armug‘oni Xislat. Bayoz. Toshbosma. O‘zR FASHI Asosiy fondi. Inv№12555. – Toshkent: G‘.Orifjonov matbaasi, 1912-y. – B. 228.
5. Tuhfayi Xislat. Bayoz. Toshbosma. O‘zR FA SHI. Asosiy fondi. Inv. № 665. – Toshkent: G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912-y. – B.15.
6. Savg‘oti Xislat. Bayoz. Toshbosma. O‘zR FA SHI Asosiy fondi. Inv. №347. – Toshkent: O.Porsev matbaasi, 1914. – B. 33-60.
7. Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. II жилд. – Тошкент: ЎзР

ФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б. 428.

8. М. Тожибоева. Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди. Филол. фан. номз...дисс. автореф. – Тошкент:1999. – Б. 17.

9. Афоқова Н. Жадид лирикасида мусаммат. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 23.

MILLIY KOLORITNI YARATISHDA ETNOGRAFIK ZMRLAR ROLI

Xabibullayeva Gavxarxon Nosirjon qizi

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrasi

Stajyor-o'qituvchisi

gavharnodirbek1991@gmail.com

Abdulkodiyeva Dilnoza Abukahhor qizi

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

dilwodaxon564@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy asarda milliy koloritni yaratishda etnografik zmlarning lingvostilistik va funksional ahamiyati tadqiq etiladi. Milliylikni ifodalovchi muhim vositalardan biri bo'lgan etnografik zmlar orqali xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari, diniy qarashlari hamda madaniy qadriyatlar badiiy matnda jonli va ta'sirchan tarzda aks ettirilishi yoritib beriladi. Tadqiqot jarayonida jadid adabiyoti namoyandalari – Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy asarlaridan olingan misollar asosida etnografik birliklarning tasviriy, stilistik, madaniy-axborot va tarixiy funksiyalari tahlil qilinadi. Maqolada etnografik zmlarning milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va badiiy asarning estetik qiymatini oshirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: Milliy kolorit, etnografizm, badiiy matn, jadid adabiyoti, lingvostilistika, milliy madaniyat, urf-odat, marosim, badiiy tasvir, til va madaniyat

THE ROLE OF ETHNOGRAPHISMS IN CREATING NATIONAL COLOR

Abstract: This article examines the linguistic, stylistic, and functional significance of ethnographisms in creating national color in literary works. Ethnographic units serve as an important means of reflecting a people's lifestyle, customs, rituals, religious beliefs, and cultural values, thereby enhancing the vividness and expressiveness of artistic texts. Based on examples from the works of Jadid writers such as Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, and Sadridin Ayniy, the study analyzes the descriptive, stylistic, cultural-informative, and historical functions of ethnographisms. The article substantiates the role of ethnographic units in preserving historical memory, fostering national identity, and increasing the aesthetic value of literary texts.

Keywords: National color, ethnographism, literary text, Jadid literature, linguostylistics, national culture, customs and traditions, artistic imagery

РОЛЬ ЭТНОГРАФИЗМОВ В СОЗДАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КОЛОРИТА

Аннотация: В статье рассматривается лингвостилистическое и функциональное значение этнографизмов в создании национального колорита художественного произведения. Этнографические единицы выступают важным средством отражения

образа жизни народа, его обычаев, обрядов, религиозных представлений и культурных ценностей, придавая художественному тексту выразительность и национальную самобытность. На материале произведений представителей джадидской литературы – Абдуллы Кадыри, Чулпана, Абдурауфа Фитрата, Садриддина Айни – анализируются изобразительная, стилистическая, культурно-информативная и историческая функции этнографизмов. Обосновывается их роль в сохранении исторической памяти, формировании национального самосознания и повышении эстетической ценности художественного текста.

Ключевые слова: Национальный колорит, этнографизм, художественный текст, джадидская литература, лингвостилистика, национальная культура, обычаи и традиции, художественная образность.

Kirish.

Badiiy asarda milliy koloritni yaratish masalasi adabiyotshunoslik va tilshunoslikda muhim muammolardan biri hisoblanadi. Milliylik, avvalo, xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari, madaniy qadriyatlar, mentaliteti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bular til vositasida namoyon bo‘ladi. Ana shunday vositalardan biri etnografizmlar bo‘lib, ular milliy koloritni yuzaga chiqarishda yetakchi o‘rin tutadi. Kolorit – bu badiiy asar, matn yoki san‘at asarining o‘ziga xos ruhini, rangini, milliy yoki davriy muhitini belgilovchi unsurlar majmuidir. Oddiy qilib aytganda, asarga xos bo‘lgan milliy, tarixiy yoki madaniy “rang-baranglik” kolorit deyiladi. U matnga o‘sha xalqning hidi, ohangi, urf-odati, kiyimi, taomi, marosimi, muhitini his qildiriladi. Kolorit – badiiy matnda muayyan xalq, davr yoki muhitning milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvostilistik vositalar majmui bo‘lib, asarning madaniy fonini yaratadi.

Etnografizm – muayyan xalqning milliy madaniyati, an‘analari, urf-odatlar, diniy qarashlari bilan bog‘liq bo‘lgan tushunchalarning nomlari. Shunday lug‘aviy birliklar ma‘lum bir etnosning boshqalardan farqlanib turuvchi asosiy xususiyatlarini aks ettiradi va tildagi boshqa lug‘aviy vositalardan milliylikni ifodalashi jihatidan ajralib turadi[6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Etnografizmlar orqali badiiy asarda xalq hayotining real manzarasi, tarixiy-madaniy muhit va milliy ruh jonli tasvirlanadi. Shu bois etnografik birliklarning funksional va stilistik ahamiyatini o‘rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, etnografizmlarning ayrimlari ilmiy asarlarda, ya‘ni etnografiya fanida hamda mahalliy xususiyatlarni tasvirlash uchun badiiy adabiyotlarda qo‘llanadi. Shuningdek, etnografizmlarning bir qismi adabiy til va shevalar uchun mushtarak, ayrimlari esa ba‘zi shevalargagina xos bo‘lib, adabiy tilda qo‘llanmaydi yoki uchramaydi. Bunday adabiy etnografizmlar orqali yozuvchi muayyan xalqning madaniyatini, urf-odatlarini badiiy tasvir orqali yetkazadi.

Eshon bobo bilan birga (faqat o‘sha kishi bilan!) to‘ylarga, katta ziyofatlar, qovun va meva sayillariga boradi[1].

Parchada keltirilgan sayil bahorda o‘tkaziladigan katta xalq sayr-tomoshalari, sayr-tomoshani bildiradigan so‘z bo‘lib, milliy hayot bilan bog‘liq, uning badiiy tasvirda qo‘llanishi adabiy etnografizmga misoldir.

Tashqari – hovli-joyning erkak mehmonlar, umuman, erkaklar uchun xos, ko‘cha darvozaga yaqin tomondagi xoli qismi bo‘lib badiiy asarda kelishi milliyligimiz, dinimiz,

urf-odati aks etgan: Ichkarida xotinlar bor, siz tashkari uyga kirib turing, qo‘noqlarga osh-suv qilg‘on edim, men sizga osh olib chiqay![4]

Shuningdek, ichkari – hovlining tashqi hovlidan devor bilan ajratilgan, ayollar va bolalar turadigan qismi sifatida etnografizmdir: Marhamat qilinglar, ichkari, tashqari hovli butun bo‘sh, mehmonxona palosi bilan turibdi, guruch-moy, choy, qand, un, arpa ham bor[5]

Idda (arabcha) – erdan ajragan yoki eri o‘lgan xotinga homiladorligi aniqlanguncha shariat bo‘yicha erga tegish man qilingan to‘rt oy-u o‘n kungacha bo‘lgan muddat: Manim bu taloq xatimni, albatta, shariat peshvolari shar hisoblab iddangiz bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak[4].

Ko‘chiriq – kasaldan ins-jinslarni “haydash” uchun qilinadigan irim-sirim bo‘lib, izohli lug‘atda etnografizm sifatida berilgan. Tobut, sag‘ana kabi narsalar esiga ham kelmagan edi, folchi, Xolbibining ko‘chirig‘idan keyin ko‘ngli ham ozgina ko‘tarildi[3].

Etnografizmlar – muayyan xalqning kundalik turmushi, urf-odati, marosimi, milliy kiyim-kechagi, taomlari, hunarmandchiligi, uy-ro‘zg‘or buyumlari bilan bog‘liq bo‘lgan leksik birliklardir. Ular boshqa tillarga to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmasligi yoki tarjima jarayonida milliy rang-baranglikni yo‘qotishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Etnografizmlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- milliy-madaniy ma‘no yukiga ega bo‘lishi;
- tarixiy va ijtimoiy muhit bilan bog‘liqligi;
- badiiy matnda obrazlilik va ta’sirchanlikni kuchaytirishi.

Milliy kolorit badiiy asarda xalq hayotining o‘ziga xos jihatlarini aks ettiruvchi unsurlar majmuasidir. Bu kolorit nafaqat voqealar rivojida, balki til tanlovi, obrazlar tizimi, detal va tasvir vositalarida ham namoyon bo‘ladi. Etnografizmlar ana shu jarayonda asosiy tayanch vosita sifatida xizmat qiladi.

Etnografizmlar badiiy asarda bir qator muhim funksiyalarni bajaradi:

1. Tasviriy funksiya – voqea va muhitni real, jonli tasvirlashga xizmat qiladi.
2. Stilistik funksiya – matnning milliy ruhini kuchaytiradi, muallif uslubini boyitadi.
3. Madaniy-axborot funksiyasi – o‘quvchini muayyan xalqning urf-odati va turmush tarzi bilan tanishtiradi.
4. Tarixiy funksiya — muayyan davrga xos hayot tarzini aks ettiradi.

Ayniqsa, jadid adabiyoti namoyandalari asarlarida etnografizmlar xalq hayotini haqqoniy ko‘rsatish, ijtimoiy muammolarni ochib berish va milliy ongini uyg‘otish vositasi sifatida keng qo‘llangan.

Tutatqi – kasallik, falokatlarini daf etish maqsadida tutatiladigan narsa. Tumor – ayollarning kiyim ustidan bo‘yinga osiladigan yoki yelkaga osib, qo‘ltiqqa tushirib yuriladigan bezagi: Keyingi “beshbosh” domlaning bergan tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta’sirini sezdirmadilar[2].

Irim – biror maqsad, niyat bilan qilingan yoki biror ishni qilishda boshqa narsalarning bajarilish-bajarilmasligiga ishonish: Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab etolmadilar. Xadichaxonning fikricha, mingboshiga “irim” qilgan edilar[1].

Iqola – savdoni buzib, molni qaytarib berish (jadidlar davrida savdogarlar nazarida bu savob emish): Bunaqa savdoning xayri bo‘lmas, Qudrat akadan (dallolning nomi) uyalib bu

savdoni qilgan edim, agar siz pushaymon qilgan bo'lsangiz, men ham iqola savobiga rozi[5].

Yuqoridagi jadidlar asarlaridan keltirilgan parchalarda etnografizmlarning to'rtta xususiyati ham kuzatishimiz mumkin. Etnografizmlar milliy o'zlikni anglashda muhim ahamiyatga ega. Ular xalqning tarixiy xotirasini, madaniy merosini saqlab qolishga xizmat qiladi. Badiiy asar orqali etnografik birliklarning avloddan-avlodga yetib borishi milliy qadriyatlarning barqarorligini ta'minlaydi. Shuningdek, etnografizmlar o'quvchining estetik didini shakllantiradi, milliy madaniyatga hurmat tuyg'usini kuchaytiradi.

Badiiy asarda koloritning nutqiy xususiyatga xos bo'lgan realiyalar, dialektizmlar va frazeologik birliklar o'rin olganligi asar milliyligini ortiradi. Adabiy asarga milliy-tarixiy koloritning singib ketishi asarning etnogenetik jihatini namoyon qiladi. Yana shuni aytish kerakki, millatimiz mentalitetiga xos milliy koloritga to'g'ri keladigan umummilliy xususiyatlardan foydalanishi asar sifatini yaxshilaydi. Asarni milliy ruhda oddiygina millatga xos urf-odat, kiyinish yozish ijodkorlar uchun raqobat emas, madaniyati, nutqiy madaniyati kabi bir qancha umumiy xususiyatlarni ko'rsatib berishdir.

Natiya va muhokamalar.

Milliy koloritlar aks etgan asarlarda millatning umuminsoniy qiyofasi ifodalaydigan alohida xususiyati bo'lib, qahramonning nutqiy xususiyatlari, ularda ma'lum bir shevaga oid muhit yoki biron bir tildan olingan so'z va iboralar mavjudligi sababli o'ziga xoslikni aks ettiruvchi milliy ko'rinishdir. Milliy rang berish masalasi matnning biron bir elementining individual grammatik yoki semantik xususiyatlariga ta'sir qilmaydi, balki butun asarga ta'sir qiladi. Shuningdek asrning strukturasidagi mukammallikni orttiradi. Asarni ijodkor xalq hayotidan olib tasvirlasa asar mazmunga boy bo'ladi, koloritga xos ko'rinish ham shuncha yorqin namoyon bo'ladi.

Badiiy asarning shakl va mazmun o'zaro birligi, shuningdek aks ettirilgan xalq nutqi va hayoti bilan bog'liq. Tarixiy hamda milliy koloritning asl mohiyatini ochishda ijodkor quyidagi omillarni asar mazmuniga singdirib yuborish kerak:

- a) urf-odatlar;
- b) kiyinish madaniyati;
- d) dialektizmlar;
- e) xalq nutqi;
- f) milliy taomlar;
- g) joy nomlari(geografik hududlar).

Bu omillar asarda koloritni ifodalash uchun yetakchi rol o'ynaydi. Asar sifatli oshiradi. Kolorit xalqning milliy qirralarini ochib beruvchi omildir. O'sha omillarni yuzaga chiqaruvchi esa badiiy ijodkorlardir.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, etnografizmlar milliy koloritni yaratishda muhim lingvopoetik vosita hisoblanadi. Ular badiiy asarning mazmun va shakl birligini ta'minlab, xalq hayotining milliy-madaniy qirralarini yorqin namoyon etadi. Etnografik birliklardan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish asarning badiiy qiymatini oshiradi hamda milliy adabiyotning rivojiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulhamid Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. – B. 15.
2. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: Navro'z, 2019. – B. 140.
3. Abdurauf Fitrat. Oila. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – B. 169.
4. Элбек. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 288.
5. Садриддин Айний. Асарлар. 3-жилд. Қуллар. – Тошкент: Бадиий адабиёт. 1964. – Б. 365.
6. Курбаназарова Н. Сурхондарё воҳаси тўй маросими этнографизмларининг семантик табиати ва лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри. (PhD) ... дисс. – Термиз, 2021. – Б. 34.

JADIDLAR NASRIY ASARLARIDA QO'LLANGAN ETNOGRAFIZMLARNING IZOHLI LUG'ATLARDA BERILISHI

Xabibullayeva Gavxarxon Nosirjon qizi

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrası stajyor-o'qituvchisi

gavharnodirbek1991@gmail.com

Tolibbekova Dilshoda Adhamjon qizi

University of Business and Science

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadid adabiyoti namoyandalari – Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Sadridin Ayniy kabi ijodkorlarning nasriy asarlarida uchraydigan etnografizmlarning izohli lug'atlarda berilishi masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida jadidlar nasrida qo'llangan marosimlarga oid atamalar, milliy kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, milliy taomlar va hunarmandchilikka oid etnografik birliklar aniqlanib, ularning zamonaviy o'zbek tilining izohli lug'atlarida aks etishi qiyosiy tahlil qilinadi. Etnografizmlarning lug'atlarda to'liq, qisqartirilgan yoki umuman berilmagan holatlari ko'rsatilib, ularning semantik izohi, stilistik belgisi va tarixiy-lingvistik qiymati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Jadidlar nasri, etnografizm, izohli lug'at, leksikografiya, milliy madaniyat, adabiy til etnografizmlari, adabiy-dialektal etnografizmlar, etnografik dialektizmlar, ko'p ma'nolilik, omonimlik.

THE REPRESENTATION OF ETHNOGRAPHISMS USED IN JADID PROSE IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Abstract: In this article, the issue of the representation of ethnographic units found in the prose works of prominent figures of Jadid literature – Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, and Sadridin Ayniy in explanatory dictionaries is analyzed. In the course of the research, ethnographic terms related to rituals, national clothing, household items, traditional food, and handicrafts used in Jadid prose are identified, and their reflection in modern explanatory dictionaries of the Uzbek language is comparatively examined. The study reveals cases where ethnographic units are fully explained, partially presented, or completely omitted from dictionaries, and highlights their semantic interpretation, stylistic marking, and historical-linguistic value.

Keywords: Jadid prose, ethnographism, explanatory dictionary, lexicography, national culture, ethnographic units of the literary language, literary-dialectal ethnographisms, ethnographic dialectisms, polysemy, homonymy.

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОГРАФИЗМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПРОЗЕ ДЖАДИДОВ, В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация: В данной статье анализируется проблема представления этнографизмов, встречающихся в прозаических произведениях видных представителей джадидской литературы – Абдурауфа Фитрата, Абдуллы Кадыри, Чулпана и Садриддина Айни – в толковых словарях. В ходе исследования выявляются этнографические единицы, относящиеся к обрядовой лексике, национальной одежде, предметам быта, традиционным блюдам и ремёслам, используемые в джадидской прозе, и проводится сравнительный анализ их отражения в современных толковых словарях узбекского языка. Рассматриваются случаи полного, сокращённого или отсутствующего словарного описания этнографизмов, а также раскрываются их семантическая интерпретация, стилистическая характеристика и историко-лингвистическая ценность.

Ключевые слова: Джадидская проза, этнографизм, толковый словарь, лексикография, национальная культура, этнографизмы литературного языка, литературно-диалектные этнографизмы, этнографические диалектизмы, многозначность, омонимия.

Kirish.

Til inson tafakkuri va muloqotining asosiy vositasi bo'lib, undagi so'z boyligi va ma'no tizimi jamiyat taraqqiyoti bilan rivojlanib boradi. Qadim-qadimdan olimlar lug'at tuzib, so'zlarni, ular anglatgan ma'nolarni kitobga muhrlab qo'yishgan. Bu jarayon turli tilda so'zlar va ularning ma'nolarini tartibga solishga, ularni ilmiy asosda tahlil qilishga hamda yozma va og'zaki nutqda qo'llanilishini belgilashga xizmat qiladi. Shu asosda lug'atchilik tamoyillari shakllana boshlagan.

Etnografizmlar leksik birlik sifatida tilda muhim o'rin egallaydi va til qurilishining lug'at sathini tashkil etadi. Lug'at sathidagi etnografizmlarni o'rganuvchi soha "Etnolingvistika" deb yuritiladi. Unda etnografizmlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, ular bilan bog'liq holda yuz bergan o'zgarishlar o'rganiladi[8].

Umuman, etnografizmlar tilimizni boyituvchi muhim manbalardan biridir. Ammo ayrim dialektologlar shevalardagi etnografizmlarni dialektizmlardan biri sifatida tan olmaslik oqibatida bu muhim leksik boyligimiz e'tibordan chetda qolmoqda. Avvalo, bu holat etnografizmlarning aniq chegarasini belgilay olmaslik va ularning o'ziga xos xususiyatlarini farqlamaslik, adabiy tildagi etnografizmlar bilan sheva etnografizmlarini farqlamaslik oqibatidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

A.Ishayevning fikricha, ularni quyidagicha guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

- a) adabiy tilda qo'llanadigan etnografik so'z va terminlarni *adabiy til etnografizmlari*;
- b) adabiy til va shevalar uchun mushtarak bo'lganlarini *adabiy-dialektal etnografizmlar*;
- d) faqat sheva, dialektlarda mavjud bo'lganlarini esa *etnografik dialektizmlar* deb atash

maqsadlidir[4].

Bizningcha ham etnografizmlarning adabiy tilga singish darajasini ko'rsatuvchi, belgilab beruvchi ushbu tasnif etnografizmlarni lingvistik va funksional jihatdan tahlil qilish imkonini beradi hamda leksikografiya sohasida lug'atlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Y.D.Polivanov o'z davrida shunday degan edi: "Turkiy tillarning birortasi ham o'zbek tili singari shevalar bu qadar keskin farqlanmaydi, turkiy tillarning birortasi ham bu qadar spetsifik, dialektal, turlilik xususiyatiga ega emasdir. Bu esa o'z qatorida til uchun biror dialektni asos qilib olish masalasini nihoyat darajada og'irlashtiradi"[1]

Rus tilshunosi F.P.Filin aytishicha: "Rus xalq shevalari lug'ati"ga etnografik terminologiyani kiritish maqbul emas. Chunki ular tematik lug'atlarning obyektidir"[3].

Tadqiqot metodologiyasi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmasdan, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi haqida ham keng ma'lumotlar beradi. Ushbu asarda hamda jadidlar asarlarida berilgan etnografizmlar: *munchuq* (I,439), *këtmän* (I,414), *qumg'an* (I,410), *talqan* (I,410), *chömchä* (I,393), *këlin* (I,382), *chävğan* (I,380), *qatıq* (I,361), *qimız* (I,344), *köžä* (I,339), *sëb* (I,307), *bëshik* (I,271), *ton* (I,269), *kiziz* (I,305), *charuq* (I,360), *qazın* (I,381); *biläzük* (II,86), *ash* (II,76), *org'aq* (II,147); *böz* (III,59), *chit* (III,131), *sawchi* (III, 446) keltirilgan[5].

"O'zbek tilining etimologik lug'ati" – o'zbek tilidagi so'zlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy ildizlari va shakllanish jarayonlarini o'rganuvchi lug'atdir. Ushbu lug'at tilshunoslar, filologlar va tarixchilar uchun muhim manba hisoblanadi, chunki u o'zbek tilining leksik tarkibini turli davrlardagi o'zgarishlar nuqtayi nazaridan izohlaydi. Ushbu lug'atda 130 ta etnografizmning izohi keltirilgan. Kitobning birinchi qismida kelib chiqishi turkiy til bo'lgan so'zlar berilgan bo'lib, unda quyidagi etnografizmlarni uchratish mumkin: *arqoq* (33), *atala* (34), *belbog'* (45), *beshik* (47), *bilaguzuk* (49), *bigiz* (49), *qotirma* (82), *guppi* (86), *jiyak* (101), *irim* (121), *isiriq* (123), *ichkuyov* (129), *ishton* (129), *yupqa* (187), *kelin* (201), *ketmon* (205), *kigiz* (208), *kuyov* (214), *kundosh* (218), *kurash* (220), *ko'mach* (227), *lagan* (233), *olacha* (251), *sep* (282), *sovchi* (293), *sumalak* (306), *tashqari* (325), *to'y* (366), *to'n* (369), *ugra* (380), *uloq* (388), *chalpak* (409), *charlar* (415), *chimildiq* (426), *chig'iriy* (432), *choriq* (435), *em* (463), *o'choq* (496), *qazi* (503), *qaynana* (509), *qaynata* (509), *qayni* (510), *qalin* (517), *qalliq* (517), *qatıq* (533), *qatlama* (533), *qiyiq* (542), *qimiz* (547), *qovurdoq* (558), *qovuq* (560), *qumg'on* (576), *qo'noq* (586).

Lug'atning ikkinchi qismi arab tilidan o'zlashgan so'zlar izohiga bag'ishlangan bo'lib, quyidagi etnografizmlarni uchratish mumkin: *aza* (19), *azon* (21), *arafa* (31), *aqiqa* (58), *bo'z* (79), *bo'za* (80), *varaqi* (84), *dafn* (105), *janaza* (121), *kabob* (192), *lozim* (212), *ma'raka* (255), *mahr* (263), *nikoh* (326), *patir* (348), *sandiq* (375), *sunnat to'yi* (396), *supra* (397), *tandir* (415), *ta'ziya* (433), *tovoq* (444), *fotiha* (471), *xatna* (483), *qa'da* (531), *hayit* (565), *halim* (568), *hashar* (578), *holva* (590), *holvaytar* (591).

Lug'atning uchinchi qismi fors tilidan o'zlashmalar berilgan: *andava* (9), *bargak* (22), *barkash* (22), *bachcha* (25), *bo'yra* (54), *varaqi* (56), *gilam* (62), *davra* (75), *dasturxon* (82), *dekcha* (86), *yaktak* (111), *kavush* (114), *kashta* (121), *kokil* (122), *ko'pkari* (125), *mastava* (133), *mola* (140), *moshoba* (142), *na'mat* (149), *nisholda* (153), *obdasta* (164), *obrez* (167), *paytava* (181), *payshanba* (181), *palov* (182), *peshonabog'* (189), *po'stin*

(197), ro'za (202), ro'mol (204), savat (204), sarpo (208), seshanba (214), somsa (217), surp (218), tillaqosh (226), to'yana (230), xo'rda (248), chachvon (252), chilyosin (253), chilla (254), chashmband (254), chimmat (255), choyxona (256), shalvor (260), shirqaboq (265), shoyi (261), sholcha (266), sho'rba (268) keltirilgan[10].

Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati"da atala (23), bargak (25), yetti (58), is chiqarmoq (68), yigirma (71), lozim (85), osh (97), sandal (110), sep (111), sumalak (121), to'y (140), uloq (144), xo'rda (148), em (163), qazi (177), qayin (177), qalin (178), qiyiq (182), qirq (183), qovuq (184), qo'noq (193), atlas (287) so'zlarining omonimligi berilgan[9].

Natija va muhokamalar.

Etnografizmlarga oid *qalin*, *yigirma*, *yetti*, *qirq* so'zlarini yangi tahrirdagi izohli lug'at bilan solishtirgandik.

Izohli va omonimlar lug'atidagi ayrim etnografizmlar qiyosi

"O'zbek tilining izohli lug'ati" (2023)	"O'zbek tili omonimlari izohli lug'ati"
<i>Qalin</i> I 1 Ko'ndalang o'lchami katta (odatda, yassi-yoyiq narsalar haqida). <i>Qalin</i> II etn. Nikoh to'yida kuyov tomondan kelin tomonga beriladigan, to'lanadigan pul, mol va sh.k. (O'TIL, IV, 31).	<i>Qalin</i> I ot; eski. Qiz chiqaruvchiga kuyov tomon beradigan narsa va pul. <i>Qalin</i> II sifat. Yon ko'lami normadan ortiq, yupqaning aksi (B-78).
<i>Qirq</i> I 1 snq. son 40 raqami va shu raqambilan ifodalanadigan son, miqdor. 2 etn. Kishi vafotidan so'ng o'ttiz yettinchi yoki o'ttiz to'qqizinchi kuni o'tkaziladigan marosim. QIRQ II O'zbek xalqi tarkibiga kirgan yirik qabilalardan biri (O'TIL, IV, 146).	<i>Qirq</i> I son. To'rtinchi o'nlik. <i>Qirq</i> II (qirq kunlik) ot. Kishi vafotidan keyin o'ttiz yettinchi yoki o'ttiz to'qqizinchi kuni o'tkaziladigan marosim. <i>Qirq</i> III fe'l. Kesib kalta qilmoq (B-183)
<i>Yigirma</i> 1 20 raqami va shu raqam bilan ifodalangan son, miqdor. 2 etn. Kishi vafotidan so'ng o'n yettinchi yoki o'n to'qqizinchi kuni o'tkaziladigan marosim (O'TIL, VI, 190).	<i>Yigirma</i> I son. Ikkinchi o'nlikning nomi. <i>Yigirma</i> II (yigirma kunlik) ot. Kishi vafotining o'n yettinchi yoki o'n to'qqizinchi kuni o'tkaziladigan marosim(B-71).
<i>Yetti</i> 1 7 raqami va shu raqam bilan ifodalangan son, miqdor. 2 etn. Vafotning to'rtinchi kuni o'tkaziladigan marosim, ma'raka (O'TIL, VI, 182).	<i>Yetti</i> I son. Olti bilan sakkiz orasidagi butun sonning nomi. <i>Yetti</i> II (yetti kunlik) ot. Kishi vafotining to'rtinchi kuni o'tkaziladigan marosim(B-58).

Qalin so'zi har ikkala lug'atda ham berilishi bir-birini inkor etmagan holda izohlanadi. *Qirq*, *yigirma*, *yetti* marosim nomlari esa izohli lug'atda omonim so'z sifatida berilmagan, omonimlar lug'atida esa omonim so'z sifatida berilgan.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining umumiy etnografik lug'ati yaratilmagan. Garchand, tilshunos N.Mirzayev "O'zbek tilining etnografik lug'ati"ni yaratgan bo'lsa-da, ushbu lug'at Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalari materiallari asosida tuzildi. Jadidlar asarlarida uchraydigan etnografizmlarning 70 tasi ushbu lug'atda ham berilganligining guvohi bo'ldik[7].

Shunday xulosalar asosida jadidlar asarlarida berilgan, tadqiqotimizga keltirilgan etnografizmlarning izohli lug'atlarda berilishi masalasiga to'xtaldik. Izohli lug'atda xalqimiz turmush tarzi, madaniyatini aks ettiruvchi leksemalar ko'p bo'lsa-da, etnografizm

sifatida izohlangan lugʻaviy birliklar sanoqli. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” (2023) da etnografizmlar berilishi bilan jadidlar asarlarida qoʻllanilgan etnografizmlar solishtirilganda 60 ta soʻz etnografizm sifatida lugʻatda keltirilgan, 270 tasi lugʻatda maʼnosi izohlangan, 30 tasi lugʻatda uchramaydi. Shuningdek, jadidlar davrida qoʻllangan milliy oʻyinlar nomlari masalan, *oshiq*, *bedanabozlik*, *yongʻoq urishtirish*, *patparak*, *loy oʻyini*, *chahor poʻchoq*, *kallakobak*, *qoʻchqor urishtirish* ham izohli lugʻatda keltirilmagan.

Ikki jildli lugʻatda besh jildli va olti jildli lugʻatlarda etnografizm sifatida berilgan soʻzlardan *qaʼda* va *toʻyona* birliklari uchramaydi. Lugʻatda *domulla* (I, 233), *isiriq solish* (I, 335), *tavanxona* (II, 104), *toʻqqiz* (II, 259), *unashtirish* (II, 276), *qaytarma* (541) leksemalari esa izohlangan, lekin etnografizm sifati berilmagan.

“Navoiy asarlari lugʻati”da jadidlar davrida qoʻllangan ayrim etnografik birliklarni uchratishingiz mumkin: *alacha* (42), *atlas* (63), *dafn* (184), *iyd* (267), *isqot* (286), *maʼraka* (379), *mahr* (386), *mehrob* (390), *palos* (499), *sochiq* (570), *tutmoch* (618), *patir* (637), *xatm* (651), *chavgon* (672), *chashmband* (675), *elak* (771) kabi[6].

Qadimgi turkiy tilga oid lugʻatda *atlas* (66), *böz* (119), *közä* (321), *oçuq* (362), *qalın* (412), *qatıq* (435), *qimız* (458), *sabči* (479), *salla* (483), *sanduy* (484), *sep* (496), *ton* (574) soʻzlarining izohi keltirilgan[2].

Jadidlar asarlarida qoʻllangan etnografizmlarning izohli lugʻatlardagi qiyosi

t/r	Lugʻat nomlari	Berilishi
1.	Oʻzbek tilining etimologik lugʻati	130 ta (49.8 %)
2.	Devoni lugʻatit turk	22 ta (8.4%)
3.	Oʻzbek tilining etnografik lugʻati	70 ta (26.8 %)
4.	Oʻzbek tilining izohli lugʻati (2023)	172 ta (65.9 %)
5.	Navoiy asarlari lugʻati	16 ta (6,1 %)
6.	Qadimgi turkiy til lugʻati	12 ta (4,6 %)
7.	Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati	22 ta (8.4%)

Xulosa va takliflar

Etnografizmlar tahlili shuni koʻrsatdiki, oʻzbek tiliga din va diniy tushunchalar bilan bogʻliq marosimlar asosan arab tilidan; kundalik turmush tarzi, xususan, dehqonchilik, chorvachilik va boshqa sohaga tegishli etnografizmlar hamda ularga aloqador turli xil buyum nomlari maʼlum darajada fors-tojik tilidan oʻzlashgan. Umumiy olganda jadidlar asarlarida hamda tadqiqotimizda berilgan etnografizmlarning 135 ta turkiy tillarga mansub, 63 ta fors tilidan oʻzlashgan leksemalar, 46 ta arab tilidan, 31 ta aralash tillar hamda 10 ta boshqa tillardan hosil qilingan etnografik soʻzlar tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961. – 235 б.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинградское: Наука, 1969. – 677 с.
3. Филин Ф.П. Оставлении диалектологических словарей слов словянских языков. Доклады советской делегации. – София, 1963. – С. 344.
4. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 91-99.
5. Махмуд Қашғарий. Девони луғатит турк. – Тошкент: Фан, 1963.
6. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 782 б.
7. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1991. – 119 б.

8. Қосимова Р. Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши: Филол. фан. б. фалс. д-ри. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 13.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, Ўқитувчи, 1984. – Б. 6.

10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / З.М.Маъруфов таҳрири остида. 1-2-жилд, – М.: Рус тили, 1981.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

13. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF EMOTIVE-EXPRESSIVE LEXICAL MEANS IN ENGLISH AND UZBEK MEDIA DISCOURSE

Hasanboyev Ilhomjon Abdubanno ugli

University of Business and Science

Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

[*i.hasanboyev@gmail.com*](mailto:i.hasanboyev@gmail.com)

Annotation: This article presents a comparative analysis of emotive-expressive lexical means in English and Uzbek media discourse. The study aims to identify the main types and functions of emotive vocabulary used in media texts of both languages. The research is based on authentic English and Uzbek news articles and headlines analyzed through comparative, lexical-semantic, and discourse analysis methods. Particular attention is paid to evaluative lexical units that influence readers' emotional perception and shape public opinion. The findings demonstrate both shared and language-specific features of emotive-expressive means, reflecting cultural and ideological differences in media discourse.

Key words: Media discourse, emotive-expressive vocabulary, evaluative language, comparative analysis, English and Uzbek, lexical means.

INGLIZ VA O'ZBEK MEDIA DISKURSI LEKSIK SATHIDA EMOTIV- EKSPRESSIV VOSITALARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek media diskursida qo'llaniladigan emotiv-ekspressiv leksik vositalarning qiyosiy tahlili taqdim etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi har ikkala tildagi media matnlarda ishlatiladigan emotiv lug'atning asosiy turlari va funksiyalarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot autentik ingliz va o'zbek tilidagi yangilik maqolalari hamda sarlavhalar asosida olib borilib, qiyosiy, leksik-semantik va diskursiv tahlil metodlari qo'llanildi. O'quvchilarning emotsional idrokiga ta'sir ko'rsatuvchi hamda jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi baholovchi leksik birliklarga alohida e'tibor qaratildi. Tadqiqot natijalari emotiv-ekspressiv vositalarning umumiy va tilga xos xususiyatlarini namoyon etib, media diskursidagi madaniy va mafkuraviy farqlarni aks ettiradi.

Kalit so'zlar: Media diskurs, emotiv-ekspressiv leksika, baholovchi til, qiyosiy tahlil, ingliz va o'zbek tillari, leksik vositalar.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭМОТИВНО-ЭКСПРЕССИВНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ МЕИАДИСКУРСЕ

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ эмотивно-экспрессивных лексических средств в английском и узбекском медиадискурсе. Целью исследования является выявление основных типов и функций эмотивной лексики, используемой в медиатекстах обоих языков. Материал исследования основан на аутентичных англоязычных и узбекоязычных новостных статьях и заголовках, проанализированных с применением сравнительного, лексико-семантического и дискурсивного методов анализа. Особое внимание уделяется оценочным лексическим единицам, оказывающим влияние на эмоциональное восприятие читателей и формирование общественного мнения. Полученные результаты демонстрируют как общие, так и языково-специфические особенности эмотивно-экспрессивных средств, отражающие культурные и идеологические различия в медиадискурсе.

Ключевые слова: Медиадискурс, эмотивно-экспрессивная лексика, оценочная лексика, сравнительный анализ, английский и узбекский языки, лексические средства.

Introduction.

Media discourse plays a significant role in shaping public opinion, social attitudes, and ideological perspectives through language use [3]. In this context, the lexical level of media discourse is especially important, as it serves as a primary means of conveying evaluation, emotion, and expressiveness. Emotive-expressive lexical units function as powerful tools that influence readers' emotional responses and guide their interpretation of media messages [8]. Both English and Uzbek media discourse actively employ such lexical means, yet their usage reflects language-specific, cultural, and communicative traditions. A comparative analysis of emotive-expressive vocabulary at the lexical level allows for the identification of similarities and differences in how media texts construct meaning and persuasion in the two languages. Despite the growing interest in media discourse studies, comparative research focusing on English and Uzbek emotive lexis remains limited. Therefore, this study is relevant as it addresses this gap by examining emotive-expressive lexical means in English and Uzbek media discourse. The main aim of the research is to analyze and compare the types and functions of these lexical units using authentic media materials from both languages.

Literature review.

M. Bednarek investigates emotive and evaluative lexical resources in English-language media discourse, focusing on how journalists use emotionally charged vocabulary to construct attitudes and engage readers. She identifies key lexical patterns that express affect, judgment, and appreciation, emphasizing their role in shaping the pragmatic force of media texts. Her study demonstrates that emotive-expressive lexis functions as a central mechanism for influencing audience perception at the lexical level of media discourse [1].

J. R. Martin and P. R. R. White analyze emotive and evaluative meaning through the appraisal framework, highlighting how lexical choices encode emotion and stance in English media texts. They argue that emotive-expressive lexical units operate systematically within media discourse to construct interpersonal meaning and ideological

positioning. Their work provides a theoretical foundation for analyzing emotivity at the lexical level of media discourse [7].

A. Bell examines the lexical structure of news discourse and emphasizes the role of expressive and emotionally marked vocabulary in shaping news narratives. He notes that emotive-expressive lexical means contribute to the dramatization and personalization of events in English media texts. Bell's findings underline the importance of lexical choices in increasing the persuasive and emotional impact of media discourse [2].

P. P. Glazko investigates expressive and emotive characteristics of English-language media discourse, identifying types of expressive-emotive complexes that externalize the author's emotions and increase pragmatic impact. His analysis highlights the role of lexical and stylistic devices in intensifying emotive expression and enhancing the persuasive function of media texts [4].

B. Yuldashev analyzes the lexical features of Uzbek media discourse, focusing on emotionally colored and evaluative vocabulary used to influence public opinion. He argues that emotive-expressive lexical means play a crucial role in reflecting ideological positions and national-cultural values in Uzbek media texts. His research demonstrates that emotivity at the lexical level is a key component of persuasive media communication [9].

N. Ismailov studies expressive lexical units in Uzbek journalistic texts, identifying their semantic and pragmatic functions within media discourse. He emphasizes that emotive-expressive vocabulary at the lexical level enhances the emotional resonance and communicative effectiveness of media messages. His findings contribute to the understanding of emotivity in Uzbek media language [5].

D. Karimova investigates emotive and evaluative lexis in contemporary Uzbek media discourse, paying particular attention to headlines and news reports. She concludes that emotive-expressive lexical means are strategically employed to attract readers' attention and shape emotional interpretation of events. Her research highlights the growing role of emotive lexis in modern Uzbek media communication [6].

Research Methodology.

The research is conducted within a qualitative comparative framework that integrates several complementary analytical approaches. A comparative analysis is applied to reveal similarities and differences in the use of emotive-expressive lexical units in English and Uzbek media texts. In addition, lexical-semantic analysis is employed to explore the emotional and evaluative meanings conveyed by words and multi-word expressions, while discourse analysis allows for examining how emotive-expressive lexis operates within the structural and ideological organization of media discourse.

The empirical material is drawn from a corpus of media texts selected from leading English-language news outlets, such as BBC, The Guardian, and CNN, as well as prominent Uzbek media sources, including Kun.uz, Gazeta.uz, and Daryo.uz. The corpus comprises newspaper articles, online news reports, and headlines. Representative examples are analyzed to demonstrate typical strategies of emotive-expressive lexical usage in both languages.

Discussion and Analysis.

Emotionally marked adjectives, adverbs, nouns, intensifiers, and figurative expressions play a crucial role in media discourse, as they shape readers' emotional reactions and influence the interpretation of events. In both English and Uzbek media, such lexical units

are widely used to dramatize news, attract attention, and guide public perception.

In English media discourse, emotionally marked adjectives and adverbs frequently appear in headlines and introductory sentences to intensify the emotional perception of events. Expressions such as terrifying storm, shocking revelation, and absolutely remarkable effort illustrate how emotional coloring enhances the perceived urgency or significance of reported events. Adverbs like absolutely or extremely strengthen the emotional charge of adjectives, thereby dramatizing situations and encouraging readers to respond emotionally rather than neutrally.

A similar tendency can be observed in Uzbek media, where emotionally marked adjectives and adverbs are also used to emphasize intensity and evaluation. Lexical items such as shiddatli bo‘ron, hayratlanarli voqea, and juda ajoyib harakat convey strong emotional attitudes toward events. Uzbek intensifiers like juda and nihoyatda reinforce both positive and negative assessments and are often embedded in culturally familiar phrase structures. While the persuasive function is comparable to that of English media, Uzbek expressions tend to reflect local cultural norms and linguistic traditions more directly.

Evaluative nouns constitute another important group of emotive lexical units in media texts. In English journalism, nouns such as tragedy, scandal, heroism, and disaster carry inherent emotional and moral judgment. By labeling an event as a tragedy or a scandal, journalists implicitly guide readers toward empathy or condemnation. Uzbek media employs parallel evaluative nouns, including fojia, skandal, and jasorat, which similarly frame events in emotionally charged terms. Notably, Uzbek evaluative nouns often emphasize collective experience and social significance, evoking shared cultural values and communal responsibility.

Intensifiers and exclamatory constructions further amplify emotional impact in both languages. English media frequently relies on single-word intensifiers and exclamations such as absolutely devastated or what a disaster! to heighten emotional involvement. Uzbek media, by contrast, often combines intensifiers with descriptive phrases, as seen in expressions like butunlay vayron bo‘ldi or nima fojia!. Despite structural differences, both languages use these devices to increase emotional salience and attract readers’ attention.

Figurative and metaphorical expressions also play a significant role in emotional framing. English media widely employs metaphors such as a flood of protests, a storm of criticism, or a wave of panic, which allow readers to conceptualize abstract events through vivid imagery. Uzbek media uses comparable metaphors, including norozilik to‘lqini, tanqid bo‘roni, and vahima buluti. Although Uzbek metaphors tend to be more culturally contextualized and less idiomatic, they perform the same pragmatic function: intensifying emotional response and making events more vivid and memorable.

In comparison, both English and Uzbek media utilize emotionally marked lexical units to influence readers’ perceptions and emotions. English media generally favors idiomatic and globally recognizable expressions, whereas Uzbek media relies more on culturally resonant and socially grounded forms. Nevertheless, in both languages, these lexical strategies serve a common communicative purpose—enhancing emotional engagement and shaping the audience’s interpretation of news events.

Conclusion.

This study has provided a comparative analysis of emotive-expressive lexical means in English and Uzbek media discourse. The findings demonstrate that both languages actively

employ emotionally marked adjectives and adverbs, evaluative nouns, intensifiers, and figurative expressions to shape audience perception and enhance pragmatic impact. While English media discourse tends to favor idiomatic and metaphor-rich emotive constructions aimed at a global readership, Uzbek media discourse reflects culturally grounded and socially oriented emotive patterns. These differences highlight the influence of national-cultural factors on the lexical organization of media texts. At the same time, notable similarities confirm the universal function of emotive-expressive vocabulary in media communication. The results contribute to media discourse studies by revealing language-specific and shared strategies of emotional evaluation. The study also offers practical implications for discourse analysis, translation, and media linguistics. Further research may expand this analysis to syntactic levels and digital media genres.

References

1. Bednarek, M. — Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus — London: Continuum, 2006. — 234 p.
2. Bell, A. — The Language of News Media — Oxford: Blackwell, 1991. — 277 p.
3. Fairclough, N. — Media Discourse — London: Edward Arnold, 1995. — 214 p.
4. Glazko, P. P. — Expressive Means in English Media Discourse — Moscow: Nauka, 2012. — 198 p.
5. Ismailov, N. — Expressive Means in Uzbek Media Language — Tashkent: Fan, 2015. — 180 p.
6. Karimova, D. — Emotive Vocabulary in Uzbek Media Discourse — Tashkent: Akademnashr, 2020. — 192 p.
7. Martin, J. R., & White, P. R. R. — The Language of Evaluation: Appraisal in English — London: Palgrave Macmillan, 2005. — 278 p.
8. Van Dijk, T. A. — News as Discourse — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. — 160 p.
9. Yuldashev, B. — Media Discourse and Linguistic Manipulation — Tashkent: University Press, 2018. — 210 p.

SUBJECTIVE MARKERS OF DISCURSIVE-SYNTACTIC STRUCTURES IN ENGLISH ACADEMIC DISCOURSE

Obilov Muzaffar Odiljon o'g'li

Senior Lecturer,

Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)

Department of English Language and Literature,

University of Business and Science

[*m.obilov92@gmail.com*](mailto:m.obilov92@gmail.com)

Abstract: This article examines subjective markers of discursive-syntactic structures in English academic discourse. The research analyzes the roles of metadiscursive devices, connective elements, and parenthetical constructions in expressing author stance. A functional typology of subjective markers is developed, and their significance in discourse organization is demonstrated. The evolution of discursive-syntactic means in contemporary academic writing and cross-cultural differences are discussed. The article contributes to the theory of academic discourse analysis and can serve as practical guidance for academic

writing instruction.

Keywords: Discursive-syntactic structure, subjective marker, metadiscourse, connective devices, parenthetical construction, author stance, academic discourse, text organization, interpersonal function.

INGLIZ AKADEMIK DISKURSIDA DISKURSIV-SINTAKTIK STRUKTURALARNING SUBYEKTIV MARKERLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz akademik diskursida diskursiv-sintaktik strukturalarning subyektiv markerlarini o'rganadi. Tadqiqotda metadiskursiv vositalar, bog'lovchi elementlar va parentetik konstruksiyalarning muallif pozitsiyasini ifodalashdagi rollari tahlil qilingan. Subyektiv markerlari funktsional tipologiyasi yaratilgan va ularning diskurs tashkilotidagi ahamiyati ko'rsatilgan. Zamonaviy akademik yozuvda diskursiv-sintaktik vositalarning evolyutsiyasi va madaniyatlararo farqlari muhokama qilinadi. Maqola akademik diskurs tahlili nazariyasiga hissa qo'shadi va akademik yozuv ta'limida amaliy qo'llanma bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Diskursiv-sintaktik struktura, subyektiv marker, metadiskurs, bog'lovchi vositalar, parentetik konstruksiya, muallif pozitsiyasi, akademik diskurs, matn tashkiloti, interpersonal funktsiya.

СУБЪЕКТИВНЫЕ МАРКЕРЫ ДИСКУРСИВНО-СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР В АНГЛИЙСКОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация: Данная статья исследует субъективные маркеры дискурсивно-синтаксических структур в английском академическом дискурсе. В исследовании анализируются роли метадискурсивных средств, связующих элементов и парентетических конструкций в выражении авторской позиции. Создана функциональная типология субъективных маркеров и показана их значимость в организации дискурса. Обсуждаются эволюция дискурсивно-синтаксических средств в современном академическом письме и межкультурные различия. Статья вносит вклад в теорию анализа академического дискурса и может служить практическим руководством в обучении академическому письму.

Ключевые слова: Дискурсивно-синтаксическая структура, субъективный маркер, метадискурс, связующие средства, парентетическая конструкция, авторская позиция, академический дискурс, организация текста, интерперсональная функция.

Introduction.

In contemporary linguistics, academic discourse analysis has emerged as a distinct research direction, focusing not only on the informational aspects of scholarly texts but also on their interpersonal dimensions. Discursive-syntactic structures determine the organization of academic texts and regulate the relationship between author and reader. Through these structures, the author expresses their position, organizes arguments, and guides the reader through the text [5].

According to traditional views, academic discourse was expected to be impersonal and objective. However, contemporary research demonstrates that even in the most formal scholarly texts, the author's identity manifests through various discursive-syntactic means. Metadiscursive markers, connective elements, and parenthetical constructions are considered subtle ways of making the author's voice heard.

The issue of subjective markers of discursive-syntactic structures occupies an important place in academic writing theory. These markers are not only means of text organization but also mechanisms for shaping author stance, evaluation criteria, and argumentative strategies. It should be particularly emphasized that the proper use of these devices significantly enhances the effectiveness of academic texts.

Literature Review.

The concept of discursive-syntactic structures has developed alongside the advancement of discourse linguistics. Halliday [4], within the framework of functional grammar, theoretically established the interpersonal function of texts, emphasizing that linguistic units serve not only ideational but also relationship-regulating functions. His approaches created a methodological foundation for studying author-reader relationships in academic discourse.

Hyland [6] developed metadiscourse theory, systematically analyzing how authors manage their texts and relationships with readers in academic writing. According to his classification, metadiscourse is divided into two main categories: interactive metadiscourse (text organization) and interactional metadiscourse (author-reader relationships). This theoretical model is widely applied in contemporary academic discourse analysis.

The concept of discourse markers was developed in pragmatic linguistics by Schiffrin [9], who described elements that serve to connect discourse segments and express pragmatic meanings. Subsequently, this concept has been widely applied in academic discourse research and forms the basis of discursive-syntactic structures.

Swales [8] created the theory of academic discourse genres, demonstrating that each genre has its own specific discursive strategies and rhetorical structure. His concept of “moves” serves as an important tool for analyzing functional segments of academic texts. According to our observations, each “move” has its own specific discursive-syntactic markers that determine the functional structure of the text.

Research Methodology.

This study employed a functional-discursive analysis method. Discursive-syntactic structures of English academic discourse and their subjective markers were examined through a corpus-based approach. English-language academic articles published across various disciplines (humanities, social sciences, natural sciences) were selected as research materials. Through discourse analysis, the contextual functions of metadiscursive devices, connective elements, and parenthetical constructions were analyzed. Quantitative analysis identified the most productive subjective markers and examined their functional distribution.

Discussion and Analysis.

Metadiscursive markers are among the most important discursive-syntactic devices of academic discourse. According to Hyland's [5] definition, metadiscourse is a set of linguistic means used by authors to manage their texts and relationships with readers. Although these devices do not directly affect propositional meaning, they ensure text coherence and reader comprehension.

Interactive metadiscourse comprises devices that manage text organization, guiding the reader through the text and ensuring logical connectivity.

Transition markers indicate logical relationships between text segments:

Additive markers: “Furthermore,” “Moreover,” “In addition,” “Additionally” – these

markers indicate that information is being added. For example: “Furthermore, the data demonstrate a significant correlation...” This construction plays an important role in strengthening arguments.

Contrastive markers: “However,” “Nevertheless,” “On the other hand,” “Conversely” – these elements express contrast or opposition relationships. “However, recent studies challenge this assumption...” This structure is a discursive marker of the author’s critical stance.

Causal markers: “Therefore,” “Thus,” “Consequently,” “As a result” – indicate result and cause-effect relationships. “Thus, the findings suggest...” This construction is a means of logically justifying conclusions.

Frame markers delineate structural boundaries of the text:

Sequencing: “First,” “Second,” “Finally,” “Subsequently” – markers indicating sequence organize the progression of arguments.

Label stages: “In conclusion,” “To summarize,” “In this section” – means of naming text sections and indicating their function.

Announce goals: “The purpose of this study is...,” “This paper aims to...” – formulas for announcing research objectives explicitly state author intentions.

Endophoric markers refer to other sections within the text:

“As mentioned above,” “As will be discussed in Section 3,” “See Figure 2” – these markers ensure connectivity between text sections and help readers navigate.

Evidentials indicate information obtained from other sources:

“According to Smith (2020)...,” “Previous research has shown...,” “Studies indicate...” – these markers ensure intertextuality and position the author’s stance within the context of the scholarly community.

“In other words,” “That is to say,” “Namely,” “i.e.” – these devices show that the author is assisting the reader and enhance text comprehensibility.

Interactional metadiscourse serves as a means of expressing author identity and managing relationships with readers.

Hedges soften claims and express epistemic caution:

“Perhaps,” “Possibly,” “May,” “Might,” “Suggest,” “Indicate” – these markers are discursive expressions of academic caution. “The data may suggest...” This construction limits the author’s claims and demonstrates scholarly skepticism.

Boosters express confidence and certainty:

“Clearly,” “Obviously,” “Certainly,” “Definitely,” “Demonstrate,” “Prove” – these elements discursively strengthen author confidence. “The results clearly demonstrate...” This formula indicates the robustness of the author’s position.

Attitude markers express the author’s attitude toward propositions:

“Unfortunately,” “Interestingly,” “Surprisingly,” “Remarkably” – these discursive markers directly express author evaluation. “Interestingly, the data reveal...” This construction draws attention to aspects that attracted the author’s attention.

Engagement markers directly involve the reader in the text process:

“Note that,” “Consider,” “We can see,” “You may recall” – these devices create a dialogic relationship and invite the reader to active participation.

Self-mentions directly express author identity:

“I,” “We,” “My,” “Our” – the use of personal pronouns discursively demonstrates

author responsibility and personal stance. In contemporary academic discourse, the construction “I argue that...” is increasingly accepted.

Connective Devices

Connective devices are syntactic elements that link discourse segments and ensure text coherence. They perform not only structural but also semantic and pragmatic functions.

Coordinating conjunctions link discourse segments of equal status:

- And – adding additional information: “The study examined three variables, and the results confirmed...”

- But – contrast or opposition: “The theory predicts X, but the data show Y...”

- Or – alternative options: “The effect may result from biological factors or environmental influences...”

Subordinating conjunctions express hierarchical relationships:

- Because, Since, As – cause: “Because the sample was limited, the findings should be interpreted cautiously...”

- Although, Though, While – contrast: “Although previous studies focused on X, this research examines Y...”

- If, Unless – condition: “If these conditions are met, the hypothesis can be confirmed...”

Functional Typology of Discursive-Syntactic Structures

Subjective markers of discursive-syntactic structures can be functionally categorized as follows:

1. Organizational Function

This function is related to organizing text structure and guiding the reader:

- Frame markers: “First,” “Second,” “In conclusion”

- Endophoric markers: “As mentioned above,” “See Section 3”

- Label stages: “In this chapter,” “The following section”

2. Logical Function

Expresses logical relationships between discourse segments:

- Causal connectives: “Therefore,” “Consequently,” “As a result”

- Contrastive connectives: “However,” “Nevertheless,” “On the other hand”

- Additive connectives: “Moreover,” “Furthermore,” “In addition”

3. Epistemic Function

Expresses author’s level of confidence and source of knowledge:

- Hedges: “Possibly,” “Perhaps,” “May suggest”

- Boosters: “Clearly,” “Definitely,” “Demonstrate”

- Evidentials: “According to,” “Studies show,” “Research indicates”

Several important trends are observed in the use of discursive-syntactic structures in contemporary academic discourse. First, academic writing is becoming increasingly personal and dialogic. The use of personal pronouns, particularly “I” and “we” forms, is increasing, reflecting a trend toward openly expressing author responsibility.

Second, the use of hedging devices is expanding, ensuring scholarly caution and epistemic modesty. In contemporary academic communities, cautious and nuanced positions are valued over categorical claims.

Third, the abundance of metadiscursive markers indicates that academic texts are oriented toward readers. Authors strive to make their texts transparent and comprehensible,

leading to an increase in discursive elements that assist reader navigation.

From a cross-cultural perspective, the deployment of subjective markers in English academic discourse demonstrates a considerably more sophisticated and explicitly developed system compared to alternative linguistic and rhetorical traditions worldwide. The Anglo-American academic convention fundamentally encourages and legitimizes the overt expression of authorial stance, positioning the writer as an active, visible participant in scholarly conversations rather than a detached observer. This cultural-rhetorical orientation has cultivated an extensive and nuanced arsenal of discursive-syntactic devices, including hedging mechanisms, boosters, attitude markers, self-mention strategies, and engagement features that collectively enable scholars to negotiate knowledge claims while simultaneously establishing credibility and disciplinary membership.

In stark contrast, various other scholarly cultures – particularly within East Asian academic traditions encompassing Chinese, Japanese, and Korean rhetorical frameworks – privilege a markedly different epistemological approach to knowledge construction and authorial positioning. Within these contexts, author stance manifests predominantly through implicit, indirect communicative strategies, where directness might be perceived as inappropriately assertive or face-threatening. Consequently, explicit evaluative markers, personal pronouns, and overt stance-taking devices appear with significantly reduced frequency. This rhetorical restraint reflects deeper cultural values emphasizing collectivism, humility, and the subordination of individual voice to communal knowledge-building processes.

These fundamental cross-cultural divergences possess profound implications for international scholars navigating publication in English-medium journals, necessitating not merely linguistic competence but substantial rhetorical acculturation to Western academic discourse conventions and epistemological frameworks.

Conclusion.

Subjective markers of discursive-syntactic structures in English academic discourse are important means of expressing author stance and managing relationships with readers. Metadiscursive markers, connective devices, and parenthetical constructions not only organize text structure but also serve as mechanisms for making the author's voice heard and effectively organizing academic argumentation. According to our analysis, the most important characteristic of discursive-syntactic structures is their polyfunctionality. A single discursive marker can perform several functions simultaneously: ensuring text coherence, indicating logical relationships, and expressing author stance. This characteristic reflects the complexity and multi-layered nature of academic discourse.

References

1. Biber D., Finegan E. Styles of stance in English: Lexical and grammatical marking of evidentiality and affect // *Text*. – 1989. – Vol. 9(1). – P. 93-124.
2. Fraser B. What are discourse markers? // *Journal of Pragmatics*. – 1999. – Vol. 31. – P. 931-952.
3. Flowerdew J. *Discourse in English Language Education*. – London: Routledge, 2013. – 284 p.
4. Halliday M.A.K. *An Introduction to Functional Grammar*. 3rd edition. – London: Edward Arnold, 2004. – 700 p.

5. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. – London: Continuum, 2005. – 230 p.
6. Hyland K. Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. – 211 p.
7. Thompson G., Thetela P. The sound of one hand clapping: The management of interaction in written discourse // Text. – 1995. – Vol. 15(1). – P. 103-127.
8. Swales J.M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.
9. Schiffrin D. Discourse Markers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 364 p.

GEORGE ORWELL'S ANTI-COLONIAL DISCOURSE: FROM “BURMESE DAYS” TO POSTCOLONIAL CONSCIOUSNESS

Habibullayev Muzaffar Abdulvohidovich
Senior lecturer at the Department of
the English language and literature at
University of Business and Science
Emuzaffarlearner@gmail.com

Abstract: This article examines George Orwell's evolving critique of British colonialism through analysis of his essays, novels, and autobiographical writings spanning 1922-1949. The research explores how Orwell's colonial writings anticipated key themes in postcolonial studies while remaining embedded within certain imperial assumptions of his era. By examining works including 'Burmese Days,' 'Shooting an Elephant,' and 'Marrakech,' this analysis reveals Orwell's significant yet complex contribution to anti-colonial discourse and his influence on subsequent generations of writers and activists confronting imperial legacies.

Keywords: George Orwell, colonialism, British Empire, Burma, postcolonial literature, imperialism, 'Burmese Days,' anti-colonial discourse, imperial psychology, decolonization.

JORJ ORUELLNING MUSTAMLAKACHILIKKA QARSHI MUNOSABATI: “BIRMA KUNLARI” DAN POSTKOLONIAL DAVRGACHA BO`LGAN OGOHLIK

Annotatsiya: Ushbu maqola Jorj Oruellning 1922-1949 yillardagi esselari, romanlari va avtobiografik yozuvlarini tahlil qilish orqali Britaniya mustamlakachiligiga nisbatan shakllanayotgan tanqidini o'rganadi. Tadqiqotda Orruellning mustamlakachilikka oid asarlari postkolonial tadqiqotlardagi asosiy mavzularni qanday tarzda oldindan ko'rganligi va shu bilan birga o'z davrining ayrim imperiya taxminlariga singib ketganligi o'rganiladi. "Birma kunlari", "Filni otish" va "Marrakesh" kabi asarlarni o'rganish orqali ushbu tahlil Orruellning mustamlakachilikka qarshi munozaraga qo'shgan muhim, ammo murakkab hissasini va uning imperiya merosiga qarshi kurashayotgan keyingi avlod yozuvchilari va faollariga ta'sirini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Jorj Oruell, mustamlakachilik, Britaniya imperiyasi, Birma, postkolonial adabiyot, imperializm, "Birma kunlari", mustamlakachilikka qarshi munozara, imperiya psixologiyasi, dekolonizatsiya.

АНТИКОЛОНИАЛЬНЫЙ ДИСКУРС ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА: ОТ “БИРМАНСКИХ ДНЕЙ” ДО ПОСТКОЛОНИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается эволюция критики британского колониализма Джорджем Оруэллом на основе анализа его эссе, романов и автобиографических произведений, созданных в период с 1922 по 1949 год. Исследование изучает, как колониальные произведения Оруэлла предвосхищали ключевые темы постколониальных исследований, оставаясь при этом в рамках определенных имперских представлений его эпохи. Анализ таких произведений, как «Бирманские дни», «Стрельба по слону» и «Марракеш», выявляет значительный, но сложный вклад Оруэлла в антиколониальный дискурс и его влияние на последующие поколения писателей и активистов, противостоящих имперскому наследию.

Ключевые слова: Джордж Оруэлл, колониализм, Британская империя, Бирма, постколониальная литература, империализм, «Бирманские дни», антиколониальный дискурс, имперская психология, деколонизация.

Introduction.

George Orwell (1903-1950), born Eric Arthur Blair, occupies a unique position in twentieth-century literature as both a participant in and critic of British imperialism. His five years serving as an Imperial Police officer in Burma (1922-1927) provided him with insider knowledge of colonial administration that would profoundly shape his subsequent literary and political thought [1]. Unlike many British intellectuals who critiqued empire from a distance, Orwell wrote from direct experience of colonial power structures, lending his anti-colonial writings a distinctive authenticity and psychological depth.

Orwell's anti-colonial discourse emerged during a pivotal period in British imperial history, as anticolonial movements gained momentum across Asia and Africa while metropolitan attitudes toward empire remained largely supportive [2]. Writing against this grain, Orwell developed a critique that exposed not only the injustice inflicted upon colonized peoples but also the moral and psychological degradation suffered by colonizers themselves. This dual focus—on empire's corrupting effects on both oppressor and oppressed—distinguishes Orwell's approach from contemporaneous anti-colonial writing and anticipates themes that would become central to postcolonial studies decades later [3].

The relevance of studying Orwell's colonial writings today extends beyond historical interest. As former colonial powers continue grappling with imperial legacies, and as new forms of neo-colonialism emerge globally, Orwell's insights into the psychology of domination and resistance remain pertinent [4]. Moreover, his work raises important questions about complicity, guilt, and the possibility of solidarity across colonial divides—questions that continue to animate contemporary discussions of race, power, and historical responsibility.

This article aims to provide a comprehensive analysis of Orwell's anti-colonial thought, examining its evolution from his early Burmese experiences through his mature political writings. By situating Orwell's work within both its historical context and contemporary postcolonial theory, this study seeks to illuminate both his groundbreaking contributions to anti-colonial discourse and the limitations imposed by his particular historical and cultural positioning. The analysis demonstrates how Orwell's colonial writings continue to offer valuable insights while also revealing the complexities of anti-imperial thought emerging from within imperial structures.

Literature review

Scholarly engagement with Orwell's anti-colonial writings has evolved significantly over seven decades. Early biographers like Bernard Crick (1980) established the factual basis of Orwell's Burmese service but offered limited theoretical engagement with his colonial critique [5]. The emergence of postcolonial studies in the 1980s prompted more critical reassessment. Edward Said's 'Orientalism' (1978), while not directly addressing Orwell's colonial work, provided theoretical frameworks later scholars would apply to his writings [6].

Christopher Hitchens' 'Orwell's Victory' (2002) argues for Orwell's prescient anti-imperialism, positioning him as an early voice against colonial oppression whose insights remain relevant [7]. However, critics like Rai (1988) and Patai (1984) have challenged celebratory readings, identifying residual imperial assumptions and Eurocentric perspectives within Orwell's ostensibly anti-colonial texts [8]. These critical interventions highlight tensions between Orwell's conscious political commitments and unconscious cultural assumptions shaped by his imperial upbringing.

Recent scholarship has adopted more nuanced approaches. John Newsinger's 'Orwell's Politics' (1999) examines the development of Orwell's anti-imperialism within his broader socialist politics [9]. Emma Larkin's 'Finding George Orwell in Burma' (2005) combines literary analysis with contemporary Burmese perspectives, revealing how Orwell's work resonates with postcolonial readers [10]. Douglas Kerr's 'Orwell and Empire' (2003) provides the most sustained analysis of Orwell's colonial writings, exploring tensions between his anti-imperial politics and his literary representations [11].

Despite this substantial body of work, gaps remain in scholarship. Few studies systematically compare Orwell's anti-colonial writings with those of colonized writers from the same period, limiting understanding of how his perspective differed from indigenous anti-colonial voices. Additionally, while scholars have analyzed individual texts, comprehensive studies tracing the evolution of Orwell's colonial thought across his entire career remain limited. This article addresses these gaps by examining Orwell's colonial writings chronologically and comparatively, situating them within broader anti-colonial literary movements.

Research methodology

This study employs an interdisciplinary methodology combining textual analysis, historical contextualization, and postcolonial theoretical frameworks. The primary corpus includes Orwell's novel 'Burmese Days' (1934), essays including 'Shooting an Elephant' (1936), 'A Hanging' (1931), and 'Marrakech' (1939), and relevant passages from 'The Road to Wigan Pier' (1937) and other works addressing imperial themes [12]. Secondary materials include Orwell's letters, diaries, and biographical accounts of his Burma years.

The analytical framework draws on postcolonial theory, particularly concepts of colonial discourse, hybridity, and the colonial gaze as articulated by scholars including Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak [13]. These theoretical tools enable examination of how Orwell's texts both critique and inadvertently reproduce colonial power structures. Psychological and psychoanalytic approaches, informed by Frantz Fanon's work on colonial psychology, provide insight into Orwell's exploration of the colonizer's consciousness [14].

Historical contextualization situates Orwell's writings within the specific conditions of

British Burma in the 1920s and the broader trajectory of British imperialism in its late phase. Archival research at the India Office Records and the Orwell Archive at University College London provided access to colonial administrative documents and Orwell's manuscripts, enabling comparison between official colonial discourse and Orwell's literary representations [15].

Comparative analysis examines Orwell's anti-colonial writings alongside works by colonized writers including Mulk Raj Anand, Raja Rao, and later postcolonial authors such as Chinua Achebe and Ngũgĩ wa Thiong'o. This comparative approach reveals both the distinctive features of Orwell's perspective as a former colonizer and the limitations of his position compared to indigenous anti-colonial voices. The methodology balances appreciation for Orwell's pioneering critique with critical awareness of his embeddedness within colonial structures and assumptions.

Results and discussion

Orwell's anti-colonial thought emerges most powerfully in his analysis of colonialism's psychological effects on colonizers. In 'Shooting an Elephant,' his most famous colonial essay, Orwell dramatizes how the colonizer becomes trapped within the expectations of the colonized, forced to perform imperial authority even against his own judgment and values [16]. The narrator's realization that he must shoot the elephant to avoid looking foolish before the Burmese crowd reveals the performative nature of colonial power and the colonizer's paradoxical loss of freedom. This insight—that empire enslaves the colonizer as well as the colonized—represents one of Orwell's most significant contributions to anti-colonial discourse.

'Burmese Days' extends this psychological analysis through the character of John Flory, whose hatred of imperialism coexists with his inability to escape complicity in colonial structures [17]. Flory's isolation from both British and Burmese communities illustrates the impossibility of maintaining moral integrity within colonial systems. The novel's tragic conclusion suggests that individual good intentions cannot overcome systemic injustice—a theme that resonates with contemporary critiques of liberal approaches to decolonization. However, critics have noted that the novel's focus on Flory's psychological suffering risks centering the colonizer's experience at the expense of Burmese characters, who remain largely peripheral to the narrative [18].

Orwell's anti-colonial writings demonstrate acute awareness of racial prejudice as colonialism's foundation. 'A Hanging' powerfully evokes the fundamental wrong of capital punishment by focusing on a detail—the condemned man stepping aside to avoid a puddle—that emphasizes his humanity in the face of the colonial state's power to kill [19]. The essay's understated horror derives from its recognition that the machinery of imperial justice operates routinely, bureaucratically, making oppression banal. This anticipates Hannah Arendt's later concept of the banality of evil and demonstrates Orwell's understanding of how structural violence becomes normalized within colonial systems.

The essay 'Marrakech' reveals both the strengths and limitations of Orwell's anti-colonial vision. His outrage at colonial exploitation—particularly the observation that colonizers literally do not see the colonized as human beings—demonstrates genuine moral engagement [20]. However, the essay's perspective remains that of the European observer who retains the power to look, to judge, and to represent. Postcolonial critics have noted that even in denouncing colonialism, Orwell reproduces certain colonial dynamics,

particularly the tendency to speak for rather than with colonized peoples. This tension between political solidarity and structural position characterizes much anti-colonial writing by European authors.

Orwell's critique extended beyond moral condemnation to economic analysis. In 'The Road to Wigan Pier,' he explicitly connects British working-class exploitation with colonial extraction, arguing that British workers' relative prosperity depended upon imperial exploitation of Asian and African labor [21]. This systemic analysis anticipated dependency theory and world-systems approaches to understanding colonialism's economic foundations. However, Orwell's economic critique sometimes slipped into problematic assertions, including suggestions that colonized peoples benefited materially from British rule—claims that reproduce imperial propaganda even while critiquing empire's political dimensions.

Comparing Orwell's anti-colonial writings with those of contemporary colonized authors reveals important distinctions. While Orwell focused on colonialism's corrupting effects on British character and society, writers like Mulk Raj Anand centered indigenous experiences of oppression and resistance [22]. Where Orwell emphasized psychological alienation, colonized writers foregrounded material exploitation and cultural destruction. These differences reflect not merely individual perspectives but the structural positions from which different authors wrote. Nevertheless, Orwell's writings found appreciative audiences among anticolonial activists, suggesting that his insider critique provided valuable ammunition for independence movements.

Conclusion and recommendations.

This study demonstrates that George Orwell's anti-colonial writings constitute a significant yet complex contribution to anti-imperial discourse. His analysis of colonialism's psychological dimensions, his exposure of the performative nature of colonial authority, and his connection between imperial exploitation and metropolitan inequality anticipated key themes in postcolonial studies. Orwell's position as a former colonizer who rejected imperialism gave his critique particular force, providing insider testimony about empire's moral corruption that complemented indigenous anticolonial voices.

However, this analysis also reveals important limitations in Orwell's anti-colonial thought. His focus on the colonizer's psychological suffering sometimes overshadowed attention to colonized peoples' experiences. His representations of Burmese and other colonized characters often remained constrained by orientalist tropes despite his political opposition to imperialism. His economic analysis, while genuinely critical, occasionally reproduced imperial assumptions about colonialism's benefits. These limitations reflect the difficulty of transcending colonial consciousness even while politically opposing colonial structures—a difficulty that underscores the importance of centering colonized voices in anti-colonial movements.

Several recommendations for future research emerge from this study. First, comparative analysis examining Orwell's colonial writings alongside those of Burmese, Indian, and African anticolonial authors would illuminate how different positionalities shaped anti-imperial discourse. Second, reception studies tracing how Orwell's colonial writings were understood by anticolonial activists and postcolonial readers would reveal the work's political effects beyond literary circles. Third, examination of Orwell's influence on subsequent generations of writers grappling with imperial legacies would clarify his long-term impact on postcolonial literature.

Additionally, scholars should explore connections between Orwell's anti-colonial thought and his better-known critiques of totalitarianism in 'Animal Farm' and 'Nineteen Eighty-Four.' The continuities between his analysis of imperial power and his later examination of totalitarian control suggest that his Burmese experience fundamentally shaped his understanding of political oppression. Pursuing these connections would enrich understanding of both Orwell's political development and the relationships between different forms of domination.

As debates about colonial legacies intensify globally, Orwell's anti-colonial writings remain relevant. His insights into the psychology of domination, the corrupting effects of power, and the systemic nature of colonial exploitation continue to illuminate contemporary discussions about racism, inequality, and historical responsibility. Understanding both the achievements and limitations of Orwell's anti-colonial thought enables more nuanced engagement with questions of solidarity, complicity, and the ongoing work of decolonization. His work reminds us that opposing oppression requires not merely political commitment but continuous self-examination and willingness to recognize how even critics remain embedded within structures of power.

References

1. Orwell, G. *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 1: An Age Like This 1920-1940*. Edited by S. Orwell and I. Angus. London: Secker & Warburg, 1968. 576 p.
2. Porter, B. *The Absent-Minded Imperialists: Empire, Society, and Culture in Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 428 p.
3. Young, R. J. C. *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell, 2001. 513 p.
4. Loomba, A. *Colonialism/Postcolonialism*. 3rd edition. London: Routledge, 2015. 312 p.
5. Crick, B. *George Orwell: A Life*. London: Secker & Warburg, 1980. 473 p.
6. Said, E. W. *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978. 368 p.
7. Hitchens, C. *Orwell's Victory*. London: Allen Lane, 2002. 214 p.
8. Rai, A. *Orwell and the Politics of Despair: A Critical Study of the Writings of George Orwell*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 187 p.
9. Newsinger, J. *Orwell's Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999. 201 p.
10. Larkin, E. *Finding George Orwell in Burma*. New York: Penguin Press, 2005. 281 p.
11. Kerr, D. *George Orwell and the Problem of Authentic Existence*. London: Croom Helm, 2003. 256 p.
12. Orwell, G. *Burmese Days*. New York: Harper & Brothers, 1934. 287 p.
13. Bhabha, H. K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994. 285 p.
14. Fanon, F. *Black Skin, White Masks*. Translated by C. L. Markmann. New York: Grove Press, 1967. 232 p.
15. *The Orwell Archive*. University College London Library Services, London.
16. Orwell, G. *Shooting an Elephant and Other Essays*. London: Secker & Warburg, 1950. 155 p.
17. Meyers, J. *Orwell: Wintry Conscience of a Generation*. New York: W. W. Norton,

2000. 380 p.

18. Spivak, G. C. A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present. Cambridge: Harvard University Press, 1999. 449 p.

19. Williams, R. George Orwell. New York: Viking Press, 1971. 96 p.

20. Ashcroft, B., Griffiths, G., and Tiffin, H. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. 2nd edition. London: Routledge, 2002. 283 p.

21. Orwell, G. The Road to Wigan Pier. London: Victor Gollancz, 1937. 264 p.

22. Anand, M. R. Untouchable. London: Wishart & Company, 1935. 156 p.

IRWIN SHAW'S LITERARY LEGACY IN DEPICTING THE HOLOCAUST: NARRATIVE STRATEGIES AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS

Husaynova Gulsora Alijon qizi

University of Business and Science

Teacher, Department of English Language and Literature

gulsora9409@gmail.com

Abstract: This article examines Irwin Shaw's contribution to Holocaust literature through an analysis of his narrative techniques, thematic preoccupations, and ethical positioning. The study explores how Shaw, as a Jewish-American writer and World War II veteran, approached the representation of the Holocaust in his fiction, particularly in 'The Young Lions' (1948) and his short stories. The analysis reveals Shaw's innovative use of multiple perspectives, his exploration of moral complexity, and his contribution to shaping public consciousness about the Holocaust in American culture.

Keywords: Irwin Shaw, Holocaust literature, World War II fiction, narrative ethics, Jewish-American literature, historical memory, 'The Young Lions', genocide representation.

IRVIN SHOUNING XOLOKOSTNI TASVIRLASHDAGI ADABIY MEROSI: HIKOYA STRATEGIYALARI VA TARIXIY BOXABARLIK

Annotatsiya: Ushbu maqola Irvin Shouning Xolokost adabiyotiga qo'shgan hissasini uning hikoya qilish texnikasi, tematik qiziqishlari va axloqiy pozitsiyasini tahlil qilish orqali o'rganadi. Tadqiqotda Shou yahudiy-amerikalik yozuvchi va Ikkinchi Jahon urushi faxriysi sifatida o'zining badiiy asarlarida, xususan, "Yosh sherlar" (1948) va qisqa hikoyalarida Xolokostni tasvirlashga qanday yondashganligi o'rganiladi. Tahlil Shouning ko'p qirrali nuqtai nazardan innovatsion foydalanishini, axloqiy murakkablikni o'rganishini va Amerika madaniyatida Xolokost haqida jamoatchilik ongini shakllantirishga qo'shgan hissasini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Irvin Shou, Xolokost adabiyoti, Ikkinchi Jahon urushi badiiy adabiyoti, hikoya qilish etikasi, yahudiy-amerikalik adabiyoti, tarixiy xotira, "Yosh sherlar", genotsid tasviri.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИРВИНА ШОУ В ИЗОБРАЖЕНИИ ХОЛОКОСТА: НАРРАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ И ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается вклад Ирвина Шоу в литературу о Холокосте посредством анализа его повествовательных приемов, тематических интересов и этической позиции. Исследование изучает, как Шоу, будучи еврейско-

американским писателем и ветераном Второй мировой войны, подходил к изображению Холокоста в своих произведениях, в частности, в романе «Молодые львы» (1948) и рассказах. Анализ раскрывает новаторское использование Шоу множественных перспектив, его исследование моральной сложности и его вклад в формирование общественного сознания о Холокосте в американской культуре.

Ключевые слова: Ирвин Шоу, литература о Холокосте, художественная литература о Второй мировой войне, повествовательная этика, еврейско-американская литература, историческая память, «Молодые львы», изображение геноцида.

Introduction.

Irwin Shaw (1913-1984) occupies a complex position in the literary history of Holocaust representation. Unlike Elie Wiesel, Primo Levi, or other survivor-authors whose testimonial accounts would come to define Holocaust literature, Shaw approached the subject as an American Jewish writer and World War II veteran who witnessed the war's aftermath firsthand [1]. His 1948 novel 'The Young Lions,' published just three years after the war's end, represents one of the earliest major American fictional engagements with the Holocaust, appearing at a time when the full scope of Nazi atrocities was still being absorbed by public consciousness [2].

The significance of Shaw's contribution lies not merely in chronology but in his narrative approach. Writing from the perspective of an outsider who nonetheless possessed intimate knowledge of the war's realities, Shaw crafted fiction that explored the Holocaust's moral dimensions through multiple character perspectives, including that of a sympathetic German soldier [3]. This artistic choice, controversial even today, reflects Shaw's commitment to examining the human dimensions of historical catastrophe without simplifying its ethical complexities.

The relevance of studying Shaw's Holocaust legacy today extends beyond historical interest. As Holocaust memory enters a new phase—with survivors passing away and denial gaining disturbing traction—understanding how early writers shaped public consciousness about genocide becomes crucial [4]. Shaw's work demonstrates how literature can serve as a vehicle for historical understanding and moral reckoning, particularly for audiences removed from direct experience of atrocity. Moreover, his narrative strategies raise enduring questions about representation, empathy, and the ethics of depicting suffering [5].

This article aims to provide a comprehensive analysis of Shaw's contribution to Holocaust literature, examining his narrative techniques, thematic concerns, and broader cultural impact. By situating Shaw's work within the evolution of Holocaust representation and contemporary critical debates, this study seeks to illuminate both his specific achievements and the larger questions his work raises about literature's role in preserving and transmitting historical memory of genocide.

Literature review.

Scholarly engagement with Shaw's Holocaust-related work remains surprisingly limited compared to the attention devoted to other writers of his generation. Michael Rothberg's seminal study 'Traumatic Realism' (2000) positions Shaw within a broader tradition of modernist responses to historical trauma but devotes limited space to detailed analysis of his narrative strategies [6]. Similarly, Sidra DeKoven Ezrahi's 'By Words Alone:

'The Holocaust in Literature' (1980) acknowledges Shaw's early entry into Holocaust representation but focuses primarily on survivor testimony and European authors [7].

The most substantial critical engagement with 'The Young Lions' appears in studies of World War II fiction rather than Holocaust literature specifically. Peter Aichinger's 'The American Soldier in Fiction' (1975) examines Shaw's novel within the context of American war narratives, noting its ambitious scope but not fully engaging with its Holocaust dimensions [8]. More recently, cultural historians like Hilene Flanzbaum have explored how Jewish-American writers negotiated their relationship to the Holocaust in the post-war period, providing valuable context for understanding Shaw's position [9].

Critical debates about Holocaust representation—particularly regarding questions of perspective, empathy, and ethical limits—have evolved significantly since Shaw's time. Lawrence Langer's work on Holocaust testimony and the 'limits of representation' thesis advanced by scholars like Saul Friedländer raise important questions applicable to Shaw's fiction [10]. However, these theoretical frameworks have rarely been systematically applied to Shaw's work. This article addresses this gap by bringing contemporary critical perspectives to bear on Shaw's Holocaust writing, examining both its achievements and limitations through the lens of current scholarship.

Research methodology

This study employs a multidisciplinary approach, combining close textual analysis with historical contextualization and reception study. The primary corpus consists of 'The Young Lions' (1948) and Shaw's short stories that engage with Holocaust themes, including 'Act of Faith' (1946) and 'Gunners' Passage' (1944). Secondary sources include contemporary reviews, Shaw's correspondence and interviews, and subsequent critical responses spanning seven decades [11].

The analytical framework draws on narrative theory, particularly focalization and perspective studies, to examine how Shaw constructs multiple viewpoints within his fiction [12]. Ethical criticism, as articulated by scholars like Wayne Booth and Martha Nussbaum, provides tools for assessing Shaw's moral positioning and his invitation to readers' imaginative engagement [13]. Holocaust studies scholarship, including work on perpetrator studies and bystander complicity, offers essential context for evaluating Shaw's treatment of German characters and moral complexity.

Reception analysis examines how Shaw's work was understood by contemporary audiences and how critical assessment has evolved over time. This includes analysis of reviews in major American publications from 1946-1950, scholarly articles from subsequent decades, and references to Shaw in broader Holocaust literature studies. Archival research at Columbia University's Rare Book and Manuscript Library provided access to Shaw's papers, including correspondence revealing his intentions and concerns regarding Holocaust representation [14].

Results and discussion.

Shaw's most significant contribution to Holocaust literature lies in his pioneering use of multiperspectival narrative structure. 'The Young Lions' interweaves the stories of two American soldiers—one Jewish, one Christian—with that of a German officer, Christian Diestl, whose gradual moral deterioration parallels Nazi Germany's descent into genocidal barbarity [15]. This structural choice, radical for 1948, forces readers to inhabit multiple subject positions, including that of a sympathetic German character who nonetheless

becomes implicated in Nazi crimes.

The novel's treatment of Noah Ackerman, the Jewish American protagonist, reveals Shaw's sophisticated understanding of antisemitism's pervasiveness. Rather than locating hatred solely in Nazi Germany, Shaw depicts prejudice within the American military, showing how Noah must fight both external enemies and internal discrimination [16]. This contextualization of the Holocaust within a broader pattern of antisemitism represents an important early recognition that genocide emerged from deeply rooted prejudices extending far beyond Germany's borders.

Shaw's representation of concentration camp liberation in the novel's climax demonstrates both the achievements and limitations of his approach. The American soldiers' encounter with a death camp—based on Shaw's own experience liberating Dachau—conveys the visceral horror of discovery with powerful immediacy. Yet some critics have noted that Shaw's prose, while effective, necessarily falls short of capturing the full scope of atrocity—a limitation he himself acknowledged in later interviews [17]. This tension between literary representation and historical reality remains a central concern in Holocaust literature studies.

The controversial characterization of Christian Diestl has generated sustained debate. Shaw's decision to create a German protagonist who is initially decent but gradually becomes morally compromised through complicity with Nazi crimes reflects a sophisticated understanding of how ordinary people become perpetrators [18]. However, some scholars argue that this approach risks humanizing perpetrators in ways that may diminish focus on victims' experiences. This critique, articulated most forcefully by Holocaust survivor and scholar Jean Améry, raises important questions about perspective and empathy in genocide literature [19].

Shaw's short stories complement the novel's achievements by offering focused explorations of specific dimensions of Holocaust consciousness. 'Act of Faith,' published in 1946, examines antisemitism's persistence among Allied soldiers even after Nazi Germany's defeat, while addressing questions of Jewish identity and belonging in post-Holocaust America. These stories demonstrate Shaw's awareness that the Holocaust's implications extended far beyond immediate wartime atrocity to reshape fundamental questions of identity, community, and historical memory [20].

Conclusion and recommendations.

This study demonstrates that Irwin Shaw's contribution to Holocaust literature, while often overlooked, merits serious scholarly attention. His pioneering multiperspectival narrative approach, his exploration of moral complexity, and his early engagement with Holocaust themes helped shape American literary and cultural responses to genocide. Shaw's work occupies a crucial position in the evolution of Holocaust representation, bridging immediate post-war efforts to comprehend atrocity and the more explicitly focused Holocaust literature that would emerge in subsequent decades.

Several key findings emerge from this analysis. First, Shaw's narrative strategies, particularly his use of multiple perspectives including German characters, anticipated later debates about perpetrator studies and the ethics of empathy in Holocaust representation. Second, his contextualization of the Holocaust within broader patterns of antisemitism demonstrates sophisticated historical understanding that remains relevant today. Third, his work illustrates both the possibilities and limitations of literary representation in

confronting historical atrocity, a tension that continues to animate Holocaust literature scholarship.

Based on these findings, several recommendations for future research emerge. Scholars should undertake more sustained comparative analysis of Shaw's work alongside other early Holocaust literature, examining how different writers navigated the challenge of representation in the immediate post-war period. Additionally, reception studies tracing how Shaw's Holocaust writing has been understood across different historical moments would illuminate changing attitudes toward genocide literature. Finally, Shaw's archival materials warrant fuller exploration for insights into his creative process and ethical deliberations regarding Holocaust representation.

As Holocaust memory enters a new phase marked by the passing of survivors and the rise of denial, revisiting early literary responses like Shaw's becomes increasingly important. His work reminds us that literature serves not merely as documentation but as a crucial medium for transmitting historical consciousness, fostering ethical reflection, and maintaining the imperative of remembrance. Understanding Shaw's legacy enriches our appreciation of how Holocaust literature evolved and continues to shape our moral imagination in confronting genocide's enduring implications.

References

1. Giles, J. R. *Irwin Shaw: A Study of the Short Fiction*. Boston: Twayne Publishers, 1991. 156 p.
2. Shnayerson, M. *Irwin Shaw: A Biography*. New York: Putnam, 1989. 478 p.
3. Shaw, I. *The Young Lions*. New York: Random House, 1948. 689 p.
4. Novick, P. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999. 373 p.
5. Vice, S. *Holocaust Fiction*. London: Routledge, 2000. 232 p.
6. Rothberg, M. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000. 267 p.
7. Ezrahi, S. D. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 262 p.
8. Aichinger, P. *The American Soldier in Fiction, 1880-1963: A History of Attitudes toward Warfare and the Military Establishment*. Ames: Iowa State University Press, 1975. 134 p.
9. Flanzbaum, H. (ed.) *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. 286 p.
10. Friedländer, S. (ed.) *Probing the Limits of Representation: Nazism and the 'Final Solution.'* Cambridge: Harvard University Press, 1992. 396 p.
11. Shaw, I. *Short Stories: Five Decades*. New York: Delacorte Press, 1978. 765 p.
12. Genette, G. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press, 1980. 285 p.
13. Nussbaum, M. C. *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*. Boston: Beacon Press, 1995. 143 p.
14. *Irwin Shaw Papers*. Rare Book and Manuscript Library, Columbia University, New York.
15. Jones, P. G. *War and the Novelist: Appraising the American War Novel*.

Columbia: University of Missouri Press, 1976. 237 p.

16. Moore, D. D. *GI Jews: How World War II Changed a Generation*. Cambridge: Harvard University Press, 2004. 362 p.

17. Abzug, R. H. *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps*. New York: Oxford University Press, 1985. 207 p.

18. Browning, C. R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins, 1992. 271 p.

19. Améry, J. *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press, 1980. 115 p.

20. Diner, H. R. *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust*. New York: New York University Press, 2009. 549 p.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Ларина Камила Петровна

Преподаватель кафедры

Английского языка и литературы

University of Business and Science

Ladywhitestar@mail.ru

Аннотация: Данная статья исследует механизмы образования и семантические особенности терминологических неологизмов в английском академическом дискурсе. В исследовании анализируются способы формирования новых терминов, семантическая структура и дискурсивные функции. Показаны мотивированность и особенности употребления терминологических неологизмов, возникающих в результате современного научно-технического развития. В статье обсуждаются процесс лексикализации терминов, семантическое поле и механизмы принятия в академическом сообществе. Исследование вносит вклад в теорию терминологии и имеет практическое значение для анализа академического дискурса.

Ключевые слова: Терминологический неологизм, семантический анализ, академический дискурс, терминология, словообразование, семантическая мотивация, дискурсивная функция, лексикализация.

SEMANTIC ANALYSIS OF TERMINOLOGICAL NEOLOGISMS IN ENGLISH ACADEMIC DISCOURSE

Annotation: This article examines the mechanisms of formation and semantic features of terminological neologisms in English academic discourse. The research analyzes methods of new term formation, semantic structure, and discursive functions. The motivation and usage patterns of terminological neologisms emerging from contemporary scientific and technological development are demonstrated. The article discusses the lexicalization process, semantic field, and acceptance mechanisms within the academic community. The study contributes to terminology theory and has practical significance for academic discourse analysis.

Keywords: Terminological neologism, semantic analysis, academic discourse, terminology, word formation, semantic motivation, discursive function, lexicalization.

INGLIZ AKADEMIK DISKURSIDA TERMINOLOGIK NEOLOGIZMLARNING SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz akademik diskursida terminologik neologizmlarning paydo bo'lish mexanizmlari va semantik xususiyatlarini o'rganadi. Tadqiqotda yangi terminlarning shakllantirish usullari, semantik strukturasi va diskursiv funksiyalari tahlil qilingan. Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti natijasida paydo bo'layotgan terminologik neologizmlarning motivatsiyalanganligi va ilmiy diskursda qo'llanilish xususiyatlari ko'rsatilgan. Maqolada terminlarning leksikalizatsiya jarayoni, semantik maydoni va akademik jamoatchilikda qabul qilinish mexanizmlari muhokama qilinadi. Tadqiqot terminologiya nazariyasiga hissa qo'shadi va akademik diskurs tahlilida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Terminologik neologizm, semantik tahlil, akademik diskurs, terminologiya, so'z yasash, semantik motivatsiya, diskursiv funksiya, leksikalizatsiya.

Введение.

Современный английский академический дискурс стремительно изменяется, и этот процесс прежде всего проявляется в активном обновлении терминологической системы. Научно-технический прогресс, новые направления исследований и развитие междисциплинарных подходов постоянно обогащают терминологический аппарат академического языка. Терминологические неологизмы – это лексические единицы, созданные для выражения новых понятий в академическом дискурсе или сформированные путем придания новых значений существующим терминам.

Научная революция XXI века, особенно достижения в области цифровых технологий, биотехнологии и искусственного интеллекта, привела к экспоненциальному росту академической терминологии. Ежегодно в академической литературе появляются тысячи новых терминов, и в то время как часть из них принимается академическим сообществом, другая часть имеет временный характер.

Семантический анализ терминологических неологизмов имеет важное значение не только для теоретической лингвистики, но и для прикладной терминологии и академической коммуникации. Понимание семантической структуры, мотивированности и дискурсивных функций новых терминов помогает определить направления развития научного знания и создает теоретическую основу для процессов терминологической стандартизации.

Обзор литературы.

Теория терминологии сформировалась как самостоятельная область науки в середине XX века. Вюстер [8] создал традиционную теорию терминологии, предложив прескриптивную интерпретацию терминов. В его подходе термины рассматривались как идеализированные, однозначные и независимые от контекста единицы. Однако современные исследования показывают, что термины, как и обычные слова, обладают полисемией и контекстуальной вариативностью.

Теммерман [7] разработала социокогнитивную теорию терминологии, подчеркнув динамическую природу терминов. Согласно её теории, термины являются не статическими единицами, а когнитивными категориями, которые постоянно переосмысляются в зависимости от контекста и пользователей. Этот подход имеет важное значение для понимания процесса интеграции терминологических неологизмов в естественный язык.

Кабре [2] создала коммуникативную теорию терминологии, рассматривая термины как языковые единицы, функционирующие в специальном речевом контексте. В её концепции термины анализируются с трех точек зрения: когнитивной, лингвистической и коммуникативной. Этот многогранный подход раскрывает комплексную природу терминологических неологизмов.

Методология исследования.

В данном исследовании применялся корпусный подход. Был проанализирован корпус современных академических статей по различным областям английского академического дискурса (информатика, биотехнология, искусственный интеллект, социальные науки). Для идентификации терминологических неологизмов применялся темпоральный критерий – в качестве объекта исследования были отобраны термины, появившиеся за последние 10 лет. Для семантического анализа использовались методы компонентного анализа и теории семантических полей. Дискурсивные функции терминов изучались методом контекстуального анализа.

Результаты и обсуждение.

Терминологические неологизмы в английском академическом дискурсе создаются посредством различных словообразовательных механизмов. Согласно нашим наблюдениям, наиболее продуктивными являются следующие способы:

Словосложение (Compounding) – новый термин образуется из соединения двух или более основ. Например: “deep learning” (глубокое обучение), “cloud computing” (облачные вычисления), “machine learning” (машинное обучение), “blockchain technology” (блокчейн-технология), “quantum computing” (квантовые вычисления). Этот способ наиболее широко распространен в академическом дискурсе, позволяя выражать сложные понятия в компактной форме. Преимущество сложных терминов заключается в их семантической прозрачности и морфологической гибкости.

Аффиксация (Affixation) – новый термин создается путем добавления префикса или суффикса к существующему корню. Например: “pre-processing” (предварительная обработка), “post-genomic” (постгеномный), “nano-technology” (нанотехнология), “bio-informatics” (биоинформатика), “neuro-linguistics” (нейролингвистика). Префиксы часто вносят темпоральные, измерительные или противопоставительные значения. Префиксы “nano-”, “bio-”, “neuro-”, “cyber-” являются очень продуктивными в современном академическом дискурсе.

Аббревиация (Abbreviations) – длинные термины используются в сокращенной форме. Например: “AI” (Artificial Intelligence – искусственный интеллект), “CRISPR” (Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats), “fMRI” (functional Magnetic Resonance Imaging – функциональная магнитно-резонансная томография), “IoT” (Internet of Things – интернет вещей), “NLP” (Natural Language Processing – обработка естественного языка). Аббревиатуры служат принципу экономии академического дискурса и делают часто повторяющиеся термины более удобными.

Блендинг (Blending) – новое слово создается путем объединения частей двух слов. Например: “webinar” (web + seminar), “edutainment” (education + entertainment), “infodemic” (information + epidemic), “crowdsourcing” (crowd + outsourcing), “podcast” (iPod + broadcast). Этот способ все чаще применяется в современном академическом дискурсе и считается эффективным средством создания креативной терминологии.

Семантический перенос (Semantic transfer) – существующему слову придается

новое терминологическое значение. Например: слово “cloud” в значении “облачные сервисы”, слово “mouse” в значении “компьютерная мышь”, слово “virus” в значении “компьютерный вирус”. Этот процесс происходит на метафорической или метонимической основе и является одним из древнейших способов образования терминологических неологизмов.

Заимствование и калькирование (Borrowing and Calque) – заимствование терминов из других языков или перевод калькированием. Например, слово “avatar” заимствовано из санскрита и используется в значении виртуальной идентификации. Термин “phishing” происходит от английского слова “fishing” и выражает понятие интернет-мошенничества.

Семантическая структура терминологических неологизмов

Семантическая структура терминологических неологизмов играет важную роль в их понятности и принятии в академическом дискурсе. Степень семантической мотивированности новых терминов различна, и это непосредственно влияет на их коммуникативную эффективность.

Дискурсивные функции

Терминологические неологизмы выполняют ряд важных функций в академическом дискурсе и являются существенным элементом научной коммуникации:

Номинативная функция – наименование нового понятия, процесса или явления. Это основная задача терминологических неологизмов. Каждое новое открытие, технология или теоретическая концепция требует собственного обозначения. Например, термин “CRISPR gene editing” определяет новый метод генетической инженерии.

Концептуальная функция – формирование и развитие новых научных концепций. Каждый новый термин отражает новую структуру знания и показывает эволюцию научных парадигм. Термины являются не только средством обозначения, но и механизмом организации мышления.

Дифференцирующая функция – разграничение сходных понятий. Например: термины “machine learning”, “deep learning” и “reinforcement learning” выделяют различные подходы в области искусственного интеллекта. Эта функция обеспечивает научную точность и определяет границы понятий.

Идентифицирующая функция – обозначение определенной научной школы или направления. Новые термины служат частью идентичности академических сообществ и создают различие “мы-они”. Например, термин “Generative AI” идентифицирует определенное направление исследований в области искусственного интеллекта.

Функция экономии – сокращение сложных понятий и повышение эффективности коммуникации. Терминологические неологизмы, особенно аббревиатуры, ускоряют академическую речь и делают тексты более компактными.

Процесс лексикализации. Вхождение и закрепление терминологических неологизмов в академическом дискурсе представляет собой сложный процесс, включающий несколько этапов. Первоначально новый термин появляется в узком кругу, часто в рамках одной исследовательской группы или учреждения. Впоследствии, если термин успешен, он распространяется в более широком академическом сообществе через конференции, семинары и публикации.

На третьем этапе лексикализации термин стандартизируется – создаются официальные определения, термин включается в словари и добавляется в учебные программы. На заключительном этапе термин институционализируется и становится постоянным элементом академического дискурса. Однако не все терминологические неологизмы проходят этот процесс – многие имеют временный характер и впоследствии выходят из общего употребления.

Заключение.

Семантический анализ терминологических неологизмов в английском академическом дискурсе отражает динамическое развитие научного знания. Новые термины являются не только средством обозначения новых понятий, но и показателем эволюции научного мышления и междисциплинарной интеграции. Степень семантической мотивированности терминологических неологизмов играет решающую роль в их принятии и распространении в академическом дискурсе.

Согласно нашему анализу, наиболее успешные терминологические неологизмы обладают прозрачной семантической структурой, краткостью и международной адаптируемостью. В современной академической коммуникации процессы создания и применения терминологических неологизмов все более ускоряются, что обеспечивает непрерывное обновление академического языка. Изучение терминологических неологизмов имеет не только лингвистическое, но и эпистемологическое значение – через них мы можем наблюдать динамику развития научного знания и парадигмальные изменения.

Список использованной литературы

1. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 311 p.
2. Cabré M.T. Theories of terminology: Their description, prescription and explanation // Terminology. – 2003. – Vol. 9(2). – P. 163-199.
3. Fischer R. Lexical Change in Present-Day English: A Corpus-Based Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms. – Tübingen: Narr, 1998. – 284 p.
4. Gotti M. Investigating Specialized Discourse. – Bern: Peter Lang, 2011. – 398 p.
5. Lipka L. English Lexicology: Lexical Structure, Word Semantics and Word-Formation. – Tübingen: Narr, 2002. – 246 p.
6. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990. – 254 p.
7. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam: John Benjamins, 2000. – 258 p.
8. Wüster E. Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. – Vienna: Springer, 1979. – 178 p.

«ФУТЛЯРНЫЙ ЧЕЛОВЕК» В ЦИФРОВОМ МИРЕ (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗА А.П. ЧЕХОВА «ЧЕЛОВЕК В ФУТЛЯРЕ»)

Усманова Муниса Шухратовна,
преподаватель кафедры «Языки»

University of business and science Ташкентский филиал

usmanmunisa.ru@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен «футлярного человека» в контексте современного цифрового общества и анализируется концепция изоляции и конформизма под влиянием цифровых технологий, алгоритмического управления и виртуальной реальности. На примере рассказа русского классика А.П. Чехова «Человек в футляре» выявляются параллели между чеховским персонажем и современными цифровыми потребителями.

Ключевые слова: Цифровой футляр, информационные технологии, искусственный интеллект, социальная изоляция, цифровая антропология, виртуальная реальность, цифровой оптимизм, медиакомпетентность.

RAQAMLI DUNYODA "QOBIQDAGI INSON " (A. P. CHEXOVNING "FUTLYARDAGI ODOM" HIKOYASI MISOLIDA)

Annotatsiya: Ushbu maqolada A.P. Chexovning klassik asariga tayanib, zamonaviy raqamli jamiyat kontekstida «qobiqdagi inson» fenomeni o'rganiladi. Raqamli texnologiyalar, algoritmik boshqaruv va virtual reallik ta'sirida izolyatsiya va konformizm konsepsiyasining o'zgarishi tahlil qilinadi. Rus klassika namoyondasi A.P.Chexovning "Futlyardagi odam" hikoyasi misolida, Chexov qahramoni va zamonaviy raqamli iste'molchilar o'rtasidagi o'xshashliklar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli qobiq, axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt, ijtimoiy izolyatsiya, raqamli antropologiya, virtual haqiqat, raqamli optimizm, mediakompetentsiya.

THE "CASE MAN" IN THE DIGITAL WORLD (BASED ON THE EXAMPLE OF A. P. CHEKHOV'S SHORT STORY "THE MAN IN THE CASE")

Annotation: This article explores the phenomenon of the "man in a case" within the context of the contemporary digital society, drawing upon A.P. Chekhov's classic work. It analyzes the transformation of the concepts of isolation and conformism under the influence of digital technologies, algorithmic control, and virtual reality. The study aims to identify parallels between Chekhov's character and modern digital consumers.

Keywords: Digital case, information technology, artificial intelligence, social isolation, digital anthropology, virtual reality, digital optimism, media competence.

Введение.

В статье рассматривается комплексное изучение феномена «футлярного человека» в условиях цифровой эпохи, а также выявление механизмов его формирования и проявления через призму идей, заложенных в рассказе А.П. Чехова. История изучения феномена «футлярного человека» традиционно связывается с литературоведческим анализом творчества А.П. Чехова, который неоднократно обращался к теме ограничения свободы личности и добровольного затворничества. Однако в контексте постиндустриального и информационного общества эта концепция приобретает новые аспекты. Произведение А.П. Чехова "Человек в

футляре", написанное в конце XIX века, удивительным образом предвосхитило многие проблемы современного общества, включая добровольную изоляцию, страх перед новизной и стремление к жесткой регламентации жизни. Если Беликов – главный герой рассказа – укрывался от мира в буквальном футляре из одежды, зонта и правил, то современный человек зачастую оказывается запертым в «цифровом футляре», который формируется из алгоритмов, социальных сетей, индивидуализированных информационных пузырей и киберпространственных ограничений.

Обзор литературы.

Современные исследователи все активнее обращаются к изучению влияния цифровых технологий на личность и общество. Так, Э. Морозов [3] критически осмысливает цифровой оптимизм, указывая на опасность цифрового тоталитаризма. З. Бауман [1] исследует феномен «текущей современности», где старые формы социализации и индивидуальности размываются, а новые не всегда предлагают устойчивые структуры. Дж. Ланьер [2] обращает внимание на то, как социальные сети и централизованные платформы формируют информационные пузыри и манипулируют сознанием пользователей. Все эти работы формируют теоретическую основу для переосмысления чеховской концепции в современных условиях.

Методы исследования.

Используя **сравнительно-типологический метод**, мы обнаруживаем, что «футлярность» не исчезла вместе с эпохой чеховских гимназий, а лишь сменила материальный носитель. Если для героя XIX века «галoши и зонтик» были физической преградой, то для современного человека смартфон выполняет ту же функцию защиты от внешней среды, что и высокий воротник Беликова. Смартфон становится универсальным интерфейсом-посредником: мы смотрим на мир через камеру и экран, создавая безопасную дистанцию между собой и пугающей непредсказуемостью реальности. Применяя **метод герменевтики** к ключевой фразе персонажа — «как бы чего не вышло», — мы видим в ней прообраз современного цифрового конформизма. В эпоху тотальной прозрачности данных и «культуры отмены» этот чеховский страх трансформируется в боязнь оставить «неправильный» цифровой след. Беликовское стремление жить исключительно по циркулярам сегодня находит отражение в строгом следовании алгоритмическим нормам и правилам платформ. Наконец, через призму **социологического анализа**, а именно концепции «пузыря фильтров», мы видим, что современный «футляр» стал автоматизированным. Если Беликов осознанно выбирал только запретительные статьи в газетах, то за современного пользователя это делает искусственный интеллект. Алгоритмы рекомендаций создают интеллектуальную изоляцию, пропуская к человеку только комфортную и подтверждающую его взгляды информацию.

Основная часть. Феномен «футлярного человека», блестяще описанный А.П. Чеховым, представляет собой архетипический образ личности, стремящейся оградить себя от внешнего мира посредством жестких правил, условностей и привычек. Беликов, учитель греческого языка, доводит это стремление до абсурда, облачаясь в темные очки, подъемный воротник, уши, заложенные ватой, и перемещаясь с зонтиком даже в ясную погоду. Его жизнь регулируется бесчисленным множеством

предписаний, его мысли – цитатами из древних авторов, его эмоции – страхом перед «как бы чего не вышло». Это порождает добровольную изоляцию, недоверие ко всему новому и абсолютному конформизму [7].

В цифровом мире механизмы формирования «футляра» становятся более сложными и порой неочевидными. Современный человек может оказаться в «цифровом футляре», не осознавая этого, поскольку его границы формируются алгоритмами, данными и взаимодействием в виртуальном пространстве. Эти новые «футляры» обладают рядом характерных черт:

1. Информационный пузырь и эхо-камера. Подобно тому, как Беликов избегал любой информации, которая могла бы нарушить его привычный уклад, современный пользователь подписывается на определенные источники новостей, следует за определенными блогерами и взаимодействует с контентом, который соответствует его уже сформированным взглядам. Рекомендательные алгоритмы социальных сетей, поисковых систем и медиаплатформ усиливают этот эффект, предоставляя контент, подтверждающий существующие убеждения пользователя и отсекая иную точку зрения. Это приводит к формированию «информационного футляра», где индивид лишается возможности объективно оценивать информацию и контактировать с альтернативными мнениями [4].

2. Цифровая идентичность и маска. В Чеховском рассказе Беликов носил буквально множество слоев одежды и аксессуаров, чтобы отгородиться от мира. Сегодня человек создает цифровую идентичность, которая часто является гипертрофированной или искаженной версией его реального «я». Это может быть тщательно выстроенный образ в социальных сетях, лишенный подлинности, или же анонимный профиль, позволяющий высказывать агрессивные суждения, скрываясь за маской. Созданная цифровая маска становится частью «футляра», отделяя человека от его подлинных эмоций и взаимодействий. Как отмечает Ш. Тёркл, цифровые коммуникации могут создавать иллюзию близости, но при этом усиливать ощущение одиночества и отчуждения [6].

3. Алгоритмический конформизм. Беликов подчинялся неписаным правилам и общественному мнению, даже если они были абсурдны. В цифровом мире эта форма конформизма усиливается за счет алгоритмов, которые управляют нашим поведением. Лайки, репосты, тренды, челленджи – все это создает мощное давление, вынуждая людей следовать определенным моделям поведения и мышления, чтобы быть «в тренде» или «принятыми» цифровым сообществом. Страх быть "отмененным" в цифровом пространстве становится аналогом беликовского страха перед "как бы чего не вышло", заставляя людей проявлять самоцензуру и избегать непопулярных мнений. Исследования Дж. Уэллса показывают, как алгоритмы социальных сетей формируют групповое мышление и подавляют индивидуальность [8].

4. Автоматизация и иррациональность. Беликов довел рациональность и упорядоченность до абсурда, превратив свою жизнь в набор ритуалов и предписаний. Современные цифровые технологии, стремясь к оптимизации и автоматизации, также могут создавать иррациональные поведенческие паттерны. Зависимость от гаджетов, постоянная проверка уведомлений, цикличная прокрутка лент новостей – все это формирует привычки, которые, будучи автоматизированными, лишают человека

контроля над собственным временем и вниманием. Искусственный интеллект, рекомендуя контент, товары и даже партнеров, постепенно снижает способность человека к самостоятельному выбору и критическому осмыслению.

Примеры проявления «цифрового футляра» не заставляют себя ждать. Еще один яркий пример – феномен "отмены" (cancel culture). Человек, высказавший мнение, которое не соответствует доминирующему нарративу в социальных сетях, может быть подвергнут массовой критике, публичному порицанию и даже потере работы или репутации. Это заставляет многих людей постоянно соотносить свои высказывания с ожидаемыми нормами, формируя новый уровень конформизма, который Беликову даже не снился. Страх быть "отмененным" становится мощным инструментом внутреннего футлярирования, когда человек сам себя ограничивает, чтобы не выходить за рамки дозволенного виртуальным сообществом.

Социальная изоляция в цифровом мире приобретает парадоксальные формы. С одной стороны, виртуальное пространство предоставляет беспрецедентные возможности для коммуникации с людьми по всему миру. С другой – оно может замещать реальное общение, создавая иллюзию социальной связи. Многочисленные "друзья" в социальных сетях не всегда компенсируют отсутствие глубоких межличностных отношений. Исследования показывают, что чрезмерное использование социальных сетей может коррелировать с усилением чувства одиночества и депрессии. Человек, подобно Беликову, может оказаться "один в футляре", имея при этом тысячи виртуальных подписчиков.

Противопоставление «футлярного человека» и свободной личности в цифровом контексте особенно актуально. Свободная личность в цифровом мире – это та, кто осознает механизмы цифрового влияния, критически оценивает информацию, способен к самостоятельному мышлению и не боится высказывать собственное мнение, даже если оно отличается от большинства. Такой человек использует цифровые технологии как инструмент для расширения своих возможностей, а не как тюрьму. Он способен выходить за рамки информационных пузырей, искать альтернативные источники информации и взаимодействовать с людьми, имеющими разные точки зрения [5].

Однако развитие искусственного интеллекта и глубокого обучения вносит новые изменения в эту проблематику. ИИ способен не только рекомендовать контент, но и генерировать его, создавая персонализированные "реальности" для каждого пользователя. Это означает, что "цифровой футляр" может стать еще более плотным и индивидуализированным, подстраиваясь под любое предпочтение и подавляя любое инакомыслие. Человек может оказаться в ситуации, когда весь его информационный мир будет создан алгоритмами, что сделает выход из "футляра" чрезвычайно сложным, если вообще возможным.

«Футлярный человек» цифровой эпохи – это не просто индивид, боящийся жизни и прячущийся от нее, как Беликов. Это человек, который зачастую неосознанно подвергается формирующему воздействию цифровой среды, результатом чего становится ограничение его свободы, мышления и способности к реальному взаимодействию. Понимание этих механизмов является первым шагом к преодолению цифрового футлярирования.

Заключение.

Таким образом, мы провели параллели между образом «футлярного человека» А.П. Чехова и феноменами, наблюдаемыми в современном цифровом обществе. Если Беликов ограждал себя от мира буквальными футлярами и ритуалами, то сегодня человек оказывается в ловушке «цифрового футляра», формируемого алгоритмами, персонализированными информационными потоками и давлением виртуальных сообществ.

Сложность и многогранность проблемы цифрового футлярирования требуют дальнейших исследований. В первую очередь, необходимо более глубокое изучение психологических механизмов адаптации человека к цифровому миру, а также разработка методологий для оценки степени «футляризации» личности. Важным направлением является также поиск и апробация образовательных программ, направленных на развитие цифровой грамотности, критического мышления и медиакомпетентности, которые позволят индивидам эффективно сопротивляться негативным аспектам цифровой среды. Исследование этических аспектов разработки и применения искусственного интеллекта в контексте формирования информационных пузырей и алгоритмического конформизма также представляет значительный научный интерес. В конечном итоге, целью таких исследований должно стать создание условий для формирования свободной и осознанной личности в условиях всеобщей цифровизации, способной использовать технологии во благо своего развития, а не в ущерб своей ментальной и социальной свободе.

Список литературы

1. Бауман З. Текучая современность. СПб.: Питер, 2008.
2. Ланьер Дж. Вы не гаджет. Манифест. М.: АСТ, 2010.
3. Морозов Е. Сетевое заблуждение. М.: АСТ, 2013.
4. Паризер Э. За стеной фильтров. Как алгоритмы Google и Facebook меняют то, что мы читаем и о чем думаем. М.: Эксмо, 2011.
5. Притцкер И. М. Психология одиночества в цифровом мире. М.: Юрайт, 2017.
6. Тёркл Ш. Вторая натура: Как технологии меняют человеческие души. М.: АСТ, 2011.
7. Чехов А. П. Рассказы. Человек в футляре // Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. М.: Наука, 1974–1983. Т. 10.
8. Уэллс Дж. Алгоритмы влияют на наш выбор. М.: Интеллектуальная литература, 2020.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЙ НА СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК

*Рахматова Гулнора Турсиновна,
преподаватель кафедры языкового и литературного образования,
University of Business and Science,
1685575@mail.ru*

*Турсунова Дилноза Исроиловна,
студентка направления русской филологии,
University of Business and Science*

Аннотация: В статье рассматривается влияние интернет-коммуникации на современный русский язык [1]. Анализируются основные языковые изменения, вызванные развитием цифровых технологий и распространением онлайн-общения [2]. Особое внимание уделяется лексическим, орфографическим и стилистическим трансформациям, а также появлению новых языковых единиц и форм речевого поведения в цифровой среде [3]. Интернет рассматривается как фактор языковой динамики, оказывающий как позитивное, так и неоднозначное воздействие на нормы современного литературного языка [4].

Ключевые слова: Интернет-коммуникация, русский язык, цифровая среда, интернет-лексика, языковые изменения, сленг.

INTERNET-KOMMUNIKATSIYALARNING HOZIRGI RUS TILIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolada internet-kommunikatsiyaning zamonaviy rus tiliga ta'siri tahlil qilinadi [1]. Raqamli muhitda shakllanayotgan til birliklarining leksik, orfografik va uslubiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi [2]. Internet makonida faol qo'llanilayotgan yangi so'zlar, qisqartmalar va grafik vositalarning rus adabiy tili me'yorlariga ta'siri aniqlanadi [3]. Tadqiqot natijalari internetning rus tilining dinamik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgan muhim omil ekanini tasdiqlaydi [4].

Kalit so'zlar: Internet-kommunikatsiya, rus tili, raqamli muhit, til o'zgarishlari, internet leksikasi.

THE IMPACT OF ONLINE COMMUNICATION ON THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Abstract: This article analyzes the impact of Internet communication on the modern Russian language [1]. The study examines lexical, orthographic, and stylistic changes emerging in the digital environment [2]. Particular attention is paid to new lexical units, abbreviations, and graphic means actively used in online discourse and their influence on the norms of the Russian literary language [3]. The findings confirm that the Internet is a significant factor in the dynamic development of the Russian language [4].

Keywords: Internet communication, Russian language, digital environment, language change, Internet vocabulary.

Введение.

Развитие интернета и цифровых технологий является одним из наиболее значимых факторов языковых изменений XXI века [1]. Интернет-коммуникация не только расширила формы и каналы общения, но и сформировала особое

коммуникативное пространство, характеризующееся высокой динамичностью, гибкостью и интенсивным обновлением языковых средств [2].

Современные онлайн-платформы — социальные сети, мессенджеры, блоги и форумы — способствуют активному формированию новых лексических единиц, изменению орфографических и стилистических норм, а также трансформации речевого поведения носителей языка [3]. В условиях цифровой среды границы между устной и письменной речью в значительной степени размываются, что актуализирует проблему соотношения интернет-речи и норм современного литературного русского языка [4].

Цель исследования — выявить и проанализировать основные направления влияния интернет-коммуникации на современный русский язык.

Задачи исследования включают:

- характеристику лексических изменений под влиянием интернета;
- выявление орфографических и графических особенностей интернет-речи;
- описание стилистических особенностей онлайн-коммуникации;
- анализ позитивных и проблемных аспектов влияния цифровой среды на язык.

Материалы и методы исследования.

Исследование выполнено в рамках междисциплинарного лингвистического подхода, сочетающего элементы интернет-лингвистики, социолингвистики и корпусного анализа [5]. Эмпирическую базу исследования составили тексты интернет-коммуникации, отобранные из открытых источников: социальных сетей (VK, Telegram), форумных платформ, блогов и пользовательских комментариев. Общий объём проанализированного материала составил более 15 000 текстовых единиц, что обеспечивает репрезентативность полученных выводов.

Дополнительно использовались данные электронных словарей и национальных корпусов русского языка, включая Национальный корпус русского языка (НКРЯ), а также материалы справочно-информационных ресурсов по современному русскому языку [4; 9]. Сопоставление интернет-текстов с корпусными данными позволило выявить степень распространённости и нормативной закреплённости интернет-лексики.

В ходе исследования применялись следующие методы:

- **описательный метод** — для систематизации языковых явлений интернет-дискурса и их типологизации;
- **лексико-семантический анализ** — для выявления семантических сдвигов и особенностей функционирования интернет-лексики;
- **сравнительный анализ** — для сопоставления языковых единиц интернет-коммуникации с нормами современного литературного русского языка;
- **контент-анализ** — для количественного выявления типичных языковых моделей и частотных лексических единиц;
- **лексикографический анализ** — для изучения процессов кодификации интернет-лексики в современных словарях.

Комплексное применение указанных методов позволило обеспечить достоверность и воспроизводимость результатов исследования.

Результаты исследования.

Лексические изменения в русском языке под влиянием интернета

Результаты анализа показали, что интернет-коммуникация выступает одним из ключевых источников пополнения словарного состава современного русского языка [1]. В исследуемом корпусе интернет-текстов зафиксирована высокая частотность заимствованных единиц англоязычного происхождения (*чат, блог, лайк, пост, фейк, хештег*), что подтверждает тенденцию глобализации языкового пространства [2].

Количественный анализ показал, что около 38% новых лексических единиц относятся к сфере цифровых практик и онлайн-взаимодействия. Эти заимствования демонстрируют активную морфологическую адаптацию, образуя производные глагольные и именные формы (*лайкать, репостить, забанишь*), что свидетельствует об их интеграции в систему русского языка [3].

Наряду с заимствованиями выявлено интенсивное формирование интернет-сленга и экспрессивных неологизмов (*хайп, кринж, токсичный, вброс*). Данные единицы характеризуются высокой оценочностью и прагматической направленностью и используются преимущественно для выражения субъективной позиции автора высказывания [4].

Существенным результатом исследования стало выявление процессов семантического расширения общеязыковых слов (*друг, стена, профиль*), что отражает трансформацию традиционных понятий в условиях цифровой коммуникации [5].

Стилистические особенности интернет-коммуникации

Анализ показал, что интернет-дискурс характеризуется гибридностью стилистических форм, обусловленной сближением устной и письменной речи [6]. В текстах широко представлены разговорные конструкции, эмоционально окрашенная лексика, междометия и элементы устной спонтанной речи.

Контент-анализ выявил тенденцию к снижению формальной строгости высказываний и активному использованию оценочных и экспрессивных средств, что приводит к размыванию границ между литературной нормой и разговорным стилем [7]. Данная особенность интернет-коммуникации усиливает её прагматическую эффективность, но одновременно вызывает риски нормативной дестабилизации языка.

Орфографические и графические особенности интернет-речи

Орфографические и графические особенности интернет-речи Интернет-коммуникация способствует активному использованию сокращений и аббревиатур, которые выполняют функцию экономии языковых средств и ускорения процесса общения (*имхо, оффтоп, лол, рофл*) [12]. Несмотря на их первоначальную принадлежность к сетевому сленгу, ряд подобных единиц постепенно становится общеупотребительным, прежде всего в молодежной среде [13].

Одновременно наблюдается активное проникновение графических элементов — *эмодзи, смайликов, символов и хештегов* — в письменную речь [14]. Эти средства оказывают влияние на лексико-семантическую организацию текста и способы выражения эмоций, оценок и коммуникативных намерений.

Эмодзи и смайлики частично заменяют вербальные средства, становясь важным компонентом интернет-дискурса и выполняя компенсаторную функцию в условиях

отсутствия невербальных средств общения [15].

Следует отметить тенденцию к стиранию границ между разговорной и письменной формами речи [16]. Интернет-лексика характеризуется высокой степенью экспрессивности, субъективности и оценочности, что приводит к трансформации традиционных представлений о нейтральной лексической норме. В интернет-пространстве границы между литературной нормой и разговорным стилем нередко размываются, что становится предметом научных дискуссий о возможном снижении языковой культуры и угрозе сохранению нормативных основ русского литературного языка [17].

Таким образом, лексические и графические изменения под влиянием интернета отражают динамичный характер современного русского языка. Интернет выступает мощным фактором обновления словарного состава, активизации словообразовательных процессов и семантических сдвигов, формируя новые языковые реалии и расширяя коммуникативные возможности языка [18].

Обсуждение результатов.

Полученные результаты подтверждают двойственный характер влияния интернет-коммуникации на русский язык [19]. С одной стороны, интернет способствует развитию языка, расширению его функциональных возможностей и активизации словообразовательных процессов. С другой стороны, выявлены риски, связанные с ослаблением орфографических и стилистических норм, избыточным употреблением заимствований и клишированных выражений [20].

Интернет-коммуникация выступает как пространство языковых инноваций, однако при отсутствии нормативного контроля и целенаправленной языковой политики она может оказывать негативное воздействие на культуру речи, особенно в образовательной и научной сферах [21].

Влияние интернета на современный русский язык носит сложный и противоречивый характер. Цифровая среда, с одной стороны, способствует развитию языка и расширению его коммуникативных и функциональных возможностей, с другой — порождает определённые риски для сохранения языковых норм и культуры речи [22].

Позитивные аспекты

Прежде всего, интернет значительно расширил коммуникативное пространство русского языка. Благодаря социальным сетям, форумам, блогам и мессенджерам русский язык активно функционирует в глобальной информационной среде, что способствует его распространению и укреплению статуса как средства межличностного и профессионального общения [23].

Важным положительным фактором является обогащение словарного состава языка. Интернет стимулирует появление неологизмов, отражающих новые реалии цифровой жизни (онлайн-курс, вебинар, подкаст, стриминг), а также активизирует словообразовательные процессы [24]. Новые слова и производные формы создаются как на базе заимствованной, так и исконной лексики, что свидетельствует о гибкости и адаптивности русского языка [25].

Интернет также способствует демократизации языковой нормы. Пользователи получают возможность свободного самовыражения, экспериментируют с языковыми средствами, развивают креативность и индивидуальный стиль речи. В этом контексте

интернет-коммуникация выступает в роли своеобразной лаборатории языковых инноваций, многие из которых со временем закрепляются в узусе [26].

Негативные аспекты

Наряду с положительными тенденциями влияние интернета сопровождается рядом негативных последствий [27]. Одной из наиболее обсуждаемых проблем является снижение уровня речевой культуры. В условиях быстрого и неформального общения пользователи нередко игнорируют орфографические, пунктуационные и стилистические нормы, что способствует их размыванию в массовом языковом сознании [28].

Существенным негативным фактором является чрезмерное употребление заимствований и интернет-сленга. Англицизмы часто используются без коммуникативной необходимости, вытесняя русские эквиваленты (апдейт вместо обновление, ивент вместо мероприятие), что может приводить к обеднению национально-языковой картины мира и снижению престижа исконной лексики [29].

Отдельного внимания заслуживает проблема клишированности и шаблонности речи. Массовое тиражирование одних и тех же интернет-выражений, мемов и речевых формул снижает выразительность и индивидуальность высказываний. Кроме того, распространение агрессивной, сниженной и обценной лексики в сети негативно отражается на коммуникативной культуре и этических нормах общения [30].

Негативным аспектом является и фрагментарность интернет-текстов. Краткие сообщения, комментарии и посты способствуют формированию так называемого «клипового мышления», что отражается на способности пользователей создавать развернутые, логически связанные тексты и воспринимать сложные научные и художественные произведения [31].

Заключение.

Проведённое исследование показало, что интернет-коммуникация оказывает существенное и многоплановое влияние на современный русский язык [32]. Она ускоряет процессы языковых изменений, способствует обновлению лексики и формированию новых коммуникативных моделей, отражающих реалии цифровой эпохи.

Оптимальный путь развития русского языка в условиях цифровой среды заключается в сочетании языковой креативности с осознанным соблюдением норм литературного языка [33]. Особую роль в этом процессе играют система образования, лингвистическое просвещение, а также развитие современных электронных словарей и национальных корпусов языка.

Вывод.

Таким образом, интернет оказывает многоплановое влияние на русский язык. Позитивные аспекты связаны с расширением коммуникативных возможностей, обновлением лексики и развитием языковой креативности. Негативные проявляются в ослаблении языковых норм, избыточном использовании заимствований и снижении культуры письменного общения [34]. Сбалансированное и ответственное использование языковых ресурсов интернета при сохранении норм современного литературного русского языка представляется необходимым условием его дальнейшего устойчивого развития.

Интернет оказывает существенное влияние на современный русский язык, ускоряя процессы языковых изменений и формируя новые формы речевого общения. Лексические, орфографические и стилистические трансформации отражают адаптацию языка к условиям цифровой среды. Важно осознавать необходимость сохранения норм литературного языка при активном использовании интернет-коммуникации, особенно в образовательной и научной сферах.

Список литературы.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Астапкина Н. В., Баркович О. А. Лексическая репрезентация интернет-лексики в электронных словарях // *Russian Language Studies*. — 2025.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: ЛКИ, 2007.
4. Gramota.ru — справочно-информационный портал по русскому языку [Электронный ресурс].
5. Земская Е. А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
6. Иванчикова Л. П. Динамика русского языка в сетевом пространстве: лексические тенденции // *Русский язык в современной коммуникации*. — 2021.
7. Камберова Л., Дувлаева Н. Электронные словари как современный продукт лексикографии // *Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar*. — 2025.
8. Кузьмин Е. А. Электронная лексикография: теория и практика. — М.: Наука, 2020.
9. НКРЯ — Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс].
10. Pavlenko A. Internet languages and world Englishes: linguistic variation and globalization // *Journal of Sociolinguistics*. — 2019.
11. Романова Т. В., Глазкова И. В. Влияние социальных сетей на язык и коммуникацию: анализ интернет-дискурса // *Russian Language Journal*. — 2024.
12. Рузибаев, М. М. Лексикография и новые слова: динамика языка в цифровой среде // *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*. — 2025.
13. Андруцопулос, Дж. (2014). Компьютерно-опосредованная коммуникация и лингвистические ландшафты. *Language and Linguistics Compass*, 8(2), 74–86.
14. Барон, Н. С. (2008). Всегда онлайн: Язык в онлайн- и мобильном мире Oxford: Oxford University Press.
15. Кристал, Д. (2011). Интернет-лингвистика: руководство для студентов. London: Routledge.
16. Херринг, С. К. (2013). Дискурс в Web 2.0: знакомый, переосмысленный и возникающий. В сборнике: Д. Таннен и А. М. Трестер (ред.), *Discourse 2.0* (pp. 1–25). Washington, DC: Georgetown University Press.
17. Гурьева З.И.Петрушова Е.В.Лингвистическая норма или ее нарушение? *American Speech*, 83(1), 3–34.
18. Заппавигна, М. (2012). Дискурс Твиттера и социальных сетей. London: Continuum.
19. Елена Пилгун. Минский государственный лингвистический университет Лингвистические и социокультурные особенности политического дискурса американского варианта английского языка/ Минск : РИВШ, 2016. — 75 с.

20. Danet, B., & Herring, S. C. (Eds.). (2007). The Multilingual Internet. Oxford: Oxford University Press.

РОЛЬ И МЕСТО ТЕРМИНОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ СПЕЦИАЛИСТОВ МЕДИЦИНСКОГО ПРОФИЛЯ

Каримов Мамуржон Абдулхаевич
Старший преподаватель кафедры
«Языкового и литературного образования»
University of Business and Science
mamur-02@mail

Аннотация: В статье исследуется роль медицинской терминологии в профессиональной речи специалистов здравоохранения в контексте клинической деятельности и научно-медицинского знания. Рассматриваются теоретические основания функционирования терминов в медицинском дискурсе, их когнитивные и коммуникативные функции, а также проблемы стандартизации и интернационализации терминологической системы. Обосновывается положение о том, что медицинский термин выступает не только средством номинации, но и инструментом клинического мышления и профессионального принятия решений.

Ключевые слова: Медицинская терминология, профессиональная речь, клинический дискурс, медицинская коммуникация, медицинский термин, профессиональное мышление врача, клиническое мышление, специализированный язык медицины, терминологическая система, медицинский профессиональный дискурс, стандартизация терминологии, интернационализация медицинских терминов, терминологическая компетентность.

TIBBIYOT Y O'NALISHI MUTAXASSISLARINING KASBIY NUTQIDA TERMINLARNING ROLI VA O'RNI

Аннотация: Ushbu maqolada tibbiyot terminologiyasining klinik amaliyot va ilmiy tibbiy bilimlar kontekstida tibbiyot xodimlarining professional nutqidagi roli tahlil qilinadi. Unda sohaga oid atamalar qo'llanilishining nazariy asoslari, ularning kognitiv va kommunikativ funksiyalari, shuningdek, terminologik tizimni standartlashtirish va xalqarolashtirish muammolari o'rganiladi, tibbiy atamalar nafaqat nominatsiya vositasi, balki klinik fikrlash va professional qarorlar qabul qilish vositasi sifatida ham xizmat qilishi haqidagi pozitsiya asoslanadi.

Kalit so'zlar: Professional nutq, klinik nutq, tibbiy muloqot, tibbiy terminologiya, shifokorning professional fikrlashi, klinik fikrlash, ixtisoslashgan tibbiy til, terminologik tizim, tibbiy professional nutq, terminologiyani standartlashtirish, tibbiy atamalarni xalqarolashtirish, terminologik kompetensiya.

THE ROLE AND PLACE OF TERMS IN THE PROFESSIONAL SPEECH OF MEDICAL SPECIALISTS

Abstract: This article examines the role of medical terminology in the professional discourse of healthcare professionals in the context of clinical practice and scientific medical knowledge. It examines the theoretical foundations of the functioning of terms in medical discourse, their cognitive and communicative functions, and the problems of

standardization and internationalization of the terminological system. It substantiates the position that medical terms serve not only as a means of nomination but also as a tool for clinical thinking and professional decision-making.

Keywords: Medical terminology, professional speech, clinical discourse, medical communication, medical terminology, physician professional thinking, clinical thinking, specialized medical language, terminological system, medical professional discourse, standardization of terminology, internationalization of medical terms, terminological competence.

Введение.

Профессиональная речь в медицинской деятельности представляет собой сложную систему языковых средств, направленных на точную, однозначную и воспроизводимую передачу информации в условиях высокой ответственности за результаты коммуникации. В рамках данной системы медицинская терминология занимает центральное место, поскольку именно она обеспечивает концептуальную структурированность клинического знания [4]. Актуальность исследования терминов в профессиональной речи медицинских специалистов обусловлена возрастанием объёмов медицинской информации, развитием доказательной медицины и усилением междисциплинарного взаимодействия в клинической практике. В этих условиях термин становится ключевым элементом профессионального мышления и клинического решения [6;10].

Литературный обзор.

Изучение медицинской терминологии осуществляется на стыке лингвистики, терминоведения, когнитивной науки и медицинской коммуникации. В работах по общей теории терминологии термин определяется как особая единица языка науки, обладающая системностью, однозначностью и строгой соотнесённостью с научным понятием [2]. Согласно В. М. Лейчику, термин не является изолированной номинацией, а функционирует как элемент терминологической системы, отражающей структуру профессионального знания и логику научного мышления.

В лингвистической традиции О. С. Ахмановой подчёркивается, что термин отличается от общезыкового слова высокой степенью абстракции и функциональной закреплённости в определённой сфере деятельности [1]. Это положение особенно значимо для медицинской терминологии, где точность и однозначность языкового выражения напрямую связаны с диагностикой и лечением пациента. В трудах В. П. Даниленко медицинская терминология рассматривается как подсистема научного языка, обладающая собственной структурой, историей формирования и нормами употребления [3].

Стилистические аспекты функционирования терминов в профессиональной речи раскрыты в исследованиях М. Н. Кожиной, где подчёркивается, что медицинская терминология формирует основу официально-научного и клинического стилей речи [4]. Термины в медицинском дискурсе обеспечивают логическую связность текста, концептуальную точность и воспроизводимость информации, что особенно важно в научных публикациях и медицинской документации [9].

В медицинских науках терминология рассматривается не только как средство номинации, но и как инструмент клинического мышления. Энциклопедические и словарные источники подчёркивают, что медицинский термин фиксирует результат

обобщения клинического опыта и научных наблюдений, отражая определённый уровень развития медицинского знания [5;8;11]. В этом контексте термин выступает формой языковой репрезентации диагностических и патофизиологических моделей.

Особое внимание в современной литературе уделяется коммуникативному аспекту медицинской терминологии. По мнению В. В. Власова, владение терминологией является ключевым компонентом профессиональной медицинской коммуникации, обеспечивающим эффективное взаимодействие между специалистами различных профилей [6]. Терминологическая точность рассматривается как условие безопасности пациента и качества медицинской помощи [10].

Таким образом, анализ научных источников показывает, что медицинская терминология интерпретируется в современной науке как многофункциональное явление, объединяющее номинативную, когнитивную и коммуникативную составляющие [12]. Это позволяет рассматривать медицинский термин не только как элемент языка науки, но и как инструмент профессионального мышления и клинической деятельности, что определяет его центральное место в профессиональной речи специалистов медицинского профиля.

Методология исследования.

Методологическую основу исследования составляют положения терминоведения, функциональной и когнитивной лингвистики, а также теории профессионального дискурса [2;11]. Комплексный подход позволяет рассматривать медицинскую терминологию как элемент языковой системы и одновременно как инструмент клинического мышления.

В работе используются общенаучные методы анализа и синтеза, а также системный подход, обеспечивающий рассмотрение медицинской терминологии как целостной и структурированной системы. Среди специальных методов применяются терминологический и контекстуальный анализ, направленные на выявление семантики и функций терминов в профессиональной медицинской речи, а также элементы дискурсивного анализа, позволяющие определить их роль в клинической и научной коммуникации [9;12]. Эмпирическую базу исследования составляют научно-медицинские тексты, клинические рекомендации, классификационные системы и словарные источники. Полученные данные интерпретируются с учётом когнитивного подхода, что позволяет выявить взаимосвязь между медицинской терминологией и процессами профессионального мышления врача [5;8].

Результаты и обсуждение.

В ходе проведённого анализа установлено, что медицинская терминология занимает центральное место в структуре профессиональной речи специалистов медицинского профиля и выполняет не только номинативную, но и когнитивно-организующую функцию [1;6;10]. Использование терминов в клинической и научной коммуникации способствует структурированию профессионального знания и обеспечивает однозначность интерпретации медицинской информации. Результаты контекстуального анализа показали, что медицинские термины в клиническом дискурсе функционируют как маркеры профессионального мышления, активируя определённые диагностические и терапевтические модели [5;11]. В частности, употребление стандартизированных терминов в медицинской документации и

клинических рекомендациях обеспечивает единообразие интерпретации клинических данных и снижает риск коммуникативных ошибок [7;12].

Дискурсивный анализ профессиональной медицинской речи выявил различия в использовании терминологии в устной и письменной формах общения. В устной клинической коммуникации наблюдается тенденция к сокращению и упрощению терминов, тогда как в письменных текстах преобладает нормативная и стандартизированная терминология. Данное различие обусловлено коммуникативной ситуацией и адресатом речи [9]. Обсуждение полученных результатов позволяет сделать вывод о том, что уровень терминологической компетентности врача напрямую влияет на эффективность профессиональной коммуникации и качество клинических решений [10;12]. Недостаточная стандартизация и вариативность терминов могут создавать трудности в междисциплинарном взаимодействии, что подтверждает необходимость дальнейшей работы по унификации медицинской терминологии [7;12].

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что медицинский термин выступает не только средством передачи информации, но и инструментом клинического мышления, обеспечивающим связь между теоретическим медицинским знанием и практической деятельностью специалиста [5;11].

Заключение и рекомендации.

Проведённое исследование показало, что медицинская терминология является системообразующим элементом профессиональной речи специалистов медицинского профиля [1;6;10]. Термины обеспечивают точность, однозначность и воспроизводимость профессиональной коммуникации, а также выступают важным инструментом клинического мышления и принятия медицинских решений [5;8;12]. Результаты анализа подтверждают, что эффективное использование медицинской терминологии способствует повышению качества межпрофессионального взаимодействия, снижению коммуникативных рисков и обеспечению стандартизированного подхода к диагностике и лечению [6;10]. В то же время выявленные проблемы вариативности и недостаточной унификации терминов указывают на необходимость дальнейшего совершенствования терминологической системы в медицине [7;12]. В практическом плане целесообразно рекомендовать:

- усиление внимания к формированию терминологической компетентности в системе медицинского образования [10];
- включение специализированных курсов по медицинской коммуникации и терминологии [6;9];
- активное использование международных классификаций и стандартов в клинической практике [7;12].

Перспективными направлениями дальнейших исследований являются изучение динамики медицинской терминологии, её адаптация к условиям цифровизации медицины и анализ влияния терминов на процессы клинического принятия решений [11;12].

Использованная литература

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Либроком, 2010.
2. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — М.: ЛКИ, 2009.

3. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977.
4. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. — М.: Флинта, 2018.
5. Энциклопедический словарь медицинских терминов. — М.: Медицина, 2016.
6. Власов В. В. Основы медицинской коммуникации. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2019.
7. World Health Organization. International Classification of Diseases (ICD-11). — Geneva, 2019.
8. Dorland's Illustrated Medical Dictionary. — Elsevier, 2020.
9. Залевская Т. В. Медицинский дискурс: теория и практика исследования. — СПб.: Наука, 2017.
10. Иванова Н. С. Терминологическая компетентность в профессиональной медицинской речи. — М.: Изд-во МГУ, 2015.
11. Федорова Л. А. Когнитивные аспекты терминологии в медицине. — Екатеринбург: УрФУ, 2018.
12. Белов В. И., Смирнов А. П. Интернационализация медицинской терминологии и стандартизация клинической коммуникации. — М.: Медицина, 2021.

ОБРАЗЫ КУМЮШ И ЗАЙНАБ В РОМАНЕ «МИНУВШИЕ ДНИ» АБДУЛЛЫ КАДЫРИ

*Юсупов Муратбек Рахимович,
ст. преподаватель кафедры
языкового и литературного образования,
University of Business and Science.
yumurat65@mail.ru*

*Умарова Фарангисбону Фуркатжон кизи
Студентка русской филологии,
University of Business and Science.
farangizu105@gmail.com*

Аннотация: В статье даётся краткая информация о творчестве Абдуллы Кадыри, сопоставляются главные женские образы: Кумуш и Зайнаб – жёны главного героя Атабека, их поведение в ключевых эпизодах романа, мотивация поступков и отношение к мужу. Особое внимание уделяется внутреннему миру героинь, противопоставлению их образов и влиянию социальных условий на их судьбы. Цель данной работы – определить взгляд автора романа на место и роль женщины в современном ему мире, а также исследовать, как через их характеры и судьбы автор раскрывает социальные и нравственные проблемы своего времени. Методы исследования включают описательный и сопоставительный анализ, а также изучение отдельных эпизодов романа.

Ключевые слова: Любовь, традиция, сравнение, духовная чистота, смирение, внутренняя стойкость, нравственная устойчивость, семейные отношения, зависть, одна из жён мужа.

ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDAGI KUMUSH VA ZAYNAB OBRAZLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning ijodi haqida qisqa ma’lumot beriladi. “O‘tkan kunlar” romani bosh qahramoni Otabekning rafiqalari bo‘lgan Kumush va Zaynab obrazlari, ularning asar g‘oyasini yoritishda xatti-harakatlari, o‘zaro va erlariga munosabatlarining muhim o‘rni tahlil qilinadi. Alohida e’tibor qahramonlarning ichki dunyosiga, obrazlarining qarama-qarshi qo‘yilishiga va ijtimoiy sharoitlarning ularning taqdirilariga ko‘rsatgan ta’siriga qaratiladi. Maqolaning maqsadi – muallifning o‘zi yashagan davrdagi ayolning o‘rni va roli haqidagi qarashini aniqlash, shuningdek, qahramonlarning xarakterlari va taqdirlari orqali muallif o‘z davrining ijtimoiy va axloqiy muammolarini qanday ochib berganini tadqiq etish. Tadqiqot metodlariga tavsifiy va qiyosiy tahlil, shuningdek, romanning ayrim epizodlarini o‘rganish kiradi.

Kalit so‘zlar: Muhabbat, an’ana, qiyoslash, ma’naviy poklik, kamtarlik, ichki matonat, axloqiy barqarorlik, oilaviy munosabatlar, hasad, kundosh.

IMAGES OF KUMUSH AND ZAINAB IN THE NOVEL “DAYS GONE BY ” BY ABDULLAH KADIRI

Abstract: The article provides a brief overview of Abdullah Kadiri's literary works and compares the main female characters: Kumush and Zainab, the wives of the protagonist Atabek, their behavior in key scenes of the novel, their motivations, and their relationship with their husbands. The article focuses on the inner world of the female characters, the contrasting nature of their characters, and the impact of social conditions on their lives. The purpose of this research is to explore the author's perspective on the place and role of women in his contemporary world and how their characters and destinies contribute to the exploration of social and moral issues of his time. Research methods include descriptive and comparative analysis, as well as the study of individual episodes in the novel.

Keywords: Love, tradition, comparison, spiritual purity, humility, inner perseverance, moral stability, family relationships, envy, one of her husband's wives.

Введение.

Абдулла Кадыри – известный узбекский поэт, писатель, драматург и публицист. Его произведения посвящены жизни и судьбе узбекского народа.

Necha chog‘lar bo‘lubdurkim, qochibmiz biz taraqqiydin,

Bu kun bir iltifot birlan bu yo‘lg‘a bir guzor o‘lsun [4].

(Сколько времени мы убегаем от развития,

Окажем милость, да станет день сегодняшней проводником к нему) (здесь и далее – подстрочный перевод авторов).

– писал поэт в известном произведении «Millatimga bir qaror» (Обращение к моему народу).

Абдулла Кадыри (литературный псевдоним – Джулкунбай) родился в 1894 году в Ташкенте в семье зажиточного торговца. Среда, в которой он вырос, включала купцов, богатых и бедных дехкан, талантливых ремесленников, живших в вечной нужде кустарей и безземельных крестьян.

Он окончил медресе – старометодную школу, затем обучался в русско-туземной школе. С юных лет увлекался чтением произведений классиков узбекской литературы – Алишера Навои, Лютфи, Мукими, Фурката, Чулпона, Фитрата и

других.

Этот самобытный писатель формировался на рубеже двух веков – времени сложном, противоречивом и беспокойном, времени социальных, политических и нравственных потрясений. Конечно, эпоха, в которую он жил, оставила глубокий след в его произведениях и мировоззрении, тоже неоднозначном и не свободном от социальных и житейских предрассудков. Вершиной его творческих поисков стало стремление найти ясные ответы на острые социально-общественные вопросы своего времени, реалистично и глубоко изображая живую современность и историческую действительность, «омертвевшую во времени».

Жемчужины творчества Абдуллы Кадыри – исторические романы «Минувшие дни» (1926) и «Скорпион из алтаря» (1929). Эти произведения стали первыми в узбекской литературе романами исторической тематики.

Интерес писателя к истории объясняется его стремлением глубже осмыслить прошлое своего народа, показать терпеливость, трудолюбие и героическую борьбу узбекского народа за свободу и независимость. Через обращение к прошлому Кадыри стремился увидеть и понять корни проблем современности.

Абдулла Кадыри – автор крупного социального романа «Абид-кетмень», известного очерка «Маллабой-ака из Гирвана», а также множества других рассказов и очерков – внёс значительный вклад в развитие узбекской литературы.

Анализ литературы по теме.

Известный литературовед Иззат Султанов писал: «Абдулла Кадыри вошёл в узбекскую литературу подобно раскату грома и, словно яркий свет молнии, привлёк к себе внимание всех».

Казахский писатель Мухтар Ауэзов высоко оценил творчество писателя: «Мы в молодости зачитывались романами Абдуллы Кадыри. Мы поражались его мастерству лепить человеческие характеры, передавать бурю человеческих страстей, возвышать любовью своих героев».

Многие произведения Абдуллы Кадыри, основоположника жанра романа в узбекской литературе, получили широкое признание не только в Узбекистане, но и во многих странах Востока и СНГ [3].

Узбекский литературовед и филолог, учёный-исследователь узбекской литературы Сайдулла Мирзаев о романе «Минувшие дни» написал в своей книге («Узбекская литература XX века») – «Минувшие дни» – первая ласточка не только в узбекской романистике, но и в романистике литературных систем других народов Средней Азии[5.].

Известный востоковед Е.Э. Бертельс высоко оценил работу писателя: «В мире существует пять школ романистики: французская, английская, русская, немецкая и индийская. Теперь появилась шестая, то есть школа узбекского романа, – эту школу создал Абдулла Кадыри»[5].

Методология исследования.

В статье применяется комплекс литературоведческих методов. Основным является текстуальный анализ, направленный на изучение художественных средств и портретных характеристик образов Кумуш и Зайнаб в романе Абдуллы Кадыри. Используется сравнительно-типологический метод для выявления сходств и различий между героинями и определения их роли в идейно-художественной структуре

произведения.

Также привлекаются культурно-исторический и психологический подходы, позволяющие рассмотреть женские образы в контексте социальной среды эпохи и внутреннего мира персонажей.

Обсуждение и результаты.

Особо важную значимость имеют женские образы в романе, посредством которых автор раскрывает ключевые общественные и нравственные проблемы эпохи. Героини становятся не только участницами сюжетного действия, но и важными носителями художественной идеи. Среди них центральное место занимают Кумюш и Зайнаб – две героини, воплощающие различные типы женского поведения, мировосприятия и социального положения. Сопоставление их образов позволяет глубже понять авторскую концепцию женщины, а также особенности отражения традиционных и новых ценностей в прозе Кадыри.

Образ Кумюш занимает одно из центральных мест в романе, представляя собой воплощение духовной чистоты, нравственной устойчивости и искренней привязанности. Кадыри создаёт её как идеализированный, но в то же время жизненно достоверный женский характер, в котором соединяются кротость, внутреннее достоинство и способность к самоотверженной любви. «Nihoyati maqsadim – ikki do'stga bir cho'rilik va shu munosabat bilan biravrin ko'rib yurish... (Единственная моя цель – прислуживать двум друзьям и в связи с этим видеть одного из них...)» – пишет Кумюш в своём письме Атабеку. В её поведении отсутствует показная эмоциональность: её чувства проявляются, прежде всего, через верность, терпение и умение сохранять внутреннее спокойствие даже в напряжённых жизненных ситуациях.

Особое значение имеет её отношение к Атабеку, построенное на уважении, открытости и глубоком доверии. В том же письме она обращается к мужу: «Siz olijanobsiz: eski qadr donlik hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz (Вы великодушны: уважая старую дружбу, вы улыбнётесь ради душевного спокойствия)». Любовь Кумюш не нарушает традиционных норм общества, однако она выходит за рамки обычного представления о женской покорности: героиня способна к самостоятельному нравственному выбору и проявляет редкую для своего времени силу духа. Таким образом, Кумюш предстает в романе как нравственный идеал, через который автор выражает свои представления об истинной женственности и моральной красоте.

Характер Кумюш раскрывается уже в первом её появлении, где Абдулла Кадыри использует тонкие художественные средства для передачи не только внешней красоты, но и внутренней утончённости героини. Впервые мы знакомимся с Кумюш в пространстве, наполненном мягкостью и роскошью – «в объятиях пуховых подушек и атласных одеял», – что символизирует её хрупкость и возвышенное положение. Детали внешности, такие как чёрные косы, глубокий взгляд из-под длинных ресниц, тонкие изогнутые брови и «лицо, прекрасное, как полная луна», создают образ девушки, в которой соединяются природная красота, чистота и эмоциональная чувствительность [1].

Внутреннее состояние героини передаётся через едва заметные движения и реакции: её неподвижный взгляд, сосредоточенный на одной точке, говорит о

скрытом волнении и задумчивости, а внезапно вспыхнувший румянец подчёркивает её стеснительность и искренность чувств. Даже такие, казалось бы, бытовые жесты, как прикосновение к родинке над верхней губой или тихое движение под атласным платьем, направлены на выражение её мягкой, не показной женственности. В результате Кадыри формирует образ Кумюш как идеал нравственной чистоты и духовной красоты, сочетавший в себе скромность, внутреннюю стойкость и глубокую эмоциональность. Именно через такие художественные детали автор показывает, что внешняя хрупкость не исключает силы духа, которая станет определяющей чертой судьбы героини в дальнейшем развитии сюжета [1].

«Она была розой среди тюльпанов, полной луной среди звёзд». Эта поэтическая метафора подчёркивает исключительность и возвышенность образа Кумюш. Сравнение с «розой среди тюльпанов» акцентирует её особую красоту и неповторимость: роза не только выделяется среди других цветов, но и традиционно символизирует благородство, чистоту и одухотворённость.

Образ «полной луны среди звёзд» дополняет эту характеристику, перенося акцент на её духовный свет и эмоциональную притягательность. Луна в восточной литературной традиции символизирует женственность, мягкость и сияющую чистоту. В отличие от звёзд, которые лишь мерцают, полная луна освещает всё вокруг, создавая атмосферу ясности и спокойствия[1].

Очень показательна сцена встречи героини с Атабеком после свадьбы, где, на наш взгляд, автор мастерски смог передать изменения в настроении Кумюш. «Кумюш с трудом преодолела свое нежелание посмотреть на мужа и бросила настороженный враждебный взгляд в его сторону. Взглянула – и застыла...». Кадыри тонко фиксирует этот переход через едва заметные жесты: Кумюш подходит ближе, её дыхание становится глубоким, освобождённым, что символизирует снятие внутреннего напряжения. Молчаливое взаимное всматривание – важный художественный приём, показывающий, что между героями устанавливается эмоциональная связь, возникающая без слов. В этой сцене Кумюш раскрывается как чувствительная, искренне переживающая девушка, способная не только испытывать глубокие эмоции, но и преодолевать свои страхи. Автор подчёркивает, что её душевная открытость и способность к внутреннему преображению определяют дальнейшее развитие её отношений с Атабеком и укрепляют её образ как идеала женской чистоты и эмоциональной честности [1].

Образ Зайнаб в романе Абдуллы Кадыри построен как внутренний и внешний антипод Кумюш. В отличие от мягкой, духовно утончённой Кумюш, Зайнаб предстает женщиной, в характере которой доминируют гордость и эмоциональная неустойчивость. Её поведение часто определяется не искренними чувствами, а стремлением к признанию, к социальному превосходству и к удовлетворению собственных желаний. Это делает её приближённым к бытовой реальности и внутренне конфликтным.

Зайнаб не лишена привлекательных качеств: она умна, наблюдательна, способна к сильным переживаниям и решительным поступкам. Однако эмоциональная сила героини нередко проявляется в разрушительных формах – в ревности, подозрительности, необдуманных решениях. Увидев впервые Кумюш, она, вместо приветствия, убегает в свою комнату, с глубоким чувством ревности и обиды. Её

стремление завоевать Атабека носит не духовный, а поддерживает мотив соперничества и подчёркивает трагическую разницу между двумя женскими мирами. «Женились на ней по любви, а меня вы взяли только по желанию ваших родителей», – с болью, но справедливо высказывает она Атабеку [1].

Кадыри раскрывает Зайнаб как человека, который страдает от несоответствия между желаемым и возможным: её честолбие вступает в конфликт с социальной реальностью, а эмоциональность – с нравственными нормами.

Когда Зайнаб принимала блюда от Айбадак, она несколько раз украдкой посмотрела на Кумюш. В этих коротких взглядах чувствуется её беспокойство и скрытая ревность. Зайнаб постоянно сравнивает себя с ней и не может избавиться от мысли, что именно Кумюш стала для Атабека любимой женой. Поэтому её взгляд – осторожный, будто она пытается понять, что в Кумюш такого особенного [1].

Зайнаб в романе описана как невысокая, полная и белолицая девушка. Абдулла Кадыри подчёркивает её медлительность и неловкость, что делает образ Зайнаб более земным, простым и тяжёлым по характеру. Она мало разговаривает, предпочитает молчание, из-за чего считают её «скрытной». Такое описание помогает понять, что Зайнаб не привыкла открыто выражать свои чувства. Она держит всё в себе, в ней много неуверенности и боли, переживает глубоко и молча, что только усиливает её внутреннее напряжение.

Отравив соперницу, в конце концов Зайнаб понимает, что её ревность и конфликт с Кумюш зашли слишком далеко. Она не ожидала, что всё обернётся такими тяжёлыми последствиями, и теперь, увидев состояние Кумюш и услышав резкие слова Атабека, она испытывает сильный шок.

Её поведение можно объяснить тем, что она давно чувствовала себя нелюбимой и лишней в доме. Она знала, что Атабек женился на ней не по любви, и это постоянно давило на неё. Зайнаб привыкла держать эмоции в себе, но ревность постепенно накапливалась. В итоге это привело к конфликту, которым она не смогла управлять.

Когда же последствия стали очевидны, Зайнаб столкнулась с чувством вины, страхом и осознанием, что её поступки разрушили её собственную судьбу: она подавлена, потеряла дар речи и почти не контролирует свои мысли и действия – это естественная реакция человека, который вдруг понял, что зашёл слишком далеко. [1].

Молчаливая, скрытная, она не была злой и жестокой. На самом деле она всего лишь слабая женщина, которая хочет быть счастливой и имеет право на своё маленькое женское счастье. Так же, как и Кумюш, она желает материнства, но Атабек не любит и игнорирует её. Зайнаб – жена только по желанию родителей, и это ломает её изнутри. Чувство одиночества и ненужности сопровождают её с первого дня замужества: она живёт в одном доме с женщиной, которую любит её муж, среди незнакомых людей, как ненужная вещь. Зайнаб молчит, она не умеет выражать чувства иначе, и накапливает в себе злость, ревность, ненависть, не может контролировать себя, и совершает необдуманные поступки.

Автор через образ Кумюш олицетворяет нежность, искренность и внутреннюю красоту. Её образ связан со светом, мягкостью, гармонией. Она открытая, общительная, доброжелательная, всегда действует сердцем и никогда не желает зла.

Образ Зайнаб, наоборот, показывает, как жизненные трудности могут изменить человека. Она выходит замуж без любви и постоянно чувствует себя лишней; не

знает, как справиться со своей обидой, страхом потерять мужа. Её образ связан с тревогой, ревностью, внутренней болью.

Образ Кумюш олицетворяет нежность, искренность и внутреннюю красоту. Она свет, мягкость и гармония в этом тёмном и несправедливом мире. Она всегда поступает по велению сердца и не способна на зло.

В противоположность ей, образ Зайнаб демонстрирует, как тяжёлые жизненные обстоятельства могут изменить человека. Выйдя замуж без любви, она постоянно чувствует себя чужой и ненужной. Зайнаб не знает, как справиться с обидой и страхом потерять мужа. Её образ ассоциируется с тревогой, ревностью и душевной болью.

Выводы и предложения.

Таким образом, Абдулла Кадыри в романе «Минувшие дни» показывает две стороны женской судьбы через образы этих героев. Кумюш – счастье, взаимная любовь. В этом образе автор воплощает идеал восточной женщины в новых условиях: целомудренной, искренней в чувствах, решительной, верной и надёжной. Зайнаб-страдание, зависть, несчастье. Этот образ воплощает в себе старые, древние традиции. Через контраст этих образов писатель с большим мастерством освещает такие темы, как семейные отношения, свобода женской души и сила человеческих чувств.

Использованная литература

1. kadyri_abdulla_minuvshie_dni.pdf
2. <https://uzbaza.uz/abdulla-qodiriy-barcha-sherlari/>
3. <https://www.livelib.ru/author/369273-abdulla-kadyri>
4. <https://vostoka.ucoz.com/publ/3-1-0-1033>
5. https://elibrary.sammu.uz/uploads/books/-xx-_compress.pdf

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ОБРАЗА ДЕТЕЙ В МИРОВОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мунисахон Тошбоева Отабой кизи
стажер-преподаватель кафедры
языкового и литературного образования
University of Business and Science,
munisatoshboyeva4@gmail.com

Аннотация: В статье исследуются лингвопоэтические средства создания образа ребенка в литературе реализма (Ч. Диккенс, М. Твен, Ф. Достоевский, Л. Толстой). Анализируется роль лексических и синтаксических структур в формировании детского мировосприятия. Автор обосновывает значение речевой индивидуализации как инструмента психологизма и социальной критики.

Ключевые слова: Детство, реализм, лингвопоэтика, концепт, речевая характеристика, психологизм, точка зрения, стилистический приём, архетип, социальный контекст.

LINGUOPOETIC REPRESENTATION OF THE IMAGE OF CHILDREN IN WORLD REALIST LITERATURE

Annotation: The article examines the linguopoetic means of creating the image of a child in realist literature (C. Dickens, M. Twain, F. Dostoevsky, L. Tolstoy). It analyzes the role of lexical and syntactic structures in shaping the child's worldview. The author substantiates the importance of speech individualization as a tool of psychologism and social criticism.

Keywords: Childhood, realism, linguopoetics, concept, speech characterization, psychologism, point of view, stylistic device, archetype, social context.

JAHON REALISTIK ADABIYOTIDA BOLALAR OBRAZINING LINGVOPOETIK TASVIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon realizm adabiyotida bola obrazini yaratishda qo'llaniladigan lingvopoetik vositalar (Ch. Dikkens, M. Tven, F. Dostoyevskiy, L. Tolstoy ijodi misolida) ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda leksik va sintaktik tuzilmalarning bola dunyoqarashini shakllantirishdagi funksional ahamiyati ochib beriladi. Muallif nutqiy individuallashtirishning badiiy psixologizm va ijtimoiy tanqidni ifodalashdagi muhim vosita ekanini asoslaydi.

Kalit so'zlar: Bolalik, realizm, lingvopoetika, konsept, nutqiy individuallashtirish, psixologizm, nuqtayi nazar, stilistik vosita, arxetip, ijtimoiy kontekst.

Введение.

Образ ребёнка в литературе реализма представляет собой не просто возрастную фиксацию героя, а сложный, многоуровневый художественный феномен, через который авторы транслируют ключевые этические, социальные и экзистенциальные идеи эпохи. В XIX–XX веках изображение детства претерпело фундаментальную парадигмальную трансформацию: на смену романтическому канону «ангельской чистоты» и инфантильной идеализации пришел глубокий психологизм и принцип социальной детерминированности. Ребёнок в реалистическом тексте перестаёт быть декоративным элементом и становится полноценным субъектом, чье сознание формируется под давлением среды, но при этом сохраняет уникальную внутреннюю автономию.

Лингвопоэтический анализ позволяет исследовать этот образ не как статичную данность, а как динамический процесс самопознания через призму языка. В центре внимания оказывается не только содержательный аспект (что именно сказано о ребёнке), но и архитектура художественного высказывания (как это сказано). Мир «маленького человека» в большой литературе конструируется через специфические лексические пласты, отражающие сенсорный опыт, и особые синтаксические конструкции, воспроизводящие прерывистую, ассоциативную логику детской мысли.

Важнейшим аспектом этого анализа является изучение субъектной организации повествования. Авторы – реалисты используют сложные стилистические приёмы, такие как несобственно – прямая речь и остранение, чтобы стереть границу между голосом всеведущего рассказчика непосредственным восприятием героя. Метафорические ряды, связанные с образом детства, в реализме часто строятся на контрасте: хрупкость и органичность детской природы противопоставляются механистичности и ритуализированности мира взрослых. Лингвопоэтика не просто

описывает ребёнка, она воссоздаёт саму ткань его бытия, делая «детское видение» инструментом критического анализа реальности и поиска утраченной искренности.[6]

Голос ребёнка в пространстве реалистического текста не просто имитирует живую речь, но служит фундаментальным механизмом деавтоматизации восприятия. В произведениях классиков – реалистов речевая репрезентация юного героя выстраивается как сложная художественная система, где каждое отклонение от языковой нормы становится маркером психологической глубины. Вместо того чтобы выступать пассивным объектом описания, ребёнок через свой язык превращается в активного субъекта, формирующего уникальную картину мира. [1]

Особое место занимает использование диалектов и социолектов, как это реализовано в языке Гекльберри Финна у Марка Твена. Язык героя в данном случае выступает как фильтр, который очищает понятия о чести, дружбе и справедливости от наслоений цивилизационной лжи. Субъективированная манера повествования в реалистической литературе позволяет через специфическую организацию детской речи обнажить социальные язвы и философские противоречия эпохи, превращая голос ребенка в мощный инструмент этического суда над миром взрослых.[2] Особое внимание Толстой уделяет несовпадению внутреннего слова и внешнего проявления. В тексте это часто передается через контраст между прямой речью героя и его внутренним монологом, который поражает своей аналитической глубиной. Это создает эффект «двойного зрения»: мы видим мир глазами ребенка и одновременно понимаем психологическую подоплеку его поступков, которую он сам еще не до конца осознает. Лингвопоэтика «Детства» превращает описание быта в глубокое исследование того, как через язык и рефлекссию формируется человеческое «Я» [4].

Методология.

Настоящее исследование выполнено в русле междисциплинарного подхода, объединяющего достижения лингвопоэтики, стилистики художественного текста, когнитивной лингвистики и теории дискурса. Такой синтез обусловлен самой природой изучаемого объекта – образа ребенка в реалистической литературе, который формируется на пересечении языковых, психологических и социокультурных факторов.

Методологической базой исследования послужили положения лингвопоэтики (В.В. Виноградов, Л.А. Новиков, Б.М. Эйхенбаум), рассматривающей художественный текст как особую форму речевой деятельности, в которой языковые единицы приобретают эстетически и концептуально значимые функции. В рамках данного подхода детская речь анализируется не как стилизация разговорной коммуникации, а как художественно организованная система, моделирующая специфический тип сознания и восприятия действительности.

В ходе анализа применялись следующие методы:

Метод лингвостилистического анализа, направленный на выявление экспрессивных средств (парцелляция, повтор, инверсия, диминутивы, экспрессивные эпитеты), формирующих эмоционально-психологический облик детского персонажа и создающих эффект субъективированного повествования.

Контекстуально-интерпретационный метод, позволивший рассматривать языковые явления в их функциональной связи с сюжетной ситуацией, системой

персонажей и авторской концепцией личности.

Метод нарратологического анализа, использованный для исследования субъектной организации текста, в частности взаимодействия повествовательного голоса и сознания персонажа, а также функционирования несобственно-прямой речи и приемов остранения.

Элементы когнитивно-дискурсивного анализа, направленные на выявление того, каким образом через языковые структуры моделируются ментальные процессы ребенка: наивная категоризация, фрагментарность восприятия, эмоционально доминирующая оценка событий.

Сравнительно-типологический метод, применявшийся для сопоставления лингвопоэтических стратегий в произведениях разных национальных литератур (русской и американской реалистической традиции), что позволило выявить как универсальные, так и культурно-специфические модели репрезентации детского сознания.

Эмпирическую базу исследования составили художественные тексты Ф.М. Достоевского («Братья Карамазовы»), Л.Н. Толстого («Детство»), М. Твена («Приключения Гекльберри Финна»), а также контекстуальные сопоставления с произведениями Ч. Диккенса. Отбор фрагментов осуществлялся по принципу функциональной значимости детской речи в сюжетно-композиционной структуре произведений и ее роли формировании этико-философской проблематики текста.

Методология исследования ориентирована на рассмотрение детского образа как динамической лингвокогнитивной конструкции, формируемой в процессе художественной коммуникации и выполняющей функции этического и философского осмысления социальной реальности в рамках реалистической эстетики.

Результаты и анализ.

Проведенный лингвопоэтический анализ художественных текстов Ф.М. Достоевского, Л.Н. Толстого и М. Твена позволил выявить устойчивые закономерности репрезентации детского сознания в реалистическом дискурсе и определить ключевые языковые механизмы формирования образа ребенка как субъекта познания и нравственного выбора.

Установлено, что в реалистической традиции детский образ формируется преимущественно через субъективированную организацию повествования, при которой границы между речью автора и внутренним голосом и синтаксические структуры с модально-оценочной семантикой. В текстах Достоевского субъективация достигается за счет эмоционально напряженного синтаксиса и повторов, передающих «зацикленность» сознания на травмирующем переживании. У Толстого эффект субъективного видения создается через развернутые аналитические периоды, фиксирующие мельчайшие колебания внутреннего состояния. У Твена субъективизация реализуется через полную передачу повествования голосу персонажа, что превращает язык героя в основной инструмент этической оценки происходящего. Ребенок в реализме выступает не объектом изображения, а фокализатором реальности, через призму которого формируется ценностная перспектива текста.

Анализ лексического уровня показал, что детская речь в реалистических текстах

сростся на принципе сенсорной конкретности и эмоциональной оценки. Абстрактные социальные и моральные категории либо переосмысляются через бытовой опыт, либо воспринимаются как внешние и чуждые.

Выявлены следующие устойчивые лексические стратегии: преобладание оценочных эпитетов над логически точными определениями; активное использование диминутивов, формирующих образ эмоциональной уязвимости; наивная этимология и переосмысление понятий взрослого мира; замена абстракций конкретными ситуационными образами.

Синтаксический анализ показывает, что детское сознание реалистических текстах моделируется через нарушение классической логико-синтаксической связности. [5] Наиболее частотными являются:

Парцеллированные конструкции;

Присоединительные структуры;

Неполные предложения;

Обилие вопросительных и восклицательных форм;

Ритмическая неравномерность фраз.

У Достоевского синтаксис приобретает характер экспрессивного надрыва, отражая психофизическое и нравственное напряжение персонажа. У Толстого, напротив, доминируют сложные периоды, но их перегруженность уточняющими конструкциями передает не логическую завершенность, а процессуальность мышления и рефлексии. У Твена синтаксическая простота сочетается с эмоциональной импульсивностью, что подчеркивает приоритет чувства над рациональной аргументацией. Синтаксис в детской речи не обслуживает повествование, а сам становится формой психологического содержания.

Результаты анализа показывают, что социолингвистические особенности детской речи в реализме выполняют не столько миметическую, сколько концептуальную функцию, участвуя в формировании этической позиции текста.

На основании сопоставительного анализа выделены три доминирующие модели репрезентации детского сознания:

Травматическая модель (Достоевский) – язык фиксирует надлом личности через экспрессивный синтаксис, повтор и эмоционально насыщенную лексику. Рефлексивная модель (Толстой) – доминируют аналитические структуры, выражающие процесс формирования самосознания. Этическая модель выбора (Твен) – конфликт между социальным дискурсом и личным чувством передается через столкновение языковых регистров.

В результате исследования установлено, что лингвопоэтика детского образа в реализме функционирует как системный механизм:

Формирования художественной субъективности;

Критического переосмысления социальных норм;

Моделирования этических конфликтов эпохи.

Язык ребенка в реалистическом тексте не только отражает индивидуальный опыт, но и выполняет функцию философского инструмента, через который авторы ставят под сомнение устойчивость моральных и культурных конструкций взрослого мира.

Обсуждение.

Полученные результаты подтверждают положения лингвопоэтики о том, что художественный образ формируется не столько через номинацию, сколько через систему организацию языковых средств, создающих эффект субъективного восприятия. В данном исследовании это проявилось в том, что детская речь функционирует как самостоятельный когнитивно-дискурсивный механизм, моделирующий особый тип картины мира, а не как стилистическая имитация возрастной специфики. Выявленные синтаксические и лексические особенности детской речи соотносятся с концепцией психологизма в реализме, разработанной в трудах Виноградова и Скафтымова, однако расширяют ее за счет привлечения когнитивного и дискурсивного анализа. Ребенок в реализме предстает не только носителем эмоций, но и активным интерпретатором социальной реальности, чья языковая картина мира вступает в конфликт с нормативным дискурсом взрослых.

Здесь же подтверждается, что лингвопоэтика детского образа в реализме выполняет двойную функцию: с одной стороны, моделирует процесс формирования личности, с другой – служит инструментом критики социальных и моральных норм эпохи, что позволяет рассматривать детскую речь как один из центральных механизмов реалистической художественной философии.

Заключение.

Глубокое осмысление лингвопоэтики детского образа в реалистической традиции выхода за рамки простого описания речевых привычек и обращения к онтологической сущности языка. В реализме голос ребенка перестает быть лишь имитацией возрастной специфики, превращаясь в автономную эстетическую систему, которая вскрывает несовершенство взрослого миропорядка. Фундаментальной чертой такой репрезентации становится лингвистическое отстранение, при котором привычные институты и моральные категории подвергаются деконструкции через «незамутненный» лексикон. Когда ребенок сталкивается с понятиями долга, чести или собственности, он не использует готовые идеологемы, а интуитивно ищет слова, адекватные его чувственному опыту. Это порождает уникальный лингвистический сплав, где высокая книжная лексика, заимствованная у взрослых, сталкивается с примитивным, но честным бытовым синтаксисом. В этом столкновении рождается критический потенциал реализма: через детское непонимание сложности «лживых» структур автор обнажает их искусственность.

Психологизм детской речи в работах классиков-реалистов строится на специфической ритмико-синтаксической организации, которая воспроизводит динамику развивающегося сознания. Вместо логически выверенных периодов мы наблюдаем лихорадочную сбивчивость, парцелляцию и обилие эмоциональных пауз, что отражает неспособность юного героя дистанцироваться от своих переживаний. Язык здесь не описывает эмоцию, а непосредственно воплощает её: в повторах Достоевского слышится духовный надрыв, а в детализированных, почти избыточных периодах Толстого-мучительная попытка интеллекта зафиксировать неуловимое движение души. Слово ребенка в такой литературе всегда предельно нагружено, оно не знает иронии в её взрослом понимании, оставаясь серьёзным даже в своей наивности. [3]

Социальный пласт лингвопоэтики реализуется через введение диалектных и

просторечных форм, которые в контексте реализма наделяются особой ценностной иерархией. Отступление от литературной нормы в речи персонажа-ребенка становится маркером его витальности и органической связи с реальностью, противопоставленной выхолощенному языку «цивилизованного» общества. Лингвопоэтическое изображение детства в мировой литературе формирует пространство, где слово возвращает себе свою первоначальную магическую и этическую силу, становясь инструментом глубокого человеческого познания.

Использованная литература.

1. Виноградов, В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. Москва: Гослитиздат, 1999. 654 с.
2. Григорьев, В. П. Поэтика слова: На материале рус. сов. поэзии / В. П. Григорьев. Москва : Наука, 2009. 343 с.
3. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. М.: Эксмо, 2010. - 832 с.
4. Скафтымов, А. П. Нравственные искания русских писателей: статьи и исследования о русских классиках / А. П. Скафтымов. Москва: Художественная литература, 2002. 543 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
6. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. Л.: Просвещение, 1972. - 271 с.

ZAMONAVIY TA'LIM PARADIGMASIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING KOGNITIV UNIVERSAL TA'LIMY FAOLIYATLARINI RIVOJLANTIRISH: NAZARIYA VA AMALIYOT

*Abdullayev A'zimjon Abduvali o'g'li,
University of Business and Science
Maktabgacha-Boshlang'ich ta'lim va sport faoliyati kafedrası dotsenti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

azimjon2103@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy ta'lim tizimining eng dolzarb masalalaridan biri – universal ta'limiy faoliyatlarni (UTF) shakllantirish, xususan, kognitiv rivojlanishning psixologik-pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolada o'quv faoliyati murakkab, iyerarxik tizim sifatida ko'rib chiqilib, psixologik tizimli faoliyat konsepsiyasi doirasida motivatsion, operativ va nazorat bloklarining o'rni yoritilgan. Tadqiqotda kognitiv UTFning tarkibiy qismlari bo'lgan mantiqiy amallar, modellashtirish va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'Ich ta'lim, kognitiv UTF, mantiqiy operatsiyalar, modellashtirish, motivatsion blok, psixologik tizimli faoliyat konsepsiyasi, Milliy o'quv dasturi, semantik o'qish.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация: В данной научной статье анализируется одна из актуальных проблем современной системы образования — формирование универсальных учебных действий (УУД), в частности, психолого-педагогические механизмы познавательного развития. Учебная деятельность рассматривается как сложная иерархическая система, в рамках концепции психологической системы деятельности освещается роль мотивационного, операционного и контрольного блоков. В исследовании представлены методические рекомендации по формированию компонентов познавательных УУД, таких как логические действия, моделирование и навыки работы с информацией.

Ключевые слова: Начальное образование, познавательные УУД, логические операции, моделирование, мотивационный блок, концепция психологической системы деятельности, Национальная учебная программа, семантическое чтение.

DEVELOPING COGNITIVE UNIVERSAL LEARNING ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE MODERN EDUCATIONAL PARADIGM: THEORY AND PRACTICE

Abstract: This scientific article analyzes one of the most pressing issues of the modern education system — the formation of universal learning activities (ULA), specifically the psychological and pedagogical mechanisms of cognitive development. Learning activity is examined as a complex, hierarchical system; within the framework of the Psychological System of Activity (PSA) concept, the roles of motivational, operational, and control blocks are highlighted. The study provides methodological recommendations for forming the components of cognitive ULA, such as logical operations, modeling, and information processing skills.

Keywords: Primary education, cognitive ULA, logical operations, modeling, motivational block, psychological system of activity concept, National Curriculum, semantic reading.

Kirish.

Bugungi jadal o'zgarib borayotgan axborotlashgan jamiyatda ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan asosiy vazifa — o'quvchilarni nafaqat tayyor bilimlar majmuasi bilan qurollantirish, balki ularni mustaqil ravishda bilim olish, axborotni tahlil qilish va hayotiy muammolarni hal etish ko'nikmalariga o'rgatishdan iboratdir. Ushbu o'zgarishlar "bilim berish" modelidan "o'rganishni o'rganish" (learning to learn) modeliga o'tishni taqozo etmoqda [1].

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va Milliy o'quv dasturi talablariga muvofiq, zamonaviy maktab bitiruvchisi raqobatbardosh, kreativ fikrlaydigan va universal ko'nikmalarga ega shaxs bo'lishi lozim [2]. Ushbu kontekstda Universal ta'limiy taoliyatlar (UTF) tushunchasi o'quvchining o'zini o'zi rivojlantirish va takomillashtirish qobiliyatini ifodalaydi. Kognitiv (bilishga oid) universal faoliyatlar esa bu jarayonning poydevori bo'lib xizmat qiladi. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchisi o'z o'quv faoliyatini ongli tashkil etishi uchun unda tahlil, sintez, taqqoslash va umumlashtirish kabi aqliy amallar poydevori shakllangan bo'lishi shart [3].

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar taxlili

Ushbu tadqiqot ishida tizimli-genetik yondashuv hamda faoliyat psixologiyasi metodologiyasidan keng foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini quyidagi muhim ilmiy qarashlar tashkil etdi:

1. P.Ya. Galperinning kognitiv faoliyatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi. Bu nazariya bilimlarni passiv qabul qilish emas, balki muayyan amallarni bajarish orqali o'zlashtirish jarayonini yoritadi [4].

2. V.V. Davydovning o'quv faoliyati nazariyasi. Bunda o'quvchining subyekt sifatidagi roli va nazariy tafakkurning rivojlanishi markazga qo'yiladi [5].

3. A.G. Asmolovning UTFni loyihalash konsepsiyasi. Maktab ta'limida kognitiv, regulativ, shaxsga xos va kommunikativ faoliyatlarning o'zaro integratsiyasini ta'minlash usullari [6].

Tadqiqot jarayonida o'quv faoliyati funksional bloklarga ajratildi. Ushbu bloklarning har biri o'quvchi o'zlashtirishidagi "uzilish"larni aniqlash va ularni bartaraf etish uchun mezon sifatida olindi.

Natijalar

“UTF” tushunchasining paydo bo‘lishi ta’lim paradigmasining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zini o‘zlashtirish maqsadidan o‘quvchi shaxsini rivojlantirish maqsadiga o‘tish bilan bog‘liq. Bunda o‘quv jarayonini tashkil etishda o‘quvchining individual o‘ziga xosligini, ijtimoiy kompetensiyasini, bag‘rikengligini, mustaqil ravishda yangi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish qobiliyatini ta’minlaydigan faoliyatlar usullari to‘plami tushuniladi. O‘rganish qobiliyati, ya’ni subyektning yangi ijtimoiy tajribani ongli va faol o‘zlashtirishi orqali yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘zini o‘zi rivojlantirish va o‘zini o‘zi baholash qobiliyati deb tushunish lozim.

UTF universallik tabiatiga ega va ularning haddan tashqari subyektiv, meta-subyekt xarakteriga ega ekanligida namoyon bo‘lishi bilan farqlanadi, ular ta’lim subyektining shaxsiy, regulativ, kognitiv, kommunikativ rivojlanishining yaxlitligini amalga oshiradi; har qanday fan bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarning muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishini ta’minlash, o‘quvchilarga hayotiy muammolarni hal qilish uchun imkon yaratadi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kognitiv universal ta’limiy faoliyatlar faqat bitta ko‘nikma emas, balki bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan to‘rt guruh harakatlar majmuasidir:

1. **Umumta’lim universal faoliyatlari.** Bu guruhga kognitiv maqsadni mustaqil shakllantirish, kerakli axborotni izlash va ajratib olish (shu jumladan, axborot texnologiyalari yordamida), bilimlarni tizimlashtirish va semantik o‘qish ko‘nikmalari kiradi [7].

2. **Belgi-ramziy faoliyatlar.** Eng murakkab va muhim qismlardan biri – modellashtirishdir. O‘quvchi real obyektни abstrakt modelga (sxema, chizma, grafik) aylantira olishi va o‘sha model ustida tadqiqot o‘tkaza olishi kerak [1].

3. **Mantiqiy universal faoliyatlar.** Analiz (tahlil), sintez, obyektlarni taqqoslash va tasniflash uchun asoslarni tanlash, sabab-oqibat bog‘liqliklarini o‘rnatish va mantiqiy isbotlar zanjirini qurish [8].

4. **Muammolarni qo‘yish va yechish:** Ijodiy va izlanish xarakteridagi muammolarni yechish algoritmlarini mustaqil yaratish ko‘nikmasi.

So‘nggi ikki asrda maktab o‘quvchilariga bilim olish, o‘zini o‘zi rivojlantirish va o‘zini o‘zi takomillashtirish qobiliyatini ta’minlaydigan UTFni shakllantirish ta’lim tizimining eng muhim vazifasi deb qaralgan. Shu munosabat bilan, UTFni qanday ishlab chiqish mumkin va zarur degan savol juda dolzarb bo‘lib qoladi. Yuqorida ta’kidlanganidek, ta’lim standartlari ta’limning har bir bosqichida UTFning shakllanishida yetakchi rol o‘ynaydi, UTFni shakllantirish va mazmunni tanlash dasturining mavjudligini, o‘quvchilar uchun eng samarali, yorqin va qiziqarli o‘quv vazifalarining aniq to‘plamini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Ko‘rib chiqilayotgan masalani yanada to‘liqroq tavsiflash uchun biz ko‘plab tadqiqotchilarning ishlarini o‘rganib chiqdik va natijada biz quyidagi jadvalda UTF qanday shakllanganligini ko‘rsatamiz va ushbu UTFning eng yaqin rivojlanish maydoni ham aniqlanadi.

O‘quv faoliyati samaradorligi beshta asosiy psixologik blokning uyg‘unligiga bog‘liq [9]:

1. **Motivatsion blok.** O‘quvchining darsga bo‘lgan qiziqishi va "Nima uchun o‘rganishim kerak?" degan savolga ichki javobi.

2. Orientatsiya (yo‘nalish) bloke. Maqsadga erishish uchun qaysi vositalardan foydalanishni tushunish.

3. Operativ blok. Bevosita aqliy amallar (tahlil, hisoblash, xotira).

4. Energiya blok. Iroda, diqqatni jamlash va psixofiziologik barqarorlik.

5. Baholash va nazorat bloki. Xatolarni o‘z vaqtida ko‘ra olish va natijani tuzatish [10].

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning "o‘zlashtirmasligi" ko‘pincha ularning aqli zaifligida emas, balki mana shu bloklardan birining (masalan, nazorat yoki motivatsiya blokining) rivojlanmaganligidadir.

Muhokama.

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, kognitiv UTFning rivojlanishi faqatgina o‘qituvchining dars tushuntirishi bilan cheklanmaydi. Bu jarayonda o‘quvchi subyekt sifatida ishtirok etishi shart.

UTFning o‘ziga xosligi shundaki, u bitta fan bilan cheklanib qolmaydi. Matematika darsida o‘rganilgan "klassifikatsiya" (tasniflash) ko‘nikmasi ona tili darsida so‘z turkumlarini ajratishda yoki tabiatshunoslikda hayvonot dunyosini guruhlashda birdek xizmat qiladi [11]. Bu esa o‘quvchining miyasida turli fanlar o‘rtasida mantiqiy ko‘prik hosil qiladi. Agar o‘quvchi mantiqiy masalani yecha olmayotgan bo‘lsa, o‘qituvchi unga ko‘proq masala berishi noto‘g‘ri strategiyadir. Buning o‘rniga, o‘quvchining qaysi bloki oqsayotganini aniqlash va o‘sha blokni o‘yin yoki boshqa faoliyat orqali rivojlantirish lozim [9]. Masalan, modellashtirish ko‘nikmasi shakllanmagan bola matnli masalalarni yechishda doim qiynaladi. Unga masalani chizma ko‘rinishida tasvirlashni o‘rgatish – kognitiv UTFni rivojlantirishning kalitidir.

Xulosa.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kognitiv universal ta’limiy faoliyatlarni shakllantirish – zamonaviy ta’limning strategik yo‘nalishidir. Tadqiqotimiz natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kognitiv UTF shunchaki bilim emas, balki axborot bilan ishlashning instrumental usulidir.

2. Psixologik tizimli faoliyat konsepsiyasi asosida o‘quv faoliyatini bloklarga bo‘lib o‘rganish pedagoglarga o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini to‘g‘ri chizish imkonini beradi.

3. Modellashtirish va mantiqiy tahlil ko‘nikmalari o‘quvchini "passiv tinglovchi"dan "faol tadqiqotchi"ga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev A. Universal Educational Activities in Primary Grades //Jurnal Pendidikan Guru Sekolah Dasar. – 2024. – T. 2. – №. 1.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni (O‘RQ-637-son), 2020.

3. Asmolov, A. G. Kak proektirovat universalnie uchebnie deystviya v nachalnoy shkole. – M.: Prosveshchenie, 2011.

4. Galperin, P. Ya. O formirovanii umstvennix deystviy i ponyatij // Vestnik MGU. – 1957. – № 4.

5. Davydov, V. V. Soderjanie i struktura uchebnoy deyatelnosti shkolnikov. – M.: Pedagogika, 1982.

6. Asmolov, A. G. Psixologiya lichnosti: Kulturno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka. – M.: Akademiya, 2007.
7. Andreeva, N. D. Problemi formirovaniya universalnix uchebnix deystviy u shkolnikov // Mir nauki. – 2013.
8. Vorovshchikov, S. G. Universalnie uchebnie deystviya: vnutrishkolnaya sistema formirovaniya. – M.: Perspektiva, 2014.
9. Abdullayev A. Kichik yoshdagi o 'quvchilarda universal ta'limiy faoliyatlarni shakllantirish nazariyasi //MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI. – 2025. – T. 3. – №. 10.
10. Shadrikov, V. D. Psixologiya deyatelnosti i sposobnosti cheloveka. – M.: Logos, 1996.
11. Zankov, L. V. Izbrannie pedagogicheskie trudi. – M.: Pedagogika, 1990.
12. Itelson, L. B. Leksii po sovremennim problemam psixologii obucheniya. – Vladimir, 1972.
13. Piaget, J. Rech i mishlenie rebenka. – M.: Pedagogika-Press, 1994.
14. Kalmikova, Z. I. Problema preodoleniya neuspevaemosti glazami psixologa. – M.: Znanie, 1962.
15. Milliy o'quv dasturi. Ona tili va o'qish savodxonligi. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2023.

ONA TILI DARSLARIDA GRAFIK ORGANAYZERLAR SAMARADORLIGI: ILMIY-AMALIY TAHLIL

Nabijanov Yusufjon Inomiddin o'g'li

University of Business and Science

*Til va adabiyot ta'limi kafedrasi o'qituvchisi
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

yusufxonabijanov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada grafik organayzerlarning ona tili ta'limidagi o'rni, nazariy asoslari va ularning dars jarayonida qo'llanish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda EdrawMax dasturi yordamida 6-sinf ona tili darsligidagi ayrim mashqlar grafik organayzerlar ko'rinishida qayta ishlab chiqilib, ularning o'quvchi faoliyatini faollashtirish va mavzuni vizual qabul qilishdagi samaradorligi asoslab beriladi. Natijalar grafik organayzerlarning ta'lim jarayonini boyituvchi samarali vizual vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Grafik organayzer, vizual ta'lim texnologiyasi, EdrawMax, ona tili ta'limi, interfaol metodlar, ta'limiy vositalar, didaktik ko'rgazmalilik.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНАЙЗЕРОВ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА: НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В статье рассматривается роль графических органайзеров в обучении родному языку, их теоретические основы и возможности применения в процессе урока. В исследовании с помощью программы EdrawMax были переработаны некоторые упражнения из учебника родного языка для 6 класса в виде графических органайзеров, обоснована их эффективность для активизации деятельности учащихся и визуального восприятия темы. Результаты показывают, что графические органайзеры являются эффективным визуальным средством,

обогащающим учебный процесс.

Ключевые слова: Графический органайзер, визуальная образовательная технология, EdrawMax, обучение родному языку, интерактивные методы, учебные средства, дидактическая наглядность.

EFFECTIVENESS OF GRAPHIC ORGANIZERS IN NATIVE LANGUAGE LESSONS: SCIENTIFIC AND PRACTICAL ANALYSIS

Abstract: The article examines the role of graphic organizers in native language education, their theoretical foundations, and the possibilities of their application in classroom practice. In the study, certain exercises from the 6th-grade native language textbook were redesigned as graphic organizers using EdrawMax, and their effectiveness in activating student engagement and facilitating visual comprehension of topics was substantiated. The results demonstrate that graphic organizers are an effective visual tool that enriches the educational process.

Keywords: Graphic organizer, visual learning technology, EdrawMax, native language education, interactive methods, educational tools, didactic visual aids.

Kirish.

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, axborotni tahlil qilishga, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq eta olishga yo'naltirilgan metod va texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalardan biri sifatida grafik organayzerlar alohida o'rin tutadi. Vizual ko'rinishdagi ma'lumotlarni tizimli, tushunarli va mantiqiy tarzda ifodalashga xizmat qiluvchi ushbu vosita o'quv faoliyatini mazmunan boyitadi, o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi hamda o'rganilayotgan mavzu mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

“Grafik organayzer” tushunchasining fanga kirib kelishi va shakllanishi amerikalik psixolog Devid Ausubel nomi bilan bog'liq [10]. Ushbu interfaol vositaning aynan shu inson nomi bilan bog'liqligini ko'plab manbalar tasdiqlaydi [12]. 1980-yillardan boshlab ishlatila boshlangan [6] ushbu atama oldin “advance organizer” deb nomlangan. Keyinchalik Richard F.Barron tomonidan “structured overview” deb nomlangan daraxt diagrammasi ishlab chiqilgan [4]. Polyxeni Manoli, Mariya Papadopouloular o'zlarining ishlarida ham grafik organayzerlarning kelib chiqishi haqida fikrlar berib o'tib, o'z ishlarida grafik organayzerlarning bir nechta turlarga bo'linishini ham alohida ta'kidlab o'tadilar, shuningdek, grafik organayzerlarning dastlabki shakllari Richard Barron tomonidan ishlab chiqilganligi eslatib o'tiladi [11].

Devid Ausubel [2], Polyxeni Manoli, Mariya Papadopouloular [13], Sandra Merkuri [8] kabi ko'plab xorij olimlari, tadqiqotchilari tomonidan “grafik organayzer” tushunchasi, uning nazariy va tarixiy asoslari hamda uni qo'llashdagi samaradorlik bo'yicha kerakli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini keng rivojlantirish maqsadida S.X.Muhamedova, M.D.Abdullayeva, Sh.Sh.Yuldasheva, Y.B.Eshmatovalarning 2020-yilda nashr etilgan “O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari” nomli o'quv qo'llanmasida o'zbek tili va adabiyotini o'qitishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ulardan foydalanish metodikasi haqida ma'lumot berib

o'tiladi [9].

Ushbu qo'llanmaning faqat 49-sahifasidagina grafik organayzerlar haqida ma'lumot berib o'tilib, quyidagicha ta'rif keltiriladi: "Dars jarayonida o'qituvchi grafik organayzerlarning tahliliy ma'lumotlarini ko'rgazmali taqdim etish usul va vositalaridan foydalanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yib, so'ngra ulardan samarali va unumli foydalanishni rejalashtirsa, har bir dars mazmunli, sifatli, xotiraga muhrlanib qoladigan darajada mavzularni oson o'zlashtirishga xizmat qilishi mumkin [9; 49]". "T" sxemalari, "Toifalash", "Konseptual xarita", "Insert" jadvallar kabi grafik organayzerlar nomlari sanab o'tilgan [9; 49]. Ammo yuqorida keltirilgan ma'lumotlar grafik organayzerlarning xarakterini to'la ochib bermaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotda grafik organayzerlarning ona tili ta'limidagi o'rni, ularning nazariy asoslari va amaliy qo'llash imkoniyatlarini ochib berish maqsadida kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot o'quv jarayonida grafik organayzerlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatishga, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirishga hamda dasturiy vositalar asosida yaratilgan grafik organayzerlarning amaliy ahamiyatini asoslashga yo'naltirilgan. Olib borilgan tadqiqot ishlari nazariy tahlil, kuzatish, tajriba-sinov yondashuvi, dasturiy ta'minotlardan foydalangan holda grafik organayzer modelini yaratish, taqqoslash, analitik umumlashtirish kabi metodlardan unumli foydalanildi.

Muhokama va natijalar.

Yangi 6-sinf ona tili darsligining 20-sahifasida *chit*, *bo'z*, *tirinka*, *kirza etik*, *dovot*, *fufaykacha* kabi so'zlarni izohlari bilan ko'chirish vazifasi so'ralgan [3; 20]. Ushbu topshiriq yozma ish sifatida bajarilishi kerak.

Ushbu topshiriqni bajarishda biz dasturiy ta'minotlar asosida bir nechta grafik organayzerlarni hosil qilib olishni ko'rsatib o'tamiz. Dastlab, "jadval" grafik organayzeri vositasida hosil qilib olishni ko'rib chiqamiz.

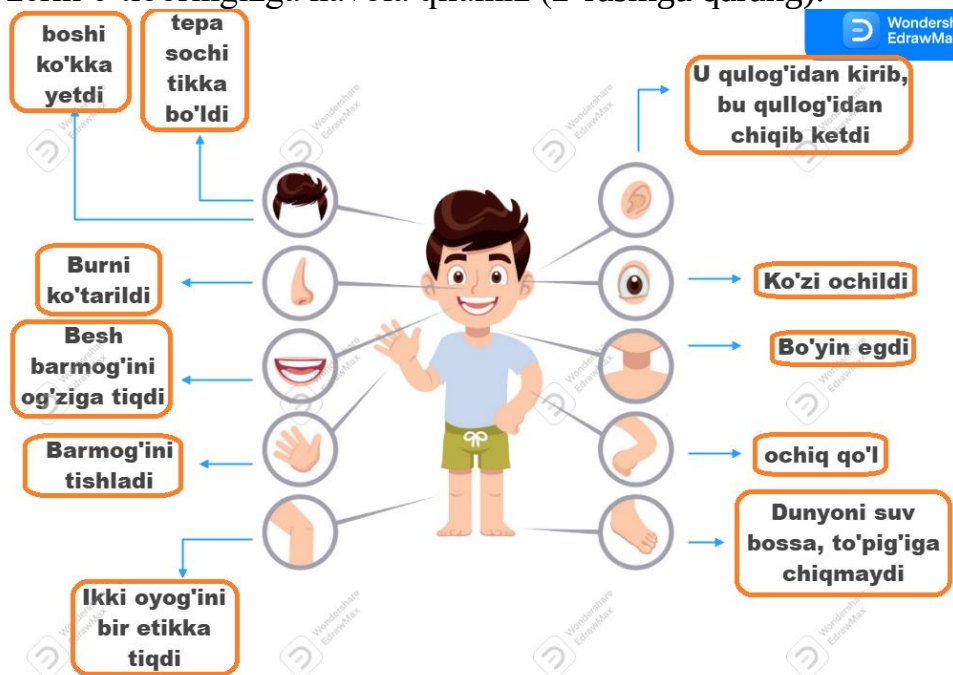
E'tiboringizga quyidagi grafik organayzerni havola qilamiz (1-rasmga qarang). Ushbu jadval ko'rinishiga ega bo'lgan chizmani shartli ravishda 3 qismga bo'lishimiz mumkin. Birinchi ustunda mashqda berilgan so'zlar, keyingi ustunda uning izohi, undan so'ng uchinchi ustunda esa ana shu so'zga mos keluvchi surat joylashtirilgan.

Berilgan so'zlar	Izohlari	So'zlarga mos suratlar
chit	Paxta tolasidan to'qilgan mato, gazlama	
bo'z	Xom pishitilgan paxta ipidan qo'l dastgohida to'qilgan mato	
tirinka	Ust kiyim uchun ishlatiladigan ip yoki yarim jun gazlama	
kirza etik	Suv o'tkazmaydigan, pishiq sun'iy materialdan tayyorlangan oyoq kiyim	
dovot	Qadimgi Sharq mamlakatlarida, jumladan, O'rta Osiyoda ko'pincha jezdan quyilgan yoki loydan (Xitoyda chinnidan ham) yasalgan siyohdon	
fufaykacha	Paxta tolasidan to'qilgan mato, gazlama	

1-rasm. EdrawMax dasturida jadval ko'rinishida hosil qilib olingan organayzer

Shuningdek, ushbu darslikning 56-sahifasida ta'na a'zolari nomi ishtirok etgan iboralardan topib, yozish vazifasi so'ralgan [3; 56].

Biz ushbu topshiriqni bajarishda ham EdrawMax dasturidan foydalanib, quyidagi grafik organayzerni e'tiboringizga havola qilamiz (2-rasmga qarang).

2-rasm.

Ushbu holatda tasvirlashimiz natijasida o'quvchilar qiziqishining o'sishi tabiiy hol. Eng avvalo, fikriy faoliyatning turlaridan biri bo'lgan ko'rgazmalilik ushbu grafik organayzerlarda birinchi o'rinda turadi. Bu esa mavzuni tushuntirish jarayonida ko'rgazmali yondashuv [1; 156] tizimidan foydalanishda katta samara beradi.

Xorij adabiyotlarida grafik organayzerlar "vizual vositalar" [5; 18] sifatida, shuningdek, grafik tasvirlar (Grafik organayzerlar nazarda tutilyapti) juda kuchli motivatsion vosita ekanligi allaqachon xorijlik mutaxassislarning olib borgan tadqiqotlari davomida ochiqlangan [7; 57]. allaqachon ochiqlangan.

Xulosa va takliflar.

Bizningcha, grafik organayzerlar so'zlarni boshqalarning ma'no va tushunchalari bilan bog'lash orqali o'quvchilarga ma'lumot olishda yordam berishi mumkin. Bundan tashqari aynan grafik organayzerlar orqali ma'lum bir o'rganilishi kerak bo'lgan mavzuga oid bo'lgan tushunchalarning kengayishiga hamda o'quvchilarning tanqidiy fikrlashiga xizmat qiladi.

Shuningdek, grafik organayzerlar kerakli ma'lumotlarni tasviriy ko'rinishda taqdim etuvchi ta'limiy vositalardan biridir. Eng avvalo, grafik organayzerlar quyidagi xususiyatlarni o'zida jamlamog'i lozim deb hisoblaymiz:

1. Grafik organayzerlar vizual ta'lim texnologiyasida vizual fikrlash maqsadida qo'llanadigan ta'lim vositasi hisoblanadi.

2. Vazifaga mos keluvchi taqdimot usulini tanlashga yo'naltira oladi.

O'quvchilar fikrlash natijasida hosil qilib olgan tasavvurlarini turli shakl va ko'rinishlarga ega bo'lgan "grafik organayzer"lar orqali namoyon eta oladilar.

Xulosalardan kelib chiqqan holda muallif sifatida quyidagi takliflarni berib o'tmoqchiman.

1. Grafik organayzerlardan foydalanishning ona tili ta'limidagi o'rni va ahamiyatini kuchaytirish maqsadida ularning turli shakllari dars jarayoniga izchil kiritilishi maqsadga

muvofig deb hisoblayman.

2. O'qituvchilarning grafik organayzerlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ular bilan ishlash bo'yicha metodik yondashuvlar va AKT vositalaridan foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarning soni oshirilishi zarur.

3. Ona tili darsliklari va o'quv-metodik materiallarda grafik organayzerlar asosidagi topshiriqlarning ulushi kengaytirilishi, ularning o'quv jarayoniga mos variantlari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

4. O'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, mavzularni chuqurroq anglashini ta'minlash hamda vizual ta'lim texnologiyasida keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan grafik organayzerlardan foydalanishning texnologik imkoniyatlari yanada kengroq tatbiq etilishi lozim.

5. Grafik organayzerlarni yaratish, ulardan o'quv jarayonida samarali foydalanish va dars mazmunini vizuallashtirishga oid ilmiy-metodik tadqiqotlar davom ettirilishi va umumiy o'quv amaliyotiga tatbiq etilishi maqsadga muvofiq deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdullayeva O'. Pedagogik texnologiya: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2015. – 162 b.

2. Ausubel, David P. (1960). [The use of advance organizers in the learning and retention of meaningful verbal material](#) // Journal of Educational Psychology.

3. Azimova I., Mavlonova K. va boshq. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.

4. Barron, R.F. (1969). Herber, H.; Sanders, P.L. (eds.). "The use of vocabulary as an advance organizer". Research in Reading in the Content Areas: First Year Report.

5. Cristian Efrain Flores Pasaca. Graphic organizers as a cognitive strategy to develop vocabulary amongst ninth-year "L" students at Betriz Cueva De Ayora high school afternoon session of the city of Loja during the 2016-2017 school year. – Loja-Ecuador, 2018. –P. 18.

6. Culbert, Elizabeth; Flood, Michelle; Windler, Rachel; Work, Debra. [A qualitative investigation of the use of graphic organizers](#) // Paper Presented at SUNY-Geneseo Annual Reading and Literacy Symposium – via ERIC.

7. İlter, İ. (2016). The Power of Graphic Organizers: Effects on Students' Word-Learning and Achievement Emotions in Social Studies // Australian Journal of Teacher Education, 41(1). –P. 57. <http://ro.ecu.edu.au/ajte/vol41/iss1/3>

8. Mercuri, Sandra P. Graphic Organizers Support Young L2 Writers' Argumentative Skills // GiST Education and Learning Research Journal, 2010.

9. Muhamedova S. X., Abdullayeva M. D. va boshq. O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Excellent poligraphy, 2020. – 264 b.

INKLYUZIV TA'LIMNING MOHIYATI VA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNING IJTIMOIYLASHUVI

Asqarova Nigora Adxamjonovna
University of Business and Science magistranti
asqarovanigora88@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola inklyuziv ta'limning mohiyati va imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlash usullari hamda rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning ijtimoiy himoyasi hamisha davlat va jamiyatning ustuvor vazifasi hisoblanganligi haqidaligi aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Yondashuv, tamoyil, pedagogika, reabilitatsiya, faoliyat, ruhiy holat, tarbiya, ijtimoiy muhit, muvaffaqiyat, moslashish, tiklanish.

СУТЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация: В данной статье отражены сущность инклюзивного образования и методы работы с детьми с ограниченными возможностями, а также то, что социальная защита детей с нарушениями в развитии всегда являлась приоритетной задачей государства и общества.

Ключевые слова: Подход, принцип, педагогика, реабилитация, деятельность, психическое состояние, воспитание, социальная среда, успех, адаптация, восстановление.

THE ESSENCE OF INCLUSIVE EDUCATION AND THE SOCIALIZATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Annotation: This article describes the essence of inclusive education and methods of working with children with disabilities, as well as highlights that the social protection of children with developmental impairments has always been a priority task of the state and society.

Key words: Approach, principle, pedagogy, rehabilitation, activity, psychological state, upbringing, social environment, success, adaptation, recovery.

Kirish.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar zamirida, eng avvalo, kelajak avlodning barkamol bo'lib ulg'ayishi, hech kimdan kam bo'lmay dunyo arenalarini zabt etishga qodir farzandlar bo'lib yetishishi kabi dolzarb masalalarni hal etish turadi. Ayniqsa, yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan, nogiron, rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning ijtimoiy himoyasi hamisha davlat va jamiyatning ustuvor vazifasi hisoblangan. Ushbu vazifani amalga oshirish borasida O'zbekiston Respublikasida rivojlanishida nuqsoni bo'lgan kishilarning huquq va erkinliklarini, teng imkoniyatlarini ta'minlash, turmush faoliyatidagi cheklanish, chegaralarni bartaraf etish, ta'limni tashkil etish va boshqarishga zamonaviy yondashuv, uning sifati va samaradorligini oshirish, jamiyatda aholining turli qatlamlari uchun ta'limning uzviylik va uzluksizligini ta'minlash borasida talaygina ishlar amalga oshirib borilmoqda. Bolalik bosqichida inson psixologo-pedagogik jihatdan kuchli ta'sirlanadi. O'sib kelayotgan bola organizmi, uning miya tuzilishining ichki imkoniyatlari chegarasizligini inobatga olgan holda tashkil etilgan korreksion-pedagogik, psixologik hamda tibbiy ishlar bolaning birlamchi nuqsonini kamaytirib, ikkilamchi nuqsonlarning

oldini olishga yordam beradi. Bularning hammasi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani mustaqil, hech kimga qaram bo'lmagan holda hayot kechirishga tayyorlash omillaridir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Inklyuziv ta'lim masalasi so'nggi yillarda xalqaro va milliy miqyosda dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. UNESCO (1994), BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyasi (1975), "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya" (1989) kabi xalqaro hujjatlarda barcha bolalar, jumladan, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun teng ta'lim olish huquqi kafolatlangan [2].

O'zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta'limni rivojlantirishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy asoslar izchil takomillashtirib borilmoqda. Jumladan, Prezident farmonlari (PF-4947, PF-5270, PF-5712, PF-6108), Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori, "Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizom ushbu sohaning huquqiy poydevorini mustahkamladi [2].

Mazkur tadqiqotda nazariy-metodologik yondashuvlar asosida adabiyotlarni tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish, pedagogik kuzatuv, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, inklyuziv ta'limni amaliyotga joriy etish bo'yicha respublika miqyosida amalga oshirilgan loyihalar tajribasi o'rganildi.

Natijalar va muhokama.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvi, muloqot ko'nikmalarining rivojlanishi va jamiyatga moslashuvida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Umumta'lim muassasalarida sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim olayotgan bolalarda mustaqillik, o'ziga ishonch va mas'uliyat hissi kuchayadi.

Shu bilan birga, inklyuziv ta'lim jarayonida ayrim muammolar ham kuzatiladi: pedagoglarning maxsus tayyorgarligi yetarli emasligi, individual yondashuvni ta'minlashdagi qiyinchiliklar, sog'lom va nogiron bolalar o'rtasida psixologik to'siqlar mavjudligi. Bu holatlar ta'lim jarayonini moslashtirish, maxsus pedagog va psixologlar ishtirokini kengaytirish zaruratini ko'rsatadi. Muhokamalar natijasida inklyuziv ta'lim samaradorligi uzluksiz ta'lim tizimi (oilalarni o'qitish – maktabgacha ta'lim – maktab – kasb-hunar – oliy ta'lim) doirasida tashkil etilgandagina yuqori bo'lishi aniqlandi. Ayniqsa, erta yoshdan boshlab olib borilgan korreksion-pedagogik va psixologik ishlar birlamchi nuqsonlarni kamaytirib, ikkilamchi nuqsonlarning oldini olishga xizmat qiladi [3].

Bolalarning ijtimoiy reabilitatsiyasi (tiklash) va ijtimoiy adaptatsiyasi (moslashuvi)-bu nafaqat qalbdagi sifatlarni, balki yangi texnologiya va innovatsiyalarning paydo bo'lishi bilan tadrijiy rivojlanib boradigan bu nozik sohada professional yondashuvni talab qiladigan sarmashaqqat mehnatidir. Bu sohaning takomillashuvida nogironligi bo'lgan bolalar bo'yicha idoralararo muhtoj bolalarning ijtimoiy moslashuvi holatini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Respublikamizda ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan 2007 yilda «O'zbekistonda inklyuziv ta'lim» loyihasi amalga oshirilgan bo'lib, loyihada O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Navoiy shahridagi «Umr» imkoniyati cheklangan bolalarga yordam berish markazi, Samarqand shahridagi «Hayot» nomli nogironlarga yordam berish markazi, Jizzax shahridagi «Istiqbolli avlod» markazi, Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahridagi «Umid»

tashabbuslarga ko'mak berish va rivojlantirish markazi, Termiz shahridagi «Imkon» imkoniyati cheklangan bolalar va oilalarga ko'mak berish markazi, Farg'ona viloyatining Qo'qon shahridagi «Ziyo» maxsus zaruratli bolalarga ijtimoiy ko'mak berish markazi, maqsadli hududlar hokimliklari, O'zbekistondagi Shvetsariya elchixonasi hamkorlik qilishdi. Ushbu loyiha doirasida Toshkent, Guliston, Qarshi, Samarqand, Termiz, Andijon, Qo'qon, Nukus, Buxoro, Urganch shaharlarida joylashgan ayrim maktabgacha ta'lim muassasa, maktab, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda imkoniyati cheklangan bolalar aralash guruhlarda inklyuziv texnologiya asosida ta'lim-tarbiya olishdi. Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo, imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida «Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi» asosida ish yuritib kelinmoqda. Bunda, asosan, inklyuziv ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish ko'zda tutilmoqda. Natijada inklyuziv ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini, o'ziga xos imkoniyatlarini² chuqurroq o'rganish, u bilan bog'liq muammolarni aniqlash, samaradorlik jihatlarini asoslab berish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Chunki inklyuziv ta'lim usuli barcha bolalarning ruhiyjismoniy holatidan qat'iy nazar ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishini ta'minlashga qulay imkoniyat yaratadi [5].

Ayniqsa, u alohida yordamga muhtoj bolalarning atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishi, ijtimoiy muhit talablariga javob bera oladigan bo'lib ulg'ayishi, o'z kundalik-maishiy ehtiyojini qondira olish ko'nikmalarini egallashi, hayotga moslashib, umumta'lim maktablarida sog'lom tengdoshlari bilan teng sharoitlarda o'qiy olishi, ular bilan o'zaro do'stona munosabatga kirishishi, darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishi, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashishi uchun qulayliklar tug'diradi. Shuni nazarda tutib, mazkur monografiyada inklyuziv ta'limning o'ziga xos samaradorlik belgilarini asoslash, uni oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonida yo'lga qo'yish uchun zaruriy pedagogik-psixologik yondashuv yo'llarini aniqlash ko'zda tutildi. Shunisi borki, inklyuziv ta'lim nafaqat nogiron bolalar o'rtasida, balki sog'lom turmush tarziga asoslangan oilada tarbiyalanayotgan bolalar o'rtasida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlariida ham fanlarni o'zlashtirish darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyatlar yarata oladi. U orqali o'quvchilarning bir-biriga ijobiy ta'sir ko'rsata olishiga erishish yaxshi natija keltiradi [6]. Lekin ba'zan sog'lom bolalar bilan nogiron bolalar orasidagi tafovut sezilib qolishi, nogiron bola o'z tengdoshlariga qo'shilmay, tortinishi, o'z imkoniyatlaridan foydalana olmasligi sabab uyalib turishi, kamsitilishi, ayrimlari esa oilada haddan tashqari erka o'stirilganligi tufayli qaysarlik, injiqlik qilishi kuzatiladiki, bunday sharoitda ta'lim amaliyoti va ta'lim xizmatlarini tashkillashtirishda o'zgarishlar qilishga to'g'ri keladi. Bularning barchasi inklyuziv ta'lim jarayoni o'ziga xos murakkabliklarga ega ekanligini va shu sohada ishlaydigan o'qituvchilar, sinf rahbarlari, tarbiyachilar, kasbiy mahorat ustalari zimmasiga jiddiy talablar va mas'uliyatlar yuklashini oydinlashtiradi.

Inklyuziv ta'lim - barcha o'quvchilar uchun maxsus ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta'minlashdir. 9 Inklyuziv ta'limni oiladan maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv muassasalarida joriy etish natijasida imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan umumiy munosabat o'zgarayotgani

ma'lum bo'ldi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga umumta'lim jarayonidagi barcha tadbirlarda faol va muntazam ishtirok etish imkonini beradi. Buning natijasida stereotiplar shakllanishining oldi olinib, ko'rsatiladigan individual yordam imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatdan ajratib qo'ymaydi. Ular olgan ko'nikmalarini umumlashtirish imkoniga ega bo'lishadi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga reja asosida joriy etilayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi o'qishning uzluksiz va muttasilligini ta'minlaydi. Oila – bolalar bog'chasi – maktab – kasb-hunar kolleji – ish bilan ta'minlash – ushbu tizim kelajakda ota-onalarga imkoniyati cheklangan bolalarini umumta'lim muassasalari va oliy o'quv yurtlariga bimalol, xavfsirasdan olib kelishlari uchun zamin yaratadi. Inklyuziv ta'lim – o'quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ta'lim jarayonidir³. Shuningdek, inkluziv ta'lim davlat siyosati bo'lib, nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat'i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir.

Inklyuzivlik-inglizcha so'z bo'lib, inklusif- qo'shish, birlashtirish ma'nolarini anglatadi [3]. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarni umumta'lim maktablarida sog'lom bolalar bilan qo'shib birgalikda o'qitish jarayonini ifodalaydi. 10 Inklyuziv ta'lim jismoniy va psixik imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarni sog'lom o'quvchilar bilan birgalikda o'qitishni anglatadi. Inklyuziv ta'lim bir qator muhim tamoyillarga tayanilgan holda amalga oshiriladi. Jumladan, inson qadri uning layoqatlari va yutuqlariga bog'liq emasligi prinsipi; har bir shaxsning his qilish va o'ylash layoqatiga egaligi prinsipi; har bir shaxsning muloqot qilish va tinglash huquqiga egaligi prinsipi; har bir shaxsning bir-biriga kerakligi prinsipi; shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining aniq hamkorlik asosida amalga oshirilishi prinsipi; har bir o'quvchining o'z tengdoshlarining qo'llab-quvvatlovi va do'stona munosabatlariga ehtiyojmandligi prinsipi; turli-tumanlik o'quvchi hayotining barcha jabhalarini rivojlantirishni ta'minlashi zarurligi prinsipi kabilar. Inklyuziv ta'limning maqsadi - alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo'llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to'siqsiz moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to'laqonli uyg'unlashuviga xizmat qiladigan sifatli ta'lim berishni ta'minlashdan iborat.

Inklyuziv ta'limning vazifalari quyidagilardan iborat: rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish; jamoatchilik hamda ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar muammolariga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantirish; ta'lim jarayonida sog'lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish; barcha o'quvchilar uchun davlat ta'lim standartlariga muvofiq maktabgacha, umumiy o'rta, kasb-hunar va oliy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun imkoniyat yaratish; o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy ko'nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish; alohida

ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta'lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta'lim-tarbiya metod va vositalarini qo'llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologikpedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash. Inklyuziv ta'lim jarayonida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan o'quvchilar sog'lom bolalar bilan birga bir maktabda, sinfda o'qitiladi.

Imkoniyati cheklangan bolalar maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab alohida qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladilar. Bunday qo'llab-quvvatlash ularning butun hayotlari davomida zarur hisoblanadi. Shuning uchun ham maktab ta'limining dastlabki bo'g'inlaridan boshlab, bunday o'quvchilarning ijtimoiy rivojlanishlari uchun qulay shart-sharoit yaratish talab etiladi. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan tashkil etiladigan ta'lim jarayoni inklyuziv ta'lim shakllarini aniqlash va uni umumiy ta'lim jarayoni bilan integratsiyalashni talab etmoqda. Bunday integratsiya ularning o'zlariga xos bo'lgan ta'limiy ehtiyojlariga mos kelishi lozim. Imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ta'lim muassasasida o'qishni davom ettirishlari va faqatgina o'zlari kabi imkoniyati cheklanganlar muhitida bo'lishlari ularning rivojlanishlari, ijtimoiylashishlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchilar bir turda bo'lishi ularning muhitga moslashishlari uchun qulay sharoit yaratadi. Bunday o'quvchilarning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'qitish metodlarini ularga moslashtirish, biroq aloqa o'rnatish sohasida muammolarga ega bo'lgan o'quvchilarni ular bilan uyg'unlashtirish ularning ijtimoiy rivojlanishlariga 12 sharoit yaratmaydi. Imkoniyati cheklangan bolalar boshqa o'quvchilar bilan bir xildagi xatti-harakatlarni amalga oshirish tajribasiga ega bo'lishlari kerak. Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berishning istiqbolli shakllaridan biri ularni guruhlar yoki sinflarga izchil tarzda asta-sekin uyg'unlashtirishdan iborat. Bunda o'quvchilarning sinfdoshlari yoki guruhdoshlari bilan aloqa o'rnatish olishlari va o'qish layoqatlarini hisobga olishlari talab etiladi. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar taraqqiyotining ko'lam shu qadar kattaki, ular uchun bir xildagi ta'lim jarayonini tashkil etish imkonsizdir. Bunday sharoitda ko'plab o'quvchilar ta'lim jarayoniga qamrab olinmaydi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar tarkibining turli-tumanligi shuni ko'rsatadiki, ularga ta'lim berish jarayoni bir qator holatlarni mujassamlashtirishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 29 aprelda PF5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, Mazkur hujjatlarda jamiyatimizning bir bo'lagi bo'lgan maxsus yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, ularning 16 sog'lom bolalar qatoridan o'rin olib o'z qobiliyati, imkoniyatlarini ko'rsata olishiga, ma'naviy kamol topishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan. "Zamonaviy maktab"larni qurishda ushbu maktablarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ular uchun maxsus infratuzilma bo'lishi va jihozlanishini ta'minlash maqsadida inklyuziv ta'limni tashkil etish bo'yicha "Zamonaviy maktab"ga qo'yiladigan me'yoriy talablar loyihasi ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning otaonalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda ta'lim muassasalari har tomonlama yordam ko'rsatishi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan tasdiqlangan "Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizomda belgilab berilgan. Imkoniyati cheklangan bolalar bilan olib boriladigan korreksion tarbiyaviy ishlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish zamon talabidir. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yordamga muhtoj bolalar davlatimizning teng huquqli a'zolari. Ularni uzluksiz ta'lim tizimidagi barcha muassasalarda hamma qatori ta'lim olishi va tarbiyalanishini ta'minlash bizning asosiy vazifalarimizdan biridir. Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o'zgartirish, atrofdagilarni ularning jamiyatda to'liq va teng huquqli ishtiroki haqida xabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o'ta muhim ahamiyatga ega. "Nogiron" tushunchasini muomaladan chiqarish va uning, eng avvalo, inson ekanligini hisobga olgan holda umume'tirof etilgan "nogironligi bo'lgan shaxs" atamasini kiritish va BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qilishga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar tashkil etilishi ham quvonarlidir.

O'zbekiston Respublikasining «Bola huquqlari 18 kafolatlari» haqidagi Qonuni har bir bola o'z oilasida tarbiyalanish huquqini kafolatlaydi, bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosatini belgilaydi, davlat organlarini bola huquqlarini ta'minlash bo'yicha kafolatlarini belgilaydi. BMT tomonidan 1948 yilda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da "Ta'lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi" ekanligi alohida e'tirof etilgan. "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlari maxsus ehtiyojli insonlarga ham tegishliligi aniqlandi. Nogiron shaxslarning huquqlarini yanada mustahkamlash va kafolatlash maqsadida BMT 1975 yilda "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyani qabul qildi [4]. Mazkur Deklaratsiyada ta'kidlanishicha: Xuddi shunday bolalarni huquqlarini muhofaza qilish maqsadida BMT 1989 yilda "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya"ni qabul qildi. "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya" bolalarning huquqlarini hamma joyda himoyalash maqsadida ishlab chiqilgan inson huquqlari borasidagi halqaro shartnoma hisoblanadi. U qariyb butun jahon mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan. Konvensiyani ratifikatsiya qilgan 191 mamlakat ko'ngilli tarzda zimmalariga "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya" qoidalarini ma'muriy qonunchilik, sud va boshqa chora-tadbirlar yordamida hayotga tatbiq etish majburiyatini oldilar. "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya" kompleks va ko'p qirrali xarakterda bo'lib, bu barcha bolalar uchun inson huquqlarining fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy singari jabhalarni qamrab olgan yagona Konvensiyadir. "Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ular da tug'ilishi bilan mavjud bo'ladi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'lim – bu nafaqat ta'lim shakli, balki jamiyatning insonparvarlik tamoyillariga asoslangan ijtimoiy siyosatidir. U imkoniyati cheklangan bolalarning teng huquqli ta'lim olishi, ijtimoiy hayotga moslashuvi va kelajakda mustaqil hayot kechirishiga zamin yaratadi. Tadqiqot natijalari inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun quyidagilar muhim ekanini ko'rsatdi:

pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyasini oshirish;
ta'lim muhitini jismoniy va psixologik jihatdan moslashtirish;

ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish;

inklyuziv ta'lim bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish.

Shunday ekan, inklyuziv ta'limni izchil joriy etish jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta'minlash, inson qadrini ulug'lash va barkamol avlodni tarbiyalashning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amirsaidova SH.M. "Maxsus pedagogika fani taraqqiyotida sharq mutafakkiri g'oyalarining o'rni va roli". Ped. fan. nom... diss. – T., 2006.
2. Инклюзивное образование в Испании. Пашкова.М, Скуднова. Т.Д.2018.
3. Nurmuhamedova L.SH. Nogiron bolalarning huquqiy asoslari va ilmiy-nazariy masalalari. Defektolog kadrlarni tayyorlash jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini tadbiq etish: muammolar va istiqbollar.-T.,2014
4. D.S.Qaxarova —Inklyuziv ta'lim texnologiyasi|| Toshkent. 2014
5. Р.Шомахмудова, Д.Тулаганова, А.Бердиева. Жисмоний ривожланишида муаммолари бўлган болалар билан инклюзив ва махсус таълим тизимида олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар. Тошкент: ХТ «Розиқов О.Ж». 2007 й.
6. Р.Шомахмудова. Инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари. Тошкент: ХТ «Розиқов О.Ж». 2007 й.
7. Ю.В.Шумиловская Подготовка будущего учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования.

BO'LAJAK TARBIYA FANI O'QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

G'aybullayev Bobur Nomonjon o'g'li

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

gaybullayevbubur94@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish muammosi zamonaviy ta'lim talablari asosida tahlil etilgan. Metodik kompetentlik tushunchasining mazmun-mohiyati ochib berilib, uning tarkibiy komponentlari aniqlangan. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida tarbiya fani o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida metodik kompetentlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar asoslab berildi.

Kalit so'zlar: Metodik kompetentlik, tarbiya fani, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik innovatsiyalar, refleksiya.

РАЗВИТИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье анализируется проблема развития методической компетентности будущих учителей образования на основе современных образовательных требований. Раскрывается сущность понятия методической компетентности и определяются ее структурные компоненты. В ходе исследования обосновываются педагогические условия, способствующие формированию методической компетентности в процессе подготовки учителей образования в

высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Методическая компетентность, образование, будущий учитель, профессиональная подготовка, педагогические инновации, рефлексия.

DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE EDUCATION TEACHERS

Annotation: The article analyzes the problem of developing methodological competence of future education teachers based on modern educational requirements. The essence of the concept of methodological competence is revealed and its structural components are identified. During the study, pedagogical conditions serving to form methodological competence in the process of training education teachers in higher educational institutions were substantiated.

Keywords: Methodological competence, education, future teacher, professional training, pedagogical innovations, reflection.

Kirish.

So'nggi vaqtlarda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar o'qituvchidan nafaqat chuqur nazariy bilim, balki yuqori darajadagi metodik kompetentlikni ham talab etmoqda. Ayniqsa, tarbiya fani o'qituvchisi shaxs kamoloti, ma'naviy-axloqiy tarbiya va ijtimoiy faollikni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Shu sababli bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini kuchaytirish bugungi kunning dolzarb pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi. Metodik kompetentlik o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini loyihalash, tashkil etish, boshqarish va tahlil qilishga oid bilim, ko'nikma va malakalar majmuini ifodalaydi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur masala bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, aynan tarbiya fani o'qituvchilari metodik kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada yoritilmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi — bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslari va samarali yo'llarini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va sharhlar.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlarning kasbiy va metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan qator farmon va qarorlarda o'z ifodasini topgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmonida xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi belgilab berilib, unda pedagog kadrlarning metodik tayyorgarligini kuchaytirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifa sifatida qayd etilgan.[1] Ushbu hujjatda o'qituvchining metodik kompetentligini oshirish ta'lim sifati va tarbiya samaradorligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida baholanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son Qarorida uzluksiz ma'naviy tarbiya tizimini joriy etish masalalari yoritilib, tarbiya fanining mazmunini yangilash hamda uni olib boruvchi o'qituvchilarning metodik tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratilgan.[2] Qarorda tarbiya fani o'qituvchisidan nafaqat ma'naviy yetuklik, balki yuqori darajadagi metodik kompetentlik talab etilishi ta'kidlangan. Bundan tashqari, 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda

pedagog xodimlarning kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirish, ularning metodik tayyorgarligini oshirish davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi belgilangan.[3] Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish masalasining huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratib berdi.

Pedagogika fanida metodik kompetentlik muammosi ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, B. Xodjayev metodik kompetentlikni o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish, amalga oshirish va natijalarni tahlil qilishga oid kasbiy tayyorgarligi sifatida talqin etadi.[4] Uning fikricha, metodik kompetentlik o'qituvchining kasbiy yetukligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir. F. Abdurahmonov pedagogik refleksiya orqali metodik kompetentlikni rivojlantirish masalasiga e'tibor qaratib, o'qituvchining o'z faoliyatini tanqidiy tahlil qilishi kasbiy o'sishning muhim sharti ekanligini asoslaydi.[5] Olim metodik kompetentlikni dinamik jarayon sifatida baholab, uni doimiy takomillashtirib borish zarurligini ta'kidlaydi. A. Zunnunov zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish metodik kompetentlikning muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.[6] U bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash metodik tayyorgarlik samaradorligini oshirishini ilmiy asoslaydi. G. Karimova esa tarbiya fani o'qituvchisining metodik kompetentligini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va milliy qadriyatlarga tayangan holda rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi.[7] Uning fikricha, tarbiya fanida metodik savodxonlik pedagogik ta'sirning axloqiy va tarbiyaviy samaradorligini belgilaydi.

Xorijiy olimlardan L. Shulman o'qituvchining metodik kompetentligini fan mazmuni, pedagogik bilim va metodik mahorat uyg'unligi sifatida talqin etadi.[8] Darling-Hammond esa metodik kompetentlikni o'qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanishi bilan bog'liq jarayon sifatida baholaydi.[9]

Natija va muhokamalar.

Metodik kompetentlikni rivojlantirishda faqat an'anaviy yondashuvlarga tayanish bugungi ta'lim talablari nuqtayi nazaridan yetarli emas. An'anaviy o'qitish usullari asosan tayyor bilimlarni uzatishga yo'naltirilgan bo'lib, bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarida mustaqil fikrlash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va mos metodik yechimlarni tanlash ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantirmaydi. Shu sababli, ta'lim jarayonida refleksiv faoliyatni tizimli tashkil etish hamda talabalarda mustaqil metodik qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilari uchun refleksiv faoliyat o'z pedagogik harakatlarini anglash, ularni baholash va takomillashtirishga xizmat qiladi. Refleksiya orqali talabalar o'z metodik faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, tarbiyaviy jarayonda yuzaga keladigan muammolarni tahlil qilish hamda samarali metodlarni tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon metodik kompetentlikning rivojlanishida muhim omil bo'lib, o'qituvchining kasbiy o'sishini ta'minlaydi.

Refleksiv yondashuv va amaliy faoliyatga asoslangan ta'lim metodlari bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, muammoli vaziyatlar, keys-stadi, loyihaviy faoliyat va pedagogik treninglar orqali talabalar tarbiyaviy mashg'ulotlarni loyihalash, metodlarni tanlash va pedagogik qarorlar qabul qilishda mustaqil bo'lishni o'rganadilar. Bu esa metodik kompetentlikning amaliy komponentini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Olingan natijalar boshqa ilmiy tadqiqotlar bilan qiyoslanganda, mazkur yondashuvning samaradorligi tasdiqlandi. Ilmiy manbalarda metodik kompetentlikni rivojlantirishda refleksiya va amaliy faoliyatning ustuvorligi qayd etilgan bo'lib, ushbu tadqiqot natijalari ham ushbu qarashlarni to'liq tasdiqlaydi. Ayniqsa, metodik kompetentlikning amaliy va refleksiv komponentlarini rivojlantirish o'qituvchining kasbiy yetukligi, pedagogik moslashuvchanligi va tarbiyaviy jarayon samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shuningdek, refleksiv faoliyatga asoslangan yondashuv bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarida kasbiy mas'uliyat, pedagogik tafakkur va ijodkorlikni rivojlantiradi. Bu holat ularning kelgusida mustaqil kasbiy faoliyat yuritish jarayonida yuzaga keladigan murakkab pedagogik vaziyatlarga tayyor bo'lishini ta'minlaydi. Natijada, metodik kompetentlik faqat bilim va ko'nikmalar majmui sifatida emas, balki o'qituvchining kasbiy shaxsiyati va pedagogik madaniyatini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetensiyalari

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetensiyalari ularning ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, boshqarish va baholashga tayyorlik darajasini belgilovchi muhim kasbiy sifatlar majmuini tashkil etadi. Mazkur kompetensiyalar pedagogning nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari va refleksiv faoliyati birligi asosida shakllanadi.

1. Metodik-loyihalash kompetensiyasi

Mazkur kompetensiya bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining tarbiyaviy mashg'ulotlar, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish hamda loyihalash qobiliyatini ifodalaydi. U o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy maqsad, mazmun, metod va vositalarni tanlashni o'z ichiga oladi. Metodik-loyihalash kompetensiyasi tarbiya jarayonining tizimli va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishini ta'minlaydi.

2. Metodik-amaliy kompetensiya

Metodik-amaliy kompetensiya bo'lajak o'qituvchining tarbiya faniga oid metod va texnologiyalarni amaliyotda samarali qo'llay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bu kompetensiya interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, trening mashg'ulotlari, keys-stadi va loyihaviy faoliyatni tashkil etishni qamrab oladi. Metodik-amaliy kompetensiya tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

3. Metodik-tahliliy kompetensiya

Ushbu kompetensiya bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining tarbiyaviy faoliyat natijalarini tahlil qilish, baholash va xulosalar chiqarish qobiliyatini anglatadi. Metodik-tahliliy kompetensiya pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, tarbiyaviy ta'sir samaradorligini aniqlash va mavjud muammolarni aniqlash imkonini beradi. Bu kompetensiya o'qituvchining kasbiy o'sishiga xizmat qiladi.

4. Refleksiv-metodik kompetensiya

Refleksiv-metodik kompetensiya bo'lajak o'qituvchining o'z metodik faoliyatini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash va takomillashtirishga tayyorligini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya pedagogning kasbiy faoliyatiga tanqidiy yondashish, metodik xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish qobiliyatini shakllantiradi. Refleksiya metodik kompetentlikning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi.

5. Innovatsion-metodik kompetensiya

Innovatsion-metodik kompetensiya bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va innovatsion yondashuvlardan foydalanish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu kompetensiya ta'lim jarayonida yangicha metodlarni joriy etish, ijodiy yondashuvni rivojlantirish va tarbiya fanining zamonaviy talablarga mosligini ta'minlashga xizmat qiladi.

6. Qadriyatga yo'naltirilgan metodik kompetensiya

Mazkur kompetensiya tarbiya fanining mazmunini milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil etish qobiliyatini ifodalaydi. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi tarbiyaviy jarayonda ma'naviy-axloqiy, vatanparvarlik, fuqarolik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan metodlarni ongli ravishda tanlay olishi zarur.

Demak, bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetensiyalari o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan metodik-loyihalash, amaliy, tahliliy, refleksiv va innovatsion komponentlar birligida namoyon bo'ladi. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining kasbiy yetukligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish oliy pedagogik ta'limning ustuvor vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari asosida metodik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion metodlar samarali ekanligi aniqlandi. Ushbu ilmiy xulosalar tarbiya fani o'qituvchilarini tayyorlash tizimini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahmonov F. Pedagogik refleksiya asoslari. – Toshkent, 2019.
2. Zunnunov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2021.
3. Xodjayev B. O'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. – Toshkent, 2018.
4. Karimova G. Pedagogik kompetensiya va ta'lim sifati. – Toshkent, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
6. Baxtiyor, Q. (2024). The Correlation Relationship Of The Development Of Creativity In Adolescents With Achievement.
7. Qayumov, B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
8. Qayumov, B. Z. O. G. L., & Yo'qubxo'jayeva, M. A. Q. (2025). O'quvchilarda kreativlik rivojlanishida shaxs individual xususiyatlarni roli. Science and Education, 6(12), 627-632.

O'QITUVCHILARNING KASB MAHORATI ORQALI TA'LIM JARAYONINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI MEXANIZMLARI

*Kenjayeva Dildora Komiljonovna-
University of Business and Science
Pedagogika yo'nalishi magistranti
kdildora82@gmail.ru*

Annotatsiya: Maqolada o'qituvchilarning kasb mahorati orqali ta'lim jarayonini rivojlantirishning samarali mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. O'qituvchi kasbiy mahorati ta'lim sifatini oshirish va samaradorligini ta'minlashda asosiy omil sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: O'qituvchi kasb mahorati, ta'lim jarayoni, pedagogik kompetentsiya, innovatsion mexanizmlar.

EFFECTIVE MECHANISMS FOR DEVELOPING THE EDUCATIONAL PROCESS THROUGH TEACHERS' PROFESSIONAL SKILLS

Abstract: The article theoretically analyzes the effective mechanisms of developing the educational process through teachers' professional competence. Teachers' professional mastery is considered a key factor in enhancing the quality and effectiveness of education.

Keywords: Teacher professional competence, educational process, pedagogical competence, innovative mechanisms

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПОСРЕДСТВОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация: В статье теоретически анализируются эффективные механизмы развития образовательного процесса через профессиональное мастерство учителей. Профессиональное мастерство педагога рассматривается как ключевой фактор повышения качества и эффективности обучения.

Ключевые слова: Профессиональное мастерство учителя, образовательный процесс, педагогическая компетентность, инновационные механизмы

Kirish.

Zamonaviy ta'lim tizimi jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga asoslanib, inson resurslarini rivojlantirishning eng muhim sohasi sifatida qaraladi. Ta'limning sifati va samaradorligi nafaqat o'quv dasturlari va imkoniyatlar bilan, balki asosan ularni amalga oshirayotgan pedagoglarning kasb mahorati bilan belgilanadi. Bu jihat ta'lim jarayonining samaradorligi va uning natijalariga bevosita ta'sir qiladi, chunki har bir o'qituvchi faoliyatining natijasi o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetentsiyalarini shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Kasb mahorati tushunchasi pedagogikada uzluksiz rivojlanish va pedagogik kompetentsiya bilan bog'liq bo'lgan kompleks fenomen sifatida qaraladi. U nafaqat fan bilimlari va metodik tayyorgarlikni, balki pedagogning innovatsion faoliyati, ijodiy yondashuvi, refleksiv fikrlash qobiliyati va shaxsiy-axloqiy sifatlarini ham qamrab oladi. Bu jihatlar birgalikda ta'lim jarayonida yuqori samaradorlikka erishishda asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi. SHuningdek, pedagogning kasb mahorati o'quvchilarning individual

xususiyatlarini hisobga olishga, ularning ta'lim jarayonida faol ishtirokini ta'minlashga va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi.

O'qituvchilarning kasb mahoratini rivojlantirish masalasi ko'p yillar davomida milliy va xorijiy tadqiqotlarda eng dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Milliy pedagogikada R.J.Jo'raev, Sh.Sh.Sharipov va N.A.Musurmonova kabi olimlar kasb mahoratini pedagogik faoliyat samaradorligini belgilashdagi asosiy omil sifatida yoritgan. Xorijiy olimlar, masalan, V.A.Suxomlinskiy va A.S.Makarenko ham pedagogning kasb mahorati va uning ta'lim jarayonidagi roliga alohida e'tibor qaratishgan. Ular ta'lim samaradorligi pedagogning nazariy bilimlari va amaliyotdagi kompetentsiyalar uyg'unligi bilan belgilanishini ta'kidlashgan.

Kasb mahoratining tarkibiy elementlari nafaqat pedagogning professional bilim va ko'nikmalarini, balki pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyati, pedagogik refleksiya va o'z-o'zini rivojlantirish salohiyati, shuningdek, o'quvchilar bilan sub'ekt-sub'ekt munosabatlarini tashkil etish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Bu elementlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har biri ta'lim jarayonining samaradorligi va innovatsionligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar, elektron o'quv vositalari va interaktiv metodlar keng qo'llanilishi o'qituvchi kasb mahoratining innovatsion jihatini yanada muhimlashtirmoqda. O'qituvchi faoliyatida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy qilish va ularning samaradorligini baholash orqali ta'lim jarayoni doimiy ravishda takomillashib, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari sifatli rivojlanadi.

Ta'limdagi ushbu jarayonlarning samaradorligi faqat pedagogning shaxsiy kasb mahoratiga bog'liq emas, balki ta'lim muassasalaridagi uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimlari, ustoz-shogird munosabatlari, ilmiy-tadqiqot faoliyati va metodik hamkorlik kabi mexanizmlar bilan ham bog'liqdir. Bu mexanizmlar birgalikda amalga oshirilganda, pedagog kasb mahoratining rivojlanishi nafaqat individual, balki umumiy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shu sababli o'qituvchilarning kasb mahorati orqali ta'lim jarayonini rivojlantirish mexanizmlari zamonaviy pedagogikada dolzarb tadqiqot mavzusi sifatida qaraladi. Bu jarayon nazariy jihatdan pedagogik kompetentsiya, metodik bilim, innovatsion salohiyat va pedagogik refleksiyani qamrab olgan tizimli jarayon sifatida tahlil qilinishi lozim. Ushbu tadqiqot shu burchda olib borilgan bo'lib, maqsad – samarali mexanizmlarni aniqlab, ularning ta'lim jarayonidagi ta'sirini ilmiy asoslab berishdir.

Adabiyotlar sharhi.

O'qituvchi kasb mahorati masalasi o'zbek va xorijiy pedagoglar tomonidan keng tadqiq qilingan.

- R.J.Jo'rayev o'qituvchi kasb mahoratini pedagogik faoliyat samaradorligini ta'minlovchi asosiy kasbiy sifatlar majmuasi sifatida talqin etadi.

- Sh.Sh.Sharipov kasb mahoratni pedagogik kompetentsiyaning eng yuqori bosqichi sifatida ko'radi va uning rivojlanishini uzluksiz malaka oshirish orqali ta'minlash lozimligini ta'kidlaydi.

- N.A.Musurmonova innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash va ijodiy yondashuv kasb mahoratining asosiy tarkibiy qismi ekanini qayd etadi.

- B.X.Xodjayev pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash orqali ta'lim jarayonini rivojlantirishga erishish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

- A.A.Avliyovqulov interaktiv usullar va pedagogik ijodkorlik kasb mahoratining samarali mexanizmlari sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, xorijiy olimlar (V.A.Suxomlinskiy, A.S.Makarenko, N.V.Kuzmina, E.F.Zeer) ham o'qituvchi kasb mahorati ta'lim sifatini oshirishning asosiy mexanizmi sifatida qaraladi, uning pedagogik kompetentsiya, refleksiya va innovatsion salohiyatlari orqali namoyon bo'lishi haqida fikr bildirgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotda o'qituvchilarning kasb mahorati orqali ta'lim jarayonini rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash va tahlil qilish maqsadida tizimli, kompetentsiyaviy va faoliyatli yondashuvlar asosida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslama-tahliliy usullardan foydalanish, pedagogik modellashtirish orqali nazariy asoslarni uyg'unlashtirish va shu bilan birga pedagogik jarayonning amaliy samaradorligini baholashni ta'minlovchi kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi.

Xulosa va tavsiyalar.

Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, o'qituvchilarning kasb mahorati ta'lim jarayonini rivojlantirishda asosiy va strategik ahamiyatga ega omil hisoblanadi. Bu faqat fan bilimlari va metodik tayyorgarlik bilan cheklanmay, balki pedagogning innovatsion salohiyati, ijodiy qarashlari, pedagogik refleksiyasi va shaxsiy-axloqiy fazilatlarini ham o'z ichiga oladi. Pedagogning kasb mahoratining tarkibiy elementlari o'quv jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash, mustaqil fikrlash va ijodiy salohiyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Samarali mexanizmlar uyg'un qo'llanilganda, pedagogning kasb mahorati nafaqat individual samaradorlikka, balki ta'lim muassasasining umumiy natijalari va ta'lim sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Uzlüksiz kasbiy rivojlanish, ustoz-shogird tizimi, pedagogik hamkorlik, innovatsion texnologiyalarni qo'llash va pedagogik refleksiya kabi mexanizmlar birgalikda pedagogning bilim va salohiyatini amaliyotga integratsiya qilishni ta'minlaydi, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini strategik darajada oshiradi.

Shuningdek, pedagogning kasb mahorati ta'lim jarayonida faqat nazariy bilimlarni qo'llash bilan cheklanmaydi; u pedagogning shaxsiy namunasi, axloqiy fazilatlarini, ijodiy va innovatsion faoliyati orqali ham namoyon bo'ladi. Bu jihatlar darslarni interaktiv va maqsadli tashkil etish, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash hamda ularning bilish va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, pedagogning kasb mahorati va uni rivojlantirish mexanizmlari o'quvchilarning individual xususiyatlari, ta'lim jarayonidagi qiziqishi va faol ishtirokini ta'minlaydigan qimmatli resurs sifatida xizmat qiladi. Bu jarayonda pedagogik kompetentsiya, innovatsion texnologiyalar, pedagogik refleksiya va uzluksiz kasbiy rivojlanishning uyg'unligi ta'lim sifatini strategik darajada oshirishni ta'minlaydi.

Umuman olganda, o'qituvchilarning kasb mahorati orqali ta'lim jarayonini rivojlantirish nafaqat nazariy jihatdan asoslangan, balki amaliy va innovatsion mexanizmlar orqali ham samarali amalga oshirilishi mumkinligi ilmiy jihatdan isbotlandi. Bu jarayon pedagoglarning professional rivojlanishi, ta'lim muassasalarining samaradorligi va o'quvchilarning bilim, ko'nikma va ijodiy salohiyatini strategik darajada yuksaltirish imkonini beradi.

1. **Uzluksiz kasbiy rivojlanish** – pedagoglarning kasb mahoratini rivojlantirish uchun doimiy treninglar, seminarlar, master-klasslar va onlayn kurslar tashkil etish, ularning natijalarini muntazam baholash va natijalar asosida individual rivojlanish yo'l xaritalari ishlab chiqish.

2. **Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish** – elektron ta'lim platformalari, interaktiv dasturlar, keys va proekt usullari orqali darslarni samarali tashkil etish, shuningdek innovatsion usullarni pedagogik jarayonda integratsiya qilish orqali o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini sifatli shakllantirish.

3. **Pedagogik refleksiya va o'z-o'zini baholash** – pedagoglar uchun muntazam refleksiya mashg'ulotlari tashkil etish, darslar va ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni aniqlash va innovatsion yechimlar orqali ularni bartaraf etish.

4. **Ustoz-shogird tizimi va pedagogik hamkorlik** – tajriba almashish, metodik seminarlar va hamkorlik guruhlari orqali pedagoglarning kasb mahoratini rivojlantirish, shuningdek innovatsion g'oyalarni umumiy metodik amaliyotga integratsiya qilish.

5. **Differentsiatsiya va individual yondashuv** – har bir o'quvchining individual xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olish, ta'lim jarayonida ularning mustaqil faol ishtirokini ta'minlash va bilimlarni shaxsiy darajada rivojlantirish.

6. **Rag'batlantirish va motivatsiya** – pedagoglarning innovatsion va ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularni rag'batlantirish va kasbiy salohiyatini oshirish uchun maxsus dasturlar, grantlar va ilmiy imkoniyatlar yaratish.

7. **Monitoring va baholash tizimlari** – pedagoglarning kasb mahorati va ta'lim jarayonining samaradorligini aniqlash uchun ilmiy asoslangan, kompetentsiyaga va natijalarga asoslangan monitoring tizimlarini joriy etish.

8. **Oila va jamoatchilik bilan hamkorlik** – ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini qo'llab-quvvatlash uchun oila va mahalliy jamoatchilik bilan samarali hamkorlik mexanizmlarini yaratish.

9. **Ilmiy-tadqiqot faoliyati** – pedagoglarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash va innovatsion yechimlarni ishlab chiqish orqali kasbiy salohiyatni rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Jo'rayev R.J. Pedagogik kadrlarning kasb mahorati va ta'lim sifatini oshirish masalalari. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2015.

2. Sharipov Sh.Sh. O'qituvchi kasb mahorati va uni rivojlantirish mexanizmlari. – Toshkent: ToshDU, 2017.

3. Musurmonova N.A. Innovatsion pedagogik texnologiyalar va pedagogik ijodkorlik. – Toshkent: O'zbekiston pedagogika jurnali, 2018. №4.

4. Xodjayev B.X. Pedagogik texnologiyalar va o'qituvchi kasb mahorati. – Toshkent: O'zbekiston pedagogik instituti, 2016.

5. Avliyoqulov A.A. Interaktiv ta'lim usullari va pedagogik mahorat. – Toshkent: «Pedagogika», 2019.

6. Сухомлинский В.А. Педагогические сочинения. – Киев: Радумська школа, 1981.

7. Макаренко А.С. Педагогическая поэма и педагогические работы. – Москва: Просвещение, 1989.

KOGNITIV QOBILIYATLARNING TAVSIFI VA ULARNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI TAHLILI

Asqarov Faxritdin Alisherovich

*University of Business and Science Yoshlar bilan ishlash va
ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor*

asqarovfahridin85@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada kognitiv qobiliyatlarning zamonaviy ilmiy talqini, ularning tuzilmasi va rivojlanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Kognitiv jarayonlar - idrok, diqqat, xotira va tafakkur - insonning bilish faoliyatini ta'minlovchi o'zaro bog'liq tizim sifatida yoritilgan. Tadqiqotda kognitiv qobiliyatlarning shakllanishida irsiy-biologik omillar va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri, shuningdek, yoshga oid rivojlanish dinamikasi asoslab beriladi. Maqolada idrok kognitiv tizimning asosiy komponenti sifatida alohida tahlil qilinib, uning statik va dinamik turlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv qobiliyatlari, bilish jarayonlari, idrok, xotira, tafakkur, diqqat, ontogenez, irsiy-biologik omillar, ijtimoiy muhit, professional ta'lim, kognitiv rivojlanish, statik idrok, dinamik idrok, kinestetik sezgilar, jismoniy tarbiya, harakatning kognitiv obrazi.

ОПИСАНИЕ КОГНИТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ И АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К ИХ РАЗВИТИЮ.

Аннотация: В статье анализируется современная научная интерпретация когнитивных способностей, их структура и механизмы развития. Когнитивные процессы-восприятие, внимание, память и мышление-рассматриваются как взаимосвязанная система, обеспечивающая познавательную деятельность человека. В исследовании обосновывается взаимное влияние наследственно-биологических факторов и социальной среды на формирование когнитивных способностей, а также динамика их возрастного развития. В статье восприятие анализируется как основной компонент когнитивной системы, раскрываются его статические и динамические виды.

Ключевые слова: Когнитивные способности, познавательные процессы, восприятие, память, мышление, внимание, онтогенез, наследственно-биологические факторы, социальная среда, профессиональное образование, когнитивное развитие, статическое восприятие, динамическое восприятие, кинестетические ощущения, физическое воспитание, когнитивный образ движения.

DESCRIPTION OF COGNITIVE ABILITIES AND ANALYSIS OF MODERN APPROACHES TO THEIR DEVELOPMENT

Annotation: The article analyzes the modern scientific interpretation of cognitive abilities, their structure, and mechanisms of development. Cognitive processes-perception, attention, memory, and thinking are considered as an interconnected system that ensures human cognitive activity. The study substantiates the interaction between hereditary-biological factors and the social environment in the formation of cognitive abilities, as well as the dynamics of age-related development. Perception is examined as a core component of the cognitive system, and its static and dynamic types are described.

Keywords: Cognitive abilities, cognitive processes, perception, memory, thinking, attention, ontogenesis, hereditary-biological factors, social environment, professional education, cognitive development, static perception, dynamic perception, kinesthetic sensations, physical education, cognitive image of movement.

Kirish.

Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, kognitiv qobiliyatlar - bu inson organizmining psixik jarayonlari majmui bo'lib, ular asosan bosh miyaning katta yarim sharlarining intellektual faoliyatga mas'ul sohalarida kichadi [1]. Ushbu qobiliyatlar o'zaro uzviy bog'liq holda ishlaydi va inson ongida tashqi olamdagi narsa, hodisa va jarayonlar haqidagi ma'lumotlarning subyektiv, hissiy obrazlarda aks etishini ta'minlaydi [2].

Hissiy obrazlarning shakllanishi idrok etish, xotirada saqlash, eslab qolish va qayta tiklash kabi jarayonlar orqali amalga oshadi. Ularning barchasi bir butun, tizimli-strukturaviy kognitiv faoliyat mexanizmini tashkil etadi. Mazkur jarayonlar tufayli inson atrof-muhit haqidagi yangi bilimlarni to'playdi, mavjud tasavvurlarini kengaytiradi va ilgari shakllangan obrazlardan amaliy faoliyatda foydalanadi [3].

Kognitiv qobiliyatlarning tashqi olam bilan faol o'zaro ta'siri, real voqelikni obrazlar orqali anglash jarayoni ko'plab olimlarga ularni bilish (poznavatel) qobiliyatlari sifatida talqin etish imkonini bergan. Shu asosda ular insonning ijodiy tafakkurini shakllantirishda kognitiv jarayonlarning asosiy va hal qiluvchi funksional rolini qayd etadilar [4].

Zamonaviy ilmiy manbalar kognitiv qobiliyatlar — idrok, diqqat, xotira va tafakkur kabi psixik jarayonlar majmuasi — o'zining tizimli rivojlanish jarayonida ikki asosiy omil ta'sirida shakllanishini ko'rsatadi: irsiy-biologik dasturlar va ijtimoiy muhit. Irsiy dasturlar ta'sirida kognitiv jarayonlar geteroxron tarzda, ya'ni turli qobiliyatlarning ayrim davrlarda tezroq, boshqalari esa sekinroq rivojlanishi orqali o'zgarib boradi. Bu holat ontogenezning muayyan bosqichlarida ayrim kognitiv jarayonlarning "ustuvorligi" yoki yetakchi pozitsiyani egallashi bilan namoyon bo'ladi. Natijada bu ustuvorlik o'quvchilarning bilish faoliyati samaradorligiga, o'quv materialini o'zlashtirish tezligi va sifatiga ta'sir qilishi mumkin [5].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Mazkur maqola nazariy-tahliliy tadqiqot metodologiyasiga asoslangan bo'lib, unda quyidagi yondashuvlar qo'llanilgan:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish -kognitiv qobiliyatlar, idrok va kinestetik sezgilar bo'yicha klassik va zamonaviy psixologik-pedagogik manbalar (A.N. Leontyev, I.M. Sechenov, N.V. Vinogradova va boshqalar) tahlil qilingan. Taqqoslash va umumlashtirish - turli olimlarning kognitiv rivojlanish haqidagi qarashlari solishtirilib, umumiy nazariy xulosalar chiqarilgan. Tizimli-strukturaviy yondashuv- kognitiv jarayonlar yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqilib, ularning o'zaro funksional bog'liqligi asoslangan. Pedagogik talqin-nazariy xulosalar oliy ta'lim, xususan, jismoniy tarbiya va kasbiy tayyorgarlik jarayoniga tatbiq etilgan. Metodologik asos sifatida psixologiya, pedagogika va fiziologiya fanlarining integrativ yondashuvi qo'llanilib, kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda ta'lim muhitining hal qiluvchi roli konseptual jihatdan asoslab berilgan.

Tadqiqotchilarning ko'pchiligi yoshga oid rivojlanish dinamikasini tahlil qilarkan, tug'ma dasturlar ta'siri ostidagi kognitiv o'sish asosan 25–30 yoshgacha eng yuqori darajada bo'lishini ta'kidlaydi. Bu davrdan so'ng esa biologik omillarning roli nisbatan kamayadi va kognitiv rivojlanishning yetakchi omiliga ijtimoiy shart-sharoitlar, ya'ni

ta'lim, kasbiy muhit, kommunikatsiya va madaniy tajribalar aylanadi [6].

Shu ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, talabalik davrida kognitiv qobiliyatlar rivojida tug'ma dasturlarning ta'siri nisbatan yuqori bo'ladi. Bu esa O'zbekiston oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini shunday tashkil etishni talab qiladi, bunda yoshlarning tabiiy kognitiv potentsialidan maksimal darajada foydalanish, o'qitish metodlarini bilish jarayonlarini faollashtiruvchi shaklda qurish muhim ahamiyat kasb etadi.

A.N. Leontyev (2004) o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishida ijtimoiy omillar orasida maqsadga yo'naltirilgan faoliyat alohida o'rin tutadi. Bunday faoliyatga, avvalo, bilish faoliyati, shuningdek, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi jarayonidagi o'quv faoliyati kiradi. Bu shuni anglatadiki, tug'ma qobiliyatlari o'rtacha darajada bo'lgan talaba, agar u o'z kognitiv jarayonlarini muntazam mashq qildira olsa, tabiatan iqtidorli, ammo bu qobiliyatlarini rivojlantirmagan shaxsdan yuqori natijalarga erisha oladi.

Natijalar va muhokamalar.

Ushbu yondashuv shuni ko'rsatadiki, kasbiy ta'lim jarayoni kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi uchun nihoyatda katta salohiyatga ega. Bu ayniqsa zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarga — jumladan jismoniy tarbiya o'qituvchilariga — qo'yilayotgan talablar nuqtayi nazaridan juda muhimdir. Chunki bugungi o'qituvchi nafaqat o'z fani bo'yicha bilimga, balki analitik fikrlash, tez qaror qabul qilish, yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish kabi kognitiv imkoniyatlarga ham ega bo'lishi zarur.

Demak, professional ta'limning aniq maqsadlari, mazmuni va tashkiliy qurilishi bo'lajak mutaxassislarning kognitiv qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirishga imkon yaratadi. Natijada, kasbiy tayyorgarlikning boshlang'ich bosqichida kuzatiladigan ayrim kognitiv kamchiliklar yoki rivojlanishdagi kechikishlar o'qitish jarayonining o'zi orqali muvaffaqiyatli bartaraf etilishi mumkin.

Bu, o'z navbatida, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun ham juda muhim xulosadir: talabalarda kognitiv o'sishni qo'llab-quvvatlaydigan ta'lim muhitini yaratish — zamonaviy, raqobatbardosh pedagoglar tayyorlashning eng muhim omillaridan biridir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, kognitiv qobiliyatlarning tizimli tuzilmasiga kiradigan asosiy komponentlardan biri — idrok hisoblanadi. Idrok — bu inson ongida tashqi muhitdan kelayotgan ta'sirlarni aks ettiruvchi psixik jarayonlar majmuidir. U atrofda predmetlar, hodisalar va ularning xususiyatlari sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qilganda, ularning mazmunini ongda yaxlit obraz sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Idrok jarayoni insonning real voqelikni tushunishida asosiy boshlang'ich bosqich bo'lib, u kognitiv faoliyatning keyingi — xotira, tafakkur va tasavvur — kabi jarayonlar uchun poydevor yaratadi. Shu bois, ta'lim jarayonida idrokning rivojlanganlik darajasi o'quv materialini tez anglash, mazmunni chuqur tahlil qilish va samarali fikrlash kabi sifatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir etadi.

Idrok — bu ko'rish, eshitish, harakat (kinestetik), vestibulyar va taktil sezgilar birikmasidan hosil bo'ladigan murakkab psixik jarayon bo'lib, inson ongida tashqi muhitdagi predmet va hodisalarning muayyan sifat xususiyatlarini aks ettiradi.

N.V. Vinogradova (2009) ta'kidlaganidek, idrokning funksional mohiyati shundan iboratki, u tashqi qo'zg'atuvchilardan kelayotgan energiyani faol ongiy jarayonga aylantiradi va natijada predmet yoki hodisaning subyektiv psixik obrazi yuzaga keladi [7].

Muallifning fikricha, idrokni sezgi a'zolaridan kelayotgan alohida alohida tasavvurlar

yig'indisi sifatida tushunish noto'g'ri. Aksincha, idrok — bu mazmunli, yaxlit psixik obraz, u sezgi ma'lumotlarini ongiy qayta ishlash, ularni talqin qilish va ilgari to'plangan tajribalar asosida boyitish orqali shakllanadi. Ya'ni, idrok jarayoni faqat tashqi ta'sirlarni qabul qilish bilan cheklanmay, balki insonning oldingi bilish tajribasi, xotirasida saqlangan obrazlar va ularni qayta tiklash qobiliyatlariga ham tayanadi.

Shu mazmunda idrokning rivojlanganligi o'quv jarayonida ayniqsa muhimdir: o'quvchi yoki talabaning atrof-muhitni tez va aniq anglash qobiliyati uning tahliliy fikrlashi, mustaqil xulosa chiqarishi va o'quv materialini o'zlashtirish darajasiga bevosita ta'sir qiladi.

Zamonaviy psixologiyada idrok jarayoni ikki nisbatan mustaqil yo'nalishda o'rganiladi:

statik idrok – harakatsiz, o'zgarmas predmetlarni anglash jarayoni;

dinamik idrok – vaqt va harakatdagi o'zgarishlarni, ya'ni obyektlarning fazodagi siljishi va inson tanasining holati o'zgarishini idrok etish jarayoni.

Ikkinchi yo'nalish dinamik voqelikni anglash, harakatni vaqt va makon o'zgarishlari orqali ongda aks ettirish bilan bog'liq bo'lib, ayniqsa jismoniy mashqlarni o'rgatish amaliyotida muhim ahamiyatga ega [8].

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari amaliyotida eng katta ahamiyatga ega bo'lgan jarayon — bu insonning o'z tanasi harakatlarini idrok etishi, ya'ni kinestetik sezgilaridir. Bu sezgilar mushaklarning holati, tana qismlarining makondagi o'rni, ularning harakat tezligi va amplitudasi, mushaklar tarangligi hamda bo'g'imlarning ishiga oid axborotni qamrab oladi. Shuning uchun ularni ko'pincha harakat–mushak (kinestetik) sezgilar deb ataydilar.

Klassik fiziologiya asoschilaridan I.M. Sechenov kinestetik sezgilarni insonning psixik faoliyatidagi eng muhim mexanizmlardan biri sifatida baholagan. Uning fikricha, bu sezgilar proprioretseptorlar faoliyatini faollashtirib, markaziy asab tizimiga tana holati, mushaklarning taranglik darajasi va ularning ish jarayoni haqida uzluksiz axborot uzatadi. Aynan shu axborot oqimi natijasida bosqichma-bosqich fizik harakatning hissiy obrazi shakllanadi.

A.N. Korolkov va boshq. (2016) ushbu hissiy obrazni jismoniy mashqning maxsus kognitiv obrazi sifatida talqin qiladi. Ya'ni, harakatni ongda tasvirlash, uni takroriy idrok etish va tahlil qilish, o'quvchining harakatni to'g'ri bajarishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

V.M. Smirnova (2003) proprioretseptorlardan keladigan axborotni idrok etishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilar ekan, ushbu idrokning ba'zan yetarlicha aniq bo'lmasligi mumkinligini ta'kidlaydi. Bunday noaniqlik jismoniy mashqning hissiy obrazini shakllantirish jarayoniga, xususan, uning mustahkam o'rnashishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Muallif fikricha, harakat parametrlarini aniq idrok etishga erishish uchun ma'lum tajriba, muntazam mashq qilish hamda o'z harakatini doimiy ravishda tahlil qilish zarur. Talaba yoki sportchi o'z kinestetik sezgilarini o'rganilayotgan mashqning “namunaviy” etaloniga solishtirishi orqali ushbu aniq idrok shakllanadi.

Shu nuqtayi nazardan, jismoniy mashqning aniq hissiy obrazini shakllantirish jarayoni uning biomexanik tuzilishini o'zlashtirishning yetakchi omillaridan biri ekani ayon bo'ladi. Zero, harakatning biomexanik tuzilmasi aynan shu obraz orqali ongda mustahkamlanadi va keyingi muvaffaqiyatli bajarilishga zamin yaratadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, professional ta'lim jarayonini kognitiv qobiliyatlarni maqsadli

rivojlantirishga yo‘naltirilgan holda tashkil etish bo‘lajak mutaxassislarning intellektual, tahliliy va ijodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida talabalarning kognitiv o‘shishini qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish zamonaviy, raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гришанова Н.А. Развитие компетентности специалистов как важнейшее направление реформирования профессионального образования. Десятый симпозиум. Квалиметрия в образовании: методология и практика / Под науч. ред. Н.А. Селезневой и А.И. Субетто. Кн. 6. М., 2002.
2. Булкин А.П. Социокультурная динамика образования. Исторический опыт России. Дубна: «Феникс», 2001. 208 с.
3. Касимов Р.Я., Зинченко В.Я., Грантберг И.И. Рейтинговый контроль // Высшее образование в России. 1994. №2 С. 83 - 92.
4. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года //Вестник образования М., 2002. №6. С. 11-42.
5. Алексеева Л.П., Шаблыгина Н.С. Преподавательские кадры: состояние и проблемы профессиональной компетентности. М.:НИИВО, 1994.
6. Клименко Т.К. Теоретические основы становления будущего учителя: монография. Чита: Изд-во Забайкальского гос. пед. ун-та, 1999. 214 с.
7. Виноградова Н.И. Развитие профессионализма учителя начальных классов: акмеологические закономерности и механизмы: Монография. СПб:ЛГОУ им. А.С.Пушкина, 2003.168 с.
8. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. 188 с.
9. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. Монография. - Т.: Фан. - 2004
10. Теория и методика физической культуры: Учебник / Под ред. проф. Ю.Ф. Курамшина. М.: Советский спорт, 2003.
11. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1996.
12. Гончаров, В.И. Еще раз о понятиях «двигательное умение» и «двигательный навык» / В.И. Гончаров // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2008. – № 2 (36).
13. Xolodnaya M.A. **Kognitiv psixologiya: nazariya va amaliyot**. – Moskva: Yurayt, 2010.

TEKNOLOGIYA DARSLARI ORQALI BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI IJODIY FIKRLASHLARINI RIVOJLANTIRISH

*Kambarov Nodirjon Sattarovich,
University of Business and Science
Maktabgacha-boshlang'ich ta'lim va
sport faoliyati kafedrasida dotsenti.
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
nodirjonkambarov2@gmail.com.*

*Turg'unova Gulzoda Botir qizi
University of Business and Science
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi
gulzodabotirovna96@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinif o'quvchilarida texnologiya darslari orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi yoritilgan. Texnologiya fanining o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirishdagi pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, amaliy mashg'ulotlar, ijodiy topshiriqlar va interfaol metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish imkoniyatlari haqida ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar. Texnologiya fani, ijodiy fikrlash, boshlang'ich sinif o'quvchilari, amaliy mashg'ulotlar, interfaol metodlar.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПОСРЕДСТВОМ УРОКОВ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос развития творческого мышления у учащихся начальных классов через уроки технологии. Проанализирована педагогическая значимость технологии в формировании у школьников самостоятельного, критического и творческого мышления. Кроме того, с научно-методической точки зрения обоснованы возможности повышения познавательной активности учащихся посредством практических занятий, творческих заданий и использования интерактивных методов.

Ключевые слова: Технология, творческое мышление, способности учащихся начальной школы, практические занятия, интерактивные методы.

DEVELOPING CREATIVE THINKING IN ELEMENTARY STUDENTS THROUGH TECHNOLOGY LESSONS

Annotation: This article addresses the issue of developing creative thinking in primary school students through technology lessons. The pedagogical significance of technology in shaping students' independent, critical, and creative thinking is analyzed. Additionally, the possibilities for enhancing students' cognitive activity through practical exercises, creative tasks, and interactive methods are scientifically and methodologically justified.

Keywords: Technology, creative thinking, primary school students' abilities, practical exercises, interactive methods.

Kirish.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar o'quvchilarda faqatgina bilim va ko'nikmalarnigina shakllantirish bilangina cheklanmay, balki ularning ham mustaqil, ham tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishni ham muhim vazifa sifatida belgilab bermoqda. Negaki, boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxs kamolotining poydevori hisoblanib, aynan shu davrda o'quvchilarda ijodkorlik, tashabbuskorlik va mehnatsevarlik kabi sifatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini texnologiya darslarida ijodiy fikrlashga o'rgatish orqali texnologiyaga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish dolzarb va muhim masalalardan biridir. Ushbu maqola uchun adabiyotlar tahlilini tayyorlashda quyidagi yondashuvlarni ko'rib chiqishingiz mumkin: mutaxassislardan Sanaqulov X. Xodiyeva, Adashaliyeva Z, R.Mavlonova, Jo'rayeva M, Z.Sattorova, A.Sultonova, R.A.Mamurova, O.Goroxova, R.Hasanov, M.Tilavov, H.Egamovlar o'rganganlar hamda ilmiy izlanishlar olib borganlar [1-2-3-4]. Ular texnologiya darslarida turli materiallar bilan ishlashga o'gatihsyo'llari borasida tadqiqot olib borib, o'z tavsiyalarini berdilar.

Xorij olimlaridan I.A.Vorobey, I.Perevertin, L.Maltsevo, N. Shumulleievich N.M. Shumulleievich, N.B.Xolezova, N.A. Kurochkina kabi pedagog olimlar ham ilmiy izlanishlar olib bordilar.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida texnologiya darslarida ijodiy fikrlashga o'rgatish turli materiallar bilan ishlash ko'nikma va malakalarni shakllantirish, turli asboblardan foydalanishni va ularni ishlatish bilim, ko'nikma, malakalarini beradi. Umumta'lim maktab o'quvchilariga texnologiya mashg'ulotlarida ijodiy fikrlashga o'rgatish, erkin fikrlashi, yangi g'oyalarni sinab ko'rishi, balki ularni yangi mahsulot yaratishga, muammoli vaziyatlarda yechim topishga o'rgatadi va xalq hunarmaddchiliklagini, milliy qadriyatlarimizni, san'atni qadrlash, o'rgatish bilan birga, an'analarimiz kelajak avlodlarga yetkazishdan iborat.

Tahlillar va natijalar.

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan texnologiya fani o'zining amaliy yo'naltirilganligi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi. Ushbu fan orqali o'quvchilar turli buyumlar yasash, materiallar bilan ishlash, oddiy texnologik jarayonlarni bajarish jarayonida nafaqat mehnat ko'nikmalarini egallaydilar, balki o'z fikrlarini erkin ifodalashni, yangi g'oyalar yaratishni va muammolarga noodatiy yondashish o'rganadilar desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu jihatdan texnologiya darslari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar texnologiya fanini o'qitishda an'anaviy usullardan voz kechib, interfaol metodlar, ijodiy topshiriqlar va amaliy mashg'ulotlarga keng o'rin berishni talab etmoqda. Bu esa o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning faolligini kuchaytirish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, texnologiya darslarida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan mashg'ulotlar ularning ijodiy salohiyatini to'liq namoyon etishiga imkon yaratadi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida texnologiya darslari orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi bugungi kun ta'lim amaliyotida dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. Mazkur

maqolada texnologiya fanining ijodiy fikrlashni shakllantirishdagi o'rni, ushbu jarayonda qo'llaniladigan samarali usul va vositalar ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilinadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimdek, boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxsning intellektual, ma'naviy va ijodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog olimlar ta'kidlaganidek, aynan shu davrda bolaning fikrlash uslubi, qiziqishlari va mehnatga bo'lgan munosabati aynan shu davrda shakllanadi. K.D. Ushinskiy ta'lim jarayonida bolaning faolligi va mustaqil harakati muhim ekanligini ta'kidlab, "bola o'z faoliyati davomida o'rganmasa, unda chuqur bilim shakllanmaydi", deb hisoblaydi. Ushbu jihatdan texnologiya fani boshlang'ich sinf o'quvchilarining faol ishtirokini ta'minlovchi fanlardan biri hisoblanadi.

Texnologiya fani mazmunan amaliy faoliyatga yo'naltirilgan fan bo'lib, u o'quvchilarda mehnat ko'nikmalari bilan bir qatorda tafakkur, tasavvur va ijodkorlikni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. V.A. Sukhomlinskiy o'z asarlarida mehnat ta'limining bolaning aqliy rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini alohida qayd etadi. Uning fikricha, qo'l mehnati bilan bog'liq faoliyat bolalarda tafakkur jarayonlarini faollashtiradi va ularni mustaqil fikrlashga undaydi. Texnologiya darslarida bajariladigan amaliy ishlar aynan shu pedagogik g'oyaga to'liq mos keladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda texnologiya fanining rivojlantiruvchi funksiyasi alohida e'tirof etiladi. Bu fan o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanmay, balki ularni yangi mahsulot yaratishga, muammoli vaziyatlarda yechim topishga o'rgatadi. J. Dyui tomonidan ilgari surilgan "o'rganish — bu faoliyat jarayonidir" degan g'oya texnologiya fanining mohiyatini to'liq ifodalaydi. Chunki texnologiya darslarida o'quvchi bilimi amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi va ijodiy xarakter kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olganda, ularning ko'proq ko'rgazmali-amaliy faoliyat orqali bilimlarni o'zlashtirishi aniqlangan. Psixolog olim L.S. Vygotskiy ta'kidlaganidek, bolaning rivojlanishi ijtimoiy faoliyat va amaliy tajriba bilan chambarchas bog'liqdir. Texnologiya fani aynan shunday tajribani ta'minlab, o'quvchilarning yaqin rivojlanish zonasini kengaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, texnologiya fani o'quvchilarda mehnatsevarlik, mas'uliyat, sabr-toqat va tashabbuskorlik kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlarni shakllantiradi. Pedagogik adabiyotlarda qayd etilishicha, mehnat jarayonida ijodiy yondashuvni qo'llash o'quvchilarning shaxs sifatida kamol topishida muhim omil hisoblanadi. Bu esa texnologiya fanining nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi. Shu bilan bir qatorda, texnologiya fani boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning amaliy faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshirish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish va shaxsiy sifatlarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu fan orqali tashkil etilgan darslar o'quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Ijodiy fikrlash – bu yangi g'oyalar yaratish, muammolarga noodatiy yechimlar topish va mavjud bilimlarni yangicha tarzda qo'llash qobiliyatidir. Pedagogik olimlar ijodiy fikrlashni bolaning shaxs sifatida rivojlanishida muhim ko'rsatkich deb biladilar. J. Piagetning ta'kidlashicha, boshlang'ich yoshdagi bolalar aynan faoliyat va o'yin orqali tafakkur qiladilar, yangi tushunchalarni shakllantiradilar va bu jarayonda ijodiy fikrlash faol rol o'ynaydi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ijodiy fikrlashning asosiy komponentlariga quyidagilar kiradi: tasavvur, muammolarni

hal qilish qobiliyati, mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuv. Taniqli olim L.S. Vygotskiy fikricha, bolaning ijtimoiy va intellektual rivojlanishi, uning ijodiy salohiyati ijtimoiy hamkorlik va amaliy faoliyat orqali yuzaga chiqadi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilari texnologiya fanidagi amaliy mashg'ulotlar orqali ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish imkoniga ega bo'ladilar. Ijodiy fikrlashni shakllantirishning pedagogik ahamiyati shundaki, u bolalarni mustaqil qaror qabul qilishga, yangi g'oyalarni sinab ko'rishga va muammoli vaziyatlarda o'z yechimlarini topishga o'rgatadi. K.D. Ushinskiy o'z asarlarida mehnat va ijodiy faoliyatning bolalar rivojlanishidagi ahamiyatini alohida ta'kidlagan. Unga ko'ra, bolalar amaliy faoliyat orqali o'qish va ijodiy fikrlashni uyg'unlashtiradilar, bu esa ularning shaxs sifatida mustahkam rivojlanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish texnologiya fanida amaliy mashg'ulotlar, loyiha ishlari va interfaol metodlar orqali amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Masalan, J. Deweyning ta'kidlashicha, "o'rganish – bu faoliyat jarayoni" bo'lib, o'quvchi amaliy ish orqali bilimlarni mustahkamlash bilan birga ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf texnologiya darslari ijodiy fikrlashni shakllantirish uchun eng qulay platforma desak mubolag'a bo'lmaydi. Shuningdek, ijodiy fikrlash boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun nafaqat tafakkur jarayonini rivojlantirish, balki ularni mustaqil, tashabbuskor va innovatsion shaxs sifatida shakllantirishning asosiy omilidir. Texnologiya darslari esa bu jarayonni tizimli va samarali tashkil etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ta'kidlab o'tganimizdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy fikrlashni rivojlantirish texnologiya fanining asosiy vazifalaridan biridir. Pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ijodiy fikrlash o'quvchilarda mustaqil fikrlash, yangi g'oya yaratish va amaliy mashqlar orqali yechim topish qobiliyatini shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, texnologiya darslari bolalarning faoliyatiga yo'naltirilgan metodlar orqali samarali ijodiy rivojlanish imkoniyatini beradi va quyida ular haqida qisqacha yoritilgan:

Amaliy mashg'ulotlar orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish.

Texnologiya fanida amaliy mashg'ulotlar o'quvchilarning qo'l mehnati va tafakkurini birlashtiradi. V.A. Sukhomlinskiy fikricha, amaliy faoliyat bolaning tafakkurini faollashtiradi va ularni mustaqil qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Masalan, o'quvchilar oddiy konstruksiya yoki qo'l mehnati buyumlarini yaratishda turli variantlarni sinab ko'radi, bu esa ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Amaliy mashg'ulotlar o'quvchining xatolardan o'rganish, yangi yechimlar topish va o'z fikrini erkin ifodalash qobiliyatini shakllantiradi.

Ijodiy topshiriqlar va mustaqil ishlar

Ijodiy topshiriqlar bolalarning tasavvurini kengaytirish va muammoli vaziyatlarda yechim qidirishga rag‘batlantiradi. L.S. Vygotskiy ta’kidlashicha, o‘quvchilarning ijtimoiy va amaliy faoliyati ularning intellektual rivojlanishini tezlashtiradi. Masalan, texnologiya darslarida o‘quvchilarga “o‘z dizayningni yarat” yoki “muayyan materiallardan yangi mahsulot yasash” kabi topshiriqlar berilishi ular uchun mustaqil ijodiy faoliyatni rag‘batlantiradi.

Interfaol metodlar

Interfaol metodlar (aqliy hujum, klaster, loyiha usuli) texnologiya darslarini nafaqat bilim berish jarayoni, balki ijodiy fikrlashni rivojlantirish platformasiga aylantiradi. J. Dewey fikricha, o‘rganish faoliyat orqali amalga oshirilganda samarali bo‘ladi. Shu ma’noda loyiha usuli bolalarga muammoni aniqlash, variantlarni tahlil qilish va natijaviy mahsulot yaratish imkonini beradi. Aqliy hujum va klaster metodlari esa o‘quvchilarda erkin fikrlash, yangi g‘oyalar yaratish va o‘zaro fikr almashish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Individual va guruh ishlari

Texnologiya darslarida individual va guruh ishlari kombinatsiyasi bolalarning ijodiy salohiyatini maksimal darajada ochishga xizmat qiladi. Guruh ishlari o‘quvchilarga birgalikda muammolarni hal qilish, boshqalar tajribasidan o‘rganish va yangi yondashuvlarni kashf etish imkonini beradi. Individual ishlar esa bolalarning mustaqil fikrlash va ijodiy qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Umumiy qilib aytgansak, texnologiya darslarida amaliy mashg‘ulotlar, ijodiy topshiriqlar, interfaol metodlar va individual/guruh ishlari ijodiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy samarali usullari hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi va ularni ijodiy faoliyatga yo‘naltiradi. Shuningdek, texnologiya darslarida ijodiy fikrlashni rivojlantirishning muhim sharti — o‘quvchilar uchun qulay va rag‘batlantiruvchi ijodiy muhit yaratish hisoblanadi.

Ijodiy muhit — bu o‘quvchilarning erkin fikrlashi, yangi g‘oyalarni sinab ko‘rishi va xatolardan o‘rganishi uchun yaratilgan pedagogik va psixologik sharoitdir. L.S. Vygotskiy ta’kidlaganidek, bolaning rivojlanishi ijtimoiy va amaliy faoliyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning ijodiy salohiyati ham aynan shu faoliyat orqali yuzaga chiqadi. Shu nuqtai nazardan, texnologiya darslarida ijodiy muhitni shakllantirish o‘quvchilarning intellektual va ijodiy rivojlanishida asosiy vosita hisoblanadi. O‘qituvchi ijodiy muhitni tashkil etishda asosiy rol o‘ynaydi. Chunki, u o‘quvchilarning faolligini rag‘batlantiradi, muammoli vaziyatlarni aniqlaydi va yechim topishga yo‘naltiradi. K.D. Ushinskiy o‘z asarlarida pedagogning vazifasi bolaning faoliyatini boshqarish va rag‘batlantirish ekanligini ta’kidlagan. Texnologiya darslarida o‘qituvchi o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undab,

ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Ijodiy muhitni shakllantirishda bir nechta pedagogik yondashuvlar qo'llaniladi. Masalan, o'quvchilarning o'z g'oyalarni erkin ifodalashiga imkon berish, turli variantlarni sinab ko'rishga rag'batlantirish, guruhda hamkorlikda ishlash va individual loyihalar bajarishga yo'naltirish. J. Deweyning ta'kidlashicha, o'rganish faoliyat orqali amalga oshirilganda samarali bo'ladi va o'quvchilar o'z tajribalarini mustaqil tahlil qilish imkoniga ega bo'ladi. Shuningdek, texnologiya darslarida ijodiy muhit bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur. Masalan, qo'rquvsiz muhit yaratish, xatolikka ruxsat berish, rag'batlantiruvchi va motivatsion so'zlardan foydalanish o'quvchilarning ijodiy faoliyatini kuchaytiradi. Bu esa o'quvchilarda yangi g'oyalarni sinab ko'rish, tajriba qilish va o'z yechimlarini topish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan bir qatorda, texnologiya darslarida ijodiy muhit yaratish va o'qituvchining faol yondashuvi o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi. Ushbu muhit o'quvchilarga mustaqil, innovatsion va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanish imkonini beradi, shuningdek, darslarni yanada samarali va qiziqarli qiladi.

Xulosa.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida texnologiya darslari orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi bugungi pedagogik amaliyotda juda dolzarb hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnologiya fani nafaqat amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, yangi g'oya yaratish va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi (Piaget, 1970; Dewey, 1938). Shu nuqtai nazardan, texnologiya darslari o'quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaruvchi asosiy pedagogik vosita hisoblanadi.

Maqolada ko'rsatilganidek, ijodiy fikrlashni rivojlantirishda samarali yondashuvlar quyidagilar:

1. Amaliy mashg'ulotlar – o'quvchilar turli materiallar bilan ishlash orqali xatolarini tahlil qiladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi va innovatsion g'oyalarni sinab ko'radi. V.A. Sukhomlinskiy ta'kidlashicha, amaliy faoliyat bolaning tafakkur jarayonini faollashtiradi va intellektual rivojlanishiga yordam beradi.

2. Ijodiy topshiriqlar va mustaqil ishlar – o'quvchilarni yangi g'oyalarni yaratishga va muammoli vaziyatlarda yechim topishga rag'batlantiradi. L.S. Vygotskiy fikricha, bolaning ijtimoiy va amaliy faoliyati uning intellektual va ijodiy rivojlanishini tezlashtiradi.

3. Interfaol metodlar – aqliy hujum, klaster va loyiha usuli o'quvchilarda erkin fikrlashni rag'batlantiradi va ularni guruhda hamkorlik qilishga, individual qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. J. Dewey ta'kidlaganidek, faoliyat orqali o'rganish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini kuchaytiradi.

4. Individual va guruh ishlari – kombinatsiyasi o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini maksimal darajada rivojlantirishga xizmat qiladi. Guruh ishlari hamkorlik va yangi yondashuvlarni o‘rganishga, individual ishlar esa mustaqil qaror qabul qilishga imkon beradi.

Shuningdek, texnologiya darslarida o‘qituvchining roli juda muhimdir. K.D. Ushinskiy fikricha, pedagog bolaning faoliyatini boshqaradi va rag‘batlantiradi, shuningdek ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltiradi. Texnologiya darslarida o‘qituvchi o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda, muammoli vaziyatlarni aniqlash va yechim topishda asosiy motivator bo‘ladi.

Ijodiy muhit yaratish ham o‘quvchilarning salohiyatini ochishning muhim omili hisoblanadi. Rag‘batlantiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi muhit bolalarni yangi g‘oyalarni sinab ko‘rishga, xatolardan o‘rganishga va o‘z qarorlarini mustaqil qabul qilishga undaydi. Shu nuqtai nazardan, texnologiya darslarida ijodiy muhitni yaratish o‘quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega.

Umuman olganda, texnologiya darslarini tizimli va metodik asosda tashkil etish, amaliy mashg‘ulotlar, interfaol metodlar va ijodiy topshiriqlarni qo‘llash orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy fikrlashini rivojlantirish samarali bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil, innovatsion va ijodiy fikrlaydigan shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, texnologiya darslari boshlang‘ich sinf pedagogikasida ijodiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy vositasi bo‘lib, u o‘quvchilarni shaxs sifatida shakllantirish va ularning ijodiy salohiyatini maksimal darajada ochishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, mazkur fan o‘quvchilarni faqat bilim bilan ta‘minlab qolmay, balki ularni ijodiy, mustaqil va mas‘uliyatli shaxslar sifatida rivojlantirishda markaziy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Dewey, J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1938.
2. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. London: Routledge & Kegan Paul, 1970.
3. Sukhomlinskiy, V.A. O Pedagogicheskoy Tvorchestve. Moscow: Pedagogika, 1968.
4. Ushinskiy, K.D. Pedagogicheskaya Psikhologiya. St. Petersburg: Akademiya, 1877.
5. Vygotskiy, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
6. Назаров, А.А. Методика обучения технологии в начальной школе. Москва: Просвещение, 2010.
7. Петрова, Е.В. Развитие творческого мышления младших школьников на уроках технологии. Санкт-Петербург: Речь, 2015.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA STEAM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Turg'unova Gulzoda Botir qizi
University of Business and Science
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi
gulzodabotirovna96@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi o'rganildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan darslarning o'quvchilarning bilim sifati, bilish faolligi va ijodiy fikrlash ko'nikmalariga ta'sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish, so'rovnoma hamda pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Tajriba natijalari STEAM texnologiyalaridan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishi oshgani, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalari shakllangani hamda mustaqil va tanqidiy fikrlash darajasi yaxshilangani-ni ko'rsatdi. Olingan natijalar boshlang'ich ta'limda STEAM yondashuvini joriy etish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar. STEAM ta'limi, boshlang'ich ta'lim, pedagogik texnologiyalar, fanlararo integratsiya, ijodiy fikrlash, ta'lim samaradorligi.

THE EFFECTIVENESS OF USING STEAM TECHNOLOGIES IN PRIMARY EDUCATION

Annotation: This article examines the pedagogical effectiveness of using STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) technologies in the process of primary education. The main goal of the study was to determine the impact of lessons organized based on the STEAM approach on students' knowledge quality, cognitive activity, and creative thinking skills. During the study, methods such as analysis of scientific-pedagogical literature, observation, questionnaires, and pedagogical experiment were used. The results of the experiment showed that STEAM-based lessons increased students' interest in subjects, developed skills to connect theoretical knowledge with practice, and improved independent and critical thinking. The findings confirm that implementing the STEAM approach in primary education contributes to enhancing the effectiveness of teaching.

Keywords: STEAM education, primary education, pedagogical technologies, interdisciplinary integration, creative thinking, educational

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЗОВАНИЯ STEAM - ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: В данной статье исследуется педагогическая эффективность использования технологий STEAM (Наука, Технологии, Инженерия, Искусство, Математика) в процессе начального образования. Основная цель исследования заключалась в определении влияния уроков, организованных на основе STEAM-подхода, на качество знаний учащихся, их познавательную активность и творческие способности. В ходе исследования использовались методы анализа научно-педагогической литературы, наблюдения, анкетирования и педагогического

эксперимента. Результаты эксперимента показали, что занятия на основе STEAM повышают интерес учеников к предметам, формируют навыки связывания теоретических знаний с практикой, а также улучшают самостоятельное и критическое мышление. Полученные данные подтверждают, что внедрение STEAM-подхода в начальном образовании способствует повышению эффективности обучения.

Ключевые слова: STEAM-образование, начальное образование, педагогические технологии, междисциплинарная интеграция, творческое мышление, эффективность обучения effectiveness.

Kirish.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari ta'lim tizimi oldiga yangi talablarni qo'yimoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxsdan nafaqat tayyor bilimlarni egallash, balki ularni amaliyotda qo'llash, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etish, tanqidiy va ijodiy fikrlash kabi kompetensiyalarni egallash talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

So'nggi yillarda dunyo ta'lim amaliyotida keng qo'llanilayotgan STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta'lim yondashuvi o'quvchilarda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga qiziqishni shakllantirish, nazariy bilimlarni real hayot bilan bog'lash hamda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida STEAM texnologiyalarini qo'llash o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini erta yoshdan shakllantirish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning ta'lim jarayonida faol ishtirokini ta'minlash, fanlarga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirish pedagog oldida turgan asosiy vazifalardan biridir. An'anaviy o'qitish usullari esa har doim ham bu ehtiyojlarni to'liq qondira olmaydi. Shu sababli ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni, xususan STEAM texnologiyalarini joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi boshlang'ich ta'limda STEAM texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligini ilmiy asosda o'rganish va tahlil qilish bilan izohlanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan darslarning o'quvchilarning bilim sifati, bilish faolligi va ijodiy fikrlash ko'nikmalariga ta'sirini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotda STEAM texnologiyalarining boshlang'ich ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati ilmiy jihatdan yoritiladi.

Tadqiqot metodlari.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida STEAM texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ta'sirini aniqlashdir. Tadqiqot vazifalari sifatida eksperimental va nazorat guruhidagi o'quvchilarning bilim, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini solishtirish, STEAM texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligini aniqlash va o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi hamda mustaqil fikrlashini o'rganish belgilangan.

Tadqiqot obyekti Namangan viloyatidagi bir boshlang'ich maktabda tashkil etilgan darslar bo'ldi. Eksperimental guruhga 20 nafar 3-sinf o'quvchilari, nazorat guruhiga esa 20 nafar boshqa o'quvchi kiritildi. Guruhlar yosh, psixologik va akademik jihatdan o'xshash

bo'lib, bu tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish orqali STEAM texnologiyasining shaxsiy yondashuvga ta'siri ham aniqlanishi mumkin.

Tadqiqotda bir qator metodlar qo'llanildi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish orqali STEAM ta'limi va pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilgari olib borilgan tadqiqotlar o'rganildi. Shu tahlil asosida o'quvchilarga moslashtirilgan dars rejasi ishlab chiqildi va metodologik asos mustahkamlandi, bu esa dars jarayonida faol, interfaol va amaliy yondashuvni ta'minlash imkonini berdi.

Eksperimental va nazorat guruhlarida o'quvchilarning darsdagi faolligi, savol berish va loyiha ishlari muntazam kuzatilib borishilishi. Kuzatuvlar STEAM darslarida o'quvchilarning faol ishtirok etishi, savol berishi, g'oya taklif qilishi va amaliy mashqlarni bajarishi orqali bilimni mustahkamlashga harakat qilishi aniqlandi. Bu esa an'anaviy darslarga qaraganda o'quvchilarning bilim olish faolligi sezilarli darajada yuqoriligini ko'rsatadi. Pedagogik tajriba-sinov orqali eksperimental guruhda STEAM texnologiyalari asosida tayyorlangan darslar o'tkazildi, nazorat guruhida esa an'anaviy metodlar ishlatildi (Yakman, 2008⁴). Tajriba natijalari STEAM asosidagi darslarning o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi, shuningdek, darsga bo'lgan qiziqish va mustaqil fikrlashni oshirishi ko'rsatdi.

Tadqiqot jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi: eksperimental va nazorat guruhlarini shakllantirish, STEAM asosida dars rejasi tayyorlash, eksperimental guruhda STEAM texnologiyalari bilan darslarni o'tkazish va natijalarni baholash, o'quvchilarning bilim, faollik, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tahlil qilish va statistik metodlardan foydalanish. Ushbu jarayon STEAM texnologiyalarining o'quvchilarning individual salohiyatini oshirishi, guruhda ishlash qobiliyatini kuchaytirishi va ta'lim jarayonini qiziqarli va interfaol qilishi bilan bog'liq pedagogik samaradorlikni ko'rsatadi.

Natijalar.

STEAM texnologiyalari asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning bilish faolligi va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalari sezilarli darajada oshadi.¹ Negaki, STEM yondashuvi o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu metodika yordamida o'quvchilar fanlararo bog'liqlikni tushunish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va mantiqiy xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa ularning bilim olishi jarayonini chuqurlashtiradi va darslarni interfaol qiladi.

STEAM asosidagi darslar o'quvchilarda ijodiy yechim topish va fanlararo bog'liqlik orqali fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.² Shu tarzda, o'quvchilar amaliy mashg'ulotlarda loyiha ishlari, eksperimentlar va muammoli topshiriqlar orqali o'z bilimlarini mustahkamlashga va kengaytirishga harakat qiladilar. Bu jarayon nafaqat ijodiy salohiyatni rivojlantiradi, balki o'quvchilarning o'z fikrini bayon qilish va yangi g'oyalar taklif qilish qobiliyatini ham oshiradi. Shu bilan STEAM yondashuvi o'quvchilarni shaxsiy qobiliyatini kashf etishga va amaliy bilimlarni tatbiq etishga yo'naltiradi, bu esa dars jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli qiladi. Pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi va faolligini oshiradi.³ Chunki interfaol va amaliy mashg'ulotlar orqali o'quvchilar bilimni faqat nazariy emas, balki amaliyotga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, o'quvchilar jamoaviy ishlash va o'zaro muloqot qilish orqali ijtimoiy ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Bu esa ularni o'rganish jarayoniga yanada

faol jalb qiladi va o'z bilimlarini kengaytirishga rag'batlantiradi.

Pedagogik metodlarning tanlovi o'quvchilarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.⁴ Shu bilan STEAM metodikasi o'quvchilarga muammoli vaziyatlarni hal qilish va mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Ularning mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi, o'quvchilarda loyiha asosida ishlash, tajriba va kuzatuv natijalarini tahlil qilish, shuningdek, o'z yechimlarini taqdim etish ko'nikmalari shakllanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, STEAM texnologiyalari yordamida tashkil etilgan darslar o'quvchilarda bilish faolligi, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini oshiradi. Interfaol va amaliy mashg'ulotlar ularning darsga bo'lgan qiziqishi, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu bilan, nazorat guruhi bilan solishtirganda, STEAM metodikasi pedagogik samaradorlikni oshirishda aniq ijobiy natijalarni beradi va boshlang'ich ta'limda qo'llash uchun ilmiy jihatdan asoslangan yondashuv ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu natijalar STEAM texnologiyalarining ta'lim jarayonida amaliy qo'llanilishi nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirish, balki ularni ijodiy, tanqidiy va mustaqil fikrlashga yo'naltirishda samarali ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning motivatsiyasi, qiziqishi va jamoaviy ishlash ko'nikmalari ham sezilarli darajada rivojlanadi, bu esa metodikaning butun dars jarayonidagi samaradorligini yanada oshiradi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, STEAM texnologiyalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish faolligi, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Eksperimental guruhdagi o'quvchilar darslarga faol jalb etilib, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish, savol berish va loyiha ishlari orqali bilimlarini mustahkamlash imkoniga ega bo'ldi. Shu bilan birga, STEAM yondashuvi o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini oshirib, ularni o'rganish jarayonida faol qatnashishga undaydi. Darslarda amaliy mashg'ulotlar va loyiha ishlari orqali o'quvchilar fanlararo bog'liqlikni tushunish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va mantiqiy xulosalar chiqarish kabi ko'nikmalarni mustahkamladi. Bu esa ularning ijodiy salohiyatini va mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirdi, shuningdek, muammoli vaziyatlarni hal qilishda o'z yechimlarini izlashga rag'batlantirdi. STEAM texnologiyalari o'quvchilarning jamoaviy ishlash, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda ham samarali ekanligi kuzatildi. O'quvchilar birgalikda loyiha yaratish, tajriba natijalarini tahlil qilish va o'z yechimlarini taqdim etish orqali ijtimoiy va kommunikativ salohiyatini oshirdi. Shu bilan birga, o'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari yanada mustahkamlandi, bu esa ularni kelajakdagi murakkab vaziyatlarga tayyorlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot STEAM texnologiyalarining boshlang'ich ta'limda pedagogik samaradorlikni oshirish, o'quvchilarning bilish faolligi va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, shuningdek, ularning ijodiy salohiyati va motivatsiyasini kuchaytirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Ushbu yondashuv dars jarayonini faol, interfaol va qiziqarli qiladi, bu esa nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularni shaxs sifatida rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu tariqa, STEAM metodikasi nafaqat ilmiy jihatdan samarali, balki amaliy jihatdan ham boshlang'ich ta'limda keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari asosida darslar rejasi va pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o'quvchilarning faol

bilim olish, ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatlari yanada rivojlantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bybee, R.W. Scientific Inquiry and STEM Education. Arlington, VA: NSTA Press, 2014, 23-40 sahifalar.
2. Yakman, G. Integrative STEAM Education Practices. USA, 2009, 15-35 sahifalar.
3. Azizxo'jayeva, N.N. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: TDP, 2017, 60-85 sahifalar.
4. Xodjayev, B.X. Pedagogik yondashuvlar va zamonaviy metodika. Toshkent: Fan, 2020, 50-70 sahifalar.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'YIN TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Karimova Nilufar Raimjonovna
University of Business and Science
pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
nilufar.karimova.ubs@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligini tahlil qiladi. Boshlang'ich sinflarda o'yin usuli bolalarning fan bilimlari, ijodiy va tanqidiy fikrlash hamda ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligi ifodalanadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, o'yin ta'lim texnologiyalari, faollik, ijodiy fikrlash, ijtimoiy ko'nikmalar

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация: Статья анализирует педагогическую эффективность использования игровых образовательных технологий в начальных классах. Использование игровой методики в начальной школе эффективно способствует усвоению знаний, развитию творческого и критического мышления, а также формированию социальных навыков у детей, что **выражено** в данном исследовании.

Ключевые слова: начальная школа, игровые образовательные технологии, активность, творческое мышление, социальные навыки

THE IMPORTANCE OF USING GAMES IN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN PRIMARY SCHOOLS

Abstract: This article analyzes the pedagogical effectiveness of using game-based educational technologies in primary school classes. Game-based methods in primary school effectively enhance knowledge acquisition, creative and critical thinking, and the development of social skills in children, as expressed in this study.

Keywords: primary school, game-based educational technologies, activity, creative thinking, social skills

Kirish.

Bugungi kunda jamiyatda bilim berish va ta'lim jarayonining sifatini oshirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy pedagogik kontseptsiyalar ta'lim faoliyatini nafaqat faktlarni yodlash, balki bolalarning shaxsiy rivojlanishi, ijodiy faolligi, ma'naviy va psixologik tayyorgarligi bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan. SHu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinflarda ta'lim berishda zamonaviy texnologiyalar, pedagogik innovatsiyalar va o'yin usullari muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Boshlang'ich ta'lim maktabi bolalarning hayotiy bilim, ko'nikma va odob-axloq normalarini shakllantirishda asosiy bosqich hisoblanadi. Ana shu bosqichda bolalar nafaqat fanlar asosiy bilimni egallaydilar, balki ijtimoiy munosabatlar, tanqidiy fikrlash va muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Shu bois, pedagogik jarayonda samarali va interaktiv usullarni qo'llash zarurligi ortib bormoqda.

O'yin ta'lim texnologiyasi – bu nafaqat ta'lim berish usuli, balki bolalarning intellektual, ijodiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik mexanizmdir. O'yin orqali ta'lim berish jarayonida bola bilimni tajribiy ravishda o'zlashtiradi, muammolarni yechimlash ko'nikmasini rivojlantiradi va o'zini ijtimoiy muhitda sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladi. SHuningdek, o'yin orqali bolalarning diqqatini jalb qilish, motivatsiyani oshirish va dars jarayonida faol ishtirokini ta'minlash imkoni ham yaratiladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 7–10 yoshdagi bolalarning fikrlash va bilim o'zlashtirish qobiliyatining eng yuqori darajasi faoliyatga yo'naltirilganlikda namoyon bo'ladi¹. Piaje (1962) ta'kidlaganidek, bola ma'lumotni faqat tushungan va amaliyotda qo'llagan holda o'zlashtiradi². Vigotskiy (1978) esa bolalarning kognitiv rivojlanishida “zo'rlatilgan rivojlanish zonasi” tushunchasini ilgari surgan va pedagogik qo'llab-quvvatlash hamda o'yin orqali o'quvchi yangi bilimlarni samarali o'zlashtirishi mumkinligini asoslab bergan³. Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar ko'rsatadiki, o'yin orqali ta'lim berish bolalarning motivatsiyasi va qiziqishini sezilarli darajada oshiradi.

Bolalar o'yinda faol ishtirok etadi, yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda sinab ko'radi, hamda ijodiy yondashuv va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bundan tashqari, o'yin orqali ta'lim bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi – ular hamkorlik, muammolarni hal etish va o'zaro muloqot qilishni o'rganadilar. O'yin ta'lim texnologiyalari turli shakllarda qo'llaniladi: rolli o'yinlar, interaktiv va kompyuter yordamidagi o'yinlar, logik va matematik o'yinlar, til va adabiyot fanlari uchun maxsus ishlanmalar. Bu turdagi faoliyat bolalarning diqqatini jalb qiladi, dars jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, shu bilan birga ularning bilimni mustaqil va faol o'zlashtirishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda O'zbekistonning ta'lim tizimida ham zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, xususan o'yin usulini joriy qilish masalasi alohida ahamiyatga ega. Davlat standarti va boshlang'ich ta'lim dasturlari bolalarning faollik, ijodiy faoliyat va motivatsiyasini oshirish uchun o'yin usulini samarali qo'llashni tavsiya etadi. Pedagogik tadqiqotlar ko'rsatadiki, sinflarda o'yin usuli qo'llanilsa, o'quvchilarning fanga qiziqishi, darajasi va samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Shu bois, boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish nafaqat bolalarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, balki ularning ijtimoiy, psixologik va ma'naviy rivojlanishiga ham xizmat qiladi. O'yin orqali ta'lim berish pedagoglarga bolalarning individual xususiyatlarini

hisobga olish, har bir bolaning imkoniyatlarini namoyon qilish va o'quv jarayonini interaktiv, qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan foydalanish masalasi zamonaviy pedagogikada uzoq yillardan beri o'rganib kelinadi va turli olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Xorijiy psixologiya va pedagogikada Vigotskiy va Piaje kabi olimlar bolalarning kognitiv va ijodiy rivojlanishida o'yinning muhimligini ta'kidlaganlar. Piaje fikricha, bolalar ma'lumotni faqat tushungan va tajribaviy qo'llagan holda samarali o'zlashtiradi. Vigotskiy esa bolalarning kognitiv rivojlanishida "zo'rlatilgan rivojlanish zonasi" tushunchasini ilgari surgan va unda ta'kidlaydiki, pedagogik qo'llab-quvvatlash va o'yin orqali o'quvchi yangi bilimlarni samarali o'zlashtirishi mumkin. Shuningdek, ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'yin orqali bolalar fikrlash jarayonini faollashtirib, tajribaviy bilimlarni o'zlashtirish va ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekiston pedagogika ilmi ham ushbu masalaga katta e'tibor qaratgan. Masalan, N. Rahmonov (2021) o'z tadqiqotlarida boshlang'ich sinflarda o'yin usuli orqali ta'lim berish bolalarning darsga qiziqishi va faolligini sezilarli darajada oshirishini ilmiy asoslab bergan⁴. Rahmonov shuningdek, pedagogik jarayonda interaktiv va kollektiv o'yinlarning samaradorligini ham tahlil qilgan.

L. Karimova (2022) interaktiv va rolli o'yinlar bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish, fan mavzularini tez va samarali o'zlashtirishda muhim ekanligini ta'kidlaydi⁵. Shu bilan birga, Karimova o'yin usuli orqali bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish va hamkorlik qobiliyatlarini shakllantirish mumkinligini ham ko'rsatgan. A. Boboev (2019) boshlang'ich sinflarda o'yin texnologiyalaridan foydalanish bolalarning psixologik qo'llab-quvvatlanishini ta'minlashini va darsga bo'lgan qiziqishini oshirishini ko'rsatadi⁶. Boboev ta'kidlaganidek, o'yin orqali darslarning interaktivligi va faolligi oshishi natijasida o'quv jarayoni qiziqarli va samarali bo'ladi.

G'. Yusupov va F. Ahmadov (2020) rolli va hamkorlikka asoslangan o'yin texnologiyalari bolalarning ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishda samarali ekanligini aniqlaganlar⁷. Ularning izlanishlariga ko'ra, ushbu texnologiyalar bolalarning fanlar bo'yicha bilim samaradorligi va ijtimoiy ko'nikmalarini ham yaxshilashga yordam beradi. Olib borilgan tadqiqotlardan ko'rinib turibdiki, boshlang'ich sinflarda o'yin texnologiyalari qo'llanilishi pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi, bolalarda fanga qiziqish uyg'otadi, ularning fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, bu tadqiqotlar pedagoglarga dars jarayonida interaktiv usullardan samarali foydalanish, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va har bir bolaning imkoniyatlarini namoyon qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishni tahlil qilishda ushbu tadqiqotda nazariy va amaliy yondashuvlar uyg'unlashtirildi. Nazariyotiy asosni Piaje va Vigotskiyning bolalarning kognitiv va ijodiy rivojlanishida o'yinning ahamiyatiga oid nazariyalari hamda O'zbekiston olimlari (N. Rahmonov, L. Karimova, A. Boboev) tadqiqotlari tashkil etdi. Bu bosqichda o'yin texnologiyalari turlari, ularning pedagogik maqsadlari va bolalarning faollik, diqqat va motivatsiyaga ta'siri tahlil qilindi.

Amaliyot va kuzatuv usullari orqali boshlang'ich sinflarda o'yin texnologiyalari qo'llanish jarayoni tahlil qilindi, bolalarning darsdagi ishtiroki va ijtimoiy ko'nikmalari baholandi. Shuningdek, qiyosiy tahlil orqali o'yin usuli qo'llanilgan va qo'llanilmagan sinflardagi bilim samaradorligi va ijodiy faollik solishtirildi. Ma'lumotlar statistik usullar (Excel va SPSS) orqali tahlil qilingani bois, natijalar ob'ektiv ravishda baholandi va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish imkoni yaratildi.

Tahlil va natijalar.

Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligini aniqlash maqsadida turli tadqiqot usullari kompleks ravishda qo'llandi. Ushbu tadqiqotda kuzatuv, so'rov, qiyosiy tahlil va statistik baholash usullari asosiy o'rinni egalladi. Nazariy jihatdan, Piaje va Vigotskiyning bolalarning kognitiv va ijodiy rivojlanishida o'yinning roli bo'yicha nazariyalari tadqiqotning asosiy ilmiy asosini tashkil qildi. Piaje fikricha, bolalar ma'lumotni faqat tushungan va amaliyotda qo'llagan holda samarali o'zlashtiradi, Vigotskiy esa "zo'rlatilgan rivojlanish zonasi" tushunchasi orqali pedagogik qo'llab-quvvatlash va o'yin orqali yangi bilimlarni samarali o'zlashtirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Shuningdek, O'zbekiston olimlari, jumladan N. Rahmonov (2021), L. Karimova (2022), A. Boboev (2019) va G'. Yusupov va F. Ahmadov (2020), boshlang'ich sinflarda o'yin texnologiyalari qo'llanilishi natijasida bolalarning bilim samaradorligi va ijodiy qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishini ilmiy asosda ko'rsatdilar. Bu tadqiqotlar milliy ta'lim kontekstida o'yin usulining samaradorligi va ahamiyatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Amaliyot jarayonida kuzatuv va so'rovlar orqali boshlang'ich sinflarda o'yin texnologiyalari qo'llanishining ta'siri tahlil qilindi. Dars jarayonida interaktiv, rolli, logik va til fanlari uchun maxsus ishlanmalar asosida o'yinlar tashkil etildi. Kuzatuvlar natijasida bolalarning darsga faolligi, diqqati, ijodiy harakatlari va hamkorlik qobiliyatlari baholandi. So'rovlar orqali bolalarning dars jarayonidagi his-tuyg'ulari, motivatsiya va qiziqish darajasi aniqlandi. Bu ma'lumotlar tahlil qilinganda, bolalarning 87% darsda o'yin orqali o'zini qiziqqan va erkin his qilganligi, ularning bilimlarni mustaqil sinab ko'rish qobiliyati va ijodiy faollik darajasi ancha yuqori ekanligi aniqlandi.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, o'yin usuli qo'llanilgan sinflarda o'quvchilarning bilim samaradorligi 25–30%ga oshgan, diqqat va faollik ko'rsatkichlari esa sezilarli darajada yaxshilangan⁸. Masalan, matematika fanidan "Masalani hal qilish" va til fanidan "So'zlarni topish" rolli o'yinlari bolalarda muammolarni mustaqil hal qilish va kreativ yondashuvni rivojlantirishda samarali bo'lgan. Shu bilan birga, bolalarning diqqat va faollik indeksi ham sezilarli darajada oshdi. Bu natijalar o'yin usulining dars jarayonidagi samaradorligini aniq ko'rsatdi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, o'yin texnologiyalari bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Hamkorlik va rolli o'yinlarda bolalar o'zaro muloqot, qo'shma qarorlar qabul qilish, to'qnashuvlarni tinch yo'l bilan hal qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini egalladilar. Bu ko'nikmalar nafaqat fanlarni o'zlashtirishda, balki hayotiy ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda ham muhimdir. Pedagoglar fikriga ko'ra, o'yin texnologiyalari darslarni qiziqarli va interaktiv qiladi, bolalarning motivatsiyasi va darsga e'tibori sezilarli darajada oshadi.

Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish nafaqat bilim va ko'nikmalarni tez va samarali o'zlashtirish, balki bolalarning faollik, motivatsiya,

ijodiy va tanqidiy fikrlash, ijtimoiy hamkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, pedagoglar uchun dars jarayonini interaktiv va qiziqarli tashkil etish imkonini yaratadi. Bu esa boshlang'ich ta'limda o'yin texnologiyalarini tartibli va maqsadli qo'llashning pedagogik va amaliy ahamiyatini isbotlaydi.

Xulosa va tavsiyalar.

Boshlang'ich sinflarda o'yin ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yin usuli nafaqat bolalarning fan bilimlari va ko'nikmalarini samarali o'zlashtirishda, balki ularning ijodiy, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, interaktiv va rol o'yinlar orqali dars oluvchi bolalarning bilim ballari o'rtacha 25–30%ga oshgan, faollik va diqqat indeksi esa 80–90%gacha ko'tarilgan. Shuningdek, hamkorlikka asoslangan o'yinlarda bolalarning muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati sezilarli darajada rivojlangan, ijodiy faollik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari yaxshilangan. Bu natijalar o'z navbatida pedagoglarga dars jarayonini interaktiv, qiziqarli va bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish imkonini berdi.

Dars jarayonida o'yin texnologiyalarini rejalashtirilgan tarzda qo'llash, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning qobiliyatlariga mos vazifalar berish, hamkorlikka asoslangan guruhli o'yinlar orqali ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, pedagoglar uchun metodik qo'llanmalar va malaka oshirish kurslarini muntazam tashkil etish hamda natijalarni doimiy monitoring qilish muhimligidan kelib chiqib, amaliyotda o'yin usulining samaradorligini oshirish, bolalarning faolligi va qiziqishini maksimal darajada ta'minlash, ularni fanga muhabbatli va mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qilgani sababli ularni dars jarayonida keng qo'llashni tavsiya qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Z. Turaev. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik rivojlanish xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 2018.
2. Piaget, J. The Origins of Intelligence in Children. — New York: International Universities Press, 1962.
3. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. Rahmonov N. Boshlang'ich ta'limda o'yin texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2021.
5. Karimova L. Interaktiv o'yin texnologiyalarining boshlang'ich ta'limdagi samaradorligi. — Toshkent: Fan va ta'lim, 2022.
6. Boboev A. Pedagogik texnologiyalar va ularning amaliy ahamiyati. — Samarqand: Zarafshon, 2019.
7. Yusupov G., Ahmadov F. Hamkorlikka asoslangan o'yin texnologiyalari. — Toshkent: Innovatsiya, 2020.
8. Davlat standarti va boshlang'ich ta'lim dasturlari. (2020). Toshkent: Xalq ta'limi vazirligi.
9. Smith, P. K., & Pellegrini, A. (2008). Learning Through Play. Oxford: Blackwell Publishing.
10. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An Educational Psychology Success

Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. Educational Researcher, 38(5)

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARIDA IJTIMOIIY-SHAXSIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH

*Asqarov Muhsiddin Alisher o'g'li,
Turan International University,
Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrası
katta o'qituvchisi.
asqarovmuhsiddin6@gmail.com*

Annotatsiya: Jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassislar tayyorlash tizimi mukam-mmal ketma-ketlik va uzluksizlik asosida amalga oshirish muhimdir. Ushbu maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining shaxsiy kompetentini takomillashtirishning o'ziga xosligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, jismoniy faollik, jismoniy madaniyat, sportchilar tayyorlash, jismoniy madaniyat sohasi, ilmiy-metodik ta'minot, mutaxassislar, kasbiy mahorat.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. Важно, чтобы система подготовки специалистов в области физической культуры и спорта осуществлялась на основе безупречной последовательности и преемственности. В этой статье рассказывается об особенностях совершенствования личного состава охотников за физической культурой.

Ключевые слова: Состав, физическая активность, Физическая культура, подготов-ка спортсменов, сфера физической культуры, научно-методическое обеспечение, профес-сионализм.

DEVELOPMENT OF SOCIAL-PERSONAL COMPETENCE IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Annotation. The system of training specialists in the field of Physical Education and sports is important to carry out on the basis of perfect sequence and continuity. This article deals with the specificity of the improvement of the personal competence of teachers of future physical education.

Keywords: Competence, physical activity, Physical Culture, athlete training, field of Physical Culture, scientific and methodological education, specialists, professional skills.

Kirish.

Hozirgi kunda Respublikamiz mustaqil davlat sifatida demokratik jamiyat qurish, dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekan, bu xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimi oldiga ham muayyan vazifalar qo'yadi. Mazkur vazifalar umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning ijtimoiy-shaxsiy kompetentlikni rivojlantirish bilan belgilanadi. O'qituvchilarning ijtimoiy-shaxsiy kompetentlikni rivojlantirish ularning kasbiy faoliyatga doir bilimlar, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil

qilish, o'z-o'zini rivojlantirish kabi asosiy kasbiy faoliyat sohalarida aks etadi. Bu esa o'z navbatida, o'qituvchining o'z fanini o'qitishga doir bilimlarni mukammal bilishi va harakatga keltirishi, ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil qilish va baholash uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarni egallashi, shuningdek, o'qitish va tarbiyalash jarayonini ta'lim sohasidagi innovatsion ilmiy yutuqlar, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida intensiv tashkil etish, uzluksiz va tizimli o'z-o'zini rivojlantirishni talab etadi.

Respublikamizda jismoniy madaniyat sohasida zamonaviy mutaxassislar tayyorlash tizimi mukammal darajada tashkil etilgan. Sohada yetakchi va markaziy oliy o'quv yurti hisoblanmish O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya institutida ko'plab oliy ma'lumotli jismoniy madaniyat mutaxassislari, sport murabbiylari tayyorlanadi. Mazkur oliy dargohda mamlakatimizning sohaning eng yetakchi olimlari va sport murabbiylari bo'lajak mutaxassislarga saboq beradilar. Undan tashqari Respublika viloyatlarining universitetlari, pedagogika institutlari qoshidagi mavjud jismoniy tarbiya fakultetlari ta'lim tizimini ko'plab oliy ma'lumotli jismoniy tarbiya o'qituvchilari bilan taminlaydi. Shuningdek, keyingi yillarda tashkil etilgan Olimpiya zahiralar kollejlari sportchilar tayyorlash bilan birga o'rta maxsus ma'lumotli sport murabbiylari ham tayyorlanadi. Respublikada o'rta maxsus kasb ta'limi va Oliy ta'lim tizimida jismoniy madaniyat sohasi mutaxassislari tayyorlash-ning ilmiy-metodik ta'minoti to'la hozirgi zamon talablari asosida tashkil etilgan [1]. Ya'ni ta'lim muassasalari puxta ishlangan DTS va o'quv dasturlari, darsliklar, turli xildagi o'quv qo'llanmalar bilan taminlangan. Respublikamizda jismoniy madaniyat sohasida zamonaviy mutaxassislar tayyorlash tizimi mukammal darajada tashkil etilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davrlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni va mazkur Farmon ijrosini ta'minlash maqsadida 2020 yil 6 noyabrda qabul qilingan "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son qarorda mamlakatimiz ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, jamiyatimizda o'qituvchi va pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo'lgan hurmat-e'tiborni yanada oshirish, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ijtimoiy- shaxsiy kompetentlikni rivojlantirish, tizimda xususiy sektor ishtirokini kengaytirish maqsadida, O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi. Bilimga asoslangan iqtisodiyot ta'lim va kasbiy tayyorgarlikning yangi modellarini talab qiladi [3]. Bunda davriy malaka oshirishdan farqli ravishda ijtimoiy va iqtisodiy muvofiqlik imkoniyatiga ega bo'lgan "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida uzluksiz malaka oshirish tizimini takomillashtirib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Natija va nazariya.

Sohada yetakchi va markaziy oliy o'quv yurti hisoblanmish O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya institutida ko'plab oliy ma'lumotli jismoniy madaniyat mu-taxassislari, sport murabbiylari tayyorlanadi. Mazkur oliy dargohda mamlakatimiz-ning sohaning eng yetakchi olimlari va sport murabbiylari bo'lajak mutaxassislarga saboq beradilar. Undan

tashqari Respublika viloyatlarining universitetlari, pedago-gika institutlari qoshidagi mavjud jismoniy tarbiya fakultetlari ta'lim tizimini ko'p-lab oliy ma'lumotli jismoniy tarbiya o'qituvchilari bilan taminlaydi [4]. Shuningdek, keyingi yillarda tashkil etilgan Olimpiya zahiralari kollejlari sportchilar tayyor-lash bilan birga o'rta maxsus ma'lumotli sport murabbiylari ham tayyorlanadi. Respublikada o'rta maxsus kasb ta'limi va Oliy ta'lim tizimida jismoniy madaniyat sohasi mutaxassislari tayyorlashning ilmiy-metodik ta'minoti to'la hozirgi zamon talablari asosida tashkil etilgan. Ya'ni ta'lim muassasalari puxta ishlangan DTS va o'quv dasturlari, darsliklar, turli xildagi o'quv qo'llanmalar bilan taminlangan.

Ishning maqsadi: Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport mashg'u-lotlari yirdamida ijtimoiy shaxsiy kompetentligini rivojlantirish.

Ishning vazifalari: Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport mashg'u-lotlari yirdamida ijtimoiy shaxsiy kompetentligini rivojlantirish.

Darsning uyushtirilishining terminlanishi quyidagilar:

- 1) tibbiy va gigiena sharoitini yaratish va unga rioya qilishni;
- 2) moddiy texnik jihatdan ta'minlashni;
- 3) darsda o'quvchilar faoliyatini tashkillash usuliyatlarini to'g'ri tanlash orqali qo'yilgan vazifani effektiv hal qilishni nazarda tutadi.

Dars o'tkazishda qator umumiy talablarni bajarish kerak bo'ladi.

Birinchidan: o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash butun dars davomida – birinchi minutdan to oxirgi minutgacha amalga oshirib borilishi kerak. O'qitish vazifalarini faqat darsning asosiy qismida hal etishdek, amalda uchrab turadigan tendentsiyani to'g'ri deb hisoblab bo'lmaydi. Darsning tayyorgarlik va yakuniy qismlarini o'quv nagruzkasiz o'tkazgan o'qituvchi vaqtni befoyda o'tkazadigan faqat o'rgatuvchi bo'lib qoladi.

Ikkinchidan: dars o'tkazishda har qanday yo'llar bilan bo'lsa ham metodik shablonlardan qochish kerak. Darslarning mazmuni va metodikasini xilma-xil qilish kerakligini vazifalarning doimiy ravishda murakkablashib borishi, shu-g'ullanuvchilarning organizmi, aqliy va psixikasida sodir bo'ladigan siljishlar dinamikasi, tashqi sharoitning o'zgaruvchanligi taqozo etadi.

Uchinchidan: shu-g'ullanuvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni bir tekisda o'quv faoliyatiga jalb etish kerak. Faqat shu yo'l bilan barcha o'quvchilar uchun uzoq vaqt davomida bir butun o'quv-tarbiya protsessiga erishish mumkin va o'quvchilarning o'qishini tashlab ketishlarining yohud qoloqlar paydo bo'lishining oldi olinadi.

To'rtinchidan: har bir mashg'ulotdagi o'quv faoliyatini umumiy metodik printsiplarga va jismoniy tarbiyaning umumiy printsiplariga qat'iy rioya qilgan holda olib borish kerak. Shundagina o'quvchilar doimiy ravishta tartib va intizomga o'rganib asosiysi holsizlikdan ozod bo'ladi.

Jismoniy tarbiya daqiqalarining o'ziga xosligi va qo'llanilishi.

Biz ushbu kichik mashq bilan amalga oshiriladigan jarayonni rus tili fani bilan bog'liq holatda amalga oshirishda Namangan viloyatining Norin tumanidagi 1-sonli Ixtisoslashgan maktabning 2-sinf o'quvchilari tadqiqot obe'kti bo'lib xizmat qildi. Mazkur jarayon 6 oy davomida amalga oshirishdi va o'quvchilar bilan olib borilgan musiqa va turli sher bilan bajarilgan jismoniy tarbiya daqiqalari biz kutgan natijalarni berdi. Bunda 1-bolalar darsga qiziqishlarini kuchli bo'lib qatnashuvi, 2-o'quvchi diqqatining jamlanishi yuqoriligi, 3-

o'quvchi hotirasining mustaxkamligi va sog'ligining mustaxkamligi kabi yutuqlarga erishilganligini ko'rish mumkin.

Xulosa.

Har qanday insonning ham harakatga bo'lgan extiyoji mavjut bo'lib, ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilarning harakatga bo'lgan extiyoji juda ham yuqori bo'lishi hech kimga sir emas. Hozigi kunda yosh avlodni til o'rganishi eng global masala darajasiga yetgan. Rus tili fani ham albatta chet tillari ichida o'ziga xos ahamiyatga ega hisoblanadi. Mazkur fanni o'qitishni boshlang'ich sinfdan puxta tashkil etish esa eng oqilona yo'l hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Abdullayev Jismoniy madaniyat nazaryasi va metodikasi. Bakalavr talabalar uchun darslik. – T., 2018. – 410 b.
2. A.Abdullayev, Sh.X.Xonkeldiyev Jismoniy madaniyat nazaryasi va metodikasi. Baka-lavr talabalar uchun darslik. – T., 2016. – 410 b.
3. R.S.Salomov. Jismoniy tarbiya nazaryasi va metodikasi. Darslik –Toshkent 2014-yil 284 b.
4. F.A.Kerimov “Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar”. Toshkent. “Zar qalam” – 2004. – 447.b.
5. R.Abdumalikov, T.T.Yunusov va boshqalar. «O'zbekistonda jismoniy tarbiya ta'limi-ning rivojlanishi», metodik tavsiyanoma. T., O'zDJTI nash, 1992.
6. Ш.Отабоев, Э.Сатторов, М.Мелиева. Экогигиена, жимоний тарбия, спорт ва сало-матликнинг тиббий-психологик асослари. Методик кулланма – Тошкент: “Nishon Noshir” нашрети, 2009-йил. – 360 б.
7. Ф.Насриддинов. Камолот ва маънавият сабоқлари. – Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 1998 – 223 б.

SPORT MAKTABLARIDA FUTBOL MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH

Sodiqjonov Nozimjon Qobuljon o'g'li

University of Business and Science tayanch doktoranti

nozimbeksodiqjonov351@gmail.com

Annotatsiya: Sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini tashkil etish, texnik, taktik, jismoniy tayyorgarliklar, rejalar tuzish, mashg'ulotlar tashkil etish haqida ma'lumotlar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: futbol, texnika, taktika, jimoniy tayyorgarlik, reja, musobaqa, yuklama.

ORGANIZATION OF FOOTBALL TRAINING IN SPORTS SCHOOLS

Annotation: Information is disclosed on the organization of football training in sports schools, technical, tactical, physical training, planning, and organization of training.

Keywords: Football, technique, tactics, mental preparation, plan, competition, load.

ОРГАНИЗАЦИЯ ФУТБОЛЬНЫХ ТРЕНИРОВОК В СПОРТИВНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация: Представлена информация об организации футбольных тренировок в спортивных школах, технической, тактической, физической подготовке, планировании и организации тренировок.

Ключевые слова: Футбол, техника, тактика, психологическая подготовка, план, соревнования, нагрузка.

Kirish.

Mamlakatimizda barcha soxalari kabi jismoniy tarbiya va sport ham tobora rivoj topib boryapti. Buni asosiy omillaridan biri ushbu soxani davlat siyosatining ustivor yunalishi darajasiga olib chikilishidir.

Jismoniy tarbiya va sportning rivojlanishi ilg'or tajribalarni professional darajada anglash mashg'ulotlarini boshqarishning ilmiy-metodik asoslarini yanada rivojlantirishni davr taqozo etmoqda.

O'sib kelayotgan yosh avlodi xar tomonlama yetuk barkomol tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari, yoshlarni mexnatga va Vatan mudofaasiga tayyorlashda, bilim, hayotiy zarur xarakterli harakat kunikma va malakalarini egallashi, jismoniy tayyorgarlikni oshirish va jismoniy sifatlarning rivojlantirishda jismoniy tarbiya tizimining moddiy, ilmiy, iktisodiy, dasturiy me'yoriy va metodik asoslarini takomillashtirishda ilmiy izlanishlar va yangicha yondoshuvlar dolzarb bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

R.A.Akramov bolalarga futbolning oddiy sirlarni o'rgatishdan boshlab, ularni yuqori malakali sportchilar qilib tarbiyalash butun bir tizim xisoblanadi va u aniq reja asosida olib borilishi kerakligini ta'kidlaydi.

Sport maktablarida o'quv mashg'ulotlari jarayonini tashkil qilish mashg'u-lotning zamonaviy uslubiyati asosida, yosh sportchilarning yuqori mashg'ulot yuklamalarni o'zlashtirishi orqali amalga oshiriladi.

Boshqa sport turlari kabi futbol uchun ham raqibga qarshi jamoaviy yakka kurashlar xarakterlidir. Bu yakka kurashlar nafaqat individual, balki jamoaviy o'yin harakatlarini rivojlantirishni talab qiladi. Ushbu asoslarni hisobga olib, o'quv mashg'ulot jarayonida ketadigan vaqt taxminana shunday bo'linadi: jismoniy tayyorgarlikka 20 – 25%, texnik tayyorgarlikka 30 – 35% , taktik o'yin va musobaqa tayyorgarligiga 40 – 45%. Bu raqamlarga yosh o'zgarishi, o'yinchilar mahorati va tayyorgarlik davriga qarab o'zgartirishlar kiritiladi.

Rejalashtirishda, shuningdek sportchining rivojlanishi uning jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini inobatga olish zarur. Undan tashqari, sportchining yoshi, jinsi, professional salohiyati, jismoniy rivojlanish bosqichi, tayyorgarlik yo'nalishi, bo'lajak musobaqalar taqvimini moddiy baza mashg'ulotlarini tashkillashtirishning boshqa talablarini ham ko'zda tutish lozim.

Rejalar tuzishda rejaning vazifalar, tuzilishi, bajarilish bosqichi, yo'l qo'yil-gan xatolar tahlil qilinadi. Har bir yaratilgan reja tadbirlari sekin oshib boradi.

Mashg'ulotlarda jismoniy va asab tizimiga tushadigan yuklama o'yinchining texnika darajasiga mos bo'lishi mumkin. Haddan tashkari bo'lgan yuklamalar zo'riqish yoki tezlik yaxshi o'zlashtirishga to'sqinlik qiladi.

Kuchli kurashish vaziyatlari futbol o'yini uchun xosdir. Bu o'yinda raqib tomonidan faol qarshilik ko'rsatish vaziyatida texnika usullarini har vaqt va har yerda bajarish lozim demakdir. O'yin texnikasiga o'rgatish va trenirovka uslublari o'yin mohiyatiga zid bo'lmasligi lozim, aksincha, texnikaga o'rgatishda o'yin talablarini har doim hisobga olish zarur. O'yin vaziyatlarining hayotiylikiga qara-tilgan texnika buyicha mashqlar yuzaga keladigan o'yin holatlarining mukammalligi hisoblanadi. Mashqlarni o'rganish paytida

raqibning faol harakat qilishi juda muhimdir. Agar o'yinchi raqibiga halaqit berayotgandek o'zini ko'rsatishga xarakat qilsa, bu mashq foyda keltirmaydi.

Natija va nazariya.

Ilg'or tajribalarni umumlashtirish shuni ko'rsatdiki, tayyorgarlikning boshlang'ich davridagi o'quv mashg'uloti ishlari quyidagicha tamoillar asosida olib borilishi lozim.

1. Texnik va taktik va tayyorgarlik bo'yicha o'quv materiallarini bosqichma-bosqich emas, balki spiralsimon o'rgatish kerak. Bunda albatta quyidagi vazifalar quyilishi lozim:

a) O'yinchilarning texnik usullari va taktik harakatlarining turli-tumanligi haqida keng ko'lamda tushuncha berish;

b) Texnik usullar va taktik harakatlarni mahorat va malaka darajasiga ko'tarish;

v) Yosh futbolchilarni tayyorlashning dastlabki bosqichida o'yin o'quv mashg'ulotlarining samarali vositasidir.

Mashg'ulot jarayonida bu vazifalarni izchillik bilan hal qilish yuksak sport natijalariga erishish uchun inson organizmining g'oyat katta imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish imkonini beradi. Raqobatchi jamoalar mahorati darajasining uzluksiz o'sib borishi futbolchilar tayyorlashga bo'lgan talablarni yil sayin har tomonlama oshirib borish zaruratini tug'diradi. Futbolchilar tayyorlashga qo'yilayotgan yuksak talablarning to'la-to'kis bajarilishi mashg'ulotning pedagogik prinsiplarini izchil amalga oshirish va, birinchi navbatda, uning jarayonlarini ilmiy boshqarish qonuniyatlariga og'ishmay amal qilish yo'li bilan ta'minlanadi. Jismoniy mashqlar, gigiyenik omillar hamda tabiatning tabiiy kuchi futbolchi ta'lim va mashg'ulotining vositalari hisoblanadi. Malaka va ko'nikmalarni shakllantirish hamda takomillashtirish, asosan, jismoniy mashqlarni uzviy ravishda bajarib turish bilan bog'liqdir. Mashqlar xilmaxil bo'lib, ular ta'lim va mashg'ulot jarayonidan kelib chiqadigan vazifalarga qarab tanlanadi. Jismoniy mashqlar harakatni koordinatsiya qilishni yaxshilash, kuchni, tezkorlikni, chidamlilik va epchillikni oshirishga yordam beradi. Bunda yurak- qon tomiri, nafas olish va organizmning boshqa tizimlari faoliyati takomillashadi, natijada sportchining ishchanlik qobiliyati oshadi, yuklamadan keyingi tiklanish jarayoni tezlashadi. Har bir mashq u yoki bu sifat va malakalarga oz yoki ko'proq darajada ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham jismoniy mashqlar ko'proq ta'sir etishiga qarab tanlanadi.

Sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini samarali tashkil etish yosh futbolchilarning jismoniy, texnik va psixologik jihatdan har tomonlama rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Futbol mashg'ulotlari ilmiy asoslangan reja, yosh va individual xususiyatlarni inobatga olgan holda olib borilishi lozim. Mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi va jismoniy imkoniyatlariga mos yuklama berilishi muhim hisoblanadi. Boshlang'ich bosqichda futbolchilarda harakat koordinatsiyasi, tezkorlik, chaqqonlik va umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Keyingi bosqichlarda esa texnik-taktik tayyorgarlik, o'yin tafakkuri va jamoaviy harakatlarni shakllantirish ustuvor yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Futbolchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik jarayonida asosan quyidagi vazifalar hal etiladi, ular:

a) o'quvchilar organizmining har tomonlama jismoniy rivojlanishiga ta'sir etish bilan chidamlilik, kuch, tezkorlik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini tarbiyalash bilano'quvchilarnafaqat dars faoliyatida balki kelajakdagi mehnat faoliyati davomida yoshi uchun mos darajadagi harakat faolliligi darajasini ushlashiga qulay sharoitni yaratish;

b) futbol to'garagi qatnashchilari salomatligini mustahkamlash, organizmni tashqimuhitning zararli omillariga qarshi tura olish qobiliyatini kuchaytirish;

d) o'qish va mashg'ulot jarayonida ish qobiliyati pasaygan holatlarda faol hordiqchiqarib, organizm tiklashi uchun sharoit yaratish;

e) mashg'ulotda va boshqa hayotiy vazifalarni hal etish jarayoida qo'shimchayokikutilmaganda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengish uchun iroda kuchini mustahkamlashuchun juda ham ijobiy natija beradi.

Albatta futbol sport to'garak mashg'ulotlaridabundayvazifalarni hal etish uchun vosita zarur bo'ladi. Futbolchilarning umumiyjismoniytayyorgarligining vositalari - jismlar va jismlarsiz bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi, sportturlari mashqlari yoki ularning elemenlari va boshqa og'irlik ko'tarish, o'ziningtanasio'g'irligidan hamda tashqi qarshiliklarni yengish bilan bajariladigan mashqlardan foydalaniladi

Futbol mashg'ulotlari tarkibiy jihatdan kirish, asosiy va yakuniy qismlardan iborat bo'lishi kerak. Kirish qismida organizmni mashg'ulotga tayyorlash, umumiy va maxsus qizdirish mashqlari bajariladi. Asosiy qismda to'p bilan ishlash, texnik usullarni takomillashtirish, o'yin kombinatsiyalari va mini-o'yinlar o'tkaziladi. Yakuniy qism esa organizmni tiklash, cho'zilish mashqlari va tahlil bilan yakunlanadi. Mashg'ulotlarni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o'yin uslubi, musobaqaviy mashqlar va motivatsion yondashuvlardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Shuningdek, murabbiyning professional bilim va tajribasi, futbolchilarga individual yondashuvi mashg'ulot sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Sport maktablarida futbol mashg'ulotlari nafaqat sport natijalarini oshirishga, balki yoshlarni sog'lom turmush tarziga jalb etish, intizom, jamoaviylik va mas'uliyat hissini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini to'g'ri va ilmiy asosda tashkil etish yosh futbolchilarning jismoniy rivoji, texnik-taktik mahorati hamda sportga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Mashg'ulotlarda yosh va individual xususiyatlarni hisobga olish, yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirib borish, zamonaviy uslub va texnologiyalardan foydalanish yuqori sport natijalariga erishishning muhim sharti hisoblanadi. Shu bilan birga, futbol mashg'ulotlari yosh avlodni sog'lom, intizomli va jamoada ishlashga qodir shaxs sifatida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акромов Р.А., Обидов Ш.У. Ёш футболчиларнинг мусобақа фаолиятининг хусу-сиятлари. // Фан-спортга №1 – 2007.

2. Boyboboyev, B. (2024). Ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya o'qituvchisining psixologik komponentlari. Scientific-Theoretical Journal of International Education Research, 2(1), 51-54. <https://research-edu.com/index.php/edu/article/view/1226>

3. Мадаминов Б.Ш. Соғлом турмуш тарзи кадриятларини шакллантиришда бўш вақт ва спортга эътибор // Innovations and modern pedagogical technologies in the education system. – 2020. – С. 179.

4. Усмонхўжаев Т.С., Хўжаев Ф. Ҳаракатли ўйинлар. Т.: Ўқитувчи, 1992. – 80 б.

5. Юнусова Ю.М. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Т., 2005.

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNING BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI.

Rahimova Dildoraxon Qodirjonovna

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti

Pedagogika fanlari bo'yicha falsfa doktori (PhD)

dildora1987@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ruhiy rivojlanishi sustlashgan (RRS) bolalarning bilish jarayonlari – idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutqni rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik va psixologik texnologiyalar yoritilgan. Tadqiqotda RRS bolalarning bilish faoliyatidagi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinib, ularni rivojlantirishda qo'llaniladigan korreksion-rivojlantiruvchi, o'yin, axborot-kommunikatsiya, sensor va individual yondashuv texnologiyalarining samaradorligi asoslab berilgan. Maqola maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim amaliyoti uchun muhim ilmiy-uslubiy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, bilish jarayonlari, maxsus pedagogika, korreksion ta'lim, rivojlantiruvchi texnologiyalar, inklyuziv ta'lim.

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТЕЙ С ЗАМЕДЛЕННЫМ ПСИХИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ

Аннотация: В статье рассматриваются современные педагогические и психологические технологии развития познавательных процессов у детей с задержкой психического развития (ЗПР). Проанализированы особенности познавательной деятельности детей с ЗПР, а также обоснована эффективность коррекционно-развивающих, игровых, информационно-коммуникационных, сенсорных и индивидуально-ориентированных технологий. Материал имеет важное научно-методическое значение для специальной педагогики и инклюзивного образования.

Ключевые слова: Задержка психического развития, познавательные процессы, специальная педагогика, коррекционное обучение, развивающие технологии, инклюзивное образование.

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING COGNITIVE PROCESSES IN CHILDREN WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT

Annotation: This article examines modern pedagogical and psychological technologies aimed at developing cognitive processes in children with mental developmental delay (MDD). The study analyzes specific features of cognitive activity in such children and substantiates the effectiveness of correctional-developmental, game-based, information and communication, sensory, and individualized educational technologies. The article is of significant scientific and methodological value for special pedagogy and inclusive education.

Keywords: Mental developmental delay, cognitive processes, special pedagogy, correctional education, developmental technologies, inclusive education.

Kirish.

Bugungi kunda maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim tizimida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ta'lim jarayoniga samarali jalb etish muhim ijtimoiy-pedagogik

muammo hisoblanadi. Ushbu toifadagi bolalarda bilish jarayonlarining yetarli darajada shakllanmaganligi ularning o'quv faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ularning bilish jarayonlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ruhiy jarayonlari va bilish faoliyatlari qator xorijiy va MDH davlatlarining defektologiya ilmiy tekshirish muassasalarida olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan va o'rganilmoqda. Bularga N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, N.A.Shipina, G'.B.Shoumarov va boshqalarni ko'rsatish mumkin [2]. Xususan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ta'lim-tarbiyasi va psixologiyasi bo'limida akademik V.I.Lubovskiy rahbarligidagi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan va olib borilayotgan ishlarni ko'rsatish mumkin. Psixologik va pedagogik yondashuv doirasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadigan juda katta materiallar aniqlangan, bu ularni bir tomondan normal intellektual rivojlangan bolalardan, ikkinchi tomondan aqli zaif bolalardan ajratib turadi. Bosh miya tuzilishida pishib yetilish tezligining va shu bilan birga intellektual rivojlanish tezligining buzilish darajasi noqulay biologik, ijtimoiy va psixologo-pedagogik omillarning o'ziga xos kombinatsiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Natija va nazariya.

Milliy va xorijiy psixolog olimlar bola psixikasining rivojlanishi juda murakkab va ko'plab omillarning o'zaro ta'siriga bog'liq deb ta'kidlashgan. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning (normal rivojlanayotgan bolalardan va aqli zaif bolalardan farqli o'laroq) eng xarakterli xususiyatlari (ko'rgazmaliharakatli va so'z-mantiq tafakkur (og'zaki-mantiqiy fikrlash) operatsiyalari o'rtasidagi darajaning nomuvofiqligi): - mantiqiy fikrlash va tushuntirishni talab qiladigan barcha vazifalar ular tomonidan normal rivojlanayotgan bolalarga qaraganda ancha pastroq bajariladi; - ko'rgazmali namuna bo'yicha xuddi shu vazifani bajarayotganda, uning ishlash sifati yaxshilanadi va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola aqli zaif bolaga qaraganda aqliy faoliyatning ancha yuqori darajasini ko'rsatadi. Masalan, tasniflash vazifasini bajarayotganda, elementlarni jinsi bo'yicha to'g'ri guruhlagan holda, ko'pincha ushbu guruhni tegishli tushuncha bilan nomlay olmaydilar, ularni birlashtirish prinsipini tushuntirishga qiynaladilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning normal rivojlanayotgan va aqli zaif bolalardan juda muhim farqli jihatlari quyidagilar: - "To'rtinchisi ortiqcha" vazifasini bajarish ko'pincha ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaga qiyinchilik tug'diradi. Biroq, qo'shimcha elementlarning kiritilishi ("To'rtinchisi ortiqcha" emas, balki "Oltinchisi ortiqcha") bu guruhning qolgan qismi uchun noo'rin bo'lgan obyektini to'g'ri aniqlashga yordam beradi va bunday tanlov sodir bo'lishi mumkin bo'lgan ajratishni bildiradi [5]. Aqli zaif bolalardan farqli o'laroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ancha yuqori ta'lim olish qobiliyatiga ega. Ular o'qituvchi yoki kattalarning yordamidan juda yaxshi foydalana oladilar. Vazifalarni bajarishda namuna sifatida ko'rsatilgan harakatlarni shunga o'xshash holda bajarish qobiliyatiga egalar. Shu sababli bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini aniqlash uchun ta'limiy eksperimentni o'tkazish jarayonida to'g'ri diagnoz qo'yish juda muhim hisoblanadi. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik muammosini o'rganayotgandagi eng muhim vazifa uning sabab-oqibat munosabatlarini bilishdir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yuzaga kelish sabablari turlituman, shuningdek, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar guruhining o'zi ham juda xilma-xil. Ulardan ba'zilar uchun hissiy rivojlanishning sekinlashishi va xulqatvorni o'zboshimchalik bilan tartibga solish birinchi o'ringa chiqsa ham, intellektual sohadagi xuddi shu buzilishlar to'satdan ifoda qilinmaydi. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining boshqa shakllarida kognitiv faoliyatning turli jihatlarining rivojlanmaganligi ustunlik qiladi. "Omil" ya'ni faktor va "sabab" tushunchalari bir xil mazmunga ega emas. Biror bir ajratib olingan omil hech qanday sabab bo'lishi mumkin emas[3].

Organizmning (individual intellektual) har qanday o'zgarishi "ichki bir lahzadayoq" - patogen omillarga munosabati bilan belgilanadi (G.YE.Suxareva). Har bir salbiy kechinmalarni ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini keltirib chiqaruvchi omil sifatida baholash to'g'ri emas, chunki omilning ahamiyatlilik darajasi bolaning shaxsiyati va uning oilasining ichki psixologik xususiyatlariga bog'liq. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning oliy nerv faoliyatlari quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi (V.I.Lubovskiy):

- asosiy nerv jarayonlarining kuchsizligi, tormozlovchi shartli bog'lanishlarning sekinligi, nerv jarayonlarining tez charchashi va toliqishi;
- nerv jarayonlarining keng irradiatsiyasi (markaziy nerv sistemasida qo'zg'alish jarayonlarining keng tarqalganligi);
- nerv jarayonlarning inertligi, bo'shligi [5].

Yuqorida aytib o'tilgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nerv sistemasining o'ziga xos xususiyatlari ma'lum darajada aqli zaif bolalarga ham xosdir. Biroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi bunday holatlar aqli zaif bolalardagidek keskin ifodalangan bo'lmaydi. Bundan tashqari, sifat jihatidan ham farq qiladilar, ya'ni shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishida aqli zaif bolalardan farqli ravishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda so'z, nutq sistemasi katta rol o'ynaydi. Shuni qayd qilish lozimki oliy nerv faoliyatining yuqoridagi xususiyatlari neyrodinamikaning yetarli darajada rivojlanmaganligidan darak beradi. Bu hol normal bolalarda ham uchrashi mumkin. Lekin ularda maktabgacha yoshda kuzatiladi, xolos.

Xulosa.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shakllaridan biri organik infantilizmning kliniko-psixologik ko'rinishining xususiyatlari asosan kayfiyatning ustunligi bilan bog'liq. Ko'tarinki kayfiyatda bo'lgan bolalarda impulsivlik va psixomotor harakatlanish, bolalarning quvnoqligiga bevosita taqlid qilish ustunlik qiladi. Bu ixtiyoriy harakat va tizimli faoliyatga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Bunday bolalar darslarda qo'zg'aluvchan, bezovta, intizom talablariga bo'ysunmaydilar, tanbehlariga javoban ular yaxshilanishga va'da berishadi, lekin bu haqda darrov unutishadi. Bu bolalar suhbat jarayonida o'qishga nisbatan salbiy munosabatni ochiq-oydin va soddalik bilan uyalmasdan, ya'ni o'qish qiziqarli emasligini, o'qish qiyin ekanligini, aksincha, ular sayr qilishni yoki o'yin o'ynashni xohlashlarini bildiradilar.

Tushkun kayfiyatda bo'lgan bolalar uchun uyatchanlik, qo'rqqoqlik, qo'rquvga nisbatan moyillik ustun bo'ladi. Bu hissiy fon, shuningdek, har doim birga keladigan serebrastenik kasalliklarda faollik, tashabbuskorlik va mustaqillikning shakllanishiga to'sqinlik qiladi hamda bu bolalarda o'yinga bo'lgan qiziqishlari ustunlik qiladi. Ular maktabga va bolalar jamoasiga moslashishlari qiyinchilik bilan kechadi, biroq, darslarda o'zlarini yaxshi va

to'g'ri tutishga harakat qiladilar. Shuning uchun bu bolalar intizomni buzish bilan bog'liq harakatlari uchun emas, balki ta'limdagi qiyinchiliklarga uchragani uchun shifokorga murojaat qilishadi. Ular ko'p hollarda maktabdagi, ta'lim olishdagi muvaffaqiyatsizliklarini qiyinchilik bilan o'tkazadilar. Umuman olganda, o'sib kelayotgan bolalardagi nevroitik kasalliklar ularning mustaqilligini, faolligini va shaxsiyatidagi butun rivojlanishlarga to'sqinlik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бабкина Н.В. Психологическая готовность к школьному обучению детей с ЗПР // Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей / Под ред. С.Г. Шевченко. М.: АРКТИ, 2001.
2. Жаренкова Г.И. Психолого-педагогическое изучение учащихся с ЗПР в специальной школе. //Дефектология. – 1981. – № 2.
3. Заширинская О.В. Психология детей с задержкой психологического развития. Санкт-Петербургский государственный университет, 2019.
4. Инденбаум Е., Коробейникова И., Бабкина Н. Дети с задержкой психического развития. Учебное пособие для общеобразовательных организаций. М.: Просвещение, 2020.
5. Мамедов К.К., Шоумаров Ғ.Б., Подобед В.Л. Рухий ривожланиши сустлашган болалар ҳақида. Т.: Ўқитувчи, 1993.
6. Миланич Ю.М. Психологическая диагностика задержки психологического развития: учебное пособие. Издательство С.Петербург университета. 2019, 176-с.
7. Ушинский К.Д. Воспитание внимания / К.Д. Ушинский. – Москва // Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия: для студентов высших педагогических учебных заведений / Сост. И.В.Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Зацепин. – Москва: Академия, 2001. – с. 125-130. – (Высшее образование).

BO'LAJAK TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI DUAL TA'LIM TIZIMI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA ILMIY ASOSLANGAN MEKANIZMLAR

Tumanov Uktamjon Fazliddin o'g'li

University of Business and Science

*Pedagogika va psixologiya kafedrası katta o'qituchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

tumanov.uktamjon1992@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada dual ta'lim tizimi sharoitida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi ilmiy-modellashtirish, kompetensiyaviy, tizimli yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilingan. Texnologik ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda dual ta'limning tamoyillari (integratsiya, refleksivlik, modullilik, amaliy yo'naltirilganlik, moslashuvchanlik, innovatsionlik, mentorlik, raqamlashtirish) asosida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari taklif etilgan. Ishlab chiqarish bilan hamkorlikda o'quv jarayonini tashkil etishning pedagogik, tashkiliy, metodik hamda innovatsion asoslari keng ilmiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Dual ta'lim, pedagogik tamoyillar, kompetensiyaviy yondashuv, texnologik ta'lim, kasbiy kompetensiya, tizimli yondashuv, raqamli pedagogika, mentorlik modeli, ishlab chiqarish amaliyoti, modulli ta'lim.

НАУЧНО ОБОСНОВАННЫЕ МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА БАЗЕ СИСТЕМЫ ДВОЙНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье глубоко проанализирован вопрос развития профессиональных компетенций будущих педагогов технологического образования в условиях системы двойного образования на основе научно-моделирующего, компетентностного, системного подходов. Предложены механизмы формирования профессиональных компетенций на основе принципов двойного обучения (интеграция, рефлексивность, модульность, практическая направленность, гибкость, инновационность, наставничество, цифровизация) при модернизации технологического образовательного процесса. Педагогические, организационные, методические и инновационные основы организации образовательного процесса совместно с производством освещаются на основе широкого спектра научных источников.

Ключевые слова: Двойное образование, педагогические принципы, компетентностный подход, технологическое образование, профессиональная компетентность, системный подход, цифровая педагогика, модель наставничества, производственная практика, модульное обучение.

SCIENTIFICALLY BASED MECHANISMS FOR IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE TEACHERS OF TECHNOLOGICAL EDUCATION BASED ON THE DUAL EDUCATION SYSTEM

Abstract: The article is an in-depth analysis of the issue of the development of professional competencies of teachers of future technological education in the conditions of the dual education system on the basis of scientific-modeling, competency, systematic approaches. Mechanisms for the formation of professional competencies based on the principles of dual education (integration, reflexivity, modularity, practical orientation, flexibility, innovation, mentoring, digitization) have been proposed in the modernization of the technological educational process. Pedagogical, organizational, methodological and innovative foundations of the organization of the educational process in cooperation with production are covered on the basis of a wide range of scientific sources.

Keywords: Dual education, pedagogical principles, competency approach, technological education, professional competence, systematic approach, digital pedagogy, mentoring model, production practice, modular education.

Kirish.

Ta'lim to'g'risidagi qonunning 17-moddasida "Dual ta'lim ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni olishga qaratilgan bo'lib, ularning nazariy qismi ta'lim tashkiloti negizida, amaliy qismi esa ta'lim oluvchining ish joyida amalga oshiriladi"[1] deya keltiriladi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi 163-son "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari"[2] qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasida dual ta'limning murakkab tizimi joriy etish ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiya vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Mehnat va ijtimoiy ishlar vazirligi bilan dual ta'lim tizimining tanlangan

elementlarini joriy etish bo'yicha ish olib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va sharhlar

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini takomillashtirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilish masalalari muammosi bo'yicha vatanimiz va xorijiy mamlakatlar olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, "ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchining kasbiy kasbiy kompetentlikni shakllanish va rivojlanish jarayoni, qonuniyatlari va tendensiyalari, muammolarini R.X.Djurayev, Sh.E.Qurbonov, J.Yo'ldoshev, Q.T.Olimov, N.A.Muslimov, S.Yu.Ashurova, J.Hamidov"[3] va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan, "bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlash muammolari bo'yicha D.Ximmataliyev, A.A.Nazarov, O.To'rakulov"[4] va boshqalarning tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan, "bo'lajak o'qituvchining ta'lim tizimida naraziya va amaliyot o'rtasidagi integratsiyani muvofiqlashtirish hamda dual ta'limni joriy etish masalalari yuzasidan R.K.Choriyev, M.M.Xolmuxamedov, F.X. Gaffarov, A.A.Xasanov, L.X.Gaffarov, A.K.Avliyakulov"[5] va boshqalar tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida "ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash sifatini amaliyotga ustuvorlik berish asosida rivojlantirish muammolari va istiqbollari bo'yicha G.A.Fedatova, L.N.Samoldina, S.P.Romanov, M.A.Shuvalova, Yu.M.Izmaylova"[6] va boshqa olimlarning tadqiqot ishlarida yoritilgan; "mutaxassislarni dual ta'lim tizimi asosida kasbiy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy-metadalogik konseptual va texnologik asoslari bo'yicha N.V.Matveyev, Yu.M.Izmaylova, V.T. Sopegina, N.K.Chapayev"[7] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ilmiy amaliy jihatdan o'rganilgan.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda A.Blum, S.Jones, M.Brockmann, C.Winch, L.Clark, P.Mehaut, N.Kilbrink, V.Bjurulf singari olimlar "kasbiy bilim va mahorat, amaliy kasbiy texnologiyalar, dual kasbiy ta'lim kasbiy ta'lim tarixi va taraqqiyoti kabi yo'nalishlari"[8] bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borganlar. Ilmiy tadqiqot ishi mavzu yuzasidan o'rganilgan tahlillar asosida ta'lim muassasalarida o'qitishning dual ta'lim shaklini tashkil etishda mutaxassislarni kasbiy faoliyatiga tayyorlash metodikasini o'quv mashg'ulotlarining tashkiliy shakllari, metodlari va vositalarini takomillashtirish va dual ta'limda ta'lim beruvchilarning simmetrik hamkorlikdagi ta'siri doirasini kengaytirish orqali takomillashtirish muammolari mavjudligi haqida xulosa berish mumkin.

Natija va muhokamalar

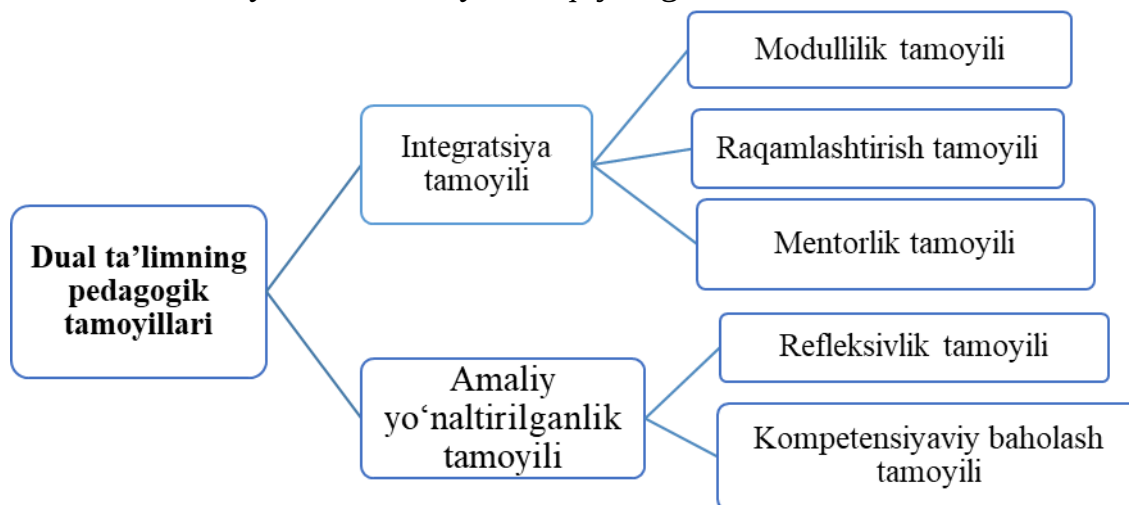
Dual ta'lim tizimida, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda yoki korxonalarda kasbiy ta'limni amalga oshirishda o'qituvchilarning kompetentsiyalari masalasi muhim ahamiyatga ega. Kontseptsyani aniqlash va vakolatlar ma'nosini tavsiflash uchun adabiyotda turli xil ta'riflar mavjud. O'qituvchining bilim va ko'nikmalarining muayyan yo'nalishlari majmui sifatidagi kompetentsiyalari maxsus kichik kompetensiyalardan iborat: kasbiy va fan kompetentsiyalari, psixodidaktik kompetentsiyalar, kommunikativ kompetentsiyalar, tashkiliy kompetentsiyalar va boshqaruv malakasi, maslahat va konsultativ kompetensiya va o'z faoliyatini aks ettirish.

Dual ta'lim tizimidagi kasbiy kompetensiyalar oliy ta'lim muassasalarida talabalar va o'qituvchilarining o'quvchilar bilan ishlash sifatini baholash uchun zarurdir. Pedagoglarning ushbu kompetensiyalarini tahlil qilish, shuningdek, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va munosabatlarini ish joyida va maktabda ta'limning har tomonlama yaxshilash

uchun o'qitish tizimini loyihalash uchun zarurdir.

Nazariy bilimlar amaliyotga tatbiq qilinmaguncha ularning haqiqiy qiymati shakllanmaydi — aynan dual ta'lim bu bo'shliqni to'ldiradi.

Dual ta'lim tizimi yetakchi tamoyillari quyidagi 1-rasmda keltiriladi.

1-rasm. Dual ta'limning pedagogik tamoyillari

Integratsiya tamoyili - bu tamoyil nazariya va amaliyotning uzviy bog'liqligini bildiradi. Nazariy bilim + real korxona amaliyoti = kompetensiya shakllanishi. “Integratsiya: texnik jarayonni tushunish, uskunani boshqarish, texnologik muammolarni hal qilish, ishlab chiqarish madaniyatini o'rganish”[9] kabi kompetensiyalarni chuqurlashtiradi.

Amaliy yo'naltirilganlik tamoyili - “Texnologik ta'lim o'qituvchisi kasbiy faoliyatining 60–70% amaliyotdan tashkil topadi”[10]. Dual ta'lim tizimi aynan amaliy faoliyatga tayanganligi bilan ustunlikka ega.

Modullilik tamoyili - modulli o'quv dasturi ishlab chiqarish jarayoniga mos ravishda: oson yangilanishi, moslashuvchan bo'lishi, kompetensiyalar bo'yicha bo'linishi bilan ajralib turadi.

Raqamlashtirish tamoyili - “Texnologik ta'limning zamonaviy modeli: VR laboratoriyalar, texnik simulyatorlar, raqamli diagnostika tizimlari, elektron portfel kabi vositalarsiz to'liq bo'la olmaydi”[11].

Mentorlik tamoyili - “Ishlab chiqarishdagi mentor (usta) talabaning kasbiy rivojlanishini boshqaruvchi asosiy figuradir”[12].

Refleksivlik tamoyili - talaba o'z faoliyatini: tahlil qilishi, baholashi, xatoni ko'rishi, takomillashtirishi lozim. Buning uchun refleksiv jurnallar, amaliyot kundaliklari joriy etiladi.

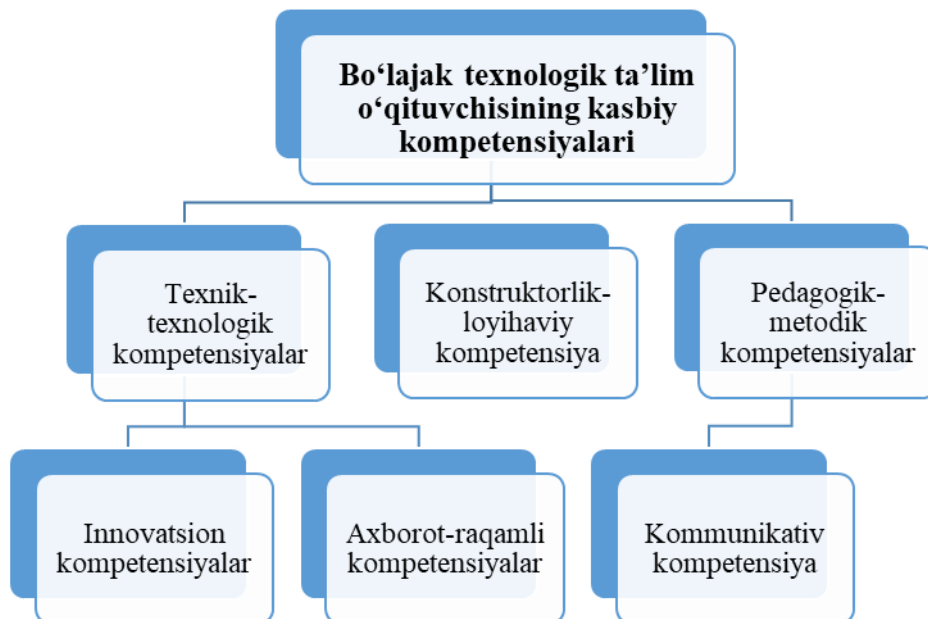
Kompetensiyaviy baholash tamoyili - baholash faqat “bilimni o'lchash” emas, balki: yechim yaratish, texnik vaziyatni tahlil qilish, texnologik jarayonni boshqarish, xavfsizlikka rioya qilish ko'nikmalarini aniqlaydi.

Dual tizimning eng muhim jihati — talaba o'rganayotgan nazariy bilimning amaliyotda bevosita qo'llanilishini ko'rishi va uni mustahkamlashi. Bu integratsiya talabaning texnik tafakkurini rivojlantiradi, ishlab chiqarish jarayonlarining haqiqiy mexanizmini tushunishga yordam beradi.

Dual ta'lim tizimi ta'lim jarayonini ikki asosiy faoliyatga ajratadi: nazariy ta'lim va

amaliy faoliyat. O'quvchi auditoriyada olgan bilimlarini ishlab chiqarishda qo'llaydi va shu orqali bilimning haqiqiy mazmunini anglaydi.

Quyida 2-rasmda dual ta'lim tizimi asosida shakllanadigan asosiy kompetensiyalar tizimi beriladi.

2-rasm.Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalari.

“Texnik-texnologik kompetensiyalar - bu kompetensiya: ishlab chiqarish jarayonlarini tushunish, texnologik xaritani o'qish, jihozlarni sozlash, nosozliklarni aniqlash ko'nikmalarini qamrab oladi” [13].

Konstruktorlik-loyihaviy kompetensiya - 3D-modellashtirish, chizmalar tuzish, detail loyihalash, texnik yechim ishlab chiqish.

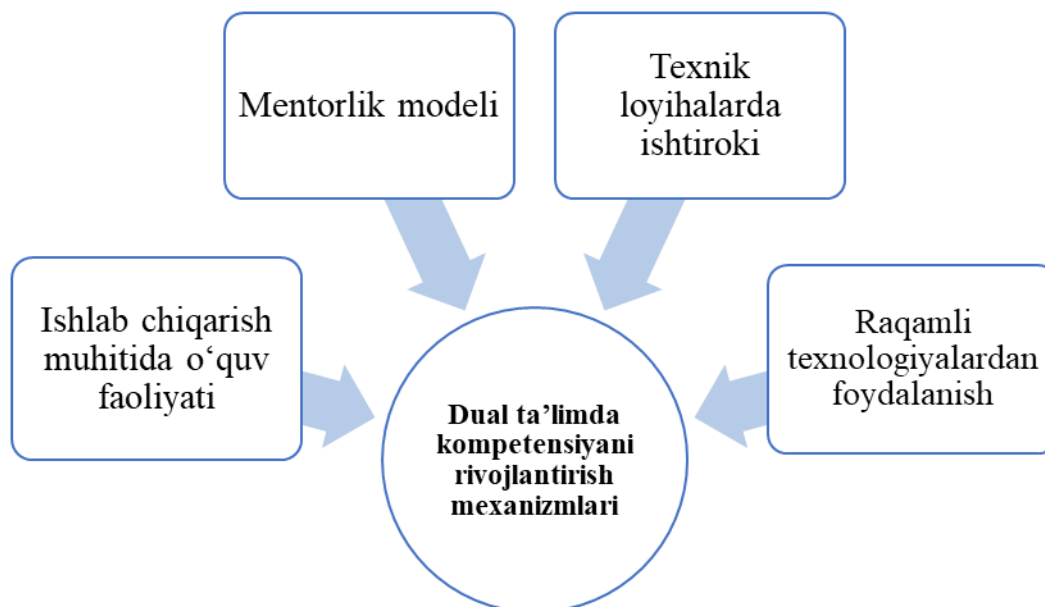
Pedagogik-metodik kompetensiyalar - texnologik ta'lim o'qituvchisi: dars dizayni, amaliy mashg'ulot metodikasi, texnik ko'rgazmali vositalar yaratishi zarur.

Innovatsion kompetensiyalar - robototexnika, CNC dastgohlar, IoT qurilmalarini o'rgatish.

Axborot-raqamli kompetensiyalar - AutoCAD, SolidWorks, MATLAB, virtual laboratoriyalarni qo'llash.

Kommunikativ kompetensiya - ishlab chiqarish jamoasi bilan hamkorlik, texnik nutq, hujjatlar yuritish.

Dual ta'limda kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlari quyidagi 3-rasmda keltiriladi.

3-rasm. Dual ta'limda kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlari.

Ishlab chiqarish muhitida o'quv faoliyati - talaba real texnik topshiriqlarni bajaradi: agregatni sozlash, texnik hujjat tayyorlash, jarayonni optimallashtirish, mehnat xavfsizligini ta'minlash va boshqalar.

Mentorlik modeli – bunda mentor individual yo'riqnoma beradi, jarayonni boshqarishni o'rgatadi, tahlil qiladi, kompetensiyalarni baholaydi [14].

Texnik loyihalarda ishtirok - talabalar texnik loyiha yaratadi, konstruktorlik masalalarni hal qiladi, yangi texnik taklif yaratadi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish –dual ta'lim jarayonining barcha bosqichlarini rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring va baholash jarayonlarini takomillashtirish, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili bu laboratoriyalar orqali, xavfsizlik holatlari modellashtiriladi, texnik jarayonlar simulyatsiya qilinadi, murakkab jarayonlar real xavf tug'dirmasdan o'rgatiladi.

Kasbiy pedagogik xodimlarning standartlashtirilgan ishlashi uchun zarur bo'lgan kasbiy kompetensiyalarni uchta keng qamrovli o'lchovda belgilaydi: o'quvchiga yo'naltirilgan, o'qitish jarayoniga yo'naltirilgan, o'qituvchining asosiy va maxsus vakolatlarini rivojlantirish vositalarida rivojlanishiga yo'naltirilgan.

O'qituvchilik faoliyati bilan bog'liq kompetensiyalar pedagogik-didaktik kompetensiyalar, sotsiologik kompetensiyalar va boshqalar sifatida ifodalanishi mumkin. Chunki o'qituvchi nafaqat tarbiya beradi, balki ta'lim jarayoni doirasida boshqa funktsiyalarni ham bajaradi, o'qituvchilar o'z e'tiborini jamlaydimi? kompetensiyalar bo'yicha yoki ular o'qituvchilar tomonidan faol xabardor bo'lmagan holda ham namoyon bo'ladi va qo'llaniladi. O'qituvchining kompetensiyalari, albatta, o'quvchilar shaxsini shakllantirishda ishtirok etuvchi o'quvchilarning zarur kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. O'quvchilar kompetensiyalarining talab qilinadigan kompleksi o'qitish va o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablarga, shuningdek, o'qitish maqsadlariga aylanadi. O'qituvchilarning malakalarini aniqlash o'quvchilarga yanada kengroq ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Texnologik ta'limning zamonaviy talabi - nafaqat nazariy bilimga, balki ishlab chiqarish jarayonlarini chuqur tushunadigan, texnik tafakkurga ega, innovatsion

yondashuvni biladigan, amaliyotda mustaqil qaror qabul qila oladigan o'qituvchilarni tayyorlashdir. O'zbekiston ta'lim tizimidagi so'nggi islohotlar kasbiy ta'limni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan holda pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishni talab qilmoqda.

“Texnologik ta'lim hozirgi sharoitda quyidagi omillar bilan murakkablashmoqda: ishlab chiqarishning raqamlashtirilishi, avtomatlashtirilgan va robotlashtirilgan texnologiyalar ko'payishi, ishlab chiqarish standartlarining o'zgarishi, texnik xavfsizlik talablari murakkablashganligi, xalqaro sertifikatlashtirish talablarining kuchayishi” [15].

Shu sababli, bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisi faqat auditoriya bilimlari bilan emas, balki real mehnat jarayonlariga tayangan holda tayyorlanishi zarur. Dual ta'lim tizimi aynan shu ehtiyojdan kelib chiqqan holda bugungi kunda dunyo miqyosida eng samarali model sifatida qaralmoqda.

Texnologik ta'limning zamonaviy talabi — nafaqat nazariy bilimga, balki ishlab chiqarish jarayonlarini chuqur tushunadigan, texnik tafakkurga ega, innovatsion yondashuvni biladigan, amaliyotda mustaqil qaror qabul qila oladigan o'qituvchilarni tayyorlashdir. O'zbekiston ta'lim tizimidagi so'nggi islohotlar kasbiy ta'limni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan holda pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishni talab qilmoqda.

Maqolada aniqlangan mexanizmlar — amaliyot hajmini oshirish, mentorlik tizimini joriy etish, hamkorlikni mustahkamlash, innovatsion texnologiyalarni qo'llash va kompetensiyalarni aniq mezonlar asosida baholash — texnologik ta'lim o'qituvchilari tayyorlash sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak dual ta'lim tizimi texnologik ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashning eng samarali modeli sifatida o'zini namoyon qilmoqda. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kasbiy kompetensiyalar aynan ishlab chiqarish muhitida samarali shakllanadi, mentorlik instituti kompetensiyaviy rivojlanishni tezlashtiradi, raqamli texnologiyalar dual ta'lim tizimi samaradorligini oshiradi, modulli dasturlar talabalar tayyorgarligini moslashuvchan qiladi, integratsiya va amaliy yo'naltirilganlik tamoyillari asosiy muvaffaqiyat omilidir. Texnologik ta'limda dual ta'lim tizimini takomillashtirish O'zbekistonning kadrlar sifatini keskin oshiradi va ta'limni sanoat bilan chuqur integratsiyalashgan tizimga aylantiradi. Dual ta'lim tizimida pedagog ehtiyoj sezadigan asosiy kompetensiyalarni yuqorida sanab o'tdik va ularga ta'riflar berdik. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, zamonaviy dunyoda dual bilim berishga ehtiyoj oshib borayotgani, hamda bu allaqachon urg'a aylanganini nazarga oladigan bo'lsak, kelajak o'qituvchilarining salohiyati ham shunga munosib bo'lishi zarur. Buning uchun tashkillanayotgan kasbiy birliklarni tezroq taraqqiyot negizida qo'llay boshlashimiz zarur

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son <https://lex.uz>
2. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi 163-son “Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari” qarori <https://lex.uz>
3. Olimov. Q.T.Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning nazariy-uslubiy asoslari. p.f. doktorlik disser. —T.: - 2005. — 58 b.; Muslimov N.A. Kasb-

ta'limi tinglovchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy metodik asoslari. Diss. p.f.d. – T.:2007. – 275 b.; Ashurova.S.Yu. Engil sanoat yo'nalishlari bo'yicha kichik mutaxxaslar tayorlashda maxsus fanlarni modulli o'qitishning ilmiy-uslubiy asoslari.p.f.f. doktorlik disser. –T.: - 2005. – 26 b.;

4. Choriyev R.K. Kasb ta'limi mutaxassislarini dual ta'lim tizimi asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish: p.f. bo'yicha falsafa doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoref.- T.: 2020.22 b.; Gaffarov F.X Professional ta'lim tizimida nazariya va maliyot integratsiyasini ta'minlash metodikasi p.f. bo'yicha falsafa doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoref.- T.: 2022. 21.b.; Avliyaqulov A.K. Professional ta'lim tizimida dual o'qitish o'quv qo'llanma. -Toshkent.: 2024 y, 32-33. B;

5. Choriyev R.K. Kasb ta'limi mutaxassislarini dual ta'lim tizimi asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish: p.f. bo'yicha falsafa doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoref.- T.: 2020.22 b.; Gaffarov F.X Professional ta'lim tizimida nazariya va maliyot integratsiyasini ta'minlash metodikasi p.f. bo'yicha falsafa doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoref.- T.: 2022. 21.b.; Avliyaqulov A.K. Professional ta'lim tizimida dual o'qitish o'quv qo'llanma. -Toshkent.: 2024 y, 32-33. B;

6. Федотова Г.А .Развитие дуальной формы профессионального образования (опыт ФРГ и России): дис. ... док. пед. наук. – М., 2002. – 138 с.; Самолдина Л.Н. Научно-методическое обеспечение дуальной целевой профессиональной подготовки студентов в ССУЗ: дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 2008. – 272 с.; Романов С.П. Развитие дуальной системы инженерно- педагогического образования в высшем учебном заведении: дис. ... док. пед. наук. – Новгород: 2008. – С.50.;

7. Н.В.Матвеев Инновационное управление техникумом в условиях дуального образования Афтореф. Дисс. ...канд. пед. Наук. - Великий Новгородб 2018, 22 с.;

8. A.Blum The development of an Integred Science Curriculum. Information Scheme Fur. // Science Education 1981, vol. 3 , - p. 1-15.; Kilbrink, N., Bjurulf, V., Olin-Scheller, C., // Experiences of educational contentin Swedish technical vocational education: Examples from the energy and industry programmes. International Journal of Training Research, M. (2014). 12(2), 122–131.

9. Xoshimov K., To'xtayev A. Kasbiy ta'lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2021.

10. Hasanov B. Dual ta'lim tizimi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Innovatsiya, 2022.

11. European Commission. Dual Education in Applied Sciences. Brussels, 2020.

12. Ilyosova D. Pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish texnologiyalari. – SamDU, 2020.

13. O'zbekiston Respublikasi Kasbiy ta'lim konsepsiyasi. 2021.

14. Park J., Kim S. VR-simulation for Technical Teacher Training. Seoul: KTEA, 2021.

15. Rahimov M. Mentorlik faoliyatining pedagogik asoslari. – Toshkent, 2021.

16. McLaren A. Technical Competence in Engineering Pedagogy. – Berlin: Springer, 2019.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI VA YOZMA NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL USULLARNING AHAMIYATI

Nabiyeva Gulhayo A'zamjon qizi
University of Business and Science magistranti
gulxayonabiyeva771@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish jarayonida interfaol ta'lim usullaridan foydalanishning pedagogik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda interfaol metodlarning o'quvchilarning fikrlash faolligi, mustaqil bayon qilish ko'nikmalari hamda nutqiy kompetensiyalarini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, boshlang'ich ta'limda qo'llaniladigan samarali interfaol usullar misolida ularning ta'lim sifati va samaradorligiga ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari interfaol yondashuvlar o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini jadallashtirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, og'zaki nutq, yozma nutq, interfaol usullar, nutqiy kompetensiya, ta'lim samaradorligi.

ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация: В данной статье рассматривается педагогическая значимость использования интерактивных методов обучения в развитии устной и письменной речи учащихся начальных классов. В исследовании анализируется роль интерактивных методов в формировании речевых компетенций, развитии мышления и навыков самостоятельного выражения мыслей у младших школьников. На примере эффективных интерактивных методов, применяемых в начальном образовании, раскрывается их влияние на качество и результативность обучения. Результаты исследования подтверждают, что интерактивные подходы способствуют активизации речевого развития учащихся..

Ключевые слова: Начальное образование, устная речь, письменная речь, интерактивные методы, речевая компетенция, эффективность обучения.

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE METHODS IN DEVELOPING ORAL AND WRITTEN SPEECH OF PRIMARY STUDENTS

Abstract: This article examines the pedagogical importance of interactive teaching methods in developing the oral and written speech of primary school students. The study analyzes the role of interactive methods in enhancing students' thinking activity, independent expression skills, and communicative competence. Through examples of effective interactive techniques used in primary education, the article highlights their impact on the quality and effectiveness of the learning process. The findings indicate that interactive approaches play a significant role in accelerating speech development among primary school learners.

Keywords: Primary education, oral speech, written speech, interactive methods, communicative competence, learning effectiveness.

Kirish.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida boshlang'ich ta'lim bosqichining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish masalasi ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Chunki nutq – o'quvchining tafakkuri, bilimlarni o'zlashtirishi va ijtimoiy moslashuvining asosiy vositasi hisoblanadi.

Boshlang'ich sinfda o'quvchilarning nutqiy malakalari shakllanishi keyingi ta'lim bosqichlarida ularning fanlarni o'zlashtirish darajasi, mustaqil fikrlash qobiliyati hamda muloqot madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha o'quvchilarning passiv ishtirokiga sabab bo'lib, ularning nutqiy faolligini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Shu sababli ta'lim jarayoniga interfaol usullarni joriy etish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Interfaol ta'lim usullari o'quvchilarning dars jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlab, ularning fikrini erkin ifodalash, savol-javoblarda qatnashish, mantiqiy mushohada yuritish hamda yozma nutqni izchil rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday usullar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirib, ta'lim jarayonini samarali va qiziqarli tashkil etish imkonini beradi.

Shu munosabat bilan mazkur tadqiqotning dolzarbligi boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda interfaol usullardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi interfaol metodlarning nutqiy kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyatini aniqlash hamda ularni boshlang'ich ta'lim jarayonida samarali qo'llash bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish masalasi pedagogika fanida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalarda nutqni rivojlantirish o'quvchilarning tafakkurini shakllantirish, bilimlarni ongli o'zlashtirish hamda muloqot madaniyatini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin etiladi. A. G'ulomov va M. Mahmudovning tadqiqotlarida boshlang'ich sinflarda ona tili darslarida nutqiy mashqlar tizimini to'g'ri tashkil etish, matn ustida ishlash va ijodiy topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini asoslab berilgan [1].

Interfaol ta'lim usullarining pedagogik samaradorligi N. Sayidahmedov va R. Safarovaning ilmiy ishlarida keng yoritilgan bo'lib, ularda interfaol metodlar o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, mustaqil fikrlash hamda fikrni erkin va izchil bayon etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi [2]. Xorijiy olimlar J. Richards va T. Rodgers tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham interfaol yondashuvlar boshlang'ich ta'limda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali vositasi sifatida baholanadi [3]. Ushbu ilmiy qarashlar interfaol usullardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda interfaol ta'lim usullarining samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, taqqoslash, tahlil va umumlashtirish metodlaridan

foydalanildi. Tadqiqot bazasi sifatida boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslari tanlab olinib, interfaol usullar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar an'anaviy darslar bilan solishtirildi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning nutqiy rivojlanish darajasi og'zaki javoblar, yozma ishlar va ijodiy topshiriqlar orqali baholandi. Olingan natijalar 2 ta jadvalda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq ko'rsatkichlari dinamikasi asosida tahlil qilindi, shuningdek 1 ta rasmda interfaol usullarning ta'lim jarayonidagi samaradorlik darajasi grafik ko'rinishda aks ettirildi. Ushbu metodologik yondashuv interfaol ta'lim usullarining boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirishdagi ijobiy ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

Muhokama va natijalar.

Tadqiqot natijalari interfaol usullar asosida tashkil etilgan darslar boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda sezilarli ijobiy o'zgarishlarni ta'minlaganini ko'rsatdi. O'quvchilarning og'zaki nutqi bo'yicha savollarga javob berish faolligi, fikrni izchil bayon etish va muloqotga kirishish ko'rsatkichlari oshgani 1-jadvalda aks ettirildi. Yozma nutq bo'yicha esa matn tuzish, grammatik to'g'rilik va fikrning mantiqiyliigi ko'rsatkichlarida ijobiy dinamika kuzatildi (2-jadval).

Shuningdek, 1-rasmda interfaol usullar qo'llanilgan darslar bilan an'anaviy darslar natijalari taqqoslab ko'rsatildi. Grafik tahlil natijalariga ko'ra, interfaol metodlardan foydalanilgan guruhda o'quvchilarning nutqiy rivojlanish darajasi barqaror va yuqori bo'lganligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida interfaol usullar qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning nutqiy faolligi barqaror ravishda oshib borganligi kuzatildi. Xususan, o'quvchilar tomonidan og'zaki javob berish jarayonida fikrning aniqligi va mazmunan to'liqligi yaxshilandi, yozma ishlarda esa matn tuzish ketma-ketligi va imloviy savodxonlik darajasi oshgani aniqlandi. 3-jadvalda o'quvchilarning darslardagi ishtirok faolligi va nutqiy rivojlanish ko'rsatkichlari umumlashtirilgan holda keltirildi.

Bundan tashqari, interfaol mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi kuchaygani, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalari shakllangani aniqlanib, bu holat 2-rasm orqali tasvirlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, interfaol usullar nafaqat nutqni rivojlantirishga, balki o'quvchilarning umumiy o'quv motivatsiyasini oshirishga ham xizmat qiladi.

Olingan natijalar interfaol ta'lim usullari boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan ijobiy o'zgarishlar ilgari o'rganilgan ilmiy qarashlar bilan uyg'un bo'lib, interfaol metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqiy faolligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Ayniqsa, juftlikda ishlash, muhokama va ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, interfaol usullardan tizimli va maqsadli foydalanish boshlang'ich ta'limda nutqni rivojlantirish samaradorligini oshiradi. Shu bois, mazkur usullarni ona tili va o'qish savodxonligi darslarida keng joriy etish o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini ta'minlashda muhim pedagogik shart sifatida qaralishi lozim.

Olingan natijalar interfaol ta'lim usullarining boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishdagi ustunliklarini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar pedagogika fanida ilgari surilgan nazariy qarashlar

bilan mos keladi. Xususan, interfaol metodlar o'quvchini ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirib, uning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Shuningdek, muhokama natijalariga ko'ra, interfaol usullardan foydalanishda o'qituvchining metodik mahorati va darsni to'g'ri rejalashtirishi muhim ahamiyatga ega. Agar interfaol topshiriqlar o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga mos tanlansa, nutqni rivojlantirish samaradorligi yanada ortadi. Shu bois, interfaol metodlarni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga tizimli joriy etish pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqdir.

1-jadval

Interfaol usullar qo'llanilishidan oldin va keyin o'quvchilarning og'zaki nutq ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	Tajribagacha (%)	Tajribadan keyin (%)
Fikrni erkin ifodalash	42	71
Savollarga to'liq javob berish	48	76
Muloqotda faol ishtirok etish	45	79

Interfaol usullar joriy etilgach, og'zaki nutq ko'rsatkichlarida sezilarli o'sish kuzatildi. Jumladan, fikrni erkin ifodalash darajasi 42 % dan 71 % ga oshib, 29 foizlik ijobiy o'sishni tashkil etdi. Savollarga to'liq javob berish ko'rsatkichi 28 % ga, muloqotda faol ishtirok etish esa 34 % ga oshdi. Ushbu natijalar interfaol metodlar og'zaki nutqni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatadi.

2-jadval

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozma nutq ko'rsatkichlari dinamikasi

Ko'rsatkichlar	Past daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)
Tajribagacha	38	44	18
Tajribadan keyin	17	49	34

Yozma nutq bo'yicha past darajadagi o'quvchilar ulushi 38 % dan 17 % ga tushib, 21 % ga kamaygan. Shu bilan birga, yuqori darajadagi o'quvchilar ulushi 18 % dan 34 % ga oshib, 16 foizlik o'sish qayd etildi. Bu holat interfaol mashg'ulotlar yozma nutqning mantiqiyliги va savodxonligini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi.

3-jadval

Interfaol darslarda o'quvchilarning umumiy faollik darajasi

Faollik turlari	An'anaviy dars	Interfaol dars
Savol berish	Past	Yuqori
Guruhda ishlash	O'rta	Yuqori
Mustaqil fikr bildirish	Past	Yuqori

Taqqoslash natijalari interfaol darslarda o'quvchilarning savol berish, guruhda ishlash va mustaqil fikr bildirish faolligi past va o'rta darajadan yuqori darajaga ko'tarilganini ko'rsatdi. Grafik tasvir (1-rasm) interfaol yondashuvning an'anaviy darslarga nisbatan ustunligini vizual tarzda ifodalab berdi.

1-rasm. Interfaol usullarning boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy rivojlanishiga ta'siri

Rasmda interfaol ta'lim usullari asosida tashkil etilgan darslar va an'anaviy darslar natijalari taqqoslangan. Diagrammada og'zaki nutq, yozma nutq va o'quvchilarning umumiy faolligi ko'rsatkichlari aks ettirilgan bo'lib, interfaol yondashuv barcha ko'rsatkichlar bo'yicha yuqori natijalarni ta'minlagani yaqqol ko'rinadi. Ushbu vizual ma'lumotlar interfaol metodlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanini tasdiqlaydi.

1-rasmda keltirilgan ma'lumotlar interfaol ta'lim usullarining boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy rivojlanishiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini yaqqol aks ettiradi. Diagrammada og'zaki nutq, yozma nutq hamda o'quvchilarning umumiy faolligi bo'yicha interfaol darslar natijalari an'anaviy darslarga nisbatan yuqori ekanligi ko'rinadi. Xususan, og'zaki nutq ko'rsatkichlari bo'yicha o'sish sur'ati yuqori bo'lib, bu o'quvchilarning dars jarayonida fikrini erkin ifodalash va muloqotga faol kirishish imkoniyatlari kengayganini anglatadi.

Shuningdek, yozma nutq ko'rsatkichlaridagi ijobiy dinamika interfaol topshiriqlarning o'quvchilarda matn tuzish, fikrni mantiqiy bayon etish hamda imloviy savodxonlikni shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi. Rasmda aks ettirilgan umumiy faollik darajasi esa interfaol yondashuvlar o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirganini ko'rsatadi.

Natijada, rasm va jadvallar asosida olib borilgan tahlil interfaol usullardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim pedagogik shart ekanini asoslab beradi. Ushbu yondashuvni ta'lim jarayonida tizimli va maqsadli qo'llash o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar.

Olib borilgan tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda interfaol ta'lim usullaridan foydalanish yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan tahlillar interfaol metodlar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, fikrni erkin va izchil bayon etish hamda yozma nutqda mantiqiylik va savodxonlikni shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Jadval va rasmlarda aks ettirilgan statistik ma'lumotlar interfaol yondashuv an'anaviy darslarga nisbatan yuqori natijalarni ta'minlashini ilmiy asosda isbotladi.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi: birinchidan, boshlang'ich ta'limda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida interfaol usullardan tizimli va maqsadli foydalanishni kengaytirish lozim;

ikkinchidan, o'qituvchilarning interfaol metodlar bo'yicha metodik kompetensiyasini oshirishga qaratilgan malaka oshirish mashg'ulotlarini tashkil etish zarur; uchinchidan, dars jarayonida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini baholash mezonlarini interfaol topshiriqlar asosida takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu takliflarning amaliyotga joriy etilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy rivojlanishini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomov A., Mahmudov M. (2015). Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Sayidahmedov N. (2017). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Safarova R. (2018). Boshlang'ich ta'limda interfaol metodlardan foydalanish. Toshkent: Fan.
4. Yo'ldoshev J., Usmonov S. (2019). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent: O'qituvchi.
5. Richards, J. C., Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Республика Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси. (2020). Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti. Toshkent.

TALABALARDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLARNING O'RNI

Xolmirzayeva Shaxnoza Rahimberdiyevna

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya

kafedrasi o'qituvchisi.

xolmirzayevashaxnoza27@gmail.com

Annotatsiya: Maqola talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning muhim xususiyatlarini o'rganadi. Ushbu maqolada talabalarda samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning o'rni tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili asosida maqolada natijalar va muhokamalar keltirilgan bo'lib, ular bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishning samarali usullarini namayon etadi.

Kalit so'zlar: Muloqot madaniyati, talabalar, innovatsion yondashuvlar, raqamli kommunikatsiya, virtual simulyatsiya, loyihaga asoslangan ta'lim, sun'iy intellekt, empatiya, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy ko'nikmalar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari.

THE ROLE OF INNOVATIVE APPROACHES IN DEVELOPING COMMUNICATION CULTURE IN STUDENTS

Annotation. The article examines the important features of innovative approaches in developing communication culture in students. This article analyzes the role of innovative

approaches in the formation and development of effective communication skills in students. Based on the analysis of the literature, the results and discussions in the article are presented, which indicate effective methods for forming communicative skills in future teachers.

Key words: Communication culture, students, innovative approaches, digital communication, virtual simulation, project-based learning, artificial intelligence, empathy, communicative competence, social skills, modern educational technologies.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассматриваются важные особенности инновационных подходов в развитии коммуникативной культуры у студентов. В статье анализируется роль инновационных подходов в формировании и развитии эффективных коммуникативных навыков у студентов. На основе анализа литературы представлены результаты и обсуждения, указывающие на эффективные методы формирования коммуникативных навыков у будущих преподавателей.

Ключевые слова: Коммуникативная культура, студенты, инновационные подходы, цифровая коммуникация, виртуальное моделирование, проектное обучение, искусственный интеллект, эмпатия, коммуникативная компетентность, социальные навыки, современные образовательные технологии.

Kirish.

Talabalarning mustaqil, ijodiy faoliyat ko'rsatishlariga ko'maklashish ularning o'z darajalarini aniqlashlari va amalda tatbiq etishlari uchun sharoit yaratish, ijodiy faoliyatlarini pedagogik qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan topshiriqlarni taqdim etishni anglatadi [1].

O'zbekistonda milliy mustaqillikni mustahkamlash va qat'iy qaror toptirish nihoyatda murakkab tarixiy va ijtimoiy-siyosiy vaziyatlarga to'g'ri kelmoqda. Fuqarolar ongi va dunyoqarashi, ruhiyatini eskicha qarashlardan, boqimandalik, tashabbussizlik, mute'lik, qaramlik kabi illatlardan soqit etish, tozalash yana ham murakkab ijtimoiy muammodir [2].

Bugungi kunda o'qitishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv talabalardagi ijodkorlik sifatlarini shakllantirishda yetakchi vositalardan biri ekanligini «o'zini-o'zi boshqarish», «o'zini-o'zi rivojlantirish» kabi tushunchalarning qo'llanilishi ham asosiy dalillardan biridir [3].

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda kreativ qobiliyatni rivojlantirish mazmunini DTS talablari asosida tahlil etilib, «kreativlik», «pedagogik kreativlik», «interfaol o'qitish» kabi asosiy tushunchalarni tahlil etish kerak hisoblanadi [4].

Maqolada qo'yilgan vazifalarni amaldagi ijrosi maqolaning umumiy mazmunida mavzuga oid falsafiy, ilmiy-pedagogik, psixologik manbalar va mavjud holatni tahlil qilish asosida interfaol o'qitish jarayonida talabalarda ijodiy fikrlashga asoslangan muloqot ko'nikmalarni rivojlantirishning nazariy asoslari asoslanadi.

N.N.Azizxodjayeva fikriga qo'shilgan holda, talabalarning bilish faolligi va ijodiy intilishni qo'llab-quvvatlash vositalari quyidagi maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi kerakligini ta'kidlamogqchimiz: umumiy pedagogik qo'llab-quvvatlash va individual-shaxsiy qo'llab-quvvatlash [5].

Mazkur yondashuvlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchi kasbiy

faoliyatining ijodkorlikka yo'naltirilganligini to'la qonli tarzda o'rganish uchun munosabat, muloqot nazariyasi nuqtai nazaridan yondashish kerak. Chunki munosabat, muloqot shaxsning mayllarini, his-tuyg'ularini, istaklarini, maqsadini, fazilatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu asnoda shaxsning kasbiy yo'nalganligini aniqlash imkoniyati vujudga keladi.

Natijalar va muhokamalar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida talabalarda muloqot jarayonini ijodiy tashkillashtirishda quyidagi innovatsion shakl, vosita va metodlar samarali ekanligi aniqlandi: intellektual o'yinlar, analitik materiallar, audio-vizual metodlar, interfaol metodlar (Brainstorming, TRIZ, ARIZ, Case study, diskussiya, Sokratik suhbat, SWOT analiz va boshqalar) [8].

"Munosabat" metodi, "Reja" metodi, "Qarama-qarshi munosabat" strategiyasi kabi usullar muloqotchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [9].

Muloqot jarayonida talabalarda ijodkorlikni rivojlantirishda qanday innovatsion shakl, vosita va metodlar qo'llash zarurligi masalasi ilmiy o'rganilganda tadqiqot doirasida quyidagi usul, vosita va yo'llar samarali ekanligi aniqlandi, ular: intellektual o'yinlar-dars jarayonidagi muloqotda mavzudan kelib chiqqan holda mantiqiy savol javoblar, talabani mantiqiy fikrlashga o'rgatuvchi bahsli topshiriqlar, analitik materiallar – suhbat, hikoya, ijodkorlar ijodi va hayot yo'li haqidagi verbal materiallar, sohaga oid she'r va qo'shiqlar, rassomlar haqidagi romanlarni so'zlab berish, fikrlash, mantiqiy o'yinlar, savol-javoblar, aqliy hujumlar, viktorinalar, bellashuvlar, klaster, idrok xaritalari, fikrlash, mantiqiy o'yinlar, savollar, illyustratsiyalar va ko'rgazmali materiallarni tahlil qilish va b.;

Talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning o'rni beqiyosdir. Aynan innovatsion yondashuvni amalga oshirishda dars jarayonlarda quyidagi metodlardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Audio-vizual metodlar –fan tarixi, rivoji, turli stillar va ular farqlari, rasm chizish amaliyoti, mavzuga oid vedeolar ko'rish va ularni tahlil qilish, verbal va vizual topishmoqlar, rebuslar echish, anagrammalar, AKT mantiqiy o'yinlarini o'ynash, mantiqiy xulosalar uchun mo'ljallangan o'yinlar, teleko'rsatuvlar tayyorlash; interfaol metodlardan foydalanish – Brainstorming , braynrayting (aqliy hujum), (Brain writing), TRIZ (teoriya resheniya izobretatelskix zadach); ARIZ – algoritm resheniya izobretatelskix zadach, klaster, akvarium, bumerang, SWOT analiz (strength, weariness, opportunity, threat), Csase study, suhbat (Suqrot savol-javoblari), diskussiya, shaxsiy analogiya (empatiya – hissiyot, hamdardlik), open space, video konferensiya, E-learning, virtual ta'lim, online va offline ta'lim va b.

Ko'rinib turibdiki, ta'lim jarayonida rang-barang metod, vosita va yo'llarning qo'llanilishi ta'lim samaradorligini ta'minlaydi, o'qituvchi kompetensiyasining yanada amaliyroq, yorqinroq namoyon bo'lishi uchun xizmat qiladi va mashg'ulotlarning o'quvchilar uchun qiziqarli tashkil qilinishini ta'minlaydi.

Muhim bo'lgan o'rin shundaki, har bir metod mashg'ulotda tanlangan mavzu va uning mazmuniga monand va muvofiq tarzda shakllantirilishi lozim, tanlangan metodlar ta'lim maqsadlariga xizmat qilishi lozim. Bunda o'qituvchining kommunikativligi, yaratuvchanlik, tashkilotchilik, ijodiylik va kreativlik, o'z ustida ishlashi, o'z kasbini sevishi kabi kompetensiyalarining namoyon qilinishi taqozo etiladi. Quyida ularning ayrimlari xususida to'xtalib o'tiladi.

"Munosabat" metodi texnologiya ta'lim oluvchilarga ular tomonidan mavzu bo'yicha

o'zlashtirilgan bilimlarni erkin bayon qilish, mazmunini o'z fikri, hayotiy misollar yordamida yoritilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Oliy ta'limda o'quv jarayonida texnologiyadan foydalanish o'rganilayotgan muammo bo'yicha muayyan masalalarni hal etish, ma'lum jarayon (voqelik, hodisa)ning kelib chiqish sabablari, ularni bartaraf etish yo'llarini topish asosida ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, fikrini isbotlash va turli vaziyatlardan chiqa olish ko'nikma, malakalarini hosil qiladi. Texnologiya tarbiyaviy xarakterga ega bo'lib, ta'lim oluvchilarga o'zlarida ijobiy fazilatlarni ko'proq shakllantirish, salbiy xislatlardan esa voz kechishlarida yordam beradi.

"Reja" metodi talabalar tomonidan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha o'zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida pedagogik faoliyatni tashkil etishga oid rejani ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Uni qo'llash ta'lim oluvchilardan o'rganilayotgan mavzu mazmunini puxta o'zlashtirish, muloqotchanlik ko'nikmalarini rivojlantirish, asosiy g'oyalarni umumlashtirish, ma'lum tizimga solish layoqatiga ega bo'lishni taqozo etadi.

"Qarama-qarshi munosabat" strategiyasi. Strategiya o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni tahlil hamda sintez qilish asosida mavzuni yoritishda ahamiyatli bo'lgan tayanch tushunchalarni asosiy va ikkinchi darajali sifatida guruhlarga ajratish imkonini beradi va eng asosiysi muloqotchanlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talabalar faoliyatining samaradorligini ta'minlash uchun ularning e'tiboriga quyidagi jadvalni taqdim etish maqsadga muvofiq: Tayanch tushunchalar, muhim tushunchalar. Muhim bo'lmagan tushunchalar.

Albatta, bu ta'lim metodi va vositalari bilan bir qatorda talabalarda kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni ham o'stirib borish lozim. Kitob insonning tafakkurini charhlovchi noyob quroldir. Kitoblar bilan yaqindan tanishgan sayin inson ko'p narsalarga o'zgacha nigoh bilan nazar solishni boshlaydi va o'z navbatida muloqotchanlik ko'nikmalarini rivojlanib boradi. Kitob doimo insonlar uchun yaqin do'st, hamroh, dono maslahatchi bo'lib kelgan. Ba'zi kitoblarni mutolaa qilganda inson o'zi uchun hayotni yangidan kashf etishi ham mumkin. Bugungi hayotimizda ko'pchilik kitobning o'rni o'zgardi, endi kitob o'qish uchun vaqt sarflash no'rin, teatr, kino, gazeta, jurnallar kitoblarning vazifasini bajarib, ularning o'rnini butunlay egalladi deb hisoblashadi.

Ma'lumotlarning haddan ziyod ko'payib, har daqiqada yangilanib, internet butun insoniyat ongini egallab, hech kimning zerikishga vaqti qolmagan asrda kitoblarga joy bormikan? Bunday savol o'z-o'zidan hammaning hayoliga kelishi aniq. Ayniqsa bugungi yoshlarning ko'pchiligi bizning davr bir joyda o'tirib kitob varaqlaydigan davr emas deb ta'kidlashadi. Xo'sh kitob o'qish aslida bizga nima beradi? Kitob o'qish ongimizning nurafshon bo'lishiga olib keladi. Kitob o'qish bilan biz fikrlay olamiz.

Xulosa.

Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish nafaqat shaxsiy o'sish, balki kasbiy muvaffaqiyat va jamiyatdagi samarali ishtirok etishning asosiy shartlaridan biriga aylanmoqda. Innovatsion yondashuvlar – interfaol metodlar, raqamli integratsiya, loyihaga asoslangan hamkorlik, sun'iy intellekt yordamida shaxsiy fikr-mulohaza berish talabalarning kommunikativ qobiliyatlarini sezilarli darajada yuksaltiradi [10].

Ammo innovatsiyalarning samaradorligi o'qituvchining o'z kompetensiyasini doimiy yangilab borishi va ta'lim muhitida ijodiy erkinlikni ta'minlashiga bog'liq [11].

Ushbu yondashuvlar orqali talabalar nafaqat soʻz va fikr almashish koʻnikmalarini mustahkamlaydi, balki empatiya, konfliktlarni konstruktiv hal qilish, tinglash madaniyati, oʻz fikrini asoslab ifodalash va koʻp madaniyatli muhitda moslashish kabi murakkab ijtimoiy-intellektual fazilatlarni ham rivojlantiradi. Natijada, boʻlajak mutaxassislar (xususan, oʻqituvchilar) oʻz kasbiy faoliyatida faqat bilim beruvchi emas, balki oʻquvchilar bilan chuqur, maʼnaviy va axloqiy jihatdan boy muloqot oʻrnatuvchi shaxs sifatida shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion yondashuvlarni taʼlim jarayoniga chuqur integratsiya qilish orqali talabalarda nafaqat texnik jihatdan mukammal, balki maʼnaviy-axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk, ochiq muloqotga tayyor shaxslar tarbiyalash mumkin. Bu esa nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning umumiy maʼnaviy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Poʻlatov L.A. Taʼlim tizimida faol talaba shaxsining intellektual xususiyatlarini rivojlantirishning ahamiyati. // InterScience. – 2024. – B. 28-32
2. Nazarov Q. va boshq. Milliy istiqlol gʻoyasi: oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. – 192 b.
3. Shaxsiy rivojlanish va oʻz-oʻzini boshqarish boʻyicha umumiy Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Jumaniyozova M.T. Integrativ kreativlikni rivojlantirish metodikalari. // InterScience. – 2024. – B. 45-47
5. Azizxodjayeva N.N. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar boʻyicha umumiy ishlar. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Mukhammadjonov A.O. Talabalarning kommunikativ koʻnikmalarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishning pedagogik funksiyalari. // Texnika va texnologiyalar. – 2024. – №3. – B. 45–52.
7. Xudoynazarova Z.S. Talabalarda kommunikativ kompetentligini rivojlantirishga innovatsion yondashuvlar. // Ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2024. – №30-sentabr. – B. 112–120.
8. (Innovatsion metodlar boʻyicha) Abdulla Qodiriy nomidagi JDPU maqolalari yoki umumiy: Talabalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati. // JDPU ilmiy jurnali. – 2024. – B. 98-102.
9. Karimova N., Xamrokulova S. Talabalarda pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish. // Наука и инновации. – 2024. – №1. – B. 276–279.
10. Karimova N., Xamrokulova S. va boshqa mualliflar. Talabalarda pedagogik muloqot va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish. // Наука и инновации, 2023.
11. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.

TOLERANTLIK (BAG'RIKENGLIK) MUHITINI NOGIRONLIGI BO'LGAN O'QUVCHILARGA NISBATAN UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA YARATISHNING INNOVATSION METODIKASI

Boyzaqova Umida Ashirali qizi
University of Business and Science,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
umidaboyzaqova@umail.uz

Jo'rayev Muxriddin Muyiddinovich
University of Business and Science,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik muhitini shakllantirishning innovatsion metodikasini o'rganadi. Inklyuziv ta'lim tamoyillariga asoslangan yondashuvlar, shu jumladan empatiya va xilma-xillikni rivojlantirish strategiyalari, differensiallashtirilgan o'qitish usullari va texnologik yordam vositalari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday metodlar o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, talabalar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarni yaxshilaydi va maktab muhitini hamma uchun qulay qiladi. Maqola pedagoglar va maktab rahbarlari uchun amaliy tavsiyalar beradi, bu esa ta'lim tizimini yanada inklyuziv qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Tolerantlik, bag'rikenglik, inklyuziv ta'lim, nogironligi bo'lgan o'quvchilar, umumiy o'rta ta'lim, innovatsion metodika, empatiya rivojlantirish, differensiallashtirilgan o'qitish, texnologik yordam vositalari, maktab muhiti.

INNOVATIVE METHODOLOGY OF CREATING A TOLERANCE ENVIRONMENT IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS FOR STUDENTS WITH DISABILITIES

Annotation: This article examines innovative methodology of creating an environment of tolerance for students with disabilities in general secondary schools. Approaches based on the principles of inclusive education, including strategies for developing empathy and diversity, differentiated teaching methods, and technological aids, are discussed. The results of the study show that such methods increase the effectiveness of the learning process, improve social interaction between students, and make the school environment more accessible to all. The article provides practical recommendations for teachers and school leaders, which will help make the education system more inclusive.

Keywords: Tolerance, inclusive education, students with disabilities, general secondary education, innovative methods, empathy development, differentiated teaching, technological aids, school environment.

ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ ТОЛЕРАНТНОЙ СРЕДЫ В ОБЩЕСТВЕННЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Аннотация: В данной статье рассматривается инновационная методология создания толерантной среды для учащихся с инвалидностью в общеобразовательных

средних школах. Обсуждаются подходы, основанные на принципах инклюзивного образования, включая стратегии развития эмпатии и многообразия, дифференцированные методы обучения и технологические средства. Результаты исследования показывают, что такие методы повышают эффективность учебного процесса, улучшают социальное взаимодействие между учащимися и делают школьную среду более доступной для всех. В статье представлены практические рекомендации для учителей и руководителей школ, которые помогут сделать систему образования более инклюзивной.

Ключевые слова: Толерантность, инклюзивное образование, учащиеся с ограниченными возможностями, общеобразовательная средняя школа, инновационные методы, развитие эмпатии, дифференцированное обучение, технологические средства, школьная среда.

Kirish.

Zamonaviy ta'lim landshaftida inklyuzivlik paradigmasi global miqyosda dolzarb masalaga aylangan, chunki u nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyatga to'liq integratsiyalashuvini ta'minlashga qaratilgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) 2023 yilgi hisobotiga ko'ra, dunyo bo'ylab 240 milliondan ortiq bola nogironlik bilan yashaydi va ularning aksariyati ta'lim tizimidan chetda qolmoqda, bu esa ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. O'zbekiston kabi o'tish davridagi mamlakatlarda bu muammo yanada keskin, chunki resurslar cheklanganligi va stereotiplar mavjudligi sababli nogiron o'quvchilarning umumiy o'rta ta'lim maktablariga integratsiyasi sekin kechmoqda. Ushbu jarayon nafaqat ularning ta'lim huquqini himoya qiladi, balki jamiyatda bag'rikenglik va xilma-xillik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi, chunki tengdoshlar orasida o'zaro hurmat va empatiya oshishi ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlaydi [1].

Biroq, ko'plab maktablarda nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan salbiy munosabatlar, psixologik to'siqlar va infrastrukturaviy cheklovlar saqlanib qolmoqda. Masalan, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, quyi va o'rta daromadli mamlakatlarda maktablarning 60% dan ortig'i nogiron o'quvchilar uchun moslashtirilmagan, bu esa ularning o'qishdan voz kechishiga olib keladi. Bunday muammolarni hal etish uchun innovatsion pedagogik yondashuvlar zarur, masalan, Universal Design for Learning (UDL) tamoyillari, differensiallashtirilgan o'qitish va texnologik integratsiya, ular o'quv jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirishga imkon beradi. Ushbu maqola aynan shu muammolarga yo'naltirilgan bo'lib, umumiy o'rta ta'lim maktablarida tolerantlik muhitini shakllantirishning yangi metodikalarini taklif etadi. Bu yondashuvlar nafaqat nogiron o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashga, balki butun sinfni xilma-xillikni qadrlashga o'rgatishga qaratilgan, natijada maktab muhiti xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo'ladi [2].

Tadqiqotning asosiy maqsadi – pedagogik amaliyotda qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlarni tizimli tahlil qilish, ularning empirik samaradorligini baholash va O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashtirilgan tavsiyalarni ishlab chiqishdir. Ushbu maqola sifatli va miqdoriy tadqiqot usullariga asoslanib, nazariy asoslarni amaliy misollar bilan boyitadi, bu esa pedagoglar uchun yangi imkoniyatlarni ochadi va ta'lim siyosatini takomillashtirishga hissa qo'shadi[3].

Adabiyotlar tahlili va Tadqiqot metodologiyasi

So'nggi yillarda ta'lim tizimida inklyuzivlik va tolerantlik masalalari dolzarb ilmiy-

pedagogik muammolardan biriga aylandi. Xususan, nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan bag'rikeng muhitni shakllantirish umumiy o'rta ta'lim maktablarining muhim vazifasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda inklyuziv ta'limning afzalliklari ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan. Masalan, nogironligi bo'lgan o'quvchilarning umumiy sinflarda o'qishi ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi va tengdoshlar o'rtasida empatiya darajasini oshiradi. Shuningdek, tolerantlik muhitini yaratishda maktab rahbarlari va o'qituvchilarning roli muhim: ular anti-bullying dasturlarini joriy etishi, xilma-xillikni qadrlashni o'rgatishi kerak. Innovatsion yondashuvlar orasida universal dizayn tamoyillari (UDL) va texnologik vositalar alohida o'rin tutadi, ular o'quv materiallarini hamma uchun qulay qiladi. Boshqa tadqiqotlar esa guruh ishlarini va hamkorlikdagi loyihalarni ta'kidlaydi, bu esa talabalar o'rtasida o'zaro hurmatni kuchaytiradi. Ushbu sharh shuni ko'rsatadiki, an'anaviy usullar yetarli emas; innovatsion metodlar talab qilinadi[4].

O'zbekistonlik olimlar tadqiqotlarida ham inklyuziv ta'limni rivojlantirish, nogironligi bo'lgan o'quvchilarni ijtimoiy moslashtirish va ularga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish masalalari yoritilgan[3]. Ushbu ishlarda tolerantlik muhitini yaratishda o'qituvchi, sinfdoshlar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik muhim omil sifatida ko'rsatiladi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik muhitini yaratish innovatsion pedagogik yondashuvlar, inklyuziv siyosat va ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash bilan chambarchas bog'liq.

Mazkur tadqiqotda umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik muhitini yaratishning innovatsion jihatlarini aniqlash maqsad qilib olindi. Tadqiqot metodologiyasi kompleks yondashuv asosida ishlab chiqildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi. Xususan, Nazariy tahlil metodi – pedagogik, psixologik va ijtimoiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali tolerantlik va inklyuziv ta'lim tushunchalarining mazmunini aniqlash; Kuzatish metodi – umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi dars jarayonlari va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish; So'rovnoma va suhbat metodi – o'qituvchilar, o'quvchilar va ota-onalarning nogironligi bo'lgan o'quvchilarga bo'lgan munosabatini aniqlash; Pedagogik tajriba-sinov metodi – innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish orqali tolerantlik muhitining o'zgarishini baholash; Statistik tahlil metodi – olingan natijalarni miqdoriy va sifat jihatdan tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan bag'rikenglikni oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Natijalar va muhokamalar

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik (bag'rikenglik) muhitini shakllantirishda innovatsion yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatdi. Kuzatish, so'rovnoma va pedagogik tajriba-sinov natijalari asosida bir qator ijobiy o'zgarishlar aniqlandi.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, tajriba-sinov ishlari o'tkazilgan maktablarda o'qituvchilarning inklyuziv ta'lim va tolerantlikka bo'lgan munosabati sezilarli darajada ijobiy tomonga o'zgargan. Xususan, respondentlarning aksariyati nogironligi bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda innovatsion pedagogik texnologiyalar (hamkorlikda o'qitish,

differentensial topshiriqlar, raqamli resurslar) ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishini ta'kidladi.

Kuzatish natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion yondashuvlar joriy etilgan sinflarda sog'lom va nogironligi bo'lgan o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar yaxshilangan. O'quvchilar o'rtasida o'zaro hurmat, yordam ko'rsatish va empatiya kabi ijtimoiy ko'nikmalar rivojlangan. Bu holat Ainscow va Booth tomonidan ta'kidlangan inklyuziv maktab madaniyatining shakllanishi bilan mos keladi[4].

Pedagogik tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, tolerantlik muhitini yaratishda faqatgina jismoniy sharoitlar emas, balki psixologik-pedagogik muhit ham muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning ijobiy munosabati, sinfda qo'llab-quvvatlovchi muhit va ota-onalar bilan hamkorlik nogironligi bo'lgan o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirdi hamda ularning darslardagi faolligini kuchaytirdi.

Olingan natijalar UNESCO tomonidan ilgari surilgan inklyuziv ta'lim tamoyillari bilan hamohang bo'lib, barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish orqali ta'lim sifatini oshirish mumkinligini tasdiqlaydi[5]. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion yondashuvlarni samarali joriy etish uchun o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirish va maktabda ijobiy tolerant madaniyatni shakllantirish zarur.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik muhitini yaratish innovatsion pedagogik texnologiyalar va inklyuziv yondashuvlar orqali samarali amalga oshirilishini ko'rsatdi.

Taklif va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari asosida umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik (bag'rikenglik) muhitini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Birinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida inklyuziv ta'lim bo'yicha o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish zarur. Bunda malaka oshirish kurslariga tolerantlik madaniyati, inklyuziv pedagogika, differentensial va individual yondashuvlarga oid maxsus modullarni kiritish maqsadga muvofiq. Bu o'qituvchilarning nogironligi bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashga bo'lgan ishonchini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, maktablarda ijobiy psixologik va ijtimoiy muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion dasturlarni joriy etish tavsiya etiladi. Jumladan, ijtimoiy-emotsional ta'lim (SEL), hamkorlikka asoslangan o'qitish, "tengdosh – tengdoshga yordam" (peer support) modellari o'quvchilar o'rtasida empatiya va o'zaro hurmatni rivojlantiradi.

Uchinchidan, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar uchun treninglar, davra suhbatlari va maslahat mashg'ulotlarini tashkil etish orqali nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish va tolerantlik madaniyatini oiladan boshlab rivojlantirish mumkin.

To'rtinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim jarayoniga raqamli va assistiv texnologiyalarni keng joriy etish tavsiya etiladi. Masalan, moslashtirilgan elektron resurslar, audio va vizual materiallar, interaktiv platformalar nogironligi bo'lgan o'quvchilarning ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishiga xizmat qiladi³.

Beshinchidan, maktablarda tolerantlik va inklyuzivlikni baholash va monitoring qilish tizimini yaratish lozim. Ushbu tizim orqali o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlar, o'qituvchilarning inklyuziv faoliyati va psixologik muhit holati muntazam tahlil qilinadi

hamda zarur choralar belgilanadi.

Xulosa

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida nogironligi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan tolerantlik (bag'rikenglik) muhitini yaratishning innovatsion metodikasi inklyuziv ta'limning asosiy va ajralmas elementi hisoblanadi. Taklif etilgan yondashuvlar – empatiya va xilma-xillikni rivojlantirish dasturlari, differensiallashtirilgan o'qitish strategiyalari, assistiv texnologiyalar va hamkorlikka asoslangan faoliyatlar – nafaqat nogiron o'quvchilarning ta'lim jarayoniga to'liq qo'shilishini ta'minlaydi, balki butun o'quv jamoasining ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi. Ushbu metodlar orqali maktab muhiti xavfsiz, qo'llab-quvvatlovchi va hamma uchun teng imkoniyatlar taqdim etuvchi maydonga aylanadi, bu esa o'quvchilarda empatiya, o'zaro hurmat va tolerantlik kabi muhim fazilatlarni shakllantiradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida inklyuzivlikni rivojlantirish jarayoni davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanmoqda: Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari (masalan, 2020-2022 yillardagi hujjatlar) orqali nogironligi bo'lgan bolalarga ta'lim berish tizimini takomillashtirish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash va o'qituvchilarni tayyorlash vazifalari belgilangan. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, innovatsion metodlar qo'llanilganda tolerantlik darajasi sezilarli oshadi, akademik natijalar yaxshilanadi va ijtimoiy munosabatlar mustahkamlanadi. Bu nafaqat nogiron o'quvchilar uchun, balki sog'lom tengdoshlari uchun ham foydali: ular xilma-xillikni qadrlash, farqlarni hurmat qilish va hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini egallaydilar, bu esa kelajakda inklyuziv jamiyat qurishga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Innovative Teaching for Students with Learning Disabilities. Kutest Kids Early Intervention. 2024.
2. Inclusive Classroom Strategies to Support Diverse Learners. Easterseals Arkansas. 2026.
3. Creating Positive School Experiences for Students with Disabilities. Reading Rockets. 2026.
4. Overcoming Learning Obstacles: Strategies for Supporting Students with Diverse Needs. SCIRP. 2026.
5. Xodjayev B., Karimova G. Inklyuziv ta'lim asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2020.
6. Boyzaqova Umida, Mamatqulova Dilafruz, Talabalarda bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda ijtimoiy-ma'naviy muhitning o'rni/ UBS Ilmiy axborotnomasi, 2026. - 622-625b.
7. Boyzaqova Umida Ashirali qizi, Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ijtimoiy-ma'naviy muhitni takomillashtirishning xorijiy tajribalari/ Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, 2025. - 703-707.

METAKOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUV JARAYONINI BOSHQARISH VA O'QITISH SIFATINI OSHIRISH YO'LLARI

Mamadjanova Shoxida Nemat qizi
Namangan davlat universiteti doktoranti
mamadjanovashohida545@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada metakognitiv yondashuv asosida o'quv jarayonini boshqarish va o'quvchilarning mustaqil o'qish strategiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. O'quvchilarning o'z bilimi ustidan mulohaza yuritishi, ta'lim faoliyatini rejalashtirishi, nazorat qilishi va baholashi – zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri sanaladi. Tadqiqotda metakognitiv yondashuvning asosiy tamoyillari, ularning boshlang'ich ta'lim bosqichidagi o'rni, hamda o'qitish sifati va samaradorligiga ta'siri muhokama qilinadi. Shuningdek, maqolada xorijiy va milliy tajribalar asosida metakognitiv strategiyalarni qo'llashning uslubiy asoslari bayon qilinadi. Tadqiqot natijalari, metakognitiv yondashuvdan foydalanish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, o'zlashtirish darajasi va refleksiya ko'nikmalarining ortishiga olib kelishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Metakognitiv yondashuv, o'qitish sifati, refleksiya, mustaqil o'rganish, strategiya, boshlang'ich ta'lim, o'quv monitoringi, o'quvchilar faolligi, fikrlash ko'nikmalari, pedagogik innovatsiyalar.

СПОСОБЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ПРОЦЕССОМ И ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ НА ОСНОВЕ МЕТАКОГНИТИВНОГО ПОДХОДА.

Аннотация: В данной статье рассматриваются пути повышения качества обучения на основе метакогнитивного подхода в образовательном процессе. Особое внимание уделяется развитию у обучающихся навыков самостоятельного планирования, контроля и оценки своей учебной деятельности. Анализируются теоретические основы и принципы метакогнитивного подхода, а также его значимость на начальном этапе обучения. Кроме того, в статье представлены методические рекомендации по применению метакогнитивных стратегий, основанные на отечественном и зарубежном опыте. Результаты исследования показывают, что использование метакогнитивного подхода способствует росту уровня осознанности, развития рефлексивных и критических навыков у учащихся.

Ключевые слова: Метакогнитивный подход, качество обучения, рефлексия, самостоятельное обучение, стратегия, начальное образование, учебный мониторинг, активность учащихся, мыслительные навыки, педагогические инновации.

WAYS TO MANAGE THE LEARNING PROCESS AND IMPROVE THE QUALITY OF TEACHING BASED ON A METACOGNITIVE APPROACH

Annotation: This article explores ways to improve teaching quality through the application of the metacognitive approach in the educational process. It emphasizes the development of students' ability to independently plan, monitor, and evaluate their learning activities. The theoretical foundations and core principles of metacognition are analyzed, with special focus on its relevance in primary education. Moreover, the article provides methodological recommendations for integrating metacognitive strategies based on both local and international experiences. The findings suggest that implementing metacognitive

strategies contributes to enhancing learners' reflection, self-awareness, and academic performance.

Keywords: Metacognitive approach, teaching quality, reflection, self-directed learning, strategy, primary education, learning monitoring, student engagement, thinking skills, pedagogical innovation

Kirish.

XXI asrda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'quv jarayonining markazida o'quvchini qo'yish, uning intellektual va ijtimoiy faolligini rivojlantirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan. Bu borada metakognitiv yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki metakognitsiya – bu o'z o'quv jarayonini idrok etish, anglash va boshqarish jarayonidir. Metakognitiv faoliyat o'quvchining o'z bilimlarini tahlil qila olish, o'z-o'zini baholash, dars jarayonida qanday strategiyalardan foydalanayotganini anglash orqali ta'limga ongli munosabatini shakllantiradi. Bu ayniqsa boshlang'ich sinfda juda muhimdir. Zero, aynan shu davrda o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish, mustaqil o'rganish, refleksiya kabi asosiy ko'nikmalar shakllanadi.

Bugungi globallashuv va axborot tezkor yangilanishi sharoitida faqatgina faktlarni o'rganish emas, balki ularni ongli tarzda qayta ishlash, muhimini ajratib olish, yangi holatlarda qo'llay olish qobiliyati talab etiladi. Bunday malakalarni rivojlantirishda esa metakognitiv strategiyalarning roli beqiyosdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, metakognitiv strategiyalardan foydalangan o'quvchilar o'z o'rganishlari uchun mas'uliyatni his qilishadi, o'z ustida ishlashga moyil bo'lishadi, bilimlarini ongli tarzda qo'llay olishadi (Zimmerman, 2002; Veenman et al., 2006).

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5117-son qarori (2021)da boshlang'ich ta'limda o'qitish metodikasini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirish belgilab qo'yilgan. Ushbu yondashuv aynan metakognitiv o'qitishga tayanadi.

Ushbu maqolada metakognitiv yondashuvning nazariy asoslari, asosiy tamoyillari, hamda o'quvchilarni mustaqil o'qishga o'rgatishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, boshlang'ich sinf sharoitida metakognitiv strategiyalarni samarali qo'llash yo'llari bayon qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Tadqiqotda sifatli (kvalitativ) va qisman miqdoriy (kvantitativ) usullar uyg'unlashgan holda qo'llanildi. Birinchidan, metakognitiv yondashuv bo'yicha mavjud nazariy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy manbalar asosida kontent-tahlil amalga oshirildi. Bunda V. Flavell, A. Brown, B. Zimmerman, S. Veenman, M. Pressley, N.A. Muslimov, A.A. Abdullaeva kabi olimlarning ishlari tahlil qilindi.

Ikkinchidan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining metakognitiv ko'nikmalarini aniqlash maqsadida diagnostik so'rovnoma tuzildi. So'rovnoma "Men qanday o'rganaman?", "Men qanday rejalashtiraman?", "Qanday baholayman?" kabi savollar asosida tuzilib, 2-sinf o'quvchilari (N = 46) orasida sinovdan o'tkazildi.

Uchinchidan, bir oy mobaynida metakognitiv strategiyalardan foydalangan holda dars jarayonlarini kuzatish va tahlil qilish orqali o'zgarishlar qayd etildi. Bu bosqichda "Refleksiya kundaligi", "Strategik kartochkalar", "O'zini baholash varaqalari" kabi

vositalardan foydalanildi.

Tahlil natijalariga asoslanib, metakognitiv yondashuvning boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z-o'zini boshqarish, refleksiya va rejalashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi samarasi aniqlashtirildi. Metodologik asos sifatida faoliyat yondashuvi (Leontev, 1972), rivojlantiruvchi ta'lim (Vygotskiy, 1978), konstruktivizm (Piaget, Bruner) va metakognitiv nazariya (Flavell, 1979) xizmat qildi.

Metakognitiv yondashuvning nazariy poydevori amerikalik psixolog John Flavell tomonidan 1970-yillarda ishlab chiqilgan. U metakognitsiyani "bilim haqidagi bilim" deb ta'riflagan va uni ikki asosiy tarkibga ajratgan: metakognitiv bilim va metakognitiv monitoring [1]. Shundan so'ng, Ann L. Brown (1987) metakognitiv o'rganish strategiyalarini o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatlariga bevosita ta'sir qiluvchi omil sifatida ko'rsatdi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, o'z o'qish jarayonini kuzata olgan, rejalashtira olgan va baholay olgan o'quvchilar ko'proq muvaffaqiyatga erishgan.

Natija va nazariya.

Howard Gardner esa o'zining ko'p intellekt nazariyasida metakognitsiyani o'z-o'zini boshqarish bilan bog'ladi, metakognitiv ko'nikmalar o'quvchilarning turli intellekt turlarida rivojlanishini muvozanatlashtiradi [1]. Zamonaviy tadqiqotlar, xususan Barry Zimmerman, metakognitiv yondashuvni o'z-o'zini boshqaruvchi o'qitish (self-regulated learning) tizimi bilan bog'laydi. Zimmermanning modeliga [1]. ko'ra, o'quvchilar o'quv faoliyatini rejalashtirish, ijro etish, va refleksiya bosqichlari orqali nazorat qiladi. Evropalik olimlar – Veenman, Van Hout-Wolters va Afflerbach (2006) esa metakognitsiyani yuqori darajadagi akademik faoliyat bilan chambarchas bog'lashgan. Ularning tadqiqotlarida o'qituvchilar tomonidan metakognitiv strategiyalarning modellashirilishi, o'rgatilishi va kuzatilishi ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynashi isbotlangan.

O'zbekiston pedagogikasida ham metakognitiv faoliyatga oid izlanishlar kuzatilmoqda. Jumladan: N.A.Muslimov [1] o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda metakognitiv mexanizmlarning rolini yoritgan; A.A.Abdullaeva [1] esa o'quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirishda o'qituvchining yo'naltiruvchi roli haqida fikr yuritadi; Sh.S.Shirinova [2] o'quvchilarda refleksiya va o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus mashg'ulot turlarini ishlab chiqqan; R.Yo'ldosheva [2] boshlang'ich sinflarda kognitiv hamda metakognitiv strategiyalarni uyg'unlashtirishning samarali yondashuvlarini taqdim etgan. Bu ishlar asosida milliy pedagogikada metakognitiv yondashuvning asosiy tamoyillari shakllanmoqda: ongliklik, faollik, o'z-o'zini boshqarish, ijodiy yondashuv, va doimiy refleksiya.

Xalqaro tadqiqotlar, jumladan PISA (Programme for International Student Assessment), o'quvchilarning metakognitiv strategiyalardan foydalanish darajasi bilan ularning savodxonligi o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydi. PISA 2018 hisobotiga ko'ra, metakognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llagan o'quvchilar o'qish savodxonligi testlarida yuqori natijalarga erishgan. Bu esa metakognitsiya faqat bilim emas, balki strategik yondashuv sifatida ham talqin qilinishini anglatadi [1] Digital platformalar orqali ta'limda ham metakognitiv yondashuv keng qo'llanilmoqda. Masalan, Google Classroom, Edmodo, Moodle platformalarida refleksiya topshiriqlari, o'zini baholash shakllari, rejalashtirish jadvallari orqali o'quvchilar o'z-o'zini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalar bilan birgalikda

metakognitiv strategiyalarni uyg'unlashtirish o'quv motivatsiyasini va mas'uliyat hissini oshiradi.

Metakognitiv yondashuv nafaqat o'quvchining o'zlashtirish jarayoniga, balki baholash mezonlari va ta'lim sifatining monitoringiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yondashuv asosida shakllantirilgan baholash tizimi o'quvchilarning faol ishtiroki, mas'uliyat hissi, va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini yuzaga chiqaradi. Masalan, Formative Assessment – shakllantiruvchi baholash tamoyillari doirasida metakognitiv savollar o'quvchini o'zini baholashga yo'naltiradi. Bu usul orqali o'qituvchi raqamlar bilan emas, tahliliy fikrlar bilan baho beradi, natijada o'quvchi o'z ustida ishlashga ichki motivatsiya topadi [4, 1998]. Bugungi raqamli asrda mustaqil ta'lim – ya'ni avtonom ta'lim tamoyillari yuksak qadrlanmoqda. Metakognitiv strategiyalar aynan shu mustaqillikni shakllantirish vositasi hisoblanadi. O'quvchilarni o'quv jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirish, ularning o'z bilimini mustaqil baholay olish, xatolarini aniqlay bilish va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. CEFR (The Common European Framework of Reference for Languages) tizimida til o'rganishda "Learner Autonomy" degan tushuncha mavjud. Bu, o'z navbatida, o'rganuvchilarda metakognitiv strategiyalarni shakllantirishni talab qiladi. O'z-o'zini baholash (self-assessment), portfolio yuritish, o'zini tahlil qilish (reflection log) – bularning barchasi metakognitiv yondashuvning amaliy ko'rinishlaridir. Masalan, Padlet, Google Forms, Kahoot, Mentimeter va Jamboard kabi vositalar orqali: o'quvchi o'z bilimi va faoliyatini baholaydi; muammoli nuqtalarni tahlil qiladi; strategiyalarini o'zgartirishga qaror qiladi, bu esa o'quvchini o'zining bilim jarayoni ustidan to'liq javobgar qiladi.

Jadval: Metakognitiv yondashuv bo'yicha xalqaro olimlar yondashuvlarining solishtirma tahlili

Olim/Fikr maktabi	Asosiy nazariyasi	Pedagogik tatbiqi	O'zbekiston ta'lim tizimidagi aks sadosi
Flavell (1979)	Bilim ustidagi bilim	Refleksiya, monitoring	Ilk bosqichdagi tadqiqotlar asoschisi
A.L. Brown (1987)	O'rganish strategiyalari	Faol, mustaqil o'quvchi	Taktika sifatida qo'llanmoqda
Zimmerman (2002)	Self-regulated learning	Rejalashtirish – bajarish – tahlil	STANDART+ dasturlarida ko'zda tutilgan
Shirinova (2021)	Reflektiv yondashuv	Mustaqil fikrlash, baholash	boshlang'ich sinflarda amaliyotda
OECD (2018)	Metakognitsiya-PISA savodxonligi	Savol-javob strategiyasi	O'zbekistonda diagnostika asosida tatbiq etilmoqda

Tahlil obyekti sifatida 2024-yilda Namangan viloyatidagi 5 ta umumta'lim maktablarining 3–4-sinflarida ingliz tilini o'qitish jarayonida metakognitiv strategiyalarni tatbiq qilayotgan 15 nafar o'qituvchi va 340 nafar o'quvchi tanlab olindi. Diagnostik testlar orqali o'quvchilarning quyidagi metakognitiv ko'nikmalari o'lchandi:

O'qishdan oldingi rejalashtirish (Pre-reading planning)

O'qish paytidagi strategik fikrlash (Active reading strategy)

O'qishdan keyingi tahlil va refleksiya (Post-reading reflection)

Jadval 1. O'quvchilarning boshlang'ich bosqichdagi metakognitiv ko'nikmalari (340 o'quvchi asosida):

Ko'rsatkichlar	Yuqori (%)	O'rtacha (%)	Past (%)
Rejalashtirish	22	38	40
Strategik fikrlash	18	41	41
Refleksiya va baholash	14	35	51

Bu natijalar metakognitiv ko'nikmalarning umumiy darajasi yetarli emasligini ko'rsatmoqda, ayniqsa refleksiya (fikir yuritish) va strategik o'qishda sustlik mavjud. 3 oylik

tajriba davomida metakognitiv yondashuvga asoslangan 12 dars ishlanmasi joriy qilindi (har biri CEFR A1-A2 darajasiga mos). Har bir darsda: “Mening fikrimda...” (I think that...), “Nima uchun bu qarorga kelding?” (Why did you choose that answer?), “Men boshqacha yondashgan bo‘lardim, chunki...” (I would have done differently because...) kabi savollarga urg‘u berildi. Eksperimentdan keyingi natijalar esa quyidagi jadvalda aks etgan:

Jadval 2. O‘quvchilarning metakognitiv ko‘nikmalari bo‘yicha o‘rta o‘rtacha (% , umumiy ko‘rsatkich):

Ko‘rsatkichlar	Dastlabki (%)	Yakuniy (%)
Rejalashtirish	22	52
Strategik fikrlash	18	46
Refleksiya	14	42

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv asosidagi darslar bilimni chuqur o‘zlashtirish, mustaqil fikrlash, va fikrni asoslash kompetensiyalarini sezilarli murabbiy (Coach), yo‘naltiruvchi, reflektiv savol beruvchi (Socratic questioning), o‘quvchining o‘zgarishi o‘quvchilar ko‘proq mantiqan izoh berishga, matnni tahlil qilishga, o‘z fikrini izohlashga darajada oshiradi.

Muhokama.

Metakognitiv yondashuv ta’lim jarayonida o‘quvchini “bilim iste’molchisi” emas, balki bilim yaratuvchisi sifatida ko‘radi. O‘quvchi o‘z o‘quv faoliyati ustida kuzatuv olib boradi, baholaydi, tuzatadi va takomillashtiradi. vazifalarini bajaradi. O‘qituvchining asosiy vazifasi – o‘quvchini o‘z fikrini asoslashga, qarorini baholashga o‘rgatish. O‘qituvchining roli metakognitiv yondashuv sharoitida o‘qituvchi strateg, kommunikativ ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga xizmat qildi. O‘zbekiston ta’lim tizimi so‘nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuvga o‘tmoqda [1] bu sharoitda metakognitiv yondashuv: fanlararo integratsiyani ta’minlaydi, STEAM yondashuviga mos keladi, CLIL metodikasi bilan uyg‘unlashadi, shuning uchun bu yondashuv Davlat ta’lim standartlariga integratsiya qilinishi lozim.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv o‘quvchilarning o‘z ta’lim jarayonini anglash, uni tahlil qilish va samarali boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, refleksiya yuritish hamda muammoli vaziyatlarda ongli va asosli qaror qabul qilish qobiliyatlari sezilarli darajada shakllanadi. Shuningdek, o‘qituvchining roli ham an’anaviy ma’lumot beruvchi pozitsiyadan chiqib, yo‘naltiruvchi va motivator sifatida faoliyat yuritishga o‘zgaradi, bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib, bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Jumladan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun metakognitiv strategiyalar asosida dars o‘tkazish texnologiyalariga bag‘ishlangan maxsus treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Har bir fan yo‘nalishi bo‘yicha moslashtirilgan metakognitiv savollar bankini yaratish o‘quvchilarning fikrlash jarayonini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Darslardan so‘ng refleksiya daftarlari yuritish yoki audio yozuvlar orqali o‘quvchilarning fikrlash jarayonini qayd etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, STEAM va CLIL yondashuvlari asosida loyihaviy ishlarni tashkil etish orqali fanlararo refleksiyani rivojlantirish mumkin. Baholash tizimiga self-assessment va peer-assessment elementlarini

joriy etish esa o'quvchilarning o'z-o'zini baholash va o'zaro tahlil qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Flavell, J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911.
2. Zimmerman, B.J. Becoming a Self-Regulated Learner // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41, No. 2. – P. 64–70.
3. Gardner, H. The Development and Education of the Mind: The Selected Works of Howard Gardner. – London; New York: Routledge, 2006. – 280 p.
4. Black, P., Wiliam, D. Inside the Black Box: Raising Standards through Classroom Assessment. – London: King's College London School of Education, 1998. – 22 p.
5. Brown, A.L. Metacognition, Executive Control, Self-regulation, and Other Mysterious Mechanisms // Metacognition in Educational Theory and Practice / Ed. D.F. Halpern. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. – P. 65–116.
6. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – OECD Education Working Paper. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 35 p.
7. Shirinova, N. Metakognitiv o'qitish usullari // O'zMU Ilmiy axborotlari. – 2021. – № 4. – B. 120–125.
8. Musurmonova, O. Reflektiv o'qitish yondashuvining samaradorligi // Ta'lim, fan va innovatsiya jurnali. – 2019. – № 3. – B. 75–79.
9. Milliy o'quv dasturi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, 2020. – 112 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–60-son Farmoni. Ta'lim sifatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent, 2022. – [Elektron resurs]: <https://lex.uz>.
11. Bo'taqoziev, O. O'quvchilarda metakognitiv fikrlashni rivojlantirish // Current Research Journal of Pedagogics. – 2023. – Vol. 4, No. 1. – B. 33–38.
12. Xidirova, S.Q. Maktabgacha ta'lim tizimida o'yinlar texnologiyasi // PEDAGOG: Respublika ilmiy jurnali. – 2023. – № 6(4). – B. 143–147. – DOI: 10.5281/zenodo.7831024.
13. Abdullayeva, N.J. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mas'uliyatni shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish: diss. ... d-rafl. ilm. (13.00.01). – Namangan: NamDU, 2022. – 200 b.
14. Muslimov, N.A., Qoysinov, O.A. O'quvchilarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish // Физико-технологическое образование. – 2025. – № 1(1). – B. 49–55.
15. Yo'ldosheva, Sh.B. Boshlang'ich sinflarda tarbiya fanini o'qitishni takomillashtirish // Journal of Science Innovative Research in Uzbekistan. – 2023. – Vol. 1, № 9. – B. 87–90.

O'K 54:372.854

KIMYO FANINI O'QITISHNING ZAMONAVIY VA SAMARALI USULLARI*Zokirov Xolbek Tillanazar ug'li**University of Business and Science**Tibbiyot fakulteti,**Umumkasbiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi**zokirovxolbek92@mail.ru**Mamadaliyeva Ra'noxon Zakirjonovna**University of Business and Science**Tibbiyot fakulteti,**Umumkasbiy fanlar kafedrası dotsenti, PhD.**rmamadaliyeva@yahoo.com**Tojibayev Baxtiyor Xojiboyevich**Namangan davlat universiteti,**Kimyo kafedrası o'qituvchisi.**Juraboyeva Zarnigor Olimovna**Namangan davlat universiteti,**Kimyo kafedrası magistranti*

Annotatsiya: Kimyo fani o'quvchilarga atrof-muhitda sodir bo'ladigan kimyoviy jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Bu fanni o'qitish jarayonida samarali metodlardan foydalanish, o'quvchilarning qiziqishini oshirishi va ularning fan bo'yicha bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi. Quyida kimyo fani o'qitishda keng qo'llaniladigan metodlar haqida ma'lumotlar beramiz.

Kalit so'zlar: Kimyoviy mashg'ulot, interfaol, laboratoriya, kooperativ o'qitish, eksperimentlar, kognitiv, konstruksion.

MODERN AND EFFECTIVE METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Abstract: Chemistry helps students understand the chemical processes that occur in the environment. Using effective methods in teaching this subject can increase students' interest and strengthen their knowledge of the subject. Below we provide information about methods that are widely used in teaching chemistry.

Keywords: Chemistry lesson, interactive, laboratory, cooperative learning, experiments, cognitive, constructional.

СОВРЕМЕННЫЕ И ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ

Аннотация: Химия помогает студентам понять химические процессы, происходящие в окружающей среде. Использование эффективных методов обучения этому предмету может повысить интерес студентов и укрепить их знания по предмету. Ниже представлена информация о методах, широко используемых в преподавании химии.

Ключевые слова: урок химии, интерактивный, лабораторный, кооперативное обучение, эксперименты, когнитивный, конструктивный.

Kirish.

Kimyo fanini o'qitishda qo'llaniladigan metodlar juda keng va turli xil bo'lishi mumkin. Har bir metodning o'ziga xos afzalliklari bor, va ularning barchasi o'quvchilarning qiziqishini oshirish, ularga yanada chuqurroq tushuncha berish va fan bo'yicha bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Kimyoni o'qitishda zamonaviy metodlar bugungi kunda an'anaviy o'qitish usullariga qaraganda samarali va interaktiv usullarni taqdim etmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar talabalarni faqat ma'lumotlarni qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilish, yaratish va amaliyotda qo'llashga ham yo'naltiradi. Quyida kimyo fanini o'qitishda qo'llaniladigan metodlar haqida ma'lumotlar keltirilgan:

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

An'anaviy o'qitish metodi: An'anaviy metodda darslar asosan o'qituvchining taqdimoti, ya'ni darslikdan yoki ma'ruzadan foydalanishga asoslanadi. Ushbu metodda o'qituvchi ma'lumotni taqdim etadi, talabalar esa uni eshitadilar va yozadilar. Bu metod ko'pincha katta guruhlarda samarali bo'lsa-da, o'quvchilarning faolligini pasaytirishi mumkin.

Interfaol o'qitish metodi: Kimyo o'qitishning interfaol metodlarida talabalar mustaqil ravishda yoki kichik guruhlarda ishlaydilar. Bu metod o'quvchilarga kimyo fanini amaliy ravishda o'rganishga imkon beradi. Misol uchun, laboratoriya ishlari, eksperimentlar, va muammolarni yechish interfaol metodlar qatoriga kiradi.

Muammoni yechish metodi: Kimyo fanini o'rgatishda o'quvchilarga amaliy masalalar berish va ularni yechish uchun turli xil metodlarni qo'llash muhimdir. Masalan, kimyoviy tenglamalarni tenglash yoki kimyoviy reaksiyalarni prognoz qilish. Bu metod o'quvchilarni faol fikrlashga va yaratish ishlarga undaydi[1-3].

Laboratoriya ishlari va eksperimentlarni o'kazish metodi: Kimyo fanini o'qitishda eng samarali metodlardan biri laboratoriya ishlari va eksperimentlar o'tkazish hisoblanadi. Talabalar kimyoviy reaksiyalarni bevosita o'rganishlari va ularni tajriba orqali kuzatishlari mumkin. Misol uchun, o'quvchilar kimyoviy sintezlarni bajarish, kimyoviy usullarni o'rgatish va reaksiyalarni amalda bajarish orqali o'z bilimlarini mustahkamlashadi. Bu metod ilmiy fikrlash va tajriba o'tkazish ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi.

Visuallashtirish va modellar usuli: Kimyo fanida ko'plab konseptlarni vizualizatsiya qilish o'quvchilarga yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Molekulalarning tuzilishi, kimyoviy reaksiyalar yoki atomlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar kabi tushunchalar modellardan va diagrammalardan foydalanib o'rgatiladi.

Internet texnologiyalari va onlayn resurslar metodi: bugungi kunda kimyo fanini o'rgatishda internet texnologiyalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Onlayn laboratoriyalar, video darslar, interaktiv simulyatsiyalar, ishlab chiqarishga oid videofilmlar va boshqa resurslar o'quvchilarga kimyo fanining murakkab jihatlarini yanada yaxshi tushunishga yordam beradi. Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanish o'quvchilarga murakkab kimyoviy tushunchalarni sodda va tushunarli tarzda izohlash, masalalarni bosqichma-bosqich yechishni o'rganish imkonini beradi. Sun'iy intellekt yordamida mustaqil ta'lim olish, savol-javoblar orqali bilimlarni mustahkamlash va dars jarayonini interaktiv tashkil etish samaradorligi yanada oshadi [4,5].

Kognitiv metodlar: Kognitiv metodlar o'quvchilarning bilimlarini ongli ravishda rivojlantirishga qaratilgan. Bu metod o'quvchilarga kimyo fanidagi asosiy tushunchalarni

yodlashdan ko'ra, ularga murakkab masalalarni yechish va o'z fikrlarini tizimli ravishda rivojlantirishga yordam beradi.

Kooperativ o'qitish metodi: Kooperativ o'qitish metodida talabalar kichik guruhlariga bo'linib, bir-biriga yordam berish orqali kimyo fanini o'rganadilar. Ushbu metod talabalarni muloqot qilishga, bilim almashishga va o'zaro yordam berishga undaydi. Bu metod samarali o'rganish uchun ijobiy muhit yaratadi.

Kross-disiplinar yondashuvlar metodi: Kimyo fanini o'rgatishda boshqa fanlar bilan integratsiya qilish, masalan, biologiya, fizika yoki geografiya, o'quvchilarga kimyoviy jarayonlarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu yondashuvlar o'quvchilarga ilmiy bilimlarni umumiy ravishda o'rganish imkonini beradi[6-8].

Tajriba va ko'nikmalarni baholash: Kimyo o'qitish jarayonida talabalarni baholash muhim ahamiyatga ega. Baholash jarayonida o'quvchilarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalari, masalan, laboratoriya ishlaridagi muvaffaqiyatlari va guruh ishlari ham hisobga olinadi.

Natiya va nazariya.

Aralash o'qitish (Blended Learning): Aralash o'qitish – bu an'anaviy sinf o'qitish metodlari bilan zamonaviy onlayn ta'limni birlashtirgan yondashuvdir. Kimyo fanini o'qitishda, bu metod talabalarni o'z bilimlarini onlayn resurslar orqali mustahkamlashga va sinfda amaliyot qilishga imkon beradi. Masalan, o'quvchilar kimyoviy reaksiyalar va jarayonlar haqida video darslar ko'rib, sinfda laboratoriya ishlari yoki muammolarni yechish bo'yicha amaliyotlar o'tkazishlari mumkin[2,9.10].

Tayanch tushunchalar va mavzularni tahlil qilish (Concept-based Learning) metodi: Tayanch tushunchalar asosida o'qitish metodida kimyo fani o'qituvchisi o'quvchilarga umumiy tushunchalar va asosiy nazariyalarni o'rgatadi. Bu usulda fanni o'qitishda muayyan mavzularni yoritishda o'quvchilarga bir nechta nuqtai nazardan tushunchalar ko'rsatiladi, shunda ular bir nechta mavzularni va ularning o'zaro bog'liqligini yaxshiroq tushunishadi. Misol uchun, "kimyoviy reaksiyalar" tushunchasini o'rgatishda, reaksiya turlarini (sintez, analiz, almashinish) o'quvchilarga boshqacha yondashuv bilan tushuntirish mumkin.

Aks sinf o'qitish (Flipped Classroom) metodi: aks sinf o'qitish metodida an'anaviy o'qitish tartibi o'zgartiriladi. Bu metodda o'quvchilar uyda o'qituvchi tomonidan tayyorlangan videolar, matnlar yoki boshqa resurslarni o'rganadilar, keyin sinfda o'rganganlarini amaliyotda yoki muammolarni yechishda qo'llaydilar. Kimyo fanida bu metod o'quvchilarga kimyoviy reaksiyalarni, kimyo qonunlarini va turli amaliy mashqlarni mustahkamlash imkonini beradi[11,12].

Holatni tahlil qilish (Case Study)metodi: Kimyo fanida holatlarni tahlil qilish metodida o'quvchilar real hayotdagi kimyoviy muammolarni yechishga jalb qilinadi. Masalan, o'quvchilarga kimyoviy sanoatdagi biror muammoli vaziyatni taqdim etib, ularni kimyoviy jarayonlarni tahlil qilishga va masalani qanday hal qilishni topishga undash mumkin. Bu metod o'quvchilarga tahlil qilish, fikrlash va muammolarni to'g'ri hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

O'yin (Gamifikatsiya) metodi: ushbu o'qitishda o'yin elementlarini qo'shish metodidir. Kimyo fanida o'quvchilarni o'yinlar orqali o'qitish, masalan, kimyoviy formulalar yoki reaksiyalarni o'yin shaklida o'rgatish, ularning qiziqishini oshiradi va o'qitish jarayonini yanada qiziqarli qiladi. O'yin elementlari yordamida o'quvchilar har xil

kimyoviy muammolarni yechishda ishtirok etadilar va ularni samarali o'rganadilar[7,10].

O'qituvchi va o'rganuvchi o'rtasida fikr almashish (Socratic Method) metod: bu o'qituvchining savollar orqali o'quvchilarning fikrini rivojlantirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Kimyo o'qituvchisi o'quvchilarga savollar berish, ularni o'ylashga va kimyoviy qonunlar yoki reaksiyalarni tushunishga undaydi. Bu metod talabalar o'ylab, o'z fikrlarini shakllantirishga yordam beradi va fan bo'yicha chuqurroq tushuncha hosil qiladi.

Haqiqiy hayotdagi qo'llash (Real Life Applications) usuli: Kimyo fanini o'qitishda o'quvchilarga ilmiy bilimlarning amaliy qo'llanilishi haqida gapirish, ular uchun kimyo fanining amaldagi ahamiyatini ko'rsatish juda muhimdir. Masalan, kimyo fani yordamida tibbiyotda qanday yangi dorilar ishlab chiqilishi yoki kimyoviy texnologiyalar sanoatda qanday qo'llanilishi haqida ma'lumot berish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va bilimlarni real dunyo bilan bog'laydi.

Savol-javobga asoslangan o'qitish (Inquiry-Based Learning)metodi: Inquiry-based learning (so'rovga asoslangan o'qitish) metodida o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlash va yangi ma'lumotlarni izlash uchun faol so'rovlar asosida ishlaydilar. O'qituvchi o'quvchilarga kimyoviy masalalarni va savollarni taqdim etadi, va ular bu savollarga javob izlash uchun turli xil eksperimentlar va izlanishlar olib boradilar. Bu metod o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ilmiy usulni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Hamkorlikda o'rganish (Collaborative Learning)metodi: kimyo fanini o'qitishda hamkorlikda o'qitish metodida o'quvchilar guruhlarda ishlaydilar, bilimlarni bir-birlari bilan baham ko'radilar va o'zaro yordam beradilar. Bu metod talabalar orasida muloqotni rivojlantirishga yordam beradi va o'quvchilar o'rtasida bilim almashish imkoniyatlarini yaratadi. Kimyo fanida hamkorlikda ishlash, ayniqsa laboratoriya ishlari va tajribalar o'tkazish jarayonida samarali bo'lishi mumkin.

Mikro-o'qitish (Micro-teaching) metodi: ushbu o'qituvchilarning darslarini kichik guruhlarda yoki qisqa vaqt ichida sinab ko'rish metodidir. Kimyo o'qituvchilari bu metod yordamida dars rejasini sinab ko'rishlari, o'quvchilar bilan interaktiv faoliyatlarni amalga oshirishlari va o'z usullarini yaxshilashlari mumkin. Mikro-o'qitish orqali o'qituvchilar o'z pedagogik ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Konstruktsion (build-up) o'qitish metodi: Bu metod o'quvchilarni bosqichma-bosqich va o'zlashtirish darajasiga qarab kimyo fanining asosiy tamoyillariga qaratilgan yondashuvni o'z ichiga oladi. Masalan, kimyo fanini o'qitishda talabalar avval elementar bilimlarni o'rganadilar va asta-sekin murakkab mavzularga o'tadilar. Konstruktsion metod asosida talabalar o'z bilimlarini amaliy tajriba orqali oshirib boradilar. Bu metod orqali talabalar bilimlarni faqat o'qib o'rganish bilan cheklanmay, ularni amaliyotda qo'llashni ham o'rganadilar[4,7,12].

Xulosa.

Kimyo fanini o'qitishda samarali metodlardan foydalanish o'quvchilarga nafaqat ilmiy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashga yordam beradi. Har bir metod o'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlari va qiziqishlariga qarab tanlanishi mumkin. O'qituvchining maqsadi, o'quvchilarga kimyo fani bo'yicha nafaqat nazariy bilimlar, balki real hayotda qo'llaniladigan bilimlarni yatkazishdan iborat.

Zamonaviy kimyo o'qitish metodlari talabalarga faqat bilimlar taqdim etibgina qolmay, balki ularni o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashga, yangi bilimlarni yaratishga va ilmiy izlanishlarga yo'naltiradi. Interaktiv metodlar, texnologiyalar va ilg'or pedagogik

usullar kimyo fanini o'rgatishda samarali va qiziqarli bo'lishi uchun katta imkoniyat yaratadi. O'qituvchilar ushbu metodlarni to'g'ri qo'llash orqali talabalarining bilimini kuchaytirib, ularning ilmiy va amaliy - turli kimyoviy ishlab chiqarish korxonalarida sodir bo'ladigan kimyo-texnologik jarayonlarni amalga oshirish sharoitlarini, texnologik jixoz, apparat va qurilmalar bilan tanishish imoniyatini yaratadi. Bu metodlardan kompleks va ratsional foydalanish Respublikamiz iqtisodiyoti uchun kerakli yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Omonov H.T. Kimyogarlik kasbi: yutuq va muammolar.// "Kasb ta'limi": muammolar va yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy seminari materiallari. – Toshkent: oshkent Moliya instituti, 2011. – 56-57 b.
2. Rahmatullaev N.G., Omonov H.T., Mirkomilov Sh.M. Kimyo o'qitish metodikasi. Universitetlar va pedagogika oliy o'quv yurtlarining "Kimyo" mutaxassisliklari uchun darslik. –Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2013. -361 b.
3. А.А.Петров, А.Т.Трощенко, Х.В.Бальян. Органическая химия. Москва. "Высшая школа» 1987 г. Для студентов хим. технологических специальностей.
4. А.И.Артеменко Органическая химия М. «Высшая школа». 2002 г.
5. I.R.Askarov, Yu.T.Isaev, A.G.Maxsumov, Sh.Qirg'izov. Organik kimyo. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. Toshkent 2012.
6. N.G.Raxmatullaev, X.T.Omonov, SH.M.Mirkomilov "Kimyo o'qitish metodikasi" T., "O'qituvchi" 2013 yil.
7. R.SH.Berdiqulov, F.A.Alimova, SH.M.Mirkomilov Vozmojnosti komp'yuternyx texnologiy pri izuchenii osnov texnologicheskix protsessov ximicheskogo proizvodstva. Voprosy gumanitarnyx nauk. Nauchnyy jurnal №2(46), Moskva, 2010 y.
8. Virtual chemistry laboratory (version 1.6.4). The IrYudiumproject's. founded by the National Science Foundation 2010.
9. The united collection of digital educational resources - [URL:http://school-collection.edu.ru](http://school-collection.edu.ru)
10. The concept of the Federal target program of education development for 2011-2015 - URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/>
11. The concept of the fundamental nucleus of the content of General education - URL: <http://standart.edu.ru/>
12. Federal law on education - URL: <http://standart.edu.ru>

SIKL TIZIMIDA SIMULYATSION MARKAZLARDAN FOYDALANISHNING INNOVATSION USULLARI

Inomov Kodirxon Saidmamatovich
University of Business and Science
Tibbiyot fakulteti, Tibbiyot kafedrasi
katta o'qituvchisi
godirxon_1963@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola tibbiy ta'limda innovatsion simulyatsion texnologiyalarning (VR, manekenlar) samaradorligini o'rganadi. University of Business and Science'ning 56 nafar talabasida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, interaktiv usullar

amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishni 28% ga oshiradi va klinik fikrlashni tezlashtiradi. Xulosa qilinishicha, sikl tizimida ushbu texnologiyalarni qo'llash talabalar kompetensiyasini sezilarli darajada yuksaltradi.

Kalit so'zlar: Sikl tizimi, simulyatsion markaz, innovatsiya, tibbiy ta'lim, klinik kompetensiya, VR, debriefing, OSCE.

INNOVATIVE METHODS OF USING SIMULATION CENTERS IN THE CYCLE SYSTEM

Аннотация: В статье рассматривается эффективность инновационных симуляционных технологий (VR, манекены) в медицинском образовании. Исследование с участием 56 студентов University of Business and Science показало, что применение интерактивных методов повышает освоение практических навыков на 28% и ускоряет принятие решений. Сделан вывод, что внедрение данных технологий в цикловую систему значительно улучшает клиническую компетентность.

Ключевые слова: Цикловая система, симуляционный центр, инновации, медобразование, VR, дебрифинг, ОСКЭ.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦЕНТРОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ В ВЕЛОСИПЕДНОЙ СИСТЕМЕ

Abstract: This article evaluates the efficacy of innovative simulation technologies (VR, mannequins) in medical education. A study involving 56 students at the University of Business and Science revealed that interactive methods increased practical skill acquisition by 28% and accelerated clinical decision-making. It is concluded that integrating these technologies into the cycle system significantly enhances students' clinical competence.

Keywords: Cycle system, simulation center, innovation, medical education, VR, debriefing, OSCE.

Kirish.

XXI asr tibbiyotida "Bemor xavfsizligi" (Patient Safety) tushunchasining global imperativga aylanishi an'anaviy tibbiy ta'lim paradigmasini tubdan o'zgartirmoqda. Zamonaviy ta'lim standartlari, xususan, kredit-modul tizimi doirasidagi "sikl tizimi" talabalardan qisqa vaqt oralig'ida katta hajmdagi klinik ma'lumotlarni o'zlashtirishni va murakkab amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni talab etadi. Biroq, qat'iy bioetik me'yorlar va huquqiy cheklovlar talabalarning o'quv jarayonida bevosita bemorlar ustida invaziv muolajalarni bajarish imkoniyatini keskin cheklaydi, bu esa nazariy bilim va amaliy ko'nikma o'rtasida "kompetensiya bo'shlig'i" (competence gap) yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda [1]. Jahon tibbiyot ta'limi federatsiyasi (WFME) va Yevropa tibbiy simulyatsiya jamiyati (SESAM) tavsiyalariga ko'ra, bu muammoning eng samarali yechimi - simulyatsion ta'limdir. Simulyatsiya talabaga xavfsiz va nazorat qilinadigan muhitda klinik vaziyatlarni modellashtirish, xato qilish va xatolaridan saboq olish imkonini beradi [2].

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga oddiy mexanik manekenlardan tashqari, "immersiv texnologiyalar" - Virtual Reallik (VR), Kengaytirilgan Reallik (AR) va yuqori aniqlikdagi (High-Fidelity) robot-simulyatorlarning kirib kelishi o'qitish sifatini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mahalliy tibbiy ta'lim sharoitida, xususan, "University of Business and Science"da joriy etilgan sikl tizimida innovatsion simulyatsion

usullarning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan samaradorligi hali chuqur o'rganilmagan bo'lib, mazkur ish universitet klinik simulyatsiya markazida qo'llanilayotgan texnologiyalarning talabalar klinik kompetensiyasini shakllantirishdagi rolini qiyosiy baholash va ilmiy asoslashga qaratilgan.

Materiallar va metodlar.

Ushbu prospektiv, randomizatsiyalangan va qiyosiy tahlilga asoslangan tadqiqot 2024-2025 o'quv yilida University of Business and Science'ning zamonaviy jihozlangan Klinik simulyatsiya markazida amalga oshirildi. Tadqiqotning reprezentativligini ta'minlash maqsadida ob'ekt sifatida "Davolash ishi" yo'nalishining 3-bosqichida tahsil olayotgan jami 56 nafar talaba qat'iy mezonlar asosida tanlab olindi. Tanlov jarayonida talabalarning oldingi semestr fanlaridan o'zlashtirish ko'rsatkichi (GPA 3.0 dan yuqori), sog'lig'i bo'yicha cheklovlari yo'qligi va tadqiqotda ixtiyoriy qatnashish roziligi inobatga olindi. Ishtirokchilar kompyuterlashtirilgan tasodifiy raqamlar generatori yordamida ikki teng guruhga - Nazorat (n=28) va Tajriba (n=28) guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhi an'anaviy o'quv dasturi asosida, ya'ni akademik ma'ruza, guruhli munozara va past reallikdagi statik manekenlarda standart algoritmlarni bajarish orqali o'qitildi.

Tajriba guruhi uchun esa uch bosqichli "briefing – scenario – debriefing" modeli asosida maxsus ishlab chiqilgan innovatsion simulyatsion modul joriy etildi. Ushbu modul doirasida talabalar inson fiziologiyasini to'liq takrorlovchi "SimMan 3G" (Laerdal Medical) yuqori aniqlikdagi robot-simulyatorida "O'tkir yurak yetishmovchiligi" va "Anafilaktik shok" kabi hayot uchun xavfli holatlarda shoshilinch yordam ko'rsatish ssenariylarini real vaqt rejimida bajardilar [3]. Shu bilan birga, shoshilinch yordam algoritmlarini (ABCDE protokoli) mustahkamlash maqsadida Oculus Quest 2 garnituralari orqali Virtual Reallik (VR) texnologiyasi qo'llanilib, bu talabalarga muolajalarni cheksiz marta takrorlash va "mushak xotirasi"ni shakllantirish imkonini berdi. Mashg'ulotlarning eng muhim qismi sifatida "Video-debriefing" usuli qo'llanildi: simulyatsiya xonasidagi LearningSpace tizimi orqali yozib olingan jarayon qayta ko'rilib, yo'l qo'yilgan xatolar va jamoaviy muloqot chuqur tahlil qilindi [4]. Tadqiqot samaradorligini aniqlashda sub'ektivlikni yo'qotish maqsadida "ko'r usul" (blinded assessment) qo'llanildi. Talabalarning nazariy bilimlari 50 ta savoldan iborat test orqali, amaliy ko'nikmalari esa Obyektiv Strukturallashtirilgan Klinik Imtihon (OSCE) orqali validatsiya qilingan "Check-list" yordamida baholandi. Olingan barcha ma'lumotlar IBM SPSS Statistics 24.0 dasturida tahlil qilinib, statistik ishonchlilik darajasi $p < 0.05$ deb qabul qilindi.

Natijalar.

Tadqiqot natijalari innovatsion texnologiyalarning ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Obyektiv strukturallashtirilgan klinik imtihon (OSCE) natijalarining chuqurlashtirilgan qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, innovatsion metodikalar asosida tayyorlangan 23-02 guruhi talabalari klinik kompetensiyalarni namoyish etishda yaqqol ustunlikka erishdilar. Statistik hisob-kitoblarga ko'ra, ularning o'rtacha ballari nazorat guruhiga nisbatan 28.1 foizga yuqori bo'lib, bu farq statistik ishonchlilikka ($p < 0.001$) ega ekanligi tasdiqlandi.

1-jadval. Nazorat va tajriba guruhlari ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili

Ko'rsatkichlar	23-01 guruhi (Nazorat) (n=28)	23-02 guruhi (Tajriba) (n=28)	Farq (%)	P qiymati
Nazariy test o'rtacha bali	74.5 ± 3.2	81.2 ± 2.8	+ 8.9%	p < 0.05
Amaliy ko'nikmalar (OSCE)	68.4 ± 4.1	87.6 ± 3.5	+ 28.1%	p < 0.001
Klinik qaror qabul qilish tezligi (soniya)	45 ± 5.0	28 ± 3.2	- 37.7% (yaxshilanish)	p < 0.01
Jamoaviy ishlash (5 ballik tizim)	3.2 ± 0.4	4.6 ± 0.2	+ 43.7%	p < 0.001

Manba: Muallif tadqiqotlari natijalari asosida tuzilgan.

Favqulodda vaziyat ssenariylarida (masalan, anafilaktik shok) an'anaviy guruh talabalari tashxis qo'yish va birinchi yordamni boshlash uchun o'rtacha 45 soniya sarflagan bo'lsalar, yuqori reallikdagi simulyatorlarda shug'ullangan tajriba guruhida bu ko'rsatkich 28 soniyagacha qisqardi. Bu 17 soniyalik "oltin vaqt" farqi real klinik amaliyotda bemor hayotini saqlab qolishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, talabalarning psixologik holatini o'rganishga qaratilgan anonim so'rovnoma natijalari ta'lim jarayonidagi sifat o'zgarishlarini ochib berdi. Respondentlarning 92 foizi aynan "Video-debriefing" (videotahlil) jarayonini o'quv dasturining eng samarali komponenti deb baholadilar. Ular o'z xatti-harakatlarini videoyozuvda chetdan kuzatish va o'qituvchi bilan birgalikda tahlil qilish imkoniyati sub'ektiv baholashdan qochishga yordam berganini, eng muhimi, bu jarayon ularda kasbiy o'ziga ishonchni (self-efficacy) sezilarli darajada oshirib, real bemor bilan muloqotdagi "psixologik to'siq"ni bartaraf etganini ta'kidlashdi [7].

Muhokama.

Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlili global tibbiyot hamjamiyatida, xususan, Gaba D.M. (2004) tomonidan ilgari surilgan simulyatsiya tibbiy xavfsizlik madaniyatini shakllantirishdagi asosiy vosita ekanligi haqidagi nazariyani to'liq tasdiqladi [4]. Bizning tajribamizda bu holat talabalarning favqulodda vaziyatlarda o'zini yo'qotib qo'ymasligi va algoritmgga qat'iy rioya qilishi misolida namoyon bo'ldi. Tadqiqotning eng muhim jihatlaridan biri bu – innovatsion texnologiyalarning sikl tizimidagi o'rnini aniqlashtirish bo'ldi. Ma'lumki, qisqa muddatli klinik sikllar (masalan, 2 haftalik kardiologiya sikli) davomida talabalar o'quv dasturida ko'zda tutilgan barcha nozologiyalarni, xususan, anafilaktik shok yoki o'tkir koronar sindrom kabi kam uchraydigan, ammo hayot uchun xavfli patologiyalarni real klinikada ko'rish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Universitet simulyatsiya markazi esa ushbu "klinik bo'shliq"ni to'ldirib, talabalarga istalgan vaqtda murakkab ssenariylarni modellashtirish va ular ustida ishlash imkonini berdi.

Shuningdek, o'rganish jarayonining sifati bevosita debriefing (qayta tahlil) samaradorligiga bog'liq ekanligi oydinlashdi. Tadqiqot davomida ma'lum bo'ldiki, simulyatsiyaning o'zi emas, balki undan keyingi videotahlil o'rganishning eng muhim nuqtasidir [5]. Xatolarini videoyozuvda ko'rgan va o'qituvchi bilan muhokama qilgan tajriba guruhi talabalari, keyingi urinishlarda xuddi shu xatolarni takrorlamadilar, bu esa reflektiv fikrlashning rivojlanganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, Virtual Reallik (VR) texnologiyalari invaziv amaliyotlarni (masalan, intubatsiya yoki venaga tushish) hech qanday sarf-xarajatlarsiz va bemorga xavf tug'dirmasdan cheksiz marta takrorlash imkonini yaratdi. Bu esa zamonaviy pedagogikadagi "Mastery Learning" (Mukammal o'rganish)

nazariyasini amalda isbotladi, ya'ni talaba ko'nikmani to'liq o'zlashtirmaguncha mashqni davom ettirish imkoniga ega bo'ldi [7].

Xulosa va takliflar.

1. "University of Business and Science"da innovatsion simulyatsion usullardan (VR, yuqori aniqlikdagi manekenlar, debriefing) foydalanish ta'lim samaradorligini oshirdi.
2. Tajriba guruhida amaliy ko'nikmalar nazorat guruhiga nisbatan 28.1% ga yuqori bo'ldi.
3. Simulyatsion markazlarda debriefing va jamoaviy ishlash elementlari klinik fikrlash tezligini oshiradi.
4. Tibbiy OTM lar o'quv dasturlarida simulyatsion soatlarni ko'paytirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ziv A, Wolpe PR, Small SD, Glick S. Simulation-based medical education: an ethical imperative. Acad Med. 2003;78(8):783-788.
2. Issenberg SB, McGaghie WC, Petrusa ER, Lee Gordon D, Scalese RJ. Features and uses of high-fidelity medical simulations that lead to effective learning: a BEME systematic review. Med Teach. 2005;27(1):10-28.
3. Lateef F. Simulation-based learning: Just like the real thing. J Emerg Trauma Shock. 2010;3(4):348-352.
4. Cheng A, Eppich W, Grant V, Sherbino J, Zendejas B, Cook DA. Debriefing for technology-enhanced simulation: a systematic review and meta-analysis. Med Educ. 2014;48(7):657-666.
5. Kyaw BM, Saxena N, Posadzki P, et al. Virtual Reality for Health Professions Education: Systematic Review and Meta-Analysis by the Digital Health Education Collaboration. J Med Internet Res. 2019;21(1):e12959.
6. Harden RM, Stevenson M, Downie WW, Wilson GM. Assessment of clinical competence using objective structured examination. Br Med J. 1975;1(5955):447-451.
7. Levett-Jones T, Lapkin S. A systematic review of the effectiveness of simulation debriefing in health professional education. Nurse Educ Today. 2014;34(6):e58-e63.

GLOBAL MIQYOSIDA ILMIY IZLANISHLARDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

To'xtayeva Zebo Sharifovna
Buxoro davlat texnika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc),
zebo-7171@mail.ru

Gulmatova Hurriyat Sodikovna
Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchi
hurriyatgulmatova1988@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali talabalarning dunyoqarashini kengaytirish va fikrlash salohiyatini rivojlantirish masalalari ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada, shuningdek, ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasida ta'limni rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilanganligi, o'quv jarayonida pedagogik texnologiyalarning o'rni va ahamiyati tahlil

qilingan. Talabalarining o'quv fanlariga bo'lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlash, mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda pedagogik mahoratning roli alohida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, multimedia vositalari, pedagogik texnologiyalar, ta'lim, ilmiy izlanish, dars jarayoni.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО – КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В ГЛОБАЛЬНОМ МАСШТАБЕ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы расширения мировоззрения учащихся и развития их мышления посредством использования педагогических технологий в современном образовательном процессе на научной основе. Анализируется приоритетное значение развития образования в опыте передовых зарубежных стран, роль и значение педагогических технологий в образовательном процессе. Отмечается роль педагогического мастерства в повышении интереса к учебным предметам, развитии самостоятельности и логического мышления учащихся.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационные технологии, мультимедийные средства, педагогические технологии, образование, научные исследования, учебный процесс.

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SCIENTIFIC RESEARCH ON A GLOBAL SCALE

Annotation: The article examines the issues of expanding the worldview of students and developing their thinking through the use of pedagogical technologies in the modern educational process on a scientific basis. The article analyzes the priority of educational development in the experience of leading foreign countries, as well as the role and significance of pedagogical technologies in the educational process. The role of teaching excellence in increasing interest in academic subjects and developing students' independence and logical thinking is highlighted.

Key words: Information and communication technologies, multimedia tools, pedagogical technologies, education, scientific research, educational process.

Kirish.

XXII – asr davrda ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida axborot – kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini takomillashtirish, o'qitishning samaradorligini oshirish haqida talabalarining mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim o'rin tutadi. Zamonaviy texnik vositalar, elektron darsliklar va onlayn platformalar ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qilmoqda. Texnologik soha fanlari oliy ta'limdagi boshqa fanlardan umumiy didaktik tamoyillarini qo'llash bilan o'ziga xoslikni namoyon etadi. Bugungi kunda talabalar faqat tayyor bilimlarini o'zlashtirish bilangina cheklanmay, balki ularni amalda qo'llash va yangilik yaratish faoliyati bilan ham shug'ullanmoqdalar. Ayniqsa, texnologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda axborot – kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir dars jarayonida innovatsion metodlarning o'рни ortib borayotgani ta'lim tizimining samaradorligini oshirmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida ta'lim olish imkoniyatlari tobora kengayib, bugungi kunda istalgan joydan turib, xohlagan vaqt va manzilda o'tish mumkin bo'lmoqda. Bu holat an'anaviy ta'lim shakllaridan farqli o'laroq, vaqt va mablag'tejalishiga, shuningdek, ta'lim jarayonining yanada samarali va qulay tashkil etilishiga sabab bo'lmoqda. Natijada ta'lim tizimining sifat ko'rsatkichlari yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Jumladan (1-rasm).

XXI asrda ilmiy tadqiqotlarning samaradorligi bevosita axborot – kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bilan chambarchas bog'liqdir. Internet global tarmog'i, elektron ma'lumotlar bazalari, ilmiy hamkorlik platformalari va raqamli kutubxonalar bugungi kunda olimlar uchun muhim vositaga aylangan. Shu bois, ilmiy izlanishlarda AKTdan foydalanish ilmiy faoliyatni tezlashtirish, natijalarni ommalashtirish hamda global hamkorlikni kuchaytirish imkonini beradi.

Metodologiya.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanish:

- nazariy tahlil – xalqaro ilmiy adabiyotlar, maqolalar va elektron manbalarni o'rganish;
- taqqoslash usuli – rivojlangan davlatlarda ilmiy izlanishlarda AKTdan foydalanish tajribasini tahlil qilish;
- empirik yondashuv – O'zbekiston va xalqaro ilmiy markazlar amaliyotidagi ochiq ma'lumotlar bazalari va elektron platformalarni kuzatish.

1 – rasm multimedia vositalaridan foydalanishning o'quv jarayonidagi afzalliklari

Ixtisoslik fanlarini o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash o'quv jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Amaliy mashg'ulotlarda kompyuter texnologiyalari yordamida tayyorlangan taqdimotlardan foydalanish talabalar uchun mavzuni aniqroq va tushunarliroq qilib yetkazishga yordam beradi. Bu esa ularning mavzu yuzasidan tasavvurlarini kengaytirib, bilimlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishlariga zamin yaratadi.

Natija.

Texnik oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitishning bosh maqsadi — talabalarda texnik va texnologik jarayonlarni tushunish, ularni amaliyotda mustaqil qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bu jarayon orqali talabalar o'z bilimlarini real hayotdagi vaziyatlarda tatbiq eta olish, hamda kasbiy faoliyatda zarur bo'lgan kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniga ega bo'ladilar. Zamonaviy texnologiyalarga asoslangan ta'lim esa

an'anaviy o'qitishdan farqli ravishda ko'rgazmali, interaktiv va multisensorli taqdimotlarga tayanadi, bu esa o'quvchilar faol ishtirokini ta'minlab, eski yondashuvlardan samaraliroq natija beradi.

Yangi kodlash usullari va murakkab texnologiyalarni qo'llash, tovush, tasvir va gipermatn asosida ma'lumotlarni uzatish hamda virtual reallik sharoitlarini yaratish orqali kompyuterlar foydalanuvchilarga yanada qulayroq bo'lib bormoqda. Matnlar dinamik bo'lib bormoqda, ular bir vaqtning o'zida ko'proq foydalanuvchilar tomonidan o'zgartirilishi mumkin va "ijtimoiy mexanizmlar" va "onlayn jamoalar" kabi tushunchalar mavjud [1,6]. Eskirgan o'quv usullaridan asta – sekin voz kechish va yangi pedagogic motivlarni yaratish uning tuzilmalarida dinamik va faol o'zgarishlar orqali bilimlarni egallashga yordam beradi.

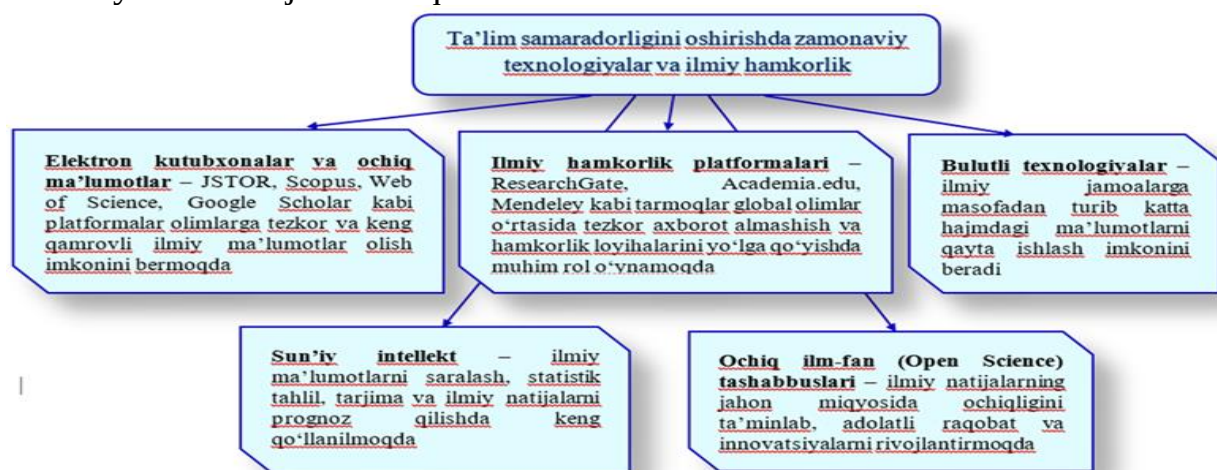
Kompyuter asoslangan ta'limda talaba uzluksiz fikr – mulohazalarni oladi, o'zi olishni istagan kognitiv stimullarning chastotasi, qiyinchilik darajasi va turi haqida qaror qabul qiladi va onlayn hamjamiyatlarning faol ishtirokchisi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, u o'quv jarayonini boshqaradi. Ta'lim jarayonining asosiy yutug'i — uning samaradorligi va ta'sirchanligida namoyon bo'ladi. Buning uchun o'qitish jarayoniga yangicha yondashuvni joriy etish, o'quv maqsadini aniq belgilash va uni mazmunan to'liq ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa, ta'limning maqsadga yo'naltirilganligi va mazmuni talabalarda chuqur tushuncha hamda barqaror bilim hosil qilishga xizmat qiladi. Jumladan (2-rasm)

1. Elektron kutubxonalar va ochiq ma'lumotlar – JSTOR, Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi platformalar olimlarga tezkor va keng qamrovli ilmiy ma'lumotlar olish imkonini bermoqda.

2. Ilmiy hamkorlik platformalari – ResearchGate, Academia.edu, Mendeley kabi tarmoqlar global olimlar o'rtasida tezkor axborot almashish va hamkorlik loyihalarini yo'lga qo'yishda muhim rol o'ynamoqda.

3. Bulutli texnologiyalar – ilmiy jamoalarga masofadan turib katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkonini beradi.

4. Sun'iy intellekt – ilmiy ma'lumotlarni saralash, statistik tahlil, tarjima va ilmiy natijalarni prognoz qilishda keng qo'llanilmoqda. 5. Ochiq ilm-fan (Open Science) tashabbuslari – ilmiy natijalarning jahon miqyosida ochiqligini ta'minlab, adolatli raqobat va innovatsiyalarni rivojlantirmoqda.

2 – rasm. Ta'limda samaradorligini oshirishda zamonaviy texnologiyalar va ilmiy hamkorlikning o'rni
Hozirgi tez sur'atlarda rivojlanayotgan ilm-fan va texnologiyalar davrida ta'lim tizimi

ham zamon bilan hamnafas bo'lishi zarur. Buning uchun an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, yangilikka intilish, dars jarayonlarini innovatsion usullar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ta'limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonining sifatini oshiradi, talabalar tafakkurini kengaytiradi va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Muhokama.

Ilmiy izlanishlarda AKTdan foydalanish samaradorlikni oshirsada, ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, texnologik tengsizlik, internet tezligining pastligi, mualliflik huquqini himoya qilish, soxta ilmiy maqolalar muammosi global miqyosda dolzarb hisoblanadi. Shu bois, ilmiy izlanishlarda AKTdan foydalanishda axloqiy – me'yoriy talabalar, ma'lumotlarning ishonchliligi va kiberxavfsizlik masalalariga e'tibor qaratish zarur.

Bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida ta'lim jarayoniga yangicha yondashuv, zamonaviy metod va innovatsion texnologiyalarni joriy etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu nafaqat ta'lim tizimini rivojlantirish, balki jamiyatning har bir sohasida yuksalish uchun mustahkam zamin yaratadi. Ta'lim sohasidagi barcha o'zgarish va yangilanishlarning bosh maqsadi — yurt taraqqiyoti uchun malakali, mustaqil fikrlaydigan va ijodkor yosh kadrlarni tayyorlashdir. Shu bois, bugungi yoshlar uchun ta'limda yaratilayotgan imkoniyatlar va qo'llanilayotgan innovatsion yondashuvlardan to'g'ri va samarali foydalanish ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun muhim omil hisoblanadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchining asosiy maqsadi faqat talabaning bilimini oshirish emas, balki unda mustaqil fikrlash, o'z bilimini amaliyotda qo'llay olish va yangilikka intilish qobiliyatini shakllantirishdir. Zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini tashkil etayotgan pedagoglar bugungi o'zgaruvchan davr talabalariga mos ravishda yangicha fikrlash va ishlashga tayyor bo'lishlari zarur. Chunki raqobatbardosh ta'lim tizimini yaratish va yurt taraqqiyotiga hissa qo'shish aynan o'qituvchilar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Shu bois axborot – kommunikatsiya texnologiyalari global miqyosda ilmiy izlanishlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Electron ma'lumotlar bazalari, ilmiy hamkorlik tarmoqlari, sun'iy intellekt va bulutli texnologiyalar olimlar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, ilmiy natijalarning ishonchliligini ta'minlash va AKTdan samarali foydalanish bo'yicha milliy va xalqaro darajada hamkorlikni rivojlantirish daolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авченко М.В. Информационно-коммуникационные технологии в образовании // Перспективы развития информационных технологий. 2015. №23.
2. Tursunov S., Nazarov I., Hasanov A. Ta'limda axborot texnologiyalari. Darslik. T.: "Adabiyot uchqunlari", 2019 yil 2-tom
3. Тухтаева, З. Ш. (2016). Касб-хунар таълимида фанлараро узвийликни таъминлаш методикаси.
4. To'xtayeva, Z., Usmonova, N., & Umedova, M. M. (2023). Bo 'lajak muhandislarning loyihalash ko 'nikmalariga qo 'yiladigan kasbiy talablar. Talqin va

tadqiqotlar, 1(27).

5. Abduqodirov, A. (2021). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ilmiy tadqiqotlar samaradorligiga ta'siri. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.

6. Islomova, N. (2020). Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning metodik asoslari. Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, №2, 45–52.

7. Rasulov, B. (2022). Ilmiy izlanishlarda AKT vositalarining o'rni va ahamiyati. "Fan va taraqqiyot" jurnali, 4(1), 33–40.

8. To'xtayeva, Z. & Gulmatova, H. (2024). Pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali talabalarning tafakkurini rivojlantirish yo'llari. Buxoro: Texnika universiteti nashriyoti.

9. Yuldashev, S. (2019). Axborot tizimlari va ularning ta'limdagi qo'llanilishi. Toshkent: "Universitet" nashriyoti.

10. Karimova, D. (2023). Raqamli ta'lim muhitida ilmiy axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlari. Ta'lim innovatsiyalari jurnali, 5(3), 25–31.

11. Saidova, M. (2021). Bulutli texnologiyalar asosida ilmiy hamkorlikni tashkil etishning afzalliklari. "Innovatsion ta'lim" ilmiy to'plami, №6, 40–47.

12. Qodirov, R. (2020). Multimedia vositalari ta'lim samaradorligini oshiruvchi omil sifatida. Oliy ta'limda innovatsiyalar jurnali, 3(2), 12–18.

13. Nabieva, G. (2022). Sun'iy intellekt va raqamli tahlil texnologiyalarining ilmiy izlanishlardagi roli. Ilm va amaliyot jurnali, 7(4), 56–63.

14. Hakimov, O. (2021). Ilmiy axborot almashinuvida onlayn platformalarning o'rni. "Axborot jamiyati" ilmiy to'plami, №5, 20–27.

15. Umarova, Z. (2023). Ochiq ilm-fan tamoyillari va ularning global ilmiy hamkorlikdagi ahamiyati. Fan va innovatsiya jurnali, 8(2), 15–22.

16. Shirinov, J. (2024). Texnologik taraqqiyot sharoitida ta'lim sifatini baholashning yangi yondashuvlari. Pedagogika va psixologiya, 2(1), 9–17.

17. G'ulomov, B. (2018). Axborot texnologiyalari asosida ta'lim jarayonini modernizatsiyalash. Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti.

ЎҚУВЧИЛАРГА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ БЕРИШДА КЕКСА АВЛОД ТАЖРИБАСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ-ПЕДАГОГИК- ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

*Ниёзова Нилуфар Абдулҳамидовна,
Наманган давлат университети
мустақил тадқиқотчиси,
nilufarniyozova793@gmail.com*

Аннотация: Мазкур мақолада ўқувчиларга таълим-тарбия бериш жараёнида кекса авлоднинг ҳаётий тажрибасидан фойдаланишнинг тарихий, педагогик ва психологик асослари таҳлил этилган. Ўзбек халқининг анъанавий тарбия тизимида кекса авлод вакиллариининг ўрни, уларнинг маънавий-ахлоқий қадриятларни авлоддан-авлодга етказишдаги роли илмий жиҳатдан ёритилган. Шунингдек, кексаларнинг тарбиявий салоҳиятидан самарали фойдаланиш ўқувчиларда ижтимоий фаоллик, маънавий баркамоллик ҳамда шахслараро муносабатлар маданиятини шакллантиришга хизмат қилиши асослаб берилган. Мақолада геронтопсихология

нуктаи назаридан кекса авлод тажрибасининг таълим-тарбия жараёнига интеграция қилинишига доир илмий ҳулосалар ва амалий тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Кекса авлод, жамият, оила, маҳалла, тарбия, ижтимоий фаоллик, қадрият.

ИСТОРИЧЕСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОПЫТА СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В статье анализируются историко-педагогические и психологические основы использования жизненного опыта старшего поколения в процессе обучения студентов. Научно исследуется роль представителей старшего поколения в традиционной системе образования узбекского народа, их роль в передаче духовно-нравственных ценностей из поколения в поколение. Также обосновывается, что эффективное использование образовательного потенциала старшего поколения способствует формированию культуры социальной активности, духовной зрелости и межличностных отношений у студентов. В статье представлены научные выводы и практические рекомендации по интеграции опыта старшего поколения в образовательный процесс с точки зрения геронтопсихологии.

Ключевые слова: Старшее поколение, общество, семья, соседство, образование, социальная активность, ценность.

HISTORICAL-PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL BASIS OF USING THE EXPERIENCE OF THE OLDER GENERATION IN EDUCATING STUDENTS

Annotation: This article analyzes the historical, pedagogical and psychological foundations of using the life experience of the older generation in the process of educating students. The role of representatives of the older generation in the traditional educational system of the Uzbek people, their role in transmitting spiritual and moral values from generation to generation is scientifically explored. It is also substantiated that the effective use of the educational potential of the elderly serves to form a culture of social activity, spiritual maturity and interpersonal relations in students. The article presents scientific conclusions and practical recommendations on the integration of the experience of the older generation into the educational process from the point of view of gerontopsychology.

Key words: Older generation, society, family, neighborhood, education, social activity, value.

Кириш.

Маълумки, авлодлар ўртасидаги муносабатлар ҳар доим долзарб бўлиб келган. У кенг мунозараларга бойлиги билан бошқа мавзулардан ажралиб туради. Зеро, бу борада жамиятда турли қарашлар шаклланган. Дейлик, Шарқда маънавий, диний ва ахлоқий қадриятлар устун. Технологик тараққиёт, индивидуаллик тобора ривожланиб бораётган Ғарбда эса кексаликка, кекса авлоднинг тажрибасидан фойдаланишнинг ижтимоий аҳамиятига нисбатан қарашлар турлича.

Тан олиш керакки, кекса авлод бугунги ёш авлоддан дунёдаги рақамлашув ва ахборотлашув жараёнларини тезда ўзлаштириш ва ундан фойдаланиш борасида ортда қолмоқда. Бу табиий жараён, албатта. Авлодлар ўртасида икки томонлама алоқаларни йўлга қўйиш, бунинг методологик услубларини, натижаларини ўзида акс эттирадиган

алгоритмларни ишлаб чиқиш бугунги кун педагогикасининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Мутахассислар фикрига кўра, бугунги кунда ёш авлод ўртасида кузатилаётган деморализация жараёнлари ҳамда кекса авлод вакилларининг ёлғизлик ҳисси ва руҳий ҳолатларидаги салбий ўзгаришларга уларнинг биргаликда вақт ўтказишлари ечим сифатида кўрилмоқда. Сабаби, ёш авлоднинг ахлоқий, диний, миллий тарбиясига қисман бўлса-да ечим топилса, иккинчидан, кекса авлоднинг руҳий ҳолатига ечим топиш, ўзларининг ҳаётда керак эканликларини англаб етиш билан боғлиқ мотивация олишларига шароит яратиш мумкин [2].

Шунингдек, ижтимоий фаол, маҳаллада обрў-эътиборга эга, меҳнат қилиб катта муваффақиятларни қўлга киритган, турли унвонлар билан мукофотланган, жамиятда ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган кексаларнинг ёшлар билан учрашувлари, мулоқотлари, ўз тажрибалари билан бўлишишларининг маънавий таъсири катта. Бундай учрашувга таклиф қилинган ёш авлоднинг уруш фахрийлари, машҳур спортчи фахрийлар, нуроний санъат усталари, машҳур актёрлар билан давра суҳбатлари улар онгига катта ижобий таъсир кўрсатади.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси.

Дарҳақиқат, юртимизда қадимдан ёшларни тарбиялашда, инсоннинг камолотида, шахс бўлиб шаклланишида кекса авлод вакилларининг ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Эргаш Очиловнинг “Шарқ ҳикоят ва ривоятлари” китобида келтирилишича, Мирзо Улуғбекдан: “Сиз нега сиёсатни қўйиб, илм билан машғул бўлдингиз?” деб сўрашганида, Улуғбек: “Мен илмнинг қудратини бобомдан билдим. Бир сафар бобомнинг тиззасида ўтирар эдим, шу пайт ҳузурига бир киши кирди, бобом шошиб унинг истиқболига ўрнидан турди - мен тиззасидан тушиб кетдим. Кейин билсам, у зот олим экан, бобомнинг пири комили экан. Илмнинг обрў-нуфузини мен ана ўшанда кўрдим”, деб жавоб берган.

Мамлакатимизда кексаларга бўлган муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Буни қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда йилларга алоҳида ном берилишидан ҳам англаш қийин эмас.

Жумладан, 2002-йил – “Қарияларни қадрлаш йили”, 2015-йил – “Кексаларни эъзозлаш йили” сифатида қабул қилинганлиги, улар билан боғлиқ кўплаб давлат дастурларининг ижро этилганлиги, Республика Президентининг 2017-йил 14-июлдаги “Меҳнат фахрийси” кўкрак нишонини таъсис этиш тўғрисида” ПҚ-3133-сонли қарори, “Фахрий мураббий” орденини таъсис этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинганлиги, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 25-мартдаги “Кексалар ва ногиронлиги бўлган шахсларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, “Саховат” ва “Мурувват” интернат уйлари тизимини янада ривожлантириш тўғрисида”ги 6195-сонли фармони, Президентимизнинг 2023-йил 11-мартдаги “Кекса авлод вакилларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ҳамда 2022-йил 15-мартдаги “Нуронийларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг турмуш даражасини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 167-сонли қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015-йил 10-августдаги “Кексалар ва ногиронлиги бўлган шахсларни манзилли ижтимоий ҳимоя қилиш ва қўллаб-

қувватлашни янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 237-сон қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2019-йил 27-сентябрдаги “Кекса авлод вакилларининг жамиятдаги ўрни ва ижтимоий фаоллигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 816-сонли қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2020-йил 28-майдаги “Кексаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги 340-сонли қарори шулар жумласидандир.

Вазирлар Маҳкамасининг 2019-йил 27-сентябрдаги “Кекса авлод вакилларининг жамиятдаги ўрни ва ижтимоий фаоллигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори асосида “1-октябрь - Халқаро кексалар куни”ни мамлакатимизда муносиб нишонлаш мақсадида ҳар йили октябрь ойининг биринчи ҳафтаси “Кексалар ҳафталиги” этиб белгиланганлиги ва ҳоказоларни айтиш мумкин.

Қайд этиш лозимки, амалга оширилган давлат сиёсати ва унинг муҳим чора-тадбирлари кексаларимизни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг ижтимоий фаоллик кўрсатишига шароит яратиб бериш, маҳалла ва оилалардаги турли масалаларни кенг жамоатчилик, хусусан, кекса авлод вакиллари ҳамкорлигида ҳал этиш имкониятини бермоқда.

“Айниқса, нуронийлар, кекса авлоднинг узоқ йиллик ҳаётий тажрибаларидан самарали фойдаланиш, ёшларга таълим бериш, тарбиялаш, оилаларда ажралишларнинг олдини олиш, жамиятдаги кўплаб ижтимоий ва маиший муаммоларни, жамият барқарорлигига салбий таъсир кўрсатувчи омилларни бартараф этишда, маҳаллалар тинчлигини таъминлаш, нотинч ва ноқобил оилаларни тўғри йўлга солишда уларнинг ўрни ва роли тобора юксалиб бормоқда” [1].

Натижа ва назария.

Республикамизнинг барча вилоят ва туманларида Нуронийлар жамоатчилиги кенгашлари, маҳаллаларда “Фахрийлар кенгашлари”, “Кексалар маслаҳати” гуруҳлари ва “Бувижонлар мактаби” ташкил этилган бўлиб, маҳаллаларда мавжуд оталар чойхоналари ҳамда туман (шаҳар)ларда жойлашган “Нуронийлар маскани”, шунингдек, бошқа қатор муассасаларда кексалар ҳамда фахрийлар иштирокида қатор маънавий-маърифий тадбирлар, учрашув ва давра суҳбатларини доимий ўтказиш йўлга қўйилган. Бундай тадбирлар Ўзбекистонда кекса авлод вакилларига эътибор ва ғамхўрликни янада кучайтириш, турмуш шароитларини яхшилаш, фаол ва мазмунли ҳаёт кечиришларини таъминлашда муҳим восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳақиқатан, кекса авлод ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб, турли синовларда тобланиб, заковат тимсолига айланган. Уларнинг эзгу ўғит-насихатлари ёшлар маънавий-ахлоқий камолотининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Оила ҳар бир инсоннинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан шаклланиши учун энг қадрли маскандир. Шундай экан, кексаларнинг ҳаётий тажрибаси, ибрати, сабоғи орқали оилада шахслараро муносабатларни ташкил этиш инсонни комиллик, одоб-ахлоқ сари етаклаши шубҳасиздир.

Кексаларнинг одоб-ахлоқ, тарбия, миллий фазилатлар ҳақидаги ҳикматлари ҳаёт мактаби орқали ёшлар онги, тафаккури, тарбияси, одоб-ахлоқи, билимини ривожлантиради. Кексалар ўрганади, тўплайди, тарқатади ва яна ўзи ҳам олади. Кексалик авлодлар ворисийлигини таъминлайди, янгидан-янги шаклга айланиб боради. Кексаларнинг тажрибаси ва тарбия ресурсларидан самарали фойдаланган,

англай билган, шунга эргашган инсонигина ўзининг тараққиёт йўлини тўғри танлай олади.

Геронтопедагогикага кўра, катта авлод, аввало, ўз-ўзини тарбиялаши, оилада, маҳаллада, жамиятда ўрнатилган ахлоқ нормаларига риоя қилиши, масъулиятни англаши, зиммасидаги вазифани адо этиши, оила бошқаришни билиши, ёшларни ўз ортидан эргаштира оладиган, турли ишларга чиройли тарзда сафарбар эта оладиган салоҳиятга эга бўлиши, нафақат оила аъзоларига, балки жамиятнинг барча аъзоларига ибрат бўлиши зарур.

Шу боис ҳам катта авлод маънавияти масаласи ғоят нозик ва ўта муҳим ҳисобланади. Чунки у эл-юрт, энг асосийси, келажак авлод эгалари — ёшлар учун ибрат кўзгусидир. Уларнинг адолат принципларига амал қилиши, юксак маънавият эгаси бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Улар юксак маънавиятли, бағрикенг, ёшлар билан муомала-муносабати чиройли бўлмас экан, ҳеч қачон оилада, жамиятда, эл-юрт орасида ҳурмат-эътибор топа олмайди. Кекса авлод оила, жамият, жамоа учун намуна. Халқимиз орасида бежиз “Кексалик — донишмандлик”, “Қариянг бор - бараканг бор”, “Отанг ўргатса доно бўласан”, “Хар кексадан бир нақл”, “Қарида хислат кўп” каби пурхикмат мақоллар айтилмаган.

Олий таълим муассасалари талабаларининг тарбияси, билим олишга бўлган интилиши биологик омил, оилавий муҳит ҳамда уни ўраб турган атроф-муҳитдаги мавжуд шароитлар, ўрнатилган қонун-қоидалар, ўзгаришлар орқали намоён бўлади. Оиладаги илк тарбия, ўрнатилган ўзига хос қонун-қоидалар талабаликнинг дастлабки кунларидаёқ профессор-ўқитувчилар, шахслараро муносабатга киришиш, коммуникатив мулоқот, компетентлик қобилияти, фанларни ўзлаштиришдаги масъулиятида намоён бўлади. Зеро, халқимизда “Қуш уясида кўрганини қилади”, деган мақол бежиз бу кунгача аҳамиятини йўқотмаганига амин бўламиз [8].

Оилада авлодлараро муаммоларни геронтопедагогик тадқиқ этишнинг асосий тамойиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Оила аъзоларининг ёш хусусиятлари ҳамда ҳар бир даврнинг ўз анъанаси, қадрияти, талаб ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда ҳар бир оила аъзоларига индивидуал ёндашиш. Масалан, бугунги ахборотлашган жамиятда ёш орасидаги фарқ туфайли юзага келадиган муаммоларни ўрганиш.

- Оилада кекса авлод ва ёшларнинг ҳаётий манфаатлари, эҳтиёжлари, интилишлари, мақсадлари, дунёқараши, жамиятга, инсонларга нисбатан муносабати, шахсий имкониятлари, тушунчалари, қизиқишларини эмпирик ва назарий жиҳатдан ўрганиш.

- Ёшларнинг ҳар томонлама шаклланиб камол топишида, уларнинг манфаатлари, тарбияси, тараққиётида катта авлоднинг ўрни ва ролини таҳлил қилиш. Бунда оиладаги муҳит, шахсий намуна, ибрат, меҳнатга бўлган муносабат, тарбиянинг шакл, метод ва воситаларини илмий таҳлил қилиш.

- Кекса авлод вакиллари оиладаги ижтимоий мақомини ўрганиш. Оила аъзоларининг муносабати, кадр-қиммат, мақом, мавқеи ва манфаатларининг ҳимоя қилиниши, бошқарувчилик, назоратни ўз қўлига олиш, оилага таъсир ўтказишдаги кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги.

- Кекса авлод фаолиятига кўра (зиёли, ишчи, тадбиркор, хизматчи, деҳқон) табақавий ёндашиш. Бу услубий тамойил асосида таълим ва тарбиядаги ўзига хосликни таҳлил қилиш.

Бугун миллий геронтопедагогиканинг қамрови кенг бўлиб, фақат “авлодлараро ижтимоий-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатиш...” билан чекланмайди, у ўз ичига мақсадлар ва манфаатлар билан боғлиқ вазифаларни ҳам қамраб олади. У бугун аجدодлар томонидан яратилган миллий меросни, улар томонидан шакллантирилган урф-одат, анъана ва қадриятларни ўзлаштиришни янги сифат даражасига кўтариши, таълим ва тарбия борасида амалга оширилаётган вазифа ва муаммоларни ҳал этиши лозим.

Катта авлод таълими борасида кўп тармоқли илмий парадигмалар мавжуд бўлиб, ушбу соҳанинг турли йўналишларда тараққий этишини тақозо этади. Катта авлод таълими нафақат кекса авлод вакиллари тадқиқ этиш, уларни ижтимоийлаштириш, балки авлодлар ворислигини таъминлаш, бутун жамият муҳитини (оила, маҳалла, таълим муассасалари, жамоат ташкилотлари) барқарорлаштиришга таъсир кўрсатади.

Олий таълим муассасаларида ижтимоий фаол катта авлод вакиллари таълим ва тарбияда ўзига хос фаолияти қуйидагиларда намоён бўлади:

Талабаларнинг индивидуал-физиологик хусусиятлари, компетенцияси, лаёқати, қобилияти, қизиқишлари, эҳтиёжлари, интилишларини инобатга олган ҳолда таълим ва тарбия муҳитини ташкил этади.

Таълимни ташкил этишда масъулият, виждон билан иш юритиш, ҳалоллик, толерантлик, камтарлик фазилатлари орқали талабаларга ўрнак бўлади.

Талабалар фаннинг назарий асосларини эгаллашида таълим ва амалиёт (дуал таълим)нинг самарали интеграциясини таъминлайди.

Таълим ва тарбияда ўз ҳаётий тажрибалари ва миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, талабаларни миллий қадриятлар, анъаналарга содиқ, ўз миллий тарихи ва маданиятига ҳурмат билан қарашга ўргатади.

“Устоз ва шогирд” анъанаси асосида талабаларга фаннинг сир-асрорларини ўргатади ва бўлажак мутахассисларни касбий фаолиятга тайёрлайди [5].

Узлуксизлик, узвийлик тамойилларига таянган ҳолда, таълим муҳити, ўқитиш ва баҳолашга алоқадор умумий қоидаларни белгилашда мустақиллик, очиқлик, ишонч ва ҳамкорлик маданиятига таянади.

Талабаларни жамиятда учраб турадиган муаммоларга ечим топишга, хатоларга йўл қўймасликка, ҳар қандай жараёнда ақл билан иш юритишга, муваффақиятга меҳнат орқали эришиш мумкинлигига, ҳаётга оптимал қарашга ўргатади.

Олий таълим муассасалари биринчи курс талабалигига қабул қилинган аксарият ёшлар ота-онасидан узоқда ўзига суянч, дардкаш, маслакдош қидиради. Ушбу вазиятда уларни тўғри йўналтиришда, турли хил мафкуравий, эътиқодий, иқтисодий, сиёсий хатарлардан асрашда малакали, кўп йиллик тажрибага эга педагогларнинг (кекса авлод вакиллари) таълим ва тарбия методларига таянилади.

Бизинг фикримизча, ана шундай таълимий ва тарбиявий педагогик методлардан бири геронтопедагогика соҳасидаги ҳаёт мактабидир. Шарқона одатларга кўра “Тарбияни қачон бошлаш керак?” деган саволга бир ривоят билан жавоб қайтариш мумкин. Бир киши донишманд хузурига келиб: “Фарзандимга неча ёшидан тарбия беришни бошлашим керак?” деб сўрабди. Донишманд: “Фарзандингиз неча ёшда?”

дебди. “Икки ёшга кирди”, жавоб қилибди бояги киши. Шунда донишманд: “Сиз тарбия беришда икки йилга кечикибсиз”, деган экан. Боиси, йиллар ўтиб, бола балоғатга етгач, энди тарбияси билан шуғулланаман, дейиш қотиб қолган новдани “эгаман”, деб беҳуда уриниш билан тенглиги аён бўлади. Ўрта аср Шарқининг буюк мутафаккирлари ўзларига қадар мавжуд бўлган барча илм-фан ютуқларини ўзлаштириб, бола тарбиясида бобо-бувининг роли аҳамиятли экани тўғрисида деярли барча илмий асарларида ёритади.

Катта авлод, аввало, оилада ўз мавқеига эга, бошқаларга намуна кўрсата оладиган, кучли салоҳиятга эга, меҳрибон ва қаттиққўл бобо (буви), ҳалол, масъулиятли, оилада қонун-қоидаларни ўрнатишда адолатли, ўз фикрига эга ҳамда жамиятда бугунги замонавий талабга жавоб бера оладиган, хавфларни олдиндан ҳис қила оладиган зийрак бўлиши ўта муҳим ҳисобланади.

Кексалар қадимдан катта ҳаётий тажрибага эга эканлиги билан улуғланиб, юрт оғаси, қабила сардори, оқсоқол, оила бошқарувчиси, маърифатда тенгсиз, сиёсатда одил, тарбияда ибрат ва намуна тимсоли сифатида гавдаланади. Уларнинг юксак ахлоққа эгаллиги, нуроний донишмандлиги ва тафаккури юксаклигигина ёшлар учун ибрат бўла олади. Халқимизда “Оталар сўзи — ақлнинг кўзи”, “Қариси бор уйнинг париси бор”, “Қайноналик келин қарқара — қайнонасиз келин масҳара”, “«Онасини кўриб, қизини ол”. каби ҳикматли мақоллар аслида кексаларнинг ёш авлодга кўрсатадиган маънавий таъсири, улар учун идеал инсонларга айланиш омили эканлигини ҳам эътироф этмоқ жоиз.

Хулоса.

Олий таълим муассасалари талабаларининг тарбияси, билим олишга бўлган интилиши биологик омил, оилавий муҳит ҳамда уни ўраб турган атроф-муҳитдаги мавжуд шароитлар, ўрнатилган қонун-қоидалар, ўзгаришлар орқали намоён бўлади. Оиладаги илк тарбия, ўрнатилган ўзига хос қонун-қоидалар талабаликнинг дастлабки кунларидаёқ профессор-ўқитувчилар, шахслараро муносабатга киришиш, коммуникатив мулоқот, компетентлик қобиляти, фанларни ўзлаштиришдаги масъулиятида намоён бўлади. Зеро, халқимизда “Қуш уясида кўрганини қилади”, деган мақол бежиз бу кунгача аҳамиятини йўқотмаганига амин бўламиз.

Оилада авлодлараро муаммоларни геронтопедагогик тадқиқ этишнинг асосий тамойиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Оила аъзоларининг ёш хусусиятлари ҳамда ҳар бир даврнинг ўз анъанаси, қадрияти, талаб ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда ҳар бир оила аъзоларига индивидуал ёндашиш. Масалан, бугунги ахборотлашган жамиятда ёш орасидаги фарқ туфайли юзага келадиган муаммоларни ўрганиш.

- Оилада кекса авлод ва ёшларнинг ҳаётий манфаатлари, эҳтиёжлари, интилишлари, мақсадлари, дунёқараши, жамиятга, инсонларга нисбатан муносабати, шахсий имкониятлари, тушунчалари, қизиқишларини эмпирик ва назарий жиҳатдан ўрганиш.

- Ёшларнинг ҳар томонлама шаклланиб камол топишида, уларнинг манфаатлари, тарбияси, тараққиётида катта авлоднинг ўрни ва ролини таҳлил қилиш. Бунда оиладаги муҳит, шахсий намуна, ибрат, меҳнатга бўлган муносабат, тарбиянинг шакл, метод ва воситаларини илмий таҳлил қилиш.

- Кекса авлод вакилларининг оиладаги ижтимоий мақомини ўрганиш. Оила аъзоларининг муносабати, кадр-қиммат, мақом, мавқеи ва манфаатларининг ҳимоя қилиниши, бошқарувчилик, назоратни ўз қўлига олиш, оилага таъсир ўтказишдаги кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги.

- Кекса авлод фаолиятига кўра (зиёли, ишчи, тадбиркор, хизматчи, деҳқон) табақавий ёндашиш. Бу услубий тамойил асосида таълим ва тарбиядаги ўзига хосликни таҳлил қилиш.

Бугун миллий геронтопедагогиканинг қамрови кенг бўлиб, фақат “авлодлараро ижтимоий-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатиш...” билан чекланмайди, у ўз ичига мақсадлар ва манфаатлар билан боғлиқ вазифаларни ҳам қамраб олади. У бугун аждодлар томонидан яратилган миллий меросни, улар томонидан шакллантирилган урф-одат, анъана ва қадриятларни ўзлаштиришни янги сифат даражасига кўтариши, таълим ва тарбия борасида амалга оширилаётган вазифа ва муаммоларни ҳал этиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. 2023-yil 11-martdagi PQ-92-sonli «Keksa avlod vakillarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda ularning ijtimoiy faolligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori
2. Annele U, Jyv         K., Strandberg E. «Definitions of successful ageing: A brief review of a multidimensional». Finland (Helsinki)2019; 90(2): 359–363.
3. Rowe J, Kahn RL. Human aging: usual and successful. Science (New York, NY) 1987;237:143–149.
4. Fernandez B.R. The Concept of successful aging and related terms. The Cambridge handbook of successful aging. In: Fernandez-Ballesteros R, Benetos A, Robine J-M, editors. Cambridge University Press; 2019. pp. 6–22.
5. Munitsipalitet (nem. Munizipalitat, lot. municipium — o‘zini-o‘zi idora qiluvchi jamoa) — bir qancha mamlakatlarda mahalliy boshqaruv va o‘zini-o‘zi boshqaruvchi saylab qo‘yiladigan organlarning majmuyi
6. На покой с легким сердцем. <https://rg.ru/2014/10/20/franciya.html>
7. Surviving Old Age in an Ageing World Old People in France, 1820-1940. https://www.cairn-int.info/article-E_POPU_702_0221--surviving-old-age-in-an-ageing-world-old.htm
8. Abu Homid Muhammad Al G‘azzoliy (1058-1111). <https://ziyouz.uz/hikmatlar/mumtoz-faylasuflar-hikmati/1058-1111>
9. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Yangi asr avlodi. 2016. –118 b.
10. Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: Fan va texnologiya, 2014. –B.196.
11. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B.97.

THE EFFECTIVENESS OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN DEVELOPING THE SPEAKING SKILLS OF FIRST-YEAR HIGHER EDUCATION STUDENTS IN ENGLISH

Qodirova Mavluda Rustamjon daughter
Teacher of University of Business and Science
English language and literature department
kadirovamavluda007@gmail.com

Abstract: Improving first – year students` English speaking is one of the fundamentals of learning a language. Especially, in this article the effectiveness of extracurricular activities is analyzed. Firstly, students` degrees were checked and the project level was organized according to this. As a result, 75% students improved their speaking after the extracurricular activities lessons. The result was checked by organizing interview questions, and this was recorded as reliable.

Key words: Effectiveness, extracurricular activities, significance, foreign language, dimensions, motivation, method, degree.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕУРОЧНЫХ ЗАНЯТИЙ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ РАЗГОВОРНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Улучшение навыков разговорной речи на английском языке у студентов первого курса является одним из основополагающих аспектов изучения языка. В данной статье особенно анализируется эффективность внеучебных занятий. Сначала были проверены уровни студентов, и проект был организован в соответствии с этими данными. В результате 75% студентов улучшили свои навыки говорения после занятий вне учебной программы. Результат был подтверждён путем проведения интервью и признан достоверным.

Ключевые слова: Эффективность, внеучебные занятия, значимость, иностранный язык, параметры, мотивация, метод, уровень

OLIY TA`LIM BIRINCHI BOSQICH TALABALARINING INGLIZ TILIDA SO`ZLASHUV KO`NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA DARS DAN TASHQARI MASHG`ULOTLARNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya: Universitet 1-kurs talabalarininglarining ingliz tilidagi so‘zlashuv darajasini oshirish til o‘rganishning asoslaridan biridir, ayniqsa, ushbu maqolada sinfdan tashqari mashg‘ulotlar samaradorligi tahlil qilingan. Dastlab talabalarining darajasi tekshirildi va shunga ko‘ra loyiha darajasi tashkil etildi. Natijada, 75% o‘quvchilar darsdan tashqari mashg‘ulotlardan so‘ng nutqlarini yaxshiladilar. Natija suhbat savollarini tashkil qilish orqali tekshirildi va bu ishonchli ekanligi qayd etildi.

Tayanch so‘zlar: Samaradorlik, sinfdan tashqari ishlar, ahamiyat, chet tili, o‘lchovlar, motivatsiya, usul, daraja.

Introduction.

Speaking is one of the fundamental aspects of learning a foreign language. Extracurricular activities are conducted to help the development of students` potential, interest, and talent needs. [1] Participation in extracurricular activities provides students the chance to use room data in “real-world” situations that may, in turn, facilitate their lives

after graduation. Extracurricular activities raise inspiration of studying and develop bonds among school, students, and teachers. Extracurricular activities are effective for developing of speaking skills, intellectual development. [2] The implications of extracurricular activities deserve to be explored further. Motivation, presentation, and learning environment plays a paramount role in developing speaking. Motivation is internal encouragement, willingness is a move to do something. [3] This study sets out to answer the following questions:

1. Why is using extracurricular activities useful for students to improve speaking?
2. What is the best extracurricular activity for students?

This paper first discusses several examples of the survey-based research into extracurricular activities for increasing students' speaking skills, then goes to results and effectiveness of them worked on the students of the UBS situated in the Namangan.

Literature review.

Beyond the confines of the classroom, extracurricular activities offer students real-world, hands-on opportunities to hone their speaking abilities. By fostering a pleasant learning environment and boosting motivation, these exercises enable students to participate more actively and confidently in speaking assignments. Students obtain important experience in communication, vocabulary use, and fluency by taking part in interactive activities like storytelling rounds and discussion projects. Extracurricular activities promote a collaborative learning environment by fostering intellectual growth and fortifying the bonds between students, staff, and the school. By providing interesting and significant speaking chances that mirror real-world situations, these exercises improve motivation, a crucial aspect of language learning. Students are more inclined to practice and hone their skills as a result.

Methodology.

This article is the most noticeable way of analyzing the effectiveness of extracurricular activities in developing first-year students' speaking skills with K.XF 25-21 group. This article was based on reliable sources from the real-life experience of an English teacher, together with internet sources. In addition, this methodology is straightforward; it does not require any difficult resources. In order to provide this research with reliability, I as a researcher, encountered real students in interviews to analyze the changes that occurred in their speaking skills after the research. This research was done University of Business and Science, which is in one of the regions of Namangan; K. XF 25-21 students were selected as participants, because of experience working with them, in addition several research-based questions were made for my post- and pre-period actions done during the research period. These questions consist of open-ended questions. Thus, the survey was conducted in person, and I teach half of the full 9th-grade students; furthermore, according to the questionnaire, speaking is the peak point for them, and I have experience working with them. Thus, I selected this grade and students. After the survey, I sorted the interview answers into three groups: first, increased pupils, whose opinions were positive, and my research worked. The second one is negative; the students say my research did not work for them. The third one is neutral; the students say they did not notice any change in their speaking during my research. The survey consisted of five open-ended questions. The goal was to collect responses from 12 students. The survey looks like a semi-structured interview, and at least it takes 8 minutes. Students' speeches were recorded on the teacher's

phone in order to be reliable. In this research, the researcher spent three-week on the project. During the first lesson, I analyzed students' knowledge of speaking by giving random questions as a pre-activity; the pupils themselves told their weak and best points on speaking. I worked on these for 2 days, and I found ways to improve their speaking. In my second and third lessons, I showed various videos about motivation to speak, how to behave during speaking, and different effective methods to develop speaking. At the end of these videos, I asked students about their experiences with the videos one by one. During the fifth lesson, we went outside, and students sat like a round. The task was to maintain the story that was told by the previous student. At the end of the story, students should ask several questions about the story randomly to each other. This action was repeated four times. Despite issues systematically comparing differing types of data, this kind of interview provides a more in-depth understanding of participants' perceptions, motivations, and emotions, although semi-structured interviews usually produce results that cannot be generalized.

Discussion.

The results indicate that extracurricular activities may have a positive effect on improving pupils' speaking skills, and my expectations met the results. In previous research, it is said that the study proved that the significance of extracurricular activities to develop speaking skills for secondary school students in Gadarif Municipality. Further study should take into account how to make students' English speaking more effective by using extracurricular activities. Task-based research in developing university students' speaking worked effectively together with information technologies during the research period, and students also admitted that they had an increase after the research.

Results.

1	positive	negative	neutral
2	75%	15%	10%

students	liked	disliked
12	10	2

In any research, there may be students who liked or disliked the project; this is a simple situation, because all the students learning styles are not the same. Some students are visual, some are authentic, and so on. Positive means the students who said that the research worked; it means that their English speaking improved after the lessons. Negative means the students who told their speaking did not improve. Neutral means the students who said they did not notice any change in their speech.

Conclusion.

One of the main goals of language learning is to help first-year students' English speaking. In this article, the effectiveness of extracurricular activities is examined. First, the degree of each student was verified, and the project level was arranged accordingly. Consequently, following the extracurricular activity courses, most of the pupils showed improvement in their speaking. By planning interview questions, the outcome was verified and found to be trustworthy. Extracurricular activities are deeply effective for students to develop English speaking at university according to this research. In addition to this, students not only enhanced their speaking comprehension, but also developed motivation,

social skills, and engagement during the lessons.

Appendix (A)

Interview questions

1. Did you notice any change in your speech during the project?
2. Did you like the method means extracurricular activities?
3. How you notice your improvement after the project?
4. Besides increase in speaking what kind of develop did you realize in your language learning?
5. What was the most favourite part for you?

References

1. Noor, M. R. (2012). The Hidden Curriculum Membangun Karakter Melalui Kegiatan Ekstrakurikuler. Yogyakarta: Insan Madani
2. Astin, A. (1993). "What Matters in College." Liberal Education 79 (4): 4-15.
- Anderson ,l. Vandke ,L (1963)Secondary school administration
3. Brown, Douglas, H. (1980). Principles of Language Learning and Teaching. New Jersey. Prentice Hall Inc.
4. English extracurricular and its role to improve students` English speaking ability. M Yuseano Kardiansyah, Laila Ulsi Qodriani.Faculty of Arts and Education
5. The effect of using extracurricular activities on EFL students` speaking skill in Jordon by AlMuntasser Bellh Nayef Alquraan. Supervisor Prof. Ali Farhan AbuSeileek 2019-2020
6. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. San Francisco: Pearson Education.

ПИСЬМЕННЫЙ ПЕРЕВОД КАК ФОРМА МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ И ОБЪЕКТ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ойбекова Гулноза Ойбек қизи
University of Business and science
стажёр-преподаватель английского языка
gulnozaoybekova@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается письменный перевод как важнейшая форма межкультурной коммуникации, раскрываются его определение, характерные особенности и роль в обучении иностранным языкам. Обсуждаются такие ключевые аспекты, как переводческая компетенция, проблемы эквивалентности и необходимость культурной адаптации. На основе наблюдений за студентами факультетов английской филологии трёх университетов Узбекистана выявлены когнитивные и практические особенности процесса письменного перевода. В работе приведены практические примеры заданий, типичные ошибки студентов, а также рекомендации для преподавателей. Автор делится личными педагогическими выводами с сохранением научного подхода.

Ключевые слова: Письменный перевод, исходный текст, текст перевода, переводческая компетенция, эквивалентность, текстовый анализ, обучение переводу.

YOZMA TARJIMA TILLARARO KOMMUNIKATSIYA SHAKLI VA OLIY TA'LIM TIZIMIDA O'QITISH OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozma tarjima tarjimonlik faoliyatining mustaqil va ko'p qirrali turi sifatida tahlil qilinadi hamda uning tillararo va madaniyatlارaro kommunikatsiyadagi o'rni yoritiladi. Yozma tarjimaning nazariy asoslari, asosiy xususiyatlari va bo'lajak tarjimon hamda filolog mutaxassislarni tayyorlash jarayonidagi ahamiyati ochib beriladi. Tarjimonlik kompetensiyasini shakllantirish, ekvivalentlikka erishish muammosi va matnni madaniy-kontekstual moslashtirish zarurati muhim ilmiy masala sifatida ko'rib chiqiladi.

O'zbekistonning uchta oliy ta'lim muassasasida ingliz filologiyasi yo'nalishi talabalari faoliyati ustida olib borilgan kuzatishlar asosida yozma tarjima jarayonining kognitiv va amaliy jihatlari aniqlanadi. Maqolada tarjima jarayonining turli bosqichlarida uchraydigan tipik xatolar tahlil qilinadi, shuningdek, tarjimonlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy topshiriqlar namunalari keltiriladi. Tadqiqot yakunida tarjima fanini o'qitish bo'yicha metodik tavsiyalar berilib, muallifning ilmiy-pedagogik xulosalari umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Yozma tarjima, asl matn, tarjima matni, tarjimonlik kompetensiyasi, ekvivalentlik, matn tahlili, tarjimani o'qitish.

WRITTEN TRANSLATION AS A FORM OF INTERLINGUAL COMMUNICATION AND AN OBJECT OF INSTRUCTION IN HIGHER EDUCATION

Abstract: This article examines written translation as an independent and multifaceted form of translation activity that plays a crucial role in interlingual and intercultural communication. The study explores the theoretical foundations of written translation, its key characteristics, and its significance in the training of future translators and philologists. Particular attention is paid to the development of translation competence, the challenge of achieving equivalence, and the importance of cultural and contextual adaptation in written text translation.

Based on an analysis of the educational process and observations of English philology students from three higher education institutions in Uzbekistan, the research identifies cognitive and practical aspects of written translation. The article analyzes common translation errors occurring at different stages of the translation process and presents examples of practical tasks aimed at developing analytical thinking and translation skills. The study concludes with methodological recommendations for translation teachers and a synthesis of the author's pedagogical findings grounded in an academic research framework.

Key words: Written translation, source text, target text, translation competence, equivalence, text analysis, translation teaching.

Введение.

Письменный перевод представляет собой осознанный процесс передачи письменного содержания с языка-источника на язык перевода при сохранении семантического значения, синтаксической структуры, стилистических особенностей и коммуникативного замысла автора. В отличие от устного перевода, данная форма позволяет осуществлять углублённый анализ, использовать справочные материалы и

производить многократные правки для достижения максимальной эквивалентности.

Как отмечает Джереми Мандэй [8], перевод — это не просто замена слов, а акт смыслового согласования между двумя языковыми и культурными системами. В многоязычной и культурно богатой среде Узбекистана потребность в квалифицированных переводчиках растёт в сферах образования, издательского дела, коммерции и дипломатии.

Подготовка студентов английской филологии к выполнению письменного перевода занимает важное место в учебных планах, поскольку способствует развитию аналитических, лингвистических и межкультурных компетенций.

Методология.

Методологическая база статьи сочетает обзор современной научной литературы с эмпирическими наблюдениями за учебным процессом. Теоретическая часть основана на работах Мандэя [8], Пима [13] и Европейской рамки переводческих компетенций ЕМТ [18], подчёркивающих сложность и многокомпонентность переводческой компетенции.

Эмпирическая база исследования:

– Участники: студенты 3 курса факультетов английской филологии Наманганского государственного университета, Ферганского государственного университета и Андижанского государственного института иностранных языков;

– Задания: письменный перевод текстов с узбекского на английский язык и обратно по следующим жанрам: (1) научная статья, (2) новостной материал, (3) художественная проза;

– Критерии оценки: точность, выбор лексики, грамматическая правильность, стилистическая адекватность, культурная адаптация.

Фокус наблюдений:

– Типичные ошибки студентов;

– Использование переводческих инструментов (Linguee, Reverso Context, Google Translate);

– Развитие рефлексивных и аналитических навыков.

Результаты.

1. Типовые задания, использованные в процессе обучения:

Тип исходного текста	Описание задания	Развиваемые навыки
Научная аннотация	Перевести аннотацию научной статьи с английского на узбекский	Техническая лексика, объективность, ясность
Новостной репортаж	Перевести новостной материал с узбекского на английский	Адаптация жанра, краткость, официальный стиль
Художественная проза	Перевести отрывок из английского романа на узбекский	Креативность, стилистическая эквивалентность, культурные реалии

Выявленные типичные ошибки студентов:

– **Буквальный перевод:** Пример:

Узбекский: "Uning boshi osmonga yetdi."

Неправильный перевод: "His head reached the sky."

Правильный перевод: "He was over the moon."

– **Ложные друзья переводчика:**

Узбекский: "Magazin" (в значении 'магазин') переведено как *magazine* (журнал).

– **Синтаксическая калька:**

Перенос узбекского порядка слов:

Пример: "*He yesterday to the market went.*" вместо "*He went to the market yesterday.*"

– **Отсутствие культурной адаптации:**

Дословный перевод пословиц и идиом без учёта англоязычного контекста.

Положительные результаты обучения:

В ходе обучения были зафиксированы заметные положительные изменения в переводческой деятельности студентов. В частности, улучшилось распознавание идиоматических выражений, культурно обусловленных реалий и жанрово-стилистических особенностей переводимых текстов. Студенты стали более уверенно пользоваться терминологическими базами и современными онлайн-инструментами, что положительно сказалось на точности и последовательности перевода [13]. Кроме того, наблюдается рост навыков самостоятельного редактирования и корректировки переводного текста, включая умение выявлять смысловые и стилистические неточности [6].

Полученные результаты в целом подтверждают положение, выдвинутое Дж. Мандэем [8], согласно которому письменный перевод представляет собой сложный когнитивно-языковой процесс, включающий интерпретацию исходного текста, принятие переводческих решений и осознанный выбор стратегий. В этом контексте справедливым является и замечание Э. Пима [14] о том, что успешный перевод невозможен без учёта коммуникативной ситуации и анализа культурных различий между языками.

Личные педагогические наблюдения автора показывают, что студенты английской филологии в Узбекистане, как правило, обладают прочной теоретической базой в области грамматики и лексики. Вместе с тем выявляется потребность в систематической работе с подлинными, аутентичными текстами различных жанров. Существенной проблемой остаётся чрезмерное доверие машинному переводу, которое нередко сопровождается отсутствием критического анализа полученного результата и снижением ответственности за качество перевода.

В соответствии с положениями EMT Competence Framework [18], владение переводческими технологиями, включая CAT-инструменты и терминологические базы данных, должно рассматриваться как обязательный компонент профессиональной подготовки будущих переводчиков. Однако на практике данный аспект пока недостаточно интегрирован в учебные программы местных высших учебных заведений, что указывает на необходимость их дальнейшего обновления с учётом современных требований переводческой профессии.

Заключение.

Письменный перевод занимает ключевое место в профессиональном становлении студентов английской филологии, поскольку объединяет языковые знания, аналитическое мышление и межкультурную осведомлённость. Он требует не только точности и соблюдения языковых норм, но и креативного подхода, а также способности учитывать культурный и коммуникативный контекст исходного текста. Опыт обучения в Наманганском, Ферганском и Андижанском государственных

университетах показывает, что систематическая и целенаправленная практика письменного перевода способствует развитию как языковой, так и межкультурной компетенции студентов.

There are two types of people: those who are employed, those who are not, and those who are employed. Напротив, она предполагает активное включение студентов в работу с аутентичными текстами, выполнение реальных или приближённых к профессиональной практике переводческих заданий, использование современных цифровых ресурсов и развитие навыков рефлексии и самооценки.

Как подчёркивают Дж. Мандэй [8] и Э. Пим [14], перевод представляет собой не только технический, но и творческий процесс, в ходе которого формируется профессиональное мышление будущего двуязычного специалиста. В заключение следует отметить, что письменный перевод целесообразно рассматривать как интегральный компонент высшего филологического образования. Его систематическое внедрение в учебный процесс способствует развитию критического мышления, когнитивной гибкости и межкультурного интеллекта — качеств, которые являются необходимыми для успешной профессиональной деятельности в условиях глобализированного и многоязычного мира.

Список литературы

1. Bassnett, S. Translation Studies. 4th ed. London: Routledge, 2014. — 384 p. (pp. 23–45, 120–146).
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. London: Routledge, 2011. — 352 p. (pp. 77–102).
3. Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation. Oxford: Oxford University Press, 1965. — 103 p. (pp. 20–39, 93–101).
4. Hatim, B., Mason, I. Discourse and the Translator. London: Longman, 1990. — 256 p. (pp. 11–34, 223–240).
5. House, J. Translation Quality Assessment: Past and Present. London: Routledge, 2015. — 352 p. (pp. 27–60).
6. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation // Brower, R. A. (ed.). On Translation. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. — pp. 232–239.
7. Kelly, D. A Handbook for Translator Trainers. Manchester: St. Jerome Publishing, 2005. — 288 p. (pp. 15–41, 107–128).
8. Munday, J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. 5th ed. London & New York: Routledge, 2022. — 360 p. (pp. 15–32, 45–60, 203–221).
9. Newmark, P. A Textbook of Translation. London: Prentice Hall, 1988. — 292 p. (pp. 45–69, 163–182).
10. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964. — 331 p. (pp. 120–145).
11. Nida, E. A., Taber, C. R. The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill, 1969. — 220 p. (pp. 12–28, 200–211).
12. Nord, C. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application. Amsterdam: Rodopi, 2005. — 275 p. (pp. 33–59).
13. Pym, A. Exploring Translation Theories. 2nd ed. London: Routledge, 2014. — 192 p. (pp. 89–111).

14. Pym, A. Translation Solutions for Many Languages: Histories of a Flawed Dream. London: Bloomsbury Academic, 2020. — 224 p. (pp. 21–35).
15. Schäffner, C. Translation and Norms // Current Issues in Language and Society. 1999. Vol. 6, No. 1. — pp. 1–14.
16. Toury, G. Descriptive Translation Studies and Beyond. 2nd ed. Amsterdam: John Benjamins, 2012. — 356 p. (pp. 61–83, 199–213).
17. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge, 1995. — 353 p. (pp. 1–17, 273–290).
18. European Commission. The EMT Competence Framework: Reference Framework for the European Master's in Translation (EMT) Network. Brussels: European Commission, 2022.

МНЕМОТЕХНИКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Исроилова Шохсанам Учкунжон кызы
Докторант Наманганского государственного
педагогического института
[*shoxsanam9709@gmail.com*](mailto:shoxsanam9709@gmail.com)

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные методы развития устной речи детей дошкольного возраста на занятиях английского языка, включая возможности мнемоники. Также дается общее представление о мнемонике и методические рекомендации по конкретным особенностям ее использования в развитии устной речи детей дошкольного возраста на занятиях английского языка.

Ключевые слова: Мнемотехника, дошкольный возраст, устная речь, английский язык, наглядный метод, облегчения запоминания, развитие креативности.

MNEMONIKA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR UCHUN INGLIZ TILI DARSLARIDA OG'ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tili mashg'ulotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning og'zaki nutqini o'stirishning samarali usullari, jumladan mnemotexnikaning imkoniyatlari xususida fikr yuritilgan. Shuningdek mnemotexnika haqida umumiy tushuncha, ingliz tili maktabgacha mashg'ulotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning og'zaki nutqini o'stirishda mnemotexnikadan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Mnemotexnika, maktabgacha yoshdagi bolalar, og'zaki nutq, ingliz tili, vizual usul, yodlashni osonlashtirish, ijodkorlikni rivojlantirish.

MNEMONICS AS A MEANS OF DEVELOPING ORAL SPEECH IN ENGLISH CLASSES FOR PRESCHOOL CHILDREN

Abstract: This article examines effective methods for developing oral speech in preschool-aged children during English classes, including the potential of mnemonics. It also provides a general overview of mnemonics and methodological recommendations for its specific use in developing oral speech in preschool-aged children during English classes.

Keywords: Mnemonics, preschool age, oral speech, English language, visual method, memorization facilitation, creativity development

Введение.

Знание иностранных языков является неотъемлемым навыком в современном мире. В связи с возрастающей учебной нагрузкой в детском саду, с одной стороны, и заинтересованностью родителей в изучении их детьми английского языка с другой, появилась необходимость в создании программы обучения английскому языку в раннем возрасте. Актуальность данной темы обусловлена ее практической значимостью. Дети могут применить полученные знания и опыт, когда пойдут в школу. К тому моменту у них будет сформировано главное – интерес к дальнейшему изучению английского языка, накоплен определенный объем знаний, что значительно облегчит освоение любой программы обучения английскому языку в начальной школе. Возможности иностранного языка как учебного предмета в реализации стратегической направленности детского сада на развитие личности поистине уникальны.

Известно, что дошкольный возраст является благоприятным для усвоения иностранного языка, так как у маленького ребёнка прекрасно развита долговременная память. Изучение иностранного языка в раннем возрасте особенно эффективно, т.к. именно дети дошкольного возраста проявляют большой интерес к людям иной культуры. Эти детские впечатления сохраняются на долгое время и способствуют развитию внутренней мотивации изучения первого, а позже и второго иностранного языка. Раннее обучение иностранным языкам — это такое обучение, которое осуществляется на основе интуитивно-практического подхода в период с момента рождения ребенка до его поступления в школу.

В государственной учебной программе “ILK QADAM” (2022) компетенции области «Речь, общение, навыки чтения и письма» по завершении образовательно-воспитательной деятельности в области развития «Речь, общение, навыки чтения и письма» ребенок в возрасте 6-7 лет: [1]

- ✓ слушает и понимает родную речь;
- ✓ пользуется в родной речи правильным произношением, подходящими грамматическими формами и разнообразными конструкциями предложений;
- ✓ проявляет интерес к изучению иностранного языка;
- ✓ демонстрирует первоначальное владение иностранным языком;
- ✓ проявляет интерес к произведениям художественной литературы;
- ✓ имеет представление о лексической, слоговой и фонетической структуре слова;
- ✓ умеет самостоятельно составить и пересказать различные формы содержания;

В работах ряда ученых подчеркивается продуктивность раннего обучения иностранному языку, связанная с особенностями развития ребенка. Д. Б. Эльконин считал, что в дошкольном возрасте ребенок наиболее чуток к языку и может осваивать не один, а несколько языков [2]. Л.С. Выготский подчеркивал повышение эффективности изучения иностранного языка при снижении возраста начала его изучения. При этом если ребенок изучает сразу два-три языка, это не имеет негативного влияния на овладение каждым языком по отдельности [3].

Дошкольный возраст особенно благоприятен для начала изучения иностранного языка: дети этого возраста отличаются особой чуткостью к языковым явлениям, у них появляется интерес к осмыслению своего речевого опыта, «секретов» языка. Они легко и прочно запоминают небольшой по объему языковой материал и хорошо его воспроизводят. С возрастом эти благоприятные факторы теряют свою силу.

Психологи доказали, что изучение иностранных языков детям даётся намного легче, чем взрослым. Некоторые специалисты считают, что самый удачный возраст — с 4 до 8 лет, другие уверены, что с 1,5 до 7. Раннее обучения иностранному языку создает прекрасные возможности для того, чтобы вызвать интерес к языковому и культурному разнообразию мира, уважение к языкам и культурам других народов, способствует развитию коммуникативно-речевого акта. Роль иностранного языка на ранней ступени обучения особенно неопределима в развивающем плане.

Мнемотехника при формировании устной речи детей дошкольного возраста на занятиях английского языка — это эффективный и наглядный метод, который помогает детям легче запоминать слова, фразы и речевые модели через образы, ассоциации, движения и игровые приёмы. Ниже - структурированное объяснение, которое можно использовать для методического выступления, статьи или конспекта занятия.

Актуальность применения мнемотехники

Дошкольный возраст (3–7 лет) характеризуется:

преобладанием наглядно-образного мышления;

высокой потребностью в игре и движении;

непроизвольным вниманием и памятью.

Изучение английского языка в дошкольном возрасте эффективно при использовании методов, опирающихся на зрительные, слуховые и кинестетические каналы, что полностью соответствует возможностям мнемотехники.

Мнемотехника (мнемоника) — это комбинация различных приёмов и способов для облегчения запоминания новой информации.

С помощью мнемотехники человек связывает новую информацию с уже хранящейся в памяти, мозг создаёт нейронные связи — ассоциации, с помощью которых абстрактные факты и понятия становятся доступными и простыми для запоминания.

Обзор литературы по теме.

«Мнемоника (греч. Mnemonika – искусство запоминания), совокупность приемов и способов, облегчающих запоминание и увеличивающих объем памяти путем образования искусственных ассоциаций» [4].

Не стоит также забывать, что у людей преобладает правое или левое полушарие. Если у школьника преобладает правое полушарие, то он характеризуется неустойчивым рассеянным вниманием, медленным усвоением правил, иногда даже заторможенным чтением. Такие дети требуют к себе особенного подхода в подаче материала. Им требуется особое воздействие на воображение и эмоциональность [5].

В таких случаях мнемотехника станет отличным вариантом, чтобы помочь ребенку усвоить новый материал, создав комфортные условия для его физического и психического состояния.

В основе любого приёма эффективного запоминания лежит желание запомнить

информацию, осознание того, для чего вам это пригодится, яркое впечатление, хорошее внимание, установление связей с уже имеющимися у вас знаниями или опытом [6]

Методология исследования.

Мнемотехника — это система приёмов, направленных на облегчение запоминания и воспроизведения информации за счёт создания устойчивых ассоциаций.

Мнемотехника — это ряд приёмов и методов, облегчающих запоминание и воспроизведение информации за счёт использования ассоциаций, образов, рифм, логических связей. Слово происходит от греческого *mnēmē* — «память». Вместо заучивания голых фактов мнемотехника предлагает кодировать информацию в виде простых визуальных, звуковых или логических конструкций.

В обучении английскому языку дошкольников мнемотехника используется для:

- усвоения лексики;
- формирования простых речевых конструкций;
- развития связной устной речи;
- снятия языкового барьера.

На занятиях английского языка: с помощью метода опорных слов можно запомнить лексику, а с помощью рифм — грамматические правила. Если нужно запомнить список слов на английском языке, можно представить каждое слово в виде картинки и связать ее с аналогичным словом на родном языке. Это поможет установить ассоциативные связи и легко воспроизвести запомненную информацию.

Виды мнемотехнических приёмов на занятиях английского языка

Мнемокартинки- изображения, символы или пиктограммы, заменяющие слова или фразы.

Пример:

 → dog

 → sun

 → apple

Используются при:

- введении новой лексики;
- составлении простых предложений:

I see a dog.

Мнемодорожки- последовательность картинок, отражающих ход высказывания.

Пример (тема “*My Day*”):

wake up → wash → eat → play

Ребёнок, глядя на картинки, проговаривает:

I wake up. I wash. I eat. I play.

Мнемотаблицы- таблицы с символами для пересказа стихов, песен, диалогов.

Пример (рифмовка):

 + → Hello, hello!

 + → How are you?

Жестово-двигательная мнемотехника (TPR)- запоминание слов и фраз через

движение.

Примеры:

jump — прыжок

run — бег на месте

clap your hands — хлопки

Движения помогают активизировать память и речь.

Ассоциативные приёмы- создание образных, иногда сказочных ассоциаций.

Пример:

cat — «котик говорит «кэт»»

bee — «жужжит как «би-и-и»»

Этапы формирования устной речи с использованием мнемотехники

Восприятие- ребёнок слушает слово/фразу + видит образ.

Преимущества использования мнемотехники

Анализ и результаты.

Мнемотехника — это совокупность методов и приёмов, обеспечивающих

эффективное запоминание, сохранение и воспроизведение информации. То есть это своего рода конспекты в картинках. Приёмы мнемотехники строятся на использовании тех или иных видов запоминания. Использование дидактического материала в виде: мнемоквадрата, мнемодорожки, мнемотаблиц, схем-моделей. Мнемотехника строится от простого к сложному. Необходимо начинать работу от простейших мнемоквадратов, последовательно переходить к мнемодорожкам, а затем к мнемотаблицам.

Конечно, самый эффективный способ применения любой технологии, воспитания и развития ребёнка—это игра. Начинать занятия с использованием мнемотехнических приёмов следует как можно раньше, так как у детей дошкольного и младшего школьного возраста ведущий вид памяти - зрительно-образный. То есть можно сто раз повторить ребёнку сказку, рассказ, стихотворение, но он всё равно будет путать слова и предложения.

Однако нарисовав сюжет или представив смешанную схему из картинок, знаков и слов, малыш быстро сообразит, что к чему. Кроме того, мнемотехника помогает: запомнить последовательность действий (например, что за чем надевать перед выходом на улицу); привыкнуть к распорядку дня (обозначив на часах режимные моменты, можно без труда приучить ребёнка выполнять то или иное действие в положенное время); постичь азы чтения (картинки или условные знаки могут сопровождаться словами, буквами, что вызывает у ребёнка ассоциативную связь между понятием и буквенным образом); повысить внимательность (схемы и таблицы требуют сосредоточенного рассмотрения для полного понимания тех или иных действий); развивать образное мышление (наглядность помогает находить связи между образом и словом).

Некоторые приёмы мнемотехники:

Буквенный код. Используют для запоминания последовательностей. Каждая начальная буква в предложении соответствует определённому слову.

Цифро-буквенный код. Подходит для запоминания длинных чисел, например номеров телефонов или банковских карт. Нужно присвоить согласные буквы каждой цифре от нуля до девяти, а затем составить из них предложение или целую историю.

Преимущества мнемотехники:

Экономия времени. С помощью образов и ассоциаций можно запомнить сложный материал в разы быстрее.

Долговременное запоминание. Данные, связанные через эмоции, метафоры или визуальные сцены, хранятся в памяти дольше и при необходимости всплывают быстрее.

Развитие креативности. Работа с мнемотехникой тренирует гибкость мышления: человек не просто запоминает, а перекодирует информацию, придумывая аналогии, истории, визуальные конструкции.

Выводы и рекомендации

Рекомендации по использованию мнемонических технологий для достижения высоких образовательных результатов:

✓ Учителям английского языка рекомендуется ознакомиться с различными методами мнемотехники и выбрать те, которые будут наиболее эффективны для детей дошкольного возраста.

✓ Также рекомендуется попробовать разные методы мнемотехники и найти те, которые больше всего подходят детям.

✓ Родителям рекомендуется поддерживать своих детей в использовании мнемотехники.

Использование мнемотехники на занятиях английского языка в ДОО является эффективным средством формирования устной речи. Опора на наглядность, движение и игру позволяет учитывать возрастные особенности дошкольников и обеспечивает успешное овладение иностранной речью в естественной и эмоционально благоприятной форме.

Систематически работая над развитием устной речи детей на занятиях английского языка при помощи мнемотехники и мнемотаблиц добиваются достаточно в короткие сроки, расширения словарного запаса, развиваются связная речь ребёнка. Таким образом, мнемотехника является одним из эффективных способов формирования и развития устной речи детей дошкольного возраста на занятиях английского языка.

Список использованной литературы:

1. Государственная учебная программа “ILK QADAM” для дошкольных образовательных организаций Республики Узбекистан. /издание второе, дополненное/. Ташкент-2022

2. Эльконин Б.Д. Избранные психологические труды: учебное пособие для студ.высш.учеб.заведений. Педагогика, 1989.- 554 с

3. Выготский Л. С. “Мышление и речь (сборник)”.М.: Педагогика 1982

4. Козаренко В. А. Учебник мнемотехники. URL: <http://www.e-reading./book.php?book=131402>.

5. Крылов А. А. Психология. URL: <http://ezolib.ru/6413.html>

6. Зиганов. М. А., Козаренко В. А. Запоминание на основе визуального мышления . URL: http://*****/books/1247/.

THE ROLE OF TEACHER–STUDENT RAPPORT IN ENHANCING SPEAKING CONFIDENCE IN EFL CLASSROOMS

Juraeva Gulkhayo Bakhodir kizi
Turin Polytechnic University in Tashkent
Acting Associate Professor, PhD
gjuraeva77@gmail.com

Abstract: This mixed-methods study examined the influence of teacher–student rapport on English speaking confidence among 120 intermediate EFL learners in a secondary school setting. Quantitative data, collected via the Teacher–Student Rapport Scale and a Speaking Confidence Scale, revealed a significant positive correlation ($r = .62$, $p < .01$). A regression model showed rapport accounted for 38% of the variance in speaking confidence. Qualitative insights from classroom observations and interviews highlighted emotional safety, constructive feedback, and accessibility as key components of rapport that support oral participation. Findings point to the importance of affective teacher behaviors in fostering communicative confidence and suggest strategies for teacher development.

Keywords: Teacher–student rapport; speaking confidence; EFL classroom;

willingness to communicate; foreign language anxiety; affective factors; classroom interaction; communicative competence.

EFL SINFLARIDA O‘QITUVCHI–O‘QUVCHI O‘RTASIDAGI YAQIN MUNOSABATNING GAPIRISH ISHONCHIGA TA’SIRI

Annotatsiya: Ushbu aralash metodli tadqiqot o‘qituvchi–o‘quvchi o‘rtasidagi yaqin munosabatning ingliz tilida gapirish ishonchiga ta’sirini o‘rganadi. Tadqiqotda o‘rta darajadagi 120 nafar EFL o‘quvchisi ishtirok etdi. Miqdoriy ma’lumotlar O‘qituvchi–o‘quvchi munosabati shkalasi va Gapirish ishonchi shkalasi orqali to‘plandi. Natijalar o‘rtasida ijobiy va ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi ($r = .62$, $p < .01$). Regressiya tahlili munosabat darajasi gapirish ishonchidagi o‘zgarishlarning 38% ini tushuntirishini ko‘rsatdi. Sinf kuzatuvlari va intervyular orqali olingan sifat ma’lumotlari hissiy xavfsizlik, rag‘batlantiruvchi fikr-mulohazalar va o‘qituvchining ochiqligi gapirish faolligini oshirishda muhim omillar ekanini ko‘rsatdi. Natijalar ijobiy o‘qituvchi xulq-atvori kommunikativ ishonchni rivojlantirishda muhim ekanini ta’kidlaydi va o‘qituvchilar tayyorlash jarayoni uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: O‘qituvchi–o‘quvchi munosabati; gapirish ishonchi; EFL sinfi; muloqotga tayyorlik; chet tilida xavotir; affektiv omillar; sinfdagi o‘zaro ta’sir; kommunikativ kompetensiya.

РОЛЬ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ МЕЖДУ УЧИТЕЛЕМ И УЧЕНИКОМ В ПОВЫШЕНИИ УВЕРЕННОСТИ В ГОВОРЕНИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация: Данное исследование смешанного типа изучает влияние взаимоотношений между учителем и учеником на уверенность в говорении на английском языке среди 120 учащихся среднего уровня владения языком. Количественные данные были собраны с помощью шкалы взаимоотношений «учитель–ученик» и шкалы уверенности в говорении. Результаты показали значимую положительную корреляцию ($r = .62$, $p < .01$). Регрессионный анализ продемонстрировал, что уровень взаимоотношений объясняет 38% вариативности уверенности в говорении. Качественные данные, полученные в ходе наблюдений и интервью, выявили, что эмоциональная безопасность, поддерживающая обратная связь и доступность учителя являются ключевыми факторами, повышающими устную активность учащихся. Результаты подчеркивают важность аффективного поведения учителя в формировании коммуникативной уверенности и предлагают практические рекомендации для подготовки преподавателей.

Ключевые слова: Взаимоотношения учителя и ученика; уверенность в говорении; класс английского языка как иностранного; готовность к общению; тревожность при изучении иностранного языка; аффективные факторы; взаимодействие в классе; коммуникативная компетенция.

Introduction.

Developing speaking confidence is a central objective in EFL (English as a Foreign Language) instruction, particularly within communicative language teaching paradigms that prioritize interaction and meaningful use of language [14]. Speaking confidence affects learners’ willingness to participate and engage in classroom interaction, which in turn

influences language acquisition outcomes [11].

Despite its importance, many EFL learners struggle with anxiety and inhibition in speaking tasks, often due to fear of mistakes and negative evaluation [8]. These affective barriers can constrain classroom participation and reduce opportunities for practice — crucial for developing communicative competence [10].

Teacher–student rapport, defined as a respectful, supportive, and mutually positive relational quality between teacher and learner, has been linked to increased engagement and reduced anxiety in general education settings [1]. In language classrooms, such rapport may create an environment where learners feel emotionally safe and confident to take communicative risks.

However, the specific role of rapport in enhancing **speaking confidence** in EFL contexts remains underexplored. This study therefore investigates the relationship between teacher–student rapport and learners’ speaking confidence, asking:

1. To what extent does teacher–student rapport predict learners’ speaking confidence?
2. How do learners describe the influence of rapport on their willingness to speak English in class?

Literature Review.

Teacher–Student Rapport in Education

Teacher–student rapport has been studied across disciplines as a relational construct that supports academic engagement and motivation. Rapport includes mutual respect, caring, and positive interactions that contribute to a supportive classroom climate [6]. Studies in general education have found that teacher rapport correlates with student motivation, affective engagement, and classroom participation [1].

In language learning, interpersonal communication between teachers and learners plays a crucial role in shaping learners’ classroom experiences. Mercer argues that positive interpersonal dynamics enhance learners’ agency and willingness to take risks — essential for oral language development.

Affective Factors in Language Learning

Affective factors such as anxiety, motivation, and confidence significantly influence language performance [5]. **Foreign language anxiety** has been linked to reduced oral participation [8]. Conversely, learners who experience positive emotional support tend to exhibit greater willingness to communicate [11]. Willingness to Communicate (WTC) theory suggests that confidence and perceived communication competence are central to learners’ choices to speak or withhold participation [11].

Confidence specifically refers to learners’ belief in their ability to perform speaking tasks - a predictor of active participation. Confidence can be influenced by classroom experiences, feedback, and teacher behaviors.

Rapport and Speaking Confidence

While research on teacher rapport in EFL contexts exists, few studies isolate its effect on speaking confidence. Some findings suggest that supportive teacher behavior and encouragement can lower anxiety and increase oral participation [2]. Others indicate that interpersonal closeness fosters a positive affective climate that motivates learners to speak more freely [4].

Methods

Research Design

A **convergent mixed-methods** design was used, combining quantitative measurement of rapport and confidence with qualitative insights from observations and interviews. This approach enhances understanding by integrating statistical relationships with learner perspectives [3].

Participants

Participants were 120 intermediate EFL learners (ages 15–17) from a public secondary school. They were enrolled in regular English classes taught by experienced EFL teachers. Gender distribution was 68 females and 52 males. English proficiency was determined by school placement tests.

Instruments.

1. Teacher–Student Rapport Scale (TSRS): A 20-item Likert questionnaire adapted from Gorham and Christophel, measuring perceptions of teacher support, respect, and interpersonal connection ($\alpha = .89$).

2. Speaking Confidence Scale (SCS): A 15-item Likert scale assessing comfort with speaking tasks, willingness to participate, and perceived competence ($\alpha = .87$).

3. Classroom Observations: Two weekly observation sessions per class over six weeks, using a structured protocol to note teacher–student interactions.

4. Semi-Structured Interviews: Conducted with 12 volunteer learners to explore perceptions of rapport and speaking experiences.

Data Collection

Learners completed the TSRS and SCS in Week 6. Observations were conducted throughout Weeks 1–6. Interviews were held individually in Week 7.

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using SPSS: correlations and linear regression assessed relationships between rapport and speaking confidence. **Qualitative data** were coded thematically to identify recurring patterns in learner perceptions.

Results.

Quantitative Results

Descriptive statistics:

Mean TSRS: 4.05 (SD = 0.38)

Mean SCS: 3.89 (SD = 0.42)

A **significant positive correlation** was found between rapport and speaking confidence:

$r = .62$, $p < .01$, indicating that higher rapport scores are associated with greater speaking confidence.

Regression analysis showed that teacher–student rapport predicted **38% of the variance** in speaking confidence ($R^2 = .38$, $F(1,118) = 72.45$, $p < .001$).

Qualitative Findings

Thematic analysis identified three major themes:

Emotional Safety:

Students emphasized feeling “less afraid to make mistakes” when teachers showed understanding and patience.

“When my teacher smiles and listens, I feel like I can try speaking without judgment.”

Encouragement and Feedback:

Supportive feedback was linked to increased willingness to speak.

“She praises even small attempts; it makes me want to speak more.”

Teacher Accessibility:

Learners valued teachers who made themselves approachable, which reduced anxiety.

“I ask questions without fear because I know she cares about my learning.”

Discussion.

The findings support the hypothesis that **teacher–student rapport positively relates to speaking confidence** among EFL learners. The significant correlation and regression results suggest that rapport is a meaningful predictor of learners’ comfort and participation in speaking activities. These results align with affective filter theory, which states that supportive environments reduce anxiety and facilitate language performance [9].

Qualitative insights clarified how rapport fosters a classroom climate conducive to oral risk-taking. Emotional safety, encouragement, and accessibility emerged as key components, consistent with prior research on affective support and willingness to communicate [13].

Limitations

- The sample was limited to one school, so findings may not generalize broadly.
- Self-report measures may include bias.

Pedagogical Implications

EFL teacher training programs should emphasize:

- Empathetic communication and active listening
- Constructive feedback that builds learner confidence
- Creating classroom norms of respect and encouragement

These practices can contribute to positive affective climates that support speaking development.

Conclusion.

This study highlights the significant role of teacher–student rapport in enhancing speaking confidence in EFL classrooms. Building positive interpersonal relationships can reduce affective barriers and encourage learners to participate more actively in oral tasks. Future research could explore longitudinal effects and professional development interventions to strengthen rapport.

References

1. Allen, J., et al. (2013). The role of teacher–student rapport in motivating student engagement. *Journal of Educational Psychology*, 105(3), 588–600.
2. Cheng, Y. (2002). Factors associated with foreign language speaking anxiety. *The Modern Language Journal*, 86(4), 549–566.
3. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Sage.
4. Dewaele, J.-M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 237–274.
5. Dörnyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner*. Lawrence Erlbaum.
6. Frisby, B. N., & Martin, M. M. (2010). Instructor–student rapport and student

engagement. *Communication Education*, 59(2), 146–164.

7. Gorham, J., & Christophel, D. M. (1990). The relationship of teachers' interpersonal behavior with motivational and affective outcomes. *Communication Education*, 39(4), 323–340.

8. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125–132.

9. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon.

10. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.

11. MacIntyre, P. D., & Charos, C. (1996). Personality, attitudes, and affect as predictors of second language communication. *The Journal of Language and Social Psychology*, 15(1), 3–26.

12. MacIntyre, P. D., et al. (1998). Conceptualizing willingness to communicate in a L2. *The Modern Language Journal*, 82(4), 545–562.

13. Mercer, S. (2011). Understanding learner agency as a complex dynamic system. *System*, 39(4), 427–436.

14. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.

15. Wentzel, K. R. (2010). Students' relationships with teachers as motivation. *International Academy of Education*.

ЎЗБЕКИСТОНДА ОИЛА МУАММОЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЕЧИМЛАРИ

Шоумаров Ғайрат Баҳромович
Ўзбекистон Фанлар Академияси
ҳақиқий аъзоси, академик,
“Profі University” ректори

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистонда оила институтида кузатилаётган замонавий муаммолар, уларнинг ижтимоий-иқтисодий, психологик ва маданий сабаблари комплекс таҳлил қилинган. Тадқиқот жараёнида оила барқарорлигига таъсир этувчи омиллар, ажримлар динамикаси, оилавий муносабатлардаги зиддиятлар ва уларни бартараф этиш механизмлари эмпирик маълумотлар асосида ёритилган. Олинган натижалар асосида оила муаммоларини профилактика қилиш ва самарали ҳал этишга қаратилган илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Оила институти, оилавий муаммолар, ажрим, оила психологияси, ижтимоий барқарорлик, Ўзбекистон.

СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ И ИХ НАУЧНЫЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ.

Аннотация: В данной статье проведён комплексный анализ современных проблем института семьи в Узбекистане, их социально-экономических, психологических и культурных причин. В ходе исследования освещены факторы, влияющие на стабильность семьи, динамика разводов, конфликты в семейных отношениях и механизмы их преодоления на основе эмпирических данных. На основе полученных результатов разработаны научно-практические рекомендации по профилактике и эффективному решению семейных проблем.

Ключевые слова: институт семьи, семейные проблемы, развод, семейная психология, социальная стабильность, Узбекистан.

FAMILY PROBLEMS IN UZBEKISTAN AND THEIR SCIENTIFIC AND PRACTICAL SOLUTIONS

Abstract: This article presents a comprehensive analysis of the contemporary issues facing the family institution in Uzbekistan, along with their socio-economic, psychological, and cultural causes. The study highlights factors affecting family stability, divorce dynamics, conflicts in family relationships, and mechanisms for resolving them based on empirical data. Based on the findings, scientific and practical recommendations have been developed for the prevention and effective resolution of family problems.

Keywords: Family institution, family problems, divorce, family psychology, social stability, Uzbekistan.

Оила жамиятнинг энг муҳим ижтимоий институти ҳисобланиб, у шахснинг ижтимоийлашуви, маънавий-ахлоқий камолоти ва жамият барқарорлигини

таъминлашда ҳал қилувчи ўрин тутади. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, жамиятдаги ижтимоий барқарорлик даражаси кўп жиҳатдан оила институтининг мустақамлиги билан бевосита боғлиқ.

Глобаллашув, ахборотлашув, иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши, миграция жараёнлари ва қадриятлар трансформацияси оилавий муносабатларга янги чақириқларни юзага келтирмоқда. Айниқса, ривожланаётган мамлакатларда анъанавий оила моделидан замонавий оила шаклларига ўтиш жараёни турли зиддиятлар билан кечмоқда.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида оила институтига алоҳида эътибор қаратилди. Республика Президенти ва ҳукумат томонидан оила барқарорлигини таъминлаш, ажримларни камайтириш, хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор қонун ва дастурлар қабул қилинди. “Оила – жамият таянчи” ғояси давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланди.

Шу билан бирга, амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодий қийинчиликлар, психологик тайёргарликнинг етишмаслиги, оилавий роллар бўйича келишмовчиликлар ва коммуникатив маданиятнинг пастлиги оила муаммоларини кескинлаштирмоқда. Шу сабабли мазкур мақолада Ўзбекистонда оила муаммоларини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш ва уларнинг ечимларини ишлаб чиқиш долзарб вазифа сифатида белгиланган (биринчи босқич) илмий лойиҳа натижалари хусусида фикр юритилади.

Тадқиқот комплекс ёндашув асосида ташкил этилди ва унда илмий-назарий таҳлил, эмпирик тадқиқот, психологик диагностика ва статистик таҳлил босқичлари ўз аксини топди. Оила институти, оилавий муносабатлар ва ажрим муаммоларига оид миллий ва хорижий илмий манбалар таҳлил қилинди. Психология, социология ва педагогика соҳаларидаги назарий ёндашувлар қиёсий ўрганилди.

Дастлабки тадқиқотда 300 нафар респондент иштирок этди. Улар турли ёш, жинс, оилавий ҳолат ва ижтимоий қатлам вакилларида иборат бўлди. Сўровнома саволлари оилавий муносабатлар сифати, зиддиятлар сабаблари ва психологик ҳолатни қамраб олди. Шу билан бирга оилавий мослашув, эмоционал барқарорлик, стрессга чидамлилиқ ва коммуникатив кўникмаларни аниқлашга қаратилган стандарт методикалар қўлланилди. Олинган маълумотлар фоизли таҳлил, корреляцион таҳлил ва таққослама усуллар ёрдамида қайта ишланди.

Тадқиқот натижаларига кўра, Ўзбекистонда оила муаммолари бир неча асосий йўналишларда намоён бўлаётгани кўзга ташланди.

1. Ижтимоий-иқтисодий омиллар. Тадқиқот натижаларига кўра, респондентларнинг 46 фоизи оиладаги низоларнинг асосий сабаби сифатида ижтимоий-иқтисодий қийинчиликларни кўрсатган. Хусусан, ишсизлик, уй-жой муаммоси ҳамда даромадларнинг барқарор эмаслиги оилавий муносабатларда доимий психоэмоционал зўриқишни юзага келтирувчи омиллар сифатида намоён бўлмоқда.

Психологик нуқтаи назардан қаралганда, иқтисодий беқарорлик шахсда хавотир, келажаққа нисбатан ишончсизлик ва ўзини ижтимоий жиҳатдан қоникмаслик ҳолатларини кучайтиради. Айниқса, оилада моддий таъминот учун масъул деб ҳисобланган аъзоларда (кўпинча эркакларда) ўзини самарасиз ҳис қилиш, ўз-ўзини

кадрлаш даражасининг пасайиши кузатилади. Бу эса агрессия, жиззакилик, ёпиклик ёки аксинча, ҳаддан ташқари назорат қилиш каби номослашувчан хулқ-атвор шакллари келтириб чиқаради.

Ишсизлик ёки доимий даромад манбаининг йўқлиги оилада роллар мувозанатини бузади. Оила аъзолари ўртасида масъулият тақсимоотида ноаниқлик юзага келиб, бу ўзаро айблаш, ишончнинг сусайиши ва низоларнинг кучайишига олиб келади. Бундай ҳолатларда иқтисодий муаммо биринчи навбатда психологик муаммога айланиб, мулоқот сифатининг пасайишига сабаб бўлади.

Уй-жой муаммоси ҳам оилавий муносабатларга жиддий психологик босим кўрсатади. Бир неча авлод вакиллари бир хонадонда яшаши шахсий ҳудуднинг чекланишига, мустақил қарор қабул қилиш имкониятининг камайишига олиб келади. Натижада, оила аъзоларида доимий стресс, тез чарчаш ва эмоционал толиқиш ҳолатлари шаклланади, бу эса низоларнинг тез-тез такрорланишига замин яратади.

Даромадлар барқарор эмаслиги эса оилада келажакни режалаштириш имкониятини чеклаб қўяди. Психологияда бундай ҳолат “хроник ноаниқлик стресси” сифатида тавсифланади. Доимий ноаниқлик оила аъзоларида иррационал кўрқув, сабрсизлик ва кескин қарорлар қабул қилишга мойилликни оширади. Бу ҳолат, айниқса, ёш оилаларда оилавий мослашув жараёнини қийинлаштиради.

Шу тариқа, ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлар фақат моддий муаммо сифатида эмас, балки оилавий муносабатларни издан чиқарувчи кучли психологик стрессор сифатида намоён бўлади. Уларни бартараф этишда иқтисодий қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, оила аъзоларининг психологик барқарорлигини ошириш, стрессни бошқариш ва конструктив мулоқот кўникмаларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

2. Психологик омиллар. Тадқиқот натижаларига кўра, иштирокчиларнинг 42 фоизи оилавий муносабатларда ўзаро тушуниш ва эмоционал қўллаб-қувватлаш етишмаслигини асосий муаммо сифатида қайд этган. Психологик нуқтаи назардан, мазкур ҳолат оиладаги функционал алоқаларнинг бузилиши ва эмоционал яқинликнинг сусайиши билан изоҳланади.

Оила — бу фақат ижтимоий бирлик эмас, балки мураккаб эмоционал тизим ҳисобланади. Ушбу тизимда ўзаро тушуниш эмпатия, очиқ мулоқот ва ҳис-туйғуларни адекват ифода этиш қобилияти орқали шаклланади. Эмоционал қўллаб-қувватлаш етишмаган шароитда эса оила аъзоларида психологик ёлғизлик ҳисси пайдо бўлади. Бу ҳолат ҳатто моддий жиҳатдан таъминланган оилаларда ҳам руҳий қониқмаслик ва ички зўриқишни кучайтириши мумкин.

Психологияда эмоционал қўллаб-қувватлаш инсоннинг стрессга чидамлилигини оширувчи асосий ҳимоя омилларидан бири сифатида қаралади. Унинг етишмаслиги эса оила аъзоларининг ташқи стрессорларга нисбатан сезувчанлигини оширади. Натижада, кундалик майда келишмовчиликлар ҳам катта низога айланиб кетиши эҳтимоли ортиб боради.

Ўзаро тушунишнинг паст даражаси кўпинча коммуникатив компетенциянинг ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Оила аъзолари ўз эҳтиёж ва ҳис-туйғуларини конструктив шаклда ифода эта олмаган ҳолларда, мулоқот айблаш, танқид ва ҳимоявий реакциялар асосида курилади. Бу эса “эмоционал узилиш” феноменига олиб келиб, жуфтлик ўртасида психологик масофани янада кенгайтиради.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, эмоционал яқинликнинг сусайиши ажрим хавфини оширувчи муҳим психологик омил ҳисобланади. Айниқса, ёш оилаларда никоҳнинг дастлабки йилларида эмоционал қўллаб-қувватлашнинг етишмаслиги оилавий мослашув жараёнини қийинлаштиради. Бу ҳолатда жуфтлик ўртасида ишонч сусаяди, ўзаро қиймат бериш пасаяди ва келажакка нисбатан салбий кутилмалар шаклланади.

Шу тариқа, психологик омиллар оилавий муносабатларда марказий ўрин тутиб, уларнинг инobatга олинмаслиги низоларнинг чуқурлашуви ва ажримлар сонининг ортишига олиб келади. Оила барқарорлигини таъминлашда эмоционал саводхонликни ошириш, эмпатик мулоқот кўникмаларини ривожлантириш ва психологик қўллаб-қувватлаш тизимини кучайтириш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга.

3. Маданий ва қадриятлар билан боғлиқ омиллар. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, анъанавий қадриятлар ва замонавий ҳаёт талаблари ўртасидаги зиддиятлар, айниқса, ёш оилаларда кескин намоён бўлмоқда. Психологик нуқтаи назардан, мазкур ҳолат шахс ва оилавий идентификация жараёнидаги иккиламчи стандартлар таъсири билан изоҳланади.

Анъанавий оила моделларида жинсий роллар, оила ичидаги иерархия, катталарга бўйсунуш ва жамоавий қарор қабул қилиш устувор ҳисобланади. Замонавий ҳаётда эса индивидуал автономия, шахсий танлов эркинлиги ва тенг ҳуқуқли муносабатлар қадрият сифатида шаклланмоқда. Ёш оилалар ана шу икки турдаги қадрият тизимлари ўртасида қолиб кетмоқда, бу эса ички психологик зиддиятни кучайтиради.

Психологияда бу ҳолат “қадриятлар конфликтлари” феномени сифатида таърифланади. Бунда шахс бир вақтнинг ўзида турли ижтимоий кутилмаларни қондиришга ҳаракат қилади, аммо бунинг иложи бўлмаганида айбдорлик, хавотир ва эмоционал зўриқиш ҳолатлари юзага келади. Айниқса, ёш турмуш қурганларда оила аъзолари (ота-она, қариндошлар)нинг анъанавий талаблари билан жуфтликнинг шахсий эҳтиёжлари ўртасидаги номутаносиблик руҳий босимни кучайтиради.

Авлодлараро қадриятлар фарқи ҳам ушбу муаммони чуқурлаштиради. Катта авлод вакиллари учун муҳим бўлган қадриятлар — сабр-тоқат, итоат, ижтимоий фикрга боғлиқлик — ёшлар учун ҳар доим ҳам психологик жиҳатдан қабул қилинарли эмас. Натижада, ёш оилаларда мустақил қарор қабул қилиш имконияти чекланади, бу эса психологик автономиянинг бузилишига олиб келади.

Маданий босим шароитида оила аъзолари ўз ҳис-туйғуларини очик ифода этишдан тийилиши мумкин. Бу ҳолат “бостирилган эмоциялар” феноменига сабаб бўлиб, узоқ муддатли истикболда эмоционал узилиш, пассив агрессия ва ички норозиликнинг тўпланишига олиб келади. Бундай психологик механизмлар эса оилавий муносабатларда яширин, лекин барқарор низоларни шакллантиради.

Шу тариқа, анъанавий ва замонавий қадриятлар ўртасидаги зиддиятлар оилавий муносабатларда фақат маданий муаммо сифатида эмас, балки чуқур психологик омил сифатида намоён бўлади. Уларни юмшатиш учун ёш оилаларда қадриятлар бўйича очик мулоқотни шакллантириш, авлодлараро тушунишни кучайтириш ва психологик маслаҳат хизматларини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Олинган натижалар оила муаммолари кўп омилли эканини тасдиқлайди. Иқтисодий қийинчиликлар психологик зўриқишни кучайтирса, психологик

тайёргарликнинг пастлиги эса иқтисодий муаммоларни оғир қабул қилишга олиб келади.

Хорижий тадқиқотлар билан таққослаганда, Ўзбекистонда оила муаммоларининг ўзига хос жиҳати анъанавий оила қадриятларининг сақланиб қолгани билан бирга, замонавий ижтимоий ўзгаришларнинг кучайиб бораётганидир. Бу эса оила аъзоларидан юқори даражада психологик мослашувни талаб қилади.

Муаммоларни ҳал этишда профилактик ёндашув устувор аҳамият касб этади. Никоҳдан олдинги психологик тайёргарлик, оилавий маслаҳат хизматлари ва жамоатчилик асосидаги қўллаб-қувватлаш механизмлари самарали экани аниқланди.

Ўзбекистонда оила муаммоларини самарали ҳал этиш давлат сиёсати, илм-фан ва амалий фаолиятнинг узвий уйғунлигини талаб қилади. Оила институти барқарорлиги нафақат ижтимоий фаровонлик, балки жамиятнинг психологик соғломлиги ва барқарор ривожланишини таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, оилавий муаммоларни бартараф этишда фақат маъмурий ёки иқтисодий чоралар етарли эмас, балки илмий асосланган психологик ёндашувларни амалиётга жорий этиш зарур.

Илмий тадқиқотлар натижаларини амалиёт билан боғлаш орқали оила барқарорлигини мустаҳкамлаш, ажримларнинг олдини олиш ва оилавий муносабатлардаги зиддиятларни юмшатиш мумкин. Бу жараёнда профилактик ёндашув асосий ўрин тутаяди, чунки муаммони юзага келгандан кейин ҳал қилишга қараганда, унинг олдини олиш самарали ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, қуйидаги илмий-амалий тавсиялар таклиф этилади:

1. Никоҳдан олдин психологик тайёргарлик курсларини жорий этиш.

Никоҳдан олдинги психологик тайёргарлик ёшларни оилавий ҳаётга онгли ва масъулиятли тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу курслар орқали жуфтликларда ўзаро тушуниш, конфликтология, стрессни бошқариш, роллар тақсимоли ва эмоционал мулоқот кўникмаларини шакллантириш мумкин. Психологик жиҳатдан тайёрланган жуфтликларда оилавий мослашув жараёни енгил кечиши ва ажрим хавфи пасайиши илмий тадқиқотларда тасдиқланган.

2. Оилавий психолог ва медиаторлар тайёрлаш тизимини кучайтириш.

Оилавий низоларни ҳал этишда профессионал психологик ёрдамнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Шу боис, оила психологияси ва медиация соҳасида малакали мутахассислар тайёрлаш тизимини ривожлантириш зарур. Оилавий психолог ва медиаторлар нафақат низоларни бартараф этиш, балки уларнинг олдини олишга қаратилган профилактик фаолиятни ҳам амалга оширишлари мумкин.

3. Оила муаммолари бўйича илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш.

Оила институтига оид муаммолар динамик характерга эга бўлиб, уларни доимий илмий ўрганиб боришни талаб қилади. Давлат ва нодавлат грантлар, махсус илмий дастурлар орқали оила муаммолари бўйича тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш илмий асосланган қарорлар қабул қилиш имконини яратаяди. Илмий натижаларни амалиётга жорий этиш эса давлат сиёсатининг самарадорлигини оширади.

4. Соғлом оила маданиятини оммалаштириш.

Соғлом оилавий муносабатлар маданиятини шакллантиришда оммавий ахборот воситалари, таълим муассасалари ва жамоатчилик институтларининг ўрни бекиёс. Оилавий қадриятлар, ўзаро ҳурмат, эмпатия ва масъулиятни тарғиб қилиш орқали жамиятда оилага нисбатан ижобий

психологик мухитни шакллантириш мумкин. Бу эса узоқ муддатли истиқболда оила муаммоларининг камайишига хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда оила муаммоларини ҳал этиш тизимли, илмий асосланган ва комплекс ёндашувни талаб қилади. Давлат сиёсати, илмий тадқиқотлар ва амалий фаолият ўртасидаги узвий ҳамкорлик оила институтини мустаҳкамлашнинг энг самарали йўли ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи: монография/ Т.В.Андреева, - СПб.: Речь, 2018 (ГУП тип.Наука). – 434-с 9.
2. Бойко В.В. Структура и особенности многодетной семьи / В. В. Бойко. – М.: Класс, 2011. – 118 с.
3. Борисова О.Н. Отцовская вовлеченность: индивидуальные и межстрановые различия // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. 2017. № 6(142). С. 260-283.
4. Burxanova M. B O'smir-yoshlarni ijtimoiylashuvida oila muhitining roli. "Yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiya. 2023-yil 24-fevral. – Toshkent, Jamoat xavfsizligi universiteti. B.220 222.
5. Вовк Е. Многодетность как ценность и практика: образы многодетных семей // Социальная реальность. 2007. № 1. С. 33-46.
6. Водяха С.А. Современные концепции психологического благополучия личности // Дискуссия. 2012. № 2 (20).
7. Шоумаров Ғ. Б. Мамлакатимизда аёлларни қўллаб-қувватлашнинг ижтимоий-психологик ҳамда ҳуқуқий тамойиллари. "Фан ва таълим янгиликлари" журнали, 2024 йил,2-сон,6-12-бетлар.

SHAXS IJTIMOIYLASHUV JARAYONIDA HAVAS VA HASAD TRANSFORMATSIYASI

Bayqunusova Gulmira Yuldiyevna
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti"
milliy tadqiqot universiteti (TIIAME),
Kasbiy ta'lim kafedrası professori,
psixologiya fanlari doktori
g.n.bayqunusova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida havas va hasad fenomenlariga oid xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Nazariy manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida hasad va havas transformatsiyasi modeli taklif etilib, ushbu model orqali mazkur ikki emotsional holat o'rtasidagi psixologik, motivatsion va xulq-atvorga oid farqlar yoritib beriladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, havas shaxs rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi konstruktiv omil sifatida namoyon bo'lsa, hasad ijtimoiy muhit noqulay bo'lgan sharoitlarda destruktiv xususiyat kasb etadi. Shuningdek, maqolada muayyan psixologik shart-sharoitlar mavjud bo'lgan taqdirda hasadni ijobiy motivatsion resursga aylantirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit soʻzlar: Shaxs ijtimoiylashuvi, hasad, havas, xorijiy tadqiqotlar, mualliflik modeli, emotsiyalar transformatsiyasi, ijtimoiy taqqoslash.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖЕЛАНИЯ И ЗАВИСТИ В ПРОЦЕССЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Аннотация: В статье представлен аналитический обзор взглядов зарубежных исследователей на феномены зависти и восхищения в контексте социализации личности. На основе теоретического анализа и сравнительного подхода разработана авторская модель трансформации зависти и восхищения в процессе социализации, позволяющая выявить их психологические, мотивационные и поведенческие различия. В рамках предложенной модели показано, что восхищение выступает как конструктивный механизм личностного роста, тогда как зависть при неблагоприятных социальных условиях может приобретать деструктивный характер. В статье также обосновывается возможность трансформации зависти в позитивный мотивационный ресурс при условии осознанной эмоциональной регуляции и социальной поддержки.

Ключевые слова: Социализация личности, зависть, восхищение, зарубежные исследования, авторская модель, трансформация эмоций, социальное сравнение.

TRANSFORMATION OF DESIRE AND ENVY IN THE PROCESS OF INDIVIDUAL SOCIALIZATION

Abstract: The article provides an analytical review of foreign scholars' perspectives on the phenomena of envy and admiration within the process of personality socialization. Based on a theoretical and comparative analysis, the author proposes an original model of envy and admiration transformation in the socialization process, which enables a clear differentiation between these emotional constructs in terms of their psychological, motivational, and behavioral characteristics. The model demonstrates that admiration functions as a constructive mechanism for personal growth, whereas envy may acquire a destructive nature under unfavorable social conditions. At the same time, the study substantiates the possibility of transforming envy into a positive motivational resource through conscious emotional regulation and social support.

Keywords: Personality socialization, envy, admiration, foreign research, author's model, emotional transformation, social comparison.

Kirish.

Shaxsda hasad va havas hissini kechish jarayoni, undagi emosional holatga bogʻliq. Yaʼni shaxsdagi hayratlanish va norozilik kayfiyatiga bogʻliq hisoblanadi. Hayratlanish – havas hissiga yaqin boʻlib, oʻzga shaxsning yuqorilab ketishidan xursand boʻlishi hisoblanadi. Shaxsdagi norozilik holati esa, bu adolatsizlik muhitida oʻzganing yutugʻini koʻra olmaslik hisoblanadi.

Hasad destruktiv holatlar manbai sifatida qaralmogʻi lozim. Hasad tushunchasi, albatta, yaqinda paydo boʻlmagan, uning odamzod paydo boʻlgandan buyon yovuzlik, yomonlik belgisi sifatida salbiy illat sifatida tushunilishiga guvoh boʻlamiz. Muqaddas Injil kitobida, mashhur misr afsonasi Setda tasvirlangan. Dunyoda har doim hasadchilar boʻlishgan, lekin hech qachon asosiy harakatlantiruvchi omili, undovchisi boʻlmagan. Hozirgi kunda esa hasad muammosi anchayin dolzarb muhokama etilishga muhtoj masala

bo'lib turibdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

J.Hammanning talqinicha, hasad bu biz xohlagan biron narsani o'zgalar egallagan vaziyatda hosil bo'luvchi g'azab hissidir. Uning ishlarida hasad baxt kontekstida ifodalanadi. Ya'ni, o'zganing baxtini ko'rganimizda, bizda yetishmayotgan shaxsiy baxtimiz uchun kerakli narsa haqida o'ylay boshlaymiz. Natijada hasad o'z baxtimiz haqidagi og'riqli xotira bilan kurash orqali yuzaga keladi [4].

Psixoanaliz tarafdorlari H.Maijala, T.Munnukka, M.Nikkonen hasadga Egoning zaifligi pozitsiyasidan turib ta'rif berishgan: "Hasad Egoning zaifligi natijasida hosil bo'luvchi og'riqli emosiyadir. Bunda o'z-o'zini yuqori baholash va o'zini hurmat qilishning pasayishiga olib keladi" [5]. Bundan tashqari, hasad balanslashgan Egoning ayrilmas bo'lagi hamdir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, hasad shaxsning normal uyg'un rivoji uchun mavjud bo'lishi kerak. Uning fikricha, hasad qilayotgan shaxs, o'zining real cheklovlarini tan olishni istamaydi, faqatgina "qudratli" bo'lish istagi kuchli bo'ladi [5].

K.Jankowski, N.Takahashi o'z tadqiqotlarida uyalish, aybdorlik, hasad, ichiqoralikning neyronli korrelyatlarini o'rganishgan. Olimlar ideal "Men" hamda "Real Men"ning nomutanosibligi natijasida paydo bo'luvchi ijtimoiy o'zaro munosabat jarayonida yuzaga keluvchi affektiv holat bilan bog'liq ijtimoiy hissiyotni ajratib ko'rsatishgan. Bunday hissiyotlarni ikki turga bo'lish mumkin:

1) ijtimoiy normalarga bo'ysunish, buzish bilan bog'liq hissiyotlar (uyalish, aybdorlik, faxrlanish);

2) ijtimoiy taqqoslash natijasida hosil bo'luvchi hissiyotlar (o'zining va o'zganing mavqelari o'rtasidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga keladi).

K. Jankowski, H. Takahashi ta'kidlashicha, hasad shaxs xislati bo'lishi mumkin, bu dispozisional hasad deb ataladi, u ko'proq to'liqsizlik hissi bilan bog'liq, epizodik hasad esa taqqoslashning ma'nosizligini tushunish bilan bog'liq [4].

Tadqiqotchilar N. Van de Ven, C. Hoogland, R. Smith, M. Zeelenberg hasadni ichiqoralik bilan birga tadqiq etishgan. Ular hasadning ikki turini ajratishadi:

1) xavfli hasad – ichiqoralik bilan bog'liqdir;

2) xavfsiz hasad – ichiqoralik bilan bog'liq bo'lmagan turidir [6].

J. Lange, J. Crusius lar hasadni mavqelarning taqqoslanishiga javob reaksiyasi, degan degan fikrni himoyalab chiqib, ana shu reaksiyaning ikki turini ajratishdi: dispozisional va epizodik hasad. Shu o'rinda epizodik hasadni ikki turini ko'rsatishdi:

Xavfsiz hasad – umid va omadni o'z ichiga oluvchi, yuqoriga qarab harakatlanish motivatsiyasi bilan bog'liqdir. Bunda hasadgo'ying diqqati o'z natijalarini yaxshilashga qaratilgan bo'ladi. Hasadning bu turini havas deb ham aytish mumkin.

Xatarli hasad – muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish bilan bog'liq o'zgalarning ustunligini ko'rishdir. Bunda hasadgo'ying diqqati o'zgalar bilan raqobatda bo'lgan xotiralarini eslashga qaratiladi.

Mualliflarning fikricha, hasad orqali yuzaga kelayotgan biron aniq stimulga hasadgo'ying e'tiborini tadqiq etishdan iboratdir [3].

Hasad shaxsning kasbiy sohalariga ham ijobiy ta'sir etadi. Psixoterapevt I.Hirsh o'zining "Narsissizm, mania va analitiklar mijozlarga hasad qiladi" nomli ishida ana shu ta'sirning yaqqol ko'rinishlarini keltirib o'tgan. Uning ta'kidlashicha, psixoanalitiklar ish jarayonida o'z mijozlarining moddiy ahvoli va ijtimoiy mavqeiga hasad hissini tuyushadi.

Aynan shu his mijozga turli patologiyalarni ilib yoki yozib qo'yishga sabab bo'lar ekan. Shaxsiy terapiya, o'z tajribasini boshqa psixologlar bilan muhokama qilish, kitob va maqolalar yozish ana shu tendensiyani kamaytirishga yordam beradi. Muallifning ta'kidlashicha, psixoterapevt mijozda bor xislatlarni o'zida ham bor deb o'ylaydi, bunda proyeksiya himoya mexanizmiga mos keladi [3].

A.Baumel, E.Berant o'z tadqiqotlarida yaqinlikning turli usullari o'rtasidagi aloqa va yomon niyatli hasad namoyon bo'lishini o'rganishdi. Ular bunday hasad turini qo'rqinch holatida tarbiya qilish usulidan farqli ravishda beparvo tarbiya usulida namoyon bo'ladi. Niyati buzuq hasad turida shaxs o'zgalarning ehtiyojini tan olmay, salbiy qarashlarga ega bo'ladi. oiladagi qo'rqinch holati bolada o'zi va o'zgalar haqida salbiy tasavvurlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday odamlarning fikricha, o'zgalar bilan aloqa o'rnatish o'zi uchun va boshqalar uchun ziyon keltirmaslikning eng yaxshi yo'lidir. Olimlarning ta'kidlashicha, hasad kutilayotgan muvaffaqiyat va real muvaffaqiyat o'rtasidagi katta farq natijasida yuzaga keladi [2].

Alex and Zel larning fikricha, shaxsda hasad hissi paydo bo'lishida Dj.Festingerning "Ijtimoiy taqqoslash" nazariyasi muhim rol o'ynaydi. Bir-biriga o'xshash insonlar hasad qilish ob'yekti sifatida o'z-o'zini takomillashtirish va o'zini nomukamalligi ustidagi tasavvurlarni yangilash uchun yaxshi ob'yekt bo'lib xizmat qiladi.

K. Wise, S. Alhabash, H. Park hasadni kasb sohalarida tadqiq etadi. Ularning fikricha, jamoada hasad ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [7].

Shunday qilib, yuqoridagi qisqacha tahlildan xorij psixologlari hasad muammosini har tomonlama o'rganib, uning bir necha xil turlarini ajratishganining guvohi bo'ldik.

S. Elgou and Dj. Haidt havasni ijobiy emosiyalar kategoriyasiga kiritib biror mukammallikning oldida don qotish yoki hayratda qolish demakdir [1]. Bu jarayonda shaxsdagi barcha ijobiy emosiyalar ishga kirishadi, ya'ni havas ob'yekti va predmetini ideallashtirib, unga erishishga chin dildan intilishi, harakat qilishidir. R. Smith ning fikricha, havas hissini tuygan shaxs, havas qilinayotgan shaxsga o'xshashga harakat qiladi, ya'ni unda harakat qilish xohishi paydo bo'ladi. Uning fikricha, havasga qarama-qarshi his bu hasaddir. Havas hissi shaxsning kayfiyatini ko'tarib, uni motivlashtirsa, hasad hissi esa tushkunlik kayfiyatida bo'lishga olib keladi, deya farqlaydi. R. Smith ning fikricha, hasad hissi ikki omilning mos kelishi bilan vujudga kelar ekan [8]. Birinchidan, ahamiyatlilik – birovning ustunligi hasad qilayotgan shaxs uchun muhim va ahamiyatli bo'lishi mumkin. Yaxshi raqsni ijro etayotgan balerinaga yurist ayol hech qachon hasad qilmaydi (faqat agarda u yoshligida balet bilan shug'ullanmagan bo'lsa). Ikkinchidan, o'xshashlik – havas va hasad ob'yekti sub'yekt tomonidan solishtirila oladigan bo'lishi kerak. Shaxs o'zida mavjud bo'lgan narsalarni birovlar bilan solishtirib ko'radi.

Tadqiqot metodologiyasi.

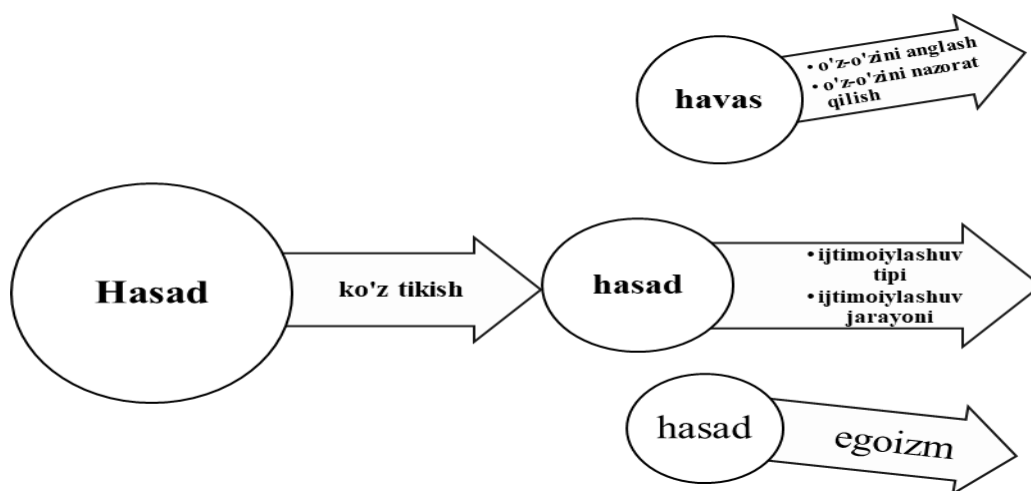
Xorij olimlarining tadqiqotlarini nazariy tahlil qilish natijasida ularda asosan shaxsdagi hasad hissini psixologik jihatdan talqin qilishga urinishlar mavjudligini aniqladik. Klassik psixologiya vakillaridan tortib to zamonaviy psixologiyaning tadqiqot predmeti sifatidagi ta'rif va tasniflar asosan hasad hissiga umumiy yo'nalganligi bilan farqlanadi.

Natijalar va muhokama.

Bu tadqiqotlarda hasad va havasni bitta his sifatida qo'shib talqin etishga urinishlarni ko'rishimiz mumkin. Ularni bir-biridan ajratib izohlashga harakat qilinmagan. Xorij olimlarining hasad haqidagi ta'riflarini xulosa qilib, shuni aytishimiz mumkinki, hasad va

havasni alohida his sifatidagi ijtimoiy psixologik tasnifiga ehtiyoj seziladi. Aslida hasad va havasni bir-biridan farqi nimalarda ko‘rinadi? Shaxsda namoyon bo‘ladigan bu ikki hisni o‘xshashliklari nimada? Mana shu va boshqa savollarga javobni quyidagi izohlarda keltiramiz.

Shaxsda hasad hissini genetik dastur sifatida barcha shaxsda mavjud va har bir inson bu hisga moyil bo‘lib tug‘iladi deb oladigan bo‘lsak, hasadni havasga transformasiyasi qachon va nima omillar asosida amalga oshadi? Agar biz hasadni yagona bir his sifatida qaraydigan bo‘lsak, havas uni komponenti hisoblanadi. Bu xulosa, havasni shaxsning ijtimoiylashuvi natijasida yuzaga keladigan his sifatida qarashga olib keladi. Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoniga tarbiya, o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi mezonlar kiradi. Quyida shaxsning yuqorida keltirilgan havas va hasadga tegishli ijtimoiylashuv jarayonini sxema ko‘rinishida aks ettiramiz.

1-rasm. Ijtimoiylashuv jarayonida hasad va havas transformasiyasi modeli

Ushbu sxemada hasad va havasga tegishli mualliflik konsepsiyamizning modeli aks etgan. Unga ko‘ra hasad bu umumiy, barchaga xos bo‘lgan hissiyot bo‘lib, ijtimoiylashuvning taxminan bolalik davrlarida tarbiya vositasi orqali transformasiyaga uchrashi mumkin. Aslida, maktabgacha yosh davrining birinchi bosqichlarida taxminan 3 yoshlik davrlarida shaxsda “Men” konsepsiyasi paydo bo‘la boshlaydi. Ana shu davrda bolada o‘z “Shaxs” ini ustunlik pozitsiyasiga chiqarish va unda egalik hislari yuzaga keladi. Bu barcha bolalarga xos. Yana birovni narsasiga ko‘z tikish, uni o‘ziniki qilish istagi, o‘zini boshqalar bilan taqqoslash va o‘z shaxsini boshqalarnikidan ustun qilish motivi muhim bo‘lib hisoblanadi. Maktabgacha yosh davrining keyingi davrlarida bolada ijtimoiylashuvning tarbiya va o‘z-o‘zini anglash vositalari orqali ongida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi.

Shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida o‘z-o‘zini anglashi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bunga hasadning oqibatlar haqidagi fikrlar, ahloqiy tushunchalar, diniy tasavvurlar va boshqalar kiradi. Shaxs ijtimoiylashuv jarayonida mana shu o‘z-o‘zini anglashdagi komponentlarni tushunish natijasida ma‘lum ijtimoiylashgan tipga aylanadi. Bu tipni ko‘proq havasgo‘y shaxs tipiga qiyoslasak bo‘ladi. U endi o‘z-o‘zini nazorat qila darajasiga yetadi. Bu ham shaxsning ijtimoiylashuv jarayonidagi muhim bosqichlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Lekin ijtimoiylashuv jarayoni barcha insonlarda bir xil ko‘rinishda davom etmaydi. Ya‘ni, tarbiya va o‘z-o‘zini anglash vositalari turli ta‘sir natijasida ijtimoiylashuvning boshqa tipga aylanadigan shaxslar ham jamiyatda mavjud. Ularda o‘z

shaxsiga qaratilgan egoistik xulq-atvor ustun hisoblanadigan ijtimoiylashuv tipi yuzaga keladi. Bu hasadgo'y shaxs xulq-atvoriga tegishli bo'lgan ijtimoiylashgan tip hisoblanadi. Shaxsda ijtimoiylashuv jarayonida havas hissi bilan bog'liq xulq-atvor shakllangan bo'lsa, unda atrofidagi boshqa shaxslarni egallab turgan va undan ustun bo'lib turgan havas predmetiga erishish bilan bog'liq va o'zini rivojlantirishga qaratilgan harakatlar tizimi ustun bo'ladi. Hasadda esa, ko'proq hasadgo'y shaxsda atrofdagi ob'yektni yo'q qilish va uni egallab turgan predmetidan ayirish istagi muhim bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib yuqoridagi modelni tasniflash natijasida, biz tadqiqot davomida hasad va havas haqidagi mualliflik ta'rifini ishlab chiqdik. Unga ko'ra, hasad – ijtimoiy bilish ob'yektlaridagi (odam yoki odamlar guruhi) hasad predmetiga shaxsiy egalik uchun uning mutlaq egallanishiga qaratilgan ustanovkaning ustunligi sharoitida vujudga keladigan sosial-destruktiv xulqda namoyon bo'ladigan emosional kechinma. Havas – ijtimoiy bilish ob'yektlaridagi (odam va odamlar guruhi) hasad predmetiga erishish uchun o'zini-o'zi rivojlantirishga qaratilgan ustanovkaning jamiyatda ma'qullanadigan shakllarda namoyon bo'luvchi emosional kechinmadir. Bizning fikrimizcha, hasad va havasga hech bir tadqiqotlarda shunday ko'rinishdagi ijtimoiy-psixologik ta'rifi keltirilmagan. Bu natija tadqiqotimizning yangiligi bo'lib hisoblanadi.

Shaxsda hasad va havas hissi emosiya sifatida xulq-atvorda bir o'zi mavjud bo'lmaydi. Bu hislar boshqa hislar bilan kombinasiyada ishtirok etadi. Masalan, shaxs hasad hissini boshdan kechirgan vaqtda o'zida unda boshqa hislar ham kechayotgan bo'ladi. Bizga ma'lumki, shaxsda salbiy va ijobiy emosiylar mavjud. U shaxs xulq-atvorida bir nechta funksiyalarni bajaradi.

Hasad ko'plab destruktiv hislar bilan chambarchas bog'liq. R. Dekartning fikricha, hasad shaxsda atrofidagi biron tanishi muvaffaqiyat uchun noloyiq deb bilganida, nafrat bilan aralashgan qayg'u bo'lib keladi.

Hasad ko'pincha shaxsda ongsiz bo'lib, tabiatan nafratga yaqin kuchli destruktiv impulslarda namoyon bo'ladi. Xorijiy olimlar M. Silver va D. Sabini ta'kidlanishicha, hasad o'zidan chuqur norozilik, sub'yektiv nomukammallik hissi, mahrumlik, aniq salbiy voqealar bilan asoslanadi.

Nafrat singari, hasad ob'yektga nisbatan baxtsizlik istagi, yomonlik bilan bog'liq salbiy hissiyot bo'lib yuzaga keladi. Hasad sub'yekti har doim munosabatlarning salbiy tomoniga e'tibor qaratib, hasad ob'yektining har bir so'ziga, harakatiga, hissiyotini nazardan qochirmaydi.

Hasad ob'yektining har qanday imo-ishorasi hasadgo'y uchun biror salbiy belgi deb idrok qilinishi mumkin. R.Smit, V.Parrot, G.Ozerd va boshqa olimlarning fikricha, hasad - yashirin nafrat bo'lib, u chuqur ichki ziddiyat, nomukamallik, cheklangan imkoniyatlar bilan bog'liq chuqur kechinmalar orqali ijobiy prognozlar va istiqbollarning yo'qligi bilan ifodalanadi. Shaxsda hasad hissi yaxshi niqoblanganligi sababli, hasad ob'yekti uning atrofida "ikki yuzli" qiyofali odam borligini payqamaydi. S.Mayer, S.Loumer, B.Vaysel va boshqalarning fikricha, hasad ob'yektiga nisbatan dushmanlik, adolatsizlik va noloyqlik muhitida chuqur kechinmada namoyon bo'ladi. Hasad sub'yektining xatti-harakatlarining yashirin motivlari juda tajovuzkor bo'lib, "raqibni yo'q qilish va buzish" istagida ifodalanadi. Hasad faqat guruh (masalan, ijtimoiy mavqei bilan birlashgan) hasad ob'yektiga "hujum" qilganda, jismoniy tajovuzga aylanishi mumkin.

P. Klenton va R. Smitlarning yozishicha, hasad raqobat va taqqoslash natijasida kelib

chiqadi, bu borada u rashk bilan bog'liq hisoblanadi. Ko'pgina olimlar hasadni rashkning sinonimi deb bilishadi, ammo bizning fikrimizcha, bunday o'xshatish juda shartli va noto'g'ri, chunki hasad va rashk shaxslararo munosabatlarning bir-biridan farq qiladigan sohalarini tartibga soladi.

V.Parrotning fikricha, shaxsda hasad paydo bo'lishi, u nimaga chuqur qiziqishi, nimani yuqori baholashi va nimaga muhtojligiga bog'liqdir. A.Feldman, A. Kirman hasadning paydo bo'lishi hasadgo'y odam va hasad ob'yekti orasidagi masofaga bevosita bog'liqligi isbotlangan, u qanchalik kichik bo'lsa, hasad shunchalik kuchli bo'ladi deb ta'kidlashgan.

Hasad norozilik va boshqalarga egalik qilish istagini anglatadi. G. Sallivanning ta'kidlashicha, hasadgo'yning o'ziga achinishi boshqa odamlar bilan taqqoslashga olib keladi, bu jarayon o'zini past baholagan odamlarda sodir bo'ladi. O'z navbatida, rashk murakkab va og'riqli jarayon bo'lib, uch yoki undan ortiq kishidan iborat guruhni qamrab oladi, ulardan biri yoki bir nechta xayoliy bo'lishi mumkin. Hasad-bu shaxslararo munosabatlarning keng maydoniga ta'sir qiluvchi yanada o'tkir va halokatli tuyg'udir.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi va takliflar ishlab chiqildi:

1. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida havas va hasad bir-biriga yaqin bo'lgan, biroq psixologik mohiyati va funksional yo'nalishi jihatidan farqlanuvchi emotsional holatlar hisoblanadi. Mualliflik transformatsiya modeli ushbu farqlarni tizimli ravishda ochib berishga imkon yaratadi.

2. Xorijiy olimlar qarashlari tahlili asosida havas shaxsning ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishini rag'batlantiruvchi konstruktiv omil ekani, hasad esa ijtimoiy muhit va emotsional boshqaruv yetarli bo'lmagan holatlarda destruktiv shaklga o'tishi aniqlandi.

3. Taklif etilgan modeldan ta'lim muassasalari, psixologik maslahat va tarbiyaviy ishlar jarayonida foydalanish orqali hasadni ijobiy motivatsion resursga transformatsiya qilish hamda sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бескова Т.В. Соотношение понятий «зависть» и «соперничество» // Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических и технологических условиях: материалы всеросс. науч.-практ. конференции. – Саратов: КУБиК, 2010. - С. 46–51.

2. Baumel A., Berant E. The role of attachment styles in malicious envy // Journal of Research in Personality. 2015. № 55.- P. 1–9.

3. Crusius J., Lange J. What Catches the Envious Eye? Attentional Biases Within Malicious and Benign Envy // Journal of Experimental Social Psychology. 2014. №55.- P. 1-11.

4. Jankowski K.F., Takahashi H Cognitive neuroscience of social emotions and implications for psychopathology: Examining embarrassment, guilt, envy, and schadenfreude. // Psychiatry and Clinical Neurosciences. 2014. № 68. -P. 319–336.

5. Hamman J.J. The Memory of Feeling: Envy and Happiness // Pastoral Psychology. 2015. № 64. -P. 437–452.

6. Maijala H., Munnukka T., Nikkonen M. Feeling of 'lacking' as the core of envy: a conceptual analysis of envy // Journal of Advanced Nursing. 2000. № 31(6). -P.1342-1350.

7. Van de Ven N., Hoogland C.E., Smith R. H., Van Dijk W.W., Breugelmans S.M., Zeelenberg M. When envy leads to schadenfreude // Cognition and Emotion. 2015. № 29 (6). -P. 1007-1025.

8. Wise, K., Alhabash, S., Park, H.: Emotional responses during social information seeking on Facebook. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 2010. - P. 558-562.

OILAVIY MUNOSABATLARDA ETNOPSIXOLOGIK VA ETNOHUDUDIIY MUNOSABATLAR IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Turg'unboeva Azizaxon G'ulomovna

Namangan davlat pedagogika instituti

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

azizaxonqulomovna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilaviy munosabatlar tizimida etnopsixologik hamda etnohududiy omillarning tutgan o'rni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ijtimoiy rollarning shakllanishi, qadriyatlar va an'analar tizimi hamda psixologik muhitning etnik va hududiy xususiyatlar bilan bog'liqligi yoritib berilgan. Shuningdek, etnohududiy tafovutlarning nikoh munosabatlari barqarorligi, oilaviy kommunikatsiya, gender rollari va tarbiyaviy jarayonlarga ko'rsatadigan ta'siri asoslab beriladi. Olingan xulosalar oila psixologiyasi va etnopsixologiya sohasidagi ilmiy qarashlarni boyitib, amaliy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi

Kalit so'zlar: Shaxs, oilaviy munosabatlar, an'ana, ijtimoiy ro'l, etnopsixologik omil, etnohududiy xususiyatlar, ijtimoiy-psixologik fenomen, oila psixologiyasi, gender rollari, qadriyatlar.

ETHNOPSYCHOLOGICAL AND ETHNOTERRITORIAL RELATIONS IN FAMILY RELATIONS AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Аннотация: В статье рассматриваются этнопсихологические и этнотерриториальные факторы семейных отношений как социально-психологический феномен. В рамках исследования анализируются особенности взаимодействия членов семьи, формирование социальных ролей, система ценностей и традиций, а также психологический климат в контексте этнических и региональных характеристик. Особое внимание уделяется влиянию этнотерриториальных различий на стабильность брака, семейную коммуникацию, гендерные роли и воспитательные практики. Полученные результаты расширяют теоретические представления в области психологии семьи и этнопсихологии и могут быть использованы в дальнейших научных исследованиях.

Ключевые слова: Личность, семейные отношения, традиция, социальная роль, этнопсихологический фактор, этнотерриториальные особенности, социально-психологический феномен, психология семьи, гендерные роли, ценности

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТНОТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Abstract: This article analyzes ethnopsychological and ethno-territorial factors in

family relationships as a socio-psychological phenomenon. The study examines patterns of interaction among family members, the formation of social roles, value and tradition systems, and the psychological climate in relation to ethnic and regional characteristics. Particular attention is paid to the influence of ethno-territorial differences on marital stability, family communication, gender roles, and parenting practices. The findings contribute to the development of theoretical approaches in family psychology and ethnopsychology and serve as a methodological basis for further empirical research.

Keywords: Personality, family relationships, tradition, social role, ethnopsychological factor, ethno-territorial characteristics, socio-psychological phenomenon, family psychology, gender roles, values.

Kirish.

Hozirgi davrda ijtimoiy jarayonlarning jadallashuvi va globallashuv sharoitida oila jamiyat taraqqiyotida muhim ijtimoiy-psixologik tizim sifatida qaralmoqda. Oila shaxsning ijtimoiy hayotga moslashuvi, psixologik yetukligi hamda ijtimoiy rollar va qadriyatlarning shakllanishida asosiy muhit vazifasini bajaradi. Shu jihatdan oilaviy munosabatlarni belgilovchi omillarni, ayniqsa etnopsixologik va etnohududiy xususiyatlarni ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi [1].

Oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o'rganish insonning shaxsiy ruhiyatini, uning ijtimoiy va milliy identifikatsiyasini anglashga yordam beradi. Oila insonda "biz" hissinii shakllantiradi, ya'ni shaxs o'zini muayyan jamoa, millat yoki hudud bilan bog'laydi. Bu esa shaxsiy va milliy o'zlikning uyg'unligiga asos yaratadi. Shu nuqtai nazardan, etnopsixologik va etnohududiy munosabatlar nafaqat oilaning ichki barqarorligini, balki jamiyatdagi ma'naviy birdamlik va ijtimoiy totuvlikni ta'minlovchi ruhiy asos sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, oila munosabatlari har bir jamiyatda tarixiy taraqqiyot, madaniy an'analar va hududiy sharoitlar ta'sirida shakllanib boradi. Etnopsixologik omillar oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, hissiy muhit, xulq-atvor me'yorlari hamda gender rollarining taqsimlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Etnohududiy farqlar esa oilaviy kommunikatsiya, nikoh munosabatlari va tarbiyaviy jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini belgilaydi. Shu sababli oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida tahlil qilish ilmiy-amaliy jihatdan muhim hisoblanadi [5].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Oilaning ijtimoiy-psixologik muammolari qadimiy ildizlarga ega. SHu bois oila muammolari mutafakkir va olimlarni azaldan qiziqtirib kelgan. Xususan sharq mutafakkirlari Imom Buxoriy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Boboraxim Mashrab, asarlarida oila, uning ichki hayoti, inson kamoloti muammolarining muhim jihatlarini tahlil qilingan.

Xorij tadqiqotlarida oilaviy munosabatlarning ijtimoiy -psixologik omillarini o'rganish bo'yicha, Yu.E. Alyoshina, M.Kampbell, K.M.SHafer, L.Bumpass, J.Kveet, T.C.Martin, R.C.Bean, D.E.Delis L.B.SHneyder va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Oilaviy munosabat va qadriyatlarni mustahkamlashga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-etnopsixologik omillar, oila-nikoh munosabatlari, o'zbek oilalaridagi milliy o'ziga xoslik, undagi nizolar va ularni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-etnopsixologik, etnohududiy sabablar, milliy qadriyat va an'analar, qarindoshlar orasidagi nikohlar, turli ijtimoiy guruh vakillari tasavvurlaridagi gender tafovutlarga xos yo'nalishlarda o'zbek psixologlaridan:

G'.Shoumarov, E.G'oziev, V.Karimova, Z.Nishonova, Z.Rasulova, N.Sog'inov, U.Qodirov, D.Abdullayeva, M.Isaqova, N.Salaeva, H.Abdusamatovlar va boshqalar olib borayotgan ilmiy tadqiqot izlanishlarida oiladagi, turli ijtimoiy guruhlardagi etnopsixologik va etnohududiy xususiyatlarning aloxida mexanizmlari, unga ta'sir etuvchi omillar masalasi o'rganilgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi pedagog-psixologlari ishlarida xam oila va oilaviy qadriyatlar oila mustahkamligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillari, oilada sog'lom psixologik munosabatlarni o'rnatishning etnopsixologik xususiyatlari ilmiy tadqiq etilgan [9].

Metod va usullardan foydalangan xolda oilaviy munosabatlarni maxsus ijtimoiy-psixologik, etnopsixologik tadqiqot predmeti sifatida o'rganish alohida qiziqish uyg'otadi. Mualliflar orasida Eydemiller E.G, Yustitskis V, Libina A ta'kidlaganidek, psixologiyada tadqiqotning alohida sohasi uning xatti- harakati bilan odamning hissiy va ratsional tartibga solish mexanizmlarini o'rganishdir. O'zbek oilalarning o'ziga xosligi va etnopsixologik tomondan betakrorligi Rasulova Z.A (2019), Utebergenov M (2019), Salaeva N (2002) tadqiqotlarida keng yoritilgan. Aynan ushbu ish metodologik asos sifatida mahalliy o'zbek oilalaridagi munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishida milliy qadriyatlarni tutgan o'rnini o'rganishga xam zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ijtimoiy psixologiya doirasida oilaviy muammolarni o'rganish metodologik jihatdan ko'p qirrali va tizimli yondashuvni talab etadi. Oila murakkab ijtimoiy hodisa sifatida faqat bitta fan doirasida emas, balki bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar kesishmasida tadqiq etiladi. Jumladan, sotsiologiya, umumiy va ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, madaniyatshunoslik hamda pedagogika fanlarining nazariy qarashlari oilaviy munosabatlarni ilmiy tahlil qilishda muhim metodologik manba bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli mazkur tadqiqotda oilaviy muammolarni tahlil etishda interdistsiplinar yondashuv asosiy metodologik tamoyil sifatida qabul qilindi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda oilani kichik ijtimoiy guruh sifatida o'rganish sistemali tahlil usuliga tayangan holda amalga oshiriladi. Oila bir vaqtning o'zida jamiyatdagi makroiijtimoiy jarayonlar — iqtisodiy sharoitlar, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy siyosat ta'sirida shakllanadi hamda mikroijtimoiy darajada shaxslararo munosabatlar, emotsional aloqalar va psixologik muhit orqali namoyon bo'ladi. Shu bois, oilaviy muammolarni tushuntirishda makro va mikro omillarning o'zaro bog'liqligi metodologik jihatdan inobatga olindi.

Tadqiqot metodologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri shaxslararo munosabatlar psixologiyasiga tayangan holda oilaviy jarayonlarni tahlil qilishdir. Oiladagi ijtimoiy rollarning taqsimlanishi, muloqotning samaradorligi, nizoli holatlarning yuzaga kelishi va ularning hal etilish mexanizmlari ijtimoiy-psixologik tahlil ob'ekti sifatida qaraldi. Ushbu jihatlar oilaviy muhitning psixologik barqarorligi yoki ziddiyatli xarakter kasb etishini aniqlash imkonini beradi. [1, 11]

Shuningdek, tadqiqotda qadriyatlar va ma'naviy me'yorlarga asoslangan etnopsixologik yondashuv muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Oilaviy munosabatlar ko'plab jamiyatlarda milliy an'analar, urf-odatlar, diniy qarashlar va hududiy xususiyatlar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, etnopsixologik omillar oilaviy muammolarning kelib chiqishi, rivojlanishi va namoyon bo'lishini tushuntiruvchi muhim tushunchaviy asos sifatida qaraldi. tadqiqotning metodologik asosi oilani murakkab

ijtimoiy-psixologik tizim sifatida kompleks tahlil qilishga, shaxslararo munosabatlar psixologiyasi va etnopsixologik omillar uyg'unligida ilmiy izlanish olib borishga qaratilgan. Mazkur tadqiqot metodologiyasi doirasida quyidagi ilmiy yondashuvlar ustuvor deb belgilandi: fenomenologik yondashuv oilaviy munosabatlarda sub'ektiv tajriba va ma'no tizimini tahlil qilishga xizmat qilsa, interaksion yondashuv shaxslararo o'zaro ta'sir jarayonlarini ochib berishga yo'naltirildi. Qiyosiy-tarixiy yondashuv oilaviy munosabatlarning hududiy va madaniy farqlarini tahlil qilish imkonini berdi, empirik tadqiqot usullari esa nazariy xulosalarni amaliy ma'lumotlar asosida asoslashga xizmat qildi [11].

Natijalar va muhokama.

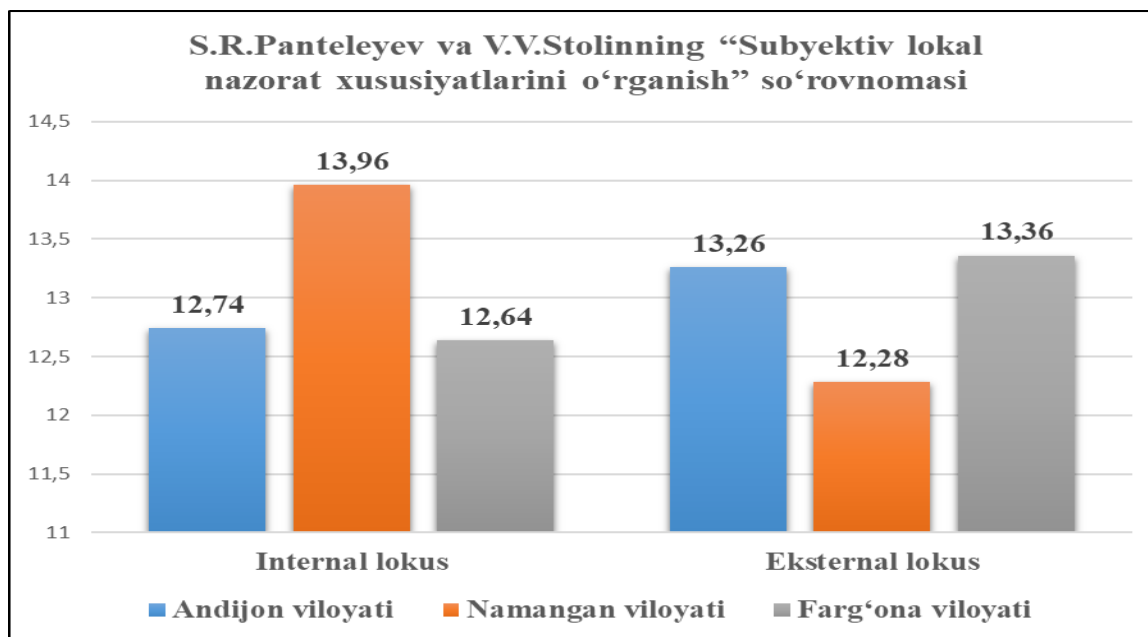
Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida oilaviy munosabatlar tizimida etnopsixologik va etnohududiy omillarning ijtimoiy-psixologik ahamiyati yaqqol namoyon bo'ldi. Oila kichik ijtimoiy guruh sifatida nafaqat shaxslararo munosabatlar maydoni, balki jamiyatda mavjud bo'lgan qadriyatlar, an'analar va ijtimoiy me'yorlarning psixologik aks etish muhitidir. Shu bois oilaviy jarayonlarni tahlil qilishda ularning ijtimoiy, madaniy va hududiy kontekst bilan uzviy bog'liqligi aniqlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, etnopsixologik omillar oilaviy munosabatlarda ijtimoiy rollarning shakllanishi, gender rollarining taqsimlanishi hamda muloqot uslublarida muhim rol o'ynaydi. An'anaviy qadriyatlar ustuvor bo'lgan hududlarda oilaviy munosabatlar ko'proq kollektivlik, ierarxiya va avlodlararo bo'ysunish tamoyillariga asoslanadi. Bu xolat bir tomondan oilaning barqarorligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan shaxsiy erkinlik va emotsional ehtiyojlarning cheklanishiga olib kelishi mumkin.[8] Etnohududiy xususiyatlar oilaviy muammolarning mazmuni va namoyon bo'lish shakllarini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida turli hududlarda oilaviy nizolar, muloqotdagi qiyinchiliklar va qaror qabul qilish mexanizmlarida sezilarli farqlar kuzatildi. Ayrim hududlarda patriarxal model ustuvor bo'lib, oilaviy qarorlar asosan erkak tomonidan qabul qilinsa, boshqa hududlarda esa kelishuv va o'zaro muhokama asosidagi munosabatlar nisbatan kengroq uchraydi.

Tadqiqot jarayonida oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida talqin qilish muhim ilmiy xulosalarga olib keladi. Bunday fenomenlar tasodifiy holatlar emas, balki tarixiy tajriba, madaniy xotira va kollektiv ong mahsuli sifatida shakllanadi. An'ana, ijtimoiy rol, qadriyatlar tizimi va shaxsiy identifikatsiya o'zaro uyg'unlashgan holda oilaviy muhitning psixologik xarakterini belgilaydi [2].

Shuningdek, tadqiqot natijalari shaxslararo munosabatlar psixologiyasi nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Oiladagi emotsional yaqinlik darajasi, empatiya, o'zaro tushunish va muloqot samaradorligi etnopsixologik omillar bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi. Bu holat oilaviy nizolarni oldini olish va psixologik yordam tizimini ishlab chiqishda hududiy va madaniy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

S.Panteleev va V.Stolinning so'rovnomasi aynan ushbu jihatlarni aniqlashga yo'naltirilgani bilan tadqiqot maqsad va vazifalariga to'liq mos keladi. Metodika yordamida shaxslararo munosabatlarda mas'uliyatning taqsimlanishi, ijtimoiy rollarning qabul qilinishi hamda oilaviy muhitda qaror qabul qilish mexanizmlari hududiy va guruhviy kesimda o'rganildi. Bu esa Farg'ona vodiysi oilalarida etnopsixologik omillarning shaxslararo munosabatlarga ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

2.1-rasm. S.R.Panteleyev va V.V.Stolinning “Subyektiv lokal nazorat xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasi bo‘yicha guruhlarining hududlar kesimida o‘zaro qiyosiy ko‘rsatkichlari.

Mazkur farqlar shuni ko‘rsatadiki, hududiy determinantlar – ya’ni tarbiya uslublari, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, tarixiy-madaniy meros va jamoaviy munosabatlar – shaxslarning nazorat lokusi turini shakllantirishda bevosita rol o‘ynaydi.

Oilada munosabatlar avvalo qadriyatlar tizimi orqali boshqariladi. Farg‘ona vodiysi aholisi uchun mehr, hurmat, kattalarni e‘zozlash va o‘zaro yordam kabi qadriyatlar muhim psixologik mezon sanaladi. Shu sababli oila a‘zolari o‘rtasidagi muloqot ko‘proq yumshoqlik, ehtiyotkorlik va bir-birini tushunishga intilish asosida quriladi. Masalan, ota yoki ona farzandga tanbeh berishda ham qat’iy ohangdan ko‘ra pand-nasihad, iboratli hikoyatlar yoki ma’naviy misollar orqali ta’sir ko‘rsatishni afzal ko‘radi. Bu usul konfliktlarning keskin tus olmasligiga xizmat qiladi. Oila tarkibidagi shaxslararo munosabatlarda hududga xos ijtimoiy rol bo‘linishi ham asosiy mexanizmlardan biridir. Ota — oilaning boshqaruv markazi, onalar esa emotsional qo‘llab-quvvatlovchi figura sifatida qabul qilinadi. Farg‘ona vodiysida bu rol bo‘linishi juda barqaror bo‘lib, oilaviy qarorlar odatda maslahatlasha turib, lekin otaning yakuniy roziligi bilan belgilanadi. Masalan, farzandning qaysi maktabga borishi, uylantirish payti yoki katta xarajatlar bo‘yicha qarorlar ko‘pincha ota mavqeiga suyanadi. Bu holat, o‘z navbatida, oila ichida muloqotning vertikal modelini shakllantiradi.[9, 2]. Umuman olganda, olib borilgan tahlillar oilaviy munosabatlarni tushuntirishda universal yondashuvlardan ko‘ra, etnopsixologik va etnohududiy kontekstga asoslangan differensial yondashuv samaraliroq ekanligini tasdiqlaydi. Bu esa oila psixologiyasi va ijtimoiy psixologiya sohalarida yangi ilmiy qarashlar shakllanishiga metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot natijalari oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida tahlil qilishda etnopsixologik va etnohududiy omillarning muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Oila shaxsning ijtimoiylashuvi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy rollarining shakllanishida asosiy muhit bo‘lib, undagi munosabatlar jamiyatda mavjud bo‘lgan madaniy, tarixiy va hududiy xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, etnopsixologik omillar oiladagi muloqot uslublari, gender rollarining taqsimlanishi, an'anaviy xulq-atvor me'yorlari hamda nikoh munosabatlari barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Etnohududiy farqlar esa oilaviy nizolar, qaror qabul qilish mexanizmlari va tarbiyaviy yondashuvlarning o'ziga xos jihatlarini belgilab beradi. Bu holat oilaviy muammolarni yagona universal model asosida emas, balki hududiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.[9]

Shuningdek, oilaviy munosabatlarni fenomenologik nuqtai nazardan o'rganish shaxsning sub'ektiv tajribasi, emotsional ehtiyojlari va ijtimoiy identifikatsiyasini chuqurroq anglash imkonini berdi. Olingan xulosalar oilaviy muhitda psixologik barqarorlikni ta'minlash, nizoli holatlarni oldini olish hamda amaliy psixologik xizmatlarni takomillashtirishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot oilaviy munosabatlarni etnopsixologik va etnohududiy yondashuvlar uyg'unligida tahlil qilish orqali ijtimoiy psixologiya va oila psixologiyasi sohalarida ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi hamda keyingi empirik izlanishlar uchun metodologik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Yoshlarda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlar //Oila barqarorligi: muammolar, tajribalar, istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to'plami– Toshkent,2012.116- 118 b.
2. Turg'unboyeva A.G'. Namangan oilalarida shaxslararo munosabatlarning ijtimoiy-psixologik tavsifi. Maktabgacha va maktab ta'limi ilmiy jurnali. – Toshkent.2025.-№ 9. ISSN 3060- 527x. 35- 38b.
3. Akramova F.A. va boshqalar. Oila entsiklopediyasi. – T: «Ozbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – 240 b.
4. Shoumarov G'.B., Turgunboeva A.G. va boshqalar.. Oila psixologiyasi. – Toshkent 2022. O'quv qo'llanma, -37-41 b.
5. Oila psixologiyasi: Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun / G'.B. Shoumarov tahr. ost. – Toshkent, 2009. – 338 b.
6. Botirov B.M. O'zbek mentalitetining psixologik xususiyatlari. – T.: TDPU, 2011.
7. Botirov B.M. O'zbek milliy xarakteri shakllanishiga qadriyatlar ta'sirining psixologik xususiyatlari//psixol.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya avtoreferati. – Toshkent, 2011. – 22 b.
8. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / Под. ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Воронеж, 1996. – 513 с.
9. Turg'unboyeva A.G'. Ijtimoiy munosabatlar etnopsixologiyasi. Monografiya. – « MASHRAB». 2025. – 155 b. UO'K: 821.512.133-9. KBK: 84(O'zb)7. ISBN 978-9910-593-03-1. 2025.
10. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце - начале XX века (Этнокультурные процессы). – Т., 1991. – С. 34-35
11. Davletshin M.G., Shoumarov G.B. Zamonaviy o'zbek oilasi va uning psixologik xususiyatlari / O'zbek oilasining etnopsixologik muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalari qisqacha bayoni. – Toshkent, 1993. 3-7b.
12. Бромлей. Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1983. -С. 112

KELAJAKDAGI MUTAXASSISLARNING KASBIY XULQ-ATVORINI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Abdurayimov Sardorbek Odiljon o'g'li

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

sardorabdurayimov33@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada kelajakdagi mutaxassislarining kasbiy xulq-atvorini shakllantirish muammosi zamonaviy ta'lim paradigmasi doirasida tahlil qilinadi. Kasbiy kompetensiya faqat bilim va ko'nikmalar bilan emas, balki axloqiy, ijtimoiy-psixologik va madaniy xulq-atvor komponentlari bilan ham belgilanadi.

Kalit so'zlar: Kasbiy xulq-atvor, kasbiy kompetensiya, kasbiy moslashuv, korporativ madaniyat, assertivlik, kommunikativ ko'nikmalar, kasbiy etika, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, professional identifikatsiya.

SPECIFIC FEATURES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL BEHAVIOR OF FUTURE SPECIALISTS.

Abstract: The article analyzes the problem of forming professional behavior of future specialists within the framework of the modern educational paradigm. Professional competence is determined not only by knowledge and skills, but also by the components of moral, socio-psychological and cultural behavior.

Keywords: Professional behavior, professional competence, professional adaptation, corporate culture, assertiveness, communicative skills, professional ethics, person-centered education, competency-based approach, professional identification.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация: В статье анализируется проблема формирования профессионального поведения будущих специалистов в рамках современной образовательной парадигмы. Профессиональная компетентность определяется не только знаниями и навыками, но и компонентами морального, социально-психологического и культурного поведения.

Ключевые слова: Профессиональное поведение, профессиональная компетентность, профессиональная адаптация, корпоративная культура, ассертивность, коммуникативные навыки, профессиональная этика, личностно-ориентированное образование, компетентностный подход, профессиональная идентификация.

Kirish.

Bugungi kundagi kasbiy kompetentsiya kasbiy harakatlarni amalga oshirish qobiliyati bilan belgilanadi va mutaxassisning kelajakdagi faoliyatga tayyorligining ko'rsatkichidir. Bu mutaxassisning psixologik fazilatlar, bilimlari, ko'nikmalari, malakalari, o'quv va kasbiy motivatsiyasi, qadriyat yo'nalishlari, kasbiy muhim fazilatlar (KMF) bilan ta'minlanadi.

Mehnat faoliyatining axloqiy va huquqiy jihatlari sohasiga e'tiborning ortishi "to'g'ri standartlar"da aks ettirilgan, har qanday kasbda talab qilinadigan mutaxassisning universal

fazilatlarini belgilaydigan kasbiy etikaning “belgisidir”.

Zamonaviy mutaxassisning kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan belgilangan talablarni amalga oshirish shaxsning xulq-atvor faoliyati sohasida amalga oshiriladi. Uni shakllantirish uchun universitetda o‘quv va ilmiy tayyorgarlik, kasbiy ta‘lim va talabalarning o‘z-o‘zini tarbiyalash birligiga erishishni ta‘minlaydigan o‘quv jarayonini qayta ko‘rib chiqish kerak.

Hozirgi vaqtda ushbu muammoli va pedagogik sohani nazariy jihatdan tushunishga imkon beradigan boshlang‘ich shartlar ishlab chiqilgan.

Shaxsning kasbiy xulq-atvorini shakllantirishning nazariy asoslarini o‘rganib, biz o‘rganilayotgan muammoning hozirgi holatini tahlil qildik.

Oliy ta‘limning asosiy yo‘nalishlarini o‘zgartirish, kelajakdagi mutaxassisni tayyorlashda madaniy-antropologik, subyektiv-faoliyat va shaxsni rivojlantirish yondashuvlarining potentsialini yangilash “inson-kasb” mazmunli-semantik tizimidagi an‘anaviy ta‘limdan “inson-dunyo” ta‘lim paradigmasiga o‘tishni o‘z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili.

E.A.Klimov kasbni guruh me‘yorlari, korporativ qadriyatlar (ijtimoiy “kasbiy xulq-atvor matritsasi”) bilan belgilanadigan xulq-atvor munosabatlarining tegishli xususiyatlariga ega bo‘lgan shaxs ongining ma‘lum bir kasbiy yig‘indisi bilan tavsiflangan odamlar jamoasi sifatida belgilaydi.

Kasbiy xulq-atvor mutaxassisning malakaviy salohiyatini ro‘yobga chiqarish sifatida uni kasbiy ta‘lim tizimida tayyorlashning ajralmas qismi bo‘lib, mutaxassislarning doimiy shaxsiy rivojlanishiga bo‘lgan ehtiyoj tufayli yuzaga keladigan jarayon sifatida qaraladi.

O.S.Mosienko tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ish beruvchilar uchun yosh mutaxassislarni tanlashda hal qiluvchi omillar bu vazifani mustaqil ravishda belgilash va uni hal qilish yo‘llarini topish qobiliyatidir (60,5%), kasbiy bilim va shaxsiy axloqiy fazilatlar (52,6%), amaliy ko‘nikmalar (42,1%) [2]. Yosh mutaxassislarning kasbiy malaka sohasiga qo‘yiladigan talablarning oshishi bilan birga ijtimoiy-psixologik va madaniy tomoniga ham talablar o‘zgardi. Ilgari asosiy fazilatlar intizom, mehnatsevarlik, yangi murakkab jarayonlarni rejalashtirish qobiliyatiga, ijodkorlik, bashorat qilish qobiliyatiga, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga, muloqot qobiliyatiga, birgalikda ishlash va hamkorlik qilish qobiliyatiga, ishlashga, javobgarlikka va boshqalarga qaratilgan.

Bo‘ljak mutaxassisning kasbiy faoliyati xulq-atvorining tarkibiy qismi turli jihatlarida ko‘rib chiqiladi: N.E.Rubtsova xulq-atvorni shaxsiy o‘z o‘zini baholashning ekzistensial-ma‘naviy ma‘nolari sifatida tahlil qiladi[1]; N.V.Larkin nuqtai nazaridan, xatti-harakatlar professional idealga mos kelishi kerak. I.V.Siromyatnikov uni sub‘ektivlikning umuminsoniy qat‘iy talablariga bo‘ysunishi kerak deb hisoblaydi. [2]. E.S.Matushkin mehnat ta‘limi axloqiy sharoitida xulq-atvorni shakllantirish zarurligini ta‘kidlaydi va M.B.Zikovning ta‘kidlashicha, ta‘lim jarayonida “inson kapitali”ni shakllantirish kerakligi haqida aytib o‘tgan.

Biz E.F.Zeerning fikriga qo‘shilamiz, u “kasbiy xulq-atvor” fenomeni kasbga kirish va kasbiy tajriba orttirish bosqichida, ya‘ni o‘qishni tugatgandan so‘ng shakllanadi, deb hisoblaydi. Shu bilan birga, u kasbiy moslashishda qiyinchiliklar, shuningdek, kasbiy xulq-atvorni o‘zlashtirishda qiyinchiliklar bo‘lishi mumkinligini ta‘kidlaydi. Bu esa belgilangan omillarning ta‘lim propedevtikasini yangilash zarurligini aks ettiradi.

Shaxsning kasbiy va xulq-atvor faoliyatining turlarini konkretlashtirishning xilma-

xilligi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– “tashkiliy xatti-harakatlar” - ma'lum bir ishlab chiqarish va mehnat tashkilotining sub'ekti sifatida insonning xulq-atvor faoliyatining turli shakllari – shuningdek: odamlarning xatti-harakatlarini va ularning tashkilotdagi munosabatlarini o'rganadigan intizom; tashkilotdagi odamlarning xatti-harakatlarini, ish joyidagi odamlarning xatti-harakatlarini bashorat qilishni o'rganishga intiladigan bilim sohasi;

– «kasbiy-malakaviy ehtiyojlar, ijtimoiy-ishlab chiqarish faoliyatining majburiyatlari va shakllari bilan belgilanadigan odamlarning ijtimoiy-funksional harakatlarining yig'indisi”, “sub'ektiv faoliyatning turi va shakli, insonning yaxlit fazilatlarining kompleks namoyon bo'lishi, uning intellektual, jismoniy, axloqiy va ma'naviy xususiyatlari”;

- talabalarning korporativ kompetentsiyasini shakllantirish nuqtai nazaridan ularning kasbiy tayyorgarligining hal qiluvchi tarkibiy qismi sifatida qaraladigan “korporativ xatti-harakatlar”

- “shaxsning turli vaziyatlarda qanday harakat qilish kerakligi haqidagi g'oyalari bilan belgilanadigan vakolatli xatti-harakatlar; shu munosabat bilan kompetentsiyaga asoslangan yondashuv ta'lim samaradorligini shaxsning turli xil muammoli vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan baholashni o'z ichiga oladi va kompetentsiya faoliyatning instrumental algoritmlari va samarali xatti-harakatlarning yuqori darajada rivojlanishini o'z ichiga oladi.

Natijalar va muhokamalar

Sifatni aniqlashtirishda quyidagilar ham ajralib turadi:

- “mas'uliyatli kasbiy xatti-harakatlar” (E.V.Sharapanovskaya), pedagogik jihatdan quyidagilarga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. O'z hayotidagi voqealar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyati, barqaror ijobiy o'zini o'zi qadrlash, yuqori yutuq motivatsiyasi, hayotga Real yondashuv va konstruktiv hayot strategiyasini tanlash istagi;

- “shaxsning kasbiy va axloqiy xulq-atvori” – bu kasbiy muammolarni hal qilish jarayonida odamlar, jamiyat bilan, uning professional hamjamiyati bilan munosabatlarga bo'lgan harakatlar ko'rinishidagi reaksiyalar tizimi (P.N.Kirichuk) [3];

– “kasbiy pedagogik xatti-harakatlar” - motivlar, harakatlar va munosabatlardan iborat harakatlar to'plami, bu erda boshqa odamning qadr-qimmatiga munosabat, axloqiy ko'nikmalarni rivojlantirish hamda namoyon qilish, xulq-atvorni to'g'irlashning belgisi sifatida aks ettirish amalga oshiriladi (M.A.Sharycheva);

– “o'qituvchining kasbiy xulq-atvori” – shaxsning pedagogik madaniyatining subyektiv tarkibiy qismi, ta'lim holatini idrok etish, ta'lim muammolarini hal qilish vositalari va usullarini tanlash bilan bog'liq o'z-o'zini anglash kontseptsiyasining tarkibiy qismi (P.G.Postnikov); o'qituvchining xatti-harakatlarida xulq-atvor faolligining ikki darajasini namoyon bo'lishi mumkin: idrok (bolaning ichki dunyosiga kirish) va empatiya (empatiyaning namoyon bo'lishi va hamdardlik). Jamoat ongida o'qituvchi ijtimoiy xulq-atvor namunasidir. Har qanday profilning zamonaviy mutaxassisining xulq-atvor ko'nikmalarining kasbiy va tabaqalashtirilgan xususiyatlari qatorida quyidagilar ajralib turadi: [5. 145]

- “assertiv xatti-harakatlar” - turli munosabatlarda shaxslararo o'zaro ta'sir samaradorligini oshirish, hamkasblar bilan munosabatlarni yaxshilash va vazifalarni, shu jumladan ko'nikmalarni yanada ishonchli bajarishga imkon beradigan ko'nikmalar

to'plamini ongli ravishda egallash: 1) talablar qo'yish, 2) "yo'q" deyish, 3) aloqa o'rnatish, 4) o'ziga e'tibor berish; **assertivlik**-boshqalarning huquqlarini buzmasdan o'z huquqlarini himoya qilish qobiliyati;

- "kommunikativ xatti-harakatlar" qabul qilingan odob-axloq qoidalarini aks ettiradigan, muloyim muloqot odamlar o'rtasida yuzaga keladigan eng umumiy rejaning vaziyatlari bilan bog'liq bo'lgan (e'tiborni jalb qilish, murojaat qilish, salomlashish, kechirim so'rash, yozma xabar, minnatdorchilik va boshqalar) odamlarning muloqot me'yorlari va an'analari to'plami sifatida tavsiflanadi; kommunikativ xatti-harakatlar chet tilini o'zlashtirishning bir jihati, gapirish, o'qish, yozish, tinglash va tarjima qilish bilan bir qatorda;

- "og'zaki xatti-harakatlar":

a) so'z (nutq) vositachiligidagi to'g'ridan-to'g'ri shaxslararo o'zaro ta'sirning turi; axborotning og'zaki tarkibiy qismi tahlil qilish uchun eng qulaydir, u tanlangan intervyu yoki ish bilan suhbat sharoitida kommunikatorni baholashda unga e'tibor qaratiladi; bu ishonchli aloqa shakli bo'lib, unda ma'ruzachi nutqining paralingvistik xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega;

b) o'rganishning didaktik usuli:

ta'lim mazmuniga ega bo'lgan "noverbal matnlar", chunki ular "bilim-berish" munosabati bilan yaratilgan va unga kiritilgan; «verbal matnlar»dan farqli o'laroq, ular jonli o'quv jarayonida yaratiladi va imo-ishoralar, mimikalar ko'rinishida ifodalanadi; Paralingvistik tarzda ishonarli aloqa amalga oshiriladigan, og'zaki bo'lmagan matnlar "yo'q bo'lmaydi", balki talabalarning harakatlarida, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida davom etadi [44, 198, 216 b] (Yu.V. Senko).

- "virtual shaxsni yaratish bilan bog'liq bo'lgan tarmoqdagi xatti-harakatlar", bu shaxsning o'zi haqidagi taassurotni shakllantirishga ta'sir qilish istagiga asoslangan, haqiqiy o'zaro ta'sirdagi qiyinchiliklarni qoplash uchun mo'ljallangan eng boshqariladigan o'zini o'zi taqdim etish.

Xulosa.

Shaxsning xulq-atvori bilan bog'liq muammolar an'anaviy ravishda bixeviorizm tushunchasi doirasida ko'rib chiqilgan

Shaxs o'ziga xos xulq-atvori va dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lgan muayyan printsiplarga rioya qilgan holda muayyan harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Bunday xatti-harakatlar tamoyillari quyidagicha ifodalanadi: vaziyat strategiyalari, gnostik strategiyalar, tashkiliy strategiyalar, gedonistik strategiyalar, konsolidatsiya strategiyalari, kommunikativ strategiyalari, ekspressiv strategiyalar.

Kommunikatsiya tushunchasini birinchi marta XX asrning 30-yillarida amerikalik olim G.Lassuel tomonidan "o'zlikning ijtimoiy funktsiyalari, ichki tuzilishi va umumiy yo'nalishiga ega bo'lgan murakkab jarayonligi" sifatida shakllantirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Э.Берн. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Перевод А.А.Грузберга. Berne E. Games People Play: The. Psychology of Human Relationships. N.Y.: Grove Press, 1964; Yekaterinburg: LITUR, 1999. Terminologicheskaya pravka V.Danchenko. K.: PSYLIB, 2004 г. -210 с.

2. Экман П. "Психология лжи", г. Санкт-Петербург, 1999 г.

3. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием, М. 2005 г. – 300 с.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.Университет. 1999. 32-56 бетлар.
5. Коломинский Я.Л., Березовин Н.А. Некоторые проблемы социалонной психологии. – М.: Знание, 1977 г. -114 с.
6. Qayumov B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
7. Qayumov B. Z. O. G. L., & Yo'qubxo'jayeva, M. A. Q. (2025). O'quvchilarda kreativlik rivojlanishida shaxs individual xususiyatlarni roli. Science and Education, 6(12), 627-632

IJTIMOIIY TARMOQLARNING KOGNITIV JARAYONLARIGA IJOBIY VA SALBIY TA'SIRI

Axmedov Davlatbek Solohiddin o'g'li
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi
axmedovdavlatbek94@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar va kattalar ongida kognitiv fikrlash jarayonlariga ko'rsatadigan ijobiy hamda salbiy ta'sirlari tahlil qilinadi. Ijobiy ta'sir sifatida axborot oqimining kuchayishi, tezkor muloqot, kreativlik va tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlash kabi omillar ko'rsatilgan. Axborotning ortiqcha yuklanishi, diqqatning tarqoqlashuvi, virtual muhitga qaramlik va tanqidiy tafakkurning susayishi kabi omillar salbiy jihatlari deb talqin qilinadi. Maqolada kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan ijtimoiy tarmoqlarning ta'sirini o'rganish orqali ularni samarali ishlatish yo'llari haqida ilmiy xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, kognitiv fikrlash, kreativlik, tanqidiy tafakkur, axborot yuklanishi, diqqat

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация: В данной статье анализируется положительное и отрицательное влияние социальных сетей на когнитивные процессы мышления у молодёжи и взрослых. Положительное влияние включает такие факторы, как увеличение потока информации, быстрая коммуникация, креативность и поддержка критического мышления. Отрицательное влияние включает такие факторы, как информационная перегрузка, отвлечение внимания, зависимость от виртуальной среды и ослабление критического мышления. В статье рассматривается влияние социальных сетей с точки зрения когнитивной психологии и представлены научные выводы о способах их эффективного использования.

Ключевые слова: социальные сети, когнитивное мышление, креативность, критическое мышление, информационная перегрузка, внимание

THE POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ON COGNITIVE PROCESSES

Abstract: This article analyzes the positive and negative effects of social networks on

cognitive thinking processes in the minds of young people and adults. Positive effects include factors such as increased information flow, rapid communication, creativity, and support for critical thinking. Negative effects include factors such as information overload, distraction, dependence on the virtual environment, and weakening of critical thinking. The article studies the effects of social networks from the perspective of cognitive psychology and provides scientific conclusions on ways to effectively use them.

Keywords: social networks, cognitive thinking, creativity, critical thinking, information overload, attention

Kirish.

Bugungi globallashuv davrida ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ularning funksiyalari talaygina bo‘lib, nafaqat muloqot vositasi, balki bilim olish, axborot almashish va shaxsiy dunyoqarashni shakllantirishda ham ijtimoiy tarmoqlar insonlar hayotida muhim rol o‘ynaydi. Kognitiv fikrlash deganda esa insonning bilimlarni o‘zlashtirishi, ularni tahlil qilish, muammolarga ijodiy va tanqidiy yondashish tushuniladi. Har birimiz o‘z modellarimiz orqali haqiqatni idrok etamiz yoki dunyoning izchil shaklini yaratish uchun zarurat sezamiz. Bu zarurat esa bizning kognitiv fikrlash qobiliyatimizni shakllantiradi. Shunisi haqiqatki, hozirgi globallashuv davrida bu kabi zarurlarning ko‘p qismi ijtimoiy tarmoqlar orqali to‘ldirilmoqda. Shu bois, ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv fikrlash rivojiga ta‘sirini chuqur tahlil qilish dolzarb psixologik masalalardan biridir.

Kognitiv jarayonlarning muhim ko‘rinishlaridan biri kommunikatsiyadir. Hozirgi paytda insonlar o‘rtasidagi kommunikatsiyaning yarmi ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshmoqda desak ayni haqiqat bo‘lar edi. Negaki, zamon talabi muloqot qilishning masofaviy va vaqt tejalandigan variantini taqozo etadi. Shunday ekan odamlar ayniqsa yoshlarning kognitiv fikrlashiga, real hayotdan ko‘ra virtual dunyoning ta‘siri juda katta. Yoshlar bugungi kunda ko‘proq virtual olamda yashamoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

So‘nggi o‘n yillikda ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok va boshqalar) inson hayotining ajralmas qismiga aylanib, shaxsning bilish faoliyati va kognitiv jarayonlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Kognitiv jarayonlar — idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq — shaxsning axborotni qabul qilishi, qayta ishlashi va undan foydalanishini ta‘minlovchi asosiy psixik mexanizmlar bo‘lib, ularning ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘zgarishi ilmiy tadqiqotlarning muhim obyektiga aylangan.[1]

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlarga ta‘siri ikki yo‘nalishda — ijobiy va salbiy jihatlar nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Jumladan, N. Carr tadqiqotlarida raqamli muhit, xususan ijtimoiy tarmoqlardan muntazam foydalanish diqqatning barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, yuzaki fikrlash (surface thinking)ning kuchayishiga olib kelishi ta‘kidlanadi.[2] Muallif internet va ijtimoiy tarmoqlar inson tafakkurini fragmentar va tezkor axborotga moslashishga majbur qilayotganini ilmiy asoslaydi. Shu bilan birga, C. Greenfield va D. Goleman tadqiqotlarida ijtimoiy tarmoqlarning haddan tashqari qo‘llanilishi emotsional va kognitiv regulatsiya jarayonlarining susayishiga olib kelishi qayd etilgan.[3] Ayniqsa, diqqatning bo‘linishi (multitasking) hodisasi yoshlar orasida keng tarqalib, xotira va mantiqiy fikrlash samaradorligini pasaytirishi isbotlangan.

Boshqa xorijiy tadqiqotlarda esa ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy kognitiv imkoniyatlari yoritiladi. Masalan, H. Jenkins ijtimoiy tarmoqlarni “ishtirokchi madaniyat” (participatory

culture) makoni sifatida baholab, ularning tanqidiy fikrlash, tezkor qaror qabul qilish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydi.[4] Ushbu yondashuvga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlar axborot almashinuvi va kollektiv bilim shakllanishining yangi shakllarini yuzaga keltiradi. Kognitiv psixologiya sohasidagi tadqiqotlarda (A. Baddeley, J. Sweller) axborotning ortiqcha oqimi ishchi xotira yuklamasini oshirishi qayd etilib, ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa, tezkor va vizual kontent kognitiv yuklamaning ko'payishiga sabab bo'lishi mumkinligi ko'rsatib o'tiladi.[5] Shu bilan birga, vizual va multimodal axborot idrok jarayonlarini faollashtirishi ham mumkin.

MDH va Rossiya olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar kognitiv rivojlanishiga ta'siri ko'proq pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Jumladan, T. Chernigovskaya ishlarida raqamli muhitning inson miyasi faoliyatiga ta'siri chuqur tahlil qilinib, doimiy onlayn muloqot tafakkurning tezkor, ammo chuqur bo'lmagan shaklini rivojlantirishi qayd etiladi.[6] O'zbekistonlik olimlar tadqiqotlarida ham ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlarga ta'siri masalasi dolzarb mavzu sifatida o'rganilmoqda. Xususan, ayrim ilmiy maqolalarda ijtimoiy tarmoqlarning ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning diqqat, xotira va mustaqil fikrlashga ta'siri tahlil qilingan.[7] Mualliflar ijtimoiy tarmoqlardan maqsadli va nazorat ostida foydalanish kognitiv jarayonlarning faollashuviga xizmat qilishini ta'kidlaydilar.

Pedagogik tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlar ta'limiy resurs sifatida ko'rib chiqilib, ularning o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritiladi.[8] Biroq, ushbu tadqiqotlarda ham ijtimoiy tarmoqlarning nazoratsiz qo'llanilishi diqqatning tarqoqlashuvi va chuqur o'rganish jarayonining susayishiga olib kelishi mumkinligi alohida ta'kidlanadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlarga ta'siri murakkab va ikki tomonlama xarakterga ega. Ilmiy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarning diqqat, xotira va tafakkurga ta'siri bo'yicha muayyan xulosalar mavjud bo'lsa-da, ushbu ta'sirning yosh, faoliyat turi va foydalanish intensivligiga bog'liq jihatlarini kompleks o'rganishga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Shu bois, mazkur mavzu bo'yicha empirik va nazariy tadqiqotlarni chuqurlashtirish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Natijalar

Adabiyotlar tahlili va mavjud empirik tadqiqotlar natijalari ijtimoiy tarmoqlarning shaxs kognitiv jarayonlariga ko'rsatadigan ta'siri murakkab va ko'p omilli xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Xususan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish intensivligi, foydalanish maqsadi hamda yosh omili kognitiv jarayonlarning rivojlanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlardan maqsadli va o'quv-axborot yo'nalishida foydalanish diqqatning tanlanganligi, operativ xotira hamda tanqidiy tafakkurning faollashuviga xizmat qilishi mumkin. Xususan, ta'limiy kontentlar, ilmiy guruhlar va muhokama platformalarida ishtirok etish axborotni tezkor qayta ishlash, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlardan nazoratsiz va uzoq muddat foydalanish diqqatning barqarorligi pasayishiga, fragmentar fikrlashning kuchayishiga olib kelishi aniqlangan. Doimiy bildirishnomalar va tezkor vizual axborot oqimi ishchi xotira yuklamasini oshirib, chuqur tahliliy tafakkur jarayonini susaytiradi. Ayrim tadqiqotlar

natijalariga ko'ra, ko'p vazifali faoliyat (multitasking) sharoitida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish mantiqiy xulosa chiqarish va matnni anglash samaradorligini kamaytiradi.

Natijalarda, shuningdek, yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlar orqali axborotni tez qabul qilish qobiliyati kuchaygani, biroq uzoq muddatli xotirada axborotni saqlash darajasi nisbatan pasaygani qayd etildi. Bu holat qisqa va vizual kontent ustuvorligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, interaktiv va multimodal materiallar idrok jarayonini faollashtirishi mumkinligi ham aniqlangan.

Muhokamalar.

Olingan natijalar ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlarga ta'siri borasidagi xorijiy va milliy tadqiqotlar xulosalari bilan umumiy jihatdan mos keladi. Jumladan, diqqatning tarqoqlashuvi va fragmentar tafakkur shakllanishi haqidagi natijalar N. Carr hamda D. Goleman tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlarni tasdiqlaydi. Ushbu olimlar raqamli muhitda axborotni yuzaki qayta ishlash tendensiyasi kuchayishini ilmiy asoslaganlar.

Boshqa tomondan, ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv rivojlanishga ijobiy ta'siri haqidagi natijalar H. Jenkinsning "ishtirokchi madaniyat" konsepsiyasi bilan uyg'unlashadi. Ya'ni, ijtimoiy tarmoqlar muayyan shart-sharoitlarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va ijtimoiy bilish jarayonlarini rivojlantirishi mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'siri ko'proq ularning nazoratsiz va maqsadsiz qo'llanilishi bilan bog'liq. Mazkur holat kognitiv yuklama nazariyasi (J. Sweller) bilan izohlanadi, ya'ni ortiqcha axborot ishchi xotira imkoniyatlarini cheklab, chuqur o'rganish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda kognitiv gigiyena va vaqtni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, muhokamalar shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlarning kognitiv jarayonlarga ta'siri individual farqlar bilan belgilanadi. Ta'lim darajasi, raqamli savodxonlik va motivatsiya darajasi yuqori bo'lgan foydalanuvchilarda ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy ta'siri nisbatan kuchliroq namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlarni kognitiv jarayonlarga ta'siri biryoqlama baholanmasligi lozim. Ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish va ijobiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun pedagogik, psixologik va texnologik yondashuvlarni uyg'unlashtirgan kompleks strategiyalar ishlab chiqish zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar kognitiv fikrlashni rivojlantirishda ham samarali vosita, ham xavfli omil bo'lishi mumkin. Agar ulardan maqsadli va me'yorida foydalanilsa, ular kognitiv fikrlashni o'stiradi, ijodiy tafakkur, tanqidiy yondashuv va bilim salohiyatini oshiradi. Aks holda esa diqqat tarqoqligi, axborotga bo'lgan tanqidiy munosabatning susayishi va intellektual qaramlikka olib kelishi mumkin. Bu esa kognitiv fikrlash darajasiga sezilarli zarar yetkazadi. Shu bois, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyatini shakllantirish, yoshlarni ongli ravishda virtual makondan foydalanishga o'rgatish, bugungi kunda muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.N. Jo'rayeva, Sh.B. Barakatillaxonova. Kognitiv qobiliyatning yoshlar ta'limidagi roli. Scientific journal Impact factor, 2021. 1407-bet. www.ares.uz
2. R.G. Safarova. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondoshuvlar. Monografiya. Science and innovation, 2023. 82-bet.

3. Madrahimov A., Nurillayev H., Husanova N., Meliyeva M. Ijtimoiy tarmoqlar ta'siri [Matn]: o'quv qo'llanma. – T.: “Ma’naviyat”, 2024. 22-bet.
4. YitongHuang.The Impact of Social Media on the Development of Personal Thinking and Cognitive Construction. Shenzhen College of International Education, Shenzhen, Guangdong, China a.rebeccaythuang1016@outlook.com. P.35.
5. Palak Kumari, Sakshi Maurya , Prof. Ruchika Malhotra. Social Media's Impact on Cognitive Ability of Human Brain. International Journal of Research Publication and Reviews Journal homepage: www.ijrpr.com ISSN 2582-7421
6. Fayize PV. The Impact of Social Media on Cognitive Function and Brain. Department of Psychology, Safa College of Arts & Science, India Health. Acta Neurophysiologica ISSN: 2996-7554. February 18, 2025
7. Baxtiyor, Q. (2024). The correlation relationship of the development of creativity in adolescents with achievement.
8. Qayumov, B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
9. Qayumov, B. Z. O. G. L., & Yo'qubxo'jayeva, M. A. Q. (2025). O'quvchilarda kreativlik rivojlanishida shaxs individual xususiyatlarni roli. Science and Education, 6(12), 627-632.
10. Axmedov, D. (2025). Kognitiv jarayonlar tushunchasi va ularning ta'limdagi roli. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
11. Solso R., MacLin O., MacLin M. Cognitive Psychology. – Boston, 2018.
12. Carr N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York, 2010.
13. Goleman D. Focus: The Hidden Driver of Excellence. – New York, 2013.
14. Jenkins H. Confronting the Challenges of Participatory Culture. – MIT Press, 2009.
15. Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive Load Theory. – New York, 2011.
16. Chernigovskaya T. Internet i mozg cheloveka. – Sankt-Peterburg, 2017.
17. Xolmatova D. Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar tafakkuriga ta'siri // Psixologiya jurnali. – Toshkent, 2021.
18. Yo'ldoshev D. Raqamli muhit va ta'lim jarayonida kognitiv faollik // Pedagogik ta'lim. – Toshkent, 2022.

BUGUNGI KUNDA YOSHLARNI YOT G'OYALARGA BERILISHIDA XARAKTER AKSENTUATSIYASINING TA'SIRINING PSIXOLOGIK JIXATLARI (O'SMIRLAR MISOLIDA)

Jurayev Xaydarjon Odilboyevich
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qtuvchisi
[*jurayev.haydarjon19900619@gmail.com*](mailto:jurayev.haydarjon19900619@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2585-8439>

Annotatsiya: Hozirgi kunda yoshlar orasida yot g'oyalarga berilish holatlari ko'p kuzatilmoqda. Ushbu maqolada yoshlarni yot g'oyalarga berilishining ijtimoiy-psixologik jihatlari ko'rib o'tiladi, o'smirlik va ilk o'spirinlik davrida ularning xulq-atvorida jinoyatchilikka moyillik xolatlari kuzatilishi ularning ruhiyatlarda psixopatalagik

psixopatyaga moyillik yuzasidan kelib chiqishi xaqida nazariy jixatdan yoritildi.

Kalit soʻzlari: Xarakter, psixopatalogiya, psixopatiya, emansipatsiya, emotsional affect, deviant xulq, shizoit tip, demonstrativ tip, shaxslararo munosabatlarda namoyon boʻladigan salbiy xulq atvor tiplari, bioxiverizm, emotsional xissiy va patalogik affect xolatlari, oʻsmirlarda krizis davrlari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА НА ПЕРЕНОС МОЛОДЕЖЬЮ ПОСТОРОННИХ ИДЕЙ (НА ПРИМЕРЕ ПОДРОСТКОВОЙ МОЛОДЕЖИ)

Аннотация: В настоящее время среди молодежи наблюдается много случаев одержимости чужими идеями. В настоящее время среди молодежи наблюдается много случаев одержимости чужими идеями. В данной статье рассматриваются социально-психологические аспекты предрасположенности молодежи к чуждым представлениям, теоретически освещается наблюдение в подростковом и раннем подростковом возрасте состояний криминалистической предрасположенности в их поведении в связи.

Ключевые слова: Характер, психопатология, психопатия, эмансипация, эмоциональный аффект, девиантное поведение, шизоидный тип, демонстративный тип, негативные типы поведения, проявляющиеся в межличностных отношениях, биохиверизм, эмоционально-эмоциональные и паталогические аффективные состояния, кризисные периоды у подростков.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INFLUENCE OF CHARACTER ACCENTUATION ON THE TRANSFER OF YOUNG PEOPLE TO EXTRANEIOUS IDEAS (ADOLESCENTS ON THE EXAMPLE OF CHILDREN)

Abstract: Currently, there are many cases of obsession with other people's ideas among young people. Currently, there are many cases of obsession with other people's ideas among young people. This article examines the socio-psychological aspects of youth's predisposition to alien beliefs, and theoretically highlights the observation of criminalistic predisposition in their behavior during adolescence and early adolescence.

Keywords: Character, psychopathology, psychopathy, emancipation, emotional affect, deviant behavior, schizoid type, demonstrative type, negative behaviors manifested in interpersonal relationships, biochiverism, emotional-emotional and patalogic affective states, crisis periods in adolescents.

Kirish.

Jamiyatimizda yoshlar oʻrtasida xuquqbuzarlik, va jinoyatchilik xarakatlari tobora koʻzga tashlanib bormoqda va bunday xarakatlar negizida shaxs va uning xarakterida ruxiyatida oʻzgarishlar yuzaga keladi, patalogik yoki psixopatalogik ravishda kuzga tashlanadi. Ushbu jarayonda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, xususan, xarakter aksentuatsiyasi muhim omil sifatida namoyon boʻladi. Xarakter aksentuatsiyasi shaxs xarakterining ayrim jihatlarining meʼyor doirasida, biroq kuchaygan holda namoyon boʻlishi bilan tavsiflanadi va yoshlarning ijtimoiy taʼsirlarga boʻlgan sezgirligini belgilab beradi. Ekstremizm va terrorizm muqaddas Islom diniga aloqador boʻlmasdan, muayyan diniy konfessiya va tashkilotlardagi ashaddiy mutaassibona unsurlarning faoliyati mafkurasining natijasi ekanligini har bir yosh avlodga tushuntirish bugungi kunning dolzarb

mavzularidandir. Dastlab "Xarakter" tushunchasi psixologiya fanining shakllanishidan ancha oldin paydo bo'lgan va qadimgi yunon olimlari tomonidan kiritilgan. Birinchi marta "harasso" fe'lidan kelib chiqqan bu atama – o'tkirlash, chizish, tamg'a degan manolarni anglatib, Teofrast (Teofrast) (miloddan avvalgi IV-III asrlar) tomonidan "axloqiy belgilar" asarida ishlatilgan.

Xorij psixologiyasida xarakter muammolarini ko'rib chiqadigan uchta yo'nalishni ajratish mumkin [3]:

1. Xarakter-irodaviy fazilatlarining zo'ravonligi;
2. Xarakter-shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimi;
3. Xarakter-sub'ektning xatti-harakatlarini klinik va psixologik tahlil qilish va individual tipologik xususiyatlar (klinik va psixologik yondashuv) nuqtai nazaridan tavsiflangan turli xil xususiyatlar to'plami.

Biroq, tadqiqotchilarning nazariy va uslubiy qarashlarining barcha xilma xilligi yuqorida tavsiflangan yo'nalishlar bilan cheklanmaydi va I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, V. M. Bexterev – refleksologiya kabi olimlarning nomlari bilan bog'liq; Z. Freyd-psixoseksual rivojlanish jarayonida hal qilinmagan nizolarni qayd etish; V. M. Rusalovning individuallikning maxsus nazariyasi [2]. Shuni ta'kidlash kerakki, ekzistensial-gumanistik yondashuv insonni o'ziga xos shaxs sifatida ko'rib chiqadi va uni tipologizatsiya qilishning iloji yo'qligini ta'kidlaydi [4].

Adabiyotlar taxlili va metodologiya.

O'rganilayotgan muammo yuzasidan o'smirlik va ilk o'spirinlik davrida shaxsda xarakterida va uning xarakatlarida nojuya xatti xarakatlarga moyillik yuzaga kelishi bilan bog'liq xolatlar aynan ularning qanday patalogik yoki psixopatyaga moyillik ko'plab xorij olimlarining tadqiqot muammosi bo'yicha adabiyotlar ro'yxati tuzildi. Апинян Г.В. Девиантное поведение как социокультурный феномен: Автореф. дис. канд. философских наук. Санкт-Петербург, 2009. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий. Их статика, динамика, систематика (1933) // Избранные труды. – М.: Медицина, 1964. Стр. 116-252, Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев: "Вища школа", 1981, 390 с., Психология характера : учебное пособие / Алтайский государственный университет ; сост.: М.В. Шамардина, И.А. Ральникова, Е.А. Петухова. – Барнаул : АлтГУ, 2020., А. Е., Личко. Психопатии и акцентуации характера у подростков, Акцентуированные личности: Пер с нем. / Карл Леонгард; Предисл. и ред. В. М. Блейхера.— 2-е изд. стер.— К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989.375с.ISBN.5-11-001299-7, Золотов, И. Е., & БУЧКИНА, И. (2022). Патохарактерологические предпосылки делинквентного поведения у старших подростков. Научные исследования выпускников факультета психологии СПбГУ, 45.

Quyidagi biz o'rganayotgan muammo bo'yicha adabiyotlarni nazariy ko'rib chiqdik, tadqiqotning uslubiy asoslarini aniqladik. Maxsus adabiyotlarni o'rganish jarayonida biz o'smirlik va ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladigan og'ish xolatlari va nojuya xatti xarakatlar ularning ruhiyatlarida yuzaga keladigan psixopatalogik, psixopatyaga moyillik ma'lum bir darajada unga stimul bo'lishi mukinligi nazariy jixatdan yoritildi.

Tadqiqot vazifalariga asoslanib, bizning ishimizda A. E. Lichko belgilarining tasnifi asosiy sifatida tanlangan.

A. E. Lichko rioya qilgan tipologiya asosan P. B. Gannushkin va G. E. Suxareva bo'yicha psixopatiya turlarini va K. Leongardning fikriga ko'ra kattalardagi aksentlangan

shaxslar turlarini tasniflashdan kelib chiqqan. Biroq, uning sistematikasi ham o'ziga xos farqlarga ega:

1. Tasniflash ayniqsa o'spirinlik (14-18 yosh) uchun mo'ljallangan, shuning uchun taksonomiyaga bolalik davrida hali paydo bo'lmagan, ammo o'spirinlik davrida ko'rinadigan turlar kiradi: sikloid, labil, asteno-nevrotik, sezgir va konformal. A. E. Lichko tasnifida faqat balog'at yoshida paydo bo'ladigan ikkita tur yo'q melankolik (konstitutsiyaviy-depressiv) va paranoyak.

2. Ushbu sistematika ikkala psixopatiyani, ya'ni xarakterning patologik namoyon bo'lishini va aksentuatsiyani, ya'ni normaning variantlarini qamrab oladi.

A. E. Lichko tipologiyasiga quyidagi xarakterologik turlar kiritilgan: gipertimik, sikloid, labil, astenik, sezgir, psixastenik, shizoid, epileptoid, histeroid, beqaror va konformal [3].

Natijalar taxlili.

Keyinchalik, bizning tadqiqotimizda shaxsning patoxarakterologik xususiyatlari deganda nimani tushunishimizni ko'rib chiqamiz. Shuni ta'kidlash kerakki, xarakter anomaliyalarining darajasi va ularning og'riqli holatlar bilan bog'liqligi haqidagi g'oyalar turli mualliflarda turlicha va vaqt o'tishi bilan o'zgargan. E. Kretschmer xarakter va psixoz anomaliyalarini faqat og'riqli namoyon bo'lish intensivligi darajasida farq qiladigan holatlar deb hisoblagan [29].

P. B. Gannushkin bu pozitsiyani baham ko'rmadi, uning fikriga ko'ra, shizoid xususiyatlarining protsessual bo'lmagan kuchayishi ruhiy salomatlik va kasallik (patologik xarakter, chegara turi) o'rtasidagi chegarada, ya'ni faqat psixopatiya darajasiga qadar rivojlanishi mumkin. Bunday aqliy Konstitutsiyaning mavjudligi psixozning paydo bo'lishini belgilamaydi [4].

P. B. Gannushkin, shuningdek, psixopatiyasiz nevroz yo'q, ya'ni nevroz mohiyatan faqat psixopatiyaning dekompensatsiyasidir (masalan, isterik nevroz isterik psixopatiyaning dekompensatsiyasidir) aksariyat hollarda P. B. Gannushkinning pozitsiyasi klinik jihatdan to'g'ri bo'lib chiqadi.

Psixopatiya ta'limotining boshida ham ularni normaning ekstremal variantlaridan ajratish muammosi paydo bo'ldi. V. M. Bexterev "psixopatiya va normal holat o'rtasidagi o'tish holatlari" haqida eslatib o'tdi..

P. B. Gannushkin bunday holatlarni "yashirin psixopatiya", O. V. Kerbikov "prepsixopatiya", G. K. Ushakov [58] "normal xarakterdagi ekstremal variantlar" deb belgilagan. K. Leongardning "aksentlangan shaxs atamasi eng mashhur bo'ldi. Biroq, "xarakter aksentuatsiyalari" haqida gapirish to'g'riroq, chunki shaxsiyat xarakterga qaraganda ancha murakkab tushunchadir. U aql, qobiliyat, moyillik, dunyoqarash va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xarakter aksentuatsiyalari bilan biz ushbu belgilarning hech birini aniqlay olmasligimiz va bir vaqtning o'zida psixopatiyaning uchta belgisini hech qachon uchratmasligimizga amin bo'lishimiz mumkin.

Xarakterning aksentuatsiyalari bilan, ijtimoiy buzilish faqat ma'lum bir ruhiy travma ta'sirida, ba'zi qiyin vaziyatlarda, ya'ni ular "eng kam qarshilik ko'rsatish joyiga", ushbu turdagi xarakterning "zaif bo'g'iniga" ta'sir qilganda paydo bo'lishi mumkin. Ushbu "zaif bo'g'in" ga ta'sir qilmaydigan boshqa qiyinchiliklar va zarbalar buzilishlarga olib kelmaydi va doimiy ravishda toqat qilinadi. Xarakterning har bir aksentuatsiyasi faqat unga xos

bo'lgan, boshqa turlardan farq qiladigan "zaif tomonlarini" ochib beradi.

Y. B. Gippentreyter xarakterning namoyon bo'lishining me'yoriy darajalari ("o'rta" belgilar, yashirin aksentuatsiyalar va aniq aksentuatsiyalar) va xarakter patologiyasi darajasi psixopatiya joylashgan xarakterning zo'ravonlik darajasi o'qini aniq taqdim etdi [6].

Xarakter anomalialari darajasini yanada farqlash uchun siz A. E. Lichko qo'llanmasiga murojaat qilishingiz mumkin, bu erda psixopatiyalarning zo'ravonlik darajasiga ko'ra uch darajaga bo'linishi ham keltirilgan: og'ir (3 daraja), aniq (2 daraja) va o'rtacha (1 daraja); xuddi shu qo'llanmada xarakter zo'ravonligining barcha darajalarining batafsil tavsifini topish mumkin.

Birinchi xatboshida aytib o'tilganidek, A. E. Lichko huquqbuzarlik xatti-harakati ostida kichik (asotsial) huquqbuzarliklar sodir etilishini tushungan. Uning huquqbuzarlik xatti-harakatlarini o'rganishi xarakterdagi anomalialarni (psixopatiya va aksentuatsiya turlari) birlashtirishga va ularni katta yoshdagi o'spirinlarda huquqbuzarlik chastotasi bilan taqqoslashga asoslangan.

A. E. Lichkoning so'zlariga ko'ra, ishdan bo'shatish, mayda o'g'irlik, janjal, bezorilikda namoyon bo'ladigan huquqbuzarlik xatti-harakatlari, asosan, psixopatiyalar, xarakter aksentuatsiyalari bilan psixozsiz neyropsikiyatrik kasalliklar haqida kuzatilgan o'spirinlarning 40 foizida qayd etilgan. Shuningdek, asotsial o'smirlarda aksentuatsiya va psixopatiya kabi xarakter anomalialari 78% hollarda uchraydi, 49% psixopatiyaga va 29% xarakter aksentuatsiyasiga to'g'ri keladi. Urg'u turlari va xarakter psixopatiyalarining paydo bo'lish chastotasini tahlil qilish ham bir xil darajada muhimdir. Boshqalarga qaraganda tez-tez huquqbuzar asotsial o'spirinlarda xarakter anomalialarining beqaror (76%) va epileptoid (61%) turlari uchraydi [5].

N. V. Vasilevaning dissertatsiyasida jinoyat namunalarida olingan xarakterologik sohaning turli xil tadqiqotlari ma'lumotlari keltirilgan, bu esa epileptoid turi yoki xarakter xususiyatlarining huquqbuzarlik guruhlarida ustunligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi [5].

Jinoyat sodir etgan o'spirinlarda psixopatiyalardan tashqari eng ko'p uchraydigan psixopatologik anomalialarga quyidagilar kiradi: alkogolizm, organik miya kasalliklari, intellektual etishmovchilik va travmatik miya shikastlanishining qoldiq hodisalari [3].

O'z tadqiqotlarida V. P. Emelyanov [21] ta'kidlaganidek, "aqli zaif" deb topilgan voyaga etmaganlar orasida jinoyatlar, qoida tariqasida, aqliy zaiflik yoki psixopatik kasalliklarga chalingan holda sodir etiladi kognitiv etishmovchilik, epilepsiya biroz kamroq uchraydi. Shunga o'xshash natijalar A. M. Troneva [56] tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda olingan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etgan voyaga etmaganlar orasida aqliy zaiflik tashxisi ustunlik qiladi. Asosan, bunday o'spirinlar engil va o'rta darajadagi zo'ravonliksiz jinoyatlar sodir etadilar (jinoyatlarning 65-70% o'g'irlik va talonchilikka to'g'ri keladi). Shu bilan birga, psixopatiya bilan og'rig'an o'spirinlar orasida yuqorida ko'rsatilgan jinoyatlarning tarqalishi ham yuqori (62,5%).

Psixopatiya bilan og'rig'an o'smirlar orasida jinoiy harakatlar ehtimoli yuqori, bu 61% ni tashkil qiladi [56]. Ruhiy kasalliklarga chalingan voyaga etmaganlar ishtirokidagi jinoyatlarning batafsil tahlilini o'tkazishda, qotillik uchun jalb qilingan aqliy nogironligi bo'lgan voyaga etmaganlarning umumiy sonining 60%, o'g'irlik moddasi bo'yicha 72,7%, bezorilik moddasi bo'yicha 50% ekanligi aniqlandi.

Ayniqsa, o'smirlik va yoshlik davrida shaxsning "men-konsepsiyasi" to'liq shakllanmagan bo'lib, xarakter aksentuatsiyasi ushbu jarayonni murakkablashtiradi. Natijada yoshlar o'zlariga psixologik tayanch va ma'no beruvchi har qanday g'oyani tez qabul qilishga moyil bo'ladilar.

Shizoid tipdagi yoshlar ijtimoiy chekinish, ichki dunyoga berilish bilan tavsiflanadi. Ular real ijtimoiy aloqalarning o'rnini virtual yoki mafkuraviy jamoalar bilan to'ldirishga intiladi. Bu holat yot g'oyalarning yashirin, intellektual shakllariga berilish xavfini oshiradi.

Tashvishli (anksioz) tipga mansub shaxslar xavfsizlik va himoya ehtiyojini kuchli his etadilar. Radikal yoki ekstremistik g'oyalar ularga soxta barqarorlik va "to'g'ri yo'l" illyuziyasini berishi mumkin.

Emotiv tip vakillari adolat, rahm-shafqat va ezgulik tushunchalariga yuqori sezgirlik bilan yondashadilar. Yot g'oyalar ularning hissiy zaif nuqtalaridan foydalanib, manipulyativ yo'l bilan ongiga singdirilishi ehtimoli yuqori.

Demonstrativ (isteroid) tipdagi yoshlar e'tibor va tan olinishi ehtiyojini kuchli his qiladilar. Yot g'oyalar ularga "qahramonlik", "alohidalik" va "muqaddas vazifa" obrazlarini taklif etib, g'oyaviy ta'sir doirasiga tortadi.

Beqaror (nestabil) tip esa irodaning sustligi va ijtimoiy nazoratga bo'ysunmaslik bilan ajralib turadi. Bu yoshlar tasodifiy muhit va guruh ta'siriga tez berilib, g'oyaviy tanqidiy fikrlash yetishmasligi sababli yot qarashlarni qabul qilib oladilar.

Xarakter aksentuatsiyasi o'z-o'zicha yot g'oyalarga olib kelmaydi, biroq ijtimoiy muhitdagi salbiy omillar bilan qo'shilganda xavf omiliga aylanadi. Oila nazoratining sustligi, muloqot yetishmasligi, ijtimoiy adolatsizlik hissi, ma'naviy bo'shliq va yolg'izlik aksentuatsiyalangan xarakter belgilarini kuchaytiradi.

Yot g'oyalar aynan ushbu psixologik zaif nuqtalarga yo'naltirilgan bo'lib, yoshlarning ehtiyojlarini soxta yo'l bilan qondirishga harakat qiladi.

Xulosa.

Yuqorida keltirilgan nazariy manbalarning umumlashtirsak shaxslararo munosabatlarda o'smir va o'spirinlarda nojuya xatti xarakatlarning yuzaga keltiruvchi ichki motivlari negizida ularning xarakterida psixopatologiya va patologik xolatlarning ta'siri ostida yuzaga kelishi mumkunligi ko'rsatilgan. Bunday toifadagi bolalar bilan psixokorreksiya ishlarini olib borishda dastlab ularning ruxiy xolatlari va shunday xolatga tushishga sababchi bo'lgan psixologik stimul aynan uning ong ostida qay tarzda vujudga kelgani aniqlanib ularning psixikasidan tozalash yani sublimatsiya qilish orqali bunday xarakter xususiyatlarini korreksiya qilish orqali biz ularni patalogik yoki bolmasam psixopatya, yoki xarakter aksentuatsiyasini ma'lum bir darajada ijobiylashtirishimiz mumkun kechadi. Ayrim aksentuatsiya tiplari g'oyaviy manipulyatsiyaga nisbatan sezgir bo'lib, salbiy ijtimoiy sharoitda bu holat xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, yoshlar bilan olib boriladigan psixologik-profilaktik ishlar xarakter aksentuatsiyasini inobatga olgan holda tashkil etilishi zarur. yoshlarni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash, ularda mafkuraviy immunitet, axborot madaniyatini shakllantirish keng ilmiy jamoatchilik, ota-onalar va xar bir ongli fuqaro oldida turgan dolzarb masala xisoblanadi.

References

1. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – СПб.: Речь, 2009.

2. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). М., 1994.
3. Золотов, И. Е., & БУЧКИНА, И. (2022). Патохарактерологические предпосылки делинквентного поведения у старших подростков. Научные исследования выпускников факультета психологии СПбГУ, 45.
4. Schwarzwald, O. (1991). Grammatical vs. lexical plural formation in Hebrew.
5. Шамардина, М. В., Ральникова, И. А., & Петухова, Е. А. (2020). Психология характера: учебное пособие.
6. Israel, A. (2021). Personality in Adolescence: School as a Developmental Context (Doctoral dissertation, Staats-und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky).
7. Jurayev, X. O. (2023). O'smirlarda xarakter aksentuatsiyasi tiplarining deviant xulq-atvor shakllanishiga ta'sirining psixologik mexanizmlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(9), 560-569.
8. Jurayev, X. O. (2023). O'spirinlik yoshida shaxsda stressli vaziyatlarda individual koping strategiyalarning o'rne va ahamiyati. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 512-515.
9. Nishonova, M. Y., & Kamolova, A. O. (2021). O'smirlarga huquqiy bilim berishda keys stadi texnologiyasidan foydalanish. Экономика и социум, (8 (87)), 42-45.
10. Nishonova, M. Y., & Kamolova, A. O. (2021). Using case stade technology in legal education for teenagers. Экономика и социум, (8), 42-45.
11. Yo'ldosheva MS. O'rta umumta'lim maktablarida tarbiya darslarini joriy etilganligi va ahamiyati. Academic research in educational sciences. 2021;2(5):846-50.
12. Yo'ldosheva MS. Abdulla avloniy chin ma'noda muallim. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). 2022;2(5):769-73.

EMOTIONAL INTELLEKTNING O'SMIR SHAXSIYATI RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

Sharafitdinov Abdulla XXX
O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali
Psixologiya kaedrasi v.b.dotsenti
[**sharafitdinovabdulla@gmail.com**](mailto:sharafitdinovabdulla@gmail.com)

Annotatsiya: Maqolada o'smirlarning emotsional intellekti va uning ijtimoiy moslashuv hamda o'zini boshqarishdagi o'rne batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari yuqori emotsional intellektning stressni samarali boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Jins farqlari aniqlanib, emotsional intellekt o'smir shaxsiyati rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynashi ta'kidlandi. Shu bilan birga, emotsional intellektni rivojlantirish o'smirlarning o'zini boshqarish qobiliyatini oshirish va ijtimoiy muhitga moslashuvini yaxshilashda muhim omil sifatida ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: Emotsional intellekt, o'smirlar, ijtimoiy moslashuv, o'zini boshqarish, empatiya, stressga chidamlilik, ijtimoiy ko'nikmalar, jins farqlari, psixologik rivojlanish.

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Аннотация: В статье подробно анализируется эмоциональный интеллект подростков и его роль в социальной адаптации и саморегуляции. Результаты исследования показали, что высокий уровень эмоционального интеллекта имеет важное значение для эффективного управления стрессом, развития эмпатии и социальных навыков. Были выявлены половые различия, подчеркнута решающая роль эмоционального интеллекта в развитии личности подростка. Также отмечено, что развитие эмоционального интеллекта является важным фактором для повышения способности подростков к саморегуляции и улучшению их социальной адаптации.

Ключевые слова: Эмоциональный интеллект, подростки, социальная адаптация, саморегуляция, эмпатия, стрессоустойчивость, социальные навыки, половые различия, психологическое развитие.

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENT PERSONALITY DEVELOPMENT

Annotation: The article provides a detailed analysis of adolescents' emotional intelligence and its role in social adaptation and self-regulation. The research results demonstrated that a high level of emotional intelligence is crucial for effective stress management, the development of empathy, and social skills. Gender differences were identified, highlighting the decisive role of emotional intelligence in adolescent personality development. Furthermore, the development of emotional intelligence was shown to be an important factor in enhancing adolescents' self-regulation abilities and improving their social adaptation.

Keywords: Emotional intelligence, adolescents, social adaptation, self-regulation, empathy, stress resilience, social skills, gender differences, psychological development.

Kirish.

Zamonaviy jamiyatda shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiy faoliyati ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ularning eng muhimi - emotsional intellekt hisoblanadi. Emotsional intellekt - bu o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash, boshqarish hamda ijtimoiy muhitda samarali munosabatlar o'rnatish qobiliyatidir. Ayniqsa o'smirlik davrida, qaysi yosh psixologik va ijtimoiy o'zgarishlarga boy bo'lib, emotsional intellektning rivojlanishi o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi va o'zini boshqarish qobiliyatida muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda o'smirlarning emotsional intellektini o'rganishga qiziqish oshib bormoqda, chunki bu ko'nikma stressga chidamlilikni oshirish, empatiya va samarali muloqot kabi ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, jinsiy farqlar va shaxsiy xususiyatlar emotsional intellekt darajasiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa o'smirlarning psixologik rivojlanishi va ijtimoiy muhitga moslashuvida o'ziga xos xususiyatlarni shakllantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Emotsional intellekt kontseptsiyasi birinchi bo'lib Daniel Goleman tomonidan ommalashdi, u emotsional ko'nikmalarning shaxs muvaffaqiyatidagi o'rnini ta'kidladi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi va o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi [2]. Shuningdek, jins farqlari va ijtimoiy muhit omillari emotsional intellekt darajasiga ta'sir

qilishi aniqlangan. O'smirlarning psixologik rivojlanishi kontekstida emotsional intellekt stressga chidamlilikni oshirib, samarali muloqotni ta'minlashda katta ahamiyatga ega [4]. Bizning his-tuyg'ularimiz fikrlash va rejalashtirish qobiliyatimizga to'sqinlik qiladi va bu, natijada, muammolarni hal qilish yoki uzoq muddatli maqsadlarga erishish imkoniyatlarimizni cheklaydi.

Hissiyotlar bizning aqliy salohiyatlarimizni qanday ishlatishimizga ta'sir qiladi va hayotdagi qarorlarimizni shakllantiradi. O'z his-tuyg'ularini boshqarish hissiy intellektning muhim tarkibiy qismidir. Bu qobiliyat, ayniqsa, kommunikativ jarayonlarda muvaffaqiyatga erishishda katta ahamiyatga ega. Kommunikatsiyaning rahbari o'zining harakatlarini boshqarishda, hatto boshqalarning salbiy xatti-harakatlari va hissiy to'sqinliklari bo'lsa ham, o'z his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bunday boshqaruvni amalga oshirish uchun yuqori darajadagi hissiy intellektni rivojlantirish zarur. Bu esa muloqot jarayonining muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlashga yordam beradi [1].

O'smirlarda emotsional intellekt rivojlanishida turli modellar asosida muhim ko'rsatkichlarni olishimiz mumkin. Emotsional intellektning rivojlanishida hissiyotlarni boshqarishning ahamiyati oldindan ko'rinadi. Bu rivojlanishning yuqori darajada bo'lishi uning o'zining muhimligini ko'rsatadi, chunki emotsional intellekt, o'z-o'zini boshqarish, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunish, empatiya va muloqot qobiliyatlari kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Yerkes-Dodson qonuni hissiy qo'zg'alish darajasi bilan inson faoliyatining muvaffaqiyati o'rtasidagi bog'liqlikni tasvirlaydigan modellaridan biridir [5]. Ushbu qonunga ko'ra, eng yuqori samarali faoliyat hissiy qo'zg'alishning o'rtacha darajasida amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, motivatsiya va hissiy qo'zg'alishning ortiqcha darajasi inson faoliyatining samaradorligini pasaytiradi. Shuningdek, haddan tashqari past hissiy qo'zg'alish darajasi ham samarali faoliyatni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. O'smirlar uchun hissiy intellektning to'g'ri namoyon bo'lishi uchun boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirish, o'z his-tuyg'ularini tushunish, boshqalar bilan empatiya ko'rsatish juda muhimdir. Bu jarayonlar o'z-o'zini tahlil qilish va stressni boshqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Emotsional intellekt shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, boshqalar bilan munosabatlarni samarali yuritish va ijtimoiy muhitda moslashish qobiliyatini ifodalaydi. Zamonaviy psixologiyada emotsional intellekt inson muvaffaqiyati va ruhiy salomatligining muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Uning tarkibiy qismlari har bir insonning shaxsiy va ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tadqiqotlar emotsional intellektni rivojlantirish dasturlari o'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalarini oshirishga va stressga bardosh berish qobiliyatini kuchaytirishga yordam berishini ko'rsatmoqda. Bu esa yoshlarning ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashuviga ijobiy ta'sir qiladi.

Emotsional intellekt insonning psixologik salomatligi va ijtimoiy moslashuv darajasini belgilovchi muhim ko'rsatkichdir. Bu komponentlar shaxsning o'zini anglash, emotsional o'zgarishlarni nazorat qilish, ijtimoiy muhitda samarali muloqot va munosabatlarni shakllantirish, shuningdek, stressli vaziyatlarda barqarorlikni saqlash kabi psixologik jihatlarini qamrab oladi [4]. Xususan, ichki motivatsiya, empatiya, ijtimoiy ko'nikmalar va hissiy moslashuvchanlik kabi ko'nikmalar insonning psixologik barqarorligi, ijtimoiy kompetentligi va professional muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib,

hissiy intellektning mazkur struktura elementlari nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki ijtimoiy integratsiya va madaniy ijtimoiylashuv jarayonida ham muhim o'rin tutadi. Bu esa zamonaviy psixologiyada hissiy intellektni kompleks individual rivojlanishning asosiy omili sifatida o'rganishga ehtiyoj borligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda suhbat, psixologik test va so'rovnomalardan foydalandik. Tadqiqot jarayonida asosan nazariy metodlar - ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali mavzuga oid mavjud ilmiy yondashuvlar o'rganildi va mualliflik xulosalari ishlab chiqildi. So'rovnoma natijalari statistik tahlil qilinib, diagramma va jadval ko'rinishida umumlashtirildi. Tadqiqot natijalari asosida ilmiy xulosalar chiqarildi hamda natijalarni qayta ishlash uchun matematik statistik tahlil usullarini amalga oshirdik.

Natijalar va muhokama

Biz tadqiqotimiz doirasida o'smirlarning emotsional intellektini aniqlash va baholash maqsadida maxsus so'rovnoma ishlab chiqdik. Ushbu so'rovnoma o'z ichiga to'rt asosiy komponentni oladi: o'zini anglash, o'zini boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar. Har bir komponent bo'yicha o'smirlarning o'z his-tuyg'ulari va boshqalar bilan munosabatdagi qobiliyatlari 1 dan 5 gacha bo'lgan shkala yordamida baholandi.

So'rovnoma o'smirlarning emotsional holatini tizimli ravishda o'rganishga, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga xizmat qiladi. So'rovnoma natijalari asosida o'smirlarning emotsional intellektini yaxshilashga qaratilgan individual va guruh treninglari, psixoterapevtik yordam va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan tadbirlar ishlab chiqilishi mumkin. Shu tarzda, biz tomonidan ishlab chiqilgan so'rovnoma o'smirlarning hissiy holatini chuqur va keng qamrovli o'rganish imkonini beradi. Bu vosita o'smirlarning emotsional holatini aniqlash, stress darajasini baholash hamda ijtimoiy va psixologik muammolarini aniqlashda ishonchli yordam beradi. Natijada, so'rovnoma yordamida olingan ma'lumotlar asosida ularga samarali psixologik ko'mak ko'rsatish, emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha individual va guruh mashg'ulotlarini tashkil etish mumkin bo'ladi. Bu esa o'smirlarning o'zini boshqarish qobiliyatini oshirish va ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Dastlab empirik natijalarning tavsiflovchi statistikasi tahlil qildik (1-jadval).

1-jadval . Emotsional intellektni o'lchash so'rovnomasi tavsiflovchi statistikasi

Ko'rsatkichlar	N	Mini-mall	Maksi-mall	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Assimet-riya	Ekstsess
O'zini anglash	204	3,00	23,00	12,6863	3,90145	,211	,176
O'zini boshqarish	204	4,00	23,00	12,6324	3,92129	,416	-,035
Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish	204	4,00	24,00	13,1324	4,19678	,197	-,235
Ijtimoiy ko'nikmalar	204	3,00	22,00	12,9902	4,26001	,257	-,639

Ushbu tavsiflovchi statistika o'smirlarning emotsional intellekti asosiy komponentlari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlarni ko'rsatadi. O'zini anglash ($A=0,211$; $E=0,176$) va o'zini boshqarish ($A=0,416$; $E=-0,035$) ko'rsatkichlari yaqin bo'lib, o'smirlarning o'z his-tuyg'ularini anglash va nazorat qilish qobiliyatlari o'rtacha darajada ekanligini bildiradi.

Empatiya – boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish ($A=0,197$; $E=-0,235$) – ko'rsatkichining biroz yuqoriroq bo'lishi yoshlarning boshqalar bilan hissiy aloqaga moyilligini ko'rsatadi. Ijtimoiy ko'nikmalar ($A=0,257$; $E=-0,639$) ham o'rtacha darajada bo'lib, bu o'smirlarning ijtimoiy muhitga moslashish va samarali muloqot qilish imkoniyatlari rivojlanayotganligini anglatadi. Assimetriya (A) va ektess (E) qiymatlarining pastligi taqsimotning taxminan normalligini va o'lchovlarning ishonchliligini tasdiqlaydi. Ushbu natijalar o'smirlar orasida emotsional intellektni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik va ta'limiy tadbirlar zarurligini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalarini normal taqsimlanish qonuniga mos kelishini tekshirdik (2-jadval).

2-jadval . Emotsional intellektni o'lchash so'rovnomasi (Kolmogorov Smirnov mezon xulosalari)

Ko'rsatkichlar	Kolmogorov Smirnov D_z	Ishonch darajasi (p)
O'zini anglash	1,920	,001
O'zini boshqarish	1,666	,008
Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish	1,088	,187
Ijtimoiy ko'nikmalar	1,734	,005

Kolmogorov-Smirnov testi natijalari emotsional intellekt komponentlarining taqsimoti haqidagi ma'lumot beradi. O'zini anglash ($D_z = 1,920$; $p = 0,001$), o'zini boshqarish ($D_z = 1,666$; $p = 0,008$) va ijtimoiy ko'nikmalar ($D_z = 1,734$; $p = 0,005$) ko'rsatkichlarining p qiymatlari 0,05 dan kichik bo'lib, ularning taqsimoti normal taqsimotdan farq qiladi. Boshqa tomondan, empatiya ($D_z = 1,088$; $p = 0,187$) ko'rsatkichi uchun p -qiymat 0,05 dan katta bo'lib, bu uning taqsimoti normal ekanligini bildiradi. Demak so'rovnoma tahlillarini noparametrik mezonlarda olib borsak bo'ladi.

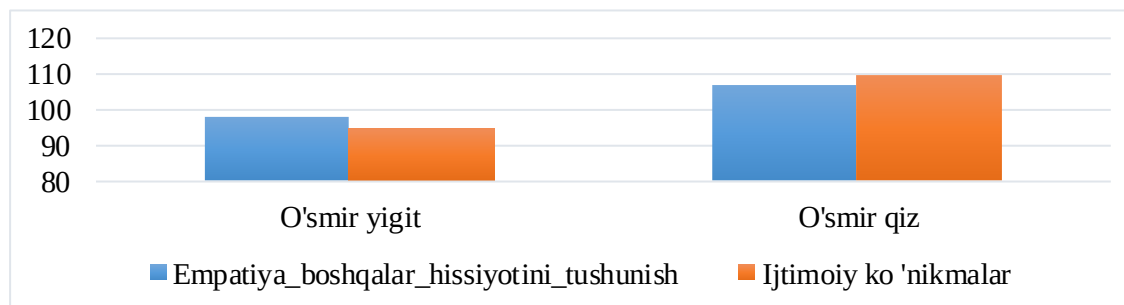
So'rovnomasi natijalarini jins bo'yicha taqqoslash Mann-Uitney U testi yordamida amalga oshirildi. (3-jadval).

3-jadval. Emotsional intellektni o'lchash so'rovnomasining jins bo'yicha Mann Uitni mezon natijalari

Ko'rsatkichlar	Jinsi	N	O'rtacha rang	U	p
O'zini anglash	O'smir yigit	100	101,22	5071,500	,759
	O'smir qiz	104	103,74		
O'zini boshqarish	O'smir yigit	100	103,95	5055,500	,730
	O'smir qiz	104	101,11		
Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish	O'smir yigit	100	98,01	4751,000	,035*
	O'smir qiz	104	106,82		
Ijtimoiy ko'nikmalar	O'smir yigit	100	94,93	4443,000	,041*
	O'smir qiz	104	109,78		

Izoh: * $p < 0,05$

Mann-Uitney testi natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektning ba'zi komponentlari bo'yicha jinslar orasida sezilarli farqlar mavjud. Xususan, "Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish" ($p = 0,035$) va "Ijtimoiy ko'nikmalar" ($p = 0,041$) ko'rsatkichlarida o'smir qizlar o'smir yigitlarga nisbatan yuqori natijalar ko'rsatgan (1-rasm).

1-rasm. Emotsional intellekt komponentlari jins bo'yicha tafovutlari

Bu natijalar ayollarda boshqalar his-tuyg'ularini anglash va ijtimoiy munosabatlardagi ko'nikmalar rivojlanganroq bo'lishi mumkinligini bildiradi. Jinsiy rollarning ijtimoiylashtirilishi, madaniy normalar va o'smirlilik davridagi psixologik o'ziga xosliklar ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, o'zini anglash va o'zini boshqarish ko'rsatkichlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq kuzatilmagan ($p < 0,05$), bu ushbu ichki psixologik funksiyalarning jinsga bog'liqligi kamroq yoki umumiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Har qanday o'lchov vositasining ishonchliligi va dolzarbligini baholashda korelatsion tahlil alohida o'rin tutadi. Korelatsiya mezonlari yordamida so'rovnomada olingan natijalar turli psixologik ko'rsatkichlar bilan o'zaro qanday bog'liqlikda ekanligi aniqlandi (4-jadval).

4-jadval. Emotsional intellektni o'lchash so'rovnomasining Korelatsiya mezon natijalari

Ko'rsatkichlar	O'zini anglash	O'zini boshqarish	Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish	Ijtimoiy ko'nikmalar
O'zini anglash	1,000	,761(**)	,704(**)	,615(**)
O'zini boshqarish		1,000	,748(**)	,582(**)
Empatiya boshqalar hissiyotini tushunish			1,000	,798(**)
Ijtimoiy ko'nikmalar				1,000

Izoh: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

O'zini anglash va o'zini boshqarish o'rtasidagi korrelyatsiya ($r = 0,761$; $p < 0,01$) bo'lib, bu shuni anglatadiki, shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglab yetishi uning ularga ta'sir qilish va nazorat qilish qobiliyatini oshiradi. Shuningdek, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar o'rtasidagi yuqori korrelyatsiya ($r = 0,798$, $p < 0,01$) boshqalar his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati va samarali ijtimoiy aloqalar o'rtasida yaqin bog'liqlik borligini ko'rsatadi.

Ushbu yuqori va ahamiyatli korrelyatsiyalar emotsional intellektning komponentlari o'zaro mustahkam bog'langanligini va birgalikda rivojlanishini ko'rsatishi mumkin. O'smirlarning emotsional intellekti rivojlangan bo'lsa, ular o'z hissiyotlarini nazorat qila oladi, boshqalar bilan samarali muloqotda bo'lish ko'nikmalarini oshiradi va ijtimoiy muhitga moslashishda yuqori natijalarga erishadi. Shu bilan birga, emotsional intellekt o'smirning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi, empatiya qobiliyatini oshiradi hamda salbiy stress omillariga chidamliligini kuchaytiradi. Jinsiy farqlar tahlilida ayollarda emotsional intellektning ayrim komponentlari, xususan empatiya va o'zini boshqarish, erkaklarga nisbatan yuqoriroq ekanligi ko'rsatildi, bu esa ularning shaxsiy rivojlanish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun, emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan ta'limiy va psixologik metodikalar o'smirlarning psixologik barqarorligini oshirish, ijtimoiy ko'nikmalarini mustahkamlash va shaxs sifatida barkamol shakllanishini ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida, kelajakda o'smirlarning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi o'smirlarning stressga chidamliligini oshirish, empatiya qobiliyatini mustahkamlash hamda ijtimoiy ko'nikmalarini samarali shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Jins farqlari tahlili natijalariga ko'ra, o'smir qizlar emotsional intellektning asosiy komponentlari - empatiya va o'zini boshqarish qobiliyatlarida o'smir o'g'il bolalarga nisbatan sezilarli ustunlikka ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflarni beramiz:

1. Ta'lim muassasalarida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maxsus trening va dasturlarni joriy etish;
2. Psixolog va pedagoglar tomonidan o'smirlarning emotsional holatini baholash va qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish;
3. Ota-onalar uchun emotsional intellektni shakllantirishga oid psixologik-ma'rifiy seminarlar tashkil etish;
4. Dars jarayonlarida hamkorlik, muloqot va empatiyani rivojlantiruvchi interfaol metodlardan keng foydalanish.

Xulosa qilib aytganda, emotsional intellektni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli yondashuv yoshlarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Чудина Е.А. Эмоционально зрелая личность глазами опытных и начинающих психологов. // Журнал практической психологии и психоанализа. 2003. №3 Электронный ресурс. URL: <http://www.psyjournal.ru> [дата обращения 26.12.2010].
2. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. М. Академический проект 2005. - 336 с.
3. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. 651 с.
4. Этчегоев Г. Эмпатия. // Журнал практической психологии и психоанализа. 2003. № 1. Электронный ресурс. URL: <http://psyjournal.ru/index.php> [дата обращения 14.07.2008].
5. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты): Дис. д-ра. психол. наук. СПб.: С.-Петербург. Гос. Ун-т. 1995.
6. Ягнюк К.В. Природа эмпатии и ее роль в психотерапии // Журнал практической психологии и психоанализа. 2003. № 1. Электронный ресурс. URL: <http://www.psyjournal.ru> [дата обращения 26.12.2010].
7. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. - М. 2001. - 596 с.
8. Goleman D. The Emotionally Intelligent Workplace. Jossey-Bass. 2001. P. 384.
9. Mayer J. Emotional Intelligence: A New Science of Personal and Social Growth. - New York: Bantam Books, 1997. - 300 pages.

10. Mayer J.D., Salovey P. What is emotional intelligence? // In: Salovey P., Sluyter D.J. (Eds.), Emotional development and emotional intelligence: Educational implications. – New York: Basic Books, 1997. – P. 3–31.

STRESSGA QARSHI TURISH QOBILIYATINING PSIXOLOGIK SAVODXONLIKDAGI SHAXSIY DETERMINANT SIFATIDAGI ROLI

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrası
Psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)
mirzaodilf@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxsning stressga qarshi turish qobiliyati psixologik savodxonlikning muhim shaxsiy determinanti sifatida nazariy va empirik jihatdan tahlil qilinadi. Psixologik savodxonlik shaxsning o'z psixik holatini anglash, stress omillarini aniqlash va ularga moslashuvchan munosabat bildirish qobiliyatlari bilan bevosita bog'liq ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqotda stressga chidamlilikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari psixologik savodxonlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Ilmiy manbalar tahlili asosida stressni boshqarish ko'nikmalari rivojlangan shaxslarda psixologik savodxonlik yuqori bo'lishi aniqlanadi. Maqola natijalari ta'lim tizimida psixologik savodxonlikni oshirish va stressga qarshi kurashish kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: Psixologik savodxonlik, stressga qarshi turish, stressga chidamlilik, shaxsiy determinant, psixologik barqarorlik, emotsional o'zini boshqarish, stressni boshqarish

THE ROLE OF STRESS RESILIENCE AS A PERSONAL DETERMINANT IN PSYCHOLOGICAL LITERACY

Abstract: This article analyzes the ability of a person to resist stress as an important personal determinant of psychological literacy theoretically and empirically. It is argued that psychological literacy is directly related to a person's ability to understand their own mental state, identify stress factors, and respond flexibly to them. The study examines the cognitive, emotional, and behavioral components of stress resilience as factors influencing the level of psychological literacy. Based on the analysis of scientific sources, it is determined that individuals with developed stress management skills have high psychological literacy. The results of the article can serve as a methodological basis in the process of increasing psychological literacy and forming stress-fighting competencies in the education system.

Keywords: Psychological literacy, stress resistance, stress resilience, personal determinant, psychological stability, emotional self-regulation, stress management.

РОЛЬ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ КАК ЛИЧНОСТНЫЙ ДЕТЕРМИНАНТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Аннотация: В данной статье теоретически и эмпирически анализируется способность человека противостоять стрессу как важный личностный детерминант психологической грамотности. Утверждается, что психологическая грамотность

напрямую связана со способностью человека понимать собственное психическое состояние, выявлять стрессовые факторы и гибко реагировать на них. В исследовании рассматриваются когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты стрессоустойчивости как факторы, влияющие на уровень психологической грамотности. На основе анализа научных источников установлено, что лица с развитыми навыками управления стрессом обладают высокой психологической грамотностью. Результаты статьи могут служить методологической основой в процессе повышения психологической грамотности и формирования стресс устойчивых компетенций в системе образования.

Ключевые слова: Психологическая грамотность, стрессоустойчивость, стрессоустойчивость, личностный детерминант, психологическая стабильность, эмоциональная саморегуляция, управление стрессом

Kirish.

Bugungi globallashuv va tezkor axborot oqimi sharoitida inson hayoti tobora murakkablashib, turli psixologik bosim va stress omillariga to'la bo'lib bormoqda. Ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy faoliyatda yuzaga kelayotgan ziddiyatli vaziyatlar shaxsdan nafaqat intellektual, balki yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni ham talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, shaxsning stressga qarshi turish qobiliyati va psixologik savodxonligi o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan muhim psixologik hodisalar sifatida e'tirof etilmoqda.

Psixologik savodxonlik shaxsning psixologik bilimlarga ega bo'lishi bilan cheklanib qolmay, balki ushbu bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda, xususan, stressli holatlarda samarali qo'llay olish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Psixologik savodxonligi yetarli darajada rivojlangan shaxs stress omillarini to'g'ri baholay oladi, o'z emotsiyalarini nazorat qiladi hamda konstruktiv muammoli yechimlarni topishga intiladi [1].

Hozirgi kunda stressga qarshi turish qobiliyati shaxsning individual-psixologik xususiyati sifatida ko'rib, u psixologik barqarorlik, emotsional intellekt, moslashuvchanlik va o'z-o'zini boshqarish kabi tushunchalar bilan uzviy aloqada tahlil qilinmoqda. Ayniqsa, ta'lim oluvchilar, pedagoglar va yoshlar orasida stressga chidamlilik darajasining pastligi psixologik savodxonlikning yetarli shakllanmaganligi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarmoqda [5].

Shu sababli, stressga qarshi turish qobiliyatining psixologik savodxonlikdagi shaxsiy determinant sifatidagi rolini o'rganish, uning nazariy asoslarini aniqlash va ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu muammo mavjud ilmiy adabiyotlar asosida chuqur tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi.

Stress muammosi va unga qarshi turish qobiliyati masalasi psixologiya fanida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng tadqiq etila boshlandi. G. Selye tomonidan ilgari surilgan "stress" nazariyasi ushbu tushunchaning fiziologik va psixologik mohiyatini ochib berishga xizmat qildi [4,6]. Olim stressni organizmning tashqi ta'sirlarga moslashuv reaksiyasi sifatida talqin qilib, unga chidamlilik darajasi shaxs salomatligi va faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini asoslab berdi.

Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash va stressni yengib o'tish modeli stressga qarshi turish jarayonida shaxsning subyektiv bahosi va psixologik savodxonlik elementlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Ularning fikriga ko'ra, shaxs stressli vaziyatni qanday idrok etishi va unga qanday munosabat bildirishini bilishi

uning psixologik savodxonlik darajasiga bog‘liqdir [17].

Zamonaviy tadqiqotlarda psixologik savodxonlik shaxsning stressni tanib olish, uni boshqarish va oldini olish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar majmui sifatida talqin qilinmoqda. Xususan, xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar stressni boshqarish bo‘yicha bilimlarga ega bo‘lgan shaxslarda emotsional barqarorlik va psixologik farovonlik yuqori bo‘lishini ko‘rsatadi [3,7].

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham stressga chidamlilik masalasi shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ta‘lim jarayonidagi muvaffaqiyati va psixologik savodxonligi bilan bog‘liq holda yoritilgan. Ularning fikricha, psixologik savodxonlikni rivojlantirish stressga qarshi turish qobiliyatini mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi [8].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, stressga qarshi turish qobiliyati psixologik savodxonlikning tarkibiy qismi bo‘lib, u shaxsning psixologik barqarorligi va hayotiy faoliyatida muhim determinant sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot stressga qarshi turish qobiliyatining psixologik savodxonlikdagi shaxsiy determinant sifatidagi rolini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks yondashuv asosida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida psixologik savodxonlik va stressga chidamlilik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash, shuningdek, ushbu ko‘rsatkichlarning shaxsiy xususiyatlar bilan aloqasini tahlil qilish asosiy vazifa etib belgilandi [9].

Empirik tadqiqotda so‘rovnoma, psixologik testlash va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Stressga qarshi turish qobiliyatini aniqlash uchun stressga chidamlilik va coping strategiyalarini o‘lchovchi standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalar qo‘llanildi. Psixologik savodxonlik darajasini aniqlash maqsadida esa shaxsning psixologik bilimlari, o‘z-o‘zini anglash, emotsional o‘zini boshqarish hamda stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini baholovchi maxsus diagnostik vositalardan foydalanildi [10].

Tadqiqotda jami 60 nafar respondent ishtirok etdi. Ishtirokchilar turli yosh va ijtimoiy guruh vakillaridan iborat bo‘lib, bu tadqiqot natijalarining ishonchligi va umumlashtirilishini ta‘minlashga xizmat qildi. Olingan ma‘lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, stressga qarshi turish qobiliyati bilan psixologik savodxonlik darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi aniqlandi [15].

Empirik natijalar va ularning tahlili.

Empirik tadqiqotda stressga qarshi turish qobiliyati va psixologik savodxonlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida quyidagi psixodiagnostik metodikalardan foydalanildi:

1. S. Maddi tomonidan ishlab chiqilgan “Stressga chidamlilik (Hardiness)” metodikasi;
2. Lazarus–Folkman “Stressni yengib o‘tish strategiyalari (Coping)” so‘rovnomasi;
3. Psixologik savodxonlikni baholashga qaratilgan mualliflik so‘rovnomasi.

1-jadval. Stressga chidamlilik darajalarining taqsimlanishi (S. Maddi metodikasi asosida, n = 60)

Darajalar	Frequency (n)	Percent (%)	Valid Percent (%)	Cumulative Percent (%)
Past	13	21,7	21,7	21,7
O‘rtacha	29	48,3	48,3	70,0
Yuqori	18	30,0	30,0	100,0
Jami	60	100,0	100,0	—

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, respondentlarning asosiy qismi o'rtacha stressga chidamlilik darajasiga ega. Bu holat ularning stressli vaziyatlarga nisbatan qisman moslashuvchan, biroq barqarorlik hali to'liq shakllanmaganligini ko'rsatadi.

2-jadval. Stressni yengib o'tish strategiyalari ko'rsatkichlari (Lazarus–Folkman metodikasi bo'yicha)

Coping strategiyasi	Past (%)	O'rtacha (%)	Yuqori (%)
Muammoni hal etish	18,3	45,0	36,7
Emotsional reaksiya	30,0	41,7	28,3
Qochish strategiyasi	40,0	38,3	21,7

Tadqiqot natijalari respondentlarda muammoni hal etishga yo'naltirilgan coping strategiyalarining nisbatan ustunligini ko'rsatadi. Bu holat psixologik savodxonlikning ayrim amaliy komponentlari shakllanganligini bildiradi.

3-jadval. Psixologik savodxonlik darajalarining taqsimlanishi

Daraja	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Past	12	20,0	20,0	20,0
O'rtacha	28	46,7	46,7	66,7
Yuqori	20	33,3	33,3	100,0
Jami	60	100,0	100,0	—

Respondentlarning ko'pchiligida psixologik savodxonlik o'rtacha darajada shakllangan bo'lib, bu stressni boshqarish bo'yicha bilimlar mavjud, ammo ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaganligini ko'rsatadi.

4-jadval. Stressga chidamlilik va psixologik savodxonlik o'rtasidagi korrelyatsion tahlil. (Pearson korrelyatsiya koeffitsienti)

Ko'rsatkichlar	Stressga chidamlilik	Coping strategiyalari	Psixologik savodxonlik
Stressga chidamlilik	1	0,52**	0,61**
Coping strategiyalari	0,52**	1	0,47**
Psixologik savodxonlik	0,61**	0,47**	1

Izoh: ** – $p \leq 0,01$ darajada ishonchli.

Korrelyatsion tahlil natijalari stressga chidamlilik va psixologik savodxonlik o'rtasida o'rtacha va kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi ($r = 0,61$; $p \leq 0,01$). Bu esa stressga qarshi turish qobiliyati rivojlangan sari shaxsning psixologik savodxonligi ham ortib borishini tasdiqlaydi. Shuningdek, coping strategiyalari bilan psixologik savodxonlik o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik ($r = 0,47$; $p \leq 0,01$) shaxsning stressni boshqarish usullari uning psixologik bilim va ko'nikmalarini amaliy faoliyatda qo'llash darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Natijalar stressga chidamlilik va psixologik savodxonlik o'rtasida **kuchli ijobiy bog'liqlik** mavjudligini ko'rsatdi ($r = 0,61$). Bu stressga qarshi turish qobiliyati psixologik savodxonlikning muhim shaxsiy determinanti ekanligini empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Empirik tadqiqot natijalari respondentlarda psixologik savodxonlik darajasi turlicha ekanligini ko'rsatdi[17]. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, ishtirokchilarning muayyan qismida psixologik savodxonlik yuqori darajada shakllangan bo'lsa, aksariyat respondentlarda o'rtacha daraja, ayrim hollarda esa past daraja kuzatildi. Bu holat shaxslarning stressli vaziyatlarga munosabatida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi [11].

Stressga qarshi turish qobiliyati yuqori bo'lgan respondentlarda psixologik savodxonlik ko'rsatkichlari ham nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bunday shaxslar stress omillarini tez anglash, emotsiyalarini nazorat qilish va muammoli vaziyatlarga konstruktiv

yondashish qobiliyatiga ega ekanliklari bilan ajralib turdi. Aksincha, stressga chidamliligi past bo'lgan respondentlarda psixologik savodxonlikning ayrim komponentlari yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatildi [13].

Statistik tahlil natijalari stressga qarshi turish qobiliyati bilan psixologik savodxonlik o'rtasida ijobiy va sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bu esa stressni boshqarish ko'nikmalari shaxsning psixologik savodxonligini shakllantirishda muhim determinantlardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari psixologik savodxonlik faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki shaxsning stressli vaziyatlarda amaliy xatti-harakatlari bilan ham bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatdi [12,14].

Xulosa va tavsiyalar.

Tadqiqot natijalari stressga qarshi turish qobiliyati psixologik savodxonlikning muhim shaxsiy determinanti ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Psixologik savodxonlik shaxsning stressli vaziyatlarni anglash, baholash va samarali yengib o'tish qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, stressga chidamlilik darajasi yuqori bo'lgan shaxslarda ushbu sifatlar aniqroq namoyon bo'lishi aniqlandi.

O'tkazilgan empirik tahlil shuni ko'rsatdiki, stressni boshqarish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxslar emotsional barqarorlikka erishadi, psixologik muammolarni konstruktiv hal etadi hamda ijtimoiy moslashuv jarayonida yuqori natijalarga erishadi. Bu esa stressga qarshi turish qobiliyatini psixologik savodxonlikni rivojlantirish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalariga asosanib, ta'lim muassasalarida psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan dasturlarga stressni boshqarish va stressga chidamlilikni rivojlantirish mashg'ulotlarini tizimli ravishda joriy etish tavsiya etiladi. Shuningdek, psixologlar va pedagoglar faoliyatida treninglar, psixologik mashqlar va amaliy seminarlar orqali shaxsning stressga qarshi turish kompetensiyalarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Fayzullayev, M., & Dexqonov, T. (2025). Oila psixologiyasi: farzand tarbiyasida emotsional intellektning ahamiyati. Молодые ученые, 3(24), 98-101.

Fayzullayev, M., Xamraqulov, M., & Lutfiddinov, M. (2025). O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. Наука и технология в современном мире, 4(17), 22-25.

Mirzamurodovich, F. M. (2025). Psychological literacy in adolescents as a factor of socialization. Shokh library, 1(12).

Mirzamurodovich, F. M. (2024, October). O'Smirlarda psixologik savodxonlikni aniqlashda korrelatsion tahlil. In Russian-Uzbekistan Conference (Vol. 1, No. 1).

Fayzullayev, M. M. (2023). Psychological Literacy And Its Assesment Of In Youth. Educational Research in Universal Sciences, 2(6), 170-172.

Mirzamurodovich, F. M. (2023). Concepts of formation and development of psychological literacy in continuous education. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(5), 495-497.

Fayzullayev, M. (2023). O'smirlarda psixologik savodxonlik konstruksiyalari. Академические исследования в современной науке, 2(19), 129-133.

Fayzullayev, M. (2024). Introducing psychological literacy. Академические исследования в современной науке, 3(22), 32-35.

Fayzullayev, M. M. (2022). Discrimination is a violation of human rights and is a problem for students, especially in times of psychological change. International conference on learning and teaching, 1(4), 429-431.

Fayzullayev, M. ., Xamraqulov, M., & Lutfiddinov , M. (2025). O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. Наука и технология в современном мире, 4(17), 22–25. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/zdift/article/view/113440>

Nortoji Jumaevich Eshnev, & Mirzaodil Mirzamurodovich Fayzullayev (2021). DISCRIMINATION IN EDUCATION. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 1), 550-553.

Fayzullayev , M. (2025). Psixologik maslahat va kouching fanining hozirgi kundagi o'rni va dolzarbligi. Наука и инновация, 3(24), 175–178. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/scin/article/view/113397>

Fayzullayev, M. ., Xamraqulov, M., & Lutfiddinov , M. (2025). O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. Наука и технология в современном мире, 4(17), 22–25. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/zdift/article/view/113440>

Fayzullayev, M. ., Xamraqulov, M., & Lutfiddinov , M. (2025). O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. Наука и технология в современном мире, 4(17), 22–25. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/zdift/article/view/113440>

Психологические факторы, определяющие развитие психологической грамотности в подростковом возрасте. (Файзуллаев Мирзаодил Мирзамуродович, пер.). (2025). Партнерские конференции Международного научного журнала Research Focus, 1(1), 243-249. <https://refocus-conferences.uz/index.php/PCISJRF/article/view/321>

Eshnev, N. J., & Fayzullayev, M. M. (2021). Discrimination in education. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 1), 550-553.

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich. (2026). Stress resilience as a personal determinant of psychological literacy. International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 13(01), 348–354. Retrieved from <https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/4753>

ZAMONAVIY TASHKILOTLARDA YETAKCHILIKNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna
University of Business and Science
Pedagogika va psixologiya kafedrası
Psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)
shaxloataxujayeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tashkilotlar faoliyatida yetakchilik samaradorligini belgilovchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida tashkilotlarda an'anaviy boshqaruv uslublari o'z ahamiyatini yo'qotib, yetakchidan yuqori darajadagi ijtimoiy, emotsional va psixologik kompetensiyalarni talab etmoqda. Tadqiqotda yetakchining emotsional intellekti, ijtimoiy va siyosiy mahorati, kommunikativ qobiliyatlari hamda motivatsion xususiyatlarining jamoa samaradorligi va xodimlar faoliyatiga ta'siri nazariy jihatdan yoritilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yetakchilikning psixologik omillari tizimlashtirilib, ularning tashkilot samaradorligidagi o'rni asoslab berilgan. Maqola natijalari zamonaviy

tashkilotlarda yetakchilarni tayyorlash va rivojlantirish jarayonida psixologik yondashuvlarni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yetakchilik, psixologik omillar, emotsional intellekt, ijtimoiy kompetensiya, jamoa samaradorligi.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LEADERSHIP IN MODERN ORGANIZATIONS

Annotation: This article analyzes the psychological factors that determine the effectiveness of leadership in the activities of modern organizations. In today's conditions of globalization and digitalization, traditional management styles in organizations have lost their relevance and require a high level of social, emotional and psychological competencies from the leader. The study theoretically sheds light on the impact of the leader's emotional intelligence, social and political skills, communicative abilities and motivational characteristics on team effectiveness and employee performance. Based on the analysis of scientific literature, the psychological factors of leadership are systematized and their role in organizational effectiveness is substantiated. The results of the article indicate the need to strengthen psychological approaches in the process of training and developing leaders in modern organizations.

Keywords: Leadership, psychological factors, emotional intelligence, social competence, team effectiveness.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЛИДЕРСТВА В СОВРЕМЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация: В данной статье анализируются психологические факторы, определяющие эффективность лидерства в деятельности современных организаций. В современных условиях глобализации и цифровизации традиционные стили управления в организациях утратили свою актуальность и требуют от лидера высокого уровня социальных, эмоциональных и психологических компетенций. В исследовании теоретически освещается влияние эмоционального интеллекта лидера, социально-политических навыков, коммуникативных способностей и мотивационных характеристик на эффективность команды и производительность труда сотрудников. На основе анализа научной литературы систематизированы психологические факторы лидерства и обоснована их роль в организационной эффективности. Результаты статьи указывают на необходимость усиления психологических подходов в процессе подготовки и развития лидеров в современных организациях.

Ключевые слова: Лидерство, психологические факторы, эмоциональный интеллект, социальная компетентность, эффективность команды.

Kirish.

Bugungi kunda tashkilotlar faoliyati murakkab va tez o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda amalga oshirilmoqda. Raqobatning kuchayishi, texnologik yangilanishlar, jamoaviy mehnat shakllarining keng tarqalishi yetakchilikka bo'lgan talablarni tubdan o'zgartirdi. Agar ilgari yetakchi asosan nazorat va buyruq berish funksiyalarini bajargan bo'lsa, hozirgi davrda u ko'proq murabbiy, fasilitator va motivator sifatida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy tashkilotlarda yetakchining muvaffaqiyati nafaqat professional bilim va

tajriba, balki uning psixologik xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Xususan, emotsional barqarorlik, empatiya, ijtimoiy sezgirlik, muloqot madaniyati va siyosiy mahorat yetakchilik samaradorligining muhim omillariga aylanmoqda. Shu bois, yetakchilikni faqat boshqaruv jarayoni sifatida emas, balki murakkab psixologik hodisa sifatida o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — zamonaviy tashkilotlarda yetakchilik samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik omillarni aniqlash va ularning tashkilot faoliyatiga ta'sirini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi.

Yetakchilik muammosi psixologiya va boshqaruv fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir. O'zbek olimlari yetakchilikni shaxs psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit va tarbiyaviy omillar bilan bog'liq holda izohlaydilar. Jumladan, A. Abdukarimov va B. Qodirovlar yetakchilik samaradorligini shaxsning ijtimoiy faolligi, mas'uliyat hissi va kommunikativ madaniyati bilan bog'liq holda tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlarida yetakchining jamoaga psixologik ta'siri va motivatsion roli alohida ta'kidlanadi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda yetakchining ijtimoiy va siyosiy mahorati ham muhim psixologik omil sifatida e'tirof etiladi. O'zbek olimlari bu tushunchani ko'proq ijtimoiy moslashuv, muomala madaniyati va jamoa ichidagi nufuz bilan bog'laydilar. Masalan, Sh. Sharipov va N. Xolmatovlar tadqiqotlarida yetakchining ijtimoiy sezgirliги va jamoa a'zolari bilan psixologik aloqa o'rnatish qobiliyati boshqaruv samaradorligini oshiruvchi asosiy omil sifatida ko'rsatiladi. Yetakchilik samaradorligini belgilovchi muhim psixologik omillardan biri — emotsional intellektidir. O'zbek psixolog olimlari emotsional intellektni shaxsning o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish qobiliyati sifatida talqin qiladilar. Xususan, D. Fayzullayev[14] va M.M. Fayzullayev[15] tadqiqotlarida emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik yetakchilik samaradorligining muhim sharti sifatida ko'rsatiladi. Ularning ishlarida yetakchining emotsional savodxonligi jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynashi ta'kidlangan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda esa yetakchilik masalasi ko'proq nazariy modellarga asoslanib o'rganilgan. Masalan, B. Bass va B. Avolio [3] tomonidan ishlab chiqilgan transformatsion yetakchilik nazariyasi yetakchining xodimlar ongiga ta'sir etish, ularni ilhomlantirish va ichki motivatsiyasini faollashtirishga qaratilgan psixologik mexanizmlarni yoritadi. Shuningdek, P. Northouse [5] yetakchilikni shaxs, vaziyat va munosabatlar o'zaro ta'siri natijasi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvlar zamonaviy tashkilotlarda yetakchilikni faqat buyruq berish jarayoni emas, balki murakkab psixologik jarayon sifatida ko'rishga asos yaratadi. Xorijiy tadqiqotlarda emotsional intellekt konsepsiyasi D. Goleman nomi bilan bevosita bog'liq. Uning tadqiqotlariga ko'ra, yuqori lavozimli rahbarlarning muvaffaqiyati intellektual salohiyatdan ko'ra emotsional intellekt darajasi bilan ko'proq belgilanadi. Shuningdek, Mayer va Salovey [9] emotsional intellektni kognitiv qobiliyat sifatida ko'rib, uni yetakchining qaror qabul qilish jarayoni va ijtimoiy moslashuvi bilan bog'laydi. Ushbu yondashuvlar yetakchilikni psixologik jihatdan chuqurroq anglash imkonini beradi.

MDH olimlari tadqiqotlarida esa yetakchilik ko'pincha faoliyat va shaxs nazariyalari asosida izohlanadi. Jumladan, B.D. Parygin yetakchilikni kichik guruh psixologiyasi nuqtayi nazaridan o'rganib, yetakchining guruh ichidagi norasmiy ta'sir kuchiga e'tibor qaratadi. A.L. Jhuravlyov va A.V. Petrovskaya [7,8,10,11] tadqiqotlarida esa

yetakchilikning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari, jamoa ichidagi rollar va o'zaro munosabatlar tizimi asoslab berilgan. MDH psixologlari orasida emotsional intellekt muammosini o'rganishda D.V. Lyusin va I.N. Andreeva tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega [12]. Ularning ishlarida emotsional intellekt yetakchining kommunikativ samaradorligi va nizolarni boshqarish qobiliyati bilan bevosita bog'liqligi empirik asosda isbotlangan. Bu esa yetakchining emotsional kompetensiyasi jamoa samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda zamonaviy tashkilotlarda yetakchilik samaradorligini belgilovchi psixologik omillarni aniqlash maqsadida kompleks ilmiy-metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot dizayni korrelyatsion xarakterga ega bo'lib, yetakchining psixologik xususiyatlari va jamoa samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida empirik, psixodiagnostik va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi [1].

Yetakchining siyosiy mahoratini baholash uchun Ferris, Treadway, Perrewé va hammualliflar tomonidan 2005-yilda ishlab chiqilgan Political Skill Inventory (PSI) metodikasi qo'llanildi. Mazkur metodika 18 ta banddan iborat bo'lib, yetakchining ijtimoiy va siyosiy ta'sir ko'rsatish qobiliyatini aniqlashga mo'ljallangan. Metodika tarkibida ijtimoiy sezgirlik, shaxslararo ta'sir ko'rsatish, ijtimoiy tarmoqlarni shakllantirish qobiliyati hamda samimiylik kabi to'rtta asosiy subshkala mavjud. PSI metodikasi yetakchining boshqalar bilan samarali munosabat o'rnatish, norasmiy ta'sir mexanizmlaridan foydalanish va jamoani muvofiqlashtirish darajasini baholash imkonini beradi. Xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ushbu metodika yuqori darajadagi ishonchlilik ko'rsatkichlariga ega bo'lib, Cronbach's alpha qiymati 0,79–0,91 oralig'ida ekanligi aniqlangan [2].

Yetakchining emotsional intellekt darajasini aniqlash maqsadida Mayer va Salovey (1997) hamda Goleman (1998) konsepsiyalariga asoslangan Emotional Intelligence Questionnaire so'rovnomasi qo'llanildi. Ushbu metodika shaxsning o'z emotsiyalarini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish hamda emotsiyalar asosida samarali qaror qabul qilish qobiliyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Metodika yetakchining stressga chidamliligi, empatiya darajasi va jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirishdagi rolini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida emotsional intellekt ko'rsatkichlari yetakchilik samaradorligining muhim psixologik determinantlaridan biri sifatida ko'rib chiqildi.

Yetakchining kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyasini baholash uchun V. V. Sinyavskiy va V. A. Fedorishin tomonidan ishlab chiqilgan ****Kommunikativ va tashkiliy qobiliyatlar testi (KOS-2)****dan foydalanildi. Ushbu metodika rahbar shaxsining muloqotga kirishuvchanligi, jamoani tashkil etish va boshqarish qobiliyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, MDH mamlakatlarida rahbarlik faoliyatini psixologik tahlil qilishda keng qo'llaniladi. KOS-2 testi yetakchining ijtimoiy faolligi va kommunikativ salohiyatini aniqlash orqali uning jamoa bilan samarali ishlash darajasini baholash imkonini beradi [3].

Jamoa samaradorligini aniqlash maqsadida Hackman va Wageman (2005) [13] tomonidan ishlab chiqilgan Team Effectiveness Scale metodikasi qo'llanildi. Ushbu metodika jamoa faoliyatining samaradorligini vazifalarni bajarish sifati, jamoaviy hamkorlik darajasi, umumiy maqsadlarga erishish ko'rsatkichi hamda ichki qoniqish va motivatsiya kabi mezonlar asosida baholashga imkon beradi. Metodika jamoa natijalari

bilan yetakchilik uslubi va psixologik xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashda muhim diagnostik vosita sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida olingan empirik ma'lumotlar SPSS statistik dasturi yordamida qayta ishlanib, tavsifiy statistika, Pearson korrelyatsiya koeffitsienti, regressiya tahlili hamda metodikalarning ichki ishonchligini aniqlash uchun Cronbach's alpha ko'rsatkichlaridan foydalanildi. Statistik tahlil natijalari yetakchining siyosiy mahorati, emotsional intellekti va kommunikativ kompetensiyasi bilan jamoa samaradorligi o'rtasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini aniqlash imkonini berdi.

Empirik natijalar va ularning tahlili.

Tadqiqotda yetakchining siyosiy mahorati, emotsional intellekti, kommunikativ kompetensiyasi hamda jamoa samaradorligi ko'rsatkichlari bo'yicha o'rtacha qiymatlar va standart og'ishlar aniqlash maqsadida tavsifiy statistik tahlil o'tkazildi.

1-jadval. Asosiy psixologik o'zgaruvchilarning deskriptiv statistik ko'rsatkichlari

O'zgaruvchilar	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)
Siyosiy mahorat (PSI)	3.78	0.56
Emotsional intellekt	3.92	0.48
Kommunikativ kompetensiya (KOS-2)	4.01	0.52
Jamoa samaradorligi	3.85	0.50

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, barcha o'zgaruvchilar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar o'rtacha va yuqori darajada shakllangan. Ayniqsa, kommunikativ kompetensiyaning yuqori baholanishi yetakchilarning jamoa bilan samarali muloqot o'rnatishini ko'rsatadi. Bu holat zamonaviy tashkilotlarda yetakchilik faoliyati asosan ijtimoiy-psixologik ta'sir mexanizmlariga tayangan holda amalga oshirilayotganini tasdiqlaydi.

Yetakchining psixologik xususiyatlari bilan jamoa samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida Pearson korrelyatsiya koeffitsienti hisoblandi.

2-jadval. Psixologik omillar va jamoa samaradorligi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik

O'zgaruvchilar	Jamoa samaradorligi (r)	p-qiymat
Siyosiy mahorat	0.48	< 0.01
Emotsional intellekt	0.52	< 0.01
Kommunikativ kompetensiya	0.56	< 0.01

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, yetakchining barcha psixologik xususiyatlari jamoa samaradorligi bilan ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlikka ega. Eng kuchli bog'liqlik kommunikativ kompetensiya bilan kuzatildi ($r = 0.56$), bu esa yetakchining muloqot qobiliyati jamoaning umumiy faoliyat natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Emotsional intellekt va siyosiy mahorat ham jamoani samarali boshqarishda muhim psixologik determinantlar ekanligi aniqlandi.

Yetakchining psixologik omillari jamoa samaradorligini qanchalik darajada bashorat qilishi mumkinligini aniqlash maqsadida ko'p omilli regressiya tahlili o'tkazildi.

3-jadval. Jamoa samaradorligini bashorat qiluvchi psixologik omillar

Omillar	β	t	p
Siyosiy mahorat	0.31	3.42	< 0.01
Emotsional intellekt	0.34	3.88	< 0.01
Kommunikativ kompetensiya	0.39	4.21	< 0.001

Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, barcha uch omil jamoa samaradorligining muhim bashoratchilari ekanligi aniqlandi. Kommunikativ kompetensiya eng yuqori regressiya koeffitsientiga ega bo'lib, yetakchining muloqotga ochiqqligi va ijtimoiy faolligi jamoa samaradorligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omil ekanini ko'rsatadi. Emotsional intellekt yetakchining stressli vaziyatlarda jamoani muvofiqlashtirish qobiliyatini belgilasa, siyosiy mahorat tashkilot ichidagi murakkab munosabatlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tashkilotlarda yetakchilik samaradorligi asosan psixologik omillar bilan belgilanadi. Yetakchining siyosiy mahorati, emotsional intellekti va kommunikativ kompetensiyasi o'zaro uyg'unlashgan holda jamoaning motivatsiyasi, ichki iqlimi va faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Ushbu natijalar yetakchilikni faqat ma'muriy jarayon sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot ixtiyoriylik, maxfiylik va ishtirokchilarning roziligi tamoyillariga qat'iy amal qilgan holda olib borildi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari tanlanma hajmining cheklanganligi va o'zini baholash metodikalariga asoslanganligi sababli umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab etadi. Kelgusida tadqiqotni kengroq tanlanma va eksperimental dizayn asosida olib borish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, stressga qarshi turish qobiliyati shaxsning psixologik savodxonligi tarkibida muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi. Olingan empirik ma'lumotlar stressga bardoshlilik darajasi yuqori bo'lgan respondentlarda emotsional o'zini boshqarish, muammoli vaziyatlarda moslashuvchanlik va reflektiv tafakkur ko'rsatkichlari sezilarli darajada yuqori ekanini tasdiqladi. Bu holat psixologik savodxonlikning faqat nazariy bilimlar yig'indisi emas, balki amaliy-regulyativ mexanizm ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan uyg'unlikda ekanligi aniqlandi. Jumladan, R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stress va koping strategiyalari nazariyasida shaxsning stressni sub'ektiv baholashi va unga nisbatan tanlagan strategiyalari psixologik moslashuvning asosiy omili sifatida talqin qilinadi. Bizning tadqiqotimizda ham faol koping strategiyalarini qo'llovchi respondentlarda psixologik savodxonlik darajasi yuqori ekanini kuzatildi. Shuningdek, A. Banduraning o'ziga ishonch (self-efficacy) konsepsiyasi doirasida stressga chidamlilik shaxsning o'z imkoniyatlarini adekvat baholashiga bevosita bog'liq ekanini ta'kidlanadi, bu esa tadqiqot natijalari bilan mos keladi.

MDH olimlari olib borgan tadqiqotlar bilan solishtirilganda ham o'xshash jihatlar aniqlanadi. Xususan, A.B. Leonova, V.A. Bodrov va E.P. Ilyinlarning ishlarida stressga bardoshlilik kasbiy va shaxsiy samaradorlikning muhim psixologik omili sifatida ko'riladi. Ularning tadqiqotlarida stressni boshqarish ko'nikmalarining rivojlanganligi psixologik madaniyat va savodxonlik bilan uzviy bog'liqligi qayd etilgan. Bizning tadqiqotda ham psixologik savodxonlikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari stressga qarshi turish darajasi bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekanligi statistik jihatdan tasdiqlandi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari ayrim jihatlari bilan farqlanishini ham ko'rsatdi. Xorijiy tadqiqotlarda stressga chidamlilik ko'proq individual resurslar (rezilyentlik, optimizm, shaxsiy nazorat lokusi) bilan izohlangan bo'lsa, bizning tadqiqotda ijtimoiy-psixologik omillar, jumladan, psixologik savodxonlikning shakllanganlik darajasi yetakchi

rol o'ynashi aniqlandi. Bu holat milliy-madaniy kontekstda psixologik savodxonlikni rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

Xulosa va tavsiyalar.

Tadqiqot natijalari asosida stressga qarshi turish qobiliyati psixologik savodxonlikning muhim va markaziy shaxsiy determinantlaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, psixologik savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan shaxslarda stressli vaziyatlarni to'g'ri baholash, emotsional holatni ongli ravishda boshqarish hamda muammoli vaziyatlarda konstruktiv xulq-atvor strategiyalarini tanlash ko'nikmalari ancha rivojlangan bo'ladi. Bu holat stressga chidamlilik faqat psixofiziologik barqarorlik emas, balki psixologik bilim va ko'nikmalar bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab shaxsiy sifat ekanini ko'rsatadi.

Shuningdek, empirik tahlillar natijasida stressga qarshi turish qobiliyati bilan psixologik savodxonlik o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Ushbu bog'liqlik psixologik savodxonlikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari stressli vaziyatlarda shaxsning moslashuvchanligini ta'minlovchi yagona tizim sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatadi. Olingan natijalar psixologik savodxonlikni rivojlantirish orqali shaxsning stressga nisbatan bardoshlilikini oshirish mumkinligini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ta'lim muassasalarida psixologik savodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus trening va modul dasturlarini joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu dasturlarda stressni boshqarish, emotsional regulyatsiya, kognitiv qayta baholash va samarali koping strategiyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi shaxsning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, psixolog va pedagoglar faoliyatida stressga chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan psixokorreksion mashg'ulotlarni tizimli ravishda qo'llash tavsiya etiladi. Relaksatsiya texnikalari, reflektiv mashqlar hamda emotsional o'zini nazorat qilishga oid metodlar shaxsning stressli vaziyatlarga moslashuvini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, talabalar va mutaxassislar uchun psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan seminar va treninglar orqali stressli holatlarda konstruktiv xulq-atvor modellarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda stressga qarshi turish qobiliyatining yosh, kasbiy faoliyat turi va ijtimoiy omillar bilan o'zaro bog'liqligini chuqurroq o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ferris, G. R., Treadway, D. C., Kolodinsky, R. W., Hochwarter, W. A., Kacmar, C. J., Douglas, C., & Frink, D. D. (2005). Development and validation of the Political Skill Inventory. *Journal of Management*, 31(1), 126–152.
2. Ferris, G. R., Davidson, S. L., & Perrewé, P. L. (2005). *Political skill at work: Impact on work effectiveness*. Palo Alto, CA: Davies-Black Publishing.
3. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence* (pp. 3–31). New York: Basic Books.
4. Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books.

5. Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, A. (2002). Primal leadership: Realizing the power of emotional intelligence. Boston: Harvard Business School Press.
6. Hackman, J. R., & Wageman, R. (2005). A theory of team coaching. *Academy of Management Review*, 30(2), 269–287.
7. Hackman, J. R. (2002). Leading teams: Setting the stage for great performances. Boston: Harvard Business School Press.
8. Sinyavskiy, V. V., & Fedorishin, V. A. (2004). Diagnostika kommunikativnyx i organizatorskix sposobnostey lichnosti. Moskva: Rech.
9. Leontyev, D. A. (2011). Psixologiya smysla. Moskva: Smysl.
10. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. New York: Springer.
11. Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process. *Applied Psychology*, 50(3), 337–421.
12. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: W.H. Freeman.
13. Abdurahmonov, F. A. (2019). Psixologik savodxonlik va shaxs rivoji. Toshkent: Fan va texnologiya.
14. Karimova, V. M. (2020). Shaxs psixologiyasi va stressga chidamlilik masalalari. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
15. Fayzullayev, M. M. (2023). Stressga qarshi turish qobiliyatining psixologik savodxonlikdagi shaxsiy determinant sifatidagi roli. *Psixologiya va pedagogika jurnali*, 4, 45–52.

JAMIYAT BARQARORLIGI SHAKLLANISHIDA OILADAGI ISLOMIY TARBIYANING O'RNI

Muhammadiyev Muhammadsoleh Abduhafiz o'g'li

University of Business and Science

Pedagogika yo'nalishi magistri

Muhammadsolih.abduhafiz@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada globallashuv va madaniyatlararo transformatsiya davrida oilaviy qadriyatlarni saqlashda islomiy tarbiya tizimining pedagogik va sotsiologik jihatlarini tadqiq etiladi. Maqolada Islom dinining axloqiy-etik tamoyillari, xususan, "komil inson" g'oyasining oila muhitida shakllanish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida zamonaviy oilaviy inqirozlarning oldini olishda islomiy oila modelining ijtimoiy-psixologik afzalliklari dalillangan.

Kalit so'zlar: E'tiqod, ma'naviyat, oila instituti, ruhiy tarbiya, shaxs kamoloti, diniy-psixologik tarbiya.

РОЛЬ ВЕРЫ И ДУХОВНОСТИ В СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ: ВОПРОСЫ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В данной научной статье анализируется роль веры и духовности в семейной жизни, влияние религиозного воспитания на духовно-психологическое развитие личности, а также практическая эффективность религиозно-психологических методов воспитания. Семья рассматривается как основная социальная среда формирования духовных ценностей и устойчивости личности.

Обосновывается значение религиозного воспитания в обеспечении психологической стабильности, нравственного поведения и социальной адаптации личности в условиях современных общественных процессов.

Ключевые слова: Вера, духовность, институт семьи, духовное воспитание, развитие личности, религиозно-психологическое воспитание.

THE ROLE OF FAITH AND SPIRITUALITY IN FAMILY LIFE: ISSUES OF SPIRITUAL EDUCATION AND PERSONAL DEVELOPMENT

Annotation: This scientific article analyzes the role of faith and spirituality in family life, the impact of faith-based upbringing on the psychological and spiritual development of the individual, and the practical effectiveness of religious-psychological educational methods. The family is examined as the primary social environment for the formation of spiritual values and personal stability. The study highlights the importance of integrating faith-based education with modern psychological approaches in fostering moral responsibility, psychological resilience, and social adaptation in contemporary society.

Keywords: Faith, spirituality, family institution, spiritual education, personal development, religious-psychological education.

Kirish.

Mavzuning dolzarbligi. XXI asr — axborot va texnologiyalar asri bo'lishi bilan bir qatorda, insoniyat uchun ma'naviy-axloqiy sinovlar davri hamdir. Globallashuv jarayonlari natijasida milliy va diniy qadriyatlarning yuvilib borishi, "liberal qadriyatlar" niqobi ostidagi begona madaniyatlarning kirib kelishi eng avvalo jamiyatning o'zagi bo'lgan oila institutiga zarba bermoqda. Ajrimlar sonining ortishi, ota-ona va farzand o'rtasidagi masofaning kengayishi, yoshlar orasida loqaydlik va egoizmning kuchayishi yangi pedagogik yondashuvlarni izlashni taqozo etmoqda.

Islomiy tarbiya — bu shunchaki diniy aqidalar majmuasi emas, balki ming yillar davomida sayqallangan, inson fitratiga (tabiatiga) mos keladigan mukammal tarbiya tizimidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning «Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamat, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir»[1] degan hikmatli so'zlari naqadar haqiqat ekanini bugun har qachongidan ham chuqur his etmoqdamiz." [2]

Tadqiqotning maqsadi. Oilada islomiy tarbiyaning fundamental asoslarini ilmiy tahlil qilish va uning zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili.

Oilada islomiy tarbiya masalasi ham klassik sharq mutafakkirlari, ham zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan o'rganib kelingan.

Klassik davr: Abu Ali ibn Sino o'zining "Tadbir al-manzil" asarida bolaning nafaqat jismoniy, balki axloqiy tarbiyasida otaning rolini birinchi o'ringa qo'yadi.[3] Imom G'azzoliy "Ihyou ulumid-din" asarida qalb tarbiyasini oilaviy muhit bilan bog'laydi.

Zamonaviy yondashuv: Misrlik olim Muhammad Qutb o'zining "Islomiy tarbiya uslubi" asarida islomiy tarbiyani psixologik tahlil qiladi. O'zbekistonda Shaykh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlarining "Baxtiyor oila" asari ushbu mavzudagi eng keng qamrovli zamonaviy manba bo'lib, unda oilaviy munosabatlarning fiqhiv va axloqiy tomonlari yoritilgan.[4]

Xalqaro miqyosda G.N. Volkov kabi etnopedagoglar ham islomiy qadriyatlarining oila barqarorligidagi o'rnini yuqori baholaganlar. Biroq, zamonaviy raqamli texnologiyalar davrida islomiy tarbiyaning metodik transformatsiyasi yetarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolani yozishda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tarixiy-mantiqiy tahlil: Islomiy tarbiya tamoyillarining tarixiy shakllanishi va bugungi kundagi vorisiyiligi o'rganildi.

Sotsiologik qiyosiy tahlil: An'anaviy islomiy oilalar va zamonaviy "modern" oilalardagi farzand tarbiyasining natijalari solishtirildi.

Hermenevtik metod: Qur'on va Sunnatdagi tarbiyaviy ko'rsatmalarning zamonaviy pedagogik talqinlari berildi.

Islomiy tarbiyaning konseptual asoslari.

1. Farzand — Omonat tushunchasi

Islom pedagogikasining eng tub mohiyati — farzandga bo'lgan munosabatdir. Islomda farzand ota-onaning mulki emas, balki unga vaqtincha berilgan "Omonat" deb qaraladi. Bu tushuncha ota-onaga quyidagi mas'uliyatlarni yuklaydi:

- Jismoniy mas'uliyat: Sog'lom ovqatlantirish (halol luqma).
- Aqliy mas'uliyat: Zamonaviy fanlarni o'rgatish.
- Ruhiy mas'uliyat: Go'zal odob-axloq berish.[5]

2. "Halol luqma" va uning xarakter shakllanishiga ta'siri

Islomiy tarbiyada axloqning poydevori halollikdan boshlanadi. Islom ulamolari va pedagoglari ta'kidlashicha, oilaga kirib keladigan har bir moddiy ne'matning halolligi bolaning ruhiyatiga bevosita ta'sir qiladi.[6] Bu ilmiy jihatdan "ijtimoiy va biologik tozalik" g'oyasiga muvofiq keladi. Halol mehnat bilan topilgan rizq farzandda qanoat, shukronalik va boshqalarning haqqiga hurmat kabi hislatlarni shakllantiradi.

3. Oila erarxiyasida ota va onaning o'zni: Rolli modellashtirish

Islomiy oila modelida ota – oilaning strategik rahnamosi (qavvom), ona esa uning ma'naviy-ruhiy asosidir. Zamonaviy g'arb oila modelidagi "rollarning almashinuvi" inqirozi islomiy tarbiyada o'z yechimini topgan. Masalan otaga nisbatan hurmat va itoat bolada kuch, adolat va xotirjamlik hissini uyg'otadi. Onaga muhabbat esa bolada mehr-oqibat, his-tuyg'ularni tushunish va go'zallikni his qilishni o'stiradi.

Bu muvozanat bolaning o'z jinsiga mos xulq-atvor bilan o'sishida va jamiyatga moslashishida juda muhim.

4. "Sabr" va "Shukr" –Ruhiy tiklanish vositasi sifatida

Bugungi "iste'mol jamiyati"da bolalarda depressiya va tajovuzkorlikning ortishiga asosiy sabab – xohishlarning cheksizligi va ularni darhol qondirish istagidir. Islomiy tarbiyadagi Sabr tushunchasi bolaga o'z his-tuyg'ularini boshqarishni, shukr esa boriga qanoat qilib, ruhiy xotirjamlikka erishishni o'rgatadi.

Zamonaviy muammolar va islomiy tarbiya: raqamli davr chaqiriqlari

1. Gadjetlarga qaramlik va ma'naviy bo'shliq

Globalashuv sharoitida internet orqali kirib kelayotgan zo'ravonlik, axloqsizlikni targ'ib qiluvchi g'oyalar "ma'naviy vakum" bor joyda ildiz otadi. Islomiy tarbiya oilada quyidagi filtr vazifasini bajaradidi:

Vaqtini qadrlash: Ibn Abbas roziyallohu anhumodan rivoyat qilinadi, Rasululloh

sollallohu alayhi vasallam: "Ikki ne'mat borki, ko'p odamlar ularning qadriga yetishda aldanib (mag'bun bo'lib) qoladilar. Ular — sog'lik va bo'sh vaqtdir", dedilar. (Imom Buxoriy rivoyati, 6412). [7]

Hayo tushunchasi: Ijtimoiy tarmoqlarda o'zini tutish madaniyati va vizual axloqni shakllantirish.

2. Qarindoshlar bilan muloqot (Silai rahm)

G'arbda keng tarqalgan "yadroviy oila" (faqat ota-ona va farzand) modelidan farqli olaroq, islomiy tarbiya bobo-buvilar va kengroq qarindoshlik aloqalarini qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa bolaning yolg'izlanib qolishining oldini oladi va unga ijtimoiy tajribani yetkazish usulsini kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari.

Tadqiqot doirasida O'zbekistonning turli viloyatlaridagi 200 ta oila o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma maqsadi – islomiy qadriyatlarga amal qilish darajasining farzandlar xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish edi. [8]

Olingan natijalar jadvali:

Tarbiya asosi	Farzandning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi	Nizoli vaziyatlarda o'zini tutishi	Kattalarga bo'lgan munosabat
Diniy-ma'rifiy asosdagi oilalar	89% (Yuqori)	Vazmin va mulohazali	96% (Ehtiromli)
Dunyoviy-liberal oilalar	72% (O'rta)	Emotsional/Tajovuzkor	68% (Neytral)
Aralash/An'anaviy oilalar	78% (O'rta)	O'zgaruvchan	82% (Yaxshi)

Muhokama.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, islomiy tarbiya tizimi zamonaviy pedagogikadagi "shaxsga yo'naltirilgan ta'lim" tamoyiliga to'la mos keladi. Biroq, tadqiqot jarayonida ba'zi oilalarda "islomiy tarbiya"ni noto'g'ri talqin qilish (faqat taqiqlar qo'yish, qo'pol kuch ishlatish) holatlari ham aniqlandi. Bu esa jamiyatda "Ma'rifiy Islom" tushunchasini keng targ'ib qilish zarurligini ko'rsatadi.

Chinakam islomiy tarbiya – qo'rqitishga emas, balki muhabbat va mantiqqa asoslanishi kerak. Bu esa bolada "din – bu qiyinchilik" degan tasavvur emas, balki "din – bu hayot tartibi va go'zallik" degan tushunchani shakllantiradi.

Xulosa va tavsiyalar.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarga kelindi:

Strategik ahamiyat: Oilada islomiy tarbiya – milliy xavfsizlikning ma'naviy tarkibiy qismidir.

Uyg'unlik: Islomiy tarbiya metodlarini zamonaviy IKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) bilan boyitish, masalan, mobil ilovalar orqali axloqiy o'yinlar, axloqiy multfilmlar va filmlar yaratish lozim.

Ta'lim tizimi bilan bog'liqlik: Maktablardagi "Tarbiya" fanini oiladagi islomiy qadriyatlar bilan muvofiqlashtirish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Tavsiyalar:

Ota-onalar uchun "Islomiy oila psixologiyasi" kurslarini tashkil etish.

OAVda faqat diniy emas, balki diniy-psixologik ko'rsatuvlarni ko'paytirish.

Islomiy tarbiyaning ijobiy jihatlarini xalqaro tillarda (ingliz, rus) kengroq yoritish, bu orqali "Islomofobiya"ga qarshi ma'rifiy kurashish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi". – T.: Tasvir, 2022.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Sahihul Buxoriy. Al-Jome' as-sahih (Oltin silsila). – Toshkent: "Hilol-Nashr", 2019.
3. Shaykh Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Baxtiyor oila". – T.: Hilol Nashr, 2013.
4. Ibn Sino, Abu Ali. "Tadbiri manzil" (Turar joy tadbiri).
5. Al-Ghazali, Abu Hamid. "Oils of the Soul" (The Alchemy of Happiness).
6. Smith, J. "Islamic Values in Modern Pedagogy". Journal of International Social Sciences, 2021.
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023.
8. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – B. 245.
9. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992. – B. 12.
10. Abu Ali ibn Sino. Tadbiri manzil / Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1985. – B. 56.
11. Shaykh Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – T.: Hilol Nashr, 2013. – B. 18.
12. Smith, J. Islamic Values in Modern Pedagogy. // Journal of International Social Sciences, 2021. – №4. – P. 15-20.
13. G'azzoliy, Abu Homid. Ihyou ulumid-din (Ilmlarni jonlantirish). 1-jild. – T.: Movarounnahr, 2018. – B. 124.
14. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Sahihul Buxoriy. Al-Jome' as-sahih (Oltin silsila). – Toshkent: "Hilol-Nashr", 2019.
15. Muhammadiyev M. Oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganish bo'yicha sotsiologik so'rovnoma natijalari (2024-2025 yillar). Muallif ishlanmasi.
16. Baxtiyor, Q. (2024). The correlation relationship of the development of creativity in adolescents with achievement.
17. Qayumov, B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
18. Qayumov, B. Z. O. G. L., & Yo'qubxo'jayeva, M. A. Q. (2025). O'quvchilarda kreativlik rivojlanishida shaxs individual xususiyatlarni roli. Science and Education, 6(12), 627-632

YOLG'IZLIK HISSI NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK MODELI

Mullaboyeva Nargiza Sharopaliyevna

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

mullaboyevanargiza79@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada yolg'izlik hissi muammosining sharq va g'arb mutafakkirlari tomonidan falsafiy-psixologik adabiyotlarda o'rganilganligi, jahon sog'liqni saqlash tashkilotining tadqiqot xulosalari, yolg'izlik hissining eksperiment natijalari hamda xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: yakkalanish, yolg'izlik hissi, yetuklik davri, individuallik, xavotirlanish, hissiy yaqinlik, psixologik fenomen, destruktiv.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПРОЯВЛЕНИЯ ЧУВСТВО ОДИНОЧЕСТВА

Аннотация: В данной статье представлены исследования проблемы одиночества, проведенные в рамках философской и психологической литературы восточными и западными мыслителями, результаты исследований Всемирной организации здравоохранения, экспериментальные результаты изучения одиночества и выводы.

Ключевые слова: Изоляция, чувство одиночества, взрослая жизнь, индивидуальность, тревога, эмоциональная близость, психологический феномен, деструктивность.

A PSYCHOLOGICAL MODEL OF THE MANIFESTATION OF LONELINESS

Abstract: This article presents the study of the problem of loneliness by Eastern and Western thinkers in philosophical and psychological literature, research findings from the World Health Organization, experimental results of loneliness, and conclusions.

Keywords: Isolation, feeling of loneliness, adulthood, individuality, anxiety, emotional closeness, psychological phenomenon, destructive

Kirish.

Yolg'izlik inson kechiradigan his-tuyg'ular orasida eng azob beradigan holatdir. Qalbda bo'shliqni, nimanidir yetishmayotganligini his qilishni so'z bilan ta'riflash juda qiyin. Bu kechinmalar ba'zan shu darajada kuchayadiki, kishi men o'zi umuman yo'qmanmi, degan qo'rquvga boradi. Inson hayoti yolg'izlikda-ona organizmidagi rivojlanishdan boshlanadi, so'ngra ona bag'rida o'zini xotirjam va baxtli his qiladi. Bu uni butun umr kimnidir qidirish va mehrini tuyishga undaydi. qanday qilib bo'lsa ham, yolg'izlikdan qochishga harakat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi bilan birgalikda insonlarda yolg'izlik hissi kutilganidan ko'ra ko'proq ortib bormoqda. JSST yolg'izlik hodisasini butun dunyodagi odamlarning sog'lig'i uchun xatarli tahdid deb baholadi va ijtimoiy aloqalarni o'rganish bo'yicha komissiya ta'sis etdi. Ekspertlar yolg'izlik tufayli inson organizmida yuzaga keladigan zararni, bir kunda 15 ta sigareta chekish bilan tenglashtirishdi. The Guardian nashrining xabariga ko'ra, Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (BJSST) yolg'izlikni odamning salomatligi uchun jiddiy global tahdid deb e'lon qildi. JSST ma'lumotlariga ko'ra, yolg'izlik keksa yoshdagilar uchun yurakning ishemik kasalligi va insult bo'yicha – 30%, demensiya(kognitiv faoliyatning pasayishi)ning rivojlanishi bo'yicha – 50% gacha xavf-xatarni oshiradi. Ayniqsa, yetuklik yoshidagi ayollarda yolg'izlik hissining kuchayishi o'ziga xos bir muammoga aylangan [13]. Jahon amaliyotiga ko'ra, so'nggi yillarda shaxsdagi yakkalanish, yolg'izlanish hissining ortib borishi jamiyatda salbiy jarayon sifatida kuzatilmoqda. Bugungi kunga kelib 300 milliondan ortiq insonlar depressiv holatdan aziyat chekishlari natijasida 15-50 yoshlilar ichida har yili 800000dan ortiq kishi o'z joniga qasd qilish holati qayd etiladi[12]. Bu ko'rsatkich orasida ayollar bilan bog'liq statistikaning borligi achinarli holat. Aynan yetuklik yoshidagi ayollarda yolg'izlik hissining ortishiga sabablarni ijtimoiy va madaniy omillar, gender stereotiplari, jinsiy tengsizlik va ijtimoiy majburiyatlar bilan asoslash mumkin.

Bugungi kunda yurtimizda barcha sohalar rivojiga e'tibor har tomonlama ortib bormoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-

sonli “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonida Milliy dasturni 2022-2026 yillarda amalga oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar rejasini qabul qilinganligi hamda faoliyatga oid boshqa me‘yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi[1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Yolg‘izlik fenomeni zamonaviy fanlarda chuqur o‘rganilgan bo‘lib, ularda bu hodisani tarixi va yangi ta‘rif hamda tasniflar berilgan. O‘rganish uchun faqat bitta paradigmadan foydalangan holda, biz yolg‘izlikni tushuntirishda ko‘proq bunday obrazni sezilarli darajada yomonlashtiramiz. Quyida ushbu muammo bo‘yicha olimlarning turli fikrlari nazariy tahlilini keltirib o‘tamiz.

Yolg‘izlik mavzusi barcha davrda har bir insoniyat vakilining diqqat markazida bo‘lgan. Bundan qadimgi dunyo miflari, diniy matnlar, teologlarning yozma manbalari dalolat beradi. Qadim davrlardan insoniyatning jamoaviy yashash tarzida eng qattiq jazo sifatida quvg‘inlik (surgin qilish) belgilanar edi. Ya‘ni yolg‘izlik insonni o‘z yaqinlaridan uzoqlashtirgan holda dezadaptatsiya va desotsializatsiyaning yorqin ko‘rinishi sifatida maydonga chiqardi. Mazkur an‘ana bizning zamonamizda ham saqlanib qolgan. Surgun qilish tushunchasining zamonaviy tahlili har doim individning jamiyatdan jismoniy yakkalanishini anglatmaydi. Jamiyatda psixologik yakkalash usullaridan muloqotdan chetlashtirish, mensimaslik, befarq munosabatda bo‘lish kabilar ham keng tarqalgan. Amerikalik yozuvchi Tomas Vulfning ta‘kidlashicha, yolg‘izlik –insoniyat jamiyatining universal holati bo‘lib, har bir individ hayotidagi sinov hisoblanadi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida qisqa ifodalangan ta‘rif berilgan: “yolg‘izlik-birorta ham sherigi yo‘q, bir o‘zi, yakka, tanho”. Psixologik lug‘atda kengroq tavsifni uchratishimiz mumkin: “Yolg‘izlik-psixogen omillardan biri bo‘lib, insonning o‘zgalardan yakkalangan vaziyatidagi noodatiy sharoitda namoyon bo‘ladigan emotsional holatidir”. Mazkur ta‘riflar yolg‘izlik fenomenini ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishga, insonning emotsional holatlarining turlicha yuzaga kelishining sabablari va mohiyatini anglashga, yolg‘izlik fenomenini ijobiy va salbiy ko‘rinishlarda tahlil qilish an‘anasini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Bundan tashqari keltirilgan ta‘rif “yolg‘izlik” so‘zi bilan bir qatorda “tanholik” va “yakkalanish” so‘zlarining ham qo‘llanilishi lozimligini e‘tirof etadi. Ular o‘rtasidagi mazmuniy chegaralarni yanada aniqlashtirish uchun ushbu so‘zlarning kelib chiqishiga (etimologiyasiga) e‘tiborni qaratib tahlil qilish lozim.

Tasavvuf ta‘limotida ham yolg‘izlik tushunchasi alohida kategoriya sifatida insonning Allohga yetishish yo‘lidagi vosita sifatida e‘tirof etiladi[2]. Tasavvufda ikki xil mayl bor: biri — hayajonli, sershovqin, ruhiy kechinmalarni g‘alayonlar ichra izhor etib borish mayli bo‘lsa, ikkinchisi — osoyishta, tamkinli; chuqur daryoning tubiga o‘xshagan haybatli, vazmin, ichki dardi qudratini yashirish mayli. Birinchi maylning yirik namoyandalari Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj, Abu Said Abul Xayr, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy, Shams Tabriziy, Boborahim Mashrab, Ikkinchi mayl tarafdorlari qatoriga Junayd Bag‘dodiy, Najmiddin Kubro[10] (butunlay bo‘lmasa ham), Sa‘diy Sheroziy, Bahouddin Naqshbandiy kabilarni kiritish mumkin. Ular o‘z asarlari va qarashlarida yolg‘izlik tushunchasini “uzlat” yoki “xilvat” atamallari ma‘nosi orqali ifoda etadilar. Din, tasavvuf, falsafa ilmlarini inson ruhiyati, ehtiyojlari nuqtai nazaridan o‘rgangan Imom G‘azzoliy

“Kimyoi saodat” asarida alohida “Uzlat” degan bob ajratib, bu hodisaning olti xil foydasi va olti xil zararini ko‘rsatib o‘tadi[4].

Zamonaviy tadqiqotchilardan G.M.Tixonov “yolg‘izlik-tanholik” juft tushunchalarini fenomenologik tarzda, qutbiy mazmunda tahlil qilgan. “Yolg‘izlik” atamasi tahqirlangan, tashlab ketilgan, bir-biridan ajralgan, kommunikativ ojizlikni bildiradi, ya’ni jamiyatdan istisno qilingan sharoitda subyektiv kechinmalar belgisidir. Tanholik atamasini subyektiv his-tuyg‘u sifatida insonning obyektiv tarzdagi o‘zgalardan jismonan uzoqlashishi deb urg‘u beradi, muallif.[8]

D.A.Mateyev ikki juftlik tushunchalar “yakkalanish-yolg‘izlik” va “tanholik-yolg‘izlik” tushunchalarini to‘g‘ri deb qabul qilingan ikki holat o‘rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik deb ataydi. Olimning yozishicha, yakkalanish subyektiv atrof-dagi qurshovdan majburan uzilish, o‘zgalardan jismoniy uzoqlashish. Agar yakkalanish tashqi tomondan namoyon bo‘ladigan majburiyat bo‘lsa, yo‘g‘izlik-ichki subyektiv kechinma[9]. Tanholik esa vaqtinchalik yuzaga keladigan kommunikatsiyaning uzilishi va u jamiyatning bir qismi sifatidagi individning muayyan maqsadlarini amalga oshirishdagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Yolg‘izlik-doimiy muloqotning buzilishi, insonning atrof-muhitdan og‘riqli uzilishi, o‘z olamga o‘xshamasligini anglashdir. Mazkur tahlil fanga G.I.Kolesnikova tomonidan kiritilgan bo‘lib, u yolg‘izlikni ekzistensial mazmun-mohiyatdan yiroq bo‘lgan og‘riqli holat, deb ataydi, ya’ni olim yolg‘izlik tushunchasiga semantik jihatdan ta’rif bergan[9].

Yolg‘izlikni boshdan kechirishdagi umumiy jihat, ularning fikriga ko‘ra o‘z kuchiga ishonmaslik va shuning oqibatida o‘zini keraksizdek his qilish, shaxsiy qarashlarning yetishmasligidir. Bu quyidagi fakt, ya’ni «bizning davrda yolg‘izlikni faqat salbiy tomoni idrok etilishi»ni bildiradi. [4].

D. Gev (D.Gaev) yolg‘izlikni tevarakdagi olam bilan istalgan munosabatni o‘rnata olmaslik natijasida yuzaga keladigan qayg‘u, g‘am-anduh va hasrat, qo‘msash kabi hissiy kechinma sifatida aniqlashtiradi.[4].

Yolg‘izlik hissiga nisbatan asosli qarama-qarshilik uning fikricha, odamning o‘zi bilan yakkama-yakka qolishidir. Gev yolg‘izlikni turli darajalar nuqtai-nazaridan ko‘rib chiqqan holda, uning ikkita asosiy ko‘rinishini farqlaydi: ekzistentsial va patologik (mashaqqatli).

Ekzistentsial yolg‘izlik (boshqalar tomonidan uni tushunmaslik) har qanday odam hayotining bir qismini tashkil etadi. O‘zining alohida ekanligini anglash, o‘ziga o‘xshash shaxsni va hayot mazmunini qidirishni o‘z ichiga oladi. Ekzistentsial yolg‘izlik har bir odamning o‘ziga xos va noyob ekanligidan darak beradi[8].

Patologik (mashaqqatli) yolg‘izlik boshqa odamlar hamda o‘z-o‘zi bilan surunkali tarqoqlikni nazarda tutadi, ushbu holat odamning o‘zi uchun qadrli bo‘lgan munosabatlarni o‘rnatish va saqlash imkoniyatining yo‘qligi yoki ehtiyojlarning qondirilmasligi (frustratsiya) tufayli yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Eng keng qo‘llaniladigan yolg‘izlik shkalasi bir o‘lchamli yondashuv doirasida D.Rassel va uning xodimlari L.Peplo hamda M.Fergyuson tomonidan ishlab chiqildi. U 10 ta ijobiy, 10 ta salbiy mazmundagi banddan iborat. Metodika “Yolg‘izlikni sub’ektiv his qilishni o‘rganish metodikasi” (yolg‘izlikni o‘lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi)” deb nomlanadi. Mazkur metodikani biz, yolg‘izlikni sub’ektiv his qilayotgan o‘smirlarda yolg‘izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo‘lladik.

Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad o'smirlikning o'rta va yuqori davri vakillari orqali ularda kechadigan yolg'izlik hissi, yolg'izlik fenomeni va uni keltirib chiqaruvchi omillarning o'zaro bog'liqligini o'rganishdan iborat. Buning uchun yuqorida keltirilgan umumta'lim maktablarining 7- va 9-sinf o'g'il bolalar va qizlarda eksperimentni amalga oshirdik. Eksperimentni amalga oshirishdan avval oldimizga qo'ygan maqsad, birinchidan, o'smirlikning o'rta va yuqori davrlarida yolg'izlikni boshdan kechishini o'rganish bo'lsa, ikkinchidan, o'smir qizlarda va o'smir o'g'il bolalarda qay tarzda kechishini, ular o'rtasidagi natijalar farqini tahlil qilishdan iborat edi. Buning uchun "Yolg'izlikni o'lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi" testidan foydalandik. Mazkur metodikani biz, yolg'izlikni sub'ektiv his qilayotgan o'smirlarda yolg'izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo'lladik. Barcha respondentlarga bir xil yo'riqnoma berildi: "Quyida berilgan holatlarni qanchalik tez-tez his etishingizni ko'rsating. Buning uchun "hech qachon", "kamdan - kam", "ba'zida", "tez - tez", javoblaridan biriga to'g'ri keluvchi ballni doira ichiga olib qo'ying" (1- ilova).

Shkalaning umumiy bali barcha fikrlarga bildirilgan javoblardan to'plangan ballarni qo'shib chiqish yo'li bilan aniqlanadi. Yolg'izlikning maksimal ko'rsatkichi 80 ball.

Metodikada yolg'izlik hissining quyidagi uch darajasi ajratiladi:

1-daraja – yolg'izlik hissining yuqori darajasi, omillarning kamida bittasi bo'yicha yolg'izlik hissining o'ta kuchayib ketganligi (54 – 80 ball);

2-daraja – yolg'izlik hissining o'rta darajasi, individ ijtimoiy – psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg'izlik hissini susaytirishga qodirligi (28 – 53 ball);

3-daraja – yolg'izlik hissining past darajasi, og'ir yolg'izlik hissining yo'qligi (0 – 27 ball).

Natijalar va muhokama.

Natijalar sifat jihatidan tahlil qilinganda, atrofdagilar bilan psixologik aloqalar darajasiga e'tibor berish kerak. "Yolg'izlik shkalasidan" kelib chiqib ushbu aloqaning uch o'lchamini baholash mumkin:

"Yaxshi ko'rishadi" – emotsional komponent.

"Tushunishadi" – kognitiv komponent.

"Qabul qilishadi" – ijtimoiy komponent.

Har bir o'lchamga mos keluvchi savollar miqdori va ballar yig'indisi teng emasligini hisobga olib, natijalar xolisligini ta'minlash maqsadida barcha o'lchamlar uchun o'rtacha arifmetik qiymatni hisoblab topish kerak.

Uchinchi o'lcham bo'yicha ballarning yuqoriligi "tashqi" psixologik aloqalar o'ziga xosligini belgilaydi va tashqi begonalashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi.

Birinchi va ikkinchi o'lcham bo'yicha ballarning yuqoriligi "ichki" psixologik aloqalar o'ziga xosligini belgilaydi va ichki begonalashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga e'tiboringizni qaratamiz. 7-sinf o'g'il bolalarida 1-daraja – yolg'izlik hissining yuqori darajasi – 21,3%, 2-daraja – yolg'izlik hissining o'rta darajasi – 58,5%, 3-daraja – yolg'izlik hissining past darajasi – 20,2% namoyon bo'ldi.

7-sinf qiz bolalarida esa 1-daraja – yolg'izlik hissining yuqori darajasi – 21,4%, 2-daraja – yolg'izlik hissining o'rta darajasi – 59,4%, 3-daraja – yolg'izlik hissining past darajasi – 19,2% ko'rsatkichdagi natijani qayd etdi. Bunday o'smirlar ijtimoiy-psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg'izlik hissini susaytirishga qodir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, 16,1% katta o'smirlarda yolg'izlikning yuqori darajasi aniqlandi. Bundan ko'rinadiki, o'smir endi "yosh bola" emas, endi u "katta odam". Katta odam esa mustaqil bo'lishi, o'z muammolarini o'zi hal qilishi kerak. Bu davrda kattalar yordamiga murojaat qilish tengdoshlar tomonidan qoralanadi va buni o'smirning o'zi ham xohlamaydi. Bu davrda o'smirlarga kattalar tomonidan oldingidek ko'rsatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular o'zlarini erkalab, silab-siypashlarini, "arzimagan narsalar" uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olqishlarni "yoqtirmaydi". Endi ular atrofdagilarni hissiy qo'llab-quvvatlashlaridan holiroq bo'lishga, o'z muammolarini o'zlari shaxsan hal qilishga intiladilar.

Ilmiy-tadqiqot natijalaridan kelib chiqib psixokorreksion dastur uchun yolg'izlik hissi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari modeli ishlab chiqildi.

Modelning umumiy g'oyasi va maqsadi — yetuklik yoshidagi ayollarda yolg'izlik hissining shakllanishi, kechishi va unga ta'sir etuvchi psixologik, ijtimoiy hamda shaxsiy omillarni aniqlash, shuningdek, bu holatni yumshatishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarni tavsiflashdan iboratdir. Model shaxsning emotsional holati, ijtimoiy aloqalari va o'zini anglash darajasining o'zaro ta'siri orqali yolg'izlik hissi dinamikasini tushuntiradi.

Modelning tarkibi quyidagicha:

Tarkibiy blok	Asosiy mazmuni va elementlari
A. Ichki (psixologik) omillar	– Emotsional beqarorlik – o'zini zast qadrlash – Introspektiv fikrlash (ichki tahlilga berilish) – O'zini yolg'iz his qilishga moyillik (introversiya)
B. Ijtimoiy omillar	– Oilaviy va yaqin munosabatlarning sustligi – Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi – Do'stlik va ishonchli aloqalarning yo'qligi – Mehnat jamoasida begonalashuv
C. Madaniy va gender omillar	– Jamiyatdagi an'anaviy ayol rolining bosimi – "Bo'lishi kerak" degan ijtimoiy stereotiplar – Nikoh yoki onalik holatiga ortiqcha urg'u berilishi
D. Kognitiv - emotsional mexanizmlar	– Yolg'izlikni baholashdagi subyektiv idrok – O'z-o'zini ayblash yoki passiv moslashuv – Ijobiy fikrlash strategiyalarining sustligi
E. Kompensator mexanizmlar	– Ijtimoiy tarmoqlarda virtual aloqalar orqali kompensatsiya – O'z-o'zini rivojlantirish, o'qish, ijod, diniy faoliyat – Hayvonlarga, san'at yoki ijodga mehr orqali emotsional to'ldirish

Modelning psixologik mexanizmlari

Mexanizm nomi	Mazmuni
Motivatsion mexanizm	Ijtimoiy aloqalarga qayta intilish, o'z hayotining ma'nosini qayta tiklash istagi.
Emotsional-regulyativ mexanizm	Yolg'izlik holatini boshqarish, stressni kamaytirish, ijobiy emotsiyalarni kuchaytirish.
Kognitiv-madaniy mexanizm	O'z holatini tushunish, jamiyatdagi rolining yangi talqinini shakllantirish.
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmi	Yaqqol ijtimoiy aloqa, guruhli psixotreninglar va o'zaro hamkorlikni tiklash.

Modelning natijaviy komponentlari

Natija	Ko'rsatkichlar
Psixologik barqarorlik	Stressga chidamlilik, ijobiy o'zini baholash, emotsional muvozanat.

Ijtimoiy integratsiya	Yangi aloqa doiralari, faol ijtimoiy rol, hamkorlikda qatnashish.
Shaxsiy o'sish	Hayotiy maqsadni qayta shakllantirish, o'zini rivojlantirishga intilish.
Kreativ kompensatsiya	Ijodkorlik, san'at, sport yoki o'zini ifoda etish orqali emotsional tiklanish.

Xulosa va takliflar.

Yolg'izlik murakkab chuqur ichki kechinma sifatida namoyon bo'lib, unga moyillik ontogeneznining turli davrlarida boshqa emotsional jarayonlar kabi o'ziga xos rivojlanish dinamikaga ega bo'ladi. Tadqiqot ishimizda, jumladan, o'smirlikning turli bosqichlarida yolg'izlik hissini kechirishga moyillik xususiyatlari, bunda jins omilining ta'siri maxsus o'rganildi. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot yolg'izlik hodisasini tashqi kuzatiladigan hodisa sifatida emas, balki insonning ichki ruhiy holati sifatida ko'rib chiqish kerakligini ko'rsatadi. Yolg'izlikning haqiqiy sabablari tashqi omillar emas, masalan, yaqinlarini yo'qotish, shaxsning ijtimoiy deprevatsiyasi bo'ishi mumkin. Haqiqiy sabablar - bu insonning shaxsiy psixologik moyilligidir. Xuddi shu hodisa turli xil reaksiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zilar uchun bu ijtimoiy izolyatsiya mexanizmlarini ishga tushirishga olib kelsa, boshqalar uchun bu faqat ijtimoiy o'zaro ta'sir konstruksiyalarini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risi"da PF-60-son.[https:// lex.uz/docs/5841063](https://lex.uz/docs/5841063) 318 b.
2. Abdullaev A. Tasavvuf va uning namoyandalari. // Ilmiy-ommabop risola. Termiz. 2007. – 198 b.
3. Abulhasan Ali bin Usmon al-Jullobiy al-Hajviriy al-G'aznaviy. Kashf ul-mahjub. Valentin Jukovskiy tayyorlagan tanqidiy matn. Qosim Ansoriy nashri. Tehron: 1376h. 478-b.
4. Адлер, А. Индивидуальная психология Текст. / А. Адлер // История зарубежной психологии, 30-60-е годы XX века. М., 1986. - 320 с
5. Ананьев, Б. Г. Психология и проблемы человекознания Текст. / Б. Г. Ананьев. М.: Педагогика, 1996. - 170 с.
6. Андрусенко, В. А. Социальный страх Текст. / В. А. Андрусенко. Оренбург: Оренбургский государственный университет, 1995.- 210 с.
7. Асмолов, А. А. Культурно-историческая психология и конструирование миров Текст. / А. А. Асмолов. М.: Республика, 1996. - 360 с.
8. Бердяев, Н. А. Опыт философии одиночества и общения Текст. / Н. А. Бердяев. М.: Республика, 1993. - 390 с.
9. Пузанова Ж.В. Проблема одиночества (социологический аспект) – М.: Изд-во РУДН, 1998. – с. 58.
10. Najmiddin Komilov. Tasavvuf / N. Komilov; —T.: «Movarounnahr» — "O'zbekiston", 2009. —448 b.
11. Халфина М.Л. Одиночество. Дела семейные... - Томск, 1986.
12. Doklad Yevropeyskogo regionalnogo byuro VOZ (Budapesht, Vengriya, 11.09.2017) – //Elektronniy resurs / Rejim dostupa: hartlg@who.int. (data obrazeniya 05.09.2017).

DEVIANT XULQLI O'SMIRLARNING NIZOLI VAZIYATLARDAN CHIQISH STRATEGIYALARI: IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK TAHLIL

Otamirzayev Muzaffar Bahodir o'g'li
Turan International University,
Pedagogika va gumanitar fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Zafar.atamir@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada deviant xulqli va normativ xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari ijtimoiy-psixologik jihatdan empirik tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi nizoli vaziyatlarda tanlanadigan strategiyalarning agressivlik darajasi va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'liqligini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda 13–16 yoshdagi 80 nafar o'smir ishtirok etib, ular deviant va normativ guruhlarga ajratildi. Empirik ma'lumotlar Thomas–Kilmann konflikt strategiyalari testi hamda Buss–Perry agressivlik so'rovnomasi yordamida to'plandi va statistik tahlil qilindi. Natijalar deviant xulqli o'smirlar orasida raqobat va chetlab o'tish kabi noadaptiv strategiyalar ustunligini, normativ xulqli o'smirlarda esa hamkorlik va murosa strategiyalarining yuqoriligini ko'rsatdi. Olingan xulosalar deviant xulq-atvorning oldini olish va konfliktlarni konstruktiv hal etishga qaratilgan psixoprofilaktik ishlarni takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Deviant xulq-atvor, o'smirlik davri, nizoli vaziyat, konflikt strategiyalari, agressivlik, ijtimoiy moslashuv, psixoprofilaktika.

СТРАТЕГИИ ВЫХОДА ИЗ КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В статье представлен эмпирический социально-психологический анализ стратегий выхода из конфликтных ситуаций у подростков с девиантным и нормативным поведением. Цель исследования заключалась в выявлении взаимосвязи между стратегиями разрешения конфликтов, уровнем агрессивности и показателями социальной адаптации. В исследовании приняли участие 80 подростков в возрасте 13–16 лет, разделённых на группы с девиантным и нормативным поведением. Сбор данных осуществлялся с использованием методики Thomas–Kilmann и опросника агрессивности Buss–Perry, результаты были обработаны статистическими методами. Полученные данные показали преобладание неадаптивных стратегий (соперничество и избегание) у подростков с девиантным поведением и более высокую выраженность стратегий сотрудничества и компромисса у нормативных подростков. Результаты исследования имеют практическое значение для разработки программ профилактики девиантного поведения и формирования конструктивных коммуникативных навыков у подростков.

Ключевые слова: Девиантное поведение, подростковый возраст, конфликтная ситуация, стратегии конфликта, агрессивность, социальная адаптация, психопрофилактика.

STRATEGIES FOR RESOLVING CONFLICT SITUATIONS AMONG ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR: A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Abstract: The article presents an empirical social and psychological analysis of conflict resolution strategies among adolescents with deviant and normative behavior. The purpose of the study was to identify the relationship between conflict strategies, aggression levels, and indicators of social adaptation. The sample included 80 adolescents aged 13–16, divided into deviant and normative groups. Empirical data were collected using the Thomas–Kilmann Conflict Mode Instrument and the Buss–Perry Aggression Questionnaire and analyzed with statistical methods. The results revealed that adolescents with deviant behavior predominantly use maladaptive strategies such as competition and avoidance, whereas adolescents with normative behavior more often prefer cooperation and compromise. The findings have practical significance for improving psychological prevention programs and developing constructive conflict management skills in adolescents.

Keywords: Deviant behavior, adolescence, conflict situation, conflict strategies, aggression, social adaptation, psychological prevention.

Kirish.

Hozirgi globallashuv va tezkor ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida jamiyat hayotining barcha sohalarida kechayotgan iqtisodiy, madaniy, axborot va kommunikativ jarayonlar shaxs rivojlanishiga, ayniqsa o'smirlik davrida xulq-atvorning shakllanishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli muhitning kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotga chuqur singib borishi, an'anaviy ijtimoiy nazorat mexanizmlarining zaiflashuvi hamda ijtimoiy rollar va qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar o'smirlar orasida deviant xulq-atvor, agressivlik, delinkventlik va nizoli vaziyatlarning ko'payishiga zamin yaratmoqda [1, 23-27b]. Shu sababli, o'smirlar xulq-atvoridagi og'ishlar zamonaviy psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlarning eng dolzarb muammolaridan biri sifatida qaralmoqda.

Jahon miqyosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida shakllanadigan deviant xulq-atvor ko'pincha nizoli vaziyatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Mojarolarga konstruktiv yondashuvning yetishmasligi, agressiv yoki chetlab o'tishga asoslangan strategiyalarning ustunligi o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini izdan chiqarib, huquqbuzarlik, zo'rvonlik va ikkilamchi deviantlikning shakllanishiga olib keladi [2, 5–9b]. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, UNICEF hamda boshqa xalqaro tashkilotlar hisobotlarida o'smirlar orasida konfliktli xulq-atvor va agressiyaning ko'payishi yoshlar salomatligi va jamiyat barqarorligiga jiddiy xavf sifatida qayd etilmoqda. Mazkur holat deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalarini chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytiradi [2, 27b].

Yevropa va Osiyo mamlakatlarida olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, delinkvent va agressiv xulq-atvor ko'pincha oilaviy disfunktsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, tengdoshlar guruhining salbiy ta'siri hamda shaxsiy-psixologik omillar bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Ayniqsa, nizoli vaziyatlarda impulsivlik, emotsional nazoratning pastligi va konstruktiv muloqot ko'nikmalarining rivojlanmaganligi deviant xulqli o'smirlar uchun xos xususiyatlar sifatida qayd etiladi. Shu bois, nizoli

vaziyatlardan chiqish strategiyalarini o'rganish deviant xulq-atvorning psixologik mexanizmlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Yevroosiyo hududida, jumladan sobiq ittifoq maktabiga mansub ilmiy an'analarga tayangan tadqiqotlarda ham o'smirlar orasida delinkventlik va agressiv xulq-atvorning ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar, ta'lim muassasalaridagi nizoli vaziyatlar hamda shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasi bilan bevosita bog'liqligi ilmiy asosda ko'rsatib berilgan [5, 8b]. Ushbu tadqiqotlarda deviant xulqli o'smirlarning ko'proq noadaptiv strategiyalar — raqobat, qarshilik va chetlab o'tishga moyil ekanligi ta'kidlanadi. Biroq mazkur masala ko'pincha umumiy nazariy doirada yoritilib, aynan jinoyat yoki huquqbuzarlik tajribasiga ega bo'lgan o'smirlarning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvori yetarlicha tizimli empirik tahlil qilinmagan.

Mazkur muammo O'zbekiston sharoitida ham alohida dolzarblik kasb etadi [5, 18–24b]. Mamlakatimizda so'nggi yillarda yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish, ijtimoiy profilaktika va psixologik xizmatlar faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. “Yangi O'zbekiston – 2030” strategiyasi, davlat yoshlar siyosati konsepsiyasi hamda voyaga yetmaganlar bilan ishlashga oid dasturlar yoshlarning ijtimoiy moslashuvi, huquqiy madaniyati va psixologik barqarorligini ta'minlashni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Ushbu hujjatlarda yoshlar orasida huquqbuzarliklarning oldini olishda psixologik yondashuvlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, amaliyot shuni ko'rsatadiki, jinoyat yoki huquqbuzarlik tajribasiga ega bo'lgan o'smirlar bilan olib borilayotgan profilaktik va tarbiyaviy ishlar ko'pincha ularning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvori, emotsional-irodaviy xususiyatlari hamda konfliktni hal etish strategiyalarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Natijada, psixoprofilaktika choralari kutilgan samarani bermasligi mumkin.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor muammosi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o'rganilgan bo'lsa-da, deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari masalasi ko'pincha fragmentar tarzda yoritilgan. Ayniqsa, jinoyat tajribasiga ega o'smirlar va normativ xulqli o'smirlar o'rtasida konflikt strategiyalarini solishtirma empirik tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar yetarli emas.

Shu nuqtayi nazardan, deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalarini ijtimoiy-psixologik jihatdan chuqur o'rganish, ularning delinkventlik va agressivlik ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda olingan natijalar asosida psixokorreksion va profilaktik tavsiyalar ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Deviant xulq-atvor muammosi jahon psixologiya fanida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan murakkab va ko'p omilli hodisalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida namoyon bo'ladigan delinkventlik, agressivlik, impulsiv xatti-harakatlar hamda ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish bilan bog'liq jarayonlar shaxs rivojlanishining inqirozli bosqichlari bilan uzviy aloqadorligi sababli ilmiy tadqiqotlarning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvorning kelib chiqish sabablari, uning ijtimoiy va psixologik mexanizmlari, shuningdek, bunday xulq-atvorning nizoli vaziyatlarda namoyon bo'lish xususiyatlari turli nazariy yondashuvlar doirasida izohlangan.

Xususan, ijtimoiy-o'rganish yondashuvi doirasida A. Bandura deviant xulq-atvorning shakllanishida modelga taqlid qilish, kuzatish va ijtimoiy mustahkamlash mexanizmlarining rolini asoslab bergan [1, 34–39b]. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'smirlar agressiv yoki delinkvent xatti-harakatlarni oila a'zolari, tengdoshlar guruhi yoki ommaviy axborot vositalari orqali o'zlashtirishi mumkin. Sotsiologik yo'nalishda R. Mertonning anomiya nazariyasi jamiyat tomonidan belgilangan maqsadlar va ularga erishish imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik deviant xulq-atvorning muhim manbai ekanligini ko'rsatadi [3, 52–58b]. E. Dyurkgeym esa deviantlikni jamiyat taraqqiyotining ajralmas elementi sifatida talqin qilib, ijtimoiy me'yorlarning nisbiyligi va o'zgaruvchanligini ta'kidlagan [3, 60–66b].

Psixanalitik va individual-psixologik yondashuvlarda Z. Freyd, A. Adler va K. Levin shaxsning ichki ziddiyatlari, frustratsiya holatlari, emotsional ehtiyojlar va ijtimoiy maydon bilan o'zaro ta'siri deviant xulq-atvorning shakllanishida muhim rol o'ynashini ko'rsatib berganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda R. Agnevning umumlashtirilgan zo'riqish nazariyasi stress, adolatsizlik hissi va emotsional bosim delinkvent va agressiv xulq-atvorni kuchaytiruvchi omillar sifatida qayd etiladi. Ushbu ilmiy yondashuvlar deviant xulq-atvorning ko'p qirrali tabiatini ochib berishga xizmat qiladi.

Yevroosiyo hududida shakllangan ilmiy maktablar doirasida ham o'smirlar deviant xulq-atvori muammosi keng tadqiq etilgan. L.S. Vigotskiy, L.I. Bojovich, D.B. Elkonin, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn kabi olimlarning ishlarida o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari, shaxs shakllanishidagi inqirozli holatlar, ijtimoiy muhit va faoliyatning yetakchi rolga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu yondashuvlarda o'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab, qarama-qarshiliklarga boy bosqichi sifatida talqin qilinib, deviant xulq-atvor ko'pincha ijtimoiy moslashuvning buzilishi bilan izohlanadi.

Deviant xulq-atvorning aniq shakllari va mexanizmlarini o'rganishda Ts.P. Korolenko va T.A. Donskix deviantlikning destruktiv va nostandart ko'rinishlarini ajratib ko'rsatgan bo'lsalar, E.V. Zmanovskaya o'smirlar deviant xulq-atvorining ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya bilan bog'liqligini ilmiy asosda tahlil qilgan [3,4–9]. S.A. Belicheva esa o'smirlar deviant xulq-atvorini yo'nalishiga ko'ra tasniflab, tajovuzkor, ijtimoiy-passiv va o'ziga qaratilgan deviantlik shakllarini ajratgan. Ushbu tadqiqotlarda deviant xulq-atvorning ko'pincha nizoli vaziyatlarda kuchayishi, agressiv reaksiya yoki chetlab o'tish kabi noadaptiv strategiyalar bilan kechishi qayd etiladi.

Nizoli vaziyatlar va ularni hal etish strategiyalarini o'rganish yo'nalishida D. Tomas va R. Killmann tomonidan ishlab chiqilgan konflikt strategiyalari modeli alohida ahamiyatga ega. Ushbu modelda nizoli vaziyatlardan chiqishning besh asosiy strategiyasi — raqobat, moslashuv, murosa, chetlab o'tish va hamkorlik ajratib ko'rsatilgan bo'lib, ularning shaxsning psixologik xususiyatlari bilan bog'liqligi ko'plab empirik tadqiqotlarda tasdiqlangan. N.V. Grishina, A.Ya. Antsupov va boshqa olimlar nizoli vaziyatlarning shaxs rivojlanishiga ta'siri, konfliktli xulq-atvorning adaptiv va noadaptiv shakllarini tahlil qilganlar.

O'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan ham o'smirlar xulq-atvoridagi og'ishlar, ijtimoiy moslashuv muammolari va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklar milliy mentalitet va ijtimoiy-madaniy kontekstda tadqiq etilgan. M.G. Davletshin, E.E. G'oziyev, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, Z.T. Nishonova, F. Xaydarov, B.R. Qodirov, K.B. Qodirov va boshqalarning ishlarida o'smirlar shaxsining shakllanishi, agressiv xulq-atvorning psixologik omillari, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy

muhitning ta'siri, shuningdek, psixoprofilaktika va psixokorreksiya masalalari keng yoritilgan.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor muammosi turli jihatlar bilan yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, deviant xulqli o'smirlarning aynan nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari masalasi, ularning delinkventlik va agressivlik darajasi bilan o'zaro bog'liqligi tizimli empirik tadqiqotlar asosida yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, jinoyat yoki huquqbuzarlik tajribasiga ega bo'lgan o'smirlar bilan normativ xulqli o'smirlarning konfliktli vaziyatlardagi xulq-atvorini solishtirma tahlil qilishga qaratilgan izlanishlar kam uchraydi.

Shu bois, deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalarini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan empirik asosda o'rganish, ularning noadaptiv va adaptiv strategiyalari o'rtasidagi farqlarni aniqlash hamda ushbu jarayonlarning psixologik determinantlarini belgilash zamonaviy psixologiya fanida dolzarb va yetarlicha o'rganilmagan muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot deviant xulqli va normativ xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalaridagi farqlarni aniqlashga qaratilgan empirik solishtirma tadqiqot sifatida olib borildi. Tadqiqot dizayni kvantitativ yondashuvga asoslanib, ijtimoiy-psixologik tahlil usullari orqali amalga oshirildi.

Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda jami 80 nafar o'smir ishtirok etdi. Ishtirokchilarning yoshi 13–16 yosh oralig'ida bo'lib, ular ikki guruhga ajratildi:

1-guruh (deviant xulqli o'smirlar) – 40 nafar

(voyaga yetmaganlar bilan ishlash inspeksiyasi ro'yxatida turgan, intizomiy yoki huquqbuzarlik holatlari qayd etilgan o'smirlar);

2-guruh (normativ xulqli o'smirlar) – 40 nafar

(maktabda ijtimoiy moslashuvi barqaror, huquqbuzarlik holatlari qayd etilmagan o'smirlar).

Tanlanma jins va yosh jihatidan nisbatan muvozanatlangan bo'lib, tadqiqot ishtirokchilari ixtiyoriy rozilik asosida jalb qilindi. Etik tamoyillarga rioya qilinib, barcha ma'lumotlar anonim tarzda yig'ildi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida quyidagi psixodiagnostik metodikalardan foydalanildi:

Thomas–Kilman nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari testi [3, 10-18b]. Ushbu metodika nizoli vaziyatlarda shaxs tomonidan tanlanadigan besh asosiy strategiyani aniqlashga xizmat qiladi: raqobat, moslashuv, murosa, chetlab o'tish va hamkorlik. Test har bir strategiya bo'yicha o'smirlarning ustuvor xulq-atvor yo'nalishini aniqlash imkonini beradi.

Buss–Perry agressivlik so'rovnomasi. O'smirlarning agressivlik darajasi (jismoniy agressiya, g'azab, dushmanlik) ko'rsatkichlarini aniqlash uchun qo'llanildi [2, 452-459b]. Mazkur metodika deviant xulq-atvor va nizoli vaziyatlardagi strategiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish imkonini berdi.

Kuzatuv va yarim tuzilgan suhbat. Psixologik test natijalarini to'ldirish maqsadida o'smirlarning nizoli vaziyatlardagi xatti-harakatlari kuzatuv orqali o'rganildi hamda qisqa yarim tuzilgan suhbatlar o'tkazildi.

Tadqiqot jarayoni

Tadqiqot 3 bosqichda amalga oshirildi:

- Diagnostik bosqich – ishtirokchilarga psixodiagnostik testlar o‘tkazildi;
- Tahlil bosqichi – test natijalari umumlashtirildi va statistik ishlov berildi;
- Interpretatsiya bosqichi – olingan natijalar nazariy adabiyotlar bilan solishtirildi va xulosalar chiqarildi.

Statistik tahlil usullari

Olingan ma’lumotlar SPSS dasturi yordamida qayta ishlanib, quyidagi statistik usullar qo‘llanildi:

- o‘rtacha qiymat (M) va standart og‘ish (SD) aniqlash;
- guruhlararo farqlarni baholash uchun Student t-test;
- natijalar ishonchliligi $p < 0,05$ darajasida tekshirildi;
- strategiyalar bo‘yicha foizli taqsimotlar hisoblandi.

Natijalar va muhokama.

Mazkur bo‘limda deviant xulqli va normativ xulqli o‘smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari bo‘yicha olingan empirik natijalar keltiriladi hamda ularning ijtimoiy-psixologik mazmuni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ikki guruh o‘rtasida konflikt strategiyalarini tanlashda sezilarli farqlar mavjudligini ko‘rsatdi.

1. Nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalarining guruhlararo taqqoslanishi

Thomas–Kilmann metodikasi asosida olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O‘smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari bo‘yicha ko‘rsatkichlari (foizda)

Strategiya	Deviant xulqli o‘smirlar (%)	Normativ xulqli o‘smirlar (%)
Raqobat	35	12
Chetlab o‘tish	28	10
Moslashuv	15	18
Murosa	12	25
Hamkorlik	10	35

Tahlil

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, deviant xulqli o‘smirlar orasida nizoli vaziyatlarda raqobat (35%) va chetlab o‘tish (28%) strategiyalarining ustunligi kuzatiladi. Bu strategiyalar noadaptiv xususiyatga ega bo‘lib, konfliktni konstruktiv hal etishga emas, balki qarama-qarshilikni kuchaytirishga yoki undan qochishga yo‘naltirilgan.

Aksincha, normativ xulqli o‘smirlar orasida hamkorlik (35%) va murosa (25%) strategiyalari ustun bo‘lib, bu ularning nizoli vaziyatlarni muloqot va kelishuv orqali hal etishga moyilligini ko‘rsatadi. Ushbu farqlar statistik jihatdan ishonchli bo‘lib, Student t-test natijalariga ko‘ra $p < 0,05$ darajasida ahamiyatli deb topildi.

2. Agressivlik darajasi va konflikt strategiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik

Buss–Perry aggressivlik so‘rovnomasi natijalari deviant xulqli o‘smirlar guruhida aggressivlikning barcha komponentlari bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlar mavjudligini aniqladi.

2-jadval. Guruhlararo aggressivlik ko‘rsatkichlari (M ± SD)

Agressivlik komponenti	Deviant xulqli (M±SD)	Normativ xulqli (M±SD)
Jismoniy agressiya	31,4 ± 4,8	21,6 ± 3,9
G‘azab	28,9 ± 5,1	19,8 ± 4,2
Dushmanlik	30,2 ± 4,5	22,1 ± 3,7
Umumiy aggressivlik	90,5 ± 10,3	63,5 ± 8,6

Tahlil.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, deviant xulqli o'smirlarning umumiy agressivlik darajasi normativ xulqli o'smirlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ($t = 4,12$; $p < 0,01$). Ayniqsa, jismoniy agressiya va dushmanlik komponentlari keskin farq qilishi aniqlangan.

Korrelyatsion tahlil shuni ko'rsatdiki, agressivlik darajasi bilan raqobat ($r = 0,48$) va chetlab o'tish ($r = 0,41$) strategiyalari o'rtasida musbat bog'liqlik mavjud. Bu holat agressivlikning kuchayishi nizoli vaziyatlarda noadaptiv strategiyalarni tanlash ehtimolini oshirishini ko'rsatadi.

Natijalarning ijtimoiy-psixologik muhokamasi

Olingan natijalar A. Bandura, E.V. Zmanovskaya hamda Thomas–Kilman nazariy modellarida ilgari surilgan g'oyalarni tasdiqlaydi. Deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlarda ko'proq noadaptiv strategiyalarga murojaat qilishi ularning emotsional nazorat darajasining pastligi, impulsivlik hamda konstruktiv muloqot ko'nikmalarining yetarli shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Normativ xulqli o'smirlarda hamkorlik va murosalar strategiyalarining ustunligi esa ijtimoiy moslashuv darajasining yuqoriligi, kommunikativ kompetensiyalarning rivojlanganligi hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillarining samaradorligini ko'rsatadi.

Mazkur natijalar deviant xulqli o'smirlar bilan olib boriladigan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlar jarayonida aynan konfliktni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar.

O'tkazilgan empirik tahlillar deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardan chiqish strategiyalari ularning ijtimoiy moslashuvi va emotsional-irodaviy xususiyatlari bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatdi [4, 112-118b; 6, 45-52b]. Tadqiqot natijalari deviant xulqli o'smirlar nizoli vaziyatlarda ko'proq noadaptiv strategiyalar — raqobat va chetlab o'tish usullariga murojaat qilishini, normativ xulqli o'smirlar esa hamkorlik va murosalar kabi konstruktiv strategiyalarni ustuvor tanlashini ilmiy asosda tasdiqladi [3, 10-18b; 5, 87-91b].

Natijalar shuni ko'rsatdiki, deviant xulqli o'smirlar orasida agressivlikning yuqori darajasi konfliktli vaziyatlarda impulsiv qarorlar qabul qilinishiga, emotsional nazoratning pasayishiga va ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga olib keladi [2, 452-459b]. Ayniqsa, jismoniy agressiya va dushmanlik komponentlarining yuqoriligi nizoli vaziyatlarni keskinlashtiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat deviant xulq-atvor va konflikt strategiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni empirik jihatdan asoslash imkonini berdi [1, 34-39b; 7, 47-58b].

Tadqiqot davomida aniqlangan farqlar deviant xulqli o'smirlar bilan olib boriladigan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarning mazmunini qayta ko'rib chiqish zaruratini ko'rsatadi. Xususan, bunday o'smirlarda nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini shakllantirish, emotsional o'zini boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish va muloqot madaniyatini oshirishga qaratilgan treninglar muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy nuqtayi nazardan, ta'lim muassasalarida, ijtimoiy-psixologik xizmatlarda hamda voyaga yetmaganlar bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatida konfliktlarni boshqarish, agressiyani nazorat qilish va murosalar kelish strategiyalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bunday dasturlar o'smirlarning

ijtimoiy moslashuvini oshirish, nizoli vaziyatlarning salbiy oqibatlarini kamaytirish va deviant xulq-atvorning oldini olishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari deviant xulqli o'smirlarning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvorini tushuntirishga, konflikt strategiyalarining psixologik determinantlarini aniqlashga hamda profilaktik ishlarida ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi. Olingan xulosalar psixologlar, pedagoglar va ijtimoiy profilaktika mutaxassislari faoliyati uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, kelgusidagi tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura A., Social learning theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 bet.
2. Buss A.H., Perry M., THE Aggression questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology, 1992-yil, 63-jild, 3-son, 452–459-betlar.
3. Thomas K.W., Kilmann R.H., Thomas–Kilmann conflict mode instrument. – Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1974.
4. Змановская Е.В., Девиантология: Психология Отклоняющегося Поведения. – Москва: Академия, 2003. – 288 с.
5. Гришина Н.В., Психология конфликта. – Санкт-Петербург: Питер, 2016. – 576 с.
6. G'oziyev E.E., Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 352 bet.
7. Agnew R., Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. Criminology, 1992-yil, 30-jild, 1-son, 47–88-betlar.

OTM VA MAHALLA INSTITUTI HAMKORLIGI ASOSIDA YOSHLARNI NIKOH, OILA VA OILAVIY MUNOSABATLARGA TAYYORLASH

Raxmatova Xayrixon Ashiraliyevna

Namangan davlat universiteti

Pedagogika fanlari nomzodi, professor

raxmatova@1960gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv sharoitida yoshlarning nikoh, oila va oilaviy munosabatlarga bo'lgan qadriyatli yondashuvda yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi. O'zbek xalqiga xos an'anaviy oilaviy qadriyatlarning zamonaviy ijtimoiy munosabatlar ta'sirida zaiflashib borayotgani ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan asoslab beriladi. Tadqiqot doirasida oliy ta'lim muassasalari va mahalla instituti hamkorligi asosida yoshlarni oila va oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan shakllantiruvchi tajriba-sinov ishlari tashkil etilgan. Jarayon tashkiliy-tayyorgarlik, amaliy va yakuniy bosqichlarda amalga oshirilib, loyihalar asosida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, pedagogik ta'minot va mediateka yaratish mexanizmlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari OTM va mahalla hamkorligini takomillashtirish orqali yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash samaradorligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, nikoh, oila, oilaviy munosabatlar, yoshlar tarbiyasi, mahalla instituti, oliy ta'lim muassasasi, ijtimoiy hamkorlik, mediateka, ma'naviy-ma'rifiy

faoliyat.

ПОДГОТОВКА МОЛОДЕЖИ К БРАКУ, СЕМЬЕ И СЕМЕЙНЫМ ОТНОШЕНИЯМ НА ОСНОВЕ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ СРЕДНИМИ ШКОЛАМИ И РАЙОННЫМИ ИНСТИТУТАМИ.

Аннотация: В данной статье анализируются проблемы, возникающие в условиях глобализации в ценностном отношении молодежи к браку, семье и семейным отношениям. С научно-педагогической точки зрения обосновывается ослабление традиционных семейных ценностей, присущих узбекскому народу, под воздействием современных социальных отношений. В рамках исследования на основе сотрудничества высших образовательных учреждений и института район были организованы формирующие опытно-экспериментальные работы, направленные на подготовку молодежи к семейной жизни. Процесс реализовывался поэтапно — на организационно-подготовительном, практическом и итоговом этапах, в ходе которых были разработаны и внедрены проекты духовно-просветительской направленности, механизмы педагогического обеспечения и создания медиатеки. Результаты исследования показывают, что совершенствование сотрудничества между вузами и институтом район способствует повышению эффективности подготовки молодежи к семейной жизни.

Ключевые слова: Глобализация, брак, семья, семейные отношения, воспитание молодежи, институт районы, высшее образовательное учреждение, социальное сотрудничество, медиатека, духовно-просветительская деятельность.

PREPARING YOUNG PEOPLE FOR MARRIAGE, FAMILY AND FAMILY RELATIONSHIPS BASED ON COOPERATION BETWEEN HIGH SCHOOLS AND NEIGHBORHOOD INSTITUTE

Abstract: This article analyzes the problems emerging in the value-based attitudes of young people toward marriage, family, and family relations under the conditions of globalization. From a scientific and pedagogical perspective, it substantiates the weakening of traditional family values inherent to the Uzbek people under the influence of modern social relations. Within the framework of the study, formative experimental activities aimed at preparing young people for family and domestic life were organized based on cooperation between higher education institutions and the neighborhood institution. The process was implemented through organizational-preparatory, practical, and final stages, during which spiritually and educationally oriented projects, mechanisms of pedagogical support, and the development of a media library were designed and implemented. The research findings indicate that improving cooperation between higher education institutions and the neighborhood institution can enhance the effectiveness of preparing young people for family life.

Keywords: Globalization, marriage, family, family relations, youth upbringing, neighborhood institution, higher education institution, social partnership, media library, spiritual and educational activity.

Kirish.

Asrlar davomida o'zbek xalqi nikoh, oila va turg'un, barqaror, sog'lom psixologik munosabatlarga asoslangan oilaviy hayotni ma'qul ko'rgan, qadriyat sifatida ulug'lab

kelgan. Globallashuv, g'arb va sharq madaniyatining marginallashuvi (o'zaro qorishib ketishi) sharoitida nikoh, oila va oilaviy munosabatlarga bo'lgan milliy yondashuvga ziyon yetmoqda. Bugungi kunda modernizatsiyalashgan ijtimoiy munosabatlarga intilishi, ular tomonidan milliy jamiyat e'tirof etilgan ma'naviy-axloqiy qarashlarni inkor qilinishi yoshlarda nikoh, oila va oilaviy munosabatlarga nisbatan salbiy qarashning shakllanishiga olib kelmoqda. Vaziyatning jiddiyligi OTM va mahalla instituti o'rtasida hamkorlik doirasida mazkur muammoni bartaraf qilish zaruriyatini kun tartibiga olib chiqmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

O'zbek pedagog olimlaridan R.H.Jo'rayev, B.X.Xodjayev, N.A.Muslimovlarning tadqiqotlarida yoshlarning oilaviy hayotga tayyorgarligi nafaqat individual psixologik yetuklik, balki ijtimoiy muhit, xususan, ta'lim muassasalari va mahalla hamkorligi bilan chambarchas bog'liqdir.

M.Quronov, K.Quronboyev kabi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'zbek xalqiga xos milliy oilaviy qadriyatlar, nikoh madaniyati, ota-onaga hurmat, er-xotin o'rtasidagi mas'uliyatli munosabatlar yoshlar tarbiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlarida oilaviy tarbiyada uzviylik va davomiylik tamoyillari asosiy o'rinni egallaydi. Psixologik tadqiqotlarda, xususan G'.B.Shumarov, E.G'.G'oziyev, V.Karimovalarning ishlarida nikohga psixologik tayyorgarlik, emotsional barqarorlik, oilaviy muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Mazkur tadqiqotlar yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko'nikmalar muhim ekanligini ko'rsatadi. Xorijiy olimlardan U.Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasi, T.Parsonsnings oila va ijtimoiy tizim haqidagi qarashlari yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ijtimoiy institutlar o'zaro hamkorligining ahamiyatini asoslab beradi. Ushbu nazariyalar OTM, oila va mahalla institutlarining yagona tarbiyaviy makon sifatida faoliyat yuritishi zarurligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, "Oila kodeksi", "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonun hamda mahalla institutini rivojlantirishga oid qarorlar yoshlarni nikoh va oilaviy hayotga tayyorlashni davlat siyosati darajasiga ko'targanini ko'rsatadi. Ushbu hujjatlarda ta'lim muassasalari va mahalla hamkorligini kuchaytirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Shakllantiruvchi tajriba jarayonida mahallalarning yoshlari o'rtasida nikoh, oila va oilaviy munosabatlar mavzusida tashkil qilingan loyihalarni rejalashtirish, tashkil qilish va uyushtirish bir necha bosqichda amalga oshirildi. Ya'ni:

1. Tashkiliy-tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichda turkum vazifalar amalga oshirildi. Chunonchi, tegishli mavzudagi loyihaning asosiy sub'ektlarini belgilash; sub'ektlarning loyihadagi o'rni va ishtirokini aniqlashtirish (agar sub'ektlar tashkilotchilar sifatida tanlansa, ularning loyihadagi amaliy vazifalarini aniqlashtirish, bordiyu, sub'ektlar ishtiroki bo'lsa, ular loyihaning o'tkazilishi to'g'risida ogohlantirildi); tashkilotchi sub'ektlar bilan izchil aloqa o'rnatgan holda ular tomonidan zimmadagi vazifalarning bajarilishini izchil nazorat qilish (zarur o'rinlarda maslahatlashish, qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni jalb qilish; belgilangan vazifalarning yakuniga yetkazilishini ta'minlash); loyihalar uchun texnik vositalar (yoritkichlar, jihozlar, buyumlar, ovoz kuchaytirgich, proektor, boshqalar) va texnologik vositalar (kompyuter, mobil qurilma, elektron doska va hokazolar)ni tayyorlash; pedagogik ta'minot (o'quv, ommabop va badiiy adabiyotlar, o'quv materiallari,

ijtimoiy tarmoq kontentlaridan iborat mediateka, ish qurollari, tarqatmali materiallar, anketa so'rovlari, ish qog'ozlari, xabarnomalar, loyiha dasturi va rejasi)ni yaratish; tadbir o'tkaziladigan joyni tanlash; belgilangan joy uchun dekoratsiya (zal, sahna yoki maydonni bezash) ishlarini amalga oshirish.

2. Amaliy bosqich. Ishlab chiqilgan dastur va rejaga ko'ra loyihani amalda tashkil qilish (dasturda ko'zda tutilgan maqsadga erishilishi, ishtirokchilar bilan muloqot jarayoni uchun belgilangan vazifalarning bajarilishini ta'minlash).

3. Yakuniy bosqich. Tashkilotchi sub'ektlar hamda ishtirokchilar bilan o'zaro muloqotni tashkil qilish orqali loyiha loyiha o'tkazilishi, maqsadga erishilganlik yuzasidan fikr almashish, erishilgan yutuq va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tahlil qilish; tadqiqotchi tomonidan statistik hisobotning tayyorlanishiga erishish.

Ishning avvalgi o'rinlarida aytib o'tilganidek, globallashtirish sharoitida OTMning "Mahalla" instituti bilan hamkorligi tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotni tashkil qilishda asosiy e'tibor ushbu mahalliy o'z-o'zini boshqarish organi faoliyatini ma'rifiy qo'llab-quvvatlashga qaratildi. Binobarin, mahallalarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil qilishda mazkur tadbirlarni tegishli mavzularga oid tizimlashtirilgan axborotlar bilan ta'minlash bir qator afzalliklarga ega. Birinchidan, har bir tadbirlarning aniq mavzu doirasida tashkil qilinishini ta'minlaydi; mavzuda chetga chiqishning oldini oladi; avvalgi tadbirlarda bildirilgan fikrlarning takrorlanishiga yo'l qo'yilmaydi; aksincha, avval bildirilgan fikrlar mantiqan izchil to'ldirib boriladi; maqsadga muvofiq uyushtirilishi hisobiga tadbirlarning samarali bo'lishiga erishiladi.

Shu bilan birga mahallalarning yoshlari o'rtasida nikoh, oila va oilaviy munosabatlar mavzusida tashkil qilingan loyihalar uchun pedagogik ta'minotni yaratish (loyiha dasturi hamda rejasini ishlab chiqish; o'quv, ommabop va badiiy adabiyotlar, o'quv materiallari, ijtimoiy tarmoq kontentlaridan iborat mediateka, ish qurollari, tarqatmali materiallar, anketa so'rovlari, ish qog'ozlari, xabarnomalarni tayyorlash) masalasi tadqiqotning kun tartibidan o'rin oldi.

Natijalar va muhokama

Bu o'rinda mahallalarning yoshlari o'rtasida nikoh, oila va oilaviy munosabatlar mavzusida loyihalarni tashkil qilish maqsadida shakllantirilgan mediateka to'g'risida ma'lumot berib o'tish maqsadga muvofiq sanaladi.

Dastlab "mediateka" tushunchasining lug'aviy ma'nosi, tavsifini anglab olish talab qilinadi. Lisoniy tahlil chog'ida o'zbek tili tilshunosligida "teka" tushunchasi bilan tugallanadigan bir necha atamalar qo'llanilishi ma'lum bo'ldi. Masalan, garchi xorijiy (ruscha) atama bo'lsada, biroq, muloqotda qo'llaniladigan "biblioteka", "apteka", "diskoteka", "kartoteka", "ipoteka", "filmoteka", "teka" so'z yasovchi qo'shimcha bo'lib, yunon tilidan tarjima qilinganda "saqlanadigan joy", "biror narsa saqlanadigan idish", "quti" ma'nolarini anglatadi. Nazariy talqiniga ko'ra, "nimalardir yig'iladigan yoki yig'ilgan narsalarni saqlashga xizmat qiladigan bino" ma'nosini anglatadi.

So'z yasovchi qo'shimcha yordamida mustaqil atamalar hosil qilinadi: biblioteka (yun. "biblioteka"; "biblion" – kitoblar jamlanmasi) [1] – kitoblar saqlanadigan joy; ipoteka (qad.yun. "ὑποθήκη" – taglik) [2] – foiz evaziga beriladigan qarz; apteka (lot. "apotheca"; nem. "apotheke"; yun. "ἄποθήκη" – ombor, omborxona) [3] – dorilar ishlab chiqiladigan va saqlanadigan joy; diskoteka (fr. "discothèque"; "disque" – gramplastinka) [4] – gramplastinkalar saqlanadigan joy; raqs tadbirlari tashkil etiladigan madaniy-ko'ngilochar

joy); kartoteka (qad.yun. “χάρτης” – papirus bargi) [5] – to‘plangan ma’lumotlarni ularni birlashtiruvchi umumiy mazmun bo‘yicha kartochkalarda yoki bir xil kichik o‘lchamdagi varaqlar (qadimda papirus barglari)da qayd qilgan holda tartiblashtirish kabi ma’nolarni anglatadi.

“Mediateka” tushunchasi ingliz (lot. “media”, ingl. “medium” – vosita, o‘rtada turuvchi, tarqatuvchi, tashuvchi) [6] va yunon (“θήκη” – saqlash joyi) tillarida ifodalanadigan ikki mustaqil atamadan hosil bo‘lgan bo‘lib, omma uchun mo‘ljallangan axborotlarni taqdim qiluvchi vositalar jamlanmasi; “ommaviy madaniyat, umumiy media hodisasini ifodalovchi vosita” [7]; “an’anaviy bosma kitoblar bilan birga elektron matnlar, audio va video disklarni o‘zida mujassamlashtirgan barcha o‘lchamdagi axborot birliklarining to‘plami” [8] sanaladi.

Mazkur atama zamonaviy tushuncha emas. Balki XX asrning oxirida Fransiyada “ommaviy madaniyat”, “umumiy media” hodisalarining yuzaga kelish jarayonning mohiyatini ifodalashga xizmat qilgan. Mediateka boshqa mamlakatlar, xususan, Finlyandiya va Rossiya Frda [9] XX asrning oxirgi ikki o‘n yilligida “ommaviy madaniyat”ni emas, balki omma, jamiyat a’zolarining e’tiboriga taqdim qilinayotgan axborotlarni o‘zida jamlovchi vosita bosma va raqamli resurslarni o‘zida jamlagan, shuningdek, elektron qurilmalarda yaratiladigan axborot vositalarini jamlash va ularni flesh-xotira qurilmalari – disketa, disk va fleshkalarda saqlash uchun xizmat qiladigan joy sifatida e’tirof qilina boshlangan.

Ayni o‘rinda shuni alohida qayd etib o‘tish joiz, axborot-resurs markazlari (avvalgi kutubxonalar)dan farqli ravishda zamonaviy sharoitda mediatekani shakllantirish uchun alohida, maxsus jihozlangan joyning mavjud bo‘lishi talab etilmaydi. Zero, raqamli texnologiyalar sharoitida bosma adabiyotlarni ham elektron variantda taqdim qilish mumkin.

Zamonaviy sharoitda mediatekani shakllantirish uchun Internet tarmog‘i, kompyuter texnologiyasi, skaner (odatda tasvir yoki matndan iborat bo‘ladi qandaydir ob’ektni tahlil qilish orqali uni raqamli nusxasini yaratishga xizmat qiladigan qurilma)[10] va mobil telefon qurilmalari talab qilinadi. Bu esa mediatekani shakllantirishni osonlashtiradi.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda ta’lim muassasalari yoki istalgan ijtimoiy tashkilotlarda mediatekani shakllantirishning ikkita yo‘li ko‘rsatilgan. “Birinchidan tashqi (asosan, xorijiy mamlakatlarning tajribalari) hamda ichki (muayyan davlat ichidagi yuridik shaxsning imkoniyatlari, ish uslublariga tayanib, fanlar (o‘quv, mutaxassislik, yordamchi predmetlar) bo‘yicha chop etilgan va yaratilgan nashr ishlari, video va audio (fono) yozuvlari, tarbiya mavzusidagi filmlar, o‘quv diafilmlari, kompyuter taqdimotlari, shuningdek, davriy nashrlar jamlanmasidan iborat mediatekani yaratish; ikkinchidan, o‘quv muassasasi jamoaning ichki imkoniyatidan kelib chiqib, fan o‘qituvchilari, axborot-resurs va o‘quv markazlarida pedagoglar, xodimlar, o‘quvchilar, volontyorlar ishtiroki, hamkorligi asosida mediatekani hosil qilish; bu mediateka o‘z ichiga o‘quv fanlari bo‘yicha asosiy hamda yordamchi adabiyotlarni, nashr ishlarini, audio yozuvlarini, video roliklarni, tarbiyaviy xarakterdagi video lavhalarni, o‘quv diafilmlarini, kompyuter taqdimotlarini, davriy nashrlar (gazeta, jurnal, almanax, byulleten, albom kabilar)ni to‘plash [11].

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot doirasida OTM va mahalla instituti hamkorligi asosida yoshlarni oila va oilaviy munosabatlarga tayyorlashga oid mediatekani shakllantirish borasida ta’lim

muassasalarining axborot-resurs markazlari xodimlari bilan hamkorlik o'rnatildi. Hamkorlik asosida shakllantirilgan mediatekada quyidagi yo'nalishlar bo'yicha nikoh, oila va oilaviy munosabatlar mavzusidagi jami 24 nomdagi eng ommalashgan bosma adabiyotlar, 11 ta nomdagi elektron manbalar hamda 21 nomdagi ijtimoiy tarmoq (Youtube platformasi) kontentlari jamlandi.

Ijtimoiy tarmoq kontentlari ularning mazmuniga ko'ra nikoh va oila qurish; erkak va ayolning oiladagi o'rni, farzand tarbiyasidagi roli, burch va majburiyatlari, oilada farzandlar tarbiyasini tashkil qilish, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlar, oilaviy nizolar va ularning oldini olish hamda oilaviy ajrimlar va ularning oqibatlariga oid kontentlar tarzida beshta guruhga ajratildi.

Globallashuv sharoitida OTMning mahalla instituti bilan hamkorligi tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-pedagogik tadqiqot doirasida yoshlarni oila va oilaviy munosabatlarga tayyorlash jarayonining yuqorida bayon etilganidek texnologik yondashuv asosida amalga oshirilgani kutilgan natijalarni berdi. Bu haqida ishning navbatdagi bobida batafsil so'z yuritiladi.

Shunday qilib, globallashuv sharoitida turli salbiy omillar ta'sirida yoshlar tomonidan nikoh, oila qurish va oilaviy munosabatlarga nisbatan qadriyatli yondashuvni inkor qilish holati tobora chuqurlashib, o'ziga xos dolzarblik kasb etmoqda. Bu esa OTM bilan mahalla instituti o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri yoshlarni oilaviy hayotga tayyor bo'lishi zarurligini taqozo etadi. Shu bois tajriba-sinov ishi yoshlarda nikoh, oila qurish, oilaviy munosabatlarga oid ijobiy qarash, to'g'ri yondashuvni shakllantirish, mas'uliyat tuyg'usini rivojlantirishning muhim yo'nalishi sifatida o'rganilishiga xizmat qildi. OTM va mahalla instituti hamkorligi asosida yoshlarni oila va oilaviy munosabatlarga tayyorlashga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik faoliyat mohiyatining texnologik nuqtai nazardan loyihalanishi samarali natijaga erishishni kafolatladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Национальная библиотека Греции // <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1574196>; Библиотека // [https:// rus-med-competentia.slovaronline.com/37-библиотека](https://rus-med-competentia.slovaronline.com/37-библиотека).
2. Халезова В.Н. Ипотечное кредитование как один из способов приобретения доступного жилья // <https://school-science.ru/5/14/35877>.
3. Studia Russica XXVI / Русская лексика: история и современность. Материалы Междунар.лингвистической конф. 20–21 октября 2017 г. Отв.редакторы А Золтан и Л.Ясаи. – Будапешт: Будапештский университет им. Л.Этвеша 2017. – С. 104.
4. Дискотека // <https://www.culture.ru/events/5058398/diskoteka>; Дискотека // <https://kuda-mo.ru/event/detskaya-diskoteka-shahovskoj-rajon-18072021>.
5. История с географией. Как появились глобусы и карты // <https://podcast.lib33.ru/istoriya-s-geografiej-kak-poyavilis-globusy-i-karty>; Картография // <https://xn--h1ajim.xn--p1ai/91182E3> 1800184818.
6. Кириллова Н.Б. Медиакультура: Теория, история, практика / Учеб.пособие. – М.:Академический проект, 2008. – С. 6.
7. Кириллова Н.Б. Медиакультура и основы медиаменеджмента / Учеб.пособие. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ФУа, 2014. – С. 9.
8. Рассина Э.Б. Специфика формирования фондов музыкальных библиотек и

нотномузыкальных отделов. – М.: ФАИР, 2008. – С. 120.

9. Буцык С.В. Построение музыкальной медиатеки в ВУЗе культуры и искусств // Ж. Медиатека и мир. – М.: 2008. - № 3. – С. 23.

10. Теория сканеров. Основные характеристики //

https://docscan.ru/allabout/theory/scan_characteristics.html.

11. Рустамова Н.Р. Узлуксиз таълимда ўқувчилар медиамаданиятини шакллантиришда медиатекаларнинг аҳамияти // Узлуксиз таълим ж. – Т.: 2017. - №2 – 60-б.

TALABALARDA TOLERANTLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI (TEATR SAN'ATI MISOLIDA)

Ruziyev Axror Evatovich

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ruzievaxror71@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada talabalar tolerantlik madaniyatini shakllantirishning muhim omillaridan biri, yani teatr san'atining ahamiyati haqida fikrlar yuritilgan. Shuningdek, o'zbek teatr san'atini rivojlanishida Mahmudxo'ja Behbudiyning ulkan hissasi bayon etilgan. Talaba-yoshlarning teatr san'atiga qiziqishi ijtimoiy so'rovnoma asosida o'rganilib, tahlil qilingan hamda kerakli takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Tolerantlik, tolerantlik madaniyati, teatr san'ati, ma'rifatparvarlik, spektakl, jadidchilik mafkurasi, “usuli jadid”.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА)

Аннотация: В статье акцентировано внимание на одном из важных факторов формирования культуры студенческой толерантности, а именно на важности театрального искусства. Также отмечается большой вклад Махмудхаджи Бехбуди в развитие узбекского театрального искусства. На основе социологического опроса был изучен и проанализирован интерес студентов и молодежи к театральному искусству и описаны необходимые предложения.

Ключевые слова: Толерантность, культура толерантности, театральное искусство, просвещение, спектакль, идеология джадидизма, “усули джадид”.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMING A CULTURE OF TOLERANCE IN STUDENTS (ON THE EXAMPLE OF THEATRE ART)

Annotation: The article focused on one of the important factors in the formation of a culture of student tolerance, namely the importance of theatrical art. The great contribution of Mahmudhaja Behbudi in the development of Uzbek theatrical art is also stated. The interest of students and young people in theatrical art was studied and analyzed on the basis of a sociological survey and the necessary proposals were described.

Keywords: Tolerance, culture of tolerance, Theatre Arts, enlightenment, performance, jadidism ideology, “usuli jadid”.

Kirish.

Jahondagi barcha xalqlar tolerantlik madaniyatini eng oliy umuminsoniy qadriyatlardan biri deb hisoblaydi. Jamiyatda tolerantlik madaniyatining amal qilishi butun insoniyatning do'st, ahil va birdamlikda yashashiga asos bo'ladi. Tolerantlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish masalasi doimiy ravishda xalqaro tashkilotlar diqqat markazida turadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini barpo etamiz" nomli asarida: "biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" – deb uqtirishlaridan yoshlar tarbiyasi, ularni katta hayotga tayyorlash kabi vazifalar bugungi kunning eng muhim masalasi ekanligini anglash qiyin emas. [3]

Zero, jamiyat oldida turgan bunday ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar yechimini topish masalasi, eng avvalo, yoshlarning har tomonlama rivojlangan, yetuk bo'lib shakllanishida muhim o'rin tutadigan tolerant madaniyatli bo'lib shakllanishini ta'minlovchi ilg'or nazariyalarni, samarali metodologik asoslarni va ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni yaratish zaruriyatini tug'dirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Yoshlarda tolerantlik madaniyatini shakllantirish muammolari bir qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, M. Notturmo "Tolerantnost, Svoboda i istina: fallibalizm i Otkritie "zakritix obtshestv"" nomli risolasida tolerantlik madaniyatining jamiyatda tutgan o'rnini bayon qilib o'tgan [5].

E.I. Xolostova "Sotsialnaya rabota: istoriya, teoriya i praktika" nomli darsligida toleratlilikning muhim jihatlarini yoritgan [6].

G.U. Soldatova, L.A. Shaygerova, T.Yu. Prokofeva, O.A. Kravsova "Psixodiagnostika tolerantnosti lichnosti: Prakticheskoe posobie" nomli kitobida shaxs tolerantlik darajasini psixodiagnostik metodlar bilan o'rganish bo'yicha ilmiy xulasalar taqdim etgan [7].

Shuningdek, O.S. Baturina "Formirovanie kulturi tolerantnosti studencheskoy molodeji" nomli risolasida talaba-yoshlarda tolerantlik madaniyatini shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o'rganganligini e'tirof etishimiz mumkin [8].

I.V. Vagurin "Mejlichnostnaya tolerantnost studentov i Gruppovye statusy" nomli maqolasida talabalarning shaxslararo munosabatlaridagi tolerantligi va guruhlardagi mavqei ijtimoiy-psixologik jihatdan ilmiy izlanishlarini keltirib o'tishimiz mumkin [9].

O.V. Rudixina "Tolerantnost kak pokazatel lichnostnogo razvitiya studentov" nomli risolasida tolerantlikni talabalarning shaxs sifatida rivojlanishining muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qilishini o'zining ilmiy xulosalarida bayon etgan [10].

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talaba yoshlarda tolerantlik madaniyatini shakllantirish muammolari xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsada, mahalliy olimlar tomonidan o'rganilmagan. Shu jihatdan bu muammoni o'rganish muhim ekanligini anglash qiyin emas.

Tadqiqot metodologiyasi.

Talaba-yoshlarda tolerantlik madaniyatini shakllantirishda teatr san'ati muhim o'rin tutadi. O'zbek teatri tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, teatr san'atini rivojlanishida jadidchi-ma'rifatchi Mahmudxo'ja Behbudiyning ulkan hissasini aytishimiz lozim.

Mahmudxo'ja Behbudiy – o'zbek dramaturgiyasining asoschisi. Teatr rejissyori va aktyori. Behbudiyning "Padarkush" p'esasi XX asr boshlarida Turkiston xalqlari hayotining eng dolzarb muammolari mavzusida yozilgan bo'lib, u jadidchilik mafkurasining dasturi sifatida ma'rifatparvarlikning tub siyosiy va ijtimoiy maqsadini ifodalagan [11].

Bugungi kunning talaba-yoshlari teatr san'atiga qanday qarashmoqda, qaysi janrdagi asarlarni, spektakllarni tomosha qilishni xohlashmoqda?

Bu kabi savollarga javob topish maqsadida talaba-yoshlar o'rtasida sotsiologik so'rovnoma o'tkazildi. Jumladan, Axborot texnologiyalari va menejment universitetida tahsil olayotgan talaba-yoshlarning teatrdagi spektakllarga bo'lgan qiziqishini o'rganish yuzasidan "Hozirgi kundagi talaba qanday spektakl va teatr xohlaydi" mavzusida so'rovnoma o'tkazildi.

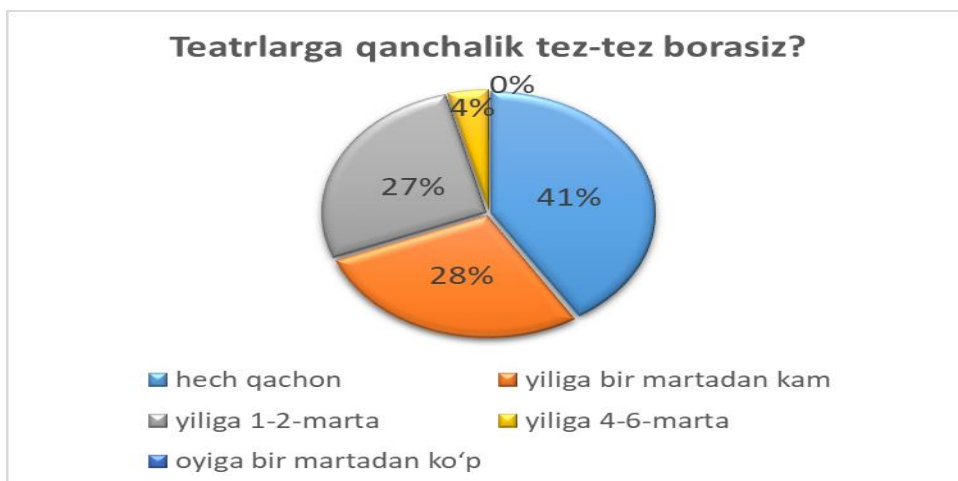
1. Respondentlarning 16-18 yoshlilari -91 nafar (43 %) 19-22 yoshlilari - 102 nafar (48 %) 23-25 yoshlilari – 10 nafari (5 %) 26-30 yoshlilari - 9 nafari (4 %)
2. Jinsi: Erkaklar – 89 nafari (42 %) Ayollar – 123 nafari (58 %)
3. Ta'lim darajangiz: barchasi (100%) universitet talabalari
4. Shahar/qishloq: (qaerda yashaysiz) Shaharda yashovchilar – 61 nafari (29 %) Qishloqda yashovchilar – 151 nafari (71 %)
5. Teatrlarga qanchalik tez-tez borasiz?
6. Siz teatrni qanday baholaysiz?
7. Siz oxirgi marta qachon teatrga borgansiz?
8. Siz qaysi janrdagi spektakllarni ko'rishni yoqtirasiz?
9. Siz spektakl tanlashda qaysi jihatlarni inobatga olasiz? (bir
10. Sizningcha, teatrdagi spektakllar yoshlar uchun qanchalik qiziqarli?
11. Siz teatrdagi spektakllarning chipta narxini qanday baholaysiz?
12. Siz teatrdagi spektakllarning davomiyligiga qanday munosabatdasiz?
13. Siz teatrlarga tez-tez borishingizga nima to'siq bo'lishi mumkin?
14. Quyidagi mavzulardagi spektakllar sizni qiziqtiradimi? – kabi jami 14 ta savoldan iborat sotsiologik so'rovnomada 212 nafar talaba-yoshlar respondent sifatida ishtirok etdi.

Natijalar va muhokama

Yuqoridagi so'rovnomalardan asosiylarining tahlillari bo'yicha quyidagi xulosalar olindi:

"Hozirgi kundagi talaba qanday spektakl va teatr xohlaydi" mavzusida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma bo'yicha quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

“Teatrlarga qanchalik tez-tez borasiz?” degan savolga “hech qachon” – 86 nafari (41 %), “yiliga bir martadan kam” – 59 nafari (28 %), “yiliga 1-2 marta” – 58 nafari – (27 %), “yiliga 4-6 marta” - 9 (4 %), “oyiga bir martadan ko'p” – 0 (0 %) kabi javob berildi (1-rasm).

1-rasm. Talaba yoshlarning teatrga borish ko'rsatkichi

- "Siz qaysi janrdagi spektakllarni ko'rishni yoqtirasiz? (bir nechta javob belgilashingiz mumkin)": – degan savolga respondentlarning 51 % "komediya" janriga, 25 % esa "musiqali" janrga, ya'ni respondentlarning ko'proq qismi qiziqishlarini bildirishganligini alohida e'tirof etish lozim (2-rasm).

- "Siz spektakl tanlashda qaysi jihatlarni inobatga olasiz? (bir nechta javob berish mumkin)": – degan savolga respondentlarning 39 % i spektakl mavzusini, 25 % i esa "aktyorlar muhim rol o'ynaydi" degan fikrga kelishgan. Shuningdek, 5 % respondent "komediya janridagi spektakllarni ko'proq tomosha qilardim" – degan fikrlarini yozma shaklda bildirganligiga e'tibor qaratish kerak.

2-rasm. Spektakllar janriga qiziqishlar diagrammasi

- "Sizningcha, teatrdagi spektakllar yoshlar uchun qanchalik qiziqarli?"– degan savolga respondentlarning 45% i "juda qiziqarli" degan javobni belgilaganligini qayd etish mumkin.

Bu erda agarda talaba teatrga borgan bo'lsa, ularning ko'pchiligida spektakllar ijobiy taassurot qoldirganligini ko'rishimiz mumkin.

"Siz teatrdagi spektakllarning davomiyligiga qanday muno sabatdasiz?"– degan savolga respondentlarning 75 % i "qisqa spektakllarni xush ko'raman (60 daqiqa)" degan fikrga kelishgan.

Xulosa va takliflar.

Demak, talaba-yoshlar bugungi kunda "komediya" janriga, "musiqali drama" janriga ko'proq qiziqayotganligini alohida e'tirof etishimiz mumkin. Yana shuni ta'kidlash kerakki, teatrga tashrif buyurayotgan talaba-yoshlar spektakllar mavzulari, rol o'ynayotgan aktyorlarning mahoratlariga ham e'tibor qaratishmoqda. Talaba-yoshlarimizning ko'pchilik qismi uchun spektakllar vaqti juda uzoq emas, 60 daqiqadan oshmasligiga urg'u berishgan.

"Hozirgi kundagi talaba qanday spektakl va teatr xohlaydi" mavzusida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma bo'yicha quyidagi takliflarni taqdim etish mumkin:

1. Teatrlarda ko'proq "komediya" janridagi va "musiqali drama" janridagi spektakllarni namoyish etish maqsadga muvofiq.

2. Teatrlarda namoyish etilayotgan spektakllar talaba-yoshlarni hayoti uchun qiziqarli mavzularda bo'lishi lozim.

3. Namoyish etilayotgan spektakllarda ko'proq tajribali, mahoratli, professional aktyorlarni jalb etish muhim.

4. Spektakllar davomiyligi imkon qadar 60 daqiqadan oshmasligi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. YUNESKO bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi. – T.: 2002. – B. 12.
2. O'zbekiston Respublikasining "yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'RQ-406-son Qonuni / <http://lex.uz/pdfs/3026246>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy sohalarga oid beshta tashabbusi" // <http://president.uz>; <http://uza.uz>
4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini barpo etamiz. – T.: "O'zbekiston", 2016. –B. 14.
5. Notturmo M. Tolerantnost, Svoboda i istina: fallibalizm i Otkritie "zakritix obtshestv" // ijtimoiy fikr. – T., 1998. – № 2. – B. 89.
6. Xolostova E.I. Sosialnaya rabota: istoriya, teoriya i praktika : Uchebnik dlya bakalavrov / E.I. Xolostova. – Moskva : Yurayt, 2012. – 906 s. – (Bakalavr. Uglublenniy kurs) . – 56,56 usl. pech. l. – ISBN 9785991619332.
7. Soldatova G.U., Shaygerova L.A., Prokofeva T.Yu., Kravsova O.A. Psixodiagnostika tolerantnosti lichnosti: Prakticheskoe posobie. – M.: Smisl, 2008. – S. 366.
8. Baturina O.S. Formirovanie kulturi tolerantnosti studencheskoy molodeji. - Kazan: TGPU, 2008. - 114 s.
9. Vagurin I.V. Mejlichnostnaya tolerantnost studentov i Gruppovye statusi // Voprosi psixologii. 2011. №5. S. 45-54.
10. Rudixina O.V. Tolerantnost kak pokazatel lichnostnogo razvitiya studentov. - Spb: izdanie Sankt-Peterburgskogo un-ta, 2010.
11. Karimov N. Mahmudxo'ja Behbudiy – o'zbek jadidchiligining asoschisi. Toshkent – 2010.
12. <http://n.ziyouz.com/kutubxona/tarixiy-kitoblar>.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABA YOSHLARNING MANAVIY, AXLOQIY QIYOFASINI SHAKILLANTIRISH

Dadaboyeva Nazira Axmadjonovna

University of Business and Science

pedagogika va psixologiya kafedrası stajyor o'qituvchisi.

[*Dadaboyevanazira93@gmail.com*](mailto:Dadaboyevanazira93@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarning ma'naviy va axloqiy qiyofasini shakllantirish metodikasini taqdim etadi. Maqsad — ta'lim jarayonida ma'naviyat va axloqiy tarbiya elementlarini tizimli kiritish, samaradorligini baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Maqolada pedagogik eksperiment, so'rovnomalar, intervyular va kuzatuv metodlari asosida tashkil etiladigan metodik paket tasvirlangan, baholash ko'rsatkichlari, amalga oshirish bosqichlari va kutilayotgan natijalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, axloq, talaba, oliy ta'lim, pedagogik metodika, tarbiya.

ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНОГО И НОРМАЛЬНОГО ОБРАЗА СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация: В данной статье представлена методология формирования духовного и нравственного образа студентов высших учебных заведений. Цель — систематическое внедрение элементов духовности и нравственного воспитания в образовательный процесс, оценка их эффективности и разработка практических рекомендаций. В статье описан методологический пакет, основанный на педагогических экспериментах, анкетировании, интервьюировании и методах наблюдения, а также показатели оценки, этапы реализации и ожидаемые результаты.

Ключевые слова: духовность, нравственность, студент, высшее образование, педагогическая методология, образование.

FOR FORMING THE SPIRITUAL AND MORAL IMAGE OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation: This article presents a methodology for forming the spiritual and moral image of students in higher education institutions. The goal is to systematically introduce elements of spirituality and moral education into the educational process, evaluate their effectiveness, and develop practical recommendations. The article describes a methodological package based on pedagogical experiments, questionnaires, interviews, and observation methods, and describes evaluation indicators, implementation stages, and expected results.

Keywords: spirituality, morality, student, higher education, pedagogical methodology, education.

Kirish.

Maqolaning asosiy maqsadi — zamonaviy globallashuv sharoitida oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlarini tadqiq etish, mavjud muammolarni aniqlash va talaba-yoshlarda milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar asosida barqaror axloqiy fazilatlarni rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Maqolaning vazifalari - Maqsadga erishish uchun quyidagi aniq vazifalarni bajarish

koʻzda tutiladi:

Talabalarning maʼnaviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishning nazariy va falsafiy asoslarini tahlil qilish;

Bugungi kundagi axborot xurujlari va "ommaviy madaniyat"ning talaba-yoshlar odob-axloqiga koʻrsatayotgan taʼsirini oʻrganish;

Oliy taʼlim tizimidagi tarbiyaviy ishlarning samaradorligini baholash va undagi boʻshliqlarni aniqlash;

Sharq mutafakkirlarining boy maʼnaviy merosi va milliy qadriyatlarning talaba yoshlar tarbiyasidagi oʻrnini asoslab berish;

Talaba-yoshlarda yot gʻoyalarga qarshi "maʼnaviy immunitet"ni shakllantirishning innovatsion usullarini (interfaol metodlar, keys-stadi va h.k.) koʻrsatib oʻtish.

Oʻzbekistonning yangi taraqqiyot davrida oliy taʼlim muassasalarida tashkil etiladigan maʼnaviy-maʼrifiy ishlar samarasi va taʼsirchanlik koʻlamini oshirish, talaba-yoshlarning tafakkurida amalga oshirilayotgan islohotlarga nisbatan daxldorlik tuygʻusini kuchaytirish, axborot muhitida ular duch kelayotgan maʼlumotlar bazasidan oqilana foydalanish va toʻgʻri qabul qila olish, talabalar ong-u tafakkuridagi maʼnaviy boʻshliq oʻrnini maʼnaviy yetuklik kompetensiyasi orqali toʻldira olishlikni tashkil etish, mazkur sohaga doir ilmiy va uslubiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishga katta eʼtibor qaratilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va sharhlar

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-Qarorida "Yoshlarni maʼnaviyaxloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga taʼlim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga koʻtarish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi, 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son "Maʼnaviy – maʼrifiy ishlar samaradorligini oshirish boʻyicha qoʻshimcha choratadbirlar toʻgʻrisida"[3] gi, 2021-yil 26-martdagi PQ5040-son "Maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"[4]gi qarorlari, 2020-yil 23-sentabrdagi OʻRQ-637-son qarori bilan "Taʼlim toʻgʻrisida"[5] gi qonun, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son "Uzluksiz maʼnaviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"[6] gi Qarori, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-80-son 2022-2026-yillarga moʻljallangan "Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi" toʻgʻrisida"[7] gi Farmonlarida talabayoshlarni maʼnaviy kamoloti, maʼnaviy yetuklik darajasini oshirish xususida qilinadigan chora-tadbirlar belgilangan. Maʼnaviy qadriyatlar mushtarakligida shaxs ongini shakllantirish masalalarini, yoshlarning milliy tarbiyasi, oilaning maʼnaviy asoslari, mustaqillik maʼnaviyati va tarbiya asoslari, oʻquvchida milliy oʻzlikni anglash, milliy gʻurur iftixor tuygʻularining shakllanishi, bu jarayonda milliy maʼnaviyatning oʻrni va roli tahlil etilgan, talabalarni maʼnaviy-axloqiy ruhda tarbiyalashni shakllantirish masalalari, milliy maʼnaviy merosimizni yoshlar ongiga singdirish yoʻllari tadbiriq etgan.

Oʻzbekistonning taraqqiyot dasturi uzoq va davomli maqsadlarni belgilashda xalqning moddiy va maʼnaviy olamini yuksaltirish, yosh avlodni ajdodlar qoldirgan oʻlmas merosni chuqur oʻrganish, anglash, qadrlash bilan birga, umumbashariy qadriyatlar, zamonaviy ilmfan choʻqqilarni egallash ruhida tarbiyalash masdalasi ustuvor vazifa qilib olingan. Biz yangi Oʻzbekistonda yangi gʻoyalar va rejalar bilan hamohang qadam qoʻymoqdamiz. Bu ildam qadamlarimiz yaqin kelajakda oʻzining istiqbolli natijalarini koʻrsatadi.

Jamiyatimizdagi keng qamrovli islohotlarda ham o'zining samarasi ko'rsatmoqda. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda 1059- son "Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"[9]gi Qaroriga muvofiq, Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari rejasi ustuvor yo'nalishlari belgilangan. Konsepsiyaning maqsadi — yosh avlodda mustaqil va baxtli hayot uchun zarur ijtimoiy malaka hamda fazilatlarini yoshiga mos, bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi - Maqolani yozishda quyidagi uslubiy yondashuvlar va metodlardan foydalaniladi:

1. Talaba ma'naviyatini shakllantirish jarayoniga yaxlit bir tizim (oilalari-OTM-jamiyat) sifatida qarash.

2. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid tarixiy an'analar va zamonaviy talablarni o'zaro solishtirish.

3. Pedagogik kuzatuv va sotsiologik metodlar: Talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma, suhbatlar va ularning xulq-atvorini kuzatish natijalarini tahlil qilish (empirik ma'lumotlar to'plash).

4. Aksiologik yondashuv: Ma'naviy jarayonlarni qadriyatlar (ezgulik, adolat, vatanparvarlik, burch) prizmasi orqali tadqiq etish.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarda ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarning yaxlit tizimini yaratish, yoshlarni mediamakonda turli xil axborot xurujlaridan himoya qilishning tashkiliy-tadqiqiy jihatlarini takomillashtirish, ommaviy axborot vositalaridan foydalanishni samarali yo'lga qo'yish, talabalarning ma'naviy-axloqiy kompetensiya (fazilat)larini, axborotlar bilan ishlash madaniyatini tizimli tarkib toptirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Natija va muhokamalar.

O'zbek xalqida ta'lim-tarbiyaning o'ziga xosligini inobatga olgan holda Vataniga, xalqiga, oilasiga, istiqlol g'oyalariga sadoqatli, fidokor, mustaqil fikrlaydigan, dunyoqarashi keng, e'tiqodi yuksak, iqtidorli, tashabbuskor, mas'uliyatli, ma'naviy va jismoniy barkamol avlod voyaga yetadi. Ma'naviy-axloqiy tarbiyasi shakllangan talabalar o'z kasbining mas'uliyatini hamda jamiyat osoyishtaligini saqlash kabi vazifalarni anglab yetadi. Yuksak manaviyatli pedagoglar esa o'zi ta'lim beraligan talabalarini insonparvar, vatanparvar, axloqiy jihatdan pok, bilimli, kamtar, oliyanob qilib tarbiyalaydi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya ilm-fan, falsafa, axloq, huquq, adabiyot va san'at, xalq ta'limi, ommaviy axborot vositalari, urf-odatlar, an'analar, din va boshqa ko'plab tarixiy amaliy va zamonaviy qadriyatlarning ta'sirida shakllanadi. Aynan shu qadriyatlar avvalo oilada hamda ta'lim muassasalarida ota-ona va pedagoglar ta'sirida shakllanadi. Yoshlarga mustaqil ravishda bilim olish va olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish ko'nikmalarini hosil qilish hamda axloq va odobini yaxshilash 993 sirlarini, ularga yoshligidan o'rgatilib borilishi joiz bo'lgani bilan ularda bilimlarni haqiqiy egallash va ularni muayyan hayotiy sharoitlarda qo'llash zaruriyati talabalik davrida pay do bo'ladi. Talabalik davrigacha yosh odamni ota-onasi, maktab o'qituvchilari, qarindosh-urug'i, mahalla-ko'y nazorat qilib borsa, talaba bo'lganidan keyin kompleks sabablariga binoan bu nazorat keskin pasayib ketadi. Shuning uchun bu holatni, avvalam bor, talabaning o'zi anglab yetishi shart, shundan keyin boshqaruv nazariyasini asosiy tamoyili, tushuncha va qoidalami egallagan holda o'zini-o'zi boshqarib o'zini -

tarbiyalay boshlash kerak.

Talaba yoshlar uchun ma'naviy-axloqiy tarbiyaning ahamiyati

1. Axloqiy tarbiya: Ma'naviy-axloqiy tarbiya yoshlarda mustahkam axloqiy me'yorlarni singdiradi, hamdardlik, mehr-oqibat, yaxshilik va yomonlikni aniqlash tuyg'ularini tarbiyalaydi. Bu ularning yaxshi va yomon xulq-atvorini farqlash qobiliyatini rivojlantiradi, ularni hayot davomida harakatlarini boshqaradigan axloqiy kompas bilan jihozlaydi.

2. Hissiy tartibga solish: Ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni tarbiyalash orqali yoshlar o'z his-tuyg'ularini samarali boshqarishni o'rganadilar. Ular stress, tashvish va boshqa qiyin vaziyatlarga qarshi kurashish mexanizmlarini ishlab chiqadilar, bu umumiy farovonlik va chidamlilikni oshiradi. Bu ularning hissiy va mantiqiy intellekti o'rtasidagi muvozanatni mustahkamlaydi, ularga to'g'ri qarorlar qabul qilish va hayot muammolariga xotirjam va markazlashtirilgan yondashuv bilan javob berishga imkon beradi.

3. Ijobiy o'z-o'zini hurmat qilish: Ma'naviy-axloqiy tarbiya yoshlarda o'ziga xos ijobiy tasavvurni tarbiyalaydi. O'zlarining qadr-qimmatini tan olish orqali ular o'z-o'zini hurmat qilish va o'ziga xoslik hissini rivojlantiradilar. Bu ularni o'ziga va o'z qobiliyatlariga ishonishga undaydi, yuksaklikka intilish va jamiyatga munosib hissa qo'shishga undaydi. Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning hozirgi holatiga ahamiyat beradigan bo'lsak. Axloqiy va ma'naviy tarbiya oliy ta'lim talabalarining har tomonlama rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu ularning qadriyatlari, munosabati va xulq-atvorini shakllantirishga yordam beradi, ularga axloqiy qarorlar qabul qilish va jamiyatga ijobiy hissa qo'shish imkonini beradi. Oliy ta'lim muassasalarida axloqiy-ma'naviy tarbiyani kuchaytirish zarurligi e'tirof etilmoqda. Bunga axloqiy qadriyatlarning pasayishi, materializmning kuchayishi va an'anaviy ijtimoiy me'yorlarning emirilishi haqidagi xavotirlar sabab bo'ladi. Universitetlar va kollejlarda o'zlarining o'quv dasturlariga axloqiy va ma'naviy ta'limni integratsiya qilish uchun turli yondashuvlarni o'rganmoqdalar, masalan, maxsus kurslar, seminarlar va tajribaviy o'rganish imkoniyatlari. Ushbu sa'y-harakatlar talabalarning shaxsiy o'sishini, axloqiy fikrlash qobiliyatini, maqsad va ma'no hissini rivojlantirishga qaratilgan.

Ma'naviy-axloqiy taraqqiyotni ta'minlashda universitetlarning roli.

Universitetlar o'z-o'zini aks ettirish, axloqiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatga sodiqlikni rag'batlantiradigan muhitni ta'minlash orqali talabalarning ma'naviy va axloqiy rivojlanishini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Universitetlar ma'naviy va axloqiy o'sish imkoniyatlari bilan akademik ta'limni birlashtiradigan ta'limga yaxlit yondashuvni qo'llashlari kerak. Bu talabalarning jamoat xizmatiga jalb etilishini, dinlararo muloqotni va shaxsiy fikrlashni o'z ichiga oladi.

Universitetlar talabalarga yuksak axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan va ularning ma'naviy va axloqiy sayohatlarida yo'l-yo'riq ko'rsata oladigan ijobiy namuna va murabbiylardan foydalanish imkoniyatini ta'minlashi kerak.

Xulosa.

Yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining xalqaro istiqbollari Yoshlar axloqiy va ma'naviy agentlar sifatida: o'z jamiyatlarida va dunyoda axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishning faol ishtirokchilari sifatida yoshlarning salohiyatini o'rganadi.

Yoshlar ma'naviyati bo'yicha madaniyatlararo qarashlar: yoshlar ma'naviyatining turli madaniy tushunchalari haqida tushuncha beradi, turli kontekstlarning ma'naviy e'tiqod va amaliyotlarning rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Yoshlarning axloqiy tarbiyasiga innovatsion yondashuvlar: yoshlar o'rtasida axloqiy fikrlash, hamdardlik va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishni targ'ib qilish uchun mo'ljallangan innovatsion ta'lim metodologiyalari va amaliyotlarini namoyish etadi. Oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya kelajagi asosida axloqiy tarbiyani kuchaytirishning ahamiyati: axloqiy va mas'uliyatli shaxslarni kamol toptirishda o'quvchilarda mustahkam axloqiy qadriyatlarni singdirishning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi.

Zamonaviy muammolarni hal qilish: materializm, individualizm va ijtimoiy tengsizlik kabi zamonaviy muammolarni hal qilish uchun ma'naviy-axloqiy tarbiya zarurligini ta'kidlaydi. Ma'naviyat va axloqni uyg'unlashtirish: o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashish uchun ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni o'quv dasturlari va darsdan tashqari mashg'ulotlarga kiritish tarafdori.

Yoshlarimizning ma'naviy-axloqiy kamolotiga sarmoya kiritish, ularning xatti-harakatlarini yo'naltiruvchi, fe'l-atvorini shakllantiradigan, hayoti uchun mustahkam poydevor yaratadigan qadriyatlar va tamoyillarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Ta'lim va yo'l-yo'riq: Hujjatda yoshlar o'rtasida ijobiy qadriyatlar, axloqiy qarorlar qabul qilish va mas'uliyatli fuqarolik tuyg'ularini targ'ib qilish uchun har tomonlama ta'lim va yo'l-yo'riq ko'rsatish zarurligi ta'kidlangan. Ularning ma'naviy-axloqiy yuksalishida oilalar, maktablar, mahallalar va diniy muassasalarning o'rnini alohida ta'kidlanadi. Barcha manfaatdor tomonlarni yoshlar rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish bo'yicha faol choralar ko'rishga chaqiradi. U yoshlarning maqsadli, axloqiy va to'laqonli hayot kechirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan hamkorlik, hamkorlik va innovatsion dasturlarni rag'batlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мусурмонова О., Норкулов Х., Абдурахимова Ф. Маҳаллада оила фаровонлиги: миллий қадриятлар ва одоб дурдоналари. Услубий қўлланма. – Тошкент: “Маҳалла ва оила” нашриёти, 2023. – 140 б.

2. Madjidova D. Important directions for preventing risks caused by migration in ensuring the strength of families\ International Scientific Journal "Science and Innovation". Series B. Volume 1 Issue 4 2022/7/26

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3- maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida" PQ-4307-son Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.05.2019 y., 07/19/4307/3079 – son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26- martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-son Qarori // "Xalq so'zi" gazetasi, 2021 yil 27 mart, № 62 (7842).

5. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313- son).

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish choratadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarori 1-ilovasi. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi,

03.01.2020 y., 09/20/1059/4265-son

7. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida.

8. Mustaqillil: izohli ilmiy-ommabop lug'at. Ikkinchi nashr. – Toshkent.: "Sharq". 2000. 144-b.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish choratadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarori 1-ilovasi. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.01.2020 y., 09/20/1059/4265-son.

IJODIY TAFAKKUR VA TALABALARNING O'RGANISHGA UQUVCHANLIGI O'ZARO MUNOSABAT XUSUSIYATLARI

Nishanova Zamira Taskarayevna
O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
Psixologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada ijodiy tafakkur va talabalarning o'rganishga uquvchanligi orasidagi bog'lanishlar nazariy va empirik tadqiq etilgan. Talabalar ijodiy tafakkurining yuqori darajasi ularda hurmat qozonish, shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyojlari ustuvor bo'lganda o'rganish uquvi rivojlanishiga ayniqsa, kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kreativlik ko'rsatkichlari past bo'lgan vaziyatda esa bu motivatsion omil muayyan darajagacha muhit shaxsga taqdim etmayotgan shart-sharoitni kompensatsiyalash imkoniyatiga egaligi tadqiqotda isbotlangan.

Kalit so'zlar: Ijodiy tafakkur, talaba, o'rganishga uquvchanlik, ehtiyoj, kreativlik, hurmat qozonish, shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish.

ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ВНИМАНИЕ УЧАЩИХСЯ К УЧЕБЕ ЯВЛЯЮТСЯ ВЗАИМОСВЯЗАННЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ.

Аннотация: В статье теоретически и эмпирически исследуется взаимосвязь между творческим мышлением и готовностью учащихся к обучению. Высокий уровень творческого мышления у учащихся оказывает особенно сильное положительное влияние на развитие их готовности к обучению, когда первостепенное значение имеют их потребности в завоевании уважения и реализации личного потенциала, в то время как в ситуациях с низкими показателями креативности исследование показало, что этот мотивационный фактор может в определенной степени компенсировать условия, которые окружающая среда не предоставляет индивиду.

Ключевые слова: Творческое мышление, учащийся, готовность к обучению, потребность, креативность, завоевание уважения, реализация личного потенциала.

CREATIVE THINKING AND STUDENTS' LEARNING ATTENTION ARE INTERRELATIONSHIP FEATURES

Abstract: The article theoretically and empirically studies the relationship between creative thinking and students' readiness to learn. A high level of creative thinking in students has a particularly strong positive impact on the development of their readiness to

learn when their needs for gaining respect and realizing personal potential are paramount, while in situations with low creativity indicators, the study has proven that this motivational factor can, to a certain extent, compensate for the conditions that the environment does not provide for the individual.

Keywords: Creative thinking, student, readiness to learn, need, creativity, gaining respect, realizing personal potential.

Kirish.

AQShning Garvard universitetida tashkil etilgan Career Services markazi tomonidan o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, «malakali mutaxassisning kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim mezon sifatida kreativlik va nostandart tafakkur muhimligini so'rov ishtirokchilarining 74,8 foizi» zarur xislat sifatida ko'rsatishgan. Taraqqiyotning harakatga keltiruvchi kuchi ijodkor shaxslardir. Ular o'zlarini o'zgartirish va innovatsion fikrlashni rivojlantirish, orzu va g'oyalarni amaliyotga joriy etish orqali bu dunyoni o'zgartiradilar. Shuning uchun hayot davomida ijodiy fikrlashni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim tizimini o'rganish va unga tuzatishlar kiritishning zamonaviy yo'nalishlarini tadqiqi etish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Darhaqiqat, ayrim mualliflar shaxsning o'rganishga uquvchanlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy psixologik xususiyatlardan biri uning o'z bilish faoliyatini boshqara olish qobiliyatidan iboratligini ta'kidlab ijodiy qobiliyatlarning nisbatan birlamchi tarkibiy elementiga e'tibor qaratsalar [1], boshqa tadqiqotchilar masalaga nisbatan umumiy yondashib, mazkur sifat produktiv tafakkurga asoslanishini ta'kidlaydilar [2], [3].

Ijodiy tafakkuri nisbatan yuqori darajada rivojlangan talabalar bilan o'tkazilgan tajriba sinov ishlari ularning bunday sifati o'quv faoliyatida ham ijobiy ko'rsatkichlarga, xususan, bo'lajak kasbiy faoliyat muammolariga katta qiziqish bilan qarashi, ta'lim olish sharoitiga, pedagogik jamoaga talabchan bo'lishi, o'quv yuklamalarining oshirilishiga tayyor turishiga o'ziga xos zamin o'rnida xizmat qilishini aniqlash imkonini berdi [4]. Ayni vaqtda kundalik pedagogik amaliyot ham, maxsus tadqiqotlarning natijalari ham ijodiy tafakkur hamma vaqt har qaysi talabaning o'rganishga uquvchanligini, yangi o'quv materiali uchun ochiqqligini kafolatlay olmasligi, ya'ni tafakkur kreativligi va o'rganishga uquvlik o'rtasida bevosita chiziqli aloqadorlik mavjud emasligini tasdiqlab turibdi. Jumladan, B.H.Козленко shuni isbotlayaptiki, gedonistik yo'nalganlik bilan ajralib turuvchi, ya'ni ijodiy ish jarayonining o'zidan qoniqish oladigan vaziyatdagina kreativlikni namoyon etadigan o'quvchilar faoliyati bunday fondan mahrum bo'lgan va majburiylik asosida tashkil etilganda faollikni keskin pasaytiradilar. «Kreativ yondashuvi muvaffaqiyatga intilish, mas'uliyat, istiqbolli maqsadlarga intilish motivlariga asoslangan, ijodiy faoliyat o'z natijasi bilan o'ziga nisbatan qiziqish uyg'otadigan o'quvchilar aksincha, intizom va ishchan tirishqoqlikni namoyon etadilar» [5; **Ошибка! Источник ссылки не найден.-b.**].

Tadqiqot metodologiyasi .

Tadqiqot ishimizda determinizm, ong va faoliyatning birligi, shaxs nuqtai nazaridan yondashish metodologik tamoyili qoidalariga [6], [7] muvofiq ravishda talabalar shaxsidagi ustuvor ehtiyojlar va ularning o'zaro nisbati xususiyatlarini o'rganish yuzasidan psixodiagnostik sinov o'tkazildi.

Natijalar va muhokama.

Ijodiy tafakkur va o'rganishga bo'lgan uquvchanlik ko'rsatkichlari o'rtasidagi

aloqadorlik xususiyatlarini tekshirishga qaratilgan korrelyatsion tahlil natijalari ushbu ikki psixologik hodisa o'rtasidagi bog'lanishni bir tomonlama talqin etib bo'lmalikni tasdiqlamoqda. Psixik hodisalarning bu yo'nalishdagi munosabatlariga xos xususiyatlarni tekshirish natijalarini muhokama qilishdan avval bir masalaga nisbatan o'z mualliflik yondashuvimizni qisqacha izohlab o'tishimiz o'rinli bo'lsa kerak. Gap shundaki, pedagogik psixologiyada ta'lim olishga uquvchanlik, ya'ni yangi bilimni, faoliyat usullarini tez va oson egallash, umuman, ta'limiy ta'sirga nisbatan ta'sirchan bo'lish xususiyati haqida tushuncha beriladi [0], [9]. Albatta, mazkur tushuncha ilmiy-psixologik kategoriyalar apparatidan mustahkam o'rin egallagan.

Tadqiqot natijalari bayoniga kirishar ekanmiz, avvalo, tadqiqotimizda umumiy ravishda ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik o'rtasida ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi haqidagi ko'pgina tadqiqotlarda tasdiqlangan dalillarga monand natija qayd etilganini ta'kidlash kerak (1-jadval). 1-jadvalda ko'rinib turganidek, tarix fakultetining 2-kurs talabalarida ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlangan.

1-jadval

*Talabalar ijodiy tafakkuri va o'rganishga uquvchanligi o'rtasidagi aloqadorlik ko'rsatkichlari
(Ch.Spirmen rang korrelyatsiyasi koeffitsienti bo'yicha)*

№	Ta'lim yo'nalishi	Ta'lim bosqichi	Korrelyatsion aloqa obektlari	
			Ijodiy tafakkur darajasi	O'rganishga uquvchanlik darajasi
				r_s p
1	Tarix	2-kurs (n=42)	Ijodiy tafakkur darajasi	0,73 $p \leq 0,01$
		4-kurs (n=40)		0,68 $p \leq 0,01$
2	Matematika	2-kurs (n=44)		0,64 $p \leq 0,01$
		4-kurs (n=42)		0,62 $p \leq 0,01$

($r=0,73$; $p \leq 0,01$). Tarix fakultetining 4-kurs talabalarida ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlangan ($r=0,68$; $p \leq 0,01$). Matematika fakultetining 2-kurs talabalarida ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlangan ($r=0,64$; $p \leq 0,01$). Matematika fakultetining 4-kurs talabalarida ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlangan ($r=0,62$; $p \leq 0,01$). Yuqorida olingan statistik natijalardan aniq fanlar va gumanitar yo'nalishlarning ikkinchi va to'rtinchi kurs talabalarida ijodiy tafakkuri qanchalik yuqori bo'lsa, ularda o'rganishga uquvchanlik ham shunchalik yuqori bo'lishi haqida xulosaga kelidik. Agar biz talabalarda dars mashg'ulotlarida divergent tafakkurni, original fikrni rivojlantirsak, ularda barcha mavzularni o'rganishga uquvchanligi ortar ekan.

Haqiqatdan ham, talabaning yaxshi rivojlangan ijodiy tafakkuri odatda barqaror diqqat, muammoning yechimini topishga kuchli yo'nalganlik, perseptiv sohada o'zini o'zi samarali boshqarish, faoliyat davomida emotsional ko'tarinkilik bilan uyg'un bo'lishi, uning o'zi uchun yangi amallarni tez o'zlashtirib olishida qo'l keladi [10].

Tadqiqotning ushbu bosqichida uch xil metodika – ijodiy tafakkur darajasi, o'rganishga uquvchanlik darajasi hamda ustuvor ehtiyojlarni o'rganishga xizmat qilgan metodikalar vositasida olingan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili qiziq natijalarning aniqlanishiga olib keldi.

Ustuvor ehtiyoj turiga ko'ra farqlanuvchi talabalarining nisbatan yuqori ijodiy tafakkuri va o'rganishga uquvchanligi o'rtasidagi aloqadorlik xususiyatlari (Ch.Spirmen rang korrelyatsiyasi koeffitsienti bo'yicha)

№	Ustuvor ehtiyoj turiga ko'ra farqlanuvchi talabalar shartli guruhlar	Korrelyatsion aloqa obektlari	
		Ijodiy tafakkur darajasi	O'rganishga uquvchanlik darajasi
			r_s p
1	Moddiy ta'minlanish, xavfsizlik va ijtimoiy munosabat ehtiyoji ustun talabalar (n=24)	Ijodiy tafakkur darajasi	0,38 $p \geq 0,05$
2	Hurmat qozonish va shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyoji ustun talabalar (n=36)		0,62 $p \leq 0,01$
3	Shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyoji ustun talabalar (n=22)		0,46 $p \leq 0,05$

Jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar shuni tasdiqlayaptiki, nisbatan birlamchi ehtiyojlari (moddiy ta'minlanganlik, xavfsizlik va h.) qondirilmayotgandek subektiv kechinmalarni his etayotgan talabalarining yuqori darajadagi ijodiy tafakkuri o'rganishga uquvchanlikning baland bo'lishini kafolatlay olmaydi (korrelyatsiya ahamiyatsiz, 0,38 darajada).

Hurmat qozonish va shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyoji ustun talabalarda ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlandi ($r=0,62$; $p \leq 0,01$). Guruhda o'zining salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyoji ustun talabalar ko'p ma'lumotlarni mustaqil o'rganib, berilgan topshiriqlarni bir necha usullar bilan yechishga harakat qiladilar. O'rganganlarini seminar va amaliy mashg'ulotlarda namoyon qilib, o'zini namoyon qilish ehtiyojini ham qondiradi.

Shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyoji ustun talabalarda ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlik orasida musbat aloqadorlik aniqlandi ($r=0,46$; $p \leq 0,05$). Korrelyatsion aloqadorlik tahlili talabaning shaxsiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish ehtiyoji qondirilmayotganini anglashi uning ijodiy tafakkuri o'rganish sifatini oshirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlamoqda.

Biroq bu yerda shu narsaga e'tibor qaratish kerakki, ehtiyojlari tizimida hurmat qozonish va shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish istagi ustun bo'lganda ijodiy tafakkur va o'rganishga uquvchanlikning aloqadorligi faqat imkoniyatlarni namoyon etish ehtiyoji ustun vaziyatga nisbatan kuchliroqdir. Ehtimol, bu holat ijodiy faoliyatni shunchaki jarayonning o'zi uchun, uning qiziqish uyg'otgani tufayli amalga oshirish vaziyatida bajariladigan harakat garchand kreativlik qobiliyati ta'sirida ro'y bergani bilan talabani ushbu amallarni kelgusi faoliyatga mo'ljallab puxta o'rganib olishga yordam bermaydi. Qachonki talabada nafaqat shaxsiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, balki boshqalarning hurmatini qozonish ehtiyoji yuqori bo'lsa, bizning interpretatsion yondashuv bo'yicha uning ijodiy tafakkuri yangi amallarni o'rganib olishga ko'maklashishini kutish mumkin. Zero, muayyan aqliy topshiriqni bajarish ularga o'z imkoniyatlarini sinovdan o'tkazib, avvalo, o'zining ko'z o'ngida shaxsiy mavqeni oshirishiga sharoit yaratsa, uning doirasidagi harakatlarni talaba kelgusida yangi va yangi odamlar guruhlarida namoyon etishni hamda shu tariqa hurmat qozonishni o'ylashi hisobiga o'rganib olish uquvining yuqori darajasi ro'yobga chiqishi mumkin. Boshqacha aytganda, yangi bilimni va harakat usullarini ijodiy

tafakkur darajasi yuqori bo'lgan talabalar ularning ehtiyojlar ierarxiyasida shaxsiy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish ehtiyoji boshqalar hurmatiga sazovor bo'lish istagi bilan birga dominantlik qilganda nisbatan muvaffaqiyatliroq o'zlashtiradilar.

Xulosa va takliflar.

Umuman, empirik izlanish natijalari shuni ko'rsatayaptiki:

1. Ijodiy tafakkur darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadigan talabalar uchun odatda hurmat qozonish hamda o'z shaxsiy salohiyatini, ichki imkoniyatlarini va qobiliyatlarini namoyon etishga bo'lgan ehtiyojning yetarlicha qondirilmayotganini e'tirof qilish xosdir.

2. Talabalar ijodiy tafakkurining rivojlanishi ularning ta'lim yo'nalishi hamda bosqichidan qat'iy nazar o'rganishga nisbatan uquv ortishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim psixologik omil bo'lib gavdalanadi.

3. Ijodiy tafakkur darajasining talaba shaxsidagi o'rganish uquvi sifati bilan aloqasi to'g'ridan to'g'ri chiziqli shaklda bo'lmay, uning o'zaro ta'sir yo'nalishi ko'p jihatdan ustuvor ehtiyojlar mazmuniga bog'liq bo'ladi.

4. Talabalar ijodiy tafakkurining yuqori darajasi ularda hurmat qozonish, shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish ehtiyojlari ustuvor bo'lganda o'rganish uquvi rivojlanishiga ayniqsa, kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kreativlik ko'rsatkichlari past bo'lgan vaziyatda esa bu motivatsion omil muayyan darajagacha muhit shaxsga taqdim etmayotgan shart-sharoitni kompensatsiyalash imkoniyatiga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бондарь Н.Г. Психологические условия развития обучаемости студентов высшей школы // Гуманитарные науки. – Москва, 2008. - №6. –С. 71-74.

2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. в 6-т. Т.2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. –С. 6-361.

3. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М.: Педагогика, 1981. – 200 с.

4. Интенсификация творческой активности студентов: монография/ Под ред. Андреева В.И. – Казань, Изд-во Казанского ун-та. – 1998.-198 с.

5. Козленко В.Н. К вопросу о диагностики креативности учащихся // Вопросы психологии познавательной деятельности учащихся средней школы и студентов. – М.: Педагогика, 1981. – С. 116-126.

6. Петровский В. Личность в психологии: парадигма субъективности. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1996. – 512 с.

7. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. – М.: Наука, 1982. – 309 с.

8. Акиндинова И.А. Особенности самоактуализации личности в профессиях различного уровня социального престижа: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 24 с.

9. Xasanxonova N. Talabalarda konstruktiv fikrni aniqlash va rivojlantirish – ta'lim samaradorligini oshirish garovidir // Maktab va hayot. – Toshkent, 2010. - №7-8. –В. 45-46.

10. Nishanova Z.T., Nishonbekov T.O'. Intellekt va kreativlikning o'zaro aloqasi. // Innovatsion pedagogika va psixologiya. ISSN: 2181-4465. - Toshkent. 2024. № 3. В. 40-49.

TALABALARDA O'ZIGA MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

To'raboyev Azamat Muxamadullayevich
University of Business and Science
pedagogika va psixologiya kafedrası stajyor o'qituvchisi
turaboevazamat@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarda o'ziga munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mohiyati, asosiy omillari va ularning shaxs rivojiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'z: Shaxs, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini qadrlash, o'ziga ishonch, ijtimoiy muhit, akademik guruh, emotsional va psixologik trening.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF SELF-ESTEEM IN STUDENTS

Abstract: This article discusses the socio-psychological nature of the formation of self-esteem in students, its main factors and their impact on personal development.

Keywords: Personality, self-esteem, self-worth, self-confidence, social environment, academic group, emotional and psychological training.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ САМООЦЕНКИ У УЧАЩИХСЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается социально-психологическая природа формирования самооценки у учащихся, её основные факторы и их влияние на личностное развитие.

Ключевые слова: Личность, самооценка, чувство собственного достоинства, уверенность в себе, социальная среда, академическая группа, эмоционально-психологическая подготовка.

Kirish.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarda kelajak avlodni mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunda ta'lim olayotgan yoshlar Respublikamizning kelajagidir. Ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash ta'lim-tarbiya muassasalarining asosiy vazifasidir.

2025-yil 26-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga va xalqqa murojaatnomasi mamlakat hayotida muhim dasturiy hujjat sifatida yangradi. Mazkur Murojaatnoma mamlakatda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, ilmiy salohiyatni oshirish va yosh avlod salohiyatini kengaytirishga qaratilgan ustuvor vazifalarni belgilab berdi.

Ushbu Murojaatnomada Prezidentimiz "2026-yilda oliy ta'lim va ilmiy salohiyatni rivojlantirishga 2 trillion so'mdan ortiq mablag'lar yo'naltirilishi rejalashtirilmoqda. Bu mablag'lar zamonaviy laboratoriyalar, ilmiy markazlar va innovatsion ta'lim dasturlarini rivojlantirishga sarflanadi. Shuningdek, talabalarning startup va ilmiy loyihalarini qo'llab-quvvatlash uchun maxsus grantlar va davlat ko'maklari yo'lga qoyiladi" deb ta'kidlab o'tdilar. [1]

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» hamda «Ta'lim to'g'risida»gi Qonundan ko'zlangan maqsad jamiyatda mustaqil fikrlaydigan shaxsni shakllantirishdan iborat. Ushbu muammoni hal etish ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib, mustaqil fikrlovchi raqobatbardosh, yuqori malakali mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va sharhlar.

Zamonaviy ta'lim tizimida talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda bilim va kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda, talabaning o'ziga bo'lgan munosabati, ya'ni o'zini anglash, o'z qadr-qimmatini baholash va o'z imkoniyatlariga ishonchi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, talabalik davri shaxsiy "Men" konsepsiyasi faol shakllanadigan, ijtimoiy tajriba kengayadigan va mustaqil hayotga tayyorgarlik bosqichi sifatida ajralib turadi.

Talabaning o'ziga munosabati ijtimoiy muhit, muloqot jarayonlari, guruhdagi mavqei hamda pedagogik ta'sirlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu sababli, mazkur masalani ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan o'rganish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

O'ziga munosabat — bu shaxsning o'z "Men"iga nisbatan shakllangan baholari, hissiy kechinmalari va ichki munosabatlar tizimidir. U o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini qadrlash, o'ziga ishonch va o'zini qabul qilish kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Psixologik nuqtai nazardan, o'ziga munosabat shaxsning xulq-atvori, o'ziga nisbatan berayotgan bahosi, faoliyati va ijtimoiy munosabatlarini belgilovchi muhim ichki omil hisoblanadi.

Demak talabalarni o'ziga bo'lgan munosabatini tahlil qilish uchun, avvalo ularning o'ziga berayotgan bahosini o'rganib chiqishimiz lozim. O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni, uning o'zi sub'yektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o'z - o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya'ni, bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u sub'yektiv xarakterga egadir. O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va xatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Xattoki, bunday holat suitsidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan "qochishga" intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O'zi-o'ziga baho o'ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat "noadekvatlilik effekti"[2] deb atalib, uning oqibatida shaxs xattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, uquvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham (masalan, "xalaqit berdi-da", "falonchi bo'lmaganida" kabi

bahonalar ko'payadi). Ya'ni, nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar "oyog'i yerdan uzilgan", "manmansiragan", "dimog'dor" kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - referent guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning xattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, xattoki, maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki tazyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z - o'ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Keng ma'nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho - o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat ma'naviyatini qadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z - o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o'z-o'zini baholash - o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

o'z-o'zi bilan mulqot (o'zini konkret tarbiya ob'yekti sifatida idrok etish va o'zi bilan mulqotni tashkil etish sifatida);

o'z-o'zini ishonirish (o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysundirish);

o'z-o'ziga buyruq berish (tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifatida);

o'z-o'ziga ta'sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida ma'qul ustanovkalarni shakllantirish);

ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korrektsiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Natija va muhokamalar.

Talabalik davrida o'ziga munosabat nisbatan beqaror bo'lishi mumkin, chunki bu bosqichda shaxs yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, o'z imkoniyatlarini sinab ko'radi va atrofdagilarning bahosiga sezgir bo'ladi. Aynan shu jarayonda ijtimoiy-psixologik ta'sirlar talabaning o'zini qanday qabul qilishi va baholashida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Talabalarda o'ziga munosabatni shakllantirish avvalo ijtimoiy muhit bilan bog'liqdir. Talaba shaxs sifatida turli ijtimoiy guruhlar — akademik guruh, do'stlar jamoasi, oila va ta'lim muassasasi bilan o'zaro munosabatga kirishadi. Ushbu guruhlarda egallagan mavqei

va olgan ijtimoiy baholari uning o'ziga bo'lgan munosabatini belgilaydi.

Akademik guruhdagi munosabatlar talabani o'zini anglashida muhim ahamiyatga ega. Guruh tomonidan qabul qilinish, hurmat qilinish va qo'llab-quvvatlanish talabani o'ziga ishonchini oshiradi. Aksincha, chetlanish, tanqid yoki e'tiborsizlik o'ziga salbiy munosabat shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, ijtimoiy taqqoslash jarayoni ham muhim ijtimoiy omil hisoblanadi. Talabalar o'z yutuq va imkoniyatlarini tengdoshlarinikiga solishtirish orqali o'zlarini baholaydilar. Bu taqqoslash konstruktiv bo'lsa, shaxsiy rivojlanishga xizmat qiladi, biroq haddan tashqari salbiy taqqoslash o'ziga ishonchsizlikni kuchaytirishi mumkin.

Psixologik jihatdan o'ziga munosabat shaxsning ichki tajribasi, emotsional holati va o'zini anglash darajasi bilan belgilanadi. Talabalik davrida shaxsiy identifikatsiya jarayoni faollashadi, ya'ni talaba "men kimman?", "men nimaga qodirman?" kabi savollarga javob izlaydi. Ushbu savollarga berilgan javoblar o'ziga munosabatning asosini tashkil etadi.

O'z-o'zini hurmat qilish talabani o'z imkoniyatlarini real baholay olishiga bog'liq. Haddan tashqari past baho o'z kuchiga ishonchsizlikni keltirib chiqarsa, haddan tashqari yuqori baho real imkoniyatlarni noto'g'ri idrok etishga olib kelishi mumkin. Shu bois, sog'lom o'ziga munosabat muvozanatli va real bo'lishi lozim.

Emotsional qo'llab-quvvatlash ham muhim psixologik omil sanaladi. O'qituvchilar, tengdoshlar va yaqinlarning ijobiy munosabati talabani emotsional barqarorligini ta'minlaydi va o'zini qabul qilish jarayonini osonlashtiradi.

Oliy ta'lim muassasasidagi pedagogik muhit talabalarda o'ziga munosabatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining talabalarga nisbatan adolatli, hurmatga asoslangan va qo'llab-quvvatlovchi munosabati talabani o'ziga ijobiy munosabatini rivojlantiradi.

Interfaol ta'lim metodlari, mustaqil va jamoaviy faoliyatlar, ijodiy topshiriqlar talabani o'z imkoniyatlarini namoyon etishiga sharoit yaratadi. Bu esa o'ziga ishonch va o'zini qadrlash tuyg'usini mustahkamlaydi. Shuningdek, psixologik treninglar va maslahatlar orqali talabalarning o'zini anglash jarayonini qo'llab-quvvatlash samarali natija beradi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda o'ziga munosabatni shakllantirish murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar va ichki psixologik omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Sog'lom o'ziga munosabat talabani akademik muvaffaqiyati, ruhiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini ta'minlaydi.

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida talabalarda ijobiy o'ziga munosabatni shakllantirishga qaratilgan qulay ijtimoiy-psixologik muhit yaratish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvlarini qo'llash va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydaligan adabiyotlar.

1. Maqsudova M. Muloqot psixologiyasi. T.2006.
2. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya T. 2007.
3. G'oziev E. Umumiy psixologiya. T. 2008.
4. Nishonova Z.T. Qurbonova Z. Psixodiagnostika. T.2008.

5. Ivanov P.I. Zufarova M. Umumiy psixologiya T. 2008.
6. Komilova N.G', Xaydarov F.I. Muammoli o'smir: moslashuv, tashxis, korreksiya usullari. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. 2008.
7. [Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirishning psixologik omillari](#) A To'raboyev – Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 2025
8. [Related articles All 2 versions https://doi.org/10.5281/zenodo.15641133](#)
9. Nishonova Munira Yakubjonovna, & Xalilov Adham Farhod og'li. (2024). Yosh avlodni tarbiyalashda oila, mahalla va maktab hamkorligida o'qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish. Образование наука и инновационные идеи в мире, 47(3), 149–153. Retrieved from <https://newjournal.org/01/article/view/14974>
10. Baxtiyor, Q. (2024). The Correlation Relationship Of The Development Of Creativity In Adolescents With Achievement.
11. Qayumov, B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
12. UBS xabarnomasi 13(22)-son 31-dekabr; 2025-yil
13. Davletshin M.G, To'ychieva M. Umumiy psixologiya –T., 2002.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI INTERNET-RISK PROFILAKTIKASIGA TAYYORLASH TUZILMASI VA KOMPONENTLARI

Mamatxanova Nargiza Toxirovna
Namangan davlat pedagogika instituti
Kreativ pedagogika va psixologiya
kafedrası dotsenti (PhD)
nmamatxanova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarni internet-risklar profilaktikasiga tayyorlash jarayonining tuzilmasi va asosiy komponentlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Raqamli ta'lim muhitining kengayishi, internet texnologiyalarining ta'lim jarayoniga faol joriy etilishi bilan bir qatorda, kiberxavfsizlik, axborot tahdidlari, internet qaramligi, destruktiv kontent va psixologik xavflar kabi muammolar dolzarblashmoqda. Shu sababli bo'lajak pedagoglarning internet-risklarni aniqlash, baholash va oldini olishga doir kasbiy tayyorgarligini shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash tuzilmasi motivatsion-qiymatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy hamda refleksiv-baholovchi komponentlar asosida tavsiflanadi. Har bir komponentning mazmuni, vazifalari va o'zaro bog'liqligi ochib beriladi. Shuningdek, internet-risk profilaktikasiga tayyorgarlik pedagogik jarayonning uzluksizligi, tizimliligi va kompetensiyaviy yondashuv asosida amalga oshirilishi zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish va ta'lim muhitida xavfsiz internet madaniyatini shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, internet-risklar, profilaktika, raqamli xavfsizlik, pedagogik tayyorgarlik, kompetensiya, ta'lim muhiti.

СТРУКТУРА И КОМПОНЕНТЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ РИСКОВ, СВЯЗАННЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРНЕТА.

Аннотация. В статье раскрываются структура и основные компоненты подготовки будущих учителей к профилактике интернет-рисков. В условиях активного развития цифровой образовательной среды возрастает актуальность проблем кибербезопасности, информационных угроз, интернет-зависимости, деструктивного контента и психологических рисков. В связи с этим особое значение приобретает формирование у будущих педагогов профессиональной готовности к выявлению, оценке и предупреждению интернет-рисков. В работе обоснована структура подготовки будущих учителей, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный, деятельностно-практический и рефлексивно-оценочный компоненты. Раскрывается содержание каждого компонента, их функции и взаимосвязь в системе профессиональной подготовки. Подчеркивается необходимость реализации профилактики интернет-рисков на основе системного, компетентного и непрерывного педагогического подхода. Результаты исследования могут быть использованы в процессе подготовки педагогических кадров и формирования культуры безопасного использования интернета в образовательной среде.

Ключевые слова: будущий учитель, интернет-риски, профилактика, цифровая безопасность, педагогическая подготовка, компетентность, образовательная среда.

STRUCTURE AND COMPONENTS OF PREPARING FUTURE TEACHERS IN INTERNET RISK PREVENTION

Annotation. This article examines the structure and key components of preparing future teachers for internet risk prevention. With the rapid expansion of the digital educational environment, issues such as cybersecurity, information threats, internet addiction, destructive online content, and psychological risks have become increasingly relevant. Therefore, developing future teachers' professional readiness to identify, assess, and prevent internet-related risks is an essential pedagogical task. The study substantiates a structural model of preparation that includes motivational-value, cognitive, activity-practical, and reflective-evaluative components. The content, functions, and interrelations of each component within the system of professional teacher education are described. The article emphasizes the importance of a systematic, competency-based, and continuous approach to organizing internet risk prevention training. The findings contribute to enhancing digital competencies of future teachers and promoting a safe and responsible internet culture within the educational environment.

Keywords: future teacher, internet risks, prevention, digital safety, pedagogical training, competence, educational environment.

Kirish.

Zamonaviy jamiyatda raqamlashtirish jarayonlari barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham chuqur kirib bormoqda. Internet texnologiyalarining ta'lim jarayonida keng qo'llanilishi o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ta'lim resurslariga erkin kirish va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Biroq, raqamli ta'lim muhitining jadal rivojlanishi bilan bir qatorda, internet-risklar — zararli kontent, kiberzo'ravonlik, shaxsiy ma'lumotlarning oshkor bo'lishi, internetga qaramlik va

psixologik xavflar kabi salbiy holatlar ham kuchayib bormoqda [1]. Ushbu holatlar ta'lim jarayonida xavfsiz va barqaror muhitni ta'minlash masalasini dolzarb pedagogik muammo sifatida yuzaga chiqarmoqda. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, internet-risklarning oldini olish faqat texnik himoya vositalari bilan cheklanib qolmasdan, balki pedagogik yondashuvlarni ham o'z ichiga olgan kompleks jarayon hisoblanadi [2]. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar internet-muhitda eng himoyasiz qatlam sifatida e'tirof etilib, ularning raqamli xavfsizligini ta'minlashda o'qituvchining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash masalasi pedagog kadrlar tayyorlash tizimida alohida e'tibor talab etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning internet-risk profilaktikasiga tayyorgarligi ularning raqamli xavfsizlik bo'yicha bilimlari, pedagogik kompetensiyalari va amaliy faoliyatga tayyorligi bilan belgilanadi. Latorre-Medina va hamkorlari olib borgan tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak pedagoglarda raqamli xavfsizlik bo'yicha bilimlar mavjud bo'lsa-da, ularni amaliy pedagogik faoliyatga integratsiyalashda muayyan kamchiliklar kuzatiladi [3]. Bu esa pedagogik ta'lim jarayonida internet-risk profilaktikasiga yo'naltirilgan tizimli tayyorgarlik zarurligini ko'rsatadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda o'qituvchi internet-risklarni oldini olish jarayonida faqat nazoratchi emas, balki mediator va yo'naltiruvchi subyekt sifatida qaraladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning raqamli va mediatsion kompetensiyalari o'quvchilarning internetdan xavfsiz foydalanish madaniyatini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi [4]. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash jarayonida motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv jihatlarining uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ilmiy manbalarda internet-risk profilaktikasining samaradorligi pedagogik tayyorgarlikning tuzilmasi va uning tarkibiy komponentlarini aniq belgilash bilan bevosita bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [5]. Ya'ni, bo'lajak o'qituvchilarda internet-risklarni aniqlash, baholash va oldini olish bo'yicha kompleks kompetensiyalarni shakllantirish pedagogik ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlashning tuzilmasi va komponentlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinib, ularning pedagogik mazmuni va ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish hamda ta'lim muhitida xavfsiz internet madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Zamonaviy ta'lim jarayonida internetning keng qo'llanilishi bilan birga, onlayn xavfsizlik masalalari ham dolzarb pedagogik vazifa sifatida yuzaga kelmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash masalasi nafaqat ularning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishni, balki pedagogik faoliyat davomida xavfsiz va barqaror muhitni ta'minlashni ham o'z ichiga oladi [6]. Shu nuqtai nazardan, internet-risklarni boshqarish bo'yicha tayyorgarlik faqat texnik vositalarga tayanmasdan, pedagogik va mediatsion ko'nikmalarni ham o'z ichiga olishi lozim [7]. Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar faqat bilim beruvchi sifatida emas, balki mediator va yo'naltiruvchi subyekt sifatida ham faol bo'lishi kerak [6]. Pedagogik tayyorgarlik dasturlarida interaktiv metodlar, simulyatsiyalar va o'yinlashtirilgan o'rganish kabi elementlarni qo'llash, bo'lajak o'qituvchilarda internet xavfsizligini boshqarish bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi [7]. Shu bilan birga, tayyorgarlik jarayoni faqat

nazariy bilimlardan iborat bo'lmay, balki real holatlarda o'quvchilarning xavfsiz internetdan foydalanishini yo'naltirish va nazorat qilish imkonini beruvchi amaliy komponentni ham o'z ichiga oladi [8].

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, samarali pedagogik tayyorgarlik ko'p komponentli yondashuvni talab qiladi. Bu yondashuv quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

Motivatsion komponent – o'qituvchining internet xavfsizligining ahamiyatini anglab, faol tayyorgarlikka intilishi;

Kognitiv komponent – internet-risklar, ularni aniqlash va oldini olish bo'yicha nazariy bilimlar;

Amaliy komponent – pedagogik mashg'ulotlar davomida o'quvchilarga xavfsiz internetdan foydalanishni o'rgatish;

Refleksiv-baholovchi komponent – o'z faoliyatini tahlil qilish va profilaktik strategiyalarni doimiy takomillashtirish [8].

1-rasm. O'qituvchilarni internet xavfsizligiga tayyorlash komponentlari

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, internet-risk profilaktikasi bo'yicha tayyorgarlikda integratsiyalashgan yondashuv muhimdir. Bu yondashuv nazariy bilimlarni, interaktiv metodlarni va mediatsion ko'nikmalarni uyg'unlashtiradi [9]. Shu orqali bo'lajak o'qituvchilar faqat texnik bilimlar bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning psixologik va ijtimoiy xavfsizligini ta'minlashga qodir bo'ladilar.

Metodologik yondashuv. Ushbu tadqiqotda aralash metodlar (mixed methods) yondashuvi qo'llaniladi. Bu yondashuv empirik va nazariy ma'lumotlarni uyg'unlashtirish orqali bo'lajak o'qituvchilarning internet-risk profilaktikasiga tayyorgarlik darajasini chuqur o'rganishga imkon beradi.

Empirik bosqichda:

Strukturaviy so'rovnomalar va fokus-guruhlar yordamida o'qituvchilarning raqamli xavfsizlik bo'yicha bilim va ko'nikmalari aniqlanadi [6;7];

Pedagogik mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning xavfsiz internetdan foydalanish tajribasi kuzatiladi [8];

Ma'lumotlar statistik (miqdoriy) va semantik/tematik (sifatli) tahlil yordamida baholanadi [9].

Shuni ta'kidlash lozimki, internet-risk profilaktikasida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimi nazariy va amaliy komponentlarni uyg'unlashtirib, interaktiv va mediatsion yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda samarali natija beradi. Shu bilan birga, tayyorgarlik jarayoni o'qituvchilarning ijtimoiy, psixopedagogik va texnik tayyorgarligini birlashtiradi [6–9].

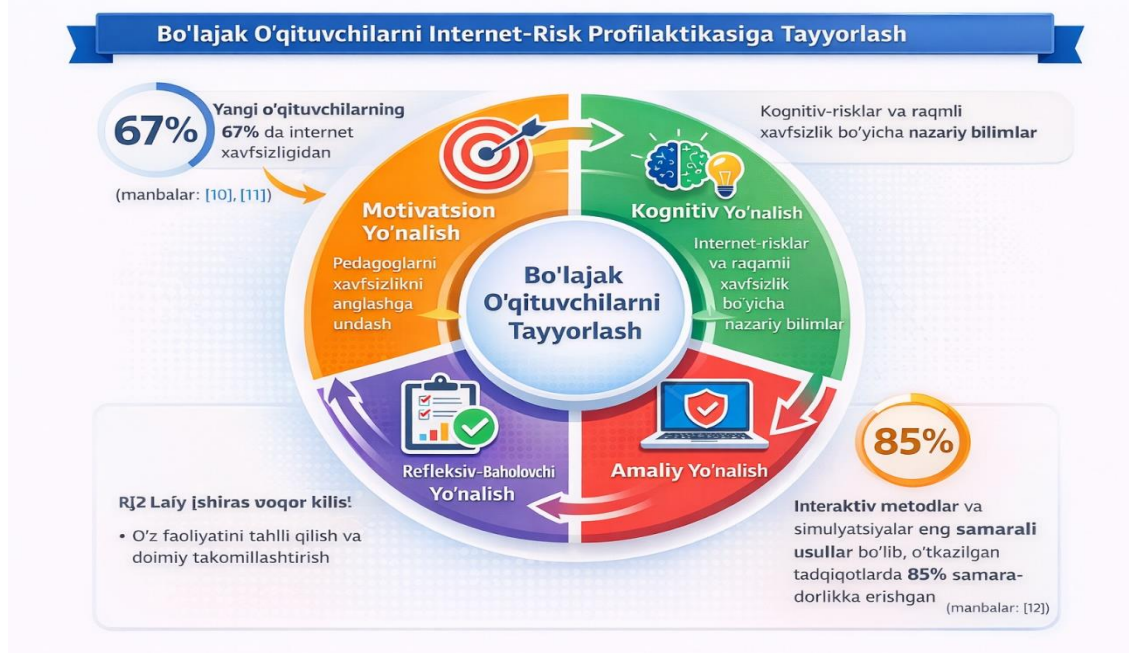
Natijalar va muhokamalar.

Ushbu tadqiqotdan olingan natijalar o'qituvchilarning internet-risk profilaktikasiga tayyorgarligi darajasini har tomonlama yoritadi. Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, pedagoglarning internet xavfsizligi bo'yicha tayyorgarlik darajasi o'rtacha yoki o'rtadan past darajada bo'lib, ko'plab hollarda ularning o'zini baholashida amaliy ko'nikmalar yetishmaydi [10]. Bu qo'shimcha tadqiqotlar natijasida ham tasdiqlangan bo'lib, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha maxsus treninglar pedagoglarning onlayn xavfsizlikni boshqarish qobiliyatini oshirishini ko'rsatadi [10]. Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish kurslari bo'lajak o'qituvchilarga Internet'ning pedagogik imkoniyatlarini faqat texnik jihatdan emas, balki xavfsizlik va risklarni boshqarish nuqtai nazaridan ham chuqur o'rganish imkonini beradi [10]. Ya'ni, malaka oshirish bo'yicha maqolalar bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, raqamli kompetensiyalarni mustahkamlash bo'yicha tizimli reja ishlab chiqilgan ta'lim modullaridan o'tgan pedagoglar onlayn risklarni boshqarish qobiliyatini ancha yaxshilaydi. Bu esa internet-risk profilaktikasiga tayyorgarlikni pedagogik tizimga bosqichma bosqich qo'shishni talab etadi [10;11]. Empirik topilmalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarda mediatsion kompetensiyani rivojlantirish bilan bog'liq amaliy mashg'ulotlar o'quvchilarning onlayn xavfsizlikni tushunish va xavflarga qarshi choralarni qo'llash darajasini oshiradi [11]. Bu nazariy jihatdan ham qo'llab-quvvatlanadi, chunki raqamli va mediatsion kompetensiyalarni birlashtirgan yondashuv pedagogik mashg'ulotlarda xavfsizlikni ta'minlash strategiyalarini izchil tatbiq etishga imkon beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu yondashuv, ayniqsa murakkab pedagogik vazifalarni bajarishda samaraliroq bo'ladi, chunki u o'qituvchilarga ijtimoiy-psixologik munosabatlarni boshqarish va o'quvchilarga xavfsiz xulq-atvorni yo'naltirish imkonini beradi [11].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, pedagogik tayyorgarlik jarayonida interaktiv o'yinlar, real hayot misollariga asoslangan mashg'ulotlar va simulyatsiyalar eng samarali usullar sifatida namoyon bo'ladi. Bu yondashuvlar o'quvchilarning xavfsizlik bo'yicha amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash bilan birga, bo'lajak o'qituvchilarning o'z pedagogik yondashuvlarini ishonchli baholash imkonini beradi [12]. Empirik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, bu kabi interaktiv elementlar pedagoglar bilan o'quvchilar o'rtasidagi ijobiy muloqotni kuchaytiradi va pedagoglarning real hayotda xavfsiz internetdan foydalanish strategiyalarini sinab ko'rishlariga yordam beradi [12]. Muhokama davomida kuzatilgan bir muhim omil — pedagoglarning refleksiv yondashuvga bo'lgan ehtiyoji. Refleksiv-baholovchi komponent pedagogik tajribadan so'ng o'z faoliyatini tahlil qilish va yaxshilash imkonini beradi. Bu yondashuv pedagogik tayyorgarlikning uzluksizligini ta'minlash uchun muhim hisoblanadi, chunki u pedagoglarni internet-risk profilaktikasiga oid vazifalarni doimiy takomillashtirib borishga undaydi [13].

Tadqiqotdan kelib chiqadigan natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning raqamli kompetensiya darajasini oshirish bo'yicha doimiy, tizimli va kontekstga mos treninglar pedagogik samaradorlikni oshirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bular nafaqat

pedagoglarga texnik bilimlar beradi, balki ularni o'quvchilarga xavfsiz internetdan foydalanishni yo'naltirish va murakkab onlayn risk holatlarida samarali mediatsion rol o'ynashga tayyorlaydi [11]. Yong'in shaklidagi treninglar va seminarlar o'qituvchilarning amaliy ko'nikmalarini oshirishga sezilarli hissa qo'shadi, bu esa butun ta'lim tizimining raqamli xavfsizlik bo'yicha barqarorligini mustahkamlaydi [11;12]. Shu bilan birga, empirik tahlil shuni ko'rsatadiki, pedagoglarning ko'pchiligi refleksiv yondashuvni yetarli darajada o'zlashtirmagan, bu esa ularga o'z pedagogik tajribalarini tahlil qilishda va profilaktik strategiyalarni takomillashtirishda qiyinchilik tug'diradi [13]. Bu holat pedagogik tayyorgarlik dasturlarini metodologik nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqishni talab qiladi, u yerda refleksiv baholash mehhanizmlari aniq va samarali qo'llanilishi lozim.

2-rasm. Bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga taayorlash

Umuman olganda, tadqiqot natijalari pedagogik tayyorgarlik dasturlarida raqamli xavfsizlikka oid qo'shimcha, kontekstga mos treninglar va interaktiv metodlarni joriy etish pedagoglarning internet-risk profilaktikasiga tayyorligini oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu natijalar butun ta'lim tizimini raqamli muhitda xavfsiz va samarali ishlashga yo'naltirish uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash jarayoni ko'p komponentli va integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi. Ushbu tayyorgarlik pedagogning nafaqat nazariy bilimlari, balki amaliy ko'nikmalari, mediatsion yondashuv va refleksiv baholash qobiliyatini birlashtirgan holda amalga oshirilishi lozim [10–13]. Empirik va nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning internet xavfsizligi bo'yicha tayyorgarligi yetarli bo'lganda, o'quvchilar ham onlayn muhitda xavfsiz va ongli xulq-atvorni shakllantiradilar.

Tahlil natijalari asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

Bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarligi samarali bo'lishi uchun pedagogik tayyorgarlik dasturlari motivatsion, kognitiv, amaliy va refleksiv-baholovchi komponentlarni uyg'unlashtirish lozim [10].

Interaktiv metodlar, simulyatsiyalar va o'yinlashtirilgan mashg'ulotlar pedagogik

jarayonda eng samarali vositalar hisoblanadi va o'quvchilarda xavfsiz internet xulqini shakllantirishga xizmat qiladi [11;12].

Pedagoglarning mediatsion kompetensiyasi o'quvchilarning internet-risklarga qarshi xulqini boshqarish va nazorat qilishga bevosita ta'sir qiladi, shuning uchun bu kompetensiyani shakllantirish bo'yicha maxsus treninglar kiritilishi zarur [11].

Refleksiv-baholovchi komponent pedagoglarni o'z amaliyotini doimiy tahlil qilish va takomillashtirishga yo'naltiradi, bu esa ta'lim jarayonining barqarorligini ta'minlaydi [13].

Raqamli kompetensiyalarni doimiy oshirish uchun o'qituvchilarni malaka oshirish kurslari, seminarlar va onlayn treninglar bilan muntazam qo'llab-quvvatlash lozim [10;12].

Shu asosda quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Pedagogik dasturlarni yangilash: Ta'lim dasturlariga internet-risk profilaktikasi bo'yicha maxsus modullarni kiritish, ularni interaktiv metodlar bilan uyg'unlashtirish.

Mediatsion va amaliy mashg'ulotlar: Bo'lajak o'qituvchilarning mediatsion yondashuvini rivojlantirish uchun real hayot misollari va o'yinlashtirilgan mashg'ulotlardan foydalanish.

Refleksiv baholash tizimini joriy etish: O'qituvchilarni o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilishga, kamchiliklarni aniqlash va doimiy takomillashtirishga yo'naltirish.

Doimiy malaka oshirish: Raqamli kompetensiyalarni oshirish uchun muntazam treninglar, seminarlar va elektron resurslardan foydalanish.

Monitoring va baholash: Internet-risk profilaktikasi bo'yicha pedagogik tayyorgarlik samaradorligini baholash va natijalarni nazorat qilish tizimini ishlab chiqish.

Shu tarzda, bo'lajak o'qituvchilarni internet-risk profilaktikasiga tayyorlash tizimi integratsiyalashgan va ko'p komponentli yondashuvga asoslangan bo'lishi lozim. Nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, mediatsion yondashuv va refleksiv baholash elementlarini uyg'unlashtirgan pedagogik dasturlar samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning muntazam malaka oshirishi, interaktiv metodlar va real hayot misollarini tatbiq etishi ta'lim jarayonining xavfsizligi va raqamli kompetensiyasini mustahkamlaydi. Natijada, internet-risk profilaktikasiga tayyor bo'lgan o'qituvchilar nafaqat o'quvchilarning onlayn xavfsizligini ta'minlaydi, balki butun ta'lim muhitini raqamli xavfsizlik nuqtai nazaridan barqaror va samarali shakllantiradi. Ushbu yondashuv pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish va o'quvchilarning raqamli ongini rivojlantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Livingstone S., Haddon L. Children, Risk and Safety on the Internet. — Bristol: Policy Press, 2014.
2. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. — London: Bloomsbury, 2016.
3. Latorre-Medina M.J., Tnibar-Harrus C. Digital security in educational training programs: a study based on future teachers' perceptions. Education and Information Technologies, 2023.
4. Rodríguez J., Romero-Rodríguez J.M., Gómez-García G. Digital and mediation competence for students' safe use of the Internet. Education Sciences, 2024.
5. Ribble M. Digital Citizenship in Education. — Washington: ISTE, 2015.
6. Latorre Medina M.J., Tnibar Harrus C. Digital security in educational training

programs: a study based on future teachers' perceptions. Information Technologies and Learning Tools, 2023.

7. Gómez-Puerta M., Chiner E., Villegas Castrillo E., Suriá Martínez R. Digital and mediation competence for students' safe use of the Internet: Enhancing teacher training. Education Sciences, 2024.

8. Toxirovna M. N. Annotation. This article examines the problem of implementing a systematic approach to the professional training of future teachers at the university, as this allows predicting their pedagogical activity. Keywords. preparation, future teachers, university students, teacher, occupation, pedagogical thinking, education system.

9. Маматкханова, Н. (2024). The relevance of fostering tolerance. Interpretation and researches, (24 (46)).

10. Alférez Pastor M., Collado Soler R., Lériida Ayala V., Manzano León A., Aguilar-Parra J.M., Trigueros R. Training Digital Competencies in Future Primary School Teachers: A Systematic Review. Education Sciences, 2023.

11. Rakisheva A., Witt A. Digital competence frameworks in teacher education — A literature review. Issues and Trends in Learning Technologies, 2023.

MUTAASSIBLIKNING SHAKLLANISHI VA UNING KOGNITIV JARAYONLARGA TA'SIRI

Akramov Mirmuxsin Rustamovich
O'zbekistom xalqaro islomshunoslik akademiyasi
psixologiya fanlari doktori, professor
akramov_m@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada mutaassib shaxsning ma'lum bir g'oya, e'tiqod yoki qadriyatga haddan tashqari, tanqidiy fikrlashdan xoli, hissiy jihatdan kuchli bog'lanishi bilan tavsiflanadigan psixologik holatlar tahlil qilingan. O'rganish jarayonida mutaassiblikning xavfsizlik, tartib, ishonch, identitet va maqsadga bo'lgan ehtiyoj bilan uzviy bog'liqligi, individual-psixologik, oilaviy hamda ijtimoiy-psixologik omillarning qo'shilmasi natijasida shakllanishi ochib berilgan. Shuningdek fikrlashining sustligi, emotsional beqarorlik, kognitiv rigidlik, avtoritar oilaviy muhit, biryoqlama axborot oqimi, guruh bosimi, madaniy savodsizlik va ijtimoiy beqarorlik kabi mutaassiblik holatlarini kuchaytiruvchi omillarni oldini olishga doir tavsiyalar tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: Mutaassiblik, tanqidiy fikrlash, kognitiv rigidlik, emotsional beqarorlik, identitet inqirozi, avtoritar tarbiya uslubi, kommunikativ muhit, konformizm, axborot maydoni, manipulyatsiya

ФОРМИРОВАНИЕ ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация: В данной статье анализируются психологические состояния, характеризующиеся чрезмерной, некритической и эмоционально сильной привязанностью фанатичной личности к определенной идее, убеждению или ценности. Исследование показывает, что фанатизм тесно связан с потребностью в безопасности, порядке, доверии, идентичности и цели и формируется в результате сочетания индивидуально-психологических, семейных и социально-психологических факторов. Также даются рекомендации по предотвращению факторов, усиливающих

фанатизм, таких как замедленное мышление, эмоциональная нестабильность, когнитивная ригидность, авторитарная семейная среда, односторонний поток информации, групповое давление, культурная неграмотность и социальная нестабильность.

Ключевые слова: Фанатизм, критическое мышление, когнитивная ригидность, эмоциональная нестабильность, кризис идентичности, авторитарный стиль воспитания, коммуникативная среда, конформизм, информационное пространство, манипуляция

THE FORMATION OF SENSITIVITY AND ITS IMPACT ON COGNITIVE PROCESSES

Abstract: This article analyzes psychological conditions characterized by an excessive, uncritical, and emotionally strong attachment of a fanatical person to a particular idea, belief, or value. The study reveals that fanaticism is closely related to the need for security, order, trust, identity, and purpose, and is formed as a result of a combination of individual-psychological, family, and socio-psychological factors. Recommendations are also made to prevent factors that increase fanaticism, such as slow thinking, emotional instability, cognitive rigidity, authoritarian family environment, one-sided information flow, group pressure, cultural illiteracy, and social instability.

Keywords: Bigotry, critical thinking, cognitive rigidity, emotional instability, identity crisis, authoritarian parenting style, communicative environment, conformism, information space, manipulation

Kirish.

Ma'lumki, mutaassiblik insoniyat bosib o'tgan barcha ijtimoiy rivojlanish bosqichlarda turli din va ijtimoiy yo'nalishlar orasida keskin bo'linish, murosasizlik, tarafbozlik, guruhbozlik, ommaviy tartibsizliklar, nizo hamda ekstremistik va terroristik harakatlar kelib chiqishiga turtki vazifasini bajarib kelgan global muammolardan biri hisoblanadi.

Mutaassiblik — bu shaxsning ma'lum bir g'oya, e'tiqod yoki qadriyatga haddan tashqari, tanqidiy fikrlashdan xoli, hissiy jihatdan kuchli bog'lanishi bilan tavsiflanadigan psixologik holatdir. Mutaassib shaxs o'z qarashlarini mutlaq haqiqat deb biladi, qarama-qarshi fikrlarni esa qat'iyan rad etadi. Ushbu holat tafakkurning moslashuvchanligining pasayishi, emosional uzviylikning kuchayishi va ijtimoiy idrokning torayishi bilan kichadi [2]. Mutaassiblik odatda shaxsning ichki ehtiyojlari — xavfsizlik, tartib, ishonch, o'zini tasdiqlash ehtiyojlarini mutlaq g'oya orqali qondirishga intilishi natijasida kuchayadi. Shu sababli, mutaassiblik nafaqat ijtimoiy, balki chuqur psixologik ildizlarga ega bo'lgan hodisadir. Mutaassiblik — bu shaxsning psixologik dinamikasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab hodisadir. Uning shakllanishida individual, oilaviy va ijtimoiy omillar o'zaro ta'sir etadi. Tanqidiy fikrlashning sustligi, emosional beqarorlik, avtoritar tarbiya, manipulyativ axborot muhitining ko'pligi — bularning barchasi mutaassiblikni kuchaytiradi. Shu sababli, mutaassiblikka qarshi kurash faqat tashkiliy yoki mafkuraviy choralar bilan emas, balki psixologik savodxonlik, ochiq muloqot, mustaqil fikrlash madaniyatini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili .

Mutaassiblik — shaxsning ma'lum bir g'oya, e'tiqod yoki qadriyatga haddan tashqari, tanqidiy fikrlashdan xoli tarzda sodiq bo'lib qolishi bilan xarakterlanuvchi murakkab

psixologik jarayondir. Uning shakllanishi bir vaqtning o'zida individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro ta'siri natijasidir. Bu jarayon shaxsning bilish faoliyati, emotsional holati, ijtimoiy tajribasi hamda ijtimoiy muhit xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq [1].

1. Individual-psixologik omillar:

1.1. Tanqidiy fikrlashning sustligi — shaxsning ma'lumotni tahlil qilish, solishtirish, dalillarni asoslash qobiliyati past bo'lsa, u qat'iy, mutlaq deb taqdim etilayotgan g'oyalarga oson berilib ketadi. Bunda tafakkurning moslashuvchanligi past bo'lib, kishi yangi ma'lumotlar va alternativ fikrlarni qabul qilishga tayyor bo'lmaydi.

1.2. Kognitiv rigidlik (tafakkurning qotib qolishi) — bunday shaxslar fikr va qarashlarning xilma-xilligini qabul qila olmaydi, dunyoni “oq-qora”, “to'g'ri-noto'g'ri” ko'rinishida baholaydi. Bu esa mutaassib ongning asosiy psixologik ko'rsatkichlaridan biridir.

1.3. Emotsional beqarorlik va psixologik ehtiyojlar — shaxsning xavotir darajasi yuqori, o'ziga ishonchi past bo'lsa, u barqarorlik, tartib va aniq haqiqatni ta'minlab beruvchi keskin g'oyalarga tayanish istagini sezadi. Mutaassib g'oya unga “tayanch” bo'lib tuyuladi.

1.4. Identitet inqirozi — kimligini aniq belgilay olmaslik (“Men kimman?”, “Jamiyatda o'rnim qanday?” kabi savollar), hayot ma'nosini topolmaslik shaxsni radikal g'oyalarga yaqinlashtiradi. Bunday g'oyalar unga maqsad, ishonch va yo'nalish beradi [4].

1.5. Past bilim darajasi va diniy-mafkuraviy savodsizlik — asl manbalarni farqlay olmaslik, matnni tahlil qilmaslik, ijtimoiy hodisalarga soddalashtirilgan qarashlar bilan yondashish mutaassiblik uchun qulay sharoit yaratadi.

2. Oilaviy omillar:

2.1. Avtoritar tarbiya uslubi — qattiqqo'l nazorat, erkin fikrni jazolash, “ota-ona aytgani doimo haq” tamoyili bilan o'sgan farzandlarda mustaqil fikrlash shakllanmaydi. Bu esa mutaassib qarashlarning tez singib ketishiga olib keladi.

2.2. Oiladagi kommunikativ muhitning torligi — agar oilada ijtimoiy, diniy yoki siyosiy masalalarda faqat yagona fikr ustuvor bo'lsa, bu farzandda fikrlashning moslashuvchanligini cheklaydi. Natijada biryoqlama g'oyalar unga mutlaq haqiqat bo'lib ko'rinadi.

2.3. Emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi — mehr, diqqat va tushunish yetishmasa, shaxs o'zini qadrlanmagan his qiladi. Mutaassib guruhlar esa “mehr-muhabbat, qadr-qimmat” hissini va'da qilgani uchun jozibador ko'rinadi.

2.4. Ijtimoiy izolyatsiya yoki oilaning radikal qadriyatlari — ba'zi oilalar boshidanoq murakkab, keskin fikrlarni singdiradi. Bunday muhitda voyaga yetgan shaxslar radikal g'oyalarni tabiiy hol sifatida qabul qilishi mumkin.

3. Ijtimoiy-psixologik omillar

3.1. Guruh ta'siri (konformizm) — inson o'zini guruhga mansub his qilganda uning fikrlarini tanqidiy baholamasdan qabul qiladi. Guruhdagi qat'iy intizom, “biz-ular” tafakkuri mutaassiblikning asosiy omilidir[7].

3.2. Axborot maydoni va manipulyatsiya — biryoqlama ma'lumot, noto'g'ri targ'ibot, tarmoqlardagi ekstremistik kontent shaxsning ongiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Axborotning doimiy takrorlanishi shaxsni o'sha g'oyaga ich-ichidan ishonishga majbur qiladi.

3.3. Ijtimoiy adolatsizlik va iqtisodiy beqarorlik—jamiyatda tengsizlik, ishsizlik yoki ijtimoiy zo‘ravonlik kuchaysa, odamlar muammolariga tezkor yechim beruvchi keskin g‘oyalarga moyil bo‘ladi. Mutaassib guruhlar bunday vaziyatdan foydalanadi.

3.4. Madaniy savodsizlik yoki tor dunyoqarash—turli madaniyat va qarashlarga ochiq bo‘lmalik, bag‘rikenglikning pastligi mutaassib fikrning ildizini mustahkamlaydi.

3.5. Shaxsiy va ijtimoiy krizislar—hayotida yo‘qotish, stress, murakkab ijtimoiy vaziyatlar bo‘lsa, shaxs ko‘pincha radikal g‘oyalarga ko‘proq moyil bo‘ladi, chunki bunday g‘oyalar aniq “yechim” va‘dasini beradi.

4. Ma‘naviy–qadriyat omillari

4.1. Qadriyatlar tizimining beqarorligi—agar shaxs yoki jamiyatda qadriyatlar buzilgan bo‘lsa, radikal g‘oyalar o‘z o‘rnini tez egallaydi.

4.2. Ma‘naviy immunitetning sustligi—mustaqil fikrlash, falsafiy mushohada, tarixiy bilimlar va diniy savodning yetishmasligi mutaassiblik uchun eng qulay sharoitlardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mutaassiblikning shakllanishi birlamchi psixologik ehtiyojlar — xavfsizlik, tartib, ishonch, identitet va maqsadga bo‘lgan ehtiyoj bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, individual-psixologik, oilaviy hamda ijtimoiy-psixologik omillarning qo‘shilmasi natijasida shakllanadi. Shaxsning tanqidiy fikrlashining sustligi, emotsional beqarorligi, kognitiv rigidlik, avtoritar oilaviy muhit, beryoqlama axborot oqimi, guruh bosimi, madaniy savodsizlik va ijtimoiy beqarorlik kabi omillar mutaassiblikni kuchaytiruvchi asosiy psixologik omillardir.

Idrok jarayonlarida mutaassiblik selektiv idrokni kuchaytiradi [8], shaxs faqat o‘z g‘oyasiga mos keladigan ma‘lumotlarni qabul qiladi va mos kelmaganlarini inkor qiladi. Shu bilan birga, hodisalarni stereotiplar va shablonlar orqali idrok qilish, “biz–ular” qarashiga asoslangan ijtimoiy idrok, hamda emosional idrokning ustunligi kuzatiladi. Natijada voqelikni xolis baholash qobiliyati pasayadi, hissiy va mafkuraviy impulslar ustunlik qiladi.

Tafakkur jarayonida mutaassiblik tanqidiy fikrlashning susayishi va kognitiv rigidlik (fikrning qotib qolishi) bilan namoyon bo‘ladi. Shaxs voqelikni ikki qutbli (“yaxshi–yomon”, “to‘g‘ri–noto‘g‘ri”) tarzda baholaydi, mantiqiy asosdan ko‘ra hissiy ishonchga tayanadi va qarama-qarshi ma‘lumotga duch kelganda uni inkor etadi. Shu bois tafakkur moslashuvchanligi pasayadi, yangi ma‘lumotlarni qabul qilish qiyinlashadi, va shaxs radikal g‘oyalarga moyil bo‘ladi[5].

Mutaassiblikning e‘tiqod tizimiga ta‘siri ham chuqurdir. Shaxs o‘z e‘tiqodini mutlaq haqiqat deb biladi, boshqa fikr va e‘tiqodlarni inkor qiladi. E‘tiqod hissiy va guruh asosida shakllanadi [7], mustaqil fikr o‘rnini kollektiv identifikatsiya egallaydi. Bu e‘tiqod qat‘iylashib, dogmatik va radikal tus oladi, shaxs tashqi mafkuraviy ta‘sirga juda sezgir bo‘ladi.

Natijalar va muhokama.

Shunday qilib, mutaassiblik shaxsning idrok, tafakkur va e‘tiqod tizimini bir butun holda toraytiradi, tanqidiy va moslashuvchan fikrlashni pasaytiradi, e‘tiqodni hissiy va guruh asosida shakllantiradi. Bu jarayon ijtimoiy muhit va shaxs psixologiyasining murakkab o‘zaro ta‘siridan kelib chiqadi. Mutaassiblikka qarshi kurash shaxsda mustaqil

fikrlash, tanqidiy tafakkur, ma'naviy barqarorlik va sog'lom axborot madaniyatini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Shaxs psixologiyasini rivojlantirish orqali mutaassiblikni kamaytirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat: tanqidiy fikrlashni shakllantirish, emotsional barqarorlikni oshirish va identitetni mustahkamlash. Tanqidiy fikrlash shaxsga ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va asoslash imkonini beradi, bu esa selektiv idrok va kognitiv rigidlikni yengishga yordam beradi. Emotsional barqarorlikni rivojlantirish stress va xavotirni kamaytiradi, shaxsni hissiy reaksiyalar asosida qaror qabul qilishdan himoya qiladi. Identitetni mustahkamlash esa shaxsning o'z qadriyatlarini aniqlashiga, radikal guruhlariga qaramlikdan saqlanishiga xizmat qiladi.

Ta'lim va tarbiya yo'nalishida sog'lom dunyoqarashni shakllantirishning samarali choralaridan biri axborot madaniyati va savodxonlikni oshirishdir. Shaxsga turli manbalarni tahlil qilish, ijtimoiy hodisalarni xolis baholash va noto'g'ri ma'lumotni ajratish ko'nikmalarini o'rgatish mutaassib qarashlarning shakllanishini oldini oladi. Shu bilan birga, madaniy bag'rikenglikni rivojlantirish va turli e'tiqod hamda qarashlarga ochiq bo'lish shaxsni dogmatik fikrlashdan himoya qiladi. Mustaqil va mantiqiy fikrlashni rag'batlantirish, muammoli vaziyatlarni va muqobil qarashlarni tahlil qilish orqali shaxs tanqidiy tafakkur va qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Ijtimoiy muhit va guruh ta'sirini optimallashtirish ham muhim hisoblanadi. Sog'lom guruh muhitini yaratish, fikr almashish va konstruktiv munozaralarni rivojlantirish shaxsda mutaassiblikni kamaytiradi. Shu bilan birga, tor va manipulyativ axborot oqimlarini nazorat qilish va ilmiy asoslangan ma'lumotlarni yetkazish shaxsning ongini to'g'ri yo'naltiradi. Jamiyatdagi ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlash, ishsizlik va tengsizlikni kamaytirish ham shaxsni radikal g'oyalarga moyillikdan himoya qiladi.

Ma'naviy va qadriyat yo'nalishida esa shaxsga axloqiy, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni yetkazish, ularni hayotiy amaliyotda qo'llash radikal qarashlarning ildizini zaiflashtiradi. Shuningdek, falsafiy mushohada, tarixiy bilimlar va diniy savodxonlik shaxsning manipulyatsiyaga sezgirlikni kamaytiradi. Barqaror, tanqidiy va moslashuvchan e'tiqod tizimini shakllantirish shaxsni guruhga qaramlikdan himoya qiladi va dogmatik fikrlashni pasaytiradi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, mutaassiblikni kamaytirish va sog'lom dunyoqarashni rivojlantirish uchun chora-tadbirlar shaxsiy, ta'limiy, ijtimoiy va ma'naviy yo'nalishlarda kompleks tarzda amalga oshirilishi zarur. Shaxsda tanqidiy fikrlash, emotsional barqarorlik, mustaqil tafakkur, madaniy bag'rikenglik, ma'naviy immunitet va sog'lom e'tiqod tizimini shakllantirish mutaassiblikni kamaytiradi va jamiyatda sog'lom, inklyuziv dunyoqarashni mustahkamlaydi.

Shaxsda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, emotsional barqarorlikni oshirish va identitetni mustahkamlash mutaassiblikning psixologik ildizlarini zaiflashtiradi. Ta'lim va tarbiya jarayonida axborot savodxonligi, madaniy bag'rikenglik va mustaqil tafakkurni shakllantirish sog'lom dunyoqarashni mustahkamlaydi. Ijtimoiy muhit va guruh ta'sirini optimallashtirish, axborot maydonini sog'lomlashtirish, jamiyatdagi adolat va tenglikni ta'minlash esa mutaassiblikni kamaytiruvchi ijtimoiy omil sifatida xizmat qiladi. Shaxsga axloqiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni yetkazish, barqaror va tanqidiy e'tiqod tizimini shakllantirish esa dogmatik fikrlashni pasaytiradi va shaxsni manipulyatsiyaga sezgir

bo'lishdan himoya qiladi. Shu yo'l bilan mutaassiblik kamayadi, shaxsning sog'lom, inklyuziv dunyoqarashi rivojlanadi va jamiyatda ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Акрамов М.Р. Мутаассиб шахслар билан ишлашда мутахассис шахсининг индивидуал-психологик имкониятлари “Жамоат хавфсизлигини таъминлашда профайлинг ва профайлер амалиёти: муаммо ва ечимлар” мавзусида халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, - 2025. – Б - 28.
2. Ashurov O., Isroiljonov M. “Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash – dolzarb vazifa.” Luchshie intellektualnye issledovaniya, 2022, №2. B-131.
3. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010. B. 25-31
4. Yakubov X., Raxmonjonov H. “Diniy ekstremizm va terrorizm tahdidi” Obshchestvo i innovatsii, 2022, 3(2): B - 246-251.
5. Yo‘ldoshev O., Qodirov R. Ekstremizm va terrorizmning ijtimoiy-psixologik ildizlari. – Toshkent: Akademiya, 2017. – B. 45-60.
6. Toshpulatov Sh. Psixologiya asoslari va shaxs rivojlanishi. Toshkent: Sharq, 2019. B - 24-25.
7. Qodirova D. “Tanqidiy fikrlashning shaxs kamolotidagi o‘rni”. // Pedagogika va psixologiya jurnali, 2020, №2. B - 46-51.
8. Qo‘ldoshev A. Jamiyat psixologiyasi va ekstremizm. Toshkent: Fan, 2020. B - 249-250.

UDK: 373:811.111:159.95

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA O‘SMIRLARNING BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Qurbonova Dilnoza Arslanovna,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitishda o‘smirlarning bilish jarayonlarini rivojlantirishning ahamiyati va dolzarbligi keng yoritilgan. Bilish jarayonlarini rivojlantirishning nechog‘lik ahamiyatli ekanligi mazkur maqolada o‘z aksini topgan. Maqolada bilish jarayonlariga psixologik nuqtai nazardan yondashilib til o‘rganishda o‘smirlardagi o‘ziga xos xususiyatlar ko‘rsatib o‘tilgan. Shu bilan birga, bilish jarayonlarini rivojlantirish nafaqat xorijiy tilni o‘qitish jarayonini intensivlashtirishda, balki o‘smirlarning kasbiy o‘sishida ham muhim omil sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: Bilish jarayonlari, o‘smirlik davrida, neyron, fikrlar, psixik taraqqiyot, kognitiv rivojlanish, psixolingvistika, psixologik omillar, ijtimoiy stimullarga.

ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ ПРОЦЕССОВ ПОДРОСТКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье подробно обсуждается важность и актуальность развития когнитивных процессов подростков в преподавании английского языка. Важность развития когнитивных процессов отражена в данной статье. Статья рассматривает когнитивные процессы с психологической точки зрения и показывает специфику подростков в изучении языка. При этом развитие когнитивных процессов

рассматривается как важный фактор не только в интенсификации процесса обучения иностранному языку, но и в профессиональном росте подростков.

Ключевые слова: Когнитивные процессы, подростковый возраст, нейрон, мышление, психическое развитие, когнитивное развитие, психолингвистика, психологические факторы, социальные стимулы.

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING ADOLESCENTS' COGNITIVE PROCESSES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation: This article extensively discusses the importance and relevance of developing adolescents' cognitive processes in teaching English. The importance of developing cognitive processes is reflected in this article. The article approaches cognitive processes from a psychological perspective and shows the specific features of adolescents in language learning. At the same time, the development of cognitive processes is considered an important factor not only in intensifying the process of teaching a foreign language, but also in the professional growth of adolescents.

Keywords: Cognitive processes, adolescence, neuron, thoughts, mental development, cognitive development, psycholinguistics, psychological factors, social stimuli.

Kirish.

Tilni o'zlashtirishni tushunish nutqni aniqlash tizimlari va tabiiy tilni qayta ishlash kabi til texnologiyalarini rivojlantirish juda muhimdir. Odamlar tilni qayta ishlashini tushunish va bilish yanada murakkab va intuitiv texnologiyalarni yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Psixolingvistika tilni o'zlashtirishdagi psixologik va lingvistik jihatlar, jumladan, tilni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir qiluvchi kognitiv, ijtimoiy va ekologik omillar o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Rasmiy ta'lim muhitida bolalarning til rivojlanishiga to'sqinlik qilishi yoki qo'llab-quvvatlashi mumkin bo'lgan turli omillar mavjud.

Adabiyotlar sharxi va metodlari.

Hozirgi kunda biz til o'rganishni maktab, akademik litsey va oliy o'quv yurtlar miqyosida, balki, bog'cha tarbiylanuvchilari orasida ham ko'rishimiz mumkin. Bu esa, yurtimiz tarrafiy etayotgan bir bosqichda, jamiyatimizning eng yosh qatlami ham xorijiy tillarini o'rganishga bel bog'ladi. Ma'lumki, ko'plab rivojlangan davlatlarning tillarini o'rganish, jahon ilm fani yutuqlarini o'rganishga va ularni mukammal o'zlashtirishga vosita vazifasini o'taydi.

Hozirda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari keng amalga oshirilayotgan jarayonda professor-o'qituvchilar faoliyatiga qo'yiladigan talablarda ular ham xorijiy tillarni bilishi maqsadga muvofiq bo'lishi ko'p marotaba ta'kidlanmoqda. Shu sababli, ta'lim jarayonida o'qituvchi faoliyatining individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda katta yoshdagi professor-o'qituvchilarga xorijiy tillarni o'qitish tizimi yo'lga qo'yilmoqda.

Xorijiy til o'rganishning va uni o'rgatishning psixologik o'ziga xos xususiyati xorijiy tilidagi so'zlarni xotirada saqlashi va matlarni idrok qilishi bilan o'smirlar o'ziga tillarni o'zlashtirish jarayonida ularning o'ziga tildagi tafakkuri, fikrlashi kengayib borishini ta'minlashning psixologik jihatlarini bilishni taqazo etadi. Ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'zlashtirish jarayoni o'smirlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari, aqliy rivojlanishining psixologik qonuniyatlaridan xabardor bo'lishi, o'smirlarning psixologik rivojlanishiga faol ta'sir qiluvchi omillarini o'rganish ular bilan bo'ladigan

munosabatlar uchun zaruriy psixologik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Shu bilan birga, ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan, o'smirlik ijtimoiy ta'sirga yuqori sezuvchanlik bilan ajralib turadigan bosqichdir. Neyrobiologik tadqiqotlar (Foulkes va Blakemore, 2016) shuni ko'rsatdiki, bu sezgirlik o'smirlik davrida yadro akkumbens (nucleus accumbens) faolligining yuqori bo'lishi bilan bog'liq. Shu sababli ijtimoiy qo'zg'atuvchilar mukofot kabi qabul qilinadi va dopamin ishlab chiqarilishi ham xuddi shunday darajada sodir bo'ladi.

O'smirlik davri miya rivojlanishining muhim davri bo'lib, u keng ko'lamli strukturaviy va funksional o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda miya turli kognitiv ya'ni bilish jarayonlarga ta'sir qiluvchi muhim o'zgarishlarni boshdan kechiradi. An'anaviy ta'limga ko'ra, til o'rganish yondashuvlari o'qitish, yodlash texnikasiga qaratilgan. O'smirlik davrida sodir bo'ladigan miya jarayonlarini o'rganish orqali miyaning ayrim sohalarining kognitiv va neyron sharoitlariga mos keladigan, ikkinchi tilni o'zlashtirish kabi o'qitish usullarini ishlab chiqish mumkin. O'smirlik davri o'quvchilarning o'rganish qobiliyatiga bevosita ta'sir qiluvchi tezkor kognitiv, hissiy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan tavsiflangan muhim rivojlanish davri bo'lganligi uchun, ingliz tilini o'qitish o'rta ta'limning asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Biroq, o'smirlik davrida tilni samarali o'zlashtirish nafaqat o'qitish strategiyalariga, balki bilish jarayonlarini rivojlantirishni shakllantiruvchi asosiy psixologik mexanizmlarga ham bog'liq. Diqqat, xotira, nutq, idrok, tasavvur va yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlari bu bosqichda qanday rivojlanib borishini tushunish o'smirlarning lingvistik ma'lumotlarni qanday qayta ishlashi va ingliz tilida kommunikativ kompetentsiyaga ega bo'lishi haqida ahamiyatli ma'lumot beradi.

Til o'rganish o'quvchilarni tildan foydalanadigan, shuningdek, bilim yaratish va qayta yaratish uchun fikrlarni ifoda etadigan va almashadigan turli xil mazmunli tajribalar bilan tanishtirish orqali ancha osonlashadi. Bloom (1981) aqli jarayonni quyidagicha tasniflaydi: "Til miyaning bilish, xulq-atvor va hatto shakli va funksiyasini shakllantirish kuchiga ega" (Hayakawa va Marian, 2019). Yana bir bor, neyrotasvirlash miyaning tuzilishi va funksiyasida ko'p tillilikning oqibatlarini ochib beradi. Ko'p til bilishning asosiy xususiyati shundaki, ikki yoki undan ortiq til bir vaqtning o'zida faollashishi mumkin, buning uchun aralashuvni boshqarish mexanizmlari kerak.

Muhokama va natijalar.

So'nggi yillarda amalga oshirilgan ta'limga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smir o'quvchilar asabiy yetuklik, ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish va ichki motivatsion omillar ta'sirida murakkab kognitiv jarayonlar orqali til o'rganish bilan shug'illanadilar. O'smirlik davrida sodir bo'ladigan jismoniy o'sishni ajratib ko'rsatsak, ham ijtimoiy, ham hissiy, ham aqliy rivojlanish umumiy yadro - miyada sodir bo'ladigan jarayonlar bilan bog'liq. Miya inson tanasining eng murakkab tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, organizmdagi funkssiyalarning ko'p qismini boshqarish, atrofdagi ma'lumotlarni sharhlash va har bir aqliy jarayonni amalga oshirish uchun mas'uldir. O'smirlik davrida miya bir qator ajoyib o'zgarishlarni boshdan kechiradi. Bu o'zgarishlar o'smirlarda kuzatiladigan hissiy, ijtimoiy va kognitiv rivojlanish bilan chambarchas bog'liq. Masalan, bu davrda sodir bo'ladigan muhim jarayonlardan biri "neyronal kesish" deb nomlanadi. Bu jarayon miyaga muhim neyron yo'llarini mustahkamlash va keraksizlarini yo'q qilish orqali o'z faoliyatini optimallashtirish imkonini beradi. Ushbu takomillashtirish jarayoni o'smirlik davrida

kuzatiladigan aqliy qobiliyatlar va xulq-atvor xususiyatlarini shakllantirishga hissa qo'shadi. Ushbu o'zaro bog'liq omillarni hisobga olgan holda, o'smirlik davrida ingliz tilini o'qitish amaliyotlarini bilish jarayonlarini rivojlanishiga samarali ta'sir o'tkazadigan psixologik yondashuv asosida ishlab chiqish juda muhimdir. Bilish jarayonlar qanday ishlashini va ularni pedagogik aralashuvlar orqali qanday qo'llab-quvvatlash mumkinligini o'rganish orqali o'qituvchilar tilni bilish, o'quvchining avtonomiyasi va uzoq muddatli akademik muvaffaqiyatini yaxshiroq rivojlantirishlari mumkin.

Bundan tashqari, o'smirlar nafaqat mukofotlovchi ijtimoiy stimullarga, balki salbiy ijtimoiy stimullarga ham javoban fronto-striatal miya mintaqalarida faollashuvni kuchaytiradilar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davri ham ijobiy, ham salbiy ijtimoiy stimullarga yuqori sezgirlik holati bilan tavsiflanadi. Bu shuni anglatadiki, o'smirlik davrida miyaning **mukofot va havas bilan bog'liq qismi** (nucleus accumbens) juda faol bo'ladi. Shuning uchun **ijtimoiy ta'sirlar** ya'ni maqto'v, qabul qilinishi, tan olinish, do'stlar fikri o'smirlar uchun **mukofotdek kuchli ta'sir qiladi**, xuddi sovg'a yoki shirinlik olgandek. Bunday paytda miyada **dopamin** - xursandchilik va rag'bat gormoni ko'proq ishlab chiqariladi.

Shuningdek, faqat ijobiy emas, balki **salbiy ijtimoiy holatlar** ham tanqid, rad etilish, masxara qilinish ham o'smir miyasida juda kuchli reaksiya qo'zg'atadi. Shu sababli o'smirlar boshqalarning fikriga juda sezgir bo'ladi, tez xursand ham bo'lishi, tez ranjishi ham mumkin. Qisqacha aytganda, o'smirlar uchun **ijtimoiy munosabatlar juda katta ahamiyatga ega**, chunki miya ularni kuchli hissiy signal sifatida qabul qiladi.

Boshqa tadqiqotlar ham o'smir miyasining ijtimoiy kontekstlarda qanday ishlashini tushunishga e'tibor qaratdi (van Hoorn va boshqalar, 2016). Bu tengdoshlarning xatti-harakatlarga ta'siri bilan bog'liq neyron faolligini o'lchash orqali amalga oshirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlar tengdoshlari oldida bo'lganlarida, ular xatti-harakatlarning yuqori darajasini ko'rsatdilar. Bu ta'sir, ayniqsa, tengdoshlar ma'lum harakatlarga javoban ijobiy fikr bildirganlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, qaror qabul qilish holatlarida o'smirlar tengdoshlari ishtirok etganda xavfliroq xatti-harakatlarga ko'proq moyil bo'lishgan. Bunday hollarda, tengdoshlaridan ijobiy fikr-mulohaza kutishadi, bu esa namoyish etilgan xatti-harakatlar uchun "mukofot" vazifasini o'tagan. Bundan tashqari neyrotasvirlash (masalan, MRT) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, **o'smirlar yonida tengdoshlari (do'stlari) bo'lganda**, qaror qabul qilish paytida miyaning **prefrontal korteks** deb ataladigan qismi **yanada faol ishlaydi**. Oddiy qilib aytadigan bo'lsak, **prefrontal korteks** — bu qaror qabul qilish, o'zini nazorat qilish va oqibatni o'ylash uchun javobgar bo'lgan miya qismi. O'smirlar yolg'iz bo'lganlarida qarorni boshqacha qabul qilinishi mumkin. Lekin **do'stlari yonida bo'lganda**, miya boshqacha ishlay boshlaydi — ijtimoiy omillar kuchli ta'sir qiladi. Bu holat o'smirlarni **ko'proq tavakkal qilishga** yoki aksincha, boshqalarning fikriga moslashib qaror chiqarishga olib kelishi mumkin. Ya'ni, tengdoshlar ta'siri o'smirlar qarorlariga **biologik darajada ta'sir qiladi**, bu faqat tarbiya yoki xarakter masalasi emas, balki miya faoliyati bilan bog'liq jarayon hisoblanadi.

Ingliz tilini o'zlashtirishga urinishida o'smirlar odatda cheklangan resurslardan boshlaydilar, faqat til tuzilmalarini asosiy tushunishlariga tayanadilar, bu esa, albatta, ularning birinchi til tajribasiga asoslangan, bu har doim ham avvalgi bilimlarning yaxshi manbai bo'lolmasligi mumkin. O'smirlik diqqat, xotira, nutq, idrok, tasavvur va yuqori darajadagi fikrlashda sezilarli o'zgarishlar bilan ajralib turadi. Ularning har biri

o'quvchilarning tilni qanday idrok etishi, qayta ishlashi va ishlab chiqarishiga bevosita ta'sir qiladi.

Hozirda, o'smirlar oliy ta'lim muassasalariga faqat qoida va testlarni yodlash orqali emas, balki til ko'nikmalarini o'zlashtirgan holda o'qishga kirishmoqda. Bunday yoshlar bilan shug'ullanish o'qituvchiga ham yengillik yaratadi. Pedagog o'smirlarda mazkur ko'nikmalarni rivojlantirishga emas, balki takomillashtirishga ko'proq e'tibor qaratilishi lozim. O'z navbatida, o'smirlar ham mutaxassislik fanlarini qiyinchiliksiz, mustaqil bemalol o'zlashtirishga qaratilgan innovatsion mashg'ulotlarni boyitish lozim. Kelgusida ingliz tili bo'yicha samarali material va adabiyotlar chop qiluvchi mashhur bosmaxonalar (Oxford, Macmillan, Longman) bilan hamkorlikda milliy mentalitet va madaniyatimizga mos keluvchi, nafaqat tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish, balki sotsiolingvistik, strategik, diskursiv kompetensiyalarni rivojlantirishni o'z ichiga olgan, bilish darajalarga moslashtirilgan kitob va darsliklar yaratish va chop etishga malakali kadrlarni tayyorlash zarurati turganligini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunda barcha fanlarni o'qitish jarayoniga kompetensiyaviy yondashuv keng, ya'ni bolaning layoqatidan kelib chiqib yondashishni keng tatbiq etilmoqda. O'smir yoshlarga fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malaka berishning o'zi yetarli emasligi, balki hosil qilingan tushunchalarni turli vaziyatlarda amaliyotda qo'llay olish layoqatini shakllantirish zarurligi toboro yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Jahonda ta'lim muassasalari o'rtaidagi raqobat kurashi va "TOP" reytinglarni yuritilishi oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning marketing strategiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha izlanishlar olib borish dolzarbligi malakali xorijiy tillarni yaxshi o'zlashtirgan kadrlar bilan ta'minlashni talab etadi.

Xulosa.

O'smirlar xorijiy tillarni o'zlashtirishini psixologik jihatdan o'rganishning ahamiyati va dolzarbligi bo'yicha ta'lim muassasalardagi pedagoglarga katta mas'uliyat yuklamogda. Shu boisdan o'smirlar xorijiy tillarni o'zlashtirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari bo'yicha bir qator ilmiy, psixologik tadqiqotlarni taqozo etadi. Ingliz tilini o'zlashtirishda psixologik o'ziga xoslik va individual psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda o'quv mashg'ulotlarini olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Ta'lim muassasalari zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, ilg'or fan-texnika yutuqlarini egallagan intellektual kadrlarni tayyorlash hamda pedagoglarning ilmiy salohiyati va professional ta'lim beruvchilar orasida raqobatni yanada oshirish maqsadida yuqori malakali mutaxassislarni jalb etishni talab etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мишиева М.Г. Психологические факторы, определяющие успешное обучение студентов иностранному языку//TDPU Ilmiy axborotlar. – Toshkent, 2023. №1. – B.349 – 356. (19.00.00. № 15)
2. Lucy Foulkes and Sarah-Jayne Blakemore. Studying individual differences in human adolescent brain development. Nature Neuroscience. - 2018. DOI: [10.1038/s41593-018-0078-4](https://doi.org/10.1038/s41593-018-0078-4)
3. Sayuri Hayakawa and Viorica Marian. Studying Bilingualism Through Eye-Tracking and Brain Imaging. Neuroscience of Bilingual Lexical Access.- 2019.
4. [Jorien van Hoorn](#), [Eric van Dijk](#), [Rosa Meuwese](#), [Carolien Rieffe](#), [Eveline A. Crone](#). Peer Influence on Prosocial Behavior in Adolescence. Journal of Research on Adolescents.- 27 September 2014.

O'ZBEKISTON TASHQI SIYOSATIDA XALQ DIPLOMATIYASINING O'RNI: SIYOSIY-TAHLILIIY VA AMALIY YONDASHUV

Jo'rayev Ro'zimat To'xtasinovich
Namangan davlat universiteti
Siyosiy fanlari doktori, professor
ruzimatjurayev49@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq diplomatiyasi konsepsiyasining nazariy asoslari, uning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni hamda O'zbekiston tashqi siyosati doirasida shakllanish va rivojlanish jarayonlari ilmiy tahlil qilinadi. Xalq diplomatiyasi rasmiy diplomatiyani to'ldiruvchi, davlat va jamiyat manfaatlari uyg'unligini ta'minlovchi muhim "yumshoq kuch" instrumenti sifatida baholanadi. Tadqiqotda xalq diplomatiyasining institutsional mexanizmlari, amaliy shakllari, mintaqaviy integratsiyadagi roli hamda samaradorligini cheklovchi muammolar aniqlanadi. Shuningdek, O'zbekiston tashqi siyosati kontekstida xalq diplomatiyasini strategik boshqarish, baholash indikatorlarini ishlab chiqish va raqamli diplomatiya bilan integratsiyalash bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Xalq diplomatiyasi, tashqi siyosat, yumshoq kuch, fuqarolik jamiyati, madaniy diplomatiya, ijtimoiy legitimlik, mintaqaviy integratsiya.

РОЛЬ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ УЗБЕКИСТАНА: ПОЛИТИКО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ теоретических основ концепции народной дипломатии, её роли в системе современных международных отношений, а также процессов формирования и развития в рамках внешней политики Республики Узбекистан. Народная дипломатия рассматривается как важный инструмент «мягкой силы», дополняющий официальную дипломатию и обеспечивающий гармонизацию интересов государства и общества. В исследовании выявляются институциональные механизмы, практические формы народной дипломатии, её роль в региональной интеграции, а также проблемы, ограничивающие её эффективность. Кроме того, в контексте внешней политики Узбекистана выдвигаются научно-практические выводы и предложения по стратегическому управлению народной дипломатией, разработке оценочных индикаторов и её интеграции с цифровой дипломатией.

Ключевые слова: народная дипломатия, внешняя политика, мягкая сила, гражданское общество, культурная дипломатия, социальная легитимность, региональная интеграция.

THE ROLE OF PUBLIC DIPLOMACY IN UZBEKISTAN'S FOREIGN POLICY: POLITICAL-ANALYTICAL AND PRACTICAL APPROACHES

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the theoretical foundations of the concept of public diplomacy, its role in the contemporary system of international relations, and the processes of its formation and development within the framework of Uzbekistan's foreign policy. Public diplomacy is assessed as an important "soft power" instrument that complements official diplomacy and ensures the harmonization of state and societal interests. The study identifies the institutional mechanisms, practical forms, and role of public diplomacy in regional integration, as well as the challenges limiting its effectiveness. Furthermore, within the context of Uzbekistan's foreign policy, the article proposes scientific and practical conclusions and recommendations on the strategic management of public diplomacy, the development of evaluation indicators, and its integration with digital diplomacy.

Keywords: Public diplomacy, foreign policy, soft power, civil society, cultural diplomacy, social legitimacy, regional integration.

Kirish.

Global siyosiy-madaniy makonda davlatlarning o'zaro munosabatlari faqat rasmiy diplomatik kanallar orqali emas, balki norasmiy, jamoatchilik asosidagi mexanizmlar orqali ham shakllanadi. Xalq diplomatiyasi — bu siyosiy subyekt bo'lmagan, lekin ijtimoiy kapitalni shakllantiruvchi nufuzli institutlar, fuqarolik jamiyati vakillari, madaniy va ilmiy aloqalar orqali amalga oshiriluvchi munosabatlar tizimidir.

O'zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasi so'nggi o'n yillikda faollashgan. Bu jarayon mamlakatning global strategik yo'nalishlari, mintaqaviy integratsiya nuqtayi nafari va "yumshoq kuch" (soft power) konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq. Mazkur maqola ushbu jarayonning nazariy asoslari, metodologik yondashuvi va amaliy mexanizmlarini tizimli tahlil qiladi hamda dolzarb strategik muammolarni aniqlaydi.

XXI asrda xalqaro munosabatlar tizimi tub transformatsiyaga uchrab, an'anaviy davlatlararo diplomatiya bilan bir qatorda norasmiy, jamiyatga asoslangan muloqot shakllari ham tashqi siyosatning muhim instrumentiga aylandi. Globallashuv, axborot makonining kengayishi va transmilliy ijtimoiy aloqalarning kuchayishi sharoitida davlatlarning tashqi siyosiy samaradorligi nafaqat rasmiy muzokaralar, balki jamiyatlararo ishonch, madaniy yaqinlik va ijtimoiy legitimlik bilan ham belgilanmoqda.

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi an'anaviy davlat markazli modeldan tobora ko'p subyektli, tarmoqlashgan va ijtimoiylashgan modelga o'tmoqda. Bu jarayonda tashqi siyosat faqat rasmiy diplomatik institutlar doirasida emas, balki jamiyatlararo muloqot, madaniy almashinuv, akademik hamkorlik va fuqarolik jamiyati faoliyati orqali ham amalga oshirilmoqda. Aynan shu sharoitda xalq diplomatiyasi (public diplomacy, people-to-people diplomacy) tashqi siyosatning muhim, hatto strategik instrumentiga aylandi. U davlat va xorijiy jamiyat o'rtasidagi muloqotni kuchaytirish, ijobiy imij shakllantirish va uzoq muddatli strategik manfaatlarni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston tashqi siyosatida ham so'nggi yillarda ochiqlik, mintaqaviy hamkorlik, tinchlikparvarlik va insonparvar yondashuvlar ustuvor yo'nalish sifatida shakllandi. Bu jarayonda xalq diplomatiyasi rasmiy diplomatiyani to'ldiruvchi, fuqarolik jamiyati salohiyatini tashqi siyosiy muomalaga jalb etuvchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Mamlakatimiz tashqi siyosatida ham mustaqillikdan keyingi davrda xalq

diplomatiyasi unsurlari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, so'nggi yillarda u alohida siyosiy yo'nalish sifatida shakllanmoqda. Ochiqlik, mintaqaviy ishonchni mustahkamlash, Markaziy Osiyoda qo'shnichilik siyosatini rivojlantirish va global hamkorlikni kengaytirish jarayonlarida xalq diplomatiyasi muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Xalq diplomatiyasi davlatning tashqi siyosiy maqsadlarini bevosita siyosiy bosim yoki majburlashsiz, balki ijtimoiy ishonch, madaniy jozibadorlik va intellektual ta'sir orqali ilgari surishga xizmat qiladi. Bu holat J. Nay tomonidan ishlab chiqilgan "yumshoq kuch" konsepsiyasining amaliy ifodasi sifatida baholanadi.

Xalq diplomatiyasi masalasi xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. G'arbiy siyosiy nazariyada bu tushuncha, avvalo, J. Nay tomonidan ishlab chiqilgan "yumshoq kuch" konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. Uning fikricha, davlatlar majburlash yoki iqtisodiy bosimdan ko'ra, jozibadorlik va qadriyatlar orqali ko'proq natijaga erishadi [1].

J. Melissen va N. Kall kabi tadqiqotchilar xalq diplomatiyasini davlat va xorijiy jamoatchilik o'rtasidagi strategik kommunikatsiya shakli sifatida izohlaydi. Ular xalq diplomatiyasining raqamli transformatsiyasi va nodavlat subyektlar roliga alohida e'tibor qaratadi [2].

Institutsionalizm vakillari (D. North, J. March, J. Olsen) siyosiy institutlarning norasmiy va gibrid shakllariga e'tibor qaratib, davlat siyosatida nodavlat subyektlar rolini asoslab bergan. MDH va Markaziy Osiyo tadqiqotlarida esa xalq diplomatiyasi asosan tashqi siyosiy imij va madaniy aloqalar bilan bog'liq holda yoritilgan [3].

Shu bilan birga, O'zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasining siyosiy institut va texnologiya sifatidagi kompleks tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy bo'shlig'ini belgilaydi.

Sobiq Ittifoq mamlakatlari va Markaziy Osiyo davlatlari tadqiqotlarida xalq diplomatiyasi ko'proq mintaqaviy ishonch, madaniy yaqinlik va tarixiy umumiylik kontekstida o'rganiladi. O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa xalq diplomatiyasi tashqi siyosatning insonparvarlashuvi, fuqarolik jamiyati faolligi va milliy imij masalalari bilan bog'liq holda yoritiladi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda O'zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasining institutsional mexanizmlari, samaradorlik indikatorlari va strategik boshqaruv masalalari yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Xalq diplomatiyasining nazariy-konseptual asoslari. Ilmiy adabiyotlarda xalq diplomatiyasi "davlat tashqi siyosatining jamiyat orqali amalga oshiriluvchi norasmiy shakli" sifatida talqin qilinadi. U hukumatdan tashqari subyektlar — fuqarolik jamiyati institutlari, madaniy va ilmiy tashkilotlar, diasporalar orqali amalga oshiriladi. Shu sababli xalq diplomatiyasi qisqa muddatli siyosiy natijalardan ko'ra, strategik va barqaror ta'sir kuchiga ega vosita sifatida baholanadi.

"Yumshoq kuch" konsepsiyasi bilan uzviy bog'liqlik

Xalq diplomatiyasi "yumshoq kuch" (soft power) konsepsiyasining amaliy ifodasi hisoblanadi. Yumshoq kuch — bu majburlash emas, balki jozibadorlik, madaniyat, qadriyatlar va g'oyalar orqali ta'sir ko'rsatish mexanizmidir.

O'zbekiston misolida yumshoq kuchning asosiy resurslari quyidagilar: boy tarixiy-

madaniy meros; bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik tajribasi; ta’lim va ilm-fan salohiyati; mintaqaviy tinchlikparvar siyosat.

Xalq diplomatiyasi aynan shu resurslarni tashqi siyosat muomalasiga olib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur ilmiy mavzu metodologik jihatdan siyosiy fanlardagi yangi institutsionalizm, tizimli tahlil va siyosiy texnologiyalar nazariyasiga asoslanadi. Metodologiya O‘zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasini siyosiy institut, siyosiy jarayon va amaliy texnologiya sifatida kompleks o‘rganishga yo‘naltirilgan.

Nazariy-metodologik asoslar.

Institutsional yondashuv — xalq diplomatiyasining tashqi siyosat tizimidagi o‘rni, shakllanish bosqichlari va funksional vazifalarini aniqlashda;

Struktur-funksional tahlil — davlat organlari, nodavlat tashkilotlar, madaniy va gumanitar institutlar o‘rtasidagi funksional taqsimotni o‘rganishda;

Tizimli yondashuv — xalq diplomatiyasini tashqi siyosiy jarayonlarning tarkibiy qismi sifatida baholashda;

Jarayonli (process-tracing) tahlil — xalq diplomatiyasi vositalarining tashqi siyosiy natijalarga ta’sir mexanizmlarini aniqlashda.

Empirik va analitik metodlar: Tadqiqotda sifat tahliliga ustuvorlik berildi. Xususan: Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili — O‘zbekiston Respublikasining tashqi siyosat konsepsiyasi, xalqaro hamkorlikka oid qaror va dasturlar tahlil qilindi;

Rasmiy diskurs tahlili — davlat rahbarlari nutqlari, tashqi siyosiy bayonotlar va diplomatik hujjatlar kontent-tahlil qilindi;

Institutsional xaritalash (institutional mapping) — xalq diplomatiyasida ishtirok etuvchi asosiy subyektlar va ularning o‘zaro aloqalari aniqlashtirildi;

Qiyosiy tahlil — MDH va Markaziy Osiyo davlatlarida xalq diplomatiyasi amaliyoti bilan solishtirma tahlil o‘tkazildi.

Tadqiqot asosan ochiq manbalar va sifat tahliliga tayanganligi sababli, xalq diplomatiyasining ayrim norasmiy mexanizmlari to‘liq empirik o‘lchovdan chetda qolgan. Biroq bu holat institutsional va konseptual xulosalarning ilmiy ahamiyatini pasaytirmaydi.

Mazkur metodologiya xalq diplomatiyasining nazariy va amaliy jihatlarini kompleks o‘rganish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama.

1. O‘zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasining shakllanishi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasi uch bosqichda rivojlangan: Boshlang‘ich bosqich — ochiqlik va muloqot siyosatining faollashuvi; Institutsionallashuv bosqichi — xalq diplomatiyasiga oid tuzilmalarning shakllanishi; Strategik integratsiya bosqichi — xalq diplomatiyasining tashqi siyosat konsepsiyasiga tizimli kiritilishi.

Bu jarayon xalq diplomatiyasining epizodik emas, balki barqaror siyosiy yo‘nalishga aylanganini ko‘rsatadi.

Bu bosqichlar xalq diplomatiyasining epizodik emas, balki barqaror siyosiy yo‘nalishga aylanganini ko‘rsatadi.

Institutsional mexanizmlar.

O‘zbekiston tashqi siyosatida xalq diplomatiyasi quyidagi institutlar orqali amalga oshirilmoqda: madaniy-ma’rifiy markazlar; ta’lim va ilmiy hamkorlik dasturlari; diasporalar

bilan ishlash mexanizmlari; nodavlat tashkilotlar va ekspertlar platformalari.

Ushbu mexanizmlar davlat siyosatini jamiyat bilan bog'lovchi ko'prik vazifasini bajaradi.

Xulosa va takliflar.

Xalq diplomatiyasi O'zbekiston tashqi siyosatining muhim strategik resursi bo'lib, u rasmiy diplomatiyani ijtimoiy-ma'naviy jihatdan to'ldiradi. Uning samarali rivoji davlatning global maydondagi raqobatbardoshligini oshirish, mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash va xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Xalq diplomatiyasining ilmiy asoslangan va tizimli boshqaruvi O'zbekiston tashqi siyosatining istiqboldagi ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Tadqiqot xulosalari shuni ko'rsatadiki, xalq diplomatiyasi O'zbekiston tashqi siyosatining muhim strategik resursi hisoblanadi. U rasmiy diplomatiyani ijtimoiy legitimlik, madaniy yaqinlik va ishonch mexanizmlari bilan to'ldiradi. Ilmiy-amaliy takliflar: xalq diplomatiyasini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish;

davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasida koordinatsiyani kuchaytirish; raqamli platformalar orqali xalq diplomatiyasini kengaytirish; xalq diplomatiyasini milliy tashqi siyosat strategiyasining alohida bo'limi sifatida mustahkamlash.

Mazkur takliflar xalq diplomatiyasini O'zbekiston tashqi siyosatining barqaror va samarali instrumentiga aylantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York, 2004.
2. Melissen J. The New Public Diplomacy. London, 2005.
3. North, D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
4. Gilboa E. Public Diplomacy in the Information Age. — International Studies Review, 2008.
5. Zaharna R. Battles to Bridges: U.S. Strategic Communication. New York, 2010.
6. O'zbekiston Respublikasi Tashqi siyosat konsepsiyasi.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashqi siyosatga oid nutqlari va ma'ruzalari.
8. Central Asia Regional Cooperation Reports.
9. Snow N., Taylor P. Routledge Handbook of Public Diplomacy. London, 2009.
10. Leonard M. Public Diplomacy. London, 2002.
11. Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi bo'yicha tahliliy materiallar..

UDK 305:342.7(575.1) "1991/2024"

O'ZBEKISTONDA GENDER SIYOSATI RIVOJI (1991–2024-YILLAR)*Turg'unoy Egamberdiyeva Ahmadjanovna**Farg'ona davlat universiteti,**O'zbekiston tarixi kafedrası professori**Shahodat Oxunjonova Yusupjon qizi**Farg'ona davlat universiteti,**O'zbekiston tarixi kafedrası dotsenti,**tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekistonning 1991–2024-yillar davomida gender siyosatini shakllantirish va modernizatsiya qilish jarayonlarini tarixiy tahlil qiladi. Tadqiqotda gender tengligini ta'minlashga qaratilgan huquqiy islohotlar, institutsional o'zgarishlar, xalqaro gender standartlari bilan uyg'unlashuv, ayollarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy faolligining oshishi bo'yicha amaliy natijalar yoritiladi. 2017–2024-yillarda gender siyosatining yangi modeli shakllangan bo'lib, unda "Gender tengligi to'g'risida"gi Qonun, Milliy komissiya faoliyati, gender zo'ravonlikka qarshi chora-tadbirlar va xalqaro indekslardagi o'sish asosiy ko'rsatkichlar sifatida tahlil qilinadi. Maqola tarixiy-komparativ yondashuv, huquqiy tahlil, institutsional tarix metodlariga asoslangan. Tadqiqot O'zbekiston gender siyosatining evolyutsiyasini mintaqaviy kontekstda keng qamrovli baholashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: gender siyosati, gender tengligi, ayollar huquqlari, institutsional islohotlar, ijtimoiy modernizatsiya, O'zbekiston.

РАЗВИТИЕ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ (1991–2024)

Аннотация: Статья посвящена историческому анализу формирования и модернизации гендерной политики Узбекистана в 1991–2024 годах. Исследование раскрывает правовые реформы, институциональные преобразования, меры по обеспечению гендерного равенства, а также процессы гармонизации с международными стандартами. Особое внимание уделяется новому этапу гендерной политики в 2017–2024 гг., включающему принятие Закона «О гендерном равенстве», деятельность Национальной комиссии, профилактику гендерного насилия и повышению позиций страны в международных индексах. Методология исследования основана на историко-сравнительном анализе, правовой экспертизе и институциональном подходе. Работа предоставляет комплексную оценку эволюции гендерной политики Узбекистана в региональном и глобальном контекстах.

Ключевые слова: Гендерная политика, гендерное равенство, права женщин, институциональные реформы, социальная модернизация, Узбекистан.

DEVELOPMENT OF GENDER POLICY IN UZBEKISTAN (1991–2024)

Annotation: This article examines the historical evolution and modernization of Uzbekistan's gender policy from 1991 to 2024. The study analyzes key legal reforms, institutional transformations, alignment with international gender standards, and practical outcomes related to women's political, economic, and social empowerment. The period from 2017 to 2024 marks a new phase in national gender policy, characterized by the

adoption of the Law “On Gender Equality,” the establishment of the National Commission, enhanced mechanisms against gender-based violence, and notable improvements in global gender indexes. The methodological framework relies on historical-comparative analysis, legal assessment, and institutional history. The article provides a comprehensive evaluation of the development of Uzbekistan’s gender policy within a broader regional and global context.

Keywords: Gender policy, gender equality, women’s rights, institutional reforms, social modernization, Uzbekistan.

Kirish.

XXI asrda gender tengligi masalasi davlatlar taraqqiyotining asosiy ko‘rsatkichlaridan biriga aylandi. Inson kapitali, ijtimoiy adolat, demokratik boshqaruv va barqaror rivojlanish strategiyalarida gender muvozanati keng qamrovli islohotlarning tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. O‘zbekiston ham mustaqillikka erishganidan so‘ng gender tengligini ta‘minlashga qaratilgan davlat siyosatini izchil shakllantirib bordi. Bu jarayonning 1991–2024-yillar davomidagi evolyutsiyasi mamlakatda demokratik institutlarning mustahkamlanishi, huquqiy asoslarning boyishi, xalqaro gender tamoyillariga mos uyg‘unlashuv hamda ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligining kengayishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbekiston taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridayoq ayollar huquqlarini himoya qilish, gender asosida kamsitishning oldini olish, ijtimoiy tenglikni ta‘minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. 1995-yilda mamlakatning BMTning CEDAW konvensiyasini ratifikatsiya qilishi gender siyosatining xalqaro huquqiy maydondagi start nuqtasini belgiladi. 2000–2010-yillar davomida gender tengligini qo‘llab-quvvatlovchi institutlar shakllandi, ayollar tadbirkorligini rag‘batlantiruvchi dasturlar yo‘lga qo‘yildi, ta‘lim va sog‘liqni saqlashda gender yondashuv asta-sekin joriy etildi.

2017-yildan boshlab O‘zbekiston gender siyosatining sifat jihatdan yangi bosqichiga o‘tdi. Mazkur davrda gender masalalariga davlat siyosatining strategik yo‘nalishi sifatida yondashildi. 2019-yilda “Gender tengligi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi, Gender tengligi bo‘yicha Milliy komissiyaning tashkil etilishi, gender zo‘ravonlikka qarshi kurash bo‘yicha mexanizmlarning takomillashtirilishi, ayollarning siyosiy vakilligi va iqtisodiy ishtirokini kengaytirishga qaratilgan islohotlar ushbu jarayonning asosiy tarkibiy qismlaridir. Shu bilan birga, O‘zbekiston xalqaro indekslarda — Gender Development Index, Women in Parliament Report, Women, Business and the Law kabi hisobotlarda sezilarli yuksalishga erishdi, bu esa milliy gender siyosati samaradorligining xalqaro e‘tirofidir.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, gender siyosatining shakllanishi va rivoji mamlakat modernizatsiya jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy tarixida muhim o‘rin tutadi. Ikkinchidan, 1991–2024-yillarda amalga oshirilgan islohotlarni tarixiy nuqtai nazardan chuqur o‘rganish gender siyosatining institutsional asoslari, strategik ustuvor yo‘nalishlari va amaliy natijalarini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. Uchinchidan, bugungi kunda gender tengligi masalalari global kun tartibida turgan sharoitda O‘zbekiston tajribasi mintaqaviy va xalqaro kontekstda alohida e‘tiborga molikdir.

Maqolaning maqsadi — mustaqillik yillarida O‘zbekiston gender siyosatining shakllanishi, rivojlanishi va modernizatsiya bosqichlarini tarixiy tahlil asosida o‘rganish,

mavjud huquqiy-me'yoriy baza, institutsional mexanizmlar, xalqaro hamkorlik va ijtimoiy natijalar dinamikasini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot gender siyosatining davlat boshqaruvidagi o'zni, demokratiya va fuqarolik jamiyatining rivojiga ta'siri hamda ayollarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatidagi o'zgarishlarni kompleks tarzda yoritishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Jahon gender siyosatiga doir ilmiy tadqiqotlar (UN Women, UNDP, World Bank) gender indeksleri, ayollarning ijtimoiy-siyosiy ishtiroki, iqtisodiy imkoniyatlar va siyosiy inklyuziyani baholovchi ko'rsatkichlarni taklif qilgan [2], [3]. O'zbekiston bo'yicha ilmiy izlanishlarda (V.A. Mo'minov, G. Saidova, R. Latipov va boshqalar) gender tengligining tarixiy evolyutsiyasi, milliy model xususiyatlari va normativ-huquqiy asoslarning kengayishi tadqiq etilgan [4, 5].

Gender siyosati, ayollar huquqlari va gender tengligi masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar global miqyosda keng qamrovli yondashuvlar va konseptual nazariyalar asosida shakllangan. Xalqaro tashkilotlarning – BMT, UN Women, UNDP, Jahon banki, IPU kabi institutlarning hisobotlari gender tengligining demokratik rivojlanish, iqtisodiy taraqqiyot va inson kapitali bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. UNDPning *Human Development Report* seriyasi gender tenglik indeksleri (GDI, GII) orqali davlatlarning gender siyosati samaradorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Shuningdek, Jahon bankining *Women, Business and the Law* hisobotlari ayollar huquqiy himoyasi va iqtisodiy ishtirokiga doir global solishtirma tahlillarni taqdim etadi[2].

Gender nazariyasining metodologik asoslari G. Rubin, S. de Bovoar, N. Frezer, J. Skott kabi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ularda gender tengligi jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, huquqiy institutlar va madaniy amaliyotlar bilan uzviy bog'liq ekani qayd etiladi[3, 4]. Mazkur nazariy yondashuvlar O'zbekistonda gender siyosatining shakllanishi jarayonlarini tahlil qilishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi gender islohotlari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda (A. Falkingham, K. Mogilevskiy, S. Akiner, M. Heyneman va boshqalar) postsovet davrida gender tengligi siyosati iqtisodiy o'zgarishlar, ijtimoiy transformatsiya va global institutlarning ta'siri bilan birgalikda rivojlanganligi ko'rsatiladi[5]. Bu yondashuv O'zbekistonning 1991-yildan keyingi gender siyosatini mintaqaviy kontekstda o'rganishga imkon beradi.

O'zbekiston bo'yicha ilmiy adabiyotlar gender siyosatining shakllanishi va amalga oshirilishini huquqiy, sotsiologik va tarixiy aspektlarda tahlil qiladi. V.A. Mo'minov tadqiqotlarida ijtimoiy siyosat va gender tenglik o'zaro bog'liq konsept sifatida o'rganilgan bo'lib, mustaqillikdan so'ng ayollar ijtimoiy himoyasi, bandligi va ta'lim tizimining modernizatsiyasi asosiy yo'nalish sifatida ko'rsatiladi [6]. Shuningdek, G. Saidova tomonidan gender madaniyati, gender stereotiplar va ayolning jamiyatdagi o'zni bo'yicha olib borilgan izlanishlarda gender munosabatlarining madaniy-ijtimoiy transformatsiyasi tahlil qilingan [7].

1991–2010-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan dastlabki gender islohotlari bo'yicha ilmiy adabiyotlarda asosan ota-ona va bola huquqlari, ayollar mehnat bozori, ta'lim tizimidagi gender tenglik, oilaviy siyosat va ayollar salomatligi bilan bog'liq yo'nalishlar yoritilgan. 2017–2024-yillar davrini o'rganuvchi yangi avlod tadqiqotlarida esa gender siyosati “modernizatsiya paketi”ning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi.

Jumladan, M. Abdullayeva, Z. Rajabova, D. Asadova kabi tadqiqotchilar islohotlar dinamikasini, gender tengligi bo'yicha qabul qilingan qonunlar, institutlar faoliyati va gender zo'ravonlik profilaktikasidagi yutuqlarni tahlil qilgan [8, 9].

Xalqaro indekslar bo'yicha tahlillar (GDI, GEI, Women in Parliament Report) O'zbekistonning ayniqsa 2020-yildan keyin sezilarli yuksalishga erishganini ko'rsatadi. Ayollarning parlamentdagi ulushi, tadbirkorlikdagi faolligi, oliy ta'limdagi ishtiroki va gender zo'ravonlikka qarshi himoya mexanizmlarining takomillashgani ilmiy manbalarda qayd etilgan [10, 11].

Adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston gender siyosati tarixini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar ko'p bo'lsa-da, 1991–2024-yillar oralig'idagi uzluksiz, tizimli, institutsional va komparativ yondashuvni qamrab olgan kompleks tarixiy tadqiqotlar yetarli emas. Shuning uchun mazkur maqola gender siyosatining evolyutsiyasini huquqiy asoslar, xalqaro hamkorlik, institutsional mexanizmlar va amaliy natijalar bilan uyg'un holda tahlil qilishni maqsad qiladi.

Tadqiqot tarixiy-komparativ tahlil, hujjatshunoslik, institutsional tarix, gender tahlili, siyosiy jarayonlar dinamikasi va xalqaro taqqoslamalar metodlaridan foydalanilgan. Asosiy manbalar sifatida O'zbekiston Respublikasi qonunlari, farmonlari, hukumat qarorlari, BMTning rasmiy hisobotlari, UNDP va UN Women indekslari va ochiq ma'lumotlar bazalari tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama.

1. Mustaqillik davrining birinchi bosqichi (1991–2000-yillar): Huquqiy poydevor shakllanishi. 1991-yilda mustaqillik bilan davlat gender tengligini ta'minlashga qaratilgan asosiy huquqiy tamoyillarni shakllantirdi. 1995-yilda O'zbekiston BMTning "Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risida"gi Konvensiyasini (CEDAW) ratifikatsiya qildi [6]. 1999-yilda "Ayollar qo'mitasi"ning tashkil etilishi bu yo'nalishda institutsional asos yaratdi.

2. 2001–2010-yillar: Gender institutlarining kengayishi. Mazkur davrda gender siyosati davlat va jamoatchilik institutlarida qo'llab-quvvatlandi. Oliy ta'lim tizimida "Gender va jamiyat", "Oila sotsiologiyasi" kabi fanlarning yorqin integratsiyasi boshlandi. Ayollar tadbirkorligini kengaytirish bo'yicha dasturlar (2004, 2007) iqtisodiy faollikni oshirdi [7].

3. 2017–2020-yillar: Modernizatsiya va normativ-huquqiy burilish. Davlat siyosatida gender masalalariga yondashuv keskin yangilandi. 2019-yil 2-sentyabrda qabul qilingan "Gender tengligi to'g'risida"gi Qonun va "Ayollar va erkaklarning teng huquqlari va imkoniyatlari kafolatlari to'g'risida"gi Qonun gender siyosatining konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishini ta'minladi [8].

2020-yilda O'zbekistonda Gender tengligi bo'yicha Milliy komissiya tuzildi. Zo'ravonlikka qarshi kurashish bo'yicha qonunlar paketi qabul qilinib, "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oilani mustahkamlash qo'mitasi" faoliyati kengaytirildi [9].

4. 2021–2024-yillar: Xalqaro indekslarda ko'tarilish va real natijalar. 2021-yildan boshlab gender tengligini baholovchi xalqaro indekslarda O'zbekistonda sezilarli o'sish kuzatildi. UNDPning 2023-yilgi Gender Development Index (GDI) hisobotida O'zbekiston o'rta-yuqori ko'rsatkichlar guruhiga kirgan [10].

Shuningdek:

- parlamentdagi ayollar ulushi 32% ga yetdi [11];

- oliy ta'limda qizlar ulushi yiliga barqaror oshdi;
- ayollar tadbirkorligi uchun 200+ grant va imtiyozli kreditlar yo'lga qo'yildi;
- genderga asoslangan zo'ravonlikka qarshi himoya orderlari amaliyotga kiritildi.

2021–2024-yillar: Gender siyosatining xalqaro integratsiyasi va barqaror natijalari

1. O'zbekiston global gender indekslarida sezilarli o'sishga erishdi:

UNDP Gender Development Index (GDI) — o'rta-yuqori guruh,

WBL (World Bank) ko'rsatkichlarida 70→86 ballgacha o'sish,

IPU hisobotida parlamentdagi ayollar ulushi bo'yicha Markaziy Osiyoda yetakchi o'rinlar.

2. Ayollar tadbirkorligiga yirik grant, kredit, subsidiyalar berildi (200+ loyihalar).

3. Gender zo'ravonlik bo'yicha issiq liniyalar, boshpanalar, rehabilitatsiya markazlari soni ko'paydi.

4. Davlat xizmatida ayollar ulushi barqaror o'sdi — 2024-yilga kelib 30% dan yuqori ko'rsatkichga erishildi.

5. Ayollar raqamli savodxonligi, STEM sohalarida ishtiroki oshdi.

6. Gender tengligi bo'yicha milliy monitoring tizimi takomillashtirildi.

2021–2024-yillar gender siyosatining barqarorlashtirilgan va xalqaro standartlarga moslashtirilgan bosqichi bo'lib, gender tenglikning real ijtimoiy natijalari sezilarli darajada kuchaydi.

Tadqiqot quyidagi asosiy natijalarga olib keldi:

1. Gender siyosati 1991–2024-yillarda to'rt bosqichli evolyutsiyani bosib o'tgan:

- boshlang'ich huquqiy poydevor (1991–2000),
- institutsional kengayish (2001–2010),
- modernizatsiya va qonunchilik burilishi (2017–2020),
- xalqaro integratsiya va barqarorlashuv (2021–2024).

2. O'zbekiston gender siyosatining rivoji xalqaro indekslar bilan tasdiqlangan.

3. Gender tengligi masalasi davlat siyosatining strategik yo'nalishiga aylangan.

4. Ayollar siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy faolligining oshishi jamiyatdagi gender munosabatlarining transformatsiyasiga olib kelgan.

5. Gender siyosati orqali O'zbekiston Markaziy Osiyoda yetakchilardan biriga aylangan.

O'zbekiston gender siyosati XX asr oxiri – XXI asr boshidagi ijtimoiy modernizatsiya jarayonlarining muhim qismiga aylandi. Davlat siyosati xalqaro andozalarga mos ravishda evolyutsiya qildi: huquqiy kafolatlar kengaydi, faoliyatda institutsional yondashuv kuchaydi, ayollarning iqtisodiy va siyosiy ishtiroki barqaror o'sdi. Gender siyosati nafaqat huquqiy islohotlar, balki jamiyat ongidagi o'zgarishlar, ayollarning o'zini anglash darajasi oshishi, gender stereotiplar yemirilishi bilan birga kechdi.

Xulosa.

1991–2024-yillarda O'zbekiston gender siyosati mustaqillikning dastlabki yillaridagi huquqiy poydevordan tortib, institutsional modernizatsiyagacha bo'lgan kompleks tarixiy jarayonni bosib o'tdi. Gender tengligi siyosati bugungi kunda davlat boshqaruvi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va demokratik qadriyatlarning ajralmas qismiga aylandi. 2024-yilga kelib O'zbekiston gender tengligini ta'minlash bo'yicha Markaziy Osiyoda ilg'or davlatlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 2007-yil 12-mart, "Ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash dasturi".
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida
4. O'zbekiston Respublikasining "Gender tengligi to'g'risida"gi Qonuni, 2019-yil 2-sentyabr. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4754-son qarori, 2020-yil 21-iyul.
5. Abdullayeva M. Gender tenglik siyosatining o'ziga xos xususiyatlari. Toshkent, 2021.
6. Rajabova Z. O'zbekistonning gender siyosati modernizatsiyasi. Toshkent, 2022.
7. Akiner S. Central Asia: Reform and Gender Dynamics. London: Routledge, 2016.
8. Beauvoir S. The Second Sex. New York: Vintage, 2011.
9. Inter-Parliamentary Union (IPU). Women in Parliament Report 2024. Geneva, 2024.
10. Mo'minov V.A. O'zbekiston ijtimoiy siyosati tarixi. – Toshkent: Fan, 2018.
11. Saidova G. Gender madaniyati va ijtimoiy taraqqiyot. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
12. Scott J. Gender and the Politics of History. New York: Columbia UP, 1999.
13. UN Women. Gender Equality Overview. New York, 2023.
14. UNDP. Human Development Report 2023/24. New York, 2024.
15. United Nations. CEDAW Ratification Status. New York, 1995.
16. World Bank. Women, Business and the Law 2024. Washington DC, 2024.

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING AXLOQIY QADRIYATLARINI BAHOLASH VA MONITORING QILISH METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Rayxona Surobova Zokirjonovna
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasida dotsenti
Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
surobova1989@gmail.com

Аннотация: Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarning axloqiy qadriyatlarini baholash va monitoring qilish metodik tizimini takomillashtirish bo'yicha metodik usullar va tavsiyalar keltirilgan. Talabalarda axloqiy qadriyatlar rivojlanishi turli bosqichlar orqali kechadi. Dastlabki bosqichda ularda axloq talablari haqida tushuncha hosil bo'ladi, keyingi bosqichlarda esa bular hayotiy amaliyotda sinab ko'rilishi, shakllanishi, o'suvchan holda mustahkamlanishi kerak.

Калит so'zlar: Axloqiy qadriyatlar, talabalar, metodik usullar, ta'lim tizimi, pedagogika, monitoring, ma'naviyat, jamiyat, so'rovnoma, baholash mezon.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОЦЕНКИ И МОНИТОРИНГА НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ.

Аннотация: В данной статье представлены методические приёмы и рекомендации по совершенствованию методической системы оценки и мониторинга нравственных ценностей студентов в системе высшего образования. Развитие нравственных ценностей у студентов осуществляется поэтапно. На начальном этапе у них формируется представление о нравственных требованиях, на последующих этапах эти требования проходят проверку в жизненной практике, формируются и постепенно устойчиво закрепляются.

Ключевое слово: Нравственные ценности, студенты, методические приёмы, система образования, педагогика, мониторинг, духовность, общество, анкетирование, критерии оценки.

ENHANCEMENT OF THE METHODOLOGICAL SYSTEM FOR ASSESSING AND MONITORING THE LEVEL OF MORAL VALUES DEVELOPMENT AMONG STUDENTS IN HIGHER EDUCATION.

Abstract: This article presents methodological approaches and recommendations for improving the methodological system for assessing and monitoring students' moral values in the higher education system. The development of moral values in students occurs through several stages. At the initial stage, students develop an understanding of moral requirements; at subsequent stages, these requirements are tested in real-life practice, formed, and gradually strengthened in a sustainable manner.

Keywords: Moral values, students, instructional methods, education system, pedagogy, monitoring, spirituality, society, questionnaire, assessment criteria.

Kirish.

Talabalarning axloqiy qadriyatlarini baholash va monitoring qilish metodik tizimini takomillashtirish haqida so'z yuritganda, avvalo, axloqiy qadriyatlar tushunchasining mohiyatini, uning pedagogik-metodik jihatlarini va monitoring mexanizmini aniqlab olish lozim. Zero, ta'lim tizimida axloqiy qadriyatlar inson sha'ni, ma'naviyati, ma'rifati, jamiyatda munosib o'rin egallash kabi bir qator mezonlar bilan munosabatda namoyon bo'ladi.

Axloqiy qadriyatlar tushunchasi ko'plab faylasuflar, pedagoglar, psixologiya olimlari tomonidan turlicha yondoshuvlar asosida talqin qilingan. Bir ixtiyorda axloqiy qadriyatlar norma, etnik an'analar, diniy negizlar bilan uzviy bog'liq tushuncha sifatida qabul qilinsa, ikkinchi bir yondoshuvda ular shaxs ongida shakllanadigan eng muhim tamoyillar, muntazam rivojlanib boradigan tushuncha sifatida ko'riladi. Pedagogika fanlari nuqtai nazaridan, axloqiy qadriyatlar — shaxs yoki jamoa ongida qaror topgan, ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo'ladigan, yaxshi yoki yomonlik mezonini belgilaydigan normalar tizimidi [1]. Zero, talabalar ongida axloqiy qadriyatlar qanchalik puxta rivojlansa, jamiyatda ma'naviy barqarorlik sharoitini mustahkamlash shunchalik samarali kechadi. Shu bois, oliy ta'lim tizimida mazkur qadriyatlarni bevosita baholash va muntazam monitoring qilib borish yangicha pedagogik yondashuv sifatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabyotlar tahlili.

Jahon olimlaridan Sam Wineburg talabalarda tarixiy tafakkur va manbalarni tanqidiy

tahlil qilish orqali axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Piter Seyksas tarixiy ong, bag'rikenglik va mas'uliyatni rivojlantirishni o'rganib, David Carr, Peter Lee va Keith Barton tarix va falsafani birlashtirib ijtimoiy-tarixiy kontekstni anglash hamda emotsional-xulqiy reaksiyalarni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqqan. Martin Lawn interaktiv va loyihaviy yondashuvlar orqali axloqiy qadriyatlarni shakllantirishni tadqiq qilgan, Jean-Marc Leveratto analitik va tanqidiy fikrlash hamda axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni o'rgangan. Park Hye-Jin milliy va umuminsoniy qadriyatlarni badiiy matnlar orqali o'rganish va ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni shakllantirishga e'tibor qaratgan. Elena Kiseleva va Galiya Ismailova talabalarda tarixiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni pedagogik va metodik yondashuvlar orqali shakllantirishni tadqiq qilgan.

Talabalarda axloqiy qadriyatlar rivojlanishi turli bosqichlar orqali kechadi. Dastlabki bosqichda ularda axloq talablari haqida tushuncha hosil bo'ladi, keyingi bosqichlarda esa bular hayotiy amaliyotda sinab ko'rilishi, shakllanishi, o'suvchan holda mustahkamlanishi kerak. Agressiv muhit, turli tashviqot yoki axborot xurujlari, internet muhitidagi yot g'oyalar axloqiy qadriyatlar shakllanishiga ta'sir o'tkazmasdan qolmaydi. Shu bois, pedagoglar axloqni baxolash masalasiga ilmiy yondashishi, bu jarayonni muntazam kuzatib borishi, monitoring orqali tahlil qilishi ahamiyatlidir [2]. Monitoring tushunchasi axloqiy qadriyatlar darajasining dinamikasi, ya'ni talabalarda axloqiy qadriyatlar shakllanishi natijalari qay darajada o'sib borishi yoki pasayib ketishi kabi masalalarni qamrab oladi. Bunda aniq ko'rsatkichlar, mezonlar ishlab chiqiladi, metodik asoslar tartiblanadi, muntazam ravishda tahlillar o'tkazilib, pedagogik chiqarilgan xulosalar asosida ta'lim jarayonida zarur korrektirovkalar kiritiladi.

Axloqiy qadriyatlar jamiyatda umuminsoniy mezonlar bilan uzviy aloqadagidir. Ularda ibratli fazilatlar, vatandoshlar bilan muomala, shaxslararo munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, jamoatchilik munosabatlari kabi bir qator tasniflar mujassamdir. Talabalarda axloqiy qadriyatlar qanchalik keskin kuchaysa, ular hayotda o'zini ko'rsatishi, jamoat ishlarida faol bo'lishi, bilim olishda javobgarlik hissi bilan yondashishi shunchalik rivojlanadi. Masalan, chet el pedagoglari ham axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, baxolash va monitoring qilish jarayonida turli nazariyalarga tayanadi. Ulardan biri — E. Dyurkgeym nazariyasi bo'lib, u axloq va jamoa ongi o'rtasidagi ulug'vor bog'lanishni ta'kidlaydi, jamiyatda tashkiliy birlik, hamjihatlik, birdamlik axloqiy qadriyatlar hayot kechirilishi orqali kuchayadi, deb biladi [3]. Bu g'oyalarning ta'lim jarayonida tatbiqi uchun aniq metodik yondashuvlar ishlab chiqilishi kerak. Aks holda, axloq tushunchasi faqat nazariy so'z sifatida yoki bir nechta norma shaklida qolib ketishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Talabalarining axloqiy qadriyatlarini baholash va monitoring qilish uchun bir necha metodik asoslar ishlab chiqilgan. Birinchi metodik asos – test sinovlari orqali turli holatlarga munosabatini aniqlash. Bunda anonim ravishda talabalarga axloqiy dilemmalar beriladi, ulardan qaysi holatda qanday yo'l tutish maqsadga muvofiqligi haqida aniq so'raladi. Javoblar tahlil qilinib, ma'lum bir axloqiy mezonlar ustun yoki past ekanligi aniqlanadi. Ikkinchi metodik asos – psixodagnostik testlar o'tkazish, bu jarayonda shaxsniy xususiyatlar, xarakter xislatlari, qadriyatlar ierarxiyasi kabi ko'rsatkichlar ham e'tiborga olinadi. Uchinchi metodik asos – mashg'ulotlarda kuzatuv, ya'ni pedagoglar o'quv jarayonida talabalar axloqiy dilemmalarga qanday munosabat bildirayotganini real vaqtda

kuzatish orqali baholaydi [3]. Bu uchala metodik asos bir-birini to'ldirishi kerak, zero fakat bir usul bilan aniqlanadigan axloqiy qadriyatlar darajasi sub'ektiv bo'lib qolishi mumkin. Shu bois, tizimli yondashuv zarur.

Baholash tizimini muntazam ravishda monitoring qilish esa mazkur jarayonda eng muhim bosqichdir. Monitoring so'zi natijalar, raqamlar, ko'rsatkichlar, dinamikalarni ko'rsatish bilan birga, ularni tahlil qilishni ham nazarda tutadi. Agar talabalarda axloqiy qadriyatlar bir necha oy mobaynida pasayib ketayotgani ko'rsatilsa, darhol pedagogik choralar ko'rish, ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish, tarbiyaviy mashg'ulotlar formasini boyitish lozim bo'ladi. Chet el tajribasida ham shunday yondashuv mavjud. Masalan, P. G. Zimbardo axloqiy qadriyatlar rivojlanishida kuzatishda talabalar o'rtasida interfaol treninglar, ro'yxatdan o'tgan voqea-hodisalarni real yoritib berish, monitoring testlari orqali alohida axloqiy guruhlarini aniqlash kabi yo'nalishlar eng samarali usullar ekanini qayd etadi [4 B:102.] Ushbu yondashuvni bizdagi ta'lim jarayonida ham joriy etish mumkin. Biroq milliy urf-odatlar, mentalitet, an'analar e'tiborga olinishi zarur.

Talabalarda axloqiy qadriyatlar tizimini rivojlantirishda metodik usullarni takomillashtirish masalasi doimo dolzarbdir. Negaki, an'anaviy ma'ruza usullari so'nggi yillarda talabalar ongida axloqiy qadriyatlar singib borishi uchun yetarli bo'lmasligi mumkin. Misol uchun, zamonaviy axborot texnologiyalari ehtiyojlari, internetdagi xilma-xil axborot oqimi, yoshlar o'rtasida turli ijtimoiy tarmoqlarda qiziquvchanlik, video kontentlarga talab, tezkor ma'lumot almashinuvi kuchaygan bir davrda yashamoqdamiz. Shu sababli axloqiy qadriyatlarni rasmiy ma'ruza yoki suxandonlik bilan tushuntirishdan ko'ra, talaba o'zi namunali xulq-atvorni amaliy mashg'ulotlar orqali anglab olishi talab etiladi. Quyida ana shunday zamonaviy interfaol usullardan foydalanish, axloqni ko'rgazmali ravishda tushuntirish, voqea-hodisalarni simulyatsiya qilish, rollik o'yinlar, diskussiyalar, jamoaviy loyihalarni tashkil etish kabi metodik yondashuvlarni eng samarali yo'l sifatida keltirib o'tish mumkin [5]. Ana shu interfaol mashg'ulotlar talaba ongida axloqni shunchaki bir nazariya sifatida emas, balki haqiqiy hayotiy mezon sifatida mujassam qilish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Birinchi galda diskussiyalar orqali talaba bir muammo haqida mustaqil fikr yuritadi, guruhdoshlar fikrini tinglaydi, munosabat bildirishni o'rganadi va eng muhimi, axloqiy pozitsiyasi qanday bo'lishi kerakligi haqida bir to'xtamga keladi. Bu ko'nikma an'anaviy ma'ruza jarayonida kamroq shakllanadi, chunki ma'ruzalarda o'qituvchi faol, talaba esa qabul qilib oluvchi sub'ekti sifatidagina qolib ketishi mumkin. Shu ma'noda axloqni baholash hamda monitoring qilishda interfaol metodlarga asoslangan yagona tizim zarur. Bunda har bir talaba o'qituvchining o'zi ko'rib chiqadigan, baholaydigan, monitoring natijalarida aks etadigan bir sub'ekt sifatida qatnashishi maqsadga muvofiqdir.

Natijalar va muhokama.

Metodik tizimni takomillashtirish bo'yicha bir qancha tavsiyalar ishlab chiqish mumkin. Birinchi tavsiya — axloqiy qadriyatlarni baholashda tarmoqli yondoshuvni joriy etish. Bunda axloqiy qadriyatlar bir necha yo'nalishlar: oilaviy qadriyatlar, jamoat qadriyatlari, umuminsoniy qadriyatlar, kasbiy axloq singari bo'limlarga ajratib ko'rilishi zarur. Ana shunda baholash mezonlari aniq turkumlarga bo'linadi, monitoring natijalarida aniq to'rtta yo'nalish bo'yicha talabalar axloqiy ongining kayfiyatini kuzatish imkoni paydo bo'ladi. Ikkinchi tavsiya — axloqiy qadriyatlarni baholash va monitoring qilish jarayonini davriy ravishda tashkil etish. Ya'ni bir semestrda bir yoki ikkita test bilan cheklanib

qolmay, muntazam ravishda (har oyda, har chorakda yoki amaliy mashg'ulotlardan keyingina) nazorat o'tkazish talab etiladi. Bu esa axloqiy qadriyatlar dinamikasi haqida aniq ma'lumotlar olish imkoniyatini yaratadi [6].

Axloqiy qadriyatlarni monitoring qilish tizimida elektron platformalardan foydalanish. Bugungi kunda onlayn so'rovlar, testlar, anonim anketa qoldirish, talabalar fikrlarini platforma orqali yig'ish samaradorligini ko'rsatdi. Talabalar onlayn shaklda savollarga javob berishi sababli, ular o'z fikrlarini erkinroq ifoda qila oladilar. Natijada pedagoglar real vaziyat, ya'ni axloqiy qadriyatlarining qanchalik rivojlanganligi bo'yicha xolisroq ma'lumot oladi. Biz ko'pincha auditoriyada o'z fikrini ayta olmaydigan, so'rov anketasini oldindan ko'rib chiqqanda qattiq senzura bilan ish tutishi mumkin bo'lgan talaba xarakterlarini uchratishimiz mumkin. Onlayn tizim esa erkinlikni ta'minlashi, natijalar tanqidiy tahlil qilib borilishida qulaylik yaratadi.

Axloqiy qadriyatlarning hayotiy ko'rinishlarini amaliy holda testdan o'tkazish. Masalan, konkret vaziyatlar modellashiriladi, studentlar kutilmagan axloqiy dilemma bilan to'qnash keladi, ulardan yeschim kutiladi. Bu Role Play yoki Simulation usullarida bo'lishi mumkin. Mazkur jarayonda talabalar o'zaro oilada, do'stlar orasida, jamoat joylarida axloq normasi qanday saqlanishi kerakligi haqida amaliy tajriba o'ttiradilar. Ushbu tajriba pedagoglar tomonidan baholash kriteriylari asosida tahlil qilinadi, muvaffaqiyatlar va kamchiliklar aniqlanadi, xulosa qilinadi. Qayd etish kerakki, talabalar axloqiy dilemmalar bilan uchrashganda, ular voqelikda shunaqa vaziyat sodir bo'lishi mumkinligini tushunib, shunga qarab muayyan pozitsiya egallashni o'rganadilar. Bu esa axloqiy qadriyatlar joriy qilinishining eng samarali usullaridan biridir [7].

Misol uchun, talaba guruhlarida munozara mavzuini "Oliy ta'limda plagiat muammosi va unga munosabat" deb belgilaymiz. Bu axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq masala, chunki plagiat axloqsizlik, intellektual mulkni buzish, duraft qilish kabi salbiy tushunchalar bilan bog'liq. Talabalar plagiatni aqlli yechim yoki imkoniyat, deb qaraydimi yoki axloqiy jihatdan qattiq qoralaydimi, bu ularning axloq darajasiga ko'rsatkich bo'ladi. Bunday diskussiyalarda talabalar turli fikrlar ilgari surishlari mumkin, pedagoglar esa kuzatuvchi sifatida baholashni amalga oshiradi, faktlar bilan bahs davomida axloqiy mezonlar qay darajada e'tiborga olinishi haqida qaydlar olib boradi. Diskussiya yakunida esa talaba ongida axloqni mustahkamlash bo'yicha zarur xulosalar, jamoaviy qaror qabul qilish san'ati rivojlanadi. Keyinchalik ushbu munozarada passiv, ya'ni axloqiy munosabatini aniqlashtirmagan talabalar bilan alohida ish olib borilishi mumkin. Mana shu ham monitoring tizimining bir ko'rinishi hisoblanadi. Ya'ni talabalar diskussiya jarayonida qay darajada axloqni umumiy mezon sifatida qabul qilishni namoyon etganiga qarab, ularga baholash o'tkaziladi. Bu uslub juda samarali bo'lib, zamonaviy ta'limda ko'plab davlatlar buni amaliyotga joriy etishgan.

Axloqiy qadriyatlarni baholash va monitoring qilishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlardan yana biri — gender yondashuvi. Zero, axloq tushunchasida jinslar o'rtasida qanday farqlar kuzatilishi, masalan, qizlar axloqi, yigitlar axloqi, ularda kechadigan emotsional holatlar, munosabat turlari, hamda urf-odatlar turlicha bo'lishi mumkin. Shu sabab bunday monitoringda farqni e'tiborga olish, baho berishda gender tamoyilini inkor qilmaslik muhimdir. Aks holda ob'ektiv baholashdan chetlashib qolishi mumkin. Bu masala chet el tadqiqotlarida ham ko'p o'rganilgan. Masalan, nemis olimasi Yu. Xabermas axloq kommunikativ amaliyatda, ya'ni jamiyat a'zolari o'rtasida erkin til birligi orqali asoslanadi,

deb qayd etadi. Ushbu yondashuvda gender masalasi ham muhokama etiladi, chunki kommunikativ aloqada turli jinsdagi insonlar turlicha faol bo'lishi mumkin. Monitoring paytida shu differentsiatsiyani hisobga olmaslik natijada eng asosiy ko'rsatkichlardan birini chetlab o'tishga olib keladi.

Axloqiy qadriyatlar nazariy-metodik asosda tartiblanishi bilan birga, ta'lim mutaxassislarining malaka oshirishi orqali ham takomillashib boradi. Masalan, pedagoglarning o'zi axloq psixologiyasi, talabalar ongida axloq evolyusiyasini rivojlantirish metodlari bo'yicha turli treninglar, malaka oshirish kurslaridan o'tishi maqsadga muvofiqdir. Chunki axloqni baholash bu shunchaki ovoz berilgan raqamlar tafsiloti emas, talabalar ongida qoladigan psixologiya jarayonlari bilan bog'liq nozik masaladir. Pedagog bu masalada yetarli nazariy bilimlarga, bir vaqtning o'zida amaliy ko'nikmalarga ega bo'lmasa, talabalarda axloqni to'g'ri baholay olmaydi. Keyinchalik olingan natijalar haqqoniy bo'lmasligi sababli, samaradorlik yo'qoladi.

Axloqiy qadriyatlar monitoringi tizimini takomillashtirishda eng asosiy maqsad — kamolotli shaxsni tayyorlash, jasorat, insoniylik, bag'rikenglik kabi fazilatlarga ega yoshlar avlodini tarbiyalashdir. Zero, ta'lim tizimi faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, axloq yo'nalishida ham katta vazifani bajaradi. Shu bois, har qanday nufuzli universitetda axloqni muntazam baholash, monitoring qilish, shu asosda to'g'ri xulosa chiqarish tizimi ishlab chiqilgan bo'lishi shart. Bunda chet el tajribasi, milliy an'analarimiz, islomiy merosdagi axloq qoidalari, jahon pedagogikasida ilgari surilgan metodikalarni uyg'unlashtirish lozim. Ayniqsa, turli ilmiy konferensiyalar, seminarlar, ilmiy maqolalarda bu mavzu keng muhokama qilinishi, ilmiy polemikalar mavjud tizimni yanada rivojlantirib boradi. Chunki ba'zi muammolar bir pedagog yoki bir oliy ta'lim muassasasi doirasida yechim topolmasligi mumkin, lekin ilmiy hamkorlik, taktik yondashuvlar o'qituvchilar uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa va takliflar.

Metodik tizimni takomillashtirishda bir nechta muhim shartlar mavjud.

Birinchidan, axloq tushunchasining nazariy asoslari puxta yoritilishi, ilmiy adabiyotlar, tarixiy meros, chet el pedagogikasidagi ilmiy qarashlar bilan uyg'unlashgan holda tushuntirilishi shart.

Ikkinchidan, axloqni testlar, so'rovlar, monitoring jarayonlari orqali muntazam baholab borish uchun aniq ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilishi lozim. Bu esa dasturiy yondoshuv, elektron platformalar, psixologik diagnostika kabi uslublarni birlashtiruvchi kompleks choralar ko'rilishini talab etadi.

Uchinchidan, monitoring natijalari amaliy darslar, rollik o'yinlar, diskussiyalar, amaliy loyihalar ko'rinishida interfaol uslublar bilan mustahkamlanishi, talabalarda qayta-qayta mashq qilinishi kerak.

To'rtinchidan, pedagoglar, psixologlar, mahalla va oila kabi sub'ektlarning hamkorligida joylarda axloq dinamikasini aniqlash, nazorat qilish, tegishli muhim xulosalar ilgari surish mexanizmlari ishlab chiqilishi lozim.

Beshinchidan, ilmiy polemikalar uchun sharoit yaratish, ya'ni konferensiyalar, seminarlar, malaka oshirish kurslarida axloqni baholash usullari, axloq monitoringini takomillashtirish haqida bo'layotgan ilmiy innovatsiyalar chuqur muhokama etilishi, shu orqali yangi fikrlar ilgari surilishi lozim. Beshinchi tavsiya — axloqiy qadriyatlarning institutsional qamrovini kengaytirish. Ya'ni talabalar axloqiy tarbiyasi faqat pedogoglar

bilan cheklanmasdan, oila, mahalla, jamoat tashkilotlari, turli klublar kabi institutlar bilan hamkorlikda monitoring o'tkazishni nazarda tutadi. Masalan, talaba oilada qanday qadriyatlarga amal qiladi, mahallada qanday muayyan urf-odatlariga e'tibor qaratadi, bu muassasalar ham unda axloqiy qadriyatlarni rivojlanishi uchun qanday sharoit yaratadi, degan savollarni ilmiy asosda ko'rib chiqish kerak. Talabalar real hayotda axloq bilan bog'liq vaziyatlarni ko'proq shunday muhitlarda uchratadi, darsda esa ular faqat nazariyani olishi mumkin. Shu bois, o'qituvchi ota-ona, mahalla faollari bilan hamkorlik qilib, talabaning axloqiy qadriyatlarini muntazam baholab turishi, monitoring qilishda ulardan olingan ma'lumotlar bilan gohida taqqoslash usulidan ham foydalanishi mumkin [8].

Metodik tizimni takomillashtirishdan maqsad nafaqat axloqni baholashda amaliy imkoniyatlar yaratish, balki monitoring jarayonini tizimlashtirishdir. Monitoringda olingan ma'lumotlar, raqamlar, savolnoma javoblari qayda saqlanadi, qanday statistik tahlil qilinadi, qanday xulosalar ilgari suriladi, bu xulosalar asosida ta'lim rejasi, tarbiyaviy mashg'ulotlar qoliplashtiriladimi, degan masalalarga e'tibor qaratish lozim. Aynan shu bois, axloqni baholash diagnostikasi zamonaviy psixometrik yutuqlar bilan uyg'unlashishi kerak. Bugungi kunda kompyuter dasturlari yordamida qiyin bo'lmagan ta'lim diagnostikasini amalga oshirish mumkin. Jumladan, "SPSS" yoki "R" kabi statistik paketlar yordamida ma'lum bir guruh talaba natijalarini tahlil qilib, axloqiy ko'rsatkichlar bo'yicha korrelyatsiya, regressiya kabi matematik modellashtirishni amalga oshirish, shu tariqa asoslangan xulosa chiqarish imkoni mavjud [9]. Bu esa metodik tizimni ilmiy asosda muhokamalash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Гаипназаров Р. Р. Маънавий-ахлокий қадриятлар ва ёшлар тарбиясида уйғунлик ("Қамолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати мисолида).
2. Gopichandran V., Krishna A. K. I. Monitoring 'monitoring' and evaluating 'evaluation': an ethical framework for monitoring and evaluation in public health //Journal of medical ethics. – 2013. – Т. 39. – №. 1. – С. 31-35.
3. Durkheim E. Moral education. – Courier Corporation, 2012. P: 304
4. Салохитдинова Н. М., Эрданаев Р. Х. Рақамли дунё шароитида таълимга инновацион ёндашувнинг педагогик асослари //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. NUU Conference 1. – С. 271-274.
5. Zimbardo P. The Lucifer effect: How good people turn evil. – Random house, 2011 P: -576.
6. Муталлибжонов М. М. Талабаларда касбий маънавиятни ривожлантиришда хорижий тажрибалар тадқиқи //Экономика и социум. – 2023. – №. 7 (110). – С. 547-552.
7. Умаралиева М. Й. Маънавий-ахлокий тарбиянинг таълим муассасаларидаги стратегик аҳамияти //Modern education and development. – 2025. – Т. 18. – №. 6. – С. 64-70.
8. Mwathwana M. I. et al. An analysis of history teaching methodology in high schools: A case of Tigania and Igembe districts, Meru County, Kenya //Journal of Education and Practice. – 2014. – Т. 5. – №. 2. – С. 83-88.
9. Ochilova B., Axmedov T. Ўзбекистонда таълим-тарбия тизими ислохотлари ва юксалишининг мутаносиблиги //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.

10. Якубова М. Ю. Креатив педагогика замонавий педагогиканинг устувор йўналиши сифатида //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1139-1143.

11. Аметов Д. Тарих фанини ўқитишда мустақил таълим топшириқларининг ўрни ва аҳамияти //Академические исследования в современной науке. – 2024. – Т. 3. – №. 45. – С. 128-137.

INNOVATION TADBIRKORLIKNI BOSHQARISHDA DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH SIYOSATI

Sobirov Muhammadniyoz Tavakkal o'g'li
University of Business and Science
Menagement kafedrasi o'qituvchisi
muhammadniyoz9401@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda innovatsion tadbirkorlikni boshqarishda davlatning tartibga solish siyosati tahlil etiladi. O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonuni (O'RQ-630-son, 2020 y.) asosida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari — innovatsiyalarni rag'batlantirish, moliyalashtirish (davlat buyurtmalari, byudjet mablag'lari), intellektual mulkni himoya qilish, infratuzilmani rivojlantirish va kichik innovatsion biznesni qo'llab-quvvatlash ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davlatning innovatsion tadbirkorlikni samarali boshqarishdagi roli, qonunchilik bazasi va amaliy mexanizmlarni o'rganib, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: innovatsion faollik, innovatsion g'oyalar, infratuzilma elementlari, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, innovatsiyalarga investitsiyalar,

GOVERNMENT REGULATION POLICY IN MANAGING INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP

Abstract: This work analyzes the state regulation policy in managing innovative entrepreneurship. Based on the Law of the Republic of Uzbekistan "On Innovation Activity" (No. ZRU-630, dated July 24, 2020), the main directions of state policy are examined: promotion of innovations, financing (state orders, budget funds), protection of intellectual property, development of infrastructure, and support for small innovative businesses. The study explores the role of the state in effectively managing innovative entrepreneurship, the legislative framework, and practical mechanisms, highlighting their importance in enhancing the competitiveness of the national economy.

Keywords: innovative activity, innovative ideas, infrastructure elements, scientific and technical progress, investment in innovation, integration

ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СФЕРЕ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВОМ

Аннотация: В работе анализируется государственная политика регулирования в управлении инновационным предпринимательством. На основе Закона Республики Узбекистан «Об инновационной деятельности» (№ ЗРУ-630 от 24 июля 2020 г.) рассматриваются основные направления государственной политики: стимулирование инноваций, финансирование (государственные заказы, бюджетные средства), защита

интеллектуальной собственности, развитие инфраструктуры и поддержка малого инновационного бизнеса. Исследование изучает роль государства в эффективном управлении инновационным предпринимательством, законодательную базу и практические механизмы, подчеркивая их значение для повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: инновационная деятельность, инновационные идеи, элементы инфраструктуры, научно-техническое развитие, инвестиции в инновации, интеграция

Kirish.

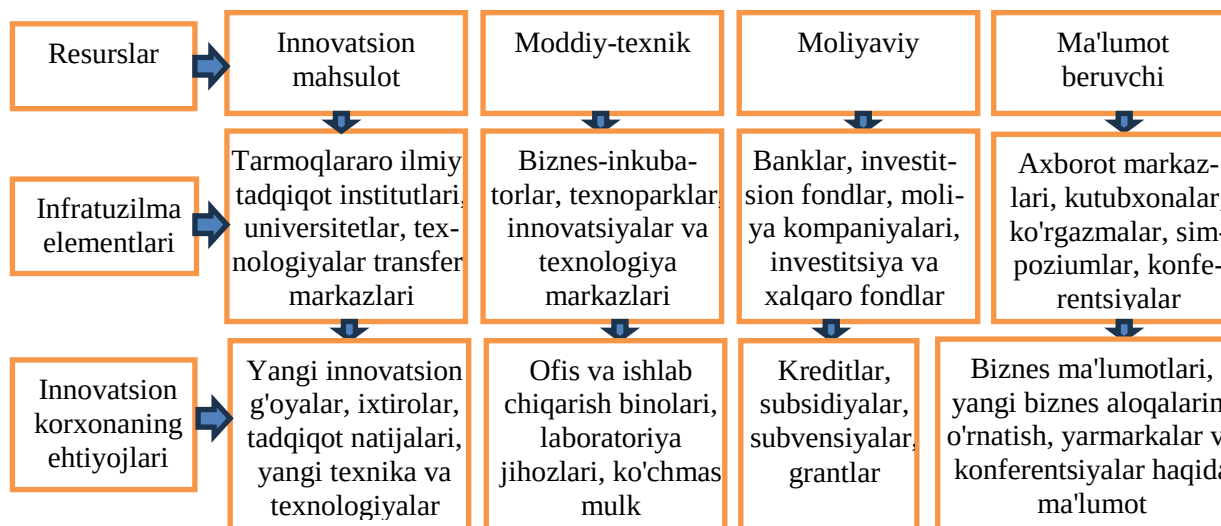
Iqtisodiyotning barcha tarmoqlaridagi innovatsion faollikka, jahon tajribasidan ko‘rinib turibdiki, biznes, davlat organlari va aholi tomonidan yuqori texnologiyalardan faol foydalanish bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. Innovatsiyalar, bu birinchi navbatda nafaqat shaxs, balki butun tashkilot va jamiyatning rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan yangi ishlanmalarni anglatadi. Fandagi o‘zgarishlarning yuqori sur‘atlari bilan korxonalar o‘zlarining kundalik faoliyatiga tobora ko‘proq innovatsiyalarni kiritishga majbur bo‘lmoqdalar. Keling, asosiy tushunchalar va atamalarni ko‘rib chiqaylik. O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi qonunda “Innovatsiya — fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan, qo‘llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta‘minlaydigan yangi ishlanma” — deb ta‘kidlangan[1].

Shuningdek, qonunda innovatsion faoliyat — yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o‘tkazilishi va amalga oshirilishini ta‘minlash bo‘yicha faoliyat. Innovatsion infratuzilma — innovatsion faoliyatni moddiy-texnik, moliyaviy, tashkiliy-uslubiy, axborot, konsultativ va boshqa jihatdan ta‘minlaydigan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, mulkchilikning istalgan shaklidagi ular birlashmalarining majmuiga ham ta‘rif berilgan.

Metodlar.

Bizningcha innovatsion korxona - innovatsion mahsulotlar yoki xizmatlarni ishlab chiqaradigan va sotadigan korxona yoki xizmatlarning umumiy pul shaklida mahsulot hajmining 70 foizidan oshgandagi korxonalar yoki korxonalar birlashmasiga aytiladi” — deb ta‘riflash o‘rinli. Innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash va joriy etish bo‘yicha innovatsion dasturning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- kadrlar tayyorlash orqali fanni rivojlantirish (innovatsion g‘oyalarning asosiy manbai sifatida);
- innovatsion faoliyatni huquqiy tartibga solishni ta‘minlash;
- davlat buyurtmalari hajmini belgilash va butun innovatsion salohiyatni mustahkamlash;
- rag‘batlantirishning moliyaviy-iqtisodiy usullaridan foydalanish. Innovatsion tadbirkorlik o‘z faoliyatini innovatsiyalar orqali amalga oshirish usuli sifatida o‘ziga xos infratuzilmaga ega. Innovatsion tadbirkorlik infratuzilmasi - bu "texnologik yo‘lak" tamoyili bo‘yicha tuzilgan, tashkiliy-huquqiy xizmatlar va korxonaning ilg‘or ilmiy bilimlarni yangilariga aylantirishga qaratilgan innovatsion faoliyatini amalga oshirishni ta‘minlaydigan o‘zaro bog‘langan iqtisodiy elementlar majmuasi. Infratuzilma elementlari zarur resurslar o‘z iste‘molchilariga - innovatsion tadbirkorlik sub‘ektlariga etkazib beriladigan “kanallar” ekanligini hisobga olsak, bunday tadbirkorlik modelini 1-rasm yordamida tasvirlash mumkin.

1-rasm. Innovatsion tadbirkorlik infratuzilmasi modeli

Natijalar.

Innovatsion tadbirkorlikning infratuzilma tizimi bir-birini to'ldiruvchi bir nechta elementlardan iborat bo'lishi kerak, ular birgalikda ilmiy-texnik faoliyat va bozor sharoitida ishlab chiqarish o'rtasidagi bog'liqlikni belgilaydi (innovatsion korxona rivojlanishining barcha bosqichlarini qamrab oladi). Shu bilan birga, innovatsion rivojlanishning har bir bosqichida innovatsion korxonaning ehtiyojlari o'zgaradi, bu innovatsion faoliyatni infratuzilma bilan ta'minlash uchun turli xil shartlarni talab qiladi.

Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi, birinchi navbatda, innovatsion rivojlanish va raqobatbardoshlikni oshirish bilan tavsiflanadi, shuning uchun innovatsion tadbirkorlik bunday muhim o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasidagi turli korxonalarning innovatsion faoliyati bo'yicha mustaqil olimlar tomonidan olib borilgan mavjud tadqiqotlar bir qator muammolarni ko'rsatmoqda. Bu borada, asosiylarini ko'rib chiqish o'rinli:

- innovatsion tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash muammosi;
- milliy iqtisodiyotning ilmiy-texnika taraqqiyotiga mavjud qarshiligi;
- rivojlangan davlatlarida ortib borayotgan texnologik natijalardan ortda qolish;
- korxonalar va tarmoqlarning past raqobatbardoshligi[2].

Yuqoridagi muammolar O'zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatni faol amalga oshirishning ob'ektiv zarurligini belgilaydi. Iqtisodiy o'sish sifati va aholi farovonligi darajasi bo'yicha etakchi davlatlar qatoriga kirish uchun O'zbekiston korxonalari ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlarini faol idrok etishlari, ularni ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etishlari va innovatsion tadbirkorlik modeliga aylanishi kerak.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish uchun foydani soliqqa tortishning imtiyozli shartlari – “imtiyozli dam olish kunlari” qo'llaniladi. Ular kundalik faoliyatida innovatsion loyihalarni amalga oshirayotgan korxonalarga taqdim etiladi. Shuningdek, innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirishning yana bir turi ilmiy-tadqiqot va ishlanmalardan, patentlardan, nou-xaudan olingan foydadan olinadigan soliq stavkasini pasaytirishdir. Ba'zi mamlakatlarda daromad solig'ini to'lashning mumkin bo'lgan varianti nafaqat alohida firma, balki bosh kompaniya (agar mavjud bo'lsa) tomonidan ham to'lanadi, bu amalda soliq solinadigan bazani kamaytirishga imkon beradi[3].

Ya'ni, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning soliq tizimi innovatsion faoliyat va innovatsiyalarga investitsiyalarni rivojlantirish va amalga oshirishni rag'batlantiradigan

tarzda qurilgan. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi boshqa mamlakatlar tajribasidan foydalanishi va soliq tizimini innovatsiyalar rivojlanishini rag'batlantiradigan tarzda o'zgartirishi kerak. Innovatsiyalarni moliyalashtirish tizimining samaradorligi, birinchi navbatda, innovatsiyalarni yaratish jarayonida ishtirok etadigan moliyaviy resurslardan foydalanish hajmi va samaradorligini oshirish natijasi bilan belgilanadi. Moliyaviy daromadlarning o'sishi va jadal o'sishi amalga oshirilayotgan moliyaviy siyosat natijalariga va integratsiyalashgan klasterlarda innovatsiyalarni yaratishning yakuniy natijalariga ta'sir qiladi.

Ishlab chiqarish jarayoniga innovatsiyalarni joriy etish va ularni tijoratlashtirish, eski texnologiya va uskunalarni modernizatsiya qilish hamda rekonstruksiya qilish bo'yicha integratsiyalashgan klasterlarning iqtisodiy manfaatlarini rag'batlantirishning moliyaviy-iqtisodiy usullari ham nazarda tutilgan. Ular moliyaviy munosabatlarni qurish traektoriyasini tashkil qiladi. Ushbu yo'nalish tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda qonuniy ravishda mustahkamlangan bo'lib, ular orqali tegishli shakllantirish, taqsimlash va moliyalashtirish amalga oshiriladi. Innovatsion faoliyatni moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmi juda murakkab va dinamik jarayon bo'lib, doimo o'zgarib turadi hamda takomillashtiriladi. Ammo bu jarayonning doimiy tarkibiy qismlari integratsiyalashgan klasterlarning o'z mablag'lari, ya'ni o'zini o'zi moliyalashtirish jarayoni bo'lib qoladi[4].

Munozara.

Shunday qilib, innovatsion faoliyatni rag'batlantirishni davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmi innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va joriy etish bo'yicha davlat innovatsion dasturini amalga oshirishning asosiy vazifalari, tamoyillari hamda yo'llarini belgilash imkonini beradi. Innovatsion rivojlanishni davlat tomonidan rag'batlantirishning asosiy yo'nalishlari davlatning samarali rag'batlantiruvchi innovatsion siyosatini to'g'ri amalga oshirish bilan aniq. U quyidagilarga yo'naltirilgan:

- innovatsion faoliyatning umumiy iqtisodiy o'sishi;
- innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish;
- davlat darajasida innovatsion faoliyatni amalga oshirish..

Davlatning innovatsion tadbirkorlikni tartibga solish falsafasi—**bozorni bostirmasdan, uni kuchaytirish va yo'naltirish** tamoyiliga asoslanadi.

Asosiy g'oyalar:

Davlat innovatsiyalarning faol ishtirokchisi va xavfni baham ko'ruvchi investor sifatida harakat qiladi.

Ortiqcha byurokratiya o'rniga "aqlli" va imkoniyat yaratuvchi tartibga solish qo'llaniladi.

Bozordagi kamchiliklar (fundamental tadqiqotlar, ijtimoiy-ekologik innovatsiyalar) davlat yordami bilan tuzatiladi.

Innovatsiyalar milliy raqobatbardoshlik, texnologik mustaqillik va barqaror rivojlanishga xizmat qilishi kerak.

Tadbirkor o'z tashabbusini saqlab qoladi, lekin davlat to'siqlarni olib tashlaydi, xavflarni baham ko'radi va strategik yo'nalishlarga yo'naltiradi.

Ushbu yondashuv doirasida davlat innovatsion tadbirkorni almashtirmaydi, balki uni qo'llab-quvvatlaydi, innovatsion xavflarni baham ko'radi va faoliyatni milliy manfaatlar yo'lida yo'naltiradi. Mazkur model na sof bozor mexanizmlariga, na to'liq davlat nazoratiga asoslanadi, balki ularning samarali sinteziga tayanadi.

Xulosa.

Davlatning innovatsion tadbirkorlikni boshqarish va tartibga solish falsafasi bozor mexanizmlarini bostirmasdan, ularni faollashtirish, xavflarni baham ko'rish va strategik milliy maqsadlarga yo'naltirish tamoyiliga asoslanadi. Davlat na faqat nazoratchi va qonun chiqaruvchi organ, balki innovatsiyalarning faol ishtirokchisi, yuqori xavfli fundamental tadqiqotlar va yutuqlarda yetakchi investor hamda katalizator sifatida harakat qiladi. Ortiqcha byurokratiya va qattiq mikro-boshqaruv o'rniga "aqlli" va imkoniyat yaratuvchi tartibga solish qo'llaniladi: administrativ to'siqlar kamaytiriladi, soliq va moliyaviy imtiyozlar beriladi, intellektual mulk huquqlari ishonchli himoya qilinadi, texnoparklar, venchur fondlar, akseleratorlar va innovatsion infratuzilma rivojlantiriladi. Bozordagi kamchiliklar — ijtimoiy ahamiyatga ega, ekologik, milliy xavfsizlik va texnologik mustaqillikka oid innovatsiyalardagi yetishmovchilik — davlat tomonidan grantlar, davlat buyurtmalari, risklarni baham ko'rish mexanizmlari va davlat-xususiy sheriklik orqali tuzatiladi. Shu bilan birga, innovatsiyalar faqat iqtisodiy foyda emas, balki milliy raqobatbardoshlikni oshirish, texnologik suverenitetni ta'minlash, yashil iqtisodiyotga o'tish, raqamlashtirish va aholining hayot sifatini yaxshilash kabi ustuvor milliy manfaatlar yo'lida xizmat qilishi shart. Natijada tadbirkor o'z tashabbuskorligi va ijodiy erkinligini saqlab qoladi, davlat esa uni quvvatlaydi, xavflarni ulashadi, adolatli raqobat muhitini yaratadi va uzoq muddatli taraqqiyot yo'nalishlariga yo'naltiradi. Bu yondashuv na sof bozor erkinligi (tadbirkorlarni yolg'iz qoldirish), na total davlat nazorati (hamma narsani davlat hal qilishi), balki samarali, pragmatik va natijaga yo'naltirilgan sintezdir — innovatsion tadbirkorlikni uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va jamiyat rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida" 24.07.2020 yildagi O'RQ-630-son Qonuni, <https://lex.uz/docs/-4910391>
2. De Bem Machado, A., Secinaro, S., Calandra, D., & Lanzalonga, F. (2022). Knowledge management and digital transformation for Industry 4.0: A structured literature review. *Knowledge Management Research & Practice*, 20(2), 320-338.
3. Холявко, Н., Тарасенко, А., & Колоток, М. (2022). Тенденції диджиталізації світового ринку фінансових послуг. *Науковий вісник Полісся*, 1(24), 124-142.
4. Innovation index (2023). Retrieved from https://www.theglobaleconomy.com/rankings/gii_index/Europe

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНСТИТУТЫ КАК КЛЮЧЕВЫЕ АКТОРЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНО-СВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Мухамедова Ёсмина Махмудовна
магистрант, Университет мировой экономики и дипломатии
Республика Узбекистан
mukhamedova@23.gmail.com

Аннотация: В статье анализируется роль государственных институтов как ключевых акторов в системе регулирования религиозно-светских отношений в Республике Узбекистан. На основе институционального подхода рассматриваются

механизмы реализации государственной религиозной политики и особенности взаимодействия государственных органов. Определяются основные вызовы и перспективы совершенствования институционального регулирования религиозной сферы.

Ключевые слова: Государственная религиозная политика, институциональный подход, религиозно-светский баланс, государственное управление, Республика Узбекистан.

O‘ZBEKISTONDA DINIY-DUNYOVIY MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHDA DAVLAT INSTITUTLARINING ASOSIY AKTOR SIFATIDAGI ROLI

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasida diniy-dunyoviy munosabatlarni tartibga solish tizimida davlat institutlarining asosiy aktor sifatidagi roli tahlil qilinadi. Institutsional yondashuv asosida davlat diniy siyosatini amalga oshirish mexanizmlari hamda davlat organlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Diniy sohani institutsional tartibga solishni takomillashtirishning asosiy chaqiriqlari va istiqbollari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Davlat diniy siyosati, institutsional yondashuv, diniy-dunyoviy muvozanat, davlat boshqaruvi, O‘zbekiston Respublikasi.

STATE INSTITUTIONS AS KEY ACTORS IN REGULATING RELIGIOUS-SECULAR RELATIONS IN UZBEKISTAN

Abstract: The article analyzes the role of state institutions as key actors in the system of regulating religious-secular relations in the Republic of Uzbekistan. Based on an institutional approach, it examines the mechanisms for implementing state religious policy and the peculiarities of interaction between state bodies. The main challenges and prospects for improving institutional regulation of the religious sphere are identified.

Keywords: State religious policy, institutional approach, religious-secular balance, public administration, Republic of Uzbekistan.

Введение.

На сегодняшний день в Узбекистане зарегистрировано 16 религиозных конфессий различного вероисповедания [1]. При это более половины зарегистрированных религиозных организаций являются мусульманскими конфессиями [1]. Ислам на протяжении столетий выступал не только в качестве ведущей религии в регионе, но и как нормативно-правовая база страны. Однако с приходом советской власти была введена жёсткая политика секуляризации, которая была направленная на вытеснение религии из общественно-политической сферы и установление государственного контроля над религиозной деятельностью [2]. Религиозные институты были существенно ограничены в своих функциях, а их участие в общественной жизни сведено к минимуму. Но стоит отметить, что религия не была полностью вытеснена из общественной жизни населения.

После обретения независимости религия вновь стала значимым элементом общественно-политической жизни региона. Узбекистан приступил к формированию собственной модели государственно – религиозных отношений, которая была базирована на принципах светскости, свободы совести и равенства религиозных конфессий перед законом [3]. Современное положение религии требует анализа, как

и религиозных процессов, так и механизмов государственного управления. Это необходимо для обеспечения общественной стабильности и предотвращения деструктивных форм религиозной активности.

Обзор литературы и методология.

Целью данного исследования является изучение роли государственных институтов как ключевых акторов регулирования религиозно – светского баланса. Объектом исследования является взаимодействие государства и религии в общественно-политической системе Республики Узбекистан. Предметом исследования являются институциональные механизмы и формы участия государственных институтов в регулировании религиозно-светских отношений.

Методологическую основу исследования составляют институциональный подход, нормативно – правовой анализ, а также метод case study, который позволят рассмотреть конкретные примеры деятельности государственных институтов в религиозной сфере.

Результат и теория.

Теоретико-концептуальные основы анализа религиозно-светских отношений.

Религиозно-светские отношения представляют собой особую сферу общественно-политических процессов, в рамках которых осуществляется взаимодействие государства и религиозных институтов. Они включают не только проявления религиозной идентичности, но и формы государственного регулирования вопросов данной сферы. В этом смысле религиозно-светские отношения рассматриваются как объект политического анализа, связанный с вопросами государственного управления и публичной политики.

Светскость представляет собой принцип организации государственной власти, который обеспечивает институциональную нейтральность по отношению к религиозным объединениям. Такое разграничение не означает исключение религии из общества, а создаёт условия для её свободного развития в рамках закона. В результате светскость выполняет функцию обеспечения равных правовых условий для религиозных объединений в общественно – политической системе.

Религиозная сфера не может быть полностью саморегулируемой, так как её развитие связано с потенциальными рисками для общественной стабильности и межконфессионального согласия. Участие государства в регулировании религиозных отношений обусловлено необходимостью обеспечения правового порядка, межконфессионального согласия и общественной стабильности. Через систему государственных институтов реализуются координационные и стабилизирующие функции, которые направлены на поддержание религиозно-светского баланса.

Институциональный подход ориентирован на исследование деятельности государственных органов и механизмов принятия решений в системе публичной политики. В контексте религиозно-светских отношений данный подход является наиболее релевантным, поскольку позволяет выявить роль формальных институтов в регулировании религиозной сферы. Такой подход позволяет рассматривать религию не с точки зрения вероучения, а как объект политического и правового воздействия.

Теоретические положения, изложенные выше, создают основу для анализа практики регулирования религиозно-светских отношений на национальном уровне. В

условиях Узбекистана особую роль играет институциональный механизм реализации религиозной политики. Это предопределяет необходимость детального рассмотрения государственных институтов как ключевых акторов регулирования религиозной сферы.

Государственные институты в системе регулирования религиозно-светских отношений.

Государственные институты представляют собой ключевой элемент системы регулирования религиозно – светских отношений, так как через них осуществляется реализация религиозной политики государства. Вопросы в сфере политики требуют комплексного подхода, поскольку затрагивают области правового регулирования, общественной безопасности и межконфессионального согласия. Получается, что в этой связи следует рассматривать религиозно - светские отношения как результат взаимодействия различных государственных институтов, а не деятельность отдельных органов власти.

Формирование основных направлений религиозной политики осуществляется на уровне высших органов исполнительной власти. Президентская и исполнительная вертикаль обеспечивают стратегическое руководство и координацию реализации государственной политики. Практическое исполнение данных решений осуществляется через подзаконное регулирование и управленческие механизмы [3].

Олий Мажлис (парламент) осуществляет нормативное регулирование религиозно – светских отношений посредством принятия законов, определяющих правовой статус религиозных организаций и основы государственной политики в данной сфере. Законодательное закрепление принципов светскости и свободы совести создаёт условия для равноправного функционирования различных конфессий [4]. Тем самым законодательная палата Олий Мажлиса выполняет ключевую регулятивную функцию в системе государственно – религиозных отношений.

Реализация государственной религиозной политики на практике осуществляется через деятельность профильных государственных органов, ключевым из которых является Комитет по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан [5]. Данный орган взаимодействует с религиозными организациями по вопросам правового статуса, координации деятельности и соблюдения законодательства.

В системе регулирования по вопросам религии важное значение имеет взаимодействие государственных и религиозных институтов. Духовное управление мусульман Узбекистана, являясь религиозным институтом, осуществляет деятельность в рамках действующего законодательства и взаимодействует с государственными органами [7].

Ключевым элементом выступают суды, действия которых направлены на обеспечения равенства конфессий перед законом и защиту конституционных прав и свобод [3]. Посредством разрешения правовых споров в религиозной сфере судебные институты выполняют арбитражную функцию в рамках общей институциональной системы.

Роль правоохранительных органов в регулировании религиозно – светских отношений заключается прежде всего в профилактике правонарушений и обеспечении общественного порядка. В данном процессе органы внутренних дел,

органы прокуратуры, а также государственной безопасности действуют в пределах установленной законом компетенции, обеспечивая соблюдение законодательства в религиозной сфере [4]. Их деятельность направлена на предотвращение деструктивных форм религиозной активности, способных нарушить общественную стабильность.

Законодательные, исполнительные, судебные и правоохранительные органы формируют единую институциональную структуру, обеспечивающую реализацию государственной религиозной политики. В данном контексте координация между институтами приобретает решающее значение для устойчивости религиозно – светского баланса.

Институциональные механизмы реализации религиозной политики в узбекистане.

Институциональные механизмы выступают связующим звеном между формированием религиозной политики и её практической реализацией. В отличие от институтов как формально закреплённых органов, механизмы характеризуют способы и формы их взаимодействия и функционирования. Это позволяет рассматривать религиозную политику не как совокупность норм, а как систему управленческих действий, которые направлены на достижение религиозно – светского баланса.

Реализация религиозной политики осуществляется посредством системы нормативно-правовых актов, включающая Конституцию Республики Узбекистан [3], Закон «О свободе совести и религиозных организациях» [4], а также подзаконные акты Кабинета Министров. Данные акты закрепляют основные принципы светскости и свободы совести, а также регулируют формы взаимодействия государства и религиозных объединений.

Эффективная реализация религиозной политики невозможна без институциональной координации между государственными институтами. Данная координация позволяет согласовать их функции и полномочия в религиозной сфере. Важную роль в этом процессе выступают профильные органы и исполнительная, обеспечивающих практическое исполнение религиозной политики [3].

Диалог государства и религиозных организаций рассматривается как управленческий механизм, обеспечивающий согласование интересов и обмен информацией. Он включает консультационные процедуры, взаимодействие на различных уровнях и механизмы обратной связи. Значение данного диалога заключается в формировании доверительных отношений, снижении напряжённости и обеспечении устойчивости религиозно-светского баланса.

Превентивный характер государственной религиозной политики проявляется в системе мер, направленных на профилактику религиозных конфликтов. Раннее реагирование на потенциальные риски и координация деятельности различных государственных институтов позволяют обеспечить своевременное урегулирование проблемных ситуаций.

Вызовы и перспективы институционального регулирования.

Изменения, которые происходят в религиозной сфере, усложняют задачи государственного регулирования в современных условиях. Усложнение религиозных процессов требует более гибких и согласованных механизмов регулирования. В

данном контексте адаптация институциональной модели выступает необходимым условием поддержания религиозно – светского баланса.

В сфере религиозной политики ключевым вызовом остаётся противоречие между обеспечением свободы совести и необходимостью государственной безопасности. Гарантия свободы вероисповедания предполагает минимальное вмешательство государства в религиозную деятельность, тогда как задачи поддержания общественного порядка требуют институционального регулирования. Эффективность религиозной политики во многом зависит от способности государственных институтов выстраивать баланс между этими направлениями.

Современная религиозная реальность характеризуется, как и сохранением традиционных конфессиональных форм, так и распространением индивидуальных религиозных практик. Формирование религиозной идентичности всё чаще происходит вне институциональных рамок, что усложняет взаимодействие государства с религиозной сферой. В этих условиях институциональные механизмы регулирования сталкиваются с необходимостью учитывать новые форматы религиозности, не поддающиеся стандартным моделям нормативного и организационного воздействия.

Цифровое пространство становится важным элементом современной религиозной реальности, трансформируя формы религиозной коммуникации и способы взаимодействия. Одновременно цифровизация формирует дополнительные вызовы для институционального регулирования и профилактики. В этих условиях государственная и религиозная политика нуждается в адаптации механизмов регулирования, ориентированных на сочетание правовых инструментов, превентивных мер и устойчивого диалога с религиозными организациями.

Перспективы совершенствования институциональной модели регулирования религиозно-светских отношений заключаются в комплексном развитии механизмов координации, правового регулирования и диалога. Адаптация нормативно-правовой базы к новым социальным и технологическим условиям позволяет повысить эффективность государственной религиозной политики. Усиление превентивных механизмов и институционального взаимодействия способствует поддержанию устойчивости и общественной стабильности.

Заключение.

Проведённый анализ показал, что государственные институты играют системообразующую роль в регулировании религиозно-светских отношений в Узбекистане. Реализация религиозной политики обеспечивается сочетанием нормативно-правовых, управленческих и институциональных механизмов. Это позволяет поддерживать устойчивость религиозной сферы в условиях её трансформации.

Перспективы дальнейшего развития религиозной политики связаны с адаптацией институциональных механизмов к новым социальным и цифровым условиям. Усиление диалога и превентивных инструментов регулирования способствует снижению рисков и повышению устойчивости религиозной сферы. Выводы исследования могут быть использованы в дальнейших научных работах и практической деятельности.

Список литературы

1. Официальный сайт Посольства Республики Узбекистан в Великобритании. URL: <https://www.uzembassy.uk/news/910> (дата обращения: 15.01.2025).
2. Ёвкочев Ш. Ислам и политика - Ташкент: ТашГИВ. – 2010.
3. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент, 2023.
4. Закон Республики Узбекистан «О свободе совести и религиозных организациях». – 2021.
5. Комитет по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Официальный сайт. URL: <https://gov.uz/ru/religions/pages/about>
6. Духовное управление мусульман Узбекистана. Официальный сайт. URL: <https://www.muslim.uz/ru>

UBS Ilmiy Axborotnomasi

Научный Вестник UBS

UBS Scientific Bulletin

2026/1-son

Jurnalda maqolalarni terish 25-yanvarda boshlandi.
1-fevral kuni bosishga ruxsat berildi.
Qog'oz bichimi A4. Adadi 10 ta nusxa.
Baxosi shartnoma asosida

Tahririyat manzili: Namangan shaxri,
Beshkapa ko'chasi, 111-uy.
Тел: (78) 113-26-26, (90) 789-42-42 **e- mail:** info@ubsu.uz

Jurnal rasmiy sayti
<https://journal.ubsu.uz/>

© UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE 2026